

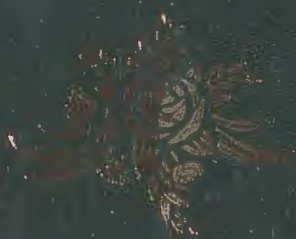
Иван Унджиев

БАСИЛ

ЛЕВСКИ

Биография

4444

Академично издателство
„Проф. Марин Дринов“

Иван УНДЖИЕВ

**Васил
ЛЕВСКИ**

БИОГРАФИЯ

Иван УНДЖИЕВ

**Васил
ЛЕВСКИ**
БИОГРАФИЯ

Трето допълнено издание

Академично издателство „Проф. Марин Дринов“
СОФИЯ • 2007

Иван Унджиев завършва „Васил Левски. Биография“ – най-голямата и значима книга на живота си, през 1945 г. Тя е плод на продължителен труд, започнал още от студентската скамейка. Написана е през младите му, най-хубави и творчески години. Излиза от печат през 1947 г. в скромно следвоенно издание в малък тираж. Получила веднага след отпечатването отличие от Камарата на културата, след 6 години тя е заклеямена от критиката като идеологически погрешна, написана с ненаучна методология. Значението на книгата бе посочено през 1972 г., когато авторът ѝ стана на 70 години. Бе изтъкнато, че тя е плод на дългогодишни научни дирения, че при написването ѝ е използван огромен материал от архивите, както и всички спомени на съвременници и научни изследвания. „Биографията на Левски е най-значителното цялостно произведение за живота и дейността на Апостола, което проследява стъпка по стъпка жизнения и революционен път на големия борец за свобода.“

Кр. Шарова

4444

ISBN 978-954-322-205-6

- © Иван Николов Унджиев, 1945, 1993, 2007
- © Цвета Иванова Унджиева, предговор, 1993, 2007
- © Константин Димитров Косев, предговор, 2007
- © Константин Атанасов Жеков, художник, 2007
- © Академично издателство „Проф. Марин Дринов“

ист
Q

1-0000144242

НАКРАТКО ЗА КНИГАТА И НЕЙНИЯ АВТОР

В моето детско съзнание баща ми беше преди всичко учител. Той носеше тази благородна професия леко, с удоволствие, с радост. Но още като малко момиче забелязах, че работи и нещо друго, на което се е отдал изцяло: вечер, след като приключеше с учителските си задължения, той запалваше лампата със зелен абажур на писалището си и започваше да работи. Нищо не виждаше, нищо не чуваше извън писмената маса, отрупана с книги и ръкописи. Така го оставях вечер, така го заварвах сутрин. Пишеше винаги с грижливо подострен молив; това, което не му харесваше, изтриваше с гума и отново пишеше с четливия си почерк. Всичко написано прочиташе на майка ми, често с вълнение цитираше откъси от писмата на Левски и повтаряше, че той е най-големият българин, най-честният, най-чистият, в чийто живот няма никаква сянка, няма ни най-малко петънце.

Бе избухнала вече Втората световна война. У дома живееше духът на Апостола. Грижливо написаните с молив страници се трупаха. През 1943 г. София тънеше в мрак, спускахме черни завеси, започнаха бомбардировките. Баща ми пишеше последните глави на книгата за Левски. След голямата бомбардировка от 10 януари заедно с повечето софиянци напуснахме града, заминахме за родния му град – Тетевен. Тръгнахме набързо, с дрехите на гърба си и голяма чанта – ръкописа на биографията – най-ценното, което имаше моят баща, което не можеше да остави в пустия мъртъв град.

Биографията на Левски има своя история, за която бих искала накратко да разкажа. През 1922–1926 г. баща ми следва славянска филология и литература в Софийския университет. Издържа се сам. Става сервитюр във Вегетарианския ресторант. „Вегетарианската гостил-

ница бе за нас нещо като клуб на съмишленици, на търсещи и мислещи млади хора – си спомня приятелят му от ученическата скамейка, бъдещият педагог и психолог Генчо Пиръов, по това време също студент в Софийския университет. – Бяхме толстоисти. Сервирахме по два часа на обед, работехме само за храна, за обяд. Често си увивахме по нещо за вечеря. Никога не взимахме бакшиши. Келнер беше и художникът Стоян Венев. Между посетителите имаше интересни хора – Николай Лилиев, Асен Разцветников, Андрей Стоянов, Димитър Страшимиров.¹

Авторитетният историк Димитър Страшимиров страдал от болен стомах и бил редовен клиент на гостилницата. Майка ми си спомня, че бил доста капризен и младите келнери отбягвали да го обслужват. Но между стария историк и студента филолог още там, в гостилницата, се създал особен контакт, особено духовно общуване.

През последните две години от следването си баща ми търси, може би неосъзнато, своето трайно духовно поприще, своето призвание.

След много време, вече на седемдесетгодишна възраст, той се обърна с топли думи към начеващите учени: „Младият изследовател не трябва да се бои от голямата, значителната тема... Голямата тема дава възможност на младия автор да израсне в нея и да разгърне по-бързо своите сили и възможности. Или, с други думи казано, за пълноценното плаване е необходима по-дълбока вода.“²

Съдбовното запознанство с Д. Страшимиров във Вегетарианския ресторант, прераснало във взаимно доверие, взаимна подкрепа и всеотдаен съвместен труд, потопява баща ми в най-дълбоките и чисти води на Българското възраждане. В своя съвсем кратка „служебна“ автобиография той отбелязва: „Бях стажант-учител и покойният историк Д. Т. Страшимиров ме взе да му помагам при издирването и публикуването на документалното наследство на Левски. Това обстоятелство определи и основната насока на моите научни интереси – епохата на Възраж-

¹ Спомените на Г. Пиръов са записани и съхранени от мен.

² Из словото на Ив. Унджиев при честването на 70-годишнината му.

дането, и по-специално националнореволуционните борби на нашия народ.“ Своеобразното приятелство и сътрудничество между авторитетния историк и младежа, току-що завършил университета, продължава до смъртта на Страшимиров в 1939 г.

Ще посоча някои факти от биографията на Д. Страшимиров, които се вписват в създаването на настоящата книга.

Още в началото на 1923 г. Д. Страшимиров е натоварен от създадения наскоро от карловци, живеещи в София, Народен комитет „Васил Левски“ и от Министерството на просветата да напише „обстойна и аргументирана биография на Апостола“³. Председател на Комитета отначало е старият карловец П. Попов, който умира не след дълго и бива заместен от В. Н. Тангилов (директор на Софийска популярна банка), по-късно от д-р Д. Киров. Отначало в Комитета участват Д. Кацев-Бурски, Г. Станев, Хр. Ив. Герджиков, Минко Генов и Б. Загорски. Някои членове на Комитета умират, други го напускат; на тяхно място са избрани Ив. Попов – един от създателите на българския театър и негов историк, д-р Д. Киров, известен столичен педиатър, и двамата карловци. Министерството на просветата основава общ фонд. Средствата от утра и вечеринки, организирани из цялата страна от учащата се младеж, се събират за издаването на биография на Левски. Д. Страшимиров, който през 1923 г. е учител, бива командирован в Народния комитет „В. Левски“. Той започва усилена събирателска дейност: обикаля всички селища в България, свързани с делото на Левски, пътува до Белград, до Цариград. Резултатите са налице: през 1929 г. излиза изключително ценната книга „Васил Левски. Живот, дела, извори. Т. 1. Извори. Издава Народният комитет „Васил Левски“. В своя предговор към книгата Д. Страшимиров отбелязва: „Този том е едно самостоятелно и монографично изследване на всичките съществуващи документи във връзка с животописа на Левски.“ В края на предговора Страшимиров благодари на

³ С т р а ш и м и р о в, Д. Т. Васил Левски. Живот, дела, извори. Т. 1. Извори. С., 1929. Предговор от Комитета, XV–XVII.

Михаил Димитров за „приятелските му грижи“ да го „снабди с някои неизвестни... ръкописи“ и „на младия наш учен Ив. Унджиев“. Към него Страшимиров отправя „своята похвала за възторженото му и неуморно съдействие по техника и по много други трудности в подготвяне на настоящата книга. Когато една работа гледаме готово завършена – споделя Страшимиров, – все ни се чини, че е била лесна. Но само оня знае мъките, който ги е изнесъл на своите плещи!...“⁴

Припомняйки тези думи на стария историк, Крумка Шарова отбелязва в своя статия от 1972 г., когато бе чествана 70-годишнината на баща ми: „Твърде скъпият на похвали Д. Т. Страшимиров ще да е доловил у младия Унджиев черти на характера и интелекта, които са му дали основание да го привлече за свой помощник в толкова важната работа за издирване на документи от, до и за Левски. И преценката, която ще даде Страшимиров след завършване на подготовката на документите за печат, е една от най-ласкавите, излезли от неговото перо... Ние, които познаваме възторжената и неуморна работа на проф. Ив. Унджиев в зрялата му творческа възраст – пише по-нататък Кр. Шарова, – можем да си представим въодушевлението на неговите 25–26 години, когато, помагайки на Д. Т. Страшимиров в събирателската и техническата работа при подготовката на ненадминатото и до днес по значимостта на своето съдържание документално издание за Васил Левски, се е докосвал за пръв път до оригиналните писма на Апостола... и е изградил в ума си образа на великия революционер, чиято биография ще напише по-късно.“⁵

Научният интерес и дълбокото преклонение пред личността и делото на Левски не са обикновено увлечение у баща ми, не идват само като естествено влияние на стария авторитетен историк. Те бързо обхващат цялото му същество, превръщат се в негова съдба. Той не престава да проучва отделни страни от живота и делото на Апостола. През 1930 г. публикува например ценното си изслед-

⁴ Пак там, с. XXIII – встъпителна бележка на автора.

⁵ Шарова, Кр. Професор Иван Унджиев на седемдесет години. – ИПр, 28, 1972, № 3, 141–142.

ване „Псевдонимите на революционната комитетска организация в Орханийско и Тетевенско от времето на Левски“⁶.

Година преди смъртта си, болен и уморен, Д. Страшимиров постепенно разбира, че не ще му стигнат сили да напише биографията на Левски. И той оставя за продължител на своето дело младия си помощник. След много години, вече на 70-годишна възраст, баща ми си спомни с вълнение за това голямо събитие в живота си: „Трябва да ви изповядам... бях още много млад, едвам бях написал първата си книга, когато видният наш историк Дим. Страшимиров, чиито сили и живот не му стигнаха, за да осъществи съкровенията си мечта да напише биографията на Левски, ме облеche с доверието си и ме наложи за биограф на Апостола. Въпреки радостта си бях дълбоко смутен. Случаят и доверието на стария историк ми поставиха една голяма, тежка и отговорна задача...“⁷

През 1939 г. Народният комитет „Васил Левски“ възлага на баща ми написването на биографията. По-късно в краткия предговор към вече готовата книга членовете на Комитета отново отбелязват, че „предсмъртното желание“ на Страшимиров е именно Ив. Унджиев да напише биографията на Апостола⁸.

„Васил Левски. Биография“, книгата, излязла от печат през 1947 г. – настоящата книга, е плод на многогодишен всеотдаен труд през най-хубавите, най-творческите години на баща ми. Над нея той работи от 1938 до 1944/45 г. Директорът и учителската колегия в V мъжка гимназия, в която учителства, както и Министерството на просветата проявяват разбиране към неговия труд. Той получава командировки, за да направи необходимите му издирвания и справки. По време на евакуацията книгата е окончателно завършена и преписана. След завръщането си в София през есента на 1944 г. баща ми се

⁶ Училищен преглед, 29, 1930, № 3, 390–411.

⁷ Из словото при честването на 70-годишнината му. „Първата книга“ е биографичният очерк за Васил Петлешков, първата цялостна биография на Петлешков, излязла през 1935 г. И за нейното написване Страшимиров препоръчва баща ми, като в предговора към книгата отбелязва: „Авторът е млад човек, но той мина школата на дългия и упорит труд за изучаване на миналото...“

⁸ Настоящата книга. Предговор, с. 6.

свързва с Народния комитет „Васил Левски“ и представя ръкописа за печат. С отпечатването на книгата се заема създаденото през ноември 1944 г. Министерство на пропагандата, по-късно, през 1945 г., преименувано в Министерство на информацията и изкуствата с министър Димо Казасов, и по-конкретно Дирекцията на културата към министерството с директор Константин Петканов. Издателската дейност на Дирекцията е поета от Отделение за обществено възпитание, ръководено от Атанас Далчев. К. Петканов и Ат. Далчев без колебание приемат ръкописа. Единственият млад историк, който работи в Дирекцията и прочита ръкописа, е Кирила Възвъзова-Каратеодорова. Намеренията са биографията да излезе още през 1945 г., но годините са тежки, книгата е с огромен научен апарат, трудна за печат. Поставената на първата страница година (1945) е погрешна. Биографията на Васил Левски излиза от печат през 1947 г. (това е отбелязано и в карето накрая, така е поправена грешката)⁹.

През 1947 г. са закрити и Министерството с Дирекцията за култура на К. Петканов, и издателският отдел на Ат. Далчев. На същото място (срещу Руската църква) на „Цар Освободител“ е създаден Комитетът за наука, изкуство и култура начело с Вълко Червенков. Книгата веднага е забелязана от все още съществуващата през 1947 г. Камара на културата. След излизането ѝ от печат в 1947 г. авторът е награден от Камарата с грамота, подписана от Ал. Обретенов. Наскоро е закрыта и Камарата на културата. В страната настъпват промени (1947–1948). Цели шест години след издаването на биографията в печата цари мълчание. Едва през 1953 г. са публикувани редове, написани по добре известните ни „правила“ на критика – разгром¹⁰. Не съм чула баща ми да коментира тази критика; с автора ѝ след време бяха колеги, в приятелски отношения. Чувала съм от наши историци, че той, вече на стари години, е съжалявал за написаната някога рецензия.

⁹ Подробности за издаването на книгата ми разказа К. Възвъзова-Каратеодорова.

¹⁰ Х р и с т о в, Хр. Иван Н. Унджиев. Васил Левски. Биография. С, 1947. – ИПр, 9, 1953, № 3, 305–311.

Основната оценка на биографията на Левски във въпросната критика се свежда до няколко „унищожителни“ положения: допуснати са идеологически и методологически грешки. Методологията е буржоазноидеалистическа. Проявени са обективизъм и безкритичност към буржоазната историография. Вместо да започне книгата си с разкриване на епохата и на класовите борби и противоречия, биографът се задоволява с формалистично описание на Карлово... Формализъм... груб идеализъм, даже фатализъм... За да се стигне до обобщението: книгата е построена върху ненаучни основи. Изкушавам се да посоча един куриозен за младия днешен читател опит в рецензията да се „оправдае“ авторът на биографията: „Неправилно би било – четем в рецензията – от автора да се иска, особено преди публикуването на статията на др. Вълко Червенков „Към 80-годишнината от гибелта на В. Левски“, да даде напълно издържано определение за класовите основи и характера на революционната идеология на Левски, защото този въпрос едва сега, след публикуването на тази статия, бе изяснен напълно и ясно...“

Между първата биография на Васил Левски от 1947 г. и следващите две по-кратки издания (от 1967 и 1980 г.) няма коренни различия. Оценката, характеристиката на личността и делото на Апостола, на неговото време, на неговите съвременници, както и на най-спорните и сложни въпроси от живота и дейността му са еднакви в трите издания.

Книгата от 1947 г., която читателят държи днес в ръце, е значително по-голяма по обем. Причините са няколко: по-голям и обстоен научен апарат, повече подробности, цялостно цитиране на някои документи и извори от различен характер. Отделено е и повече място на мемоарите. Може да се спори оправдано ли е или не привездането и на такива мемоари, които са свидетелство за митологизирането на образа на Левски. Но несъмнено авторът се отнася критично към всеки спомен и развива интересни мисли за разказите-легенди, които битуват сред народа (напр. с. 271–273). Обяснимо е и цялостното цитиране на някои документи, тъй като изворовият материал навремето е трудно достъпен за по-широк читателски кръг. В голямата биография от 1947 г. са разгледани по-обстойно такива повратни моменти в живота на Апосто-

ла, като решението му да се откаже от духовния сан. Проследил с убедителен психологически анализ тази сложна стъпка в живота на Левски, биографът естествено поставя въпроса за неговото отношение към религията, за дълбоката неразривна връзка между Апостола и неговия народ (с. 132–139). Някои формулировки на биографа могат да са неприемливи, но цялостният му анализ мисля, че е проникновен и убедителен. Тези негови размисли и психологически вниквания, превърнали се в определена позиция, събуждат най-остри възражения и квалификации в рецензията от 1953 г., за която вече стана дума.

Образът на В. Левски не напусна моя баща. Той продължи да работи над отделни недоизяснени страни от живота му. Двайсет години по-късно съвсем естествено бе неговото желание да види книгата си издадена по-добре, в по-голям тираж. Той стяга изложението, доразвива и прецизира някои свои постановки, съкращава някои подробности в научния апарат, съобразява се с излезлите между-временно ценни изследвания на изтъкнати наши историци. Неизбежни са и някои промени в книгата от друг характер: авторът написва нова встъпителна глава „Епоха и родно място“, в която разглежда общественно-икономическата действителност, класовите структури и противоречия, политическите схващания. Това несъмнено е само един от възможните подходи при написването на биография на исторически деец, но очевидно за баща ми през 60-те години този подход е бил задължителен, за да бъде отпечатано второто преработено издание на големия му труд от 1947 г. Неговото лично предпочитание е към другия възможен подход – проблемите на общественно-икономическата и политическата действителност да бъдат поставяни и разглеждани вътре в самото изложение навсякъде, където е необходимо. Само 10 години по-късно, след излизането на второто преработено издание на книгата, като пише и издава в 1975 г. биографията на Христо Ботев, той отново започва изложението си с глава за родното място на поета революционер. Напълно естествено и задължително е било при второто издание на биографията на В. Левски да бъдат съкратени и размислите за религиозността на Апостола. Тези мисли не би било възможно да се публикуват и много години по-късно. Докосвам някои въпроси около изданието на биографията на Левски от 1967 г.,

за да посоча, че рецензията от 1953 г. тегне десетилетия над автора и книгата му. За второто издание се появяват напълно положителни по основния си патос рецензии.

През 1987 г. Н. Хайтов обвини Николай Генчев, Жельо Желев, Христо Христов в национален нихилизъм, нарече ги хулители на българския народ¹¹. Началото на „обругаването“ на народа ни е поставил според Хайтов Иван Унджиев в голямата си книга за Левски от 1947 г. За мен това е един от абсурдите на времето, в което живяхме десетилетия. Хайтов цитира една мисъл от биографията, в която авторът изтъква, че гробът на Апостола е неизвестен и това не се обяснява „само с условията на робската действителност, нито със събитията, които погълнаха вниманието ни след Освобождението. Значителен дял от вина – четем в биографията – се пада на слабото историческо чувство на народа, което при продължителността на робската неволя обаче не би могло да бъде по-друго“ (с. 1076). Ето и коментара на Хайтов: „Така почна преди години спрягането на думата „народ“ с една или друга вина към Левски, за да се стигне в наше време до генерални обобщения за пълната деградация на този народ... А работата (при Унджиев) е чиста спекулация: приписва се на народа вината на няколко души (членовете на българската религиозна община в София), че не са поискали за погребение тялото на обесения Левски, за да се знае къде е сега неговият гроб, и ето на, народът „подсъдим“ и „подследствен“.“ Дали са се отразили дългите робски столетия върху националния характер на народа ни, нека решават народопсихолозите, социолозите, историците... А читателят на тази книга нека по съвест прецени дали нейният автор се занимава със „спекулации“, или дълбоко се прекланя пред българския национален гений, възплътен в личността и делото на Васил Левски.

Накрая бих изповядала: в моето съзнание отношението на баща ми към Левски винаги се е сливало с отношението му към българския народ. Мисля, че не съм срещала по-силно и по-искрено патриотично чувство от не-

¹¹ Х а й т о в, Н. Историята, историците и „критиците“ на българския народ. – Литературен фронт, XLII, № 50, 10 дек. 1987.

XIV

говото. Никога, при никакви обстоятелства не помня той да е изразил недоверие, недоволство, гняв към народа ни. Възхищаваше се от добродетелите му, вярваше в бъдещето му. Неведнъж казваше: „Народ, който е родил Левски, е велик народ!“

Цвета Унджиева

ПРЕДГОВОР

Апостолът на свободата Васил Левски е гениално творение на Българското национално възраждане. Това е най-плодотворната епоха в новата ни история. Тогава се заражда и укрепва съвременният български народ като обособена етническа общност, тогава се създава новобългарският книжовен език, тогава се изгражда фундаментът на националната ни просвета и култура, тогава се полагат основите на първите общобългарски институции като предвестници на националната ни държава. Епохата на Възраждането маркира прехода на българското общество от Средновековието към Новото време във всички сфери на материалния и духовния живот. В резултат на всестрания стопански, културно-просветен и политически подем в българските земи през Възраждането постепенно нараства и се задълбочава социалният конфликт между проникващите буржоазно-пазарни отношения, от една страна, и османската федерална държава — от друга. Този конфликт намира конкретно проявление в стремежа на българския народ към национално освобождение и своя независима държава.

Първите забележими признаци на възрожденския процес датират още от XVII в. и са свързани със започналото разложение на силно централизираната военнорелигиозна система в империята. Българите търсят и по интуиция намират спасение през Възраждането в демографския растеж, в трудовата стопанска предприемчивост, в рационалните знания и духовното усъвършенстване. Именно техният материален и духовен просперитет неусетно подронва от ден на ден устоите на османското господство. Затова не е случайно, че тъкмо подвластните народи, в това число и българите, играят важна роля в процеса на зараждане и развитие на нови буржоазни обществени отношения в Османската империя. Точно това стои в основата на възрожденското обновление, обхванало българското общество през XVIII и XIX в.

Стопанският подем през възрожденската епоха намира най-значителна проява в градското стопанство и промишлеността. Наистина тази сфера на икономиката заема относително малък дял, но тъкмо в нея като че ли най-релефно се очертават новите форми и тенденции на общественото развитие.

Промисленото производство се осъществява главно от множество по вид и профил на дейност занаятчийски работилници. В условията на растящите стоково-парични отношения и пазарната конкуренция през Възраждането много занаятчийски и дори цели занаятчийски отрасли западат. Много други обаче, които са свързани с местната суровинна база и традиция, успешно се приспособяват към динамиката на пазарната конюнктура и още повече се възмогат. В проспериралите занаятчийски предприятия успешно се внедряват все по-усъвършенствани инструменти, технически приспособления, модерни уреди и технологии. Водната сила на балканските потоци се „впряга“ и рационално се използва като източник на енергия. За първи път през тези години се появява парната турбина, зачестява употребата на съвременни вносни машини. Мнозина възрожденски майстори проявяват дръзка предприемчивост, съчетана с изобретателност, сръчност и въображение. Благодарение на това някои от тях разширяват производствената си дейност. Появяват се манифактурни предприятия, в които все по-често се използват наемни работници. Възникват и първите фабрики. Върху основата на наемния труд и техническите нововъведения се увеличава производителността на труда, а общият обем на промишлената продукция нараства многократно. Буржоазно-манифактурните отношения проникват и обхващат все по-широки сфери от стопанската дейност. Тяхното оформяне, утвърждаване и разпространение е най-отличителното нещо, което характеризира тенденциите в развитието на българските градове през Възраждането.

Специализацията и профилирането на производството пораждат необходимостта от по-тясно общуване и търговски обмен между различни райони на страната. Това стимулира развитието на вътрешната търговия и създава условия за обособяване на единен общобългарски национален пазар в пределите на Османската империя. Както и преди, панаирите продължават да играят важна роля, но през годините на

Възраждането постепенно губят своето значение като единствени национални средища на търговския обмен. С усъвършенстването на търговските комуникации се засилват преките постоянни контакти между различните селища и райони. Така започва да се утвърждава уседналата търговия. В почти всяко по-голямо селище се появяват постоянно действащи търговски дюкяни — магазини. Търговията става доходна самостоятелна професия, пряко свързана с производствено-стопанската дейност.

Важно значение за развитието на възрожденската икономика имат постепенно растящите делови връзки с напредналите европейски капиталистически страни. В резултат на зачестилите контакти с тях в българските земи се инвестират значителни капитални средства, внасят се модерни машини и технологии. По такъв начин чуждестранният капитал обективно допринася за усъвършенстването на местните производителни сили и приобщава страната към постиженията на европейската буржоазна цивилизация.

Най-много нараства международният стокообмен със страните от Централна и Западна Европа. Той се осъществява предимно от български търговски посредници, които натрупват значително състояние и създават собствени търговски представителства (кантори) в много европейски градове. Във връзка с търговската дейност се създават първите български акционерни дружества и първите финансово-кредитни институции.

Материалното възмогване на българите през годините на Възраждането създава условия за рязко нарастване на демографския им потенциал. Ускореното биологическо или физическо възпроизводство на българския етнически елемент в империята е също много важен фактор на възрожденския процес. Въпреки непрестанното изтичане на големи маси от българското население, българското присъствие в империята нараства неудържимо. Нито изселническите потоци на десетки хиляди души след честите войни и въстания, нито системните помохамеданчвания на цели райони, нито физическите изстребления, нито кърджалийските опустошения, нито масовите епидемии и примитивните жизнени условия са в състояние да попречат на българския демографски бум. Българското възрожденско етническо землище се превръща сякаш в същински инкубатор, който бълва непрекъснато нови и нови

хора. Според пресмятанията на етнолозите-демографи възрожденското българско семейство отглежда средно по 5—6 деца. Както селяните, така и занаятчиите изпитват остра потребност от работна ръка, особено при условията на примитивната техника по онова време, когато ръчният труд е незаменим и почти единствен фактор в трудовия процес. Отглеждането на повече деца става напълно жизнена необходимост на българина. Неговият инстинкт за самосъхранение го принуждава да вижда в своята челяд, освен всичко друго, и незаменима работна сила, сиреч — ресурс, източник на доходи. Оттук произтича неговият постоянен стремеж към повече деца помощници, сътрудници и наследници.

Икономическият подем и демографският растеж през Възраждането протичат едновременно с духовното, културно-просветно развитие на българите. Стопанската дейност е немислима без светски знания. Ежедневната практическа нужда подтиква българина към повече знания. А растящите материални възможности му позволяват да разширява непрекъснато своя достъп до духовните ценности. Животворната сила на познанието просветлява ума на възрожденския българин, галванизира родовата му историческа памет, пробужда и възстановява неговите етнически рефлексии от миналото. Ето защо количественият демографски растеж едва ли би имал някакво значение, ако не протичаше едновременно и в тясна връзка с качествената индивидуална етническа идентификация на всеки имперски поданик при самоосъзнаването му като личност. А тъкмо чрез просветата и културата се създава онази магическа духовна спойка между определен кръг от хора, която ги обособява именно като българи сред пъстрото християнско и славянско множество в Османската империя. В този смисъл може да се каже, че духовната култура е първостепенен фактор на възрожденския процес.

Културно-духовните постижения на българите намират проявление най-напред в сферата на образованието. През годините на Възраждането в страната ни се появяват около 1500 светски училища, много български младежи получават модерно образование в чужбина; създава се периодичен печат; разгръща се разнообразна книжовна дейност; процъфтяват поезията, белетристиката, драматургията, театралното дело, живописата, художествените занаяти, резбарството, строителното изкуство и архитектурата; зараждат се научното и

музикалното творчество; масово възникват читалища като средища на художествена самодейност. В резултат на про-
явената разностранна творческа активност се създават мно-
жество духовни творби, чиято културна стойност не помръква
и до наши дни. В тези години израства и се множи българска-
та интелигенция — духовният елит на възраждащата се на-
ция. Постиженията са смайващи, защото са постигнати въпре-
ки верско-народностната дискриминация и без съдействието
на държавни институции.

Едва ли ще бъде пресилено, ако кажем, че за относител-
но кратък срок през годините на Възраждането, само за ня-
колко десетилетия, българският народ израства буквално от
нищото, за да стане най-многочислената и просперираща на-
ция на Балканите с изявени претенции за независимост и соб-
ствена държава. Възрожденските българи наваксват с уско-
рени темпове вековната си изостаналост, за да се приобщи-
ят към модерната европейска цивилизация. Постиженията през
Възраждането имат международни измерения и могат да се
сравняват със световните образци по онова време. Достатъч-
но е да споменем имената на Петър Берон, Николо Пиколо,
Христо Ботев, Петко Славейков, Иван Вазов, Марин Дри-
нов, Любен Каравелов, Захари Зограф, Кольо Фичето, Алек-
сандър Екзарх, Станислав Доспевски, Николай Павлович и
много други личности — интелектуалци, чието творчество по
нищо не отстъпва на тогавашните международни стандарти в
съответната област на културата и познанието.

Името на Васил Левски не фигурира сред интелектуал-
ците от Възраждането, ала то блести още по-ярко в друго
възрожденско поприще за творческа изява — в сферата на
политиката. Прозорливата политическа мисъл и рационални-
те политически действия на Апостола го утвърждават като
всепризнат майстор и ръководител на българската национал-
на революция, без аналог в историята на освободителните
движения по света. Неговото изключително постижение се
състои не само в прозрението за необходимостта от изграж-
дане на вътрешна революционна организация в страната, а
главно в способността му да осъществи тази идея. За сравни-
телно кратко време той успява да изгради такава организа-
ция, която включва цяла мрежа от частни революционни ко-
митети в стотици селища на Северна и Южна България. Не-
говата Вътрешна революционна организация (ВРО) е уникално

творение в съответствие с всички изисквания на конспиративната дейност. Структурата, функциите и задълженията на членовете на ВРО са ясно регламентирани в специално изготвен от него устройствен документ, т.нар. Наредата на работниците за освобождението на българския народ. В Наредата се посочва, че главната цел на организацията е подготовката на българския народ за въоръжено въстание. Трудно е дори да си представим как Апостола е съумял да извърши всичко това почти сам при тогавашните крайно примитивни средства за комуникация и в условията на постоянно преследващите го полицейско-репресивни хайки. Очевидно Левски е разчитал на верни съмишленици по места. Изискването му е те да бъдат „разсъдителни, безстрашни и великодушни“. Такъв е критерият му при подбора на членове на организацията. Левски притежава изключителна способност да убеждава хората и да им внушава мислите си, да печели последователи за делото, да ги възпламенява с огъня на родолюбието. Чрез организацията той привлича, възпитава и създава цяла плеяда от хиляди осъзнати български патриоти, готови за саможертва в името на освободителната кауза. Само за 2—3 години, благодарение на неговата организация, българите се превръщат от лоялни поданици на падишаха в народ със самочувствие и претенции, в организирана политическа сила, която става самостоятелен субект в Източния въпрос. Образно казано, със създаването на ВРО Левски дава на българите така нужния им меч, с който те ще могат да си проправят пътя към освобождението през политическата джунгла на Източния въпрос.

Преждевременната злощастна гибел му попречва да продължи интензивната подготовка за решителния час на бунта. Ала и стореното до този момент от него се оказва предостатъчно. Броят на хаджидимитровците и бачокировците сред българите след Левски се измерва с хиляди. В българското общество е вече налице значителна пренагласа в менталитетата на голяма част от българите към повишена политическа активност и изявена склонност за решителни действия. Политическите прозрения на Левски се сбъдват много скоро по фантастичен начин. Само две години по-късно, когато политическите обстоятелства възвестяват очаквания съдбовен миг за решителни действия, Левски сякаш задочно присъства в Априлското въстание. Тъкмо неговите хора от ВРО са главните участници и осъществители на въстанието. Захари Сто-

янов е категоричен в това отношение: „...без стореното от този знаменит агитатор (В. Левски), въстанието през 1876 г. щеше да е немислимо. Ние вървахме буквално по неговите отгъпкани пътеки.“

Няма съмнение, че чрез ВРО Левски е пряко съпричастен към Априлското въстание с изключителен принос за осъществяването му, както и за политическите резултати от него. Макар да губи сраженията в неравния бой с Османската империя на бойното поле, българският народ печели войната. Финалната развързка на събитията удивително точно съвпада с целта, която Левски си поставя при създаването на ВРО — политическо решение на въпроса за българското освобождение. Равносметката е впечатляваща. Само 5 години след Левски българската национална държава се появява на европейската политическа карта. Очевидно в политическата дейност само добрите идеи и намерения не стигат. Нужни са още политическа воля, умения, сръчност и колосална енергия за осъществяването на тези идеи и намерения. В явлението Васил Левски е налице пълен синхрон на мисли, думи и дела. Малцина са политическите лидери в новата история на Европа и света, които биха могли да се похвалят с такъв триумф на политическите си начинания.

Приносът на Васил Левски за освобождението е огромен. Ала малцина го осъзнават в пълна мяра като конкретно съдържание. Затова пък всички българи интуитивно усещат Апостола като емблематичен символ на възрожденската епоха. Повечето от хората го възприемат чисто емоционално, като необикновено историческо явление с измеренията на свръхчовек. В такъв смисъл въздейства явният драстичен контраст между невероятната всеотдайност на Левски към националната кауза и този на другите дейци.

В името на националната кауза Левски доброволно се лишава от нормалните човешки блага, от семейство и личен живот, от професионална кариера, домашен уют и битови удобства, за да живее в екстремални условия, при постоянен риск от смъртоносна заплаха. За него обаче това не е никакъв каприз, породен от патологичен мазохизъм, а дълбоко осъзната необходимост, премислена необходимост, специфична духовна нагласа на характера му.

Подобно очарование Левски предизвиква с импозантната си гибел като герой-мъченик. Зловещото софийско бесило

поражда алюзията с Христовото разпятие. Аналогията е поразяваща. Подобно на Христос, Левски възкръсва за българите. Дотогава той е почти неизвестен. Знаят го малцина. След обесването му неговата популярност мигновено започва да расте лавинообразно. Куриозното е, че физическото отсъствие на Левски рязко повишава неговия престиж. Казват, че нямало незаменими хора. Това обаче не важи за Апостола. Равностоен заместник на Левски във ВРО не може да се намери. Без него организацията преживява тежка криза. Лидерите на движението начело с Л. Каравелов открито признават своята безпомощност. Това още повече извисява Апостола като най-авторитетен водач с ключова роля в националната революция.

През годините след Освобождението за кратко време Левски добива широка популярност като национален герой от първа величина — той става всенароден кумир. Хората го боготворят, без дори да знаят какво точно е направил. Левски импонира на всички главно като изумителна личност, която съчетава множество най-прекрасни човешки качества и морални добродетели. Същевременно интересът на широката публика към Апостола се засилва от интригуващата загадъчна тайнственост около цялостната му дейност. Фактологията за биографията на Левски е крайно ограничена. Особено що се отнася до изграждането на ВРО. Конспиративният характер на тази дейност плътно прикрива следите му. Почти единствената информация, с която разполагаме, е частично запазената по чудо негова кореспонденция. Това са писмата от него и до него. Ала дори тези автентични документи са труден източник, защото са изпълнени с псевдоними, лозинки, кодове и метафорични езоповски изрази, които се нуждаят от специално разшифроване.

Въпреки твърде оскъдната автентична информация обаче, огромен брой автори от различни жанрове посвещават разнообразни творби на Левски и делото му. Известни са много спомени на съвременници, научни исторически съчинения, документални публикации и художествени произведения от всевъзможни творци на културата и изкуството. Всички творби за Апостола са в една или друга степен мотивирани от емоционалния мотив на възхищение. Това се отнася частично и за строго научните професионални исторически изследвания. Но тъй като фактологическата база е съвсем ограничена, много

автори дават простор на фантазията си. Това пък се забелязва най-често в спомените на съвременниците и главно в художествените творби. Често дори се стига до абсурдни твърдения и откровени измислици.

Ограничената информация за Апостола, съчетана с непрестанно нарастващия интерес към личността и делото му през изминалите години, го превръщат в същинска легенда. Истината и мълвата за него се сливат и преплитат в невероятна смесица, в която трудно може да се разграничи вярното от невярното. Това, естествено, многократно затруднява историческите изследвания. Затова не е случайно, че въпреки изобилието от публикации, сериозните обобщаващи биографични изследвания за Апостола са твърде малко. Първи опити в това отношение правят Георги Я. Кирков (1882 г.), Захари Стоянов (1883 г.), Стоян Заимов (1885 г.), Филип Симидов (1898 г.) и Иван Кършовски (1898 г.), които обнародват кратки биографични очерци за Левски. Техните публикации имат предимно популярен характер. Едва през 1925 г. известният историк на възрожденската епоха проф. Димитър Т. Страшимиров пристъпва към широкомащабно издирване на документи и материали за живота и делото на Левски. Подпомогнат от създадения за тази цел Народен комитет „Васил Левски“, Страшимиров подготвя и издава през 1929 г. фундаменталния сборник „Васил Левски, живот и дела, извори. Том I. Извори“. Този сборник е сам по себе си голямо научно постижение, защото за първи път документацията за Апостола става достояние на широката публика. Сборникът поставя само началото на замисленото биографично изследване. Преждевременната кончина на Страшимиров обаче не му позволява да продължи предприетото начинание. Той завещава тази отговорна задача на своя енергичен млад сътрудник — учителя Иван Унджиев, който активно му помага за издирването и обработването на документалните материали.

Иван Унджиев се изправя пред голямо предизвикателство — да напише първата цялостна академична биография на Васил Левски. Изключително трудна и деликатна задача. Защото освен споменатите мъчности, свързани с изследването, авторът следва да се съобразява с твърде изострената чувствителност на широката общественост към личността и делото на Апостола. Необикновеният и претенциозен характер на темата налага продължително проучване. Тя изисква пълна

твърческа концентрация на вниманието за много десетилетия, за цял живот. В този смисъл, като се захваща с подобна импозантна задача, Иван Унджиев проявява похвална всеотдайност, научна дързост и патриотичен ентузиазъм. Той изцяло посвещава научната си кариера на амбицията да напише подобаваща академична биография на Апостола. Това става неговата жизнена съдба.

В резултат на многогодишна изследователска работа през 1947 г. Унджиев издава първата обемиста биография на Апостола. Кратък вариант от нея под заглавие „Васил Левски, личност и дело“ е обнародвана от издателство „Народна просвета“ през 1949 г. През 1957 г. излиза второ преработено и разширено издание на краткия вариант, а през 1961 г. е публикувано трето издание със заглавие „Апостолът на свободата“.

Междувременно колектив от висококвалифицирани историци-архивисти от Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ пристъпва под ръководството на Кирила Възвъзова-Каратеодорова и Николай Генчев към подготовката на второ издание на документацията за Апостола. То е отпечатано през 1973 г. под заглавие „Васил Левски, документално наследство“. В него се правят множество корекции и допълнения към изданието на Д. Т. Страшимиров от 1929 г. Унджиев работи в тясно сътрудничество със съставителите на сборника. Това му дава възможност да актуализира и разшири информационната база на подготвената от него нова цялостна биография на Апостола. Новата биография е обнародвана през 1967 г. от Академичното издателство „Марин Дринов“. Второ преработено издание от нея е публикувано през 1980 г., непосредствено след преждевременната смърт на Иван Унджиев. През 1993 г. Академичното издателство обнародва нов вариант на книгата с някои промени в текста и с предговор от дъщеря му, Цвета Унджиева.

В продължение на много десетилетия Иван Унджиев е единственият авторитетен биограф на Левски. По силата на обстоятелствата той е нещо като „монополист“ по тази тема. В неговите изследвания темата е сякаш изчерпана до дъно. Изцедена е докрай цялата налична информация — до най-малки детайли и подробности. Какво още може да се очаква? Любопитно е как Унджиев преценява възможностите по този въпрос: „Да се възстанови напълно пътят на Апостола — пише той — е трудно и в редица случаи почти невъзможно. Липсата на

документи, легендите, времето и произволът на спомените са заличили в много случаи дирите на Апостола, грижливо прикривани и от самия него... Днес е невъзможно да се установи точният път на Апостола, както и редът, по който е обикалял отделните селища.“ Тази песимистична констатация на най-добрия познавач на Левски естествено охлажда всякакви мераци за творчески научни изяви. Затова едва ли може да се очаква в обозримо бъдеще друг автор да ни изненада с нова академична биография на Апостола. В този смисъл биографията на Левски от Иван Унджиев добива стойност на класика и ще се ползва както от сегашните, така и от бъдните поколения българи.

Всички варианти на Унджиевата биография на Левски, обнародвани от 1947 до 1993 г., се различават помежду си в зависимост от политическата конюнктура, която драстично се променя през изминалите бурни години. Авторът е принуден да прави промени при всяко следващо издание с оглед доминиращите в дадения момент идейно-политически интерпретации в историографията на възрожденските явления.

Първото издание от 1947 г., написано през годините на Втората световна война, е проникнато от духа на тогавашната патриотично-романтична традиция, характерна за нашата възрожденска историография. След войната политическата конюнктура в страната рязко се променя, поради което книгата на Унджиев не отговаря на новите идейно-политически вкусове и изисквания. Към Унджиев се отправят остри упреци за проявен идеализъм и липса на социалнокласов подход. Затова при подготовката на второто издание на биографията през 1967 г. Унджиев основно преработва монографията, съобразявайки се с наложените догматични постулати в историческата наука. Към биографията на Апостола се добавя обемиста уводна глава в духа на утвърдената стандартна схема за класово-партийна трактова на възрожденския процес. Едва в поредното издание през 1993 г. биографията на Левски се освобождава от догматични постулати.

Въпреки изкуствено налаганите идейно-политически щампи и допуснатите деформации, нашата възрожденска историография успешно се развива през следвоенните години и регистрира сериозни постижения. Постиганията ѝ са както в многократното обогатяване на информационния масив, така и по отношение на интерпретацията на различните явления.

Всичко това пряко или косвено засяга явлението Левски като ярък символ на възрожденската епоха. В този смисъл постиженията на възрожденската историография спомагат в една или друга степен за изясняване на феномена Левски. Приживе Иван Унджиев рационално се възползва от постиженията на историческата мисъл, които намират съответно отражение в неговите изследвания. След смъртта му в 1979 г. обаче, постиженията на историографията през последните 25 години, естествено, няма как да присъстват в биографията му за Левски. Ето защо при подготовката на сегашното издание се налагат известни уточнения с оглед актуализацията в осмислянето на някои твърдения в предишните варианти на биографията. В това отношение заслужава да се уточни например категоричната постановка на Ив. Унджиев за т.нар. вяра на Левски в собствените сили на народа.

Това твърдение отдавна битува в българската историография, откъдето прониква в медиите с елементарната интерпретация в духа на романтичната екзалтация. Вярата на Левски в собствените сили на народа се възприема буквално и прекалено се абсолютизира. Така се стига до профанация, до абсурдно заключение, което фактически принизява и омаловажава политическото кредо на Апостола.

Едва ли може да се допусне, че политик от ранга на Левски ще се заблуди в преценката си за действителното съотношение между военнополитическите сили и възможности на националната революция, от една страна, и тези на противника – от друга. Дори политическите дилетанти по онова време са знаели, че съотношението е приблизително едно към сто в полза на противника. Същевременно едва ли е възможно Левски де не си е давал сметка за съдбовната обвързаност на освободителната кауза с голямата политика на Великите сили по Източния въпрос. Известно е, че тази злободневна тема е била коментирана ежедневно по страниците на тогавашната възрожденска преса и дори в кафенетата по мегданите.

Изстраданият горчив опит в многобройните освободителни начинания подсказва на българските политически лидери, в това число и на Левски, че в борбата срещу Османската империя предстои да се превъзмогнат две основни препятствия. Първото е несравнимо по-голямата военнополитическа мощ на противника, а второто е т.нар. Източен въпрос. Борбата на Великите сили за наследството на „болния човек“

край Босфора пряко рефлектира върху балканските освободителни движения и от това, кои политически фактори доминират в Източния въпрос, зависи до голяма степен дали революцията на Балканите ще е в подем, или в застой. На практика това означава, че всяко революционно начинание, за да се добере до успешен финал, неизбежно трябва да премине през лабиринтите на Източния въпрос.

Тези две обективни препятствия пред българската революция неизбежно предопределят нейната политическа стратегия. За българските политически ръководители е съвсем ясно, че трудно може да се разчита на успех със силата на оръжието в пряк двубой с Османската империя на бойното поле. Но същевременно им става ясно и това, че именно със силата на оръжието биха могли да се създадат реални възможности и предпоставки за евентуално политическо решение на българския въпрос.

Крайно неблагоприятната политическа обстановка след Кримската война предизвиква дълбока стагнация в българското освободително движение. Пред него се очертават две възможности. Едната е — чрез легални действия по пътя на реформите и компромисите с мирни средства да се постигне някаква възможно по-голяма автономия в рамките на империята. По този начин се избягват рисковани сблъсъци с превъзхождащите сили на противника, но за сметка на това денят на освобождението се губи в далечината на необозримото бъдеще. Другият вариант е чрез общонародна въоръжена акция да се възпламени отново Източният въпрос с оглед създаването на по-благоприятни условия за политическото решение на освободителната кауза. Този радикален вариант е свързан с големи рискове, предполага жертви и кръвопролития, но затова пък би ускорил деня на освобождението. Тъкмо поради това негово преимущество радикалният вариант придобива явно надмощие в националноосвободителното движение през 70-те години на XIX в., а Васил Левски е един от най-енергичните му осъществители.

Радикалният вариант често се практикува и от редица други националноосвободителни движения по известния универсален сценарий, който предвижда: чрез драстична въоръжена акция да се интернационализира конфликтът с оглед да се предизвика намесата на заинтересовани и достатъчно влиятелни фактори на международната арена, т.е. на Великите

сили, с надеждата за евентуално благополучно политическо решение на въпроса чрез дипломатическа конференция или чрез война. Естествено, без гаранции.

Непоколебимата увереност на Левски в революционните сили и възможности на българския народ е подчинена именно на тази политическа стратегия. Българите според него трябва сами да извоюват освобождението си в смисъл, че то трябва да стане всенародно дело. Затова той полага максимални усилия да пренасочи центъра на движението отвън, към вътрешността на страната. Стремешът му е да направи колкото е възможно повече българи съпричастни на делото, така че бъдещото въоръжено въстание да бъде колкото може помасово, за да има нужния политически ефект. Така според него българите ще покажат, че са действителен политически субект с изявени претенции в Източния въпрос. Такъв е смисълът и предназначението на ВРО, която той изгражда търпеливо цели 3 години и зорко я предпазва от прибързани авантюри. Когато П. Хитов го призовава през юни 1871 г. да побърза с въстанието, защото все едно било невъзможно *„да се приготвим както другите сили“*, Апостолът му отговаря: *„На това ви отговаряме, че не трябва да бързаме“*, защото *„опитът ни показва, че бързата работа излиза ялова“*. И добавя: *„Съгласни сме с вас, че нивга не можем се приготви както другите сили (като противника — б.а., К.К.), ...но и твърде сме убедени, че трябва поне толкова да се приготвим, колкото е нужно, за да се предвиди една добра сетнина на предприятието ни, защото в нищо непригответени ще има сетнина нищо и никаква“* (к.а., К.К.).

Очевидно Левски съвсем трезво преценява конкретната политическа обстановка и не вярва в чудеса. Той не храни илюзии, че при наличните потенциални ресурси българският народ ще успее да съкруши Османската империя със силата на оръжието на бойното поле. Стратегическата цел на Апостола е да се подготви народът поне толкова, колкото е необходимо, за да се осигури *„една добра сетнина на предприятието ни“*. Затова той е против всякакви прибързани авантюристични действия и съвсем съзнателно отсрочва за неопределено време деня на въстанието.

Когато на 2 ноември 1872 г. Л. Каравелов призовава Левски незабавно *„да повдигне революцията“*, Апостола категорично се противопоставя. Чрез Старозагорския революцио-

нен комитет Левски му отговаря: „И най-изветрелият човек не би повярвал, че е възможно да излезе със сполука такъв бързо движение, когато ний в нищо не сме приготвени“ (к.а., К.К.). След повече от тригодишна интензивна организационна подготовка за въстание Левски смята, че „ний в нищо не сме приготвени“.

Часът за въстанието според него ще се реши от политическите обстоятелства. В писмото си до Ловешкия комитет от 12 декември 1872 г. той пише: „Според уставът работата е докато не видим, че можем самички да си изтъчем платното, няма да се дава глас за въстание! А сега излиза друго! Според вънкашните обстоятелства... Преди няколко седмици Каравелов от Букурещ ме подкани за незабавно въстание. Ние му отказахме, защото още в нищо и никакво не сме приготвени..., върнахме го..., за да се съберем целия ЦК и да преценим по-добре вънкашните обстоятелства“ (к.а., К.К.).

Левски е съвсем ясен — времето и обстоятелствата ще подсказват кога да започне въстанието. А дотогава е нужна системна подготовка, за да се създаде колкото може по-силна и боеспособна вътрешна организация, чрез която българският народ ще посрещне както подобава изискванията на момента като активен политически субект в хода на събитията, с оглед „добрата сетнина на предприятието ни“.

Политическите прозрения на В. Левски много скоро се събдват. Външните обстоятелства през лятото на 1875 г. дават сигнал за Априлското въстание, а „добрата сетнина“ от него е налагането на Българския въпрос като централен проблем за неотложно решение на Цариградската посланическа конференция на Великите сили през декември 1876 г.

Уточнение се налага и по изразеното становище от Ив. Унджиев по дискусияния въпрос за БРЦК. Авторът се придържа към преобладаващото преди години мнение в историографията, че Левски е организационно обвързан със създадения от Л. Каравелов комитет в Букурещ (Български революционен централен комитет, БРЦК) през есента на 1869 г. или през пролетта на 1870 г. Оттук се прави заключението, че ВРО, която Левски изгражда в страната, е обвързана организационно с БРЦК и дори че в някаква степен му е подчинена. Това становище обаче през последните години не се потвърди от убедителни аргументи. Напротив, то е в пълно противоречие с основния замисъл на Левски за пренасочване цен-

търа на движението отвън към вътрешността на страната. В това отношение Левски многократно изразява мнението си по най-категоричен начин.

Със свойствената му добросъвестност да се придържа стриктно към фактите от наличната документация, в изложението на своята монография Унджиев пресъздава обективно как стоят нещата в действителност. В биографията на Апостола той убедително показва, че до Общото събрание на ВРО и БРЦК от април 1872 г. ВРО е напълно самостоятелна организация, а Левски няма организационна връзка с Каравелов и политическата групировка около него. В този смисъл се забелязва очевидно противоречие в монографията. От една страна, се приема декларативно становището, че БРЦК и ВРО са организационно свързани, а от друга, се доказва фактически обратното.

Подобно противоречие се забелязва и по въпроса за т.нар. предателство на поп Кръстьо при залавянето на Левски в Къкринското ханче. Съмненията за подобно предателство се разпространяват като мъгла още преди Освобождението. След това обвиненията срещу него още повече нарастват едновременно с растящата популярност на Апостола. Екзалтираната общественост се нуждае и търси изкупителна жертва за неговата гибел. Откликвайки на емоционалните настроения, Иван Вазов с гениалното си перо приковава по най-ефектен начин поп Кръстьо на позорния стълб. След неговата знаменита поетична творба за Апостола съмненията за предателство се превръщат във всеобщо убеждение и „неоспорим факт“. Така версията за предателството безпрепятствено прониква в историографията и заема трайно място в нея до ден днешен. По обясними причини след войната тази версия добива актуалност и рационално се използва в масовата атеистична пропаганда. Оспорването ѝ е нежелателно и недопустимо, въпреки че достоверни исторически доказателства за извършено предателство от поп Кръстьо не са открити.

По силата на обстоятелствата в монографията за Левски Иван Унджиев възприема изцяло официалното становище по въпроса за предателството. Придържайки се обаче стриктно към документацията, авторът изненадващо изтъква някои важни подробности, които рязко се разминават с тезата за предателство. От документалния анализ на Унджиев става ясно, че поп Кръстьо няма никаква връзка с Апостола при

неговото посещение в Ловеч. Той изобщо не е знаел, че Левски е в Ловеч, и дори дали има намерение да идва в града. При тази категорична констатация на автора неизбежно възниква недоумението: как може да издадеш нещо, за което не знаеш нищо!? Очевиден абсурд!

Едва през последните години тезата за предателството на поп Кръстьо открито се оспорва с аргументи както в медиите, така и в историографията. Опитите в това отношение очевидно ще продължат, за да се стигне до аргументирано научно становище в името на историческата истина.

Настоящото юбилейно издание на биографията на Апостола е подготвено върху основата на актуализирания вариант на последното академично издание от 1993 г. Нека се надяваме, че поредното ново издание на значимото монографично изследване на Иван Унджиев ще бъде подобаващ начин Българската академия на науките да ознаменува 170-годишнината от рождението на великия българин.

София, 6 април 2007 г. *Акад. Константин Косев*

ИВАН Н. УНДЖИЕВ / ВАСИЛ ЛЕВСКИ

ИВАН Н. УНДЖИЕВ

ВАСИЛ ЛЕВСКИ

БИОГРАФИЯ

СОФИЯ * 1945

ПРЕДГОВОР

С настоящата обстойна и документирана биография на Апостола на българската свобода Народният комитет „Васил Левски“ смята, че е постигнал една от своите най-големи задачи. Възникнал в името на идеята да съхрани всичко, което е свързано с личността и делото на великия Апостол, Народният комитет още в самото си създаване схвана, че крайната цел на неговите усилия трябва да бъде една пълна, критична и документирана биография на Апостола. За членовете на Народния комитет „Васил Левски“ нуждата от една такава биография се явяваше като нравствена повеля пред паметта на Апостола и като най-пълнен израз на култа към безсмъртното му дело.

Първоначално комитетът възложи написването на биографията на историка на нашето политическо възрождане Д. Т. Страшимиров. Под негова редакция през 1929 година комитетът издаде в една обемиста книга, под надслов „Васил Левски, том I, извори“, всичките писма на Апостола, заедно с редица други документи и спомени във връзка с неговата дейност. С този труд, който ще остане една основна книга за всички, които изучават делото и личността на Апостола, пътят за неговата биография до известна степен бе вече подготвен. Вместо да пристъпи обаче към самата биография на Апостола, Д. Т. Страшимиров се задълбочи по-нататък върху старата история на Карлово, както и върху редица общи въпроси из областта на нашето политическо възрождане. Така той приготви един обстоен труд, който ние откупихме преди смъртта му. Намеренията на покойния историк бяха този ръкопис да се обнародва като втори том, а същинската биография, която той смяташе тепърва да пише, да излезе като последен том. Смъртта осуети тези му намерения и въпросът за биографията на Левски остана открит.

В изпълнение на поставената си цел Народният комитет възложи на своя член г. Иван Н. Унджиев, най-близък сътрудник на Д. Т. Страшимиров в подготовката на издадените по-рано писма и документи, да напише биографията на Апостола. Това бе и предсмъртното желание на Д. Т. Страшимиров.

Трябва да отбележим с особено задоволство, че г. Иван Н. Унджиев положи изключително старание и изпълни по най-задоволителен начин възложената му задача. С голяма вещина той вникна в живота на великия Апостол и даде една изчерпателна, обективна и документирана биография, каквато ние отдавна желаехме да имаме. Членовете на Народния комитет „Васил Левски“, които отблизо следяха работата на г. Иван Н. Унджиев, знаят най-добре големите трудности, които той трябваше да преодолее, а сега, когато биографията е вече завършена, разбират най-добре сложността на задачата му и стойността на неговия труд.

Като се надяваме, че настоящата биография ще бъде оценена по същия начин от българската общественост, ние дължим първи да изкажем на уважаемия автор нашата голяма благодарност и признателност.

Следващата задача на Народния комитет „Васил Левски“ ще бъде да осигури средства и да подготви условия за написване историята на родния град на Апостола. В това отношение комитетът храни надежда, че както досега, така и занапред той ще има пълната подкрепа на нашето общество.

София, декември 1945 година.

Народен комитет „Васил Левски“.

Азъ самъ са обещалъ на Отѣчеството
си жрътва за освобожденіето му, а не
да бжда кой знай какъвъ.

В. Левски, писмо отъ 1. III. 1871 г.

На такива хора дай работа, които са
разсждителни, постоянни, безстрашни и
великодушни.

В. Левски, писмо отъ 16. IX. 1872 г.

Всичко са състои споредъ насъ въ нашите
задружны силы, противъ тяхъ не може
противостоя и най силната стихія.

В. Левски, писмо отъ 6. X. 1871 г.

ГЛАВА ПЪРВА

РОДНО МЯСТО

I

Карлово, родният град на Апостола, лежи въ една долина, чиято природа омайва със своя пленителен контраст. От север Централният Балкан гордо възвишава своята исполинска снага. В ляво тежкият масив на Вежен затваря хоризонта до над Клисуре, а от другата страна Юмрукчал, възмогнал се до небесата, сурово и величаво се спуска над Калофер. И в средата на тая величествена стена между двата исполина, до над самия град възправя широк гръб Амбарица. Тя нашепва легенди от миналото, пази своя любим град от студения лъх на севера и му изпраща своя поздрав по Старата река. Стремително се спускат бистрите води, удрят се с звън в камънаците, пропадат в шеметни бездни, беснеят и най-сетне с луд скок се хвърлят в низината. Това е Сучурума — хвърчаща вода. В неговите сини води се оглежда небото, а в буйните му и разпенени струи ечи песента на Балкана. Оттука, вече успокоени, водите поемат пътя за града, разделят се на много вадички, които се провират под зидовете, преминават в дворовете, напояват градините и излизат на улиците, за да обходят целия град. Калдъръмите са чисти, градините са свежи, а кичестите дворове са потънали в зеленина и цветя. Тиха самотност и свежа ведрина облъхва къщите, скрити зад високи каменни огради. А широколистни орехи и кестени величествено издигат могъщите си клони над къщи и дворове.

И неусетно, сякаш от самия град, започва долината, чиято необятна шир се губи на юг в прозрачната синевина на Средна гора. Яркото слънце залива цветистите губери на розови градини, листати лозя, богати ниви и ливади. Смаяният поглед е възхитен от неизразимата красота на полето, от живописното разнообразие на тоновете, от пленителната ведрина на въздуха и небото. Задущевната и нежна красота на долината смекчава суровото величие на Балкана.

Още открай време долината е осигурявала поминъка на българина. За него трудът на полето е бил всякога извор на благополучие. Балканът е бил пък винаги буден страж, смел защитник и сигурна закрила в тежки дни на живота. При това той е вдъхвал твърда самоувереност, и българинът се е чувствувал господар на своя имот, на своя труд и на своя живот.

Историческият живот на Карлово обаче започва с редица селища, чиято неясна съдба се губи в мрака на миналото. Карлово е до известна степен „пряк наследник на тия селища и крепости, които през различни епохи са възниквали, процъвтвали и загинали в близката околност, без дори да отбележат имената си въ историята.“¹

По долината на Стрема (Сирмус) още в началото на римското владичество е минавал главният път от Тракия за Дунава, известен под името Траянов път, който изгубва значението си едва след създаване на българската държава, когато арената на историческите събития се измества към Източния Балкан.

Близко до днешното Карлово са съществували две тракийски селища или светилища: едното половин час на запад от местността „Св. Троица“, а другото на изток, пак на същото разстояние, до местността „Св. Пантелеймон“. Тия две днешни оброчища са заместници на средновековни манастири и църкви, които пък са възникнали по всяка вероятност върху развалините на стари езически светилища.

Пак в съседство с Карлово се търси мястото на стария укрепен град и столица на долината – Копса (Копсис), име отчасти запазено и днес – Гйопса – като второ наименование на р. Стрема, особено в горното ѝ течение, което име носи и самата долина на реката. И сега твърдението на Иречека, който отождествява Копса с развалините на „Дългия град“ (Узуншехир), не може да се докаже.² Предполага се обаче остатъците от този град да се намират не между Карлово и Сопот, а северозападно от Сопот, по средата на пътя и малко на север между Сопотъ и Клисура.³

През XIII и началото на XIV в. този край споделя неспокойната съдба на цялата подбалканска област, която е влизала в родовите владения на Смилец и е била важна

погранична област. Ежбите между двата болярски рода, Тертерий и Смилец, и отслабването на централната власт правят областта арена на кървави войни.

Когато Светослав Тертер възстановява на търновския престол династията на Тертериевци, братята на избягалия цар Смилец отиват във Цариград и оттам с помощта на византийците, с които се сродяват и им стават послушни оръдия, повеждат борба за наследство на българския трон. Радослав, по-големият брат, се опитва пръв, но бива разбит, пленен и ослепен от Елтимир, чичо на Светослава. По-щастлив е бил по-малкият брат Войсил. След смъртта на Георги Тертерий II в 1322 г., който не оставил наследници, Войсил с византийска помощ навлиза в подбалканските земи и сполучва да заеме градовете от Сливен до Копсис. Така след 23 годишно изгнаничество той образувал княжество под върховенство на Византия и с главен укрепен град Копса.

Михаил III, новият владетел на българския трон, се нахвърля най-напред върху черноморските владения на византийците. Последните очаквали помощ от Войсила, който в това време заболял от отровни гъби и не можал да се яви в помощ на покровителите си. Във втория си поход Михаил III напада Войсил, който се затворил в главния си град Копса. Поддържан усърдно от византийците, той се държал храбро, докогато започнали да го изоставят собствените му привърженици, чиито симпатии към законния владетел на трона растели. За да не падне в плен, Войсил избягал тайно при своите покровители византийците и изчезва окончателно от историческата сцена.

Със смъртта на Георги Тертерий II и изчезването на Войсила, последният член от рода на Смилец, се умиряват подбалканските земи. Те били присъединени наново към царството, което положение остава непроменно и при Иван Александър до турското завоевание.

Обаче Карлово изниква в по-късно време, когато подбалканските земи падат още при първите вълни на турското нашествие и когато завоевателите поискаха да издигнат свой икономически и административен център на долината.

Основаването на родния град на Апостола става, според основното и грижливо проучване на Д. Т. Страшимиров в споменатия му посмъртен труд, през царуването на Баязида II и съвпада с пристигането на Карлзаде Лала Али бей на мястото на днешното Карлово. Баязид се възцарява в 1481 год., а създателят на Карлово, видният турски сановник и възпитател (лала) на Джем султан, Карлзаде Али бей, построява Куршум джамия, както гласи надписът ѝ, в 1485 година.

Баязид в първата и втората година на своето царуване е бил твърде много зает с по-важни държавни работи и най-много в борба със своя по-малък брат Джем султан, претендент за престола. Сам Карлзаде Али бей, за да построи джамия и да я надпише, трябва да е пристигнал в Сремската долина малко по-рано, за да се устрои и помисли за молитвен дом. С една дума Карлово възниква между тия две дати и най-вероятно към 1483 година.

Кога става точно турското заселване в Карлово, с положителност не може да се установи. Очевидно е, че в 1485 година пришълците са имали вече установено някакво селище, а Карлзаде Али бей строи и джамия. Във всеки случай, както справедливо бележи Страшимиров, „възникването на самия град съвпада с първоначалното пристигане и фактично установяване на Карлзаде тук“.⁴ С ферман Баязид I дава селото Сушица с „принадлежащите му земи и граници“ на Карлзаде Али бей в ленно владение.

Видният селджук, „човек умен, добре развит и просветен“, става основател на новия град, като заседнал първоначално извън Сушица, над горния край на селото. Пришълците завоеватели построяват жилищата си по равнината отляво и малко на север край селото. Те постепенно се втурват в него, а и самите селяни в по-ново време се прехвърлят в града.⁵ Създателят на града му дава и своето име Карлъова (земя на Карлъ).

Тези външни обстоятелства, характерни за времето, не изчерпват въпроса за създаването на Карлово. Към края на своя живот карловският феодал Карлзаде Али бей се прибира в Мала Азия, в родния си

град Коня, като завещава своя феодален имот от земи, къщи, гори, планини и мери на цялото село Сушица на построената от него Куршум джамия и назначава за управители и помощници своите пет сина и бъдещите им наследници.

Мистично настроеният основател на Карлово се отдръпва от живота и завещава целия град с землището му на джамията. Волята на завещаателя прави града и землището му вакъф, т. е. свещенна и неприкосновена собственост на джамията. С една дума имотите не могат да бъдат частно владение никому, затова не могат да се продават, да се подаряват или залагат. Българското население обаче освен законния десятък към джамията не плаща друг данък комуто и да било. Това е изричната воля на завещаателя. Неговият град има свое общинско управление и свои хора да събират данък; самият той е уговорил в Цариград каква част от този десятък трябва да внесе на държавата.

От това положение на нещата следват няколко извода. Карлово, като централен град в околността, остава стопански автономен. Той живее един независим живот, до известна степен изолиран дори от околийската власт, макар че отрано още градът е седалище на околията.

При това до края на 18 столетие Карлово се описва като град с 3/4 турско население.⁶ Наистина под сянката на вакъфа българското население е гарантирано от произволите на централната власт, с която няма пряк допир, но унижената и обезправена рая е лишена от всяка собственост и следователно е засегната в най-реалните си интереси. Еднородна в своя състав (в Карлово никога не е имало гърци), тя все пак застава лице срещу лице с потисника.

Отчуждеността на основателя и на неговите наследници от околните владетелски съседи от една страна, заедно с постоянния гнет от численото надмощие на завоевателя, дават отпечатък върху цялото битие на Карлово, което се доста различава от другите центрове на народното възрождане.

В Котел, Калофер, Копривщица, Елена и др. няма турци. Турската власт се представя от бей, чието съществуване едва се чувства. Робската неволя не тегне пряко върху родните огнища.

Споменатите селища имаха и една друга привилегия. Те представяха сами себе си пред държавната власт. Като общински водачи се издигат от раята чорбаджиите и, признати от властта, представят поробената маса пред господарите. Чорбаджията бива „избран и повикан от самата завоевателна власт да се превърне в управителен неин орган, да се издигне във власт над останалата поробена българска маса“.⁷ Тъй е в другите балкански селища. Но Карлово не познава тая обществена формация. В неговото минало няма нито назначен, нито признат от държавната власт чорбаджия. „В Карлово чорбаджилъка е неизвестен“⁸, бележи един от първите изследователи на миналото на града. Няма място за чорбаджия в един вакъф, където няма частно владение и всичко принадлежи на джамията. Градът не излъчва нито джелепи, нито бегликчи, които се радваха на власт по-голяма от тази на чорбаджиите. Едно признаване на служебни положения би „противоречало на вакъфския институт, представящ чисто религиозна формация, откъсната изцяло от светската власт горе и от нейната мрежа в страната“.⁹

Изобщо в Карлово, където няма частна собственост на земя, няма чифликчи, бейове и чорбаджии, няма и лагери. Карлово, както бележи историкът на нашето политическо възраждане Д. Т. Страшимиров, не познава и двата исторически елемента на нашия живот от онова време – войници и хайдутути. Липсата на първите ще обясним със селджушката изолираност на града. Никой отвънка не се меси във вътрешния живот на града. Карлово има свой режим, който запазва от външно вмешателство и християнското население. За войнишки семейства или общини се говори само в споменатия султански ферман, но преди учредяването на вакъфа¹⁰. При тези обществени черти, които изтъкнахме досега, в Карлово няма почва и за хайдутство. Градът не избързва в развитието на обществената мисъл и борба, а следва един по-спокоен път на развитие.

Благодарение на тия особени обстоятелства българското население в Карлово отрано се осъзна като цялост, изгради своето народно единство, запази своята племенна чистота, не разяждана от вътрешни противоречия, идейно споено в своята вярска и езикова обособеност. Народът,

който бе единен в своето самосъзнание, живее отделно от завоевателя и образува по-късно „отделна община с общински съвет и с кмет, в която община турците не са се бъркали“¹¹. Следният документ, който пръв изнесе В. Александров, иде да потвърди това развитие на общественото съзнание у карловци, резултат несъмнено на оня духовен подем, който закипява в родния град на Апостола през време на Възраждането и върху който ние ще се спрем по-нататък.

Карлово 1864, август 15.

Сосъ Божию Милостию и сосъ желание народну поставиха следющите лица: отъ Пею Махале, г. Петъръ Дочевъ, Иванъ Манчевъ и Иванъ Колевъ; отъ Сърпъ Махала г. Нено Бончевъ, х. Ангелъ Донковъ и Донко Янколовъ; отъ Михалъ Махле г. Ненко Петковъ, Вълко Николовъ и Георги Ч. Чунтевъ; отъ Табакъ Махале г. Георги Лазаровъ и Генко Атанасовъ; отъ Перекендишка Махала – Печо Костовъ.

И са упълномощаватъ да се грижатъ една година за всичкитъ обществени работи, за увѣрение на което имъ се даде пълномощно писмо, потвърдено съсъ подписи съсъ приложението селскиятъ печатъ, освенъ това имъ ся вручиха селскиятъ и мохтарскиятъ печати: Селскиятъ една часть на г. Георги Ч. Тунтевъ, втора часть на г. Нена Бенчевъ, трета часть на г. Иванъ Колевъ, Мохтарскиятъ у г. Петъръ Дочева¹².

II

Карлово излъчи само една обществена наслойка – еснафството, което достигна завиден разцвет и циментира още по-здро народното единство. Единството между еснафството, което отделя и първите търговци, и селската маса е неразривно. Целокупният народ е еднакво изложен на безправие и унижение като роб, а „еснафът е неразделно на поста си при своя народ в тая мълчалива борба за съществуване“¹³. Към тая борба той прибавя подвига на своя занаят и творчество, чрез което се издига от останалата маса. Така той става икономически по-малко зависим и олицетворява прогреса на своя народ.

Удивителен е наистина тоя разцвет на занаятите и домашната индустрия в Карлово, който започва още

преди Възраждането и дава индивидуален отпечатък на родното място на Апостола. Като разглежда стопанските връзки между Дубровник и българските земи през 16 и 17 столетие, д-р Иван Сакъзов бележи, че една твърде богата област със сурови кожи била Гйопса¹⁴. Гйопса се среща много често като област, отгдето се закупвали кожи и вощък в големи количества¹⁵. Същият познавач на стопанското минало намира конкретни сведения за тая ранна търговия на Карлово в търговските книги на голямата фирма на Бенедето Рести, чието седалище е било в София. В продължение на 20 години Рести закупвал от Гйопса големи количества всякакви видове сурови волски, кравешки и биволски кожи.

На 20. VI. 1596 год. Рести заплатил 9442 аспри за 54 говежди и $23 \frac{2}{3}$ биволски кожи. През 1595 год. от Уста Мехмедов закупил 148 волски кожи по 50 аспри, а на следната година през февруари дал капаро 13 дукато за нова доставка. Али Даде на 3. X. 1598 год. доставил на Рести 995 волски и 30 биволски кожи, а Юсуф, син на Деде, доставил още 35 биволски кожи по 350 аспри.¹⁶ През 1599 год. са били изнесени от София и Гйопса 360 говежди и 65 биволски кожи¹⁷, а през 1600 год. само от Карлово са били закупени 250 говежди кожи¹⁸, а от Гйопса и София в същата година са били изнесени 724 сехтияни кожи.¹⁹ През 1595 год. кожите били изнасяни направо за Италия, но най-често били изнасяни през Родосто, където пристигали транспорти с кожи от Пловдивско, Гйопса и Провадия.²³ Изобщо Гйопса се явява като стоварище на кожи и вълна, които били изнасяни през Родосто. До края на 17 век обаче дубровчаните са били изместени от търговци чужденци и най-вече от местни търговци.²¹

Въ Карлово има добри условия и за обработване на кожи, та по всяка вероятност кожарството ще е получило първия си тласък още през XVI век, за да достигне в по-късно време до голям подем и напредък. Като говори за развитието на табаклъка, д-р Г. Тошев бележи: „Само в Карлово са се изработвали около 300,000 овчи и кози кожи годишно“.²² Внушителността на това производство изпъква още по-силно, като имаме предвид, че за 1896 год. производството на изработените

кожи в целия район на Пловдивската търговска индустриална камара достига до 400,000 дребни и 40,000 едри кожи²³.

Кожарството и свързаната с него търговия са били предимно в турски ръце, обаче всички останали занаяти, които бележат стопанския възход в миналото на Карлово, са дело на творческата ръка на българския занаятчия.²⁴ Несъмнено не са само особените условия на Карлово като вакъфски център, които оставят занаята като единствено поле за стопанско проявление на българина. Общите условия, при които се създадоха всички наши занаятчийски градове, бяха на лице и тук. „Домашната индустрия за собствена употреба“, според проф. Д. Мишайков, „става домашна индустрия за размяна в ония места, гдето е слабо развито земледелието поради недостатъчността на земята.“²⁵ До голяма степен това важи и за Карлово. „Производството на зърнени храни е било винаги ограничено и никога то не е могло да задоволи местните нужди. Затова населението на Карлово е било принудено да търси прехраната си повече вън индустрията“, признава един от най-ранните изследователи на миналото на Карлово.²⁶ При тия обстоятелства, както справедливо бележи по-нататък проф. Мишайков, „населението е било принудено да търси освен земледелието и други занаяти и чрез размяната на известни продукти домакинството е могло да си набави онова количество храна, което не му е достигало“.²⁷ Карлово не правеше изключение от тия общи условия, които, няма съмнение, на свой ред допринесоха много, за да стане родното място на Апостола „единъ отъ най-ржкодѣлнитѣ градове въ Турско“.²⁸

Необходимостта и условията създадоха занаятите в Карлово, а предприемчивият дух на карловеца прояви богато разнообразие в творческата инициатива. Като описва силистренските читаци, Евлия Челеби съобщава, че „жените им ходят забулени и носят фередже от разни видове сукна и бяла карловска аба“.²⁹

След разтуряне на еничарския корпус необходимият шаек за обличане на новите войски (мансуре) се очаква от Карлово и „изброените села на Пловдивска околия, които, според направена анкета, приготвяват шаяк“. И великото везирство с предписание от 25. VIII. 1826 год.

нарежда да не се позволява закупуване и износ на вълната в България, така необходима за засилване на производството на шаяка.³⁰

„Жените в Карлово“, съобщава пловдивският свещеник Константин, „тъкат вълнени платове, тъй наречените гриза“.³¹ През Кримската война (1853–1856) Карлово доставя шаяци за облекло на войската и на два пъти всяка къща е била задължена да изтъче определено количество шаяк.³² „Въ Карловъ“, бележи В. Евст. Априлов, „много разнихъ рукодѣлныхъ, полотняныхъ и шерестяныхъ фабрикъ“.³³ Освен тия исторически указания нямаме други по-фактически сведения за развитието на домашната шаячна индустрия в Карлово.

Друг занаят, който получил по-широко развитие в Карлово, е платнарството, чиито произведения „завладяват почти всички пазари на Балканския полуостров и Румъния“.³⁴ Тая домашна индустрия „не по-малко от 1 1/2 – 2 столетия е доставяла платно за шамиите на приморските градове около Черно, Мраморно и Бяло морета“.³⁵ Според Райно Попович в града имало много „астарджие (платнари) които такатъ астари, сир.: платна дебел и тънки като амьріканскитѣ.“ Наред с тях работят и „басмаджие, които такжтъ карпы женски въсьми добры, които съ разносжтъ по много мѣста по турско“.³⁶ Не по-малко е било развито и копринарството. За копринари пише и Райно Попович. Те „точатъ коприна и ж искаrvatъ на пасма съ чаркове, а женитѣ ж предатъ“ и такатъ копринени платна „въсьма добры“.³⁷

Ножарството също е било твърде много развито. Около 35–40 работилници са произвеждали предимно абаджийски ножици, които са били предмет на една деятелна търговия в Босна, Сърбия, Македония, Одрин, Мала Азия.³⁸

„Преди освобождението въ Карлово е имало 40 леярски дюкяни“,³⁹ където в голямо количество са леели пиринчени пръстени и дивити. „Тук е бил единственият център, който е снабдявал с такива стоки (пръстени и дивити б. н.) цяла Тракия, Северна Македония и Одринско“.⁴⁰

Разбира се, покрай дивитите, които според Р. Попович са били „весма искусны“, и пръстените, карловските леяри са произвеждали и множество други

предмети. Между тях е имало и много опитни „вещничаре, които лѣжат и правѣтъ свѣщници голѣмы за въ църква, но и малки за в кѣще въсма изрждны“.⁴¹

Във връзка с гюловото производство, в което Карлово държи първо място, в началото на 19 век гюловите насаждения в Карловското землище достигат до 6–8000 дюлюма⁴², особено процъвтват медниикарството и тенекеджийството. Усилено са били работени казани и конкуми, необходими за розовото масло.

Пак в Карлово единствено в района на камарата и едва ли не единствено в България, „работѣт 4 павурджийски дюкяна“⁴³ и след освобождението. Че в Карлово са работени „паури добры за ракиж“⁴⁴, бележи и Райно Попович. Същите занаятчи са работели покривни конструкции. „Карловски майстори са покрили някога Букурещката митрополия и Рилския манастир“.⁴⁵

Непроучени са и други занаяти в Карлово, за които се знае, че са достигнали до едно завидно развитие: бояджийството, „папукчиѣте, които шѣт чехли, калъеври и пантофѣли“, стъкларството. За последния занаят Р. Попович бележи, че има „стеклари (джемджие) които работатъ и топѣтъ стъклото и правѣтъ различни шишета и мащрапы (чаши б. н.), но само синіото стъкло могатъ да стопѣватъ, а не и бюлюрът“.⁴⁶

Доколко е било развито златарството пък, се вижда от тефтера на златаро-куюмджийския еснаф в Карлово, почнат в 1781 год. и свършен в 1832 год. Според тоя тефтер през април на 1806 год. в града са работили 46 майстори златари.⁴⁷

В стопанското минало на Карлово прави впечатление значителното производство на барут, Пръв поп Константин, който съобщава, че в града „се намират разни работилници“, пише: „Тук се произвежда и барут“.⁴⁸ „Повече от 25 барутени работилници, наричани динки, са използвали водната енергия, за да произведат барут“.⁴⁹

В стопанската история на родното място на Апостола обаче най-важният занаят си остава гайтанджийството. „По производство на гайтан Карлово държи първо място в Турската империя,“⁵⁰ бележи д-р Ив. Сакъзов. Според Райно Попович „Между христіанитѣ най

първо и най много са абаджие и гайтанджие соединены (един еснаф) но абы и шажцы въсма мало са които работятъ: защото по многото са съ одали на гайтанъ да работятъ отъ когото въсма много исходи изъ Карлово, и почти сичкитъ жени и туркини и болгарки предатъ прежда за гайтанъ, а мажетъ го плетатъ съ чаркове на вода“.⁵¹ А д-р Ив. Богоров, един от бележитите синове на Карлово, пише, че „часть от карловци залѣгатъ съ търговия по Влашко и съ мѣстны произведенія, а останалыты съ различни занаяты и най-паче съ украиника (гайтана) главното имъ ръководѣліе, за което имжтъ доста чаркове край рѣкж-тж“.⁵²

„Не по-малко от 300 семейства са се занимавали с изплитане на гайтан, а останалите с изпридане на преждата“, бележи В. Александров в своето отлично изследване миналото на тая наша домашна индустрия.⁵³ Вълната се е внасяла отвън. Ръчният гайтан, чието родно място е Карлово,⁵⁴ се е произвеждал около 25–30 години. С изнамирането обаче на чарка производството на гайтан губи вече преобладаващия си характер на чисто домашна индустрия, неговата цел е вече търговията, размяната.⁵⁵ Изникват чарковите одаи и се явяват нова категория занаятчий: чаракчий. С изнамирането на чарка изпъква и личността на господарите-производители, тъй като отначало малцина са имали чаркове. Единият чарк е струвал твърде скъпо: 30–40 лири. Обаче и производителят-господар е вземал участие в работата, било в чаракчийницата, бояджийницата и пр. Производството е дребно, еснафско и не се нуждае от надзор.⁵⁶ „Най-характерната черта на българската домашна индустрия“, бележи проф. Д. Мишайков, „е изключителното участие на семейните работни сили в производствения процес. В тесните граници на семейното производство се забелязва едно разделение на труда между половете и възрастта, което дава възможност да се използва труда на двата пола и на всички възрасти“.⁵⁷ „Руководѣлѣя всѣ въ рукахъ, женщинъ“, пише Априлов.⁵⁸

Чаркът се усъвършенствувал, а „строгата еснафска регламентация е дала силен тласък на гайтанджийството“.⁵⁹ Твърде характерно е в това отношение следното споразумение, което намерихме в една кондика на гайтано-абаджийския еснаф в града от 1847 год. От това съ-

глашене се установява и друг един факт: влизането на новата формация на чаракчиите в еснафа на абаджии и гайтанджии.

„1847: Ноември 24

За писовамы тука що са сабра лонджа Абаджии и гайтанджии малии и великий и на мерохме благословно тука и на филибе майсторите какво що приходятъ чаркчиите и ставатъ покорни на абажиите каквото са работили отъ испервомъ сурови гайтани и Борми и други гайтани Боѣлж да не работатъ. И на това согласіе който са не склонѣва да има да са педепса (наказват б. н.) иснафски освѣжнъ прежда друго да не копуватъ“.⁶⁰ Следват 43 подписи.

Гайтанътъ е имал такова добро име, че търговци са идвали от Мала Азия, Босна, Сърбия и Македония, а покъсно и от Румъния в Карлово за стока, която най-често предплащали. Производителите едва са смогвали да задоволят нуждите. Броят на чарковете е достигал до 2000 в Карлово и 1700 в Калофер и Сопот.

Това голямо развитие на производството изтъква на преден план необходимостта от една здрава организация, която в името на общите интереси да бди върху качеството на производството, да организира търговията и да урежда отношенията между самите еснафи. Организацията се явява несъмнено и като резултат на един по-висок обществен дух у карловския занаятчия. Ето началата, на които се слага тая организация у най-големия еснаф – гайтано-абаджийския. „Майсторите от еснафа са избирали всяка година протомайстор, който да ръководи делата на еснафа; негови подчинени помощници са били: един (или повече) калфи и няколко чауша. Всичко, що се отнасяло до еснафа, се е решавало от еснафския съвет (лонджа) състоящ се от всичките майстори. Колко пари (башкалѣк) да заплати един калфа на еснафа за производството му в майстор (башкосването му – отделянето му като самостоятелен) се определяло всяка година, заедно с избирането на протомайстор или пѣк отделно.“⁶¹ Един от ранните избори за протомайстор, който е отбелязан в една кондика на гайтано-абаджийския еснаф, е следният:

„1835 декемврий 5 число.

Вестно буди како са сабраха майсторете лонджа мали и велики и поставихме протомайсторъ уста Павлж Пулювъ и утврдиха за башкалѣците за абаджилѣка 100 гр., а за гайтанджилѣка гр. 200 и коиту тури гайтана отъ 50 лахте болжмата долу и хазювата отъ 50 лахте долу тюхметликъ да даде 25 гроша и му предаваме срезната сермиж гроша шесъ хиляди и сидемъ стотинъ, и пидесе и петъ и половина.

И коиту не доде на лонджа куги го викатъ да е тюхметлия да даде 1 ока ракиа и коиту сабере лонджа за нжкои си изметъ и той да даде 1 ока ракиа“.⁶²

„Освен определената сума пари, произведеният е бил длъжен да поднесе на еснафа и едно агне за веселба. На калфите и чираците – помощници на протомайстора – се е плащало годишно с пари (на калфите не повече от 200 гроша) и в натура обувки, дрехи и пр., а за запла̀та на протомайстора са служили почестите и подарѣците, които са му правили от целия еснаф на всеки по-голям празник и редовно на Петровден, патронния празник на еснафа“.⁶³

Разноските на еснафа не са били малки. От общата каса на сдружението са били издържани калфите и чаушите, които са бдели за точното изпълнение на еснафските решения; един постоянен данѣк под форма на такса и подарѣци се е давал на турците; плащани са били разноските по чести веселби и калески; давани са били помощи на бедни, на манастири, на светогорски калугери и пр. Будно обществено съзнание е вдъхновявало еснафа към една широка благотворителност за народополезни цели. Училището и църквата са разчитали преди всичко на щедрата подкрепа на еснафа.

Понякога в такива случаи касата на сдружението е била недостатѣчна, та се е прибѣгвало и до лична пожертвувателност. В сметките на еснафа, както твърди и В. Александров, често се срещат такива пера: „харизахми 2500 на школото“.⁶⁴ На 2 февруари 1847 год. се открива подписка за новата църква: „Що приимами милостинж от майстурити за новата церкова и за свети николж да имъ на помощъ“.⁶⁵ По всяка вероятност в същия ден подписката е била приключена, като 139 майстори абаджии и гайтанджии събират помежду си 18,156,20 гроша. Най-голямата вноска е 1200, а най-малката – 5 гроша.⁶⁶

През 1855 година все за нуждите на църквата, която бе осветена три години по-късно,⁶⁷ абаджийският еснаф дава 5000 гр., кафтанджийският – 4000 гр., бакалският – 2000 гр., дюлгерският – 3000 гр., златарският – 2000 гр. и т. н.⁶⁸

По-голяма част от прихода на сдружението е постъпвал от башкалтъци, от глоби (тюхметлици) и от лихвите на парите, които сдружението раздавало със записи (тюмюсюци) на членовете си. „Лихвите са били едни от най-безбожните: 180% годишно.“⁶⁹

Чувството на отговорност е било извънредно развито и „всеки протомайстор е давал периодически сметка на майсторите за положението на еснафското стопанство. Тази сметка се е вписвала в еснафския тефтер“.⁷⁰ Същият отчет се е давал, когато един протомайстор предава общото имущество на заместника си.⁷¹

В. Александров, който най-подробно изучи миналото на карловското гайтанджийство, изтъква още една съществена и важна особеност на организирания еснаф. „Той е представлявал от себе си“, бележи В. Александров, „нещо като отделна община със свое самостоятелно управление. Еснафът е гледал да отстранява, колкото е възможно, своите членове от сношения с турските учреждения, като съдил и гледал сам разприте им. Като колективна единица еснафът се отнасял до турската власт, само когато е трябвало да се защитят интересите му от посегатели, стоящи вън от него.“⁷²

Последствията от тая здраво провеждана политика са очевидни. Със стремежа си да не допуска частни отношения на своите членове с турските власти, еснафът спомага за запазване на националния дух у организираните занаятчии и същевременно издига авторитета на организацията пред самия завоевател. Макар държавата сама да е покровителствувала еснафите, гайтанджийският еснаф, както справедливо бележи В. Александров, дължи голямата си авторитет преди всичко на „своята вътрешна организация“.⁷³

В подкрепа на това твърдение В. Александров привежда следното твърде характерно решение на карловския турски съдия (наиб): „На основание заявлението на еснафа, издава се настоящото решение против лицата, които са започнали да работят вън от законите на аба-

джийския и гайтанджийския еснаф в Карлово. Тъй като действията на тия лица ще станат причина да се разтуря еснафът и неговите закони, издава се това решение: тези лица трябва да се подчинят на еснафския закон, в противен случай да им се забрани да работят.

Геопсу нахиасъ, касабай Карлово, 21. и Зилхидже 1263 година“.

В. Александров изнася повода за тая намеса на власта: „Някои ловчански абаджии тръгнаха из Карлово и околията да упражняват занаята, без да се подчиняват на съответния еснаф. Последният се оплакал на наибина, който издава горното решение“.⁷⁴

Като изследва ролята на градското съсловие в нашето възраждане, Боян Пенев идва до следното заключение: „Еснафството е представлявало една здрава и сплотена сила не само в обществено-икономическо, но и в морално отношение. Строго установени традиции са поддържали съгласието между членовете и са ги подбуждали към съвместна, обща дейност, към взаимно помагане и колективна инициатива. При това те никога не са се отделяли от морала на българския народ; напротив, в основата на всички свои наредби и начинания са поставяли онзи морал, който ние наблюдаваме в личния, семейния и обществен живот на народа и който е основа на българското обичайно право. Макар и да са били образувани по чужд образец, еснафските сдружения са отразявали нравствената страна на народния бит, ръководили са се винаги от демократични схващания и никога не са се отказвали от народополезна дейност“.⁷⁵

Богатият разцвет на занаятите и домашната индустрия даде подем на една голяма търговия, която понякога прескачаше границите на Турската империя.⁷⁶ Тази търговия се извършваше пак от самия производител. А понеже турците не бяха занаятчии, пазарът се съсредоточи в български ръце. Господството на еснафа, организиран в свои сдружения, който при това не губи сили в борба с чорбаджиите както другаде, а бе здраво обединен с народната маса, растеше всеки час и затвърди още по-крепко единството на народа. В първата четвърт на 19 век градът е вече явно български.

III

Издигнал се чрез творческата изобретателност на своя труд, осигурил сам икономическата си независимост със своята упорита предприемчивост и постоянство, карловският занаятчия израстна и в своя дух. „В борбата за отстояване на икономически интереси“, бележи Боян Пенев, „търговецът и занаятчията каляват своята воля, развиват своя ум, своята съобразителност и следствие на това проявяват в обществените и национални борби повече енергия и опитност, общителност и общественост.“⁷⁷

Чрез занаята и търговията карловецът зрееше и в мисълта си. Неговата самоувереност укрепна. Реалистичният му поглед се спря по-внимателно на действителността, а творческите сили на неговата воля се събудиха с необикновен устрем. Упоритият еснафин откриваше непрестанно възможностите на своите духовни сили. И той залегна да развие и тях. Като се удивлява на църковното благочиние на карловци, които поставя по-високо от пловдивчани, Райно Попович бележи, че те „още повече са похвалжени и заради честолюбието си що иматъ камъ учението“⁷⁸. След възхода на занаятите, индустрията и търговията миналото на Карлово отбелязва един голям духовен подем, който му отрежда предно място изобщо в историята на нашето възраждане. „Споредъ моето мнѣніе“, пише непознат дописник от онова време, „Карлово доволно значеніе има и праведно трѣбва да има въ исторія-та на възраждане-то на народното образование.“⁷⁹

Първите и най-ранни прояви на тоя подем, за които имаме известни сведения, се отнасят къмъ 17 век. През това време като учител⁸⁰ и книжовник в родния град на Апостола работи известният писател и „изкусен книжовник“⁸¹ Аврам ерей. Нямаме данни за неговия живот. Сам той се подписва „многогрѣшны Аврамъ іерей сынъ Димитріевичъ“⁸² и съобщава, че работи „в области Пловдивскые, подкрыліе Старіе Планинѣ село Сушица именуемо касаба Карлово“.⁸³ Проф. Б. Цонев изброява следните негови съчинения: М и н е й, завършен през месец юли 1660 год.,⁸⁴ Е в а н г е л и е, преписано на 1669, което се пази в Зографския манастир⁸⁵ и С б о р н и к (псалтир, ме-

сецослов, октоих, календар и пр.), завършен през май 1674 год.⁸⁶ Тоя сборник, за който проф. Б. Цонев бележи, че е „прекрасно изработена книга, писана с голямо присърдце и украсявана с чудна вещина“⁸⁷, е любопитен със своите хигиенически и други забележки, писани за отделни месеци или пък за отделни дни от месеца.⁸⁸

Народното училище обаче се формира според Васил Тантилов около 1810–1812 година,⁸⁹ а според Никола Славчев „още в 1779 г. Карлово е имало добре уредено общинско училище с подбран персонал, добил образованието си в гръцките училища.“⁹⁰ Около 1807 година учител в града е бил Атанас Владос, цинцарин от Велес, свършил гръцка гимназия в Янина, баща на известния на времето д-р Владо в Пловдив. Карловци търговци го довеждат за учител в града. След него са учителствували Никола Битолецът и Нено Келешът.⁹¹

Образователното дело в Карлово обаче достигна своя разцвет, когато в града се установява за учител Райно Попович, най-ярката фигура в духовното възраждане на града. „Чрез своя прочут учител Даскал Райно“, бележи Марко Балабанов, „този градец Карлово в онова време минава като огнище на просветата, като център най-вече на елинско учение и елинския език, който замествал тогава и френския и руския език, па дори и българския“.⁹² „Райно Попович е цяла една епоха в умствения подем на града. Той е тласнал просвещението на карловци цял век напред“⁹³, пише Васил Тантилов, като определя вярно значението на именития елинофил за Карлово.

Роден в Жеравна около 1783 година,⁹⁴ учил в родното си село и в Сливен, а после в солунското гръцко училище и в прочутата на времето си школа на остров Хиос, Райно Попович заема видно място в нашето възраждане като учител и книжовник.⁹⁵ След като учителствува кратко време в Котел, той заминава в Букурещ, където завършил образованието си, като изучил основно гръцки език и усвоил взаимноучителната метода. След завръщането си в България няколко години учителствува в Котел, където негови ученици са били Петър Берон и Ат. Кипиловски. После известно време е учител в родното си село и в Сливен, а от 1828 година се установява в Карлово⁹⁶, откъдето „бил повикан за учител в новоруденото там училище.“⁹⁷ В Карлово Райно Попович учи-

телствува непрекъснато около 25 години. Неговата дейност и мястото, което заема във Възраждането, са неразривно свързани с родното място на Апостола. И ако несъмнено идеите на Райно Попович, които са от значение изобщо за Българското възраждане, правят „цяла една епоха в умствения подем на града“, то също така несъмнено е, че в Карлово Р. Попович намери благоприятна обществена среда. Напредъкът на занаятите, индустрията и търговията, както и развитието на общественения дух у карловеца създадоха необходимите условия за оня духовен подем, който е неразривно свързан с дейността на Райно Попович в Карлово. Тук неговите идеи намериха пълен отзвук, тук той разви и понесе идеалите, на които служи с преданост и вдъхновение до края на своя живот.

Кои бяха тези идеи, които даскал Райно изнесе пред съзнанието на карловци и с които създаде „цяла епоха в умствения подем на града“? В предговора на Христията в цели 110 страници, той сам дава отговор на поставения въпрос. Р. Попович превежда Християнството „за да баде едно мало знаменіе на любовта, кождо имамъ камъ можтъ Болгарскій родъ, комуто съ многолѣтенъ трудъ и съ голѣмо тѣрпѣніе послужихъ и дору до нынѣ іющи съ любовъ слугувамъ“⁹⁸. Преводът е направен, за да отговори на нуждите на обучението „и азъ самъ непрестанно ж предавахъ“. Целите са утилитарни, обаче подбудите се крият в националната ревност на автора. Той сам изтъква, че второто му съображение е било „да не се ползоват токмо Греческитъ деца... ами да баде в полза на Болгарытѣ, не токмо на дѣцата имъ, ами и секиму“⁹⁹, затова и той я превежда на „Нашіатъ славеноболгарскій жзыкъ“. Беззаветна обич към народа и високо съзнание за обществен дълг вдъхновяват цялата дейност на Райно Попович.

Тоя предан син на своя народ е и един от първите основатели на онова течение, което искаше чрез просвета да подготви България към самостоятелен живот.¹⁰⁰ Култът към просвета е втората ръководна идея на даскал Райно. Затова и целият предговор в същност е една „възторжена защита на просветата“.¹⁰¹

„Нищо не са върши на този свѣтъ безъ ученіе“¹⁰² пише големият просветител и продължава по-нататък своята вдъхновена възхвала: „Оученіето е най-голѣмо небесно

благословеніе отъ колкото е харізалъ Богъ на челоуѣка. Оученіето е по-силно отъ златото, по многоцѣнно отъ солнцето. Никое дѣло не бы ва безъ оученіето, нето Божественно, нето челоуѣческо, нето гражданско. И дѣто са е поумножило, тамо и челоуѣческото благополучіе е порасло: а дѣто е оумалѣло, тамо и злото е преогнало, и отъ день на день преогнава. Нашата погрѣшка е голѣмата студеность камъ ученіето, и великото небреженіе за да са просвѣщавамы отъ книжното прочитаніе, отъ които происхожда невѣжество, глупавина, и голямо потемненіе на сичкитѣ добродѣтели“.¹⁰³

В тая апатия на българи на Райно Попович вижда първопричината за тежката съдба на народа, който е забравил своето минало и „нѣма отъ кжде да черпи вѣра и сила да кове бъднината си“.¹⁰⁴

„Но таж, си и намъ праотческа погрѣшка“, продължава по-нататък Попович, „която е прихлупила нашиятъ род іоше отъ начала и дору до нынѣ, като една темна мгла и въ темнотата на таж мгла изгубили са и нашитѣ праотцы, та нето тѣи са знаили гдѣ и какво са были, нето нам оставиха да ги знаемъ що са были, и какво са поминали... Може и да са писали, но отъ непостоянството свѣтовно са изгубили: или и сами они ако неса писали, но защото были храбри и славни, за това другитѣ за тѣхъ са писали. А нѣи какво то смы сега остали, ако са мало нѣщо не промѣнимъ, слѣдъ смерта наша ще сезабравимъ като че ли никакъ нѣсмы были на тойзи свѣтъ...“¹⁰⁵ Затова, любезніи мои единородчики, треба, треба ни да соживимъ между насъ оученіето, а то насъ да соживи и предъ Бога, и предъ челоуѣцы: защо то ще насъ да научи, то ще насъ да накаже, то ще насъ да исправи, за да станемъ совершени на сичкитѣ добры и полезны работы... Оученіето е много полезно на нашиотъ родъ и освенъ него нѣма друго отъ което треба да имамы нѣкож надѣжда, чи ще привлече нашето благополуіе“.¹⁰⁶ От учението „происходи и нашето спасеніе“. Несъмнено със своите идеи и с непосредствената си дейност Райно Попович активизира общественото съзнание на карловци и го приобщи с първите стремежи на Възраждането. Ние нямаме за цел да се спираме подробно върху всички идеи на Райно Попович. Нашата задача е да изясним предимно онези от тях, които намериха обществен отзвук най-напред в родната

среда на Апостола и дадоха нова насока на мисълта от онова време.

Ето защо ние няма да се спираме върху неговите схващания за книжовния език, според които всеки който пише, трябва да „го изрече сладостно, и каквото го иска свойствено и естествено отеческиятъ нашъ жзыкъ, или каквото ще го нарече единъ болгаринъ, догдѣ него е видѣлъ написано“. ¹⁰⁷ И макар заедно със своя близък приятел Неофит Рилски, „двамата най-видни наши хуманисти от оная епоха“ ¹⁰⁸ да застъпва чрез училището домашната насока във Възраждането, той все пак по отношение на езика се различава от своя другар.

Няма да се спрем и върху неговото схващане, че за българите е необходимо не само знание, но и нравствено възпитание: учители и родители „треба да ставатъ образъ на дѣцата“. ¹⁰⁹ Не случайно даскал Райно превежда Христоития, чиито правила и съвети за добро държане засягат най-разнообразни страни на всекидневния живот. „Поучение на добри табиxети, на тербелии науки“. ¹¹⁰

Ще отминем и схващанията му, че „треба повече да се превеждатъ не дѣтински книги, ами старешки и систематически... за да се поразбудатъ и да видѣтъ въ каквъ глубокъ сонъ са спавали до нынѣ: да са подканжтъ отъ тѣхъ да направжтъ школи, да призоватъ даскали, послѣ да си въ ведатъ въ тѣхъ сыноветъ“. ¹¹¹

Няма да разглеждаме Р. Попович и като горещ привърженик на новото взаимно училище, чиито предимства той нашироко изтъква, като го сравнява със старото килийно училище: „Разнствие има между ветхото и новото, защото ветхото безчинно са предаваше, а новото благочинно: онова многолѣтно, а това единолѣтно: въ онова неразумѣваха щото четатъ, а въ това разумѣватъ: разнствие воистину голѣмо“. ¹¹²

В историята обаче Р. Попович живее предимно със славата на горещ елинофил. Сам той се нарича „Карловскога елино-греческаго учителж“. Получил образованието си в гръцки училища, той е краен поклонник на гръцката образованост и смята, че тя е необходимо средство за спасение на българския народ. Преди всичко той цени богатата гръцка книжнина и заслугите ѝ към общочовешката култура. „Щото е било до нынѣ, сичкото отъ

Гречикѣжтъ жзыкѣ е было и що то става, за него най-паче са варши: а отъ него и спроти него и другото неущутително произникнува“.¹¹³ За да се запознае българинът с гръцката образованост, той трябва да изучи основно гръцки език: „Нуждно е говорж и много потребно, сега въ началото да подкреплжвамы, и да въ вождамы въ Болгаріж Греческижтъ, жзыкѣ, ако ищемъ да цавти всегда и никогда да не повжива ученіето“.¹¹⁴ Трябва да подчертаем обаче, че за Райно Попович гръцката образованост бе не цел, а средство. Той искаше да я постави като основа, върху която да се изгради родната просвета.

„За това треба греческио жзыкѣ да са въ вожда повече въ Болгаріж, защото е потребенъ много: и словенскио треба да сж предпочита като една доилица, да дои и пои сегишнитѣ и последнитѣ млады отрасли съ пресладското си млеко, какъ то е поила преди толкова въкове и нейнитѣ си и странны толкова жзыци и племена: и да бжде единъ изржденъ учитель и наставникъ, какъ то е училъ и наставлжвалъ до нинѣ и всегда сичкитѣ просвѣщени народи“.¹¹⁵ А в едно свое писмо до В. Априлов той пише, че „всички съгласно признаватъ, че трѣбва да имаме книги на езика си и него като бащинъ да прѣдпочитаеме било за четенье, било за писанье. Това мнѣние и азъ самъ уважавамъ и почитамъ, и никждъ не самъ казалъ, че не трѣба да се учимъ да четемъ, да пишемъ, или да прѣвождаме на български“.¹¹⁶ Райно Попович обаче не познаваше руската просвета и наука и затова смята, че „ако ли речатъ ученитѣ и хитритѣ да легнатъ на тож умъ, чи само сасъ Славенски и Руски и на просто преведени книги ще допалнжтъ нашето недостаточество, ще погрѣшатъ такоми истина“.¹¹⁷ Попович се увлича като поставя на такава широка основа образованието на непросветения още българин. Той не съзира в това никаква опасност. Погрешно е да се мисли, че в гръцките училища българите ще забравят своята народност. „Ложно было онова просто и грубо мнѣние, чи който са былъ на учаважъ Гречески и прокопсувалъ былъ са погрѣчвалъ, и нещжлъ да знае родатъ си: защо глѣдали іавно толкова прокопсаны чи се са стараватъ и залѣгватъ, и ищатъ доброто на родатъ си“.¹¹⁸ Сам той, горещ елинофил, служи преданно на своя народ.

По-късно, както проникновено бележи историкът на българската литература, „когато Р. Попович е виждал, как руското влияние си пробива път у нас и все повече измества на заден план влиянието на гръцката литература и образование, той идва до убеждение, че в него, в руското влияние, се съдържат импулси за национално и литературно възраждане много по-силни, отколкото импулсите, които са прониквали у нас от Гърция“.¹¹⁹ И големият елинофил в предисловието на „Младаго Робинзона Случай“ изповяда, че „сичката му (на българския народ) слава, охъ! мимошедшитѣ три вѣкове, като нѣкои зелены потоцы подвлѣкоха въ забвеніе и като въ нѣкой океанъ завлѣкоха и удавиха; и ако не повѣе нѣ кой сѣ верный вихаръ премудрости и ученія, никогда не ще ся избави и совземе и да си подаде вонъ главата, ами така ще си остане потопленъ въ даното на забвеніето“.¹²⁰

Трябва да имаме пред вид, че елинофилството на Р. Попович „не е изключителен случай в историята на нашето възраждане“, както справедливо бележи Н. Т. Балабанов.¹²¹ Той наистина е най-убедителният поклонник на гръцката образование, обаче това „поклонение е характерна черта за редица дейци от епохата преди църковната борба“.¹²² Нещо повече: мнозина от тия дейци застанаха по-късно начело на тая борба. Повечето от тях бяха получили образованието си в гръцките училища, които бяха независими от патриаршията, която водеше борба с тях. В известното гръцко училище на Каири в Андрос срещахме лица, които по-късно се проявиха като видни дейци на Възраждането: Иларион Стоянович (по-късно Макариополски), Иван Добровски, Никола и Димитър Михайловски, Захарий Струмски, Георги поп Илиев от Батак, който после под псевдоним Бусидин издава български буквар, Стоян Чомаков, един от видните дейци по църковния въпрос и други. В училището на Коруцешме са следвали Раковски, Г. Кръстевич, Сава Доброплодни. Гръцко образование имаха и Н. Бозвели, Н. Рилски, Бр. Миладинови, Р. Жинзифов, К. Фотинов, М. Балабанов, д-р Селимински. Тия гръцки училища (в Кедония, където в началото работи и Каири, в Смирна и на о. Хиос), според д-р Селимински, „се надпреварваха да разпространяват из цяла Турция новите идеи и новите

открития от 18 и 19 в. Новото училище наелектризира всички, а особено душите на по-младите“.¹²³ И тъкмо в това именно се състои положителната роля на гръцкото влияние върху нашето възраждане: чрез него у нас преминаха западноевропейските идеи и на второ място то „се отразява преди всичко в българското просветно дело. Нашите първи светски училища се уреждат по образа на гръцките“.¹²⁴

Най-сетне „гръцкото влияние е засегнало и патриотическото чувство на българина и го е приучвало да обича отечеството си“,¹²⁵ бележи историкът на нашата литература. Чужденци и наши деятели красноречиво потвърждават това заключение. „Гръцката школа ни научи да се пазим от гръцкото и да тачим и любим своето“,¹²⁶ бележи С. С. Бобчев, който слушал твърде често тия признания от устата на повечето от тези дейци.

Впрочем въпросът за благотворното въздействие на гръцкото влияние върху нашето възраждане, основно изследван от Боян Пенев, не влиза в нашата задача. Ние се спряхме съвсем накратко върху него, доколкото ни бе необходимо да изясним по-пълно елинофилството на Райно Попович.

Тоя горещ елинофил в същност държи здраво за националното съзнание на своите съграждани и с възмущение отхвърля това, което бил писал Априлов, „чи имало нѣкои въ Карлово, които са били считали за греци, лажа е, това го има по други нѣкои мѣста, като въ Сливенъ, въ Свищовъ, а не въ Карлово“.¹²⁷ Със същото възмущение Попович отхвърля и друго едно твърдение на Априлов, че в църквите на родния град на Апостола се служило само на гръцки език. „Въ Шанъ махала иматъ си християнитѣ само една църква, въ която четатъ по старобългарски, и н и к о г д а (к. н.) не са си служили по гречески: и макаръ да говори г. Априловъ въ темносвѣтжщата си Дѣйствица стр. 110, примѣръ 46, че били читали по нѣкои пѣть и гречески въ оугождение грѣкоманитѣ, но нему това отвещавами (дава една грѣцка пословица, чийто смисъл понататѣк сам изяснява). Така и Априловъ: никого не вѣрва – нето очитѣ на ония, които гледали, нето оушитѣ които слушали, но само оногова, който го излагалъ първи път“.¹²⁸

За „елинофилството“ на карловци Н. Славчев разказва следния случай: „През 60-те години на миналия векъ един карловски свещеник иконом поп Христо, за угода на един живущ в Карлово грък, на Великден изрекъл, на гръцки „Христос воскресе“, за което карловците „елини“ и „гъркомани“ наказали попа, като му забранили цял месец да служи в църквата“.¹²⁹

Разбира се, гръцкият език, който заместваше тогава „и французкия, и руския език, па дори и българския“, бе необходим преди всичко за нуждите на развитата търговия на Карлово. Широките стопански връзки на града с всички предели на султанската империя се поддържаха на гръцки език. От друга страна те изтъкваха по един наложителен начин необходимостта от по-голямо образование за самия търговец. „Както производството, така и търговията въобще“, бележи Н. Славчев, „изискват повече грамотност, каквато килийното училище не може да даде, затова карловци са поставяли по-други задачи на училището – да служи на търговията, занаятите и индустрията“.¹³⁰ И няма съмнение, че до голяма степен на тая чисто утилитарна основа елинофилството на Райно Попович намери в родния град на Апостола, всред неговото чисто българско население, благоприятна почва за развитие.¹³¹

Авторитетът на Райно Попович е голям и неговата известност се шири из цялата страна. „Въ онова време той бѣше всичкото учение и просвещение“,¹³² бележи Иоаким Груев. Големият просветител е в постоянна връзка с най-видните представители на тая епоха: Неофит Рилски и В. Ев. Априлов, с които обсъжда всички въпроси, които се отнасят до народа и националното възраждане, с дълбока загриженост, с установени възгледи и с високо съзнание за дълг. Априлов, който застъпва руското влияние у нас и е противник на елинофилството на Р. Попович, го нарича „ученъ и образованъ мжжъ“.¹³³ А отношенията му с Неофита Рилски, с когото непосредствено се запознава много по-късно,¹³⁴ са знаменателни и извънредно характерни за тая епоха на духовен подем, на национален устрем и беззаветен идеализъм. „Разменените между двамата народни учители писма“, бележи Марко Балабанов, „дишат почти всички искрення, гореща, взаимно-преданна дружба... Те се обясняват по между

си по най-откровен начин, съобщават си взаимните болки, обслужват си един другиму с взаимна непритворна благодарност, подлагат един другиму плодотворете на книжовната си деятелност, уведомяват се за всички нужди и случки относително народното самосвестяване, допитват се един друг за всичко, съветват се за всичко по между си“...¹³⁵

Като известява своя приятел, че превежда басните на Езопа, Неофит му пише: „Азъ имамъ наумъ да ги изпроява на Ваше мждростовесие за обсъждане и преглеждане; и ако се одобрятъ, тогисъ да се предадатъ на печатницата“. Нему той предлага да се запретнат „за една умѣрена типографія тука въ нашата страна“. Патриархът на българската книжнина цени високо Р. Попович, когото нарича „изряднѣйшій ми друже“ и на когото „весма много одобрявамъ, още же и уважавамъ, но зѣло похвалявамъ всичкитъ ваши предложенија“ и изповяда, че ги има „за вожди“ и че „по добъръ наставникъ не ще да намера отъ нихъ“.¹³⁶ Във връзка с издаване на словаря Неофит моли своя приятел да му пригответи на гръцки един проект за обявление „за Гръцитъ да разумѣватъ каква е книгата... понеже знамъ и вѣрувамъ, че ще го направите по-добро отъ мене. О да бы соблюдался вѣчно сія искреная между нами любовъ!“¹³⁷ възклицава към края на същото писмо Неофит.

Не по-малко е скъпа тая дружба и на Райно Попович, за когото Неофит е най-големият авторитет. Той му изпраща своя превод на службата на св. Харалампий „да я прегледа... защото познавамъ, че само вы сте достойны“.¹³⁸ А в друго едно писмо той пише на своя приятел: „Провождамъ ви още 19 тетради Ребенсона (Робинзон) да ги видите и тѣхъ. Зная че ви нанасямъ тягота съ тия мои работы, обаче молю ви да мя упростите за това... и вы имамъ за учитель на тия работы“.¹³⁹

Р. Попович ободрява големия си приятел, когато последният, отчаян от равнодушието на съвременниците си, не намира повече смисъл на своята дейност: „Того ради не скорби на пусто и не се топи безъ полза, защото си потрѣбянъ и на родатъ си, а най-паче и на себе си и както самъ примѣчавашъ така трѣба да поступаваашъ спроти времето, защото то е най-добаръ даскалъ на сичкото“.¹⁴⁰ Неофит е признателен на своя приятел за вярата, която

му вдъхва, и му пише: „А когато прочетохъ тия иститѣ съветы и въ вашето благоразумно изложение, абие се вдигнахъ отъ главата ми като нѣкоя гаста мжгла, онова отчаяніе и възсія ми сладкій свѣтъ душевнаго спокойствія и разумѣхъ ако измѣнихъ се вѣсь“.¹⁴¹

Както видяхме, Райно Попович по едно време, според израза на Йоаким Груев, „бяхе всичкото учение и просвещение“. Затова отворед из България в Карлово идват ученици. Отвън идват да се учат при именития просветител Г. С. Раковски, Гаврил Кръстевич от Котел; Иван и Георги х. Василеви Шопови, Георги Ив. Золотович, Димитър х. Несторов, Нестор х. Иванов, Станчо Д. Увалиев, Пенко Стоюв, Косюв и др. – от Калофер; К. Х. Хамамджиев от Сопот; Димитър Тодоров от Тулча; С. Филаретов, Алеко Богориди; братята Коста и Симеон от Ловеч; Евстрати, Стефан, Димитър и Христо Гешови от Пловдив.

Негови ученици са и видните карловци Евлогий и Христо Георгиеви,¹⁴² Ботьо Петков, Иван и Димитър Гешови, родоначалници на Гешовци от Пловдив, д-р Ив. Богоров,¹⁴³ братя Пулеви, Марко Тантилов, Приемниците на Р. Попович, „които с една вещина и ревност, която заслужава всичкото наше удивление и почит“,¹⁴⁴ продължиха делото на духовното възраждане на Карлово, са пак негови ученици. Брайко х. Генов, иконом Христо п. Василев, Димитър п. Петров, Марко Савов, Марко Печев Тантилов, Христо п. Марков, Григор п. Тодоров, Атанас Маджаров¹⁴⁵ – първите просветители, които родният град на Апостола създаде, са негови ученици.

Към учителя си те запазват жив култ на обич и уважение и мнозина от тях поддържат до късно една достойна за удивление кореспонденция, в която се чувствуват все още като ученици и търсят съветите на своя възпитател.¹⁴⁶ „След десетки години учениците му приказваха за него с неизгаснал възторг и с неотслабнало уважение към името му и паметта му“,¹⁴⁷ бележи Марко Балабанов.

Въздействието, което упражнява Райно Попович, и то несъмнено най-напред и преди всичко в Карлово, е голямо. То обхваща не само младото поколение. И старо и младо еднакво боготвори своя учител. За „Христои-

тията“ в родния град на Апостола се записват най-много спомоществуватели – 199 души, които се записват по занаяти (рофети): гайтанджии и абаджии 84, кафтанджии 22, ученици 19, басмаджии 17, златари 10, папукчии 3, разни 44. Между спомоществувателите от басмаджийския рофет (еснаф) е дядото на Апостола, Кунчо Иванов, а сред спомоществувателите гайтанджии и абаджии е и неговият баща Иван Кунчов.¹⁴⁸

Макар да се радваше до края на живота си – 9. XII. 1853 год. – на обичта и уважението на своите съграждани, Р. Попович прекара своите последни години в Калофер, Сопот и Пловдив.¹⁴⁹ Огорченията, които преживя в Карлово и които го принудиха на стари години да напусне града, бяха неизбежни. Черковната борба се разгаряше от ден на ден, гръцката образованост губеше своите привърженици, а пробудилото се национално съзнание на народа се бореше с всички сили за духовна независимост. И карловци не останаха настрана от народното движение. Те настояха пред своя почитан учител да ограничи преподаването на гръцки език. Обаче Р. Попович, който цял живот бе служил преданно на народа си и имаше съзнание, че достойно е изпълнил своя дълг, не бе свикнал да му се заповядва. И той напусна Карлово. След няколко години именитият старец се прибра наново в града, който му бе станал второ родно място; там живееше неговото семейство и там той доживя последните си дни.¹⁵⁰

Както казахме вече, Райно Попович приобщи Карлово с духа на новото време и родният град на Апостола заживя в пълен подем с идейните стремежи на Възраждането.

IV

По това време се създава и развива новото народно взаимно училище. То съществува наред с школата на Р. Попович, която се явява, тъй да се каже, като негов горен курс, понеже в нея се изучават предимно на гръцки висши науки.

Сам Р. Попович бележи, че карловци „в Шанъ махале“¹⁵¹ иматъ и школата взаимноучително и греческо (к. н.). По-преди бѣха въ църквата и дветѣ (к. н.), но по нещастію и кривому нѣкоему разсужденію отдалечиха ги и дветѣ (к. н.) отъ църквата: но и дветѣ (к. н.) пакъ

са въ единъ дворъ. И въ църквата и въ школата иматъ си чишмы съ бистра и пресладка вода“.¹⁵² Васил Ев. Априлов в едно свое писмо от 2. IX. 1839 год. до Р. Попович също така иде да потвърди съществуването на взаимното училище в Карлово наред с школата на Р. Попович. „Радвамъ се“, пише между другото бележитият габровец, „че въ Карлово съществува българско взаимно училище, защото лжжовенъ слухъ бѣше се раздалъ, че Гръкътъ не можѣлъ да го основе и че то било прѣобърнато само въ обикновено училище... Моля ви ми забѣлѣжите кой е учителътъ? и какъ се поддържа? и пр.“¹⁵³ Очевидно е, че взаимното училище, за което се интересува Априлов, съществува независимо от школата на Р. Попович.

Впрочем, вестта за откриване на новото училище въ Габрово се бе разнесла из цяла България. Карловци бързат да не останат назад и още през 1836 година построяват нова сграда с обширни стаи за взаимно училище.¹⁵⁴ „Воздигна са школата взаимноучителна въ 1836-го лѣта“,¹⁵⁵ бележи Р. Попович.

Новото училище иска нови учители, та още със започване на строежа старият поп Васил изпраща своя син Христо при Неофита Рилски в Габрово да изучи новия метод на обучение и се подготви за учител. В своя дневник от 1836 год. Неофит Рилски бележи: „Мѣсяць Априлѣй 26 было дождовитое время и студено. Тогда пришелъ и Христо П.(оп) В.(асилев) отъ Карлово и принелъ мнѣ писмо отъ д. Райна и отъ баща си“.¹⁵⁶

На 10 май същата година при Неофита в Габрово се явява друг именит ученик на Р. Попович — Брайко х. Генев. И той идва със същата задача: да изучи новия метод на обучение и се подготви за учител в новото училище на родния си град. Неофит отбелязва и тая дата в своя дневник: „Мѣсяць Май 10 было теплое красное время и първи пътъ тогда заприличало на пролѣтъ и на маѣа тогда пришли изъ Карлово Брайко и Харитонъ попъ Василиевъ“,¹⁵⁷ тогда прѣялъ я писмо отъ Д. райна Карловскаго и отъ духовника Партенія и 50 гроша за филладыте“.¹⁵⁸ В своите писма до Неофита Райно Попович му препоръчва тия двама свои ученици. В посоченото вече много пъти описание на Карлово четем, че „в 1836-го года проводи Р. П. Христа п. В. въ Габрово до г. Неофита, писалъ ему да му преподаде взаимноучи-

телното преподаване“.¹⁵⁹ За изпращането на Брайко х. Генов са пристояли карловските първенци: Иван Гешов, епитроп Христо Т. Павлов, Никола, Петър и Митко Илиев, горещи радатели за народна просвета, които пишат на Неофита следното твърде характерно писмо, което иде да разкрие духовните стремежи на карловци по това време.

„29 май 1836.

все свѣщеннейшие и все словеснѣйшие отче господине и даскали неофите, кланяем ти ся до лица земли и целуемъ вашу святую дѣсницу, за друго не ни служи писмоту, толку ради твое ту славну учение, що си си турилъ у многу трудъ и гледашъ да се просветы нашитъ родъ Болгарски, и да престанатъ сирумашкити дечица да си измуряватъ животатъ си у млогу годинъ и пакъ нишу да нема да знаятъ, тува ради са собрахми и сторихми согласие и пруводихми ти тугозъ Брайка да му предстоиш и да гу на учишъ сички обряди школски какво да стани достоенъ да придава тува ваши честное оученія и да си земишъ отъ негу за трудат ви шу е праведно, и после що ни потребува проси щемъ отъ свѣтиня ви, имами и друго мумче таму попъ василювъ, анджакъ мислихме гдету да ги научишъ, и тува просвѣщение щемъ да гу знаимъ отъ свѣтиня ви во веки друго немами токму ти са кланями и надеимса тува дубро щемъ да гу получимъ“.¹⁶⁰

Христо п. Василев се учи при Неофита в Габрово до 27 юни 1836 год., а Брайко х. Генов до 4 юли същата година.¹⁶¹ И двамата се завръщат в родния си град, за да подемат с жар делото на народното образование. „И понеже презъ него лѣто не можа до са оконча съ школното здание“,¹⁶² Христо поп Василев бил назначен за учител в Сопот, а Брайко х. Генов остава в Карлово, като открива частно училище в бащиния си дом,¹⁶³ а след завършване на новата сграда, отваря взаимното училище в родния град на Апостола през 1837 година: „по окончаніето отворилъ школата въ Карлово Брайко въ 1837“,¹⁶⁴ бележи Р. Попович. На следната учебна година карловци вземат за учител Христо п. Василев, а Брайко х. Генов отива в Калофер, където в 1840 год. пръв въвел взаимно-учителния метод.¹⁶⁵ В Калофер Брайко учителствува четири години и се прибира в Карлово, като напуска родния

си град само през 1847 год., когато отива в Пловдив – Каршиака (Филипово), за да открие и там взаимно училище. Дватама създатели на взаимното училище в Карлово продължават народополезната си дейност до края на своя живот като църковнослужители: Христо поп Василев се запопва към 1845 год.,¹⁶⁶ а Брайко х. Генов – към 1848 или 1853 год.¹⁶⁷

Беден откъм външни обстоятелства, животът на двамата най-ярки изразители на духовното възраждане на Карлово е богат откъм вътрешно съдържание и иде да разкрие по един бляскав начин оня духовен устрем и идеен кипаж, които бяха обхванали вече родния град на Апостола още по време на неговите ученически години.

От Калофер Брайко х. Генов пише на своя учител Неофит Рилски:

„Любородитѣйшій учителю Господине Неофите П. П

Отъ петъ годинъ насамъ слагамъ какво не самъ ви писалъ (да зема честь) да прикажа состояніеси и какво самъ живо и здраво нето васъ самъ разбралъ какъ сте до днесъ, защото това смы и должны да пытаме за учителятъ си всегда гдѣ е, и що е, но на това мое молчаніе не е друга причината токмо растонніето на мѣстото, що, нето от васъ нето отъ насъ человекъцы дохождатъ често, днесъ обаче понеже намерохъ едното пріятеля Самоковлю на име Михалъ Иоанновъ, ида чрезъ покорното си писаніе да вы посѣтя и наумя какво имате единъ забравенъ ученикъ вашъ що живѣе въ село Калоферъ. Послѣдно же глѣдамъ какво отъ день на день писателите прашатъ обявленія за спомоществуватели и секи день се пытамъ отъ ревнители ученія, кога ще излезе вашето обявленіе на рѣчницыте, които ще се източникъ на сяка книга друга: того ради ви пытамъ да мя увѣдомите, за да се зарадувамъ и азъ сосъ желателитѣ онія гледамъ и друго защо моите соученици що отидоха въ Одеса на ученіе превождаютъ и тѣй книги и оставятъ името си вѣчно, и прославляватъ учителяте си и настоятелите, а азъ оставамъ подтѣхъ долень. Глѣдамъ и друго, какво отъ день на день тичатъ юноши отъ Болгарія за въ Одеса на ученіе, макаръ и да се отъ мене по архаріи,¹⁶⁸ каквото имамъ и въ кишново¹⁶⁹ мои ученицы едно карловче, и друго терновче, а азъ остановамъ за на предъ по долень и отъ тѣхъ, и това отъ день на день мя скорби боли.

Но понеже нема от кого да се сувѣтувамъ какво да стора и какъ да направа, за да ида и азъ, съ това намереніе и желаніе оставахъ и до днесъ и колкото самъ поучилъ въ Габрово при васъ, и отъ прочитаніе отъ самъ отъ тамъ, това е. А понеже и возрастъта ми е около 28 години, това не знамъ ще ли можа да го истача, а друго що е най-нуждното, сирѣчь иждевѣніето, и то понеже е у менъ оскудно, противны ся на желаніето ми тия причини. Мысла за пролятъ понеже ще дойдатъ от тамо учени да ся уча при тяхъ, оба и тии нови даскали не знамъ какво ще бжде ученіето им като на менъ.

Други едни мои соученицы отидоха при торговцы и спечелиха иманіе, а едни се сопружиха и родиха чада, а други станаха монаси, и секи щото знаеше и желаше това фана, а азъ от любородіе останахъ до сега, за да показвамъ ученіето си на малолѣтните дѣца спроти силата си, а то и азъ можахъ да се хвана или на лавка или на друга търговія да се препитавамъ като другитъ чело-вѣцы но се това отъ любородіе направихъ и до днесъ каквото и ваше всепреподобіе направи що изведе съ трудъ взаимноучителното ученіе отъ Букурещъ въ болгарія, което се предава на мѣста и до днесъ, но сичко това стана сосъ настоятели, каквито са одесските, Мутіевъ, и Априловъ и прочіи и прочіи въ Букурещъ.

Господинъ Ефстати Д. М. дохожда въ Калоферъ, и пакъ си отиде за скоро, доде 4:го септемврія сего года и отиде 8:го.

Господинъ Василии А(приловъ) иска гатанки и пѣсни, други нѣкои стари книги, таму пратихме мало нещо, и отвѣща на какво се обрадувалъ зело за сичките.

Имамы пергаментово Евангеліе намерено, не се знае от колко е години, понеже садраде се числото му, отписахме му, а той иска да му препишемъ нѣколко листа. Иска и надписи стари, за които ми казаха какво се намерале около костеница и по оная епархия, того ради ако можете от пишете таму нѣкому вашему пріятелю, дано быда получимъ, защото много се труди чѣловѣко за просвѣщеніето Болгарско безъ нищо полза, но повреме младите треба да му дигнатъ столпъ, ако сега старите не го познаватъ отъ тѣхно невѣжество, така и на другитъ учители и попечители болгарски трѣбва да имъ се ис-праве *αυδρίαντα*, защото болгаріата отъ тѣхъ процѣфна и

прочия, и ще продължи сия убо въ кратецъ, остаю же на вашыят отвѣтъ“.¹⁷⁰

В тоя забележителен документ младият карловец разкрива сам себе си. Той гори от неутолима жажда за знание, вдъхновява се от дълбока и преданна обич към своя народ, „пленива съ своя ентузиазъм за заслугите на Априлова и на другите учители-попечители български“,¹⁷¹ чиито дела схваща в техния голям исторически смисъл, и най-сетне „е първият в България, който почва да събира гатанки и поради това заема известно място в историята на българския фолклор“.¹⁷²

Събирането на народни песни, гатанки и пословици е книжовното поле, в което се проявява младият карловски учител. На 5 август 1844 год. той праща на К. Фотинов песни и пословици за напечатване в „Любословие“, обаче несигурен в добрия им език, пише на Фотинов „като към авторитет по езика“ и го моли да се постарее и изправи „кривыятъ разумъ и от правописаніето“, защото имал погрешки и на двете, „и така и азъ да влѣза чрезъ вашето учение между чловѣцы и между вашытъ друзи.“¹⁷³

Според Н. Начов „въ сп. „Любословие“, год. II, бр. 21 и 22 – за септ. и октомври 1846 г. са напечатани 59 пословици събрани отъ Брайка“, който „още тогава ценял народните умотворения“.¹⁷⁴ Проф. Ив. Д. Шишманов съобщава и за други пословици, събрани от Брайко х. Генов: „Сам притежавам една Брайкова тетрадка отъ 48 стр. с 330 „Пословицы бжлгарски събрани отъ Б. Г. П. за малки дѣца“.“¹⁷⁵

За духовния подем на Карлово съдим и от твърде интересната кореспонденция, която Брайко х. Генов поддържа със създателя на нашия периодически печат. Узнал, че Фотинов се готви да издава учебник по география, Брайко х. Генов проявява жив интерес към това дело и на 10 май 1843 год. запитва между другото Фотинова: „Да ме увѣрите, цѣната която ще е (на географиите) и кога ще се типари, понеже на много книги се писуваха чловѣцитѣ и до днесъ не се знае каква причина стана на издателитѣ та ги не печатаха и отъ това чловѣцитѣ малко истинаха“.¹⁷⁶ Обаче интересът към готвената география е твърде голям, та Брайко х. Генов продължава в същото писмо: „Зем-

леописанието съ хората що ще типарите зарадува и мене и другите ми, които като прочетоха днесъ писмото ви предъ едно общо събрание, рекоха ми да ги пиша спищатели“.¹⁷⁷

В Карлово обаче изпратените му географии не вървят твърде добре, защото няколко души предлагат учебника на по-ниска цена: „И географіитъ стождъ защото ми ги пратихте по 15 гроша, а г. Рай. продава пакъ отъ вашите Геогр. по 6 гроша, така и г. Найденъ ги продава по 6.“¹⁷⁸

Същевременно Брайко х. Генов записва абонати за Фотиновото списание „Любословие“ и намира благоприятни условия да сложи начало на обществена библиотека в родния град на Апостола. „Нашитъ хора“, пише той на Фотинова в Смирна, „се научиха да заематъ отъ училището си книги колкото да ги прочетатъ (защо училището има доволно книги) и послъ пакъ ги донасятъ“.¹⁷⁹ Несъмнено тая практика ограничава броя на отделните спомоществуватели, но същевременно тя е израз на порастнал духовен интерес. Читателят сам и съвсем естествено прибегва до библиотечното заемане на книги. Заслугата на Брайко х. Генов е, че той полага усилия да задоволи тоя интерес и, както бележи Н. Славчов, се явява „един от първите организатори на обществени библиотеки въ България, а училищната библиотека в Карлово – първата обществена библиотека“.¹⁸⁰

По всичко обаче личи, че тая училищна библиотека не изчерпва целия книжовен интерес на карловци. Градът става духовно средище, което снабдява с български книги съседните селища, Йоаким Груев разказва в своите спомени, че след като завършил апостола и светчето, почнал да учи „по книжките от Неофита Бозвели, които баща ми бе донесъл от Карлово, дето ходеше всяка седмица на пазар да продава вълна. Иде ми на ум, че той еднаж бе донесъл от Карлово една ръкописна книга и от нея четеше и ни разказваше за български царе. Тоя ръкопис“, заключава видният копривщенец, „ще да е бил, по всяка вяроятност, Паисиевата история.“¹⁸¹

Първото българско списание не задоволява напълно карловци. Те искат списанието да открие отдел, който да изпълнява задачата на вестник. Брайко Х. Генов става изразител на това желание на своите съграждани, резул-

тат несъмнено на нарасналия „жив интерес към дневната политика“¹⁸². През 1844 год. той пише на Фотинова: „Ако приляга турете въ Любословіята нѣщо отъ новини отъ газетитѣ и Есоповытѣ басы, че челоуѣцитѣ такова обычатъ“.¹⁸³

Фотинов все още се колебае да открие политически и осведомителен отдел въ списанието си, та на 7 март 1845 год. Брайко х. Генов повтаря исканията на карловци: „Любословіята заплатихъ до аспра на г. Христо П. Ти: обаче занаяпредъ челоуѣцитѣ искатъ газета, новини и пр.: ако имате изволеніе, обявете ми съ пѣрво коя цѣна могатъ до станатъ за година да ви пиша спещатели, а по добре може да бѣде ако распратите обявленія по Бѣлгарія; и пр. за газети“.¹⁸⁴ Списанието задоволява все повече карловци: „Получихъ любородцытѣ Любословія Ноем. и Декемврія“, пише Брайко х. Генов на Фотинов веднага след получаване на последната книжка в края на 1844 год. „и мнозина се зарадуваха за занаятіето и обозрението Славено-бѣлгарскія словесности, сичко добро направихте. Дано предстоите и за догодина да печатате такива Любословія“.¹⁸⁵ След две години вече Брайко х. Генов изразява горещата признателност на карловци: „Радватъ ся прочее челоуѣцитѣ за старанието вы и благодаржтъ вы за вѣчната вы память“, но все пак му напомня: „и отъ новости повече да туряте отъ газетитѣ думамъ, че се повече услаждатъ спомоществувателитѣ на новинитѣ“ (9. IX. 1846)¹⁸⁶.

Нямаме данни за броя на абонатите, но сигурно не са били малко. Сам Брайко х. Генов изрично твърди, че са „мнозина“. И само така можем да си обясним голямата настойчивост, с която се изказва относно списването на „Любословіе“. Тоя напрегнат интерес у карловци расте непрекъснато и несъмнено е указание за идейния подем, с който заживява родният град на Апостола. По-късно вече през 1866–1870 год. карловското читалище получава 14 вестници. В прихода-разходната книга на читалището за това време се намира списъкът на получаваните вестници, заедно с броените суми за техния абонамент. Ето и самия списък на четените в Карлово вестници: „Британска звезда“ – 233 гр., „Бѣлгарія“ – 32, „Свѣтътникъ“ – 80, „Имера“ – 200, „Дунавски лебедъ“ – 103, вестникъ Сръбскы – 103, „Врѣмя“ – 90, „Турция“ –

320, „Гайда“ – 40, „Македония“ – 360, „Дунавъ“ – 45, „Корьеръ Д’Оріанъ“ (Courrier d’Orient) – 326, „Едирне“ – 120, „Право“ – 140.¹⁸⁷

Ярък израз на духовния и обществен подем на Карлово представлява дейността и на другия ученик на Р. Попович – Христо поп Василев. Тоя вдъхновен просветител, когото Марко Балабанов нарича „мъж народен в най-високия смисъл на думата“,¹⁸⁸ в духовното възраждане на Карлово изпъква със своя напредничав ум, с дейната си отзивчивост към всяко полезно нововъведение в живота и със своята значителна книжовна дейност. Най-ранното дело на Христо п. Василев е преводът, който прави на „Александрията“ – „Исторія на великій Александра Македонца. Кожто описува неговото рождение, животъ, юначество и смъртъ. Преведе от Гръцки, Карловскій Словено Българскій учителъ Христо П. Василевъ Протопоповичъ отъ Карлово. Бѣлъ градъ, 1844, стр. 160“.¹⁸⁹ Тоя превод на една от най-много четените книги в България преди освобождението е първата печатна „Александрия“ у нас. Родният град на Апостола дава пълната си духовна и материална подкрепа за осъществяване на това дело. Само в Карлово се записват 340 спомоществатели за „Александрията“. В тоя внушителен брой от спомоществатели първо място държат бащата и братята на Христо п. Василев, Райно Попович, Евлогий и Христо Георгиеви, духовници, учители не само от града но и от близките села и др., които записват 204 книги. Останалите спомоществатели се разпределят между отделните занаяти (рофети) по следния начин: кафтанджии се записват 56, абаджии и гайтанджии – 46, златари – 15, папукчии – 10, бояджии – 9.¹⁹⁰

Между спомоществателите абаджии и гайтанджии е и бащата на Апостола, Иван Кунчов.¹⁹¹ А по-късно, когато книгата излиза от печат, повечето от карловските семейства, според Никола Славчев, ся накупили „Александрията“.¹⁹²

Шест години след отварянето на първото девическо училище в Плевен от Анастасия Димитрова, която се учи при Ботьо Петков и Брайко х. Генов, Христо п. Василев отваря в Карлово към 1846 год. девическо училище.¹⁹³ Девическото образование се схваща от всички като неизбежна нужда на момента. За карловци образованието на

жената е историческа необходимост. „Жената“, четем в една дописка от Карлово по повод основаване на женското дружество, „има по-голямо влияние върху образованието на детето и може съ своето развитие да спомогне за по-скорошното образование на милият ни народ“. ¹⁹⁴ Първоначално училището се помещава в дома на основателя му. По-късно обаче, когато неговият дом се оказва тесен (броя на учениците се е движел между 1–200¹⁹⁵), и училището става общинско, то било преместено в клисарницата.

„Девическото ни училище“, съобщава неизвестен дописник, „което доскоро бѣше частно и само дѣвицѣтъ на нѣколко по-възможни фамилии ся учѣтъ вътрѣ, а другѣтъ, особено сиромашкѣтъ, стояха въ темнотѣтъ на невѣжеството, станѣ и то общо“. ¹⁹⁶

Големият наплив от ученички заставя Христо п. Василев да вземе за свой помощник учителя Марко Тантилов, един от видните и заслужили карловски учители и общественици, загинал мъченически през 1877 год. ¹⁹⁷ По-късно така учителствуват още: Евпраксия Райнова, Христина Печова, Бота Стоянова, Тота Николова, Богдана Хитова и Евгения Бояджиева. ¹⁹⁸

Между учениците, които посещават девическото училище, са и дъщерите на Райно Попович. Павел Патев предава спомените на една от тия дъщери, Елисавета Попова, която пази свидни чувства към паметта на своя учител. Неговото преподаване било строго, но увлекателно. През лятото, в хубаво време, Христо п. Василев преподавал на открито, под лозата на клисарницата, вземал участие в тяхната закуска и често водел учениците след занятия в строен ред на разходка до Алтънчаир, извън Карлово. ¹⁹⁹

За нуждите на обучението в девическото училище Христо П. Василев приготвя „Нова Словено Българска граматика съ вопросы и отвѣти. Сочини за легчайше обучение на малолѣтнитѣ девички въ ново съставеното Словено-Българско училище Отецъ Папа Христо Протопоповичъ Василіевъ учитель девически въ Карлово 1846 мѣсець ноемврій 20.“

Заедно с Анастасия Райнова и Аница Пулева Христо п. Василев основава второто женско дружество в България. Учредителното събрание се състояло в дома

на Анастасия Райнова на 14. IX. 1869 год. Дружеството си поставя за „цѣль да се погрижи за образованието на женския полъ, да подпомага бедни ученици и пр.“²⁰⁰ На второто събрание, което става твърде наскоро, дружеството брой вече 70 членки, които събират помежду си 9070 гроша.²⁰¹ За да поощри жените да се запишат в основаното дружество „Възпитание“, Христо п. Василев „обявява от царските врата на църквата, че той и свещениците се отказват от свещеническата такса „сарандар“,²⁰² с молба обаче щото всички жени да членуват в дружеството и подкрепят неговите задачи. Само с въодушевлението на карловки, събрани около своето дружество, можем да обясним обстоятелството, че новата организация за един ден, на 28 септември с. г., както се вижда от запазения протокол, събира 27,166 гроша и 30 пари от 143 дарителки, а в скоро време градът събира 40,000 гроша, „с които въздига девическо училище и после това то поддържа това училище за две години“.²⁰³ И това събитие не е пропуснато да бъде хроникарирано. „Дружеството ... едно следъ друго въ три засѣдания сполучи да доведе до решение важниятъ този въпросъ, чтото всичкытъ му членове останаха съгласни, да ся начне правяніето на ново Дѣв. Училище, което и пазариха съ първыйтъ въ града ни майсторъ на дюлгерыте за еднѣ сумѣ близо до 40 хил. грошѣ съ всичкыте разноскы. Което ще рече че днесъ (28 VI. 1870 г. б. н.) съ голѣмо тържество и съ водосвѣтъ, извършенъ отъ отца Иконома, ся турна основній му камѣкъ“.²⁰⁴

За успешното изкарване на девическото училище голяма заслуга има и карловецът протосингел Кирил Нектариев, който подарява за тая цел 50,000 гроша, а при започване на строежа, – още 10,000 гроша. Докато трае строежът се получават нови дарения: Марийка Хр. Пулева, жена на Найдено Геров, дава 520 гр., Тодор Хр. Пулев от Одеса – 1040 гр., Христо Н. Пулев – 200 гр., а 20 карловки събират помежду си 1815 гр.²⁰⁵ Все по това време дружеството получава ново дарение: Евлогий и Христо Георгиев и Елисавета Хр. Пулиева внасят на негово име 30,000 гроша. При 8% лихва тая сума дава един сигурен и постоянен доход от 2400 гроша на година.²⁰⁶

Христо п. Василев пръв произвежда публично годишните изпити и то в самата църква, а после продължава тая практика в училищните помещения. По тоя начин чрез публичността и празничната тържественост на изпитите, карловци се приобщават по-дълбоко към училището и неговите задачи.²⁰⁷

Книжовната дейност на тоя бележит карловец не се изчерпва с посочените досега книги. Наред с непрестанната си обществена дейност той намира време да приготви още редица книги, по-голяма част от които остават непечатани. През 1853 год. в Бялград той печати „Исторія на истыятъ місеръ Бертолда“. На втората корица в подълго заглавие дава идея за характера на книгага: „Высоки умны хитрости Бертолдови. Които сж показува единъ Селачъ хитъръ и Остроуменъ: които подиръ съ различни-те си страданія и съ Остроумныжтъ си умъ, стана Царски Совѣтникъ. При това остави си завѣтъ, и достопамятнитъ изречен я сжсъ пословицы-тъ си (за споменъ). Тыя сж весма пріятни и любопытни за секиго челоуѣка.

Преведени отъ Грьцкіи на Славяно Бжлгарскій языкъ отъ Благоговѣйнѣйшій Отецъ г. Папа Христо Протопопа Василіевъ отъ Карлово. А напечатана съ иждивеніето на Хаджи Найдена Иованова Татаръ-Пазарджичанина“.

Като приложение Христо п. Василев дава на последната страница две, по всяка вероятност, негови стихотворения, в които изразява просветните стремежи на своето време: „Пѣснь на бащите“ и „Пѣснь училищна“.

Христо п. Василев е оставил в ръкопис и девет книги с учебно-религиозно съдържание, които се съхраняват у д-р Васил Н. Бакърджиев от София. В един от тия ръкописи, „Нарочна книжица за Взаимноучилищните училища“ намерихме два стихотворни опита под заглавие „Болгарското падение“. И двете песни са рожба на будно национално чувство. Поетът разкрива възторга си от миналото величие на своя народ и дълбоката си скръб от настоящата действителност: „Ахъ Болгарія, сладко име“, възкликва Христо п. Василев.

Тоя „отличен и незабравим“²⁰⁸ народен водител бе обесен през време на страшните дни, които изживя Карлово в надвечерието на своето освобождение.²⁰⁹ Ето как Марко Балабанов описва неговия трагичен край:

„Преди обаче да бъде обесен, както толкоз други, той имал и друго още по-голямо злощастие – злощастieto да бъде закаран от бесачите пред бесилката, за да присъствува и лично при обесването на едвам триесетгодишния си син Васила, една тоже от още оплакваните карловски жертви. Сърцепокъсаният от жалост старец, не можал, казват, да се стърпи пред това зрелище: „Бесите вие, и бесите и сина ми пред очите ми, па скоро ще да обесите и мене; вие сте подвели; но бъдете уверени, че и вие хаир няма да видите вече, и вие ще намерите каквото правите“.²¹⁰

V

Около 1854 год. в Карлово се установява Ботьо Петков, баща на Христо Ботев и един от най-видните учители на епохата.²¹¹

Първите обществени стъпки на Ботьо Петков не са подробно изследвани. Сведенията за неговата дейност се изчерпват от данните, които изнесе неуморимият Никола Начов, комуто дължим всичко, каквото знаем за Ботьо Петков.

През 1836 год. Ботьо Петков е все още в Карлово. В книгата „Кратко начертаніе на всеобщата история“ – Ив. Кайданов, прев. Ат. Ст. Кипиловски, Будим. 1836 г., между 73 спомоществуватели от Карлово е и учител Ботьо. В 1837 год. той учи в Пловдив, където го намираме между спомоществувателите на „Христоитията“, стр. 281. Дали е започнал учителствуването си от Карлово, не се знае. Пял е във всеки случай в църквата „Св. Богородица“, и калоферци заради хубавия му глас го вземат за певец и учител. Млад момък около 1839 год., той е вече учител в Калофер, където работи повече от 25 години. На следната 1840 година между 63 спомоществуватели от Карлово в „Мъсоцословъ и календаръ вѣчный“ на Христодушъ К. Х. Сичан Николов. Букурещ, 1840 стр. 145 е и Ботьо Петков. Н. Начов предполага, че той още същата година е заминал за Одеса, където завършва семинария около 1844–1845 год.

Своята писателска дейност Ботьо Петков, който е „един от добрите и плодовитите книжовници“,²¹² за-

почва още от Одеса. Първият му книжовен труд е „Нѣщо за безграмотнитѣ чловѣци“ Смирна, 1843, стр. 32.²¹³

Причините, поради които той напуска Калофер, с който град е свързана неразривно цялата му дейност, за да стане учител в Карлово, не са точно уяснени. Редица обстоятелства от различно естество заставиха Ботьо Петков да напусне Калофер.²¹⁴ Преди всичко Карлово бе неговият роден град и той се прибра у дома си. А предната година бе издал историята на Венелина, „Критическы издырянія за исторіѣтъ блѣгарскѣ“,²¹⁵ и бе твърде притеснен материално.²¹⁶ По всяка вероятност, в Карлово той намира по-благоприятни условия за работа, за да се реши да напусне Калофер. Разбира се, и тука той не можа да оправи своите сметки, както не можа да ги оправи през целия си живот, но факт е, че градът му дава най-голяма заплата, каквато не е плащал на никого от своите учители, докато годишната заплата на Ботьо Петков за 1857 год. е 9,000 гроша, Георги Икономов²¹⁷ за 1852 год. получава 5,000 гр., Димитър Попов, също така руски възпитаник, за 1862, 1863 и 1864 години получава всичко 20,400 гр., а за 1865 – 6,800 гр., Марко Тантилов за 1857 год. получава 3,000 гр., а за 1865 – 2800 гр.²¹⁸ Карловци имат съзнание за достоинства на своите учители, ценят високо техния труд и ги възнаграждават сравнително много добре. В една дописка от Карлово между другото четем: „Училищните ни настоятелства (мѣшко и женско) не забравятъ да се грьжатъ за довежданіе на добры и способни учителіе (отъ двата пола) и другы, които бы могли да довѣдять добрыятъ редъ на училищата ны“ и без разправи и единодушно да работят „за добрыйтъ и успѣшнійтъ вървежъ на тѣзи наши общеполезни заведенія“.²¹⁹ И ако все пак твърдението на Никола Начов, че „в Карлово учител Ботьо бил в лошо материално положение“²²⁰ е вярно, причината за това положение е, по всяка вероятност, дългът, който той бе направил по отпечатване „Критическиты-тѣ издырянія“ на Венелина.

В Карлово дейността на Ботьо Петков е особено плодотворна. През 1857 год. той превежда от руски за нуждите на българското училище „еднѣ плѣнѣ Географіѣ (землеописаніе)“ и дава обява за записване спомоществуватели в „Цариградски вестник“, VIII, бр. 351 от 19. X. и

бр. 356 от 23. XI. 1857 год. Ботьо Петков превежда съставената от А. Ободовски география, по това време една от най-разпространените в Русия, определя цена една рубла и моли спомощниците да изпратят в предплата половината от стойността до Никола Пулев в Карлово.²²¹ Все по това време от неговото учителствуване в Карлово градът снабдява своите училища с „Рибния буквар“ на Берон. Колко екземпляра са били купени, не знаем, обаче за цялата доставка настоятелството е заплатило 600 гроша.²²²

Вълнуват го твърде широки интереси. Нуждата от една граматика, „която да бжде общепотребителна за всички-ты Български училища“, е голяма, затова Б. Петков смята, че този, който се наеме да състави една такава граматика, „общава такова добро на Българскій народъ“, обаче тая „граматика трѣбва да ся удобри не толкова отъ него, колко-то отъ оныя, кои-то щѣтъ имѣть длѣжностъ да ѝ прѣдаватъ. Слѣдователно за да стане общепотребителна тая граматика, трѣбва по напрѣдъ да ся изложатъ въ Ц. Вѣстникъ часты ты правила на Българскій языкъ, които щѣтъ ся съдрѣжяватъ въ неѣ, а инакъ нито общество-то, нито съчинитель-тъ могатъ достигнѣ свое-то намѣреніе“. Ръководен от тези идеи и за да даде повод на ония, които биха участвували в съставянето на тая граматика да се изкажат, Ботьо Петков обещава да изложи „нѣкои свои правила за глаголы-ты въ Българскій языкъ, а именно: колко и каквы врѣмена имѣтъ, каквы видове какъ ся образуватъ врѣмена-та имъ, на колко спряженія ся раздѣлятъ и пр.“²²³

В няколко статии, под наслов „Писменността на Българскій-атъ языкъ“, Ботьо Петков развива надълго с верен усет към нещата и с критично задълбочаване интересуваци го въпроси из областта на езика с оглед на бъдещата граматика.²²⁴

Дейността на Ботьо Петков в Карлово е свързана и с един подем на борбата за черковна независимост, в която борба родният град на Апостола взема сравнително по-слабо участие. Както видяхме, в Карлово, където няма гърци и богослужението открай време се извършва на български език, духовното робство не се чувствува тъй непосредствено както другаде. Ето защо

родният град на Апостола не взема дейно участие в подетата борба, но не остава и вън от това движение, а присъединява своите усилия в стремежа на народа да осигури духовната си независимост.

С дописка от 24 април 1857 г. анонимен дописник от Карлово, по всяка вероятност Ботьо Петков, оборва писаното в „Босфорски телеграф“, според който „е дѣло невъзможно да бждѣтъ две духовны началства отъ еднакво вѣроизповѣданіе въ еднѣ Дръжявѣ“, като дава за пример религиозните общини в Англия и Франция.

За карловския дописник е очевидно, че както пишущият в „Босфорски телеграф“, така „и високо-то Гръцко духовенство силятъ ся да осуетятъ праведны-тѣ жалбы и желанія на Българскый народъ, и да прикрьжтъ свои-ты планове съ тыя хитры злоумышленія“. Според дълбокото убеждение на дописника: „Таѣ истинѣ Гръцкото духовенство е всегда употребявало за да граби и насилува, и Блѣгърскый народъ уплашенъ отъ таѣ истинѣ, мльчаше и не смѣаше да ся уплачи, ако ли дръжнеше да се поопре, то смутяваше общій порядокъ“. По-нататѣк Б. Петков, като не допуска никакво сравнение между простото и назадничево гръцко духовенство и високата култура на западното духовенство, оборва фактично противниковата теза и доказва, че българите „имжтъ неоспоримо право на свое особито духовно начялство и за това повече, че 1) Българе-ти сж имали свое духовно начялство, кое-то по интригы-ты на Гръцко-то духовенство е уничижено; 2) Гръци-ти не сж владѣющій народъ въ Турцѣ, та споредъ малочисленостъж си да имжтъ, прѣдпочетеніе въ духовны-ты работы надъ Българе-ты, които сж три пѣти по-многочислены отъ тѣхъ“. За него е очевидно, че „ако не изгубваше голѣмы интересы съ отдѣленіе-то на Българско-то духовно начялство, то не щеше да противодѣйствува толкова на Българскы-ты желанія“.²²⁵

Освещаването на храма „Св. Богородица“, което става с особена тържественост на следната година, макар и косвено, все пак иде да подчертае участието на карловци в борбата за духовна независимост. „Памятни щжтъ бждѣтъ за жители-ты карловскы дни-ты от 10 до 16 маія“, пише неизвестен дописник от Карлово в „Цариградски вестник“, „дни нѣ кои-то наше Ка-

рлово ся украси съ присѣтствіе-то на Н. Прѣосвященство Г. Г. Паисія и на благородны-ты градоначалници Пловдивскы Г-на Салча И. Чомакова, Г. Стоянча Чомакова Доктора и Г. Г. Братія Гешевы и на двамата консулы Рускый и Австріискый. Поводъ на прихождение-то имъ въ Карлово подаде освящение-то на новопостроенж-тж ни цркъвж Успѣнія Пр. Богородици. Посрѣщаніе-то имъ стана великолѣпно на 10 маія, ако и въ той день дѣждъ валя безпрѣстанно. Учители-ти съдружени отъ ученициты, народъ-тъ отъ священници-ты посрѣщнахж благородны ты госты“. Ботьо Петков държи подходящо слово. Дѣждът му попречил да държи приветствената реч на открито, та той я произнесъл после, когато карловските старей направили посещение на високите гости. Паисий споделя справедливостта на българските народностни стремежи, и затова, по израза на дописника, като него „ни единъ отъ прѣждебывши-ты владыци не е оставялъ такова пріятно впечатлѣніе въ народа“. Сега със своя отговор, в който държи сметка за националните чувства на карловци, той иде да затвърди това тяхно впечатление: „Благодаръсж жители-ты карловскы за благородны-ты чувствованія, кои-то питаѣтъ къмъ мене. Щяхъ да съмъ весма щастливъ, ако быхъ могълъ да изрѣкж и азъ свои-ты чувствованія на истый той языкъ, съ което ще ся удовлетвори взаимно-то наше желаніе“.²²⁶ Гръцкыйят митрополит ласкае народностното самолюбие на карловци и дописникът предава с нескривана радост само тая част от неговата реч.²²⁷

По-късно Димитър Попов държи сказка върху същността на църковния въпрос, а неизвестен карловец в дописка до Раковски от 1861 год. пише: от българските вестници „приимаме само „Дунавскый Лебедъ“ като чистъ българскы и народенъ листъ, защото Цанкова вѣстникъ спорѣдъ изуищинж-тж му, а Екзархова спорѣдъ фанариошчинж-тж му не сж пріети и въ градъ-тъ ни даже“.²²⁸

Заедно със своя виден учител карловци вземат ясно и решително становище по въпроса за унията. „Правдолюбивъ“ карловец пише твърде остра дописка срещу Драган Цанков: „Мы само го наричаме папишашинъ, съ имя, което той самъ исповѣдва, че му принадлежи, и съ което той ся горди, зачто по неговото мнѣніе, той единъ отъ всичкы-ты Блѣгаре позналъ истинж-тж вѣрж и правый

пжтъ. Ако той нарича едного неученъ, а другыго пѣянь по статіи ты имъ, то читатели-ти сж прочели статіи-ты на тыя пѣяны и неучени, остава сега да обрѣнжтъ вниманіето си на вѣстника му, и по статіи-ты, които сж сжще произведеніе на неговый мозъкъ, да заключать и за характера му“.

Според дописника статиите, печатани в „България“, са или „произведеніе на пропаганджтж“, или „отъ чело-вѣци партизаны“. Негови, на Цанкова, са „едны хулы присмивкы, клеветы, каквыто само може роди Драгановата глава“. Изобщо „Драганъ приима статіи на каквы да сж негодници“, които гледат със завист на грѣцките владици и се стремят да вземат техните места, като със своята злобна душа „на колко добры чело-вѣци ся мж-чатъ да похытятъ честь-тж“ и да отречат заслугите и добрините им. „Драганъ е станжлъ тѣхно орждіе, свръшенъ ятакъ на тыя разбойници: зачтото за да пѣлни листове-ты си, прибира, каквото му ся даде, въ вѣстника си, като го е направиль прибѣжище на всякаквж сбир-щинж чело-вѣци“. Впрочем, подбудите са и лични: дописникътъ защищава протосингела Кирил Нектариев и Никола Пулев срещу нападки, отправени от Цанковия орган. По-същественото, което трябва да отбележим още в тая дописка, е, че Карлово заедно с „другы-ты села“ взема участие в изгонване на Пловдивския владика Хрисанта. Дописникътъ само споменава тоя факт, без да дава подробности.²²⁹

В края на 1870 година църковното настоятелство изпраща 1500 гроша помощ за представителите на народния събор в Цариград.²³⁰ С тая дейност се изчерпва участието на Карлово в борбата за духовна независимост.²³¹

В началото на учебната 1858–1859 год. Ботьо Петков е наново учител в Калофер,²³² откъдето с неотслабваща енергия продължава своята полемично-журналистична дей-
яост.²³³

VI

В своя духовен подем градът, който роди Левски, прави, както се изразява един дописник от Карлово, „всичко що спомага за просвѣщеніето“, а карловци с „едно достопохвално съревнование“, се стремят „да не

останжтъ въ нищо подобно по-долу отъ едновръстньты си въ другыты градове на отечеството ни“.²³⁴

Още в началото на своето възраждане карловци, както справедливо бележи Минко Генов, чувствуват „силна потреба от един културен център, който да сплоти отделните сили“²³⁵ и ги упътва в стремежа им към просвета и напредък. Читалището е призвано от самия живот да задоволи тая потреба. През май на 1861 год. видни карловци основават първото читалище в града. Подробности за това събитие намираме в следната дописка:

„День-тъ 11 Маія остава единъ отъ най-великы-ты и памѣтны дни за общество-то ни. Въ него день при всичко-то необикновенно тържество църковно, кое-то стана въ славж на просвѣтителы-ты Българскы Кирила и Методія, ся присъедини и друго едно радостно и свѣто произшествіе, кое-то сме увѣрени, че ще да остане памятно въ сърдца-та на наше-то потомство.

Въ него день, думамъ, благородни-ти и по-млади жители отъ града ни разпалени отъ ученолюбивы чувства, ся събиржтъ въ училище-то, и за по-добъръ успѣхъ на просвѣщеніе-то, рѣшихж едногласно, да ся състави едно заведение въ града ни, което да носи имя: Карловско училищно читалище, и което да ся посвѣти на Българскы-тъ просвѣтителы. И съ рѣвносттаж на ученолюбивы-тъ млади лица ся отваря това общеполезно заведение, кое-то на днешный день ся ограничава само въ прочитаніе разны вѣстници, а слѣдъ врѣмя като ся поумножи капиталъ-тъ му, ще да ся простре и понадалечъ“²³⁶.

За обзавеждане на читалището се събиратъ 40 лири.²³⁷ След няколко месеца обаче то се закрива. Посещавано от по-видните и възрастни граждани, читалището, според Минко Генов, не могло „да задоволи действителните нужди и научната жажда на интеллигентната младеж“.²³⁸ Пет години по-късно, през март на 1866 год., напредничавата младеж основава наново читалище, което сега става „разсадник на просвета“²³⁹ и на новите веяния в живота.

През 1869 год. читалището подарява „две годишнини спомоществуванія“ от вестник „Право“ на съседните села Дъбене и Войнягово. Редакцията на вестника“ бла-

годари „публично на карловскитѣ младежи за грижата имъ, която показватъ къмъ училищата, които сж въ окръжіето имъ“.²⁴⁰ А на следната година в подкрепа на българското образование то подарява 350 гроша на Одринското училище в Каика.²⁴¹ За неговата дейност можем да съдим и от равностетката на прихода-разхода му за 1866 год. Общият приход възлиза на 6744,20 гр., а разходът – на 6088 гр. Приходът е предимно от членски внос, а разходът се разпределя така: 3000 гр. читалището дава помощ на училищното настоятелство – 15. V. 1866 г., 2178 гр. дава за вестници и литература, 910 гр. дава за наем и други дребни разходи по обзавеждане и поддържане на помещението, остава наличност от 656,20 гроша.²⁴²

Неизвестен дописник обаче е недоволен от дейността на читалището, за което всички трябва „да жертвуватъ“. Младите, според дописника съзнават много добре голямото значение на читалището, „но намират са и такыва, които хладнокръвно глѣдатъ на такыва работы, – първити, видя ся, поради това, изгубватъ куражъ и оставятъ въ обятіята на намарѣніето, богоугодното това заведение.“ Целта на дописника е очевидно да активизира читалищните деятели, които „съ твърда воляж, постоянство и прѣнебръгаема дѣятелность“ трябва да работятъ за постигане на благородните цели на читалището.²⁴³

Развитието на обществения дух и жаждата за образование извикват на живот нова организация в Карлово. Деятелната и напредничава младеж основава „Ученолюбива дружина“, която по-късно легна в основите на сега съществуващото читалище „В. Левски“. Неизвестен дописник от Карлово дава подробности около основаването на новата организация и ни запознава с целите, които тя си поставя.

„Карлово 16 марта 1870. Неможемъ да останемъ хладнокръвни и да ся непохвалимъ, въ случай когато ся касае до общественый ны напредѣкъ къмъ просвѣщеніето, и когато той, гледаме да ся разпространява постыпенно помежду ны.

Знак на това, Г-не Редакторе е: На 1-й того въ Града ны ся състави (освѣнь читалището вы) едно дружество, подъ наименованіе: „Ученолюбива Дружина“ на което цѣльта ще е: освѣнь прочитаніе на вѣстници и др. науки и подпомаганія на бѣдны дѣца въ учили-

щето, съ единъ рѣчь да ся труди да разпространява наукѣтъ помежду ни. Това е най-явенъ знакъ за нашето напръждованіе въ просвѣщеніето. За него нѣма сумненіе.

Числото на членовѣтъ на Дружеството постоянно се увеличава и расте; и до сега брой вече Дружеството до 80 и повече членове, нѣмамъ сумненіе и за голѣмото му повишеніе. Рѣченното Др-ство ся отвори вече на 9-ый того, съ досветъ, извършенъ отъ всичкытъ ни свещенници градскы и сказа ся едно словце, съ което ся доказаха на народа ползата на ученіето и загубитѣ отъ неученіето.²⁴⁴ Народътъ разпаленъ отъ трогателното това словце, изяви и той любовта си къмъ ученіето, съ малкѣтъ си помощъ, кождо благоволи да подари на ученолюбивѣтъ ни дружинѣ слѣдъ обрѣдѣтъ, на водосвещеніето“.²⁴⁵

По тоя повод В. Чолаков, който наскоро след това посещава Карлово, пише: „Читалището си е спечелило и единъ другаръ подъ имя Ученолюбива Дружина съ цѣль да може по-лесно и по-успѣшно да разпространява образованіето и опытомяването на това мѣсто“. Споредъ сѣщия и двете организации „задружно ся стремѣтъ къмъ единъ и сѣщъ цѣль“.²⁴⁶ А неизвестенъ дописникъ отъ Карлово, като говори за „движеніе къмъ общественны тѣ работы“, което обхванало родния му градъ, със задоволство съобщава, че „читалището и Ученолюбивата ни Дружина вървятъ неуклонимо въ прѣдначѣртанійтъ си пѣтъ“.²⁴⁷

Членовѣте на „Ученолюбивата дружина“, по-голяма част отъ които после влязоха в революционния комитетъ, развиха широка обществена дейност. На първо място те полагатъ основите на една дружествена библиотека и читалня. Всеки неделенъ денъ уреждатъ сказки на различни теми. В. Караивановъ говори върху „Появата на народните песни“; Марко П. Тангиловъ върху „Нуждата отъ преобразования въ учебното дело“ и др.; Димитър Поповъ, освенъ върху „Същността на черковния въпросъ“, говори още „За великото дело на Кирил и Методий“ и „Учебното дело в миналото на Карлово“.²⁴⁸

Говорили са още Иван Х. Вълков, Ст. Козаров и др.²⁴⁹ По-късно дружината открива неделно училище, което има

за задача да даде известно образование на онези младежи, които по една или друга причина не са имали възможност да следват първоначално училище. Не по-малки са заслугите на Ученолюбивата дружина и по издръжката на общинските училища. Тя подкрепи морално и материално едно от големите дела на църковно-училищното настоятелство в града. Старото взаимно училище, построено през 1836 год., беше вече неудобно и твърде малко за нарастналите просветни нужди на града. И карловци, убедени „че бждщността на отечеството ни зависи от естественото развитие на юношеството“, подкрепиха своето настоятелство, което „насърчено отъ чувства на патриотизмъ и любовь къмъ просвъщеніето,“ решава презъ 1869 год. да строи ново училище и затова закупва „еднѣ кѣщи и еднѣ градинѣ ближни до училището“, за да бъде новата сграда „съ по широки соби и съ по-широкъ дворъ“.²⁵⁰

На 17 май 1870 год. се полага основният камък на новото голямо училище. „Съ радостъ извъстяваме, какво пристигнахме желаемѣтъ си цѣль!“ в нарочна дописка съобщава самото църковно-училищно настоятелство.²⁵¹ „Священитѣ ни облечени въ свѣтло, съгражданиѣ ни съ голѣмѣ радостъ, теплотѣ, ревностъ и сѣрдечнѣ радостъ ся притекохѣ на тоя обрядъ.“ Марко Тантилов държи слово, с което доказва, че „освѣтъ вещественыя темель трѣбва да ся положи и духовенъ съставенъ отъ любовь, съгласіе, почитаніе и уваженіе взаимно между съгражданиѣ“.²⁵² Дописката завършва с вярата, че „съотечественицитѣ карловци, които сѣ вънъ отъ градеца ни, като научятъ чрѣзъ настоящето за прѣдпріетото ни дѣло, спорѣдъ тѣхното родолюбіе, познато въ разны случаи, които сѣ употрѣбили за напрѣдока на просвъщеніето въ градеца ни, не щѣтъ останатъ хладнокрѣвни и сега“ и ще подкрепят „това колкото свято толкова и мѣчно дѣло“.²⁵³

Според Никола Славчев направата на това ново двуетажно училище е струвала 167,000 гр.²⁵⁴ В първо време „Ученолюбивата дружина“ отпуска от своята каса за строежа на училището 6000 гр.²⁵⁵ Читалището събира между своите членове за същата цел първи път 1553 гр. и втори път – 2085,20 гроша.²⁵⁶ На свой ред „различните еснафски съсловия, отъ все сѣрце, принасятъ лептата си, съ която да ся улесни искарваніето на

това общо народно завѣденіе“,²⁵⁷ бележи неизвестен дописник.

Дейността на Ученолюбивата дружина е свързана и с първите театрални представления в Карлово, чийто приход изцяло отива за издръжка на училището.²⁵⁸ В служба на обществото дружината разширява кръга на своята дейност като приобщава Карлово към театъра, ново и мощно, средство за изграждане националното съзнание на българина. Първата пиеса, която членовете на Ученолюбивата дружина изнасят на карловската сцена в края на 1869 г., е Михаилъ Мишкоедъ“. Подробноности около това представление липсват. Повече сведения имаме за второто представление, на което дружината изнася любимата тогава драма „Геновева“.²⁵⁹ Неизвестен карловец предава впечатленията си от това представление в следната дописка: „Съ душевно благодареніе зимамъ перото да Ви известж за изрядното впечатленіе, което ми направи театралното представеніе на Геновева, дадено от членовыты на тукашното читалище в ползж на новосъграденото училище. Макар че актьорыты, съ исключеніе на едного, не сж виждали Европейскы театъръ, играхж обаче сполучливо ролите си, щото мнозина от зрителитъ, които сж были посещавали такива театра, изявихж искрено че останжли задоволени от това представеніе.

Колкото за дрехыты виждаше ся че сж положены были голѣмы старанія за да подражжтъ сжщинскыты костюмы по врѣмято на Кладовея, съ малкы исключенія. Измежду зрителитъ ся забѣлжваше и Н. Пр. Мюдюринтъъ ни Ахмедъ Бей съ прочіты членове отъ мѣстното ни правителство, което следъ свършваніето на прѣдставленіето изказа предъ настоятелството своето задоволствіе и го насърчи съ отеческы съветы да ся старае за улучшеніе на училището; на трѣгваніе той остави 2 Австр. жълтицы подарѣк, Н. Благородіе Мютевеліятъ Решитъ ефенди 1-на лир. турска и Н. Пр. Кадиятъ ни 1-на Авс. жълтицы. Също тѣй в другыты отъ съгражданите ни турци както и първенци отъ българыты платих близо 5000 гр. на два пъти. Преди това членовете от ученолюбивжтж дружинж бѣха представили комедіжтж Михаил все за в ползж на на училището. Пріятно бѣше Г-не Редакторе, да гледа человек еднж живж деятельность у младежите за да на-

прави всичко що спомага за просвъщеніето и едно до-
стопохвално съревнованіе да не останжтъ въ нищо по-
добно по-долу отъ едновръстныты си въ другыты градове
на отечеството ни“.²⁶⁰

Освен споменатите пиеси на карловската сцена се
играят с голям успех още: „Райна княгиня“, „Покръст-
ването на преславския дворъ“, „Иванко“, която дава по-
вод за една сказка „Разсъждение върху пиесата Иванко“,
изнесена от член на Ученолюбивата дружина и др.²⁶¹

Време е вече да завършим нашето изследване върху
Карлово. В своето историческо минало родното място на
Апостола се очерта достатъчно ясно. Застанал лице
срещу лице с потисника, тук българинът бе пре-
ди всичко единен в своето самосъзнание, неразкъс-
ван от вътрешни противоречия, цялостен в своите
усилия към икономическа независимост и духовно-общест-
вен напредък.

В областта на стопанския живот, както видяхме, гра-
дът бележи един необикновен разцвет и широко разно-
образие в творческата инициатива. Този голям стопански
възход осигури не само икономическата независимост на
карловци, но изгради и обществения дух у тях, като ги
приучи на организация, на системност в труда, на пред-
приемчивост.

Упоритата воля, с която се бореха да осигурят
своята стопанска независимост, карловци приложиха и
в духовното възраждане на града. И Карлово заживя в
пълен подем с националните стремежи на епохата. Жаж-
да за просвета, устрем към всестраниен напредък и
едно повишено племенно самочувствие характеризират ду-
ховния и обществения живот на родния град на Апостола
от това време.

Докато начело на стопанския възход застанаха будни
и деятелни еснафи и търговци, духовният подем на града
се водеше от просветени и издигнати учители, с високо
съзнание за обществен дълг и с ясна мисъл за нуждите
на народа и задачите на момента. Повечето от тях, с ши-
рокия замах на своята дейност, се налагат не само като
местни дейци, но имат голямо значение изобщо за бъл-
гарското възраждане.

По своя стопански и духовен възход Карлово не-
съмнено заема предно място всред нашите градове от

времето на Възраждането. Родният град на Апостола е едно от големите огнища, които събудиха и утвърдиха обществения дух у българина, който тръгна смело напред в борбата за национална независимост.

В тази именно среда Левски израстна като вдъхновен водител на своя народ, като безсмъртен апостол на общонародната свобода. В тази особена атмосфера на своя роден град Левски можа да се издигне като революционер на националния български дух срещу вековното владичество на турците.

ГЛАВА ВТОРА

РОДИТЕЛИ И РОД

Васил Иванов Левски, апостолът на свободата, вижда родното небе на 6 юли 1837 год.¹

Родителите на Левски са били люде от средна ръка. Баща му се казвал Иван Кунчев, а майка му – Гина, по баща Караиванова. Неговият дядо – Кунчо, именуван още и Кунко, имал двама сина – Иван и Въльо, и се занимавал с бояджийство, който занаят той предал на сина си Иван, бащата на Левски. Другият син на дядо Кунчо, Въльо, бил дълги години клисар в Карловската църква „Св. Богородица“ и минавал за средно заможен човек. Така той платил през 1842 година 30 гроша военен данък, който по размер отговаря на средната категория от трите категории военен данък, плащан по онова време в Турция. Въльо Кунчев починал през 1861 год., а жена му Гина, която често била измъчвана и бита от турците, за да изкаже синовете си, забягнали в Румъния, умряла в 1878 год. от тифус, като оставила пет сина: Иван, Кунчо, Тинко (Христо), Павел, Георги и една дъщеря, Яна.

Макар и да имаме оскъдни сведения за братовчедите на Левски,² известни под името „Вълъовци“ или „Вълъоци“, не ще е безинтересно да се хвърли бегъл поглед върху техния живот.

Иван Вълъокът, най-големият син на Въльо Кунчев, бил касапин и голям пияница. Оженил се за Анка Тунтева и имал две дъщери: Гина и Станка. От Станка няма наследници, а Гина имала син свещеник – Димитър Иванов, който служил в църквата „Св. Седмочисленици“ в София.

Другият син, Кунчо Вълъокът, най-добрият от всички братя, се е занимавал с търговия. През 1863 год. се оженва за Софка Бояджиева, сестра на известната калугерка госпожа Евгения. Той е взимал участие в народните работи, затова през време на „страшното“³ бил хванат и осъден на заточение в Диарбекир, гдето и умрял

на 24 декември 1877 год. от синя пъпка. Той е оставил четири деца: Васил, Гина, Мария и Иван, от които сега е жив само Васил, запасен полковник, който живее в Пловдив.

Третият брат, Тинко (Христо) Вълчокът, приличал на брата си Кунчо и въртял същата търговия – ахтарство (продажба на бакалски, стъкларски, железарски и др. стоки). Преследван от турците, той забягва в Румъния, но по пътя се разболява и умира в Свищов през 1874 год.

Последните двама братя, Павел и Георги, се навъртали около брата си Кунчо, който ги пращал по търговия из околните градове и села. Но и те, както брата си Тинко, не били в добри отношения с турците, затова през 1874 година, след сериозно спречкване с турци на хората, напускат Карлово и забягват в Румъния. След освобождението и двамата се завръщат в България: Георги се настанява в Русе, гдето умира през 1892 год. като член на Постоянната комисия, без да остави потомство, а Павел се запопва в с. Арапово, Карловско, и умира като свещеник през 1888 год. Неговият син, Георги поп Павлов, бил търговец и се преселил в Плевен, гдето умира през 1932 год. Оставил е две деца, Павел и Цветан, живи и днес.

Единствената дъщеря на Вълчо Кунчев, Яна, била женена за Христо Гайтанджията, когото турците убиват през Освободителната война. Нейните наследници: Тина, Мария и Анко са покойници.⁴

По-добре познаваме рода на Левски откъм майчината страна. Дядото, Иван Тахчиев, наречен Кара Иван, понеже бил доста черен, се занимавал с правене на чешми и калдъръми. Той имал четирима сина: Генчо, хаджи Васил, Атанас и хаджи Пейо и четири дъщери: Гана, Гина, Дона и Мария. Гина, майката на Левски, е втора от дъщерите на Кара Иван.

Генчо, най-големият от братята, е бил и търговец, и занаятчия, а по-късно отваря известния в Карлово Караиванов хан. Той полага грижи за отглеждане на по-малките си братя, а после – за настаняването им на работа. Затова всички братя са го почитали, ставали са му на крака, когато е идвал, и в негово присъствие не са смеели да пушат, което обстоятелство разкрива па-

триархални нрави и строго възпитание у близките на Левски. С особена загриженост и чувство на братска отговорност Генчо се отнася към сестра си Гина, когато последната остава вдовица. По-късно той помага да се настанят синовете ѝ Васил и Христо на работа. Може би Генчо е подсетил сестра си да приготви с време малкия Васил за послушник при духовника архимандрит Хаджи Василий. Генчо е оставил пет деца: Евдокия, Ненка, хаджи Васил, Мария и Христинка, чието потомство от внуци и правнуци, заедно с потомството на останалите братя и сестри, образува големия род на Караивановци, който е изучен най-старателно от д-р Петър В. Караиванов, внук на най-възрастния вуйчо на Левски.

Хаджи Василий е вторият по възраст вуйчо на Левски. Той е представител в Карлово на Хилендарската обител в Света Гора. По-късно той поема грижата за младия си сестриник и по този начин свързва името си с личната съдба на Апостола. Хаджи Василий завършва твърде трагично. През 1874 или 1875 год., когато напуска село Веригово (Синджирлий), бил нападнат от няколко лица от същото село, които го обрали и убили.⁵

Третият му вуйчо, Атанас, се е занимавал с търговия на метални произведения: чопрази, обеци, лъжици и др. Турците го преценяват като буден българин и опасен комита, та през Освободителната война, по време на „страшното“, той увисва на бесилката. Името му, наред с имената на другите поборници, е записано на паметника на Левски в Карлово.

Хаджи Пейо, най-младият вуйчо на Левски, още като малък бил воден от по-големия си брат, хаджи Василий, в Йерусалим, та и той се връща хаджия. Но в Карлово той задлъжнява и затова се преселва в Румъния. Тук, в Олтеница, той се залавя с търговия, но смъртта го посещава сравнително млад. Жена му, останала вдовица, се връща в Карлово, гдето прекарва, както се помни, сетните си дни в тъмна къщурка, с малки прозорчета, наследство, останало от бащата на хаджи Пейо. Неговият син Васил е служил в опълчението през Освободителната война, а след освобождението на България продължава търговията на баща си в Олтеница.⁶

Най-голямата леля на Апостола – Гана, по-възрастна от майка му, се оженва за Митьо Фъргов, чиито

потомци съставят сегашното семейства Фъргови в Карлово. Негов внук е същият Хр. Г. Фъргов, когото споменахме във връзка с изследване миналото на Карлово. Другата сестра, Дона, е била женена за Чардаклиев, съсед на семейството на Иван Кунчев, докато най-малката сестра, Мария, се оженва за богатия търговец Иван Фурнаджиев, с чийто син Петър дружи младият Левски. Трябва да се изтъкне на това място, че зетят на Караиванови, Фурнаджиев, е първият от Карлово, набелязан от самия Апостол, който е трябвало да внесе значителна сума в полза на революционния комитет.

От това бегло проследяване на рода на Левски личи, че неговите родители са били люди от добри български семейства. Повечето от тях, еднакво откъм бащина, както и откъм майчина страна, са будни люди на делото. Ако и някои от тях да се посвещават на духовно звание, все пак търговията и занаятът си остават фамилен поминък. Няма съмнение, че това обстоятелство им е осигурявало добър живот, а от друга страна е развивало у тях дух на предприемчивост, на прозорливост и усет за реалност. Към това ще трябва да се прибави и онова неподкупно чувство за независимост и будна привързаност към родната земя, които така рязко изпъкват в живота и делата на повечето от тях, докато от друга страна съзнание за дълг и здрави патриархални традиции свързват родните на Апостола. Впрочем общите условия на живота и еднаквата участ на раята в Карлово изравняват българите и те се чувствуват близки и единни помежду си. Родът на Левски красноречиво разкрива периода на разцвет на здравото търговско-еснафско българско семейство от началото на миналото столетие.

Родителите на Левски се оженили при доста голяма разлика в годините, нещо твърде обичайно за онова време. Иван Кунчев е бил на 26 години, докато избранката му, Гина Караиванова, е била едва 14–15 годишна. Като се има пред вид родът на Караивановци, който е минавал за един от най-добрите и заможни родове, трябва да се допусне, че не без сърдечно влечение Гина ще да е избрала своя другар в живота. Защото Иван Кунчев е бил личен човек и при това е минавал за състоятелен и независим занаятчия.

„Бащата на Левски“, бележи Никола Славчев, „е бил един от редките за времето мъже: високо справедлив, жертвувателен, крайно състрадателен и отзивчив към човешките нещастия. Имал ръст среден, бил рус и физически здрав и сърцат... Знаейки неговата справедлива дума и чудна безпристрастност, съседи и по-далечни хора са прибегвали до услугите му при разрешение на възникнали спорове от най-различен характер. И неговото решение е имало силата на закон, било е изпълнявано доброволно, защото страните са били дълбоко убедени, че решението е дело на един честен и справедлив съдия.“⁷

Иван Кунчев се е занимавал с бояджийство и е бил голям майстор в занаята си. Но той е бил не само бояджия, който е чакал да му донесат готова стока, за да я боядисва: занимавал се е още с гайтанджийство и на тоя втори занаят дължи главно приходите си, които са му позволявали да поддържа в доволство челядта си. Спомените говорят, че на Коледа, когато другите клали едва по едно прасе, Иван Кунчев е клал по две прасета; второто било предназначено само за гости, които той богато угощавал.⁸ А гайтанджийството е било силно развито в Карлово, и главно на това производство градът дължи своето търговско издигане още преди осемнадесетото столетие. Цялото производство е било ръчно и домашно. Работели са всички: мъже, жени и деца. Гайтанджията от средна ръка, какъвто е бил бащата на Левски, е продавал по 400–500 оки гайтан годишно. За производството на такова количество ще да са били нужни още калфи и чираци. Печалбата се е движела към 10–12 гроша на ока, което прави около 3,000–4,000 гроша на година, а това е било значителна сума за времето си, която е позволявала да се поддържа един задоволителен живот.

За материалното положение на семейството на Иван Кунчев можем да съдим и по един фамилен спомен, който допринася косвено за характеристиката на бащата на Левски.

Дядото на Апостола по майка, Иван Тахчиев, родоначалникът на Караивановци, не е оставил никакво наследство. За това поне не се говори в спомените. Турците заграбили къщата му, която била една от най-хубавите в града, като наследниците едва успели да изнесат

покъщнината. Но когато поканили зетя си Иван Кунчев да избере дял за жена си от богатата покъщнина, последният отказал да вземе каквото и да е. Очевидно, той има достатъчно и се отказва в полза на другите. Тогава най-възрастният от делещите се братя и сестри, Генчо, отделил сам три от най-хубавите сахани и ги дал на зетя си. Навярно трите бакърени сахана, спомен от дядовото наследство, ще да са били отредени за първите три деца на Иван Кунчев.⁹ Това е станало приблизително към 1839 год. – две години след раждането на Левски.¹⁰ Тука му е мястото да се изтъкне и друга една черта у Иван Кунчев. Той е буден и просветен занаятчия, с живо обществено съзнание. Когато на 1837 година Райно Попович издава своята „Христоития“, Иван Кунчев е един от спомоществувателите на книгата. Съзнателен радетел за просвета и книга, той се явява и през 1844 година, когато го намираме между спомоществувателите на „Александрията“, преведена и напечатана от Христо П. Василев.

Апостолът, обратно на твърденията на всички досеташни биографи, е второ чедо на родителите си. Сестра му Яна е около две години по-голяма от него. След Васил се добива Христо, а после идват Петър и най-малкият член на семейството, Марийка, която умира още като дете, наскоро след смъртта на баща си.¹¹

Третата рожба на Иван Кунчев – Христо – в различие от братя си, е имал черни очи и тъмна коса. Той следва взаимното училище в Карлово, без да го завърши, и майка му го дава в Сопот на занаят – басмаджия. В Сопот обаче той не се заселва и скоро се завръща при майка си. В спомените от онова време той изпъква като твърде буен и неспокоен младеж, който създава не малко грижи на майка си и на вуйчо си Генчо. Последният се вижда най-сетне принуден да го вземе при себе си за помощник в хана. Но, свободолюбив и буен, той трудно се поддавал на строгия режим при вуйчо си и често влизал в разправа с турци, докато през 1867 год. едва не пребил един турчин, който не искал да плати пиенето си. По този начин стоенето му не само в хана, но и в Карлово станало невъзможно, и той се вижда принуден да избяга в Пловдив, гдето постъпва калфа „френктерзия“ при един карловец.¹² По-късно, когато пловдивската по-

лияция усилено търси да залови Левски, и д-р Рашко¹³ известява брата му за това, Христо напуска веднага работата си, отива в Карлово, за да извести всички близки, а сам през Пловдив се озовава в Цариград. Тук, в турската столица, той се намира с Христо Иванов Големия, който, след като не сполучва да отиде в Америка, обикаля Италия, Кайро и Александрия и се връща в Цариград. С Христо Иванов Големия, другар на брата му, Христо се запознава през своето седене в Пловдив. Сега двамата приятели, заедно с други българи, решават да забягнат във Влашко и през 1867 год. в навечерието на Втората легия, се отправят с параход за там.¹⁴ Като не намерили Левски в Румъния, Христо заедно със своя другар се озовава в сръбската столица тъкмо по времето, когато там се създаваше Втората легия, и брат му Васил се бе вече записал в новата школа. Сам той обаче не постъпва в легията. „Брат му Христо не постъпи в легиона“, бележи Ст. Чакъров, „защото беше изсипан, а се услови при един сърбин да работи абаджилък.“¹⁵ Това личи и от снимката на тримата, гдето Христо е в цивилни дрехи. Завърнал се отново в Румъния, Христо води нерадостния и романтичен живот на българската патриотична емиграция от онова време. Дружи с Христо Ботев и заедно с него обитава за известно време познатата запустяла воденица извън Букурещ. Според Захарий Стоянов, който надълго романизува живота на двамата в Букурещ, Христо пръв завел Ботев в запустялата воденица, която по-късно, през зимата на 1868 год. Левски и Ботев обитават заедно. Но не за дълго му било съдено да се радва на свободата си: на 9 април 1870 год. Христо умира във влашката столица. С едва сдържана скръб Левски е отбелязал тази дата в бележника си.¹⁷

Най-малкият брат, Петър, приличал повече на Левски: той имал руса коса и сини очи. Като малък обаче боледувал от едрата шарка, та лицето му било грапаво. Петър се учи в родния си град, и както сам признава: „ни мужахме да са поизучим какту тръбува.“¹⁸ Едва навършил двадесет години, и турците поискали от него да заплати някакъв данък. Младежът отказва. При това той е дързък, смел и се държи предизвикателно с турците. Васил Караиванов си спомня, как веднаж посрещ-

нал служителите на властта: „Отъ мене данъкъ ще вземе онази държава, която ще израстне върху избитите пашови прислужници“.¹⁹ Естествено, това му държане става причина да напусне майка си и да бяга в Румъния, гдето животът му не се различава от този на неговия брат. Събитията го извикват в Сърбия, гдето участвува във Втората легия, а след разтурянето ѝ се завръща пак в Румъния, за да изпадне в най-бедствено положение.²⁰ През 1876 год. постъпва в Ботевата чета, с която минава Дунава, бие се храбро и след нейния разгром попада в ръцете на властта, но сполучва да избяга и през Цариград се озовава в Одеса.²¹ Когато се обявява Освободителната война, той се записва в редовете на опълчението. В боя на връх „Св. Никола“ той пада тежко ранен. Лекарите в Търново, гдето се лекува, са безсилни да му помогнат, та го изпращат в Русия. Там полагат за него големи грижи, и той оздравява, но продължителното лекуване, заедно с тежкия живот отпреди, чиито последици сега намират благоприятна почва, извършват своето. Той се завръща в освободеното си отечество и след големи усилия успява да получи служба „старши стражар“ в Карлово, но туберкулозата е сломила неговия здрав организъм, и той умира през 1881 година в родния си град.

Сестрата на Апостола, Яна, която единствена преживява своите братя, умира на преклонна възраст, като оставя девет деца: Начо, Тота, Гина, Мария, Софка, Елена, Христо, Иван и Елена, потомството на които е твърде голямо.

Знае се, че Левски остава сирак, и повечето от неговите биографи са уверени, че баща му Иван Кунчев е умрял доста рано, преди да може да се погрижи за възпитанието и образованието на най-големия си син. Според тях през 1844 год. в Карлово е върлувала чума, на която Иван Кунчев станал жертва. Вярно е, че в Карлово е върлувала чума, но то е било от 1838 до 1840 година. Истина е, че през 1844 год. Иван Кунчев заболява, но не от чума. От чисто приятелско чувство той става поръчител на близък човек и, както често се случва, сам платил дълга. Освен това неговият съдружник, някой си сопотненец, комуто той, като честен и добър човек, се доверил изцяло, използвал веднаж неговото случайно

отсъствие от работа, разпродавал готовата стока на чужди търговци, задигнал парите и грубо заявил на Иван Кунчев, когато последният потърсил сметка, че не е имал с него нищо общо и нищо не му дължи. Не помогнали нито увещанията, нито заплахи. Но не стигнало и това. Като почтен човек и търговец, Иван Кунчев бил раздал доста стока на кредит. Когато потърсил вземанията си обаче, някои търговци отказали да заплатят взетата на кредит стока. Така бащата на Левски, който, както се изтъкна и на друго място, е бил материално добре поставен, се разорил.²²

Сам високо справедлив, крайно състрадателен, с отзивчиво сърце и готовност да се жертвува, Иван Кунчев понася болезнено стеклите се в живота му обстоятелства. Той получава удар и постепенно ослепява. Вследствие на засилващата се слепота той не можел да извършва никаква работа, и пълното му осиромашаване настъпило. Като човек на труда и с изострено чувство на дълг, той често повтарял през тези години на лично нещастие: „Защо ли живея да ям хляба на децата си“. На сватбата на дъщеря му Яна, която женили на петнадесет години за Андрея Начов, бащата присъствувал, но с патерица в ръка, ослепял вече напълно. На следната 1851 год. той склопил очи. Същата година, малко след неговата смърт, починала и най-малката му дъщеря, Марийка, което отбелязахме по-горе.²³

Когато умира бащата, Левски е бил едва четиринадесетгодишен юноша. Наистина не можем да докажем, че до тази възраст той е изнесъл едно по-определено и цялостно въздействие от страна на своя баща, но не ще съмнение, наред с външните черти на своята физика – така добре известни – той унаследява нещо и от духа на покойния си баща. Нему той дължи до голяма степен усета си за реалност, изостреното си чувство за съобразителност и предвидливост, които Апостолът така бляскаво разкри в своята сетнешна организаторска дейност. Нека не се забравя, че сам баща му е деятелен и предприемчив търговец, пък и повечето от бащиния му род са все търговци. Но ранната смърт на бащата, огорчението и мъката, които последният търпи в залаза на своя живот, засилващата се слепота и призракът на настъпващата сиромашия са се отразили болезнено върху юношеската

душа на младия човек: суровият реализъм на живота се изпречва с всичката си жестокост пред смутения поглед на младия Левски.

Обикновено биографите рисуват с твърде черни краски нещастното положение на майката на Левски, останала рано вдовица с четири сирачета. В същност на грижите на Гина Кунчева остават три деца: Васил, брат му Христо, три години по-малък от него, и най-малкият брат Петър, който тогава е бил около седем годишен, защото Марийка, както казахме, умира наскоро след смъртта на баща си, а най-голямата сестра, Яна, е вече женена. Картината на тежкото положение започва със сцена на крайна беднотия, настъпила с неочакваната смърт на бащата. Загрижената вдовица, останала сама в живота, се заема с препитанието на своята челяд: над чекръка и на стана тя робува ден и нощ за суровия хляб на децата си. Обаче истината е, че Гина Кунчева не се е разделяла от чекръка и стана, от черния труд, още от моминство. Тя тъче на стан и върти чекрък още като мома при заможния си баща, а като женена тя самичка приготвяла всичко, необходимо за семейството: храна, облекло за децата и др. Близко е до ума да се допусне, че тя ще е помагала на мъжа си и в производството на гайтан. Това е нашата обикновена действителност от онова време, при която се отглеждат децата и при жив баща. Но тука трябва да се вземе и друго едно обстоятелство пред вид: Иван Кунчев е прекарал няколко години в засилващо се ослепяване, та неговата жена ще е имала време да нагоди сили и воля, нужни за един глава на семейство, какъвто става тя, дори преди смъртта на мъжа си. При това затрудненото състояние в семейството на Гина Кунчева се облекчава отчасти от зетя ѝ Андрея Начев, сам добър човек, както и от братята и сестрите ѝ, еднакво загрижени за своята сестра – вдовица.

Изобщо, без да бъде така бедствено материалното положение на семейството, както се описваше досега, Гина Кунчева наистина е работела от ранна сутрин до късна вечер. С удвоена енергия тя се бори с трудностите и полага всички усилия, за да отхрани своите деца. В изпитанията на живота Левски не е видял майка си сломена и отчаяна. Наблюдателният юноша е изумен от нейното спокойно самообладание и решителна твърдост.²⁴

Жизнерадостният дух и мъжествената воля на Гина Кунчева подхранват същите качества и у сина. Духовната близост свързва още по-здраво майката и сина. Тя обича своя първенец. За нея той е любимо чедо, надежда и опора в неизвестността на утрешния ден. Той е привързан всецяло към майка си, помага ѝ в грижите за семейството и заляга да облекчи нейната нерадостна съдба.

Гина Кунчева се показва истинска майка на своя велик син и по-късно, когато с чудно търпение понася страдания, дошли ѝ от турци и от свои. Тя не се побоя от никого, не трепна пред нищо, а смело посрещаше всички изпитания и унижения, окриляна от света вяра в своя избран син, чието дело тя прегърна не само с инстинкта на любеща майка, но и по свое убеждение, затвърдено от подвига на Апостола.

Гина Кунчева доживя да види свободата, но още при първите ѝ лъчи, в 1878 година, тя склопи очи, измъчвана от неизвестната участ на най-малкия си син.я

– Децата, децата! – са нейните последни думи.

ГЛАВА ТРЕТА

**КЪМ ФОРМИРАНЕ НА
ЛИЧНОСТТА**

На осмата си година Левски тръгва на училище. Баща му е жив, но вече спял. Под грижите на майка си той посещава най-напред старото килийно училище, обаче още на следната година се прехвърля в първо отделение на градското взаимно училище. В противовес на това схващане Никола Славчев, един от ревностните изследвачи на Карлово, твърди че килийното училище в града е съществувало до 1837 год., т. е. до рождената година на Апостола, и следователно, младият Левски ще да е постъпил направо във взаимното училище.¹ Изход от това привидно противоречие бихме могли да намерим, ако допуснем, че килийното училище е просъществувало частично още известно време, макар карловци и да се заемат още през 1836 год. с подготовката и уреждането на взаимно училище, като за целта построяват нарочна сграда и изпращат своите съграждани Васил поп Христов и Брайко хаджи Генов при Неофит Рилски в Габрово, за да усвоят новата метода. Потвърждение на тази възможност намираме косвено и в обстоятелството, че и школата на Райно Попович, големия елинофил, продължава да цъфти наред с взаимното училище.

Независимо обаче от успоредното съществуване на три различни по метод и цели училища, факт е, че времето на старото „азбуки“ е минало. Системата и духът на килийното училище е вече преодолян. Карлово, порано от всички други училищни центрове, тръгва по пътя на Габрово. Както видяхме, още на другата година от откриването на Габровското училище (1836), карловци си уреждат свое взаимно училище, което било открито на следната 1837 год. Именно в това училище постъпва Левски и свършва трития отделение на 1849 год. след като предварително е посещавал една година килийното училище. Наистина, тук трудолюбивият младеж се научава да чете и пише, но по-нататък не

отива. Семейството запада бързо и не може да го издържа повече в училище. Идва и смъртта на бащата, което е жесток удар на всички домашни. Но Гина Кунчева не се отчайва. Тя полага грижи да нареди своя първенец. В случая не са само материалните нужди, които я карат да бърза да настоява, да жертвува. Защото все пак със занаят в ръце той би могъл по-бързо да стъпи на краката си и да започне да помага на затрудненото си семейство. Още повече като се има пред вид, че през свободното от учебни занятия време синът ходи да учи кафтанджийството (шивачество) при Стоян Грамът. Друго желае майката: тя не е чужда на просветните стремежи на своето време и мечтае да изучи своя голям син за свещеник, иска да го види образован и просветен. Впрочем това мечтае и Васил, до като не открива своето истинско поприще. „Още от дете той проявява склонност към задълбочаване и образование“, бележи един изследовател на Апостола.² Затова още на другата година след смъртта на бащата, в 1852 год. Гина Кунчева предава сина си Васил на грижите на своя брат хаджи Василий, калугер от Хилендарския манастир, изпратен за таксиодиот и изповедник в Карлово и неговата околия. Условието между двете страни е: младият Васил да служи и помага на вуйчо си, а последният се задължава да го изучи в училище. Иеромонахът дава това обещание на своята сестра-вдовица, още повече, че синеокият и слабицек сестриник, който носи и неговото име, е надарен с прекрасен глас. Сам хаджи Василий цени способностите на младия Васил и е искрено привързан към него, но това не му попречва да изпълни даденото обещание само отчасти.

Така бъдещият апостол става послушник при вуйчо си, който през това време го учи на черковна служба и на черковно пеене. По стар обичай изповедникът живее в двора на карловския храм „Св. Богородица“, гдето е метохът, или гдето са метосите, та там се преселва и младият послушник. Но светогорският монах, предпочитан по селата за изповедник, е трябвало през определени времена на годината да обикаля редовно околията, щедро даряван от населението. В тези обиколки Левски придружава хаджи Василий, помага му в службата и пренася даренията. Освен това той е бил длъжен да се грижи

и за коня на вуйчо си. Такава е била службата на Левски при вуйчо му, дейност сама по себе си не унижителна, но никак не и необходима за един бъдещ апостол.

Трябва да се отбележи, че пребиваването на светогорските монаси в ония усилни времена на черковна борба имаше за България общо национално значение. Българските манастири в Света гора, Рилският манастир и др. държаха твърдо за народно българско богослужение, а техните изповедници, които кръстосваха България, крепяха чрез народното богослужение националната бодрост на народа ни. Затова може би хаджи Василий не иска да прати Левски в класното училище на Райно Попович в Карлово, чийто основател и ръководител бе известен със своята елинска ревност, която допаднаше на търговския дух на карловци и бе рожба на самото време. Все пак, както изрично твърди в своите спомени Васил Караиванов, Левски е вземал уроци по черковно пеене при Райно Попович в определен ден на седмицата, които уроци хаджи Василий заплащал. Същият факт се потвърди в по-ново време и от дъщерята на Райно Попович, Елисавета К. Попова. „Дякон Игнатий“, пише тя, „имаше хубав глас, школуван от баща ми, който е занимавал Дякона по черковно пеене още преди да бъде той покаlugерен“.³ Елисавета К. Попова, която се радва на удивителна памет за годините си, ни ризкрива и друга черта от характера на Левски: извънредна стеснителност и срамежливост. Когато Левски идвал при баща ѝ на урок по черковно пеене, той никога не влизал при учителя си, докато последният не излезе и сам не го покани. Обикновено Васил се засядявал вън, прокашлявал се, движел се и тихо „татразил“ ръка по стената, без да смее да влезе и се обади на учителя си. Даскал Райно, който добре познавал тая черта на ученика си, излизал усмихнат и го ободрявал обикновено с думите: „Хайде, Василе, влез де! Що стоиш?“

През 1855 година, по заповед на манастирската управа в Хилендар, хаджи Василий се премества на служба в Стара Загора, като завежда със себе си и своя сестриник. Двамата се настаняват в метоха при църквата „Св. Димитрий“.⁴

В съзнанието на старозагорци хаджи Василий е оставял спомен на „човек приличен, доволно млад, който

пеял като славей в черквата“.⁵ А Стара Загора по онова време държи предно място в развитието на българското образование. „Имаме петъ мужки училища и три дѣвически на които до 800 дѣца ходятъ и получаватъ учение на езикъ Болгарски, Француски, Турски, Грецки“, съобщава един дописник от Стара Загора.⁶ Още през 1833 година тук има училище, което се посещава и от ученици от околността.⁷ Благодарение на това градът става буден център и има значително ядро от свои интелегентни люде, които не стоят бездейни. През 1858 година в града се отваря и читалище, което, заедно с училището, бързо става средище на обществения и духовен живот.⁸ Нещо повече: мнозина искали дори и дъщерите им да се учат и да добият образование, и никак не е случайно, че първото класно девическо училище се открива в Стара Загора.⁹

В такъв град попада светогорският монах със своя племенник и прекарва като посредник и епитроп на манастирския метох около три години. Още първата година хаджи Василий записва младия послушник в местното класно училище, което тогава имало три класа. Левски е щастлив, че може да продължи образованието си и се залавя да учи уроците си с ревност и старание. Известно време той се учи при Тодор Шишков,¹⁰ познат на времето си като добър учител. Но в същото време преподавателят по закон божий в класното училище, Атанас Иванов, който обичал хоровото пеене, образува певчески хор при старозагорската черква. Левски се записва в хора. Той знае цената на своя глас още от Карлово, гдето настоятелството му беше определило нарочно възнаграждение за пеене в черквата „Св. Богородица“. Пък и сам хаджи Василий беше предвидил неговия успех в тая насока, та още в началото на службата започна да го учи на реда на черковното пеене. Затова и в Стара Загора младият и даровит певец заема предно място в хора. Ръководителят Атанас Иванов не скрива радостта си от успехите на Левски и изтъква неговите качества пред всички. Но не е само той радостен. „Когато“, бележи Д. Илков, „запеели двамата (хаджи Василий и Левски) „херовикото“ в неделен ден богомолците в черквата оставали прехласнати на местата си“¹¹. А според Иван Вазов, пеенето на Левски е негов собствен елемент, който

му служи и по-късно в тежките минути на апостолствуване.

Но в околността, както и в цяла България по онова време, се чувствувала остра нужда от подготвени свещеници. Затова преподавателят Атанас Иванов намира, че в Стара Загора трябва да се отвори едногодишен курс, в който да се подготвят свещеници. Курсът няма да струва никакви разноски, а уредник и ръководител ще бъде сам той. Предложението се приема, и курсът се отваря веднага. Левски е завършил вече втория клас на класното училище, и вуйчо му го мести в свещеническия курс. Така хаджи Василий иска да угоди както на себе си, така и на сестра си, която още отначало, когато даде сина си за послушник, поиска от брата си да го подготви за бъдещ свещеник. Обаче особеното старание на майката да осигури по-скоро препитанието на своя син, както и грижата ѝ да заеме почтено поприще, не занимава в този миг сериозно ума на младежа. Той е радостен само, че ще може все пак да продължи образованието си. И затова, крайно ученолюбив, той е погълнат всецяло от занятията в курса. Пък и духовното звание, което го очаква след курса, не противоречи на спокойната и разумна природа на Левски. То иде да подсили у него най-света обществена мисъл: да служи вярно на народа си. От друга страна то не затваря и пътя към по-голямо образование. Тъкмо обратното: по тоя само път, при наличните обстоятелства, бъдещият апостол би могъл най-сигурно да получи по-голямо образование.

В свещеническия курс Левски е пръв между другарите си, бъдещи духовници. Вуйчо му е извънредно доволен от неговия успех. Той присъства на годишния изпит и, трогнат и развълнуван, се разплаква при неговите ясни и точни отговори, с които надминава всички ученици. В унеса си от възторг хаджи Василий обещава публично, пред всички, че ще изпрати сестриника си да доучи в Русия висока, духовна наука. Но, за жалост, сам той не е роден за наука и високо знание, затова и обещанието, което дава така тържествено, не е дълбоко и искрено. Все пак това негово желание идва да подхрани още повече надеждата и жаждата у младия Левски за по-голяма наука.

През лятото на 1858 година хаджи Василий, по нареждане от Хилендар, се връща отново в Карлово. По този повод Д. Илков бележи, че „този хубав глас докара „беля“ на главата на отца Василя, та той се видял принуден без време да напусне Заара.“¹² Каква е била тази „беля“, която е принудила хаджи Василия да напусне без време града, споменатият автор не съобщава. Действително, в лични спомени, събрани от проф. Христо Димитров, се споменава за някакви недоразумения между старозагорските чорбаджии и хаджи Василия, но и тука не се посочва поводът и естеството на тия недоразумения. Така или иначе хаджи Василий се връща в Карлово, а, разбира се, заедно с него идва и Левски. Бъдещият Апостол е отново в родния си град, но сега той се завръща със задоволително за тогавашните условия образование и със специална свещеническа подготовка. Това негли е достатъчно за личното самочувствие на Левски.¹³ А и майка му е радостна от успехите, които е постигнал, и желае по-скоро да го види, как ще ги използва в своето жизнено поприще. Вуйчото обаче се смълчава. Необразован достатъчно, той намира, че слугуването на Левски му е още необходимо. Обещанието за следване в Русия започва да се изпарява. Въпреки това държане на хаджи Василий, сестриникът продължава да е безплатен слуга в манастирската просия на вуйчо си и прибира подаръците на изповедника. Това положение на нещата не принуждава Левски да се замисли за своето бъдеще: той е още младеж, едва стъпя в двадесетата си година и няма правото сам да мисли за себе си. Впрочем Левски остава сдържан и почтителен дори и тогава, когато окончателно се убеждава, че даденото обещание за следване в Русия не ще се изпълни, и надеждите ще останат напраздни. „В никоя възраст той не се е отличавал с особена буйност,“ бележи М. И. Кирчев в своя етюд за Левски. „Напротив, едно душевно спокойствие владее неговото детство, юношество и първа младост“.¹⁴ Сега той само споделя грижите си със своята майка. И двамата очакват хаджи Василий пръв да заговори, но той мълчи. Очевидно, нему е изгодно това положение на работите. Майката почва да негодува. Тя обсъжда положението и намира, че шест години безплатно слугуване е достатъчно за малкото образование, което му е дал в Стара

Загора. При това и там, когато брат ѝ е обикалял околията, младият Васил все го е придружавал, не го е оставял сам. Но за тогава нищо, вуйчо му е най-сетне, а и Васил не му е чужд, млад е бил и се е учил около него. Ами сега? Ще му слугува ли още за нищо? Не е вече дете. Той може да мълчи, но тя няма да мълчи. Тя е майка, и ней се пада да говори, да се застъпи за сина си. Още повече че тя не е чужд човек и не се меси в чужди работи. Брат ѝ трябва да отдели най-сетне заплата за Васила. Само така той ще му служи занаят. Между майката и сина няма разногласие и не може да има. Не е синът, който да не съзнава добре положението и да не разбира правата си.

Разпразвите между вуйчото и майката тръгват малко по малко по набелязания път. Но все пак моментът налага известно търпение. Искане се време вуйчо му да обсъди и нагласи всичко. Той трябва да помисли, как ще изпълни обещанието си, ако изобщо има намерение да осъществи това, което е говорил и обещал. Защото досега вуйчо му изпълни известна част от задълженията си и сигурно той ще изпълни и последното си обещание: да изпрати Васила на учение в Русия. Обаче хаджи Василий държи младия Васил да приеме монашеството. Това ласкае неговото самолюбие, а от друга страна той смята, че така ще привърже по-здраво сестриника към себе си. Освен това, в ония времена беше обичайно послушникът да се посвети на духовна служба, а и от послушничеството започваше духовната иерархия. Вуйчото държи на това си желание и го изтъква като необходимо условие, за да изпълни и той от своя страна по-нататък задълженията си.

Майката и роднините обсъждат предложението. То е ново условие наистина, но не е съвсем неочаквано и се възприема. Васил ще изпълни и това желание на вуйчо си, защото последният няма да има вече повод да отлага обещанието си и ще изпрати сестриника си да учи в Русия. Сам Левски не е чужд на тази мисъл. Затова той приема новото положение като необходимо. Друг изход няма. Вечерта срещу деня, когато се готви да надене калугерското расо и чисти наргилето на вуйчо си, братовчед му Васил Караиванов го пита, няма ли да му е мъчно, като ще се закалугери, „Какво да се прави,“ от-

говаря спокойно и сдържано бъдещият апостол, „който е хранинъ съ калугерски хлебъ, непрокопсова.“¹⁵ Очевидно, друг път за Левски няма. Той е задължен на вуйчо си от миналото, а на него разчита и за в бъдеще.

Хаджи Василий повтаря своето обещание за голяма духовна наука в Русия, и още същата 1858 година се извършва подстригването и въвеждането на Левски в монашество. Вуйчото е особено радостен. Той обикаля всички роднини и близки и ги известява за предстоящото събитие. Съобщава и на духовника, отец Кирил, калугер от Рилския манастир, изповедник по това време в Карлово, който с радост приема поканата да стане кръстник на младия монах. След два дни, на 7 декември, в Сопотския манастир „Св. Спас“ младият послушник Васил Иванов става монах Игнатий. За да зарадва вуйчо си, за свое монашеско име той избира името на вуйчовия си духовен кръстник. Обредът минава като семеен празник, на тържеството присъствуват не само роднините, но и всички съседи и близки. Хаджи Василий е поръчал риба и богато гощава поканените. Всички са радостни, но най-радостен е хаджи Василий: неговото желание е постигнато, самолюбието му е задоволено. Късно вечерта се прибират в Карлово.

Надеждите на младия монах и майка му сега са по-големи. След всичко това, което Васил прави за вуйчо си, последният трябва, той е длъжен час по-скоро да изпълни обещанието си. Събитията обаче не оправдават очакванията: старите условия остават неизменно същите. Никаква промяна не настъпва в отношенията на Левски с вуйчо му. Младият монах постъпва певец в черквата „Св. Богородица“ в Карлово и продължава да слугува безплатно на вуйчо си.

На следната 1859 година в Карлово пристига гръцкият митрополит Паисий от Пловдив. Той служи в карловската черква „Св. Богородица“ и въвежда иеромонаха хаджи Василий в архимандрит. Едновременно, и по настояване на самия хаджи Василий, Паисий ръкополага в иеродяконски чин и сестриника. Левски е вече дякон Игнатий.¹⁶ Новият сан ласкае хаджи Василий. Той е доволен, че дякон Игнатий ще му помага и в богослужението, като може би е чертаел в своите мисли, че, стъпил веднъж здраво в духовната иерархия, младежът ще се

увлече в службата си и ще забрави своите планове за следване. Тия мисли приспиват у хаджи Василий съзнанието за дълг, и изпълнението на даденото обещание се отлага и забравя.

Но дякон Игнатий е вече двадесет и две годишен мъж и вижда, че вуйчо му нито отделя каква и да е заплата, нито го изпраща на учение в Русия. До кога ще чака той? Всяко търпение има граници. Най-сетне той ще тръгне по свой път. Така отношенията между двамата се усложняват, бездната помежду им се задълбочава. Впрочем между сестриника и вуйчото не можем да открием никаква по-тясна духовни връзка: Левски слуша вуйчо си, слугува му, почита го, но по-далеч не отива. Неговата мисъл е устремена напред, в бъдещето. Той иска да учи. Към това се прибавя и времето, което иде по-скоро да ги отдалечи, отколкото да ги приближи.

Общественият и духовен живот на племето ни през периода 1850–1860 година е в подем. Народната борба за духовна свобода и църковна независимост расте всеки ден. Училища заливат страната. Турското правителство е принудено да издаде хати-хумаюна (1856 г.), който наистина не измени политическото положение на раята, но се оказва едно оръжие повече в ръцете ѝ срещу игото на фанариотите. Българските вестници и българската книга вече раздухват борбата и дават устрем на народното съзнание. Народът е сплотен около своите духовни водачи и е организиран в еснафски сдружения, ученолюбиви дружества и читалища, както вътре в страната, така и вън, в чужбина. От Русия пристигат един по един възпитаниците на руските гимназии, духовни семинарии и университети. Те отварят класни училища, преподават нови науки, създават нови настроения, отхранват по-други възгледи. И тъкмо в надвечерието на най-решителния момент в църковната борба, когато българите в Цариград на Възкресение, 1860 година, се отказват тържествено от гръцкия патриарх, и народът в цяла България поема твърдо борбата за духовна самостоятелност, хаджи Василий, български изповедник, представител на Хилендарския манастир, в чисто българския град Карлово, гдето няма нито един грък, приема архимандритско отличие от гръцкия митрополит в Пловдив без протест. Действително въпросът като църковен обред няма значение за поде-

между двете възможности, говори сам той. Още в писмото си до Данаил Хр. Попов от 30 април 1871 год. той сам ясно сочи годината 1861 като начало на своята обществена служба: „Вий сте ма (мисла) познали твърде добре, чи асъ днешенъ нисамъ въ работата си, а отъ 61-во, отъ тогава и досеги, малко много с това самса занимавалъ.“¹⁸ Също и в писмото си до Анастас поп Хинов от 25 август 1872 година Апостолът, със свойствената му простота и сила на израза, потвърждава, че тази година е началото на неговия душевен прелом: „Ассжмъ посвѣтилъ себѣси на отечѣството си още отъ 61-во да му служа до смъртъ, и да работа по народната воляж.“¹⁹

Но майката посреща с изненада това негово решение. На първо време тя не одобрява неговата нетърпеливост, намира смелостта му прибързана. Тя иска да му повлияе, иска да го разубеди и отклони от това му намерение. Тя е майка, и неизвестността пред бъдещето на нейния син я плаши, пък е засегната и в чувствата си на добра християнка. Напразни си увещанията и на най-близките роднини, които Дяконът поставя в течение на своите кроежи. Неговото решение е неизменно, той е непреклонен. Бъдещият Апостол се намира в най-решителния завой на своя живот. Моментът е съдбоносен, но той е поел риска да тръгне по свой път и да намери призванието си в живота. Ето защо всички усилия да го разубедят се разбиват о неговата твърда и непреклонна воля. Майка му първа се примирява. Тя, без да му съчувствува, го разбира напълно.

Левски започва да се готви за път. Изважда си и свидетелство, нужно му за снабдяване с паспорт. Родните му дават малко пари. И през нощта на 3 март 1862 година той посипва черковния двор до портата със слама, обвива с парцали копитата на коня и тихо и незабелязано извежда хубавия кон на вуйчо си. Пред къщата на зетя си Андрей Начев той спира. Тук е майка му. Дяконът се прощава с нея, взема си сбогом със своите роднини, яхва коня и се отправя към Пловдив.

Така бъдещият Апостол поема пътя към широкия свят.

Архимандрит хаджи Василий, който остава чужд на стремежите на своя сестриник, не подозира замислите на Дякона. Разбира се, той решително би се противопоставил и затова не е трябвало да усети, че младият Дякон го

напуска. А колкото се отнася до коня му, който е така необходим в случая, Левски го е заслужил: цели десет години той е слугувал безплатно на вуйчо си. Когато още на сутринта хаджи Василий не намира своя кон и открива бягството на Дякона, обратно на твърденията на повечето биографи, той е по-скоро смутен, отколкото ядосан. Може би в момента сам осъзнава своята вина и затова се примирява с неизбежното.

В Пловдив Левски се снабдява лесно с пътен билет и паспорт и веднага заминава за Пазарджик. Не след дълго време той се озовава през София в Ниш. Тука намира своя добър познайник от Карлово – Генадий, младия дякон на светогорския изповедник в Ниш архимандрид Виктор.²⁰ Двамата дякони преминават границата, захвърлят расата, продават конете на сръбски офицери и поемат пътя за Бялград.

Защо Левски се отправя за Бялград? Въпросът е важен и изисква ясен и положителен отговор. Обстоятелството, че Левски не взема най-краткия път за чужбина, който през Балкана би го отвел в най-късо време отвъд Дунава, показва достатъчно убедително, че неговата цел не е била да напусне България, за да търси някъде вън от отечеството си условия за живот и работа. Очевидно, друга много по-съществена причина заставя бъдещия апостол да поеме пътя за сръбската столица.

Името на легендарния Раковски тайно и явно се носеше из цяла България. „Дунавски лебедъ“ бе разпространен и в Карлово, гдето имаше доста абонати. Настоятели на вестника в града бяха братя Д. Кискинови. Чрез Иоаким Груев от Пловдив те получават „Дунавски лебедъ“ за всички карловски абонати. С писмо до Раковски от 7. II. 1861 год. братя Д. Кискинови предават своите и на съгражданите си впечатления от вестника му: „Излишно е да ви кажимъ чи както нѣя тѣй и всичкитѣ ви спомещесво. (– ватели н. б.) сж превъзходно задоволени отъ славния вы Дунавскъ лебедъ и я превъзглася отъ всѣкого за чисто народенъ вѣстникъ.“²¹ Едва ли може да се допусне, че любознателният Дякон не ще е чел редовно органа на Раковски и всмукал в кръвта си неговото слово и революционен патос. Освен това позивите, с които Раковски приканваше българската младеж да се събере в Белград, за да се организира за предстоящата

освободителна война, бяха разпръснати из страната. Наближаваше часът на решителната разплата. Съюзена с братята сърби, българската младеж се призоваваше да се бие с вековния си враг – турчина, за да утвърди със собствената си кръв своята воля за свобода. Няма съмнение, че Левски е чел в Карлово позива, който тайно и на доверие е минавал от ръка на ръка. Както се знае, Раковски бе ученик на големия елинист Райно Попович и сигурно е имал в Карлово другари още от училище, на които той се е обаждал и с писма. Смелият му зов обаче не намира тука в ничие сърце такъв горещ отзвук, както в сърцето на бъдещия апостол. Нещо повече: тоя позив поставя цел на собствените, неизбистрени още копнежи на Левски. Сега неговата задача е вече определена и ясна. И той бърза да отиде на време в Бялград.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

В ЛЕГИЯТА НА РАКОВСКИ

и Турция. Младият сръбски княз схващаше сериозността на положението и се приготви да посрещне всички случайности. В неговите планове и сметки влизаха и българите. Той можеше да прецени добре, каква голяма полза би извлякъл от българите като доброволци в неговата столица, а от друга страна колко биха му помогнали те, ако предизвикат едно по-широко движение в самата България, което да сплаши султана и го принуди на отстъпки. За осъществяване на тази своя мисъл Михаил се нуждаеше от човек, който, като бъде негов близък, в същото време да се ползува сред българите с името и авторитета на народен водач. Такъв човек той намери в лицето на Раковски.⁴

За да успее Михаил в своите замисли и крайна цел, не малко спомогна особеното положение, в което се намираха българите в Турция след Кримската война. Последната, ако и завършила несполучливо за Русия, развълнува силно духовете в България и даде тласък на черковния въпрос, който за българския народ не беше само въпрос за църковна независимост, а въпрос за свободно духовно съществуване, който, ако и нерешително, криеше в своите пазви опасната, но сладка мисъл за политическа свобода. Затова и големите политически събития в Европа – освободението на италианския народ (1859 г.) и въстанието в Босна и Херцеговина (1861 г.) – не можаха да минат незабелязани от българския народ и да не подхранят неговата надежда. От друга страна вътрешното положение в Турция се бе влошило, и участта на раята бе станала по-тежка и непоносима. Българинът не бе сигурен не само за имота си, който се заграбваше от татари, но той не бе сигурен за честта на своето семейство и за живота си. „Дали нище доде врѣмя да ся отмѣсти двойно и тройно за тыя мжкы угнетенія то кои ся праватъ отъ тыя свирепи твари на света?“ пита с болка Стоил Балкански в писмо до Раковски от 27. IX. 1861 год.⁵ а калоферецът Ст. Хр. Буйнов, в същото писмо, трогателно разкрива мъката на наболялата си душа: „Днѣсь нѣма що да Вы кажа освенъ Ахъ! ахъ! ах! докога това тѣгло! Коги ще ся измини свирепая зима, та да упитае и нія щастіе си, охъ! Боже смилѣ ся и за насъ клети!“

Характерно е, че и двамата родолюбци пишат от Цариград, столицата на султаните. Страданието е достигнало своя краен предел: „Брате не може вѣче да ся трѣпи поганско иго, отъ день въ днѣ по злѣ отива всѣкы дѣнь убѣства въ милое ни отечество Бѣлгарія! Ахъ!!! до коги ли!“⁶ Но положението става още по-тежко, когато голяма парична криза раздрусва цялата империя. „Е! приятелію сподоби ны Богъ да видимъ турската лира 350 гроша. Не можа вы опиша смущеніето въ Цариградъ, кое ся е породило отъ нѣколко дни насамъ. Преди два дни лирата бѣше 220 гр. а днесъ 350 гр. До утрѣ каквото отива ще я видимъ и 500 гр. Нѣ забѣлежете че само името 350 гр. ся слуша а лира или сръбро не може да ся види на мѣгданъ. Много търговски кѣщи ся затвориха, че зиматъ вѣче кайме за парж“, пише Ст. Хр. Буйнов от Цариград на Раковски, но за него макар „работите твърдѣ страшни (да) отиват, нѣ то е за насъ много добро сега голѣмъ малѣкъ, богатъ сиромахъ всѣ едно станѣха“, и той приключва писмото си напълно под знака на събитията: „Тозъ часъ като претваряхъ писмото, лирата е 394 гр. ... хлѣбъ нѣма. Съ една дума Турція умира, умира и пакъ умира!“⁷ Магазините и фурните са затворени. Духовете са смутени и объркани. „Само единъ Богъ може да предвиди сетнината на днешната веѣлица съ която се управлявж дюгменѣ на търговіята въ пуста Турція“.⁸ На първо време погледите на всички са отправени навън; от вън се очаква спасение: „Надѣждата ны е на Бога и упованіето ны на съсѣдытъ ны братія за кои слушаме тѣхны пригугтовленія.“⁹ Но наред с това упование прониква и първото безпокойство: „Страшно е само Сръбія да ся помири съ Турція, за това Вія както можете дѣйствувайте да не стане такова нѣщо“.¹⁰ При това слагане на обстоятелствата и при явното повдигане на духовете „Всѣки е зарязалъ рѣлигиозній въпросъ и е съгласенъ на рѣшіето (решението) Вы... даже и старите съ четири очи глѣдатъ такова нѣщо“.¹¹

Мисълта за освобождение узрява, и силно революціонно настроение обхваща младежите. „Общо възстаніе явно се прѣдсказва вѣче... революція е неизбѣжно...

Много по-ясно тази идея е намерила израз в едно писмо на Ст. Хр. Буйнов до Раковски от 9. VIII. 1861 год. „Много пжти сме ся събирали Балканските младежи и сме рѣшавали да ся състави едно съборче отъ десятина млади (не смѣя да го нарѣча комитетъ, че не зная ще ли ся удовлетвори тѣзи дума, която голѣмо значеніе има, а нія българите много приказваме, а малко връшимъ) да действуватъ по вѣнъ изъ Българія, ако не друго а бари съ писма за да ся разпалва народа да ся приготви за всякъ случай!!! За това г-не моля ви, и народна длѣжностъ ви го изисква да пригледате това наше мненіе и ако го удобрите направете едно писмо до Балканци млади да ги понаставете и подканете това да ся положи въ дѣйствиѣ, защото азъ мисля че обстоятелствата изискватъ да има такъвъ комитетъ български, който да работи тайно за полза бѣдному ны народу!“¹⁹

Ако и стеснително подхвърлена, идеята за комитет, „съборче“ – все още смѣтна и неопределена – се осъзнава като нужда на живота и на момента. В усилията си да намери изход от тежкото положение българската младеж схваща идеята за комитет като спасителна за народа, защото, изхождайки непосредствено от самата действителност, балканските, т. е. българските младежи са почувствували, че е нужно да се внесе вътре в страната малко организация и план в работата по освободителната борба, за да се поддържа духа на народа „бари съ писма“, ако не с друго, и, което е най-съществено, да се постоянствува в усилията да се работи „за полза „бѣдному ны народу“. Какъв отговор е дал Раковски на това писмо на Ст. Хр. Буйнов, ние не знаем, но че той е възприел идеята на последния и се е погрижил да се основат тук и там комитети, личи от неговия „Планъ за освобожденіе българий“ отъ 1861 год., в чието начало Раковски твърди, че в „по главныѣ тыя градове са ся съставили тайни комитети (к. н.), кои разпространѣвъжтъ между народу за това въстание чи напролѣтъ ще стане непрѣменно и сички чѣкжтъ първый синялъ да имъ ся даде“.²⁰ Обаче Раковски не отиде подалече в това отношение и не отдаде нужното внимание на комитетите; без да отрича тяхното значение, той им отреди второстепенно място в подетата борба, като ги

подчини изцяло на своите основни разбирания, изработени на съвсем друга плоскост.

Сам минал през хайдутството, Раковски, колкото и на пръв поглед да се показва разнолик в подбора на средствата за борба, остана убеден в „магическата“ сила на хайдушката чета, и затова той се зае с рядка енергия да формира нови идеи, да даде ново развитие на духа у хайдутина и да събуди у него гражданско съзнание. Така за него и за неговите съвременници хайдутинът стана бунтовник; личните чувства и произволните действия трябваше да отстъпят пред голямата задача и методичните и организирани действия на отделните чети. И тези нови идеи, които Раковски възвести на своите съвременници, не вдъхновиха само старото хайдутство за нови дела, а заразиха цялата революционна младеж; неговата проповед се чувствуваше и възприемаше от всички като откровение на времето, а сам той стана всепризнатият народен водач, най-авторитетният представител на емиграцията, херолдът на подетата национална борба. Пък и моментът слагаше пред него повелително голямата задача да „засили и организира емиграцията до степен, щото да се превърне в фактически водител на целия народ в съдбоносната въоръжена борба“.²¹ Неговата цел бе да се създаде вън от България „боен материал за революционна работа“.²²

И действително, Раковски съумя да създаде от българската емиграция една могъща сила, която тежеше реално и имаше голямо морално и политическо значение. Защото той не само я събра и умножи, но, благодарение на огромната си енергия, силен дух и голям авторитет, успя да изгради нейния дух и да я превърне в организирана армия, готова всеки момент да влезе в действие и да отстоява народните интереси. Тая историческа задача Раковски осъществи в сръбската столица с удивителен замах. За целта бе нужно да се създаде план, по който да протекат действията на легията. Такъв план Раковски изработи към края на ноември 1861 година и то нарече „Планъ за освобождение българий“.²³

Според този „Планъ“ ще трябва да се образува „Единъ добръ оръженъ полкъ, отъ 1000 добри избрани и укървавени в бои люди,²⁴ съ два горски топа, съ 4 тобуши²⁵ и 4 тръби и съ два хирурга и сто конници, да

ся впусни тайно прѣзъ Княжевецъ въ Балканскѣи хрѣптъ и да маршира по Балкана право за Търново, като ся дадѣ синіала на всѣкадѣ да ся дигжтъ, съ една прокламацѣи или съ другъ нѣкой си знакъ, да присѣкжтъ телеграфы тѣ, и да затворжтъ лѣтища та на пощитѣ“. Движейки се по този пѣтъ, полкѣтъ не ще се подхвѣрли на опасности, защото ще се движи все из места, населени предимно с бѣлгари, и гдето няма крепости или пунктове, пазени от редовна войска. Затова неговата задача ще бѣде да подигне народа на оръжие. Раковски си представя, че „догдѣ достигны (полкѣтъ) до Търново, гдѣ само 800 низама има, и крѣпость нѣма, ще има най-малко до 150 хиляди на кракѣ мжжѣе, отъ коихъ 40 хиляды вѣоржжени“, а когато се успее да се стигне до Черно море, то „броіатъ на подигнжти ти ще ся качи и до 500 хиляды, тогава навѣрно можжтъ ся брои сто хиляды пушкы за бои“.

Колкото се отнася до бойните планове, Раковски, като оставя известна свобода, препорѣчва: „Нѣ главно то правило ще бжди хайдушки горски боюве“. Обаче „Главното управление на сичкы те въздигнаты мѣста ще ся дава отъ той-зи полкѣтъ“, който „щомъ ся впусти въ Балкана, главна та му работа ще бжди това.

1. Да си състави едно врѣменно управление.²⁶

Да бѣрза колко можи единъ день по-скоро да стигни въ Търново.

2. Да засѣче и развали сичкы ти главны Балканскы пасажи.

3. Ще държи неприкжсни сношения съ Сърбско то Вѣх. Правителствю, кату състави еднж временнж поща до колко то му допуца мѣсто то и време то.

4. Кату достигни и завладѣй Търново, да испрати едно отдѣление да освои Сищов (Свищовъ) и да си отвори сношение съ Влашко.

5. Военный врѣменъ рядъ ще бжди, войводи, тысящници, сотници, педесатници.

6. Да издадѣ прокламации на Турскы и Бѣлгарскы іазыкѣ, за Турцитѣ ако колыжтъ Християнитѣ, по селата, колкото села Турски паднатъ въ ржцѣ немилостиво ще ся исколыжтъ и изгоржтъ и чи който Турчинъ сж придаде и положи долу оръжие, ще му сж ре-

спектувж вѣрж, честь и имотъ, а който ся съпротиви ще изгуби главж, и все“.²⁷

След като изброява турските крепости, разположени по Дунава и във вътрешността, както и размера на техните гарнизони, които според Раковски са или малобройни, или отдалечени, за „да доди въ непристѣпнии Балканъ“, той мисли, че на турското правителство ще му трябват най-малко два месеца, „до дѣ състави и управи въ Балкана само десять хиляды войны, нъ той-зи полкъ съ 15 дны ще стигни въ Търново, а за месецъ сичкыя Балканъ ще бжди подигнжъ, и Сищов на Дунава усвоенъ“.

Но Раковски вярва и в друго. „Щомъ ся поіави такова нѣщо, отъ Влашко ще доиджъ нѣколко легиона Българж, съ добры офицеры, кои сж днѣсь въ службж Влашки. А отъ Гръциж има да доджъ много Българи, кои сж тоже тамъ въ службж и ся произвѣстени, и синяла може лесно да имъ се даде“. Значение отдава той и на доброволците от Кримската война (1854 г.) „Сички волентири кои служихж въ послѣдния бой въ Русіѣж и две години сж ексерсирахж, въ военно искусство, чясть сж разпрѣснжти по Българж, а чясть ся въ Влашко и на първы синялж сж готови“. Не са забравени и старите и изпитани борци: „Нѣколко хайдутскы четы тоже ся произвѣстени и тии първи ще ся найджъ въ Балкана.“

Но всичките кроежи на Раковски биха рухнали, неговият полк не би бил възможен, ако за това не получи материална подкрепа от вѣн. И затова в новата редакция на „Плана“ намираме следното продължение, което е от особено значение: „Сърбское Высоко правителство само доизволение да даде и да снабди тойзи полкъ съ барутъ и олово, та за съставянье то му тукъ въ Сърбиж, то може да бжди съ най-голѣмж лѣснинж и да бжди готовъ до Марта за марширанъе.“ За осъществяването на този план ще бжде от голямо значение, „ако Высокото Сърбско правителство отпрати едно отдѣление къмъ Нишъ и къмъ Видинъ да забави турските войски“.

Наистина в този „План“ има не малко романтично увлечение при преценяване на реалните възможности, но не може да се отрече, че нещата са обмислени, че се

е целяло да се изработи един стратегически план, по който ще се ръководят военните действия. За отбелязване е, че изпълнението на този план, както и всяко действие на полка, се поставя в зависимост от сръбското върховно правителство, от което Раковски изхожда при всяко свое намерение в общото дело.

Събитията и обстоятелствата помогнаха, щото идеите на Раковски да затъмнят и изместят всеки друг идеен проблясък и да намерят своето естествено приложение. Легията именно беше практическият израз на тия идеи, защото само такава организация се налагаше от политическия момент и в тая си форма тя можеше да бъде полезна за сърбите. А Михаил III възлагаше на легията грижата да повдигне в страната въстание и отвлече вниманието на турските сили, докато Сърбия успее да мобилизира своите войски, които да изгонят турските гарнизони.

При тоя ход на събитията и при разкриване на такива примамни възможности, небивал възторг обзема страната, пленява младежта. Млади и разпалени българи от всички краища се стичат в сръбската столица, за да се запишат в легията „Тука имаме на ръцѣ 20 български момичета (разумѣйте) кои сж полудѣли да додаты при Вази“... пишат от Цариград още на 11 октомври 1861 год.²⁸, а браилските българи изпращат по Иван Касабов 1300 жълтици, за да подкрепят движението. Ст. Д. Ряпов, пак от Браила, му пише: „Времето е добро и хж?! Не трѣбва вече по-добро да ся чека, цървулки, цървулки...“²⁹ Доверието в Раковски е пълно, вярата в подетото дело е несъкрушима. Затова жертвуват всички – богати и бедни, прости и образовани. От Виена Теофан Райнов изпраща суми, които придружава със следното писмо: „Отъ днешното време по-удобно не може да бжде во вѣки... Азъ ржкоплескамъ отъ далечъ на всичкити ония, които иматъ такива чувства, както Ви, понеже азъ съмъ готовъ да сторя всичкитѣ чудеса на свѣтътъ, кога сж касае за отечеството. На мене не е ничто невъзможно, защото азъ съмъ господарь на волята си.“³⁰ Д-ръ Г. Вълкович от Париж предлага на Раковски услугите си на лекар-хирург и с „велико нетърпение“ чака да бъде повикан, за да изпълни дълга си,³¹ а В. Друмев пита от Одеса, гдето следва в духовната семинария: „Да додж ли

въ Българдъ? И ако додѣ, а Васъ не намѣрѣ тамъ, редакция Дунавск. леб. ще мя приеми ли?“³² По всичко личи, че и вътре в България се е действувало организирано, за да се осигури добрия край на делото. „Днесъ испратихме 2/ма сливненчета за отечеството имъ като ги снабдихме съ да разпространяватъ тайно свято е предприятіе“, бележи Стоил Л. Балкански в писмото си от 18 октомври 1861 год.,³³ а в друго свое писмо до Раковски му явява: „Отъ Сливенъ, София, Търново, Шуменъ извѣстіята сж добри за нашата търговия!... само ся чака определеното врѣмя (Феврар.)“³⁴ Друг деец, С. Хр. Буйнов, известява от Цариград Раковски, че, като тръгне за Българдъ след 15 дена, ще обиколи градовете: Сливен, Казанлък, Калофер, Пловдив, Пазарджик, а други пък ще обикалят Варна, Шумен, Търново, Рухчук и пр.³⁵ По-късно Стоил Д. Балкански напуска Цариград със същата цел и обикаля центровете на българската емиграция в чужбина: Одеса, Кубей, Болград, Галац и Браила.³⁶

Положението е напрегнато, духовете са възбудени. Патриотите от старата столица Търново изпращат при Раковски делегати, които да проверят работите отблизо. Делегацията се завръща заедно с нарочен пратеник на Раковски, хаджи Ставри, доброволец от легията, бивш капитан в руската армия.³⁷ Неговото назначение е било да организира и провъзгласи въстанието в старата столица. Буен патриотически възторг и въодушевление за бунт обхваща всички слоеве на населението, а Панайот Хитов, който бе с чета из Балкана, твърди в споите спомени, че през пролетта на 1862 год. получил писмо от Раковски с нареждане да приготви въстание в Сливенско за юли.³⁸

Все в началото на 1862 година се изработва от името на един български комитет изложение до руския император. Според Георги Димитров,³⁹ макар и да е датирано от Виена, изложението било приготвено в Сърбия, но от кого – не казва. Ето и самият текст на изложението:

„Ваше Императорско Величество. Нашитъ братя българе пищатъ подъ турския яремъ става вече отъ 500 години но никой не иска да имъ помогне; тѣхнитъ дѣца, жени, тѣхния животъ и имотъ се намира в рѣцетъ на немилостивитъ турски орди на което сж живи и вѣрни свидѣтелства Вашитъ представители въ турската империя.

Ваше Величество,

Последното пжтуване на англичанина Дентона по всичкитъ почти крайща на Европейска Турция и напечатанитъ отъ него по всичкитъ европейски вѣстници негови пжтни белѣжки ясно доказватъ, че българина за турчина не е само робъ но е и скотъ, съ когото се той немилостиво по угодата си располага и кръвта му пролива на пукъ на цивилизованата Европа.

Ваше Величество,

Като синове на това измжчено и забравено Българско Отечество се коленопреклонно обръщаме къмъ Ваше Величество и ви покорнѣйше молимъ да погледнете съ по милостиво око къмъ Българщината и произнесете Вашата отдавна очаквана дума, стига, а Българина за тая дума ще знае да почита и признава.

Сме на Ваше Императорско Величество покорни Виена, 12. II. 1862 г. Българския комитетъ.“

Действително, в това изложение не намираме нещо ново в политическата мисъл на българското освободително движение, но то все пак и като зов за помощ или напомняне за себе си не е лишено от известно значение. Неговите съставители са могли да преценят какво значение би имала една намеса на Русия в критическия час на подетата борба и, преценявайки обстоятелствата но без да ги засегнат, те се ограничават в рамките на един апел за състрадание и помощ. Все същите обстоятелства, при които е отпочната борбата, ще са наложили на виновниците на това изложение да излязат от името на един български комитет, какъвто не е и съществувал тогава, и да придадат на изложението си общонароден характер.

Напрежение и кипез, готовност за жертва и подвиг, светла вяра, че е дошел часът на свободата за България, характеризира състоянието на духовете на събравите се в сръбската столица българи. А тука са дошли всички, у които гори пламенният възторг на най-чистия патриотизъм, за да постъпят в легията на Раковски. Наред със старите и добре известени воеводи Цеко, Иван Кулин, Ильо войвода, Филип Тотю, Христо Македонски,

минали през барутния дим на не една битка, тука са и бъдещите войводи Хаджи Димитър и Стефан Караджа. В редовете на легията са и младите интелигенти Васил Друмев, В. Д. Стоянов, Иван Касабов, д-р Рашко Петров, д-р Д. Павлович – все бъдещи книжовници или известни дейци, мнозина от които са прекъснали образованието си, за да влязат в легията. Пак тука са и бъдещите другари на Левски, известните революционери: Христо Иванов Големият, Иван п. Христов Кършовски, Тома Панталеев, Метей Петров (известен по-късно под името отец Матей Миткалото) и др.⁴⁰ Около хиляда разпалени патриоти са се събрали в сръбската столица, обединени от една мисъл, вдъхновени от едно чувство. „Една света, възвишена и омайна дума се разнася от уста на уста, и шепотът във въздуха я отнася далеч зад гори и планини“, сполучливо бележи един от биографите на Левски.⁴¹ Тая велика дума, която упражнява такава власт над душите, е свобода на България. За всички събрани във чуждата столица тая жадувана свобода е тъй близка, че е нужно само едно последно усилие, за да бъде тя постигната. И над всички стои Раковски. Той е идеята и душата на подетото дело. Лицето му сияе от надежда и вяра в бъдещето. Неговите книги и вестници се поглъщат от пламенната младеж, а воеводите, облечени в своите хайдушки премени заобикалят големия бунтовник и народен водач и го обкръжават с ореола на сила и величие.

Левски попада в своята мечтана среда. Животът в Карлово сега му се струва далечен, недействителен. Няма вече неприятното ходене по села и градове, за да събира дарения за вуйчо си, няма и грижите около неговия кон. Но, израстнал в тесния семеен кръг под грижите на любимата си майка и под опеката на вуйчо си, той идва тука с чистотата на своята младежка природа. Нежен и тих младеж, заварден от всичко чуждо, неопетнен от нищо, той още не бе изпитал себе си ни в мисъл, ни в сърце, ни в дело.⁴² Затова картината, която се изпречва сега пред очите му, го поразява. Смътните стремежи на Дякона добиват своя определена цел – свободата на отечеството е висше благо. България трябва да разкъса робските вериги. Само борбата за свобода може да даде смисъл и оправдание на неговия живот. Но как ще се постигне желаната свобода? Кои са пътищата за нейното

осъществяване и средствата за извоюването ѝ? Човекът по чиято воля, без никакво колебание, той се озова в Бялград, ги сочи ясно и определено. От сега нататък Раковски става негов ръководител, той е неговият учител. Легията е първата обществена школа на бъдещия апостол. В нея той учи съществени неща, които са истинска наука за неговото будно съзнание. Поел новото си поприще, младият дякон вижда в лицето на своя учител преди всичко жив образец: човек, който копнее за свобода, чиято мисъл гори за народното дело, смел и решен за всичко. Той ще остане верен ученик на своя учител в школата на великото народно дело, от което не само няма да отстъпи до смъртта си, но ще го поеме, за да го доведе до неговото пълно развитие.

Между това, докато Левски е все още под силните впечатления и е погълнат от новите си мисли, отношенията между Турция и Сърбия се изострят. Сърбите са възбудени, а легионерите горят от нетърпение да започнат борбата; всеки момент се очаква да избухне война. В такава нагорещена атмосфера и при такова напрегнато състояние една случка предизвиква сблъскване, известно в историята на нашите западни съседи под името бомбардиране на Бялград.

На 3 юни, в неделя после обед, когато из града имало най-голямо движение, на една чешма турски войници се скарват с един сръбски младеж и го убиват. Преводачът от сръбската полиция, заедно с един офицер и двама стражари се озовават на местопроизшествието, а след това се отправят към турската полиция, за да укорят турците за тяхната постъпка. Но в същия миг от турска страна се стреля срещу тях. Преводачът пада убит, а един от стражарите е тежко ранен. Това събитие дава знак за обща борба. Настръхнали, българи и сърби грабват оръжие и нападат турците. Започват се улични боеве, които продължават през цялата нощ и се водят с особено ожесточение около джамията и градските врати, две от които биват още до вечерта съвършено разрушени. Според Христо Иванов Големия българската легия сама, още първата нощ, превзема Варош капия, която срива до основи, и една джамия.⁴³ Убити и ранени падат и от двете страни. Стефан Караджа и

Христо Македонски превзимат със своите момчета няколко важни пункта и убиват един дружинен командир.

На другия ден боят временно затихва. Турското население избягва в крепостта. Но на 5 юни още от ранна сутрин започва престрелка, която се усилва постепенно. А когато се стича много народ, за да присъствува на погребението на убития преводач и на полицейския офицер, тогава турските топове от крепостта започват да гърмят и да обстрелват сръбските квартали на града. Канонадата трае четири часа. Легионерите, начело с Раковски, се окопават и заемат позиция около крепостта, при хотел „Сръбска корона“, която позиция ожесточено се обстрелва от турците. Другата част от доброволците е пръсната извън града, за да връща сръбските граждани, които искат да избягат от Белград. Великите сили обаче се намесват, и в Цариград се свиква конференция, чиято задача била да разгледа сръбските искания и да изглади конфликта. Но това обстоятелство не туря край на кръвавата борба; военните действия и обсаждането на крепостта продължават. Българската легия държи здраво своята позиция, а Ильо Воевода, с решителни момчета, извършва редица смели подвизи, докато Стефан Караджа пълзи като катерица по покривите на къщите и нанася тежки удари на турците.

Тука Левски също така получава своята бойна кръщавка. В сраженията той се отличава с голяма решителност и смелост. Васил Караиванов си спомня много добре думите на Левски, казани от него по-късно при основаването на комитета в Карлово. Левски им съобщава една случка с цел да изтъкне турската слабост, обаче тя се явява твърде характерна за държанието на младия легионер през време на обсадата. „През лъто 62 въ Българдъ азъ съ 130 души наши българи градинари опрѣхъ грѣбъ на крепостъта“. Очевидно, голяма неустрашимост е подтикнала бъдещия апостол до тая безумна смелост да достигне крепостната стена, от която турците, поради близостта, не са могли да стрелят. За рядката му смелост и неустрашимост свидетелствува и Христо Иванов Големият: „Въ сражението С. Караджа и В. Левски са фърлиха на юрушъ съ голи ножови въ байраклъ джамия, защото раниха турцитѣ отъ нази двамина като бехме обиколили джамията, а турцитѣ въ оружений беши пълна

джамията. И като влезоха тези двамина в джамията този часъ са придадох турц. и тогава ги нарекоха левови нашитъ хора“.⁴⁴ Ето тука, още при обсадата на Бялградската крепост, Левски калява у себе си вкус към риска, което сигурно ще да е обърнало вниманието на Раковски върху младия и неопитен легионер, за да го препоръча по-късно на Панайот Хитов за знаменосец на четата му; големият бунтар можа веднага да оцени качествата на бъдещия борец за народната свобода. На Левски обаче измежду новите му другари силно впечатление прави Стефан Караджа със своята безумна смелост, с голямата си пъргавина и сърдечни другарски обноси. Двамата се сближават и сърдечна дружба свързва за винаги младите приятели.

След като започват дипломатическите преговори в Цариград, бойните действия намаляват. Остава време и за обучение. Легионерите ревностно изучават военното изкуство. Сега те са облечени във формено облекло. Двухцветните ширити на куртките на панталоните им придават особена живописност.⁴⁵ Старите воеводи обаче запазват гиздавата си хайдушка премяна с неизбежните ножове и пищови, затъкнати в тежкия силях. От всички учения гимнастическите упражнения са на особена почит всред легионерите. Утрешните бунтовници трябва да бъдат подготвени за всички възможни случаи на решителната борба. И тъкмо през време на тези упражнения Васил Иванов, Дяконът, приема третото си име, с което живее в историята и в съзнанието на своя народ. Раковски, неговият голям учител в революционната борба, е неговият кръстник.

Един ден легионерите излизат на упражнения пред едно старо турско укрепление. Доброволците имат за задача да прескочат широкия окоп на изоставената позиция. При това насипът е висок, и задачата става още по трудна. Момчетата се изпотрепват. Идва ред и на Левски. Той се отдръпва малко назад, засилва се и изведнаж прескача широкия окоп. Раковски е възхитен.

— Това е Левски скок! — извикал удивен той и поздравил бъдещия апостол за тази му ловкост.

Не по-малко са удивени и неговите другари, свидетели на това скачане. Казаните от Раковски думи се

подеят от легионерите, и името Левски става прозвище на младия дякон.

По въпроса где, кога и от кого Левски получава новото си име, между досегашните животописци на Апостола няма пълно единство. Докато Захарий Стоянов предполага, че Левски приема прозвището си в с. Еникьой, гдето при надскачване присъстващите нарекли неговия скок „лъвска крачка“,⁴⁶ Стоян Заимов пък отнася това събитие от живота на Дякона към 1867 година, по време на втората легия в Бялград, когато Л. Каравелов, удивен от един негов скок, „плеснал с ръце и казал:

— Това се казва скачка на нубийски лев!“⁴⁷

Раковски, който също присъствувал там, наложил името лев като прозвище на Дякона, което той сам поправил по-късно на Левски.

Но Стоян Заимов не е съобразил, че Раковски не е могъл да участва във втората легия, защото тъкмо по това време той е тежко болен в Букурещ, гдето умира на 8. X. 1867 год. Като отстранява тази грешка, Никола Станев също така възприема в своята биография изложението на Стоян Заимов. Общи и у тримата автори са не само обстоятелствата, при които Левски приема новото си име, но и годината, когато става това — 1867 год.

В същност, както се каза и по-горе, Левски получава историческото си име пет години по-рано, през първата легия в Бялград, и негов кръстник ще е по всяка вероятност самият Раковски. До това заключение идваме имайки пред вид първото, най-раншно писмо на Левски, което той пише до Раковски още през 1866 година и в което се подписва Д. И. Левъскѣй. Самият факт, че той се подписва с това име още през 1866 година, оборва твърдението, че името му е дадено през 1867 год., т. е. в Еникьой или по време на втората легия. Обстоятелството пък, че той се подписва Левъскѣй в писмо до Раковски, с когото не се е виждал от 1862 год. и с когото не поддържа връзки през това време, показва, че името Левски е било известно на Раковски още от първата легия. Колкото се отнася до това, кой пръв му дава това име, то напълно можем да заключим, че Раковски ще е бил виновникът за прозвището на Левски, за да

си позволи последният да се подпише в писмото си с него. Ако то беше име, изникнало в интимния кръг на другарската среда, той едва ли би се подписал с него в споменатото писмо до своя учител, когото уважава и пред когото благоговее. Очевидно, той е горд с новото си име и го изтъква пред своя учител, за да му припомни по-сигурно за себе си, като загатва с това и за един общ спомен от недалечното минало. От самия пък подпис личи, че за Левски новото му име не е улегнало още, та то се различава по своята ортография от оня подпис, който намираме в цялата негова по-сетнешна кореспонденция – Лъвскій. При това прозвището следва инициалите на неговото духовно име Д. (дякон) И. (гнатиѣ). Едва по-късно, след 1867 год., когато той става известен на емиграцията, това име се наложи и доби гражданственост.

Че действително Апостолът е получил историческото си име още през първата легия, за това свидетелствува напоследък и Христо Иванов Големият. Обаче обстоятелствата, изтъкнати от него, при които Апостолът получава прозвището си, не са убедителни. Както видяхме, Христо Иванов свързва това име със смелата атака на „Байраклъ“ джамия, когато Апостолът и Стефан Караджа с голи ножове „на юрушъ“ първи влезли в джамията и „този часъ са придадоха турцитъ, и тогава ги нарекоха левове нашитъ хора.“ Всяко прозвище обаче е рожба на лично проявление, на личен подвиг; в случая и двамата получават еднакви прозвища; освен това необяснимо е, как единият задържа прозвището, а другият не е известен с подобно име. За да подсили това си твърдение, Христо Иванов разказва историята с елека, който Левски си ушил „съ левове, съ сърма, на двете страни“ и който носел при бомбардирането на Бялград. Несъмнено това обстоятелство е било забелязано от другарите му и впечатлението се е засилило. Случаят с този елек обаче е хронологически неверен, защото Левски учи занаят и работи терзилък в Бялград, както ще видим, след разтурянето на първата легия, когато само е могъл да си ушие въпросния елек.⁴⁸

Твърде скоро обаче недоволството прозъбва, защото „човекът, който под ореола на голямото си име обединява и хайдутѣ, и емиграция, и народ, и всичко в единно действие в Бялград – този човек има още една назряла

идея, храни една неизбежна мечта в гърдите си, мечта от честолюбие и от жажда за власт“.⁴⁹ И все пак, колкото и тая мечта да носи черти от хайдушкия романтизъм, тя е напълно реална и нужна за епохата и обстоятелствата, защото Раковски е всеобщ български началник, воевода и граждански представител на България в една чужда страна. Но тя предизвиква „недостойни нападки и му създава горчиви недоразумения от страна на неопитните в политика и обществен дълг легионери“.⁵⁰ Като се оставят на страна дребните поводи за раздори между интеллигентните легионери и Раковски, на лице са две принципни противоречия: младите искат писан закон, на който да се подчиняват всички; тях ги дразни абсолютната власт на Раковски. В разсъжденията си те са искрени и мислят чисто по младежки: „Дошли сме да се бием за свобода, не щем нов тиранин над главите си“. Левски е между младите, той не се дели от тях и слуша тяхната критика. И колкото и да чувствава, че те са по-образовани от него, а от друга страна да храни най-голяма почит към Раковски, който със знанията си ги превъзхожда, той по здрав разум и по изострена наблюдателност схваща, как всяка критика дели хората в легията и намалява тяхната мощ. Наистина сега те са дошли на помощ на братята сърби, които са ги въоръжили, обличат ги и ги хранят, но утре те ще преминат границата и ще навлязат в България, за да поемат сами борбата за свобода на своя народ. Предстои им велика и трудна задача. Не трябва да се делят. Бъдещият апостол се бои от всякакъв дележ на българската сила, защото дейците ще бъдат силни, когато са единни помежду си. Поуката, която извлича, е голяма. Тя му дава опитност, дава и насока на собствената му мисъл. В съзнанието на Апостола зазряват първите идеи за организация и стремеж за обществен живот. Всяка нова стъпка приближава неговия буден ум към народно-организационна дейност. За да удовлетвори оная част от легионерите, която е настроена опозиционно спрямо него, както и да остане верен на своите разбирания за ред и дисциплина, Раковски се вижда принуден да създаде един общ закон, известен под името „Щатутъ за едно Привръмено Българско началство въ Българдъ“, който носи дата 15 юни 1862 год. Този „Щатутъ“ се състои от 14 члена или правила,

които определят правата и властта на „Българско-то началство“. Член 2 определя задачата на привременното началство: „Това Привременно Българско началство отъ деня като ся одобри и подпише отъ надлежныты членове, ще има плънж силж да отправлява всички ония дѣла, касающы ся по всеобщото Българско въстание“. В член 3 се определя състава на привременното началство: „Привременното началство ще е съставено отъ членове Българе, на които число-то за въ начало е ограничено само на шесть и единъ прѣдседатель, а кога се яви потреба за новы членове, ще ся прѣиматъ съ одобрѣние-то на началството“. Член 4 постановява: „Въ засѣданието ще ся решава всичко-то по вы шегласие“. Като не се спираме на останалите членове на „Щатута“, които са обикновени правила за вътрешния ред на заседанията, ще изтъкнем член 14, който гласи: „Всякой членъ трѣбва да наблюдава тыя правила за свѣты, въ противенъ случай изключва ся по рѣшение-то на началство-то“.

Няма съмнение, че със създаването на „Щатута“ се отговаря на оформилото се вече обществено настрояние, оповестява се на света съществуването на българската легия, но което е по-важно и от значение: конституира се отговорна власт, която взима в ръцете си ръководството на борбата. За пръв път „всички ония дѣла, касающы ся по всеобщото Българско въстание“ се поставят под единното ръководство на едно колективно тяло: – Привременно Българско началство. Реалната сила на това началство е бойното ядро, което се създаде в сръбската столица, и хайдушките чети, които действаха из България. Планът за действие Раковски изработи през ноември предната година. За изясняването обаче на онези принципни различия, които са съществували между Раковски и интеллигентите в неговата легия, характерна е преди всичко разликата, която откриваме, когато сравним „Щатута“ и запазената черновка. Така, още в самото заглавие се натъкваме на една съществена разлика. Срещу известното ни заглавие на „Щатута“ в запазената черновка стои „Щатутъ за единъ Привремененъ комитетъ въ Бѣлградъ“. Явно е, че това различие крие в себе си две противоположни разбирания. Понятието „комитет“ съдържа в себе си магията на нещо народно, колективно, модерно и особено допада на демократично настроените

легионери. Наистина „Приврѣменно-то Българско начялство“ на Раковски не е еднолично и в „заседание-то ще ся решава всичко-то по вышегласие“, но все пак той е в центъра на ръководството. Друго съществено различие откриваме в чл. 1. В проектощатута този член гласи: „Пръвоначални-ти водители и патриоти на едно общо въстание въ България едногласно нарѣдватъ и нареждатъ единъ Привремененъ Българскій комитетъ въ Българъ“, срещу която редакция в приетия, поправен от Раковски текст, четем: „ные находящии ся въ Сръбѣж Българе, съ доизволението на высокото правителство съставяме едно приврѣмено Българско начялство“. Като се обявяват против „Приврѣменното Българско начялство“ на Раковски, легионерите са и против тясната зависимост от сръбското правителство, без да държат добра сметка за обстоятелствата, при които се създава този „Щатутъ“.⁵¹

Едва ли би имало нужда да се изтъква на особено, че хайдушкият опит на Раковски, неговият политически усет, чувството му за отговорност пред чуждото правителство и съзнанието за чест и дълг пред народното дело са го заставяли да държи преди всичко за дисциплината и единството в легията. Защото във всяка революционна акция, гдето се води „борба за животъ или смъртъ“, дисциплината и единството са първата грижа, първата необходимост. Това е първият принцип, най-великият, който подчини и недоволните, който свързва Левски с Раковски. Така големият бунтовник, както справедливо бележи Д. Т. Страшимиров, е „първият му учител в неговото поприще, негов пръв войвода в живота му, най-надеждна поука в цялото му жизнено дело“.⁵² Само в едно отношение Левски не е в противоречие с младите – заедно с тях той е против всяка политика с чужди правителства. И действително, събитията, които последваха, заедно с разтурянето на легията, подхраниха у него мисълта за самостоятелна народна борба.

Легионерите обсаждат Бялградската крепост от юни до септември 1862 година. Главната мисъл, която ги примирява и въодушевява за подвиг, е Сърбия да обяви война на Турция, и те да минат в България, за да повдигнат народа на въстание. В очакване на тая желана от пламенните легионери война, Раковски приготвя през ме-

сец август горещ апел, с който се обръща към българския народ:

„Мили братя българи!

Време дойде вѣкы и ные да съкрушимъ тяжко то иго на наши тѣ мѣчители невѣрны Турцы!? Що е нашъ животъ въ това безчестно робство? Не е ли всегашна тяхка тягота? Коѣ милж добринж имаме подъ това люто османско владение? Подобрѣ, братя, една сладка маломинутна за свобода смърть, а нѣ дълговѣченъ робски животъ подъ тыя безчеловѣчны турски мѣкы!

Ставайте, братя, на оръжие мало и голѣмо за нашж тѣ милж свободж и независимость! Турско то царство вѣкы пропада. Тии сж вѣкы изгубили военныи духъ, тии сж ся вдали в разслабж и разкошность, тии сж исиромашели и уголѣли; нѣмжтъ вѣкы срьбро и злато; тѣхно то число сравнително съ насъ е ничтожно; тии не могжтъ въ една нуждж да съсрѣдоточжтъ на едно мѣсто значително число войнства. Примѣръ да бжде намъ Ерцеговската и Черногорската война, тѣ нищо не могат да сторжтъ толкова време! Що стоиме българи! За когы чѣкаме? Европа и цѣлъ просвѣщенъ свѣтъ сѣ разположены да съдѣйствувжтъ за нашж тѣ свобода, нѣ трѣбва ные да почнимъ и да покажимъ чи сме вѣистинж достойни за свобода. Трѣбва да покажимъ чи въ наши тѣ жили тече иеце старо Българска юнашка кръвь и чи мѣчителитѣ нѣсж ѣж съсѣмъ испили! Турци сами проповѣджтъ иавно падение си и готвжтъ ся отъ първы ударъ да бѣгжтъ въ Азиѣж.

Единъ всеобщы и силен ударъ ще реши нашж тѣ славнж бждущность кату разгони и истрѣби мръсны тѣ кръвници мусулманы отъ нашытѣ прѣдѣли! До когы, братя, вѣкы да търпимъ отъ турскж тѣ звѣрскж невѣрность? Ето вамъ Балкански полуостровъ въ огнь запаленъ. Наши тѣ Единородни и Единовѣрни братя и съсѣди, сички на оръжие храборно и побѣдоносно бижтъ, сѣкжтъ и трѣбжтъ общыя неприятель, старъ кръвникъ турчинъ? Може ли да бжди и за насъ по добро друго благо врѣмие отъ това? Нека никой не мысли чи свободж ся добыва безъ кръвь и безъ скжпоцѣннж жертва! Нека никой не чѣка отъ другиго да го освободи. Наша та свобода отъ насъ зависи! Нека всѣки запиши дълбоко въ

сърце то си за святъ възторгнъ рѣчь – свобода или смърть и съ пламенъ мечъ да вървы въ бойно то поле подъ знамяна на непобедимыя Българскы Лъвъ; а Божа всесилна дѣсница намъ ще помогни!

Народный войвода
Г. С. Раковский.⁵³

Легионерите смятат, че Турция, непригответена военно и заета във война със Сърбия, нападната в гръб от значително въстание в България, ще отстъпи и ще признае независимостта и на последната. Самите сърби живеят с мисълта, че войната с Турция е неизбежна, а Михаил III приготвя и своята прокламация за случая. Обаче лятото си отива, идва есента, а очакваната война между Сърбия и Турция не избухва. Конференцията в Цариград, наречена Калничка, приключва заседанията си на 4 септември и туря край на конфликта. Сърбите, ако и не напълно, постигат целта си. Турците вдигнаха своите гарнизони само от две крепости и то от вътрешността на страната – Соко и Ужица, а запазиха гарнизоните си по Сава и Дунава. В това отношение сърбите претърпяха неуспех, но те запазиха своята народна войска и това бе най-положителният резултат от бомбардирането на Бялград. С прокламация от 24 септември Михаил III, макар и „с тешким сърцем“,⁵⁴ приема решенията на конференцията. Така Сърбия се помирява с Турция. Легията става не само ненужна, но и нежелана. Затова сръбското правителство заповядва на Раковски да я разтури и да се откаже от досегашните си планове. Както у Раковски, така и у легионерите разочарованието е голямо. Всички те се чувствуват измамани в най-скъпите си надежди. Променя се държанието и на самите сърби. Сърдечният израз на братски чувства и славянска общност изчезва; героите от обсадата на Бялградската крепост стават неудобни и нежелани. Те от своя страна пък се усъмняват изобщо в досегашното сръбско „чистосърдечие и искреност“.⁵⁵

Още от по-рано обаче сърбите разделят легията, като една част, под водителството на стария хайдутин Илия (Иля) Марков, изпращат в Крагуевац под благовидния предлог да бъде по-близо до границата.⁵⁶ И докато легионерите очакват с нетърпение да получат от сърбите оръжие,

каквото не получават никога, за да преминат в България, отношенията към тях се променят дотолкова, че скоро те биват принудени да косят и пренасят сено за нуждите на войската. Разочаровани и обидени, legionerите почват да негодуват, и неколцина успяват да избягат със собственото си скрито оръжие и достигат границата. Но тука ги залавят и затварят. След тази случка Ильо се вижда принуден да разпусне своите момчета, които се пръскат по всички посоки. В почти същото положение се намира и Раковски със своите момчета в Бялград. Затова той, примирявайки се с положението, събира една сутрин доброволците в една долина на север от Бялград, благодари им за готовността да се бият, обяснява им също така, че щом Сърбия се отказва да воюва, те сами за сега нищо не могат да сторят, та ще трябва да се пръснат и заловят за работа. За целта той ги снабдява с паспорти, дава всекиму по два минца за разноси, като насочва своите хора към Румъния, гдето ще продължат делото на народното освобождение. По-късно и той сам ще се озове при тях.⁵⁷

Разочарованието и мъката, които изпитват българските дейци от разтурянето на легията, изразява особено силно Панайот Хитов, който по това време е с четата си из Балкана. Когато научава, че „Българската буна се е помирила вече“, той бележи в своите спомени: „Когато чухъ това извѣстие, насмалко щѣхъ да полудѣя. Ние очѣквахме тая буна въ продължение на толкова години, а тя не можа да просъществува баремъ една недѣля! Какво да се прави? Нашето положение бѣше незавидно, защото множество бжлгаре бѣха напустнале работите си и изпродаде имането си“...⁵⁸ А Христо Иванов Големият, сам legioner, с огорчение рисува в своите спомени състоянието на legionerите, когато вече напускат Сърбия. „Като нищяха веки имигранди да са намиратъ изъ сръбската земя и си разпродадоха дрехитѣ за лебъ и излѣзоха голи и боси от Сърбия, това беши на благодарението на българите отъ сръбското за дето имъ помогнаха въ бунта“.⁵⁹

Но независимо от обстоятелството, че легията не можа да постигне своята крайна цел, нейното значение е голямо. Сам Раковски, идеологът и организаторът на това първо по реда си войнско дело, цени високо значението на легията и е уверен, че доброволците „да-

доха на европейци тѣ и на сички тѣ други славяни да разбержтъ, че българи тѣ нѣ сж само мирни орачи и кротки художници (занаятчии) и търговцы, какъ то гы тий отъ първо мыслѣхъ, че были ушѣ изгубили старыя си военны духъ, нѣ тий пры вышеречены тѣ си добрины се сж пакъ храбри и неустрашими юнаци, стига да имъ се покаже едно благоврѣменно обстоіателство и удобно мѣсто да започнжтъ движеныя та си противъ смъртныя си неприѣтель... Година та 1862 трѣбва да остана за Българи тѣ забѣлежителна и да ся брои кату първы постжпъ за политическы имъ независимъ животъ“.⁶⁰ И наистина, това голямо народно дело не само успя да подчини за момент произволните и лични действия на организация и дисциплина, но то бележи началния миг в съзряването на една нова обществена мисъл у българина: борба за свобода чрез организиране на големи чети, които да подигнат народа на въстание. Легията обаче остави и един горчив опит: за своето национално дело българинът трябва да разчита преди всичко на себе си, която мисъл, колкото и често да се повтаряше по онова време, не можа да бъде усвоена напълно от тогавашните дейци, та все оставаше място в тяхното съзнание за такава надежда.

Не по-малко събитие е легията в живота на Левски. Тук през барутния дим и окопния живот, в боевете под стените на Бялградската крепост, бъдещият апостол преминава първата обществена школа и позна себе си. В легията Левски можа да оцени ролята на организацията и значението на дисциплината, а в лицето на Раковски – идеален образец, беззаветен борец, готов на всички жертви в името на свободата на своя народ и на неговото добруване. И когато се опозна с повечето дейци по народното дело, той разбра цената на вътрешното единство, на единомислието, което сближава и обединява борците и ги прави силни в превъзможване на пречките. И най-сетне в легията започва съзряването на Апостола. Обществената мисъл, под влиянието на Раковски и фактите, които се слагаха от развитието на събитията и живота, отбелязва своя пръв момент в светогледа на Левски. Сега борбата за народна свобода става висша цел в усилията на Апостола, смисъл на неговия живот. За него, както и за неговия учител в обществената борба

организирането на чети, чрез които да се подигне народа на въстание, се явява най-надеждното средство за постигане на желаната цел. Защото организираната борба на хайдутите, като продължава бунтовната традиция, си поставя по-висша цел: освобождаване на народа от тежкото иго. Така Раковски не само даде израз на революционните настроения всред народа, но той пробуди бъдещия апостол и го спечели за революционна дейност.⁶¹

Един от неизяснените въпроси в живота на Апостола е неговата съдба след разтурянето на легията. От една любопитна подробност, която намираме в спомените на Христо Иванов Големия, узнаваме, че Левски е бил в групата на онези legioneri, които сърбите изпратиха под водителството на Ильо Воевода в Крагуевац. „Левски въ Крагуевац пристигна въ единъ чорбаджия Събинъ (сърбин б. н.) за да храни очениците, и чорбаджиямо като се научилъ чи е Дияконъ испадилго, като му далъ 180 гр. чи било грехота да слугува въ каша та имъ дияконъ свето нещо“.⁶² Като не можал да се задържи в Карагуевац, Левски заминава за Бялград. Все в същите спомени намираме данни и за неговия живот в Бялград. „Левски стоя до есенъта въ легията до октомврий 1862 и като се разпусна легията и сички момчета си разотидоха кои на кадето види, а Л.(евски) остана да изимува при Мастора си, а ниделно време ходехми въ казармите та се учихми съ саби да можимъ да употребявами“.⁶³ Това свидетелстване, както и признанието на Христо Иванов, че през зимата, когато и той работил при майстора си, „са неговаряхми съ Василъ Левски да си идимъ напролетъ“⁶⁴, сочат по един несъмнен начин, че Левски е прекарал зимата на 1862 год. в Бялград и се е готвел, щом настъпи пролетта, да се завърне в България. Обаче на същата страница, отстрана, с друго мастило и то от по-късно време, със звездичка, Христо Иванов прави следната бележка: „Презъ зимата В. Левски като беши абаджия при единъ масторъ са запознахми но името мо беши само Василъ Ивановъ, и въ легията станахми верни приятели“.⁶⁵

Макар забележката да е от по-късна дата, заслужава да се спрем на това противоречие у Христо Иванов. И то не само защото до сега се поддържаше от някои, че Левски е постъпил абаджийски чирак преди образу-

ването на легията, но и затова, че в посоченото вече писмо на Хр. Иванов от 8 април 1896 год., предназначено за Стоян Заимов, но неизпратено, същият мемоарист съобщава: „Тогава покойния Раковски беши са заелъ да приготвя чета за България за презъ пролѣтъта, и бѣше зарачалъ нѣколко пушки отъ белгийскитѣ, а В. Л. като нѣмаша работа и отиди да са пристави абаджия чиракъ за 6 месеца и са учи да ший.“⁶⁶ Въпросът, който се налага – кога Левски учи занаят? – ще се разкрие в своя истински вид, след като анализираме няколко неща.

Преди всичко прави впечатление фактът, че Христо Иванов на цели 35 страници от своите спомени, гдето говори най-подробно за своя променлив и неспокоен живот в сръбската столица до 1862 год., за бомбардирането на Бялградската крепост и за участието на българската легия, нигде не споменава нещо за среща или запознаване с Левски. За него той говори за пръв път едва на страница 36, след разтурянето на легията, когато съобщава за себе си: „Ази си отидохъ пакъ при моя масторъ спеца като ма прие пакъ чулешки“. Това обстоятелство ни кара да предполагаме, че Христо Иванов не е познавал Левски до образуването на легията, а от момента, когато той постъпва в нея. Ето затова не може да се приеме за истина и съобщението му, че Левски е пристигнал в Бялград през есента на 1861 год.,⁶⁷ още повече като имаме пред вид положително установения факт, че Левски е напуснал Карлово на път за Бялград на 3 март 1862 година. По тази причина той е могъл да бъде в сръбската столица най-рано през втората половина на м. март. Като се вземе сега пред вид, че едва два месеца след неговото пристигане стават събитията от 3 юни, за които говорихме по-горе, то явно е, че Левски не е имал нито нужда, нито възможност да работи абаджийство.

Очевидно е, че Христо Иванов, като бърка годината, греша, както в установяването на фактите, така и в тяхната хронология. А обстоятелството, че тези негови грешки откриваме в добавката – забележка и в писмото, говори, че той е попаднал под влияние на чужди писания, които са смутили правилния вървеж на неговото първо изложение. Тогава ще трябва да се приеме като положително, че след разтурянето на легията Левски постъпва

абаджийски чирак и остава, заедно с Христо Иванов, да презимува в Бялград, през което време двамата се уговарят, какво да правят напролет. В това време ще трябва да се постави и тяхното пълно опознаване и голямо приятелство, докато познанството им датира от постъпването на Левски в легията.⁶⁸ Няма нищо чудно и в обстоятелството, че при своя майстор Левски е бил известен със своето гражданско име Васил Иванов, защото, както се знае вече, сам той почва да си служи с новото име едва през 1866 год. в писмото си до Раковски, което ще рече, че до късно историческото му име не е било в широка употреба. Толкова по-малко основание имаме да приемем, че в самото начало новото му име е било здраво свързано с личността му и е било познато на по-широк кръг легионери. Но има и други причини, за да се представя с гражданското си име. От една страна типичната скромност на бъдещия апостол, а от друга – неудобствата, които това име би могло да предизвика в гражданския му живот в чуждата столица.

Доволен от придобития опит, израстнал в себе си, изпълнен с надежда и вяра в бъдещето на своя народ, Левски, заедно с приятеля си Стефан Караджа, според Захарий Стоянов, заминава за Румъния. Същият автор предполага, че той се е установил в Букурещ, гдето е могъл по-лесно да се залови за работа и да осигури „поне скромни средства за прехрана“.⁶⁹ Но както видяхме, Левски е иззимувал в Бялград, та в Румъния е могъл да бъде само за късо време – вероятно към края на зимата, – когато е замислил да се прибере в България. Пък и Букурещ не бе станал още център на българската бунтовна емиграция. Тука, освен тесния кръг на богатите български търговци, не съществуваше никакво българско общество. Наистина в Букурещ, както и в някои други румънски градове, бяха надошли легионери, другари на Левски, но те бяха изцяло погълнати от грижата да осигурят прехраната си. Все пак, колкото и кратко да е било неговото престояване в столицата на северната ни съседка, то не е останало без значение за него: и тука той е могъл да оцени свободния живот, да види плодовете на тая свобода и още по-горещо да пожелае свобода и за своя народ.

През пролетта на 1863 година Апостолът преминава Дунава и се озовава в своето отечество.

ГЛАВА ПЕТА

ДЯКОН ИГНАТИЙ ХВЪРЛЯ
РАСОТО. УЧИТЕЛ

Апостолът се завръща в своя роден град, който бе напуснал едва преди година. Майка и близки, приятели и роднини теглят сърцето му към родна среда. От Казанлък по пътник той се обажда на майка си и изпраща писмо до вуйча си хаджи Василий, когото моли за пари, за да си купи нови дяконски дрехи. На майка си Левски не бе писал цяла година. Сега тя е честита: разбрала е най-сетне любимия си син и нетърпеливо очаква неговото завръщане. Радостно разтревожен е и хаджи Василий. Бягството на сестриника преди една година още му тежеше, та сега писмото на Васила го радва, и той бърза да му отговори: „Ела тука, и дрехи ще ти намерим“.

Всички биографи твърдят, че Левски се е обадил само на майка си и от нея поискал нови дяконски дрехи. Че Левски се е обърнал с писмо и до вуйчо си, изрично свидетелствува в своите спомени братовчед му Васил Караиванов. Пак нему дължим и отговора, който архимандритът изпратил на Дякона. Нямаме основание да се съмняваме в тия твърдения. Самите обстоятелства говорят в тяхна полза. Не случайно бъдещият апостол се обръща към вуйча си. Все пак хаджи Василий може да му се сърди, задето така внезапно бе го оставил, като побягна с коня му. С писмото си Дяконът цели да нормализира преди всичко своите отношения с вуйчо си: той му изразява така почитта си и се надява да има и занапред неговото разположение. Благоразумието налага, щото сега, когато след едногодишно отсъствие се завръща в родното си място, той да разчита на своите близки и най-вече на вуйчо си, за да мине по-незабелязано появяването му в града.¹ Левски знае много добре какво го очаква, ако турците полюбопитствуват да узнаят, къде се е губил цяла година, и се научат за участието му в легията.

През пролетта на 1863 год. дякон Игнатий се озовава в Карлово. Сега расото стои още по-добре на неговото стегнато тяло; под калимявката се подава малката му руса коса, а едва наболата брада му придава мъже-

ствен вид. Младият дякон заема наново мястото си в храма „Св. Богородица“, и чудният му глас изпълва с благоговееен трепет душите на богомолците. Изненадата е голяма, но карловци са радостни преди всичко, че техният дякон ще оглася и занапред храма с чудния си глас. Другари и връстници се събират около него и горят от нетърпение да узнаят, как е прекарал далеч от Карлово.² Той им описва бялградските събития, запознава ги с борците от легията и буди в душата им копнеж за свободен живот. За тях той израства като герой, и те го заобикалят с обич и възторг.

Дяконът поема службата си в църква и съумява в първо време да приспи подозрителността на властта. Майка му е радостна, и хаджи Василий е доволен. Близките му са спокойни. Всички са уверени, че сега Дяконът ще прегърне вече здраво службата си. Тия надежди обаче не се оправдават. Идилията под родна стряха не трае дълго. Било по подозрение на самата власт, която е имала и сама основание да бъде мнителна, било по наклеветяване, турците арестуват Дякона и го откарват в Пловдив, където го затварят.

Захарий Стоянов допуска, че Левски е бил наклеветен за кражбата на вуйчовия си кон от някой си Тахир, „сеизин от по-напред при архимандрита хаджи Василий.“ По това време той се намирал в Пловдив и, като се научил за завръщането на Дякона, известил турската власт, която го изисквала от Пловдив.³ Във всеки случай Захарий Стоянов не поддържа твърдението, че Левски е бил наклеветен от вуйчо си.

Това твърдение произхожда от Христо Иванов Големиа, книговец по това време в Дановата печатница в Пловдив, който по тоя повод съобщава следното: „Чухми чи докарали деконъ василя варзанъ и укованъ отъ Карлово, утидохъ ази да го видя съ друга причина, чи нося на хапузителятъ, видехъ го и мо казахъ не бойса като ми разправи чи го придалъ вуйкамо за бонтовникъ, и като казалъ на правителството чи билъ въ Сарбия миналата година въ четата (к. н.) излезохъ утидохъ намерихъ Г-нъ рашка чимо разправихъ за него, и мо са помолихъ да са потруди чрезъ гратъските чорбаджий да са пусни, щото е наклеветенъ отъ вуйчо си (к. н.). и така той раз-

каза на господин герова и на гратските чорбаджия подробно за неговото наклеветяване отъ вуйко мо, и за-
качиха да действоватъ чрезъ правителството за ослобо-
ждение-томо, и привикаха отъ митоха вуйко мо като го
осадиха и мо снеха патрихия за 1-на година ли, но
малколий и да си даде оставката отъ давия та,
и като кажи на правителството, той ази го
наклеветихъ (к. н.) заради коня които ми отъ-крад-
на, но той имаши и право да го открадни, щото ази мо
не давахъ парите който ми слугува шестъ години, и на
този начинъ В. Левски са освободи следъ три месеца.
Излези, ходи нѣколко време, и са пазари учитель въ
войнягово не по далечъ отъ Карлово 2 часа.“⁴

В други две допълнителни листчета, предадени по-
късно от сина му, Христо Иванов дава същите сведения
в друга редакция: „презъ месецъ Августъ не помня добре,
но чухми чи докарали едного комита, отъ Белградската
Легия и отивами, и виждами чи В. Ив. Л. съ Дяконски дрехи
затворенъ, и тогива пошушнасе доктора рашка, и той се
труди много човѣка чрезъ тогавашните тай наречени Чор-
баджъ и г-нъ Якимъ Груевъ, и Найденъ Геровъ съ Чолака
най-много помогнаха, тайнимъ образомъ, и тогава уви-
ниха вуйкамо калугерина (к. н.), чи като неискалъ
домо плати 6000 гр. за дето му слогувалъ чиго набедилъ
чимо открадналъ коня и чи билъ въ легията въ Белгр.
За да мо не плати парите, и тай турско правителство
поиска кефилъ, и сж дади кефилъ и са пусна въ началото
на зимата... и тогава утиди В. Л. въ Войнягово таса
услови за учитель и певецъ въ църква“.⁵

Очевидно, тези две листчета са писани по-късно.
Техният език е по-нов: по-малко се среща сливането на
отделни думи, и по-голяма е употребата на главни букви.
По всяка вероятност, мемоаристът е искал да ревизира
написаните си по-рано спомени, като им даде по-точна и
вярна редакция. Това желание обаче долавяме най-добре
в противоречието, което откриваме между твърденията
на двете редакции. В първата редакция на спомена Хри-
сто Иванов уверява, че пред него в затвора Левски сам
обвинил вуйчо си, че го бил наклеветил в бунтовниче-
ство и издал участието му в легията. Във втората редак-
ция на спомена обаче Христо Иванов премълчава това
обвинение на Левски и не споменава нищо за него. Раз-

личие има и във втората част на двете редакции на спомена. Според първата редакция хаджи Василий бил наказан твърде строго: той бил лишен от епатрихия за една година. Кой го е лишил? Христо Иванов не казва. Турците не се бъркаха във верските работи на раята. Наказанието, при това е чисто каноническо и следва да допуснем, че то е наложено от църковната власт в Пловдив. Местният митрополит бди и върху поведението на светогореца хаджи Василий, който макар да е подчинен на своя манастир, работи в неговата епархия. Във втората редакция на спомена Христо Иванов премълчава и това обстоятелство и не говори за каквото и да е било наказание на хаджи Василий.

Но наред с тия противоречия има и нещо общо в двете редакции на спомена, характерни за мисълта и израза на Христо Иванов и което ни позволява да разкрием истината по този въпрос. Според първата редакция застъпниците на Дякона поискали от вуйчо му да „кажи на правителството той ази го наклеветихъ заради коня който ми открадна, но той имаши и право да го открадни“. Очевидно, от вуйчо му се иска да направи признание, че го е наклеветил за невинната кражба на коня, за да спаси сестриника си от тежкото обвинение в бунтовничество и участие в легията, в което турската власт и сама е могла да го подозира. Във втората редакция на спомена откриваме същата мисъл да ръководи застъпниците в Пловдив, които действуват „тайнимъ образомъ“, и тогава (значи след затварянето на Левски) „увиниха вуйка мо кулугерина, чи като не искалъ“ и т. н. По всяка вероятност, в случая се е прибегнало до една диверсия, за да се отклони вниманието на властта от опасното обвинение. Като се съгласил да признае, че той е наклеветил Дякона заради коня, който му бил задигнал, и че сестриникът е бил в правото си да постъпи така, защото не бил получил следващите му се пари, хаджи Василий в същност спасява Дякона. Външният наблюдател, незапознат с целта на тази диверсия, на която хаджи Василий става проводник, лесно е могъл да се заблуди и обвини вуйчото в клевета. Оттука иде и противоречието в двете редакции на Христо Ивановия спомен. От друга страна хаджи Василий не би спечелил решително нищо, ако би обвинил в бунтовничество своя сестриник и дякон, освен да се из-

ложи пред сестра си и пред роднините и си навлече нежелани разправни с властта. Досегашното държане на архимандрита, въпреки егоизма и ограничеността му, не ни позволява да го обвиняваме в подобна постъпка. Най-сетне това наше заключение се потвърждава и от едно друго обстоятелство, което съобщава Васил Караиванов. Според него Левски бил арестуван в Карлово заедно с вуйчо си, и двамата били откарани в Пловдивския затвор „като хора, заподозрени в бунтуване на народа“. Ако Дяконът в случая е станал жертва на вуйчо си, защо властта е задържала и двамата? След образуването на легията турската власт бе станала по-придирчива и, имайки пред вид едногодишното отсъствие на младия дякон от града, тя и сама е могла да подозира, че той е участвувал в легията. Подозренията ѝ, естествено, се простират и върху архимандрита. Той не може да не знае, къде се е губил цяла година дяконът му. Затова властта туря ръка и на двамата.

Безспорното в случая е, че Левски прекарва няколко месеца в Пловдивския затвор. След свободния живот в чужбина, огрян от толкова надежди, бъдещият апостол попада в турските зандани. Това не е без значение за него. Тука той опознава още по-добре деспотизма, произвола и насилието и разбира още по-дълбоко робската неволя на своя народ.

След три месеца Левски излиза от затвора, мае се известно време в Пловдив и се завръща наново в Карлово. Твърдението на Христо Иванов, че от Пловдив той заминал за Войнягово, където станал учител, не отговаря на действителността. Във Войнягово той отива на следната 1864 год. по Георговден. В Пловдивския затвор бъдещият апостол, както твърди и Христо Иванов, е с дяконските си дрехи, а учител той става след разкалугеряването си. Като имаме пред вид, че Христо Иванов постъпва на работа в Дановата печатница от 26 май 1863 год., и че Левски е бил арестуван все пак наскоро след завръщането му в България, то несигурното твърдение на споменатия мемоарист, че Дяконът е бил в затвора през месец август, изглежда твърде вероятно. През лятото той лежи в затвора и най-късно в началото на есента се завръща в родния си град. Тука Дяконът поема наново своята служба, и животът привидно тръгва по

старому. Със завръщането си в Карлово Левски е целел да възстанови престижа си пред общественото мнение на града. В това отношение обаче едва ли е постигнал задоволителен резултат. Шумът около неговата личност не е могъл да затихне така бързо. Въпреки всичката си предпазливост, той не се е чувствувал достатъчно сигурен и спокоен. Действителността налагаше да се откъсне от Карлово, докато любопитството на съгражданите му и на властта, породено от неговото едногодишно отсъствие и затваряне в Пловдив, отслабне. Тая необходимост съвпада и с голямото му желание да направи още един опит, за да осъществи любимата си мечта: да учи, да задоволи неутолимата си жажда за по-голямо знание, за по-висока наука.

Към средата на есента той заминава за Пловдив, където постъпва в училището на Йоаким Груев. „През 12-годишното си учителствуване при Епархийското училище в Пловдив“, бележи Йоаким Груев, „аз бих честит да се радвам на стотини ученици из разни места на отечеството ни. Възпитани в среда, дето се водеше упорита борба с чужд враждебен елемент и трескава дейност за народно свестяване, мнозина от тия възпитаници, драго ми е да го кажа, се отличиха изпосле като трудолюбиви учители-будители, като родолюбиви граждани и като сърцати обществени дейци на народното ни възраждане, а не малцина и като държавни мъже и достойни чиновници в свободното ни отечество“. И като дава списък на значителен брой действително бележити ученици, между които срещаме имената на Ив. Евст. Гешов, Константин Стоилов, Ив. Вазов и др., Йоаким Груев съобщава, че имал за ученици „и няколко калугерчета, между които известния дякон Василий Левски“.⁶ Нямаме основание да се съмняваме в това твърдение на видния копривщенец. Той се отличаваше с удивителна памет и обнародва своите спомени шест години преди смъртта си. Освен това и Ив. Евст. Гешов също така твърди, че Левски е бил ученик за известно време на Йоаким Груев.⁷

Като имаме пред вид, че в Пловдив Йоаким Груев е учителствувал дванайсет години – от 5 септември 1856 год. до 1868 год., – следва да заключим, че Левски е бил негов ученик между тия две дати. Посоченият спомен установява и друг един факт: Левски е следвал в Плов-

див като калугер, т. е. като дякон. Както знаем, от 1855 год. до 1858 год. заедно с вуйчо си той е в Стара Загора, където се и учи. Монах става на 7 декември 1858 год., след завръщането си в Карлово. На следната година, по Богородица, той е вече дякон. До тая дата Левски не се отделя от вуйчо си и е изключено да е бил ученик в Пловдив. Малко вероятно е да е заминал и следвал веднага след приемане на дяконството. Положението му на дякон в първо време е било свързано с известни задължения. От друга страна, това ново обстоятелство в живота му бе подсило неговите надежди към вуйчо му и, следователно, той е можел да чака още и да се надеява на неговото благоволение за по-голяма наука в чужбина. Остават като най-вероятни годините 1860 и 1861. Ако през тези години е следвал в Пловдив, би трябвало също така да допуснем, че го е издържал вуйчо му или някой друг от роднините, което сигурно щеше да се знае и помни. В някои от спомените от това време обаче не се говори за такава издръжка, нито се споменава нещо за следване на Левски в Пловдив. Малко вероятно е да допуснем, че той сам се е издържал. Не може да бъде и 1862 год., защото още на 3 март същата година той избягва в Бялград и постъпва в легията на Раковски. През пролетта на 1863 год. Левски се завръща в Карлово и по всяка вероятност през същата година е следвал в Пловдив при Йоаким Груев. Няма друга година, която да бъде по-вероятна. След шума и подозренията около едногодишното му отсъствие и след затварянето му в Пловдив, той не се е чувствувал особено сигурен в родния си град. Необходимо е било да го напусне за известно време и то под някакъв благовиден предлог. Наистина той е вече на 26 години, но в ония времена възрастните ученици не бяха рядкост. Как се е издържал не знаем. Може да е имал някоя и друга пара. Много е вероятно да се е настанил като псалт в някоя от местните църкви. Във всеки случай не можем да допуснем, че хаджи Василий, след всичко станало помежду им, ще е взел грижата за неговата издръжка върху себе си.⁸ Жаждата за знания у бъдещия апостол е била толкова голяма, че той едва ли е обръщал внимание на условията, при които е трябвало да учи.

Следването на Левски в Пловдив не е било изтъквано досега, но несъмнено, най-големият град на Южна България, където българите водеха упорита борба на няколко фронта „с чужд враждебен елемент“ и развиваха „трескава дейност за народно свестяване,“ не може да не е упражнил известно влияние върху ученолюбивия и наблюдателен дякон. Разбира се, за едно по-значително и трайно влияние, каквото Пловдив оказва върху Любен Каравелов, не може да става и дума. Левски не изкара дори една учебна година в Пловдив. През пролетта на 1864 год. той е вече в родния си град и завърля окончателно расото. От тая дата до края на 1868 год., последната година от учителствването на Йоаким Груев в Пловдив, пътят на Левски се знае и не ни дава и най-малко основание да отнесем неговото следване в южнобългарската столица към посоченото време.

Това наше схващане се потвърждава и от сина на Йоаким Груев, Салчо Й. Груев. От случайни разговори със своя баща той си спомня много добре, че Левски е бил негов ученик в Пловдив през зимата и то за късо време – не повече от няколко месеца само. Що се отнася до годината, през която е следвал, Салчо Й. Груев помни от баща си да е казвал, че Левски е учил при него или през 1862, или през 1863 година. Синът не помни точно годината, но е напълно сигурен, че покойният му баща е сочил една от двете години: 1862 или 1863. Очевидно 1862 не може да бъде: през март същата година Левски напусна България, а преди март не е могъл да следва, защото има съвсем други намерения и се готви за път. Остава като най-вероятна 1863 год. и то през зимата, както установихме и ние.⁹

През пролетта Левски се завръща наново в Карлово. С мечтите за следване е вече свършено. Повече от всеки друг път Дяконът е замислен и съсредоточен в себе си. В спокойната тишина на родната среда той прави равностметка на своя опит и завършва процеса на общественото си съзряване. Сега вече идеите добиват силата на убеждение. За бъдещия апостол е очевидно, че с расото той не може да извоюва тъй желаната свобода, че само с молитви не могат да се разкъсат тежките вериги на робството. От друга страна обетът, който дава, когато става монах, изисква всеотдайност и искреност. Какъв Божи

служител ще бъде той, когато мисълта за свобода е погълнала цялото му съзнание и когато всичките му усилия са насочени да търси начини и средства за постигане на тая свобода? Наистина и в единия, и в другия случай той служи на народа си, но в дадения момент свободата е върховно благо, от което зависи самото съществуване на народа. Ето посоката, в която се движи неговата мисъл. За да бъде чист пред съвестта си, той трябва да се откаже от духовния сан. За да изпълни дълга си към народа, той трябва преди всичко да бъде свободен. Цялостен и единен в своята личност, честен и прям в своята мисъл, Апостолът не познава вътрешното раздвоение. Решението му да захвърли расото и да се откаже от дяконството е колкото неизбежно, толкова и необходимо. То се явява като естествен резултат от развитието на неговите идеи. С него той не прави демонстрация, както мислят почти всичките му биографи, нито иска да оскърби религиозните чувства на своите съграждани. Обратното е по-верно, защото с тая си постъпка той издига още по-високо дълбочината и силата на своите религиозни чувства. Начинът, по който постъпва в дадения случай, иде да потвърди верността на последните заключения.

Пролетта на 1864 год. е особено хубава в Карлово. През нощта на първо Възкресение дякон Игнатий служи за последен път в храма „Св. Богородица“. Той пее похубаво от всеки друг път. Сребристият му глас излиза от дълбините на душата и залива с тайнствена благодат богомолците. След служба Дяконът, заедно с хаджи Георги поп Христов¹⁰ и Христо Василев Пулев, отива у поп Христо хаджи Марков, баща на х Георги поп Христов, където били поканени на богато угощение, както е обичая в Карлово. Настроението е празнично, и приятелите решават да излязат сутринта извън града. Същия ден, на Великден, излизат на запад от Карлово и отиват в местността Алтънчаир. По настояване на Дякона, хаджи Георги взима ножица и гребен. Хаджията е изненадан от това желание на приятеля си, но мълчаливо изпълнява волята му.

Всички са в добро настроение, приказват и неусетно минават пътя. Дяконът е спокоен и съсредоточен. Когато стигат в Алтънчаир, той сваля дяконската си шапка и

сериозно и твърдо заявява на другарите си: „От днес аз преставам да нося тази калугерска шапка.“

Това предисловие забърква другарите му. Те са в недоумение. А когато той се обръща към Георги поп Христов с думите: „Хаджи, вземи ножиците и отрежи косата ми!“ те остават както гръмнаги и едва сега разбират защо му са били ножиците и гребенът. Никой не се помръдва. Лицето на дякон Игнатий е тихо и спокойно.

Треперещ от вълнение, Георги поп Христов отказва решително да отреже „украшението на челото и на службата“ му, както сам се изразява. Дяконът обаче още по твърдо настоява: „Хаджи ти ще отрежеш косата ми и нека всичката отговорност за тази ти постъпка, която вършиш по мое желание, падне върху ми“. Погледите на двамата се срещат. Хаджи Георги вижда твърдата и непоколебима решителност на Дякона. С разтреперена ръка той взима ножицата и нерешително я издига към косата му. Дяконът я държи с ръка, за да определи мястото, където трябва да се отреже. Напразно хаджи Георги се сили да пререже русите коси. Падат само няколко косъма. Крайно пребледнял, той отпуска безпомощно ръце. Дяконът кани Христо Пулев, но той още нерешително отказва да изпълни желанието му. Тогава Левски взима сам ножицата, свива отново косата си, и златистият сноп остава в ръката му. После свива спокойно отрязаната коса в кърпа и я прибира в пазвата си. За още по-голяма изненада на своите другари той изважда нов фес, скрит от по-рано в горната му дреха, и го туря на главата си. Когато поемат пътя за града, приятелите му са все още смутени. И дълго време след това те не могат да се откъснат от властта на спомена за необикновеното събитие в Алтънчаир.¹¹

На второ Възкресение мястото на певица от лява страна в църквата заема млад, строен момък, с тъмно късо сако и шаечни панталони. Никой не му обръща внимание. Взимат го за някой млад учител от Сопот. Но когато запява, всички остават изумени. В лицето на непознатия откриват дякон Игнатий, станал неузнаваем в новите си мирски дрехи. Недоумение и изненада са изписани по лицата на всички. С шепот и възкличания разменят мисли и споделят впечатления. Свещениците и по-старите богомолци са разгневени от необяснимата по-

стъпка на Дякона.¹² А той, малко по-блед от обикновеному, пее спокойно до края на службата. Около него са близките му другари, удивени от спокойната решителност на своя приятел. На епитропите, които искат обяснение за тая му постъпка, той отговаря, че е решил да стане учител. Дълбоко смутена се прибира и майка му в къщи. Вярата и обичта ѝ към нейния първенец обаче остават непроменени. Болезнено е засегнат и хаджи Василий. Той е оскърбен и разгневен едновременно. Архимандритът и преди не можеше да примири някои постъпки на своя сестриник с монашеските му задължения. Последната му постъпка обаче надминава всичко допустимо: той е нарушил религиозния обет. Познавайки независимия характер на сестриника си, може би хаджи Василий е махнал с ръка и е престанал да се интересува повече за него. Но не по-малко вероятна е и обратната възможност. Твърде е възможно, щото разяреният архимандрит и вуйчо да се е опитал да възвърне Дякона към службата му, като го отклони от избрания път. Спомените на Христо Иванов идат да подкрепят до известна степен това предположение. „И вуйка мо“, бележи Книговезецът, „го дади пакъ подъ сждъ, за дето пристапи ъ духовния законъ и като писа за това въ Пловдивската митрополия за обвинение на В. Л. на тогавашния наместникъ на митрополията повика вуйка мо въ Пловдивъ и мо каза чи данапусни да приследва В. Л. чи ще го заточи въ някои манастиръ и ще го испади отъ Пловдивската епархия и ще мо отнеми правото за прося“.³³ Защо обаче наместникът на Пловдивския митрополит е взел тъй решително страната на дякон Игнатий, Христо Иванов не казва и едва ли би могъл да каже. В акта на разстригването, живо запазен в съзнанието на съвременниците, има някои характерни подробности, върху които трябва да се спрем. Когато отрязва косата си, Апостолът не я захвърля из храстите на Алтънчаир, а грижливо я скътва в кърпата си („поша“, както се изразява един от участниците в това събитие). Никой не би могъл да подозира Дякона в сантиментализъм, но, очевидно, косата е скъпа реликва за него. Един от символите на обета, който и занапред му остава свет. Когато си отива в къщи, той я дава на майка си, като се обръща към нея с думите: „Мамо, мене ме призовава народният

глас да се притека на помощ на поробеното си отечество; затова аз не мога вече да изпълнявам духовната си длъжност и сега се отказвам от нея. Вземи косата ми, та я скрий в сандъка си, защото аз се отделям от тебе, и кога чуеш, че съм загинал, да я извадиш, за да се опеи и погребее вместо мене, защото може би ще остана неопян и непогребан“.¹⁴

Пред майка си Дяконът е съвършено откровен. Той се чувства длъжен да ѝ обясни постъпката си. Ней само той разкрива съкровената си мисъл, тревогата на момента и примирената скръб пред неизвестността на бъдещето. Синът е уверен, че тя ще го разбере. И с една удивителна простота и откровеност ѝ разкрива напълно себе си. Може би неговите думи не са предадени съвсем буквално, но несъмнено, заедно с непосредствения лъх на неговата мисъл, те излъчват дълбока, вътрешна убедителност и отразяват особеностите на неговия начин на изказване.

С една реч, пред майка си Дяконът разкрива вътрешните подбуди на една важна стъпка в своя живот. Дълбоко искрен и правдив, той действа по силата на една господстваща в него мисъл, по силата на едно убеждение. Искрено религиозен, за него актът на разкалугеряването не е акт на ликвидация с вярата. Скътването на косата има своето дълбоко значение. Даденият обет е свето задължение, от което той отстъпва по силата на историческите обстоятелства, в които се намира неговият народ. Само съзнанието, че той трябва да посвети силите си за освобождението на народа, и жертвената му готовност да умре за отечеството си, му дават нравствено основание да захвърли расото. Така той безпрепятствено ще работи между народа, а новата му служба е не по-малко света и угодна Богу. Бъдещият апостол е решил вече не с молитви, а с дела да служи на своя народ.¹⁵

В разстригването на Апостола има още една подробност, която прави впечатление. Защо все пак той избира именно Великден, най-големия християнски празник, и в тоя тържествен ден захвърля расото? Това обстоятелство не остава незабелязано и от първия биограф на Апостола, Захарий Стоянов. Явно тенденциозно, той, след като признава, че днес „никой не е в положение да

знае“ самата истина, все пак вижда в този акт на Дякона един смел протест срещу „пустото калугерство“ и съвременен „нещо агитационен; нови хора и нови идеи са нужни на България“. ¹⁶ Това заключение, макар да изглежда на пръв поглед твърде правдиво, в същност отразява личния вкус на своя автор. От изложените до сега факти се вижда несъстоятелността на първото предположение на Захарий Стоянов. Не е много убедително обаче и второто му предположение. Разстригването на Дякона не е случаен акт и не става внезапно. ¹⁷ Това е очевидно. Всяка стъпка на Апостола е обмислена. А това, което предприема сега, е нещо важно, решително. То е дълбок вътрешен процес, който поглъща духовната енергия на Дякона и се явява като резултат на неговото идейно и обществено съзряване. Апостолът е открил своето истинско призвание в живота. Погълнат в себе си, той чувства важността на своята постъпка преди всичко за себе си и за своя живот. Но нима той не е предвиждал бурята от негодувание, която ще предизвика у своите съграждани? И в това предизвикване на общественото негодувание не се ли крие демонстративният, „агитационен“ характер на неговата постъпка? Да, ще отговорим положително и на двата въпроса. Несъмнено, Апостолът е очаквал неодобрението на своите съграждани, предвиждал е сигурно и тяхното негодувание. Това е неизбежно. Демонстративният характер на неговата постъпка обаче лежи в самата нея, а не в съзнателната преднамереност на Апостола, както мисли Захарий Стоянов. Тържественият ден, в който Апостолът се разделя с дяконството, не е от такова съществено значение за случая. И в делничен ден една подобна постъпка не би минала незабелязано, особено в ония времена. При това той, както видяхме, не скъсва с вярата на своя народ. Силата и чистотата на неговите религиозни чувства остава непокътната. И по-скоро затова именно той се явява на второ Възкресение в църква, за да не помислят хората; че се чужди или пък че се отказва от вярата на народа. Последното предположение на Захарий Стоянов, че Апостолът е искал да подчертае пред карловци необходимостта от нови идеи и нови хора, съдържа нещо по-приемливо. Но и в това отношение той не е могъл да отиде тъй далеч, както мисли Захарий Стоянов. Апостолът и по-

късно, в разгара на своята дейност, не пресилва общественото развитие на родния си град. Но и какво агитационно би могло да има в неговата постъпка, когато за него е било повече от очевидно, че тя ще възмути карловци, и животът му в града ще стане невъзможен? Дълбоката и сериозна природа на Апостола е чужда на недообмислени прояви и леки ефекти.¹⁸

След това събитие Апостолът не можеше да остане повече в Карлово. Той напуска родния си град и заминава за близкото село Войнягово, разположено в полите на Средна гора, където се улавя за учител и певец. Вуйчо му Генчо Караиванов е държал дюкян в селото и това обстоятелство сигурно му помага да се настани по-бързо на работа.

С редица любопитни подробности Х. Красевски¹⁹ описва „главяването“ на Апостола за учител във Войнягово. Ще предадем изцяло това описание. Минко Генов, редактор тогава на в. „Просвета“, си спомня, че всичко изнесено в него му било съобщено веднаж с писмо от един войняговец – ученик на Левски. Красевски преразказал спомена на войняговеца, като предал най-грижливо всички фактически подробности около това събитие.

„Бе 23 април, Гергьовден, 1864 година. Селяните, радостни и засмени, бяха заклали тлъсти агнета още преди ден, когато пристигна в селото Левски. Селянките бяха измили, изчистили и замазали сайваните с глина, а стените – в горната част с вар, в долната – с глина, изпъстрена околоръст с червени резки. Всички се бяха потрудили, за да ги свари в порядък покровителят на стадата, нивята, беридбата и лековитите билки.

Топлото слънце се усмихваше от ясно небе, когато заклепа селската камбана. Тръгнаха тогава селяните, празнично облечени, към Божия храм и почнаха да се редят вътре един по един. Певците пееха, и свещеникът бе почнал литургия. В момента, когато на всички очите бяха обърнати към светия олтар и тихо се молеха, влезе в храма млад строен момък, с кръшна снага, с ясно лице, с живи проницателни очи, с едва наболи мустаци и отрязана отзад златоруса коса. Той се спря при певците. Дрехите му свидетелстваха, че е гражданин. Погледите на всички неволно се отпавиха към него. И жените тозчас отгатнаха миловидното лице на дякона и

захванаха тихо да шепнат: „Това е дякон Игнатий, който се е раздечил по Великден и е дошел да се главява за даскал“. Други пък глумници разсъдиха скоро-скоро, че „не било добро, ако го главят за даскал“. Свещеникът излезе, прикади с молитва на уста и се върна пак в олтаря да се приготви за големия вход. Апостолът, който по това време бе приковал очите си в иконата на Исуса, пристъпи крачка по-близо до клироса и за момент сякаш помисли, че все още си е дякон Игнатий. И захвана изтихо херувимската песен. Отначало неговото пеене не се хареса на жените, които бяха свикнали да слушат гръмливия глас на даскал Недялчо. Но когато дяконът захвана да дава простор на приятния си и звънлив глас, черквата ечна, и жените очудени срещаха една друга погледите си, закръстиха се низко и на душата им ставаше леко и радостно.

Някои промълвиха: „Благатка майка, що е родила такова чедо“.

Обаянието бе обладало вече всички. Сам свещеникът, захласнат в тайнствената мелодия, която се изтръгваше из гърдите на дякона, се забави при излизането си за големия вход.

Настана и отпуск. Един по един хората заизлизаха. Оживен разговор се водеше сега. Едни осъждаха карловци, че не могли да оценят достойнствата на момъка, други се възхищаваха от сърце на хубавото пеене и всички бяха съгласни да главят дякона за даскал, като не изпускаха отрадната мисъл, че той ще пее и в църква. Левски още отнапред беше говорил с войняговския кмет в Карлово и беше се условил даже, но сега бе нужно главяването да стане и пред очите на другите първенци и изобщо пред селяните. Ето защо той се събра с клисара, свещеника и някои други селяни и всички заедно се упътиха към мегдана, гдето се реши, че днес, кога черкуват на Рошава могила, ще условят и даскал Василя. Не след дълго време хората се прибраха по домовете си, за да се приготвят за черкуване.

Дойде пладне. Могилата бе пълна с хора – млади и стари. Всички бяха насядали в полукръг по зелената поляна до послани трапези, на които бяха сложени вкусни гозби от агнешко месо, що за пръв път се ядеше сега. Свещеникът прикади всичко сложено и взе своя дял, а

за кожата на агнето взе 20 пари. Младите булки пристъпваха излеко към кумовете си, за да им целуват ръка, като им поднасяха голям, добре измесен кравай. Прясно първо сирене на цели цедилки се изтърсваше на земята в жертва на селския патрон. Обедът бе богат и весел. Виното се лееше и хиляди благословии се сипеа за плодородието на св. Георги, като го пожелаваха и за другата година. След обета се залюля и кръшно хоро. Заловиха се ред млади булки и моми – все гиздави и засмяни, пъстро облечени със сребърни чопрази. Редом с момите, заловиха се и млади ергени, с шити кърпи през врата и с шарени пера по шапките. Приятен селски напев, повтарян от две групи, люшкаше хорото. Вик, песни и игри оживиха могилата.

Яви се и Апостолът, когото незабавно главиха за учител и певец пред очите на всички. И намислиха сега селяните да се върнат в селото; за да пият „кръчмата“ на даскала и попа, който се сдобиваше с такъв сладък певец. Щом се събраха селяните в кръчмата на дядо Вельо, Левски ги нареди околоръст: старите завзеха по-предните места, а младите – по-задните. Левски винаги уважаваше старите. После разпореи, и мяра вино се донесе. Зачерпи сега той, като млад и пъргав, всички наред; селяните пиеха и благославяха новия даскал. Но нашите селяни имат чудна черта. Те мислят, че само виното развеселява човека и, който не взима участие в пиенето, им бе малко тягостен. А дяконът бе строг въздържател. Обаче при веселото настроение на селяните, които от сърце го молеа да не ги оскърбява, а да пие наздравца, той не можа да устои и да не изпълни горещото им желание. Левски взе чаша вода, наля в нея малко вино, благослови и пи. Радостта на селяните се увеличи. Редът бе да почерпи и дядо поп. И той изпълни своя дълг. Късно, след като се мръкна, селяните си отидоха.²⁰

Младият учител се залавя енергично за работа. Любвта му към учениците, неговият такт и авторитетно държане спечелват бързо младите сърца. Той учи децата на четмо, писмо и смятане. Буди техния ум, като им разкрива героичните страници от българското минало; разказва им увлекателно приказки; насърчава ги в игрите. Със своя чуден глас той им разкрива красотата на подвига в хайдушките песни, а с него заедно и робската неволя на

народа. Младият учител завладява децата и със своето „человеколюбиво сърце“, както бележи Петър Стоянов, един от учениците на Апостола във Войнягово, комуто дължим почти всичко, каквото знаем за първото му учителствуване.²¹

Новият учител на Войнягово внесе нещо ново във възпитателната практика и училищна традиция. Суровата дисциплина и боя Левски замества с авторитета, внушението и строгия поглед. „Ние имаме страхопочитание към учителя си“, признава Петър Стоянов. Случаите, когато той се е виждал принуден да прибегне до боя, са били много редки и са се помнили дълго. Петър Стоянов си спомня да е получил само една плесница, но, както сам се изразява, видял „звезди сред бял ден.“²²

Младият педагог не пропуска да насърчи питомците си при всеки подходящ случай. „Когато някой от учениците“, съобщава Петър Стоянов, „знаеше добре урока си, учителят го похваляваше и помилваше по лицето“.²³

За доверието и обичта на учениците към техния учител съдим от един друг спомен. Георги Станев бил ученик в Карлово, откъдето и Левски го познавал. „Аз бях дошел във Войнягово“, разказва Г. Станев, „и бях много изгладнял. Игрите в училищния двор привлякоха вниманието ми, и аз се отбих при играещите ученици. Пладня беше вече минала, и аз чувствавах, че революцията в стомаха ми взима обширни размери. Без да му мисля много, отправих се към учителя (Левски), който беше излязал на двора и, гледайки на веселите детски игри, идваше бавно на среща ми. С всичката наивност на едно гладно дете аз му казах: „Учителю, гладен съм“. Левски се усмихна, хвана ме за ръката и ме отведе в училището. Тук той ми даде една филия хляб, която веднага лакомо захапах“.²⁴

Спомените са запазили и една друга характерна подробност от учителствуването на Левски във Войнягово. Като знаели от личен опит, че учителят им не се отнася жестоко с тях, учениците му не могли да устоят на изкушението и един ден задигнали белия карловски хляб на своя учител. Трябва да отбележим, че като учител той не е искал храна от войняговци. Може би при уговарянето храната не е била включена във възнаграждението

му, което не било по-голямо от четирийсет гроша месечно. Васил Караиванов си спомня много добре, че от Карлово му е била изпращана храна, която понякога носела сама майка му. Пътят не е голям. Горда със своя син-учител, Гина Кунчева е била щастлива, че може от време на време да го види и му се нарадва. По-често брат му Христо и сестриникът му Начо Андреев са му носели храна и долни дрехи. Левски от своя страна е бил доволен, че учителствуването му е давало възможност да подпомогне майка си в грижите ѝ за семейството.

Понеже започнал занятията по-късно, бъдещият апостол продължава първата учебна година малко повече. През горещите дни обаче той не държи децата в задушната стая, а ги извежда по цял ден из околностите на Войнягово, където прекарват в игри и занятия.²⁵

Любовта на децата към учителя разкрива сърцата и на бащите. Селяните благоговеят пред своя учител, който при това пее тъй хубаво в църква. Естествено и неусетно младият учител се сближава и със селяните. За утрешния апостол и водител на народа животът на село се оказва една добра и необходима школа. Той изучава своя народ, вниква в неговата мълчалива душа, разбира неговия начин на мислене, удивлява го великото му търпение и самообладание. Със селяните той се държи естествено и приятелски, говори им непринудено и за пръв път изпитва силата на своята проповед. Войняговци се отпускат пред своя учител, разкриват душите си, оплакват се, роптаят и негодуват. Незабелязано той раздухва копнежа за свобода и в съзнанието на селяните се заражда мисълта, че има нещо по-високо от грижата за хляба. Сърдечен и откровен той е само към тия, с които се сближава и дружи. Верни другари и пламенни младежи се събират около учителя, а той им говори за подвизите на легията и храбростта на доброволците.²⁶ Разказите му разпалват духовете. По-смелите той обучава на военен ред и гимнастика. Разбира се, всичко се върши тайно. Събират оръжие, влизат във връзка и с народните хайдути, които сноват из планината и имат верни укриватели във Войнягово. Изобщо, младият учител е душата на будната младеж във Войнягово, старо хайдушко гнездо.

Два пъти Левски прескача тайно до Карлово да види майка си и се среща с приятели. По-често обаче

той се губи из околните села, където също има добри приятели. В съседното село Дъбене другарува с двамата учители Лило и Минчо, на които най-често ходи на гости.²⁷ Но най-голямо е неговото влияние във Войнягово, където дейността му оставя трайна следа.

Във Войнягово Левски учителствува близо две години – от Гергьовден 1864 год. до месец март 1866 год. Без да завърши учебната година, в края на февруари, съвсем внезапно, той напуска селото. Причините на това му бягство не са точно установени. Повече от биографите свързват бягството на Апостола от Войнягово с някакъв спор за мера между двете съседни села Дъбене и Войнягово. Един ден спорът се разпалил и свършил с общо сбиване на селяните от двете села. Победители излезли войняговци, благодарение намесата на учителя си и неговите млади другари, обучени за бой от него. Никола Станев не се задоволява от това обяснение, което пръв изнесе Захарий Стоянов,²⁸ и отива по-нататък: властите, дошли да потушат свадата, научили, че на войняговци помагал даскал Васил, който бил научил другарите си на някаква военна гимнастика и че бунтувал младежите и употребявал оръжие. „Турците го арестували и го закарали в Пловдивския затвор, дето лежал няколко време, докато свидетели освободили учителя като наклеветен.“²⁹

В спомените от това време обаче никъде бягството на младия учител от Войнягово не се свързва с някакъв спор за мера между споменатите села. Най-положителният източник, Петър Стоянов, който е подробен и сигурен в своите твърдения, не споменава нищо за тая драматична свада и не знае да е имало изобщо такъв спор. Що се отнася до другото твърдение на Никола Станев, че от Войнягово Левски бил откаран и затворен в Пловдив, то в същност почива на една грешка. Апостолът, както видяхме, бе арестуван в родния си град и затворен в Пловдив наскоро след завръщането си от Бялград и преди да захвърли расото. В случая споменатият биограф е отнесъл затварянето на Левски в Пловдив цели две години по-късно, за да обясни с него напускането му на Войнягово. По тоя въпрос още Захарий Стоянов, който не проверява всички факти, но стои най-близо до спомените, твърди, че Левски „бил заподозрян“ и, понеже той знаел това

по-добре от всички, един ден заминава н а б ъ р з о (к. н.) за Добруджа“.³⁰

Обстоятелствата, при които Левски напуска Войнягово, се помнят добре. Те са крайно характерни за времето и, без да разкриват действителните причини за неговото бягство от селото, все пак хвърлят известна светлина върху това събитие. Петър Стоянов доста подробно разкрива тия обстоятелства: „Левски и з б ъ г а (к. н.) това го знамъ че десѣтъка на посевите на селото ни бѣше продаденъ тогасъ та го събираше дѣдо Добри Захарлиятъ отъ село и си имаше турчинъ писарь отъ Карлово, името му бѣше Кондолатъ. Селяните незная по коя причина нямаха доверие на Добри чорбаджи и Кондолата, та презъ лѣтото на 65 г. около единъ месецъ училището ни бѣше на Беглишки харманъ имаше колиба покрита съ ржженица въ която пишеха емлякъ четалъ тевтеръ турчинатъ по турски а Левски на български, предаде се житото по принадлежностъ, а десѣтъка въ пари остана да се събира в пари презъ зимата до края на годината. Събра парите Добри чорбаджи и не ги внесе по принадлежностъ и въ края на февруари месецъ като се и з г у б и (к. н.) Левски, той (Добри чорбаджи) се представи предъ турците и каза че даскала откраднал парите и избягалъ. Селените протестираха чи парите са у дядо добри, но той се закле, на онова време клетвата беше доверена, парите останаха у добри чорбаджи съ които си копи една хубава нива с 2 уврати а турците почнаха да диратъ Левски“.³¹

Петър Стоянов изрично твърди, че Левски е избягал, изгубил се от Войнягово, без да завърши учебната година. След неговото бягство селото стои две години без учител. Дейността на бившия дякон като учител в близкото до Карлово село не е могла да остане незабелязана от турците. Местни хора, близки до властта, не са пропуснали случая да ѝ засвидетелствуват своята ревност. Най-близко до ума е да допуснем, че Левски е бил заподозрян, което е имал основание и сам да предположи, и затова бързо, без да изчака края на годината, напуска селото. Лекотата, с която Добри чорбаджията приписва кражбата на десѣтъка върху избягалия учител, идва да оправдае опасенията на Левски. Очевидно положението му във Войнягово не ще е било много сигурно, та чорбаджията Добри е уверен, че той няма

да смее да се върне, и затова го клевети така смело. Точният повод, който събужда подозрението на властта и става причина за бягството на Левски, не е даден, но, несъмнено, той се крие в някои характерни прояви на неговата дейност във Войнягово, които не са могли да останат незабелязани. Клеветата на чорбаджията е сипала масло на огъня, и властта се заела още по-енергично да дири избягалия учител.

Най-напред той се отбива в Карлово, където не се мае дълго и през пролетта на същата година се озовава в Добруджа.³² По всяка вероятност той е искал да бъде колкото може по-далеч от родната си околия и по-близко до северната граница на империята. В Меджидие намира калофереца Горанов, търговец на шаеци и гайтани, добър познайник на майка му и на хаджи Василий. Той го посрещнал добре, дал му подслон и го снабдил с нови шаечни дрехи. Оттук Левски поел пътя за Тулча, където се надявал да намери своя приятел от легията Стефан Караджа. В Тулча отседнал в кафенето на Ангел Бояджията. Караджата не можал да намери, но се сблизил с поп Харитон,³³ свещеник по това време в близкото село Конгас. Буйният и смел поп другарувал с хайдуту и ненавиждал турците. Левски му отишел на гости в Конгас и пял в черквата. На събора в селото той се запознал със зографина Цаньо Захариев от Трявна. Зографинът присъствувал на службата в църква и останал възхитен не само от чудния глас на бившия дякон, но и от неговата смелост: след тържествения тропар „Спаси Господи“ той запял „Победи благочестивим нашим болгаром“. Заедно с баща си Цаньо Захариев рисувал по това време иконостаса на черквата в село Еникой, на пътя между Тулча и Бабадаг.³⁴ Селото нямало учител, та той го поканил за учител, като се надявал, че заедно с баща си лесно ще убедят училищните настоятели да го назначат. Левски, който и без това търсел работа, приел на драго сърце поканата. След няколко дена той бил вече учител в Еникьой.³⁵

И тука децата се привързват към него, а селяните са доволни, че имат такъв певец в черква. Младият учител умее да говори направо на душите, дружи непринудено със селяните и бързо завладява сърцата на стари и млади. С още по-голяма опитност той разглежда сега

с еникьойци селските и народни работи. И още по-дълбоко опознава своя народ. Будните младежи посвещава в бялградските събития и с увлечение им говори за подвизите на Караджата. Мнозина познават големия хайдутин и разказите за неговата храброст разпалват въображението на младите българи. Те започват да се обучават във военна гимнастика и стрелба, прескачат ровове и плетища, надбягват се, хвърлят големи камъни, устройват борби. Разбира се, учителят е пръв и буди съревнувание у своите другари. Съвременниците дълго помнели забитите камъни за надскачване извън селото. А някои твърдели, че даскал Васил прескачал бивол, както пасял на ливадата.

Наистина култът към физическите упражнения е нещо характерно за времето, но у Левски той намира най-висшето си изражение. У него той не е страст за развлечение, нито едно младежко опиянение, а най-чист израз на съзнателно, вътрешно преклонение пред физическата мощ и издръжливост. В основата на този култ на Апостола лежи не егоизмът на личното телесно благоденствие, а жаждата за борба, за подвиг, за себеотрицание в името на повелите на историческия момент. Ето защо култът към физическите упражнения у Левски не е само спорт, а една висша етика. Успехът, който постига в това отношение, той дължи не толкова на вродената си сила, която не е била много голяма, колкото на своята воля, на своя дух и на системната си и упорита работа.

Със своите другари той навестява близките села по празници, сватби и сборове. Селяните ги опознават и обикват. По това време, както бележи още първият биограф на Апостола, из селата нахлуват татари, които, изпъдени от Южна Русия, се настаняват в Добруджа. Гладните и свирепи орди вилнеят, опожаряват селата, грабят и плячкосват. Беззащитното българско население се вижда в чудо. Левски поддържа бодър духа му и не оставя татарите да вилнеят безнаказано. За да обуздае шайките на пришълците, той образува дружина от верни другари, която засилва с момци от съседните села. Спомените не говорят нищо за тая дейност на Левски, но ако тия твърдения отговарят на действителността, другарите му са имали един повод повече да се усъвършенствуват в

стрелба, а учителят става герой и любимец на селяните.

В Добруджа бъдещият апостол не се заседява дълго. Когато през есента тревненските зографи поели пътя за родното си село, при раздялата си с него той „им заявил, че ще остане в Еникьой да прекара зимата и че напролет ще зареже даскаллъка.“³⁶ Сигурно във връзка с това си намерение още през есента той напуска временно Добруджа и отива в столицата на Молдова, Яш. Оттука на 7 ноември Левски пише на Раковски „отъ странж-та на отецъ Натанаила“, който му дал власт да изпрати „туй писъмце“. Споменатият отец желаел много да се види с Раковски и иска да знае подробно в какви занятия се намира днес, и „най-вече вы моли да му явите заради тжрговите какъ отиватъ днесъ, и какъ ще бждатъ за напредъ“. Накрай завършва с извинение, че не го „остава времето“ да му пише „по напространо“³⁷

Това е най-ранното писмо, което имаме запазено от Апостола. Без да посочва основанията си, Д. Т. Страшимиров приема, че под името на отец Натанаил се крие Панайот Хитов, а под това на Яш – Циганка, чифликът на Никола Балкански – постоянната резиденция на войводата във Влашко. Историкът на най-новата ни политическа история, Симеон Радев, пръв се усъмни в това твърдение. В един разговор с нас той изказа своята увереност, че в случая отец Натанаил не може да е лъжеиме на Панайот Хитов, а е самият архимандрит Натанаил, по-късно Охридски и Пловдивски митрополит, който по това време управлява манастирските имоти на Зографската обител в Молдова. Сериозни и фактически съображения говорят в полза на това предположение, което отговаря на самата действителност. Преди всичко есента и зимата на 1866 год. Раковски и П. Хитов прекарват заедно в Циганка.³⁸ Повече от всички останали, войводата е в течение на строежите на Раковски, за когото се грижи почти през цялата тая година, за да няма нужда посредством утрешния си знаменосец да го пита, как отиват „тжрговите днесъ и какъ ще бждатъ за напредъ“. От друга страна, по това време отец Натанаил действително се намира в Яш или в неговите околности. До края на 1863 год. той е постоянен игумен и управител на Зографските манастирски имоти в Молдова, с

постоянно седалище в Добровецкия манастир. Но тъй като влашкото правителство турило ръка на тия имуществва, „в първите числа на януари 1864 год.“, бележи в своя автобиография отец Натанаил, „аз бидох отчислен. Но понеже имах дела с наемателите на мушиите и разни други земания-давания, трябваше да остана като частен човек отпърво в града Яш, а после, за да не стоя празен, взех под наем от правителството купената от мене, а взета от него, малка една мушия, гдето се преселих и се занимавах с земеделческа работа“.³⁹ Тука той е до края на април 1869 год., сетне се връща наново и напуска окончателно мушията в началото на 1870 год.⁴³ Че Апостолът е отишел в Яш, откъдето е изпратил писмото си от страна на архимандрит Натанаил, с когото пак там се е срещнал, не може да има съмнение. Преди всичко никаква нужда не го е заставяла по онова време да прибегва в една чужда страна до лъжливи имена, за да прикрива лица и селища. Що се отнася до причините, които са заставили Апостола да отиде до столицата на Молдова, можем само да се догаждаме. Фактът, че от тук пише на Раковски, изтъква като най-вероятно предположението, че той е дошел в Молдова, за да се срещне с него. Вероятно той е дочул за пребиваването му с П. Хитов в Молдова и Бесарабия през лятото на същата година и е прескочил до Яш, за да срещне своя първоучител в освободителната борба, от когото е искал да се осведоми за вървежа на народните работи и да узнае намеренията му за предстоящата пролет. Това е най-реалното, което можем да допуснем. Бъдещият апостол, както видяхме, не мисли да се губи в „даскаллъка“ повече от тая зима. Той гори от жажда за работа, а пролетта е близка. обстоятелството, че иска да знае, какви са изгледите на „търговите за напредъ“, показва, че до него са достигнали слухове за някакви приготовления на чети, което впрочем и сам е могъл да предполага. Понеже не е намерил Раковски, наложило се е да му пише. Неговото писмо не издава обаче „пламенното тържество на ученика, който е получил власт от отца Натанаила да кореспондира с великия свой учител в революцията и да подрежда нови сериозни глаголежи“,⁴¹ както мисли Д. Т. Страшимиров, а дълбока почитателност и благоговение на ученик, който не е прео-

долял стеснението си пред своя бележит учител, към когото се обръща на „ви“ и когото моли, и то не от свое име, направо, а „отъ странж та на отецъ Натанаила“ да му разкрие намеренията си, макар да е явно, че той е, който иска да знае, как ще „отиватъ тжрговите за на-претъ“. Извинението в края на писмото загатва за нещо друго: той бърза да се върне. Очевидно, Левски не е имал намерение или възможност да стои по-дълго в Яш. Той е дошел за кратко и затова бърза да се завърне в Добруджа. И понеже не е могъл да отиде в Циганка, където са се намирали Раковски и Хитов, неговото извинение съдържа косвено и една друга молба: да получи по-скоро, с надежда докато е още в Яш, отговор на своето писмо. И когато получава тоя отговор, той се завръща обратно в Добруджа. Че Апостолът не е останал в Румъния и не е отишел в Циганка, а се е завърнал в Добруджа, където е иззимувал, свидетелствува сам Панайот Хитов. „И таи“, бележи бащата на хайдутите, „сетне е утишел по dobroжанската страна и е бил учителъ по баба дааскити села и таи като прибавилъ времето си по тес страни сас учителствувания до 67 година на 67 година кату чулъ чи ще минават чети из влашко ету чя доде декона и бойко нешивъ ис коприщица“...⁴² Маситият войвода, който има остра памет, организира по това време четата си. Той помни много добре, че дотогава Левски е учителствувал в Добруджа. И щом чул, че ще минават чети за България, побързал да дойде при него. Войводата трябва да бъде сигурен в хората си и по всяка вероятност е поискал да знае, какво е работил до това време знаменосецът му. Мисълта е изразена ясно и категорично. Той помни, че Дяконът, както сам го нарича, е дошел през 1867 год. и си спомня дори с кого заедно е пристигнал.

Съобщението на Захарий Стоянов, че Левски е учителствувал около 3–4 месеца и в село Конгас,⁴³ което сега вече не може да се провери, до известна степен иде да подкрепи твърдението на П. Хитов. Най-късно до края на ноември Левски ще се е върнал да продължи работата си с децата и ако по една или друга причина не е можал да заеме мястото си в Еникьой, той е станал учител в съседното му село Конгас. В това няма нищо чудно, нито нередно за ония времена. А щом в

Конгас е учителствувал само 3–4 месеца, то ще рече най-рано в края на февруари или най-късно през март той се е озовал във Влашко, където незабавно е потърсил Раковски и се явил пред войводата. Изтъкнатото обстоятелство иде на свой ред да подкрепи съобщението на Захарий Стоянов, тъй като четата на Панайот Хитова, както е известно, мина Дунава на 28 април с. г.

Иван Енчев-Видьо също така потвърди съобщението на Захарий Стоянов. През 1917 год., по време на първата световна война, той бил в Северна Добруджа, където стари селяни от Еникьой и съседните села му съобщили, че Левски е учителствувал и в Конгас. Добруджанските старци, чиито спомени не са лишени от грешки и измислици, но са чисти от по-сетнешни наслоения, помнели своя учител „пъргав и лек като козле, та прерипвал голямата изба на хаджи Гергя“. А дядо Иван Стоянов Бесарабецът от Еникьой го помни като „леко момче саламетина и пъргаво. У лелини живееше. Сутрина като му направяха едно саханче с триеница, яде по обед и вечеря от нея. Друго не ядеше, месо – хич. Посади едно дърво у лелини на двора, дървото порастна и сега расте там до улицата“.⁴⁴

От останалите биографи само Никола Станев поддържа твърдението, че Левски е учителствувал известно време и в Конгас.⁴⁵ Относно времето, когато се е простил с учителствуването, Стоян Заимов самоуверено твърди, че той е напуснал Еникьой на 25 май 1867 год.,⁴⁶ т. е. по времето, когато бе вече знаменосец в четата на П. Хитов и снове из Балкана. Но макар да греши в дните и месеца, той все пак точно определя годината, докато Захарий Стоянов, а по него и Никола Станев (другите биографи не ги интересува хронологията от живота на Апостола за това време) приемат 1866 год. като година, в която той престава да учителствува.

Несигурността, с която определят тая дата, се дължи на една основна грешка, която правят и двамата автори. Те са уверени, че от Еникьой Левски е отишел в Карлово, а според Захарий Стоянов прескочил и до Пловдив, и после вече поел пътя през Балкана за Влашко.⁴⁷ Това твърдение не почива на нищо реално. В края на 1866 и началото на 1867 год. цялата мисъл на Апостола

бе устремена оттатък Дунава, където знае много добре какво се готви. По това време той гори от желание да влее по-скоро усилията си в общите приготовления и вземе своя дял в борбата. Да отиде в Карлово, би значело сам да се предаде в ръцете на властта. Па и няма какво да прави там. Пролетта наближава и той, без да завърши учебната година, заминава за Влашко, където го очаква важна и неотложна работа.

ГЛАВА ШЕСТА

ЗНАМЕНОСЕЦ В БАЛКАНА

През тия четири години, откакто Левски бе напуснал влашката столица, в Румъния бяха станали важни промени. Преди всичко той намери българската емиграция пораснала и заякнала. Всичко, което не можеше да понася хомота на робството, бе избягало отатък Дунава. Всички недоволници от Сърбия, измамани в надеждите си за една скорошна война с Турция, бяха намерили гостоприемство на румънска земя. Тука намериха прибежище и старите хайдути, калени борци от походите из Балкана. Сам Раковски, след като обиколи другите балкански столици, се установи в Румъния още през август на 1863 год. Вдъхновеният родолюбец бе душата на българската емиграция. Тука от 1864 год. той започна да издава седмичния вестник „Бъдущност“, от който излязоха десет броя. Вестникът се печаташе на български и румънски езици и имаше за девиз „Любовъ и съжъзъ. Право народности“. Целта му бе да брани правата и интересите на двата народа. Когато „Бъдущност“ спря, Раковски започна да издава нов вестник „Бранителъ“, за чиято издръжка образува между българите дружество, но за зла чест, от вестника излиза само един брой. През 1865 год. той издава „Българска старина“, „повремено списание издаваемо въ неупрѣдѣлно врѣмя“, в което обобщава всички свои филологически, фолклорни и исторически схващания. С фанатизма на пламенното си родолюбие, а не с обективността на своите изследвания, Раковски гради националното самочувствие на българската емиграция и на своя народ. Емиграцията от своя страна се организира, мъчи се да се устрои в чуждата страна, отваря свои училища и продължава да работи за освобождението на своя народ. Тя става лабораторията, в която се формират идеите, които поробеният народ подема като знаме в борбата. Политическото значение на емиграцията расте с всеки изминат ден, а заедно с него расте и нейното влияние. Тя израстна вече като фактор, за който не можеше да не се държа сметка.¹

По същото това време в Румъния се извърши важна политическа промяна. Двете области Влашко и Молдова, от които се състоеше Румъния, бяха васални на султана и се управляваха от отделни господари, назначени за определен срок от Цариград. Княз Куза, който бе от румънски произход, успя да обедини под своята власт и двете области. Така той стана единствен господар на Румъния, подвластен, разбира се, на султана. В усилията си обаче да подобри положението на народните маси, той изгуби разположението на богатата класа. Имотниците се обединиха в името на накърнените си интереси и под прикритието на общонационална платформа организираха таен комитет и обявиха борба на Куза. Задачата, която този комитет си постави, бе: да се освободи страната от унижителната опека на турците, като се махне от управлението турският чиновник, за какъвто смятаха Куза. Подкрепен от съзнателната интелигенция, тайният румънски комитет успя да постигне задачата си. На 11 февруари 1866 година Куза бе заставен да подпише абдикацията си. Превратът накърняваше владетелските права на султана, осветени от международни договори, и Турция започна да трупва войски на Дунава, с явното намерение да възстанови с въоръжена сила своите права. Освен това двете големи съседки на Румъния, Австро-Унгария и Русия, ръководени от своите политически интереси, не погледнаха с добро око на румънската акция и не подкрепиха извършения преврат. Ръцете на турците бяха развързани. Положението на Румъния беше тежко. „Румънците се видеха изолирани, предоставени на собствените си сили и обречени на случайностите на съдбата.“²

В тоя тежък час румънците потърсиха помощта на българската емиграция, която бе заляла по-големите градове и села на страната и бе израстнала вече като една сила. Видните румънски съзаклятници Йоан Братияну и К. А. Росети посещаваха често Раковски още от 1865 год. Иван Касабов твърди, че Росети искал от Раковски да събере български доброволци в румънската столица.³ Водачът на емиграцията имаше вече поука от легията в Бялград, затова преговаря без да бърза и иска да осигури по-добре интересите на своя народ. „Той не е могъл“, бележи Д. Т. Страшимиров, „да им събере

български волентири, за да ги тури на тяхно разположение като техни войници, които румъните ще разпръснат подир както и когато сами благоразсъдят“. Затова той „им поискал гаранция, щото събраните от него четници или легионери – според поуката, изнесена от Бялград – да запазят свобода на действие: да продължат и след като румъните биха се помирили със султана. Това искане е било неприемливо и е продължило разискванията между Раковски и румъните“.⁴

През март на 1866 год. Братияну и Росети го потърсиха наново, но големият бунтовник бе заминал на обиколка из провинцията, като смяташе след завръщането си да продължи преговорите. Румъните обаче трябваше да бързат и затова влизат в преговори с Иван Касабов, учител по това време, който живее в дома на Раковски и бе един вид негов частен секретар. Росети поискал от Касабова да организира събирането на български доброволци (волентири). Касабов, верен на идеята си от Бялград, предложил щото и българите да образуват комитет, по подобие на тайния румънски комитет, който свали княз Куза. Росети, след кратко съвещание с Братияну, приел идеята. И централният румънски комитет във вечерно заседание взел решение „веднага да влезе в сношение с българите за съставяне на един техен комитет“.⁵

Атанас Андреев поставя началото на комитета във връзка с едно антрефиле в румънския вестник „Moniterul“, в което се ласкаели българите, а България се наричала „стара съюзница“. След появата на това антрефиле неговият съдружник Никола Жипа, румънин, му казал, че „румънското правителство сериозно иска да влезе в споразумение с българите. ...за образуването на един български комитет, който да се сношава с правителството“.⁶ Това съобщение, както бележи и Д. Т. Страшимиров, не изключва твърдението на Ив. Касабов.⁷ Румъните, които търсеха сътрудничеството на българската емиграция, са искали чрез повече свои хора да влязат във връзка с българи, за да ускорят постигането на своите планове.

Така се дойде до идеята за създаване на български комитет в Букурещ. През втората половина на март 1866 год. Българският централен таен комитет бе вече

един исторически факт. Най-напред Иван Касабов привлякъл Димитър Диамандеску, адвокат, доктор по правото. После се присъединили Стефан Ряпов, разпален патриот с незавършено още образование, Иван Аджевов – търговец, Атанас Андреев, търговец, и Хараламби Сяров, занаятчия.⁸ Тези шест лица образували настоятелството на комитета. То избрало от своя страна Димитър Диамандиев, Атанас Андреев, Хараламби Сяров и Иван Касабов, които съгласно предложението на Росети, трябвало да се срещнат с тримата представители на румънския комитет: Е. Карада, Гр. Серурне, инженер и депутат, и Чкърлан, префект на полицията в Букурещ, дясна ръка на Росети, депутат и главен редактор на в. „Ромънул“, за да изработят текста на съглашението за съвместна работа. След непродължителни разисквания двете тела се споразумяват и написват „една свещенна коалиция между румъните и българите“.⁹

Постигнатото съглашение съдържа седем точки. Според първата точка Българският централен таен комитет ще има преки сношения с румънския комитет. Точка втора предвижда да се образуват клонове от комитета в главните градове на България. Четвърта точка определя съвсем широко задачата и на двата комитета: „общо въстание срещу общия неприятел на християнските източни народи“. В България въстанието ще избухне тогава, когато се вдигнат на въстание всички балкански страни и области, които ще образуват конфедерация от независими държави. Точка пета определя средствата за постигане на тая задача: чети и печатни листове (позиви, прокламации). Начините на действия могат да бъдат най-разнообразни, но всякога ще се пристъпва към тях със знанието на централния румънски комитет. И накрай, в случай че Румъния, – постановяват последните две точки на съглашението, – постигне без война или по друг начин целите си, румънският комитет се задължава да подкрепи било материално, било морално и по-нататък българския комитет.¹⁰

Идеите на комитета обаче трябва да се потърсят не само в това съглашение, но и в допълнително изработения устав, наречен „Основно законоположение на народните тайни комитети“, който представлява един подробен план за вътрешна организация и, следователно, не

е без значение за развитието на комитетската идея. Ето цялото „Основно законоположение“ заедно с клетвата, която са полагали членовете на организацията:

1. Основата на съзаклятните български комитети е: тайност, деятелност и самоотвержение.

2. Началата и целта им са освобождение на отечеството с кой да е начин и средство, т. е. чрез възстановление на Българско царство самостоятелно под зависимост на Портата; или чрез конфедерация (съюз) със съседните народи.

3. Всякой българин с чувства патриотически и честност е приет в състава на тези комитети, като положи законната клетва.

4. Членовете на това съзаклатие се делят на две: членове дейци и членове просто съзаклатници. Членове са ония, които съставят комитети, а последните са членове спомагателни.

5. Комитетите се делят: на първостепенни или главни комитети, на второстепенни или спомагателни комитети и на отделения. Над всичките тези има един Централен комитет.

6. Всеки комитет, главен или спомагателен, се съставя, като станат най-малко седем съзаклатници в едно място, град или село. Те си избират председател, касиер и деловодител. Всеки член на комитета може да съставя отделения и всеки член на едно отделение може да ввожда и той и да прави друго, но никога не повече от десет души за всяко отделение. Оглашенето не е простено никому без нужното направление от надлежния комитет. Всяко отделение се съобщава с един само или двама члена на комитета чрез началника си.

7. Българският народ, като е лишен от народно представелство и всяко политическо представителство, се представлява на света чрез Централния комитет. Той представлява Българския народ и пред силите и пред какво да е началство чрез своите пълномощници, снабдени с формални пълномощни писма от Централния комитет.

8. Централният български комитет се съобщава непосредствено с главните български комитети от България, Румъния, Русия и пр., а всеки от тези главни комитети

се съобщава, тъй же непосредствено с второстепенните или спомагателни комитети, и всеки от тях се съобщава с отделенията си, които зависят от него.

9. Всеки член деец плаща при въвеждането си най-малко две лири под наименование право за вход, освен това плаща и всеки месец спомагателство по 1 икосор. Приема се с признателност и всяко по-голямо количество; всеки прост съзаклятник или спомагателен член плаща само месечно спомагателство по 2 цванца.

10. Началникът на всяко отделение отговаря за правото на входа, както и за месечното спомагателство на отделението си пред комитета, от когото зависи. Касиерът на всеки комитет дава отчет всеки месец за доходите и месечните разходи, а остатъкът се внася чрез председателя на комитета в касата на Централния комитет.

11. Всичките дела се вършат по вишегласие. Кога се касае за общо главно дело, тогава всичките главни и спомагателни комитети ще бъдат и те представени на общо разсъждение при Централния комитет чрез председателите си или чрез пълномощни техни представители.

Длъжности на комитетите: 1. Централният комитет ще управлява всичките други комитети. 2. Той ще представлява народа, дето ще да е нужно. 3. Той ще изработва всичките потребни актове, ще публикува брошури, новини, адреси и пр. 4. Ще кореспондира (съобщава) с всичките, ще прави тратации (съюзи) и с инородни други комитети или правителства.

Българските главни комитети ще са длъжни: 1. Да образуват второстепенни или спомагателни комитети. 2. Едните и другите ще са длъжни да разпространяват идеята и да образуват общото мнение в народа за освобождението. 3. Ще го приготвяват колкото могат с всички възможни средства, нравствени и веществени, за тази света цел. 4. Ще описват случки и неща, които спадат и спомагат на това предприятие, и ще ги отправляват в Цент. комитет за публикуване, ако ги намери за нужни и полезни. 5. Ще издирват всичко, което става и се отнася до народа и комитетите му и ще го рапортират на Централния комитет.

12. Нищо не е допущено да се пише и остане на хартия писано, освен настоящия закон. Затова всяко

писано, щом си свърши назначението, се изгаря. Рапортите и всички известия се вършат всякога устно чрез пратеници, или чрез секретни (шифровани) писма.

13. Всяко престъпление или вина ще се съди при Цент. комитет от секретния трибунал и наказанието ще се извърши от членовете на съзаклатието чрез жребие.

Клетва:

Заклевам се в честта си пред Бога и пред това честно събрание, че от всичко, което ще ми се яви, не ще открия никога никому нищо до смърт и до гроб.

Заклевам се и обещавам, какво че ще работя с всичките си способности за освобождението на отечеството си.

Заклевам се и обещавам, какво полагам живот и имот за светата тази цел.

Заклевам се и обещавам свършена покорност на законите и заповедите на съзаклестия Таен централен български комитет, свършено мълчание и точност на делата. Чистосърдечно, добросъвестно изпълнение на възложените мен задължения.

А в противен случай, ако бъда предател или престъпник, съгласявам се да бъда здробен от оръжието на това съзаклестие, което има длъжност да ме брани и право да ме съди.

Заклевам се.¹¹

След „Плана“ на Раковски от 1862 год. „Основното законоположение“ на Тайния комитет е вторият подробен проект за освобождение на българския народ. За самите му съставители той бе един устав, чиято главна цел бе да организира борческите усилия на народа, като осигури методично и целесъобразно желаната свобода. В това отношение трябва да признаем, „Основното законоположение“, или както ще го наричаме по-кратко уставът на Тайния комитет, внася нещо ново и бележи нов етап в развитието на обществената мисъл. За пръв път се прави опит да се потърсят двигателните сили на освободителното движение отвътре, а не отвън: организираният народ трябва да поеме борбата за своята свобода. Очевидно, тази е задачата на вътрешната организация.

Като установява най-напред целта – освобождение на отечеството, уставът дава подробно строежа на самата организация. Характерното в този строеж е, че централистичният принцип е съчетан с деление хората и комитетите на свършени и оглашени, с което, очевидно, се копираат организациите на разни тайни общества из Европа, но което е чуждо на българския бит и не е присъщо на една революционна организация. Така над първостепенните (главни), над второстепенните (спомагателни) комитети, както и над отделенията стои централният комитет. Самите членове на организацията от своя страна се делят също на две категории: дейци и оглашени, членове или съзаклятници. В този дух се определят и отношенията между хората и отделните комитети на организацията.

Съществената слабост на устава обаче е другаде. Той не посочва ясно и определено средствата, с които ще трябва да бъде постигната гонимата цел. Тя според устава ще бъде постигната „с кой и да е начин и средство.“ Тази широта обаче в определяне на средствата по-нататък в същия член се ограничава и след като се смесват цели и средства, посочват се само два начина за постигане на народното освобождение: „чрез възстановление на Българското царство самостоятелно под зависимост на Портата или чрез конфедерация (съюз) със съседните народи“. Явно е, че още твърде много се разчита на чуждата помощ, а не на силите на самия народ. Дуализмът с Турция и балканската конфедерация се явяват не само цел, но и средство за постигане на народната свобода.

Твърде общо са формулирани и задачите на самите комитети, без да се даде първенство на една главна цел: те „ще го (народа) приготвяват колкото могат с всички възможни средства, нравствени и веществени, за тази света цел“. Очевидно не се схваща ролята, която имат да играят комитетите в борбата за свобода и не се разбира тяхното истинско значение. Затова и цялата организация, както е дадена в устава, носи отпечатъка на нещо книжно и безжизнено.

Въпреки изтъкнатите слабости, значението на устава на Тайния комитет за развитието на политическата мисъл е очевидно. Той пръв дава подробен план за вътрешна организация и пръв изнася идеята за комитет пред съ-

знанието на масите. В това отношение той, както ще видим това на друго място, е най-близкият предходник на революционния проектоустав на Апостола.

Новите членове на комитета се записвали нощем, при особена церемония, съпроводена с голяма тайнственост. Ив. Касабов, който четял европейска литература, се запознава с тайните дружества на италианските и френски карбонари и възприема тяхната практика за приемане нови членове.¹²

Постигнатото съглашение следваше да се подпише и от двете страни. Румъните обаче протакаха работите повече от петнайсет дни и отлагаха подписването на съглашението. „Преследвайки временни цели“, както справедливо бележи проф. Михаил Арnaudов, „румънското правителство не било наклонно да се обвързва формално“.¹³ През това време страната избрала за свой нов княз Карол Хохенцолернски. През май 1866 год. той дошел в Букурещ и взел управлението в ръцете си. Силите признали новия владетел. Румънците се помирили с Портата. Опасността се разминала и сътрудничеството на българите станало ненужно. Историята с легията от Бялград се повтаря сега и в Букурещ. „Румъните си оплетоха кошника и зарязаха по-нататък всяко с нас сношение“, признава Атанас Андреев.¹⁴ Актът на свещената коалиция остава неподписан. През май румънският комитет престана да съществува, а българският, който бе клон на румънския, започна своето самостоятелно съществуване, без, разбира се, уговорената нравствена и веществена подкрепа на румъните.¹⁵

След като издаде на френски език книгата „България пред Европа в края на 1866 година“, която разпрати до великите сили,¹⁶ комитетът положи грижи да разшири организацията си и в сред българския народ отгатък Дунава. През лятото на 1866 год. Атанас Андреев бе изпратен в Търново, където сполучил да основе клон от комитета. Според Георги Димитров в Търновския комитет влезли следните лица: Хаджи Тодор Лясковчанинът, Стефан Карагьозов, х. Досьо Илиев, Тодор Мишков-учител, Илия Шиваров, Димитър Карагьозов и даскал Кунчо Кесариев. В същото време възникнал комитет и в Шумен, за където заминал Б. Сяров. Клон от организацията се основал и в Свищов. През 1867 г. този клон, след минаване четата

на Филип Тотю, бе разкрит от турците. Една част от хората му сполучиха да избягат, а заловените бяха съдени и изпратени на заточение.¹⁸

В началото на 1867 год. Тайният комитет издаде известния Мемоар до султана, в който се помъчи да убеди турското правителство, че е в негов интерес да даде автономия на България, като се провъзгласи султанът за български цар, а Турция и България образуват една силна дуалистична държава.¹⁹ С този си знаменит акт Тайният комитет, както правдиво бележи Михаил Димитров, искаше от султана да осъществи собствената му програма.²⁰ Идеята за една зависима българска държава бе прокарана и в устава на комитета, чийто чл. 2 предвиждаше „възстановление на Българското царство самостоятелно под зависимост на Портата“. В Мемоара, който е първият проект за българска конституция, дейците от Тайния комитет разработиха в подробности тази си идея. Султанът трябваше да се венчае в Търново като цар на българите, като преди това провъзгласи „политическата и религиозна автономия“ на народа, която да се основава „на една свободна конституция“. Основните положения, върху които според Мемоара трябваше да се изгради бъдещата държава и се осигури автономията на българския народ, бяха: 1. Народно и конституционно правителство; 2. Българското царство, което ще обхваща всички области, населени с българи, ще се управлява от царски наместник християнин, избран от народно събрание и „припознат от султана“; 3. Царският наместник ще управлява с помощта на един държавен съвет, избран от народното представителство. Неговите членове трябва да бъдат „изключително българи“, и без техния подпис „никое решение на царския наместник не ще има законна сила“; 4. Българското царство ще има свое народно събрание, свое правосъдие, своя войска и пр.; 5. Българската православна църква „ще се възстанови, както е била от старо време, т. е. автокефална и независима от всяка друга църква“.²¹

Очевидно, привържениците на дуалистичната политика имаха пред вид това, което бяха постигнали Австрия и Унгария с договора от 1867 год., и го сочеха като разрешение на българския национален въпрос. Тая политика, както вече изтъкнахме, не бе нещо ново в идейния

път на комитета. Новото в нея беше, че сега той я предлагаше като средство за осъществяване на народната свобода. Тази му надежда почиваше на наивната вяра във великите сили и в добрата воля на султана. Ето защо, макар в свещената коалиция с румъните да се предвиждаше „общо въстание срещу общия неприятел“, макар да се допускаха четите като средство за борба, макар член 2 от Основното законоположение да предвиждаше „освобождението на отечеството с кой да е начин и средство“, на практика Тайният комитет отбягваше революционните методи, странеше от Раковски, като хранеше надежда с мирни начини за разбирателство, споразумение и дипломатически натиск да постигне желаната цел. Ако султанът обаче откаже да възприеме идеята на комитета, тогава вече дейците на организацията ще се видят принудени да прибегнат до революционни действия: „Българският народ преди да прибегне към други мерки, като поднася тихо мемоар на В. Имп. Величество, изпълнява една от своите най-големи длъжности. Но ако за зла чест, гласът му остане без отзив, страшната отговорност за следствията, които биха могли да произлязат, ще падне върху ония, които биха взели в презрение законните желания на един народ верен, предан и покорен“.²²

На 21 октомври 1867 год. със средства на видни български търговци от Одеса комитетът започна да издава седмично свой вестник „Народност“, „от какъвто орган за напред се открива голяма нужда“.²³ Мотото на седмичника е: „Правдата е основа на царщинитѣ. Само праведното удовлетворение на народноститѣ ще заздравѣ всеобщій миръ“. Втората година вестникът излиза под независимата редакция на Иван Касабов и мотото се променя: „Правото и силата на народитѣ. Помогни си самъ и Богъ ще ти помогне“. Без да изневерява на първоначалните идеи на комитета, новата редакция се приспособява и към политиката на четите, която бе вече обхванала духовете на нашата емиграция. Това буди недоумение у другия водач на комитета, Панталей Кисимов, който смята, че комитетският орган е „свърнал настрана; вестникът взе очевидно друга политика, с противоположно направление... на оная, която поддържаше“²⁴ отначало. „На мирната политика от мемоара на Тайния комитет“, продължава

П. Кисимов, останал докрай верен на дуалистичната идея, „се препречи революционната политика на четите. В това положение той, комитетът, трябваше или да се тури начело на новата фаза на движението, или да ликвидира и да представи новата фаза на новите начинатели ... и той ликвидира“.²⁵ Ат. Андреев прави същите признания: „Раковски отказа дори и всяко съгласие в политиката на мемоара, в успеха на която, въпреки, никой от нас не вярваше ... и тя (нашата политика) трябваше да падне, за да стори място на активната революция. И мнозина от съзаклетниците на нашия таен комитет постъпиха в четите.“²⁶ Същото твърдение намираме и у Хр. Х. Николов: „Четите се препречиха на започнатата му самостоятелна дейност и дадоха нова фаза на работите“.²⁷

В същност четите не дадоха нова фаза на освободителната борба, а подеха с нова сила бунтовната традиция на освободителното движение. И действително, Тайният комитет престана да съществува като организация още през 1867 год. Д. Т. Страшимиров обаче отнася неговия окончателен край не към 1867 год., когато четите преминаха Дунава, а към 24 юни 1869 год., когато престана да излиза в. „Народност“.²⁸ Вярно е, че с разпадането на комитета привържениците на дуализма не изчезнаха веднага, ако и мнозина от тях да преминаха на страната на четничеството. Вестник „Народност“ обаче, макар да изнасяше от време-навреме и идеите на Тайния комитет, продължи своето съществуване не като орган на комитета, а като издание и орган на младите и изразяваше идейния кипез и неустановеност сред емиграцията във Влашко от лагера на младите. С тоя идеен кипез се сблъска и сам Апостолът, когато след втората обиколка из България се озова в Румъния. Въпреки тоя момент в идейния път на нашата емиграция ние ще изясним по-късно и тогава ще се разбере по-добре политиката, която следваше „Народност“ след разпадането на Тайния комитет.²⁹

В заключение ще изтъкнем, че комитетът изникна епизодично, без „приемственост на обществените идеи“,³⁰ и бе немислим без инициативата на румъните. При това, той се откъсна от четническия курс на Раковски, чийто хайдушки романтизъм не беше достигнал още своя връх. Ръководителите на комитета пренебрегнаха най-важния фа-

ктор в борбата за свобода—народа и не бяха на ясно върху ролята, която можеха да изиграят отделните комитети вътре в страната. Тайният комитет не може да създаде една реална идеология и затова не допадна на съзнанието на народните маси. Най-сетне той не може да излъчи избрани водачи и не остави трайно наследство.³¹

Но макар да не може да оделотвори своята програма и въпреки че води едно предимно книжно съществуване, той изпълни известна историческа роля. По отношение на Румъния той изигра ролята на една диверсия, като между другото допринесе да отслабне военната охота на Турция, която се отказа да възстанови правата си със сила и предпочете да признае извършената промяна. Пред съзнанието на народните маси той пръв изнесе идеята за комитет и то само няколко години преди да се създаде революционната комитетска организация. Така той се яви като предтеча на революционния комитет, защото внесе нов принцип и отбеляза един етап в развитието на обществения дух.³²

Когато през август 1866 год. Раковски се завърна в румънската столица и научи онова, което бе извършено зад гърба му, той се обяви против комитета. Избраният народен водител се почувствува дълбоко оскърбен от лекомислието на своите хора, както и от държането им след неговото завръщане. Панайот Хитов живо предава възмущението на Раковски. С лоши епитети именува той неоялните си ученици в политическата борба. Цялата работа според него е много „низка и гнуснава. Румънското правителство ги е употребило за своя собствена полза... Тъ, Касабовъ и др. мислятъ, че сж направили голъми работи! Ако утре се покаже сгодно време, хората нъма да ни върватъ, защото много пжти сж ги лъгале различни шарлатани!“³³

За големия патриот комитетът бе една измяна на народните интереси и той се зае с всичката си енергия да поправи грешката. Той събира пръснатите кадри на революционната емиграция, осветлява хората на делото върху извършеното от комитета, затвърдява вярата им в изоставените задачи и разпалва борческия устрем на масите. „Верен на своите идеи на всегашната своя тактика, той бърза сега вдъхновен не от суетен никакъв изблик за надмощие над комитета, както подмятат про-

тутакси съ смърть, кату го обличѣтъ и докажѣтъ предъ сичкѣтъ дружинѣ. Ако ли той, подиръ пристѣпленіето си успѣе да избѣгне ненаказанъ отъ своѣтъ четѣ, тогава Войводата, чрѣзъ срѣдствата, които разполага, длѣженъ е да извѣсти тутакси на други тѣ чети които сѣ длѣжни да употрѣбѣтъ общо сичкитѣ възможни срѣдства да го нажѣтъ смъртиѣ. Ако ли же и отъ сичкитѣ тѣхъ отбѣгни ненаказанъ тогава остава таѣа грыжа на Върховното Народно Начялство да изпълни святаѣ длѣжность, дѣто ѣ да прибѣгни онъ.

6-о. Ни единъ инородецъ и иновѣрецъ не ще ся приѣма подъ никакавъ начинъ въ народны тѣ горскы бѣлгарскы чети за таѣа годинѣ.

7-о. Първостепенитѣ Войводи имѣтъ власть и право да съставѣтъ новы чети въ горытѣ и да имъ назначавѣтъ войводи третостепенаго чина, като гы подложѣтъ подъ прописанѣтъ клѣтвѣ и подъ настоѣщему закону.

8-о. Сичкитѣ войводи сѣ длѣжни да слѣдувѣтъ направленьята и наставленьята главнаго войвода който е упрѣдѣленъ отъ Народното Върховно Начялство и кому подъ управлението сички тия ще бѣдѣтъ.

9-о. Коѣто друга чета Бѣлгари би ся поѣавила въ Старж-Планинѣ и другадѣ по Бѣлгариѣ, ако тѣа чета не покажи знака и неиздаде лузинкѣтъ, които ще раздаде и наряди на народнытѣ горскы чети, Върховното Народно Начялство и главный Войвода, ако тѣа друга чета не покажи тѣя и ако ѣ ся прѣдложи, на миренъ начинъ, да приѣмни да ся подложи подъ настоѣщему закону не приѣмни, всѣка отъ народнытѣ чети е длѣжна да ѣ удари и разбие. Ако ли не сполучѣтъ да ѣ разбиѣтъ длѣжни сѣ да извѣстѣявѣтъ вѣрнытѣ Бѣлгары жители да ѣ и тии прѣслѣдовѣтъ кату еднѣ ненароднѣ и разбойническѣ четѣ. А Турскитѣ чети въобще трѣбва да ся удрѣтъ и разбивѣтъ до истрѣбление.

10-о. Войводитѣ имѣтъ пълнѣ власть да казнѣтъ съ смърть всѣко придателско пристѣпление, било сторено отъ дружинѣтъ на горскытѣ народны чети, било сторено въобще отъ кого и да е друго Бѣлгарина.

11-о. Главный Войвода е длѣженъ да дѣржи неприкѣсни приписки съ Върховното народно Начялство и да дава отчетъ на сичкитѣ си движения и дѣла въ похода

си, както и въ врѣмя потрѣбы и нужды да изпроважда незабавно нарочно чловѣцы, чрѣзъ срѣдствата които онъ по особны наставления разполага.

12-о. Въ случай смърти (не дай Боже!) главнаго войвода второстѣпеный най-опытный Войвода ще постѣпи на негово мѣсто и ще слѣдова сѣщия ходъ на дѣлата, коихъ е слѣдовалъ онъ. На мѣсто же второстѣпенаго Войвода ще постѣпи знамяносеца бывшаго главнаго Войвода; а знамяносеца второстѣпенаго Войвода ще бѣди знамяносець новаго главнаго войвода. Ако ли ся прилучи смъртъ втѣростѣпену Войводу тогава главны я Войвода ще постави на негово мѣсто своего знаменоохца, а знаменоохца второстѣпенаго Войвода ще постави себѣ знамяноохца. На негово мѣсто ще нареди най-достойнаго момка между дружинѣтѣ. Ако ли ся прилучи смъртъ трѣтостѣпенаму Войводу, главный Войвода ще разпоряди спорядъ изложеный начинъ. Нъ въ такива случаи прописаната клѣтва трѣбва да ся подновява. Ако ли главный Войвода ся нахои далѣчъ въ такива случаи, тогава дружината чрѣзъ общо съгласие т. е. чрѣзъ вышегласие ще избере себѣ временаго Войвода отъ помежду си, додѣто ся срѣщнѣтъ съ главный Войвода и го онъ удобри.

13-о. Ако нѣкой си отъ дружинѣтѣ, за каквато и да е причинѣ дигни рѣкѣ противъ Войводата, знамяноохца или противъ кого и да е отъ дружинѣтѣ, сички сѣ длѣжни съгласно да го накажѣтъ тутакси съ смъртъ.

14-о. Сичкитѣ Войводи сѣ длѣжни на първия позивъ главнаго войвода да притичѣтъ незабавно на онова срѣдоточие дѣто гы онъ призове, освѣнъ въ случай невѣзможности. Ако ли ся докажи чи някой си е послушалъ тойзи позивъ имѣвшъ възможность, таковый же ся сматра за народенъ придатель и ще ся казни смъртиѣ.

15-о. Никой войвода не можи да ся върни назадъ додѣ ся ни срѣшни съ главный войвода и додѣ ся не споразумѣтъ съ него за обратното минуванье.

16-о. Върховното Народно Начялство ще обурѣжи сичкы тукашны четы и ще имъ набави сичкитѣ нуждни потрѣбности за похода имъ, както ще имъ улѣсни хода и минуваньето за въ Българѣ и обратно. При томъ ще ся старай и грыжи не само за тѣхното безопасно зимовище, нъ и за новосѣставенитѣ отъ тамо четы.

„Законът“ завършва със „смъртнѣ клѣтва“, която при тържествена обстановка ще трябва да положат всички момци, които ще постѣпят в „народнѣтъ горскѣ четѣ“. Клетвата има следния текст: „Заклѣвамъ ся днесъ прѣдъ Бога на честный кръстъ и на святото благовѣствуване чи щѣ удържѣ и испълнѣ сичкѣтъ свѣти обѣзаности, които ми съобщихъ и четохъ въ закона. Свѣтлото слѣнце нека бѣди свидѣтель на моѣтъ смъртнѣ клѣтва, а хѣбритѣ юнаци съ остритѣ си ножеви да бѣджѣ мои казнители въ моето пристѣпление“.³⁵

„Законът“ е по-скоро един устав за организация на четите, за управлението им, за реда и дисциплината, за задѣлженията на четници и войводи, отколкото план за едно въорѣжено действие. Новият елемент, който вниса в старото хайдутство, е, че подчинява четите на организация и общо ръководство. Макар да предвижда за редица случаи смъртно наказание и да прокарва строга дисциплина в новата хайдушка организация, все пак „Върховното народно Българско тайно гражданско начѣлство“ има по-демократичен строеж, отколкото „Военното начѣлство“ в Бялград. Не ще съмнение, Раковски държи сметка за настроенята на по-младите, които се бланят от демократичния характер на комитета. Така той заменя абсолютическия дух на Бялградския „Щатутъ“ с демократичното устройство на „Гражданското начѣлство“, за да го противопостави на колективните начала на комитета.

Раковски подчини хайдушките чети на организация и планова дейност. Чрез хайдутите той се зае сега да осъществи освобождението на своя народ. Въздействието, което упражни върху хайдутството, бе огромно. Неговите идеи извършиха преврат в душите и умовете на смелите борци. „Като че научихме нещо ново“, пише Христо Н. Македонски, „нашият кръгозор като че се разшири, ние разбихме вече нещо повече, отколкото знаехме до днес. До вчера ние смятахме, че крайната цел е да станем хайдутѣ и да си отмѣщаваме за частни или же локални обиди, оскръблѣния, злоупотреблѣния, и убийства; сега ние видяхме и разумяхме, че имало и друга по-широка деятелност, че е възможна такава деятелност, че има други и твърде сериозни хора, посветени да предприемат и вършат дела от по-неограничен, по-широк и по-общ

характер. Думата бунтовник се запечати в главата ми. Аз не исках вече да съм прост хайдутин – да отмъщавам за себе си, за домашни и приятели, а исках да стана бунтовник, да помогна на народа да се избави от ярема, що го притискаше и мачкаше. Хайдутин – това ми се виждаше вече твърде малко от това, що аз усещах сега, че трябва да се върши, че трябва да се прави от ония, които се посвещават на народните дела“.³⁶

„Законът“ на Раковски не само възпламени старото хайдутство, но, както вярно бележи Хр. Н. Македонски, разшири неговия кръгзор. Усилията на хайдутите сега придобиха смисъл и цена в собствените им очи. Озарени от един общ идеал, те подеха с необикновен устрем борбата за свобода. Впрочем, още в Бялград хайдутинът бе станал бунтовник, сега обаче Раковски го организира за самостоятелно революционно действие. Облегнато на себе си, старото хайдутство се зае само, без чужда помощ, да осъществи общонародното освобождение, като подигне масите на въстание. При това в Бялград Раковски разчиташе изобщо на българската емиграция, която превърна във въоръжена сила. Така обаче той можеше да действа само при сътрудничеството на друга държава отвън. Сега, когато това сътрудничество липсваше, той можеше да разчита само на бойните ядра на емиграцията. Хайдутите бяха тия бойни ядра. Те бяха една готова въоръжена сила, която и без това действуваше вътре в България. „Хайдутите“, бележи Боян Пенев, „остават за Раковски единствена среда, дето е можел поне отчасти да осъществи бунтовническите си идеи“.³⁷ И той се зае да ги организира за решителна борба.

Планът за действие остава все същият: към четите отвън ще се присъединят готови ядра от съчувственици отвътре, за да поведат народа към обща въоръжена борба за освобождение. Патриархът на бунтовното движение остава верен на революционния метод на борба до края на живота си.

Още през зимата около Раковски започва трескава дейност. Писма и покани се разпращат навсякъде, за да се записват младежи за четите, а търговците и заможените българи се обикалят за пари. Мушията на Никола Балкански при Циганка става център на приготовленията.

Тука се леят куршуми, приготвява се барут, шият се дрехи; войводите дават заповеди и се съвещават. Приготвленията вървят най-усилено. Желанието на Раковски е да приготи колкото се може повече чети.

Най-големи грижи поглъща въпросът за въоръжението на момчетата. Набавянето на оръжие иска не само много средства, но е свързано с големи трудности при купуването и пренасянето му. Иван П. Хр. Кършовски, писар в четата на П. Хитов, дава ценни сведения за въоръжението на четниците. „Потребните за целта фишеци се изработиха и приготвиха в мушията Циганка от момчетата, патрони тогава още нямаше, а книжни фишеци, понеже пушките се пълнеха от към устата; те бяха капсалии, някои от които двуцевки, едната от които цеви беше винтовка, а другата гладка цев; първата се пълнеше с куршуми, а втората със сеченки (куршум нарязан на четири). Всички момчета, готови за пътуване, бяха въоръжени с пушка, револвер и сабя, а някои и с ками. За носене дрехи, провизия и ядене имаше по една торба за носене на гръб, препасана през рамената с ремици, закопчани през гърдите. В тия торби всеки момък имаше двеста готови фишеци, поставени в по две тенекени кутии, както и по рог пълен с барут“.³⁸ Що се отнася до пушките, и сам Апостолът признава, че една трета част от тях са били „тояги“, т. е. стари и негодни пушки, които се пълнели отгоре.³⁹

Приготвленията не остават незабелязани от бдителното око на румънската полиция, която по внушение гледа със смесено чувство на възбуждението, обхванало българската емиграция. И формално румънската власт не можеше да допусне на своя територия организирането на чети срещу южната си съседка, с която едва бе подобрила отношенията си. Ето защо от страна на емиграцията се изискваше голяма тактичност и предпазливост. Хайдушкото гъмжило трябваше да се разпилее, да прикрива своята дейност и се пази от полицията. В разговори и писма за приготвленията се говори и пише алегорично: за търговии, панаири, стока и пр. Никола Балкански, братовчед на Раковски, прибира голяма част от момчетата като работници в чифлика си при Циганка. Усилията да се запазят в тайна приготвленията, придават съзаклетнически характер на дейността на емигра-

цията, обединена около Раковски. Това обстоятелство иде само да увеличи опиянението и да засили треската на приготовленията. Не липсват наивни и трогателни случаи, които идат да подчертаят още по-ярко героичния подем на момента.

Хаджи Васил Николов, карловец, продава мляко с кобилица из улиците на Браила, но гори от желание да се присъедини към момчетата, които се готвят да минат Дунава. Затова той не се колебае нито за момент и, когато му се удава случай, захвърля кобилицата и отива в Букурещ, за да отнесе на Панайот Хитов едно писмо, дадено от Ст. Караджа. Гладът не го плаши, но той е отчаян, когато войводата отказва да го вземе в четата си. В тоя момент на отчаяние той среща Левски, с когото се знае от Карлово. „Вървахме полекичка“, разправя Хаджи Васил, „и аз му разказах, че съм бил при войводата, че съм донесъл писмо от Караджата, че искам да вървя на Балкана. За природност съм дошел.

Левски се спре, погледна ме и се усмихна. Вместо природност, аз казвах природност. Левски се смееше и ми каза: „Ти остани тука, защото ние ще отидем на Балкана, но можем да станем и хайдути.“

Докато разговаряхме и обикаляхме, стигнахме пак същото място, отдето тръгнахме, и Левски ме остави, та влезе в стаята, дето беше Панайот Хитов. Аз го чаках да излезе, чаках, но той не излезе. Тогава аз влязох и гледам – Левски го няма. – Е, какво намисли, момче? – ми каза Хитов. – Ще вървя с вас, – отговорих, за природност съм дошел. Войводата се усмихна и захвана да глади дългите си мустаци. След туй поръча да дойде Иван Зерделийски от Сливен и му каза: „Напълнете му един шиник малай и нека влезе в казармата с пълно!“ Казармата беше един самънлък. Като влязох вътре, Левски се разпореда и ми дадоха пушка, един пищов и патрони“.⁴⁰

А между това пролетта приближава и юнаците горят от нетърпение да преминат Дунава. И тъкмо по това време Левски пристига в Румъния, повлечен от общата треска на приготовленията. Във Влашко той намира веднага своята желана среда. Тука за последен път той се вижда със своя учител в обществената борба. Намира го остарял и измъчен от болестта, но със същата вяра в

бъдещето на народа, погълнат сега всецяло от грижите по приготвянето. В последната година от живота си Раковски е особено бодър и работи с удвоена енергия. Тука са всички войводи и почти всички приятели и близки от легията в Бялград. Новото впечатление покрива спомена, който живее в душата на бъдещия апостол. Жажда за борба и готовност за жертва се четат в очите на всички. Припряността на приготвянето и вярата, че е настанал решителният час за разплата, окриляват със светла надежда дейците. Дяконът е отново между своите. Приятелите му са особено радостни, че след петгодишна раздяла виждат помежду си своя млад и обичан другар. Той се чувства честит от тяхното доверие и постъпва веднага в четата на главния войвода.

Четата на Панайот Хитов – главният войвода на всички чети, бе първа от проектираните бойни ядра на Раковски, която минава Дунава. Тя се състоеше от трийсет души. Приготвянето, доколкото позволяваха средствата и обстоятелствата, бяха вече завършени, и младите четници очакваха с още по-голямо нетърпение деня, в който щяха да стъпят на родната земя. Водителството на четата поема сам главният войвода Панайот Хитов, бащата на хайдутите, който с легендарните си подвизи бе гордостта на бунтовната емиграция. Водил не една чета из Стара планина, мустакатият войвода познаваше Балкана на пръсти и се радваше на безграничното доверие както на емиграцията, така и на народа. С големия си хайдушки опит, с широките си връзки всред народа, със здравия си разум и реален усет към нещата, той бе най-яркият представител на хайдушкия романтизъм.⁴¹

По изричното настояване на Раковски, Панайот назначава Левски за свой знаменосец. Големият бунтар цени качествата на своя ученик. В неговото лице избраният народен водач вижда утрешния апостол на свободата и затова държи той да бъде знаменосец на четата. П. Хитов, който познава Левски от 1867 год., в първо време не е съгласен с Раковски: „По моето мнение не можеш да бадис не бешис практичен за да можеш да ме са повериш чета да придвожда“.⁴² Главният войвода смята, че Левски няма нужния опит, за да му се повери отговорният пост на знаменосец на четата. Впоследствие обаче той се под-

чинява на Раковски, защото в четата му влиза и дядо Жельо, когото определя за свой помощник, „помагачъ“.⁴³ Съгласно традицията и правилата, изработени от Хитова за ръководене на четите, за знаменосец се избира най-опитният между момците (правило 44),⁴⁴ а според чл. 2 от „Привременният законъ за народнитъ горски чети“... на Раковски, в случай на смърт знаменосецът замества войводата и поема ръководството на четата. Доверието, което Раковски и Хитов оказват на младия четник, е извънредно голямо. То надскача иерархията, скъсва с практиката и наредбите и е израз на признание достоинствата на Левски, вярно оценени преди всичко от Раковски. Сам Левски приема оказаното му доверие като голяма чест. Той е дълбоко развълнуван. Високо съзнание за дълг и отговорност изпълва мислите му. За пръв път той ще стъпи на родната земя като истински бунтовник.

На 28 април през нощта четата минава Дунава под Тутракан, без да бъде усетена от пограничните постове.⁴⁵ Първата си нощ дружината прекарва в гората под Българско Сливово, на разстояние два часа от Тутракан. На сутринта момчетата залавят един турчин, една „зелка“, под което име за по-голяма предпазливост Ив. П. Х. Кършовски записва в дневника заловените пленници. Четата взима югозападна посока, внимателно заобикаля селата Писанца и Белица и на 1 май, след като убива заловения турчин, навлиза в Делиормана. Многото турски села, несигурните и непознати пътища заставят четата да бъде особено внимателна. Тя трябва да потуля грижливо своите дири, да се промъква незабелязано между турските села и да унищожава всички заловени по пътя турци, най-често случайни свидетели на нейното движение. Сам войводата съжалява за това безмилостно клане, но признава, че другояче не са могли да постъпят: „Наистина, тие турци бѣха изклани сѣвсемъ напраздно; но, да говоримъ право, можехме ли ние да постѣпимъ другояче? Ако да бѣхме ги пустнали живи, не бихме спасили главитѣ си. Дето ще да тичатъ тие да викатъ на помощъ войска, за да ни гонятъ по Делиорманскитѣ равнини и Герлово, ще бжде по-добре, ако ги изколимъ ние“.⁴⁶ Четата воюва, а на война законите са жестоки. Някои от уловените турци предизвикват, и Панайот използва тия случаи, за да ги

запознае с хайдушкия морал. Един от тия верни поданици на султана, след като го залавят и подкарват вързан, се обръща към войводата, като му напомня, че е грехота да карат вързан турчин, мъката е дадена само за гяурите. Панайот кипва и дава заповед да бъде обесен веднага. „Трѣбва да отдѣлимъ малко мъжи и на османлиитѣ“, рекохъ азъ на турчина, „защото на българитѣ е вече тежко да ги носятъ“.⁴⁷

Добри българи показват пътя на четата, която на 3 май преминава железопътната линия Русе – Варна, два часа под Разград, и продължава по-нататък пътя си през Османпазарско (днес Търговище). На 5 май между нивята, из които се движат, момчетата забелязват зелените склонове на Стара планина. Балканът окрилява душите с приток от нови сили. На 12 май дружината навлиза вече в Стара планина под село Тича.

През Котел четата се отправя за Сливенския балкан. Преди това обаче Панайот се запасява с хляб от града и оставя Цанко Кънев с тринайсет момчета да действа из околностите на Котел. „Защо то бѣхъ чулъ“, обяснява сам той своята постѣпка, „чи нѣкои разпалени младежи отъ Тулча, излѣзли да ны търсятъ и да се придружатъ съ насъ“.⁴⁸ С останалите седемнадесет юнаци главният войвода поема пътя за Сливен. Когато излизат на билото на планината близо до Котел, към четата се присъединяват две момчета от Тулча. Малко по-късно, на 22 май, в четата влиза още един тулчанец. Други четирима момци от Варна, изпратени от Н. Даскалов, който ги е уверил, че „всичко е готово въ планинѣтъ: оржѣе, дрѣхи и др.“⁴⁹, се присъединяват към четата в сливенските лозя. В края на първия месец от влизането на четата в България към нея се присъединява една малка четица от петима сливенци. Новопридошлите хора разкриват действителното положение на нещата.

Вестта, че Панайот снове с чета из Балкана, е била вече проникнала всред народа, с когото войводата сам търси да установи навсякъде връзка. Върхът „Българка“, където четата се заседява по-дълго, е старо хайдушко гнездо на Панайот. Мълвата за новия му поход се пониса из цяла Тракия. Въображението населява Балкана с хиляди въоръжени и смели юнаци. Трепет и надежда изпълват душите на робския народ, но жаждата за бунт още не

е узряла в неговите гърди. Борческата воля на масите още спи. На юг се синее Бакаджиците, а на запад, в безкрая на хоризонта, се губи могъщият гръб на Балкана. И глухата пустинност на планината сякаш иде да увеличи чувството на самотност, което четата изпитва сега, когато е вече дошла между народа.

Войводата вижда ясно, че един беден народ без организация и без оръжие не може да въстане. Затова и той разубеждава дванайсетте въоръжени момци от Сливен, дошли при него с цел да се бият за свободата. Той не одобрява техния план да ударят турската махала в Сливен и да запалят конака. Войводата преглежда оръжието им и вижда, че то е старо и негодно. При това момчетата са много млади. Той отхвърля и желанието им да се присъединят към него. Една голяма чета из Балкана, при това състояние на народа, има големи неудобства. Смели момци се явяват и от Ямбол, Карнобат, Стара Загора и искат съгласието му, за да грабнат пушките. И тях войводата отклонява от намерението им. Той ясно вижда положението на народа в оная част на страната, където сам бе работил най-много, където имаше най-голямо влияние и вярно определя необходимите условия за едно въстание: „Азъ не можехъ да имъ позволя да се побунятъ, защото народътъ не бѣше приготвенъ за възстание — ние нѣмахме никаква организация“.⁵⁰ Войводата споделя тия мисли със своя знаменосец и с Иван П. Хр. Кършовски. Бъдещият апостол и сам вижда, че народът е неподготвен, безсилен и няма съзнание, нито воля за борба. Жажда за свобода не му липсва, ненавистта му към тиранията също не е малка, но по-далеч той не отива. Никой не го е подготвял още и той носи търпеливо робската си участ. От другаа страна младият знаменосец долавя, че липсва сила, която да се противопостави на турската мощ и да поведе борбата за свобода. На силата би трябвало да се противодействува със сила. Малките и гладни чети, които могат да бъдат пометени всеки момент, са единствената сила, която води борба с потисника. Народът е само нам зрител на тая борба. Тези мисли възникват в съзнанието на Левски и отекват болезнено в душата му. Те не са узрели още, а само като бегли проблясъци минават през съзнанието му. По-късно, когато прави преоценка на своя опит, той ще разбере още по-

добре стойността на четите като средство за борба. За сега обаче като знаменосец на четата той е погълнат единствено от съзнанието за дълг и чувство за отговорност.

Достоен носител на знамето, той е истински помощник на своя войвода. Винаги бодър и пъргав, младият знаменосец сякаш не познава умора. Една вечер след няколкодневен поход откриват, че плененото през деня черкезче е избягало. Всички са изморени и никому не се става да го търси. „Левски единствен“, бележи хаджи Васил Николов, „се спушна в една гора да го дири, обиколи я цяла, после тича на страни от нас, – Бог да го прости, беше много лек – но не го намери и се много ядоса“.⁵¹ Сам войводата е възхитен от качествата на младия си помощник: „Знаменосецът ми Левски на сън беше лек като заяк: от най-малкия шум той рипваше и се улавяше за оръжието. По скалите и по върховете планински той се катереше като дива коза, а пък деретата като сърна прескачаше; куршумът му всякога на месо удряше. В боя той бе пъргав и решителен като лъв.“⁵²

Левски бди върху дисциплината на четата и пази нейния морал. Никое нарушение и ничия слабост не остават незабелязани от бдителния му поглед. „В Балкана вървахме“, разправя познатият ни карловец хаджи Васил, „един подир други. Бяхме много уморени и често заспивахме, както вървим. Веднаж аз съм заспал, и четата се измъкнала, без да я усетя“. Останал сам, той се лута из планината, докато достига до един кръстопът. „Коя пътека да уловя? Сега се уплаших и ми мина през ума, че мога да бъда уловен и да разберат на къде отиват другарите ми и тях да уловят. Като не знаех какво да правя, реших да се помоля на Бога. Свалих си пушката, коленичих на кръстопътя и се заклех с висок глас, че ако сполуча да взема добрия път и избавя себе си и другарите си, щом се върна в Румъния и спечеля сто лири, ще ги харижа на Божи гроб и ще отида чак там да благодаря за избавлението си. Целунах земята, станах, нарамних пушката и улових една пътека. Не извървах много път, гледам Левски с един четник насреща ми. Аз се зарадвах много, но той строго ме запита, къде съм бил, защо съм останал – съмняваше се нещо“. Със същата наивна простота хаджи Васил описва друга случка. След едно сражение при Буново „стигнахме до един голям

извор и момчетата поискаха да пият вода, но Левски извади сабята и никому не позволи да пие. Аз крадешком на единия край се наведох и пих. Водата беше много студена. Левски ме зърна, дотърча и ми запали един шамар, като ми каза още веднаж изморен да не пия вода. Оттогава уморен и изпотен вода не пия.⁵³

Продължителното стоене на четата в Сливенския балкан става вече опасно. Потерите сноват навсякъде из планината. При това войводата Цонко Кънев се завръща от Котленско, след като бе водил твърде нетактично четата си, която се пръска на две групи и всяка поотделно идва при Панайота. Завръща се и дядо Жельо, когото войводата бе изпратил да търси Филип Тотя. Известието, че второстепенният войвода Филип Тотя е разбит от турците, е голям удар за Панайотовата чета. От вестник „Македония“ Хитов научава, че Тотьо с четирима души се отдръпнал в Балкана към Марагидик или Троян. Да се седи повече в Сливенско, където познава вече добре положението, е безсмислено. Той се чувства длъжен да потърси Тотя и да му помогне. При това, „мене се искаше“, изповяда сам маститият войвода, „да узная въ какво положение се намираше по ония мѣста народътъ“.⁵⁴

През нощта на 21 май, след като войводата Жельо се отделя със седемнайсет момци от четата, Панайот изтегля своята дружина и поема пътя към Централния балкан. Отделянето на Желя изглежда е огорчило Панайота, та писарят на четата бележи по тоя повод: „Тогава главнѣй войвода като видѣ работата на кждѣ сочи, съвѣтва се съ неговѣтъ 23 другари и рѣшихме да сж опжтиме по Стара планина за въ Сърбиѣ за гдѣто и трѣгнахме.“⁵⁵ Без особени приключения четата преминава Еленския балкан, спуска се към Мъглиш, заобикаля Бузлуджа и прехвърля Св. Никола откъм юг, над Шипка. На 3 юли преминава Марагидик, заобикаля Юмрука, където заклали двацет агнета, и поема широките скатове на Амбарица. Пред очите на четниците се разкрива чудното Карловско поле, а в подножието на Балкана, скрито в зеленина, едвам се забелязва и Карлово, родното място на техния знаменосец. Трепва неговото сърце. Въннение изпълва гърдите му. Той трябва да види майка си.

Има особена красота в това удивително съчетание на сила и мъжественост, на дълг и дисциплина от една страна, и нежният порив на сърцето, намерил израз в обичта към старата му майка. Той решава да слезе от Балкана, за да я види и прегърне. Без тая малка наглед проява от живота на Апостола би липсвало, наистина, нещо много характерно за неговата личност. „Байряктарътъ ми“, бележи Панайот Хитов, „който бѣше родомъ отъ Карлово, ме помоли да го пусна да иде и да се види съ майка си.“⁵⁶

Войводата дава съгласието си, като се споразумяват да го чакат при едно отсечено дърво. Със затрогваща искреност и простота на израза Левски сам описва слизането си в Карлово в своя автобиографичен разказ в стихове, единственият литературен опит, който ни е оставил:

... отъ планини слизахъ за Карлово отивахъ
съ тюрюмето Иванъ азъ да са видѣхъ
Самъ самнничякъ обкиченъ обржженъ
съ пушка белгійка и чивъ пищови
и остра сабія на менъ блещяха
призъ двѣ призъ три стражи си минахъ
на четвъртата мене съзряха
потеглихъ пушка извадихъ и сабія
нискими доваръ грждобранъ бѣше
страхо-пжзли турци веднагъ се пръснаха
отъ самичякъ асъ щом ме видѣха,
въ зора то бѣше въ Карлово ни влязохъ
на кжржтъ остахъ въ зеления мамули,
кога бѣ въчеръ примжкнахса асъ
съ работници хора заедно и асъ катъ идатъ отъ
кжрж...⁵⁷

Можем да си представим срещата между майката и сина, облечен в хайдушки дрехи, въоръжен от глава до пети, смел до безумие в своята обич към нея. Тя го гледа, слуша го без да плаче, изтерзана от грижи и безпокойства, щастлива да види своя първенец макар и за миг при себе си. Сега тя разбира чудния му живот и, примирена със съдбата, чете в очите му обречената жертва на свободата. Страдание и обич разкъсват майчиното сърце.

Идват и другарите му да го видят. Жадни от любопитство, те разпитват за четата, и смели надежди изпълват гърдите им. От тях той научава, че Иван Тюремето и Петко Пулев, с които е кореспондирал, са били издадени и осъдени на четири години затвор във Видинската крепост.

А между това мълвата слухти и бързо разнася из града вестта за неговото слизване отъ Балкана. Но докато настръхналата власт вземе мерки, Левски бързо се измъква из града и поема пътя за Балкана. Вместо него завеждат майка му в конака. Тя спокойно изслушва заканите на разярения мюдюрин. Презрение и гордост изпълват очите ѝ. Тя знае, че Васил е вече в безопасност, и троснато отговаря, че няма заптиета, за да знае де е синът ѝ. На новите заплахи тя отговаря още по-смело: турците са прогонили сина ѝ от Карлово, а сега го търсят от нея. Мюдюринът заповядва да я изгонят. Започва се разкарване и насилие над другарите му. Те мълчат и понасят геройски всичко. Неизвестен карловец в една дописка до вестник „Народност“, 1, бр. 18 от 23 март 1869 год. съобщава по тоя повод: „Правителството улови 14-годишно момче на име Х-а Василъ (Васил Караванов, н. б.),⁵⁸ на което е лелинъ сынъ горепоманутій Василя Иванова, че нѣкои турци быле ушъ видѣли като влязалъ послѣдній въ кѣшъ-тѣжъ първый“. Властта го разкарва цели пет месеца из затворите на Карлово, Пловдив, София, Русе и Търново и най-сетне, след много подкупи, „едвамъ можя да се отърве и ся върна въ Карлово, като че бѣше изъ гроба извадино“.

Озлобени от своето безсилие, турците търсят Левски навсякъде. Подозренията им ги насочват към Войнягово, където започват нови издевателства. Неизвестният карловски дописник на „Народност“ дава и в това отношение интересни подробности: „Сѣще-то лѣто, село-то Войнягово (2 часа отъ Карлово) пропищя кански отъ мѣжы – Потери върху потери пѣлнѣха село-то отъ единій край до другый, и какво правихъ тѣзи Турскы потери? – Търсихъ едно наше Карловче на име Василъ Ивановъ, бивши некогашъ учитель въ това село и отъ послѣ забегналъ въ Влашко, отъ дѣто прѣминалъ ушъ и той съ хайдутѣ-ти кои-то дошле въ Балкана надъ Карлово, слѣзолъ былъ въ селото да ся намѣри съ нѣкои

негови ятаци, такъвъ слухъ ся бѣ раздало за него въ това врѣме. Клети-ти селени колко-то бой изядоха, отъ колко-то масрафъ излязохъ, за да хранѣтъ бесни-ти Турскы потери, единъ само Богъ знай. Единъ Карловскы уголялъ читакъ на име Джинджи Мустафа, който мѣжду Турци-ти ся считаше за най-добъръ хитъ, намѣри въ него обстоятелство благоврѣміе, да извади всичкый си хжъ надъ тези бедни селени; Чорбаджій тѣ, Попътъ и Даскалъ-тѣ отъ това село, имахъ злочестинѣ-та, да истърпѣтъ най-тиранскы ти мѣченія, отъ този побѣснялъ читакъ зашто-то биле ушъ знаели бившій-тѣ си учитель дѣ ся намиралъ, а не го обаждали. Отъ този истій-тѣ звяръ пострадахъ и много хорица отъ нашыя градъ“.

Вестта, че чети са минали Дунава и сноват из Балкана, смуцава турците. „Азъ видѣхъ вече, че въ Цариградскитѣ вестници се говори за мене, турцитѣ знаятъ, че азъ се намирамъ отдавна въ Балкана и боятъ се да не направя бунтъ“, бележи Панайот Хитов.⁵⁹ Смуцението се увеличава от обстоятелството, че не могат да влязат в дирите на четата и нямат вярна представа за нейната сила. Заплашена е сигурността на султанската империя, правителството е в тревога, и безотговорни и отговорни фактори вилнеят по села и градове.

Докато в Карлово и Войнягово властта беснее, Левски догонва четата в Балкана. Той бърза да стигне другарите си:

Далъ бѣхъ и дума кои день ще ги стигна
 день и нощъ вървахъ едни царвули скжсахъ
 за да ги стигна само както си казахъ,
 дадохъ и лозинка сечено дърво
 катъ додохъ на мѣсто няма ги тамо,
 засвирихъ съ трѣбѣ ежъ ми горѣ.
 никакъвъ отзвукъ отъ мойнѣта дружина.

Овчар, оставен от Панайота, напѣтва Левски и го предупреждава, че там наблизо има потеря, преоблечена в овчарски дрехи. Това предупреждение на родолюбивия овчар спасява бъдещия апостол от сигурна гибел.⁶⁰ На 10 юли той настига другарите си близо до местността „Царска мандра“. Те са развълнувани и радостно го прегръщат. Особено радостен е войводата. Левски бърза да го предупреди за опасността, която ги дебне от предреше-

ната потеря. Панайот я оставя да приближи. Няколко залпа повалят главатаря, а хората му се разбягват, нахдето им видят очите.

Дружината преминава Осъма, спуска се до Троянския манастир, оттам поема пътя за Тетевенския балкан, слиза по течението на Рибарица до долината на Вит и по напречния скат на Братаница улавя наново билото на Балкана. На Братаница умира разболелият се по-отрано Иван Капитан от Търново. За да прикрият дирите си, отрязват главата му, Левски я измива, четете ѝ молитва и я погребва под един бук.⁶¹

На 20 юли, на една мандра в Златишкия балкан, дружината се среща с Филип Тотьо и останалите с него четирима момци. Сутринта на следния ден, когато момчетата отивали на една кошара, за да си набавят хляб, четата била нападната неочаквано от голяма потеря, състояща се от 40 души, водени от един бюлюк башия и мюдюрина на Златица. Сражението, което се завързва, е най-големият боен подвиг на дружината. Още в началото на борбата обаче мюдюринът и няколко заптиета са ранени и напускат боя. Останали сами, неговите хора се разбягват след непродължителна престрелка. Всичкият багаж на мюдюрина, заедно с оръжието, феса и общата му, остава в ръцете на четата.

„Когато додохме надъ Златица“, разказва Георги Н. Манов в своите ръкописни спомени, „една сутрина рано като видехме огъна на овчарите, а Войводите сж отделиха и отидоха при огъна безъ да знаеха, че имаше некои около, кога пристигнаха на огъня заварватъ златишкий каймакаминъ, че заспалъ при огъня на единъ пирдопски килимъ и чифтето му лежи при него. Като пристъпили да зематъ пушката му, той се събудилъ и се дръпва за чифтето. Войводитѣ държатъ, той държи до като го строшили на две, и извиква (каймакамина) на заптиетата които заспале на около изъ гората. Бюлюкъ башията до тръчава, нъ и Левски не седелъ съ кръстосани ржце. Забива знамето на земята спуска сж съ гола сабя въ ржка нагонва бюлюкъ башия на друга посока като му отнема Левски ятагана сръбаренъ. Започва стрелба и отъ двете страни като нараниха двама заптиета, а отъ войводовите дружина нищо. И като скончихме това събитие довечерта са отеглихме по връха на Стара планина“.

За да избегне нова среща и успокои момчетата, Панайот взима билото и върви по него. Към обед обаче, когато слиза към една мандра, четата завързва сражение с нова потеря. Боят трае до мръкване. Главатарят на потерата, софийският бюлюк башия, пада убит и хората му се отдръпват. И в двете сражения четата не дава жертви. Боят калява момчетата, които проявяват чудна енергия, издръжливост и непоколебим дух.

През нощта четата преваля Арабаконак, а на 24 юли минава благополучно Искъра. До края на месеца и първите дни на август войводата грижливо избягва срещите с многото потери из Врачанския балкан. Дружината завива към Берковица, държи билото на планината и прави усилен преход, за да стигне сръбската граница. Овчарите продоволствуват, както могат, изморените и гладни четници.

На 4 август, преди разсъмване, през върха Св. Никола, четата минава границата при Иванова ливада и влиза в Сърбия. Сръбските власти посрещат гостоприемно войводата и неговите момци. След продължителна почивка дружината отива в Княжевац. Панайот, макар и останал без всякакви средства, отклонява предложението на сърбите да му предвидят месечна издръжка. По-късно обаче той се вижда принуден да приеме за издръжка на момците една помощ от 65½ динари. В помощ му се притичва Добродетелната дружина от Букурещ, която на няколко пъти му изпраща сумата от 85 лири и 10 наполеона.⁶²

На момчетата сърбите дават пълна свобода да се установят кой където иска. Левски, заедно с Панайот Хитов и Ив. П. Х. Кършовски, се отправя за Бялград.

ГЛАВА СЕДМА

ВТОРАТА ЛЕГИЯ

По това време в сръбската столица се образуваше втората българска легия и Левски бърза да постъпи в новата школа.¹

Легията бе едно от най-големите дела на Добродетелната дружина, която следва русофилска политика и се явява като отделен политически лагер всред българската емиграция.² Добродетелната дружина възниква много по-рано, още по време на Кримската война, когато под влияние на настъпилите обстоятелства, Русия бе напълно изолирана и трябваше да търси съюзници между балканските народи. За тая цел бяха изпратени нарочни комисари в балканските столици, обаче единствено българите се отзоваха на руската покана. Представител на българите бе Букурещката българска ефория, както се наричаше тогава Добродетелната дружина. Най-напред русите се обръщат към цариградските българи, които се отнесли с недоверие към предложението и затова насочили граф Меншикова към букурещките си сънародници. Последните, без да знаят за направените постъпки, се събирали няколко пъти, за да обсъдят положението и решат какво да правят в случай, че избухне война между Русия и Турция. На едно от тия събрания решават да се поднови бившето Българско народно дружество в Букурещ от 1848 год. По това време букурещките българи получават писмото на цариградските си сънародници, в което им съобщават предложението на Русия и ги молят да го приемат.

Така изниква на живот старото българско дружество, основано още през 1848 год. от българи, участници в румънската революция. За да не прави впечатление на властите, променят името му, и за напред дружеството се нарича Букурещка българска ефория. Неофициално дружеството се образува през пролетта на 1853 год., а официално, с разрешение на руските власти, то започва своя живот от декември 1853 год. или януари 1854 год.

Първата и най-важна задача на Ефорията бе да въоръжи колкото се може повече доброволци, които,

събра в свои ръце големи парични капитали, а богати български търговци от Румъния завещаха на нейно име своите имоти. Начело на дружината застана седмочленно настоятелство.¹⁰

Новата форма се оказа едно удобно прикритие за политическите стремежи на дружината. Обаче активна обществена дейност тя започна да развива от 1866 г., когато в Букурещ се образува Тайният централен комитет. Официална Русия взема отрицателно становище към комитета, макар последният да разчиташе на подкрепата на Русия и сам да насочи надеждите си към нея.¹¹ Причините за тази ориентация на руската политика ще открием в обстоятелството, че комитетът възникна като свещена коалиция с либералната партия в Румъния, наречена „Млада Румъния“, която водеше противоруска политика. От друга страна и сам комитетът насочи своята политика към Запад. Мемоарът до султана бе приготвен в духа на разбиранията на западна Европа – с предлаганата реформа се запазваше целостта на Турция. Наистина с обнародване на Мемоара комитетът изпрати телеграма до руския император, но обстоятелството, че той изпрати телеграма и до Наполеон III, „вече говори за известна самостоятелност“.¹² Руската дипломация, която се ръководеше от мисълта, че „дейността на християнските народи на Балканите трябва да се направлява изключително от Русия“, сметна, бележи Михаил Димитров, „че с появата на Т. ц. б. комитет политическото движение се изплъзваше от влиянието на Русия“.¹³ И тя премина към действие. Граф Игнатиев се зае да изгладя недоразуменията между балканските народи, да затвърди отношенията им и да подготви един отбранително-настъпателен съюз.¹⁴ На първо място тоя съюз трябваше да се осъществи между българи и сърби. И Добродетелната дружина се зае да реализира руската програма.

На 14 януари 1867 год. в Букурещ Добродетелната дружина изработи „Програма за политически отношения на сърбо-българите (българо-сърбите) или на тяхното сърдечно отношение“¹⁵ В 12 члена програмата развива основните положения на една федерация между българи и сърби. Макар да бе съвсем изгодна за сърбите и макар сръбското правителство да отговори, че приема изцяло програмата, то поиска уверение, че тя е общобългарско дело.

На 5 април с. г. стана събрание на българите в Букурещ, на което присъствуваха 30–35 души. Това събрание прие следния протокол:

„Понеже днешните обстоятелства викатъ сичките угнетени въ Турско народы за да зематъ освободителни, мъркый, и мы Българитѣ които живѣемъ въ Българѣ, Тракиѣ и Македонѣ, събрахмы ся да размыслимъ и изнамѣримъ средство за освобожденіе на Милото наше Отечество за да успѣемъ да сж счислимъ и мы въ рѣдътъ на свободны те народы, да покажимъ и на свѣтътъ чи живѣемъ.

За да сполучимъ тая желателна цѣль трѣбува да изберемъ единъ сосѣдний Народъ, съ помощтъ на когото да сполучимъ освобожденіе си съ взаимна полза, и за такъвъ народъ мы не можемъ да предпочетемъ другъ освенъ Сърбскіятъ който съ Народность-тъ, съ Вѣрата, и съ Мѣстното положеніе е сближенъ съ насъ преди вѣкове. Интереситы ни прочее сж равни и за това само съ тѣхното побратимство можемъ да бждемъ народъ – независимъ.

И за едно подобно братско сближаваніе мы согласено съ днешните обстоятелства предполагаме, че трѣбува да имаме за основа следующите 12 точки,

1. Соединеніе Братско трѣбува да стане между Сърбыте и Българете под име Югославянско Царство.

2. Югославянското Царство ще сж съставлява отъ Сърбско и отъ Българско (Българско обѣма областите – Българѣ, Тракиѣ и Македонѣ).

3. Глава на Новосъставляемото Правителство ще бжде днешныйотъ Князь Сърбскій Михаилъ Обреновичъ, съ право наслѣдства.

4. Народното знаме на това Царство трѣбува да е едно и да сж представлява съ знаковетъ и на двете племена. Сжщото ще ся разумява и за монедите бъдщи.

5. Всяка страна ще сохраниява своето си нарѣчіе за официално, и за това чиновниците трѣбува да бъдътъ отъ онова племе, гдѣто служътъ и което говори нарѣчіе на страната.

6. Законите сърбски днесъ сжществующи сж приематъ и отъ насъ, и ще сж приведътъ и на Българското Нарѣчіе. Сичките разпореждениѣ на Югославянското

Царство ще се публикуватъ безъ изключенія и на двѣте нарѣчія, сиречъ и на Сърбското и на Българското едновременно.

7. Господствующата Религѣжъ ще е Православната и вѣроизповѣданіето свободно.

8. Религіозните работы ще сж управлѣватъ отъ единъ независимъ Синодъ, смѣсенъ отъ двѣте племена, тожъ Синодъ ще представѣжъ Митрополитотъ Приматъ и Епископыте по Епархіите спроти Нарѣчіето на Народонаселеніето, представлѣмыте обаче тыя ще сж потвърждаватъ отъ Правителственыжтъ Началникъ.

9. Главата на Държавата ще сж сѣставлява Министерството, и отъ двѣте племена.

10. Народното представителство ще сж сѣставлява соразмѣрно съ Народонаселеніето на Държавата, и согласнѣ съ сжществующата днесъ форма въ Сърбіѣжъ за тожъ предметъ.

11. Престольныйтъ Градъ на Югосланианското Царство ще сж рѣши отъ Народното представителство.

12. Главата на Духовенството и синодатъ ще сж нахожда сѣвга въ престольныйтъ градъ.

С тоя протоколъ се избира и настоятелство отъ седемъ лица: Хр. Георгиевъ, д-ръ Г. Атанасовичъ, Михалъ Колони, д-ръ Д. Протичъ, Стефанъ Ивановъ, Г. Николопуло и д-ръ Д. Гикулеско.

Къмъ протокола прибавятъ още две точки: 1. Соглашеніето да има сила отъ денжтъ въ който сж подпише отъ Сърбското правителство и отъ Настоятелството. 2. Сърбското Правителство трѣбува да сж обяжи въ помянутото Съглашеніе да принесе всѣка вещественна и наравствена помощъ. За достигнуването на общатъ цѣль, щомъ настоятелството благорасжди споредъ обстоятелстватъ чи е Нужда, безъ да е отвѣственнѣ нѣвга вещественно нѣкой отъ подписаните долу. Богъ Господъ да бжде защитникъ и помощникъ на това наше свѣго рѣшеніе!¹⁶

Въпреки постановленіето на предпоследната точка отъ протокола, сърбското правителство не се обвърза съ подписъ, а се ограничи да изпрати едно писмо до настоятелството, съ което изразява съгласието си по предложените точки, а относно подробностите оставя да се споразу-

меят и договорят по-късно. Добродетелната дружина се задоволи с тоя отговор, защото „зад гърба на договарящите страни стоеше големият авторитет на руския посланик в Цариград“.¹⁷ Дружината изпрати в Бялград свои делегати – Михаил Колона и Георги Шопов, които бяха приети много добре от министър-председателя Гарашинин и от княз Михаил. Последният лично им дава уверения, че одобрява съвместната работа на българи и сърби. Преговорите се увенчават с успех, и двете страни сключват съглашение за отваряне на българско военно училище в сръбската столица. Така се дойде до създаване на втората легия в Бялград.

Преди да проследим обаче нейната история, трябва да се спрем върху една друга дейност на Добродетелната дружина в Букурещ. Тя, както и Тайният комитет, не остава чужда на идеята за създаване на комитети вътре в страната. И тя обаче няма ясна представа за ролята и значението на вътрешната организация в борбата за свобода. Затова и усилията, които положи в това отношение, не отиват далеч и носят всичката незрялост на една недообмислена идея, появила се при това под външен тласък.

„Споредъ преписа отъ инструкціитѣ що пріяхми отъ Бѣлградъ“, пише Христо Георгиев на Найдено Геров от 12 юни 1867 год., „виждате чи ния трѣбовж да наредимъ на саду изъ среща комитети“. Наред с договора за откриване на военно училище, пратениците на дружината са донесли от Бялград и нареждане да се основат навсякъде из България комитети. По-нататък водачът на старите в Букурещ определя целта на тези комитети: „да знаятъ кжкъ стои работата, да приготвюватъ народатъ, и да ни съобщаватъ сичко що ставж и що имж по тамо, нѣ кату това сега е трудно да стани отъ тука, безъ да даджѣтъ сумнѣніе заради това опредѣлихми да пратимъ Господ. Маринчо (Бенли, н. б.) право въ Ц/градъ до вази, за да наредите вѣя отъ тамо работата за одваднитѣ страни т. е. за Пловдивъ, Софія, Сливянъ и Ц/градъ, а на връщаніето си Господ. Маринча да види и тури наредъ въ Варна, Шумянъ, Рухчукъ, аку можи и въ Кюстенджа нище бжди злѣ, за Тѣрново, Свищовъ и Видинъ остоя веки ния отъ тука да наредимъ кату сж по олеснимъ“. Като определя лицето, което подпомогнато от

Найден Геров ще се заеме с основаването на комитети, и посочва градовете, които според него трябва да се посетят, Христо Георгиев смята, че за по-голяма сигурност кореспонденцията с комитетите трябва да се извършва посредством руските консули. За деятел избират престарелия Маринчо Бенли, за да не буди и най-малко подозрение.

По-нататък вече следват чисто организационни подробности. „Въ Пловдивъ кои ще бждатъ нашитѣ агенти, то е вашъ работж тѣй и въ Карлово, Калоферъ, Сопотъ, Коприщица, Клисуре, етрополи кои трѣбовж да бждатъ, се вѣя ще наредите, въ Пловдивъ кого да нареджтъ отъ Пловдивскитѣ единъ ще бжди Докторъ Рашка, и които ще бжди отъ Главнитѣ, понеже той ще сж разумѣвж и сосъ Сливнялитѣ и сосъ Панаюта, на Г. Маринча възнамѣрювами да дадемъ и едно момче за да го изводи на Бургасъ, и отъ тамо да отиди съ писмо до Панаюта, (който по това време е с чета из Балкана, н. б.), но кжту незнамъ щели да разбѣи да отиди, казувамъ да намѣрите и вѣя тамо другиго да пратите презъ Сливнянъ до Панаюта съ сжщото писмо.

На Господ. Маринча ще му дадемъ 300 лири за да имж да раздаде по главнитѣ комитети по колкото намѣрите за благосклоно, за да имжтъ да плащатъ разносжитѣ, коги сж случи да проводатъ по нѣкади хора за работата ни и сѣки комитетъ да държи еднж белѣшкж чи аку сж случи да похарчи повече ще му платжтъ се отъ тука.

Въ Ц/градъ сж разумява че трѣбовж да имами здрави кореспонденти и които писма тж си да ни пращатъ чрезъ посолството руско тамо.

Сосъ сичко чи сжрбитѣ казватъ колко скоро да сж нареджтъ комитетитѣ ни и отъ послѣ да мыслимъ за голѣмото предпрятѣ, нѣ както виждате ще се позабавимъ, нашето мнѣние и опредѣленіе е да силимъ дѣто до на есянъ да сж започни опщото дѣло“.¹⁸ От последните редове става ясно, че сърбите, които не са се чувствували много сигурни, настояват и бързат да се основат по-скоро комитети в страната, за да могат да разчитат в необходимия момент на едно въстание в България.

Докѣде се е отишло с устройството на замислената организация, не знаем с положителност. Но като имаме

пред вид замисъла на тия организационни кроежи и начина, по който са били проведени, можем с най-голяма сигурност да предполагаме, че далеч не се е отишло. Впрочем, това личи и от едно друго писмо на Христо Георгиев до Найден Геров, изпратено седем месеца по-късно. Неговите очаквания да бъдат готови до есента, та да се „започни опщото дѣло“, не са се оправдали. Затова и той пише на Найден Геров, който ще пътува по това време за Бялград: „Отъ тука кату минете презъ Нишъ, Софія, Берковица, Пазарджикъ, Клисуре, Коприщица, Карлово, Калоферъ, Хаскю, Чирпанъ, Самоковъ, Панагюрище по сичкитѣ тѣ мѣста распорядете сж незабавно да нарѣдите членовѣ на настоятелството наше Буку: и на сѣко мѣсто да дадете и знаци различни, и дѣ кои наредите и каквито знаци му дадете да ми явите въ Буку: за сичкитѣ тѣ да кажите чи коги доди времѣто да стани въстаніето да иматъ предвидъ да совѣтуватъ народотъ да не прави никакво зло на жителитѣ турци“.¹⁹ Фактът, че седем месеца след първите нареждания Христо Георгиев настоява пред Найден Герова да посети същите градове, които споменува в писмото си от 12. VI. с. г., свидетелствува, че до това време нищо не е било сторено за изграждане на една вътрешна организация. А между това грижите около военното училище в Бялград бяха погълнали цялото внимание на Добродетелната дружина, и въпросът за организиране на страната не отбеляза никакъв напредък.

Целта на втората легия бе да се подготвят набързо българи, които да могат да водят във време на война поне една чета – 120 души. Легионерите бяха приети при особени условия, като академици: ушиват им нова форма по мярка²⁰ и ги настаняват в удобно помещение. Младежите имат отделен готвач и получават месечно възнаграждение от 72 немски цванци. Средствата за издръжка на легията дава Русия. Занятията се водят както във всички добре уредени училища от тоя род: изучават нужните теоретически дисциплини, „а въ сжщото врѣме и практично ся упражняваха т. е. правяха екзерцирь“.²¹ За началник на легияга назначават капитан Драгишевич, който с труда, що полага, и с доброто си държане към българските младежи придобива „много почетъ и уваженіе отъ тѣхъ“.²²

По-подробни сведения по обучението в легията ни дава Ст. Чакъров (Михаил Г. Греков),²³ един от участниците във военната школа: „По някои предмети нам ни бяха дадени ръководства, пък по други нямаше, защото по онова време, види се, е нямало на сръбски език таквизи писани, печатни. Така например нам ни бяха дали ръководства по полска и лагерна служба. Другите же предмети: фортификация, тактика, стратегия, наука по хладно и огнестрелно оръжие, география и пр. се изучаваха по разказ и записки“.

По-нататък споменатият мемоарист дава сведения за ръководителите на легията – поручик Илич, поручик Савич и майор Драгашевич, и начина, по който те са обучавали своите школьници. „За да се разбере какво е работил легионът, началстващите лица му произвеждаха сегиз-тогиз смотр, а по умствената работа легионерите се подлагаха на изпит и се произвеждаха в чин. За парад и смотра, що се произведе на Богоявление в 1868 год., командирът на легиона получи особена благодарност от княза, която се предаде чрез един князев адютант“.²⁴

Левски е между първите. Той най-усърдно изучава теоретическите предмети и държи първенството във военните занятия. Жаждата му към знания е неугасима. Към нея той прибавя сега и личния си опит, порастнал твърде много след похода из Балкана. С особен интерес той изучава стратегията, запознава се с военния устав и разрешава умело сложните тактически задачи. Няма съмнение, че и на стрелба той е пръв. Офицерите се удивляват, когато го виждат, че стреля безпогрешно във всяка посочена цел, близка или далечна. Неговата пък физическа ловкост и издържливост във военните игри утвърждават повторно името, което бе добил още в първата легия. Изобщо в офицерския легион бъдещият апостол опознава не само военната техника, но вниква и във философията на военното изкуство.

В своя личен живот той е все така скромен, съсредоточен, почти затворен. Удоволствията на неговите другари му остават чужди. Твърде мълчалив, той умее да слуша и се учи непрестанно. Утрешният апостол има съзнание, че се готви да служи на своя народ. Войната с Турция е предстояща и вярата, че сърби и българи сега са едно, съединени в името на общия идеал, изпъл-

ва душата му с надежда. Горчивият сломен от първата легия е забравен. Сега сигурно Сърбия ще даде цялата си подкрепа, та и българският народ да извоюва своята свобода. Най-сетне прави се нов опит за общи действия със сърбите и той, със своя безупречен войнишки дух и скромност, се подчинява на общото течение в името на свободата.

Същите чувства на братска славянска солидарност и вяра в бъдещето вълнуват и другарите му. Между тях е и Ангел Кънчев, с когото се среща сега за първи път. Тука са и другарите му от първата легия: Христо Иванов Големият, Тома Панталеев, Иван П. Х. Кършовски и много други. Повече от двеста българи участвуват в новата легия.

През февруари 1867 год. в сръбската столица се установява и Любен Каравелов.²⁵ По всяка вероятност още същата година двамата бъдещи водачи са имали случай да се срещнат и запознаят. През свободното си време по-събудените legionери често посещават Каравелова в дома му на Стария Варош. В тия посещения сигурно и Левски е вземал участие. Сам Каравелов обаче не участвува непосредствено в легията, както твърдят някои изследователи, които изхождат единствено от една негова снимка с военна униформа и бял фес на главата.²⁶ Но независимо от това обстоятелство, „благодарение на голямото си име“, както бележи Д. Т. Страшимиров, „и на влиянието си сред по-високи кръгове в сръбското общество, той се явява авторитетен учител на легията“.²⁷

Ст. Заимов надцени това влияние по отношение на Левски и наложи убеждението, че Апостолът е идеен ученик на Каравелова. Заедно със „социалистическите утопии на Сен Симона“, Каравелов според Заимова проповядвал да се изостави четническата система, а да се иде между народа, да му се проповядва свобода и правда, да му се внуши, че никой не ще лее кръв за него и да се прегърне делото на масовата организация.²⁸ При една от тия проповеди на Каравелова, Левски според някои спомени извикал: „Аз ще свърша това!“²⁹ По тоя начин „скромната къщица на Наталия Каравелова“, бележи Ст. Заимов, „е била за Левски един вид висше училище“, в което той се проникнал от духа на новите идеи. Застанал уж на почвата на спомените, Заимов мисли, че е на-

мерил най-правилното и естествено разрешение на въпроса за генезиса на Апостоловите идеи. Това схващане на Ст. Заимов владееше дълго време умовете, защото нямаше нищо по-естествено от това да се мисли, че Каравелов, с обаянието на творческото си дело, със своя авторитет, както и с широкото си образование, е упражнил решително въздействие върху идейното формиране на недостатъчно образования Левски. Още Евгений Волков обаче забелязва, „что это желание Ст. Заимова представить таковым путем В. Левскаго идейнымъ послѣдователь Л. Каравелова совершенно не отвѣчаетъ дѣйствительности“. До това заключение Ев. Волков идва не само от обстоятелството, че в своите писма Левски никъде не говори за своите първи срещи с Каравелова, но „разсматривая тотъ принципъ революціонной тактики и тѣ идеи, которыя В. Левскій въ послѣдствіи проводилъ въ своей революціонно-агитаторской дѣятельности въ Болгаріи, мы не видимъ въ нихъ никакихъ элементовъ міровоззрѣнія Л. Каравелова, за исключеніемъ нѣкоторыхъ общихъ формулъ.“³⁰

Върху голямото различие в светогледите на двамата дейци, вярно преценено от Волкова, ние ще спрем по-нататък в една от следващите глави на нашето изложение. Тук ще посочим някои други съображения и обстоятелства, които на свой ред идат да оборят твърдението на Ст. Заимов.

Преди всичко другаруването на Каравелова с Левски от това време не е било продължително и срещите между двамата не са били тъй чести, както би могло да се помисли. Левски не е могъл да бъде в Бялград порано от края на август или началото на септември 1867 год., щом четата на П. Хитова е прехвърлила сръбската граница на 4 август с. г.³¹ В началото на 1868 год. Левски боледува продължително, а през март на същата година Каравелов бе заставен от сръбските власти да напусне Бялград.

Ст. Заимов не си дава труда да обясни защо проповедите на Каравелова оказват такова неотразимо влияние върху Левски, а не върху някои от останалите легионери, които са посещавали дома на Каравелова в Стария Варош. В действителност това въздействие не съществува. Промяна във възгледите на Апостола след сре-

щите му с Каравелова няма. Както ще видим по нататък, сравнително още дълго време той е все там, отдето бе тръгнал. С думите, приписвани на Апостола, който уж бил казал веднаж при една от проповедите на Каравелова да се основе организация и се проникне сред народа: „Аз ще свърша това!“ – очевидно се цели да се подчертае изключителното влияние на Каравелова върху Левски. Неизвестният автор на това твърдение е целял да изтъкне Каравеловото влияние като цяло откровение за бъдещия апостол, което е поразило неговата мисъл и определило насоката на сетнешната му дейност.

Ще оставим настрана обстоятелството, че приписваната на Каравелова идея не бе нито съвсем нова, нито напълно чужда на младите legionери. Голям реалист, Левски и сам бе останал с известно съмнение в душата си, когато през есента, след похода из Балкана, се прехвърли в Сърбия. Той не можеше да не схване незадоволителните резултати от дейността на четите. Още преди да се срещне с Каравелова, бъдещият апостол сам, от личен опит, бе преценил вече твърде реално четата като средство за борба и извоюване на свободата. В досегашните опити обаче, по една или друга причина, народът не можа да се отзове на усилията на четите и техните действия останаха изолирани. Но четите не бяха казали още своята последна дума. За Апостола развитието на идеята за организираното четничество не бе още приключено. Вярата му в четите не бе изживяна. Опитът трябваше да се повтори в голям размер и с подобра подготовка вътре в страната.

Макар по-късно двамата дейци да се сближават и работят заедно, те се формираха самостоятелно, независимо един от друг, и по свои собствени пътища, твърде различни при това, обединиха своите сили в името на националната революция. Каравелов формира политическите си възгледи отвън, по чисто идеологичен път. Под влияние на руското народничество от 60-те години на миналото столетие, с чиито първенци: Чернишевски, Добролюбов, Херцен и др. общува идейно, Каравелов си изгради един светоглед, който се отличаваше с краен радикализъм, с безгранична любов към народа, култ към свободата и жажда за справедливост. Тия разбирания бяха в основата си дълбоко хуманни и идеалистични,

която особеност бе характерна изобщо за цялото руско народничество. Каравелов изнесе цялостно въздействието на това влияние не само в начина на мисленето, но и в своя стил, с неговия краен реализъм и публицистичен похват. Възнегодувал още в България срещу потисниците на народа, наблюдавал и на родна почва социалните и национални противоречия, Каравелов възприе новите идеи с всички пламък на душата си и им остана верен до края на живота си.³²

В Бялград Каравелов попадна в средата на младата сръбска интелигенция, наречена Омладина, за чието идейно сформирание допринесе твърде много. Той я освободи от прекаления романтизъм и сентиментализъм и заедно с руските идеи, които пръв пренесе в Сърбия, внесе „повече здрав разум, трезва мисъл и напредничав, свободолюбив позитивизъм“³³. Но и сам Каравелов имаше какво да се поучи от сръбската интелигенция. Омладината, която в основата си беше чисто национално движение, на своя конгрес в 1867 год. провъзгласи идеята за Балканска федеративна република и свобода, братство и равенство за всички народи на Балканския полуостров. Тия идеи отговаряха на социалната страна на Каравеловите възгледи и насочиха неговата мисъл в практическа посока. Той възприе идеята за Балканска федерация, която поддържаше с упорито постоянство. Тръгнал от революционния демократизъм на руските народници, Каравелов конкретизира в Бялград своите идеи и, като прегърна идеята за Балканска федерация, неизбежно и естествено дойде до мисълта за повдигане и освобождение преди всичко на своя народ.

Апостолът вървеше към тая цел по съвсем различен път. Свободен от всяка идеология, той започва като буден българин, който иска да служи на народа си и му бъде полезен. Надарен с трезва мисъл и наблюдателен ум, Левски расте успоредно с развитието на самия живот. Независимо и самобитно, той следва пътя, който чертаеше историческото развитие на народа и неговото освободително дело. Животът и необходимостта очертават рамките на неговите възгледи, а ходът на събитията определя тяхната посока. Непосредственият опит и изключителната му прозорливост са главните елементи, чрез които той изгражда свой светоглед.

Сигурно проповедите на Каравелова пред легионерите в Бялград са дали един тласък на Апостоловата мисъл, но едва ли и самият Каравелов ще е посочвал ясно и определено по какъв начин и с какви средства ще трябва да се проникне всред народа в самата Турция. По-далеч тези проповеди не са отишли. Вън от този тласък те не са могли да упражнят по-решително въздействие върху бъдещия Апостол. И след тия срещи той продължава да върви по свой самостоятелен път и не скъсва изведнаж със старата идеология.

Два месеца след сформируването на школата, легионерите полагат изпит, на който присъствуват и офицери от всички видове оръжия. Резултатът надминава всички очаквания. Самите офицери признават, че „този успех в това кратко време е извънреден“.³⁴ На легионерите пришиват по една звезда на яката и ги произвеждат капрали. После в срок от един месец те полагат още два изпита и се радват на похвали и отличие от страна на своите ръководители. До това време всичко върви добре. Обаче след третия изпит положението на българите-легионери се променя коренно. „Професоритѣ престанаха да дохождатъ редовно въ училището, наукитѣ се прѣкъснаха, и училището се развали“, бележи в своите спомени Ив. П. Х. Кършовски.³⁵ Сменят и началника на легията капитан Драгишевич, за когото Ст. Чакъров се изразява, че „и като командир, и като човек беше прекрасна душа, и всички милееха за него“.³⁶ На негово място назначават Ефрем Маркович, който според Ив. П. Х. Кършовски отваря „смъртнѣ ранѣ въ сърдцето на всички българи“, за които „по-добрѣ бѣше да дойдеше холерата да бѣди командирѣ“.³⁷ Сърбите не крият вече своите шовинистични цели. Редица случки засягат особено болезнено народностното чувство на българите легионери. Един от преподавателите, съобщава П. Хитов, дълбоко оскърбил момчетата, като им „хортувалъ за линиѣ-тѣ Сърбска стара Сърбія и то тѣй: до дѣ са казва Помози Богъ! до тамъ ѣе Стара Сърбія“, следователно „граници-тѣ на Стара Сърбія показватъ чи сѣж Търново и Варна“.³⁸ Сигурно това унижение на народностното чувство ще е имал пред вид Ив. П. Х. Кършовски, когато казва, че новият началник отваря „смъртнѣ ранѣ въ сърдцето на всички българи“. Христо Иванов Големият на свой ред разкрива

положението на работите в легията: „Стана кавга между сарби и българи и зафанаха да ни работятъ, и да ни учатъ редовно и единито кестисаха и оплакаха са те на менистера, оплакахми са и ния диштирисаха учителите но додоха строги учители фанаха да попаржатъ българите на вера и на сичко бугарско“.³⁹

Всички действия на сърбите издават явното им намерение да разтурят легията. Най-напред те ѝ взимат помещението – бивша турска болница, където легионерите имали условия да се занимават и да си държат бележки. Новото помещение е една обща зала в турска казарма, към долните предградия на града. Столове, черни дъски, книги, мастило и пр. изчезват. По-будните момчета разпрашат между сръбските войсковы части, а останалите си губят времето в косене дърва, чистене клозети и пр. „Братство и любовъ, които по-напредъ бѣха ся за-явили между българи и сѣрби“, бележи Ив. П. Х. Кършовски, „хванаха да ся изгубватъ.“⁴⁰ Огорчението преминава в озлобление.

Оплакванията отиват до Добродетелната дружина в Букурещ. Настоятелството се безпокои и изпраща Михаил Колони и Марин Бенли да уредят възникналите недоразумения. Пратениците се явяват пред военния министър с молба да задоволи справедливите искания на легионерите. Той дава обещание да поправи работите в легията, но нищо не предприема. Положението остава непроменено и по-късно, когато Дружината изпрати в Бялград полковника Иван Кишелски, българин на руска служба, „който имаше това предимство, че познаваше добре войнишкия живот, а от друга страна се ползуваше с авторитета на руски офицер.“⁴¹ Кишелски също намира положението за „доста незадоволително“. Легионерите, макар да „нямаха“, според уверенията на един съвременник, „авторитетно лице помежду си, което да им повлияе, да ги групира около си, да ги подчини на своя нравствен авторитет, та да ги накара да го слушат“,⁴² все пак действуват организирано. Пред Кишелски те представят следните искания:

1. Училището да се нареди по такъв начин, щото науките, които се преподават теоретично, да се преподават и практически.

2. Да се съберат всички българчета заедно, като се избера по-способните, на които да се преподават военните науки, що се изучават в училището, а останалите пък да образуват една чета, на която да се преподава всичко онова, което е нужно да знае един добър войник.

3. Тия, които следват в училището, да „не вършат“ никакви длъжности въ гагнизона“, тъй също да бъдат освободени от длъжности и онези, които ще образуват четата, спомената във втора точка. Само един път в седмицата да ходят на стража и то, докато усвоят тази служба.

4. Онези, които следват в училището, да се считат като академици, и техният живот във всяко отношение да бъде като на академиците.

5. Изказват недоволството си от Ефрем Маркович и други началствующи лица, „защото тяхното обхождане съ насъ ны убива и умствено и физично“.

6. Да не се приемат в легията хора, които не отговарят „на нашия цѣль“.

7. Препоръчва да се вземат мерки за грубото поведение на някои легионери.

8. Когато дружеството види, че помежду си има хора с лоши наклонности, да има право да подава жалба срещу тях.⁴³

Сърбите не променят своето държане, и работите продължават да се затягат с всеки изминат ден. Вълненията растат.

Бъдещият апостол е особено сериозно загрижен от положението на нещата в легията. Той предвижда неизбежния край и затова прави опит да се използват за народното дело събраните в чуждата столица сили, преди още да са се разпръснали. За осъществяването на тия си кроежи той търси съдействието на Найдено Геров, който през първата половина на януари дохожда в Бялград.⁴⁴ Левски ходи няколко пъти да го дири, с желанието да го намери сам, за да му каже лично какво мисли, че трябва да се направи, и какво иска от него. И понеже не го намира, на 1 февруари той му пише писмо, в което му разкрива намеренията си и го моли за съдействие. Тъй като едни от момчетата говорели,

„че щжтсѣ върнатъ въ Влашко, а повѣчето сѣ съгласѣ-
ватъ да излѣзатъ на чети, което ще кажи, че остава(тъ)
на наше расположение“, Левски моли Герова „писменно“
преди 20 април „съ нѣкой средство“ да бѣде изтеглен
от легията, като го изискат за Влашко, кѣдето да му
дадат „6 длѣги и 6 кжси които са отъ задъ пълнятъ“,
т. е. пушки и револвери. „Искамъ“, обяснява той на
Герова целта на това си желание, „да изляза предъ вре-
мето макаръ 25 дена, да си дода по нашите мѣста, да
са намѣра с познатити ми отъ които сѣ чѣка нѣщо и на
които трѣбва да се каже по една предъ и тогава ще
имаме сигурна нашата кжща съ Двораи“. На познатите
си, „отъ които са и чака (разчита, н. б.) въ онова мѣсто“,
той е „казълъ юще на 67 г. презъ други, че до като не-
дода никому дѣся ниповѣрѣватъ. Напротивъ ако нима
пуснатъ предъ времето отъ което ви пиша по-горе, и ни
ми дадатъ потребнити отъ Влашко, тогава знамъ че
нищо нѣма въ нашета кжщж“. ⁴⁵

С една реч, Левски моли Герова да го изискат от
легията поне 25 дена преди 20 април, в края на който
месец обикновено четите минават Дунава, за да отиде
във Влашко, откъдето, след като го снабдят с нужното
му оръжие, да премине в България. Неговата цел е не
да организира народа в една революционна организация,
а да предупреди познатите си, на които ще се разчита,
за предстоящите нахлувания на чети. Впрочем още през
1867 год., като знаменосец в четата на П. Хитов, той е
известил познатите си, докато сам той не дойде, „никому
да сѣ ниповѣрѣватъ“, за да не бѣдат подведени от по-
средствени и несигурни хора. „Това предупреждение“,
както справедливо бележи Никола Кондарев, „е идвало
от увереността, че която и чета да бѣде стѣкмена и
организирана, то Левски все ще вземе участие в нея“. ⁴⁶
Но то почива и на нещо друго. „За таквъзъ нѣщо“,
бележи Левски в същото писмо, „трѣбва поне единъ
старейшина да има между ни“. В качеството си на бивш
знаменосец той има и формално, и морално правото да
бѣде тоя старейшина в проектираните действия.

В случая бѣдещият апостол не изхожда от съобра-
жения за необходимостта от предварителна революционна
организация всред народа. Левски е чужд и на мисълта,
че би могъл за двайсетина дни да подготви народа за

въстание. Разбира се, това не значи, че той не вярва и не разчита на възможността за едно по-скорошно въстание всред народа, но, верен на четническата идеология, той слага центъра на тежестта върху четите. Те са, които ще развълнуват народа и ще го поведат на въстание. Сега той иска само да бъде улеснен да мине предварително отсреща, за да стигне пръв, преди всички други, и предупреди хората, че „може да се вярва на една наближаваща и започваща борба, за което той изрично им е казал в 67 год., да не вярват другиму, освен на него и, като им каже това, то те биха могли да вземат дейно участие в тази борба.“⁴⁷

Ако Левски си поставяше в дадения случай за цел на своите усилия тия две задачи, заедно или отделно – все едно, защо иска само „6 длъги и 6 кжси“, защо разчита изцяло само на познанствата си от 1867 год. и защо най-сетне изрично бележи, че повечето от легионерите „ся съгласяватъ да излѣзатъ на чети, което ще кажи, че остава(тъ) на наше разположение“?

Апостолът остава все още чужд на мисълта за общонародно въстание по пътя на предварителната революционна подготовка. Задачата, която си поставя сега, е по-скромна и по-реална. Тя се налага от нуждите на момента. Искането му да отиде в България бе „продиктувано в голяма степен от тревогите и вълненията в легията“.⁴⁸ Загрижен за участието на другарите си, както и за съдбата на родината, за чиято свобода те бяха тръгнали да се борят или да умрат до един, той „иска да даде що-годе правилен изход на вълненията, които бяха обхванали почти всички намиращи се в легията дейци. Левски не иска да се прѣснат и разпиляват напусто и напразно силите, а се стреми да направи всичко възможно, щото тия сили да допринесат нещо за общото раздвижване на българския народ“,⁴⁹ бележи Н. Кондарев, който вникна най-правдиво в това писмо на Апостола. Но ако това не стане, „каде ще му излезе кражтъ“? пита се сам Левски в писмото си до Геров. „Остава на старите да мислѣтъ“, продължава той, а за себе си и за своите другари заявява решително: „ако не ни дадатъ пушки нѣя щемъ, излезимъ съ тояги (стари, негодни пушки, н. б.) както и 67 г.“

В искането на Левски да отиде предварително в България, преди другите да преминат с чети, което те били готови да сторят, Н. Кондарев вижда все пак и „зрънца от желание за предварителна подготовка, която е била нужна за по-лесното и безпрепятствено придвижване на четниците по Балкана и ония места, които са обект на тяхната дейност“. Ето защо Левски „иска да извести и подготви хората, населяващи тия места, щото те да посрещнат идващите борци с пълно доверие и да им окажат необходимото съдействие“.⁵⁰

Тези зрънца обаче, колкото и малко, бяха една стъпка напред в четническия светоглед на Апостола. Макар и само с оглед на нуждите на четите, предварителната подготовка бе необходима. До това заключение той бе дошъл от личния си опит, придобит през изтеклата година от похода из Балкана. При това предварителната подготовка, която той иска да осъществи не по пътя на една вътрешна революционна организация, а чрез доверието и най-широкото съдействие на познатите си, би подсилила възможностите за въстание, чийто главен двигател, разбира се, ще бъдат пак четите. Затова в края на писмото си той уверява Герова, че дори „и да е било наредено за общо въс., ако изработите по-скоро за което ви мола, ще видити че колкото по напредъ да самъ дошелъ билъ, било е по добре.“ При това, всяка работа си иска майстора, и затова той го предупреждава, че макар „и да знайте какво трѣба (да се прави, н. б.) Нъ като васъ челоувѣцы немогатъ извърши ако и да можите чрезъ други, нъ незнайте онѣя челоувѣцы съ които може да се извърши“.⁵¹

Сам Найденов Геров едва ли е счел за нужно да предприеме нещо във връзка с молбата на Апостола, изразена така настойчиво в писмото му от 1 февруари. Той сигурно не е направил достояние неговото писмо и на Добродетелната дружина в Букурещ, за да допуснем, че е оставил почина в нейните ръце. Но дори Н. Геров или пък настоятелството от Букурещ да бяха предприели нещо в тая посока, сам Левски не бе в състояние да изпълни своите намерения. Още същия месец той заболява твърде тежко и бива принуден да постъпи на лечение в болницата на Бялградския гарнизон.

В своите спомени съвременниците дават твърде много подробности около неговото боледуване „Разболея Левски“, бележи Христо Иванов, „лижа много на шпиталито и за малко щещи да умре но сполучихми чрезъ министера чи го извадихми на особна каша и тамого лечиха двама доктори, но неговата болестъ беши опасна щото на сарцето, но заеха се двама доктори даго излечатъ, катоимъ – са прѣдложи щото ако-би искатъ да го уморятъ и те съ него ща последоватъ смартаси; и зеха что разпраха и сполучиха таго оздравиха, и си зеха заплата на пално но той лижа много. Следъ като носи раната 1 година незатворина“.⁵²

Твърде любопитни сведения за боледуването на Левски дава и Ст. Чакъров. Към края на легията, (н. к.) съобщава той, Левски „вече беше на оздравяване от тежките операции, що му бяха направили докторите в стомаха... Той обичаше да яде много и самата му болест в стомаха беше станала, по негово обяснение, от приядане, та затова винаги ни напомнимуваше, че трябва да бъдем умерени. – По-добре не доядайте, отколкото да приядате – думаше той, – ако искате да бъдете здрави. – В най-усилените за Левски дни Ловчалията (Хр. Иванов, н. б.) и аз ходехме зиме (н. к.) край Дунава, разкопавахме блатата и ловяхме жаби за налагане на стомаха му“.⁵³

Докато Апостолът боледува, приятелите му го посещават редовно. „Таквизи посещения като му правехме“, бележи Ст. Чакъров, „ту в събота след обед, ту в неделя изпърво в сръбската военна болница, а по-после и в частната му квартира, ние намирахме при него понякога ту брата му Христо, ту Ангел Кънчев, ту Иван Грозев, или някои приятели, които го посещаваха и не оставяха сам... Ние му разказвахме живота и произшествията в казармата, което го живо интересуваше“.⁵⁴

Що се отнася до характера на самата болест, известният наш хирург, покойният проф. д-р Парашкев Стоянов, един от заслужилите изследователи на Апостоловата дейност, бе на мнение, че абсолютно невъзможно е било по онова време да са правили операция на стомаха. Тогава тия операции са били още неизвестни. Опитите, които понякога са били правени в това отношение, са завършвали обикновено със смъртта на оперирания.

Нашият хирург допуска, че в случая се касае за някакъв абцес или гнойник, от който Левски е бил освободен.

Сам Апостолът в писмата си не говори никъде за операция на стомаха. Той споменава само, че е бил лекуван с билки. Това му писмо обаче е от времето на неговото оздравяване. От друга страна, обстоятелството, че е бил опериран в частна къща, където остава на лечение след като напуска болницата, на свой ред иде да подкрепи мисълта, че направената му операция не е била стомашна. Безспорното в дадения случай е, че в Бялград, от февруари до към края на март или началото на април, не много преди разтурянето на легията, Апостолът боледува толкова тежко, че, както сам се изразява, „иоще нѣколко дена“, и би свършил.

Условията във военната болница не са били добри, та Левски е крайно благодарен на Пан. Хитов, който го настанява на лечение в частна къща. „Премного ви Благодаря“, пише му той, „дето са потрудихте че ма извадихте изъ Болницата, щото ако бѣхъ стоялъ още нѣколко дена истина бѣхъ умрѣлъ“.⁵⁵ Твърдението на Хр. Иванов, който по тоя повод бележи: „сполучихме чрезъ министѣра чи го извадихме на особа каша“, не противоречи на съобщението на Левски. За да се лекува като военно лице в частна къща, сигурно ще е било необходимо да се иска разрешение за това от съответната военна власт. П. Хитов е използвал своето влияние пред сърбите, за да получи необходимото разрешение, като сигурно е дал уверение, че той сам поема грижата за болния легионер. „Вѣйса грижите сега и за разноските ми за които ще пиша честе харчили за менъ“,⁵⁶ бележи Левски в споменатото вече писмо до Хитова от това време.

В частната къща, според спомените на Хр. Иванов, той е бил опериран и лежи до края на оздравяването си. През втората половина на март Левски е закрепил вече здравето си, но все още не може да излиза. Затова в писмото, което изпраща по това време на Пан. Хитов, той моли войводата, ако обича да дойде при него, за да се разговорят, ако ли пък му е невъзможно да дойде, той ще му пише какво мисли да прави. Освен това той моли да не го оставя „безъ трошка, защото кажи, че отъ каксамъ утишелъ въ онѣж кѣщѣж несаса загрижили да си

купатъ нѣщичко за едини все отъ менъ, а оная жена която ме лѣчи тя има вѣче право да яде отъ менъ, защото всѣки день стои при менъ готвими мѣй паницити вода носи чякъ отъ дунава... асъ незааа какъ шейса наплата, зато молави елате да са разговорите дайса плати чесно акома излечи“.⁵⁷

Заедно с грижите по болестта и желанието да се отплати на жената, която го лекува и се грижи за него, сериозна мисъл вълнува Апостола. Докато е още болен, той обсъжда подробно състоянието на освободителното дело и търси причините на неговите неуспехи. Сега той има възможност и време да се съсредоточи и да направи една равностетка на придобития опит. В глухата самота на уединението неговият дух прозира бъдещето. И мисълта, до която идва, озарява съзнанието му със силата на едно откровение. „Нъ пакви мола и познавамъ“, пише той на Панайота, „за най-искренненъ и пръвъ Любимецъ Български да додите при менъ или да ви пишъж какво асъ мислѣ да права и ще го направа ако рече Богъ... за което ако испечельж, печельж за цѣль народъ, ако изгуба губа само менъ си“.⁵⁸ Апостолътъ загатва на Хитова за оная мисъл, която изпълва съзнанието му и която той предпочита да сподели в личен разговор с войводата. За него Панайот е всепризнат авторитет и „най-искренненъ и пръвъ Любимецъ Български“. При това, той е негов бивш началник: „Защо то сте и най повече въ началото на скупщината ни Главнѣй Войвода“. Такъв той го чувствува и сега, затова иска неговото позволение, за да пристѣпи към изпълнение на това, което е замислил: „съ ваше дозволеніе акого намерите Благосклонно“.

Със силата на едно вътрешно прозрение Апостолътъ вижда пътя на бъдещата си дейност. Той е в самото начало на един духовен прелом, който го приближава до съзнанието за необходимостта от предварителни действия вътре в страната. Новото, което иде, не е уяснено нито в подробности, нито по същина. Апостолътъ е застанал „на синура между четничеството и желанието да скъса с него“⁵⁹ но той все още е далеч от момента на това скъсване. Неговото желание засега е да направи по-резултатни усилията на четите, като ги съгласува с една обща подготовка на народа. Между писмото му до Найден Геров и това до Панайот Хитов не бяха изминали

дори два месеца. Това време е твърде късо за една съществена промяна в съзнанието на Апостола. Само че, докато в първото писмо желанието му да отиде в България стои изцяло във връзка с голямата му загриженост за участието на легията, а изпълнението му зависи от чужда воля: той не е сигурен дали ще бъде освободен от школата, — в писмото му до Панайота това желание е преминало вече в едно пълно и окончателно решение. Той само моли войводата да даде своето съгласие. Не можем да твърдим, че това, което е решил да направи, е рожба на ясна и определена мисъл за вътрешна революционна организация, но несъмнено то е първата му стъпка към нея. Бъдещият апостол е решил да отиде между народа и него най-напред да подготви за решителната борба. Той съзнава, че задачата, с която иска да се заеме, е тежка и отговорна, но ако сполучи, ще спечели за цял народ, ако пък не успее, ще изгуби само себе си. За тая жертва обаче той винаги и всякога е готов.

В същото това време работите в легията отиват вече към своя неизбежен край. Настоятелството в Букурещ се вижда принудено да изпрати трети свой пратеник, за какъвто сега избира Григор Начевич, който трябваше да направи всичко възможно, за да уреди положението на българите в легията. Когато Начевич пристига в Бялград, легионерите си бяха подали вече оставките и не желяеха да се върнат на работа. „Ний загубихме доверието към тукашното Началство и за силата на комитетът и нещемъ вече да стоимъ тука ако щжтъ и да ни позлатятъ, ний предпочитамъ смъртъ-та нежели да робуваме подъ Сърби-ти“,⁶⁰ заявяват легионерите на Начевич. Поводът да си подадат оставките бил твърде незначителен. Някои момчета ходили при Хр. Мустаков, постоянен делегат на Добродетелната дружина в Бялград. Те били проследени от сръбски войник и после наказани със затвор. Възмутени, някои легионери решили да си подадат оставките. Научил за това, началникът на легията строил всички легионери и поискал да се обади тия, които се гласят да си подадат оставките. Понеже не получил отговор, той захванал да ги заплашва с бой и застрелване, в резултат на което „тѣ изведнажъ престъпили всичкити и си искали оставката. Това като ви-

дялъ командирина заповядалъ имъ да дадатъ писменъ рапортъ за причинити, които ги накарватъ на тѣзи постѣпка. Ученици-ти излагватъ тогизъ писменно до Министръ-тъ всички-ти тѣхни незадоволствія и свършуватъ чи подъ никакъвъ начинъ тѣ няма да приематъ да останатъ за напредъ“⁶¹

Оставката си легионерите поднесли колективно. Тя е написана извънредно коректно, с чувство на жива скръб, че не по тяхна вина се провалят толкова благородни намерения, и със сдържано съзнание на оскърбено народно достойнство. Ето и самата оставка:

„Господинъ Министре,

Ный долуподписанитѣ български войници, като изяхме рѣшението си въ сѣбота на 30 марта 1868 г. на нашыя командиръ г. Ефрема Марковича, че желаемъ да дадемъ оставкѣ, вземаме сега свободѣ и Вамъ особно да изложиме най-учтиво и най-покорно главнытѣ причини на тѣзи нашѣ постѣпкѣ, до колкото е възможно нужно и пристойно.

И преди да почнемъ да излагаме причинитѣ, мислиме, че имаме свята длѣжностъ най-първо да Ви споменеме въ името на истината, че твърдѣ ни е жално, за гдѣто сме крайно принудени, да си ищемъ вечъ оставкѣ; и пакъ крайнѣ жялостъ осѣщаме гдѣто не ни е никакъ възможно, нито тука, да затаиме много истини, и то истини, – на обща жялостъ – твърдѣ горчиви. Вашето великодушно благоволеніе къмъ насъ и въобще къмъ нашыя прѣдрагъ български народъ и татковинѣ, на сърдчява ны особито, да не затаиме никакъ нищо отъ саматѣ правдѣ, а искрено да Ви искажеме сичко, което ни е принудило да си дадеме оставкѣтѣ; защото сме увѣрени, че ваша милость сте безкрайно горѣщъ пріятель на истината и прѣдрагъ покровитель на правдата и искреностѣта, за това ный като най-покорни сынове на любезныя си баща, държайме да Ви изявиме следующитѣ главни причини:

I. При встѣпваніето ны въ това ново заведеніе, Вы благоволихте, да ни увѣрите, че ный неще ся считаме като прости войници, нѣ ще имаме особенъ траатментъ – и ще се сматряме като академици въ всѣко отношеніе, и въ продълженіе шесть-мѣсечно ще изучиме онези науки, които сѣ най-нуждни за насъ. Нѣ ный не само че не бѣхме като академици, нѣ ни ся наложи най-строго

да вършиме всички длъжности на единъ простъ войникъ и за точно извършеніе на всички тѣхъ длъжности, аплицира ни ся и военный законъ, който повече отъ единъ пжтъ не ни ся прочете, — и започна да ся злоупотрѣбѣва, като ни ся налагаше несправедливо, като че бѣше направенъ такъвзи нарочно само за насъ. И наистина, испърво можеме да ся похвалиме, че положеніето ни бѣше добро, само гдѣто рѣдовното прѣдаваніе на опрѣдѣленитѣ науки не бѣше въ приличенъ рѣдъ; нъ и пакъ ся надѣвахме, че ще и то да ся нарѣди не за много врѣме както трѣба.

II. Слѣдъ малко врѣме, послѣ промѣняваніето на първый командиръ — ако и да ся нарѣди прѣдѣваніе на тѣзи науки както трѣбваше, то пакъ ный съвсѣмъ малко ся ползовахме отъ тѣхъ, защото положеніето ны съвсѣмъ ся промени въ всѣко отношеніе, а освѣнъ това нашитѣ старѣйшини (чинов. горни) почнахъ да постѣпватъ съ насъ съвсѣмъ неблагогородно и непристойно, щото ны убихъ и морално и физично до толкова, та изгубихме крайно и най-послѣднѣтъ волжъ за слушаніе на прѣдмѣтитѣ, която ни ся прѣдавахъ; а още по-вече когато почна и въ очи да ни се говори слѣдующето:

а) Че дрѣхитѣ които носимъ, хлѣба що ядеме, не сме гы заслужавали, и че дрѣхитѣ съ които правителството ны е облѣкло сж купени съ пота на селянитѣ (сръбски), които ходѣтъ да работѣтъ съ садранж ризж на гърба си и ядѣтъ суха мамалига у дома си, а ный сме ядѣли чистъ хлѣбъ, и при сичко това, като че сме нѣмали у дома си какво да ядеме и съ какво да се облекаме, та сме дошли тука и пакъ не сме были благодарни.

б) На всѣко едно... наставленіе а и подиръ всѣкъ еднж нарѣдбж, имавме честь да ны наричѣтъ: лоли, скитници, мангуи, картофари, варолици, піяници, безхарактерни, куковици, пангалози и други такива.

III. Много пѣти безъ никаквы причины неправедно сме биле осждени подъ строгъ затворъ. Както и сега на Въскресеніе, когато и самитѣ турскы власти, на този празникъ, поулекчѣватъ тъмничарскыя животъ и на най-голѣмитѣ злодѣйци; то на противъ г. Марковичъ хвърли въ затворъ единъ нашъ собратъ и то защо? Само и само да угоди на произвола на нарѣдника г. Карановича. И слѣдъ издрѣжаніе на наказаніето, като искахме да ся

оправдаеме, всѣкогы сме были отблѣснати съ укоръ и съ много другы не престоини речи, които не ни допушта чѣста да ги напишемъ тука и които можемъ потвърди съ най-вѣрни доказателства, ако е нужно.

Ный още отъ зимжсъ съобщавахме на нѣкои отъ членовете на познатото наше настоятелство – не единъ пжтъ, че желаемъ да ни ся поправи, – а особено на Госп. К-кы, а по късно на Г. Г. К.-и и М-ковъ, и имъ дадохме и писмены бѣлежки, що желаеме, които и Вамъ сега особно Г. Министре бѣлежиме въ додаткъ. (Касае се до 8 точки, които бяха дали на Кишелски и които прилагат и на министра. Н. б.).

Що сж говорили тѣ на васъ и що сж дѣйствovali за насъ, то намъ е съвсѣмъ непознато, само то вы е познато, че вѣки единъ отъ тѣхъ ся сияше да ни увѣри, че слѣдъ малко едно врѣме ще ся поправи на всѣкой начинъ всичко що желайме. Мина вече толкова врѣме, а мѣжду това нашето положеніе отъ день на день стана по зло. Спорѣдъ това принудени сме да заключиме само двѣ възможности: 1) или нашитѣ членове отъ настоятелството не сж говорили и дѣйствovali никакъ за насъ: гдѣто трѣбва, и както трѣбва, или ако и да сж говорили и действовали, то тѣхното говореніе и дѣйствіе, може да сж было твърдѣ слаби, за да ни приносятъ ползж. 2) или пжкъ тѣ сж говорили и дѣйствovali за всичко, що сме искали; нъ може да е было невъзможно на Правителството да ни удовлетвори спорѣдъ нашитѣ основателни желанія.

И тжй мислиме, че никому не ще бжде чудно за гдѣто даваме оставкж; защото видѣхме че и най-малкитѣ надѣжды, които храняхме за поправленіе на положеніето си, съвсѣмъ изчезнахж. Въ такъвзи случай прѣдпочетохме да търпиме и да постоянствоваме въ всичко що ни ся наложи до опрѣделеното врѣме... Марта. А сега като дойде то уреченото врѣме, благодариме съ най-голѣмж чувствителность и Вамъ Господине Министре, за гостопріемството, благодарѣніето и пожъртвованіята, които Вы благоизволихте да направите на насъ бѣдни сирачета на Българія. Прочее молими Вы най-покорно да благоизволите и да уважите на синца ны оставкжтж.⁶²

„Министръ-тѣ“, съобщава Гр. Начевич в споменатото му вече писмо до Христо Георгиев от 14 април 1868 год.,

„безъ да вземе никакви укротителни мѣрки, безъ да даде вниманіе на желаніята които комитетъ-тъ бѣше изразилъ въ писмото си № 11 за поправаніе-то състояніе-то и като че ли той това чакалъ, отбира 9 момчета, най-интелигентити и които сж ся най-старали за въздържаніе то на тѣхното завѣденіе, и като ги нахуква добря имъ заповядва да оставятъ Бѣлградъ въ 24 часа“. Тия легионери сж: Петър Мишайков, Иван Кършовски, Михаил Танасов, Васил Иванов (Апостолът, н. б.), Коста Ефтимов, Иван Мънзов, Янко Ванков, Тома Панталеев и неговият брат Петър. „Като изпжда тези“, продължава Начевич, „Министръ-тъ заповядва да изпждатъ малко по малко и други-ти Бѣлгари“.⁶³

Очевидно, легионерите не бяха вече потребни. Предизвикани да си подадат оставките, те бяха изгонени от сръбската столица. „И така си излезохми голи и боси“,⁶⁴ бележи Христо Иванов в своите спомени, което потвърждава и сам Гр. Начевич: „За излязваніе тѣ помногото няматъ никакви дрехи и нито една пара.“⁶⁵

Последният разкрива отчасти причината за това държане на сърбите и изтъква промяната в техните чувства. Напразни са неговите усилия да склони военния министър да направи отстъпки за „угасяваніе-то на този пожаръ, който не само ни унищожява всички-ти планове за Югославянство-то, но и отцѣпва до дълго време двата народа“. Военният министър обаче убил всяка надежда у него. „Той ми каза открито чи трябва да ся осждятъ всички ти бѣлгари и чи няма да ся приематъ други освенъ онезъ които ся покоряватъ съ всичката точност на военната дисциплина: „Азъ искамъ да имамъ войници“, заявил министрът, „свършено покорни и подчинени на военни-ти закони и никакъ не приемамъ хора които да сж занимаватъ съ вѣстници и съ политика“. Военният министър не иска и да знае за пагубните послѣдствия върху югославянството и заявява съвсем открито на Начевич: „Отначало Гърци-ти ни казаха, че и ный неще можемъ нищо да направимъ съ Бѣлгари-ти, но чи е подобра да ги поделимъ. Ный като съжالياвахми вашия злочастенъ народъ, не сж склонихми да робува той вечно ту подъ единъ, ту подъ други народъ; но сж отговорихми на Гърци-ти че ни ще имъ покажимъ какво мо-

жимъ всичко да направимъ съ Българи-ти. Днесъ, обаче, ный виждами че Гърци-ти сж имали право“.⁶⁶

В политиката на Сърбия бе настъпила промяна. Турция се склони да изтегли останалите свои гарнизони от сръбските крепости и княз Михаил не мислеше да воюва. Новото правителство на Иван Ристич поведе приятелска политика с Високата порта. Стоенето на legionерите в Бялград беше вече ненужно и неудобно. От друга страна, както верно бележи Михаил Димитров, „ясното национално самосъзнание на legionерите не е могло да не дразни ръководните лица в Бялград“,⁶⁷ които преследваха свои цели и не бяха чужди на известни завоевателни домогвания.

През втората половина на месец април 1868 год. легията не съществуваше вече.⁶⁸ Изгонен от Сърбия, Левски напуска Бялград в края на първата половина от април. Заедно със своите другари той се запътва за Влашко и през Крайова се озовава в Букурещ.⁶⁹

За намеренията, съ които отива във Влашко, съдим от спомените на Христо Иванов. „Като излезохми“ (от легията, н. б.), бележи споменатият мемоарист, „наговорихмиса чи съ диакона ще са срещимъ въ Неготинъ той отиди да види какво я вършатъ въ влашко чи ако има нещо да идимъ тамъ или ако нема да прекрачимъ една нощъ презъ зайчаръ границата и да земимъ балкана за въ Българско“.⁷⁰ Христо Иванов и другарите му чакат Левски в Зайчар доста време. В очакване на неговото завръщане, те получават писмо, с което той ги вика да дойдат във Влашко: „но ето ти чи добивами едно писмо, което ни казва да вървим за влашко“.⁷¹

В Румъния Левски сигурно се е срещнал със своите приятели хаджи Димитър и Стефан Караджа, които по това време организират своята чета. Той ги заварва в треската на пригответленията и бърза да извести своите другари от легията, с които от по-рано се бе споразумял, да дойдат във Влашко, за да се присъединят към готвената чета. Това е най-реалното, което можем да допуснем. „Левски“, бележи Гено Иванов, „е бил в близки връзки с Хаджи Димитър и Стефан Караджа от по-рано: не е можел той да не иска да вземе по един или друг начин участие в готвената от тях акция“.⁷² Видехме, че

сам Левски, преди да напусне Сърбия, както ни уверява и Христо Иванов, крои планове да мине с чета в България. Лично той обаче не постъпва в готвената голяма чета, а пише на Христо Иванов и приятелите си да дойдат във Влашко. Гено Иванов предполага, че „Левски е искал да вземе участие в борбата не като редник, а със своя чета“.⁷³ Наистина, още Христо Иванов бележи, че когато той и другарите му се отзовали на писмата на Апостола и поели пътя за Румъния, в Питещ, на път за Букурещ, те се срещнали с Васил Плевнелията, с „който са разговорихми, за сичко и ми каза щото василъ (вероятно Левски, н. б.) миналъ отъ тамо и отишелъ за турно магурели и са наговорили съ него да събератъ една чета и да излезатъ презъ турномогорели; но не можемъ да набавимъ за сичките момчета орожие чи за това трябва пари“.⁷⁴ При наличността на това твърдение предположението на Гено Иванов е вярно само дотолкова, доколкото почива изобщо на желанието на Апостола да мине с чета в България, но то не дава отговор на въпроса, защо, като не е можал да въоръжи своя чета, той не се присъединява към четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа.

С подигнатия въпрос пръв се занимава Захарий Стоянов, според когото „три главни причини са въздържали Левски да не придружи Хаджията и Караджата. Първо, че по това време Панайот Хитов, който бил щастлив да чуе няколко съчувствени слова от сръбския министър и от букурещките нотабили, които били противни на всякакво движение в Турция с оръжие, защото щял да се разсърди Наполеон, бил изпратен по румънските градове да сее раздор между момчетата да не слушат Хаджи Димитра. Твърде е вероятно, че той е употребил своето влияние върху Левски, който почитал още дългите мустаци и надутите войводи. Второ, че той е бил още болен от операцията и не се е решил да потегли по балкана, който не е майка на слабите и болни натури; и трето, че според разказването на Иван Х. Димитров, който се срещнал с Левски същата година в Бургас, няколко дена после заминаването на х. Димитровата чета, тоя последният идел за в Тракия да събере друга чета, която да присъедини към Хаджи Димитровата и да го посрещне

около Сливен. До кои места е ходил Левски, с кого се е виждал, нам е така също неизвестно“.⁷⁵

Няма данни, които да подкрепят първото предположение на бележития мемоарист. Сам П. Хитов не знае нищо по тоя въпрос и признава, че не му е известна причината, поради която Левски „нее можилъ даиди сас х. Димитра“.⁷⁶ От спомените дори не личи да се е срещал по това време с него.

Третата причина, която изтъква Захарий Стоянов, е още по-невероятна. Съобщението, което прави по тоя случай, не се посреща с никои от известните до сега данни и противоречи на положително установените обстоятелства от живота на Апостола през това време.

Най-вероятна и следователно най-близка до историческата действителност остава причината, която Захарий Стоянов изтъква на второ място. Продължителното боледуване на Апостола, както и раната от направената му операция, която той според Христо Иванов носел цяла година, не са могли да не окажат влияние върху желанието му да вземе по един или друг начин участие в похода на двамата войводи. Обстоятелството, което ще изтъкнем в началото на следващата глава, че през август или в началото на септември с. г. Апостолът е бил арестуван в Румъния и единствен от задържаните българи е бил освободен след няколко дена поради раната му, която трябвало да лекува, показва действителната причина, вследствие на която той и да е имал желание, не е можал да вземе по един или друг начин участие в четата на Хаджи Димитър и Ст. Караджа.⁷⁷ Зад това външно обстоятелство обаче се крие нещо по-съществено, което не можем да пренебрегнем, когато търсим причините, поради които Левски не взема участие в похода на най-голямата чета. По време на своето боледуване в Бялград той за пръв път даде израз на известно разочарование от дейността на четите, чиито бъдещи усилия искаше да постави в зависимост от една предварителна подготовка на народа за въстание. Съмнително е дали Хаджи Димитър и Стефан Караджа са възприели тая мисъл на Левски и дали изобщо са имали възможност да сторят нещо в тая посока. Разбира се, Левски не е обезкуражил своите приятели, но едва ли е могъл да преодолее и

съмнението си относно крайните резултати на техния поход.

В началото на юни, когато Христо Иванов и другарите му се готвели да тръгнат за Влашко, където ги очаквал Апостолът, те били арестувани от сърбите в Зайчар.⁷⁸ Както е известно, на 29 май 1868 год. падна убит княз Михаил Обренович и сърбите, опасявайки се от усложнения, бяха особено бдителни по своите граници. След около две седмици те снабдяват задържаните момчета с черни паспорти и ги пускат на свобода. Сега вече безпрепятствено групата се отправя за Влашко. Левски не знаел нищо за арестуването на Христо Иванов и другарите му и, изненадан от тяхното забавяне, тръгнал да ги дири. Във Влашко, някъде по пътя, обаче те се разминават. „Діакона“, бележи Христо Иванов, „като ни чакалъ и тръгналъ да ни тарси“, затова той предполага, че са се разминали някъде по пътя.⁷⁹

Апостолът бърза да отиде в Сърбия, за да намери приятелите си и види защо се бавят. Но когато пристига в Зайчар, сърбите го затварят. За трети път вече той изпитва грубостта и егоизма на сръбската политика. В затвора обаче той има възможност да приключи равнометката на своя опит. Сърбите разтуриха и втората легия, без да изпълнят задълженията си към българите. Горчивата мъка от този спомен още изпълва душата му. След толкова надежди той е дълбоко разочарован от сърбите и възмутен от постъпката на тяхното правителство. Не по-малко бяха разочаровани и възмутени и неговите другари от легията. Но докато у тях настроението против Сърбия не бе изобщо настроение срещу чуждата помощ, у Левски то израства в една определена политическа мисъл. Бъдещият Апостол се убеждава окончателно, че на чужда помощ отвън не може и не бива повече да се разчита. Освободителното движение трябва веднаж за винаги да се освободи от всяко чуждо влияние и вмешателство и да се облекне на своите собствени сили. В това отношение Апостолът преодолява напълно старата идеология, която в своите действия разчиташе винаги на чужда помощ. Така, съвсем естествено, следвайки пътя на личния си опит, той идва до съзнанието, че е необходимо самостоятелно действие. Ходът на събитията, от друга страна, идваше да затвърди у него мисълта за

необходимостта от предварителна организация и революционна подготовка на самия народ вътре в страната. Левски обаче още не бе „достигнал до съзнанието за изключителното значение на вътрешната организация и няма представа за работата, която ще трябва да се извърши във вътрешността на страната, за да се осигури успехът на едно народно въстание“.⁸⁰ Трябваше да мине още известно време, да порастне опитът му, да узрее замишленото, за да ликвидира окончателно със старата идеология и тръгне по нов път.

Втората легия и събитията, които я последваха, ускориха процеса на тази ликвидация.

ГЛАВА ОСМА
ПО НОВ ПЪТ

Идеята да се организира целокупния народ за общо въстание е най-висшето постижение на политическата мисъл от времето на нашите освободителни борби. Тя се яви като последна възможност в отчаяните усилия на българския народ да извоюва своята свобода и създаде цяла епоха в политическото ни възраждане. В лицето на Българския централен революционен комитет тази идея намери не само своя най-съвършен израз, но и пълното си осъществяване. Комитетската организация се яви като последна и най-зряла форма в развитието на българската национална революция. Тя се наложи от историческия ход на освободителното движение и се възприе като една необходимост. Опитът я сочеше като неизбежен път в борческите усилия на българина. „За да се сдобиемъ съ такова нѣщо“, т. е. със свобода, четем в едно от най-ранните писма на привременното правителство, „трѣбва да измислимъ срѣдство чрѣзъ което да постигнемъ желанието си. При толкова опити едва сполучихме да измислимъ реченото срѣдство...“¹ Само при наличността на съзнанието, че след толкова напразни опити организирането на народа за всеобщо въстание е последно средство за извоюване на свободата, комитетът може да изиграе своята историческа роля и да „реша по-нататъшната съдба на българската народност“.² По пътя на това съзнание комитетът сполучи „да обедини идейно и организационно, в името на свободата, мнозинството на народа ни, подвеждаше под едно знаме и една политическа програма всяка революционна акция в страната и държеше в ръцете си почина за всенародно въстание“.³ Тогава у нас, както справедливо бележи Ал. Бурмов, нямаме друга обществена сила или организация, която да бе в състояние да му противостои, и затова „българските обществено-политически въпроси се поставяха и решаваха изключително от него или под неговото влияние“.⁴

Комитетът обедини най-видните ръководители на нацията по онова време, истински великани на духа, на волята, на мисълта и словото, които с вдъхновение и

себеотрицание подеха освободителното дело. Най-сетне героичните борби на народа през пролетта на 1876 год., които косвено докараха свободата на България, завършиха венеца от епичните дела на комитета.

Идеята за организиране на народа в комитети като най-висш израз на политическата мисъл преди освобождението принадлежи преди всичко на живота, на времето, на епохата. След това тя принадлежи на Апостола, който я прозря със своята мисъл, даде ѝ плът и кръв и я превърна в епохално дело, което наложи на историята с замаха на велик народен водач.

Развитието на живота и логиката на опита сочеха вътрешната организация като историческа необходимост не само за мисълта на ръководящата интелигенция, но и за съзнанието на широките народни маси. След „толкова опити“ тя се явява като последно „срѣдство“ в борбата за свобода. Друг път за освободителното движение нямаше.

При това идеята за създаване на вътрешна революционна организация не се появи внезапно. Тя зрееше бавно и постепенно в мисълта и практиката на освободителното движение. Както видяхме, на тая идея не бе чужд още патриархът на нашето политическо възраждане, Г. С. Раковски, който пръв организира бойните ядра на революцията и утвърди мисълта, че освобождението на българския народ ще се постигне чрез всеобщо въстание. Тайният централен комитет отиде още по-нататък, като постави идеята за вътрешна организация на по-широки начала, изработи подробен план и се опита да създаде няколко вътрешни клона. Най-сетне за създаването на вътрешна организация работи и Добродетелната дружина в Букурещ, която възложи тая задача на Марин Бенли и на руския консул в Пловдив – българина Найдено Геров. Макар да схващаха донякъде значението на вътрешната организация от практическа гледна точка и макар да пристѣпиха тук и там към нейното осъществяване, нито Раковски, нито Тайният централен комитет, нито Добродетелната дружина ѝ „отдадоха тази изключителна политическа стойност, която по-сетне получи“.⁵ Те не можаха да преценят ролята, която щеше да играе вътрешната организация в подготовката на въстанието, затова не ѝ дадоха първенстващо място, нито пък можаха да я

осъществяват напълно и цялостно. „Неразделно свързана с идеята за всенародно въстание, мисълта за вътрешна организация бе в пряка зависимост и от идеята за самостоятелно действие, облегнато на собствените сили на народа и изключващо всяка надежда за чужда помощ“.⁶ До тази идея обаче не можаха да дойдат нито един от „трите органи на политическата мисъл и действие, които ръководят народното дело до появата на Левски“.⁷ Както е известно, Раковски до края на живота си разчиташе на чужда помощ за освобождението на България. Добродетелната дружина следваше чисто русофилска политика. В своите политически планове старите разчитаха изцяло на велика и славянска Русия. На тая политика те не изневериха и останаха последователни до край. Тайният централен комитет, който не бе последователен в политиката си, както видяхме, се създаде под румънско внушение, после насочи надеждите се към Русия, а по-късно стана носител на западното влияние и с идеята си за дуализъм между България и Турция „възложи надеждите си там, отгдето най-малко можеше да се очаква тяхното осъществяване“.⁸ Изобщо, нито Раковски, нито Добродетелната дружина, нито Тайният централен комитет можаха да схванат голямото значение на вътрешната организация. „За тях тя беше само помощно средство, докато решаващата сила идеше отвън, и успехът на движението зависеше преди всичко от външния фактор“,⁹ справедливо отбелязва Ал. Бурмов.

Това, което не можаха да схванат ръководителите на освободителното движение преди Апостола, стана негова историческа задача. Оттука започва безсмъртното му дело, с което той създаде нова епоха в живота на народа и тласна колелото на историята напред. Идеята, както пръв се изрази Ст. Заимов, се носеше вече из въздуха. Апостолът я пое с увереността на велик народен водач, утвърди я като нова насока „в политическото съзнание на своите съвременници и тласна развоя на българския народностен живот по нов път“.¹⁰ До най-голяма степен самобитно, като изхождаше от личния си опит и от естественото развитие на освободителното дело, той се издига до висотата на „истински политически мислител и теоретик“.¹¹ По този път Левски дойде до следните основни схващания: 1. Българското освободително дви-

жение трябва да отхвърли веднаж завинаги всяка чужда помощ, която чужденецът дава винаги за своя изгода. 2. То трябва да възприеме самостоятелното действие като единствено средство за осъществяване на гонимата цел и да облекне освободителната борба само върху собствените сили на народа. 3. Вътрешната организация трябва да стане главен и единствен лост на националната революция. Апостолът „пръв оцени огромното ѝ политическо значение“, бележи Ал. Бурмов, „и пръв ѝ даде първенстващо място за осъществяване на революцията.“¹²

Прозренията на своята мисъл Апостолът въплъти в дело. Организаторът и теоретикът се сляха у него в един свършен синтез. И трябва да признаем, че той бе еднакво велик и като мислител, и като практически деец.

Левски не скъса изведнаж със старата идеология и не пристъпи веднага с готов план към новото. То трябва да узрее както в мисълта му, така също и в неговия опит, или, както свършено вярно изтъква Михаил Димитров, „Левски израстна за това дело чрез самото дело“.¹³

Когато дойде в Зайчар, той, както споменахме, не намери Христо Иванов и другарите му, с които се бе разминал по пътя. Тука, както сам съобщава в писмото си до Дан. Хр. Попов от 11 април 1871 год., проповядва на зайчарските българи „да умиратъ за българщината си чи имъ е Отѣчество“ и им показва „по кой начинъ да са зематъ на орѣжје, и какъ да приминатъ границата щото да неби (да) се компромитира Сръбія“.¹⁴ Апостолът не споменава изрично, че неговата цел е била да организира чета, но явно е, че той не е чужд на тая мисъл, макар сам да не е бил в състояние да тръгне по това време из Балкана. Може би той е искал да изпрати оттука чета в помощ на Хаджи Димитър и Стефан Караджа¹⁵ и затова учи българите „какъ да приминатъ границата“, но освен това кратко и недостатъчно съобщение няма други данни, по които бихме могли да съдим с по-голяма положителност за неговите намерения. От споменатото писмо на Апостола обаче личи нещо друго: като гледа да не се компрометира Сърбия, той „подчертава ясно и определено своето ново отношение към чуждата помощ – сега тя не съществува за него, той не търси благоволенieto на сръбските власти, нито тяхното съдействие, а

се мъчи да проведе своята акция самостоятелно, зачитайки все пак малкото гостоприемство, което е получил“.¹⁶ Местните власти обаче, въпреки усилията му да прикрие делото си, за да не изложи Сърбия, го арестуват и затварят. „И азъ на 68-мо бяхъ затворенъ въ Зайчаръ въ тъмницата“,¹⁷ съобщава сам Апостолът. Колко време стои затворен, не знаем, но след като бе освободен, стоенето му в Зайчар ставаше опасно и безцелно: другарите му бяха заминали, а за организиране на чета нямаше никакви условия. И той побърза да напусне града и поеме пътя за Румъния. Тука той пристига вероятно към края на юли или началото на август. Първото известие за пребиваването му във Влашко дава Христо Марков, от чието писмо до П. Хитов, с дата 11. IX. 1868 год., узнаваме, че наред с арестите на много българи „по сичката влахія“, които „са въ подозрение, (че) следватъ тѣзи работа и Діакона билъ затворенъ неколико дена но са го пуснале чрезъ раната да се цери“.¹⁸ По повод преминаването на Дунава от четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа румънското правителство извърши масови арести на българи из цялата страна.¹⁹ Левски е арестуван по същата причина, но само за няколко дена и после освободен поради раната му от операцията в Бялград. Хр. Марков пише от Крайова, но от писмото му не е ясно къде е бил затворен Апостолът.

Тук, във Влашко, сред големите центрове на българската емиграция, той споделя с близки и познати своите мисли и търси почва за идеите, които го вълнуват. По това време Апостолът заваря емиграцията разделена в три идейни течения: русофили, дуалисти и привърженици на старото революционно движение. Организационно обаче емиграцията се групираше в две: старите или русофилите бяха организирани в Добродетелната дружина, младите – революционери и дуалисти, т. е. бивши четници и членове на Централния таен комитет, бяха събрани около Българското общество в Букурещ. Тайният централен комитет вече не съществуваше като организация, макар „някои от неговите бивши членове да си служеха още с името му“.²⁰ По-голяма част от неговите привърженици минаха на страната на революционерите, а една малка част се присъедини към старите.

Двата лагера на стари и млади, в които се беше обособила нашата емиграция във Влашко, се очертаваха и по-рано, още от времето на Раковски. Трябва обаче да подчертаем, че съществуващите противоречия между двата лагера, които представляваха две политически течения с две различни идеологии, не бяха ги отдалечили толкова много. „Въпреки това разединение на емиграцията“, пише Михаил Димитров, „по своето политическо съзнание тя представляваше нещо цяло. И както трябва да бъде, тон даваха по-старите“.²¹ В името на общия идеал „преливанията и задружните действия не бяха нещо рядко, нито правеха впечатление“.²² Във втората легия стари и млади се обединиха за последен път в една обща акция. Разтурянето на легията провали най-голямото дело на старите и разкъса слабата връзка, която поддържаше единството между двете групи, твърде различни по социален състав и твърде чужди по своите идеологии. Двамата лагера се отдалечаваха все повече един от друг, а от края на 1868 год. отчуждеността премина в озлобление, което после се разрази в твърде ожесточена борба. „Старите започнаха да губят политическото си влияние и първенството в ръководството на народните работи мина в ръцете на младите“,²³ заключава Ал. Бурмов.

Началото на разкола даде телеграмата, която старите изпратиха до Парижката конференция, свикана през есента на 1868 год. да се занимае с критския въпрос. Интересното е, че българските желания, така както ги изявиха старите, имаха някои допирни точки с мемоара от 1867 год.: 1. Автономія съ една народна администрація. 2. Едно всеобщо събрание, избрано чрезъ всеобщото гласование на два степенa (н. к.). 3. Единъ управителъ, избранъ чрезъ всеобщо събрание и потвърденъ отъ Н. В Султана (н. к.).

За младите тия искания бяха не само изневяра на народното дело, но и посегателство върху народното единство, обида за демократическото съзнание на българския народ, тъй като в изложението си старите подчертаваха своето социално положение и политическа умереност: „Нашето положение като благородни (нотабили) помѣжду българитѣ, възбранява ни отъ сѣко

едно възможно обвинение въ бунтовническитъ възбуждения“.²⁵

Младите се обединиха за пръв път организационно в края на 1866 год. около читалище „Братска любов“ в Букурещ. В противовес на старите, които бяха обсебили първото българско читалище в Букурещ, основано още от Раковски в 1861 год., младите, недоволни от „неоправданіето на благородна-та му цѣль“,²⁶ решиха да основат ново читалище под името „Братска любов“. Целта на новото читалище не беше само чисто просветна. То се зае „и с разпространението на всичко, което можеше да събуди патриотичното чувство на българската колония и да подтикне волята ѝ към народополезна дейност“.²⁷ Читалището разви огромна и разнообразна дейност и стана средище на патриотичната и интелигентна българска младеж.

Все по това време младите създадоха втора своя организация – „Българско общество в Букурещ“. Наред с културно-просветните си задачи, то имаше за цел да развие и по-голяма благотворителна дейност в българската среда. Програмата и целите му се приближаваха до задачите, които си бе поставила и Добродетелната дружина, по „подобие и в противовес на която то се създаде“.²⁸ Разбира се, и новото общество както Добродетелната дружина има присърце националните задачи на своя народ и води активна политическа дейност. То обаче провъзгласи за свое ръководно начало демократическия принцип, който беше чужд на старите от Добродетелната дружина.

Идеята за създаване на „Българско общество“ даде Б. Запрянов, учител в Гюргево и един от дейците на Тайния централен комитет. В статията си „Народ без общества е тяло без крака“, след като изтъква необходимостта и значението на дружествата или „обществата“, определя целите, които трябва да преследват, а също така и средствата, с които ще ги постигнат. Тия общества пазят доброто и интереса на народа. У свободните народи тяхната задача лежи в грижите на правителствата; у народ, който е изгубил свободата си, трябва да има едно добре организирано общество, което да издирва пътищата, по които ще може да добие наново своята свобода. След като изрежда качествата на хората, които

ще застанат на чело, той дава и неговата демократична уредба. „Въ всякой единъ (румънски, н. б.) градъ“, пише Запрянов, „може да ся състави по едно общество, кое-то да ся грижи за интересыты на народа ны. Отъ като ся съставятъ тий чястны общества, послѣ може да ся състави едно върховно отъ подъ кое-то вси други да зависятъ. То е по-добро ако да станеше върховното а и то да роди други ты. Нъ то върховното не трябва никога да работи произволно сир. безъ да ся допитва и отъ чястны-ты за свои-ты прѣдприятія. Съ такъвъ единъ начинъ, като ся свържатъ всъчки, па и членове-ты, както на върховно-то общество, тѣй и на чястны-ты, като за хвататъ да работятъ дѣятелно, въ едно малко врѣмя може да ся събере едно доста голѣмо количество помощъ за общы-ты народны нужды“.²⁹

Целите и задачите, които Запрянов очерта, станаха програма на „Българското общество“ и определиха границите на неговата дейност. „Обществото“ се основа в началото на юни 1868 год., малко преди четата на двамата войводи да мине Дунава. „Презъ следващата 1868 год. въ кѣщата на Д. Ценовича състави се комитетъ за наурожаваніе х. Димитровата чета, напечатаха се прокламации на български и турски езикъ, събираха се помощи, набавя се орѣжіе“, съобщава сам Д. Ценович. Наистина, трудно можем да си представим подготовката на една такава чета без колективните усилия на една организация. И затова с пълно право Ал. Бурмов заключава, че обществото като „идеен ръководител на младите трябваше да вземе в ръцете си подготовката на проектираната чета и да стори всичко възможно за успешното ѝ осъществяване“.³¹

Два дена след като чегата мина Дунава, „Обществото“ пусна лист за волни пожертвувания. А по-късно, но все през юли, разпрати „Окружно писмо“, в което известява българите във Влашко за своето съществуване и, като разчита на патриотичните им чувства, подканва ги да съставят във всеки „градъ едно второстепенно общество, което да ся съобщава съ тукашното централно общество и да действува за благополучіе и успѣха на Българскій Народъ“.³² Настоятелството на „Обществото“ се състоеше от седем души, избрани за три години. И понеже в средата на „Обществото“ влизаха хора с различни

идейни настроения, то и в настояществото виждаме заедно с Д. Ценович, бъдещия касиер на БЦРК, Иван Касабов, основател на ТЦК, К. Чокана и Сп. Константинов, привърженици на старите, но вече разочаровани от тяхната политика. Другите двама членове на настоятелството са Г. С. Солаколу и Дешев.³³

Между другата си дейност „Обществото“ подпомага затруднени и изпаднали в нужда емигранти, а по-късно поема и издаването на вестник „Народност“, заедно с издръжката на нейния редактор.³⁴ Станал орган на младите, вестникът отразява цялия хаос от противоречия в идейните настроения на емиграцията около „Българското общество“. Ал. Бурмов дава много сполучлива и вярна характеристика на органа на младите от това време, която ще предадем изцяло. „Понеже кръгът на младите беше кошер от идеи и настроения, всички обаче подчинени на една обща мисъл – освобождението на България, и то не с помощта на Русия, това се отрази и върху страниците на вестника. Тук останките на Тайния централен комитет защитаваха дуализма, тук се пишеха статии с крайно революционно съдържание, които по основа бяха съвсем противоположни на идеите на дуалистите, тук се пишеха статии за балканска федерация и едновременно се хвърляха остри тиради против коварството на сърбите, тук се величаеха четите и се изтъкваше предимството на организираното действие, тук се срещаха и кръстосяваха често най-противоположни мнения и настроения. „Народност“ стана свободна трибуна за изказване на всякакви мисли и идеи, които целят освобождението на отечеството и напредъка на народа“.³⁵

Буйният поток на политическата мисъл бе придонесен и мътните му води влачеха неудържимо всичко, каквото бяха срещнали по пътя си. В тоя именно идеен поток на младите влезе Левски и тука, всред него, потърси почва за собствените си идеи. Бъдещият апостол не можеше да намери по-благоприятна среда. Кръгът на младите, в който кипяха различни идеи и настроения и който по-късно обедини всички революционни елементи на емиграцията, сам се приближаваше до мисълта за самостоятелно организирано действие. Тука Левски бе разбран, тука той намери съчувствие и подкрепа. „Българското общество“ в Букурещ, което подпомагаше всеки

патриотичен почин, подпомогна и Левски, като му даде средства за пътуване и прехрана.

Няколко години по-късно Димитър Ценович разправя на Киро Тулешков, че дал на Левски за първата му обиколка 30 турски лири. Тулешков съобщава тоя факт в ръкописната си биография на Хр. Ботев, откъдето Ал. Бурмов го изнесе в литературата.³⁶ „Д. Ценович казалъ на Василъ Левски“, съобщава К. Тулешков, „че дѣто той ще стои да си губя времето така напраздно въ читалището, по-добръ ще стори, ако може да мине въ България и да проповѣдва и разпространява революционни идеи между българскиятъ народъ. Разумява се, Левски приелъ сичкото това на драго сжрдце, но казалъ съвсемъ хладнокръвно и откровено на Ценовича, че той се нуждае отъ пжтни разноски. Ценовичъ му далъ 30 турски лири и го насърчил“ Левски“, продължава Тулешков, „се впусна въ тая света работа и дадените пари на г-на Д. Ценовича не пропаднаха така напусто, а заловиха таквъ джлбокъ корѣнъ, щото е невъзможно да се изкорени това посѣто семе така лесно. Левски тръгна изъ България и дето преминеѣше, той непременно трѣбваше да вдѣхне въ нѣкои и други, че тия сж длъжни много и премного на своето поробено отечество България. Който отъ читателитѣ ни не повѣрва, че г-нъ Ценовичъ е далъ тия пари на Левски, то той свободно може да се отнесе до него и да му поиска записката, която Левски е далъ самъ съ своята ржка на тогова господина“.³⁷

Макар К. Тулешков да предава твърде авторизирано разказа на Д. Ценович, фактичната подробност, която изнася, е безспорно вярна. Парите, които Д. Ценович е дал на Левски, както допуска и Ал. Бурмов, едва ли ще са били лично негови. Сумата е твърде голяма и много е вероятно той да е дал тия пари от касата на „Българското общество“. Като получава необходимите му средства, Левски можеше вече да разчита и на по-широко обществено доверие, използвайки престижа все пак на една организация. Защото освен пари, нему бяха потребни и по-широки връзки в България и чужбина, вън от тези, които той сам имаше. А несъмнено тези връзки можеше да му даде на първо време само „Българското общество“ и „по-специално, хората на бившия Таен централен ко-

митет, които влизаха в него“.³⁸ И те му ги дадоха, доколкото, разбира се, ги имаха.

Към това време трябва да отнесем запознаването и дружбата на Апостола с другия великан на нашето политическо възраждане, Христо Ботев. „Той (Ботев) се запозна съ Левски въ Букурещъ и имаха често кореспонденции“,³⁹ бележи Димитър Паничков, без да съобщава кога и при какви обстоятелства е станало това запознаване. За времето можем да съдим от две писма на Христо Георгиев до Найдено Геров, изпратени от Букурещ на 1 и 15 декември 1868 год. В първото си писмо Хр. Георгиев известява Герова, че „Христо Ботевъ... днесъ за днесъ кату дрехи зимни няма, няма нети нужднитъ за преживяванъ и сегисъ тогисъ му давамъ ази“.⁴⁰

Сам Ботев с писмо от 21. IX. 1868 год. от Букурещ разкрива на Герова отчаяното си положение и посочва началото на сполетялата го криза. „Добрий бай Найдено! Попрѣди Вы бѣхъ писалъ и съ нетѣрпеніе чяхахъ отговоръ, за да излѣзжъ отъ това гнусно положеніе, въ което съмъ падналъ отъ какъ сжмъ излѣзалъ изъ училището,⁴¹ и което ако не земе нѣкой участие, може да ме погуби. Азъ по причинжъ на болѣдуваніето си въ Браилж паднжлъ сжмъ въ такава бѣдностъ, что-то освѣнъ че сжмъ останалъ голъ и босъ, нъ ся нуждажъ даже и за насущныя си хлѣбъ. Нѣмаше кому да сж оплачжъ и помољжъ да ми помогне, освѣнъ на бай Христа – нему азъ припаднжхъ съ слъзы да ме снабди съ разноски, за да си дойджъ и захванжъ за работжъ, нъ прѣдъ очи-ты ми прѣчерня, като получихъ отказъ, кога космитъ ми ся свивахъ на главжтжъ като виждамъ, че зимата ма вече захваща. Азъ бѣхъ отчаянъ и на врѣмена ми дождахъ такива припадкы что-то, ако да ся повтарятъ, може да ма докаратъ до прѣстжпленіе или да ма убжжтъ“.⁴² И Хр. Георгиев в писмото си от 15. XII. с. г. известява Герова, че Ботев, за да продължи образованието си и „сж стегни на пжтъ наистина ще му трябватъ 10–12 лири защото и голъ“.⁴³

Понеже през втората половина на септември Ботев, както сам свидетелствува, е в Букурещ, а Левски отива във влашката столица най-късно в началото на същия месец, то най-рано двамата са могли да се запознаят през септември. От ноември до първите дни на декември⁴⁴ те живеят заедно в най-сърдечна дружба и прия-

телски споделят неволята на едно мизерно съществуване, което Ботев разкрива в знаменитото си писмо до Киро Тулешков:

„...пиша ти приятелю, че азъ останахъ тука (Букурещ) съ намѣрение да стана учителъ на бжлгарското училище; но силно са излжгахъ. Достигнахъ до такова жалостно положение, което не можа ти описа. Живѣя сжвършено бѣдно, дрипите, които имахъ са сждраха, и менъ ма е срамъ да излѣза деня по улиците. Живѣя на самиятъ край въ Букурещъ въ една вѣтраничава воденица, заедно съ моятъ сжотечественикъ, Василь Дяконътъ. За припитанието ни не питай, защото едвамъ на два и три деня намираме хлѣбъ да си уталожимъ гладътъ... Тие дни мисля да джржа сказка въ читалището „Братска любовъ“, но какъ ще да ся явя, не зная! При сичкото това критическо положение, азъ пакъ си не губя джрзостъта и си неизмѣнявамъ честното слово... Приятелятъ ми Левски, с когото живѣемъ е нечутъ характеръ. Когато ние са намираме въ най-критическо положение, то той и тогава си е такъвъ веселъ, както и когато са намираме въ най-добро положение. Студъ, джрво и камакъ са пука, гладни отъ два или три деня, а той пѣе и се веселъ. Вечеръ дордето ще лѣгнимъ той пѣе; сутрина щомъ си отвори очите пакъ пѣе. Колкото и да са намирашъ въ отчаяностъ, той ще та развесели и ще та накара да забравишъ сичкитъ тжги и страдания. Приятно е човѣку да живее съ подобни личности!!...“⁴⁵

Липсват каквито и да било данни, които биха ни позволили да проникнем по-непосредствено в отношенията на двамата великани и хвърлим светлина в тоя интересен момент от съвместния им живот. Кой би могъл да подслушва техните разговори през дългите зимни нощи в запустялата мелница край Букурещ, та да ги направи достояние на историята? Остава ни само това писмо на Ботева, което дава известна възможност все пак да съдим за тези отношения и да направим някои заключения. Несъмнено, не е само гладът, нито неволята на тежкия изгнанически живот, които сближават Левски и Ботева. Над тях витае образът на измъчената и поробена родина и мисълта да посветят своя живот за нейното освобождение ги сближава над всичко останало.⁴⁶ В името на тая висша цел те понасят мизерията и глад

с непостижим нравствен стоицизъм, горди в своето страдание и непоколебими във вярата си за едно по-честито бъдеще. Пред неизмеримото страдание на цял един народ техните лични страдания не значат нищо. Те са една велика школа на духа и волята.

Мъчно е днес да разграничим обсега на взаимното влияние между двамата въвн от данните, които ни дава посоченото писмо. Като държим обаче сметка за разликата във възрастта – Левски е по-възрастен от Ботева с единайсет години – и като не забравяме, че все пак техният съвместен живот в Букурещ не продължи дълго: още на 6 декември Левски бе вече в Турно Магурели, можем със сигурност да твърдим, че тяхната дружба не играе никаква решителна роля в идейния път на Апостола. След като чрез мисъл и личен опит бе преминал през всички моменти от развитието на освободителното движение, Левски, завършвайки еволюцията на своя политически светоглед бе вече в зората на апостолската си дейност. В това време Ботев, който бе значително по-млад, изживяваше една душевна криза. Романтикът-революционер се бе сблъскал със суровата действителност и се бореше със страданията, причинени му от „невъзможността да намери приложение на своите сили, да реализира мечтите си за обществена и революционна дейност“.⁴⁷ Запознат с конспиративната дейност на руските революционери и с историята на освободителните движения на други народи, той несъмнено е посрещнал с възторг идеята на Левски да облекне българското освободително движение върху собствените сили на самия народ. Убеден революционер, Ботев е могъл да разбере и оцени мисълта на Апостола, както малцина са могли да сторят това. Левски от своя страна цени широката начетеност и пламенно вдъхновение на своя приятел, чиято напредничава мисъл за повече социална правда и бунт срещу всяка тирания дава нов потик на усилията му да извоюва свобода и правда преди всичко за своя поробен народ. Апостолът цени високо и големия поет, чийто пламенни стихове от „На прощаване“ записва в джелебния си бележник,⁴⁸ тъй както ги е чул и запомнил сигурно от самия поет. От съкращенията, с които е записал песента, личи, че той я знае наизуст. В героичните прозрения на Ботева бъдещият апостол е виж-

дал собствената си съдба и затова е възприел песента като своя лична изповед.

Но докато за идейното влияние между двамата приятели можем предимно да се догаждаме, за неотразимото въздействие, което Левски оказва със своята личност върху Ботева, можем да съдим по един безспорен начин. Ботев не намира думи да изрази удивлението, което буди у него Апостолът. Големият поет се намира изцяло под влияние на могъщата личност на Апостола и разкрива една съществена черта от неговия характер, изтъквана и от други съвременници. За него приятелят му Левски е „нечутъ характеръ“. Вдъхновеният певец за правда и свобода е поразен от Апостоловата жизнерадост, която му позволява, дори когато са „гладни отъ два или три деня и дърво и камакъ се пукатъ отъ студъ“, той да пее и да е „се веселъ“. И в „най-критическото положение“ Левски не губи жизнерадостното си самообладание, неговата душевна бодрост не повяхва нито за момент. Нещо повече, с тая си бодрост той поддържа духа и на своя приятел: „Колкото и да са намирашъ въ отчаянностъ, той ще та развесели и ще та накара да забравишъ сичкитъ тѣги и страдания“.

Суровата действителност няма никаква власт върху могъщия дух на Апостола и затова той винаги запазва пълно спокойствие и в най-тежките изпитания на своя живот. В случая, както справедливо бележи Г. Бакалов, „това изключително самообладание и жизнерадост на Левски“ могат да се обяснят „не само с прекрасния негов характер, но и със самочувствието на човек, който току-що е разрешил най-основния въпрос на своя живот“.⁴⁹

Изобщо, Ботев е възхитен от гранитната сила на характера на своя приятел и, както сам признава, при тежките обстоятелства на живота им изключителната нравствена мощ на Левски утвърждава по-здравото неговата собствена воля за живот и борба. „Левски е бил нравствено тържество за Ботева“,⁵⁰ бележи първият биограф и на двамата.

Случаят не можа да ги събере отново и до края на живота си те не се видяха вече. Когато през пролетта на 1872 год. Апостолът отива на общото събрание в Букурещ, той „отъ сърдце и душа желаеше да са види съ своятъ любимъ приятель Ботйова“, за когото „постоянно

ма питаше и разпитваше“,⁵¹ съобщава Киро Тулешков. А когато се научава, че Ботев е задържан във Фокшанския затвор... „тоя си часъ принуди Каравелова и г-на Д. Ценовича да станатъ поржчители за г. Ботйова – както са и испжлни неговото желание“,⁵² бележи същият мемоарист. Ботев бил освободен, но нямал пари да дойде в Букурещ, та двамата приятели не могли и сега да се срещнат. Апостолът го очаквал известно време и заминавал за България. Едва след две седмици от неговото заминаване Ботев се завърнал в Букурещ.⁵³ Така, подобно на големите небесни светила, Левски и Ботев се срещат само веднаж в своя път, за да се разминат всеки в блясъка на своето сияние и да утвърдят чрез краткотрайната си дружба по-здравое себе си за историческата мисия, отредена им от епохата.⁵⁴

На 6 декември 1869 год. Левски пристига в Турно Магурели. Още на следния ден Тодор Ковачев съобщава на П. Хитов: „Съ това за сега въ известие ви че В. Діакона дойде вчера, и иска да го улеснимъ, за да иде въ Цариградъ и отъ тамъ въ дома си...“⁵⁵ Левски търси съдействие за по-лесно и по-безопасно преминаване в Турция. За тая цел той се обръща към Тод. Ковачев и Дан. Хр. Попов – и двамата бивши членове на Тайния централен комитет. В първо време Т. Ковачев му служи за връзка между Влашко и България, а после, когато Д. Хр. Попов се привързва изцяло към делото, той изоставя Т. Ковачева, в чиято дейност бе започнал да се съмнява.

На 11 декември, т. е. след пет дена, Левски потегля с параход за Цариград, откъдето смята после да премине в България. Два месеца по-късно Т. Ковачев пише на П. Хитова: „Г-да В. Діакона на 11 Декемвріе замина по тжрговія-та за кжмъ Отечеството си и стигна благополучно въ Ц-градъ... тія дни като ми пише що е купилъ, не щж забравя отъ да ви явжж...“⁵⁶

Заминаването на Апостола за България се следи с жив интерес от кръга на младите сред емиграцията. Делото, към което той сега едва пристъпва, вълнува умовете, и вестта за неговото заминаване се разпространява бързо. „Діакона замина за свята гора!“⁵⁷ съобщава Ив. П. Х. Кършовски на П. Хитов. Неизвестен българин от Галац пише на свой побратим в Букурещ и още в нача-

лото на писмото си бърза да го извести „за благополучно-то пристигване на Д. Левски въ Ц-градъ и че въ сщщій день тръгналъ за Румелия“.⁵⁸

От начина, по който средите на младите посрещат вестта за заминаването на Левски из България, можем да заключим, че те са възлагали по-големи надежди на това му пътуване и че неговата цел не е била само „да провери слуховете за Хаджи Димитровата чета“, а още по-малко „да събере своя дружина“,⁵⁹ както предполага Гено Иванов. Да се опровергава очевидната несъстоятелност на последното твърдение е излишно. Първото твърдение е по-вероятно, но и предполагаемата от него задача не е и не би могла да бъде главна цел на първата Апостолова обиколка в България. Неговата задача е по-голяма, по-реална и, несъмнено, стои преди всичко в тясна зависимост от ония идейни прозрения, които водят началото си от времето на боледуването му в Бялград. Ние ще се спрем подробно върху нея, след като проследим пътя на неговата първа обиколка.

Апостолът се е надявал, че през Цариград няма да бъде обезпокояван от турската власт и ще може да влезе по-свободно в страната. А от друга страна сигурно е искал да влезе във връзка и с голямата българска колония в столицата на отоманската империя. Д-р Христо Т. Стамболски единствен описва това пребиваване на Апостола в Цариград: „На 13 май 1869 год. въ кантората на Кира Поповъ въ Балкапанъ, както често правяха, бѣха ся събрали на разговоръ Ив. Хр. Петровъ, Петъръ Киселовъ, Д-ръ Стамболски и Атанасаки Стояновичъ. Разговоръ се водѣше по съобщаванитѣ отъ вѣст. Македонія нападки срѣщу владиците за бездѣйността и двоумѣніето на духовный съборъ въ Ортакъой. По едно врѣме влиза въ кантората Стефанъ Иличъ водящъ съ себѣ си единъ никому непознат младъ момѣкъ, срѣденъ ръстъ, черноокъ, съ оскѣдни тънки мустацы, съ рядка малка брада... Иличъ по бърза да го прѣпорѣча на сички, кой е и съ каква цѣль е дошелъ въ Цариградъ. Той, Иличъ, разправи много на кратко подвизите и походите на Діакона Левски, защото последний сега много бързалъ, тъй като долу при вратата на хана го чакалъ единъ другаръ за да го води другадъ. Тогава Левски почна: „Господа! Надѣвамъ ся да сте посвятены въ сичкитѣ подробности

на прѣдпріетото отъ насъ свято дѣло; научихъ ся че отъ години вый съчувствувате на сички, които съдѣйствувать за освобождението на Българія, имате даже и уцѣлели живы страдалцы Стоянъ Буйнова сега въ Анадолъ и Стоилъ Попова сега въ Русчюкъ. Съ послѣдныя ся вилѣхъ прѣди година въ Русчюкъ и му ся обѣщахъ тогава че ще дойда да вы посѣтя, нъ тѣй ся случи че правя това чакъ сега слѣдъ една година, и то ето защо: като видяхме, че съ чети работата няма да ся свърши, състави ся централенъ революціоненъ комитетъ отъ патриоти българи емигранти въ Букурещъ. Той натовари мене да сдуша извѣстны българи за да образувать мѣстны комитети въ разны центрове изъ Българія, съобразно съ изработеныя и приетъ отъ делегати на много градове отъ отечеството уставопроектъ. Дошелъ съмъ да покана и васъ да съставите и вый тука единъ комитетъ, на който съдѣйствието ще бжде много цѣнно за сполуката ка дѣлото ни, и да ся съвѣщава съ васъ за срѣдствата, по кой начинъ да ся сполучи. Ный мислимъ, че слѣдъ като ся организира и подготви сичко за общото въстание, въ упрѣдѣленный день на възстанието, да ся отклони и отвлѣче вниманіето и дѣйствието на централното турско правителство къмъ някое важно събитіе станало тука въ Цариградъ. Като такова прѣдлагаме да ся прѣдприеме запалваніето на града отъ много страни съ голѣми количества запалителни вещества, или да ся убіе Султанътъ, когато отива на джамія“. По-нататък авторътъ на тоя спомен предава възраженията на присѣстващите и съобщава, че Левски оставил няколко броя от в. „Свобода“, заедно с един „уставо-проектъ, за да го разгледатъ и се произнесатъ върху него“.⁶⁰

В своя разказ д-р Хр. Стамболски е направил една основна грешка, която хвърля сянка върху неговите твърдения. Повечето от изнесените данни са възможни и допустими само за второто посещение на Цариград, което Апостолътъ прави през 1871 год. Д-р Стамболски обаче е отнесъл тия данни изцяло къмъ първото пребиваване на Апостола в турската столица. Преди всичко, както читателят и сам е забелязал, Левски отива за пръв път в Цариград не къмъ средата на май 1869 год., а през декември 1868 год. Два-три дена преди 13 май 1869 год. Левски не е бил в Цариград, както твърди Стамболски,

а в Северна България, на път за Тракия, предприемайки своята втора обиколка. И след като твърди самоуверено, че Левски бил черноок, споменатият мемоарист му приписва неща и действия, които той още не бе извършил. Заедно с Каравелова той основава Централния революционен комитет в Букурещ едва през април на 1870 год., а уставопроектът бе завършен окончателно през септември на следната година. Най-сетне Апостолът не е могъл да остави в Цариград нито един брой от „Свобода“, тъй като вестникът започва да излиза близо една година по-късно – 7. XI. 1869 год. Остава да приемем без възражение последното твърдение, което нашият мемоарист приписва на Апостола: когато избухне въстанието, да се убие султанът и запали Цариград. Както е известно, тази идея се поддържаше от революционните дейци след Левски. Доколко обаче идеята е негова и дали изобщо той я споделял, не знаем. Твърдението на Стамболски не се подкрепя от други данни. Изобщо, ако д-р Хр. Стамболски беше запазил чист своя спомен и не бе смесил данни от различно време, неговите твърдения биха събудили по-голям интерес, защото щяха да ни дадат възможност да проникнем по-непосредствено в идеите на Апостола от времето на неговата първа обиколка.

Според други спомени в турската столица Левски се срещнал и с черногореца Зега или Зеча, който понастояване на русина Раевски и със съгласието уж на Аксаков дошел в Цариград през 1869 год. Неговата задача била да обиколи България, да изучи положението ѝ и да събере сведения за освободителното дело. За тая цел още от Одеса той взел за сътрудник Иван Цанков Дочев. Изглежда, че сам Зега не е имал намерение лично да обиколи страната, затова предложил „една завидна сума пари“ на Левски, за да обходи Софийския, Пловдивския и Търновския окръзи, а на Бойко Нешов дал 30 наполеона, за да посети Сливен, Стара Загора, Казанлък, Габрово, Дряново, Разград и Шумен. Левски обаче не приел предлаганата му сума.⁶¹

Макар и да не знаем всички подробности около това твърдение, нямаме основание да се съмняваме в изнесените данни. Тяхната истинност се потвърждава и от други съвременници,⁶² па и сам Апостолът по-късно в едно

свое писмо от 18 април 1871 год. съобщава на Филип Тотя: „Съ руски агенти сжмъ ималъ да работа безъ да знамъ въ 69-то, препоръчанъ единиятъ отъ одескитъ Българи за добъръ помощникъ на Българитъ: пакъ не излъзе така? уловихму нѣколко шарлатанлъци и хайде отъ гдѣто е дошелъ. Когі стане за нужно, казащаго съ сичкитъ му работи“.⁶³

И тоя случай иде да разкрие по един твърде красноречив начин новото отношение на Левски към чуждата помощ. Както при последното си отиване в Сърбия не търси благоволенieto на сръбските власти, така и сега в Цариград той не приема голямата сума, предлагана му от руския агент чрез посредничеството на Иван Цанков Дочев. Апостолът твори свое дело и е убеден, че то ще успее, ако го облекне върху собствените сили на своя народ. И ако все пак поддържа известни отношения с руските агенти, то е до момента, в който открива, че те служат на чуждо дело, или, както сам се изразява: „ималъ сжмъ работа безъ да знамъ“.

Изнесените данни установяват и едно друго фактическо положение: в началото на януари 1869 год. Левски е все още в Цариград. Неговият по-нататъшен път, който следва след като напуска турската столица, заедно с градовете, в които се заседава по-дълго и завързва първите си познанства, може да се установи с приблизителна сигурност. Дневник той започва да води по-късно, а от това време е оцеляло само едно негово писмо, и то от 6. IX. 1869 год. Сведенията, които намираме в спомените и в по-голяма част от изследванията, са твърде несигурни и противоречиви. Затова и нам не остава друго, освен да гадаем с една относителна сигурност пътя на първата Апостолова обиколка.

„Дякона като излязалъ неповреденъ отъ Ц. Г. (Цариград, н. б.)“, съобщава Т. Ковачев, „и слѣдвалъ изъ Тракия и Болгарія дето віе познато, и като се разговарялъ съ сички – по. (знати, н. б.) и отъ ф. съ к. р. (от Филибе–Пловдив с консула руски, н. б.)“. В Пловдив Левски ще е бил вероятно към края на януари. Оттука ясни указания за неговия по-нататъшен път няма, но като имаме пред вид: 1. че на връщане за Влашко той преминава Дунава при Никопол на 24 февруари; 2. че в току-що посоченото писмо Т. Ковачев известява П. Хи-

това, че Левски е минал из България през места, които са добре познати на Панайота и З. че споменатият Ковачев в друго едно писмо до Хитова от 14 март с. г., което ще посочим по-късно, бележи, че Левски има съмишленици „скацнаши“ във Търново, Сливен, Со. (вероятно Сопот, н. б.), Пловдив и Перушица, вероятният път на Апостола през неговата първа обиколка включва следните по-главни селища: Перушица, Пловдив, Карлово, Сопот, Казанлък, Сливен, Търново, Ловеч, Плевен и Никопол. Когато по-късно предприема втората си обиколка, Левски следва в обратен път същите обекти. Това обстоятелство иде да потвърди косвено неговия път от първата му обиколка, защото естествено той ще посети, най-напред онези центрове, през които бе минал порано и в които разчита на своите първи познанства.

На 24 февруари 1869 год. Апостолът приключва своята първа обиколка и се озовава отново в Турно Магурели. „Вчера пристигна В. Левский отъ Отечество-то ны, за да приемне лозинката и да сж върне пакъ презъ Никополъ“, пише още на следния ден Т. Ковачев на П. Хитова, „и тжй като немахъ сигурна л. (озинка)“, продължава Ковачев, „зговорихме сж за да иде във голѣмото село (Букуреш, н. б.) и заминува“.⁶⁸

Липсата на подробности около първата обиколка на Левски ще трябва да се обясни с обстоятелството, че той още не бе наложил името си на съзнанието на дейците в България. При това неговата обиколка трае само два месеца и половина, обаче в България, където съсредоточи своето внимание, а по-късно и своите усилия, той не се мае повече от месец или най-много месец и половина. За това късо време, и то през зимата, той едвам е смогнал да пропътува набързо страната, без да е имал възможност да свърже тия си посещения с някои по-конкретни почини, та обиколката му да остави по-трайни следи. Схващането, че още през първата си обиколка Левски образувал „кръжоци“, които по-късно превърнал в революционни окръзи,⁶⁹ не отговаря на действителността. Няма нито едно обстоятелство, което да говори в негова полза. Целта на Апостола през тая му обиколка бе по-скромна и по-реална: той иска да провери непосредствено духа на народа и установи неговата готовност за общо въстание. Утрешният водач

на националната революция трябваше да знае силите и възможностите, с които ще разполага в борбата, която се готвеше да поведе. И затова при срещите си от това време той прибегва до услугите и съдействието на лица познати нему от по-рано, или пък препоръчани му от Влашко. Обикновено те са по-видни хора или известни революционни дейци от миналото. Тези срещи обаче са само осведомителни. Те нямат организационен характер, какъвто придобиха при втората му обиколка и по-сетне. Сега той проверява общото настроение и се стреми да създаде връзки с хора, на чието съдействие по-късно би могъл да разчита. „Левски търси съмишленици и съратници“, справедливо изтъква Ал. Бурмов, „но е пресилено да се твърди, че през това време е основал каквито и да било организационни единици, все едно дали ще ги наречем комитети, революционни крѝжжози или „пробни“ и провизорни комитети“.⁷⁰ Колкото и да е близко до съзнанието за необходимостта от организиране на самия народ, Левски не идва в страната с готов план за организационна работа и затова не пристъпва веднага към създаване на революционни комитети. Сега той е още в началото на новия път, по който трѝгва.

Изглежда, че Апостолът е изнесъл благоприятно впечатление от първата си обиколка. Сигурно навсякъде той е срещнал съчувственици и готовност за работа. Затова, когато се завръща в Румѝния, той е с убеждението, че народът е настроен за въстание. Под впечатление на това негово убеждение Т. Ковачев пише на П. Хитова: „Само да ся появи нещо по-голѝмичко и по сирѝозно отъ лани (четата на х. Димитра и Ст. Караджа, н. б.) и тѝй сѝж готови сички на оружѝе“.⁷¹ Основанията за този оптимизъм, изразен сигурно по-силно от автора на писмото, ще трябва да потърсим в обстоятелството, че Апостолът още няма пълна представа за революционната дейност, която му предстои, и се надява в кратко време да подготви народа за въстание. Що се отнася обаче до първата част от съобщението на Т. Ковачев, много е съмнително, дали то изразява вярно отношението на Апостола по тоя въпрос. Най-малко сега, след разгрома на голямата чета на х. Димитра и Ст. Караджа, Левски би възлагал надежди на „нещо по-голѝмичко“, което да даде отвѝн тласък на борбата за свобода. Тая мисъл занимаваше съзнанието

му преди разтурянето на втората легия и той ѝ даде израз, както видяхме, в писмото си до Найдено Геров от 1 февруари 1868 год. До известна степен той се поддаде на тази надежда по времето, когато х. Димитър и Ст. Караджа се готвеха да преминат Дунава и навлязат в България, но все пак, по една или друга причина, не взе участие в техния поход. Най-ранен израз на новите си разбирания върху методите на освободителната борба той даде в писмото си до П. Хитова, писано преди да бе още напълно оздравял след оперирането му в Бялград. „Да додите при менъ или да ви пишѣ какво ась мислѣ да права“, споделяше той в това си писмо своята мисъл със стария войвода, „и ще го направа, ако рече Богъ, за което ако испечелѣ, печелѣ за цѣль народъ, ако изгуба губа само менѣси“. Сега обаче Апостолът най-малко можеше да се надява на четите. Макар да няма пълна представа за работата, която му предстоеше, и макар да разчита повечето на „стихийното надигане, на стихийния изблик на народа за освобождение от тирана“, ⁷² първата обиколка затвърди окончателно две основни положения в неговия светоглед: 1. освободителното дело трябва да се облегне върху собствените сили на народа и 2. без предварителна подготовка на самия народ не може да се разчита на успех в борбата.

Левски отива в Румъния, „за да приемне лозинка-та“, след което възнамерява да се завърне пак през Никопол и продължи работата си. Тодор Ковачев обаче нямал сигурна лозинка, та Левски заминал за Букурещ, където между другото иска да се срещне с Ив. Касабов, за да се споразумее с него по някои въпроси. От Букурещ той се обажда на Ковачева, който на 14 март пише на П. Хитов: „Приехъ писмо отъ Левскій, който ми пише, че дошелъ още единъ като него търговецъ въ големото село отъ странѣтъ на неколку търговци... за да контрати стока, и щели да излѣзатъ за панаиря още на 1 мартіе, но оставили да видатъ първо какъ отива тукашната пияца, що то като се споразумее съ връщаніето на Касабова, ще имъ печати прок. (ламации, н. б.) и кондрати за да заминатъ 2 мата Левскій и Д. да зафанатъ работа по отъ рано съ скацнашитъ които имѣтъ въ Тѣр. Слив. Со. Плов. Перушица и др. съ намерение за воскресіне да бѣдѣтъ въ работѣ“. ⁷³

Левски иска отъ Касабова да напечата „прокламации и кондрати“, които му са необходими за работата в България, където има съмишленици в градовете: Търново, Сливен, Сопот, Пловдив, Перушица и др. Той е доволен, че се е явил още един сътрудник, с когото има намерение за Възкресение „да бжджтъ въ работж“.

Последните думи на Ковачева бяха изтълкувани в смисъл, че Левски му е дал надежда до Великден въстанието да избухне.⁷⁴ Това тълкуване обаче е пресилено. Наистина, сега повече отъ всеки друг път Апостолът вярва, че ще може в едно по-късо време да подготви народа за въстание, но обстоятелството, че се завръща във Влашко, за да вземе лозинка и се снабди с необходимите му „прокламации и кондрати“, показва, че той се готви за една по-системна работа всред народа. Другояче не би могло и да бъде.

Фактът, че на Апостола са необходими „прокламации и кондрати“, сочи и нещо друго. Тия книжа трябва да бъдат издадени от нечие име. По всяка вероятност Левски ще е бил питан из България, кого представлява и от чие име действа. Нещо съвсем естествено: хората искат да знаят с кого имат работа и доколко тази работа е сериозна. И понеже той не е могъл да отговори с документ в ръка, връща се обратно във Влашко, за да се снабди с кондрат, т. е. с някакво пълномощно. За тая цел, разбира се, той няма да търси услугите на хората от Добродетелната дружина, които бяха настроени против младите и техните революционни кроежи.

Старите по това време, особено след като редакторът на в. „Народност“, орган на младите, се сближи с Теофан Райнов, гледаха с пълно подозрение на дейците от противния лагер. „Нашія Касабовъ“, пише Хр. Георгиев на Найдено Геров, „ще издавж Въстника Народностъ, като сжж и приближилъ цѣлъ съсъ поляците отъ нѣколко времѣ и е станалъ частакъ пріятель и сосъ нашія Теофанъ Райновъ, който отъ тѣзи есѣнъ сж намѣрва тука сасъ мисія главенъ шпіонъ турски, казувамъ главенъ, защото имж и други по малки, които няматъ пари въ разположеніето си, нъ Теофанъ имж, които освѣнъ дѣто харчи за себе си добръ, нъ мжжи добръ и колята на Касабова, и за да нападни да критикува прошеніе то дѣто дадохми на Конференцата, казуватъ чи Райновъ е далъ

на Касабова 300 лири... Райновъ чіе шпіонинъ турски го знаятъ сичкитъ българи, и го приближаватъ само онѣзи, които мязатъ кату Касабова, за кокалъ“.⁷⁵ Молбата, която старите бяха вече подали до Парижката конференция, раздуха най-ожесточена борба. Водачът на старите не вярва, че Теофан Райнов служи на освободителното дело. За него той е турски шпионин, а пък Ив. Касабов работи само за „кокалъ“. Старите взеха отрицателно становище и спрямо Левски, и то още в самото начало на неговата дейност. Христо Георгиев в едно свое писмо до Найдено Геров, който сигурно ще му е писал за срещата си с Левски в Пловдив, съветва: „На прикаскитъ на Дяконатъ кажете да не даватъ увѣрение“.⁷⁶ Очевидно, за водителя на старите идеите на Левски са недостатъчно сериозни и не заслужават доверие. Косвено обаче тази къса преценка сочи нещо друго: „прикаскитъ на Дяконатъ“ за Христо Георгиев са нещо ново и по-друго от това, което той знае досега от проповедите на младите. Но докато към тях той има отрицателно становище, към идеите на своя съгражданин той се отнася само с недоверие, като съветва Найдено Геров и в България да се отнасят към тях със същото недоверие. За него те са или недостатъчно сериозни, или пък крайно химерични.

Чужд на идеите и чувствата на старите, Левски, както видяхме, влезе в кръга на младите, където намери една благоприятна и близка нему среда, в която потърси почва за своите идеи и в която намери съчувствие и подкрепа. И много естествено е, дето той след завръщането си от България търси Ив. Касабов. Последният му е необходим като основател на бившия Таен централен комитет, като книжовник и редактор на вестника на младите и, най-сетне, като човек, който бе съставил и напечатил необходимите за четата на х. Димитър и Ст. Караджа прокламации, подписани от името на едно „Привременно правителство“.⁷⁷ Наистина, твърдението, че след смъртта на Раковски „Иван Касабов олицетворявал революционната идея във Влашко“,⁷⁸ е пресилено, но несъмнено по това време той е една от видните фигури в средата на младите. Данните установяват известни връзки между Касабова и Левски от времето на неговата първа обиколка, обаче тези връзки не сочат една организацион-

на или идейна зависимост на Апостола от редактора на „Народност“. И затова Ив. Касабов не казва истината, когато твърди, че „В. Левски в мое време беше най-верният наш агент, който ходеше из България и проповядваше въстанието. Той наистина беше единственият най-живий и най-способний агент, който разпространяваше пропагандата на тайните съзаклети български комитети из България, лично с живо слово и дело“.⁷⁹ Преди всичко Тайният централен комитет като организация не съществуваше вече, макар и за известно време той да се възглавяваше лично от Касабова, а някои от идеите му от време-навреме да се изнишаха в страниците на вестник „Народност“. След като възприе идеите на организираното четничество и подкрепи четата на х. Димитра и Ст. Караджа, Ив. Касабов влезе в кръга на младите, чийто идеен кипеж ни е познат. Той не представляваше никого по това време, а бе само едно по-голямо име в средата на младите. Наистина, в съда Апостолът поддържа, че от Сърбия го бе извикал „бунтовнишкият комитет“ от Влашко, за да започне революционната си дейност, но неговите самопризнания, както справедливо бележи Михаил Димитров, „нямат абсолютно никакво значение, защото той ги прави тъкмо, за да прикрие истинските си стъпки“.⁸⁰ Левски започва свое дело и счита за най-удобно да се яви в България от името на „Привременното правителство“, осветено от кървавия подвиг на хаджи Димитровци.⁸¹ Затова той търси Касабова. Последният съставя и напечатва прокламациите на български и турски, подписва ги от името на „Привременното правителство въ Балкана“, което въобще не съществува, и го снабдява с пълномощно пак от това име.⁸²

Ето и целият текст на тия прокламации, които през втората си обиколка Апостолът разнася из България: „Къмъ Български народъ.

Българине! Сичко онова, което бѣше най-свято, най-мило и драго на твой злощастенъ родъ, днесъ е осквърнено, потѣпкано, поразено. Твоята свята вѣра страда, съ твоеото щастіе бѣснѣй паша ся разполага, твоята честь отъ сурова сила ся гази, въ твоята кѣща усойна жѣмѣ отравя домородіето ти, дѣцѣта ти; много чедати вечъ зарази съ смъртоносното си дѣханіе заразающите души; бѣснѣе това клето чудовище като нигде на свѣта. Охъ! ты горко

усъщашъ това тѣжній Българине! Нъ пакъ твойтъ сълзи, твойти тѣжби, твойте молби нѣкакъ сж глухи за твоитѣ неисказани тамъ тѣглила, дето би могли твоята сждба да поправѣтъ. Горчивіятъ опытъ тя учи, щото на нищо да ся ненадявашъ отъ султанитѣ и неговитѣ лжжливи съвѣтници!

Сѣки народъ заслужава сждбата, която сподѣля. Само робътъ ся оставя доброволно на своята сждба. Покажете, о българи, че не сте сътворѣни само да робувате, покажете, че сте достойни сынове на вашитѣ славни бащи, покажете, че въ вашитѣ жили тѣче още по нѣкожъ капчица отъ Крумовій и Симеоновій народъ! Станете, братя Българи! Хванете коси, ножове, сопи и отмѣстете си и избавете ся отъ срамното робство!

Облѣгнете ся само въ себе си и въ вашата сила, седемъ милиона народъ сте, портата е разтреперана, слаба, умаломощена; вашитѣ братя, които съ васъ страдажтъ толкось вѣкове ще ви помогнѣтъ да смажете на клѣтата зжмя клѣтата глава; Всевишній Богъ отмѣстителятъ на потѣпканитѣ народи ще отмѣсти и Васъ!

А вѣй братя на Мохамедовата вѣра, дѣ сж вашитѣ правдиви съ които ся наслаждавате? Дѣ е вашій имотъ, който сте имали? Какво сте придобили като проливате всякоги непрѣстанно кръвъ? И вѣй сте, братія погазени, излѣгани както и ній. Сичко що сте имали нѣкогашъ, е измрѣло въ безправедната държава дѣто владѣятъ на силство и сила, власть и заповѣдъ, а не право и праведность, начяло и праведно понятіе.

Богъ е осждилъ васъ и насъ, и ній невидиме друго въ васъ, освѣнъ едни братія които съ насъ живѣжтъ по много отъ четири вѣкове въ сжщото отечество, които тѣглжтъ съ насъ заедно едни и сжщи мжки. Ній Българитѣ подаваме ви братската си ржка. Рилигіозни смѣтки не щемъ да водимъ съ васъ. Блазъ на оногози, който е щастливъ въ вѣрата си. Идете братія, по обичая си въ вашитѣ джамии, молете ся Богу по вашій начинъ. Това нищо неще ви прѣчи да бждите равноправни въ свободна Българія.

Вѣрата спасява душата; а дръжавата не е завѣденіе въ което да ся приготвя душевното спасеніе, нъ е завѣденіе въ което убезбѣдява и утвърждава политическото и гражданско право на сѣки гражданинъ, безъ разлика.

Братія Мюсулмане! въ свободна Българія има мѣсто за синца ни. Оныя, които ви каратъ да пробивате съ смъртоносното орѣжіе нашитѣ гърди, на нашитѣ жени и на нашитѣ дѣца, тѣ сж вашитѣ и нашитѣ непріатели. Тѣ само искатъ да господаруватъ, да сучатъ вашата и нашата кръвъ! Хайде и вѣй станете съ насъ за вашата и нашата свобода!

А ты пакъ Христіянско Европо, допусти да ся освободимъ и ній; по-много отъ тебе не искаме. Бжди праведна и чловѣчна; нѣдіей възмутява чловѣческата съвѣсть помагающіцъ на най-гнѣсната тиранія подъ която страдажтъ отъ толкосъ столѣтія невиннитѣ народи, които като бжджтъ освободени ще ти бжджтъ отъ по-голѣма полза, отъ колкото гнилата дръжава, която само твоята милость и твоитѣ пари я недопушатъ да ся срути.

Братя Българи! дръзоствено прочее скочете всички на орѣжіе противъ вашитѣ столѣтни огнетители. Доста сме сълзи проливали; ето сега е врѣме сгодно. Чакайте само пръвѣй знакъ, който ще ви ся даде отъ наша Стара Планина, пакъ тогава напрѣдъ! На рѣшителніятъ и Богъ помага, а щастливата бждущность, ще да задоволи за сичкитѣ мѣжи и жертви които сега, послѣдній пѣтъ ще принесете прѣдъ жертвеника на Отечеството и на златната свобода!

Стара Планина, Априлія 1869

Отъ Приврѣменото правителство въ Балкана⁸³

Когато се разглежда тази прокламация, не бива да се забравя, че тя бе един агитационен позив, с който се целеше да се пробуди въобще борческият устрем на масите. Тя бе предназначена едновременно за българското и турско население и макар да потвърждава до известна степен надеждата на Апостола във възможността от една бърза, „стихийна“ подготовка на народа за въстание, все пак от нея не можем да съдим за интимните намерения на Левски от това време. Общите мисли: за непоносимото положение на народа, за героичната кръв, наследена от Крума и Симеона, за зачитане на народността и верска свобода на мирното турско население срещаме и в прокламацията, която Иван Касабов написа за четата на х. Димитра и Ст. Караджа.⁸⁴ Към тях той прибавя сега и нови: народът не бива да се надява повече на „султанитѣ и тѣхнитѣ лѣжливи съветници“. Към

християнска Европа обаче Касабов все още храни надежди: той я моли поне да допусне да се освободи българският народ, ако сама не иска да подкрепи неговото освобождение. Явно е, че с илюзиите на дуализма той е ликвидирал, обаче с надеждите си към Европа още не е свършил.

Позивът съдържа и нещо друго, което принадлежи на Левски и разкрива една от основните му идеи по това време – освободителното дело трябва да се облекне върху собствените сили на самия народ: „Облегнете ся само въ себе си и въ вашата сила“. Народът трябва да се подготви за общо въстание и да чака „само на пръвй знакъ, който ще ся даде отъ нашя Стара планина пакъ тогава напрѣдъ!“ Кога и как ще се стигне до този тъй очакван момент, обаче не се казва. Това ще бъде задача на Апостола, към която той насочва сега всичките си сили.

Докато се мае в Румъния и изчаква прокламациите, Левски посещава в затвора на Къмполунг свои приятели, които начело с Христо Иванов и Васил Плевненеца се опитали да ограбят един богат влах, с чиито пари се надявали да въоръжат чета и минат в България. Полицията обаче ги заловила и задържала в затвора до разглеждане на делото. Левски им донася тютюн и ги ободрява. След няколко дена той посещава наново затворниците и ги съветва да не правят никакви опити да бягат, защото съдът щял да ги освободи в близко време.⁸⁵ Наскоро след това затворниците били освободени и Христо Иванов тръгва да търси Левски. В Рушу де Веди узнава, че Апостолът бил минал в България. Христо Иванов останал тука и заедно с някой си Иван Македонцеца отваря кръчма. Един ден обаче Левски минава на кон през Рушу де Веди и убеждава стария си другар да премине в България и се настани в Русе, за да служи за връзка между Влашко и дейците в България. „Разговорихми са“, бележи Хр. Иванов, „щото ази да ида въ Русе да остана, за да можимъ да се учимъ какво става въ влахия и да работимъ изъ болгарія, а той (Левски) ще мине за България съ Ивана, моя другарь (ортакъ на кръчмата) за Лозичъ, като мо припорачахъ азъ и тома станчовъ, за добро момче марина попъ Лукановъ“.⁸⁶ Последните сведения са ценни и в друго отношение: те дават твърде ясно указание за началото на Апостоловия

маршрут през втората му обиколка из България – през Плевен той се запътва за Ловеч, където Хр. Иванов му е препоръчал сигурен човек.

Христо Иванов ликвидирал набързо с кръчмата и се озовал в Турно Магурели, където се среща с Левски. При тая именно среща Христо Иванов приписва на Апостола решението за един терористичен акт, за който пръв съобщава още Захарий Стоянов.⁸⁷ „Случката“ е предадена по следния начин: когато „отидохъ-ми на турно-магурели“, разказва Христо Иванов, „тамъ и В. Л; но той ми каза тайно ще трябва да идемъ да убийме христа георгиевъ щото той спиралъ сичката работа дето неможи да са работи въ букурещъ“. За тая цел Левски изпратил своя другар в Букурещ при брата си Христа, който да поиска от Л. Каравелов „ключа на тайната каша“, взета нарочно за целта, където да се прикрие след убийството, докато мине известно време. Христо Иванов ходил няколко пъти, без да може да вземе ключа. Когато Левски дошъл в Букурещ, той още през нощта се озовал при Каравелова, но последният „са уплашилъ и нище нищо да варши нето кыца нето гяволъ“.⁸⁸

Оправданието на този спомен, който сигурно подсилва някоя закана, ще трябва да се търси в някои обстоятелства на момента. По това време Левски се готви за втората си обиколка из България и се нуждае от пари. Сам той, както видяхме, води твърде тежък живот. За него обаче това нямаше значение. Той можеше да мине как да е. Но в Турция Левски трябваше да отиде с достатъчно средства, за да може да се посвети изцяло на делото, което му предстоеше. И няма нищо чудно, ако той е решил да потърси помощта и материалната подкрепа на своя богат съгражданин, който при това управляваше и обществени средства. Вестник „Български глас“ от 1877 год., когато спомените бяха още съвсем пресни и повечето от дейците на описваните събития живи, потвърждава това наше предположение: „Много пжти Левски заявяваше горещо желание предъ богатите и старите да го спомогнатъ въ материално отношение и да предприеме тая мисия, но ни единъ отъ тие патриоти не обърна внимание на неговата просба“.⁸⁹

Как е посрещнал Христо Георгиев молбата на Левски, можем да си представим, още повече, че по това

време отношенията между стари и млади бяха особено ожесточени. Ако в началото Хр. Георгиев запази все пак известна търпимост към замисленото от Левски дело, което смята за крайно несъстоятелна работа, сега вече, когато Левски му е поискал пари, ожесточението към младите се пренася изцяло и към Апостола, който и без това не се дели от тяхната среда. Израз на тия си чувства водачът на старите дава в своето писмо до Найден Геров от 30 май 1869 год., от което съдим и за новото му отношение към Левски: „Діаконътъ е онзи дѣто прави лажливитѣ писмѣ на Райнова за да ся рекомандува, чіе добѣръ шпионинѣ, какъвто Райновѣ такъвъ е и Діаконатѣ и двамата за пари и баща си продаватъ“.⁹⁰

Тая жестока присъда, изречена срещу най-честния българин, има значение само като документ за ожесточението, което бе обхванало двете емигрантски течения.⁹¹ Тя разкрива същевременно и новото отношение на старите към делото, което Левски едвам започваше. Възможно е самият той да не е бил съвсем чужд на взаимните чувства, които двата лагери изпитваха един към друг, обаче тая възможност не ни дава основание да допуснем, че Апостолът ще се реши така лесно да посегне върху живота на един от големите представители на своя народ. Не бива да се забравя, че дейците от оная епоха бяха големи идейници и се отличаваха със своя висок морал. Нашата история не познава нито един случай на лично посегателство между ръководителите на освободителното движение, макар противоречията, които ги деляха, да предизвикваха често пъти ожесточени борби помежду им. Но независимо от това и самият случай, както го предава Христо Ивааов, е твърде неубедителен. Целият план по изпълнението на тази задача, която авторът на спомена приключва съвсем наивно, издава нещо недообмислено и малко вероятно. Съмнението, което тежи върху това съобщение, се засилва и от едно друго обстоятелство: Любен Каравелов по това време не бе дошъл още от Букурещ. След първата си обиколка Левски пребивава във Влашко от 24 февруари до края на април, когато според Хр. Иванов се прави опит да се посегне върху живота на Хр. Георгиев. Каравелов обаче пристига в Букурещ на 2 май вечерта, т. е. един ден след заминаването на Левски. Още на 23. II.

1869 год. Хр. Георгиев иска мнението на Найдено Геров за Каравелова като проектиран редактор на вестник. В същото писмо той го известява, че са писали на Каравелова, вероятно за да вземат съгласието му.⁹² На 2 април с. г. Хр. Георгиев пише на Найдено Геров: „Снощи решихме за да повикаме Каравелова да дойди да издава по настоящемъ той вѣстника, до гдѣ сполучимъ друг и по добаръ“⁹³ (к. н). Явно е, че през всичкото това време Каравелов не е и не е могъл да бъде в Букурещ. Едва на 3 май Хр. Георгиев съобщава на Герова, че Л. Каравелов, отзовавайки се на поканата на старите, пристигнал във влашката столица: „Сосъ всичко това Каравеловъ е дошелъ снощи тука и ми сж струвжчи понастоящемъ ще започнимъ издаваніето на Вѣстника сосъ него“.⁹⁴

Най-сетне нямаме никакво основание да допуснем, че Хр. Иванов е сбъркал, като е отнесъл въпросната случка към по раншна дата. Още по-трудно можем да допуснем, че Левски се е поддал въобще на чувствата, които разделяха двата идейни лагера. Ако приемем, че все пак, макар и временно, той се е поддал на тия чувства, сигурно отрезвението е настъпило много бързо. Големи и тежки задачи предстояха на Апостола, та той е побързал да се освободи от страстите, които бушуваха между двата лагера, за да се залови за своето дело, което го зовеше.

Най-после против твърдението на Христо Иванов е и цялата по-сетнешна дейност на Апостола, който особено много държи за единодушието на дейците и грижливо избягва всичко, което нарушава единството, задълбочава противоречията и подхранва дележа. Три години по-късно той пише на Киряк Цанков: „Повѣчето души мразятъ (постѣпката) на Каравелова защото напада на Старите, а другите народности като слушали за това, ползували са. Затова имъ казахъ, че му са е рекло вѣче да не пиши ни за стари ни за млади, който е кривъ и пречи на народатни ще се явява въ Ц. К. отъ дето ще са каже по сичките наши да знаятъ за това“.⁹⁵ А в писмото си от 6 октомври 1871 год. до Хр. Георгиев, от когото иска да подкрепи „нравствено и материално“ делото на Българския централен революционен комитет, Левски дава най-верен израз на отношението си към во-

дителя на старите. В него той уважава не само достойнството на своя противник, но еднакво зачита и заслугите на обществения деятел. Това писмо отразява големия дух на Апостола, който стои над дребнавите страсти и моментни увлечения, и разкрива, както се изразява редакцията, която обнародва документа, „достойнството на едно върховно родолюбие“.⁹⁶ „Родолюбивый Господине“, обръща се Апостолът към своя виден съгражданин, „настояще-то ны може да Вы сж види доста смело – длъжность ны е треба да я изпълниме... защото туй дѣло е дѣло за народното освобождение, дѣло Българско. Централныя Б. Р. Комитетъ счита за своя длъжность да яви и поканы сякогo българина, былъ кой былъ, да вземе участие внегo, като има предъ видъ Васъ и Ваши-те сякодневны жертвованія за Миліа си народъ, въ отношеніе на които стоите на чело измежду други-те родолюбцы взема смелость-тж да покани и Васъ, и да Вы моли да му подадете Братскжта си ржка, и да му помогнете, колко то Вы сили-ти допущатъ, и нравствено и материално. Съ това ще дадете примѣръ и на други-те ны извънъ Българско родолюбцы, за да Ви последуватъ, и направятъ сжщото...

Длъжность ны бѣше, изпълнихме я. Учтиво молиме за честното Вы слово.

В. Львскій“.

ГЛАВА ДЕВЕТА

НАЧАЛО НА РЕВОЛЮЦИОННАТА
ОРГАНИЗАЦИЯ

Времето от 24 февруари, на която дата завършва първата си обиколка, до 1 май 1869 год. Левски прекарва във Влашко. На 27 март той се озовава наново в Турно Магурели. С писмо от същата дата Т. Ковачев известява П. Хитова за завръщането му от Букурещ: „Въ известіе ви че Левскіи дойде отъ голямото село и отчаква да му пристигне средство че да иде да разнесе пари за скацнашитѣ“.¹ Тука през април идва и Христо Иванов, ликвидирал вече със своята кръчма в Рушу де Веди. Двамата заедно отиват в Русе да търсят Стоил Попов, другар на Левски от легията през 1862 год., но не го намират и се връщат обратно в Турно Магурели.² По това време Христо Иванов и Тома Станчов препоръчват на Левски Марин поп Луканов от Ловеч. Към края на същия месец Христо Иванов се настанява в Русе, а Левски се готви да мине в България.³ Прокламациите са вече отпечатани и изпратени отвъд Дунава, а на 1 май и сам Апостолът предприема своята втора обиколка из България: „За Левскіи ви писахъ“, съобщава Т. Ковачев, „че тръгна благополучно от Ц. градъ за панаиря!! По преди пратихме книгите за панаиря“.⁴ А в друго едно писмо, което е без дата, но по всичко личи, че е от това време, Ковачев пише на Хитова: „Л. отиде кжмъ Солунъ за да сж споразумее съ Х. Д. щото и той ималъ 600 купени овны за лжчени заедно и въ едно време да зафанатъ“.⁵ Ако в случая Т. Ковачев предава точно казаното му от Левски, най-вероятно е, че последният, който по това време бе започнал да губи доверие в Ковачева, нарочно го е заблудил, за да прикрие своите истински намерения и да запази в тайна пътя, който мисли да следва. Ние не се съмняваме, че във Влашко все още са вярвали във фантастичните слухове за Хаджи Димитровата чета, но не можем да допуснем, че Левски, който през първата си обиколка прекоси страната от Цариград до Дунава, не е имал положителни сведения за съдбата на героите от Бузлуджа. По всяка вероятност още тогава той е имал възможност не само да узнае какво е ста-

нало с двамата му другари, но също така да се убеди, че и техните усилия са отишли напразно, защото народът бе останал и сега ням и безучастен зрител на епохалните усилия на шепата храбреци. За Апостола бе ясно повече от всеки друг път, че четническата система бе завършила своята историческа роля. От друга страна обстоятелството, че през втората си обиколка устройва първите комитетски ядра и слага началото на революционната организация, показва, че той изхожда от една вече ясно осъзната задача, за чието осъществяване разчита не на фантастичните слухове за Хаджи Димитровата чета, а на предварителната подготовка на самия народ. Тая подготовка изтъкна необходимостта от вътрешна организация, чието цялостно и пълно развитие Апостолът осъществи постепенно, но която още от началото той схвана като най-висша повеля в историческия ход на освободителното движение. Само в едно отношение Левски все още не бе се откъснал напълно от влиянието на хайдушкия романтизъм: той още вярваше във възможността да подготви и вдигне народа на въстание в едно по-късо време. През втората си обиколка обаче той ликвидира окончателно и с тоя остатък от миналото.

Първите градове, които посещава сега, са Никопол и Плевен. На 6 май той се връща от Плевен в Никопол, за да прибере прокламациите: „Въ известие ви че Дякона на 6 того м. дойде въ Плѣвенъ и Никополъ тж си прие полици-те и потребни-те, че тржгна вече за панаиря“,⁶ добросъвестно Т. Ковачев известява П. Хитова в писмото си от 14. V. 1869 год. По-късно, на 27 май, в едно друго свое писмо той потвърждава същото: „Левскии дойде въ Никополъ, дадохъ му полицы и отъ като е заминалъ не мие писал нищо“.⁷

И по-късно Левски минаваше Дунава обикновено при Никопол. Старият крайдунавски градец бе първото селище, което го посрещаше и му даваше гостоприемство. За участието на Никопол в освободителното дело обаче знаем твърде малко. Заслужилият никополец Пенчо Икономов изнесе някои сведения, събрани от съвременници,⁸ които по слухове или като случайни свидетели помнели някои работи. Според техните твърдения, Левски не е основал комитетска организация в града, обаче е разчитал на една предана група от патриоти, която е била

посветена в революционното дело. В тая група са влизали Николчо Симеонов, председател на черковно-училищното настоятелство и ааза, т. е. член на съда, Христо Вълков – кръчмар, и Ангел Първанов – шивач, които са се грижили за пренасяне на писма, вестници и оръжие. Централна личност е бил Николчо Симеонов, който като близък на властта бил най-малко подозиран. Освен на тия лица Апостолът разчитал още на Панчо Найденов – също член на мезлича, Андрон Симеонов – житар, и Петър Буцев – кафеджия. Най-опасните поръчки обаче изпълнявал Полихрон Алексиев, силен и решителен българин, който държал близо до Дунава хотел „Компания“ и се ползвал с голямо влияние всред каикчиите-турци. Обикновено Левски отсядал в къщите на Николчо Симеонов, Цвятко Смолянов и в хана на Коста Хинков в българската махала.⁹

В Плевен Левски е в първите дни на май. Големият център на Дунавската равнина лежи на пътя му от Влашко за България и е най-близкият град до изходната база на Дунава – Никопол. По това време Апостолът бе починал, както казахме по-горе, да губи доверие в Т. Ковачев и бе влязъл във връзка с Данаил Хр. Попов, търговец в Турно Магурели, родом от Плевен, който с рядка преданост му служи отсега нататък за връзка между Влашко и България.¹⁰ Сигурно по негова препоръка Левски търси в Плевен сътрудничеството на брата му Анастас поп Хинов. Сам Апостолът в едно свое писмо от 25 август 1872 год. отнася запознаването си с Хинова към 1869 год.¹¹ В тая си среща с Ан. п. Хинов обаче Левски не се е задоволил само да се запознае с него. Фактът, че след като прибира прокламациите и другите „потребни“ неща от Никопол, заминава през Плевен за Ловеч, придружен от Анастас поп Хинов, сочи с несъмнена сигурност, че до 6 май Левски ще е положил в Плевен основите на първата комитетска организация. Само с това обстоятелство можем да си обясним доверието, което Апостолът оказва на Хинова, който не само го придружава до Ловеч, но и присъствува на първото събрание на ловчанските революционери.

Първите доверени хора, събрани от Анастас поп Хинов, пред които Левски разкрива своята цел и с които полага основите на Плевенския комитет, не се знаят.

Проповедта на Апостола обаче не отива напразно. Комитетската идея намира добра почва в съзнанието на плевенци и броят на членовете на организацията расте постепенно. Ламби Петров, по спомени на Йото Михалчев, – член на комитета, изброява следните 11 души членове на местния комитет: Симеон Коцев – председател, Никола Горанов, Тодор Хинков, Христати Домусчиев, Йото Михалчев, Ангел Мръвков, Парашкев х. Димитров, Анастас поп Хинов, Христо Пиронков, Атанас Костов и Иван х. Паков–секретар.¹² Иван Кантарджиев допълва този списък с Недко Кантарджиев, Марин Крушовичанина и Тодор Каравасилев.¹³ Според сведения, събрани от Михаил Попов, син на Анастас п. Хинов, броят на комитетските членове от първия списък се увеличава още с 21 души: Пано К. Рогозаров – учител, Стефан С. Дренков – аптекар, Димитър Т. Душанов, поп Петър Каменополеца, Ненко Вълчев – търговец, Хицо Шопът – търговец, Георги Пярдочанинът – учител, Георги Костов – търговец, Кирица Хр. Попов – търговец, Нестор Марков – учител, Христо Савчев – търговец, Иван Ат. Симеонов – търговец, Георги Гочев – бояджия, Костаки х. Костов, Иван Василев, Тодор Маргаритов – търговец, Маринчо Василев, Тодор х. Миндизов – бояджия, Димитър Д. Маждраков – търговец, Игнат Николов – бояджия и Койчо Бояджията.¹⁴

Юрдан Трифонов отхвърля с основание от този списък Нестор Марков, който в своите спомени говори само за просветна дейност в Плевен и „не загатва за никакво участие в революционния комитет“. Малко вероятно е и участието на Димитър Т. Душанов, който, според Юрдан Трифонов, е дошел в Плевен едва на 4. VIII. 1872 год.¹⁵ Съмнително е участието и на Пано Рогозаров в организацията. Инж. Тр. Трифонов, като изтъква качествата на този извънредно просветен учител, работил не само в Плевен, но и в Свищов, Ловеч, Тетевен и др., подчертава, че той е бил борец за църковна свобода и „носител на духовното пробуждане на широките народни маси“, но не съобщава нищо за участието му в революционното движение.¹⁶ Най-сетне няма достатъчно положителни данни и за участието на Костаки х. Костов, общински ковчежник, до когото Апостолът е отправил едно твърде характерно писмо, което се отличава от останалите му

заканителни писма и което показва, че Костаки х. Костов е бил осведомен по работите на делото и е давал известни надежди да се присъедини към него.¹⁷

Не можем да изискваме от тия списъци, съставяни късно след освобождението, абсолютно точни и верни сведения за състава на местния комитет. Касае се за членовете на една революционна организация в целия период на нейното съществуване, която избягва да води списъци и чиито хора се знаят помежду си. Грешките, смесването на съчувственици с редовно организирани членове, както и човешката слабост да се включат в организацията всички близки и приятели, са неизбежни и лесно обясними. Трябва веднага да отбележим, че тия заключения важат не само за Плевенския комитет. В случая обаче прави впечатление фактът, че въпреки тоя си голям и разнолик състав, местната организация сякаш не съществува, толкова е слаба и незначителна нейната дейност. Причините за това състояние на комитета в Плевен ще трябва да се потърсят до известна степен в обстоятелството, че фактически той се възглавява от Анастас поп Хинов, комуто липсват необходимите качества за един ръководител.¹⁸

След като слага началото на революционната организация в Плевен, Левски, заедно с Анастас п. Хинов, се отправя за Ловеч. Градът, който по-късно избира за столица на вътрешната организация, лежи на пътя му. При това, както видяхме, двамата ловчанци Христо Иванов Големият и Тома Станчов Хитров му бяха препоръчали за доверен човек в града Марин поп Луканов. Спорът относно времето, когато Левски полага основите на комитета, се дължеше на противоречията в данните, обнародвани в различно време, както и на липсата на едно пълно и критично изучаване дейността на Апостола. Д. Т. Страшимиров, като се основава на спомените на Д. Пъшков, приема след редица предположения, че Левски е основал комитета в Ловеч още през време на първата си обиколка из България, и то на 1 януари 1869 год.¹⁹ През тая своя обиколка обаче Левски, както видяхме, нямаше за цел да изгради една вътрешна революционна организация, а да подготви народа в едно по-късо време за въстание. Той още не бе преодолял напълно старата идеология и отдаваше дан на последните останки на ней-

ните методи. Макар да бе дошел до съзнанието за необходимостта от предварителна подготовка на самия народ, той още нямаше ясна представа, как ще постигне тая задача. Освен това Левски тръгна с параход от Турно Магурели за Цариград на 11 декември 1868 год. и се завърна във Влашко през Тракия и Северна България на 24 февруари 1869 год., което ще рече, че той в никой случай не е могъл да бъде в Ловеч до края на годината, за да основе местния комитет на 1. I. 1869 год. През Ловеч той сигурно е минал, но към края на обиколката си. Това е неговото първо отиване в Ловеч. То обаче не оставя следи и вероятно се смесва в спомените с посещението, което прави по време на следващата си обиколка, когато отива за втори път в града и полага вече основите на местната организация.

Гено Иванов, като има пред вид обстоятелството, че Левски, не е могъл да бъде в Ловеч на 1. I. 1869 год., и като се съобразява със спомените на Д. Пъшков, според когото учредителното събрание станало на нова година, и всички присъстващи поздравили Левски с празника „Св. Василий“, отнася основаването на комитета една година по-късно, т. е. на 1. I. 1870 год.²⁰ Споменатият автор обаче е забравил, че през това време Левски е във Влашко, където, след като завършва втората си обиколка, прекарва почти цяла една година – от началото на септември 1869 год. до 27 май 1870 год.

Заслугата за установяване точната дата, на която Левски основава Ловчанския комитет, принадлежи на Ал. Бурмов, който в спомените на Христо Иванов пръв намери сигурна опора за правилното изясняване на въпроса.²¹ След като около 6 май слага началото на революционната организация в Плевен, Левски заедно с Анастас поп Хинов поема пътя за Ловеч. В случая големият организатор разчита не само на препоръките, които има от Влашко, но и на съдействието на Анастас поп Хинов, познат и близък на мнозина ловчанци. До края на първата половина от май той е не само в бъдещата столица на вътрешната организация, но полага и основите на местния революционен комитет. Спомените на Христо Иванов идат да потвърдят реалността на последното заключение. В Русе, където отива по настояването на Левски, Христо Иванов прекарва само няколко месеца –

до януари или февруари 1870 год. В началото на същата година той се установява в Търново,²² откъдето влиза във връзка със своите приятели в Ловеч: „писахъ въ Ловичъ едно писмо до маринъ попъ луканова които беха ми припорач. нікола хитровъ за добро момче и като мо писахъ за нашата работа и братско работяни той ми са отговори следъ малко, много добре и ма викаши да си дода въ Ловичъ да живеими и работими въ сачо то времи ми бележи той братти В. Ив. Левски замина отъ тука и отиде за одватъ и иска да съ срещни съ вази и мо(у) пиши презъ местата които познавашъ. Като пріехъ туй писмо зарадвахъ са много щото две неща пичеля – едно щото сполучилъ В. Л. чи преминалъ и друго чи закачили и пріели и ловчалии работа“.²³

С известна гордост Марин поп Луканов известява приятеля си за състоялата си среща в Ловеч. Той се чувства задължен на Христо Иванов за оказаното му доверие, защото Левски несъмнено му е казал кой го е препоръчал. От своя страна и Христо Иванов се радва искрено, че препоръчаният от него човек е услужил на Апостола и че ловчалии са „закачили и пріели“ да работят за освободителното дело. Няма съмнение, че тая кореспонденция, която датира от началото на 1870 год., когато Христо Иванов се установява в Търново, се отнася до посещението, което Левски прави на Ловеч в началото на втората си обиколка. За друго посещение не може да става и дума, защото от началото на септември 1869 год. до края на май 1870 год. той е във Влашко. При това отиване в Ловеч, както се вижда и от разменените писма между Христо Иванов и Марин поп Луканов, Левски слага началото на революционната организация в града. В красивия град край Осъма, просветен и занаятчийски център на будно българско население, Левски намира най-благоприятен прием. Той отсяда като гост в къщата на поп Лукан,²⁴ баща на Марин п. Луканов. „Търговецът на едър добитък“ съобщава на домакините целта на своето идване. Марин п. Луканов вярва, че идеята на Апостола ще се посрещне съчувствено в Ловеч, затова решават да свикат събрание, на което да поканят надеждни хора, които ще прегърнат идеята за създаване на революционна организация и ще работят за осъществяване на нейните цели. Събранието става в дома на Иван

Драсов, чиято усамотена къща се намира до Осъма, при банята във Вароша.²⁵ На това учредително събрание присъствуват: Марин п. Луканов, Иван Драсов, Анастас Цочев Хитров, Цвятко х. Павлов, Пано Агопа Бояджи Драганов, Христо Йовков, Иванчо Колев, Христо Цонев Латинеца, поп Кръстьо, Димитър Пъшков, Гечо Сирков, Никола Сирков, Анастас п. Хинов и Васил Йонков.²⁶ Според Димитър Пъшков на това събрание присъствували още: Михаил х. Павлов, Тодор и Диме Драсови, Денчо Хашнов Диков.²⁷ Д-р Пар. Стоянов обаче твърди, че споменатите ловчанци са присъствували на второто събрание на организирания вече комитет, заедно с Георги Найденов и Станьо Драгнев.²⁸ Почти всички присъстващи на това събрание ловчанци били известни търговци и занаятчии в своя град. Димитър Пъшков на младини бил учител, а после се отдава на търговия. Христо Йовков и Анастас Д. Хитров били търговци-манифактуристи. Марин п. Луканов отначало се занимавал с общарство, а после се отдава на търговия. Иван Драсов, преди да отиде да учи в Писек (Чехия), бил манифактурист, Никола Цвятков се занимавал с медникарство, Генчо Сирков бил юрганджия и т. н.²⁹ Повечето млади хора, ловчанските революционери изпъкват като будни и просветени българи, които живеят с духа на новото време, който бе обхванал напредничавите среди на нашето общество. Получили възможното за времето си образование, мнозина от тях следят българските вестници и книги, които излизаха в Букурещ и Цариград. Проповедта на Левски да се създаде вътре в страната организация, която да подготви народа за въстание, намира пълен отзвук в сърцата на ловчанци. Идеята се възприема бързо и основите на местната организация се полагат веднага. Още на това събрание ловчанци избират ръководно тяло, в което влизат: Иван Драсов,³⁰ Марин п. Луканов, поп Кръстьо и Анастас Цочев Хитров, а според Д. Пъшков в избраното тяло участвувал и той.³¹ Няма никакви данни за разпределяне функциите между отделните членове на ръководния съвет. Д-р Пар. Стоянов твърди, че тоя съвет е бил избран по-късно, при второто събрание на ловчанци, което станало подир 15 дена и след завръщането на Марин поп Луканов и Иван Драсов от Влашко, където двамата дейци

бяха отишли да се „запознаят по-отблизо с организацията и да се убедят дали действително имало такава силна организация“.³² В случая д-р Пар. Стоянов се основава на спомените, според които след първото събрание у ловчанци надделяло благоразумието, и те решили да изпратят двама делегати във Влашко, за да проверят думите на Апостола, който им казал, че в Румъния „има хора“, които ще „помагат на делото“.—Всички пригърнаха тази идея, съобщава Марин п. Луканов на д-р Пар. Стоянов, но решиха да проверят най-напред дали е така и затова бяха упълномощени другарите Марин п. Луканов и Иван Драсов. Те отишли в Гюргево с препоръка от Васил Левски при Георги Живков, Иван Кършовски и Д. Горев и се убедили, продължава д-р Пар. Стоянов, че има хора да помагат на делото. Ходили и в Букурещ при Любен Каравелов на ул. „Вергулуй“ до българската черква, при Пандурски и др. ... Отишли и в Плоещ при хаджи Параскева (ловчалия) и при един габровец—Райчо Гърнев. Като се убедили, че всичко е наред, върнали се в Турно Магурели при Данаил Хр. Попов... Оттам през Никопол се завърнали в Ловеч и решили да работят сериозно за освобождението на България.³³ Това е всичко, което Марин п. Луканов съобщава за мисията, с която ги бил „натоварил уж“ Левски след първото събрание в Ловеч, където ги и дочакал да се завърнат. Въпреки ясения и категоричен език на това съобщение, съмнително е дали то изчерпва цялата истина върху мисията на двамата ловчанци. Какво е целял самият Апостол с това пратеничество, ще видим по-късно. Тук ще отбележим само, че мисията на Марин п. Луканов и Иван Драсов трябва да се отнесе не към първото, учредителното събрание на ловчанци, както твърдят спомените, а много по-късно.³⁴ В черновата на своята дописка до в. „Свобода“ Левски бележи на Каравелов, че подробности относно работата в България му съобщава „въ писмата съ г-да Братия Марина и Ивана“.³⁵ Черновата няма дата, но самата дописка е датирана от 23 януари, а е обнародвана в „Свобода“ на 13 февруари 1871 год. (II, бр. 7). Следователно двамата пратеници са заминали за Влашко не през май 1869 год., както следва да заключим от спомените, а в началото на 1871 год. Но тъй като Каравелов се оплаква, че получил твърде късно дописката,

много е вероятно той да е поставил произволно датата й. Но и в този случай мисията не е могла да се състои през 1869 год., защото в „Свобода“ започна да излиза от октомври 1869 год., а в началото на септември с. г. до края на май 1870 год. Левски бе във Влашко.

Двамата пратеници обаче са заминали още по-късно. На 11 април 1871 год. Апостолът пише на Данаил Хр. Попов: „Писмото ви отъ 23 мар. 1871 съ Муратооглу (двамата пратеници отъ Ловеч, н. б.) който на отивани при вази, намира същото писмо въ Плевенъ; и друго пакъ отъ вази отъ 1 Апри. се съ Муратооглу, които получихъ на 6 Апри.“³⁶ Тия няколко реда сочат сравнително най-вярно времето, когато двамата ловчанци отиват във Влашко. Писмото на Данаил Хр. Попов от 23 март 1871 год. Драсов и Луканов намират в Плевен, и то „на отивани при вази“, което ще рече, че двамата пратеници са тръгнали през Плевен за Влашко един-два дена след датата на споменатото писмо, макар да има известна възможност да са тръгнали в същия ден, на 23 март. Следващото писмо на Д. Хр. Попов от 1 април Апостолът получава заедно с първото на 6 април „се съ Муратооглу“, което ще рече, че двамата пратеници са се завърнали в Ловеч на същата дата 6 април. Следователно, заедно с пътя, пратениците са се бавили във Влашко около 12 дена: от 24–25 март до 6 април 1871 год.³⁷

От Ловеч Апостолът се отправя за Тракия. „В. Ив. Левски замина от тука и отиде за о д в а т ъ“, пише Марин п. Луканов на Христо Иванов. Най-прекият път за „отвъд“, т.е. за Тракия, води през Троян.³⁹ И самите троянци в своите спомени отнасят първата поява на Апостола в града им към 1869 год.⁴⁰ Георги Димитров на свой ред твърди, че през втората си обиколка Левски, заедно с Христо Сяров, минал през Троян и се озовал в Карлово, откъдето през Калофер отишел в Стара Загора.⁴¹ Най-сетне и от спомените на Ив. Ат. Фетваджиев се вижда, че без да се бави много в Троян, Левски е прехвърлил Балкана и поел пътя за Карлово, щом като през първата половина на май е бил в Калофер. „Един ден надвечер, в първата половина на май 1869 год.“, разказва споменатият калоферец, „дойде у дома сестричето на съседа Иван Г. Мархолов – Донка, и ме повика у тях. През комшулука веднага отидох. На двора

у Иванови под вишната на зелената трева седяха: Иван, Никола Дели Стоянов, Христо К. Бродинов, доктор Д. Николич – забягнал австрийски сърбин,⁴² и един друг непознат. Те любезно ме поканиха при тях. Само непознатият бе навел глава и никак се подсмиваше. Преди да седна, Иван ме попита не познавам ли момъка. Отговорих му, че и аз се мъча, ама не мога. Тогава момъкът издигна глава и ми каза: „Не помниш ли кога се запознахме миналата година във Варна на Провадъолувата фабрика?“ Едвам тогава се сетих, че пред мене стои Левски. Почерпиха ме ракия и взех мезе от киселото мляко, сложено при тях“.⁴³ От разговора, който двамата познайници подхващат, Иван А. Фетваджиев узнава между другото, че делото, което Апостолът едва бе подхванал, успява, но изисква труд и постоянство.

Предадохме по-голяма част от този спомен, за да се види с какви подробности Иван Ат. Фетваджиев, който до края на живота си се радваше на голяма и свежа памет, помни датата, когато се е срещнал с Левски в Калофер – първата половина на май 1869 год. Наистина датите са най-несигурният елемент в спомените, обаче в случая тази дата, запомнена с толкова подробности, се оказва фатална за Фетваджиева: на тая среща той дава тескерето си на Левски, за да може да избяга, тъй като турците били подушили, че е дошъл в Калофер, и всеки момент кърасаа можел да долети и обсади градеца. Покъсно, при случая с палтото на Апостола в Сопот, това тескере попадна в ръцете на властта, турците уловиха Ив. Ат. Фетваджиев като собственик на тескерето и след дълги мъчения и разкарвания по затворите, благодарение на ходатайства и подкупи, го освободиха едва на 17 декември 1871 год.⁴⁴ След всичко това, което Ив. Фетваджиев преживява, не можем да допуснем, че той може да греши в установяване датата на тая съдбоносна за него среща.

След като прехвърля Балкана, Левски по всяка вероятност е бил открит, та не е могъл да остане по-дълго време в Карлово и затова поема пътя за Калофер. Тука, за да избегне преследването и се движи с по-голяма сигурност, той взема тескерето на Ив. Ат. Фетваджиев и, без да се бави, заминава за Казанлък. „Отидох в Карлово“, разказва Фетваджиев, „каитих тескерето и около

7–8 часа по турски се върнах в Калофер, дето приятелите ми чакаха с голямо нетърпение. Още същия ден Левски и Ив. Мархолев тръгнаха с талига за Казанлък⁴⁵. Тука Апостолът не се бави. В града и околията му турският елемент има надмощие, та и по-късно водачът на националната революция не можа да намери благоприятна почва за своите идеи.

От едно писмо от началото на 1872 год. узнаваме, че Апостолът е поддържал известни връзки с видния казанлъчанин Димитър Папазоглу. „Вы сте ся разговаряли“, обръща се той към казанлъшкия големец, „съ него (В. Л-ий) много пъти за работы-ты на това прѣдпріятіе, за което испонапрѣдъ сте му давали и голѣмы надѣжды че ще бждете едни огъ ягкы-ты работници на това дѣло още сте го и насърчали да слѣдва намѣреніето си а отпрслѣ (не знамъ по какви причини) сте нѣкакъ отстранявали“. Интересът на Папазоглу към революционното дело отслабнал. За да го привлече наново към него, Апостолът му загатва за постигнатите успехи и, понеже го счита за „единъ отъ добры ты Българскы сынове, кои-то могатъ много да помогнѣтъ на отечествато си“, той му изпраща уставопроекта да го прегледа и даде „спорѣдъ мнѣніе-то си бѣлѣжки писменны за одобреніе или неодобреніе“. Накрая писмото завършва с желанието на Ц. комитет „да съобщы работѣтъ на още нѣкои лица въ градѣтъ ви (Казанлъкъ, н. б.) и въ околностъ-тѣ, нѣ като нѣма добры свѣденія още за кой какъвъ е, и В. Л. като му прѣроржчва Васъ за такива, който познавате и можете да вършите какъ-то Ви е Богъ научилъ, но пакъ спорѣдъ правилата и законъ тѣ“⁴⁶.

От Казанлък Левски е взел направо пътя за Пловдив или пък е минал през Стара Загора и Чирпан. Като държим обаче сметка за по-сетнешния му маршрут, вероятно е да е тръгнал направо за Пловдив. Към 23–24 май той е вече в столицата на Южна България. „Прѣди 6–7 дни заминжлѣ оттука дяконъ-тѣ“, пише Найденов на Христо Георгиев от 30 май 1869 год., „и както тука, така и насждѣ, отдѣто е миналъ, е показвалъ прокламациѣ едни на Българскый языкъ за Българы-ты съ печатъ отъ „Приврѣмено Българско Правителство“, а другѣ на Турскый языкъ за Турцы-ты; нѣ и отъ двѣ-ты е ималъ само по едни, та гы е показвалъ, а не е оста-

вялът отъ тѣхъ нидѣ. Азъ ги видвахъ. Турскж-тж не можяхъ да прочетж, а Българската не чини, праздна работа, и мя е страхъ да не ся излъжжѣтъ нѣкой простодушни да ся поведжѣтъ, та и тии да теглятъ и на други белж да докаратъ. И друго шюпе ми дава нѣчто. Дяконъ-тъ, дѣто ходи, все иска да му даватъ и пары за харашлжкъ, та да не бы да лъже хората само да зима пары!⁴⁷

Отношението на Найдено Геров, цели две десетилетия (1857 – 1876) руски консул в Пловдив, към делото на Левски, което бе още в своето начало, не се различава от това на Христо Георгиев. Подобно на своя приятел от Букурещ, и Геров гледа на замисления от Левски план за освобождение като на „праздна работа“, която „не чини“. И той като Хр. Георгиев се съмнява в нравствените подбуди на Апостола, когото подозира, че може „бы лъже хората само да зима пары“, като изпуска из пред вид съображението, че избраният начин бе най-неподходящ за една такава цел. Найдено Геров не можеше да посрещне другояче делото на Левски, защото и той като старите не вярваше, че народът може сам да извоюва своята свобода, а разчиташе преди всичко на могъщата помощ на Русия.

В Пловдив Левски намерил, според Ст. Заимов, „една шепа младежи, с които сложил началото на революционната организация в града: братя Търневи, Димитър Матевски, Андон Балтов, Костаки Доганов, Григор п. Божков, Душко х. Деков, Андон Фесчията, Андон Книговецца, Нягол – съдържателя на Гаваз хан и др.⁴⁸

Във връзка с посещението на Пловдив от това време и срещата на Левски с Найдено Геров спомените разказват следната случка. Срещу Великден, преоблечен като турчин, Левски се скрил в дома на Герова. На самия Великден обаче, според обичая, пловдивският паша направил официално посещение на руския консул в града по случай Паскалието. Пашата дошел тържествено, с голям ескорт от войници и стражари, които се разположили из помещението на консулството. Едни отишли в кухнята, гдето се намирал преоблеченият Левски, с когото повели разговор. След малко, за най-голяма изненада на домакина, кафето поднесъл самият Левски. И докато гостът пиел кафето си, „прислужникът“ на кон-

сула чакал смирено до вратата, за да поеме празната чаша. Когато пашата си отишъл, Геров упрекнал Апостола за безразсъдната му постъпка. Последният обаче не бил на това мнение и изтъкнал на Герова съображенията си, които са го накарали да възприеме този начин на действие: „Когато влязоха заптиите и войниците в кухнята и започнаха да разправят за баш-бунтовника на царщината, аз трябваше да вляза в разговор и да ги насърча в усилията им да турят ръка на такъв голям неприятел на държавата. А когато кафето беше готово, за да избегна по-нататъшния разговор с тях, намерих за най-благоразумно аз да поднеса кафето, защото в случая никой, а най-малко пашата, не можеше да предполага, че слугата на руския консул, който му поднася великденско кафе, е самият Левски“.

Споменът за тая случка се приписва на Мария Ив. Ев. Гешова, по баща Никола Пулиева, първа братовчедка на съпругата на Найдено Геров. По онова време, като ученичка в Пловдив, тя живеела в дома на Герова и присъществувала на разговора му с Левски.⁴⁹

Ще оставим на страна ония положения в този разказ, които са мъчно допустими в отношенията на един консул и представителя на държавната власт. Ще отменим и обстоятелството, че през 1869 год. Великден се пада на 20 април, а Левски е бил в Пловдив към 23–24 май. Не е изключено описаното събитие да е станало в друго време и при друга някоя среща на Левски с Герова. Спомените от детските години трудно могат да възстановят даден момент от миналото, който да бъде верен във всички подробности. При това става дума само за една случка из живота на Апостола, поразила въображението на младото момиче, а не за редица от събития, когато мемоаристът и сам има възможност да се усъмни и провери някои и други подробности от своите спомени. Най-сетне, както в по-голяма част от спомените за Левски, така и в тоя случай, някои подробности отразяват наслоения от по-ново време. Безсмъртният образ на Апостола расте непрестанно във времето и в съзнанието на отделния българин и за съвременника на оная епоха става трудно да отдели непосредствения спомен от чутото и наученото впоследствие. В заключение по тоя повод ще отбележим, че в повечето спомени, които разкриват ге-

роизма на Апостола, неговото самообладание и ловкостта, с които излиза невредим от най-трудни положения, е станало присъщо на българския дух сам да твори. Сякаш голата истина и действителният епизод не са достатъчни сами по себе си да изразят подвизите на Апостола, та фактите се пресъздават и често пъти легендата се внушава като историческа действителност и оживява в съзнанието на поколенията като истинска случка. Това творчество, което започва от първите години след освобождението, продължава и днес, ще продължи и утре, защото неговите извори лежат във възторга и култа към личността и делото на Апостола. И напълно естествено е в култа на тая обич фактите да се претворяват, понякога дори да се съчиняват, а истините да изглеждат по-други. Далеч сме от мисълта да твърдим, че в тия спомени фактите винаги са изместени от легендите, а действителността е отстъпила мястото си на мита. Но дори и когато описваните събития отговарят на действителността, те не всякога са предадени достатъчно правдиво, което обстоятелство нарушава изключителната цялостност на Апостоловата личност. В много от тия спомени липсва дълбочината на неговия дух и завладяващата простота на неговия гений. И сигурно в повечето случаи той би постъпил по-другояче, само както нему е присъщо: по-просто, но по-естествено и, следователно, по-правдиво и по-дълбоко. Ето защо и страхът на мнозина, които мислят, че легендите около името и личността на Левски не бива да се докосват, за да не би, като се освободят от романтизма, да изгубят своята красота, власт и сила, е лишен от всяко основание. Истинското злато увеличава своя блясък, когато се почисти от праха. Подобно на него и образът на Левски, освободен от наслоенията на романтизма, ще сияе още по-ярко, защото ще свети с ненакърнимия блясък на своето собствено величие.

Известно време Левски се мае в Царацово при своя предан приятел бай Иван Атанасов – Арабаджията, в чийто дом намира винаги най-сигурно убежище,⁵⁰ а в началото на юни се озовава в Перушица, където учителствувал неговият другар от първата легия, Петър Бонев. Според Ив. П. Кепов, Левски пристигнал в Перушица, като кираджия със сив кон, натоварен с два сандъка

сапун. Той отседнал в къщата на Петър Бонев, който го запознал с по-първите свои другари и съмишленици: Георги и Ат. Тилеви, Костадин х. Танков, Калофер Спасов, Рашко Куртев, Дафо Гичев, Н. Иванов и др. „Семето на революционния дух“, благодарение дейността на Петър Бонев, „било отдавна хвърлено, имало и нещо сформировано“, ⁵¹ та без особени усилия били положени основите на местния комитет.

Освен Перушица, Левски обикаля и други някои от съседните на Пловдив селища. По това време, според уверенията на спомените, той посещава и Пазарджик, където известно време бе учителствувал Петър Бонев, който сигурно му е препоръчал близки и доверени хора в града. При това и сам той бе подготвил почвата за революционна работа.⁵² В Пазарджик Левски пристига заедно с бай Иван Арабаджията и отсяда в хана на Червен Стоян. Първото събрание имало осведомителен характер и се състояло в дома на Никола Ръжанков. Освен домакина присъствували още Миху Стефанов, както той сам твърди,⁵³ Ст. Консулов и Петър Горанов от Батак. Събралите се пазарджичани решили да мине някой ден и друг, за да се проагитира идеята за едно по-голямо събрание, на което да се положат основите на революционната организация в града. Това събрание се състояло в дома на Миху Стефанов. На него се озовали повече хора, и то от всички махали на града: Георги и Ст. Консулови, Михалаки Величков, Петър Бонев, Стоян Акрабов, Пене х. Величков, х. Рашко х. Илиев, Петър Димов, Кузма п. Томов, Никола и Ив. Ръженкови, Ноно Атанасов, Петър Манчев, Михо Стефанов и др. На това събрание се слага началото на местната революционна организация. За председател бил избран Георги Консулов, а за секретар – Миху Стефанов.⁵⁴

През юни, и то по всяка вероятност към края на месеца, Левски пристига в Карлово. В подкрепа на това твърдение говорят не само спомените на карловци, но и произшествието с палтото на Апостола, което става през първата половина на юли в Сопот. Вероятно, след като е напуснал Пазарджик, той се е върнал в Пловдив и оттук е поел пътя за Карлово. Известно време се мае из селата в Карловско, където има познати и приятели, и към края на юни или началото на юли се озовава в

родния си град. Основаването на местния комитет се помни живо от съвременниците. Ганьо Н. Маджерецът, в чийто дом Левски отседнал, известил близките и приятелите му, за които неговото завръщане в Карлово е било винаги истинско събитие. Учредителното събрание се състояло в местността „Млатишумка“. Между чудно хубавите кътове около Карлово „Млатишумка“ заема едно от първите места. Източно местността се мие от водите на Стара река, а западно граничи с потока Сулу-врач. Хубавото време давало добро настроение на карловските бунтовници, които се движели на групи и по различни пътища, за да не бъдат подозрение. Сборният пункт бил клонестият орех в пазвите на „Млатишумка“ – място запазено и уединено, което Левски сам избрал. Групата, която се насочила към „Балабановия мост“, се състояла от Стефан Странски, Георги Савов (Минката), Илия Миланов, Васил Караиванов, Никола Гичев и Петър Попов. След тях пристигнали Васил Платнаров и Ганьо Н. Маджерецът.⁵⁵ Още не били изпушили цигарите, когато Левски се задал от срещуположния бряг, прескочил леко реката и се озовал при младите съзаклятници. Подир няколко минути компанията била вече на определеното място под ореха. Левски обяснил целта на събранието и изтъкнал необходимостта от съставяне на революционна организация, след което прочел прокламацията на привременното правителство. Всички присъстващи посрещнали с възторг идеята на своя бележит съгражданин и сложили началото на местната организация в града. За касиер бил избран Васил Караиванов, за секретар – Илия Миланов, а за приемане и изпращане на кореспонденцията – Васил Платнаров.⁵⁶ Все тъй предпазливо, на малки групи, карловските революционери тръгнали по различни посоки за града. Не изминали обаче и стотина крачки, и „Млатишумка“ екнала от гласа на Левски, който запял:

Искам, мамо, да те видя	но знамето ме не оставя
и вси мили у дома,	до кой час ще мога до. ⁵⁷

Апостолът обикаля Карловско и в началото на юни. През първата половина на месеца той е в Сопот, където без малко не попада в ръцете на властта. Ловкостта му

помага да се измъкне невредим, обаче палтото му остава в ръцете на полицията, за която той става най-опасният враг на държавата. Пръв предава случката с палтото Найден Геров в едно свое писмо до Христо Георгиев от 18 юли 1869 год: „Преди нѣкой день Василий Левский (Дяконъ-тъ) ся намиралъ въ Сопотъ, и нѣкой си смъкналъ сюртука му отъ гърба, че ужъ былъ краденъ, та го занесълъ въ Карлово на забитина. Тамъ намѣрили въ джобоветы на сюртюка прокламация, печати отъ востъкъ и нѣколко тезкерета, отъ които едно е на нѣкой си момъкъ от Калоферъ. Той момъкъ сега е затворенъ тука. Бастисвали са и нѣкои кѣщи въ Карлово и Калоферъ да търсятъ, нъ ничто не сж нашили. Дяконътъ ся е загубилъ, и кѣдъ е отышълъ, не ся знае...“⁵⁸

Почти по същия начин предават случката Захарий Стоянов и Ст. Заимов, а в по-ново време – Никола Станев и Васил Караиванов, като прибавят само името на похитителя на палтото, Иван Цочев, и някои други несъществени подробности.⁵⁹ Общото в твърденията на споменатите автори е, че това произшествие е станало съвсем случайно и че палтото било откраднато от собственика му, Иван Цочев, преди известно време от приятели на Левски. Никой от посочените автори обаче не е сметнал за нужно да обясни защо Левски се явява край Сопот с чуждо, и то с крадено палто, една непредвидливост мъчно допустима за него, и защо се е оставил да му вземат така леко палтото, когато знае, че в джобовете на същото се намират тескеретата му. Според Георги Димитров, Васил Йонков дал палтото на Левски още в Турно Магурели. На Йонков го бил оставил сопотненецът Ганчо Редактора, в чието кафене в Сопот го бил забравил Иван Цочев. Когато Ганчо Редакторът ликвидирал с кафенето си в Сопот и заминал за Влашко, отнесъл и това палто.⁶⁰ Васил Караиванов в своите спомени разправя, че след време запитал самия Апостол „защо ни е убилъ причинителя на тая катастрофа“. Отговорът, който получил, обяснява отчасти съображенията на Апостола да избере тоя начин на действие: „като ималъ прѣдъ видъ“, бележи В. Караиванов, „чи около него са намирали доста работници“, той не искал да става „повече гюрултия“.⁶¹

По-убедително и по-правдиво предава това събитие Иван Фетваджиев. От своя другар в карловския затвор, Митко Даскала, Фетваджиев узнал, че преди 3–4 дена карловският мюдюрин повикал Иван Цочев от Сопот, който (както и Митко Даскала, н. б.) също бил запрян за дълг (3,500 гр.) и му обещал, че, ако узнае де се крие Левски в Карлово, Сопот или другаде, ще му изплати всичкия дълг. Мюдюринът бил узнал от вярно място, че Левски наново бил дошъл по тези места. Иван Цочев се съгласил и бил пуснат на свобода. След 2–3 дена той узнал, де бил Левски, и известил мюдюрина, който веднага дал своите разпоредби. Наскоро след това едно запитие в Сопот издебнало Левски край една градина и без малко не го хванало. В сборичкването Левски стрелял с револвера си и сполучил да се изкопчи и побегне, но палтото му останало в ръцете на запитието.⁶² Взетият трофей бил отнесен в Карлово и предаден на мюдюрина. В джебовецта властта намерила три тескерета, между които било и това на Ив. Фетваджиев, и три възъчни печата: единият бил старозагорски, другият – одрински, а третият – на Мустафа паша (Свиленград).⁶³ Изглежда, че не са липсвали прокламации и други някои книжа, от които турците са могли да добият вярна представа за новата дейност на Левски. Властта настръхнала. Цялата полиция била вдигната на крак.⁶⁴ Иван Фетваджиев бил арестуван незабавно, а сам мюдюринът с голяма стража обкръжил родната къща на Апостола. Обърнали всичко наопаки. Не пропуснали да прегледат дори дърветата и лозата. Същото претърсване извършили и в дома на зетя му Андрея Начев, но не намерили нито сина, нито майка му. По това време Гина Кунчева била в дома на Ив. Фурнаджиев. Оттук я подкарвали към дома на свещеника Христо Х. Марков, където я арестували. По пътя мюдюринът, кипнал от гняв, ударил плесница на изтерзаната жена и поискал незабавно да предаде сина си на властта. Оскръблението и мъката прелели търпението на майката: „Аз искам от вас сина си“, отговорила тя, вие го прокудихте и го направихте да не може да се прибере. Кажете кому е сторил нещо лошо, та го прокудихте, а сега го искате от мене!“⁶⁵ В душата си тя била уверена, че щом мюдюринът беснее, той не е успял да постигне целта си. И тази увереност давала сила на нейната смелост.

Обезпокоен за близките и приятелите си в Карлово, Левски сигурно ще е намерил време и начин да ги предупреди още преди разкритията на власта, за да вземат някои предохранителни мерки. Васил Караиванов дори съобщава, че, когато запрели майка му в къщата на поп Христо, Левски се обадил твърде наскоро през прозореца, който е на мутвака, видял се с майка си и с някои другари и заминал за Калофер да обади за станалото, за да вземат мерки и се предвари опасността, която заплашвала Иван Фетваджиев.⁶⁶ Едва ли обаче Апостолът е имал възможност да изпълни последното си намерение. В такъв случай Ив. Фетваджиев сигурно би изтъкнал това обстоятелство и сам нямаше да бъде изненадан с арестуването си, което му идва като гръм от ясно небе. При това следите на Левски, след като той напуска Карлово, не водят за Калофер.

След произшествието с палтото, за известно време, докато властта загуби дирите му, Левски се крие или в Балкана, или, както твърдят някои, в скривалището си при метоха в Сопот, от където през Карлово поема пътя за Дъбене.

Като става дума за Сопот, нека отбележим, че тука Левски е имал не само съидейници и приятели – Гьока Павлов, Иван п. Станев и др., но е образувал и революционен комитет, в който са влизали: Фратьо Попов, Никола Иванов, Ср. П. Стойновски, Тодор Кошников Спицера, Иванчо Колев Куйков, Иван х. Спасов, Аврам Вълков Тенекеджията, отец Рафаил, игумен на мъжкия манастир в града, и дякон Богослов.⁶⁷

В Дъбене Апостолът отседнал в дома на даскал Лило. Двамата приятели останали на задушевен разговор почти до зори. След редица безсънни нощи Левски решил да остане в Дъбене и да прекара деня в почивка и сън. „За нощуване бил поканен в „одаята“, в която, за да се влезе, трябвало да се мине през стаята, гдето бил оджака.“ „В тая стая“, разказва Георги Станев, „даскал Лило се затварял със своите най-интимни мисли. На един стол Левски видял сложено евангелието, в което се клеи дъбенските ратници: поп Минчо (Мина), Лило Митев, Нено Ив. Ламбов. На стената до иконостаса висяла покачена кама с бели чирени, а в долапа, добре заключено, се потайвало шишането. Левски

хвърлил поглед на евангелието и си легнал“.⁶⁸ Но и този ден Апостолът не можал да спи: без малко той не попаднал в ръцете на турците. Благодарение на своето самообладание и безстрашие той успял да напусне невредим Дъбене. Г. Станев описва живо тоя случай, който ние ще предадем накратко. Скоро след като Левски бил заспал, в селото пристигнало съвсем неочаквано едно отделение конни заптии, които отседнали в къщата на даскал Лило. Вестта за пристигането на неканените гости бързо се разнесла из селото. Потерята имала заповед да хване Левски, за когото било донесено на властта, че кръстосвал селата по долината на Стрема. Даскал Лило видял още отдалеч потерята и изтръпнал. Той пратил братовчеда си да посрещне турците, а сам се втурнал развълнуван в стаята при Левски. „Издадени сме!“ били единствените думи, които смутеният домакин можал да каже.

Опасността действително била голяма. Всеки миг заптиите могли да нахлуят в стаята. В първия миг Левски не виждал друг изход, освен да влязат в борба с нападателите. И затова казал строго на приятеля си: „Вземи пушката! Ние със сила ще си пробием път!“ В следния миг обаче той взел друго решение. Планът за действие бил скроен тутакси. Даскал Лило излязъл, за да вземе необходимите мерки за доброто посрещане на гостите, а Левски надянал овчарски дрехи, обул цървули, привързал едното си око и, с тояга в ръка, бавно и спокойно минал на няколко крачки от заптиите, които били вече насядали и започвали да правят „ракж-кефй“. Болният овчар минал през двора и поел пътя за Сопот, където щял да го прегледа д-р Кокошков.

Даскал Лило си отдъхнал. Но когато турците довършили богатата трапеза, едно от заптиетата се усъмнило да не би овчарят да е „баш комитата“, когото са тръгнали да ловят. Разбира се, даскал Лило отрекъл най-решително изказаното подозрение. Заплахите не го смутили. Тогава началникът на отряда заповядал на хората си да възседнат конете и потерята полетяла към Сопот.

Тука обаче Левски не се бавил много: хвърлил овчарските дрехи, облякъл се като турчин, завил дебела чалма около феса си, задянал едно каче сирене и се за-

пътил на пазар в Карлово. Когато потерята завардвала изходите на улицата към планината, Левски бил вече в Карлово.

Даскал Лило, смутен и измъчен, взел пътя за Карлово, където „от дюкян на дюкян и от познат на познат“ искал да узнае какво е станало с Апостола, „но всеки вдигал рамене, защото нищо не знаел“. А когато видял да се задава откъм Сопот конният отред от заптии, той изтръпнал. „Хванат е!“ помислил си даскал Лило и едва не изгубил съзнание. В този миг обаче сред навалищата един полунаведен турчин, чиято чалма се спущала чак до веждите, с каче на гърба, блъснал учителя с лакета си и го изхокал на турски: „Сап бе, гяур, не видиш ли, човек минава!“ Даскал Лило въздъхнал с облекчение и смирено се отдръпнал настрана в знак на покорност пред турчина.

Подир няколко дена Левски напуснал Карлово. Неустрашимият Апостол поел „най-чистият“ път: той вървял по петите на потерята, която била изпратена от Пловдив, за да го улови на всяка цена – жив или мъртав. Из пътя той се присъединил към нея и влязъл в града заедно със своите гонители.

Иван Фетваджиев, който по това време лежи в Пловдивския затвор, на свой ред потвърждава, че от Карловско, където се крие известно време след произшествието в Сопот, Апостолът се озовава в Пловдив. „Измина се доста време“, разказва Фетваджиев. „Аз лежах в затвора. Привикнах му донякъде. Почти всеки ден ме посещаваха калоферци. Една сутрин рано ме повикаха от стаята. Бяха дошли някои приятели да ме видят. Отидох до дебелите дървени пречки на вратата и що да видя? Мъдрят се Левски и Иван Мархолов; придружаваше ги надзирателят на затвора, арнаутинът Мустафа чауш, който знаеше много добре български. Аз се смаях. Дадоха ми симид и грозде и ми казаха много здраве от Калофер. На Левски и окото не мигаше, че се намира сред Пловдивския затвор. Той беше облечен в хубави европейски дрехи, с чиста бяла яка – същ търговец от Куршумли хан. Поговорихме малко и приятелите ми си отидоха. И тям и мене се искаше много и много да приказваме, но Мустафа чауш слухтеше всяка наша дума. С очи се обяснихме, доколкото можахме. От тогава аз вече не видях Левски“.⁶⁹

От Пловдив Левски се отправя за Сливен, като минава през Чирпан и Стара Загора. И двата града се намират на пътя му. Но независимо от това обстоятелство, Атанас Илиев твърди, че се запознал с Левски в Стара Загора през август на 1869 год. Запознал го Христо Сяров в местността „Бадемлик“, Апостолът го поздравил от Гр. Божков и Ат. Балтов от Пловдив.⁷⁰

В Чирпан, заедно с учителя Янко Кочев, който пръв възприел „новата вяра“, Левски свикал тайно събрание, на което положил основите на революционната организация в града. В организацията влезли хора от всички обществени среди: хаджи поп Димитър Коларов, Георги Данчев Зографинът, Михалаки хаджи Стамов, Бончо хаджи Савов, даскал Пенчо Минарето, даскал Иван Късабаджакът, Жеко Касапинът, хаджи Теодосия Праматаринът, Иван Янакиев, даскал Димитър Караорманецът, даскал Киро и др.⁷¹ Според Никола П. Събчев, Левски посетил за пръв път Чирпан през 1869 год. и слязъл в дома на Георги Данчев. С Георги и Никола Данчеви, иконописци от Чирпан, той се познавал още от Сопот, където двамата братя зографисвали манастиря „Св. Тодор“. „Но из града само Стойо Филипов придружавал и развеждал Апостола“,⁷² бележи Никола П. Събчев. Споменатият историк на Чирпан изрежда и други някои сподвижници на Апостола в града: Душо х. Деков, Наньо Нецов, Аврам х. Данев, Теньо Колев, Наньо х. Иванов и Костадин Колев.⁷³

В Стара Загора Левски, според уверенията на Ст. Заимов, разчитал на старите си познанства. Д. Илков потвърждава, че той е положил основите на революционната организация в града през 1869 год.⁷⁴, но не посочва нито месеца, нито обстоятелствата, при които е станало това събитие. Начело на местната организация, според същия историк, застанал Кольо Ганчев. Имената на останалите членове на организацията обаче той не съобщава. Според Ст. Заимов, Левски дошъл в Стара Загора като търговец на агнешки кожи, слязъл в хана на братя Димитър и Георги хаджи Дечев и чрез Георги х. Дечев свикал на тайна среща своите по-близки съучастници. Срещата станала в къщата на Кольо Пантата. „Някогашните школки волнодумци“, повествува Заимов, „брадлета пустнали, мустак засукали, та бившият послуш-

ник на хаджи Василий едвам можал да ги познае. Едни от тях търговци станали, други – кундуржии, френктерзии, трети – учители народни, а четвърти се запознали. Тайната среща била извънредно сърдечна...⁷⁵ На тая среща било сложено началото на революционната организация в Стара Загора. Следните съзаклятници уверили Апостола, че са готови да умрат за свободата на България: Никола Ганчев, Пенчо хаджи Славов, Петър Иванов, Георги Коларов, Стефан Иванчев, Теньо Милошев, Стефан Сливков, Ст. Михайловски, братя Д. и Г. хаджи Дечеви, братя Жекови, Слави Ламбуров и учителя Наньо Тодоров. Към тия лица Г. Димитров прибавя: П. Т. Сахатчи, х. Лазо х. Генов, Пенчо Минев – учител, Коле Райнов, Георги Михайловски. Отначало председател, според Г. Димитров, е бил Иван Нейчев, а после – Ст. Сливков; касиер на комитета е бил Н. Стоилов, а секретар – Хр. Шиваров.⁷⁶

Пътят на Апостола за Сливен минава през Нова Загора. Сведенията за революционната дейност на тоя град обаче са крайно оскъдни и недостатъчни. Според В. Мавродиев, единствен изследовател на миналото на града, основаването на революционния комитет в Нова Загора е тясно свързано с основаването на комитетите в Стара Загора и Сливен. В такъв случай обаче основите на комитета в Нова Загора са били положени през лятото на 1869 год., а не в края на декември 1870 год., както допуска В. Мавродиев, който наброява пет известни посещения на Апостола в града⁷⁷. Според същия автор, в местния комитет са участвували следните новозагорци: Атанас Богданов, Атанас Драгиев – учители; Михо Влахът – шивач; Руси Георгиев Киспитлийски, Атанас Папазов – бакали и Михаил Кирков – свещеник.⁷⁸

През август Левски е вече в Сливенско. „Василь около Сливянъ“,⁷⁹ съобщава Иван Кършовски на П. Хитова в писмото си от 31 август 1869 год. „В Сливен Левски е имал много приятели и преданни нему дейци по делото“, бележи д-р С. Табаков, но дава подробности само за ония посещения на града, които Апостолът прави през 1871 – 1872 год. Според същия изследовател, най-близък човек на Левски в Сливен е бил Сава Райнов, а най-виден член на местния комитет – Тоньо Куртев. За основатели на сливенския комитет Георги Димитров

посочва следните революционери: Иван П. Тодоров, Г. П. Тодоров и Сава Райнов, а по-късно влезли още: Теньо Стоянов, Константин Г. Колев, Сава Геренов-учител, Иван В. Ханджиев, М. Икономов, А. Узунов и М. Греков.⁸¹

Сливен е крайният пункт на Апостола през втората му обиколка. Оттук той вече се насочва към Дунава, като обикаля селата и градовете на север от Балкана. Неговият маршрут на връщане обхваща по всяка вероятност градовете: Елена, Търново и съседните нему селища, Трявна, Габрово, Севлиево, Ловеч, Плевен и Никопол.⁸² Данните за обратния път на Апостола са още по-оскъдни и недостатъчни.

Сведения за първото посещение на Елена няма. П. С. Кършовски, без достатъчна сигурност, основавайки се вероятно на Ст. Заимов, отнася това посещение към 1868 год.⁸³

Според спомените на тревненци, Левски дошъл за първи път в града им в края на април 1867 год.⁸⁴ По това време обаче той току-що бе преминал Дунава с четата на П. Хитова. Михаил Димитров пръв изтъкна, че Левски „не е могъл да бъде към края на април в Тревна“. Но като приема твърдението на спомените, че тогава се избира Трявна за център⁸⁵, Михаил Димитров заключава, че все пак това посещение е станало през 1867 год. и че, като избира Трявна или по-скоро Тревненския балкан за стратегически център, Апостолът все още се намира под влияние на четническата идеология на Раковски.⁸⁶ Няма и не може да има спор, че през 1867 год. Левски плава изцяло във водите на хайдушкия романтизъм. Твърдението обаче на Цаньо Захариев, че той го придружавал до Търново, където го запознал с Ник. Кабакчиев, с когото Левски обиколил сетне Лясковец и Оряховица, ни кара да мислим, че това посещение на Трявна е станало сигурно през 1869 год. Официалното основаване на Тревненския революционен комитет става, както ще видим по-късно, през 1871 год., когато Апостолът, заедно с Ангел Кънчев, посещава за втори (според Цаньо Захариев – за трети) път града. Основите на революционната организация обаче Апостолът поставя още при първото си идване в Трявна. Затова и в писмото си до Христо Иванов от 6 септември

1869 год., с което свиква на събрание в Галац представители от организацията в Търновско, той включва и Трявна между градовете, които трябва да изпратят свои представители във Влашко. Ще прибавим обаче веднага, че макар първите революционни ядра да бяха като всяко начало в твърде сурово състояние, Тревненският комитет и след 1871 год. не можа да достигне една по-голяма степен на организационно развитие.

Освен съобщението на Цаньо Захариев, други непосредствени спомени за посещенията на Апостола в Търново преди 1870 год. няма. В това отношение авторите, които са изследвали началото на Търновския комитет, не са отишли по-далеч от Заимова. Така, според Хр. Марков, Левски още през 1868 год. е основал местния комитет, който Христо Иванов възобновил в 1870 г.⁸⁷ В първия комитет, според същия изследовател, влезли: Отец Матей (Миткалото), Иван х. Димитров – търговец бакърджия, Джоро Момчев – търговец, Христо Караминков – халачин (Малкия), Филип Симидов, Н. Гарибалди, Тинко Добрев – казанджия, Аврам Петков – касапин, Стефан Манев и Панайот Върбанов (Бисмарк) – бакалин. Според Тинко Добрев, чиито спомени дължим на гимназиалния учител Ст. Добрев, в Търновския комитет са влизали още: Йордан Инджето – работник, Никола Кабакчиев – казанджия, Никола Кръстев, брат на Ж. Момчев и Ст. Стамболов.⁸⁸

Много е вероятно първите връзки на Апостола със старата столица да датират още от 1868 год., но основите на местната организация той е положил най-рано към края на втората си обиколка. Данните, обаче, изнесени от Христо Иванов, който се прибира в Търново в началото на 1870 год., не говорят в полза на това предположение. „Писахъ на вс. Л.“, бележи той в своите спомени, „чи ази останахъ за малко време въ тарново ако и нужно да се ходи, и ази да трагна да шатамъ по болгарія той ми отговаря и казова по добре е да останешъ въ търново щото немами человекъ никакъвъ въ него градъ да работи а ази самъ доста да обикалямъ но само трябва по градищата и селата, и ази като мо приехъ писмото и разбрахъ сичку тогази ази решихъ веки чи ща остана в търново, но макар и да бехъ са пазарилъ то като видехъ чи за друго место е нужно то ази

пакъ щехъ да издимя като други патъ а сега стояхъ въ търново и полека лека удушѣхъ и спѣчелѣхъ единъ прѣ-
тель на име Хр. Симидовъ. Станами нѣя веки съ него да
работимъ и като тогосъ оногосъ по доказахми и наме-
рихмѣ ощи едно момче на име Хрѣсто Халачето (Хрѣсто
бунѣто (Малкия н. б.) го казватъ търновци), съ тяхъ зака-
чихъ да работя за въ касабата, а за по ванъ Хрѣсто Ха-
лачето, и полека лека спѣчелѣхмѣ одного мажа оче матея
монахъ голема полза прѣнесе на търновските села той
като свещенно лице ощи и по ванъ вретъ дето ѣ оти-
шалъ добра работа е свършялъ“.⁸⁹

Най-сетне и сам Апостолътъ в посоченото вече пи-
смо от 6 септември 1869 год., с което свиква на събра-
нието в Галац представителите на част от организацията
в страната, дава да се разбере, че в Търново и Габрово
той не е можал да състави организационни единици
през втората си обиколка. „Прѣтелю“, обръща се той
към Христо Иванов в това си писмо, „като щомъ ви-
дите писмото ми беззабавно да пратите Саввата въ Ляс-
ковецъ при Марина Станчова, който ще обади на бай
Тодора, да доди безъ друго въ Галацъ, а преди да по-
тегли да отиджтъ да повикатъ отъ Трявна одного, и отъ
Сливенъ, а който ще доде отъ Трявна нека повика и отъ
Габрово одного, когото познава, ако има нѣкой отъ Тър-
ново и отъ тамъ нека дойде“.⁹⁰

Христо Марков на свой ред признава, че в Габрово
„формален комитет с председател, подпредседател, ка-
сиер и пр. не е имало до 1875 год. Тази формалност
обаче не е пречила на габровци да бѣдат и те добри
работници в революционното поле. По-видни от тях били:
Н. Саранов, Г. Бочаров, Пенчо Пастомпиров, Хр. Топу-
занов, Тотъо Иванов, Хр. Конкилев, Г. Кръстников и
Асен Каменов“.⁹¹ Споменатият автор обаче не посочва
времето, през което са работели тези дейци.

Към края на своята обиколка, а не в началото ѣ,
както се приемаше досега, Апостолътъ полага основите
и на революционната организация в Лясковец. Първите
членове на комитета били: Марин Станчов, Марин Хри-
стов Цонзаров, Димо х. Вълчев и свещеник Никола
Гинев.⁹² Москов Москов описва подробно това събитие:
„Един петъчен ден Левски пристигнал с една татарска
кола в Горна Оряховица, с дисаги пълни с прокламации.
В Горнооряховския хан го запитали откъде иде и какъв

е. Той казал, че иде от Румъния и събира добитък. Към 10 часа той пристигнал в Лясковец. Спира при Арабаджиева и го запитва къде живее Марин Станчов. В това време Марин бил наблизо, та му го посочили. Левски се приближил към него и го запитал: – Ти ли си Марин Станчов? Дошъл съм да ми изплатиш една полица.

– Аз работя със свои пари и нямам никому да давам нещо, – отговорил Марин. – Ако ме дириш за друго нещо, да идем в дюкяна да си поговорим насаме.

Марин често срещал и добри и лоши хора; често бил шпиониран, често се обръщали към него за помощ и сведения много народни хора, затова бил готов всякого да посрещне и изпрати.

– Да се отстраним, – казал Левски, – имам да ти кажа нещо.

Двамата се изкачили на хаета и седнали на одъра.

– Провождал ли си човек преди няколко време в Букурещ по някоя работа? – попитал Левски.

– Не съм известен за това, нито зная нещо.

– Не се плаши, – му казал Левски и му се открил.

Левски имал сведения за Марин Станчов, знаел го за народен човек, затова побързал да мине на темата, която интересувала и двамата. Преди да тръгне за Лясковец с Левски запитал Калчо Пасков, който живеел тогава в Бялград, какъв е Марин и може ли да му се довери. Пасков отговорил, че Станчов е народен човек и Левски може да има пълно доверие в него. Свикали следните лица: Петър Кьорчев, Марин Цонзаров, поп Никола Гинев, Димо х. Вълев и Тодор Делипенчев, все махалани и съседни на М. Станчов.

В една низка, потулена стаичка, покрай малка маса, седял Левски с горепоменатите лица и заседавали. Левски обяснил на всички присъстващи целта на идването си, описал положението на България под турците и по сочил средствата, чрез които българинът ще може да се отърве от това положение. Думите му били убедителни, според сведенията на останалите неколцина от оная епоха хора, всички се развълнували, трогнали и дали клетва и обещание, че ще се жертвуват за делото на България и ще се заловят за оръжие, щом настане часът. След това се заклели, че ще пазят тайна във всичко и се разотиили.⁹³

Що се отнася до Севлиево, Никола Ганев не посочва датата, когато Левски за пръв път е посетил града като организатор. Според същия изследовател, той не е основал в Севлиево революционен комитет, а е имал само съчувственици и познати. Споменатият автор обяснява това факт като резултат на въздействието, което са оказали върху севлиевци събитията от 1868 год.: сраженията на Филип Тотя при Върбовка и на Хаджи Димитър и Стефан Караджата при Канлъдере. Екзекуциите, които са последвали след тия събития из близките села, са повлияли на духа на севлиевци. При това в града българите са били почти наравно с турците, а в околната от 30–40 села само 5–6 са били български, останалите са били чисто турски. Все пак Н. Ганев допуска, че Левски е имал един кръжок от младежи, които му съчувствували и дори се вдъхновявали от неговите бунтовнически идеи.⁹⁴ Между тях той споменава: иконом Марин Софрониев – ловчалия, поп Никифор, братя Симеонови Бояджиеви: Димитър, Пеньо и Никифор, д-р Стойчо Христов, братя Спиридонови, поп Недеви и Тодор Даноолу. Че в Севлиево все пак е имало нещо формирано, се вижда и от джебното бележниче на Апостола, в което при една сметка той е зачеркнал името на града, за да го запише с псевдонима му – „Кючук метърновалж.“⁹⁵ „Тоя интимен кръжок, посветен от Левски в тайната на бунта“, както вярно бележи Н. Ганев, „не е можал обаче да еволюира и се разрастне до степен на формална революционна организация – до комитет, и след обесването на Левски скоро заглътнал“.⁹⁶

През Ловеч и Плевен Апостолът се завръща в изходния пункт на своята обиколка – Никопол. На 26 август той минава Дунава при Турно Магурели и, без да се бави, през Александрия заминава за Букурещ. Сведения за неговото завръщане във Влашко дава Т. Ковачов в две свои писма до П. Хитов от 2 до 5 септември 1869 год. „За В. Левскій ви явихъ преди една седмица, че замина за Александрія атлия, той е миналъ отъ Т.“⁹⁷ „Левскій дойде отъ панаиря...“, съобщава Ковачов във второто си писмо, „идеше отъ големото село (вероятно Търново, н. б.) отиде презъ Александрія за големото село“ (Букурещ, н. б.)⁹⁸ На 16 септември Ковачов за трети път предава това известие на Хитова: „В. Левскій премина коненикъ и замина за големо-то село...“⁹⁹

ГЛАВА ДЕСЕТА

**БЪЛГАРСКИ РЕВОЛЮЦИОНЕН
ЦЕНТРАЛЕН КОМИТЕТ**

През своите две обиколки из България Левски имà възможност да влезе в широк и непосредствен досег с народа, да прецени неговата готовност за борба и да установи окончателно пътя, който трябва да следва освободителното движение. През първата си обиколка той се осведоми за състоянието на духовете и ликвидира с надеждите си за едно по-бързо въстание по пътя на общото, „стихийно“ надигане на народните маси. През своята втора обиколка Левски излезе с една определена програма всред народа и тури начало на първите революционни организации. С това се установи и най-сигурният път за постигане на крайната цел: организацията трябваше да се разрастне, да обхване целия народ и да проведе националната революция.

Проникнат от съзнанието за изключителната роля на вътрешната организация, която единствено можеше да осигури успеха на едно народно въстание, Левски се завърна във Влашко с установено мнение по всички въпроси, които емиграцията би повдигнала във връзка с неговата работа. От друга страна самото съществуване на организационните единици вътре в страната „му даваше сила да настоява на своето мнение и да бъде категоричен във всяко отношение“.¹ Той не говореше вече от свое име: „зад гърба му стоеше народът в България“.² Облегнат на него и изпълнен с вяра в своя успех, той желае сега да обедини усилията на цялата емиграция за доброто на делото. Затова и неговата първа грижа при това му идване във Влашко е да убеди емиграцията в правотата на своето дело и в необходимостта да се следва избрания път. „Нали доходъ нарочно изъ Българско да ви представя народното мнение на простиятъ и учениятъ ни народъ въ Българско“,³ пише покъсно Апостолът до група дейци във Влашко, като разкрива по този начин целта, с която се озовава в Румъния, приключвайки своята втора обиколка.

В изпълнение на тая си цел Левски свиква на 25 септември събрание в Галац, на което трябваше да при-

съществуват и представители от вътрешността на страната. „Господинъ Христо! да забълъжите на Саввата добръ да имъ кажи“, нарежда той чрез Хр. Иванов, „че трѣбва на 25 септемврія да се намѣрятъ въ Галацъ безъ друго, както и вие ще бждите, безъ друго и като пристигяте въ Галацъ, да ся управите при казакъ Георгя; тъй сжщо ще забълъжите и на другитъ; а пъкъ азъ ще стоя да чакамъ въ Турно Магурели; и който пристигне по-напредъ въ Галацъ, да ми телеграфира до Данаила Хр. Поповъ“.⁴ Апостолътъ държи за датата, на която свиква събранието, и затова предупреждава представителите да иматъ предъ вид времето, с което разполагат и се явятъ безъ закъснение на определеното място. На същата тая дата в Галацъ бе свикано учредителното събрание на Българското книжовно дружество, и никой не би подозирал, а още по-малко би преследвал хората, които отиватъ на това събрание. Наистина, „организационниятъ гений на Левски не би могълъ да измисли по-удобно време отъ това“.⁵

Трябва да отбележим, че когато през 1869 год. неколцина български учени, книжовници и общественици основаха Българското книжовно дружество в Браила, което после се разви в Българска академия на науките, същата година по почин на Дим. Ценович, посетиле касиер на Българския централен революционен комитет, в Букурещ се основа клон от Книжовното дружество, което се състоеше само от спомагателни членове. Апостолътъ стана член на клона в Букурещ и на списъка на членовете фигурира под „№ 38: В. Д(якона) Левски“.⁶ А под брой 53 от 3 януари 1870 год. настоятелството му издава разписка за внесените от него 22 франка и 70 бана „пожертвование“ на Българското книжовно дружество.⁷ Левски смята за свой дългъ да вземе участие в това „всенародно учреждение“, чиято единствена цел е: „разпространение на просвѣщението между народа“ и която намери своя практически изразъ в следната програма: да обработва и усъвършенствува българския език, „нашата словесность“ и история.⁸ Очевидно, Левски има едно много по-широко схващане за целите и средствата на народната борба, което надхвърля границите на неговата пряка задача. Той не остава глухъ на просветните стремежи на своя народ и обхваща подема на национал-

ната борба в неговата цялост. „Покойният В. Д. Стоянов многократно ми е разправял“, съобщава неговият син Д. В. Стоянов, „че измежду борците от революционната група Левски е правил от всички едно щастливо изключение: той винаги е високо ценил и се е отнасял с най-голямо внимание и почит към дейците от културно-просветната група“.⁹

Макар и да бе погълнат всецяло от мисълта за освобождението на своя народ, Левски не подцени нито за момент голямата роля на науката и образованието, най-свидните блянове на юношеските му години. И когато по-късно той се обръща с упрек към образованите дейци всред емиграцията, между които, според него, той „е най-простият“, у него не говори неудовлетвореното самолюбие, а съзнанието, че от образования се изисква повече характер и по-голяма преданост към делото. С това разбиране за интелигента ще трябва да си обясним и думите му, които намираме в едно от неговите последни писма: „Защото въ много работи нашите учени ми са не аресватъ“.¹⁰ Апостолът не изневери до края на своя живот на големия култ, който хранеше към образованието и въпреки изключителните си грижи и необикновени условия на дейност, той следи с жив интерес всяка значителна проява на нашата култура от онова време¹¹. Събранието, което имаше за задача да изработи окончателно устава на Книжовното дружество, се откри на 25 септември в Галац, но още на следния ден, „поради нъкои непедвидени причини, се премѣсти в Браила и тамъ всѣки день до края на поменжтий мѣсець държа редовно заседанията, дордето свърши благополучно задачата си“,¹² съобщава В. Д. Стоянов. Той не казва причините за преместването на събранието от Галац в Браила, но от протокола се вижда, че те са били от чисто формално естество. Изглежда, че сам Левски не е присъствувал на тия заседания, тъй като и той е подписал пълномощното, което букурещките българи дават на Д. Ценович и Л. Каравелов, за да ги представляват на учредителното събрание на дружеството в Галац¹³. При наличността на това обстоятелство най-реално е да приемем, че той не е отишел в Галац и че свиканото от него събрание в тоя град не се е състояло. По всяка вероятност пратениците от България, по една или друга при-

чина, не са могли да дойдат, и срещата, която Левски е искал да уреди с представителите на емиграцията, не се е състояла.¹⁴ Той сам е трябвало да отстоява „мнението на простият и ученият народъ въ Българско“, което по всичко личи, не се е посрещнало с особено съчувствие от страна на емиграцията, та се вижда принуден да остане във Влашко, за да „продължи настояванията си и да убеждава емигрантите в необходимостта да приемат новата тактика“.¹⁵

По-късно в едно свое писмо Левски „рисува твърде ярко картината на онова, което става в средата на емиграцията през есента на 1868 год.“¹⁶ С болка на душата той разкрива в тая картина действителното състояние на българската емиграция, която идейно беше все тъй раздробена както и в миналото и още не бе превзможнала себе си. След като изтъква, че е дошел „нарочно изъ Българско“, за да им представи „народното мнение ... върху което цѣла година мнѣнія давахме“, Апостолът продължава: „Нали сте вѣя горнитѣ? Помните ли всичкитѣ си думи? които азъ ги имамъ и забелязани; и срѣщу кои съмъ противостоялъ. Като се поразгледатъ въ миналото отъ краятъ (началото н. б.) въ работите си до сега в Влашко, кой съ кого ся е турилъ на работа, та отъ кой денъ, до кой денъ е вървяло като жаба презъ угаръ, послѣ хайде пѣкъ еди кой си води срѣбска политика, та не бива съ него да се работи, други руска, трети турска, ето ти и обнародвание въ вѣстниците, ту тоя оногози, онзи тогова, най-послѣ доде и на дуелъ даса поканатъ; срѣщу такава нашитѣ българи го казватъ говна и помя. Азъ при тѣя комедій въ година врѣме до нейде стояхъ да глѣдамъ и казахъ ви нѣколко пѣти: нѣмаме хора въ Влашко и станахъ та си додохъ въ Българско“.¹⁷

През целия този почти едногодишен престой във Влашко – от 26 август 1869 год. до 26 май 1870 год. – Левски, както се вижда от споменатото му писмо, „води безконечни спорове“ съ застъпниците „на различните идейни течения сред младите и се старае да наложи своето мнение“¹⁸, което е вече и мнение на дейците в България. Усилията на Апостола в това отношение са били отправени в следните главни посоки: 1. „да спре всяка ненавременна акция, която само би попречила на поде-

тото дело; 2. да убеди емиграцията в необходимостта от здрава революционна подготовка на народните маси¹⁹; 3. да наложи на съзнанието на младите идеята, на която той бе историческият изразител: подготовката на народното въстание „трябва да се извърши единствено по пътя на вътрешната революционна организация“²⁰; и 4. да постигне единство и съгласие между представителите на отделните течения в емиграцията, които иска да обедини в името на една единствена политика, изхождаща само от чисто българските интереси.

В същото време Левски, както справедливо бележи Ал. Бурмов, който вникна най-дълбоко в тоя момент от живота на Апостола, „трябваше да защитава своята нова идеология, която е вече идеология и на вътрешните дейци, от нападите и на дуалистите, и на привържениците на незабавната революционна акция, че дори и от федералистичните блянове на Каравелова, който вече бе успял да си спечели привърженици. Бранейки своите разбирания от всички“, продължава същият изследовател, „Левски се опитва да работи с тази или онази група, без да подчертава предпочитанията си. И когато най-сетне потокът от взаимни обвинения и несъгласия му дотяга, той решава да се върне в България“.²¹ „Брате“, пише по-късно Левски на Иван Кършовски, като не скрива мъката си от неспособността на емиграцията да се обедини в името на народното дело, „тамкашны-тѣ ви работи като ма смутиха, и за менъ друго нѣмаше кво, защото азъ тамъ мѣжду всичы ви бѣхъ най-простиатъ! И съ думи нѣможахмъ да се разберемъ; тогава мойы-жтѣ пътъ бѣше да си са върна за въ Българско и да си работим както ни стига умътъ, че отъ васъ кому-то са хареса да върви съ насъ, той ще ни се обади и ный ще го приедемъ...“²²

И все пак усилията на Апостола да убеди емиграцията въ правотата на своето дело не отиват напраздно. Безконечните разисквания и спорове с идейните течения от кръга на младите го сближават постепенно с групата на Люб. Каравелов и Дим. Ценович, която възприема неговите идеи и му дава своята подкрепа и сътрудничество. Каравелов и другарите му първи от емигрантите схванаха историческата необходимост на Апостоловите идеи, присъединиха се към неговото дело и с това до-

принесоха за издигането на престижа му всред народа. Сближението между Левски и Каравелов бележи несъмнено един важен момент в развоя на освободителното дело, който трябва да се изясни във възможната пълнота.

Както е известно, Каравелов започна своята дейност в Букурещ с един остър разрыв със старите. Показан от тях за редактор на вестник, той, още преди да излезе първият брой, непосредствено след пуснатата обява, намери, че неговата програма е съвършено променена и се отказа от всяка съвместна работа с старите. „Азъ никога не съмъ билъ чуждо орудие“, обръща се той към своите сънародници, „никога не съмъ продавалъ свойтъ народъ, и за това се отказвамъ отъ онова обявление и, извъстявамъ съкий българинъ да не приписва горѣреченото обявление мене“.²³ Това жестоко обвинение към старите ще трябва да се обясни с ненавистта на Каравелова към официална Русия, която въплощаваше за него самата реакция, на чиято помощ за освобождението на България не се надяваше и на която отричаше намесата в живота на балканските християни.²⁴

От друга страна омразата на Каравелова към турците, която се засилваше от убеждението му, че те по природа съ ограничени, жестоки и не подлежат на културно развитие, защото са сковани от фанатизма на своята религия, го направи непримирим враг не само на чорбаджиите, но и на дуалистите. „Ако има днесъ такъвъ бжлгаринъ“, пише той в една своя статия, „който да проповѣдва съединение между турцитѣ и бжлгаретѣ, то тоя бжлгаринъ е или безъ мозжкъ, или помия, или лъже и турското правителство и бжлгарете, за да напълни кесията си.“²⁵

Най-сетне за Каравелова с неговата култура бе очевидно, че прибързаните и изолирни действия са осъдени предварително на неуспех. И още в първия брой на „Свобода“ той дава да се разбере, че е за една по-системна и цялостна борба. „Цѣльта на „Свобода“, заявява Каравелов, „е да защитава бжлгарските интереси и да показва на бжлгарскиятъ народъ пътъ, по който трѣбва да вжрви, за да може по-лесно да достигне до своето нравствено сжвършенство и до своята политическа независимостъ“.²⁶

С тия свои схващания Каравелов още в началото на установяването си в Букурещ се откръсва от идейните течения на старите и на дуалистите и заема едно по-самостоятелно място всред българската емиграция, като застава по-близко до кръга на младите. При това, макар да бе живял далеч от България и да влизаше сравнително по-късно в освободителното движение, благодарение на авторитета и името си, той заема веднага първо място в редовете на емиграцията.

Тия именно схващания на Каравелова заедно с голямата му култура и идейна установеност, го сближиха с Апостола. За Левски Каравелов бе не само голям писател и даровит публицист, не само редактор на единствения революционен български орган по това време, но и напредничав и краен радикал. И, естествено, той предпочете него пред всички останали, въпреки значителното различие в техните политически светогледи.

В една от миналите глави ние изтъкнахме различния и самостоятелен път на тяхното идейно формиране. Различието между двамата обаче е по-дълбоко и иде да потвърди по един несъмнен начин схващането, че Каравелов и другарите му приеха идейните и тактическите разбирания на Апостола, които примириха със своите възгледи. Трябваше да мине доста време, за да се види, „че онзи“, както сполучливо бележи Михаил Димитров, „който е имал куража да реализира такава смела мисъл, е имал и ума да я роди – делото на Левски е негово лично дело и в самата му помисъл, не само в изпълнението му. Делото на Левски“, продължава същият познавач на нашето политическо възраждане, „бе от такъв размер, щото заимствването тук нищо не би помогнало. За такова дело трябва да израстне човек. Левски израстна за това дело чрез самото дело.“ Като има предвид, че за външни влияния върху Левски може да става дума, само доколкото те улесняват вътрешното му развитие, Мих. Димитров продължава: „Левски живееше изключително с и за революционното дело, така че бихме могли да кажем неговият път на развитие бе сливане с това дело. Бурята на нашето освободително движение издига на недосегаема висота Левски; оттука той видя най-добре пътя на това движение. Чрез организацията, която създаде, той успя да възпита полити-

чески цяло едно поколение. Творецът на такова дело не може да бъде прост изпълнител на чужди планове и идеи. За делото на Левски е необходима оригиналност и дълбочина на цялата натура на този, който го върши. Защото то предполага осъзнаването му в неговата цялост и далечни сетнини, предполага това, което означават с думата историческа интуиция: усет за трудния му път и в същото време чувство за величието му.²⁷

Прочее, цялото досегашно развитие на Апостола разкрива по най-очевиден начин самостоятелния път, по който той изгради своята идеология и дойде до новите си тактически разбирания. Както видяхме, той основа първите революционни комитети съвсем самостоятелно и преди да се бе видял с Каравелова, който дойде във влашката столица, когато Апостолът бе вече заминал за втората си обиколка из България. При това не трябва да се изпуска из пред вид, че отначало Левски не отделя Каравелова от останалата интелигенция на българската емиграция във Влашко. В посоченото вече писмо до Райчо Попов той пише: „Пріятельо! Питашма познавам-лита! Какъ не! и вази и г-на Панайота, Райнова, Живковъ, Кръшовски, Д. Ценова, Каравелова и пр. и пр... нали сте вѣя горнитѣ,“ за които той дошел „нарочно изъ Българско“, за да им представи „народното мнение.“²⁸ Явно е, че в числото на тези, срещу които е противостоял, Левски поставя и Каравелова. От това писмо ясно личи, че в началото на безконечните спорове във Влашко Левски е трябвало да убеждава еднакво и Каравелова с другите в правотата на своето дело и в необходимостта да се възприеме неговата тактика за борба.

Апостолът нарочно им припомня миналото, за да отхвърли и настоящите им упреци, че бил попаднал под пълна зависимост от Каравелова: „Като ни приписвате, че ужъ отъ него (Каравелов) чакаме програма, закони, печати и не знамъ какво си? съ една дума отъ него (Каравелов) са вода? отворете си очите хубаво въ писмата ни, по кой редъ искаме тія работи...“²⁹ Това писмо, в което Левски още на едно място подчертава своята независимост от Каравелова, представлява интерес изобщо за отношенията на Апостола с емиграцията след създаването на вътрешната организация. Върху него ние ще се спрем подробно по-късно. Тука трябва да подчертаем,

че макар и датирано от по-късно време, когато авторитетът на Апостола се бе издигнал над всички, споменатото писмо, както читателят и сам се е убедил, има доказателствено значение и за времето, което Апостолът прекарва във Влашко, полагайки всички усилия да убеди емиграцията в необходимостта да последва избрания от него път.

До края на 1868 год. Каравелов още не бе се проявил като политически деец на българска почва. Той влезе в освободителното движение едва на следната година. Току-що пуснат на свобода от Будапещенския затвор, той отправи към българския народ един позив, в който разкри една съществена черта на своя политически светоглед. „Мои братя,“ обръща се Каравелов в тоя позив към сънародниците си, „само тоя народъ може да бжде робъ другиму, който стои по-низко съ образованието си отъ своя господинъ“.³⁰ И той не може да посочи друга по-съществена причина за робската неволя на българския народ освен недостатъчното му образование. Затова според него, „за да достигнатъ бжлгарете до своите цѣли, тѣмъ сж нуждни по напредъ отъ сичко училища и книги“,³¹ защото „само непрестанното вжрвене напредъ, само денонощното бдение въ великиятъ храмъ на науката даватъ човѣку право съ честь да носи своето велико име „човѣкъ“, въ противенъ случай той е равенъ съ добитакътъ, който живѣе само физически, а не нравствено.“ За Каравелова „днешниятъ вѣкъ е вѣкъ на образованието и напредъкътъ.“³² И когато по-късно възприема революционните възгледи на Апостола, той примирява идеите на просветителя с тия на революционера.

Докато в брой 12 на „Свобода“ той поддържа, че „сѣки единъ бжлгаринъ трѣбва да разбере пжрво: че сѣки единъ народъ трѣбва да работи самъ за себѣ си, т. е. да приеме на себѣ си главнитъ старания и тогава ужъ да тжрси отъ другиго сжчувствие или частна помощъ; второ, че свободата са не харизва, а са зима,“ още в следващия брой на вестника се вижда, че революционерът у Каравелов не е преодолял просветителя: „Ние често слушаме да говорятъ едни, че бжлгарите трѣбва сега-за-сега да се взематъ за оръжие и да се освободятъ по-напредъ отъ турскиятъ бичъ, па послѣ да

гледатъ за своето умствено богатство, т. е. за своето развитие и образование; че барутътъ е сега по-потрѣбенъ отъ мастилото, а пушката – отъ книгата. Други говорятъ, че бжлгарите трѣбва да се грижатъ само за своето умствено развитие и образование, защото тия всѣкога ще победатъ своитъ противници нравствено. Но и двѣте мнѣния сж прави, а въ сжщото врѣме не- прави.³⁵

Каравелов се колебае между двете схващания през цялата своя публицистична дейност до момента на кризата, която настѣпва у него през 1874 год.: „Отъ учебнитъ книги зависи твърде много... Но и тука ще да ни отговорятъ: „Вие казахте, че дорде бжлгарскиятъ народъ не бжде свободенъ административно, то нашите училища нѣма да напреднатъ“. Ние това и сега признаваме и не отказваме са от своите думи, но по-добре е нѣщо не- жели нищо.“³⁶

В това непрестанно колебание между просветителя и революционера Каравелов сам вижда противоречието, в което изпада, и затова се мъчи да синтезира двете гледища: „За насъ безъ свобода“, изповяда той, „нѣма образование, а безъ образование – свобода“.³⁷ На тая почва изниква у него и култътъ към духовната, нравствената свобода. Истинското освобождение, според него, ще настѣпи, когато народътъ се освободи не само политически, а „когато се освободи отъ своята простота и незнание, отъ своите стари суевѣрия и допотопни нрави“, защото тогава той ще бжде „свободенъ и духовно.“³⁸ Тая съществена черта в светогледа на Каравелова, която отговаряше на неговия темперамент, изпѣква като ръководна линия в политическите му схващания и иде да утвърди становището, че той „само временно можеше да застане на гледището на революционерите“.³⁹

Различието в политическите светогледи на Каравелова и Левски отива и по-нататък. Каравелов, който имаше съзнанието „да играе ролята на общобалкански деятел“,⁴⁰ бе най-убеденият привърженик на идеята за балканска федерация. Според него християнските народи на Балканския полуостров „трѣбва да сжставятъ една ягка либерална федерация, въ която сѣко племе да има свое вътрешно самоуправление, свои школи и свои домашни закони, но въ това сжщо време един вжр-

ховни парламентът и една главна камера... който не мисли така той не е патриотът и не желае добро ни на своята собствени народъ...⁴¹ Българското щастие“, според Каравелов, „е свързано със сръбския и ромънския народъ, слѣдователно нашата свѣта обязаностъ е да се защитаваме единъ другото и да преслѣдваме нашите общи неприятели – нашите интереси сж едни и нашата бѣдѣща история ще бѣде една“.⁴² При това, не е без значение да изтъкнем, че Каравелов има особено предпочитание към сърбите: „Най-близъкъ народъ и най-първи приятели на българите сж сърбите, на които сждбата, интересите, надѣждите, цѣльта и пр. сж вѣзани съ нашите и ние сѣкога сме готови да умираме за тяхъ, както и тие за насъ“.⁴³

Като не познаваше отблизо последните задружни действия със сърби и румъни, Каравелов бе чужд на горчивия опит на Левски и затова идеализираше тяхното отношение, а неговият федералистичен блян за обединение на балканските народи се явява до голяма степен не като „краен политически идеал, а като условие за освобождение на българския народ“.⁴⁴ „Трѣба човѣкъ да бѣде слѣпъ или безуменъ да не разбере, че християните, които живѣятъ на Балканския полуостровъ, само тогава могатъ да достигнатъ до своето благосъстояние т. е. да освободатъ своите страни отъ чуждеземното иго и своите личности отъ сѣка една страна, когато тие тѣсно сжединатъ своите сили и своите умствени способности и дружно като единъ човѣкъ да се завзематъ да разрушаватъ днешното здание и да съградятъ ново, което да има човѣшки образъ.“⁴⁵ Нашето спасение е въ Дунавската федерация.⁴⁶ Щомъ славянските народности въ Турция и Австрия се споразумѣятъ, то тяхното освобождение е свършено.⁴⁷ Съ турската войска ще бѣдатъ въ състояние да се боратъ само сжединените сили на България, на Ромъния, Сърбия и пр.⁴⁸ Ние сме съгласни“, признава Каравелов, „че безъ сюзници е невъзможно да достигнеме своите цѣли и че безъ чия да е помощъ не ще бѣдеме въ състояние да са бориме съ османлиите; но да скръстосаме ръце и да са надѣяме само отъ друго е и безполезно и безчестно...“⁴⁹

Явно е, че и в това отношение политическият светоглед на Каравелова се различава от този на Левски.

Докато Апостолът обляга българското освободително движение само върху собствените сили на народа, Каравелов „няма пълна вяра“ в самостоятелната акция на революционното движение и не смята, че то ще бъде „единствен и главен фактор за освобождението на страната“.⁵⁰ В това отношение, както справедливо бележи Мих. Димитров, „той се връща към онази фаза на българската политическа мисъл, която Левски току-що бе изминал: докато последният слага основите на независимо революционно движение у нас, Каравелов отново търси подпори за последното в балканските страни и главно в Сърбия“.⁵¹ „Единствената причина, която ни държи днес въ робство и неволя“, пише Каравелов, „е нашето неспоразумение със славянските и християнските народности въ Турция и Австрия“.⁵² За християните на Балканския полуостров, според неговото дълбоко убеждение, „трѣбва сжединение, сжединение и сжединение, а когато бждатъ свободни, то сѣки ще получи това, щото му принадлежи“.⁵³ Очевидно, участието на Каравелова в революционното движение, както пръв установи Мих. Димитров, „не измести у него чисто политическите пружини на мислене и действие“.⁵⁴ И като революционер той остана предимно просветител, теоретик и политик. Кризата, която настъпи по-късно у него, иде да потвърди по един безспорен начин изводите, до които дойдохме.

Трябва обаче да подчертаем, че Каравелов се приспособи към идеологията на Апостола, без да се откаже от своите идеи. Той по-скоро примири различията между двата светогледа и се стремеше да постигне известно единство между своите разбирания и схващанията на Левски. Този стремеж у Каравелова ще изтъкнем по-късно при подробното разглеждане програмите на централния комитет. Той обаче проличава твърде ясно и в споменатата вече дописка на Апостола до в. „Свобода“, която Каравелов, след основна преработка, помести в броя от 13 февруари 1871 год. От сравнението на черновата⁵⁵ с обнародваната дописка изпъква както приспособяването на Каравелова към идеологията на Апостола, така и настойчивостта, с която той държи на своите идеи.

Промените започват още от обръщението на Левски към редактора. Вместо него, Каравелов поставя следното за-

главие: „д. Л. (Дякон Левски, н. б.) Отъ балканскитѣ села, 28 януария“ и прибавя следната твърде характерна бележка: „Тая дописка, която е по неизвѣстни намъ причини стигнала до насъ твърде късно, — е писана отъ едно такова лице, камъ което ние имаме пълно довѣрие: испърво, ние познаваме това лице като човѣкъ честенъ, родолюбивъ и дѣятеленъ; а второ, той въ продължението на две-три години е обиколилъ цѣла България и ималъ е време да узнае народътъ и неговиятъ духъ, слѣдователно ние са радваме, че можемъ да украсимъ вѣстникътъ си съ неговата дописка“.

Увода на тоя свой публицистичен опит Левски започва с признание качествата на Каравелова като вестникар: „Бай Каравеловъ? вѣй като чисти (честен, н. б.) свободенъ вѣстникарь български такъвъ (ви) показва и листатъ когото издавате“. Левски цени високо „Свобода“ и смята, че българите са били „честити чакъ отъ сега“ да се сдобиятъ с вестник „пълно свободенъ“. Каравелов печата увода, като отстранява направените му признания, обаче приема оценката на Апостола за достоинствата на „Свобода“: „Ние никога не сме хвалили своятъ вѣстникъ и никога не желаемъ да го хвалимъ, и ако помѣстяваме горните нѣколко рѣда, то ги помѣстяваме изъ уважение къмъ дописникътъ ни“. Заедно с това Каравелов представя дописката като общ израз на мисли „отъ страна на сичките наши млади бжлгарски юнаци, които познаватъ своите длжжности и разбиратъ що е свобода“, но прибавя веднага „че сичка млада, т.е. не чорбаджйска Бжлгария раздѣлява (споделя, н. б.) нашите убѣждения“, един дележ, който Левски не прави и който е чужд изобщо на неговите разбирания.

Веднага след увода Каравелов дава заключителната част на черновата. След като изказва твърдото си убеждение, че няма сила, която да препречи пътя на народа към свободата, Левски пише: „И нѣй Бжлгарете отъ отдавна са напжваме съ сичката си сила да викаме къмъ чювѣчеството и свободата? всекидневните ни убійства, потурчванія на не врѣстните ни и грабнати деца отъ турчена, обечестюванието на девойките ни и на жените ни се отъ турчена, секидневно оплакване е било съ кървави сълзи предъ европейските консули. На нашиятъ предрезналъ гласъ, никакавъ отзивъ, отъ никаде

за помощъ, а напотивъ ставатъ учители противъ назъ. Тогава де остава тяхното образование и чловѣчество?... а, и се тжй ли ще имъ плачемъ и да са надявами на тѣхните лъжи? не, намѣсто сълзи, сега леемъ куршуми а надеждата ние на Правосѣдніята и (на) нашите мишици и ето че идимъ Г-нъ Ре(дакторе) прѣзъ вѣстникътъ ви да си представимъ народното мненіе прѣдъ свѣта“.

Каравелов приема изцяло тези идеи на Апостола и предава посочената част от черновата в следния вид: „Думи и разсѣждения сж вече напраздни, защото за глухите е се едно, Гамбета ли говори или крава мука. Ножъ трѣбва да играе, – мастилото вече не помага! Ние викаме и протестираме, ние са плачеме и молиме за помощъ; а турците ежедневно турчатъ малолѣтните ни дѣца, безчестатъ дѣвиците и псуватъ вѣрата ни и народността ни. Ние до сега очѣквахме отъ европейските сили помощъ и поддржка; но праговете на консулатата са обливатъ сѣки день съ крѣжави сжлзи, а нашето положение става по-тѣшко и по-тѣшко; отъ никаде никакавъ отзивъ, отъ никаде никаква помощ! Но още по-горчиво ни става на сжрцето, когато видиме, че тия хора, отъ които ние очѣквахме помощъ и спасение, сж станали днесъ Али-пашови учители и Фавзи-пашови хазнатари, и воспитаватъ нови вжлци за христовото стадо! Славяно-полаци–турски стражаре, французе–турски инженери, ингелезе–турски дипломати, казаци–некрасовци–турска полиция, нѣмци–турски шпиони, маджаре–турски братия, чехи–турски музиканти! Ние са вече увѣрихме, че европейската ингелизска цивилизация, човѣческите нѣмски идеи, християнските проповѣди на протестантите и пр. и пр. сж нищо друго, освѣнъ „стани, куме, да сѣдна“. Франция служи намъ за огледало. Ние сме намѣрени да са не плачемъ вече никому и да не вѣрваме ни на единъ невиканъ приятель, ако само съ тоя приятель ни не свѣзва родствена свѣзка или просто интересътъ на отечеството. Доста сме се вече лжгале! И така, на мѣсто сълзи и молитва, ние сме захванале да лѣеме куршуме, намѣсто пжшкане и молене, ние точиме ножовете си; намѣсто праздните надѣжди които имавме отъ другите народности ние се отдаваме само на Бога и надѣяме се на своята собствена мишница“. И все пак Каравелов прибавя и нещо свое: той държи и раз-

чита на тия народи, с които „ни свѣзва родственна свѣзка или просто интересътъ на отечеството“.

Без да си прави илюзии върху помощта на тия народи, Левски като голям реалист съзнава, че с общи усилия българи и сърби по-лесно биха постигнали своите идеали, затова пита в черновата на дописката: „Братията ни сърби ще ли ни подадѣтъ рѣжжъ противъ общиятъ ни врагъ, та да знаемъ какво да работимъ и ній и тій, щото да не проливаме много кръвъ“. Тоя въпрос обаче Каравелов свѣрзва неразривно с идеята за балканска федерация, и дописката в тая част добива следния вид: „И така, ние желаеме да възстанеме и да искаме на сила своите права, които ся така звѣрски потѣпкани. Но ние желаеме още, щото нашите братия сѣрбе, черногорци, боснаци и ромжни да не оставатъ назадъ, а заедно съ насъ да подигнатъ гласътъ си, защото нашето отечество е общо, а нашите цѣли еднакви. Военната трѣба, която ще да ни провѣзгласи свобода, трѣбва да затрѣби отъ Пеща до Цариградъ“.

В различие от Каравелова, Апостолътъ ясно и решително очертава границите на целокупното отечество: „Че и нія сме хора и искаме да живѣемъ чіовѣшки да бѣдемъ свободни съ пълна свобода, въ земята ни, тамъ дето живее Българинътъ? въ Българія, Тракія, Македонія, па и отъ каквато и да е народностъ да живеятъ въ тоя нашъ рай, ще бѣдѣтъ равно-правни съ Българинътъ въ всичко“. Каравелов, комуто е скѣпа идеята за балканска федерация, преработва дописката в тая ѣ част по следния начин: „Общественото мнѣние е днесъ такова, щото сѣка една народностъ, даже и турците, трѣбва да бѣдатъ свободни и да живѣятъ между назе като хора и граждани. На нашето знаме, което ща да бѣде забито на балканскиятъ полуостровъ, трѣбва да бѣдатъ написани само три думи: „Свобода и сѣкиму своето“. Ако ние, т. е. христіенските народности на Балканскиятъ полуостровъ, искаме да вѣрвиме по правиятъ пѣтъ и да търсиме своята лична и народна свобода, безъ да вредиме на сѣсѣдитъ си, то кой може да ни стане на пѣтътъ?“

Знамето, което вдига Апостолътъ, обаче има по-друг девиз: „Ще имаме едно знамѣ“, четем в черновата, „на което ще пише, свята и чиста република? Сѣщото желаемъ и на Братія сѣрби, черногорци, ромжнци и пр. да

не оставатъ слѣдъ нас. Въ едно и сѣщо врѣме да дадатъ гласътъ си“.

Каравелов се въздържа да определи формата на бъдещия държавен строй, докато не се извоюва свободата. Затова заменя републиката на Апостола с идеята за балканска федерация, която за него е и необходимо средство за постигане на свободата. Той е съкратил и продължението на посочената част от черновата, в която Апостолът доразвива своята мисъл. „Врѣме е“, пише той, „съ единъ трудъ да спечелимъ онова, което трѣсили са и трѣсатъ Братія французи, т. е. Млада Франція, Млада Росія и пр. Колко скжпо? и съ какви загуби? Братъ брата да убіе сега е врѣме да преваримъ това зло?... втора борба?“ Мисълта на Апостола е, защо да се дават втори път жертви, когато може наведнаж, с едни и същи жертви, да се извоюва и свобода и република. Споделящ някои ходящи тогава идеи, проникнали на Балканите чрез проповедите на Мацини, Апостолът изхожда от схващането, че същината на едно управление зависи преди всичко от неговата форма. Той е дълбоко и искрено убеден, че републиката е най-„святая и чиста“ форма на управление, и заговя тя израства в неговото съзнание като общобалкански идеал за бъдещето общежитие на християнските народи на полуострова. Наистина, Апостолът не разкрива съвсем ясно своето схващане за формата, в която ще се излее това общежитие, но очевидно той не е чужд на идеята за федериране на балканските народи. Като реалист обаче, който добре познава възможностите на момента, той предоставя нейното осъществяване на едно по-далечно бъдеще.

Прочее, въпреки различието в политическите светогледи на двамата водачи, трябва да подчертаем, че тяхното сближение бе естествено и неизбежно. Идеите на Апостола бяха повеля на времето, опитът ги бе наложил на съзнанието на масите, а здравият разум ги сочеше като най-висш момент в развитието на освободителното движение. Каравелов, който бе дошел в Букурещ, за да се посвети в непосредствена служба на народа, можѣ най-добре да оцени идеите на Апостола. Той ги възприе, като приобщи и своите възгледи към тях, и стана херолда на националната революция, на която служи с целия пламък на душата си и с всичкия талант на своето перо.

Последните месеци от пребиваването си във Влашко Левски прекарва в Букурещ, където често се среща с Каравелова и Д. Ценович. В забележка към едно писмо на последния от 13 май 1870 год. Левски известява П. Хитов да не пише „на Ковачова нищо“, а в края на джебния си бележник записва датата, на която в Букурещ починал брат му Христо – 9 април 1870 год. „чяса 11 $\frac{1}{3}$ по европейски“.⁵⁷

Липсват сведения за тия срещи на Левски с Каравелова и Ценовича в Букурещ, но несъмнено по това време двамата водачи поставят основите на Българския революционен централен комитет. Към първите дни на април 1870 година Централният комитет е вече един исторически факт.

Доскоро се приемаше, че Левски и Каравелов са основали Централния революционен комитет в Букурещ през септента на 1869 год. Първият биограф на Апостола не посочва изрично времето, когато е бил основан комитетът, но дава да се разбере, че е било наскоро след преминаването на Левски във Влашко.⁵⁸ Стоян Заимов, у когото хронологията е в най-хаотично състояние, отнася основаването на Централния комитет след завръщането на Апостола във Влашко от втората му обиколка, която споменатият биограф приключва на 25 март 1869 год.⁵⁹

Д. Т. Страшимиров в своята „История на Априлското въстание“ приема, че „с завръщането на Каравелова от Австрия или Бялград, лятото на 1869 год. революционният кръжок в Букурещ е бил съставен. Левски, въодушевен за работата, се развъртял по влашките градове..., а към края на годината или вече в началото на следващата 1870 ще да е минал в България... Ободрен от първите стъпки, той скочил в 1871 год. до Букурещ и там, в обществото на Каравелова, двамата революционери, при взаимна оценка на спечеленото решили да положат основния камък на един български революционен комитет“.⁶⁰ В своя последен труд Страшимиров поддържа, че „като почнем от 8 декемри 1868 и след 25 февруари 1869 год. до 27 март с.г. можем да приемем за дифинитивно начало на новата революционна организация“, обаче пълното оформяване на Централния революционен комитет той отнася и сега към 1871 год.⁶¹

Никола Станев и Ив. Г. Клинчаров, без да посочат основанията си, приемат, че Централният комитет е основан през декември 1869 год.⁶² Най-новият биограф на Апостола, Иван Орманджиев, не определя точно датата, когато е бил основан Българския революционен централен комитет, но явно е, че и той го отнася към есента на 1869 год. и то след 5 ноември, когато започва да излиза в „Свобода“.⁶³

Ал. Бурмов установи най-вероятната дата, на която Левски и Каравелов са положили основите на Българския революционен централен комитет. Споменатият изследовател отнесе началото на комитета към първите дни на април 1870 год., и съображенията, които изтъкна, затвърдиха това схващане.⁶⁴

След втората си обиколка Апостолът остава почти цяла година във Влашко, защото не можѐ за кратко време да убеди емиграцията в „необходимостта да приеме неговите идейни и организационни разбирания, нито пък можѐ да създаде някакъв организационен център, в който да обедини революционните елементи във Влашко за планова работа в името на свободата“.⁶⁵ Ако Централният комитет беше основан още през есента на 1869 год., както се приемаше до сега, Левски нямаше да губи скъпото си време във Влашко, нямаше да прекарва там почти цяла година, а щеше да заміне веднага за България, за да се заеме с голямата организационна работа, която му предстоеше. При това няма данни, които биха ни дали що-годе основание да приемем, че комитетът е съществувал още преди април 1870 год. Наистина Каравелов говори за централен български комитет още в края на декември 1869 год., бр. 8 на „Свобода“, като съобщава, че в разстояние на една седмица редакцията получила много писма, в които я известявали, че „Турското правителство е изпроводило цѣло стадо шпионе въ Бжлгария, Ромжния и Сжрбия ... за да тжрсатъ Бжлгарскиятъ централенъ комитетъ и ... и да се постараятъ да сжединятъ тоя комитетъ съ комитетътъ цариградски“. Това известие обаче не е достатъчно, за да приемем, че в края на 1869 год. Централният комитет е бил вече основан. „Турското правителство или Али паша“, продължава по-нататък Каравелов в същата статия, „не така лесно ще достигне цѣльта си, защото централниятъ

български комитетъ има въ главата си нѣколко драма можкъ и твърде добре знае кому да открива своите дѣйствия и своите планове и кому не“. Първото впечатление от тия редове е, че Каравелов потвърждава съществуването на Българския централен революционен комитет. Тутаки обаче той бележи, че „български комитети има толкова много, щото Али-паша трѣбва да сждържава нѣколко хилѣди агента, за да ги открие и да узнае тѣхните мнѣния и убѣждения. Български комитети има толкова, колкото български сърца и български души има на свѣтътъ“. Каравелов едновременно потвърждава и отрича съществуването на Централния комитет. Несъмнено, това становище е наложително във време, когато шпиони кръстосват цялата страна. Обстоятелствата го налагаха като необходимо и неизбежно. Обаче от него не можем да заключим, че Централният комитет е бил основан по това време. Ако приемем за момент, че все пак той е бил основан, ще трѣбва също така да приемем, че турското правителство веднага е узнало за неговото съществуване, когато сам комитетът още не бе дал никакви признаци на живот и не бе изразил с никаква обществена проява своето съществуване. В случая, ако приписването на турското правителство действия отговарят на действителността, то сигурно ще е имало пред вид Тайния централен комитет, който вече не съществуваше, но чиято дейност му беше добре позната. Ето защо въпросната статия на Каравелова, която изцяло е насочена против дуалистите, не може да се приеме като надеждно доказателство в полза на схващането, че Българският революционен централен комитет е бил основан през есента или към края на 1869 год. Първият акт на проява, който имаме от страна на Българския революционен централен комитет, е едва от втората половина на април 1870 год. Това са „Нѣколко думи до ромжнските българи“ от 17 април 1870 год., обнародвани във вестник „Свобода“ от името на „Българският революционен комитетъ въ България“. „Вие“, обръща се комитетът към браилските българи, които изпратили благодарствена телеграма до турското правителство по случай издаване на фермана за Екзархията, „гледате българските работи отъ далечъ, прѣзъ увеличително стѣкло и вамъ се чини, че по блатата растатъ

лалета, а по камжните бълъ кремъ. Вие чухте, че Алипаша е рѣшилъ бѣлгарскиятъ черковенъ въпросъ, и то-ва бѣше за васъ доволно, за да ви накара да викате „ура“ безъ да разубнаете добре работите, т. е. безъ да разубнаете какъ е решенъ тоя въпросъ, кой го е рѣшилъ, въ чия полза се е рѣшилъ и заслужаватъ ли неговите рѣшители благодарностъ или не... Историческите сѣдби са отдалечили васъ отъ отечеството ви и нѣмате понятие какво става по Бѣлгария“.⁶⁶ Стилът и езикът са на Каравелова, но несъмнено протестът е бил съставен с знанието и съгласието на Апостола, който с най-голям авторитет можеше да говори за работите в Бѣлгария.

От датата на протеста Ал. Бурмов приведе още един довод в полза на времето, когато с най-голяма верооятност е бил основан Централният комитет. Ферманът, с който се разрешаваше бѣлгарският църковен въпрос, бе издаден на 28 февруари, телеграмата на браилчани бе изпратена почти веднага след това, а протестът на комитета се появява на 17 април, т. е. месец и половина по-късно. „Ако Бѣлгарският централен революционен комитет“, заключава Бурмов, „бе основан по-рано, несъмнено, нямаше да закъснее да протестира навреме, нито щеше да чака намаляването на ефекта от телеграмата“.⁶⁷

Що се отнася до членовете, които са влезли в първоначалния състав на Централния комитет, трябва да признаем, че нямаме изрични и положителни сведения. Можем само да предполагаме, че освен Л. Каравелов и Д. Ценович, в него са влезли сигурно и други някои съидейници от кръга на младите. От оная част на известното Апостолово писмо до плоешките бѣлгари, в която отхвърля обвинението им, че очаквал програми, закони, печати и пр. само от един кръг дейци във Влашко, начело с Каравелова, и чиито имена изброява,⁶⁸ можем да съдим с известна сигурност, че в Централния комитет са влезли Л. Каравелов, Д. Ценович, Т. Райнов, Г. Живков, Ив. Кършовски и Д. Хр. Попов. Според Ст. Заимов, Централният революционен комитет се състоял от В. Левски, Л. Каравелов, Д. Ценович и Д. Горов.⁶⁹ В Централния комитет са влизали още Спиро Константинов, от Арбанаси, търговец в Букурещ, и известният патриот Олимпий (Гълъб) Панов. За секретар е бил избран Киряк

(Ячо) Цанков. Имената на последните трима дейци като членове на комитета обаче срещаме в литературата след общото събрание в Букурещ.⁷⁰ Други сведения за състава на Централния комитет почти няма.⁷¹

Все по това време Левски и Каравелов се споразумяват и върху програмата на комитета. По-вероятно е, че тя е била само уговорена в своите главни линии, а отпосле написана и изработена в подробности от Каравелова. За пръв път програмата излиза в руското емигрантско списание „Народное дѣло“ и носи дата 1 август 1870 год. На български излиза във вестник „Свобода“ на 14 октомври с. г.⁷²

Евгений Волков, без да има достатъчно основание, твърди че „согласно разказу самого Нечаева, слышанному лично отъ него г. Арборе-Ралли, программа болгарскаго революціоннаго комитета съ ея идеологической стороны была не только составлена цѣликомъ самимъ Бакунинымъ, но и писана его рукой и послѣ продиктована болгаромъ, не разбивавшимъ его руки, Н. И. Жуковскимъ“⁷³. И макар да признава, че „что касается характера этой бакунинской программы, то о ней мы имѣемъ довольно смутныя представленія“, той все пак държи за участието на Бакунин в програмата, като изтъква, че „устопая настроеніямъ болгарскихъ делегатовъ, отрицавшихъ социальный характеръ болгарскаго движенія, онъ не провелъ этой программы до конца“.⁷⁴

Сам Арборе обаче не споделя това твърдение на Волкова и категорично отхвърля участието на Бакунин в политическата платформа на Българския революционен централен комитет. „Тази програма“, бележи Арборе в своите спомени, „е била съставена от видни български политически емигранти. Начело на тая революционна група заставал Л. Каравелов, подпомогнат от С. Нечаев, който държал много, щото Централният комитет да бъде съставен ad hoc и същевременно да се счита като революционно правителство, облечено в диктаторска власт.“

Що се отнася до програмата и устава на Б. р. ц. комитет, съм на мнение, че, въпреки всичките приказки на С. Нечаев, за изработването е нямал никакво влияние нито този руски революционер, нито Михаил Бакунин. В тази програма напротив, се виждат принципите, които се манифестираха в московските революционни кръгове

през годините 1864–67“... И след като изтъква голямото влияние на тия кръгове върху московското студентство, между което имало и много българи, старият революционер заключава предпазливо: „Въпреки всичко невъзможно е да се установи кога и откого е била изработена програмата на Б. р. комитет. Остава да чакаме да се яват други документи, други мемоари, за да бъде приключен определено този интересен въпрос“.⁷⁵

Произходът на програмата, която има чисто национален характер, трябва да се търси преди всичко в нагледните нужди на българското освободително дело, което имаше своя логика и следваше свой път на развитие. Чуждите елементи, доколкото ги има, както ще видим, сочат някои от по-общите схващания на Каравелова, който е непосредственият автор на програмата, или пък отразяват духа на времето. Впрочем, програмата сама говори за себе си.

Програма на българският революционен комитет.

Ние се борим съ два неприятеля: единътъ неприятелъ нашъ е политически, турското правителство, а другиятъ – духовни, гръцкото духовенство.

Турското правителство съ своите башибозуци и гръцкото духовенство съ своите попове и калугери убиватъ въ българскиятъ народъ сѣко прогресивно движение, сѣко народно и човѣческо проявление, които способствуватъ на народътъ да добие по-добъръ свободенъ животъ.

Извѣстно е сѣкиму, че гръцките калугери, попове и архиереи, съ помощта на Али-паша, турскиятъ велики везиръ, до скоро време затваряха българските и босненските школи и пращаха тѣхните учители въ Деари-бекиръ на заточение. Но българскиятъ народъ въжстана противъ тия духовни харсже и изгони ги изъ своята страна безъ шумотевици и безъ кржвопролития.

Единътъ нашъ неприятелъ погибна, настаналъ е рѣдъ и за другиятъ.

Нашата свѣщена обязанность са сжстои сега въ това: да очистиме своята земя отъ правителственната, чиновническа нечистота и да обезпечиме своята народна, политическа и обществена свобода.

Българскиятъ народъ е народъ демократически; той не е раздѣленъ на секти, той нѣма посрѣди себѣ си

аристократически величия, тоя за нищо ненужни обществени елементъ и за това ние желаемъ да видиме въ своето отечество избираемо правителство, което да изпжлнява волята на самиятъ народъ.

Ние желаеме да живѣемъ съ сичките наши сжсѣди дружествено, а особено съ сжрбите и ромжните, които отчасти сжчувствуватъ на нашите стрѣмления, и желаеме да сжставиме съ тѣхъ „Южно-славянска“ или „Дунавска федерация изъ свободни земи“.

Ние желаеме, щото тая земя, която е населена съ бжлгаре да се управлява бжлгарски, т. е. съобразно съ нравите, обичаите и характерътъ на бжлгарскиятъ народъ, а тия земи, които сж населени съ ромжне, съ сжрбе и гржци да са управляватъ сжобразно съ характерътъ на ромжнскиятъ, сжрбскиятъ и гржцкиятъ народи. Нека сѣка народностъ, както и сѣки народъ учува своята свобода и да са управлява по своята собствена воля. Но въ това сжщо време ние желаемъ да сжставиме между себѣ си и между нашите родствени народи и сжсѣди едно цѣло, какъвто е Швейцарскиятъ сжюзъ.

Ние не желаеме чуждото, т. е. това, щото не е наше; но не желаеме да дадеме и другиму своето.

Ние нѣмаме претензии на историческо, на каноническо, на короновоано и на религиозно право, а за това оставяме на самия народъ да рѣши своята сждба и да яви въ кой отдѣлъ на сжюзътъ желае той да са присжедини: съ сжрбскиятъ ли, съ бжлгарскиятъ ли, съ ромжнскиятъ ли или съ гржцкиятъ, — слѣдователно у насъ не можатъ и да бждатъ въпроси за границите.

Ние желаеме за себѣ си свобода народна, свобода лична, и свобода религиозна, съ една дума, свобода човѣческа, и затова желаеме такава сжща свобода и на нашите приятели и сжсѣди. Ние не желаеме да владѣеме надъ другите, за това и не позволяваме да ни владѣятъ и другите!

Ние ще да употрѣбяваме противъ турското правителство такива сжщо мирни срѣдства каквито бѣха употрѣбени противъ гржцкото духовенство само въ най-крайни случай ние ще употрѣбиме противъ тѣхъ оръжие, огнь и ножъ.

Ние не щеме да работиме ни съ едно депотическо правителство, ако това правителство да бжде съставено даже изъ нашите рождени братия; наши сжюзници трѣбва да бждатъ само поробенните и измжченните отъ тѣшки трудове и отъ сиромашия народи, каквито сме е ние сами.

Ние причисляваме нашите чорбаджие въ числото на нашите врагове и ще да ги прислѣдваме на сѣкаде и сѣкога!

1870, Августъ 1.⁷⁶

Програмата бе предназначена преди всичко за външния свят и затова има предимно идеологичен характер. Средствата за постигане на поставената цел са засегнати много малко и то в общи черти. Писана от Каравелова, тя е издържана изцяло в духа на неговите политически схващания. Чисто революционните елементи, внушени от Левски, са сравнително по-малко.

След аналогията с борбата за духовна свобода, при която установява, че „единътъ нашъ неприятель погибна, останалъ е рѣдъ и за другиятъ“, програмата определя целта на комитета: „свобода народна, свобода лична и свобода религиозна, съ една дума свобода човѣческа“. Политическата и обществена свобода ще се постигне, когато „очистиме своята земя отъ правителствената чиновническа нечистота“. Поставената цел е чисто революционна. При определяне средствата за постигането ѝ обаче е прокарана една двойственост: ще се прибягне преди всичко към мирни средства, а „само въ краенъ случай“ ще се употреби „оружие, огнь и нож“. Кои са тези мирни средства, които са били „употрѣбени противъ грѣцкото духовенство“, и които очевидно Каравелов намира за приложими и в борбата за политическа свобода и до известна степен дори предпочита? Отговорът на този въпрос ще трябва да потърсим малко по-далеч, а именно в Каравеловите схващания за черковната борба. За Каравелова „бжлгарскиятъ черковенъ въпросъ не е нито ерархически, нито канонически, а политически, защото съ неговото рѣшение ща да се признае и сжществуването на бжлгарската народностъ“.⁷⁷ Каравелов смята, че ако турците не бяха се намесили в грѣцко-

българската разпра, „то българският черковни въпросъ щеше да се рѣши още въ онзи день, въ който българскиятъ народъ не пожела да има грѣцки епископи и да се покорява на чуждо духовенство.“⁷⁸ Нема̀? българете“, пита той, „не рѣшиха тоя въпросъ още въ онзи день, въ който се рѣшиха да изгонатъ грѣцките кесаджие и да сжставатъ свой народенъ синодъ?“⁷⁹ Затова според него „черковниятъ въпросъ е рѣшило не турското правителство, а българското пробуждане и народната воля. Българете съ своята енергия и постоянство ... да вжрватъ напредъ и да са боратъ“⁸⁰ постигнаха своята духовна свобода. Ето кои мирни средства има наум Каравелов и иска да ги приложи и в политическата борба. Очевидно, за него мирните средства се явяват като един вътрешен натиск, резултат на духовното, политическо и икономическо възмогване на народа, който с „постоянство и енергия“ и воля за борба можа да принуди турците да отстъпят. Ако те не отстъпят, и народът се залови за оръжие, то той ще бъде вече нравствено готов да извоюва със сила своята свобода в решителния час на борбата. Култът на Каравелова към духовната, нравствената свобода ни е познат. „Свободата на сѣки народъ“, посочва той една мисъл на Джон Стюарт Мил, която изцяло приема, „не зависи до толкова отъ неговото политическо положение, колкото отъ неговиятъ нравствени характеръ; тя се явява като резултатъ на способностите, енергията и самостоятелността на частни лица“.⁸¹

Очевидно и в тоя случай, както и по-късно, революционерът у Каравелова не може да преодолее просветителя. Но той не е в състояние да преодолее и политика, защото под мирни средства за борба Каравелов има пред вид още и външния политически натиск, който също така би могъл да застави Турция да отстъпи, както отстъпи и в борбата за духовна свобода. Външния политически натиск Каравелов очаква от „южно-славянската или Дунавска федерация изъ свободни земи“, за образец на която посочва Швейцарския съюз.

Идеята за балканска федерация заедно с идеята за пълна свобода лежат в основата на програмата. Оттука вече идват и идеите за народностно самоуправление „сжобразно съ нравите и характерътъ“ на балканските народи, които трябва да се управляват „по своята соб-

ствена воля“ и народностно самоопределение на балканските земи: „Между насъ не могатъ и да бждатъ воприси за границите. Ние не желаеме чуждото, т. е. това щото не е наше; но не желаеме да дадеме и другиму своето“.

Програмата отразява и личната неустановеност на Каравелова по отношение бъдещата форма на управление, която той остава да се реши по-късно, когато свободата ще бъде вече свършен факт. „Кажете ми“, пише той още в първите броеве на „Свобода“, „не е ли смѣшно да са караме и да дѣлиме това, щото още нѣмаме въ ржцетъ си; да опредѣляме граници и да мислимъ за бжджето наше правителство, когато сме още чужди робе? Най-първата наша грижа трѣбва да е нашето общо освобождение, а когато това освобождение са постигне, то тогава народътъ самъ ще реши своята сждба. Противъ народната воля никой не е въ сжстояние да изврши ни най-малка работа“.⁸² Но все пак в духа на демократическите разбирания на своя автор, програмата взема отчасти становище и по тоя въпрос: „Ние желаемъ да виждаме въ своето отечество избираемо правителство, което да изпълнява волята на самиятъ народъ“.

Оттука вече идва и отхвърлянето помощта на всяко „деспотическо правителство“, и причисляването на чорбаджиите към народните врагове – две основни схващания в светогледа на Каравелова.⁸³

Най-сетне трябва да отбележим, че Апостолът упражни в по-голяма степен своето влияние върху програмата по-късно, през 1872 год., когато тя заедно с проектоустава бе приета от общото събрание в Букурещ. Върху тия промени, които ѝ придадоха по-конкретен характер, ние ще се спрем по-късно, когато ще разгледаме устава на Централния комитет.

Следващият почин на Българския революционен централен комитет бе негова втора програма, издадена в отделна брошура под надслов „Български гласъ“ през 1870 год. в Букурещ, обаче от съображения на предпазливост е посочена Женева за място на издаването.⁸⁴ Неин автор е пак Каравелов. В тая брошура най-подробно е развита политическата програма на Българския революционен централен комитет. В цели 24 стра-

ници са изложени идеите на комитета и са обосновани политическите искания на българите за „свобода лична и свобода народна“. За мотото служат следните стихове:

„Течи, течи кржвъ сиротинска;
Падай, падай роса кржвова
Расти, зрѣй жажда за отмъщение“.

Брошурата започва с твърдата увереност, че времето е вече наближило „и сичките тия страдания, сичките тия неволи твърде скоро ще са свършатъ и българинътъ, както и сичките други хора, ще захване да живѣе като човѣкъ, като свободенъ гражданинъ и като господарь самъ надъ себѣ си“. Основанията на този си оптимизъм програмата вижда в обстоятелството, че „днесъ захванахме вече да живѣеме и да тжрсиме това, щото е най-свѣтло, най-велико и най-драгоцѣнно нѣщо за човѣкътъ, т. е. личната и народна своя свобода“. Като определя по този начин целта на комитета, „Български гласъ“ дава по-нататък мрачната картина на „разораното и ограбено отечество“. „Чашата на нашите страдания е вече препълнена и за това трѣбва да бждеме опитни и да се не лжжеме отъ никого“. Обаче „само тоя народъ може да каже, че желае да достигне своята лична и народна свобода, който са надѣе само на своите сили, на своите умствени способности и на своите братия, които тжрпатъ такива сжщи мжки, каквито тжрпи и самъ той“. Програмата обляга освободителното движение върху самия народ и отрича помощта на „деспотите“, но в същото време тя разчита „на своите братия“, съседите. По тоя начин, косвено, върху принципа на балканската взаимопомощ и солидарност, Каравелов изнася идеята си за Дунавска федерация.

Дуализмът е подложен на остра критика, макар „повѣдниците му да иматъ тая сжща цѣль“. Дуалистите „сж са увлѣкле изъ едно зло въ друго, изъ една крайностъ въ друга, т. е. изъ една политическа форма, която е сжздадена за нашето притѣснение, въ друга, която ни приготвява такива сжщо притѣснения и страдания, ако не по-лоши“.⁸⁵

След тая критика следва един вдъхновен апотеоз на „божественостъта на свободата“. Тя „сжджржа въ

себѣ си сичко, щото е най-истинско добро, сичко щото е най-истинско полезно, сичко щото е най-истинско славно, сичко щото е най-истинско свѣто... Безѣ свобода не само че ни единъ народъ нѣма право да са нарича народъ, но и самиятъ човѣкъ, който нѣма своя свободна воля, нѣма никакво право да са нарича човѣкъ... Свободата е най-голѣмата или най-първата богиня, на която трѣба да са кади най много тамянь и да ѝ са праватъ най богатите (въ сѣрцето човѣческо) храмове, нежели на сичките други човѣчески желанія и стремления, защото чрезъ нея човѣкъ е достигналъ до най високото сѣвѣршенство въ гражданскитъ животъ, до най-честита отхрана, до най-свѣтлото просвѣщение, до най-свѣто образование и до най-високото човѣческо достоинство“. Само чрезъ нея човек „може да разбере, що е право и що не е право, да изпита, що се нарича истина ... и да се приближи до онова велико естество и да стане господаръ на сичката природа, която го окружава“.⁸⁶

По-нататѣкъ се излагат надѣлго причините, които държатъ народите в робство и се подчертава, че българският народ страда под ярема на един нищожен брой угнетители, само защото не е просветен и единен. „Нашиятъ дѣтински и робски страхъ ни затемнява очите и не ни позволява да видиме истината и да познаеме, че турците на четъ сѣ петъ пѣти по-малко отъ насъ; а духовно сѣ десетъ пѣти по-слаби“. Наистина, „сиромашията, гладътъ, тѣжките работи и безпристранныѣ угнетения и притѣснения сѣ достаточни, за да убиятъ и най-силниятъ и най-умниятъ човѣкъ; но ние видиме, че българскиятъ народъ при всичките тия неправдини вѣрви изъ день на день напредъ, а това е доказателство, че той има въ себѣ си човѣчески животворящи сили. А когато е така, то защо българите са не повдигнатъ и не хвърлатъ отъ шиите си това ненавистно иго? Една изъ главните причини, безъ никакво сѣмнѣние, са заключава въ народното невѣжество и простота и нашето разединение. Българете гледатъ на турските насилия като на нѣщо частно, като на нѣщо лично. Когато турците убиятъ нѣкого или изгорятъ нечия къща, то ние жалѣме убитиятъ и погорѣлиятъ, но не са завземаме да отмѣстимъ за неговата смъртъ, защото не

знаеме, че утре ще убият и насъ и че ако защитаваме него, то въ сжщото време защитаваме и себъ си. Втората причина произхожда от това сжщо невъжество и сжстои са въ това, че народътъ не види и не знае главните источники на своите бѣдствия, и твърде чѣсто ненавиди проявлението на причините, а не самата причина, така сжщо както кучето хапе тоягата, която го бие, а не оногова, който го бие“.⁸⁷

При това положение не остава друг изход, освен „да са уловимъ юнашки за оружието и да го не сложиме до тогава, дорде не придобиеме това, щото трѣбва на единъ живъ и свободенъ народъ, т. е. дорде не бждеме свободни въ пълна смисаль на тая дума“. Свободата обаче ще се постигне толкова по-лесно, „колкото повече бжлгаре, бошняци и сжрбе са повдигнатъ изведнажъ, толкова по-малко ще да са пролѣе човѣческа кржвъ и толкова по-лесно ще да достигнеме своите цѣли“.

Наред с помощта, която се очаква от задружните действия на балканските народи, програмата съвсем ясно и решително застъпва становището на Левски: „Бжлгарското движение трѣбва да стане извжтре, а не отъ вжнъ, както то биваше до сега, защото напразно ще да са пролива бжлгарската кржвъ“. По-нататък програмата обосновава идеята за самостоятелно действие: „Ако Хаджи-Димитровото движение да бѣше са захванало извжтре, то щеше да има сжвсѣмъ други послѣдствия“. Досегашният неуспех на бжлгарския народ се дължи не на неспособността му за революция, но на „неговата неспособностъ да сжздаде организация, която да може да донесе на неговиятъ бунтъ побѣда и не случайна само, а продължителна и окончателна“.

Разбира се, не е пропуснат и въпросът за бъдещата форма на управление: „Когато скжсеме турските синджире“, се заявява в програмата, „то трѣба да наредиме своята джржава сами, спорѣдъ най-добрите наредби у просвещенните народи, т. е. у американците, белгийцитъ и швейцарците“. Бъдещата джржавна организация, естествено, ще се осъществи в „общото наше отечество, т. е. Балканскиятъ полуостровъ, който трѣба да са раздѣла на три щати или на три джржавици, т. е. на бжлгарска, сжрбска и ромжнска“.⁸⁶

Най-сетне в програмата е отделено значително място и на черковния въпрос, който по онова време бе разрешен, но още не беше уреден. Възприетото по него становище е, че „българският народ тръба съвършено да са отдели отъ Константинополската вселенска патриаршия и да нѣма нищо общо съ нея, защото сѣка и най-малка зависимостъ били би за народътъ ни голѣмо нещастие“.⁸⁹

Накрай програмата определя и границите на тъй много очакваната свобода. „Българете искатъ свобода лична и свобода народна, свобода нравствена и свобода физическа. Повече нищо. Но да видиме, що са заключава въ тия думи. На народътъ е нужна такава свобода, която да обезпечава неговата личностъ и неговата народностъ, а отъ тука произхожда, че българете тръба да изгонатъ своите господаре, да свалатъ турските синджире отъ шиите си и да унищожатъ турското правителство; освѣнъ това българскиятъ народъ тръба да унищожи и чорбаджиите, които още повече притѣсняватъ народътъ, нежели турците. На народътъ е нужно свобода н р а в с т в е н а, свобода пълна, слѣдователна българете тръба да унищожатъ сѣвсмѣ оная духовна ерархия, която има византийски характеръ, т. е. сичката фанариотщина, византийщина, и калугерщина тръба да са прати при дявовете и нашата българска ерархия сѣвсмѣ да са преобрази“.⁹⁰

„Български гласъ“ завършва с горещ зов за възстание и борба, в който „мирнитъ сръдства“ от първата програма са напълно забравени. „Нека младите, умните и честните глави възстанатъ, за да обновимъ българскиятъ животъ, който е дрѣмалъ и страдалъ толкова столѣтия... Братия българе! Вѣрвайте въ своите сили и надѣйте са на своите мишници! Отъ насъ завися спасението на България. Или сега, или никога! Сѣйте, дека можете, сѣме за нашата свобода! Часътъ на народното освобождение е близъкъ! Печали и страдания, притѣснения и звѣрства, въ каквито живѣе днесъ народътъ, сѣ дошле до крайните предѣли. Той ще да възстане и ще да погрѣбе, като Самсонъ, сичките свои неприятели.

Хайдете, мили братия, напредъ за нашето свѣтло и право дѣло; хайдете да истребиме злото и да очистиме

нашата земя съ огънь и ножъ отъ страшното турско варварство и отъ фанариотския развратъ. Напредъ!“⁹¹

И двете програми отразяват предимно идейния патос на своя съставител, обаче Каравелов твърде умело съчетава идеите на Левски със своите възгледи и „получава една сравнително цялостна постройка“.⁹² На пръв поглед се остава с впечатление, че идеите на Апостола се губят всред идеологичните построения на Каравелова. И наистина, програмата от „Народное дѣло“ съдържа твърде малко от това, което мисли Левски. Обаче „Български гласъ“, несъмнено, е по-сполучлив и по-цялостен не само като идейна програма, но и като умело съчетание на възгледите на двамата водачи. Безспорно, „Български гласъ“ отразява почти всички идеи на Каравелова, но в основата на програмата, която възвестява, лежи преди всичко идеята за самостоятелно действие по пътя на вътрешната революционна организация. При това, макар и да бе погълнат изцяло от тази идея, Апостолът не бе чужд до известна степен на Каравеловите възгледи, чийто напредничав дух му допада. За него обаче бе важна преди всичко идеята, която се налагаше като непосредствена задача от историческия момент, която той беше поставил като абсолютна цел на освободителното движение и към чието осъществяване беше вече пристъпил. Индивидуалното в Каравеловите възгледи се явяваше за Левски като едно разширение и допълнение на основната идея, като една идеологична постановка на главната задача, като една теоретическа формулировка. Каравеловите идеи не накърниха самостоятелния начин на мислене у Левски, и той запази своята независимост, както изтъкнахме и по-рано, при всеки случай, когато не бе съгласен с него.⁹³

Най-сетне за Апостола програмите със своите второстепенни идеи и подробности не бяха от такова съществено значение, каквото би могло да се допусне. Най-съществената придобивка за него бе основаването на Българския революционен централен комитет. Нему той възлага голямата задача да даде нов подем на освободителното дело и, след като подготви народа, да го поведе по пътя на националната революция към неговото освобождение. За Апостола създаването на Централния комитет бе не толкова една победа на

идеята, която той възвести и чието начало осъществи, колкото необходимо условие за успешното развитие на подето вече дело.

Със създаването на Българския революционен централен комитет се установяваше преди всичко известно единство и съгласие между емиграцията и вътрешните дейци. Противоречията биха разделили вътрешните дейци от външните, а това би парализирало всяка положителна дейност и би изложило на опасност самото революционно движение. На комитета предстоеше от друга страна да примири различията всред отделните течения на емиграцията, която трябваше да се обедини час по-скоро в името на народното дело. Революционното движение можеше да се облекне с пълно доверие само върху една обединена около комитета емиграция, която то би използвало като необходима база за снабдяване с оръжие и средства за пропаганда. Освен това, пълното единство на емиграцията би дало необходимия авторитет на Централния комитет да изнесе с достойнство националната кауза пред външния свят и да бъде истински представител на своя народ.

Не по-малка роля имаше да играе комитетът и вътре в страната. Сега вече в съзнанието на масите революционната организация добиваше престиж, а комитетът израстваше като една могъща сила, обединила в себе си и народ, и емиграция. На организацията сега предстоеше да укрепи вярата в народното дело и да внесе чувство на сигурност в редовете на самите дейци.

От друга страна Централният комитет, като израз на волята за една обща организация, вписаше единство и система между отделните комитетски организации вътре в страната. Общата организация отстраняваше всяка неизвестност и неопределеност в действията, вдъхваше доверие у работниците на революционното дело и подчиняваше на установена система събирането и отчитането средствата на революцията.

Разбира се, и занаяпред Апостолът оставаше душата на организацията. Сега обаче той щеше да се яви между народа не само с обаянието на своята личност, не само с мощта на конспиратора, но и с авторитета на пълномощник, облечен с власт и сила да изгради революционната организация на комитета вътре в България.

Тия мисли вълнуват Апостола през май на 1870 год., когато след почти едногодишен престой във Влашко той се готви вече да премине Дунава. Дали действителността щеше да оправдае неговите надежди, оставаше бъдещето да реши. Окрилен от светла вяра в утрешния ден на своя народ и в крайния успех на своето дело, Апостолът гледаше със сигурност на бъдещето. Заедно с тая вяра той съзнаваше най-добре и всичката трудност на своята задача. За него бе съвършено ясно, че свободата ще се постигне само тогава, когато народът бъде напълно подготвен за решителния удар. Народът щеше да премери своите сили с един могъщ противник, който от векове го държеше в робство. Следователно, искаха се големи усилия и пълно напрежение на националната воля. Предстоеше работа и то преди всичко вътре в страната. Комитетската организация трябваше да обхване целия народ по села и градове, да даде устрем на неговите усилия, план на действие и средства за борба. Предстоеше, следователно, не само да се изплете мрежата на революционната организация, но да ѝ се даде дух, да се превърне в жива сила, която да подготви народа за революция и да осигури делото на неговото освобождение.

И във Влашко Апостолът не престава да се грижи за развитието на организацията в България. Оттука през март той изпраща за вътрешността няколко агитатори,⁹⁴ а към края на май и сам вече бърза да се прибере в България. На 3 юни 1870 год. от Гюргево Иван П. Кършовски пише на П. Хитов: „Дякона замина отъ тука днѣсъ една недѣля, но безъ да ми се обади – казаха ми пріятелитѣ, които го видѣли въ парахода“.⁹⁵ Щом като Апостолът заминава от Гюргево една седмица преди написването на това писмо, то ще рече, че на 27 май 1870 год. той прехвърля Дунава и се озовава в България.

ГЛАВА ЕДИНАДЕСЕТА
ТРЕТА ОБИКОЛКА ИЗ БЪЛГАРИЯ

—

От Гюргево Апостолът преминава Дунава и се озовава в Русе, столицата на Мидхад паша. Наистина, Ив. П. х. Кършовски, комуто дължим това съобщение, не твърди изрично, че като взел парахода от Гюргево, Левски заминал за Русе, обаче вероятността да е продължил пътя нагоре по Дунава, без да се спре в столицата на Мидхад паша, е много малка. При това Апостолът има основателни съображения да се отбие в Русе. Неговата цел е да включи в организацията на комитета тоя важен център на Дунава и да създаде тука един втори канал за връзка с Влашко на комитетите от Източна и Югоизточна България. Тая задача той възлага изпърво на Христо Иванов, който преди да се установи в Търново, към края на януари 1870 год. както знаем, бе на работа в Русе. Споменатият деец единствен разкрива намеренията на Апостола в това отношение. „Стояхъ въ Русе“ бележи той, „и искахъ да остана за тамъ за да правя пропаганда и да работя по близо съ Букурещъ за въ България за поща и за писма“, защото „тай ни беше приказката съ В. Лев...“¹

В Русе Левски иска да се срещне и със своя другар от първата легия, редактор по това време на правителствения вестник „Дунав“, Стоил Попов, за когото и по-рано бе идвал в града заедно с Христо Иванов. Апостолът иска да изясни промяната на своя бивш съидейник, който се оплакал с писмо на Каравелова от Хр. Иванов за неговите „не добри постапки“, които според последния се състояли в това, че той поискал от Ст. Попов „да стане членъ на комитета ... и да се състави въ Русе клонъ за споразумение съ Букурещъ“². След като го смърмал с писмо „за някои ушъ не добри постапки“, Левски иска сега непосредствено да си изясни поведението на някогашния другар и „изпита по танко“ възникналите недоразумения между Хр. Иванов и Ст. Попов.³

Като посочва причините за недоразуменията си със Стоил Попов, Христо Иванов разкрива в същото време и целите, които е преследвал в Русе и с които е бил натоварен от самия Левски. Твърдението му обаче, че искал от Ст. Попов да стане член на комитета в Русе, ще трябва да се схване в смисъл, че е искал да го привлече в групата на младите русенски патриоти, привърженици на новите идеи, тъй като до това време в града още не е бил образуван комитет. Тая група от млади родолюбци води твърде деен живот. През 1867 год. тя основа читалище „Зора“⁵, което после стана средище на русенските революционери и имà решително влияние върху идейното формиране на Захарий Стоянов⁶. В тая група влизаха и синовете на именитата баба Тонка, от които Петър и Ангел Т. Обретенови през 1868 год. намериха своята героична смърт на Балкана като борци в четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Тия обстоятелства дават един повод повече на Апостола да включи и Русе в мрежата на революционната организация. Един деен комитет в седалището на Дунавския вилает, действително, би могъл да послужи за втора надеждна връзка на вътрешната организация с Централния комитет в Букурещ. Само с това намерение на Апостола може да се обясни другото твърдение на Христо Иванов, че „искал да са състави въ Руссе клонъ за споразумение съ Букурещъ“.

Христо Иванов обаче немà успех в Русе и не можа да изпълни възложената му задача, което обстоятелство и сам той признава по-късно в едно свое писмо до Никола Обратенов. „Господинъ Никола!“ обръща се той към именития син на баба Тонка, „отъ много време са каня да ви пиша зада ви поздравя съ искрено-то сърце но да ви са ни види некакъ криво, защото не ви веровахъ на младите години, но сига като ма увери В. Г. Абаджиевъ за вази честе следовали по младия духъ, нима стърпе за да ви не пиша и дава помоля ако е възможно за да ни станишъ въренъ коріспондентинъ... Ви можи да масте заборабили но ази ще ви – ся ява, наумлівие когито стоехъ на мануловото кафине преззимата и довфаждахъ да са разговаряхми съ вази въ читалището, туй самъ ази то!...“⁷

Христо Иванов няма нужния авторитет, за да обедини русенските патриоти в името на комитета. Затова Апостолът решава сега сам да провери настроенията на патриотичната младеж и да подготви почвата за революционна организация в столицата на Мидхад паша.

Според Захарий Стоянов местният комитет бил образуван от Ангел Кънчев през 1870 год. „След дълги изпитвания в Русчук, той (Ан. Кънчев) открил на някои млади патриоти своята тежка мисия, които и поканил да се запишат членове на революционния комитет“, бележи големият мемоарист. „Тия младежи били: Никола Обретенков, Ради Иванов, Т. Кърджиев, Иванаки Икономов и др. Те съставили частен комитет и първото заседание станало в къщата на баба Тонка Обретенкова. Това се случило през 1870 година“.⁸

Ангел Кънчев се завърна в Русе от Табор едва през август 1871 год. и през септември с. г. започна своята дейност из България като помощник на Апостола, което ще установим документално по-късно. Следователно, А. Кънчев не е могъл да основе комитета в Русе преди тая дата по простата причина, че не е бил в града по това време. Но ако все пак приемем, че починът за създаването на русенския комитет принадлежи нему, тогава ще трябва да отнесем началото на местния комитет не към 1870 год., както твърди Захарий Стоянов, а една година по-късно.

Никола Обретенков, без да посочва годината, също така свързва основаването на комитетската организация в Русе с идването в града на Кънчева: „Едва във втората половина на м. септември Ангел Кънчев пристигна в Русе, основахме комитета и набързо замина за Ловеч, за да се срещне с Левски“.⁹

Други подробности, по основаването на комитетската организация в Русе спомените не дават. Ясни и положителни данни, които да подкрепят предположението, че началото на местния комитет е положил сам Апостолът, няма. Дори да допуснем, че той е сложил основите на революционната организация в Русе, тя до 1871 год. не проявява никакви признаци на живот. Писмото на Христо Иванов до Никола Обретенков, в което му изразява доверие и желае да кореспондират, е едва

от 7 юни 1871 год. Затова и ние сме склонни да приемем, че дори сам Апостолът да е положил основите на местния комитет, последният се е сформирал като дейна революционна организация много по-късно. Той започва да води протоколи на своите заседания едва в края на 1871 год. От тия протоколи, които са единствено запазените протоколи на частен комитет от времето на Апостола, виждаме, че първото протоколирано заседание на русенци се е състояло на 10 декември 1871 год.¹⁰ Вероятно комитетът е бил образуван по-рано, обаче заседанието от 10 декември повече или по-малко носи все пак учредителен характер. На него присъствували само трима членове, които решили да поканят нови две лица „за съучастници въ дѣлото ни“. На 13 декември се състояло второто заседание. Сега броят на членовете порастнал с един. В третото заседание, което станало след четири дни, се „рѣшава отъ сега дѣйствующитѣ членове да започнатъ да убѣждаватъ приятели, познайници и пр. и да ги приготвятъ за въ случай помощници на народното освобождение и Балканската република“. А от третата точка на тоя протокол узнаваме, че „числото на дѣйствующитѣ членове, които съставляватъ Частнія Революционенъ Комитетъ въ Русе, за сега не ще възлиза повече отъ седемъ души, които помѣжду си са броятъ за съзаклятници, и отговарятъ за всичко споредъ Привременія законъ, който е нареденъ и повѣренъ отъ Цент. комитетъ“.¹¹ Тия седем члена са били: Никола Т. Обретенов – Кавръков или още Тихов, Тома Кърджиев – Твърдо, Ради Иванов, Костаки Симеонов, Иванчо Икономов – Аспарух, Иларион Драгостинов – Берислав и Ганчо Карамаждраков – Денсиз¹².

Колко време се мае Левски в Русе, не знаем. Няма положителни данни и за пътя, който поема от столицата на Мидхад паша. Твърдението на Ст. Заимов, че след като обиколил Търновско, Апостолът се завърнал в старата столица, откъдето отишел в Русе,¹³ не се подкрепя от никои данни. Може би Заимов има предвид второто и последно отиване на Левски в Русе, но което, както видяхме, той прави по Дунава, завръщайки се от Румъния. Най-вероятно е да е продължил пътя си по Дунава и, след като се е отбил за известно време в Свищов, оттука или през Никопол да е отишел в Ловеч.¹⁴

Сведенията за пребиваването на Левски в Свищов, родно място на Тома Панталеев, Киряк Цанков и Димитър Ценович, са тъмни и несигурни. Датите, които намираме в двете обширни истории на града, не са критично установени. Не са изяснени задоволително и обстоятелствата, при които той посещава Свищов. Според една версия, приписвана на 90-годишния монах Кесарий от Троянския манастир, Левски, за да се спаси от преследванията на властта, се скрил „в една възелница, която натоварена на кола, била откарана с революционера в Свищов“.¹⁵ Към тая легенда се прибавя и мълвата от стари свищовци, че „Левски при едно посещение на Свищов квартирувал в килиите на църквата „Св. Илия“.¹⁶

Въз основа на записките на Яни Станчев и съобщението на Найден Геров, направено пред д-р Д. Станчев, историкът на Свищов ни уверява, че „при едно идване от Пловдив по Гергьовден през 1868 год. Левски пренощувал в дома на Яни Станчев, който го улеснил да премине във Влашко, като го снабдил с пари“.¹⁷

Без да установят нещо положително, тия твърдения изхождат от предположението, че Левски е ходил няколко пъти в Свищов. Сам той обаче признава, че е посетил само веднаж града и то на път от Влашко за България. От съдебния протокол, с който се иска утвърждаването на смъртната му присъда, узнаваме, че „той се вестил най-напред в Свищов“.¹⁸ „От Влашката столица“, заявява Апостолът пред съда, „бях натоварен да отида най-напред в Свищов, пътувах нощно време и сутринта отидох на кафенето, а когато излязох от него, зад мене вървяха хора, които носеха на ръката си особен знак, известен на мен. Хората не познавах. Те обаче ме познаваха. Когато излязох край селото, те ми показаха един знак, и аз веднага им връчих дадените от „комитета“ инструкции. Най-напред такива оставих в Свищов, но не знам на кои, понеже не познавам имена“.¹⁹

Признанията на Апостола пред съда обаче, както читателят ще има възможност по-късно и сам да се убеди, не дават почти никаква възможност да се установи неговият истински път, а още по-малко позволяват да се разкрие участието на отделните селища в революционното дело.

В случая прави впечатление обстоятелството, че нито едно от предполагаемите посещения на Апостола в Свищов не се свързва с известна организационна проява. Революционната организация тука няма свои дейатели и ние не знаем нито едно име на комитетски член в града. Псевдонимът Алцеко, който, според уверенията на Георги П. Христов, носел местният комитет, не е от времето на Левски. Свищов имаше основателни причини да се държи настрана от освободителното движение. „Цветът на свищовската бунтовническа младеж“, както бележи Стоян Заимов, „бе откаран вече в Диарбекир“²⁰ във връзка с четата на Филип Тотю от 1867 год., или пък избяга в чужбина, за да продължи борбата отвън.²¹

В Ловеч Левски отива почти с оформено решение да уреди едно вътрешно средище, един център, „отгдето да се отправят всички действия на организацията“,²² и дето да се получава неговата кореспонденция, когато е в обиколка. Самите обстоятелства налагаха необходимостта от този център, който трябваше да осигури административното единство на вътрешната организация и да обедини комитетската мрежа в страната. В замислите на Апостола бе това вътрешно средище да има правата на централен комитет и да бъде в негова помощ. За такова средище той избра Ловчанския комитет.

Д. Т. Страшимиров предполага, че Левски „схванал особеното положение на Ловеч“ и още през първите си две обиколки „ще е предрешил фактически въпроса за своята столица“.²³ Никола Станев погрешно свързва създаването на вътрешния център с идването на Ангел Кънчев при Левски.²⁴ Ангел Кънчев, както ще видим по-късно, се завърна от Чехия и стъпи на българска земя на 17 август 1871 год., а се среща с Апостола в Ловеч на 29 септември с. г., докато най-ранният документ, излязъл от името на Вътрешния централен комитет, датира от 1 януари 1871 год.,²⁵ т. е. девет месеца преди срещата на Кънчева с Апостола в Ловеч. Ал. Бурмов е на мнение, че още в началото на третата си обиколка Левски „отива в Ловеч, с узряло в главата си решение да го направи средище на революционното дело в България“.²⁶ Първоначално споменатият автор свързва създаването на вътрешния център на организа-

цията с ходенето на Иван Драсов и Марин п. Луканов във Влашко. Като отхвърля твърдението на спомените, които „са извъртяли истината“ за същността на ловешкото пратеничество в Букурещ, Бурмов приема, че „Драсов и Луканов отиват за нещо по-голямо“, а не да се уверят в съществуването на Централния революционен комитет. Това „по-голямо“ споменатият изследовател смята, че е „във връзка с провъзгласяването на Ловеч, за средище на вътрешните комитети, за столица на вътрешната организация“.²⁷

Ние не смятаме, че това решение е дало един належащ повод на Левски да изпрати нарочна делегация във Влашко, която да изясни смисъла и необходимостта на неговата постъпка. Освен това, както видяхме в предходната глава, двамата пратеници заминаха за Влашко в края на март и се завърнаха в първите дни на април 1871 год., докато Апостолът избира Ловчанския комитет за средище на вътрешната организация значително по-рано. Началото на новото положение, което този комитет заема сред организацията, трябва да се отнесе към втората половина на 1870 год. Във връзка с нуждите на създаденото вече средище, с писмо от 28 октомври с. г. Левски иска от влашките българи да му поръчат един печат.²⁸ Всички подробности около това този печат са били установени в едно от събранията на Ловчанския комитет.²⁹ Три месеца по-късно, в едно свое писмо, Левски посочва, какъв трябва да бъде печата: „Голямшакъ колкото единъ бешликъ; въ срѣдата лѣвче с корона; изъ устата му смъртъ или република; отъ наоколо, привременно Българско Правителство в България“.³⁰

Прочее, през лятото или най-късно в началото на есента на 1870 год. комитетът в Ловеч става Централен комитет на революционната организация в България. При това обстоятелство малко вероятно е, че шест месеца по-късно Апостолът ще праща нарочна делегация във Влашко, за да изясни смисъла на въпросното събитие. Като имаме пред вид и обстоятелството, че през февруари 1871 год., сам Каравелов призовава Апостола в Букурещ,³¹ можем с най-голяма вероятност да приемем, че делегацията е имала за главна задача да изясни изобщо отношенията на организацията с дейците

от Влашко, които, както ще видим, не бяха такива, каквито ги желаше Апостолът.³² Едно указание в подкрепа на това предположение дава сам Любен Каравелов: „Нашето мнѣние“, цитира той по всяка вероятност из писмото на Левски, с което последният му е изпратил дописката си, „е такова, а вамъ оставаме бѣли листъ, за да напишете на него „напредъ“ или „назадъ“. Гледайте да са сжгласите по-скоро между себѣ си, защото времето не чѣка...“³³

Организационният гений на Апостола ясно виждаше необходимостта от едно вътрешно средище и сам установи своя избор на Ловчанския комитет. За да направи тоя избор, Апостолът имаше редица основателни съображения. Преди всичко Ловеч бе най-сигурният пункт на пътя от Тракия за Северна България и Румъния. Градът се явяваше естествен възел на северозападната комитетска мрежа с център Орхание и Тетевен, на комитетите в Тракия, чийто най-пряк път водеше през Троянския проход и най-сетне през Севлиево на комитетските организации в Североизточна България. При това Ловеч свързваше най-естествено вътрешната организация с Централния комитет в Букурещ. Главният канал на организацията, по който тя препращаше и получаваше кореспонденцията си и внасяше оръжие и всичко, що ѝ бе необходимо, извеждаше през Никопол, отгдето на отвъдния бряг в Турно-Магурели поемаше всички грижи Данаил Хр. Попов, живата връзка на Апостола с външния свят. И сам Апостолът преминава Дунава обикновено при Никопол.

Самото географско местоположение на Ловеч го правеше много удобен стратегически пункт. Българската част на града заема господстващо място на десния бряг на Осъма. Отделена от турската махала, тя е същевременно достъпна отвън. Къщите достигат до старата крепост Хисара. Тук Левски намира най-добрите си скривалища: в крайния квартал Дръстене се намира къщата на Никола Сирков, в скривалището на която се влизало през тавана,³⁴ и къщата на Иванча Радиля, където Левски приемал своите куриери. На шосейния път за Севлиево се е намирала къщата на Величка Хашнова, друго сигурно скривалище, а не далеч от нея се е намирала и къщата на Марин п. Луканов, не по-малко на-

деждно убежище на Апостола. Най-напред, когато идва в Ловеч, той отсяда в къщата на поп Лукана, която се е намирала пред входа на църквата „Св. Богородица“. И по-късно той спира понякога в дома на поп Лукана.³⁵ И къщите на Иван Драсов, на Пано Агопа Бояджи Драганов, на Христо Латинеца, както и някои ханове: на Ериф ефенди, на Тодор Станчов са давали убежище на комитетските дейатели. Най-сетне в Ловеч Левски намери подходящи сътрудници, предани и сигурни дейци, които с устрем подеха делото на комитета.

Центъра на вътрешната организация Левски нарече Привременно правителство. В случая той използва прокламациите от април 1869 год., които бяха издадени от „Привременното правителство въ Балкана“ и чийто печат носеше надписа „Българското Привременно правителство“. Това наименование в три вариации намираме в следните документи, излезли от името на Вътрешния централен комитет: заплашителното писмо от 1 януари 1871 год., подписано от името на „привременното Българско Правителство въ Балкана“, второто писмо от 6 февруари с. г. е изпратено от страна на „Привременното Българско правителство“, а третото, което е от 10 март 1871 год., — от „I отд. отъ Б. Р. Ц. К. Привременното правителство въ Бжлгария“.³⁷ Последната твърде характерна промяна в името на вътрешния център се затвърди и чрез печата, с който си служи по-късно централният комитет на вътрешната организация и който Левски поръча във Влашко през октомври на 1870 год. Наистина, текстът, който поръчва първоначално, не съдържа направената по-сетне добавка „I отд. отъ Б. Р. Ц. К.“. Сам Левски е крайно изненадан, когато по-късно, след дълги настоявания, получава най-сетне искания печат. „Съ Димит. Общій получихме писмата и печатътъ“, пише той на Данаил Хр. Попов на 6 юни 1871 год., „печатътъ е въ всичко добъръ, само левътъ нѣма корона, защо така? Ако е збъркано трѣба другъ да ся поръча“. ³⁹ Апостолътъ харесва печата, намира го „въ всичко добъръ“, но не одобрява направената промяна, извършена, очевидно, без негово знание и мимо неговото нареждане: „само левътъ нѣма корона, защо така?“ И като допуска, че тая промяна се дължи на някаква грешка, той настоява да се поръча друг. В случая Апо-

столът отстоява волята на мнозинството, на която сам се бе подчинил в Ловеч, и затова не се примирява с допуснатата волна или неволна грешка, а настоява най-енергично тя да бъде поправена, като се изработи нов печат.

В текста на печата обаче е направена и една нова добавка: „I отд. отъ Б. Р. Ц. К.“. Обстоятелството, че Левски не споменава нищо за нея, не ни дава основание да допуснем, че в случая той мълчаливо приема една натрапена му промяна, дори и сам да я намира за уместна. Тая добавка не е и не може да бъде един произволен акт на емиграцията във Влашко. С наричането „само“ Левски подчертава единствената промяна в печата, извършена мимо неговото нареждане и без да се поиска предварително съгласието му: лъвчето е било оставено без корона. Добавката обаче, за която става дума, е направена по поръка на Апостола или пък с неговото съгласие. По всяка вероятност с допълнително писмо, което сега липсва, Апостолът ще е съобщил във Влашко добавката, която е поискал да се направи в първоначалния текст на печата. Четири месеца преди неговото получаване, той, както видяхме, изпрати третото заплашително писмо от страна на „I отд. отъ Б. Р. Ц. К. Привременното правителство въ България“, което ще рече, че до 10 март 1871 год. въпросът със споменатата добавка е бил вече окончателно приключен.

Не е трудно да се открият съображенията, които са ръководили Апостола да направи тая добавка. Дори предположението, че в случая починът принадлежи на външните дейци, не изменя нищо, щом като той мълчаливо приема въпросната добавка. С тая добавка Апостолът подчертава онова отношение между външната и вътрешна организации, което желаше да види осъществено на дело още в първите замисли на комитетската идея. Като запазва по тоя начин върховенството на Централния комитет в Букурещ, той зачита и самолюбието на дейците във Влашко, които желает да види единни около делото на комитета. Единството на дейците бе абсолютно необходимо за успеха на подетата борба. С въпросната добавка Апостолът дава един символичен израз на това тъй желано от него единство, което ще

допринесе твърде много за издигане влиянието на организацията вътре в страната и ще осигури доверието на самия народ. Самовластието не съблазнява Апостола. Той изхожда само от интересите на организацията, на делото.

От Ловеч Апостолът отива най-напред в Търново.⁴⁰ „Презъ летото 1870 доде Левскій“, съобщава Христо Иванов, „стоя 3, 4 дена и разговарями за сичко подробно за на всякжде по Българія и ушъ позбрахми по младите българчета и имъ говорихми за да са заловятъ искрено за работа, и трагна подобре дакажѣмъ. Местѣх-мего от каща накаща додето чѣси и трагна“. По-нататък Хр. Иванов съобщава, къде са го „разхождали изъ Търнову На театро на Свѣ Нико[ла] на училището на Момчоулу на кавинето на панталонджиската еснавска одая (теке тогава са нарахаше) и спа 1–2 нощи тамъ и го е сварилъ Колааса въ туй теке“. Мемоаристът завършва спомена със следното извънредно важно съобщение, върху което ние ще се спрем подробно в началото на следващата глава: „Следъ това ни нагласихми щото требува тази работа да са работи подъ единъ законъ които този закон требува да са нареди отъ народа и работниците и по вишегласіе на народа и на работниците изъ Българія“⁴¹.

Докато се мае в Търново, Левски се среща с още един свой другар от първата легия, отец Матей Преображенски, в чието лице намира предан приятел, горещ родолюбец и вдъхновен борец за свободата на народа⁴². За делото, което твореше, нему бяха необходими изпитани хора и предани приятели, и много е вероятно още при първото си посещение той да се е срещнал със стария си другар от Бялградската легия. Обаче сега, при третата си обиколка, той привлича отца Матея в организационното дело на комитета. Христо Иванов, който в началото на 1870 год. се установява в Търново, потвърждава това заключение: „И полека лека спичелихми още едно-го мажа оче матея монахъ“⁴³. Положителни сведения обаче за тая среща няма. Само Ст. Заимов надълго повестува около това събитие. Когато отишел в Търново, „за да избегне възможната опасност, Левски, заедно с Ив. х. Димитров и около 25 младежи, отишли на „теферич“ в Преображенския манастир. Тука Левски

се срещнал ненадейно със стария си другар от Бялградската легия, отец Матей. Младежите седели в манастиря два дни, а Левски преседял цели пет дни, които минали в разказване на спомени, преживявания и теглила. Но преди всичко била уредена работата по бунтовното дело. Отец Матей се съгласил да стане помощник на Левски. Изработен били план за бъдеща дейност и на 20 април (1868 г.!) из Преображенския манастир излезли двама скъсани калугери и заминали към Горна Оряховица.⁴⁴

Да се възстанови напълно пътя на Апостола е мъчно и в някои случаи почти невъзможно. Липсата на документи, легендата, времето и произволът на спомените са заличили в много случаи неговите дири, грижливо прикривани и от самия Апостол. Най-тъмни и неяснени обаче остават пътищата на Апостола през втората половина на 1870 год. По всяка вероятност, преди да се завърне в Ловеч, Левски се е отбил в някои от съседните на Търново селища. Ако може да се вярва на Заимова, от Горна Оряховица, Левски, придружен от отец Матей, се отправил към Долна Оряховица, Лясковец, Трявна, Поликраище, Елена, Дряново и по-главните села в Търново.⁴⁵ Според проф. д-р Парашкев Стоянов, който се основава на спомените на Марин п. Луканов, Левски се отбил в Габрово, Габровския манастир и Дряново и „след това се върнал пак в Ловеч“.⁴⁶

Звезделин Цонев, без да бъде достатъчно сигурен, отнася организирането на Горна Оряховица към следната година. През 1870 год. Христо Иванов Бунито посетил града и по-големите села в околността, където „спечелил и организирай много хора за народното дело“, ни уверява споменатият автор. „Първите хора, които възприели революционната идея в Горна Оряховица още от самия Левски, са били: Петър Арнаудов, братята Сидер и Велчо К. Грънчарови и още мнозина“, чиито имена са останали неизвестни.⁴⁷ Вън от тях съвсем общи сведения, други данни за участието на Горна Оряховица в революционното дело от това време няма.

За Дряново Йордан П. Георгиев бележи, че градът „е едно от тия търновски селища, които са останали чужди почти до края на робството на разните завери и буни, организирани през XIX век. Причината за това са били чорбаджиите, които се държали добре с турците и притеснявали всячески народа“⁴⁸.

Трябва да отбележим, че от Търновско най-дейно се проявява Лясковският революционен комитет. Още в края на декември Левски е отбелязал в дневника си като особено важни две писма, едното без означение на деня, а другото от 26 декември, изпратени му чрез Христо Иванов „отъ страна на Лясковчени“⁴⁹. Подробноности върху съдържанието на писмата обаче не съобщава.

Ловеч е изходната база на Апостола през време на третата му обиколка. Оттука, придружен от Марин п. Луканов, Сава Младенов и Васил Йонков, той се отправя и за Тетевен. Обстоятелството, че се придружава от тетевенец и от хора добре известни в Тетевен, е характерно за неговите организаторски похвати. По този начин той завързва не само сигурни познанства, но попада и на надеждни хора, чието влияние му е потребно. Присъствието на Марин п. Луканов от друга страна му е необходимо, за да отстрани и най-малкото съмнение у тетевенци. Той ще потвърди пред тях, че в Ловеч е сложено вече началото на революционната организация и че градът е избран за средище на комитетската мрежа.

През втората половина на 1870 год. и тетевенци приобщават своите усилия към освободителното дело. Предположението на Д. Д. Стойчев, че Левски е основал местната организация през декември 1871 год., не се подкрепя от някои данни.⁵¹ Стоян Заимов, у когото датите са изобщо съвсем произволни, отнася основаването на първите три комитета в Плевен, Ловеч и Тетевен през ноември 1867 год.⁵² Твърде подробно и крайно любопитно обаче той описва посещението на Апостола в Тетевен, при което полага основите на местната организация. „До приятелите на Тетевен“, разказва Заимов, „Дякон Левски имал „препоръчителни“ писма и от Турно Магурели, и от Плевен, и от Ловеч. Васил Йонков – телохранителят на „търговеца“ – познат и на децата в Тетевен, отвел „господаря“ си в къщата на Петко Милев, един от първите богаташи и влиятелни хора в Тетевенско.

Бай Петко, притежател на няколко „стотини глави едър добитък, приел и посрещнал с подобаваща чест „търговеца на едър добитък“. На другия ден го развел из града; запознал го с по-първите „малсайбии“ на едър добитък“; завел го дори в конака и го запознал с

мюдюра и кадията; запознал го с хаджи Станьо Станев, тетевенския Ротшилд, и бивш конашки чорбаджия. хаджи Станьо, за да покаже богатството си и силата си на новия търговец, отвел го дома си; нагостил го, както подобава, поканил го да отидат в говедарника, за да видят стоката му: 200 юнци, 150 крави, 50 телци и пр.

Петко Милев, хаджи Станьо и „търговецът“ отишли на говедарника: разгледали юнците и телците; пазарували се и неспазарени се върнали от гората в Тетевен. Петко М. Страшника и хаджи Станьо банкерът вярвали, че имат работа с тежък влашки търговец на едър добитък!... Ето защо те са го развеждали по говедарника и конака.

По искането на Иван Ибришимов, учител, братя хаджи Иванови, Станьо и Станчо братовчеди на хаджи Станя, свикали роднини и приятели на вечеринка у дома си, надошли: Хаджи Станьо Станев, Петко Милев, Иван Петков, Дочо Мръвков, Иван Фурнаджиев, Марко Йончев, Васил Пупешков и дядо Лальо Пеев; присъствувал на вечеринката и търговецът на едър добитък заедно с телохранителя си.

Гостите, след като хапнали и пийнали, се развеселили и сами нагазили в политиката. Хаджи Станьо бистрил политиката с московеца, Петко Милев със сърбина, а Ибришимов с Наполеона III. Васил Йонков изпял песента на хайдут Велко, а търговецът – песента на „жаловитите славеи“. Хаджи Станьо и Петко Милев се разчувствували; в момента на патриотическия си екстаз обявили на търговеца, че на долна цена ще му продадат добитъка си, за хатъра на сладката му песен. Търговецът отворил уста и разказал на тетевенските светили, каква търговия върши, и защо се скита по градове и села. Хаджи Станьо замръзнал на мястото си, а Петко Милев Страшника се приближил до Левски, потупал го по рамото и му казал: „Имай ме за свой човек; богатството ми е на твое разположение; дано даде Господ скоро да се изпълнят сладките ти думи“. Дочо Мръвков, от патриотическо умиление, целунал ръка на разкалугерения дякон, а дядо Лальо поискал пред него да си изповяда греховете:

– На таквиз изповедници искам аз да си изповядам греховете, а не на светогорските и рилски бикове, – казал дядо Лалю и с благоговение целунал не ръката, а челото на Дякона.

Петко Милев и Марко Йончев, неразделни другари на хаджи Станя, успокоили другаря си с думите: „Ако те е страх да бъдеш член на комитета, защото си мемлекет чорбаджия, то можеш да си мълчиш и нищо повече“. Честолюбието надвило на страха: Хаджи Станьо приел да бъде другар на Петко Милев в една съвсем нетърговска работа.

„Приятелите“ в Тетевен с възхищение възприели идеята за организиране на „тайни комитети“.⁵³

Заимов има възможност да се срещне на времето с почти всички тетевенски революционери и да установи точно обстоятелствата, при които Апостолът е създал комитета в Тетевен. Дали обаче това, което разказва, отговаря на фактите, или в по-голямата си част е рожба на неговото творческо въображение, днес не можем да установим.

Прави впечатление, че той не изтъква безспорното участие на Марин поп Луканов в учредителното събрание на тетевенци. От друга страна, основавайки се на спомените на Марин поп Луканов, д-р Пар. Стоянов твърди, че Левски е отседнал в къщата на Иван Кифалов, учител и роднина на Марин поп Луканов,⁵⁴ което приема и Д. Д. Стойчев.⁵⁵

Към посочените от Заимова първи дейци на революционното дело в Тетевен трябва да прибавим и следните лица: Иван Стоянов, Мильо Баовката, Петър Ив. Мерекъов, Христо Пиронков, поп Павел.⁵⁶ По-късно в организацията влезли още: свещеник Димитър, Цв. Пиперков, Христо и Цветан Семкови, Лало П. Влаевски, Въло Пеев, Васил Петров, Марко Маринов, Марин Подрашайски и Стоян Костов.⁵⁷

В различие от останалите комитетски организации, в Тетевен, наред с интелигенцията, търговците и занаятчиите от средна ръка, на проповедта на Апостола се озовават и чорбаджиите и всички по-първи хора на града. Тоя забележителен факт, участието на най-консервативния елемент на българската общественост от онова време в освободителното движение, ще трябва да се обясни

не само със свободолюбивия дух на планинеца, но и с обстоятелството, че в Тетевен и Тетевенско процентно турското население е било най-малко, както и с патриархалната и роднинска близост, която свързва хората от този край.

От Тетевен Левски, според Марин поп Луканов, се завърнал пак в Ловеч,⁵⁸ а според Ст. Заимов, придружен от Станчо хаджи Иванов, който имал приятели в съседните села и градове, Апостолът продължил своята обиколка и сложил началото на комитетските организации в Голям Извор, Видраре, Орхание и Етрополе.⁵⁹ И двете твърдения са еднакво вероятни. Много е възможно Апостолът да е продължил обиколката си из този край и оттука да се е прехвърлил в Южна България, но не е изключено да се е завърнал от Тетевен в Ловеч, който град му служи за изходна база през тая обиколка, и оттам през Балкана или през Търново да се е озовал в Тракия, откъдето впоследствие е посетил София, Орхание и Етрополе. Днес не можем да установим нито точния път на Апостола, нито реда, по който е обиколил отделните селища. С неоспорвана положителност обаче можем да твърдим, че през втората половина на 1870 год. той е обиколил както Тракия, така и споменатата част от Северна България.

В подкрепа на това заключение говорят най-красноречиво следните две обстоятелства, които се явяват същевременно и опорни точки за определяне по-нататъшния маршрут на Апостола от 1870 год.:

1. В джебния си бележник Апостолът е записал следния личен разход: „Отъ 1870 год. дългъ въ Карлово за обувки 70“.⁶⁰ Щом като Левски е бил в Карлово, където си набавя обувка, които заплаща по-късно и отбелязва направения разход като дълг, останал от 1870 год., той очевидно ще е посетил и други някои градове и села в Тракия.

2. През същата година Левски посещава и Етрополе. „Всичко три пъти съм се срещал и виждал с великия и самоотвержен апостол“, бележи Тодор Пеев. „Първия път се видяхме в родния ми град Етрополе, гдето Васил Левски, заедна със свещеника Георги Тутмаников от село Джурово, дойде и откри частен бълг. ре-

вол. комитет. Това беше през 1870 год. Тука той прекара два дена“.⁶¹

Карлово и Етрополе са двете опорни точки, по които съдим за главните линии на следвания от Апостола път през 1870 год. Ще приключим най-напред с неговата обиколка в Северна България, по-голяма част от която вече проследихме.

В Етрополе Левски идва с известния в тоя край поп Георги Тутмаников, между приятелите и близките на когото търси първите привърженици на революционната идея, за да включи и Етрополе в мрежата на комитетската организация. За председател на комитета етрополци избират своя главен учител Тодор Пеев, за касиер – Илия Н. Правчанов, а за секретар – Илия Д. Вълчев. В новоосновения комитет влезли още поп Кръстьо Младия и игуменът на манастира „Св. Троица“ – Хрисанда.⁶² Повече подробности за първото отиване на Апостола във Етрополе Тодор Пеев не дава, нито пък посочва всичките членове на комитетската организация в родния си град.⁶³

Към тая обиколка на Апостола ще трябва да отнесем и първите му посещения на Орхание и София. Сведенията за това отиване на Левски в града, чийто възход се дължеше на Мидхад паша и който днес носи името на Ботева, са съвършено оскъдни и несигурни. Ст. Заимов отнася организирането на местния комитет към 1867 год, т. е. към първата обиколка на Апостола, който бил дошъл в Орхание от Тетевен. „Търговците“, разказва Заимов, „кондисали на „Шарения хан“. Направили официална визита на първите „мал сайбии“ на едър добитък. Старият Брънчев, конашки чорбаджия, без да знае, с кого има работа, отрекомандувал „тежкия търговец“ на орханийския каймакамин. Марин Николов, Петко Нинов и Гаврил Брънчев, търговци от средна ръка, устроили вечеринка на „тежките търговци“ в Шарения хан. На вечеринката бил поканен, дето се е рекло, цветът на тогавашната орханийска интелигенция. „На тая вечеринка, на която Левски повечето пял, а по-малко говорил“, орханийските младежи положили основите на местната организация.“⁶⁴

Петър П. Ценов повтаря обстоятелствата, които Ст. Заимов изнася, и произволно отнася основаването на

комитета в Орхание към декември на 1871 год.⁶⁵ В комитетската организация влезли следните орханийци: Гаврил Брънчев, Велчо Йотов Шунтов, Марин Николов, Божко Божилов, Васил Наков Драганчовски, Мито Петков Бояджията, Стоян Цагорски, Христо Цветков Гашевски, Васил Бушаранов, Ташо Шунтов, Христо Колев и Коцо Панчев. За председател на комитета бил избран Васил Петров, а за касиер – Петко Николов.⁶⁶

Заедно с Орхание Левски посещава и София, която по това време брои към 30,000 жители. Бъдещата столица на България бе, така да се каже, на пътя му и той я включва в комитетската мрежа на революционната организация. Матей Георгиев, като се основава на разказа на стари софиянци, бележи: „Апостолът В. Левски основал през 1870 год. и в София таен революционен комитет“⁶⁷. Според сведенията на същия автор, Софийският комитет се състоял от следните лица: председател Христо Стоянов, секретар Христо Ковачев, касиер Димитър Ножаров и членове: Димитър Трайков и Ст. Малинов. Архивата на комитета се падела у Йорданка Филаретова, в чийто дом на „Алабинска“ 26 Левски се крил няколко пъти⁶⁸.

За състава на Софийския комитет, както бележи и Петър Динеков, „нямаме положителни данни, извлечени от документи“.⁶⁹ Съществуващите твърдения се различават повече или по-малко в сведенията си. Според Спас Н. Клисаров, който по това време бил 9 годишно момче, в комитета влизали Димитър х. Коцев, Д. Трайкович, хаджи Боне Петров, Кръстьо х. Нешов, Мито Каймакчията и др.⁷⁰ Не се отличават с по-голяма сигурност и твърденията на Дамян Ив. Богоев, слуга по онова време в кръчмата на хаджи Боне. Според неговите сведения на чело на комитета в София стоял господарят му хаджи Боне Петров. Останалите софийски революционери били: Димитър Трайкович, виден чорбаджия, от когото се страхували и самите турци, Атанас Абаджиев, Димитър Ножаров, търговец на железария, Христо Ковачев, виден учител, и поп Христо. В тайните на комитета обаче били посветени и следните софиянци: Хаджи Мано, богат и виден българин, член на меджлиса, неговият зет Десев, Димитраки хаджи Коцев, Цвятко Рунтов, касапин –

соватчия и икономът на църквата „Св. Неделя“ Тодор.

През тая обиколка Левски, по всяка вероятност, установява и първите си връзки с някои села из Софийско. Сведенията за тия връзки обаче черпим от устни разкази, чиято достоверност днес вече не можем да установим. Така Величко Б. Душков предава разказа на своя баща, според когото Левски често заобикалял тяхното село Костинброд и отсядал в Шияковския манастир „Св. Арахангел“, чийто игумен Генади му бил верен приятел. От селяните в делото били посветени Стойко Тонев, Димитър Стоянов Духов и Ильо Гълъбов.⁷² Името на същия иеромонах Генадий се свързва и с едно-две посещения на Апостола в Драгалевския манастир.⁷³ Генадий придружава Левски и при една по-късна негова обиколка из Софийско, през която двамата посещават село Биримирци.⁷⁴

В Южна България следите на Апостола от 1870 год. се губят още повече. Вероятно, освен Карлово той е посетил и други някои от основаните дотогава комитети. Данни обаче за тия му посещения няма. Спомените, колкото и оскъдни, сочат само новите революционни организации, които създава в два града, за които историята бе отредила изключителен жребий. „Левски е дохождал в Панагюрище“, съобщава Тодор Н. Манов, „четири пъти и образува дружина от десетина до шестнадесет последователи... Повечето от членовете в тая дружина бяха мои близки, между които бе брат ми Георги Манов, братовчед ми Андрея Манов, Тодор Цвятков, най-тайният и верният ми приятел, после зет ми Кръстьо Гешан, братовчед ми Манчо Манов и Иванчо Зографина“.⁷⁵

По кое време Левски е дошъл за пръв път в бъдещата столица на Средногорското въстание, Тодор Манов не казва. Той обаче твърди, че при второто си идване в Панагюрище Левски дошъл заедно с Ангел Кънчев и Димитър Общи и отседнал в Балабановия хан.⁷⁶ За третото идване не съобщава нищо, а последното отнася десетина дена преди залавянето му. Тоя път той отседнал при двамата шивачи: С. Попов и Иван Колиян. През последната си обиколка от декември 1872 год. Апостолът действително посещава и Панагюрище.⁷⁷

Според Георги Н. Манов, другар на Левски в четата на П. Хитов от 1867 год., с чиито ръкописни спомени разполагаме, Апостолът дошъл за пръв път в Панагюрище през 1871 год., около втората половина на месец септември, заедно с Ан. Кънчев и Дим. Общи. В комитета според същия в първо време влезли: Иван П. Дудеков, Найдено С. Дринов и Георги Н. Манов. Впоследствие в редовете на организацията влезли: Искро Ц. Манчев, Тодор Цв. Бояджийски, Григор Н. Георгиев, Иван Стоянов Джуджов и Костадин Десимиров, копривщенец, учител по това време в Панагюрище.⁷⁸

Докато Ст. Заимов превръща организационните събрания на Апостола обикновено в шумни празненства с „тиферичи“ и „моабети“, Георги Н. Манов дава една по-друга картина на учредителното събрание на комитета в Панагюрище. „А (трябва, н. б.) да се каже и това, че никакви яденета и пиенета не сж останжле цълъ денъ и цѣла ноцъ нито една минута (не е) било това (кой смееше да направи подобно нещо) не бѣха това трѣговци ами бѣха бунтовници (за колко време ще да ся научатъ за какви хора (сж). Тия работи бѣха много тайни и тогавашнитѣ наши първенци какви бѣха (бунтовника отъ разбойника по долного и отвратителного имаха), тая идея сж много деликатно проповѣдваше между приятели и роднини и то смесено съ историята народна и наповаше за четитѣ по Балкана...“⁷⁹

При едно друго идване в Панагюрище, по настояването на Ив. П. Дудеков, Левски отишел „в събота вечерта“ у х. Захария, който женел дъщеря си Мария, „на Чалмата на свадбата“,⁸⁰ а на утрото пял в черквата, „ама колцина го знаеха“, завършва Георги Н. Манов.

Последният изследовател на Панагюрския комитет от времето на Левски, Кр. Зумпалов, въз основа на спомените на стари панагюрци, идва до заключение, че Апостолът е посетил за пръв път бъдещата столица на IV революционен окръг и положил основите на местния комитет през 1870 год. Същият автор съобщава имената и на други съчувственици на революционното дело в Панагюрище: Симеон х. Кирилов, Иван Попов, Гр. Георгиев, Петко Тодоров, Д. Шишков и Стефан Ст. Балабанов.⁸¹

Съществуват известни указания, че освен Панагюрище Левски е посетил и някои от съседните му села: Стрелча, Поибрене, Мечка, Лесичево и Попинци. По-жив спомен има запазен обаче само за посещението на Стрелча. Съподвижници на Апостола в последното село били Бойчо Петров, Ив. Евстатиев – свещеници, Недялко Стойнов, в чиято къща ставали заседанията, и който бил пребит в Пазарджишкия затвор през 1871 год., без да издаде някого, Бойчо Неделев, Филип и Ганчо Чиширанови Рашко Гудров, Ганчо Гелеменов, Марин Ан. Балтов, Тодор Ал. Балтов и Енчо Фингаров.⁸²

Сведенията за участието на Копривщица в революционното дело са по-оскъдни. Първият документ в това отношение е едно свидетелство на бившия духовник в Копривщица, а после игумен на Рилския манастир, архимандрит Кесарий, което той издава през 1896 год. на клисаря при местната църква „Св. Богородица“, Никола Н. Клисаров. „Въ качеството си на духовникъ“, свидетелствува архимандрит Кесарий, „въ казаниятъ градъцъ (Копривщица) отъ 1870 год. (к. н.) до убъсването на Левски, моятъ метохъ служеше за прибъжище и скривалище на великиятъ Апостолъ Левский. Казаниятъ Никола въ качеството на клисаръ при църквата св. Богородица служеше ми за расиленъ и во време на засъдание като стражаръ“.⁸³

От това свидетелство, с което архимандрит Кесарий иска да помогне на някогашния си клисар, се налагат два извода: 1. най-ранното посещение, което Левски прави на Копривщица, ще трябва да се отнесе към 1870 год.; 2. в Копривщица е имало комитет, който правел своите събрания в метоха, защото не можем да допуснем, че под „заседание“ архимандрит Кесарий ще разбира личните си срещи с Апостола. Родното място на Л. Каравелов, което Левски посещава заедно с Ангел Кънчев и през 1871 год., както и през своята последна обиколка из България в края на 1872 год.,⁸⁴ не бе само една станция в неговия път. Наистина, местното ядро от съмишленици не е било голямо и не е могло да развие една по-широка дейност, но все пак то е било една жива клетка в комитетската мрежа на организацията.⁸⁵ Прочее, кои бяха носители на комитетската идея в Копривщица? Отговор на тоя въпрос дава споменатият Никола

Н. Клисаров: „ Левски кога състави комитетатъ (въ) гратъ Копривщица пръво знахме шesъ души (казваше иска много да не узнаятъ сега че е далечъ востанието) още вединъ градъ да знаятъ (а пъкъ) въ село двоица троица да знаятъ (повече да не знаятъ) въ Копривщица десетина млади народъ ама знаехме само шesъ душ заклетници знаехме Кесария архимандритъ председателъ на комитета членове по име Цоко Будинъ, Иванъ Догановъ, Петко Бочиевъ (Бояджиевъ) кудурчия (обущаръ), Василъ спицерица, Никола Найденовъ клисаровъ...“⁸⁶

Когато основал комитетската организация в Копривщица, Левски, според уверенията на Никола Н. Клисаров, престоял в града три дена и се представял за сливенски търговец на вълна. Сделки, разбира се, не сключил: едни от копривщенските търговци (Тодор Коласъзът, Дончо Кехаята) не могли да му набавят исканото количество, с други, като Луко Искров, не можал да се споразумее върху цената.

Никола Н. Клисаров не е съвсем сигурен за датата, когато е бил основан Копривщенският комитет. Годината 1871, която посочва още в началото, очевидно се отнася до второто идване на Апостола в града. Това явно личи и от другите сведения, които дава за същото посещение: Левски искал сега да знае, с колко сено, коне, кола и обори може да разполага Копривщица за решителния час.⁸⁷

Най-сетне във връзка с пътя на Апостола от третата му обиколка трябва да отбележим, че нито сега, нито по-късно той не е посещавал градовете и селата от десния бряг на Марица, някои от които по-късно взеха дейно участие в Априлското въстание и станаха изкупителна жертва на свободата. Йордан Венедиков, който даде една критична история на въстанието в Батак, като се спира на революционното движение в селото до 1876 год., идва до заключение, че дейността на Апостола от 1869 до 1872 год. „не засяга десния бряг на Марица“.⁸⁸ Отзвук от дейността на Левски в Батак споменатият автор открива едва през 1872 год., когато в градеца пристига „един човек, загадъчен, с изглед на възкръсвал мъртвец; на гърба си имал две дълбоки рани. Той скривал своето минало, говорил загадъчно и алегорично и се наричал дядо Цвятко или дядо Чилиак...

Основателно или не, баташките младежи придавали и политически смисъл на проповедите му. След като се изцерил, той заминал за Неврокоп“.⁸⁹ Все по това време Петър Горанов, местният водач на въстанието, получил чрез братя Консулови от Пазарджик устава на Българския централен комитет.

Няма сигурни данни, че Левски е ходил и в Пещера. Стари пещерци си спомнят много добре идването в града им на загадочния дядо Цвятко или дядо Чилияк, но никой не знае Апостолът да е посещавал някога Пещера.⁹⁰

Апостолът не е ходил и в родния град на Васил Петлешков, Брацигово. Най-ранният отзвук от неговите идеи тука идва през Перушица, В това отношение Данаил С. Юруков, чиито спомени са една подробна летопис на духовното и политическо възраждане на Брацигово, е ясен и категоричен. Към това време в Брацигово дошли за няколко дена поп Георги Тилев и Петър Бонев от Перушица. „Подбутнат от младежки ентусиазъм“, бележи Данаил С. Юруков, който се познавал отдавна с двамата видни перушеници, „не можах да се сдържа да ги не попитам: „Няма ли пак да минат чети, няма ли скоро да се освободим от турците?“ Те ми казаха обаче, че идеята за преминаване на чети е изоставена засега, че в Букурещ се образувал вече Централен революционен комитет, че трябва да се работи за революция в самата България и че Васил Левски Дяконът е дошел в България като пратеник на комитета. Той работел за подготвяне на народа и всички трябвало да работим в този смисъл“.⁹¹

Ехото от дейността на Апостола бе проникнало вече в цяла България. То достигна и до ония предели, на родната земя, които той нямаше време, нито възможност да включи в комитетската мрежа на революционната организация.

ГЛАВА ДВАНАДЕСЕТА

**РЕВОЛЮЦИОННИЯТ УСТАВО-
ПРОЕКТ**

Наред с грижите по организиране на страната, през втората половина на 1870 год. вниманието на Апостола е съсредоточено и върху проектоустава на организацията. В Търново той споделя, както видяхме, своите мисли по тоя въпрос с Христо Иванов. „Следъ това ни нагласихми“, бележи Книговезецът, „щото трябва тази работа да са работи родъ единъ законъ които ... законъ трябва да са нареди отъ народа и работниците и по вишегласіе на народа и на работниците изъ Българія“. В случая Христо Иванов, комуто Левски най-рано доверява намеренията си, установява един факт от извънредно значение – кому принадлежи идеята за уставопроекта и чие дело е самият той. Очевидно, още в средата на 1870 год., след основаването на Централния комитет и в началото на своята трета обиколка из България, Апостолът е вече осъзнал необходимостта да се създаде един писан закон, по който да се управлява революционната организация, един устав, който да бъде задължителен за дейците на комитета и който трябва „да са нареди отъ народа и работниците“ и да бъде одобрен и приет с „вишегласіе на народа и на работниците изъ Българія“. Изразът „нагласихми“ издава езиковата несръчност на мемоариста, който иска да каже, че са се споразумели с Апостола по тоя въпрос. Последният е споделил идеята си със своя стар и верен приятел, който от своя страна е одобрил напълно неговия проект. Просто и естествено, без да има съзнание за значението на своето съобщение, Христо Иванов установява една истина. Защото никой, друг освен Апостолът не би могъл да осъзнае в тоя момент тъй добре необходимостта от един закон, който да внесе единство и план в действията, да разграничи отговорностите и установи правата и задълженията на всеки член от организацията. Той, който прозря идеята за комитета и я въплъти в дело, не можеше да не осъзнае пръв необходимостта от един писан закон, по който да се ръководи организацията. Законът е една необходимост за всяка обществена организация. За една революционна организация обаче той е повече от необходим. Като уяснява

задачите, установява отговорностите и внася по голямо единство и методичност в действията, уставът издига авторитета на организацията и засилва личния престиж на нейния върховен ръководител, който ще действа всред народа не само от името на организацията, но в духа и според наредбите на закона, еднакво властен за всеки член на комитетската организация. „Тази рабута трябва да се работи подъ единъ законъ“, бележи Христо Иванов, като изразява най-непосредствено мисълта на Апостола. Идеята да се изработи един писан закон не може да принадлежи на друг освен на Апостола. Може би той е съзнавал нуждата от един закон още при първите стъпки на организацията, сега обаче, след основаването на Централния комитет, водачът на националната революция осъзнава тази нужда като историческа по-веля.

Христо Иванов разкрива обаче и нещо друго: „Този законъ трябва да са нареди от народа и работниците“. Няма съмнение, че и в тоя случай мемоаристът е предал вярно мисълта на Апостола. Законът ще трябва да се изработи от народа и от дейците вътре в България, т. е. от тези, които творят пряко делото на организацията. Те най-добре разбират нейните нужди, нейните задачи, а в решителния час те ще проведат непосредствено и самата революция. Най-сетне така изработен, законът ще придобие и по-голяма нравствена сила, защото ще се изгради от съзнателното сътрудничество на всички дейци. Практически той ще бъде изработен от Апостола, който пръв осъзнава необходимостта от един закон и най-добре познава делото, което сам твори. Участието на „народа и работниците“ ще се изрази не само в одобрението „по вишегласіе“, но и в предварителните обсъждания, споделяния на мнения и разисквания, които са неизбежни и наложителни при изработването на един закон. „Носеха го (уставопроекта)“, съобщава Христо Иванов, „отъ гратъ на гратъ и отъ село въ село и го четяха, което са види за по добро да са потвърди а което са види за излишно да са изфарли а което са види за нужно и не достаточно да са притури и тай се нареди и са потвърди от народа“¹. По-нататък Христо Иванов разказва подробно, как е бил разискван уставопроектът в Лясковец през 1871 год. За начина, по който се оформя писаният

закон на националната революция, тия сведения не са безинтересни: „И въ Лесковецъ (на) 1871 г. у Марина Станчевъ въ кашата доде В. Ив. Левски, димитаръ общия, Ангелъ Канчевъ, носящъ ракописния законъ за комитетите, които да сж водятъ по него за одобрение, отъ часните комитети, като (за) допълнение или изменение отъ параграфите на закона... Събранието (се) състоеше (от) горните трима, Маринъ Станчовъ, Маринъ Цонзаровъ, Петъръ Киорчевъ учител, Петъръ Караминчевъ учител, димо х. валчевъ и още единъ старъ човекъ, народни хора, Христо Ивановъ книговецъ, Юрданъ Юрдановъ и двамата от В. Търново и Христо Брусевъ учител, който са уплаши чи побегна, при многото разисквания припирни сж прегледа закона по параграфъ на редъ и са одобри, като са добави нещо по полицията...“²

Христо Иванов стои най-близко до истината и по въпроса за непосредственото авторство на уставопоекта. „Презъ есента“, бележи той в своите спомени, „станаха (започнаха, н. б.) те тримата Ангелъ (Кънчев), В. Л. (Левски) и димитар Общія да събиратъ мненіето на народа по кой начинъ да са нареди закона, който беші и начерганъ отъ В. Л. (Левски) и ангела Канчевъ“³. Следователно, преди да вземе мненіето на народа, Апостолътъ е изработил, „начерталъ“ вече проекта на бъдещия устав. В неговото изработване, според Христо Иванов, взел участие и Ангел Кънчев. Това твърдение обаче едва ли почива на непосредствена и точна осведоменост. То се дължи по всяка вероятност на убеждение, създадо се впоследствие у мемоариста. На тая мисъл ни навежда и обстоятелството, че на същата страница, само няколко реда преди съобщението за участието на Ангел Кънчев в изработването на уставопоекта, Христо Иванов бележи, че Кънчев дошъл в България през 1870 год., когато, както ще имаме случая да видим, той дойде една година по-късно. Тази грешка, както и някои произволни твърдения от по-късно време, вероятно са подвели мемоариста да допусне участието на Кънчева в изработването на уставопоекта.

Трябва да отбележим, че с изключение на последното твърдение, изнесеното от Христо Иванов във връзка с уставопоекта е най-положителното, което намираме в спомените по тоя въпрос. Неговите записки

обаче бяха използвани едва напоследък. Първите изследователи и мемоаристи нямаха непосредствени данни за авторството на уставопоекта и в различията на мненията въпросът: кой е изработил уставопоекта стоеше открит. Така Захари Стоянов свързва съставянето на уставопоекта с основаването на революционния комитет в Русе, което той, както видяхме, отнася към 1870 год. Уставът според него „бил съставен във вид на проект от горепоменатите господа“, т. е. от членовете на русенския комитет, а от после „се одобрил в едно от главните събрания на комитета в Букурещ, след което се прегледал от другите комитети из България“.⁴ Захарий Стоянов не изяснява обаче, по чий почин членовете на току-що основан комитет, още незапознати с революционната организация, се заемат с изработването на нейния устав. Самите русенци, както видяхме, в протокола на заседанието си от 17 октомври 1871 год., точка трета, считат „Привремения закон“ като „наръденъ и повъренъ от Центр. Комитет“ и затова по-късно в няколко последователни заседания проучват „наръдната“ и се запознават с нея, както отделни членове на организацията докладват на части уставопоекта в общите заседания на комитета.⁵

Тия подробности си припомня и Никола Обретенков и на свой ред иде да отхвърли твърдението на Захарий Стоянов: „Това види се (разглеждането на уставопоекта член по член от русенци, н. б.) е дало повод на Захарий Стоянов, като непосветен още добре в комитетските работи, да твърди, че уставопоекта е съставен от нас“.⁶ Първоначално Никола Обретенков, според уверенията на Д. Т. Страшимиров, „твърди по спомен, че уставопоектът в ръкопис се бил получил в Русчук от Левски“.⁷ По късно обаче той застъпва друго становище: „Много пъти съм казал и пак повтарям, че уставопоектът е съставен от Ангел Кънчев, Васил Левски и Каравелов... Като офицер той (А. Кънчев, н. б.) знаеше каква дисциплина трябва за една революционна организация, още повече че сам той идеше да работи в нея. В Букурещ Ангел Кънчев и Любен Каравелов са обмислювали уставопоекта, но трябвало да се вземе мнението и на Левски, който от три години работеше между народа и организираше комитетите... Любен Каравелов и Васил Левски чрез Ангел Кънчев, са се спо-

разумели върху уставопроекта и е даден за преписване между много лица“.⁸ Това построение на Обретенков се оборва от обстоятелството, че Ангел Кънчев постъпи на работа при Левски в края на септември 1871 год., а за един общ закон Апостолът говори още през лятото на 1870 год. при срещата си с Христо Иванов в Търново. Доколко Н. Обретенков е сигурен в своите твърдения относно авторството на уставопроекта, се вижда от една негова бележка, обнародвана от Д. Т. Страшимиров, в която той твърди, че „уставатъ беши написанъ отъ А. Кънчева“.⁹

Стоян Заимов, който поставя Левски в пълна идейна зависимост от Каравелова, представя цялото понататъшно развитие на организацията като грижливо изпълнение на един предварително изработен план, чиито основни положения Каравелов и Левски набелязали в Букурещ едновременно с основаването на Централния комитет. Двете предпоследни точки на това споразумение, известно само на Заимова, съдържат следните решения: 1. „Да се състави обща програма за дейността на комитетите и на апостолствуващите по това дело люди и да се обозначат обязаностите на всички работници в един особен устав. 2. Този устав да се състави от Кънчева във вид на проект и да се свика едно събрание от няколко представители на патриотическите кружки, в което събрание да се одобри устава и програмата на комитета“.¹⁰ Без да знае нещо фактично по въпроса, чисто ретроспективно, Ст. Заимов изтъква появата на проектоустава като един предварително замислен акт между Каравелова и Левски. Като свързва идеята за създаването на уставопроекта с основаването на Централния комитет, Заимов разрешава твърде наивно въпроса за авторството на проекта за революционния устав. Споменатият автор не би могъл да обясни как е възможно още в началото на 1870 год. Левски и Каравелов да вземат решение, щото тая важна задача – съставянето на уставопроекта – да се възложи на Ангел Кънчев, който по това време учи в Чехия, не взима никакво участие в революционното дело и не е запознат с дейността на Апостола в България.

В биографията на Апостола обаче Заимов представя уставопроекта като колективно дело на тримата дейци: „Каравелов, с помощта на Кънчева и Левски, криво-ляво,

оттук-оттам скърпил устава за управлението на българските тайни революционни комитети. Уставът бил преписан в няколко екземпляра от Ангел Кънчев. Пригответният в Букурещ устав Каравелов не искаше да наложи на „приятелите“ отатък Дунава без тяхното съгласие; ето защо на предметния документ бе дадено названието уставопроект¹¹. После той бил наново разгледан и приет в едно тайно заседание, на което присъствували: Л. Каравелов, П. Хитов, Левски, А. Кънчев, Д. Общи и Д. Ценович, след което „уставопроектът бил преписан отново от Ангел Кънчев с червено мастило на кръв да бие“¹¹. В своите „Етюди“ Ст. Заимов увеличава броя на уставосъставителите още с един. „До колкото знаеме лично от Л. Каравелова“, бележи мемоаристът, „проектът е бил съставен от В. Левски, Л. Каравелов, А. Кънчев и Виницки“¹². В биографията на Апостола обаче Заимов не твърди, че споменатият полски емигрант Виницки е взел някакво участие в устава, а само че с негова помощ Каравелов „се поровил в италианската бунтовническа литература“¹³.

Не по-сигурен в твърденията си е и Киро Тулешков, „Уставопроектът“, пише той в своите спомени, „беше съставен от Любена Каравелова, но такъв проект имаше изработен и от Ангел Кънчев“¹⁴. В ръкописната животопис на Ботева К. Тулешков твърди, че „уставът, който бѣше написанъ отъ неустрашимия и деятеленъ младъ патриотъ Ангела Кънчева са унищожи и са подтвърди онзи когото Каравеловъ бѣше написалъ по своето щение“. Пак там същият мемоарист бележи, че „и Левски имаше съставенъ уставъ“¹⁵.

Според д-р В. х. Стоянов Берон, „БРЦК е бил съставил, заедно с представителите на б. р. комитет и устав за управлението на комитетите, и тоя устав е бил променяван“¹⁶. Всъщност споменатият автор не знае нищо положително, а се основава на някакво си писмо от Русе, изпратено до Търново, в което вероятно се е засягал въпросът за одобрението на уставопоекта от частните комитети.

Същото становище поддържа и Георги Димитров. Според него, „уставът бил изработен по-напред от комитета (очевидно, той има предвид Централния комитет, н. б.) и когато през 1869 год. (!) било свикано главното

събрание от представители на всичките други комитети из България в Букурещ, той е бил поднесен като уставопроект на събранието¹⁷.

Пръв Д. Т. Страшимиров се усъмни в твърдението, че уставопроектът е изработен в Букурещ. След като изтъква, че „самото му произхождение в ръкопис е нещо твърде тъмно“, той бележи: „Да се пише проекта в Букурещ и сетне да се праша, и то за предварителни поправки пак там, изглежда съвсем невероятно“. Затова той допуска „възможността, щото проектът да е бил изработен заедно от двамата дейци в България – Левски и Кънчев – с предварителното споразумение пак с Каравелова“. Но все пак за Страшимирова „този въпрос ще остане неразрешен, догдето не се открият още други документи“¹⁸. Твърде скоро обаче той променя своето становище и приема, че авторът на уставопроекта е сам Левски: „По стилът, по неумелите изрази и наивната фантазмагория за република, за равноправие и пр. и по всичко друго, този екземпляр от уставопроекта иде още еднаж да потвърди предположението, че той (уставопроектът) е рожба на самия Левски и на някои приближени негови из България (наивни политически мечтатели и фразеолози като него), а не на съвместната работа на Л. Каравелов, Левски и Ангел Кънчев, както твърдяха по-ранни наши историографи“¹⁹.

„Съставянieto на „уставопроекта“ начинающъ отъ листъ 85-ти с № 52 – до листъ 94“, бележи Данаил Хр. Попов, който би трябвало да бъде по-добре осведомен върху занимаващия ни въпрос, „потвърждавамъ чи е вѣренъ съ оригиналътъ, а оригиналътъ му беше съставенъ отъ покойниъ А. Кънчевъ преди да сж потвърди и приеме за съотвѣтствующъ на нарѣдбата и нуждата за неговото прилаганіе въ действіе беше ми проведенъ мене тука, съ молба и предложеніе, чи да го пригледамъ, и ако намѣря за нуждни и полезни нѣкои си удобства да мож да ги отличж или прибавя нещо което и направихъ и после го възвърнахъ пакъ въ Ловечъ до ц. р. б. к. за което ми се отговори съ одобреніе. Т. Магуреле 1909“²⁰. Д. Хр. Попов не е осведомен непосредствено върху авторството на уставопроекта, а гради своето заключение само върху изпатрения му препис, който смята за самия оригинал.

Евгений Волков е съгласен с мнението на Д. Т. Страшимиров и приема, че „повидимому первоначальной редакцией является редакция Вас. Левскаго, носящая общее название „Уставо-проекта“. Споменатият автор е убеден, че Л. Каравелов „не может быть автором даннаго уставо-проекта“, обаче той не се наема да твърди, че сам Апостолът е негов автор и смята „что онъ былъ выдвинутъ и поддержанъ несомнѣнно не однимъ лицомъ, а цѣлой группой“, и то „въ противовѣсъ программѣ Каравелово – бакунинской“.²¹

3. Арборе не отива по-далеч от онова, което е можал да научи от нашата мемоарна литература: „Към това време (1869–1871 год., н. б.) в пълно съгласие Любен Каравелов и Ангел Кънчев изработили устава на Б. Ц. Р. комитет, който отпосле се е съобщил на местните комитети“.²²

От новите биографи на Апостола само двама възприеха уставопоекта като лично дело на Левски, без обаче да мотивират и задълбочат това свое схващане. „Горният уставопоект“, бележи Никола Станев, „е съставен от Левски със съдействието на някои членове от Привременното правителство“. И като повтаря, че „уставът е написан от Левски“, той възприема и твърдението на Ст. Заимов, че Левски се е ползвал и от съветите на споменатия вече полски емигрант Виницки, „който участвувал в много завери и имал различни революционни устави“.²³ Ив. Клинчаров също така приема, че „уставопоектът е работен от Левски“.²⁴ Останалите биографи не се спират върху този въпрос.

Апостолът не само схваща пръв необходимостта от един писан закон, но се и заема с неговото изработване. Ако Христо Иванов в своите спомени установява по-скоро, кому принадлежи идеята за уставопоекта, следните обстоятелства идат да подкрепят по един несъмнен начин твърдението, че законът на революционната организация е дело на самия Левски.

1. Прави впечатление, че от деня, когато Левски преминава Дунава и се прехвърля в България, т. е. от 27 май 1870 год., до края на същата година от него няма нито едно писмо. По-късно Апостолът сам говори за едно свое писмо от 28 октомври 1870 год., изпратено чрез Г. Живков до дейците във Влашко, с което искал

да му изпратят „Законитъ (к. н.) и печатътъ“.²⁵ Това писмо обаче още не е открито. Как да си обясним тая липса на писма, като имаме пред вид голямата му кореспонденция от следващите две години? Очевидно Апостолът е погълнат не само от делото на организацията, но и от работата около уставопроекта. Да се изработи един закон, изобщо не е лесна работа, но да се изработи един закон между огромната друга работа, непрестанните пътувания и особените условия, при които се слага неговият живот, е действително една трудна задача. Прочее, изработването на уставопоекта поглъща значителна част от вниманието и времето на Апостола. При неговите условия и възможности за работа той не е могъл да го завърши по-рано от една година.

2. В първите писма на Апостола от 1871 год. се хвърля в очи засиленият интерес у него към стратегически въпроси: на 5 февруари 1871 год. той изтъква на Данаил Хр. Попов нуждата от хора, „които да познаватъ щогоде военната тактика“²⁶ в следващото си писмо, което е без дата, Левски известява всички комитети, че в Одеса е открито ново военно училище, в което приемали и българи; в третото си по ред писмо от 5 март до Филип Тотю той изтъква подробно стратегическите предимства на едно въстание, което би избухнало през зимата.²⁷

От друга страна все по това време Левски най-настойчиво иска да му се изпратят час по-скоро, „войнишки правила, фортификация и тактика“, като се преведат и напечатат от Каравелов, „чи ако ни можі-жтъ да ги напечататъ нѣка ни ги проведатъ ржциписни чи ній щеме са мжчи да приписваме като са ни може инакъ“.²⁸ Четири дена по-късно, на 30 април, Левски пише ново писмо и още по-настойчиво иска войнишките правила, като моли да се задължи и „Г-нъ Киселски той да на мери та отъ руски на български“ (да ги преведе, н. б.).²⁹ По-късно пак в писмо до Д. Хр. Попов от 20 юни, Апостолът моли все тъй настойчиво да му преведат и „на-скоро“ изпратят книгите: „Четно ратоване, Полска служба и Логорна служба, тройно ще му платимъ на преводачтъ“.³⁰

Тоя повишен интерес у Апостола към някои въпроси от теорията на военното дело и настойчивостта, с

която иска да му се изпратят час по-скоро необходимите ръководства, не може да се обясни само с усилията му да подготви народа за въстание. Несъмнено, този интерес стои във връзка с неговата работа върху уставопроекта, която продължава и през първата половина на 1871 год.

3. Сам Левски в някои свои писма дава ценни указания по въпроса, който ни занимава. Така в писмото му от 20. VI. 1871 год. до плоешките българи четем: „Бълъжитъ ми въ писмото си иоще: Какъ смея да правя програма и печатъ, съ който да са разполагамъ въ Българско безъ да са споразумея съ всичкитъ членове въ дѣлото?“³¹ В случая като говори за програмата, Апостолът едва ли има наум само политическата платформа на комитета, която бе обнародвана още на 1 август 1870 год. в „Народное дѣло“ и на 14 октомври с. г. в „Свобода“. По-скоро той има пред вид изобщо новия план, който осъществяваше в своята революционна дейност и чиито основни линии бе вече набелязал в проектоустава на организацията. Фактът, че той още на 28 октомври 1870 год. иска да му изпратят от Влашко необходимите „законо“, показва, че там много или малко са били вече осведомени върху неговата работа по уставопроекта. А от обстоятелството, че Апостолът не отхвърля упрека на българите от Плоещ, че сам прави „програма“, следва да заключим, че той признава това, за което му се сърдят някои среди оттатък Дунава. Той обаче не действа самовластно, защото последната дума ще има „вишегласіето“, което „трѣбва да се гледа въ самото мѣсто, за което и вѣй са туряте днесъ жертва“³², завършва Левски.

По-нататък, все в същото писмо, Апостолът категорично отрича участието на Каравелова в изработването на уставопроекта: „Като преписвате, че ужъ отъ него (Каравелов, н. б.) чакаме програма, закони, печати и не знамъ какво си? съ една дума (приписвате ми, че, н. б.) отъ него са вода? отворете си очитъ хубаво въ писмата ми, по кой редъ искаме тія работи, па и отъ него и да било тамъ отъ вазъ и по одобрънието само на Каравелова, Ценова, Райнова, Живкова, Кръшовски и отъ Д. Хр. Поповъ ли? или по одобрънието на тукашното вишегласіе...“³³ Че нито Каравелов, нито който и да е

било друг от дейците извън България не е взел участие в изработването на уставопроекта, се вижда най-ясно от писмото на Апостола до Данаил Хр. Попов от 29 септември 1871 год: „Пращаме ви два закона (к. н.). единият на Васъ и за Ценова въ Букурещъ, глѣдайте хубаво, което ни намирате за добро, туряйте бележка, па іоще какъ! съ една дума каквото намирате за добро да са отътури, или притури, бележете на кратко, и ясно. Като и ще прибързовате та да ни ги изпратити, щото Ц. Комитетъ, по вишегласіето на сичките членове, а най-повѣче ще глѣда вишегласіето въ Българско, и ще го проводи да са напечята. Другиятъ законъ ще проводите на г-на Каравелова...“³⁴ (к. н.) По-нататък Левски задължава Данаил Хр. Попова да снесе препис от закона, който да изпрати в Лом, а оттам да се изпрати в Пирот и другаде, „дето познаватъ іоще“ за мнение.

Апостолът изпраща своя проектоустав на Каравелова, Д. Ценова и Д. Хр. Попов, за да направят необходимите според тях поправки и добавки, които той иска да вземе пред вид и затова задължава Д. Хр. Попов да му върне „по скоричко“ законите с направените допълнения и поправки, след което проектът ще бъде одобрен от Централния комитет. Ако Каравелов беше авторът на уставопроекта, какъв смисъл би имало тогава да му изпраща Апостолът споменатия проект и да иска мнението му върху него? Самото обстоятелство, че той нарежда да му се върнат по-скоро преписите с направените върху тях допълнения и поправки, за да даде окончателна редакция на проекта и го пригответи за Централния комитет, издава на свой ред самочувствието на автор, който бърза да завърши своето дело.

Споменатото писмо на Апостола има и друго значение. По него можем да установим с най-голяма вероятност и датата, към която уставопроектът е бил вече привършен. Вероятно той е бил готов още в началото на септември 1871 год., а може би и по-рано,³⁵ за да могат да се приготвят до края на същия месец двата преписа, от които единия Апостолът изпраща на Д. Хр. Попов и Д. Ценович, а другия – на Л. Каравелов.

От друга страна пак от същото писмо узнаваме, че по това време Ангел Кънчев постъпва на работа при

Апостола. „Братовче“, бележи радостно последният, „от сега въче А. К. остава съ мене на нашѣтѣ работа, и докрай“.³⁶ В писмото, с което изпраща препис от уставопроекта на Каравелова във Влашко, Левски известява Данаил Хр. Попов, че Ангел Кънчев е постъпил вече на работа при него. Това обстоятелство само по себе си изключва изобщо възможността за участието на Ангел Кънчев в изработването на революционния уставопроект. Току-що пристигнал в България и постъпил на работа в организацията, той не е имал нито време, нито физическа възможност да изработи уставопоекта. При това, както установихме от изложените досега обстоятелства, последният бе вече завършен, когато Кънчев пристигна в Ловеч. Най-много, което можем да допустнем, то е, че Апостолът е взел мнението на своя млад другар върху готовия вече уставопоект, след което го е задължил да снее двата преписа, които изпраща във Влашко. И може би в това чисто външно обстоятелство се крият основанията на широко разпространеното убеждение, че А. Кънчев е авторът на уставопоекта.

4. Най-сетне, както споменахме, самият език и стил, както и идеите, легнали в основата на уставопоекта, ни убеждават на свой ред, че той не може да бъде ни-чие друго дело освен на самия Апостол. Впрочем, тоя ценен исторически документ, излязъл изпод ръката на великия Апостол и станал „конституция“³⁷ на нашите борци за свобода, говори сам за себе си.

НАРЕДА

на Работниците за Освобождението на Българскитѣ
Народѣ.

Подбуда и Целъ.

Подбуда. Тиранството, безчеловѣщината, и самата държавна система на Турското Правителство на Балканскитѣ Полуостровѣ;

Целъ. Съ една обща Ревулукія да са направи коренно преобразование на сегашната държавна деспотско-тиранска система и да са замени съ демократска република. (Народно управление). На сжщото това място, което са нашите предеди съ силата на Оржжіето и съ својта свята кръвь отъкупили, въ което

днесъ безчеловѣчно беснеі-жтъ турски кесаджіи и еничери, и въ което владей правото на силата, да са подигни храмъ на Истината и правата Свобода, и Турскіятъ чіорбаджилжкъ да даде място на Съгласіето, Братството и съвършенното равенство, между всичкити народности, Българи, Турци, Евреи, и пр. щжтъ бжджтъ равноправни въ всяко отношение, било въ вярж било въ Народност, било въ гражданско отношеніе, било въ каквото било, всички щжтъ спадатъ подъ единъ Общъ 3 а к о н ъ, който по вишегласіето отъ всичкити народности ще са избере.

За извършваніето на таквази ревулүція нужни сж:
1. Уреждане, 2. Пари, 3. Хора, 4. Оржжіе и други Бойни потреби.

За да са приготватъ всичките тези, и да ся извърши самата револүція, наредиха се хора, избрани посъгласіето на по голямата чястъ на Б. Народъ, и съставиха Централенъ Български Револүционеренъ Комитетъ.

Централенъ Български Револүционеренъ Комитетъ.

Пребиваніето на Ц. Б. Р. Комитетъ е въ Българско, но именно въ кой градъ е нѣма да се знае – На сякаде и нійде.

Б. Ц. Р. Комитетъ са състои отъ единъ председателъ, и отъ единъ подпредседателъ, единъ писаръ, и единъ помощникъ, единъ касіеринъ, и още седемъ члена, между които е и единъ попъ.

Председателятъ, писаратъ и тѣхните помощници, и касіеринжтъ са избиратъ отъ членовете на Комитетатъ въ нужда щжтсж проминяватъ отъ сжщите и ще бждатъ подъ надзора имъ.

Длъжността на Председателятъ

1. Да отваря и затваря заседанията
2. въ нужно времѣ да свиква изъ вѣнъ редни събрания.
3. да варди и одържжж редъ на разискваніята и гласоподаваніята въ заседанията.
4. да въвежда въ работа решенията на заседанията.

5. да води надзоръ на подпредседателятъ, писарите, и касератъ въ изпълняваніето на длъжностите имъ.

6. в гласоподаваніята щж дава само единъ гласъ, въ случай, когато и на двѣте стърни гласоподаваніята са равни, може да даде юще единъ.

Длъжността на Подпредседателятъ.

1. ще помага на Председателятъ въ извършването на Длъжностите му.

2. въ времъ на отсждствието Председателово, ще го заменява въ службата му.

Длъжността на Касіера.

1. ще прійма пари отъ чясните Б. Р. Комитети, и отъ други мѣста на срещо които ще дава расписки подъ нумера, ще ги записва въ Касіерската книга, ще явява за тяхъ и на комитета за да са запишѣтъ и въ главната Комитетска книга.

2. ще издава пари по рѣшеніето на комитета, на всякаде и за сичко.

За събраніята въобще.

Сичкити членове на Комитета са въ събраніята равноправни.

Събраніята щж ставатъ редовно въ неделѣтъ два пѣти, въ нужда и почесто. Решеніята въ събраніята щж ставатъ по вишегласіе, което Председателятъ подиръ нужнитъ разискванія обявява. Решеніята щж носатъ Комитетскіятъ печатъ, без него, ни сж припознати.

Писма до Ц. Комитетъ, както и отъ него до вънкашните чясни комитети, щж сж пріематъ и испровождатъ само чрѣзъ едно лице, което Ц. Комитетъ ще назначи. Никой от чясните Комитети нѣма да знай де е Ц. Ком. и кой лица гу съставляват.

I.

Устройство

За да може Комитетатъ по лесно да нареди работите и приготви революціята, състави въ градищата съ околните имъ села Чясни р. Б. Комитети.

За да може по добре да нагледва работите на чясните Комитети и да извършва наказаніята на престъпниците на Закона нареди тайна полиція.

А за да можѣтъ да бждѣтъ и съобщеніята между него и чясните Комитети по сигурни нареди революционерна тайна поща.

II. Пари.

Съ пари ще са снабдява Ц. Б. р. К. самъ или чрѣзъ чясните Комитети на начинъ, когото той съ съгласіето на чясніятъ к. за най добре намѣри.

III. Хора.

Съ хора, било за Войводи, пощари, полиціени, или пжкъ за дѣйствующъ на първи позивъ войници, ще са снабдява Ц. Р. Б. К. или направо или, чрѣзъ другите чясни комитети, по наредбата, която той ще имъ даде.

IV. Оржжіе и други Бойни потреби.

Съ оржжіе ще са снабдява Ц. Р. Б. К. самъ, като проводи понапредъ хора учени които разумяватъ отъ оржжіе да го преглѣдатъ.

Чясните Български Революционарни Комитети.

Сякой Градъ съ околностете си Села съставлява Чястенъ Б. Р. К. който са управлява тѣй сжщо както и Централніятъ.

Сякой Чястенъ Б. Р. К. са допитва и отъ правя писмата си до Ц. Комитетъ, подъ когото направо и зависи.

Сички писма и решеніята отъ Чясніятъ Б. Р. Комитетъ до Централніятъ ще са управятъ пакъ чрѣзъ едно тайно лице, което Чясніятъ комитетъ ще си назначи.

Както члѣновете на Ц. Ком. ни сж никому извѣсни, тѣй сѣщо и члѣновете на Чясніятъ Ком. сж тайни.

Само по едно лице отъ Чясните комитети е известно на Ц. Ком. За вслучай ако лицето, назначено отъ Чясніятъ Комитетъ, чрѣзъ което ставатъ сношеніята на Комитетите падне въ непріятелски ржцѣ.

Длѣжността на Чяснитѣ Б. Р. Комитети.

Чясните Б. Р. Комитети сж длѣжни да съобщаватъ на Ц. Комитетъ:

1. Отъ колко села са състои околносттаѣ имъ.
2. Въ кое село колко хора има, и отъ каква са народность, и по колко отъ сяка народность.
3. Колко има Български юнаци способни да носѣтъ оржжіе, и колко са готови за първи позивъ.
4. Колко оржжіе иматъ и какво е.
5. Дали иматъ въ околносттаѣ си способни хора за Войводи, и де са намиратъ.
6. Колко може да са збере въ нужно време жито, увесъ, ичмикъ, сино, слама, и други потреби, за храна на животните.
7. Колко може да има волови, крави, коніе, овци и др.
8. Колко ѣхжрж има и по за колко животни, и др. подобни, който ще имъ са назначѣтъ отъ Ц. Комитетъ.

Тайната Полиція.

Тайната полиція зависи и е подъ заповѣдѣ само на Ц. Комитетъ.

Никой отъ Чясните Комитети нѣма да знай отъ кой лица тя състои.

Броѣж на членовете е неизвестен, Ц. Комитетъ го определява споредъ потребитѣ.

Членовете на Тайната полиція сж распржснати по сичкитѣ градища.

Сякой отъ Члѣновете на Тайната полиція познава революционерните работници въ града, въ когото ѣ определѣнъ чрѣзъ единъ знакъ, който му е съобщенъ отъ Ц. Комитетъ.

Длъжността на Тайната полиция.

1. Да нагледва тайно дѣлата на революционерните работници въ града си и да ги съобщава на Ц. Комитетъ.

2. Да опитва и да са увѣрява въ точността и вѣрността-тж на тайната полиция.

3. Да шпионира турските шпиони, и да предирва стжпкж по стжпкж дѣлата на турската тайна полиция, и да ги съобщава направо на Ц. Ком.

4. Да е извършителна властъ на Ц. К. т. е. да наказва пристѣпниците на Закона, споредъ заповѣдтж на Ц. Комитетъ.

Смъртните наказанія ще са извършаватъ тайно, но ако обстоятелствата не позволяватъ, ще са извършаватъ на явни мѣста и по срѣдъ пладни-ж.

Споразуменіята на полицията съ Ц. Ком. ще ставатъ само чрѣзъ единъ чювѣкъ, когото Ц. К. е назначилъ, и който въ сжщото времѣ (е) управителъ на другите членове на полицията въ града.

Членовете на полицията трѣба да са хора избрани, юнаци, решителни, вѣрни и постоянни.

Наказаніята ще извършватъ онези члѣнове на тайната полиция, на които падне жребе, и които са намиратъ въ града, дето ще са извърши наказаніето.

Тайната поща.

Тайната поща зависи и се управлява направо отъ Ц. Ком.

Броія на членовете на тайната поща не е опредѣленъ, ще са увѣличаватъ или умаляватъ споредъ потребите.

Членъ отъ тайната поща нѣма да познава повече отъ четирма или петима отъ своите другари.

Разнасяніето на писма, решенія, или други съобщенія щж сж съобщаватъ отъ лице на лице съ нужните лозинки — никакъ направо.

Какъ щж сж пріематъ нови революционарни работници.

Сякой който иска да участвува въ вѣλικото дѣло на Народното ни освобождение, трябва да се яви съ вре-

мѣ, за да не кажи подиръ че желалъ да работи нъ нямалъ случаяй.

Ако нѣкой поканенъ, отъ Ц. К. да земе учястіе въ работите ни, се откаже, трябва да изложи писменно причините и основаніята, на които са отказва, и условіята подъ които би приелъ.

Който иска да земе учястіе въ работитени, трябва да има припоржчка отъ някого отъ познатите до нѣкой революционернѣй работникъ.

Когато сж припоржчѣ на нѣкого отъ работниците нѣкой вѣнкашенъ чіовѣкъ, трябва понапредъ да го изпита: кой е, отъ де иде, какво иска, каквиму са мислите, и др. па да яви за сичките тези на Ц. Ком. като прибави юще и добъръ описъ на физиономіята му, и вѣобще на сичките му свойства характеристикни, а пѣкъ нѣго да го задържи доде приемне отговоръ отъ комите(та).

Когато са яви на Комитета, че нѣкой си е проведенъ отъ нѣкой дружество или отъ нѣкого за нѣкакво си споразуменіе съ Комитетатъ, той трябва да яви на тайната полиція да го испита, а пѣкъ въ сжщото времѣ да са увѣри самъ, или писменно или усно, отъ чіовѣкатъ, когото нарочно трябва да проводи до онезъ които го най-напредъ препоржчяли, или право до оногосъ, отъ когото казва чіе билъ проведенъ.

Когато Комитетат са увѣри че проведеніятъ или препоржчаніятъ чіовѣкъ е чистъ, влиза съ него въ споразуменіе посрѣдствомъ одного когото той самсіе отредель.

За приеманіето на Войводите и за тѣхните длѣжнѣстѣти.

Войводите сж приематъ по гореизложеніятъ начинъ. Когато нѣкой Войвода са яви на Ц. К. и поиска да бжде приетъ, трябва по на предъ да положи испитъ отъ нужните военни науки предъ комисіята военна, която Ц. К. ще нареди, и споредъ знаніето ще застѣпи и приличното място. Безъ испитъ ніе приетъ никой.

Длѣжнѣстите на Войводите сж: да приглѣдатъ позиційте, да избержгъ и определятъ бранителни точки, и да направатъ нужните фортификаторни планови за окреплѣніето имъ, да назначатъ опирационите, и ко-

муникационните линии, да направатъ планъ за революцията да приготвятъ нужниятъ военъ законъ, и най подиръ, да вдигнатъ Народните Байряци и да прогласятъ Народната Свобода и Балканската република.

За секиго въобще.

Сякой отъ члѣновете на революционарните работници, билъ кой билъ, трябва да знай самъ, и да държи въ сърцетоси това, щото му е повѣрено.

Не трѣба да казва, нито да загатва за таквисъ работи на любовница, на жена, и пр. Само най искренниятъ си пріятель може да позагатва нѣщо, та кога се увѣри, чи и той желае заедно съ него да дели щастіе и не щастіе на Бойното полъ, може да го приеми като извѣсти предварително Чясниятъ Комитетъ, подъ когото зависи.

Ако нѣкой отъ революционарите падне в нѣкоя нужда, сякой от другарите му (разумяваса сичките други революционари) е длѣженъ на показаніят му знакъ да му помогни.

Ако са появи някой непознатъ чіовѣк, та поиска въ Името на Ц. К. да Буни Народатъ, или други подобни, макаръ той имал нужниятъ знакъ (може би откраднатъ или съ силата на оржжіето испитанъ).

В такъвъ случай трябва да са яви на Ц. К. и да са прислѣдва, па ако може и да са улови отъ тайната полиція.

Ако са случи чи лозинката падни въ непріятелски ржце, трябва по-скоро да са яви на Ц. К. даі-ж промени.

Ако някой тайно или на други начинъ са научи чи непріятелите крожтъ нѣщо тайно, трябва изведнѣжъ да яви на Ц. К., па ако може и на другите Чясни Комитети.

Наказателенъ законъ.

§ 1. Ако някой, билъ Войвода, билъ членъ на комитета, билъ вѣнкашенъ, билъ кой билъ, дързне да издаде нещо на непріятелятъ ни ще са накаже съ смъртъ.

§ 2. Ако някой от вліятелните Българи, или войвода, подкупенъ отъ чуждо Правителство, или отъ друго чясно лице, поиска да ни пречи на работите, подъ какъвто начинъ и да било, такъвъ ще са счита за непрі-

ятель, и ще са наказва съ смърть.

§ 3. Ако някой призрѣ и отхвърли предназначърената държавна система „Демократска република“ и състави партій за Деспотско-тиранска или костинтуционна система, то и таквизи ще са считатъ за неприятѣли на Отѣчеството ни, и ще са наказватъ съ смърть.

§ 4. Ако някой ни припознай Централніятъ революционеренъ Български Комитетъ, и поиска да са упита по своѣ глава да подигне Бунтъ, то за пръвъ пѣтъ ще муса кажи, но ако и то нипомогни ще са накаже съ смърть.

§ 5. Ако някой отъ членовете на Тайната полиція са откаже да извърши по заповѣдта на Комитета някоеси наказаніе, ще са накаже съ смърть.

§ 6. Ако някой в пїянство искаже нѣщо отъ тайната, за пръвъ пѣтъ щему са наповни, повторомъ ще са отстрани отъ работата ни.

§ 7. Ако някой отъ Служящите, като Предсѣдателятъ, и пр. поиска да злоупотреби служ(еб)ната власть, за пръвъ пѣтъ ще са лиши отъ служба; повторомъ ще са извади съвсемъ като понапредъ да подпиши за грѣшката си, и да ѣж поднесе писменно на Комитета, ако и така неиспълни, щеса накаже съ смърть.

Нужно Проглашеніе.

Централніятъ Български Революционеренъ Комитетъ, въ Имѣто на сичките онѣзи които са го избрали упѣломошили основанъ на своѣтъ тайна полиція и съ силата на нейното оржжіе проглашава:

I. Никой отъ Българските Войводи или чїорбаджїи нѣма право да представлява Българскїятъ народъ предъ другите народности, и да прави съ тяхъ самъ уговори безъ знанїето на Ц. Ко.

II. Никой няма право да съставлява други революционерни Комитети безъ знанїето на Ц. Ко.

III. Никой няма право да издава революционерни прокламацій, и да Буни Народа безъ знанїето на Ц. Комитетъ.

Забѣлка.

Тонъ Законъ ще трае до захващаніето на революціята. – Щомъ гръмне първата пушка важността му пада, и ще влѣзе въ дѣйствиѣ новъ военъ законъ, когото Войводите съ съгласіето на Ц. Комитетъ, наръждатъ.

Оригиналът на „Наредата“ се пази в архивния отдел на Народната библиотека в София – II. А. п. 60, инв. № 8107. Той е написан извънредно грижливо, внимателно и чисто от Апостола на двойни бели листове, с леки хоризонтални линии, формат 25/40 и то само на половината на страниците. Другата половина е оставена свободна, за да се правят върху нея поправки и допълнения. Това е може би най-грижливият ръкопис, който Апостолът ни е оставил. За да бъде по-удобен за носене, ръкописът е прегънат на четири и в тоя си вид наподобява формата на една обикновена тетрадка.

Уставопроектът бе обнародван най-напред по един запазен препис в архива на Троянския революционен комитет от Марко Ив. Марковски в неговата книга „Спомени и очерки из българските революционни движения 1868–1877 год.“, кн. I. Враца, 1902, стр. 42–50 под надслов „Нареда на работниците за освобождението на българския народ“.³⁸

По това издание Д. Т. Страшимиров обнародва уставопроекта в своята „История на Априлското въстание“, т. I. Пловдив, 1907, стр. 118 – 124. По-късно Д. Т. Страшимиров го публикува под надслова „Уставопроект“ в две други свои издания: „Архив на възраждането“, т. I. София, 1908, № 52, стр. 85–94 и „Васил Левски“ т. I, извори, София, 1929, № 116, стр. 218–226. Последните две публикации са направени по оригинала, който се пази в архива на Народната библиотека в София. На пръв поглед голямо различие между публикацията на М. Ив. Марковски и последните публикации на Д. Т. Страшимиров няма. Първото различие, на което се натъкваме, се отнася до разпределението на някои от отделите на двете публикации. Така „Наредата“ на М. Ив. Марковски започва с „Подбуда и цѣль“, като главата „За събраніята въобще“ и следващите я идват след „Длъжността на касіера“, докато у Д. Т. Страшими-

ров уставопроектът започва най-напред с главата „За събранията въобще“, после идват последователно главите: „I. Устройство, II. Пари, III. Хора, IV. Оржжие и други Бойни потрѣби, Чяснитѣ Български Революционни комитети, Длъжността на чясните Б. Р. Комитети“ и след това следва вече „Нареда на Работниците за освобождението на Българскія̀тъ народъ. Подбуда и цѣль“. Останалите отдели и в двете издания следват един и същ ред.

Изтъкнатото различие в подредбата на тия глави е резултат на една техническа грешка. В архива на Народната библиотека в София, където се пази оригиналът, може би съвсем случайно, вторият лист на ръкописа е преметнат пред първия и е заел неговото място. По този начин третата и четвъртата страници са станали първа и втора. Д. Т. Страшимиров не е обърнал внимание на това премятане на листовете, затова и в двете си издания печати уставопоекта така, както го е намерил в архива на библиотеката. И тъй като вторият лист започва с главата „За събранията въобще“ и съдържа всички глави до тая за „Тайната полиция“, затова и в споменатите две публикации на Д. Т. Страшимиров, уставопоектът започва с главата „За събранията въобще“. Апостолът обаче сам е озаглавил своя проект „Нареда на Работниците за освобождението на Българскія̀тъ народъ“, и е поставил, както е редно, на първо място главата „Подбуда и цѣль“. Но независимо от това обстоятелство той е номерирал ръкописа си още от първата страница.

Различието между обнародвания препис на Марко Ив. Марковски и последните две публикации на Д. Т. Страшимиров лежи другаде. Така у Марковски липсва главата „Длъжността на Председателят“, която по всяка вероятност е изпусната при преписването. Главата „Наказателенъ законъ“ в публикацията на Страшимиров се състои от 7 члена, докато у Марковски към същата глава са прибавени още два члена, които гласят:

чл. 8. Ако нѣкой и отъ членоветѣ на тайната поща или другъ нѣкой дрѣзне да отвори и отпечати нѣкое писмо, ще се наказва съ смъртъ.

чл. 9. Ако някой от касиеритъ издаде пари за нѣщо безъ знанието на комитета, или дръзне да вземе най-малката частъ отъ повѣренитъ му пари, ще се наказва съ смъртъ.

Тия съществени допълнения в „Наредата“, която обнародва М. Ив. Марковски и които липсват в двете публикации на Д. Т. Страшимиров, намираме и в оригинала на самия Апостол. На страница 8 в неговия ръкопис, в горния край на бялото поле, срещу главата „Наказателенъ законъ“ са прибавени споменатите два члена с чужд почерк и правопис:

§ 8. Ако някой от членовете на тайната пошта или други някой дръзне да отвори или унищожи някое писмо шж са накаже с смърт.

§ 9. Ако някой от касиерите издава за нешто пари без знанието на комитета, или дръзне да земе и усвои и най-малката част отъ поверените му пари шж са накаже с смърт.³⁹

Почеркът и езикът са на Ангел Кънчев. Тая прибавка е несъмнено негова работа. Той е поставил и параграфите, като за еднообразие е написал параграфи още от първия член на същата глава. Левски не пише параграфи и никъде другаде в уставопроекта не е означил отделните членове с параграфи. Днес не можем да установим кому принадлежи починът за тая добавка, но несъмнено тя е била най-внимателно обсъдена от самия Апостол. В това отношение той вече имаше и личен опит. Още на 10 май с. г. в едно свое писмо той изразява недоволството си пред Д. Хр. Попов от неговия брат Атанас п. Хинов, който отварял писмата му за Влашко.⁴⁰ Най-сетне тая добавка на свой ред иде да подкрепи нашето твърдение, че, когато Ангел Кънчев е пристигнал в Ловеч, Левски е бил вече завършил и преписал начисто уставопроекта, за да може току-що пристигналият Кънчев да прибави въпросните два параграфа.

Последните две различия, на които се натъкваме при сравнението на обнародвания от М. Ив. Марковски препис с двете публикации на Д. Т. Страшимиров: някои членове от главата за Тайната полиция са отнесени към отдела „Длъжността на чяснитъ б. р. к.“, както и липсата на последната забележка в троянския препис, са

по-скоро технически опущения и нямат никакво значение. Още повече, че според Марко Ив. Марковски троянският препис на уставопроекта е бил направен наскоро след изработването му: в началото на октомври 1871 год.⁴¹

В развитието на политическата мисъл „Наредата“ на Апостола не е едно изолирано и случайно дело. Тя е несъмнено рожба преди всичко на постепенното развитие на обществения дух у българина и затова нейните първообрази ще трябва да се търсят не между чужди революционни устави, а всред идейните ѝ предходници у нас. Предтечите на уставопроекта: „Щатутъ за едно Привременно Българско начялство въ Българдъ“, заедно с „Плана за освобождение Българий“ и „Привремения законъ за народнѣтъ горски чети за 1867 лѣто“ на Раковски, както и „Основно-то законоположение“ на Тайния комитет бяха добре познати на Апостола, който в своето идейно развитие мина теоретически и практически и през двете разбирания за методите на освободителната борба.

В своя „Щатутъ“ от 1862 год. Раковски, както видяхме, постави борческите усилия на българина под единното ръководство на едно колективно тяло, „Привременно Българско начялство“ а в „Плана“ от същата година разкри своя план за действие, който е първият стратегически проект за общонародно въстание и освобождение. Основната слабост на този проект се криеше в безграничната вяра на Раковски в хайдушката мощ на четите и в голямата надежда, която възлагаше на чуждата помощ. Народът обаче, най-важният елемент в борбата за свобода, не бе оценен достатъчно от Раковски. Наистина и той очаква да извоюва свободата чрез общонародно въстание, обаче двигателната сила според него трябваше да дойде отвън. Тая чисто революционна задача Раковски възложи на старото хайдутство. Четите трябваше да повдигнат народа на въстание. „Привременият законъ“ от 1867 год. се яви да допълни и развие „Плана“. С тоя „Законъ“ Раковски подчини хайдутството на една обща организация. „Върховното народно българско тайно гражданско начялство“, което учреди с тоя закон, пое общото ръководство на всички чети, чиято главна цел сега стана освобождението на България. И след като подреди войводите в три степени, а за върхо-

вен началник на всички чети предвиди един главен войвода, Раковски установи правата и задълженията на войводи и четници в дух на пълно единство, дисциплина и борба. Така, с „Щатута“, „Плана“ и „Привремения законъ“ Раковски пръв се опита да начертае пътя на освободителното движение, на което даде и първия бунтовен устав.

„Основно-то законоположение“ или уставът на Тайния комитет е другият предходник на революционната „Нареда“ на Левски. Новото при него бе, че двигателните сили на освободителната борба се потърсиха в по-голяма степен отвътре. Тоя устав разработи плана за една вътрешна организация, чиято задача бе да подготви народа в борбата за неговото освобождение. В основата на тази организация легна идеята за комитета, която „Основно-то законоположение“ изнесе за пръв път пред съзнанието на масите. Обаче неговите съставители не можаха да изяснят непосредствените задачи на комитетите, защото сами не схващаха голямата роля, която те имаха да играят в борбата за свобода и не оцениха тяхното истинско значение. Авторите му не посочиха ясно и определено нито, пътя нито средствата за постигане на свободата. Или по-точно казано, като определяха твърде широко пътя и средствата: свободата според тях, трябва да се осъществи „със кой и да е начинъ и сръдство“, съставителите му смесиха целите с средствата на борбата. И понеже твърде много разчитаха на чуждата помощ, те не изтъкнаха националната революция като главно и решително средство в борбата за освобождение. Прочее, макар уставът на Тайния комитет да не изнесе една реална идеология, и въпреки че идеите му останаха неододелотворени поради липса на избрани водачи, той все пак внесе нещо ново и отбеляза един по-висш момент в развоя на обществената мисъл.

Тая мисъл достигна своя връх в революционния проектоустав на Апостола. С него великият народен водач даде конкретен образ на своята мисъл и дело. Затова и неговата „Нареда“ не е само един организационен статут, а цяла политическа програма. Със свойствената си яснота Апостолът определя на първо място целите и задачите на освободителната борба. Спасението от тиранията, безчовечието и държавната система на потисника

е само в една обща, т. е. всенародна революция. Непоносимото положение и народностно право налагат националната революция като единствен спасителен път. Проектоуставът ликвидира окончателно с празните надежди, възлагани на чуждата помощ, с очакваните отстъпки за държавно преустройство от страна на потисника и с химеричните усилия на старото хайдутство. В борбата за свобода народът трябва да се облекне само на своите собствени сили. В общата революция той ще намери достатъчно сили в себе си, за да победи. Целта на националната революция е да събори „деспотско-тиранската система“, чрез която потисникът държи в робство народа, и да я замени с „Демократска република“, т. е. с „Народно управление“. Заедно със свободата революцията трябва да осигури и бъдещата форма на държавния строй. Идеята за република отразява една ходяща идея по това време в Европа, както и горещата ненавист към недемократичните управления, които се схващат като синоним на тирания и робство. При това републиката се определя като народно управление, което, след като революцията унищожи безчовечното, деспотично и олигархично господство на турските „кесаджіи и еничери“, ще въздигне храма на „истината и правата Свобода“, където ще цари само „Съгласието, Братството и съвършенното равенство между всички Народности“.⁴² Застанал на почвата на историческото право на българина, което „нашите предеди съ силата на оржжіето съ својта свята кръвъ са отъ купили“, уставопроектът остава чужд на шовинизма и запазва дух на благородство, търпимост и широта към всички народности, като не изключва и потисниците турци, които народности „щжтъ бжджтъ равноправни въ сяко отношеніе“, а след освобождението „щжтъ спадатъ подъ единъ Общъ Законъ, който по вишегласіето отъ всичкити народности ще са избере“.

Първата глава на Наредата е един съвършен синтез на общите идеи на Апостола. Тя е една сбита програма, която отразява реализма, политическия разум и възвишената мисъл на своя съставител. Като възвести националната революция за единствено и последно средство в борбата за свобода, Апостолът достигна зенита на политическата мисъл и отвори последната и най-важна епоха в историята на освободителното движение.

В проектоустава Апостолът установи не само целите и задачите на националната революция, но посочи точно и необходимите средства за нейното осъществяване: организация, хора, пари, оръжие и други бойни потреби. Първата и най-важна задача се пада на организацията, затова в „Наредата“ Левски разработи в подробности плана на комитетската организация. Тя бе оная обществена сила, която според него трябваше да запали жаждата за свобода у масите, да обедини народа и, след като го подготви за решителната борба, да проведе самата революция. Той бе сложил вече основите на организацията всред народа, сега в уставопроекта даде нейното устройство и посочи правата и задълженията на комитетите и техните дейци.

Върховното ръководство принадлежи на централния комитет, който се избира „посъгласието на по голямата част на Б. Народъ“. Прокаран е централистичния принцип, обаче духът е строго демократичен. Върховната власт е в ръцете на централния комитет, но той е избраник и пълномощник на народа и революционната организация, които са го облекли във власт и сила. Изборният принцип укрепява демократичната основа на организацията. Председателят, подпредседателят и касиерът, чиито длъжности са точно установени, се избират от членовете на комитета и са винаги „подъ надзора имъ“. В събранията всички членове са равноправни и решенията се вземат с мнозинство. Това начало е задължително изобщо за всички комитетски събрания. Място за самовластие и личен произвол няма, защото винаги решава и действа волята на мнозинството.

Системата се отличава със своята простота и жизненост. Непосредствени органи на централния комитет са частните революционни комитети. Всеки град или село с най-близките им селища, независимо от броя на членовете, образуват отделна организационна единица. Всички частни комитети съставляват комитетската мрежа на организацията. Те са равноправни помежду си и се намират в преки отношения с централния комитет. Характерът на тези отношения се определя от необходимостта за по голяма сигурност на организацията да не би нещо „да падне въ неприятели ржцъ“. Частните комитети са непосредните изразители на комитетската идея

всред народа. Те творят организационния живот в страната и са преките дейатели на революцията. Техните длъжности са точно и ясно определени. Те са конкретни и подробни. Най-сетне частните комитети трябва да установят и организират всички материални възможности на народа, необходими за една продължителна въоръжена борба. Един здраво замислен план мобилизира силите на нацията за решителния ден.

Тайната полиция е екзекутивната сила, „извършителна(та) власт“ на централния комитет, която ще „наказва престъпниците на Закона, споредъ заповѣдѣтъ на Ц. Комитетъ“. Тя контролира дейността на революционните дейатели и установява една реална зависимост между централния комитет и частните комитети. По тоя начин мощта на организацията расте в съзнанието на самите членове. Централният комитет добива вече един реален авторитет; наказателните му санкции не ще останат неизпълнени. Изобщо, тайната полиция, която има за задача да следи и турския шпионаж, увеличава революционната мощ на организацията. Нейното устройство, строгото определяне на длъжностите ѝ, зависимостта ѝ от централния комитет, както и надзорът, който частните комитети все пак ще упражняват върху нейните действия, отстраняват и най-малката възможност за злоупотреба с дадената ѝ власт.⁴³

Приемането на нови членове се извършва без всяка обредност. Демократична широта и достъпност характеризират и в това отношение уставопроекта и идат да подчертаят народния характер на организацията. При приемането на нови членове се държи сметка само за сигурността и правилното развитие на организацията. По същия начин се приемат и войводите. Те обаче трябва да положат и състезателен изпит пред военна комисия. В големия план на Апостола за подготовка на народната борба те са нова и важна формация. За неговия реалистичен ум революцията е една продължителна въоръжена борба и затова са необходими не само оръжие и бойци, но и избрани водители. Войводите са военните ръководители на народа. Длъжностите, които им се определят, сочат голямата роля, която ще трябва да изнесат в борбата за свобода. Те трябва да обучат народа,

да изработят предварително планове за воюване, да съставят плана за самата революция, да приготвят необходимия военен закон и най-сетне първи „да вдигнатъ Народниятъ байраци и да провъзгласятъ Народната свобода“.

Крайната цел на свободата „Демократска(та) република“ в уставопроекта е именувана „Балканска“. Тая промяна не е и не може да бъде случайна. В случая, очевидно, Апостолът загатва за една по-далечна цел: идеята за Балканска федерация, на която, въпреки горчивия си опит, той все пак не остава чужд. Най-ясен израз на своите разбирания за славянската солидарност на Балканите Апостолът дава в писмото си до Каравелов от 25 юли 1872 год.: „Цѣлѣтѣжни въ Бѣлгарско е, Братство! Съ сѣкиго, безъ да глѣдаме на вяра и на Народностъ, рѣкѣтѣж си подавами секиму който желае да пролива кръвъ съ Насъ заедно за животъ и Свобода Човѣческа! това Ви е извѣсно. Слѣдователно, тукъ думата ни е за нашите Братия Сърби, които така сѣщо изповядватъ: Свобода или Смъртъ. И ето врѣмѣто да покажатъ дѣйствително, че тия сѣж Сърби, и Братия на Бѣлгарете! Ний днесъ искаме да са освободиме, и простираме имъ рѣкѣтѣж си за помощъ, отъ каквото могатъ да ни помогнатъ“.⁴⁴ Велик реалист, Апостолът не се отказва и от „помощта на гяволътъ“, но разчита преди всичко на собствените сили на своя народ и слага на преден план на своите усилия освобождението на отечеството си.

Вярата, че доброто управление зависи от държавната система, е толкова силна, че в § 3 от „Наказателния законъ“ се предвижда смъртно наказание за всеки, който „призрѣ и отхвърли предначертаната държавна демократска република“. Дълбоко убеден и последователен републиканец, Апостолът отнася към враговете на избраната от него форма на управление не само привържениците на „деспотско-тиранските“ системи, но и тия на „конституционните“, очевидно конституционно-монархичните режими.

„Наказателниятъ законъ“ на уставопроекта се предхожда от общи разпоредби „за секиго въобще билъ кой билъ“, в които революционните дейци се предпазват от изкушения и заблуди, или пък им се дават напътствия,

за да знаят, как да действуват при извънредни случаи в живота на организацията. Целта на това встъпление е да се приучат дейците към дисциплина на духа, да пазят комитетските тайни при всички обстоятелства, да бъдат предпазливи и съобразителни и пр.

Самият „Наказателенъ законъ“ се отличава със строгостта на своите санкции. Предвижда се само едно наказание – смърт. Посочените случаи са от съдебно значение за една организация. Те засягат нейните основи и нейния морал. Не се предвижда смъртно наказание само за някои по-малки простъпки, извършени в пияно състояние.⁴⁵

На край, в „Нужно-то Проглашение“ на централния комитет се дава власт на временно правителство, „безъ знаніето“ на което никой няма право да представлява българския народ пред другите народи, да съставя комитети, или пък да даде знака за революция. Това са права, които принадлежат само на централния комитет. Съображенията, които в случая са ръководили Апостола, са съвършено ясни. В организацията трябва да има единство в действията, а властта да изхожда от един център. Дележът и самозванството могат да провалят всички усилия и да изложат народа на нови страдания.

Прочее, революционният уставопроект се характеризира като едно изключително дело. Той разкрива широкия замах на голяма обществена мисъл и ясният поглед на един необикновен народен водач. В основата на неговата хармонична постройка лежи вярата в организираната мощ на народа и идеята за национална революция като единствено и последно средство в историческата борба на народа за свобода. Цялостен по дух, винаги последователен на основната идея, удивителен в подробностите, уставопроектът отразява големия усет на Апостола към историческата действителност и отбелязва върха на политическата мисъл преди освобождението. Комитетската организация, чието устройство уставопроектът разработи до най-малки подробности, отговаряше на народностната същност на българския дух. На организацията уставопроектът възложи дълга да пази ненарушимо единството на ръководството, да държи здраво за строгостта на наказателните мерки и да обез-

печи необходимата дисциплина на движението; на народа тя остави правото да твори сам и непосредствено делото на своето освобождение. Така революционният уставопроект можа да издигне масите до съзнанието за тяхната историческа отговорност. В него те намериха най-пълнен израз на своята жажда за свобода и на своята воля за борба.⁴⁶ Силата на неговото влияние обаче трябва да се търси преди всичко в безсмъртния дух на неговия създател. Защото той бе не само вдъхновеният апостол на националната революция, но и нейният призван законодател.

ГЛАВА ТРИНАДЕСЕТА
1871 ГОДИНА

»

I.

Положил основите на комитетската организация, Апостолът може спокойно да заяви в самото начало на 1871 година: „При толкова опити едва сполучихме да измислимъ реченото сръдство, и то вече ся осъществи до колкото го изискваше нуждата“.¹

Всред борба и работа новата година настъпва неусетно. Историята отваря страниците си за нови дела. Нови надежди и нова вяра в бъдещето изпълват гърдите на поробения народ. Сега вниманието на Апостола е погълнато от грижата да установи всички подробности по устройството на организацията, които трябва да легнат в основите на устава, да подготви народа за великата борба и да разчисти пътя на националната революция.

Най-напред той утвърждава официално Данаил Хр. Попов за посредник на организацията с външния свят: „Братовче! радватма пріятелитъ като казаха за тебъ и за Бай Јованица че ще са турите в работа... вѣй сте пріели Братовче таж за васъ много и свята работа, съ Бай Јованица; радвамвиса и Българско ще ви награди“.²

Същевременно Апостолът му разкрива и следната твърде характерна лозинка (парола), чрез която ще се откриват неговите пратеници и ще се запази сигурността и тайната на кореспонденцията. „Кога бжди да ви пратимъ пратеникъ ще ви напиши тія две главни букви (Д. Р.)³ и ще ви пита какво значи Г-не това? (отговор) добро и рѣци; т. е. да живѣе република, и пратеникътъ ще каже: да живѣе и вѣя ще повторите да кажите: нека живѣе“.⁴ Паролът е необходим знак за сигурност и тайна в отношенията на дейците при всяка революционна организация. В случая обаче искаме да подчертаем не толкова съобразителността на Апостола, колкото неговата изобретателност, намерила израз в това сполучливо свързване старобългарското наименование на двете букви с идеята за република.

Неговата съобразителност отива още по-далеч. Извънредно развитото му чувство на отговорност го кара да вади копие от всяко свое писмо. „Твоити писма“, пише той на Данаил Хр. Попов, „да ги нидържишъ у вази; и на всяко писмо което пращамъ призъ васъ другиму, да видишъ отъ нѣго копіе, чи да го задръжашъ у тебе си; ако ти нямашъ време да преписвашъ то задлъжи другиго. И азъ оставямъ копіе на всяко писмо, защото ми са нужни, да съобщавамъ на вредъ да знаятъ какви пишешъ.“⁵ Така Апостолътъ сам документира своите мисли и постъпки не само пред дейците на организацията, но и пред съзнанието на потомството. Благодарение на тази негова съобразителност днес ние можем да се радваме на по-голяма част от писмата му и да следим всеки трепет на неговия необикновен дух.

Първата грижа на Апостола е подборът на хората. Успехът на делото зависи преди всичко от беззаветната преданост на дейците. Затова те трябва внимателно да се изпитат. На Дан. Хр. Попов като „първа длъжностъ“ той поръчва да бъде „строго внимателенъ“ към хората, които желаят да работят в Българско „билъ (той) изъ Влашко, билъ изъ Българско“. След като го изпита грижливо и като не му съобщава нищо от живота на организацията, да го препрати в България, като го извести, „чи тамъ имаме чіовѣкъ, ній шему пишимъ да та разглѣда по напредъ, па ако си за работа, той ще ти даде работа. Така ще съобщити на нашите хора да постъпжтъ, щото да знаимъ каде ходимъ“, заявява Апостолът. Данаил Хр. Попов не бива да се доверява никому, дори и на тези, които веднаж вече са му препоръчани „чи послѣ дошелъ пакъ ужъ отъ нашъ стърна, да му нивярватъ безъ знакъ, колкото пжти и дадоди; имами предъ очите си доста? (примери) днесъ е чіовѣкъ, (а) утри магари“. Ето защо подборът на хората трябва да се извърши особено внимателно и с чувство на отговорност. Сигурността на организацията налага да се действа винаги внимателно и всякога предпазливо с всички. „Тряба испитъ“⁶ заключава Апостолът.

Но за делото са необходими и хора, „които да познаватъ щогоде военната тактика. Ще намѣримъ войводи“, пише той на Данаил Хр. Попов, „но не учени, а юнаци за извънъ градовеи; като, за по

планини, друмища, села и пр. а за градовете трябва по ученички? (к. н.) що годе да познават военната тактика и дисциплина. Да знае кои улици да затвори и кои да отвори, кои и какви къщи трябва да осигури за профилиране, срещу всякакви противности, каква форма трябва да даде на шанца, който ще заобикаля градът според местоположението му, ако има реки, блата, гори, шумясти места?⁷

Съзнавайки необходимостта от военно обучени хора, той изпраща все по това време писмо до частните комитети, в които им съобщава условията, при които се приемат българчета от 14 до 18 години в новооткритото военно училище в Одеса. Сведенията, които дължи на Филип Тотю,⁸ Апостолът бърза да съобщи на комитетските дейци, като подчертава, че тези „които сж изучат излизат офицери“. И той очаква с нетърпение техния отговор: „Очаквам колкото поскоро ваш отговор“.⁹ Народът ще воюва за своята свобода. И той трябва да има свои подготвени водачи, свои военно обучени хора. За Апостола националната революция е война и, естествено, тази война ще трябва да се води по всичките правила на военното изкуство. Подготовката и знанията, наистина, са необходими, обаче над всичко стои готовността за саможертва. Тези, които са запознати с военната тактика, „искат ли“, пита Апостолът, „да умрѣт за Българско?... Ония които искат да умрѣт за отечеството си предизвестете ги да бждат готови, че като бжди време да ги повикаме, ще имъ назначимъ и мѣсто за де да трѣгнатъ“.¹⁰

Той чертае вече и плана на революцията. Върху него той е мислил неведнаж, отдавна той е узрял в съзнанието му. Ф. Тотю му дава само повод да развие основните положения на този си план. Тъй като революцията ще бѣде повсеместна, най-сгодно време да се поведе борба е зимата. Младите сили на народа през зимата не се прѣскаат по чужбина, за да търсят работа, неблагоприятните условия на сезона ще бѣдат във вреда преди всичко за неприятеля. „Нашѣта най-сгодна сполука за захващаніе е зимно време. Размислѣте зрѣло, че работата ни нѣе само по Балканѣтъ? Но революция въ мѣсто, (повсеместна) после идатъ главнитѣ пѣтища, и подирѣ тяхъ селата, (к. н.) па послѣ гори-

ти, вишъ сега не ще ли ни помогни зимата? която ще отегчи пѣтятъ на войскитъ, а решително на Артилерията, и всадницитъ? които сж най-яки, и сигурни въ революция безъ тяхъ султанътъ е мрътавъ, и нѣя господари вѣче“.¹¹

Обмислил всестранно плана на революцията и преценил вярно решителната роля на артилерията и кавалерията в такава борба, Апостолътъ посочва по-нататък стратегическите предимства на борбата, ако тя се води зимно време. „Въ студено врѣме, чаджри неможе да распжни на полето, въ обсада градъ, или Логоръ, неможе да задаржи ни день? сжщата смъртъ е и на пешацитъ. Щото до като се свести войската да пристигни въ петъ-шестъ биле и десетъ дена въ то врѣме, нѣй мѣстата, които, ще бомбардируваме въ петъ дена, ще можимъ да ги пренесемъ въ градатъ, или въ мѣстото дѣто сми по еки, съсъ сичката имъ потрѣба, а селото на огнь. Тогава въ оня студъ, де ще намери хлябъ, слама, покривъ за себе си и за коніети? че тѣя въ единъ день ако му са не сполуча, да няма отъ де? то имъ е свършена, работата. Па макаръ и сити да са, въ онова врѣме, и оржжіето си неможятъ употреби, защото нѣй, ще гледами на благоврѣміе да нападаме? намъ сичкити ни нужни, са при насъ, било въ градъ, или село ще бждимъ и заячени; съ фортофикаторни укрепления, колкото вѣче познаваме; съ матеріалътъ сме богати на вредъ изъ Българско“.¹²

Апостолътъ съди реално и не си затваря очите пред относителността на тия предимства. Неприятелятъ съгласно този план се трябва да се изненада и срази преди да разгъне своите сили. Инак борбата става мъчна, и усилията могат да отидат напусто. Успехът на революцията ще зависи „само ако день напредъ, отъ непріятелятса саземемъ инжкъ? много мжчно, може би и съвсемъ на пусто“.¹³

Въпросът е от съдбоносно значение, отнася се до живота и бъдещето на „толкова милиона народъ“.¹⁴ Апостолътъ има необикновено съзнание за отговорност пред своя народ. В борбата за свобода той иска да му спести и най-малкия риск и полага всички грижи, за да не пропустне и най-незначителната подробност, стига да е необходима за успеха на делото. За всичко трябва да

се обмисли зряло, като се използва опита на миналото и се постигне едномислие и разбирателство всред дейците. „Пріятелю и Брате Филипе?“ пише той на Филип Тотя все в същото това писмо от 1 март, „Ній Дейцитъ сме си посвѣтили животатъ за отечество? да работимъ за толкова милиона народъ? Тряба да са мисли зряло да не изгубимъ и сега? Правилу са е захващалу са е, трябва да зимами опити? па и да са съвѣтвами единъ други, и да са слушами“.¹⁵

Самокритиката между дейците според Апостола е абсолютно необходима, защото всеки може да сгреша. Тя се налага от интересите на самото дело. „На(й) често трябва да са съвѣтваме ній дейцитъ, щомъ спазимъ единъ другиму погрешките си, защото секи бръка па нимой да са саземи, на драго сърце трябва да обичаме оногова, който ни покаже погрѣшката: и нежъ той ние нашъ пріятель“.¹⁶

За да се изведе освободителното дело до щастлив край, необходима е продължителна и системна работа. С въстанието не бива да се избързва, докато народът не бъде напълно приготвен. „Нидейте бърза“, пише той на Данаил Хр. Попов, „нія трябва повѣче да бързаме защото сварталище нямами никади постоянни; нашитъ отели са сламарницити, но понявгашъ и те ниса виждатъ твърде тѣсни“.¹⁷ Необикновените изпитания, за които Апостолът така скромно загатва,¹⁸ са достойни наистина за неговия необикновен дух. Той, проповедникът и вождът на революцията, не се оплаква никогаж и никъде. Несгодите не сломяват, а окрилят неговия могъщ дух. Нито в един миг на своята дейност той не проявява и най-малка умора, не познава що е униние. НепокOLEбим в своята вяра, той е непобедим в своята желязна издръжливост срещу всички несгоди, препятствия, опасности.

Във всеки случай въпросът за времето, когато ще трябва да се обяви революцията, Апостолът остава да се разреши най-подир и то от Централния революционен комитет в България. Това е въпрос, „който не е да ся рѣши мѣжду тебъ и менъ“, пише той на Филип Тотя, „а остая за подирніятъ день да ся рѣши по вишегласие отъ Б. Р. Ц. К. въ България“. Лично за себе си той има установено схващане по тоя въпрос, обаче ре-

шение трябва да вземе Централният комитет, защото иначе той „губи значението си“.¹⁹

Подчертаните места сочат същевременно и ония обществени сили, върху които Апостолът обляга народната революция. Тях той търси не само в града, но и в селото, не само между простите, но и всред образованите люде. Той, както бележи Тодор Павлов, „свършено правилно схваща народната революция като дело на съюза на градските и селски революционни обществени сили“.²⁰ В градовете главната социална основа, на която разчита, е „бедното и средно занаятчийство, заедно със своите занаятчийски работници и заедно с излъчващата се и свързана с хиляди нишки с него народна интелигенция“. Втората социална основа Апостолът търси всред селското население, което твърде отрано изпъква като „една от основните движущи сили на нашата демократическа революция“.²¹ Обяснението на този факт Тодор Павлов открива не само в обстоятелството, че селяните искаха земя, а защото тази земя им ставаше вече нужна, за да тръгне селското стопанство свободно и с ускорени темпове по пътя на новото стоково-капиталистическо развитие на страната“.²²

Понесъл идеята за обща и повсеместна революция. Апостолът разчита изцяло само на своя народ. Неговият личен опит му позволи много по-рано да отхвърли всяка чужда помощ и да облекне освободителната борба изключително върху собствените сили на народа. Обаче това, което по-рано бе предимно резултат на опит, сега доби силата на едно дълбоко убеждение. „Сабралистеса“, отговаря той на Данаил Хр. Попов, „и намеристе за нужно да са проведатъ троица души до Сръбското Правителство, щото да са разбиремъ щемли въ едно врѣмѣ тѣя, и нѣя, кой съ какво може да избіемъ господарятси който нѣе заялъ, и искамуса да ни дояде съ жени, съ деца, и съ сичкіятни имотъ, или не? ако тѣя нещатъ, то насъ няма кой да ни запре. Господа и Братія едно-дружній! и ній отъ Българско потписваме за това което стѣ намѣрили за добро; па и хората ни които ще бждатъ за тамъ одридени, и тримата да бждатъ хора съ най-добри качества отъ сяка стръна то е така и нека бжде, само за сега неможе“.²³ Сега той има основание да храни недоверие към сърбите: „Секимуса известни отъ 62-ро-68

тѣхнитѣ пречки на насъ“, пише Апостолът на Данаил Хр. Попов, „затова трябва да бѣдимъ предосторожни въ сичко, като имаме за оглѣдало и примери доста“. Той се съмнява да не би и сега, когато става дума за задружни действия „сръбското правителство съ комедии да постига цѣльтаси, т. е. съ лъжи и предателства? като вѣче ще узнае отъ хората нишѣта работа?“²⁴

Към П. Хитов, който в борбата за свобода не по-малко разчита на сърбите, Левски е още по-категоричен: „Войводо и брате Панаіоте! Ни сме ли са лъгали, и колко пати? отъ тия хора, на които са надяватъ іоще някой и другъ, отъ нашитѣ Българи? ни сме ли били чякъ до сега тяхна машина да си правятъ работи, как вито іоще някой и други има да имъ микеруватъ? за жялостъ изгониха ни, тій пакъ посяха между насъ сякакви интриги и пакъ са ни сазимаме? затова ни и думатъ хората отъ одвѣнъ, чи ни сме били достойни іоще за такава намъ Свобода“.²⁵

Но и като допуска за момент искреност в намеренията на сърбите, Апостолът запазва известно недоверие и желание да не обвързва своето дело с тях до решителния час, когато те ще разкрият сериозността и искреността на своите цели. „Че ако Сръбското Правителство ние вѣче таквось каквото е било досега срѣщу нази? тогава ще имъ опростимъ всичкити погрѣшки, и сме вѣче Братія. Това да излезеше така; т. е. да ни подадатъ братски рѣжж? и пакъ трябва да бѣдимъ по напредъ съ щогоде приготвени изъ вѣтре въ Българско, защото на истинното, не трябва да вярваме чякъ до катоса ни туримъ въ дѣйствиє на бойното полѣ, както не вярваме и самите наши Дейци въ сичко чякъ до оня день?“²⁶ „Днесъ“ обаче, заявява той, „ни даваме ухото си на никакви тѣхни обещанія, пѣжжъ да ни уплашѣтъ ніймъ вадимъ очити“.²⁷

Апостолът изразява мисълта на цялата организация, или по-точно организацията мисли с ума на своя призван водач. „Ный“, пише Данаил Хр. Попов на Панаіот Хитов, „удобряваме вашето това Мнѣніє, нъ въ дѣйствиє неискаме за сега да го полагаме, съ Никакъвъ Начинъ, защо то ный по първо трѣба вътрешно да сж Организуваме добре, споредъ както сме започнале, и споредъ какъ то ны отива и работа та добре, и отъ

какъ то сж видиме Приготвени тогава може да проводиме прѣдставители защо то тогава ще можеме да докажеме на Правит. Сърбско чи всичко имаме готово, и то ако бы да сж откаже да не вземе участие, ный ще си почнеме работата, и ще ги оставиме тѣхъ Настрани, — а тѣ когато видятъ чи работа та е узрѣла и е Серіозна, вѣрваме чи тогава сами ще владѣтели, и колко пѣти ни сж подлагале Динена корж и сме останале до сега тѣй както видите“.²⁸

Същата независимост и свобода на действие Левски проявява и по отношение на Русия. На Филип Тотю, който се намира в Одеса и иска „подписи от всичко Българско“,²⁹ Апостолът пише: „Вий ни предлагате и искате го по-скоро, та чрѣзъ Н. М. Тошкова, да помолите Негово високо императорско вилчество за помощ, на което сте увѣрени че безъ друго ще ни помогне? Дай Боже да помогни и да подпиши баръ за нашата република, ако тѣхнитѣ републиканци гони и наказва до смъртъ въ окната (к. н.). Брате! тукъ за тоя ми предметъ да ни падате въ съмнѣние че азъ противостоя на мнението ви? Не! нѣ нѣма и да ви отговарямъ, до като са незабѣлежатъ именно коиса и одеса, тамкашнитѣ ни родолюбци които даватъ гласъ за тоя най-деликатъ и важенъ предметъ, които е като центъръ на всичкитѣ други нарѣдби; щото като са предложени, води всичкитѣ и други слѣдъ себѣ, и въ рѣшетѣ сми на преглѣдачатъ“.³⁰ Апостолът се опасява да не би като се приеме безрезервно чуждата помощ, народът да изгуби своята независимост, понеже в такъв случай ще бъде „въ рѣшетѣ“ на силата, на която ще е задължен за свободата си. И като му припомня, че сам има опит от работа с руски агенти през 1869 год., заключава: „Цѣли сме изгорѣли отъ парине и пакъ не знаемъ да духаме?? Брате! ний не отказваме помощта и отъ гяволтъ? но имаме си предначертание.“³¹

Основанията на този му политически реализъм се дължат не само на опита от миналото, не само на голямата му вяра в силите на народа, но и на желанието да осигури пълна независимост на своето отечество. Затова той иска най-напред народът да бъде готов сам за себе си „изъ вжтре въ Българско; трябва по напредъ да си

наредимъ работити изъ вжтри, чи подиръ да имъ са молимъ за поголямото... Чякъ тогава, когато събиремъ и четиритяхъ крайща на Българско въ едно; и направимъ прописати (опис на хора и въоръжение) та да видимъ какво имаме предъ нази, че тогава за хора да пратимъ въ Сръбія е лесно“.³² Апостолътъ изхожда не само от високо съзнание за дълг и отговорност пред народа: „Тряба зряло да са постъпа, чи играемъ съ живота на 7 милиона Българи?“³³ но и от една безгранична вяра в неговите сили и възможности. Тези сили са скрити и задрямали. Те трябва само да се събудят и организират, за да се извоюва свободата. „Отъ никого страннаго нищо сж не надѣваме, и никому за нищо са не молиме; Всичко са състои споредъ насъ, въ нашите здружны сили, противъ тяхъ не може противостоя и най силната Стихія“.³⁴

Заедно с плана за борба въпросът за морала на дейците също така занимава мисълта на Апостола. Едно писмо на Филип Тотя от 20 февруари 1871 год. му дава повод да се изкаже твърде подробно върху тоя проблем. В борбата за свобода няма място за дребнави амбиции и суетна гордост. Дейците са изпълнители на решенията на народа. Това е дълбокото убеждение на Апостола. Той смята, че те трябва да избягват „даже и най малка гордостъ? да ни присвояваме на себъ си нищо, нъ да го отдаваме на народното ни тогавашно свободно решение, секи каквото заслужи то не му са изгубва; било каквото добро, или зло. Особито ній, които до смъртъ сми са решили, и послѣ освобожденіето ни да служимъ на отечество? не трябваъ ни таквизъ глупости“.³⁵

Изповедта, която Апостолътъ прави за себе си в това отношение, е знаменита. Тя е един от най-забележителните документи, които ни е завещал. „Нія сме жждни да видимъ Отечество свободно, па ако щѣтма нареди да паса и патките? ние ли така? по мое мнение е така, най право и човѣшко, асъ не глѣдамъ на днешните ми страдания и оскѣждности въ сичко нито када-дневното ми приследваніе отъ полиціята, отъ градъ въ градъ, по селата и кжрищата, па и отъ самите изродици Български ? нито пѣкъ казвамъ, че: отъ краятъ на работити ни до сега самъ билъ способенъ при таквисъ страшни и мжчни

времена, а сега защо да ни самъ азъ, на еди коеси мѣсто, ами еди койси на готово? напротивъ, ако му сече главата повече, трябва сами да го покана на мѣстото си, пъкъ азъ да гледамъ друго? нѣка по долна? Исторіята ни няма да прикачи заслугити му другиму.

Има много по умни, но страшливи? съ такива са постѣпва друго яче: такива трябва да бждатъ около насъ да са съвѣтцовами отъ тяхъ пъкъ ній пакъ да извършваме, тогава заслугата ние равна, и тій безъ насъ неможатъ, па и ній безъ тяхъ, Това братія, трябва да ни бжди сякогашъ на уматъ та да не даваме (лош) примеръ. ний ако бждимъ таквисъ, тогава никой не ще смее да възгордее себъ си, за да са раждатъ вражда между ни, отъ каквито е пропаднало Отечеството ни – имами хиляди примери, щялъ да доди някойси. по нѣкакво вишегласіе, право, или криво да ми земи онова, което съмъ заслужилъ? да му е просто? азъ самъ са обещахъ на Отѣчеството си жрътва за освобожденіето му, а не да бжда кой знай какъвъ, таме нека сжди народа, а не да давамъ гласъ за себъ си; това е призряно отъ човѣщината за глупаво и най просто нѣщо.

Какво искамъ повѣче, като гледамъ Отѣчеството си чи мие свободно? Такова нали мие предначертаніето ми днесъ за него? неда вида себъ си ее? на голямъ чинъ, нь да умра Братко? Това трябва на секи работникъ български да даваме таквозъ предначертаніе³⁶.

Апостолътъ говори за себе си. Изповедта му е проста, речта–необикновено силна. Думите отразяват спокойна увереност и непоколебимо убеждение. Пред нас се разкрива неизмеримото величие на неговия дух. Суровите условия на неговия подвиг са много тежки. Но те нямат никакво значение за Апостола. Той не гледа на тях, а устремен напред, върви към крайната цел на борбата.

Любовта към отечеството му е безгранична. Той е обрекъл своя живот само нему. „Азъ самъ са обещахъ на Отѣчеството си жрътва за освобожденіето му“. В борбата за свобода на родината смъртта за него е върховен обет. Най-чистата радост, която може да изпита, е да види отечеството си свободно. В неговия необикновен патриотичен устрем, въображението му рисува картината на свободна България. Тя ще бъде въплотено

съвършенство, един политически рай, който ще служи за образец на цяла Европа. „Турція щеж згромолясаме за веднашъ и на мѣсто ѝ да възкрѣсни Българія, съ пълна свобода... И тогава работата ни ще свети, и Българско ще гърми най Блѣскаво, като едничка Дръжава въ цяла Европа“.³⁷ Мечтите му за бъдещето са свързани само с образа на родината. Други мечти той няма.

В святостта на помислите му няма и сянка от личен елемент. Дългът и интересът на делото стоят над всяка амбиция, а безкористието му не познава граници. Чужд на всяка човешка слабост, той се издига до една изключителна висота на съвършенство. Той не мисли и не желае да види „себѣ си ее на голямъ чинъ“. Той жадува само да види отечеството си свободно, па после, както сам се изразява, „ако щѣтма нарѣди да паса и паткити“. Апостолът на революцията не допуска никакви придобити или заслужени права за себе си в свободната родина. Нещо повече, той е готов винаги да отстъпи мястото си на по-достойния, дори е убеден, че ако нему, на по-достойния, „сече главата повече, трябва сами да го покана на мѣстото си“. Сам Апостолът пък ще върши друга работа; няма значение, че тя ще е помалка, „по-долна“. Неговата скромност е удивителна. Той никога няма да каже, че „отъ краятъ (началото) на работити ни до сега самъ билъ способенъ при таквисъ страшни и мѣчни времена, а сега защо да ни самъ азъ, на еди коеси мѣсто, ами едиси на готово“ (еди-кой си да доде на готово).

Апостолът не подценява качествата и заслугите на другите. Той признава, че „има много по умни, но страховливи ... такива трябва да бждатъ около насъ да са съвѣтовами отъ тяхъ пакъ ній пакъ да извършваме, тогава заслугата ние равна, защото и тій безъ насъ неможатъ, па и ній безъ тяхъ“. И всичко това е не само честно убеждение, постигнато чрез опит и прозорлива мисъл, но и най-естествена проява на неговата природа. Просто и ясно той заявява: „да давамъ гласъ за себѣ си: това е призряно отъ човѣщината за глупаво и най-просто нѣщо“.

Скромността му обаче не прикрива липса на самочувствие. Апостолът има съзнание за историческата

стойност на своето дело: „Нещжтъ ли ни забѣляжжтъ въ исторіята, която ній въскръсявамъ, ній даваме новъ вѣку“.³⁸ Той е уверен, че „исторіята ни няма да прикачи заслугити му другиму“.³⁹ И в мисълта за признателността на потомството намира единствената утеха за бореца: „пжкъ тій намъ не щжтли да вдигнатъ памѣтници!? ... не щжтли да ни помѣнуватъ по всичкити черкви въ Българско, до като трае имѣто Българинъ!? затова гдѣто ній ще скжсжмъ веригитъ на Българія, и ще извадимъ народатъ, съ Благоволѣніето Божіе отъ Ада, въ Рай!?“...⁴⁰ Впрочем, мисълта за безсмъртие не занимава дълго Апостола. В своите писма той повече не се спира върху нея,

Време за мечти няма. Трябва да се действа непрестанно и без отдиш. Суровата действителност поставя непрекъснато нови задачи пред Апостола. Необходими са средства, за да се въоръжи народа. Пари и оръжие – ето задачата, която той трябва да разреши час по-скоро. „Друго още едно се явява, безъ което сж още повече неможе: то е пари, пари и пари!! Има ли хора па и пари? на тіа питанія сме готови за първото, че имаме, и то е най-главнѣя матеріалъ? а второто нѣмаме иоще, отъ днесъ туря са първото и ще (ся) намѣри второто“⁴¹, заявява Апостолът още в първите месеци на новата година. „Сега смеса заловили както трябва на работа, нѣкаса зберемъ и съ пари, че тогава видящимъ какво ще работимъ; паритеса водителъ на всичко“... пише той на Данаил Хр. Попов. „Отъ днесъ ще ние работата да трѣсимъ парити“. Необходимите средства ще се съберат „отъ Българитъ за въ Българско“.⁴² От името на привременното правителство се изпращат поканителни писма до имотни българи. „Идемъ съ настоящето си да Ви молимъ да благоволитъ да пожертвовате за народнѣи ни жертвеникъ ... за които ще Ви ся даде единъ билетъ отъ Привременното Българско Правителство, което ще и отговаря за тѣхъ“ ... В името на свободата пред „народнѣи ни жертвеникъ“ трябва да се направят всички жертви: „Нъ ще кажитъ нѣмаме готови? подъ лихва са или въ стока, то и Вій трѣба да земе тѣ лихва или продайтъ стока на какъвто и да е начинъ, та да платитъ първѣитъ си дългъ Богу и на отечеството си“. Накрай Апостолът по-скоро предупреждава,

отколкото да заплашва: „Ако ли въ противенъ случай недай Боже! да сте отъ лошитъ и народоубійци хора идитъ и обадите на турското правителство писмото ни или чіовѣкътъ който ще Ви ся представи за решителнѣй Ви отговоръ го предадете, въобразетъ си каква мѣзда ще Ви ся въздаде, нѣма да ся осетитъ кога ще сте лишени отъ животъ и то не само Ви нъ и цѣлото Ви домородство“.⁴³ Това е прелюдията към терора. Апостолът е избрал лицата, които трябва да връчат писмата и съберат парите.

Надеждите обаче не се оправдават. Имотните остават равнодушни към свободата и чужди на делото на комитета. Квитанциите и печатът, както знаем, се забавят много и на свой ред попречват на този почин на организацията. Резултатът е нищожен. На 21 юли 1871 год. председателят на централния комитет в Ловеч Иван Драсов пише на Данаил Хр. Попов: „А пжкъ за жалость още неможихмы отъ нигдѣ да ископчимъ нито една парж; само сми въ надеждж, че кога и въ кой день ще ся усяществу тая надѣждж незнамъ! Съ една рѣчь планове доста сми ги предначъртали и всѣкы день почти ся опитвами, нъ още нѣма нищо. Отъ писмата нѣй тукъ дадохмы на двоица троица, нъ удовлетворителенъ отговоръ нѣмамы“.⁴⁴

Липсата на пари спъва работата на организацията. „Сега“, признава сам Апостолът, „кажете ни отъ де по-скоро да намѣримъ пари? защото досега самъ работилъ бѣсъ пари и затоваса едвамъ види работата ни“. С горчивата мѣка на разочарованието той заявява: „Друго спасение нѣма, освѣнъ да продадеме и ризитъ си, та да се сдобиемъ до срѣдства и да заиграемъ нашето си хоро! ... Безъ пары нищо нѣма да направимъ“.⁴⁵

Мисълта да прибегне до революционния терор, за да се снабди с необходимите средства, не му е чужда. Той знае обаче какви големи опасности крие терорът, и затова го избягва най-грижливо до момента, когато вижда изчерпани всички възможности за снабдяване с пари. „Сега да стана съ по вѣрнитиси юнаци и да тръгна чрѣзъ Басканлжци да събирамъ пари? то хубаво защото знамъ на кого трябва да са нападни, ама ако паднатъ отъ насъ мрътви, какво правимъ безъ тѣя хора? може дападнатъ и най-добритени безъ коитоса ниможе

да са работи? а пакъ ако падни нидай Боже някой раненъ и го уловятъ, па искажи всичко, какво работимъ въче?⁴⁶

Сега обаче всичките възможности все още не са изчерпани. Той сам се заема да събере средства от предимно познати нему чорбаджии.⁴⁷ С редица писма той се обръща към тях, като ги зове да подкрепят материално народното дело. Писмата имат заплашителен характер и отразяват духа на революционния тероризъм. Заплахата обаче стои на заден план. За Апостола е важно чорбаджиите сами да се убедят в необходимостта от жертви за народното дело. Затова той се стреми да събуди съзнанието им за дълг и се обръща към тях като към българи, „чювъци и християни“. Той разчита на техния патриотизъм и иска да ги спечели с разум и убеждение. Жертвите, които се искат от тях, са необходими за „нашитъ общи и най-святи! работи за чювъкътъ, както го е създала природатъ, чякъ до смъръ, да му бжди едничкатъ грижъ... да бждъ Господаръ „съ (на) всичкити си права... Пръвата длъжностъ“ на всеки човек, убеждава Апостолът чорбаджиите, е „да мисли за народатси“, а първата му грижа е да се бори за неговата свобода: „да го извадж(тъ) къмъ даденіятъ му пжъ, ако е той налѣгнатъ отъ други, каквато смѣнія българитъ, най-тѣжко, и най-гнуснаво налѣгнати отъ проклѣтіятъ Агарянецъ! и тѣрпимъ сѣки день мжки и гнусоти най-противни на чювъчеството, и на свободатъ на съвъстѣтъ!!

На кои ли капатъ тія сиротински крѣвави сълзи? дѣто ся лѣятъ сѣки день предъ Бога, да ги избави отъ мръснитѣ ржцѣ! които имъ грабжтъ секи день изъ устата хлябатъ! и мрътъ отглади. Турчжтъ децата имъ! безчестатъ по младитѣ, и дѣщеритѣ иму!⁴⁸

Като им разкрива ужаса на робската неволя, той изтъква същевременно, че отговорността за това положение тежи върху всички: „мислитъ ли че ній остажмъ невинни въ това? не!.. никакъ!.. ній... и най-много Вій чорбаджіитъ ни стѣ ли причинатъ да стои това безаконіе! и проклѣто зрѣлище прѣдъ насъ!?! дали крѣвавитъ имъ сълзи ся ни лѣжтъ прѣдъ Бога на нашитъ глави!?! Глѣдайтъ, чи ще бждитъ отговорни и предъ народа и предъ Бога“.⁴⁹ Жертвите, които ще направят,

не ще отидат напразно. Те ще бъдат възнаградени с богатата на свободата и с вечната признателност на потомството. Историята ще отдаде всекому заслуженото. От богатите не се иска много. Те ще понесат само малък дял от общите жертви, като подкрепят материално народното дело. „Забелязано от памтивъка, какво такова нящо да сж извърши стои въ рѣцѣти на младитѣ и въ парити на чіорбаджитѣ“. Като ги упреква, че те отдавна е трябвало да сторят това, защото „и сами разбиратѣ че безъ пари ся не върши“, той на край порицава тяхното равнодушие и изтъква кървавите жертви, които народните дейци дават за свободата. „Единъ чисто народенъ юнакъ, сто чіорбаджій не можѣтъ да го откупятъ: пжкъ ній дадохме, и даваме още таквись жъртви, за чіорбаджійски кефъ! и пакъ са ни сазиматѣ, нъ още глѣдатѣ на тяхъ хладно-кръвно, и наричатѣ ги чяпкжни??? – пжкъ глѣдай чудо! отъ реченити ви чяпкжни колко(то) мрѣтъ по много ставатѣ, отъ колкото страдатѣ по много сж распалватѣ; и зели ся сж на други умъ! на! както виждатѣ; повече щѣтъ мрѣтъ, нъ и работата щѣтъ свѣршѣтъ“. Време за празни одумки няма. „Сѣга, и сѣки пжтъ Ви свѣршваме, защото само съ Васъ работата ни ние! дѣсетъ години става отъ какъ Ви чякамъ, и жъртва на бесила давахмѣ, и въ Діаръ Бекиръ сѣка годинѣ прашамъ само за Васъ богатитѣ, да ся земяхтѣ за умъ и разумъ и да свѣршяхтѣ това, за което Ви карае днесъ!“ Сега вече Апостолътъ предупреждава. Денятъ на общонародното въстание, който приближава, ще бѣде и ден на справедливо възмездие. Тогава от всекиго ще се иска отчет и тежко томува, който нищо не е направил за своя народ: „У когото няма работа, грозно ще се наказва, а фамиліята му ще бѣде изгонена изъ Българско“. Заплахата му е решителна и твърда. „Чякахме Ви да усѣтитѣ горѣщитѣ сълзи на Бѣдніятни народъ, който е вѣче въ крайно тѣгло! то, не!... Вія му пійтѣ іоше кръвтѣ, и прѣдаватѣ ги на мрѣснитѣ мжчителъ. Разберетѣ! решисме са вѣче! ... или да ви събѣрѣмъ или да Ви поразиму! и то съ едно доброутро, или добѣръ вѣчеръ... както шетѣ!“ пише той до друг чорбаджия въ Карлово, „или сто и петдесѣтътъ лири ще Ві бждат по мили или вѣченъ животъ съ цѣлѣтѣ Ви фамилія“.⁵⁰

Смъртната заплаха е последно и крайно средство. Комитетът има право да осигури на всяка цена средства за народната революция. Апостолът обаче предпочита да приобщи чорбаджиите към делото на народа. Той желае да ги види на своя фронт като съзнателни привърженици, които сами трябва да подкрепят материално освободителната борба.

Народът се готви за борба, която ще реши веднаж за винаги неговата съдба. Преди всичко той трябва да бъде добре въоръжен. Парите са необходими, за да се набави нужното оръжие. „Работата ни за сега въ Българско“, пише Апостолът на Данаил Хр. Попов от 5 февруари 1871 год., „е тъй: да тръсимъ сръдство да си купимъ отъ по-чистото оржжіе пушки, до четири петъ хиляди... А одде и какъ ще ги принесемъ това ние май мжничко?“ Но и тази трудност лесно ще се преодолее, стига „веднашъ да са здобіемъ съ пари“.⁵¹ Апостолът не си прави илюзии. За да се поведе борбата с успех, необходимо е много оръжие. Три месеца по-късно, след като напразно е очаквал толкова време квитанциите и преди да предприеме второто си пътуване, той пише на Данаил Хр. Попов: „Ако бѣха испроводини нѣщата, сега щяхъ съ едно заби каляни да свърши, което има да са върши? а сега ще са продължи още три месеца съ второто ми пѣтуваніе: Пжкъ парити трябва да ги имами готови на 15 Августъ, тж на 15 септемвріа да купимъ оржжіе отъ което исками, и колкото можимъ да купимъ? така то крожъ, щото съ сто-хиляди пушки можимъ да се снабдимъ ако сми въ състояніе; и дето исками да си ги разпоставимъ изъ Българско, безъ да ни догади Правителството. Ако това времѣ прискочимъ, ни сжмъ сигоренъ за (въ) друго времѣ да можимъ така тихо да си извършимъ работата.“⁵²

Средствата обаче не позволяват да се закупи по-голямо количество оръжие, та централният комитет се вижда принуден да поръча на Данаил Хр. Попов да купи за негова сметка от Влашко 50 револвера с 15,000 куршума.⁵³ Изпълнението на поръчката се бави, та Иван Драсов подсеца няколко пъти Данаил Хр. Попов да побърза с изпращане на „стокжтж“.⁵⁴ Най-сетне в края на септември револверите са пренесени благополучно в Ловеч с 3,800 куршуми вместо с 15,000.⁵⁵ От тая по-

рчка централният комитет задлъжнява на Данаил Хр. Попов с 984 1/2 гроша. Макар безпаричието да е по-голямо през първата половина на годината, на 29 септември Апостолът пише на Данаил Хр. Попов: „Тритъ пушки вѣче стѣ купили, нѣ като нямаме юще пари! то ще Ви мола баремъ за едната която е въ Плѣвенъ даж снабдите съ хиляда коршуми, и даж задържите още двѣ или три недели, надявамса до тогава дано са улеснѣж, и да ви прата парите, юще, и съ лихвата на парите заколкото време ж дръжитѣ. И сега нѣ е много нужна, защото някакъ по съ живо сърце (ще) отвождамъ по пѣтътъ си, може би да ми откупи нейде и животатъ юще веднѣжъ! нѣ какво ще права когато за сега юще нямамъ“.⁵⁶

Данаил Хр. Попов е писал на Ю. Н. Попов в Бялград за пушки. Последният го известява, че в сръбската столица могат да се закупят ѝ повече пушки, отколкото иска, но „най дубря ще бади като доиди или двама от вази защото тези работи ние възможно без лично разговор да са свършат“.⁵⁷ Николай М. Тошков от Одеса е купил сам пушки, които дава на Филип Тотю да ги предаде на организацията.⁵⁸ Апостолът обаче се сърди на Данаил Хр. Попов, че търсил пѣтища да пренесе тези пушки от Одеса през Сърбия. Не бива да се увеличава риска по пренасянето им, защото може „и безъ тяхъ да останимъ“, бележи той. Да не се рискува сега през Сърбия, ще дойде време и от там да се пренася; сега е по-важно „да видимъ какъ ще докараме нѣй отъ тукъ времѣто защото ако намъ ни уйдисва вѣй нищо ниможити направи“.⁵⁹ Мисълта на Апостола е да не се избързва с пренасяне на оръжие, докато не се отстрани и най-малкия риск не само на границата, но и после, вътре в страната. Трудностите се увеличават и от липса на пари. „Сава ни бележи“, пише Иван Драсов на Данаил Хр. Попов, „че билъ безъ работж и че щѣлъ да влѣзе въ подозрѣніе ако доди още нѣкой пѣтъ при Васъ, и за пренасяніе-то на стокж-тж ни белѣжатъ да му диримъ колая. Съ еднѣ думж той не може. Причината съ която са извинява е: че безъ работж като ходи и дохожда непременно ще влѣзе въ подозрѣніе; наистина това си е така, нѣ що брате и нѣй отъ тукъ да сторимъ, не сме слѣнце за да огрѣемъ всичкий-тъ Бѣл-

гарскы народецъ, нѣмаме днесъ нито аспра, за да му дадемъ нѣколко за да купи нѣщо да прекара и да донесе отъ стокж-тж ни“. По-нататък Драсов моли Данаил Хр. Попов да намери той там „нѣкоя работж та- дано покрай нея ся пренесеше и стокж-тж“, защото „е много нужна“.⁶⁰

Не само при пренасяне на оръжието, но дори и при пренасяне на комитетската кореспонденция се явяват големи затруднения. На организацията е необходим постоянен куриер, който редовно да пренася пощата. Повече от всички Апостолът съзнава тая необходимост и повече от всички страда от липсата на такова лице. Но за уреждането на тая служба трябва пари. „И въ двѣты си пишешъ ни“, обажда се Апостолът на Данаил Хр. Попов някъде от Тракия с писмо от 6 юли, „защо си ни улѣснимъ хора за прѣнасяніе и донасяніе писма почѣсто; това смѣ го приказвали и ния отъ когато стѣ го заказвали и вія, а съ какво ся наряджатъ хора; нали съ пары! пжкъ до сѣга сми вършили безъ пары, и сѣга смѣ пакъ безъ пары. Или ще кажи ты, съ колко пары- ся наряджатъ такыва хора!“ Апостолът е враг на празната кореспонденция, затова отговаря с решително! „Не; ако работжтж е за тия хора, да ся наряджатъ, па да зимами и да даваме само съ голи кориспонденціи, да ся питами, вий какво мислити, а ний какво правимъ? то е лесно; нѣ подиръ алекимъ селямъ и още има работы които трябва по напрѣдъ отъ това; ни смѣ Ви и поминали затяхъ работы, защото като нямами пары, ний мълчимъ... За пренасяніе на писмата ни човѣкъ, ще наряддимъ, като се сдобіемъ съ пары, и то може твърдѣ скоро да ся наряди и друго и друго“.⁶¹

Безпаричието продължава да преследва Апостола. Чорбаджиите остават глухи на неговия зов. Положените усилия отиват напраздно. Липсата на средства спъва цялата му работа. Суровата действителност принуждава Апостола да прибегне до революционния терор. Той е единственият път, който остава на организацията и тя неизбежно тръгва по него. „До сѣга мжчно ми бѣше за всичко“, пише Апостолът на Данаил Хр. Попов, „защото се парыты ми ся прѣчили; а отъ днесъ оставямъ другыты работы малко слабо, та ще обърна внимание за пари, мжчно? нѣ нѣма какво да ся прави? Я кырава

я морава ще бждѣ“. ⁶² До това убеждение идва цялата организация. „Братъ Ви пжкъ“, пише Иван Драсов на Данаил Хр. Попов, „ни белѣжи, че былъ похарчилъ повече отъ колко-то сме дали отъ тука на Сав. и иска да му гы пратимъ, незнаемъ вѣчъ какво да имъ отговаряи ній отъ тукъ давахмы и давахмы, тѣ пжкъ отъ тамо зашто ли непожертвуватъ нещичко незнаемъ. Те всичкы от тамо ся свили и чакатъ всичко отъ насъ, всичко всичко! пустити пары не ни даватъ да вървимъ по-скоро, но добъръ Богъ! Тыя дни ще ударимъ яйца на масло, пжкъ каквото ще да става“. ⁶³

Това е началото на терора. Апостолът е решил с всички възможни начини да се сдобие с необходимите му средства: „Туряи ся вѣче да търсиме пары тыподъ какъвто начинъ вѣче можемъ... Вище чрѣзъ Вашитѣ тайни юнаци за Пари!“ пише той на сливенци, „отъ недобри, т. е. чіорбаджій ездници и ненародниі които не искатъ да зематъ участіе въ народното дѣло, а предаватъ – трябва и да сж убиватъ съ врѣме“. ⁶⁴ По всичко личи, че той е взел това решение след дълго обмисляне и продължителна вътрешна борба. Той е изпитал всички начини и сега без особена охота е принуден да избере този път като единствена и последна възможност. Фактически организацията пристъпва към терористически действия едва на следната година. Апостолът възпира още за дълго дейците от бруталността на тероризма и предпочита „чисто народно“, както сам се изразява, да събира пари. На 27 юли 1871 год. той пише на Марин п. Луканов: „И ній отъ тукъ ще глѣдами по чисто народно съ писмата и печатъ-тъ да съберемъ по-скоро еднж суммж да отидемъ на узунджово дано ся снабдехми отъ какво годѣ оржжіе. Прѣди панахыратъ нѣкой день по напрѣдъ ако (се) сдобияхми съ пары-тъ то може да ся отиде и въ Цариградъ за да искараи и Американска“. ⁶⁵ Това писмо, което уяснява окончателно становището на Апостола върху революциония терор, съдържа и някои фактични указания, върху които ние ще се спрем по-късно.

Парите са необходими за делото. А сам той, който разполага с всички средства на организацията, живее като аскет. Със своята нравствена чистота той е истински девственник: физически и духовно. Хлевоустата

мълва нито в негово време, нито по-късно не хвърля дори сянка от подозрение върху чистотата на неговия личен живот. Със своя висок морал той заразява всички, с които го събира делото или животът.

Идеалният образ на Апостола изпъква с удивителна яркост в светлината на неговия бележник. С трогателна грижливост той записва и най-дребните разходи. Неговата невероятна добросъвестност в това отношение се вижда от следната сметка, която същевременно сочи и най-значителния разход, направен за лични нужди.

Мои разноски

обувки кжрски съ подкови	31
за дрехи	234
фесъ	21
чурапи	6
цжклина сахар	2.2
за салепъ почерпих и други	2.30
за Баня съ юще единъ другар	2.1/2
игли	1/2
за ризи	130
копчета за ризи	4
шикеръ	4
за Балтонатми кожи	10
шекеръ кааве	5
антерия и фланела иляче	78
шуба съ подплата и панталони	190.10
шикеръ	
гребенъ	2.20
котия за оглѣ.	30
ябалки	1 1/5
брьснато	2 ⁶⁶

Фанатичната точност, с която записва своите сметки, разкрива пред нас не само неговата честност, но и изумителната простота на живота, който води. Обикновеното му ядене по пътя се състои от маслини и „рапонъ“ или маслини и ябълки.⁶⁷ В своите пътувания през 1871 и 1872 год. той купува само веднаж яйца и три пъти пастърма.⁶⁸ За същото това време той си позволява само един единствен път разточителството да пие боза (разходът за нея е

означен с нула), друг път да купи за 2.2 гр. „цжклина сахар“, която в онова време не се ядеше за удоволствие, освен това да купи още леблебии и стафиди за 1 гр. и най-сетне е принуден да вземе „небетъ шикер за кашлица“ (2 $\frac{1}{2}$ гр.).⁶⁹ С известна неловкост той отбелязва разходите, които е принуден да прави по пътя, за да черпи с кафе пазачите на проходите: „по кулити щеш ни щеш за кааве...“⁷⁰ В разстояние на пет месеца от 25 ноември 1871 год. до 7 май 1872 год. неговият личен разход е 848.10 гр., което прави месечно 169•62 гр., или дневно – 5.65 гр. Но и тия разходи не са напълно негови, защото те са правени: „кога съ трима, кога съ двама твърде малко дни сжмъ билъ сами въ едно денонощје съ конѣтъ“.⁷¹ За същото това време, което не е изрично указано в сметката, той е събрал 11,643 гр.

Не само съзнанието за отговорност ръководи Апостола в отношението му към обществените средства, но и силно развито социално чувство. Твърде характерна в това отношение е сметката, която Апостолът води за последното си пътуване през 1871 год.

въ София за Дими.	42
въ враждебна Софійско	7
на Димитра кога да върниши хататъ	
въ София	126
на Панега на ханатъ	13
въ Гл. два конака	10.30
въ Червени брякъ по коледа за	
два вѣчера	12
въ Телишъ	3
за хататъ	3150
на Савата за харчъ	21
въ Плевенъ испроводякъ кафе и	
други дребни	5
за фесъ за мене	21
по Св. василь додоха да ми Чиститатъ	
народни деца	8
на сирота жена при която намирамъ	
прибежище въ жлъ случай пжкъ	
сирота няма отъ де	105
	4982 ⁷²

Личният разход на Апостола за Коледа не се различава от всекидневния. За него е по-важно да зарадва децата „народни“, дошли да го поздравят за св. Василий и да помогне на една сирота жена, в чийто дом е намирал прибежище.

Апостолът не търгува със своя патриотизъм. Той дори не се препитава с него. В естествената простота и аскетична строгост на неговия живот няма нито поза, нито демагогия. Еднакво велик и в големите и в малките прояви на своя дух, той съчетава в себе си най-големите добродетели на своя народ.

II.

През това време, когато полага всички усилия, за да намери необходимите му средства, Апостолът е принуден да води борба на няколко фронта.

Своеволието на старите войводи Панайот Хитов и Филип Тотьо, които не можаха да преодолеят стария начин на мислене и действие, внася разединение в делото. Апостолът се разправя дълго време с двамата войводи, които напразно увещава да подадат ръка за задружни действия. Той е принуден да води обширна преписка и, отегчен от тези разpravии, пише на своя довереник в Турно Магурели: „Съ тиі послѣдните ни писма, или ще заврѣжемъ работата ни до тукъ съсъ тяхъ, или ще слѣдва. Нужно, като на таквись хора, да имса каже напослѣдокъ подробно нуждитъ ни за (народа); че и тій са биле спжнката на сичките ни работи. Това ще ни бжди за фактъ предъ народа, че ній ни сме биле криви, а тій(.) предлагали сме имъ, молили смеги, а ни са щели, или са работили по свое знаніе, а не по наше искане“.⁷³

Още в края на 1870 год. Филип Тотьо, който живее по това време в Одеса, изпраща едно твърде интересно писмо на Иван Кършовски. След като обяснява, че гоненията във Влашко са го прокудили в Русия, той уверява приятеля си: „Азъ съкога съмъ былъ Българинъ и вѣчно ще си останж Българинъ“. С дейците от България той е съгласен само по отношение независимостта на освободителното движение: „Не, не брате“, пише той на Кършовски, „днесъ му е врѣмято, а не да ча-

каме да дойдатъ да ни освободатъ други-тъ държави. Който чака да доиди еди кой си царь да ни освободи, той ни желай да е свободенъ, нъ желай да промѣни господаретъ си на другъ тиранинъ“.⁷⁴ Това уж твърдо негово становище не му пречи по-късно да търси чрез Н. М. Тошков помощта на Русия. Филип Тотю не може да разбере същината на народната революция и недоумява, защо Апостолътъ настоява за подготвяне на много офицери. „Сѣкій единъ честенъ и благороденъ Българинъ никога не трѣбува да мисли, че като сж изучимъ въ военно изкуство тогава да трѣгнимъ и фанимъ оружіе да сж освободимъ“. Затова, след като дава исканите от Апостола сведения за военното училище в Одеса, той бележи: „нъ ный ако чакаме синца да излѣземъ офицеры, то ный чрѣзъ сто години нѣма можимъ да сж освободимъ“.⁷⁵ Сам той се чувствува хъш и затова е убеден, че, „само той народъ кой-то се подъ иго (намира) друго нему спасенье нѣма освѣнъ да станы хъшовскы и тогава свобода топла да добіе“. За него друга възможност няма, освен „да ся стегниме юнашки, па да ся хопниме исполински и да хукнеме въ душманска-та тълпа въ заключеніе... Азъ вы питамя“, завършва хвърковатиятъ войвода, „молж ви кажи ми има ли тамъ у васъ около двѣ или три хиляди души, които да чувствоватъ днесъ да вървимъ да гы калимъ“.⁷⁶

Апостолътъ не е изненадан от намерението на Филип Тотю да мине „прѣзъ лѣтото за въ Балкантъ“. Той не му се сърди, нито изтъква опасностите, които крие една подобна акция за народното дело. За него е по-важно да го убеди в необходимостта от предварително разбирателство: „Праволие да рѣшавате сами като знаете че и въ Българско са работи? мисла не!“⁷⁷

Самолюбието на бившия войвода не може да се помири с едно положение, което го обезличава като водач. Ето защо той е склонен да отрича всички. Към Апостолътъ обаче, дори и когато не разбира още неговото дело, той изпитва уважение. На 20 февруари 1871 год. той пише на Данаил Хр. Попов: „Дѣйствително азъ памнѣхъ да имамъ съ васъ народни кореспонденцій, но яко вый пристаните да сж придържавате съ Букурещкитѣ вагабонды было млади было стары, които сѣкій единъ отъ тѣхъ ищжтъ да бжджтъ царе, кнезове и по

добны титоли. Тѣхното властолюбіе, корыстолюбіе и пусы мечты накарватъ ги до безуміе да лудежтъ“. И той настоява пред Данаил Хр. Попов да се „откажи отъ букурешките българи, защото тій нежелаятъ добро-то на Отечество-то си, спорѣдъ като видими Дѣлата имъ“. Тотъ не вярва и в сътрудничеството на Панайота, който „вече станалъ български дипломатъ, съ кого-то като насъ хора не сж приети отъ негова свѣтлость. Панаіотъ, брате е човѣкъ высокъ слѣдва за Европейските политики и за конфиренціитъ“. В края на писмото си той бележи: „Гордостта на Панаіота е тая, че той въ Сърбія ищеше да стрѣля діакона а днесъ діакона доказа и старай сж повече да докажи врѣдностъ си, а сега Панаіотъ не е достоинъ и царвуля му да обърни на опаки“. Тия няколко реда сочат не само една промяна в отношението му към делото на Апостола, но разкриват и една неизвестна подробност из живота на последния, твърде интересна, наистина, но за която нищо повече не знаем.

Това писмо на Филип Тотя достига до Апостола и му дава повод да се изкаже по въпроса за водачеството и морала на дейците в знаменитото си писмо от 1 март 1871 год., върху което ние се спряхме надълго в началото на настоящата глава.

Старият хайдутин е разбрал и оценил вече делото на Апостола, за когото иска „тжчны извѣстія“, както и да знае, „до колко е успѣлъ въ предпріятіето си“. ⁷⁸ На 1 април той пише на Иван Г. х. Кършовски: „Писмо-то на Львскіи, (от 1. III. 1871 г. – н. б.) получихъ на 23 мартъ, кой-то като го прочетохъ сичко точно разумѣхъ. Радвамъ ся на Львскій че той неуморно ся труди за общо-то благоденствіе. Моляж Бога да но му Господъ подѣри дълги дни и го запазва отъ неприятелите... Истена какъ то пиши Львскій работа-та е добра. Ако има нѣкои опасни извѣстія отъ Львскій извѣстети ми, за да ся съобразявамъ съ моитѣ предначѣртанія“. ⁷⁹ Найсетне Филип Тотъ прекланя глава пред делото на Апостола и се поставя един вид на разположение на организацията: „Въ едно-дружній ми Брате Филипе! Въ Одеса“, се обръща Апостолътъ към него на 18 април, „съчувствоваме ви гдѣто ни подаватъ ржжж отъ тамъ та

да работимъ въ едно! Богъ нѣка е напѣдъ и имъ Българско да е Войвода“.⁸⁰

Борбата обаче, която Апостолътъ води с Панайот Хитов, е дълга и упорита. Тоя класически представител от епохата на хайдушкия романтизмъ, с богат опит и голямо име, остава упорито и до край почти на страна от делото на Апостола. Старият войвода не прекланя глава пред своя някогашен знаменосец. Свикнал само да заповядва, той остава верен на себе си и не желае да се подчини на повелята на новото време. Неговото съзнание остава чуждо на необходимостта от бавна и продължителна подготовка за борбата, защото той не може да прецени правилно ролята на най-важния фактор в революцията — народа. За него четата до край си остава най-надеждното средство в борбата за свобода, а вярата му в чуждата помощ никога не го напуска. Големият му опит и практичен ум от друга страна го правят сдържан и недоверчив.

Апостолътъ полага върховни усилия, за да го вкара в пътя на народната революция. Като препраща едно от първите негови писма през тая година до П. Хитов, Данаил Хр. Попов се вижда принуден на свой ред да предупреди старейшината на народните войводи: „Вжрху всичките тыя ето какво ще Вы докажаме пакъ Ный отъ тукъ, и то не отъ нашъ странъ, но отъ странъ на отсрѣщните ны общы дѣйцы. Каквото и да работите Вия самъ-си не ще бжде пріето отъ тѣхъ, ако не бждете въ споразумѣніе съ тѣхъ и да вжрвите какъ то тѣ оттамо виждатъ чи е нужно на сж вжрви, а пакъ Вый ако сте съ Чисто народно чувство и не сте Человѣкъ съ пристрастіе, трѣбва за общото добро да сж съобразите съ тѣхните нарѣдбы наработы те, а иначе ако напримѣръ азъ искамъ да сж веде работата по мое мненіе, и то може за Първенство, тѣй сжщо или пакъ ваша милость и други поискатъ да сж веде работа та обща по тѣхно Мненіе, тогава брате нищо нищо нищо, нѣма да направиме. Ный за сега искаме да работиме съгласно братски за общо то ны добро, а не да глѣдаме, за Первенства, това не мислете чи го казвамъ Вамъ, но за всякого едного Българина, чи после. Народътъ и Исторіята ны, ще отдадетъ всякому онова по достоинство то му. Ако слѣдваме да вжрвиме тѣй, ще

напрѣднеме, а ако ли почнеме да тжрсиме Первенства, нищо нема да направиме, и ще бждеме отговорни и предъ Бога и предъ народътъ. Ето брате че Ви доказахъ доволно престранно работата какъ е почната, и знай чи добре отива, но само по тоя начинъ. Сега остава да сж мыслите и да вжршите работите си, Но имайте прѣдъ видътъ си горните ми казани отъ странж не моя, но отъ странж На Общійтъ Ны съборъ отсрѣщенъ“.⁸¹

Този документ, който в същност отразява мисълта на Апостола в писмото му до Филип Тотя от 1 март 1871 год., издава ясната и категорична воля на цялата организация. Единомислието и единодействието са абсолютно необходими за делото. И ако старейшината на народните войводи не може, или не иска да върви в крак с революционното движение, той не трябва да пречи, а още по-малко да вреди със своите действия. В народното дело няма място за лични амбиции, „първенства“. За „общото добро“ и успеха на делото е потребно братско съгласие, единство и дисциплина. Той трябва да направи своя избор между следните два пътя: или да се оттегли от историческата борба и да се свие в гнездото си на добре осигурен политически емигрант, или, ако е „съ чисто народно чувство“ и не е „Человѣкъ съ пристрастіе“, да се съобрази „за общото добро съ тѣхнитѣ нарѣдбы“, т. е. да се подчини на повелята на новото време.

Войводата обаче не бърза със своя избор. Той изчаква да види как ще се развият работите и запазва изгодното положение на независим деец, който предпочита да дава само съвети. Това поведение дразни Апостола. „Писмототи“, обръща се той към своя войвода, „отъ 17 Априлъ получихгу на 8 Маія, въ съдържаніето му нищо не разбрахъ, отъ каквото са надявахми чи ще ни явити безъ друго мненіето си, па и какво работити, и до десте изработили точно, и истинно? то не. Пишете че ми са радвате на работити ми като ма и съвѣтватѣ да са варда да не би направимъ някаква погрѣшка, защото времената ни носятъ сега погрѣшки? какъ си ми разбралъ работити чи ми са радвашъ тжй сляпо? и какъ разбирашъ времето! въ Влашко, и Сърбія, или Българско? за дето времето ни носило сега погрѣшки?

ако е за Българско! то времето е въ насъ, и ній сме въ врѣмето то насъ обрѣща, и ній него обрѣщаме (к. н.); а колкото за извѣнъ Българско, днесъ ни дава ми ухото си на никакви тѣхни обѣщанія“.⁸²

Подчертаната мисъл разкрива историческата пронителност на Апостола. В нея той „по народному, т. е. въ висша степен образно, просто и убедително“ дава израз, както прѣвъ изтъкна Тодор Павлов, „на идеята за единството на обективния и субективния фактори в революционното движение“⁸³. Но старейшината на народните войводи, който остава верен на старата хайдушка идеология и практика, крои някои свои планове, та Апостолът в същото писмо го пита: „Защо ще отидешъ въ Сърбія и защо искашъ да додишъ сами въ Стара-планина? Отъ тѣя ти планове твой, ходини и дохождани разбира са че ни не вярвашъ и затова ни ги и не разяснявашъ. Слѣдователно крѣйшъ отъ насъ, тогава и ній отъ тебе? а ако са ни крѣйшъ отъ насъ, тогава, съ просто сърце да заповядашъ при насъ, и ще видишъ де и какъ ще са изпълнатъ твоите и нашитѣ планове“.

Той го съветва, ако иска да върви „по нашето въ Българско мнѣние и сърце“, да отиде при Данаил Хр. Попов в Турно Магурели: „Тамъ ще намеришъ работити ни въ Българско, какъ вървятъ за сега, и де сочатъ. Тамъ ще ти прочитатъ всичкити писма, чи ако ти са ареса, върви съ насъ, ако ли не то разкажети вѣя пжкъ какъ подобре мислити, че да разглѣда ми и ній вашитѣ мисли, та ако одобримъ, нѣка вървимъ наедно. Инакъ ти сами да избирашъ планове, та да ни представишъ на Народното ни вишегласіе, тукъ въ Българско, дѣто вѣче отъ денъ на денъ зима коренъ Превременното ни Правителство, че вѣя не искатъ да чуйтѣ на неговиятъ гласъ, тогава то ще стои противъ васъ? Срещу което трябва умно да размислити, дето между таквись противности какво е ставало и до де нѣе докара(ло) та ти като чис(т)ъ Българинъ и уменъ Войвода, гледай, ти ли трябва да вървишъ по Народното вишегласіе както е избрало, или милони хора слѣдъ една глава“.

Писмото завършва с горещ зов за обща революционна работа и с проклетие към предателството: „Дай Боже съгласіе, и Любовъ, първо между Народнитѣ ни

главатари; пакъ име Българско нѣка е Войвода. Докрай нѣка бждж твой Братъ и Баирактаръ, ако си и ти съ насъ до смъртъ. Проклѣтъ да си въ Българското име, ако ти само извлечешъ сжщо изъ писмата ми, и кажишъ другиму, до като ни ти са е позволило отъ Превременото ни Правителство изъ Българско. Нищо ако ти не щешъ да вървишъ съ нази, пжкъ замълчишъ въ сичко щото си чулъ и видялъ отъ нази“.⁸⁴

Апостолътъ поставя въпросите ясно и категорично. Панайот Хитов обаче продължава да умува. Сега той настоява да се бърза, защото „ако са ния забавими“, пише той на Апостола, „боя са чи ще веч касно когато падним под дро ги господар“. При това той е убеден, че „никога ниможим са пригови как то исками заштото сме сиромаси дрого нашити богати хора дорде ни видатъ неш то поважно неш те земат у честия“.⁸⁵

Апостолътъ не закъснява да отговори на П. Хитов. На 29 септември той му пише едно от своите забележителни писма: „На това Ви отговаряме чи не трѣбва бързаніе, защото отъ 8 месеца време е, откакъ сме сж заловили да си работимъ по чисто български въ Българско, и да ся не облягами на вѣнжшни думи, отъ българии, които живеятъ изъ вѣнъ Българско, което всичко тяхно до сега било се лѣжж... Но іоще и опитъ ни показва чи бързата работа излиза ялова; а страхътъ, чи може да ни завлече поякъ господаръ, е май неумѣстенъ, защото е страхъ отъ много години у насъ та нѣкаго потърпимъ още малко времѣ; ній сто пжти по много бързаве отъ Васъ, защото пжтжтъ ніе изъ Българско, изподъ Баюнетиѣ неприятелски.

„Съгласни сме съ Васъ“, продължава Апостолътъ, „чи нивга не можимъ са приготви какго другитѣ сили; нъ по много сме приготвени отъ Другите въ Духатъ и естествената сила на Народатни, който е готовъ вѣче, и чяка на първиятъ знакъ на Т. Ц. К. щомъ като му са даде; нъ и твърде сме убедени чи трябва поне толкова да са приготвимъ, колкото е нужно да са предвиди една добра сетнинж въ предприетіето ни, защото въ нищо неприготвени, ще има сетнина нищо и наква!“⁸⁶

Деятелността на войводите вѣн от редовете на организацията вреди на делото. Тяхното място е в България, в непосредствена служба на народа. Апостолътъ му

поставя въпроса направо и открито: „А Васъ питаме: народъ да са приготви за бой, сами може ли да са приготви? или трѣбва главатарите му повѣче и по сигорно да го приготвятъ? като трябва и секи день да са намиратъ между него, да държатъ редъ, и тишинъ, още, ако би се случило и нѣкакво издаство въ неприятели ржцѣ!... да го зематъ назад? Не Брате! Приказвали сме върху това и вниманіе ни сте давали чи трябва всичкити войводи да си бждатъ въ Българско, защото извънъ носатъ вреда а не полза!...

Отъ сега ако ши бждитѣ съ насъ наедно въ работа, т. е. по заповѣтътъ на Т. Ц. К., няма вѣче да правитѣ никакви уговори съсъ отъ каквато и да е народност до кѣтто ни земитѣ припоржчителство отъ Ц. ни К. въ Б. който предварително ще ви ограничи въ думите; извънъ това на никакви уговори ни сж подписвами, отъ което и най лесно е да ни нанесе най-голямото побъркованіе; и такъвъ който не постѣпва така ние нашъ“.⁸⁷

Макар да се съгласява, че „главно е да са приготви ватре народа сас каквото може“, войводата взима грижата да се потруди „за отъ вън... и как то ще види ти копието отъ отговорат ми сас некои дроги провинци и отъ дрога народност ако одобрити“. При това той не храни голяма надежда в успеха на делото и признава, ако види, че „нема надежда отъ народа ще бада приноден да зема участія сас които имам угор да са биа за чи(уж)зда слобода ако несклони нашиятъ нарот за да са одапре ас ща ида сас унези които са бият за слобода ако вида чи от нашият нема надежда за бои“.⁸⁸ Старият войвода все още няма вярна представа за това, което се върши вътре в България и не престава да разчита на помощ отвън.

Намерението му да се бие за чужда свобода, ако се убеди „чи няма надежда отъ Народатни“, възмушава Апостолът. „Вій“, възразява му той, „добрѣ познавате нуждите на нашиятъ Народъ, знайте че малцина сж които ще го поведѣтъ, да са Бори за свободата си, а Вія за чуждатъ! пакъ ще кажѣ: чисто народніятъ чиликъ, Бори са до което вѣче времѣ (до когато може) да избави своѣтси Народъ понапредъ па тогава нѣка глѣда и на други! ако той не случи то трябва да умре въ народната си работа! тукъ е праведното разсѣжденіе“.

Апостолът не може да разбере мисълта на Хитова, когато му пише, че „тежко е на единъ Народъ да очаква от едно, или отъ нѣколко лица своето Благополучіе!“ Като допуска, че старият войвода се чувствава може би пренебрегнат, тъй като революционното движение се развива не по негов почин, Апостолът го уверява, че „всички задружно трябва да вършимъ всѣко нѣщо, което е за Народно освобождение“. Неговото дълбоко убеждение е, че срещу „нашите задружны силы неможе противостоя и на най силната стихія“. И още веднаж той го уверява изрично, че „дѣлата, които сж вършили до сега, и които има да са извършяватъ, било е и ще бжджтъ по вишегласіето на всичкити членове, които съставляватъ Т. Ц. К. а не по мненіето на тогова или оногова“. Накрай той го моли да се завърне в България час по-скоро, защото народното дело има нужда от усилията на всички дейци: „Ако желаете, елатеси защото напразни писма нямаме такова времѣ та да отговаряме... Гледайте чясъ напредъ да си додите въ Българско, чи си имамі много работа!... въ нашите рѣще стои да наредимъ; и приготвимъ всички“.⁸⁹

Зовът на Апостола обаче не намира сърдечен отзвук, и неговите усилия да склони и привлече към своето дело Хитова остават напразни. Войводата не бърза, па и няма намерение да се завърне в България. Но все пак трябва да признаем, че той не остава съвсем глух и чужд на това, което се върши в страната. Твърде горд и честолубив, той не иска да остане назад от своето време и прави опит да преобрази досегашния си начин на действие, като излиза с нов план за борба. Този несполучлив опит е последният героичен напѣн на умиращото хайдутство. Животът отдавна бе казал своята дума, и колелото на историята следваше неотклонно пътя, начертан от Апостола.

Своя нов план Панайот Хитов излага в писмото си до своята дружина в Сливен от 23 ноември 1871 год. „Вій“, обръща се войводата към старата си гвардия, „трѣбва да ся съберете и да ся договоригѣ заедно съ онѣзи, които Ви донасягѣ писмо-то ми и съ тѣхъ заедно да кажете, че сте съгласни на едно мнѣніе... Азъ съмъ увѣренъ че ви всѣкога сте били готови, но сега трѣбва на други начинъ да ся работи, ако искамы по-

сигорно да постигнемъ цѣль-тж си. За това не смы могли да напръднимъ, защо-то градоветъ не сж были въ споразумѣніе помежду си“. Те трябва „да ся подигнатъ за единъ пжтъ... Братія, глѣдайте, както трѣба да ся работи, трѣба планъ да ся направи за събиране на пари и хора“.

Тая точка от „новия“ план на Хитова ще се осъществи, като „всякой юнакъ трѣба да си купи пушкж и барутъ, да направи фишеци“ и се снабди с всички „войнишки потребности“. Не само грижата за въоръжение, но и подготовката за борба Хитов предоставя на личните усилия на всеки юнак, Най-важното е да се стреля добре. Ето защо по време на лов всеки трябва да се обучава „на нишанъ“.

Втората и най-съществена точка от „новия“ план на Хитова е „да ся глѣда какъ ще да ся сбержтъ (за юнаците става дума) на едно мѣсто. А ето какъ най-лесно: да гледате около петровъ-день защото е тогази пълнж планинж-тж съ стокж, а вѣй Сливнелій-тж да гледате да оправите да става панаиря два пжти, както е и по Георгіевъ-день да бжде и на Петровъ-день, пжкъ тѣй на панаирѣтъ най-лѣсно можемъ да са сберемъ и можемъ отъ всѣко мѣсто да повиками хора да дойдатъ съ коне-тѣ си и съ оржжіе-то си, тѣй ще нарѣдимъ и по други мѣста.“⁹⁰

Явно е, че старият хайдутин не може да преодолее своя опит. Макар да е убеден, че градовете трябва „да ся подигнатъ за единъ пжтъ“ и че трябва също така да се приготвятъ и „селачи-тѣ“, П. Хитов си остава и сега толкова далеч от идеята на Апостола за национална революция, колкото и в началото на неговата дейност. За Хитова четата си остава и сега най-изпитаното и най-надеждно средство в борбата за свобода. Още по-ясно той разкрива мисълта си в края на черновата на същото писмо: „вий помислети чи ас със по 20 или, по 30 дрожина колко години ходих ис торско акогато сотра ще имам 5 или 10 хиледи какво мога да направа“.⁹¹

Хайдутският инстинкт на Хитова е по-силен от разума му. Старият войвода не смята да отстъпи и не иска да се предаде. Сега той бърза да спаси уж под ново знаме, каквото може от потъващия кораб на старото хайдутство. Напразни усилия! При това тежък

ревматизъм го събаря на легло. Той боледува дълго, и Апостолът, който го очаква напразно до края на годината, на 28 декември пише на Данаил Хр. Попов: „Братовче! Както виждаш въ писмата ни за П. Хитюва, и Ф. Тотъж, пишимъ чакъ отъ моѣжъ стърнж, а особито на Панайота да си доди!!! дето пише, чи, ако доджлъ щялъ, да нанисе вреда? това е негово шикалкавяние! ния му казахми: чи отъ вѣнъ като стои носи вреда, а като е вѣтри знаемъ какво ще нанисе“.⁹²

Що се отнася до сливенци, те дават заслужен и достоен отговор на своя бележит съгражданин и първоучител в борбата за свобода:... „Любезный друже П. Х. Въ Бѣлградъ.

За всичко що ни пишемъ, тое работа на Ц. К. и съ него трѣбва да се проумнѣйте, отъ гдѣто зависимъ както ний, тѣй и всички чяст. комит. водими отъ единъ законъ, който по вышегласіето на всичките ни е нарѣденъ и докѣтъ ся не съобразите съ законъ-тъ и поднесете писменно вашето учястіе честе членъ на Ц. К. и всички твой писма ще бжджтъ напразно, защото не смеемъ да имъ отговоримъ.

Въ това сжщото писмо отъ 23 двр. отъ миналата година (те му отговарят на 27 януари 1872 год., н. б.) пишети за дохаждане. Ный мислимъ че Ц. К. вие писалъ вече нѣколко пжти да додите защото Войводи ще трѣбватъ, спорѣдъ както ся работи. Ный сме намненіе да додите тукъ защото нашите тукъ имжтъ на Васъ по голѣмо довѣріе отколкото на други войводж“.⁹³

По-късно и сам ц. комитет в Ловеч упреква Хитова за това му писмо. Като му изпраща уставопроекта, комитетът в Ловеч на 10 януари 1872 год. пише на войводата: „Ви като бѣлгаринъ и прочутъ Воевода, споредъ писмата Ви разбирамы, че желаете да учяствувате въ народно-то ни дѣло, нъ трѣба непрѣменно да ся съобразите съ законъ тъ кого-то Ви сега пращамы, та да не давате гласъ и чястно да пишете отъ себѣ си какъ-то сте писали на Сливенци и др. за работы които само отъ Ц. Ком. – зависятъ, зачто то писаното Ви на Сливенцы е намъ противно“.⁹⁴

За действителното отношение на стария войвода към делото на Апостола както и за неговото лично самочувствие твърде красноречиво свидетелствува един

документ от по-късно време. След залавянето на Апостола Панайот Хитов пише на търновци в отговор на едно тяхно писмо от 16 януари 1873 год.: „Така сжщо се надевахъ и на Дякона, че неще да ма забрави, но негова милость нещеше нито да чуъ за менъ и за моите сжвети. Азъ са осждихъ и писахъ нѣколко пѣти да зема участие въ работите безъ дозволеніето отъ Ц. Б. К. защото мисляхъ въ себъ, че 15 годишната ми практика нещеше да бжде бѣзполезна за премилото ми отечество. Но на жалость че моите сжвети строго сж отбиха отъ Б. Ц. К. Но менъ ма пакъ жежаше сжрцето че неопитноста ще докара припетствіе на с(в)етата бждушность, но немаше какво да права... Азъ знаяхъ, че за моето мненіе и строги те ми сжвети всѣки мо укоряваше, но азъ немаше що да права освенъ тѣрпеніе“.⁹⁵ Стариат войвода прави една изповед. Той чувствува нужда да оправдае себе си и своето бездействие предъ съда на историята. Ние го разбираме напълно. Фактите обаче са против него.

III.

В тия тежки месеци, когато Апостолът работи без отдиш, за да разчисти окончателно пътя на революцията, той бе принуден да води борба и на фронта, който му откри емиграцията във Влашко. Тази борба, която характеризира отношенията му с емиграцията почти през цялата 1871 год., заема значително място в историята на революционното движение. Досега ние имаме няколко пъти случая да видим отблизо тези отношения. Време е да ги обхванем в тяхната цялост.

Още в началото на своята революционна дейност през 1868 год. Апостолът бе дълбоко разочарован от емиграцията във Влашко. Тя не се оказа годна да възприеме новите му идеи и, разяждана от умувания и несъгласия, не можа да се обедини в името на общия идеал. В неспособността ѝ да се издигне и превъзмогне себе си, Апостолът виждаше една от съществениите причини, поради които народното дело „е вървяло като жаба прѣзъ угаръ“. Читателят си спомня оная поразителна картина на емигрантската действителност във Влашко, която Апостолът рисувахе с болка в душата.

Вътрешните противоречия разкъсваха силите в раздори и сплетни, духът на разединение и фракционерство отслабваше волята за борба: „Послѣ хайде пжкъ еди кой си води срѣбска политика, та не бива съ него да се работи, други руска, трети турска, ето ти и обнародване въ вѣстниците, ту тоя оногози, онзи тогова, нашитѣ българи го казватъ говна и помяя. Азъ при тія комедій“, бележи той в заключение, „въ година време до нейде стояхъ да глѣдамъ и казахъ ви нѣколко пжти: нѣмаме хора въ Влашко и станахъ та си додохъ въ Българско. Така лие братія съдѣйственици? да ма проститѣ тукъ въ думитѣ ми, защото азъ и да ни искахъ да ви говора вече (за) това минало то писмото ви ма кара много повече да ви говора“. Със същото чувство на спотаена мѣка той пише и на Иван П. Кършовски, когато покъсно се връща назад към мислите и чувствата си, с които е напуснал Влашко: „Тамкашны-тъ ви работи като ма смутиха, и за менъ друго нѣмаше кво, защото азъ тамъ мѣжду всички ви бѣхъ най-простиатъ! и съ думи нѣможахмъ да са разберемъ, тогава мойжъ пътъ беше да си са върна за въ Българско и да си работимъ както ни стига умътъ че отъ васъ кому-то са хареса да върви съ насъ, той ще ни са обади и ній ще го приедемъ“.⁹⁶

В цялата си досегашна дейност Апостолът не пренебрегва нито веднаж емиграцията, която по традиция от миналото имаше пълна инициатива в ръководството на народните работи. Неговото дълбоко убеждение е, че дейците отвъд и отсам Дунава трябва да обсъждат заедно въпросите и да работят при взаимно зачитане и разбирателство. „Дай Боже да сте са зели за другъ умъ и разумъ“, пише Апостолът на българите от Плөөщ, „споредъ както виждамъ въ писмото ви, чи са грижитѣ да са сберемъ азъ отъ Българско, и вий изъ Влашко та да са разумеемъ по кой пжтъ трѣбва да вървимъ всички наедно; дай Боже и отъ сега нататъкъ да живѣете (да вървиме наедно, б. р.) ако вія сте са турили твърдо на тоя пжтъ вече“. Недоразуменията от миналото нямат значение за него. Важно е да се постигне единомислие и да се работи дружно за осъществяване на крайната цел. „При всичко като ви подаваме ржка и ній отъ Българско за да работимъ заедно, даваме ви и бе-

лѣжка, отъ (име на б. р.) Б. Р. Ц. К. въ Българія по вишесгласието какво най малко(то) нѣщо кога намѣритъ за добро да извършитъ тамъ, то напрѣдъ да ни явитъ да го разглѣдаме и нѣя, каквото и нѣй сме длѣжни да съобщимъ нашето (решение, б. р.) вамъ“.⁹⁷ Апостолътъ не отбягва от критика. Обаче, винаги прям и всякога откровен, той не обича заобикалките, хитруванията, сплетните. „Приписватемѣ“, пише той на Иван П. Хр. Кършовски, един от представителите на емиграцията в Пловещ, „какво въ очитъ си гридж-тж ни (не видя) пакъ косамъ-тъ, въ ваши тѣ очы виждамъ по лѣсно! Ти ако искренно ми казвашъ отъ горе на писмо-то си: Любезный ми брате! то тогава ни трѣбва таквось: бутани, и забикалки! нѣ кажи това и това тѣе грешката! та да са поправа ако съмъ чистъ човекъ! както и азъ за вашитъ най-малкы криволици, или по добре да кажя неразборій ни гы замѣлчавамъ! За Отечество работимъ Баіо! кажи ти мой ты и азъ твой ты кривицы, па да са поправиме, и се да си вървимъ іедно! ако ще бждемъ хора“.⁹⁸

Изостанали назад от историческия ход на освободителното движение, емигрантите от Пловещ нямаха и представа за това, което се вършеше в България „поредъ както ви глѣдамъ за сега въ писмото“, пише им Апостолътъ, „вѣя нищо не знайте отъ работитъ ни въ Българско до днесъ и какво работимъ? въ което се заключава моето и общото мнение въ Българско“. Затова той ги изпраща при Данаил Хр. Попов, с когото могат да разглеждат „всичко щото желяетъ да чуе отъ насъ изъ Българско; и които обича нѣка заповѣда при назъ и нѣй сме при него“.⁹⁹

Най-яркъ израз на зачитане съидейниците във Влашко Апостолътъ дава с образуването на Централния революционен комитет в Букурещ. Ако Апостолътъ искаше да запази за себе си първенство в ръководството на народното дело, той не би имал никакъв интерес да създава централен революционен комитет в Букурещ. Познаваме вече твърде добре Апостола, та не е нужно да доказваме явната несъстоятелност на едно подобно предположение. Па и защо ще пренебрегва емиграцията, чието сътрудничество той постоянно и до край желяе и търси. Наистина Централният комитет не разви почти

никаква дейност през цялата 1871 год. Той не можа да обедини и различните течения всред емиграцията, както не можа да заеме и онова място, което Апостолът му бе отредил в живота на организацията, но вината не бе негова.

Несъмнено, това разбиране ръководеше Апостолът и когато след провъзгласяването на Ловеч за център на вътрешната организация, той изпрати Марин п. Луканов и Иван Драсов във Влашко. Двамата делегати, които прекараха в Румъния около 12 дена и на 6 април 1871 год. се завърнаха в Ловеч, имаха за задача, както си спомня читателят, не само да изяснят смисъла и необходимостта на последния акт на Апостола: провъзгласяване на Ловеч за централен комитет на вътрешната организация, но да разгледат и уяснят отношенията на организацията с дейците от Влашко. Още повече, че към това време и сам Любен Каравелов призовава Апостола в Букурещ.¹⁰⁰ Чрез непосредствените представители на народа в България Апостолът целеше да изясни окончателно тези отношения. По тоя начин, като щадеше самолюбието на съидейниците отвъд Дунава, той искаше едновременно да им докаже, че не желае да действа самовластно и няма намерение да пренебрегва тяхното сътрудничество.

Все същата воля за сътрудничество вдъхновява Апостола и когато поиска мнението на отвъдните дейци върху уставопоекта, който им бе изпратил да прегледат. Неговото желание бе да види приобщени към делото на комитета усилията на всички дейци, които работеха въвн от България. И това бе не само едно желание, но дълбоко и искрено убеждение.

Емиграцията обаче не можа да превъзмогне себе си не само в оня важен момент, когато у Апостола бе узряла идеята за национална революция, но и сега, когато с такъв непостижим замах той твореше делото на комитета. Вместо насърчение той получи несъстоятелни упреци, вместо подкрепа – обидно подозрение и незачитане. „Бълъжитъ ми въ писмото си“, отговаря Апостолът на първото им обвинение, „иоще: какъ смея да права програма, и печатъ съ който да са разполагамъ въ Българско, безъ да са споразумея съ всичкитъ членове на дѣлото?“¹⁰¹

Обвинението е колкото дръзко, толкова и несъстоятелно. Тия честолюбци, които се смятат патентовани разпоредители с народното дело, остават равнодушни не само към първоначалните усилия на Апостола, но и сега все още не могат да разберат неговото дело; сами те нищо не вършат и понеже се чувствуват отхвърлени от течението на живота, държат отговорен Апостола за това свое положение и искат отчет от него. Опрян на мнозинството, той им отговаря със съдържано негодувание: „Я кажете ми (вие) съ двѣ думи, че и ний сме готови да ви кажемъ отъ послѣ изъ едно гърло, съ по многото гласове изъ Българско: съ кои членове (сте) въ дѣлото? въ Влашко (вие) които са днес показвате и колко ли сте души? и сега (ние) чакаме да са забѣлжитѣ; или по вишегласието трѣбва да се гледа въ самото мѣсто, за което и вий са туряте днесъ жертва? вчера не! било е и вчера, но съ думи“.¹⁰²

Обвинението, отправено му от същите дейци, които представляваха останките на Тайния централен комитет, че се води по Каравелова, Апостолът отхвърля с възмущение: „Преписвате ми, че ужъ отъ него (Л. Каравелов) чякаме програма, закони, печати и не знамъ какво си? съ една дума (приписвате ни че) от него са вода? отворетѣ си очитѣ хубаво въ писмата ми по кой редъ искаме тия работи, па и отъ кого и да би било тамъ отъ вазъ? и по одобрънието само на Каравелова, Ценова, Райнова, Живкова, Кръшовски и Д. Хр. Поповъ ли? или по одобрънието на тукашното ни вишегласие...“ Що се отнася за печата, който е поръчал във Влашко, той им заявява грубо: „Слѣдъ законите описвате ми и за печататъ, което не е за сега тамъ ваше знаяние. Тука го иска вишегласието, а като какво ще са разполага съ него, ви казахме, че за сега нѣма да знайтѣ, чакъ до като невидимъ двама на едно да са събирете и не (разберем) каква ще ви бжде работата? и до де ще иде?“ Той използва съобщението им, че „Свобода“ е спряла, за да ги изобличи още по-жестоко: „Па сега нѣма и С в о б о д а прѣзъ когото да си описвате маскарлжцитѣ да ви види Европа и всичка Българія, кой сме ния дѣловодителитѣ дете искаме да венчеемъ отечеството си съ з л а т н а с в о б о д а? тешко ни и горко отъ ваша тамъ помощ до сега“.¹⁰³

Апостолът брани енергично независимостта на вътрешната организация; „Мисла и надявамъ са да вървятъ по народното ни вишегласие, което е назначено вече така: Б. Р. Ц. К., е въ Българія, (к. н.) който до като не подпиши не вършимъ, разбрахте ли? ситиятъ на гладніятъ не знай колко хлѣбъ да му даде, затова са и пита гладніятъ, колко хлѣбъ искашъ? иоще по ясно: малкитъ рѣки се втичатъ въ поголѣмитъ и тѣй нататкъ всѣки разуменъ разбира и вѣй да разберете... Отъ сега нататкъ“, пише той малко по-късно на Ив. Кършовски, „е друго! кой-то иска да върви съ насъ, той трѣбва ни са забележи и законно да дойде при насъ“. А като изпраща писмото до българите в Пловещ, той пише до Данаил Хр. Попов: „Срѣщу отговоратни на Плоешкити писма, и вѣя отъ вашъ стѣрнж като членове на тайното ни Правителство, (и) съгласни съ нашето вишегласіе тукъ, да имъ искате решителенъ отговоръ, или съ насъ, или не! защото на неразбрани писма каквото имъ бѣше нацапано безъ разсѣдъ писмото, нашитъ тукъ членове четжтъ, и дреми имса; на такова писмо и като че нѣмса ще да отговарятъ“.

Като подхваща мисълта на Данаил Хр. Попов, че „отъ кожата имъ царвули не ставатъ“, той му пише на 27 юли от Пловдив: „Наистина както са утивали до сега ако тѣй отиватъ до край то намѣсто да ни помагатъ тѣй ще позбъркватъ безъ да са осѣщатъ. Това самъ имъ писвалъ и копіета имъ държя за бялъ дѣнь...! Голѣми прѣчки и убийства са на работитъ ни минали, и за напредъ такыва хора, пакъ казватъ и азъ съмъ Българинъ!...“ Той се надява в лична среща да изравни противоречията, които го разделят с дейците отвѣд Дунава:... „дано намѣряхмъ случай да приказваме лично, та сѣкы да земеше бележка щото да ни пропада въ работата си (с) никого съ какъв-то и да ся туря (в работа) па макаръ и да не (е) постоянствовалъ“.

На края на същото писмо той още веднаж подчертава независимостта на вътрешната организация: „Поздравѣте гы още отъ менъ какво че мѣе жялъ за дѣто іоще не ни подаватъ ръка въ работа-та ни? дали защо-то си работимъ чисто Българскы, и не искаме вѣче да са водимъ понѣкого извънъ Бъл-

гарско“ (к. н.) като така сае и одобрило отъ вишегласіето, и пакъ по вишегласіе, което ни са ареса отъ одвѣнъ, приймаме го, а на думи ни са основаваме ни за единъ дѣнъ да чякаме“.¹⁰⁴

Със своята забърканост, неустановеност и ненавист към Каравелова останките на Тайния комитет не можаха да разберат делото на Левски. И предпочетоха да подадат ръка на Панайот Хитов. На 2 октомври 1871 год. Райчо Попов пише на стария войвода: „Но ази ва моля за сичку тува колку по скору да сторите трудъ да ми са отговорите куиса спѣнките дету тѣй малчите, но саму (едно) ази вам казвам Бай Панаеоте! вие колкуту щете да мълчите но ази ма бори сувеста за общу добро иза тарговіята която ма яде отъ детински години куюту и щема изяде, да ни малча доде усещамъ чи още имамъ малку сирмища“. Ако обаче Панайот и сега замълчи и не му отговори, той ще прекъсне „сички снушения“ с „него и тогива други трудъ за да ся залавямъ сасъ други щеса мѣча дано уговоря тая занази свята търговія защотоуе доста дубра за нази саму уртаци верни да има чувекъ. Асамъ вече решенъ за тоя кяръ споретъ какту ти казахъ и устно: но желаяхъ сасъ вази защотоуе повече мисляхъ чи вие сте са трудили за доброто на народа но имаси кои дати учени тува добро и мисляхъ за тува да са заловимъ на търговія... защотоуе после малку време ще вкараме въ захланата да колиме увните“.¹⁰⁵

Останали сами, историческите величия от миналото чувствуват нужда да уверят себе си и света, че те още не са казали своята последна дума. В същност, това бяха само последни признаци на живот.

Облегнат на мнозинството, Апостолът изразява волята на организирания народ. „Дали ся неможе случи нѣкога“, пише Иван Драсов на Данаил Хр. Попов, „да ся съберете съ Вашыты тамо синковцы да си поговорите лично и открито само да видите напоследъкъ какво ще говорятъ и мнѣніе-то имъ на кѣдѣ клони: на развала ли или на управа?! зашто-то отъ тѣхны-ты писма неможе да ся разбере нищо освѣнъ да си доди В. Л.“¹⁰⁶ Драсов изразява становището на организацията и на централния комитет и в друго свое писмо: „Сега щете ниразправите подробно коя е била причината за забавянieto му

и на Л. К. за отсъствие-то също и за спиране-то на лист-тъ. Съ единж думж за всичко какво и какъ вършатъ тамошны-ты ны първи защ-то ный тукъ колко-то и каквито извѣстія сме получили виждатъ ни сж противоположни на мнѣніето. Сжщо и въ сегашно-то Райчево писмо срѣщамъ друго мнѣніе, или подобръ да кажемъ: мнѣніе на Живкова, Райнова и дружіе. Призоваватъ го (Левски) да си доди както и да е, че имали незнамъ какво да ся споразумѣватъ. Ный до колко-то сме познали В. Левскій той е съвършено на ваше-то мнѣніе, нека иматъ добринж тж тия съ Васъ да ся споразумѣятъ за сега; защо-то той скоро имъ не може отговори зашто-то не е тукъ“.

В същото това писмо, обзет от тревога за живота на Апостола, Драсов споделя своите опасения с Данаил Хр. Попов: „Свършилъ бѣхъ горното когато сж предизвестихме отъ врѣдъ че потерж страшнж завладѣла всички балканскы тесни патеки може отъ 20,000 души да има повече потерж опасно е за горни-тъ дваждъ по опасно е за В. (Левски) че днесъ е пжтешественикъ и ни го знамъ гдѣ се намира сега. Богъ да е на помощъ на всички!!“¹⁰⁷.

Апостолътъ още не бе взел своето окончателно решение, когато Драсов, изразявайки мнението на централния комитет в Ловеч, мисли, че с дейците от Пловещ трябва да се скъса, защото бе убеден, че от „тѣхнитъ кожи цървули нѣма да станатъ. Писма та за Райч. и др.“, пише той на Данаил Хр. Попов, „слѣдъ като гы прочетете, задръжете гы, зашто то ній тукъ видѣхмы за ненуждно да имъ ся пише вѣче, нъ веднъжъ за винагы да ся прекратжтъ кореспонденцій-ты съ тѣхъ като знаемъ, че оннаржнъ баджянданъ чяржкъ чикмась ній сжщо-то писахмы и на В. Л. че съ второ ще Ви съобщимъ и негово-то мнѣніе за това“¹⁰⁸.

Макар мнението на Апостола за дейците от Пловещ да не се различава от това на Драсова, той обаче не избързва да вземе окончателно решение, докато не изчерпи и последната възможност за разбирателство. Затова в своя отговор нарежда да се изпратят писмата, и Драсов, убеден в правотата на становището му, се съгласява с него. „На В. Л(евски) мнѣніето е“, известява той Д. Хр. Попов в следващото си писмо, „да ся дадат

на Райча и др. писма-та (както Ви и белѣжи самъ). На това негово предложение, не можемъ да ся противимъ, като той ни белѣжи особено въ едно (за насъ)писмо, че ги познава отъ близо и има доста факты за тѣхныты работы и пр. съ еднѣ думѣ. Ви ще направите какво-то Ви белѣжи¹⁰⁹. Драсов е получил вече известие от Апостола. Успокоен и изпълнен с вяра в бъдещето, той пише в същото писмо на Данаил Хр. Попов: „За жалость въ еднѣ пріятелскѣ забѣлежка срѣщами че В. Л(евски) го обадили на Тур. прав(ителство) незнаемъ дали ся трѣгнали да го дирятъ, нѣ пакъ невѣрвами да можатъ да го хванатъ понеже навредѣ пѣть-тъ му е отворенъ“¹¹⁰.

Последните писма изясняват същевременно и отношенията на Апостола с централния комитет в Ловеч. Всеобщо признат водач на революцията, Апостолът действа като висш изразител на мнозинството. Той не създава около себе си камарила, не се заобикаля с послушни и слепи оръдия, а със съзнателни, независими и предани на делото сътрудници. Никога той не предпочита едни за сметка на други, не търпи ласкателства, не допуска интриги и доноси. Отношенията му с дейците от Ловеч се разкриват като дружба на мъже, които служат на един идеал, които се вдъхновяват от взаимно доверие и от воля за работа.

Но макар и да действа като висш изразител на волята на мнозинството, Апостолът не е негов пленник. На Данаил Хр. Попов той изяснява на дълго, защо е заповядал и на Ловчанския комитет да не се отварят писмата му в негово отсъствие: „Защото ни вър(ш)ѣнищо до кѣтто имъ не прѣдстава“... и защото „за еднѣ само думѣ, което значи лозинкѣ, и това само азъ трябва да го зѣмѣ; което е ключъ на тайнѣтъ, съ тяхъ на едно? Не е ли за тяхна здравость? и знаели въ кое писмо ще ми забелѣжи ти таквъзъ нящо!“¹¹¹ Понеже лозинката е ключ на известна тайна, той се запитва, бива ли и те да го узнаят и не е ли в интереса на тяхната сигурност да не го знаят; при това той не може да знае, кое писмо е тайно, та да заповяда да не се отваря.

На възражението, което би могло да му се направи, че някои писма изискват незабавен отговор и в такъв случай би трябвало да се отварят дори в негово отсъ-

ствие, за да им се отговори веднага, Апостолът възразява: „А какъвъ ще бждѣ тоя отговоръ когато тѣ по мое разгледване сж може криво (да са) отговорили и азъ захващамъ да пишѣ другъ отговоръ не съобразенъ съ тѣхнѣтъ? тогава какво правите Вѣй тамъ, а тукъ какво става? Не е ли подобро като ся сберемъ и както ся намѣри за подобро така да стани. До сѣга така като ся вървели работы ты ни се слепи не смѣ ли, гы раждали! въ Влашко ни сж ли тѣя причинити дѣто днесъ работатъ задружно, пѣкъ утрѣ захващатъ да ся нападатъ!“¹¹² Основанията на Апостола са ясни: той държи за строго пазене на тайната. Това е еднакво необходимо както за сигурността на организацията, така също и за нейните деятели. Очевидно, не жажда за самовластие го ръководи в това му разбиране, а желанието да не се създадат условия, които биха нарушили хармонията и единомислието в организацията. При това, той не предприема нищо, докато не се споразумее със своите сътрудници и докато чрез общо съгласие не се дойде до най-доброто решение. В една организация всеки трябва да знае границите на своята компетентност и на своята власт. Апостолът не се съблазнява от идеята за самовластие, но той не е и роб на правото на мнозинството. Защото винаги изхожда от едно извънредно развито съзнание за лична отговорност: „Азъ не-сжмъ съгласенъ въ такова нѣщо“, продължава той в същото писмо на Данаил Хр. Попов, „съгласенъ сжмъ тогава, когато понапрѣдъ смѣ разглѣдали, че вишегласіето като не одобрява мненіе то ми! то тогава турямъ се на работа съ тяхъ заедно съ сичкы ты си силы! нѣ пакъ не подписвамъ че азъ сжмъ го избралъ за така да бждѣ? пжкъ то ако излѣзи на добро, то е на вишегласіето; и зло ако е, пакъ на тѣхнѣ отговорностъ остава; мене ма нѣма тамъ защото не подписвамъ, а и не развалямъ като е по вишегласіе; длъжностъ ми е да работа и азъ съ него; нѣ като ся одобри моето прѣдложеніе отъ вишегласіето, тогава сжмъ въ отговорностъ на злото; и нека чернеѣ азъ прѣдъ народѣтъ“.

Апостолътъ смята, че занаяпред трябва да се трѣгне по „другъ по правѣ пжтъ, като, когато има да ся дава мненіе върху някоѣ работѣ, или за отговоръ на някой поважни писма, трѣба сѣкы, който ще дава гла-

сътъ си, и да бжди въ работжтж! той по негово избирание, трябва да даде копіето си въ централнїйтъ комитетъ; и отъ тамъ ще ся зема вишегласіето“, т. е. всеки според своето убеждение „избиране“ трябва да даде писмено мнението си, та въз основа на получените мнения да се изработи общото становище, което ще изразява решението на мнозинството. „Пакъ кому то не стига умътъ да рѣшава, а иска да бждѣ и той въ работжтж, тогава трябва да подпише занѣкого, на когото ся по вѣрва, чи каквото ся извърши ще бждѣ склоненъ на неговото“.¹¹³ За по-важни случаи необходимо е писмено допитване до всички членове на организацията. Само тогава решенията на Централния комитет ще почиват върху действително вишегласие. Този е правият път, по който Апостолът смята, че трябва да се върви.

Що се отнася до организационните връзки с Каравелова от това време, трябва да признаем, че и те не бяха особено здрави. Апостолът се обръща към Каравелова за някои услуги: напечатване на квитанции и заплашителни писма. За направата на печата обаче той не се обръща към Каравелова. Отначало той отправя поръчката си до Г. Живков, а после изисква печата от Д. Хр. Попов, най-довереното му лице във Влашко. Нему, а не на Каравелова, той поверява всичко, каквото върши в България. При него, както видяхме, той изпраща всички, които искат да знаят нещо за работата на комитета в България. „Тука въ Влашко“, пише Данаил Хр. Попов на П. Хитов, „никой други не я познава, (работата б. н.) освѣнъ азъ, зашто то никому вече не откриватъ нищо какво то тамо работатъ освенъ тука въ Турно мене, всички писма сж провождатъ до мене чи отсрѣща никой незнае гдѣ и на кое мѣсто сж намира Центра на работата, освѣнъ азъ“.¹¹⁴

Апостолът не само „като че ли пренебрегва основания в Букурещ централен комитет“, ¹¹⁵ справедливо бележи един от нашите изследователи, но, както видяхме, изрично подчертава независимостта на вътрешната организация. На българите от Пловдив, както си спомня читателят, Апостолът заявява: „Б. Р. Ц. К. е въ България“, а като съжaliaва в едно писмо до Данаил Хр. Поповъ, че те още не му подават ръка за задружна работа, той се пита: „Дали зашто-то си работимъ чисто Български,

не искаме вѣче да са водимъ по-нѣкого извънъ Българско?“ Първата част пък от писмото си до плоещките българи Апостолът завършва със следното пожелание: „Дай Боже да ся уякчи Централниятъ ни комитетъ, та да пусни коренитъ си отвъдъ дунавътъ... Азиссе“, обръща се той към Данаил Хр. Попов на 27 юли от Пловдив, „поздравети и Каравѣлова, (кажете му) какво ако съмъ живъ скоро ще го викнемъ да са провикне съ свобода съ насъ по нашето мненіе въ Българско“.¹¹⁶

Апостолът твореше свое дело, което бе вече здраво закрепнало. Организацията пустна широко своите корени всред народа, а заедно с това се засили и нейното политическо значение. Самочувствието на дейците в България порастна, и при бездействието на емиграцията, естествено, всички почини минаха в ръцете на комитета. „След не много време влиянието на вътрешната организация става изключително и решаването на всички въпроси от революционно естество преминава от ръцете на емиграцията в ръцете на вътрешните дейци“.¹¹⁷ Организацията се освободи от опеката на емиграцията и първоначалното название на вътрешния централен комитет „Привременно правителство“ твърде скоро изчезна и биде заменено с „Български централен революционен комитет“. Тази бърза еволюция бе неизбежна и необходима, защото, повтаряме, Апостолът твореше свое дело, което емиграцията още не бе оценила правилно, нито подкрепила достатъчно.

А че и хората около Централния комитет във Влашко не са чувствували достатъчно здрави организационните си връзки с Апостола, виждаме не само от дългата история с печата и квитанциите, които Апостолът настоятелно иска почти във всяко свое писмо от това време, но от обстоятелството, че той заплаща всяка своя поръчка. При това изглежда, че дейците от Влашко са се страхували за парите си, та Апостолът се вижда принуден да ги успокои: „Ако е за парити работата? дайте ги сега отъ васъ, чи няма да ви ги забавимъ и на Каравелова ще платя споредъ както му пишѣж; зимете думатами за истина. Какво няма да ви лѣжѣж въ нищо; ако стима зели (вѣче) в сърцето си, чи асъ днесъ или утри, трябва да умра, или да влезе врѣце, та вѣя можи да изгубити? Не асъ и да умра, има и

други юнаци чесни, които ще ви плащът за всичко каквото похарчите за насъ“.¹¹⁸

Сам Каравелов няма ясен поглед върху делото на Левски и по всичко личи, че не знае, какво е извършено до сега. На 12 октомври той пише на П. Хитов: „Байо Панайоте! Преди три деня са събрахме между себъ си и рѣшихме да та повикаме тука; дорде ти не дойдешъ то нищо не може да са работи. Азъ писахъ тамо дека трѣба да та изпроводятъ по-скоро...“¹¹⁹ Макар и да не изказва напълно и открито мисълта си, ясно е, че Каравелов, заедно с хората от Централния комитет в Букурещ, не е доволен нещо от работите в България. И той, както и плоецките българи, се обръща назад към стария войвода, без когото „нищо не може да са работи“ и когото сега вика в Букурещ, като смята по всяка вероятност да го изпроводи в България, за да поведе работите с по-голяма опитност и с повече авторитет.

В последния ден на месеца той за втори път чрез „Свобода“ вика и Апостола в Букурещ: „Г-ну В. Л-ий въ Бжлгария. Глѣдайте да са видите, съ назе по-скоро“.¹²⁰ Наскоро след поканата, която отправя до Хитова, той вика сега в Букурещ и Апостола, Шефът на Централния комитет в румънската столица е недоволен нещо от Апостола. Той иска да ревизира досегашните отношения и смята сигурно, че Апостолът е превишил своите права. Тия наши предположения се потвърждават от следното писмо на Иван Драсов до Данаил Хр. Попов от началото на следната година: „Писмото Ви получихмы и разбрахмы Кар. В. (Каравелов) какво е писалъ за Васъ и че В. Л. въ нѣкой отношения былъ своеволствовалъ. Всичко това е намъ непонятно, ще ся разберемъ тогава кога-то стане събраніето спорѣдъ какъ-то мисли бай Л-ски че было нужно да стане“.¹²¹

Каравелов още не бе разбрал напълно делото на Апостола. Но несъмнено, той имаше основание да иска изясняване на отношенията между централните комитети в Букурещ и в България. Двойствеността в организацията не бе от полза за делото. Тя трябваше да се отстрани. Но това, както се вижда и от последното писмо на Драсова, Апостолът сам смята, че е „нуждно да стане“.

IV.

Докато Апостолът се разправя с емиграцията, появяват се и вътрешни врагове. Разединението и фракционерството се опитват да си пробият път и в редовете на организацията. Първите признаци на това явление започват със самоглавство и нарушение на революционната дисциплина. Печалната слава на това начало принадлежи на Анастас поп Хинов.

Той е брат на Данаил Хр. Попов и член на комитетската организация в Плевен. През него минава цялата кореспонденция на организацията. На 26 април Апостолът предупреждава Данаил Хр. Попов: „Чрѣзъ когото (ми) пишеть, да му забележите въ пликаты: писмото ми да са ни разпичатва? трябва да имами на умъ, чи отъ днесъ за утри, времето ние за вярване“.¹²² На 10 май той се вижда принуден да му пише повторно: „За мене писмо отъ днесъ нататъкъ когато ми пишешъ, да забелѣжишъ на кжджшлжкаты (брат си, н. б.), да ми са ни распечятва писмото, така ще пиши и той за детогу испрати. Защото асъ работа съ нашитѣ работници различно? споредъ чювѣкаты и работата му; трябва да са вардимъ, чи мнозина отъ днесъ до утри ни са постоянни“.¹²³

Наистина, обяснението, което Апостолът дава за това запрещение, е „трогателно по своята простота“.¹²⁴ Анастас поп Хинов е нарушил едно основно правило на революционната етика и дисциплина: в организацията никой не трябва да узнава повече от това, което е свързано със собственото му участие в делото. При непостоянството на „мнозина“ в случай на изневеря и издайничество, опасността става по-голяма, защото полесно може да се стигне до широки разкрития, които могат да провалят делото. Тази е мисълта на Апостола, чиято прозорливост и при тоя дребен на пръв поглед факт иде да разкрие изключителните качества на организационния му гений.

Анастас п. Хинов обаче не е в състояние да разбере мисълта на Апостола, нито може сам да предвиди последиците от своите действия.¹²⁵ След четири дни той среща сърдито Апостола и дори не иска да изслуша обясненията му. На 14 май Апостолът пише на брата

му в Турно Магурели: „Днесъ додохъ въ Плевенъ, и намирамъ кардашлжкати сърдитъ за думата дето ти писахъ, да му пишишъ, мой писмо отъ днесъ нататъкъ да го ни распечатва, сжщо да пиши и той за дето го изпрати, да го ни распечатватъ до както ни доди у мене“. Анастас п. Хинов се е разсърдил, задето Апостолътъ му е запретил да чете тайната кореспонденция на организацията. Той не може да разбере една необходимост, която се налага от интересите на делото и лежи в характера на самата организация. Той се разсърдил, преди да се разбере с него и преди да разбере, защо това трябва да бъде така. Апостолътъ прибавя, че това запрещение би било едно уверение „предъ по многото ни дейци... които като видатъ чи тѣй пиши-ж на по вѣрніятъ, та тѣй да няматъ право да питатъ за онова, което имъ нѣе повѣрено да работатъ“.

„Асъ като получѣ тайната си“, продължава Апостолътъ, „нали ще свиквамъ пакъ тяхъ? т. е. като него истинни патриоти които веднѣжъ са се решили, съ жена, съ деца, жертва на отечеството? Ако на таквись са ни повѣрвамъ, то съ каманите ли ще работа? Асъ сега му казвамъ защо тѣй самъ ви писалъ, а той като реклъ веднѣжъ: не! Тима не вярвашъ затова така пишишъ, и ето писахъ на Д. (Хр. Попов) да ни проважда вѣче призь мене нищо, когато асъ отъ по напредъ сжмъ билъ вѣренъ, а сега насжмъ ? Кажете му и вѣя отъ тамъ както разбирати? Аколи му е пжкъ дотегнало, или го е страхъ да извършіова каквото е вършилъ, пакъ сега намира съ какво да са отрича? Не! Нѣка си кажи съ просто сърце, и нищо. Аколи муй за разноскити, и за маежити дето ходи насамъ и на татъкъ, то асъ му предлагамъ чи ще му улеснимъ? и пакъ ми казва: не! асъ като вѣче нисжмъ билъ вѣренъ, намерете си чіовѣкъ и нѣка ви извършіова както менъ. Ниможяхъ дамо докажа, че нѣе така както той мисли“.¹²⁶ Накрай, въпреки неудобството от смяна на хората и въпреки „трудностите да се намери човек, който да понесе риска да бъде посредник в кореспонденцията на Централния комитет“,¹²⁷ Апостолътъ, който бди за сигурността и здравината на своето дело, е готов, както справедливо бележи Георги Бакалов, „да търси друг, за да се освободи от прекомерното и неуместно любопитство на Ан. п. Хинов“.¹²⁸

„Кажете му“, завършва Левски писмото си, „ако той нище, тогава ще глѣдаме призъ кого да ни провождашъ“.¹²⁹

Тоя дребен търговец не иска и да разбере Апостола. Крайно амбициозен и упорит, той въздига своето честолюбие в произвол и поставя ината си по-горе от интересите на делото.

Организацията е изненадана на свой ред от това вироглавство на един свой член и централният комитет в Ловеч изпраща свой човек до Плевен, за да види отблизо как стои работата. Но и неговите усилия се разбиват в твърдоглавието на Хинова. Тогава Иван Драсов пише на Данаил Хр. Попов да се опита той с добро да вразуми, брат си. „Оня день на 7-ый того Ви писахмы и нарочно пратихмы човѣкъ до родный Ви градъ да го занесе и да разгледа отъ близо работж-тж каква е гдѣ-то братъ Ви ся е толкова разжрдилъ. Нъ за жалость ако (човѣкъ-тъ ны) и да употребилъ всичкы-ты си силы и краснорѣчіе; пакъ неможелъ да го отвърне отъ това му мнѣніе, особно и писмо му писахмы насърчително, нъ той пакъ той, пакъ той. Той казалъ прѣдъ човѣкътъ ны, че тыя дни щѣлъ да доде при васъ (за това пребързвамы, дано пріемеше да Ви го донесе (писмото) и пренесе кръстътъ) Ви ся трудете та дано ся придобряше защото той бѣше най-вѣрны ны посрѣдственикъ. Чякъ толкова противно му не говорете нъ съ кротость и снисходителность, зачтото знаете, че винагы поумныйтъ трѣба да ся покори ако иска да му ся не поврѣжда търговіята. Наистина, че той не е отъ онѣзи да прави преда-телство, нъ жалното е зачто единъ отъ най-дѣятелни-ти членове да ся отчае и на послѣдне врѣме отрече, за еднж ничдожня още и злѣ, разбранж причинж!?! Тол-кось отъ насъ, и Ви пакъ както знаете“.¹³⁰

Данаил Хр. Попов, изглежда, е дръпнал здраво юздите на своя брат, та на 20 юни Апостолът му пише между другото: „Много стѣ на паднали кжрджшлжкѣтъ си, за пръвъ пжтъ не трѣбвало толкози? ако ли съвсѣмъ ся отрича отъ нашытъ работы то е друго“. Псевдонимите обаче ще се променят, не само поради тая причина, но „защото станаха извѣстни на мнозина души изъ Българско“.¹³¹

Апостолът упреква Данаил Хр. Попов, че е нападнал брат си толкова много за първото му провинение;

дори и тогава, когато, както се вижда от същото това писмо, Анастас п. Хинов продължава да върви по пътя на своеволието. „Кжджшлжкати има да ся сжди и за друго“, пише Апостолът на Данаил Хр. Попов, „намирамъ и въ Тракиѣ единъ листъ отъ печатаниты писма, далъ го Кърд. (ашлжкът) на единъ мой прѣятель, без да го знае до колко ми е прѣятель и казалъ му да ми не обажда, че му е дадено, а да го дава тукъ таме да го читатъ? вижъ, като какъ зима тѣя писма, па какъ да му пишѣж това писмо отъ ржжж на ржка пада на другы посвесенъ мой прѣятель и скжсва го. Ни са зима ли ся, че има да ся отговаря за сяко листо? Остави го за сѣга“.¹³²

С пълната си недисциплинираност Анастас поп Хинов заплашва не само сигурността на организацията, но подкопава и престижа на нейния създател. Сега, порицан от брат си и от организацията, той е сам. В душата му обаче пламва глуха ненавист към Апостола, която се разгаря, както ще видим, на следната година, когато авантюризмът на Димитър Общи намира в него предан съюзник.¹³³

V.

Към края на лятото, след като бе обиколил всички центрове на организацията, Апостолът отива за втори път в Цариград. Той загатва за това си намерение в едно свое писмо от 27 юли от Пловдив, което по друг повод посочихме в началото на тази глава. Става дума за онова писмо, в което изтъква, че предпочита „по чисто народно съ писмата и печатъ-тъ“ да събира пари. С една част от тия средства той смята да закупи оръжие от панаира в Узунджово, като възнамерява, ако събере на време пари, няколко дена преди панаира да отиде до Цариград, „за да изкарами и Американска“¹³⁴. Апостолът не разкрива ясно целта на това си намерение. Дали има на ум да се снабди в Цариград с малка печатна машина – американка, или е искал да купи американска стока, т. е. пушки от американски произход,¹³⁵ не знаем. Но като имаме пред вид, че писмото почти изцяло се отнася до въпроси, които най-много занимават неговата мисъл по това време – пари и оръжие – можем да приемем като по-вероятно второто предположение. Наистина, нужна е безумна смелост, за да се снабди организацията с оръжие направо от сърцето на

Отоманската империя, но за Апостола нямаше нищо невъзможно.

Нямаме ясни и положителни данни за пътя, които Апостолът поема за турската столица. Според Ст. Заимов той отишел по море, а се завърнал през Тракия. Заимов обаче описва само едно от посещенията на Апостола в Цариград, като по всяка вероятност има предвид първото му заминаване през 1868 год., когато той действително заминава с параход за турската столица.

Доктор Стамболски не знае как е дошел Апостолът в Цариград през 1871 год., но твърди изрично, че е напуснал града с параход за Бургас в първите дни на септември. Не е изключено Апостолът не само да се е върнал, но и да е отишел по море. Като имаме предвид обаче спомените, изнесени в печата от Александър Кипров, според когото Апостолът, след като посетил Свиленград, заминал за Одрин, можем да предположим с по-голяма вероятност, че през 1871 год. на път за Цариград той е минал през Тракия.¹³⁶

Ал. Кипров основава разказа си върху спомените на своя вуйчо, поп Андрея, и на Н. Милковски от Харманлий.¹³⁷ По онова време и в Свиленград, който броял около 12,000 жители с много малко турци и няколко гъркомани, идеята за свобода вълнувала вече умовете. Първите ратници на тази идея били Димитраки Бояджиолу, влиятелен чорбаджия, учителят Стоян поп Марков, родом от Копривщица, Димитър Новаков, който минавал за голям ловец, и Станко Разбойников, който учел в Цариград и се завърнал в родния си град „като посветен революционер“. В Свиленград Апостолът дошел от Хасково. Свиленградчани били известени, че той е в Хасково и иска да се срещне с някои от тях. Местните патриоти се зарадвали много и решили да го помолят да посети и техния град. Димитър Новаков заминал незабавно за Хасково. Тука Апостолът бил пристигнал предния ден и вечерта свикал на заседание членовете на местния комитет. Между другото той съобщил и намерението си да замине за Одрин. Отначало никой не се наел да го придружи дотам. Пътят бил опасен. Сетне предложил услугите си Георги х. Ив. Минчев, един от най-младите членове на комитета, но това предложение не било прието, тъй като Минчев

бил много известен. Когато Димитър Новаков обаче разкрил своя план да преведе Апостола до Одрин, всички се съгласили и одобрили неговия проект. Дал съгласието си и сам Апостолът. Нека подчертаем, че хасковци за тая именно цел били потърсили свиленградчани.

Новаков бил на гости у богатия и влиятелен турчин Мехремаа, с когото се познавал отдавна. Той замолил Мехремаа да му даде един от своите колаъзи, понеже щял да отпътува със свой другар-ловец за Свиленград. Предлогът бил много убедителен: повече от селата до Харманлий са турски, и двамата приятели можели да срещнат някои „дженабети“, които да им вземат пушките.

След няколко часа колаъзинът и двамата ловци – Апостолът и Димитър Новаков – били вече на път. Ловците ношували в селата Тремезли и Миничево сега Стъклово и Хлябово. От Стъклово, където имал най-много близки, Новаков организирал „похода“ за Свиленград. Голяма група от ловци, засилена с няколко турци от Хлябово, се запътили на лов за сърни и диви свини към Сакар планина. Паднал добър лов, и късно след обед целият отред влязъл тържествено в Свиленград. Разбира се, Апостолът бил един от най-добрите ловци.

Както му е реда в такива случаи, една сърна била подарена на каймакамина, друга – на кадията, а зайците разпределили на по-видните турци. Местните ловци, турци и българи, предложили да отидат заедно на лов из Мезешкия балкан. Предложението било тутакси прието. И докато ловците останали до зори на ядене и приказки в Пандишовия хан, в дома на Димитраки Бояджиолу, Апостолът положил основите на комитетската организация и в Свиленград. На събранието присъствували 25 души.¹³⁸ На другия ден Апостолът, придружен от Станко Разбойников, заминал през Чермен за Одрин.¹³⁹

Единствен, който свидетелствува за второто отиване на Апостола в Цариград, е пак д-р Хр. Т. Стамболски. На 28 август 1871 год. в събота Апостолът, съвсем неочаквано, се явил в кантората на Стефана Илич в Хавяр хан на Галата и поискал да го приеме в квартирата си за 3–4 дена. Понеже Илич имал гости,

споразумял се с д-р Хр. Стамболски да настанят своя рядък гост в дома на хаджи Иванчо Пенчович на остров Халки. Двамата приятели поискали предварително съгласието му. Отначало видният султански сановник – член на държавния съвет (шурай дъовлет), „ся сепналъ и трепналъ, даже ся подвоумилъ“, но после се съгласил. „Быва, быва, доведете го довечера на моста, гдѣто ще бждж и азъ, за да тръгнемъ заедно съ първия параходъ въ 9 часа по турски, когато нѣма навалица“, казал бъдещият съдия на Апостола и се разделил със своите сънародници. „Наистина по-сигурно място не може и да бъде“, признал Левски с усмивка, когато научил, къде ще бъде на квартира. В определения час, облечен елегантно като турски писар (кятибски), с фес азилие на глава и с бастон в ръка, Апостолът, Хаджи Иванчо Пенчович и д-р Хр. Стамболски заминали с парахода за Халки. В разговора, който се подхванал преди вечерята, д-р Стамболски припомнил обещанието на Апостола от първото му посещение на Цариград да дойде пак и изразил радостта си, че той не забравил това свое обещание. „Тогава дойдохъ“, отговорил Апостолът, „при съзаклатници за образуване на комитетъ, а сега при чорбаджии родолюбцы за събиране пари за светото дѣло“.¹⁴⁰

Д-р Стамболски разкрива ясно и недвусмислено една от целите на това посещение, което Апостолът прави на турската столица. От Стамболски и другарите му Апостолът иска това, което може да получи. Той знае, че на тях не може да разчита за набавяне на оръжие. Затова им поставя друга задача.

„На вечерята между троицата сътрапезници“, продължава д-р Стамболски, „разговорътъ ся водѣше, начиная отъ цельта за пжтуваніето на Левски и за дохожданіето му въ Цариградъ, по много парливы и животрептящы въпроси, по слуховѣтъ за организацията и въоружаваніето на въстаническите комитети, за борческия духъ на Българитъ и тѣхныя стрѣмежъ къмъ съставяніе на чети за партизанска война (guérillas) съ Турцыте; за оръжія, за паричны сръдства, за обученія на четитъ, за врѣменното правителство въ Букурещъ, за съгласіето і сериозността на съставляющыте го членове, за съчувствіето на емигрантите и на другыте ни сънародници, дори до

съчувствието на Русите, на Румжните и на Сърбите, а главно на Русите... „Вый тукъ и изъ България“, обърнал се Левски към своите събеседници в края на разговора, „трябва да слѣдвате да занимавате духа на Портата и да отвлечате вниманіето на турскитѣ управници, както и общественото турско мнѣніе, ако можи такова да съществува въ турско, къмъ екзархіята, безъ да прѣстава острата фаза въ борбата съ патриаршіята, додѣто ный вѣнъ ся приготвимъ и издебнемъ събитіята, които бы позволили обявяваніето на общото всестранно вѣстаніе“.¹⁴¹

Ако читателят сравни тези спомени на д-р Стамболски с разказаното от него за първото отиване на Апостола в Цариград, той ще открие основната му грешка, която ние изтъкнахме още в IX глава, когато за пръв път се спряхме на неговите спомени. Щом между Апостола и цариградските българи е ставало дума за Централния революционен комитет, щом като той е оставил няколко броя от в. „Свобода“ и най-сетне щом е предал един препис от уставопроекта „за да го разгледатъ и ся произнесжтъ върху него“, всичко това, ако отговаря на действителността, а не е наслоение от ново време, ще трябва да се отнесе не към първото отиване на Апостола в Цариград, както твърди д-р Стамболски, а към това от 1871 год., когато Централният комитет, в. „Свобода“ и уставопроектът бяха вече исторически факти. Грешката на Стамболски е лесно обяснима, още повече като имаме пред вид съобщението му, че и през последното си пребиваване в Цариград Апостолът оставил няколко броя от „Свобода“.

Що се отнася до уставопоекта, както си спомня читателят, ние приехме, че той е бил завършен преди края на септември 1871 год. Ако можем да се доверим на датата, която д-р Стамболски посочва за второто отиване на Апостола в Цариград – 28 август 1871 год. – ще трябва да приемем, че уставопоектът е бил привършен още в края на август 1871 год., макар че Апостолът е могъл да прави изменения и добавки и през септември. Това заключение не променя съществено първоначалното ни схващане. То иде по-скоро да уточни времето, когато е бил завършен уставопоекта, стига само твърдението на д-р Стамболски да отговаря на

действителността. В това отношение обаче не можем да не направим известни резерви. Като оставим настрана посочените досега грешки в спомените му, прави впечатление, че той не дава подробности около тоя факт, а съвсем бегло съобщава, че Стефан Илич „показалъ прѣдъ върните единъ уставо-проектъ, за да го разгледатъ и ся произнесжтъ върху него“. При това ще трябва да приемем, че най-напред Апостолът е оставил препис от уставопроекта на цариградските българи, което наистина не е невъзможно, но все пак мъчно можем да допуснем. Поради всичко това ние оставаме с известно недоверие към последното твърдение на д-р Стамболски.

Д-р Хр. Стамболски разкрива накрай, макар и косвено, една твърде интересна страна от схващанията на Апостола – становището му по църковната борба. Обратно на Каравелова и Ботева, той не отрича тази борба, но застъпва свое лично становище по нея. Борбата за духовна свобода и църковна независимост отвлеча, според Апостола, вниманието на турските управници и му дава по този начин възможност да завърши подготовката на народа за революция. Наистина, той не се изказва върху непосредствените цели на църковната борба, но и това, което е казал, е достатъчно. Тя е национална борба със свои цели, на която той гледа от онзи ъгъл на зрение, който се налагаше от нуждите на освободителното дело. Ние не можем да знаем, доколко вярно д-р Стамболски предава мисълта на Апостола, но намираме напълно естествено желанието му да се изкаже по тоя въпрос пред цариградските българи. Цариград бе центърът на тая борба, и един месец преди пристигането му в турската столица тук се разтури народният събор, който бе свикан да изработи екзархийския устав.¹⁴²

В Халки Апостолът бил посетен от Димитър Гешоглу и бъдещия му зет, Марко Балабавов. Д-р Стамболски уверява, че те единствени от „островитяните“ българи посетили опасния гост. А ако може да се вярва на Стоян Заимов, в турската столица Апостолът посетил П. Р. Славейков, Хр. Тъпчилещов, Ст. Чомаков, та дори и граф Игнатиев. И като дава пълна свобода на въображението си, нашият мемоарист описва надълго и широко тия срещи: „Петко Славейков, редактор на

в. „Македония“ (тогава) приел както подобава пратениците на Каравелова (според Заимова Апостолът отишел в Цариград заедно с Ангел Кънчев, н. б.), нагостил ги с разни мезета, със „сакъзка мастика“, отвел ги на разходка и на „сладка приказка“ в гъстата гора на Хюнкяр Су (Царските води) и се съгласили да действуват така: Каравелов чрез в. „Свобода“ да блъска без пощада падишаха и министрите му, а Славейков чрез „Македония“ – патриаршията, провинциалните турски властелини и чиновниците-рушветчии. По-събуденичките членове на тайните комитети, особено ония, които знаят перо да държат, еженеделно да съобщават в редакциите на в. „Свобода“ и „Македония“ чиновническите злоупотребления и поведението на конашките чорбаджии“. ¹⁴³ Все в тоя дух Заимов повествува и за другите негови срещи в турската столица.

Апостолът не се бави дълго в Цариград. След няколко дена с 146 лири в джеба, събрани от Стефан Илич и хаджи Иванчо Пенчович, той се качва на парахода за Бургас. ¹⁴⁴

VI.

През втората половина на 1871 год. на историческата сцена като помощници на Апостола се явяват Димитър Общи и Ангел Кънчев.

Миналото на първия помощник на Апостола е тъмно. За живота на човека, който игра такава злополучна роля в революционното движение, знаем твърде малко. Не знаеха нещо повече и съвременниците му и то из тия места, където той най-много работи. „За Д. Общия много малко се знае в Ловеч“, ¹⁴⁵ признава д-р П. Стоянов, който има възможност да изучи революционното минало на града, докато повечето от дейците бяха още живи.

В най-ранните документи, които отбелязват появянето на Д. Общи във Влашко, го срещаме под името Димитър Николич Косовица, или само Димитър Косовица. ¹⁴⁶ За пръв път го срещаме под името Общи в едно писмо на Иван Кършовски от 25 март 1870 г. ¹⁴⁷ От 1 април и Т. Ковачов го именува вече с историческото му прозвище. ¹⁴⁸ А в три официални документа,

издадени в Италия и Гърция, той се именува Димитър Николов от Бялград.¹⁴⁹

Общи е родом от Дяково, Македония. Това твърдят почти всички изследователи.¹⁵⁰ А и сам той пред съда сочи Дяково за свое родно място.¹⁵¹ Кога точно е роден, не се знае. Обаче известни указания за датата на раждането му намираме в неговите показания пред съда: още 12–13 годишен той напуснал родното си място и заминал за Сръбско, където прекарал от 1848–1856 год.¹⁵² Следователно, щом към 1848 год. Общи е 12–13 годишен, ще трябва да приемем, че е роден около 1835 или 1836 год. Че е по-възрастен от Апостола, личи и от някои писма, в които последният го именува бай Димитър.¹⁵³

За живота си в Сърбия сам Общи казва: „Слугувах при големи хора и прекарвах както можех“.¹⁵⁴ През 1856 год. той отива във Влашко, установява се в Букурещ, слугува по гостилници, впоследствие се премества в Гюргево, където вече сам става гостилничар. По-късно, през 1862 год. се озовава в Бялград и постъпва в легията на Раксвски. В съда той изтъква и тая подробност от своето минало, като признава, че служил „в сръбската милиция по време на Бялградските събития“.¹⁵⁵ В списъка на легионерите той е записан под името Димитър Косовац.¹⁵⁶ Това е всичко, което знаем за неговото участие в легията.

След разтурянето ѝ Общи се завръща във Влашко. От 1863–1865 год., както сам твърди, той е гостилничар в Гюргево. „Де са е бавил до 65 година забравил сам“,¹⁵⁷ бележи П. Хитов в своите спомени за Общи. Спокойният живот не го привлича. През 1866 год. той заминава за Италия и постъпва доброволец в легиона на Гарибалди. Едно свидетелство, издадено от италианското министерство на войната в Флоренция, установява участието му в „военния поход“ през 1866 год. и му дава право да носи възпоменателен италиански орден.¹⁵⁸ В Италия той стои не повече от една година. С група другари Общи се озовава в Атина. Тука той участва като доброволец в борбата за освобождението на Крит. Едно свидетелство, издадено от Ретиминския участък, удостоверява, че Д. Общи е взел участие в девет сражения, а началството на Св. Василевска околия в друго

удостоверение свидетелствува, че той е взел участие в десет сражения, които, както и първите, се изброяват. И двата документа удостоверяват, че Общи е служил „с усърдие и самопожертвуване“, бил се „с храброст и себепристрастие“ и показал отлично поведение. Пред съда той твърди, че участвувал в сраженията „три години и два месеца до свършване на войната“.¹⁵⁹ Според Пан. Хитов обаче той „не издържал до деса придадоха критените“.¹⁶⁰ От споменатите документи не може да се установи с положителност колко време е стоял в Гърция: те съобщават, че е дошел в Крит по средата на ноември 1866 год., а са издадени в различно време – 10. X. 1867 год. и 30. X. 1868 год.

През Цариград Общи отива в Браила. Тук не се задържа дълго. Към средата на март той е в Турно Магурели, където влиза във връзка с революционната емиграция посредством Тодор Ковачов. С писмо от 14 март 1869 год., Ковачов известява П. Хитов: „Следъ три дена иде един прия(тель) Димитрие Николи(чъ) Косовица Болградченинъ. Но кои-то иде отъ долу ще сж споразу-меете съ милосттж му“.¹⁶¹ Твърде явно Ковачов му загатва, че той иде „отъ долу“, т. е. от Турция. Шест дена по-късно Ковачов изпровожда Димитър Общи на Хитова в Бялград: „Приносящия на това писамце е на име Димитрие Николае Косовица нашъ приятель... престоите му за нуждата“.¹⁶² В края на март 1869 год. той е вече в Бялград.

Сам Общи уверява съда, че в сръбската столица не се заловил за нищо и обикалял без работа.¹⁶³ Други сведения дава П. Хитов, който по това време се запознава с Общи. „И таи това беши 69 година приз марта (ас тогува челувека непознавах до 69 година само бех чул от ракоски за негу) и таи кату доде при мене ими са исказа коие и седе у белград до гергов ден и имаши иошти един момак поими христу касап велив из татар пазаржик коиту и тои е бил у гирит (Крит) и са познаха със димитра (христу беши дошел понапрет у белград) и таи кату са распознаха сас христа и зафанаха да дохождат честу при мене и ма замолиха да им дам ножните срества и да ги препорачем на приятели за да са запознаят и да излезат по стара планина като народни хайдуты“. П. Хитов полага всички усилия да убеди

Д. Общи и приятелите му да се откажат от това си намерение, понеже били неопитни и не познавали местата. Но те настоявали много и тои най-сетне отстъпил, като ги препоръчал на свой приятел в Княжевац Тодор Чипровчанина, „който да имъ бади придводителъ“. Под водителството на Тодор Чипровчанина била образувана чета от седем души, която преминала границата и достигнала до Искъра. Тук обаче Д. Общи заедно с Христо Велев и Михал Самоковеца се отделил от четата. Според П. Хитов Общи зарязал другарите си по несъгласие: „И таи кату дошле до искара и преседели на врачанската планина пет шест деня и минали некои торци по патя но тодор ни им допоснал да излезат и да прават сас торците какоту штат и дроги юшти незнам шу отделетса отъ тодора тримата (:) димитар и христу и михал и трагват по планината накаде пирот“, докато един ден турците ги обкръжават в една овчарска колиба до с. Дойкинци. Спасява се само Общи и „етоти чи доде пак у белград но никои не знаяши чие ходил по тас рабута и ми разказа сичко“.¹⁶⁴

Според Хитов около Кръстовден Д. Общи заминал наново за Влашко. В действителност той е заминал в началото на септември. С писмо от 2 септември 1869 год. Т. Ковачов известява П. Хитов: „Споредъ заповедь-тж Ви улесних Д. и го изпратихъ за бра. съ рекомандация... Благополучно пристигна, и замина“.¹⁶⁵ В друго писмо от 16. IX. Ковачов съобщава: „Д. Косовица като престигне до Г-да Николаке ще ви яви“.¹⁶⁶ Сам Панайот по Димитровден напуска сръбската столица и в Браила се среща с Общи: „ас подимитровден станах от бел град и додох у браила и намерих димитра у ибраил ахчия“.¹⁶⁷ Общи обаче не се отказва от намерението си да влезе с чета в България. През пролетта на 1870 год. той се отбива при П. Хитов, установил се по това време в чифлика на Никола Балкански, и му доверява плановете си. „Ету 70 година приз марта чидоде пак димитар општи на мошията и ми каза чи сабрал седем 8 момчета и ще варви пак за у балкана ноше мине прис сарбия и таи замина“.¹⁶⁸ Оттук Общи отива в Букурещ, където търси съдействието и помощта на Ив. Кършовски.¹⁶⁹ И сега той се осланя на препоръката на П. Хитов. В първо време Кършовски не може да му помогне с нищо, сам

той е останал без работа и лежи известно време в болница. След оздравяването си той среща случайно Д. Общи и в същото това писмо от 25. III. 1870 год. известява Хитова, че „слѣдъ два дена след (Общи) ще трѣгне отъ тука за Гюргево, а отъ тамъ за Турну Магурели. Азъ му направихъ писма за тамъ за Ковачова и Данаила, за да му спомогнатъ нѣщо и да го составятъ съ Дякона“.¹⁷⁰

И наистина, в края на март] 870 год. Д. Общи пристига в Турну Магурели. Тодор Ковачов с писмо от 1 април с. г. известява на П. Хитов, че препоръчаното му писмо получил с „голяма радостъ чрезъ приятеля Д.“, когото „съ поредъ заповедъ-тж ви сж потрудохъ, и го изпратихъ за панаиря, макаръ и да немахъ време съ ортаци-те за да сж улеснимъ, но пак трѣгва благополучно, и здраво радостно отъ странж-тж съ 2½ н. и единъ мой пр. 94 гр. рекомандаціетж на Кжршовъ 85 гр. на Груе. Ще ви чака заповедътж и писмо“. По-нататък Ковачов изяснява какво се очаква от Хитова: или да изпрати средства, или ако може по-скоро да съобщи, за да не чака Общи напразно, „но да тжрси селяметъ съ дружї(на)“. Писмото завършва с поздрав и от двамата: „Като ви сладко целуна и сърдечно поздравѣж, ожидавамъ сладкїя ви отговоръ колкото Д. Общїй толко и азъ“.¹⁷¹ С друго писмо от 9 с. м. Ковачов съобщава на П. Хитов: „Д. го изпратихъ за панаиря, и колкото може да сж намери вжрхуми дадох(ъ) му. За престигванїето му още отговоръ не сжмъ приелъ“.¹⁷²

Ковачов установява положително два факта: 1. от края на март най-късно да 9 април Д. Общи е в Турну Магурели; 2. Ковачов го снабдява със средства, за да замине за България. Дали в действителност Д. Общи е заминал, ние не знаем. Уверението на Ковачова не е достатъчно. Сам той признава, че „за пристиганїето му още отговоръ не сжмъ приелъ“. Няма данни за каквато и да е дейност на Д. Общи в България през 1870 год., нито пък има сведения Апостолът да се е срещал с него през тая година. Впрочем, нека припомним, че до края на май 1870 год. Левски беше във Влашко. От друга страна прави впечатление, че докато се мае в Турну Магурели, Общи не влиза във връзка с Д. Хр. Попов, най-довереното лице и най-предания сътрудник

на Апостола в града. Наистина, нямаме непосредствени данни да твърдим това с пълна сигурност, но от двете писма на Ковачова личи, че той единствен полага всички грижи около Д. Общи. Писмото на Д. Хр. Попов, с което съобщава на П. Хитов, че е писал на Левски и е поискал неговото съгласие, за да изпроводи Д. Общи в България, както ще видим след малко, не е от това време, а от април 1871 год.

От друга страна все по същото време Апостолът гледа вече с подозрение на Ковачова. В приписка към едно писмо на Д. Ценович от 13 май 1870 год. той пише на П. Хитов: „Казалъ ви бѣхъ да ни писвате на Ковачова въче нищо ето сега отъ десетъ дена насамъ двапати ми пишѣтъ отъ Т. Магорели че белѣжатъ въ него съмненіе, като предателъ, което потвърдяватъ отъ Свищовъ двапати усно и писменно“¹⁷³.

Апостолът е престанал да се доверява на Ковачов. От Турну Магурели Данаил Хр. Попов го е известил по всяка вероятност, че „белѣжатъ въ него съмненіе, като предателъ“. Ковачов е изолиран и писмото, което изпраща на 9 април, е последният му акт, с който участва в освободителното движение. Явно е, че той действа лично, по препоръките на П. Хитов, но не във връзка с хората на Левски. Д. Общи е разбрал, че Ковачов не представлява никого и, след като го използвал, каквото е можал, изчезва. Затова, след като напуска Турну Магурели, той не му се обаждат вече. Общи не заминава за България, както твърди Ковачов. Тогава къде отива и какво прави до края на 1870 год.? Отговор на тези въпроси дава П. Хитов в по-ранните си бележки, които пише непосредствено след известието за събитията, които настъпиха в България подир нападението при Арабаконак. „Около Колада еточи доди и димитар општи и седе до марта принас пак заиска да го помогам даиди у балкана но ас нештех вече да модам ништо и таи той стана и отиди у ибраил и сабрал десетина момка които имали по 15 или 20 желтици и ще ги оди у балкана и така им казал чи ще ги заведе у сарбия и от там ще ги изведе у балкана и таи завел ги до белград и им зел парицити да им копова ножните потреби и фанал да са крии от тех там тии като фанали да го тарсат тои побегнал у смедереву и от там

заминал за у атина и есента пак си доди и доди праву при мене ими се оплака чи дрогаратимо които щел да оди опланината го излагали ини рачали да идат и тои от затова побегнал отех и отишел у смедереву и продал отъ пошкити които бил копел сас технити пари и отишел у грачко и санамерил сас леонида ... сас Короневу и сас иошти дроги капитани но аз не вярвах да шеда бади грачки шпионен но мислех го че ходи да лажи да са храни и там приседе принас и тас зима пролет та ас заминах за у сарбия а него оставих при николаки балкански да помага на мошията и да са храни“.¹⁷⁴

През април на следната година Общи се озовава в Турну Магурели, където се представя сега на Данаил Хр. Попов.¹⁷⁵ „Ный тука сж разговорихме съ Г-на Димитра“, пише Данаил Хр. Попов на Панайот Хитов от това време, „и удобрихме щото той да не стои тадъва да сж измайва напраздно, но по добре е да мине отсръща, и да сж събере съ тѣхъ чи все ще бжде за полза, но това нема да стане догдѣто неприемие отъ Срѣща отговоръ, ако удобряватъ за сега да мине“.¹⁷⁶

Това писмо на Д. Хр. Попов е без дата. Понеже започва със съобщение за пристигането на Д. Общи, Д. Т. Страшимиров свърза тая подробност с писмото на Ив. Кършовски от 25 март 1870 год., в което последният известява П. Хитов, че след два дена Д. Общи ще тръгне за Гюргево и оттам за Турну Магурели. Затова и Страшимиров определи вероятната дата на въпросното писмо няколко дена след 25 март 1870 год.¹⁷⁷ Ал. Бурмов се усъмни в тая дата и, след като установи идентичността между съдържанието на това писмо и съдържанието на друго едно писмо на Апостола от 11 април 1871 год., дойде до заключение, че „писмото на Д. Попов до П. Хитов не е писано преди писмото на Левски, т. е. преди 11 април 1871 год., а след тази дата“.¹⁷⁸ Това датиране на писмото отговаря на действителността. Апостолът сам отбелязва, че е получил писмото на 19 юни 1871 год.¹⁷⁹ Ако то бе писано няколко дена след 25 март 1870 год. следва да приемем, че Левски го е получил след 14 месеца и половина! Тая възможност обаче не можем да допуснем въпреки изключителните условия, при които е била пренасяна комитетската кореспонденция тогава.

В полза на това датиране на писмото говори и друго едно обстоятелство. Иван Драсов от страна на Ловчанския комитет отговаря на Д. Хр. Попов, още преди Левски да е получил писмото на Попова. „За Дим. (Общи)“, пише Драсов, „да доди или да не доди остава В. Л. да отговори“.¹⁸⁰ Отговорът на Драсова е от 9 юни 1871 год. Очевидно, че и писмото на Д. Хр. Попов, на което Драсов отговаря, датира от април или най-късно от май 1871 год. Нека отбележим накраи, че по това време Данаил Хр. Попов изпраща и други писма без дата „безъ столѣтіе и дата“, както бележи Ив. Драсов.¹⁸¹

Спряхме се малко по-подробно върху датата на това писмо, защото тя сочи първия допир на Димитър Общи с революционната организация на комитета.¹⁸² Апостолът получава писмото на 18 юни 1871 год. Той не бави своя отговор. На 20 юни, някъде из Тракия, той пише на Данаил Хр. Попов: „За Димитра съга неможя Ви каза нищо; съ второто си писмо щж Ви кажя за него; може подыръ това ми 30-40 дена юще до като ся сдобя съ пары, защото азъ като ся улѣсня, мислѣх да дода, да разглѣдами и работы, които съ писмо мжчно се разглѣдватъ. Димитра гу поздравлявамъ братски, щото ако ще да върви съ насъ, да почяка, за второто ми писмо, и ще бѣде добре“.¹⁸³

Апостолът отклонява да даде веднага своето съгласие. Той не бърза да приеме Д. Общи на работа и отлага своя отговор за по-късно време: след 30-40 дена. Братският поздрав, с който го приветствува, не скрива съдържаността на чувствата му. Апостолът познава Общи от първата легия в Бялград и сигурно има основание да бѣде така съдържан. Той не разкрива сега своите съображения, но от начина, по който по-късно посреща своя помощник, се вижда, че няма голямо доверие в личните му качества, затова е предпазлив, не се доверява изведнаж и може би желае да установи предварително условията, при които той ще може да работи за напред в България.

Обаче от Влашко не изчакват определения срок и изпращат Общи в България. Причините за това избързване се крият от една страна в забавяне на кореспонденцията: Апостолът е получил писмото на Д. Хр. Попов приблизително след 1–2 месеца. По всяка вероят-

ност, неговият отговор не е пътувал толкоз дълго време, но сигурно не е отишел и за 2–3 дена. От друга страна дейците от Влашко, по липса на постоянен куриер, са използвали случая, за да изпратят по Д. Общи дългоочаквания печат на организацията.

На 16 юни 1871 год. Д. Общи пристига в Ловеч. „На 16 Юнія дойде тукъ общій Д. когото ни препоръчахте и ны донесе 2 писма за насъ и за В. Л. друго още едно отъ П. Х. донесе и кръстъ-тъ. Сега ся пакъ връща“,¹⁸⁴ известява Ив. Драсов Д. Хр. Попова с писмо от 17. VI. 1871 год. Апостолът отсъствува от Ловеч, и Д. Общи не може да се срещне с него. И понеже от Апостола още няма отговор, той не го изчаква, а се връща обратно. „За злж честь В. Л. го нѣма още и не межеха да ся видятъ съ Д. Нъ може бы съ второ дохождание да ся видятъ, за что-то той (Д.) каза, че ще пакъ да ся върне“.¹⁸⁵ И наистина, на 27 юни 1871 год. той пристига наново в Ловеч, като донася пари и оръжие, и „още въ сжщія день заміна за Тракия и сега трѣба да ся е настанилъ на нѣкоя работж“,¹⁸⁶ пише Ив. Драсов на Данаил Хр. Попов. Писмата и печатът още не били изпратени на Апостола, та ловчанци ги препратили сега чрез Общи.

На 30 юни 1871 год. Д. Общи е вече при Апостола. Срещата станала край Сопот. Общи влязъл във връзка с Апостола посредством местния член на комитета Иван Шекерджията, при когото бил отправен от централния комитет в Ловеч. Ето как сам Общи описва по-късно пред съда първата си среща с Апостола: „Аз съобщих на Шекерджията. Той дойде, намери ме в хана и аз му предадох писмото. Той ми каза: „Сега денем не може, половин час след като се мръкне ще дойда, ще те взема и ще те заведа при него“. Половин час след като се мръкна, той дойде. Срещнахме се с Дякона на едно място близо до лозята, на 1/4 час извън града, дадох му печата и се поздравихме. Дяконът ми каза: „Утре ще се дигнеш оттука и ще отидеш в Карлово“, каза ми един хан, не си спомням името му, „там ще дойда и аз заедно с един друг човек и ще се срещнем с тебе“.

В Карлово Общи отседнал в хана и три дена очаквал Апостола. „На третия ден пак дойде един човек на Дя-

кона и ме заведе на едно място близо до лозята извън града. Там намерих Дякона. Там се срещнахме с пет души от Карловския комитет“.¹⁸⁷ С карловци Общи не се запознал, а на зададения му въпрос, какво са разговаряли, той отговаря, че бил изпратен на карловските бани и продължава да изрежда градовете, които по-късно посещава заедно с Апостола. Това е всичко, което Д. Общи съобщава за първата си среща с Апостола.

С писмо от 6 юли 1871 год., някъде из Тракия, след като съобщава на Д. Хр. Попов, че е получил „сичкы писма ... съ печатътъ наедно на 30-ый юній“, Левски бележи: „Димит. Общій иди отъ тамъ безъ пары съ 30 гр. па и азъ като сжмъ безъ тяхъ, разбира ся вѣче какво ще правимъ“.¹⁸⁸ Това е всичко, което Апостолътъ съобщава за първата си среща с Димитър Общи. Косвено той изразява недоволството си, задето от Влашко са избързали с неговото изпращане. Едва ли обаче той е дал израз на това си чувство пред Д. Общи. Апостолътъ е извънредно внимателен в отношенията си с хората и се пази да не оскърби самолюбието на човека, дори и тогава, когато има всичките основания да стори това. Обаче над всичко стоят интересите на освободителното дело. Грижата за успеха на подетата борба и съзнанието за дълг пред народа заставят Апостолътъ да бъде особено внимателен в избора на революционните дейатели. Той е дълбоко убеден, „че въ народната работа да се упознае чіовѣкъ до колко е родолюбецъ, и постоянъ на сяко нѣщо, често се случва времѣ за да са упознае чіовѣкъ, па и твърде дълго времѣ!“ Затова, както сам той заявява по-късно, „само на препоржкжтж му дето са праща до мене ни са довърявамъ въ него“, докато го „сами не опитамъ както знамъ“.¹⁸⁹

Той го посреща сдържано, студено. Дали още в тая първа среща Апостолътъ е прозрял в Общи фаталния човек на революцията, не знаем, но сигурно тоя приказлив мъж, ограничен бунтар и неулегнал дух още отначало не му вдъхва доверие.

През лятото на 1871 год. двамата обикалят заедно комитетите в Тракия. През тая първа обиколка, според показанията на Общи пред съда, двамата с Апостола

посетили: Карловско, Карловските и Хисарските бани, където Общи стоял сам 4 дена, очаквайки разпорежданията на Апостола, и Пловдив; тук Общи заверил паспорта си в гръцкото консулство, а в конака – пътното си тескере; после отишли в Царацово, Каратопрак (сега Чернозем); известно време той стои пак сам в Хисаря, докато го извикал пратеник на Апостола и двамата са запътили по различни пътища за Ловеч, откъдето било дошло известие за пристигането на Ангел Кънчев: „Тебе и Дякона“, съобщил му пратеникът, „викат в Ловеч, от Букурещ е дошел Ангел Кънчев“. На свиканите събрания в Царацово и Каратопрак той не присъствувал.¹⁹⁰

Апостолът, който иска сам да го изпита, не му се доверява и затова не го запознава навсякъде с членовете на комитета. „Колкото време е ходилъ понапредъ съ мене“, пише той на ловчанци по-късно, „не чювахте ли изъ устата му като са оплакваше предъ Васъ, чи дето да сме утишле, него сжмъ оставялъ на ханътъ, пжкъ асъ сами сжмъ вършилъ а него ни сжмъ вършилъ а него ни сжмъ предпоставялъ предъ другите члѣнове да се запознае съ тяхъ!“¹⁹¹

Недоверието хвърля сянка още в началото на техните отношения. Неизбежната сдържаност на Апостола Д. Общи схваща като израз на лично недоверие. Той не може да разбере високото съзнание за отговорност, което ръководи Апостола. И може би още след първата си обиколка се оплаква на ловчанци.

.

Три месеца след пристигането на Д. Общи в България се озовава и Ангел Кънчев.¹⁹² Той покори съзнанието на съвременниците си не само с пламъка на своя възвишен патриотизъм, но и с романтичния устрем на своята младост. А беззаветният му идеализъм, пламенната преданост, с която служи на освободителното дело, ако и да работи само шест месеца, както и трагичната му кончина, завладяха сърцата на потомството.¹⁹³

Ангел Кънчев е роден в Трявна през 1850 год.¹⁹⁴ Тук прекарва детските си години и завършва първоначалното училище. Баща му, Кънчо Ангелов, беден майстор-зидар, бил принуден да търси другаде условия за по-

сносен живот, та около 1860 год. се изселва в Русе. Младият Ангел постъпва в местното училище, където по това време учителствува Драган Цанков. Отличен и примерен ученик, Кънчев обръща внимание на родолюбиви русенци,¹⁹⁵ които го подпомогнали да продължи образованието си в Болградската гимназия. Тук според Б. Даскалов „в неговото младо сърце се възпламенила идеята да се посвети на борбата за освобождение.“¹⁹⁵ Според същия автор Ан. Кънчев завършил гимназията в Болград. И първият биограф на Кънчева ни уверява, че „той свършил гимназията в скоро време (к. н.) и получил отлично свидетелство“.¹⁹⁷ Ние обаче мъчно можем да примирим това твърдение с решението на Кънчева да следва по-късно „економното училище“ в Табор, както го нарича сам той. Нам не е ясно, защо той, завършил курса на Болградската гимназия, отива по-късно в Табор, за да постъпи в IV-я клас на земеделското училище, също така средно учебно заведение.¹⁹⁸ Ние сме склонни да допуснем, че той е прекъснал преждевременно учебните занятия в Болград, както направи и Васил Друмев, за да отиде в Бялград и постъпи в легията. Разбира се, това е едно предположение, което основаваме само на неговото послешно следване в Чехия.

На връщане от Болград Кънчев се отбива в Букурещ и Гюргево, където се запознава с българската емиграция. Младият патриот бърза да постъпи в новата школа, чиято цел, както знаем, беше да подготви набързо българи за офицери.¹⁹⁹ Тука Ангел Кънчев се запознава с цвета на българската революционна младеж, тука се среща за първи път с Апостола, все тука се запознава с Любен Каравелов и Панайот Хитов. Можем да си представим влиянието, което тая среда оказва върху бъдещия революционер. Посред светлите надежди за бъдещето и усилената подготовка на утрешните офицери двамата другари се опознават и сближават. След разтурянето на легията Ангел Кънчев се мае известно време в Букурещ, а после се завръща в Русе. По пристояване на неговите покровители той бива назначен на служба в валийския чифлик „Нюмуне“, а по-късно с държавна помощ заминава да следва земеделие в Табор, Чехия. Покровителите му се застъпват пред Мидхад паша, който отпуснал необходимата парична помощ. Твърдението на

Б. Даскалов, че след като се завърнал от Чехия, Ан. Кънчев бил назначен на служба в чифлика, не отговаря на действителността, тъй като непосредствено след завръщането си от Табор, както ще видим, той влиза в редовете на освободителното движение и става помощник на Апостола. Това наистина странно държане на един „държавен степендиант“ се поддържаше още от първите изследователи. Когато се завърнал от Чехия, „Ангел Кънчев се явил при Ив. Чорапчиев“, бележи първият биограф, „и му съобщил, че не желае да служи на турското правителство, нито в чифлика, нито другаде, и за това да гледа как и да е да замаже очите на турците. Чорапчиев се посъветвал със Ст. Попов и двамата намислили, щото А. Кънчев да се представи в управителния съвет и да поиска да служи, но да предложи неприемливи условия.“²⁰⁰ Младият „агроном“ последвал съвета на своите покровители и сполучил да се освободи от задължението да служи на турското правителство. Какви са били тежките и неприемливи условия на Кънчев, изследователят не съобщава.

Като имаме пред вид, че легията бе разтурена през април 1868 год., то можем да приемем с голяма вероятност, че още същата година Кънчев се е прибрал в Русе и не след дълго време е постъпил на работа в чифлика.²⁰¹ Най-рано през лятото или по-вероятно в началото на есента на 1870 год. той заминава за Табор, за да следва земеделие.

Времето на неговото следване в Чехия сега е вече точно установено. Според официалните сведения на самата дирекция Ангел Кънчев не е завършил курса на областното земеделско-индустриално училище в Табор. Той е бил „редовен слушател“ само една учебна година – 1870/1871 г. Справил се бързо с чехски език и, макар да прекъснал следването си към края на учебната година, той издържал с отличие всичките си изпити, като взел една част дори от изпитите за втората учебна година.²⁰² Щом Кънчев напуснал училището преди да дочака края на учебната година – 1 август, следва да заключим, че, когато след разтурянето на легията се завръща в България, той е престоял в Русе година и половина или най-много две години, а когато се завръща от следването си в Чехия, както ще видим,

той стои в Русе около месец или най-много – месец и половина. При това положение явно е, че ако той изобщо е служил в образцовия чифлик при Русе, това е било след разтурянето на легията и преди да отиде да следва в Табор, когато се застоява по-продължително време в Русе.

От Ангел Кънчев имаме запазени твърде малко писма и то предимно от време на следването му в Чехия. Но макар и малко, те все пак дават известна представа за човека и неговия идеен свят. С малки изключения повечето от тях са писани до Н. Т. Обретенов. Естествената непринуденост и сърдечният тон на тия писма разкриват на първо място голямата дружба между двама мъже, които мислят и чувствуват еднакво. Макар и в чужбина, погълнат от своите занятия, Кънчев живее с интересите на своята родина. Той получава вестник „Свобода“ и иска постоянно да му се изпращат сведения от България: „приех „Зорницата“ и онуй прочетох, по писвай ми сякога за тиях нешта“²⁰³

Той вижда ясно скритите замисли в реформаторските усилия на Мидхад паша и с горчива ирония пише на Обретенова: „Блазети! у вас имате сега ефендем и певашко (?) дружество, тжй а а а Българина сиромаш пука от глад а пжк ній щж му пейми и шж го забавляваме с беседи. Може би чи по новата Сръбска мода. Дай вжзсож. на гладен чилиак да са весели и играй ама по нашата пословица народна: гладна мечка хоро неиграй. Ней се, както и да й, господ да им напомош“²⁰⁴. Мисълта е ясна, макар да е изразена алегорично. Тя разкрива дълбокото убеждение на революционера: за народа е необходима преди всичко свобода. Всяка друга дейност цели да го отклони от историческата му задача.

Разсъжденията, които изказва върху волята, по друг повод и в друго свое писмо, идат да разкрият култа на Кънчева към свободата. „Азъ, като челиак, като свесно животно, имам слободна воля. И само тиа (волята ми) може да заповіада на моите телесни части: на ума ми, іазиками, устата ми, ржцете ми и др. а ни коіа друга чужда, а и те (телесните ми части), като нейни слуги, служат само неіа а никоіа друга чужда. Само моите уста и іазикъ можт да хортуватъ туй коіето волята ми иска, само мойте ржце можт да пи-

шжт и работжт туй коіето воліата ми иска. С іедна реч: само моите телесни органи можт да бжджт правозастжпници на мойта воліа а никой други“.²⁰⁵

От Табор Кънчев насърдчава своя приятел и баба Тонка, майка му, да следват непоколебимо народното дело. „Чух че станали магарешки работи ніакакви си но гледай си работа и викай; време е моіе право туй та сжветвам. Поздрави майка си от мене ий кажи да живеј! и да влива катран в рогата на глупавити си комшийки. Бжди ми здрав и следвай захванатото си“.

Неговата национална ревност се простира и върху научната област. „Земешли в ржцете си ніакога зоологіа, ботаника, биологіа или пжк минерологіа“, пише той на Обретенова, „шж видиш сума области и градове, в които казва де са намира този или онзи минерал, тжзи или онжзи билка или пжк животно и др. а за Бжлгарія ни спомен. Зашто ли? Да ли и лишена от различни животни, скжпоценни камане и от хубави и важни билки и цвѣтіа? Дали и тіа нема хубави и потребни за челечеството нешта та да заслужи 2 пржста міосто в горекананите книги? Не, братко, не іе неіе лишена от ништо тіа й богата и пребогата, но кой й написал и изнесал пред света европски нейнитѣ богатства? Кой й рекжл барем 2 словца за красното желіазо за красніа мермер што са намира в Балкана? – никой, никой. Чиіа длжност іе да направи и изврши казанити работи, дали на европейците или на нас? Тріабва да ни й срам. Туй щжти бжди доста, мислж, да са увѣришѣ че несме и че не сж подиграваме с тебе, но вжршиме туй, коіето тріабва като бжлгари да вжршиме“.²¹⁶

Без да дочака края на учебната година, Кънчев се завръща в Бжлгарія. Липсата на средста по всяка вероятност го заставя да прекъсне учението си. Па и образът на измъчената родина го зове. Той е запознат вече с дейноста на Апостола в страната. И затова, когато напуска Табор, тръгва с твърдото решение да посвети живота си в служба на своята родина.

На 3 юли 1871 год. той се отбива в Бялград. „Крайна нужда ма накара да са отбжж в Біалград, и да тжрсжж помош за да мож да си отида в Бжлгарско. Господин Панаіот Хитов ми даде 2 Австрійски жжлтици“.²⁰⁷ Маститият войвода одобрява намеренията

му и го провожда във Влашко, като „му поржчахъ“, пише той по-късно, „пакъ да дохожда при менъ да сж договаряме, но прочитеми го вече невидеха“.²⁰⁸ Кънчев пристига в България и на 17 август 1871 год. пише на войводата от Русе: „Бай Панаіоте, В Турно са обадих, с Данаила са намерих, работата му саобштих и потребните рекомандации за в Бжлгарско зех. В неделіа шж замина за вжтрешноста на Бжлгарско да захвана и извжршж мисіата си“.²⁰⁹

Късите изречения и отсечената фраза на това писмо изразяват твърдата воля и непоколебима решителност на Кънчева. Той е вземал своето решение. И сега бърза да изпълни историческата „мисіа“ на своя живот. От Ловеч Иван Драсов известява Данаил Хр. Попов с писмо от 28 август 1871 год.: „Ангелъ доде вчера (на 27 – Августъ) и е тукъ дано додяше и В. отгоръ та да ся немає чіовѣкътъ тукъ напразно“.²¹⁰ Тая дата обаче не се покрива с датата, която сам Кънчев съобщава за своето пристигане. От Ловеч той пише на Н. Т. Обретенков: „На 29/9 пристигнах в Ловеч, с нѣколко души са намерих, но не сжм са іоше видел с оногос, за когото додох, заштото го нѣма тук. Тез дни го чакам да доди. Какво то свжршіа шжти іавжж“.²¹¹

Между датите, посочени в двата документа, се явява разлика от един месец и два дена. Ако за момент допуснем, че Драсов погрешно е посочил тая дата, не трябва да приемем, че той погрешно е датирал въобще това писмо, чиято дата 28 август е поставил в началото. В такъв случай ще трябва да приемем, че той е сбъркал и двете дати: датата на писмото и датата на пристигането, което мъчно можем да допуснем. Наистина, сам Кънчев в посоченото писмо до П. Хитов бележи, че ще замине „за в вжтрешноста на Бжлгарско“ в неделята след 17 август. Дали действително е заминал обаче, ние не знаем. Мъчно можем да допуснем, че той ще стои цял месец в Ловеч, за да очаква Апостола. Повероятно е да се е завърнал в Русе, но нямаме данни, които биха подкрепили това предположение. Нямаме и данни, които биха ни позволили да мислим, че през септември, докато, очаква Апостола, Кънчев е предприел самостоятелна обиколка из страната. Като приема тази най-малко вероятна възможност, Никола Станев заклю-

чава съвсем произволно, че на 28 септември помощникът „се прибра в Ловеч и става постоянен член на Привременото правителство“.²¹²

Единственото положително в случая остава съобщението на самия Кънчев. На 29 септември той пристига в Ловеч, среща се с някои от членовете на комитета и остава в града да изчака Апостола, когото всеки момент очаквали да се завърне. Категоричният тон на това писмо не оставя място за съмнение, а от начина, по който известява Обретенена, се добива впечатление, че на 29 септември той се явява за пръв път в Ловеч.

Същия ден, в който Кънчев изпраща своето писмо на Н. Т. Обретенен, Апостолът се завръща в Ловеч, и двамата приятели се срещат. С писмо от 29 септември Апостолът известява Данаил Хр. Попов за това събитие: „Братовче! отъ сега въче А. К. остава съ мене на наштж, работа, и докрай“.²¹³ Същия ден той пише и на П. Хитов: „Срѣцнахмиса съ А. К. и отъ сега за напредъ, е на работа“.²¹⁴ Сам Кънчев се подписва на писмото до Данаила, когото сърдечно поздравява, а в края на писмото до Хитова бележи: „Бай Панайоте, Додох, видюх и в истиността на гореизложеното са убедих. – Освен да додате тука, другото сичко й лжжа. Ваш А. Кънчев“.²¹⁵

Тия две писма на Апостола потвърждават съобщението на Кънчев до Н. Т. Обретенен и на свой ред установяват точно и окончателно датата, когато Ан. Кънчев пристига в Ловеч, среща се с Апостола и поема пътя на освободителното движение, който беше вече начертан от Апостола.²¹⁶

Двамата приятели се разбират. Апостолът цени Кънчева като сътрудник и помощник, доверява му се и явно изразява своето задоволство от първата си среща с него. Но все пак работата е сложна, трудна и отговорна. Дейците трябва да се изпитат. Стажът е необходим. Апостолът обаче е убеден, че Кънчев като „ученъ човѣкъ“, ще се справи с трудността на задачата си, но след няколко години, като „ся скита на сяка стърнж и сряща въ различни мненія хора, и пр. и пр.“ Тогава той ще изучи работата си и ще „я върши непогрѣшно“.²¹⁷

Първата среща на тримата дейци става няколко дена по-късно в лозята, извън Ловеч. Сведения за нея намираме в показанията на Димитър Общи пред съда:

„Повикаха ме и отидохме в лозята. Там дойдоха Дяконът (така той именува винаги Апостола пред съда), Ловчанският свещеник и осем души от Ловчанския комитет. И Ангел Кънчев беше заедно с тях“. След като иска сведения за присъстващите ловчанци,²¹⁸ председателят запитва Общи:

– С каква цел беше дошел Ангел Кънчев, стана ли дума в лозята и после какво направихте?

– Ангел Кънчев, – отговаря Общи, – ме извика на една страна край лозето и ме попита: „Как вървят работите на Дякона, добре ли вървят?“ Аз му съобщих местата, които обиколихме, и че мене нищо не ми се казва. Ангел Кънчев ми каза: „Сега тук ще направим едно събрание и ще узнаем как ще работим.“

На това събрание запознават Общи с уставопоекта: „Извадиха един ръкописен устав и го прочетоха ... Понеже тоя устав беше ръкописен“, продължава Общи в своите показания, „не мога да зная дали беше изпратен отсреща, или тук беше написан. Попитах ме: „Разбрали устава, който се прочете?“ Понеже беше много дълъг, не можах да го запомня всичкия, та ми го обясниха повторно ... Дяконът и другите хора ме попитаха: „Ние обикаляхме досега заедно с тебе, доверихме ти се, приемаш ли да бъдеш деец на тоя комитет?“²¹⁹ Той приема и събранието го назначава още при тая първа среща за деятел в следните райони: Ловчански, Тетевенски и Софийски.

Интересното в тези сведения на Общи е опитът му да представи още при тази първа среща Ангел Кънчев като недоволен. По един трудно допустим начин Кънчев го извиква настрана край лозето и пита неуплегналия авантюрист, който е дошел малко преди него в България, как вървят работите на Дякона! Дори да приемем, че Общи предава точно думите на Кънчева, те пак не съдържат онова недоверие към Апостола, което той се опитва да им предаде. У Общи има желание да представи Кънчев като свой съюзник още от началото на общата им дейност. Тая тенденция по-нататък се засилва още повече. Всичко това е обяснимо. След катастрофата той дава свободен израз на своите чувства спрямо Апостола.

Все с тези чувства ще трябва да си обясним и това подчертаване на недоверието, с което Апостолът се отнася към него. Той не може да разбере неизбежната предпазливост и естествена сдържаност на Апостола, както не схваща и противоречието, в което изпада, когато предава думите на Апостола, който все пак му се доверява, като го пита, приема ли да бъде „деец на този комитет“. Що се отнася до твърдението му, че на това събрание определили района, където той щял да действа, очевидно Общи грешки, като отнася към това време неща, станали по-късно.

На другия ден след събранието, според Д. Общи, Апостолът, Ангел Кънчев и Марин поп Луканов заминали за Плевен, откъдето се завърнали след два дена.

VII.

В началото на октомври Апостолът повежда двамата си помощници из страната. Той трябва да изпита своите първи сътрудници на дело, да ги запознае с работата, която им предстои и, доколкото е необходимо, да ги постави във връзка с местните дейци. Тая обиколка има и друга цел: „Презъ есента“, бележи Христо Иванов, „станаха те тримата – ангел и В. Л.; и димитаръ общия да сабиратъ мненіето на народа по кой начинъ да са нареди закона който биши и начертанъ отъ В. Л. и ангелъ канчевъ. носеха го отъ градъ на градъ отъ село на село и го четяха, което са види за по добро да са потварди а което са види за излішно даса изфарли а което са види за нужно и недостатчно да са притури, и той са нареди и са потварди от народа“²²⁰. Тази е единствената обиколка, която тримата правят заедно. До към средата на ноември те посещават повечето от комитетите. В своя бележник Апостолът е означил градовете, които са посетили. От Ловеч през Троян те се запътват за Карлово, откъдето през Клисурса, Копривщица и Панагюрище отиват в Пазарджик и Пловдив. Оттука, през Чирпан и Ст. Загора, се озовават в Сливен, а оттам, през Търново, Трявна и Севлиево, се завръщат в Ловеч²²¹.

Апостолът запознава новите организатори с всички центрове на революционната организация, с изключение на

комитетите в Тетевенско, Орханийско и София. Но докато той се задоволява да отбележи само по-главните обекти на тяхната съвместна обиколка, Д. Общи съобщава на съда всички селища, през които са минали: Троян, Карлово, Дервент (Клисура), Аврат олан (Копривщица), Отлуккьой (Панагюрище), Пазарджик, Царацово; в Пловдив отишли само Апостолът и Кънчев, а той ги чакал в Царацово, където се върнали да го вземат, за да отидат в Чирпан. Оттука тримата отиват в Ст. Загора; преди да отидат в Нова Загора, Левски и Кънчев се отбили в едно село, та той влязъл сам в града, а те пристигнали привечер; Сливен,²²² Котел, Беброво, Елена, Трявна; в Габрово не се спрели, а отишли в Севлиево, откъдето „те (Апостолът и Кънчев, н. б.) изпратили писмо до Габровския комитет“.²²³ Прави впечатление, че Общи не споменава Търново, а отбелязва Елена. Христо Иванов обаче изрично бележи, че „горните трима (Апостолът, Ан. Кънчев и Д. Общи, н. б.) дохождаха и (в) Търнову и са срещнаха съ Ив. х. Димитровъ, Н. Гарибалди, Ст. Пановъ и други се по същия законъ (се води, н. б.) разговора им (както, н. б.) и по заякчавани на комитети (те) въ цела България“.²²⁴ Твърдението на Общи, че в обиколката си през 1871 год. са посетили Елена, се потвърждава и от спомените на еленчани.²²⁵ Що се отнася до Котел (Казан – както е записан в протоколите на съда), няма данни да е бил посетен от Апостола преди 1872 год. Не е изключена обаче възможността той с двамата си помощници да е минал през родния град на Раковски и през 1871 год., но без да влезе във връзка с местни хора, поради която причина това посещение не се помни.

Апостолът подчертава своето доверие към Ангел Кънчев, като му възлага касиерството през цялото време на тяхното съвместно пътуване: „Щотугу бѣхми нарекли касиеринъ, и да харчи въ патуваніето ни единъ“. А след като означава градовете, през които са минали, Апостолът отбелязва от страни: „По сичкити тѣя мѣста каквото сае зело и давало той е отговоренъ като касиеринъ“.²²⁶

Най-големи подробности за това пътуване имаме запазени в спомените на троянци. М. Ив. Марковски, който събра и издаде тия спомени, твърде живо описва

пребиваването на Апостола и двамата му помощници в Троян.

„Беше на 8 октомври 1871 год. През тоя прохладен есенен ден Васил Спасов, който притежаваше най-големия хан в Троян, бе седнал на миндерлика в кафенето си и четеше вестник. Едва бе прочел една интересна статия и се бе позамислил, когато по калдъръма на главната улица, откъм Ловеч, така силно изтропаха три коня, щото дори искри изхвърчаха из подковите им. Върху тях спокойно се переха трима души, тайнствено въоръжени с по един револвер и по една черкезка кама, лежащи на кръстовете под палтата на двамата и в широкия пояс на третия. Единият от тях бе 28–30 годишен, рус, въз сух, много пъргав и смел момък, облечен в европейски костюм от местна шасчена материя; вторият бе почти на същата възраст с жива грациозна физиономия, с възкървава дълга коса, черна и гъста брада и също така елегантно облечен в европейски костюм; третият, по-стар, със снажно и мусколесто тяло, бе облечен в турски дрехи, каквито обикновено носеха тогавашните джелепи. И тримата бяха с пискюлии фесове, каквито въобще се носеха тогава от българската интелигенция.

Щом съзряха хана, тримата конници, както вървяха успоредно, свиха юздите, спряха пред входа и скочиха като казаци. Яхърджият се притече, взе конете им и почна да ги разхожда. Васил захвърли вестника и стана да посрещне пътниците. Те влязоха в кафенето и поседнаха за минутка. Стопанинът не се познаваше с тях, но от вида им предполагаше, че са тежки търговци. С ханджийска учтивост той ги прие най-любезно и заповяда на одаджията да ги настани в по-добре мебелираните стаи на хана.

Непознатите пътници се представиха още в първия разговор: първият като търговец на шаяци, вторият, с черната брада – учител, който търси вакантно място да се услови, а третият, с турските дрехи – търговец на едър добитък. Учителят с грациозната си походка, със сериозното и високото изразяване на мислите си, обърна вниманието на Васил. Като училищен настоятел, Васил още по-силно се интересува и отвори разговор по учебното дело, като от дума на дума дойде ред, та

му яви, че имат един добър учител, но понеже през 1872 год. ще се строи ново училищно здание, в което ще открият трети клас, ще има нужда да условят още учители. Подир учителя търговците поеха разговора с Васил. Когато търговецът на шаяци разговаряше с ханджията по цената на шаяците, търговецът на добитък питаше пък на друга страна други лица, кои са по личните скотовъдци в Троян. В това време учителят незабелязано се измъкна, излезе отвън и попита едного от местните граждани, къде е дюкянът на Васил Бочев Попов. Гражданинът услужливо му го посочи.

Бързо, с офицерска походка, учителят пресече по права линия главната улица и влезе в дюкяна, който се намираше срещу хана.

– Вие ли сте Васил Бочев? – запита учителят, като заничаше наредените в рафтовете ушити дрехи.

– Да, аз съм, – отговори Васил и изгледа изпитателно непознатата му личност.

Учителят предпазливо се поозърна насам-нататък и тихо му пошушна на лявото ухо:

– Искам нещо тайно да поговоря с вас.

Бочев, изненадан от това желание, хвърли още един поглед върху непознатия си гост и го въведе в вътрешната стая на дюкяна си. Тук странникът поздрави Бочева от интимния му приятел Цвятко хаджи Павлов от Ловеч (член на Ловчанския ч. р. комитет) и го предупреди, че това, което ще му открие, трябва да държи в голяма тайна. Тогава непознатият извади от джеба си едно писмо, адресирано до Бочева и написано саморъчно от Цв. х. Павлов на синя пощенска хартия, подпечатена с червен восък. Васил разтвори писмото и почна да чете:

1871, октомври 7; Ловечъ. Василъ Бочовъ, въ Троенъ.

Съ приносящето си кратко писамце, ида да ви по zdrava и да ви получа въ доброто ви здравіе, как сме живо и здраво и Моля бога за вази.

Второ, внимаваіте добре съ негова милось коіто ви принесе писмото. Той е личень, брадж черна гжстж. Ще можишъ да говоришъ прѣдъ него свободно. Тойі ніе самси но можи и да ни видишъ други-те, но и да ги видишъ нема да сж откривашъ придъ техъ. То ніе нищо чи си сж открилъ но ниможишъ приказува що-ту

ни приказватъ български. Тебъ ни ти-трѣба други, само приносящиятъ на писмото, съ него можешъ свободно, но колкото можешъ по умничко щото е достъпъ учень човекъ. Може би да подиратъ нешто та да им намѣришъ. На тосъ часъ, той е човекъ нашъ, (обща). Аку имашъ некого твой верны можешъ ти сж збра на вечертъ при техъ сички. Друго нема.

Ловечъ. Оставеми въ обще. Ц. х. Павловъ

Додето Васил четеше писмото, лицето му отразяваше изненада и вълнение, причинени от неясното думислено съдържание на някои редове. След прочитането му непознатият вече свободно разясни, че той е същият, когото приятелят му Цв. х. Павлов препоръчва, т. е. че той е Ангел Кънчев от Русе, че другарите му, за които се говори в писмото, са Васил Левски от Карлово и Димитър Общи – и тримата тайни политически апостоли, чиято задача е да подготвят българското население за всеобща революция, чрез която да се извоюва народната свобода. С кратка и ясна реч Кънчев посея в сърдцето на Бочева патриотическата идея, за която приятелят му Цв. х. Павлов бе му загатнал и по-рано. След това Кънчев го замоли да го разведе из градеца и го запознае с някои по-видни граждани и учители.

Бочев, разпален от патриотическата идея, на драго сърце се съгласи. Най-напред те отидоха в табашката махала, гдето обиколиха разположените край реката Осъм фабрики, а именно: фабриката за влачене вълна на Петко Йв. Пеновски, гайтанджийницата на Йв. Марков, тепавицата и воденицата на Пенчо Х. Василев, както и др. още някои заведения из града. После се отправиха нагоре из главната улица. В това време мнозина граждани, на които непознатият елегантно облечен чужденец привлече вниманието им, любопитствуваха да узнаят, що за човек е той. Обаче не можеше всеки да бъде удостоен с тая чест, затова Бочев или сам Кънчев отговаряха, че е учител и търси вакантно място. Вследствие на това из града се пусна слух, че е дошел нов учител. Те енергично продължиха пътя си из главната улица и след като обиколиха някои други улици, поеха улицата, която води към градското училище, което скъпият гост желаше да посети.

Двамата патриоти влязоха в училището и посетиха учителя Илия Н. Белковски, който току-що бе свършил занятията. Бочев запозна Белковски с Кънчева. Подир кратък разговор по учебното дело, Кънчев му загатна с каква мисия е дошел в Троян, съобщи му също и за двамата си другари-апостоли. Белковски лично познаваше Васил Левски още от Пловдив, където се бяха срещали в тамошното училище, затова изяви горещо желание да се срещне тая вечер с него. След това Кънчев изяви желание да се изкачат на близката могила, която се издига на запад от училището. Тая могила, която е най-високият и най-близкият връх между върховете, които обграждат, града, се именува Турлата. Желанието на Кънчев се осъществи. Не след дълго тримата приятели бяха на върха, откъдето, възхитени, разглеждаха прекрасните околни местности. Тук Кънчев намери благоприятен случай да разкаже на Белковски и Бочев по-обширно целта и значението на тяхното дохождане в Троян, за задачата и неизбежността от една всеобща революция, насочена против Отоманската империя, за последиците от нея и пр. След това той направи нужната според програмата му скица на града и обкръжаващите го местности, махали (колиби) и села. И когато слънцето се затули зад хоризонта, те напуснаха върха и заслизаха надолу в приятелски разговори за бъдещето въстание. Кънчев и Бочев отидоха в хана, а Белковски се прибра в училището.

Тримата политически апостоли, за да не бъдат подозрени от властта, още с пристигането и влизането си в кафенето започнаха да странят един от друг, като че нямаха нищо общо по между си. Па и самото им облекло ги представяше като хора от различни съсловия.

Докато Ан. Кънчев взимаше на Турлата топографски сведения за Троян и неговата околност, търговецът на добитък обикаляше нагоре-надолу, уж да пита за едър добитък, а търговецът на шаяци се отдели на уединено място с притежателя на хана, Васил Спасов, и след като го закле в револвера и студената си кама, че ще държи в тайна всичко, каквото ще му открие, извести го, че той не е никакъв търговец, а тайният политически апостол и организатор на частни революционни комитети Васил Левски Дяконът от Карлово; съобщи му също, че

той е упълномощен от Централния революционен комитет да подготви народа за всеобща революция и да организира местни революционни комитети; накрай той му разкри целта и значението на тези комитети.

Подир малко време, по препоръка на Васил Спасов, Левски се среща поотделно с Иван Марков и Пенчо Х., Василев и по същия начин ги посвети в патриотическата идея и в целта на своето идване в Троян. А когато Васил Бочев се върна от Турлата, Ангел Кънчев го запозна с Левски; след смрачаване Апостолът се среща и с главния учител Ил. П. Белковски, с когото се познаваше от по-рано. Васил Спасов извести съседа си Димитър Х. Василев за задачата на тримата апостоли, а той пък извести братовчеда си Васил Д. Попов.

Вечерта около 1 $\frac{1}{2}$ часа по турски, тримата апостоли тайнствено, уж при затворени врати, беседваха във Василевото кафене с няколко от новооглашените троянски патриоти. Разговорът се въртеше все по народните работи. В това време вратата се отвори и нощната стража, начело с Осман чавуш и 5-6 заптиета, се вмъкнаха в кафенето. Разговорът се прекъсна. Местните граждани сбъркаха конците, тримата апостоли обаче запазиха хладнокръвие. След обичайните поздрави, Осман чавуш хвърли изпитателен поглед към чужденците и запита:

— Какви са тия хора, Васил чорбаджи?

— Негова милост е търговец на шаяци, негова милост — търговец на добитък, а тоя е даскал, търси място да се представи, — смутолеви на бързо ханджията.

— Е, добре, добре.

— От четири-пет конака път сме дошле за стока, ама напразно сме бъртали пътя. Много се е дигнала пияцата, — допълни търговецът на шаяк.

— Е, такова нещо е търговията, — каза Осман чавуш и седна на миндерлика, а след него насядаха всички заптиета.

Левски поръча кафе на неочакваните гости, които след това си отидоха, като му благодариха за кафето и пожелаха добра печалба.

След малко тримата апостоли, заедно с придружаващите ги граждани, седяха на вечеря в горния етаж на хана. Сега Левски свободно отвори огнените си уста и обстоятелствено им разкри целите на народното дело.

Той им обясни как и от кого е запалена първата искра за народното освобождение от петвековното турско иго; яви им, че българските патриоти, в сърцата на които най-силно е вкоренена тая идея, не намират друг изход за нашето освобождение, освен в една всеобща революция и затова са основали централния революционен български комитет с два отдела – първият в Букурещ, а вторият в Ловеч; тоя комитет е упълномощил лица да ходят от град на град и от село в село да проповядват светата народна идея и да организират местни революционни комитети, между които лица са и те, за която цел са снабдени с пълномощни писма. Съобщи им, че те са обиколили по-голяма част от българското отечество, като навсякъде са организирали частни революционни комитети и че навред са били най-горещо приемани и изпращани, че за по-доброто уреждане и правилно функциониране на тия комитети, централният комитет е съставил уставопроект (нареда) на работниците за освобождението на българския народ, който те разнасят по местните комитети да си снемат преписи от него и да си дадат мнението по съдържанието му и, след като се приеме от едно общо събрание, тогава ще се напечати и изпрати до всичките частни революционни комитети за ръководство и точно изпълнение. Между другото съобщи им и това, че той никого не е принуждавал, нито пък ще принуждава някого да бъде негов последовател; че той не иска никой да се повежда сяпко в народното дело – дело най-съдбоносно и най-важно. Затова той допълни, че който е българин, в жилите на когото тече чиста българска кръв и който е осъзнал вече вопиющата нужда – да се отхвърли тежкото турско иго, нека сам да каже, че приема да бъде последовател на българските патриоти и че е готов с пушка в ръка да защити своите си народни права и се провикне: „Ние искаме или народна свобода или юнашка смърт“. „Защото“, каза Левски, „принципът на тайното българско привременно правителство е свобода или смърт“. Накрай Апостолът съобщи, как ще се постъпва с ония антипатриоти, които биха дръзнали да попречат на народното дело“.²²⁷

На това събрание Апостолът полага основите на революционната организация в Троян. Първите членове

на местния комитет са: Васил Спасов, Васил Бочев, Иван Марков, Димитър Х. Василев, Пенчо Х. Василев, Васил Х. Калчев, Илия П. Белковски, Димитър П. Попов и син му Васил Д. Попов. В късо време числото на членовете нараства на около 30 души.

Още същата нощ троянци снимат препис от проектоустава, Апостолът им оставя брошурата „Български глас“ и в тъмни зори, придружен от двамата си помощници, поема пътя през Балкана за Карлово.

Счетохме за необходимо да предадем почти изцяло твърде дългия разказ на М. Ив. Марковски, защото несъмнено от него лъха голяма убедителност. Тоя скромнен мемоарист стои най-близко до духа на миналото, което разкрива правдиво и вярно. Това негово качество се дължи не толкоз на способността му да разказва, колкото на реалността на спомените, които той възпроизвежда, както и на голямата грижливост, с която е проучил и събрал още на времето тия спомени на своите съграждани. Друга съществена особеност на тези спомени е тяхното богатство в подробностите. Но независимо от тия им качества, спомените на троянци са почти единствени, които най-непосредствено разкриват работата на Апостола при изграждане на революционната мрежа в страната. Ние не познаваме спомени, които тъй подробно да предават думите на Апостола в едно организационно събрание и тъй правдиво да разкриват потока на неговата мисъл и живата сила на неговата реч. Колко безпомощни и общи са твърденията на съвременниците му, когато описват някое събрание или разказват историята на някой новосъздаден комитет! Човек би казал, че тия хора са неспособни за едно по-дълбоко наблюдение, или пък, заслепени от обаянието на личността му, са останали глухи за неговата реч. В това отношение спомените на М. Ив. Марковски са едно щастливо изключение.

Най-сетне тези спомени, единствени почти, разкриват най-пълно един момент от съвместната обиколка на Апостола с Ангел Кънчев и Димитър Общи. На Кънчева Апостолът възлага и една по-специална задача: да изучи положението на градовете и проходите, да снее скици на важни стратегически места и да изработи планове, необходими за бъдещите военни действия.²²⁸

И тези спомени обаче имат своето слабо място. Нам се вижда необяснимо, защо Апостолът, който още през 1869 год. посещава Троян, а сигурно и по-късно е ходил в града, едва сега основава местен комитет и то от хора непосветени до това време в народното дело, въвежда ги веднага в живота на организацията, та дори им дава да снемат и препис от уставопроекта. За да се реши Апостолът на една такава стъпка, той сигурно ще е разчитал на доверени хора, които е познавал от по-рано. А че мнозина троянци, които сега са били посветени в делото на комитета, за пръв път се видели Апостола, в това няма нищо чудно, но че той е имал от по-рано свои близки хора в града, това е повече от вероятно. И сигурно с тяхното съдействие сега той слага основите на революционната организация в Троян. Разбира се, това не са могли да знаят всички членове, които сега влизат в комитета. И затова ние смятаме, че Марковски е засилил все пак романтичния елемент в разказа, а е забравил да ни посочи, с кого се е срещал Апостолът в по-раншните си посещения на Троян. Мемоаристът сякаш иска да ни порази с обстоятелството, че освен Белковски никой от троянските революционери до това време не познава Апостола. Нещо, което мъчно можем да допуснем, защото преди да образува местния комитет, Апостолът посещава Троян и все ще е имал един двама доверени или познати хора, със съдействието на които сега полага началото на революционната организация в града.

По същия начин Апостолът действа и в родното място на А. Кънчев. Сведенията за това посещение на Трявна, които дължим на Христо Даскалов, са вторите по-подробни данни за обиколката на тримата апостоли. „В 1871 год. бях учител в Трявна,“ започва своите спомени Хр. Даскалов. „По събора, който става у нас от 8 ноември и се продължава почти до края на същия месец, посетиха градеца ни г. г. Васил Левски и Ангелчо Кънчев. Аз бях лично познат с Левски още от 1867 год. (Апостолът посещава два пъти Трявна до 1871 год., н. б.), а с А. Кънчев като съграждани се знаехме много по-рано. Дватамата тия апостоли бяха посетили Трявна да организират местен революционен комитет. Освен това апостолиите поискаха да им се даде и па-

рична помощ за централния комитет. Но отде да се вземат пари? Организация нямаме: ний-познатите на Левски, бяхме бедни, пари се на мярват у по-богатите, но от тях трябваше да се крие защо ни са пари. Левски поиска списък на по-богатите, чорбаджиите в Трявна и ми каза, че той сам ще се яви пред тях и ще им иска пари за целта. Това ни изплаши твърде много. Реши се да се свикат по-събудените граждани на едно общо събрание, на което ще дойде Левски и разясни значението на делото. Где да се съберем? Приятелите посочиха моята къща, като най-голяма и удобна. Аз склоних, при всичко че много се боях за последствията.

На 11 ноември вечерта приготвих вечеря за Левски и Ангела и, за да скрия от жена си целта на събранието, казах, че ще имаме двама гости—търновчани, с които ще играем нощес на „префа“, по която причина след вечеря ще дойдат и някои мои другари тревненци: даскал Кънчо Кесаров, Георги Тодоров, Тодор Н. Бояжиолу, Тотьо Х. Икономов, Цаньо Захариев и др.²²⁹ За вечеря дойде само Левски; Ангел Кънчев бе отишел при роднините си на гости. След вечеря един по един дойдоха речените по-горе мои роднини и приятели. Дойде и А. Кънчев. Събрахме се около 20 човека. Оттеглихме се в друга стая и там започнахме разговорите. Левски ни чете разни писма от воеводите (!), от Каравелов (!), из Женева (!) и ни разправи как трябва и ние тук да си основем частен р. комитет, да имаме каса за всеки случай. Ан. Кънчев ни даде устава на Ц. р. к. да го препишем и пак да му го повърнем, като дадем и мнение за някои членове. В края на краищата Левски заяви, че в първо време са необходими пари... Каде 2 часа сл. полунощ събранието се разпусна. Всички присъстващи обещаха да дадат кой каквото може, само че сега не носят със себе си, а на сутринта. Възложиха на мене да отида при всекиго и да събера парите. Левски остана да спи у дома. Когато останахме насаме, той ми говори, че във всичките градове ще има комитети, че учителите първи трябва да застанат на чело. Да прикрием комитета тук под булото на читалище. Сутринта Левски излезе из града. Аз обиколих приятелите и събрах заедно с моята помощ всичко 500 гроша, които дадох на Левски срещу кочанна квитанция.

„Нашите хора“, продължава своя разказ Хр. Даскалов, „даваха наистина пари и обещаваха, че ще основат комитет, но това го правеха от страх, а не от съзнание и добра воля. Левски беше ходил сам в къщата на един тревненски чорбаджия (Кънчо Генков), открил му мисията си и го поканил да даде помощ. Чорбаджията нямало що да прави и дал 200 гроша срещу редовна разписка. По-младите, като по-буйни, искахме да съставим комитет тайно и да почнем да работим, като съберем пари, но ние нямахме пари, пък бяхме и малцина; трябваше да вземат участие и се запишат повече хора, за да се съберат и повече вноски. Трябваше да се изнамери средство, за да се маскира същинската цел на дружеството.

Левски и Ан. Кънчев си заминаха на втория ден, а ние си останахме пак с апатията.“²³⁰

По-късно тревненци основали читалище „Трудолюбие“, като в една точка от устава му предвидили между другите цели „да се грижи и подпомага и други народополезни работи“.

От искрения разказ на Христо Даскалов се вижда, че в Трявна комитетът не е могъл да пусне дълбоко своите корени. И тука както и в Троян, Апостолът запознава Кънчев с бъдещата му работа, като действа с изпитаните похвати на велик организатор, които вече добре познаваме. Заедно със своите помощници той обикаля не само стари и уредени вече комитети, но полага основите и на нови революционни ядра, като по този начин въвежда по-непосредствено първите си сътрудници в работата им на революционни организатори. В своите спомени обаче Христо Даскалов не говори нищо за Димитър Общи. Той дори не го споменава. Сигурно не само в Трявна Апостолът го държи на страна. Очевидно, и през тази обиколка той не му се доверява и продължава да го изпитва.

Последни сведения за тая обиколка намираме в спомените на Христо Иванов. Той описва посещението на Лясковец.²³¹ „И въ гр. Лесковицъ 1871 г. у Марина Станчевъ въ къщата доде В. Ив. Левски, Димитъръ Общи, Ангелъ Кънчевъ носящи ракописния законъ за комитетите, които да сж водятъ по него за удобрене отъ

Чястните комитети като допълнение, или изменение отъ параграфите на закона.

Събранието (се) състоеши отъ горните трима, Маринъ Станчовъ, Маринъ Цонзоровъ, Петаръ Киорчевъ учителъ, Петъръ Караминчевъ учителъ, Димо Х. Валчевъ и още единъ старъ човекъ, народни хора – Христо Ив. Книговезеца, Юрданъ Юрдановъ отъ В. Търново и двамата, и Христо Брусевъ, учителъ, който се уплаши, чи побегна. При многото разискования и припирни, сж пригледа закона, по параграфъ наредъ и са одобри, като са добави нѣщо по полицията и подире си разотидохме, ни си додохми презъ ноца въ Търнову (в) дѣжда и мъглата“.²³²

В началото на втората половина от ноември, както се вижда от спомените на Хр. Даскалов, обиколката е приключена. Апостолът заедно със своите помощници се завръща в Ловеч. „Ангел и аз слязохме в един хан, а Дяконът отиде пак в тайната къща“,²³³ съобщава Д. Общи на съда. Тоя словоохотлив бунтар се завръща в революционната столица с порастнало недоволство от Апостола. Като причина на това си недоволство той сочи обстоятелството, че в никое от селищата, които посетили, той не присъствувал на свиканите събрания. И Ангел Кънчев, който присъствувал само на някои събрания, бил недоволен, според Общи, та още из пътя казал на Апостола: „Ти ни водиш като слуги, не ни съобщаваш нищо; ние с Димитра или да си заминем отсреща, или да обикаляме поотделно“.²³⁴

В Ловеч, пак според показанията на Общи, двамата с Кънчев дали свободен израз на своето недоволство. Тук след тяхното завръщане се състояло голямо събрание, за което Кънчев с писмо бил извикал Ан. п. Хинов да присъствува и той. „Събранието ни попита: „Какво направихте в обиколените от вас места, как вървят работите?“ разказва Общи на съда. „Ангел отговори: „До сега аз нищо не разбрах. Дяконът ни води като слуги; или да обикаляме поотделно, или ние с Димитра да си заминем отсреща“.²³⁵ Още тук в съда обаче Анастас поп Хинов опровергава последното твърдение на Общи. Не Кънчев бил недоволен, а Д. Общи, който според Хинов се обърнал към събранието с тези думи: „Стана толкова време откато обикаляме заедно с Дякона,

ние не сме негови слуги, нас са ни изпратили да вършим работа. Ако се обикаля така заедно и след 50 години не ще можем да свършим работа. Всеки трябва да работи и обикаля поотделно. Ако той е видял у нас някакво зло или предателство към комитета, нека каже, ние ще си дадем оставките и ще отидем при ония, които са ни изпратили“.

После ние попитахме Дякона: „Видял ли си от него нещо лошо?“ Той отговори: „В действителност лошо не съм видял, но няма разрешение да обикаляме поотделно, те ще обикалят заедно с мене“.²³⁶

Тогава комитетът в Ловеч решил, дори отвън да не позволят, той сам ще разреши да обикалят поотделно. „Събранието“, продължава отново Общи, „каза: „Ние ще ви изпратим по отделно“. И решиха за мене да обикалям от Ловеч до София, Ангел – Дунавското крайбрежие, а Дяконът – да остане в Ловеч.“ Това твърдение обаче не отговаря на действителността. Събранието не се противопоставя на волята на Апостола. Сам Общи по-нататък признава, че след като обикаляли с Апостола Тетевенско, Орханйиско и София, се завърнали в началото на новата година и сега „вече ми разрешиха да обикалям самичек“.²³⁷ В своя бележник Апостолът е записал грижливо тая дата: „1872 Ян. 12 – определява се Д. Общій да обикаля мѣстата по (заличено, н. б.) и околностите имъ, за всичко по налогатъ имъ отъ законатъ (Ц. Ко.) да носи смѣтка отъ врѣме на врѣме, по предназначителнѣму за горнитѣ мѣста работа: де какво става и зима и дава, изпраща са съ гр. 282“.²³⁸ Десет дена по-късно, на 22 януари, и Ангел Кънчев „съ припоржка от Ц. К.“ се изпраща „за Разградъ и около да състави Ц. К.“²³⁹

Спряхме се по-подробно върху съдебните показания на Общи, защото те са единствените сведения, които имаме от него за първите му стъпки в революционното дело. Не бива обаче да изпускаме из предвид обстоятелството, че те са признания пред съд, където истината не всякога е задължителна. При това те са разкрития на подсъдим, чиято единствена цел е да избегне смъртта, която простираше вече костеливите си ръце към него И най-сетне не бива да се забравя, че тия признания бяха направени на 12 декември 1872 год.,

т. е. почти непосредствено след ония драматични събития, които потвърдиха правотата на Апостоловото становище и доказаха престъпното лекомислие на неговия помощник.

Че Апостолът не се доверява изведнаж на Д. Общи, това знаем от самия него. Но че пред съда Общи е подсилвил недоволството си от недоверието на Апостола, това е съвсем естествено. Чужд на всяка скромност, незапознат още нито с условията, при които трябва да работи, нито с постигнатото до това време от революционното дело, Общи не чувствава нужда от стаж, а с лекомислена самонадеяност иска още в самото начало пълно доверие и независимост в работата си на организатор. Със своята ограниченост той не може да схване, че неговото държане внася смущение в революционната дисциплина и отваря пътя на неподчинение и разединение.

Що се отнася до сведенията му за държането на Ангел Кънчев от това време, както видяхме, Ан. п. Хинов ги опроверга още в съда. Хинов, който дава своите показания девет дена по-рано от Общи, твърди, че Ан. Кънчев въобще не е присъствувал на събранието в Ловеч, понеже бил заминал за Русе: „Ангел беше отишел в Русе, аз не можах да го намеря, намерих Дякона и Димитра“.²⁴⁰

Според Общи Ан. п. Хинов бил извикан в Ловеч от Ангел Кънчев. Същото разправя и Хинов на съда, но той не обяснява, защо Кънчев, като го е извикал да дойде с писмо, не го дочаква, а заминава по-рано. Ние не можем да се доверим на това твърдение на Хинова. Какво представлява той в организацията и защо ще го вика Кънчев в Ловеч? Но ако все пак Кънчев е изпратил това писмо, по всяка вероятност той го е писал по поръка на Апостола, който искаше да се обясни направо със своя посредник от Плевен. Това, разбира се, Хинов или не го знае, или го премълчава в съда. По тая именно причина се добива впечатление, че Кънчев вика нарочно Хинова в Ловеч, за да противодействуват и тримата заедно на Апостола, когато в същност Ан. Кънчев, комуто Хинов не е нужен, напуска града, без да го дочака.

Необяснима е наистина тази спекула с името, па и с паметта на Кънчева. Нямаме никакви данни, които биха ни позволили да го подозираме, че с някои свои действия той е дал повод на Общи или на Хинов да разчитат на него. Желанието на Д. Общи да изтъкне Кънчева като по-близко стоящ до него и да го направи свой съюзник, е по-скоро някакво недоразумение. Преди да отиде в съда и Хинов беше жертва на същото недоразумение, което е твърде обяснимо, като имаме пред вид духовната му близост с Общи.

Действителността опроверга и двамата. През лятото на следната година сам Апостолът, в известното свое писмо до Хинова от 25 август, брани най-решително името и паметта на Кънчева. Тоя документ, който разкрива истинските отношения между двамата апостоли, показва същевременно и какво място бе заел Ангел Кънчева в съзнанието на Апостола. „Навождашми А. Покойний“, отговаря Апостолът на Хинова в това писмо, „когото познавамъ за чистъ чловѣкъ и работникъ, а ти го учернювашъ като доказвашъ фактично чи ако той би билъ живъ щяло сичкото да излѣзе на яве ... тукъ падашъ въ отговорностъ да омиешъ лицето на Покойниятъ съ истинната, когото мислихме че ни държеше кривото ни менута въ себѣ си, комуто далъ бяхъ и упълномощіе отъ дето ма викаха, да каже всичко щото знае, и отъ като са завърнж, нѣма за много и почина, да мо е лѣка прѣстъ, защото, очевидно е вече тукъ, че не е ималъ скрито всебѣси нищо“.²⁴¹

И действително, няколко дена след завръщането им от общата обиколка в Ловеч, Кънчев се стяга наново за път. Доверието на Апостола към него е толкова голямо, че към края на ноември той, вместо да отиде сам, изпраща Кънчева с нарочна мисия при Каравелова в Букурещ.

На 25 ноември той пише на Теофан Райнов в Гюргево: „Намѣсто писмо ето Ви А. К. нашъ Братъ и работникъ, съ упълномощно писмо за тамъ за работа, каквото сме, ще Ви каже, дайте му и Вашите белѣжки, какво мислите и какво работите“.²⁴²

На същата дата в своя бележник Апостолът записва сумата 235 гроша, която взима от Кънчева в Ловеч „коги да отиде въ Влашко“.²⁴³ Преди да замине за

Румъния, Ан. Кънчев се отчита като касиер на тяхната съвместна обиколка.

Все по това време централният комитет в Ловеч отправя следното писмо до Д. Хр. Попов: „Ц. К, Вы избира, заедно съ А. К. да отидете при Л. К. въ Бук (урещ). Ако имате врѣме пригответе ся, че когато Ви ся телеграфира отъ Гюргево да трѣгнете, та заедно да отидете съ А. К. това ще бжде отъ днесъ послѣ 5 дни. На А. К. ся дадохъ потрѣбны-ты забѣлѣжки, какво да говорите. И всичко каквото говорите ще искате от него писменно, за да поднесете тукъ“.²⁴⁴

Това писмо не е излязло от ръката на Апостола, но по всичко личи, че то е диктувано от него. Отправено от името на централния комитет, то носи неговия печат и има поискоро характер на пълномощно. От добавката към него узнаваме, че са били изпратени още шест писма, между които едно от Апостола до Каравелов и друго препоръчително писмо за Ан. Кънчев, без което „неможе да говори ничто“. Пред съда всезнающият Общи твърди, че „отсреща са поискали Ангела“ и затова „го изпратиха там“.²⁴⁵

Централният комитет в Ловеч изпраща Кънчева във Влашко „съ упълномощно писмо ... за работа“, той ще каже и „какво сме“, па и вие, бележи Апостолът на Теофан Райнов, ще кажете „какво мислите и какво работите“. На Кънчева той дава „упълномощіе“, за „да каже всичкото щото знае“ там, „отъ дето ма викаха“. Твърде ясно Апостолът разкрива мисията, която възлага на своя пратеник. Той ще даде отчет за всичко, което е извършено досега за изграждане на комитетската организация и за революционната подготовка на народа. Но същевременно той ще види какво мислят и какво работят отвъд Дунава. Целта на Апостола е да се приближат гледищата и да се приобщи по-тясно революционната емиграция към делото на комитета. Той полага нови грижи, за да не се прекъснат съвсем връзките между двата централни комитета и да се заякчи единството в работата на дейците отвъд и отсам Дунава. Затова заедно с Ан. Кънчев той упълномощава като втори пратеник Данаил Хр. Попов, който още отначало е в течение на работата му. И двамата той изпраща при Любен Каравелов, който стои на чело на Централния ко-

митет в Букурещ, когото Апостолът цени и чиито усилия смята необходими за делото на комитета.

Най-сетне твърде е възможно Апостолът да е натоварил Кънчева да обсъди заедно с Каравелова и въпроса за одобрението на проектоустава в едно общо събрание, като на първо време установят предварителните условия, необходими за свикване на това събрание.

Под писмото обаче за Данаил Хр. Попов намираме следната забележка, направена с ръката на Апостола: „За Д. Хр. Поповъ въ Т. М. неизпратено по причина на карантината“. Заедно с него не са били изпратени и другите шест писма, за които говорихме по-горе. Но не само писмата до Данаил Хр. Попов не са били изпратени. Мисията на Ан. Кънчев е била изобщо осуетена поради това непредвидено обстоятелство. „Мнѣніето Ви“, пише Ив. Драсов на Данаил Хр. Попов от 14 декември 1871 год., „да отиде А. К. при К. В. на пълно сподѣлямы, и прѣди 20 дни го бѣхмы пратили упълномощенъ сжщо и писмо имаше до разны лица, нѣ мишкж-тж каквото мисли по нѣкогашъ котка-та го разваля тъй и то ся развали и А. К. ся варна безъ да може да отиде тамъ, сжщо и писмата до Васъ ниможихж да дойджтъ по причинж на карантинж-тж“.²⁴⁶

Цялото движение по Дунава е било спряно. Съобщенията между двата бряга на реката са били напълно преустановени. „Мнозина хорица“, съобщава Данаил Хр. Попов, „измрѣха по пжтищата Тадява, защото не прие-маха на друга скеля, Освѣнъ който иска да мине от-срѣща, трябва да отиде въ Русе да прави 11 дене карантина без друго“.²⁴⁷ Карантината е била вдигната, според Д. Хр. Попов, едва на 9 декември.

Като не успява да отиде във Влашко, Ангел Кънчев се завръща в Ловеч. В това време Апостолът, придружен от Д. Общи, обикаля комитетите в Северна България и София.²⁴⁸ Обиколката трае до края на годината. От Ловеч двамата апостоли отиват в Сопот (Ловчанско) и през Лесура (Врачанско) (!)²⁴⁹ пристигат в Тетевен. Оттука отиват в Гложене, откъдето, придружени от Васил Йонков, посещават Извор, Видраре, Джурово, Етрополе, Правец, Орхание. От Орхание В. Йонков се връща, а Апостолът и Д. Общи отиват в София, където отсядат в Хаджи Мановия хан.²⁵⁰

Пред съда Д. Общи твърди, че през тая обиколка участвувал в събранията само на следните селища: Извор, Видраре, Джурово, Правец и Орхание. В София Апостолът му обещал, че ще го извика да присъствува на събранията в дома на Трайкович, но дошел пратеник, който го известил, че местният комитет му няма доверие. Затова и той не присъствувал на събранията. След четиридневен престой в бъдещата столица на България при него дошел калугерът Геннадий и му казал да отиде на Лучовия хан в с. Враждебна: „Дяконът ще дойде с мене в манастиря, чакай го там, докото дойде“. Не след дълго време Апостолът дошел във Враждебна, където намерил Общи. Двамата поемат сега обратния път и отиват заедно в Тетевен. Тук Апостолът получава известие да смени дорестия кон с бяло на задните крака: с него „да не влиза в Ловечъ и Плевен“.²⁵¹ До Гложене обаче отиват със същия кон. Тук Апостолът дал коня на Д. Общи да го отведе в Драгалевския манастир. В своя бележник Апостолът е записал разхода, направен по този случай от Д. Общи, без да означа мястото, където се разделя със своя помощник: „на Димитра кога да върниши хататъ въ София – 126“.²⁵² Общи отвежда коня в Драгалевския манастир, обаче Геннадий се уплашил и отказал да го приеме, защото властта в София щяла да го изпрати на заточение. Тогава Общи се връща обратно в Тетевен, където оставя коня, купува друг и се завръща в Ловеч.²⁵³

В това време Апостолът сам отива в Панега. По Коледа той е в Червен бряг, където стои два дена. Оттука през Телиш той се отправя за Плевен. „В неделя вечерта пристигна в града ни гос. в. л. самичек“,²⁵⁴ известява Анастас поп Хинов брата си с писмо от 28 декември същата година. Още по пътя Апостолът прочита в „Свобода“ съобщението на Каравелова, с което го моли да се яви при него в Букурещ. Изненадан от това неблагоприятно на Каравелова, той още на другия ден след пристигането си в Плевен, на 28 декември, пише на Данаил Хр. Попов: „Пишете на Каравѣлова, мола гу послѣдній пѣтъ Братски, да ни ма вика вѣче чрѣзъ вѣстникатси, защото ще повѣрувамъ на някой Си на думити като ми казватъ: Брате Львскій! безъ да са усетишъ Каравеловъ ще та придаде! ето какво: въ 20-й

брой въ „Свобода“ дето бѣше писалъ за мене и ма викаше да са срещнимъ въ Букурещ! произведе тайна буна пакъ между турците, и Българи шпиони, съ приоблечени Български дрѣхи, диратъ, запитватъ, заператъ по конаците, по хановете, и даватъ заповѣди по сичкитѣ ханове така: щомъ доди чіовѣкъ среденъ бой, или билъ височакъ, руси мустачки, съ дрѣхи било широки, тесни или офицерски, може и съ просяшки! тосъ чясъ да додите да сторите хаберъ на конакатъ!!!!...

Тоѣ денъ когато прочитахъ іоше вѣстникатъ, и привтасаха отъ нѣколко мѣста извѣстія, съ нарочно хора, за да зиматъ мѣрки, въ сѣщото време на пратеницити имъ, казахъ, кой е причината на това зло! за което прибавихъ, че редакторътъ нѣ мислилъ чи ще произведе съ това зло, затова наповнете му ако има нящо тайно да ми пиши презъ Васъ, пжкъ Вій му дайте клѣтва какво нѣма да му распечатвате писмото“.²⁵⁵

Очевидно, обстоятелствата на неговата дейност се бяха влошили. Не бе само предателската мѣлва, която обърна внимание на полицейската власт. Призракът на революцията, невидим и могъщ, дебнеше навсякъде и вся ужас и страх. В жаждата си за свобода сега целият народ бе турнал рѣка на меча. Властта вилнееше, безсилна да се справи с тоя многоброен и опасен враг. Сам Апостолът, чиято рожба бе тоя страшен призрак, беше станал вече „джин гиби“, кошмарът на турските управници. Мѣлвата го превърна в страхотно видение, чиято сянка надвисна злокобно над империята. Властта искаше да го срази на всяка цена. И тя хвърляше неморно мрежата си върху неговия подвиг. Но той, раздрусал могъщата империя на султаните, беше неуловим.

На 31 декември 1871 год. Апостолът препорѣчва на Д. Хр. Попов приносящия на писмото му младеж, който „ми са забеляза, какво за напредъ да бжде нашъ, чякъ до смъртъ“, а сега желае да постѣпи във военното училище на Одеса „и за напредъ да бжде готовъ свършенъ войникъ“.

В същото това писмо, изпратено от Плевен, като упреква Данаил Хр. Попов, че се е подал на някои интриги, Апостолът подчертава неизменната последователност на своите действия и високото съзнание за отговорност,

което има пред бъдещето. „Получихъ писмото Ви до Г-да М-рж, (Муратогларъ – ловчанския комитет, н. б.) въ Плевевъ и немахъ време да Ви отговора за неразбранните Ви, които стъ така купили, така ги и пишите? забележка: вчера каквото сме говорили, и писали, трябва и днесъ да го имаме предъ очи, да ни ни са смеятъ хората въ работите утри!! асъ ще докажъ, чи до днесъ каквото сжмъ работилъ нямамъ погрѣшка въ нищо. Писмата ми са у васъ, и писмата Ви са у насъ!... и пакъ ще Ви пишъ, нъ за сега Бързамъ“.²⁵⁶

Новата година заварва Апостола в Плевен.²⁵⁷

ГЛАВА ЧЕТИРИНАДЕСЕТА
ОБЩОТО СЪБРАНИЕ В БУКУРЕЩ

I.

Общото събрание на представителите на частните комитети в България и чужбина е несъмнено едно от най-значителните събития в живота на революционното движение. Развитието на освободителното дело наложи съвсем естествено необходимостта от това събрание, което трябваше да разреши идейни и организационни въпроси, да направи равностойка на постигнатото до тоя момент, да начертае пътя, който трябваше да следва революционното движение занапред и да осъществи пълно единство сред дейците. Като прие и изработи в окончателен вид политическата програма на Българския централен революционен комитет, общото събрание в Букурещ очерта ясно и категорично пътя на революционното дело и изнесе исканията и лозунгите на българското освободително движение. А като разгледа и одобри устава, изработен по-рано от Апостола, събранието разреши важни организационни въпроси: отстрани неестествената двойственост в организацията, създадена от съществуването на два централни комитета – в Букурещ и Ловеч, определи мястото, правата и длъжностите на всеки член от организацията, изясни отношенията между вътрешните дейци и емиграцията и „узакони двете помощни организационни единици, които бяха доказали необходимостта от съществуването си – тайната поща и тайната полиция“.¹

Това събрание се желаше еднакво от дейците отсам и отатък Дунава. Обаче идеята за едно общо събрание принадлежи на Апостола, който най-ясно съзнаваше необходимостта от него. Въпросът бе повдигнат за пръв път от неколцина дейци във Влашко, главно от Плоещ, привърженици на бившия Таен централен комитет, които водеха борба с Каравелова. Те обвиняваха Апостола, че се бил поддал на Каравелова и се водел от него. На 20 юни 1871 год. Апостолът им отговори „подробно и обосновано на всички обвинения, като пре-

хвърли вината на тях и техните неразбории“.² В това писмо, върху което ние се спряхме подробно в предходната глава, Апостолът разкри между другото и намерението си да свика общо събрание в България, като едновременно съобщаваше, че подготовката за това събрание била вече започнала. „Искате вѣя тамъ да са собиремъ и да видимъ по кои(то) пжтъ, та да вървимъ всички наедно; и нѣй сме го казали, и хората на които прилича да избератъ работата, т. е. приставителите ни изъ Българско, вече имаме ги отъ нѣколко градове и села готови, а по нѣйде иоше ги избиратъ, има и мѣста дѣто не сме имъ иоше казали да си приготвятъ чѣовѣкъ отъ всяка страна готовъ за представителъ, че дѣто са повика, да доде да разглѣдва работи върху които ще бжде упълномощенъ и да гласоподава; това туку кажи повѣчето мѣста отъ Българія и тракія сж готови на първо повикване; пжкъ за отъ Македонія, нарѣдено е да се свърши и тамъ,³ нъ за сега до нѣкое врѣме оставаме, та са туряме въ пѣтъ-тъ отъ дето по напрѣдъ съ паритъ да са здобиемъ, па тогава ще залѣгнемъ на първата си работа, и като нарѣдимъ на всѣко мѣсто, както казвамъ погорѣ, и сме вече готови, да са свикатъ всичкитѣ представители, дето ще повикаме и вази? и вѣй отъ тамъ ако бждете истинни патриоти, ще додите на нашето събрание въ Българско; а де ще бжде? то никому нѣма да бжде извѣстно до оня день“.⁴

След като изяснява намеренията си и причините, поради които се вижда принуден да отложи временно свикването на общото събрание, Апостолът спори с дейците от Пловдив за мястото на неговото свикване. Той е на мнение да свика събранието в България и затова най-решително се противопоставя на българите от Пловдив, които поддържат, че то трябва да стане във Влашко: „И така вѣй тамъ събрани 20 или 50 души да додемъ нѣй всички при васъ изъ Българско? то и да искаме не можемъ, и да можемъ не е право така?“⁵ А на искането им да се свика събрание, на което от страна на вътрешната организация да присъствува само той, Апостолът се противопоставя още по-решително: „А не е ли пжкъ иоше глупаво както са казвате вѣй и съдѣйственницитѣ, че намирате за добро съ нѣколко души да са собирете тамкашни, дето викате и мене изъ Българско

да гласоподавамъ? чюда ви са на умоветъ и тжй ся чюда, като сами са бѣлжитъ за чюдни прѣдъ всѣки яашъ члѣнъ въ Българско, на Централниятъ ни комитетъ. Бѣлжитъ въ писмото си съ една дума гламаво захващание? а какво по гламово“, пита ги Апостолътъ, „отъ това ви(е): тамъ да са събирате 20–50 нѣка и 500 души? пжкъ изъ Българско дето ще са пролива кръвъ, викайте мене единъ та да рѣшаваме работи? за сега не давамъ гласъ, защото както ви казахъ, приемами, и отговаряме по вишегласие... Както рѣчатъ повечето игроводи, така ще играемъ“.⁶

Явно е, че идеята за едно общо събрание, която се заражда у Апостола още през първата половина на 1871 год., принадлежи нему. Той отлага обаче неговото свикване за по-късно време, поради крайната необходимост да се набавят час по-скоро пари за организацията.

Причините, които наложиха свикването на общо събрание, са главно три и бяха „породени от многобройните нужди на разрастналото се революционно движение в България.“⁷ Първата причина се дължеше на необходимостта да се постигне пълно единство сред организацията, като „се изработи една единна политическа програма“, която трябваше да подведе „под един знаменател разбиранията на по-главните дейци по идейните и тактически въпроси“.⁷ Наистина, не съществуваше различие относно главната цел, но в „подробностите на своите идейни и тактически схващания“⁹ дейците не бяха единни. Тия различия, върху които ние два пъти се спирахме до сега, разядаха емиграцията. Усилията на Апостола да постигне единство сред дейците във Влашко, където той прекара почти цяла година в спорове и убеждавания, както знаем, не доведоха до положителен резултат. И той се завърна в България, след като се сблжи и свърза с Каравелова за обща работа. Споровете обаче не престанаха, и борбата „се насочи главно срещу Каравелова“.¹⁰

Наистина, Апостолът твореше свое дело, и когато беше необходимо, подчертаваше ясно независимостта на вътрешната организация от емиграцията. Но все пак той не можа да се откъсне от нея по две причини: първо, емиграцията олицетворяваше старите революционни традиции и второ, за самата вътрешна организация нуждата

от едно задгранично представителство бе от първостепенно значение. Тя бе естествена и неизбежна. Апостолът съзнаваше повече от всички необходимостта да има на страната си единна цялата емиграция. Общото събрание му даваше една по голяма възможност да отстрани противоречията, да изглади недоразуменията, като „подведе под една обща формула идейните схващания на различните групи в организацията, което единствено би осигурило успеха на делото.“¹¹

Необходимостта да се отстранят различията по организационните въпроси и се постигне единство в строежа на вътрешната организация бе втората причина, която наложи свикването на общото събрание. Това единство се осъществи с приемането на уставопроекта, който занимава почти изцяло събранието в Букурещ. Наистина, Апостолът и дейците в България се ръководеха от устава и преди общото събрание, но той не бе приет с вишегласие от всички комитети и, следователно, още не бе добил пълна законна сила. Затова Апостолът го разпрати на дейците и комитетите в чужбина да дадат своето мнение по него, а сам той в общата си обиколка с Ангел Кънчев и Д. Общи взема мнението на комитетите в България. На Данаил Хр. Попов, чрез когото изпраща препис от уставопоекта за Каравелов и Д. Ценович, за да дадат своето мнение, Апостолът бележи: „Ще прибързовате та да ни ги испратити, щото Ц. комитетъ, по вишегласіето на сичките членове, а най повече ще глѣда вишегласіето въ Българско, и ще го проводи да са напечатя“.¹² От тия няколко реда се вижда, че Апостолът отначало не е мислил да свиква обща събрание за утвърждаване на уставопоекта, а е смятал да се задоволи само с писмените мнения на комитетите, които последните е трябвало да представят върху приготвения закон на революционната организация.¹³ Покъсно обаче Апостолът се убеждава в необходимостта да се разгледа и приеме уставопоекта от общото събрание на всички комитети.

Най-сетне Апостолът се чувствуваше длъжен да направи един отчет пред повечето от дейците на освободителното дело, върху това, което бе извършено досега в България, „за да чуе тяхното мнение по постигнатото и по това, което ще трябва да се постигне“.¹⁴

„За сега“, пише Апостолът на комитетите в Лясковец и Търново, „тамъ въ Влашко отивамъ ась, отъ стърнж на Ц. К. съ горните Представители, ще явимъ работите ни какъ вървжтъ въ Българско и върху това ще зедемъ мненіето на нашите Братія отъ тамъ послѣ това ще дамъ смѣтка предъ сичкити Представители, отъ стърнж на Ц. К. де и колко пжтиса прашани наши хора, каквогѣ сръщнало, отъ де и какво са зели и дали, и какво има готово. Смѣтка, която ще са даде на секи Представителъ, да я поднесе предъ очи на секи членъ на Народната работа“.¹⁵ За да бъде картината по-пълна, и представителите ще трябва да дадат отчет за състоянието на комитетите, които представляват на събранието. „На Представителятъ Ви“, разпорежда Апостолът, „тряба да дадете слѣдующите белѣшки, съ упълномощіето така:

Братія Представители! Упълномощяваме приносящіятъ на одраното кжсче книга, да гласоподава за насъ и едно двѣ и пр. Села съ по толкова способни юнаци да носятъ оржжіе, между коитоса намиратъ и еди колко способни за Войводи и въ сичките тія има толкова шшинета гладки пушки, леворвери, и пр., а колко на първо повикани... (и толкова има за първо повикване в писмото до троянци).¹⁶ Отъ кога, и отъ кого Віе подадена най-напредъ работата, Вія как сте му приели, и досега какви белѣжки недобори имате въ него. Кога каквото Віе било писано отъ Ц. К. ималоліе нящо недобро по Ваше мненіе.¹⁷ ... Ще си изпратити“, пише Апостолът на карловци, „и единъ представителъ за гдѣто ся повика да дава гласъ върху всичкы-ты ни народны работы, ще присжтствувава и въ общенароднжтж смѣткж, като: отъ гдѣ колко са е зело и гдѣ колко ся е дало и въ-обще въ Българско гдѣ кога ся захванжло и какво е изработено, която смѣтка ще ся поднесе на всѣки членъ прѣдъ очи“.¹⁸ С една дума, той иска да даде в отчета си пълна равносметка на своето дело.

След последната си обиколка в края на декември 1871 год., когато условията за едно общо събрание бяха вече наизрекли, Апостолът се отказа от първоначалното си намерение да свика събранието в България. Той познаваше трудностите, с които бе свързано свикването на голямо събрание отсам Дунава; познаваше мъчнотиите, които щяха да срещнат дейците от чужбина, за да дей-

дат на събрание в България. Убедил се в невъзможността да свика събранието на българска земя, Апостолът възприема мнението на дейците от Влашко и дава съгласието си, то да стане в Румъния. Но макар и да отстъпи пред действителността, Апостолът не се отказва съвсем от мисълта си за събрание и в България. „Тамъ (в Букурещ, н. б.) ще се дава мнение“, пише той на орханийци, „върху всичкити ни народни работи споредъ обстоятелствата и Общото положение въ Европа“, обаче „това тяхно вишегласно мнение, ще се даде тукъ въ Ц. К., а ний пжкъ ще распратимъ (по) сичкити ч(ясни) комитети, да свикаме представителите, и по вишегласіе ще правимъ всичко“. ¹⁹ Още по-ясен е Апостолът в писмото си от 30 март до комитетите в Търново и Лясковец: „Това тяхно мнение (на събранието в Букурещ, н. б.) ще са принесе тукъ въ Ц. К. и по вишегласіето на сичките ч. к. ще са рѣши сждбата на Българскіятъ народъ, съобразно съ врѣмѣто“. ²⁰ Явно е, че за Апостола крайните решения ще се вземат не в Букурещ, а на събранието, което ще се свика в България. ²¹

В началото на 1872 год. той взима решение да свика общо събрание от представителите на всички частни комитети и незабавно пристъпва към подготовката му.

През първата седмица на януари Апостолът отива до Троян и Троянския манастир. В заседанието на местния комитет той съобщава решението си да свика напролет общо събрание от представителите на всички комитети в България и Влашко. Точната дата на събранието обаче щяла да се оповести допълнително. Като главна задача на събранието, според Марко Ив. Марковски, Апостолът изтъкнал необходимостта да „вотира и приеме устава“, както „и да разреши някои други от голяма важност въпроси“. ²² На Богоявление той изпълнява „Во Иордане крещаящи се тебе Господи“, с което обърнал внимание на всички черковници, ²³ а на 7 януари, придружен от трима троянци (с Апостола пътувал и члена на Ловчанския комитет Анастас Ц. Хитров) заминава за манастиря. Тук Апостолът намира сърдечен прием и посвещава в делото игумена хаджи Макарий и братята: иеромонах Митрофан, иеродяконите Партений и Максим и манастирския учител Христо Данов (сетне

отец Кирил). Още същия ден, след като излекувал коня си „отъ настинка и за жбица“,²⁴ се завръща в Троян.²⁵ След няколко дена той се прибира в Ловеч, където се застоява вече по-дълго време.²⁶ На 10 януари той пише на П. Хитов: „Въ отговоръ на призованіето ни да додѣте тук, казвате, че никаква полза неще принесете за сега. Като сте увѣренъ, че е тѣй, стойте си та бждете бари приготвени, защото то скоро ще стане събрание въ Влашко гдѣ-то ще ся събержтъ мнозина отъ работници-ты ни, та какво го мислите, ще представите на събранието. А кога и гдѣ ще бжде събрание то ще Ви явимъ. Затова събрание никому нѣма да явявате“.²⁷ С друго писмо от същата дата той известява и Филип Тотю за проектираното събрание: „Скоро ще правимъ събрание въ Влашко, бждете Ви готови за да присжтствувате. Кога и гдѣ ще бжде ще Ви явимъ, за кое-то събрание само Вище знаете и никому нѣма да явявате“.²⁸ Въпросът е бил разискван и от централния комитет в Ловеч, та Иван Драсов, по повод недоволството на Каравелова, „че В. Л. въ нѣкой отношения былъ своеволствувалъ“, на същата дата (10. 1.) пише на Данаил Хр. Попов: „Всичко това е намъ непонятно, ще ся разберемъ тогава кога-то стане събранието споредъ какъ-то мисли бай Л-вски че било нужно да стане“.²⁹ На 29 януари Апостолътъ загатва вече по-определено датата на събранието. „Подиръ 30-40 деня“, пише той на орханийци, „ще изпроводиме лицето ни Асланъ Дервишооглу съ іоще някой и други за въ Влашко, дето ще стане скупщина отъ чисто народни Българи, отъ разни мѣста, извънъ живущи отъ Българско. Тамъ ще се дава мнение, върху всичкити народни работи.“³⁰

Макар и погълнат от мисълта за общото събрание и от грижите по неговата подготовка, Апостолътъ не прекъсва нито за момент организационната си работа. На 12 януари, както видяхме, той реши да възложи самостоятелна организаторска роля на Димитър Общи. На 16 януари той подсеца карловци да побързат и изпратят писмено мнението си върху уставопоекта: „Като направите белѣжки на законътъ и го испратите придруженъ съ двѣ лиры турски какъ то ся и изпратиха отъ по-много мѣста, тогава Ц. Ком. по вишегласіето на всичкити частни ком. ще го напеча-та и распрати на

всѣкждѣ за да се води и управлява по него всѣкы работникъ на народното ни дѣло“.³¹

В това писмо той провежда и една друга мярка: въвежда задължителна и точно установена вноска за всеки член на организацията: „Ц. Ком. налага данакъ на всѣкы членъ въднѣжъ за всѣкогы: всѣкы единъ спорѣдъ състояніето си ще даде десѣтъкъ-тъ си и то въ 2-таксита, (вноски, н. б.) за първый-тъ трѣба вече да гледате та чтомъ Ви пишемъ да бжде готовъ“.³² Втората вноска ще се предаде на делегата за общото събрание. Това свое решение Апостолътъ съобщава и на другите комитети.³³ Неговата цел е да установи повече справедливост в материалните задължения, да осигури един по-редовен и определен доход за организацията, която да може винаги да разчита на него и най-сетне да опрости самата система на събиране и отчитане на сумите. По тоя начин комитетските хора се привързваха по-здраво към делото, а организацията се освобождаваше от неудобството да разчита на случайните и произволни вноски на своите членове. Разбира се, и сега както и по-рано Апостолътъ разчита преди всичко на съзнанието за отговорност у хората на организацията.

Все в тия писма, в една деликатна форма, той подчертава пред комитетите необходимостта да поддържат и следят революционния орган: „Отъ много частни ком. сж ни писали да имъ внасямы В. „Свобода“, та и Ви ако желаете да приемате, дайте на хората ни за стойностъ-тъ на Вѣстникътъ 119 гроша за да испращамы и Вамъ“.³⁴

До това време Апостолътъ се подписва в комитетската кореспонденция с псевдонима Аслан Дервишооглу. Сега той го допълва и съобщава тая промяна на комитетите: „Лицето чрѣзъ което ще се разбиратъ съ Ц. К. е Асланъ Дервишооглу Кжрдѣжлж, по напредъ забелязаното Вамъ В. Ль-скый. На сжщото лице името ще са променява, споредъ обстоятелствата, за които ще предизвѣсти Ц. К. щомъ види чіе нужно да ся промени“.³⁵

В изпълнение на взетото решение относно вноските Апостолътъ изпраща на 17 януари Сава Младенов и Васил Йонков с окръжно писмо до Търново, Лясковец, Сливен, Железник, Пловдив, Пазарджик, Панагюрище, Копривщица и Карлово: „Дайте и земете свободно“, се обръща той в това

писмо до поменатите комитети, „нъ за сичко съ бѣлежки: кой день сж пристигнжли? кога сж излѣзли? колко разноски сж направили и за какво? платили ли сж или не платили? бѣлежкитѣ искаме въ ваша пусулка. Сжщо и колко пари имъ давате, ще ги записвате въ особна ваша пусулка и да имъ я дадете, пжкъ тий ще записватъ вамъ: колко сж зели? и щомъ си принесжтъ смѣткитѣ въ Центр. комитетъ отъ дѣ какво сж земале, тогава ще Ви распратж, распискитѣ отъ Цен. комитетъ срѣщу даденитѣ Ви“.³⁶

На 18 януари от Ловеч той препраща до комитета в Троян заподозрян кон: „Задръжтего или привасъ или въ манастирятъ, или въ колибити, да му са ни качувате да ходите по вѣнъ ... защото е подозрянъ“. Разноските около него той ще заплати, когато дойде. А за лицето, което ще закара коня в Троян, той поръчва на троянци да намерят друг кон „съ кирія“, за „да си доди въ Ловечъ“. Апостолът не изпуска случая да поиска сведения и за дейността на местния комитет. „Явете ни до кой карарсте дошле!“³⁷

В други писма от това време той настоява да се работи по-бързо, за да се използва благоприятното положение, което съседите могат да създадат всеки момент, както и да се изпреварят реформените стремежи в самата Турция: „Спорѣдъ прѣпоржки-ти на изпратены-ты ни хора глѣдайте да работите по-скоро, защото ся усилва еничерскитѣ Тур. ком. млада Турція! а по-близо е да захващжтъ чьрногорцы и сьрбы съ турцы-ті бой.. Чьрногорскыты юнацы въ писмо то си ни питать: готови ли сме и въ какво? Ако сме готови да имъ назначимъ день-тъ въ който да ся почне въ едно и сжщо врѣмя. Наший отговоръ бѣше тоя: Братія! още въ малко има да ся приготвимъ и ще Ви явимъ. Слѣдователно трѣба бързаніе, защото-то въ много не сме приготвени, а хората като ни гледать, че мързеливо работимъ, нѣма да ни чякатъ. Прѣвижда ни се, и че ще ни преварятъ чьрногорциты заедно съ Сьрбити, едно е само дѣто спира чьрногорцы-ты и не подаватъ още ржжж да захванжтъ наедно съ Срьбско-то прав(ителство), защото-то тѣхнж-тж и нашж цель е една (народно-правленіе) кое-то и тѣ тайно сж си предначъртали, нъ какъ-то и да е нѣма да ни чякатъ за дълго врѣмя да се мждремъ

въ работж-тж си, и ако ся захваняше отъ кож-то и да е странж бой съ Турцы-ты, пѣкъ ний ничто непригответени... за кое-то Ц. Комитетъ е невиненъ, зашто-то какво-то е виждалъ и чувалъ прѣдизвѣствявалъ е на всичкы час(тни) комитети. Ако ли пѣкъ ни преварятъ горны-ты за които казахмы и ся захваняше бой съ Турцы-ты, и то ще е за насъ чести-тж случж и за неиспущаніе врѣмя е. Въ такъвъ случай Ц. Ком. ще употрѣби всичкы-ты си сили поскоро да даде рѣдъ на всичкы-ты чяс(тни) ком. за Революціж, зашто инакъ смы изгубены во вѣкы вѣковъ!!!!...³⁸

С нескривана радост той поздравява начинаещите в комитетското дело борци и бащински ги напѣтствува в работата им: „Радвамъ ся, че и Ви (ако и по късно) сте влѣзли въ работж. Братія! Възобновленіе то на нашж та славна (прѣди) държава, отърваніе-то ни отъ проклѣты Агаряне, за да си добые първж-тж честь и слава наше то мило отечество Българско, най-послѣ да бждемъ равни съ другы-ты Европейскы народы, зависи отъ наши-ты собствени задружни силы, като е тѣй, Вамъ подлѣжи да ся покажити достойны, вѣрны и неустрашими въ всѣко отношеніе. Дързость братія и на прѣдъ!. Ваше-то съучастіе въ народно-то ни дѣло, ще остави имена-та Ви неизгладимы въ народжж-тж ни исторія... само умно работете. Трудете ся та да събирате пары! Зашто-то нужда голяма имамы. Начесто си испращайте човѣкъ до познато то Ви село и са настанявайте, споразумявайте и насърдчаите“.³⁹

Неговата първа и неизменна грижа е да държи буден духа на дейците, да не отслаби напрежението в работата, да подтиква, да насърдчава. Голям психолог, той винаги налучква най-верния пѣт за въздействие. Робската неволя трябва да се отрече преди всичко в съзнанието на масите. „Вище следующето отъ насъ“, пише той в края на януари до орханийци, „и дано не бждите вѣчъ като оногосъ, дето заровилъ талантатъ.⁴⁰ но хора!! ето: ніе ли жялно вѣчъ да бждемъ таквизъ! кой не знае тѣглилата на бѣдното ни отечество, и кой Българинъ вѣче не вижда живиничната си рана отъ тигранинатъ, която са вѣкопава отъ день на день! сѣки знае, и сѣки Българинъ вижда, нъ каквое! едному и кокалите захванала да му прояда тазъ проклета живи-

ница. и за него е (ясно, че трябва, б. р.) чясъ понапрѣдъ да умре съ пушката въ ржка, готовъ за революция! той не иска насърченіе на думи а други, като іоше ни сяща болките на тази живиница която го е заяла съ цѣль да дояде него, чи послѣ да захване Дѣцата му, и тѣй нататѣкъ. Нъ щели глѣдаме ній съ страдающите на такивато хладнокрѣвни, и мними роболюбци, които ни жялатъ ни на Децата си! Не! не! ни чясъ! и казано е вѣче свобода чиста или смъртъ“.⁴¹

По тоя пѣт Апостолѣтъ не престава да втѣлпява всеизвестни истини, да изтѣква очевидни положения, за да бѣдат те осѣзнати по-добре от народа и да станат неотменна част на неговата мисъл. За делото са необходими съзнателни и убедени работници: „Писали сме по сичкитѣ ч. к. и приготвили са; казваме и Вамъ: Вище, съберетеса, кажете и на онія които казватъ чиса Българи! и желаяли да работатъ за освобожденіето Българско, нъ нямали довѣріе въ работите!... Това е и наше (мнение, б. р.) откольж казано: сляпо никой даса ни повежда въ работата, защото на такъвъ никога му не повѣряваме тайна“.⁴²

От дейците той иска вярност и постоянство в „на родната свята работа: Ній насърчяме всичкити членове и съотечественици, въ народната ни свята работа да бждатъ вѣрни, и постоянни въ сяко отношение къмъ цѣльтъж, като заематъ по напредъ предъ очи и речі?-жтъ: по добръ смъртъ чесна, нежели смъртъ безчесна и наистина: който постоянствова до край неговото е неопи-сана радостъ съ голѣмити му дарове отъ Българскіятъ народъ. И ето чясътъ е сега (ударилъ, б. р.) което да спечели сѣки (това благо за народа си, н. б.) Още като някой си: (казватъ, б. р.) ама ако умрж! то нія му казваме чи нѣговото имѣ, на вѣкъ остава живо, заслугата му, ще се предава на Деца, унуци и пр. Слѣдователно да са спечели този святи Даръ, и отъ Бога вѣнецъ, трябва по напредъ да се жертвува сичко па и себѣ си!“.⁴³

Борбата е необходима и неизбежна. Без борба няма свобода. Но свободата иска нещо повече. Необходима е пълна готовност за саможертва. Признателността на потомството е най-висшата награда на бореца за свобода. Но да се заслужи „този святи Даръ и отъ Бога вѣнецъ“, трябва да се пожертвува сичко, „па и себѣ си“ дори.

В името на свободата Апостолът призовава към борба и саможертва. И магията на тая проповед стресна съзнанието на масите, разпали духовете и поведе волите към подвиг и дело. Но щом светото народно дело изисква най-скъпата жертва на бореца – неговия личен живот, какво струват всички останали жертви, които трябва да се дадат пред олтара на свободата? И затова толкова по-справедливо и неударимо е негодуването му спрямо ония, които не искат да разберат тая истина и не желаят да понесат своя дял от материални жертви, които се искат от тях. „Ако се усети отъ послѣчи нѣкои утай, или отрече помощъ си ще доде врѣмѣто което е вѣчъ близо, и ще са обезчести отъ цѣліятъ Български Народъ. – Ако сега са утарваще отъ нашиятъ ношъ! който послѣ малко ще захване да изпълнява длъжностите си срѣщу опачнитъ (мними родолюбци, които обещаваат за когато чак видят, б. р.) и (които) пердлагатъ сякакви извиненія като: че ушъ му било припятствовало незнамъ какво си, и неприлягало му да земе участіе, пари не дава; да не би да узнало Тур. Прав. или пжкъ готови пари нямалъ, и тѣй нататака – Натакивато за извиненіяга имъ казахме и пакъ ще кажимъ: че чисто народниятъ Българинъ, който е разбралъ, и вижда мжките, и неволите на милиятъ ни народъ, който е усетилъ вѣче въ сърце-то си всѣкидневните горѣщи и кървави сълзи на нашите обезчестени майки, Братія и сестри!!! отъ тиранинатъ! то за него няма страхъ няма извиненіята никакви а смъртъ му е самата утѣха и душеспасеніе. Която смъртъ заслужава горѣрѣчената ни слава отъ българскіятъ народъ и вѣнецъ отъ Бога. Инакъ отъ това той не е Българинъ, не е христіенинъ, не е чіовѣкъ! Следователно, нему смъртъ, смъртъ и смъртъ“.⁴⁴

На тая основа се оформя съзнанието за неизбежността на революционния терор, къмъ който организацията бе принудена да пристѣпи след общото събрание в Букурещ.

II.

Към края на януари Апостолът установява окончателно целта и задачите на събранието.⁴⁵

С окръжно писмо от 23 януари до частните комитети той иска най-подробни сведения, които му са не-

обходими да разкрие в един изчерпателен отчет живота, дейността и възможностите на революционната организация: „Работа-та ви за сега (изисквана) от Цен. ком. е: да ни дадете смѣтки съ бѣлѣжки-ты ви отъ хора-та ни които сж Ви испращани смисля да Ви покажѣтъ пжть-тъ за избавленіе на поробено-то ни отечество. Белѣжки кога и кои хора ви сж испращани от Ц. К. на всяко дохожданіе съ каква мисль сж быле и вѣй какъ сте ги пріели? Смѣтка: именно кои кога е дошелъ, колко дена е стоялъ, каквы разноска е направилъ — и за какво кога е платилъ — и кога не? за всичко точно, кратко и ясно — писмено ще съобщи-тъ на Ц. Ком. Вашя смѣтка: относително съ законъ-тъ (съгласно изискванията на устава, б. р.) какъ-то въ градъ-тъ Ви тѣй сжщо и по околны-ты села работы-тъ ли да ся съставятъ подобны дружества и именно въ кой села; принасятъ ли смѣтка за работа-та си въ Ч. Ви ком. Колко членове сте въ ч. ком. подъ нумѣра отъ 1-во, 2-ро и т. н. безъ имена, колко войводи има испитани, какви сж и дѣ сж намиратъ? Колко и какво оржжіе има, тайни кжщи или ханове за укриваніе на подозрѣны наши хора, было пеши или съ коніе, защото ся случва и юще мѣста за събыраніе на военный матеріалъ? Ако нѣкой поканенъ да земе участіе въ народнатж-тж ни работа, ся откаже, именно ще го забѣлжжте съ причины-ты, по които ся отказва. Колко черны души имате, които Ви прѣчятъ въ работж-тж, съ описание на физиономіята имъ и на каква сж работж. Ще ны явите колко юнацы имате готови съ оружія, които за сѣкы день да сж въ градъ-тъ ви, та щомъ станатъ нуждны на Ц. Ком. да ги повика. Колко пары сте внесли въ Ц. ком. Колко коня и по за колко именно кому сж дадени пары-ты и коньеты и срѣщу дадѣны-ты получили сте разписки отъ Ц. Ком. и чрѣзъ кого и още отъ кой мѣсець и день? Колко разписки сж по колко и отъ кое нумиро? За всичко писмено ще съобщи-тъ на Ц. Ком. щомъ като ви ся пише за смѣткы...“⁴⁶

Повечето от тия сведения, както видяхме, Апостолът нареди да се дадат едновременно с пълномощното, което всеки представител трябваше да носи със себе си и чийто образец той даде в едно свое писмо от 24 март.⁴⁷

По тоя начин пълномощното бе и доклад за състоянието на комитета, който го издава.⁴⁷

В края на месеца той известява орханийци и дейците от околните села, че хората от централния комитет, които се изпращат във Влашко, отиват „съ миссия да вършатъ и други работи, за които отъ послѣ ще Ви съобщимъ“. И след като изтъква необходимостта от „по вечко пари“, които трябва да внесат 10–15 дена преди отпътуването на представителите, той разкрива първоначалните си съображения относно вероятната дата за свикване на общото събрание: „Ще глѣдаме колкото е възможно поскоро да отидатъ и да се върнатъ, до като не ни са протръгнали Вапоритѣ (параходите, н. б.), защото применуваніето имъ понататъкъ, и на самъ е твърде опасно, па и времѣто ни не чякъ-хж!!!“⁴⁹

На 8 февруари Апостолът отива за три дена до Троян⁵⁰ и пак се завръща в Ловеч, откъдето на 20 с. м. предприема продължителна обиколка из Южна България. „Тръгвамъ“, записва той в своя бележник, „за презъ Балканатъ въ Тракія съ двама конници – на 20 фев...“⁵¹ От Троян той отива в Карлово, на 26 е в Каратопрак (Чернозем), а на 28 февруари някъде „на кжржтъ въ Тракія“, пише на комитета в Извор да извести дейците в Етрополе, Тетевен и Видраре „да бжде приготвенъ Представителжтъ отъ тия мѣста по единъ безъ друго, пжкъ отъ сичкитѣ други мѣста да дадатъ припоржчителството си тамъ (отъ сяко място упълномощно писмо когото избержтъ). На представителити за разноските имъ трябва да имъ дадатъ не помалко отъ 10 л. тур. и послѣ 15–20 дена ще имъ известимъ да тръгватъ“.⁵²

В споменатото му вече няколко пъти писмо до търновци и лясковци той не пропуска да се спре и върху качествата, на които трябва да отговаря представителят, който ще иде „въ Влашко, тамъ дето ще стане скупщина, отъ Българи чистонародній отъ разни мѣста: изберете единъ свесенъ Представитель, който е разбралъ въ какво положеніе сме въ Българско и въобще (който е разбралъ, н. б.) духътъ на селените ни и гражданите ни къмъ цѣлтъ“⁵³... Съвѣтвайте се добръ за прѣдставителжтъ, защото то е най-деликатната и важната работа, – да нѣма отпослѣ нѣкои да останжтъ въ недовѣрие“⁵⁴, пише той по-късно на троянци.

На 29 февруари Апостолът напуска Пазарджик и отива в Пловдив, където се мае три дена. От 2 до 7

март обикаля Карлово и следните села: Чарпалий (Климентиново), Чукурлий (Песнопой), Маджери (Бегунци) Амзалари (Зелениково), Алабашово (Горно Белово), Абрашлари (Брязово) и на 9 март пристига в Чирпан.⁵⁵

Докато Апостолът обикаля южнобългарските комитети, трагичната смърт на Ангел Кънчев хвърля за момент мрачна сянка върху усилията на революционните дейци.

По-голямата част от януари Кънчев прекарва в Ловеч. „Той е бивал няколко пъти в Ловеч,“ бележи д-р П. Стоянов, „и е живял даже по цели месеци като търговец или даскал, който търси работа“.⁵⁶ Апостолът обичал да беседва с него и двамата заедно обсъждат въпроса за общото събрание. Обаче по-конкретни данни за Кънчева от това време няма.

На 22 януари Апостолът го изпраща с организационна задача в Разград и околните градове и села. В джебния си бележник той записва подробно това събитие: „На 1872 јан. 22 съ Припоръчка отъ Ц. К. изпращаса А. К. за разградъ и около да състави Ч. К. даватму са и печятни белети които ще дава срѣщу дадените му пари отъ Ч. К.-ти и отъ други чясни лица за въ Ц. К броѣтъ на расписките комитетски е отъ първѣй до осмѣй, а на чясните отъ първѣй до двадесѣтѣй, Даватмуса и 3 печятни писма, два Бѣлг. гласа. и двѣ прокла.“⁵⁷

Това е първата и последна самостоятелна обиколка на А. Кънчев. На 11 февруари той е в Русе. На същата дата издава две квитанции на местния комитет: едната („Брой 2-й“) срещу внесените от комитета хиляда гроша, а другата („Брой 3-й“) за внесените му още две турски лири.⁵⁸ Оттук той се завръща в Ловеч, където през втората половина на месеца под негово ръководство се играе първото театрално представление в града. Представянето на „Райна княгиня“ в революционната столица е едно от големите събития в живота на града по това време. Ролите са били разпределени и разучени още преди обиколката на Кънчева в Разградско и Русе. Разбира се, между изпълнителите са и първите комитетски хора: Иван Драсов играе ролята на Светослав, а Димитър Пъшков – ролята на

Сурсувул. Срещу малък наем взимат нарочно изработените костюми на Габровското училищно настоятелство, а турската власт в града с готовност набавя необходимите саби. На представлението, което Кънчев подготвил след няколко репетиции, се стичат посетители и от съседните градове. Само от Троян присъствували 15–20 души. Представителите на султана (каймакаминът и местните турски големци, които били заели първите места) с едва сдържана гримаса дочакали мълчаливо края на тая национална манифестация. Народът обаче напуснал театъра с повишен дух и укрепнала вяра в бъдещето.⁵⁹

Левски не присъствувал на представлението. Той не можал да си позволи това удоволствие. В глухата тишина на своята самотност тоя отшелник и апостол живее по-дълбоко с мисълта, която изпълва целия му живот.

Към края на месеца, след като изпраща Апостола за Тракия, Ангел Кънчев заминава за Русе.⁶⁰ По всяка вероятност, двамата апостоли са се уговорили, Кънчев да отиде по-рано в Румъния, за да се срещне с дейците оттатък Дунава и подготви работите за свикване на общото събрание.⁶¹

На 5 март обаче, когато се опитва да премине Дунава, смъртта слага неочаквано край на неговия живот. Захарий Стоянов, сам непосредствен свидетел на това събитие, описва по един незабравим начин последните минути от живота му.

„Това се случи на 5 март 1872 год. Тоя ден се очакваше да пристигне от Видин новоизбраният Български екзарх Антим; по тая причина на скелята бяха излезнали всичките граждани: българи, арменци, много любопитни кадъни, от които беше побелял брегът и всичките почти евреи, защото тоя ден беше събота. В това време малкото турско параходче „Сейре“, което работеше между Русчук и Гюргево, се готвеше да тръгне за последния град. Часът беше около 10½ по турски. Натрупаната навалица около скелята отваряше път на няколко румънски офицери и дами, които идеха откъм града и отиваха на парахода; с тях заедно вървеше и Ангел Кънчев, може би нарочно, като е искал да се възползува от лъскавата им униформа, за да мине по-

свободно. Той изглеждаше така, като че малко искаше да знае, кого чакат русчушките жители и кой ще дойде.

Той премина през стражата, състояща се от няколко души арнаути, като подаде своето червено билетче на Али ефенди и наближаваше вече да влезе в парахода, когато тоя последният го спре да му иска паспорта. Ангел Кънчев започна да търси из джобовете си, но, като не намери никакъв паспорт, каза на Али ефенди, че може би го е забравил у тях или в кафенето и тръгна да отиде да го търси.

— Хайде да отидем по-напред в писалището на паспортите да видим дали действително си взел паспорт, — отговори Али ефенди и подкара напреде си Ангел Кънчева. Той се покори на грубата заповед и тръгна към писалището на паспортите, пожълтял и разтреперан.

Писалището на паспортите се намираше така също на скелята на 100-150 крачки разстояние. Присъстващите там приятели и познайници на Ангел Кънчев не обърнаха сериозно внимание на тая случка, която се считаше като нещо обикновено с пътниците, които отиваха в турско време за Румъния.

Десет минути обаче не се изминаха, когато очите на цялата публика бяха обърнати към зданието на паспортите от грубия глас на няколко арнаути-заптии, които се деряха да викат, колкото им стига силата: „Тутун!„ (Хванете го!) До каква степен беше голямо удивлението на публиката, като видя, че лицето, подир което викаха заптиите „хванете го!“ не беше друг никой, освен Ангел Кънчев. Той бягаше, колкото му държат краката от писалището на паспортите към скелята, а Али ефенди, заедно с двама заптии, с голи саби в ръцете тичаха подире му да го гонят. Публиката, която се намираше напреде му по пътя, повечето жени, уплашени от това ненадейно произшествие, се разделяше на две колони, наляво и надясно, и отваряше свободен път на героя, който приличаше в това време на разярен лъв. Не се уплашиха обаче турските паши, които бяха насядали пред хотел „Гюлшен“ и покрай които трябваше да премине Ангел Кънчев. Щом те видяха каква е работата, скочиха на крака, кой с сабя, кой със стол в ръцете и се приготвиха да заградят пътя на приближаващата се

жертва. Примерът на пашите се последва от мнозина матрози, слуги и пр. Викове „хванете го“, „дръжте, и „ще избяга“, „не е добър човек“, се слушаха навсякъде. Страшно смущение последва в средата на грамадната публика, която се притискаше в отстъплението си между високия бряг на Дунава.

Когато Ангел Кънчев се видя заграден от всяка страна, а именно – от дясната страна брегът на Дунава, от лявата – водата, отзаде – Али ефенди и заптиите с три голи саби, а отпреде му – пак същото, той се спря за минута и с голяма бързина извади изпод връхната си дреха един револвер, с който се обърна срещу заптиите. Тия последните, които наближаваха вече да хванат своята жертва, щом видяха, че лъсна револверът, замръзнаха на местата си, още повече, че те едва ли са очаквали да им попадне човек из русчушките улици, снабден с револвер.

Три до четири пъти цъкна с револвера си А. Кънчев подир тримата души заптии, но нито един път не можа да гръмне. Тогава той пристъпи още няколко крачки напред, тялото му затрепера като есенен лист, големите му огнени очи се задръстиха от сълзи, изгледа жално наоколо си и, след като извика с треперящ глас: „Да живее България!“ хвана с две ръце дръжката на револвера си, студеното желязо на който напъха в пресъхналото си гърло... Глухо изгърмяване, като изпод земята, се раздаде наоколо. Револверът, който не хвана против заптиите, отскочи настрана. Двете ръце, които преди малко го стискаха, яко се заловиха за космите на разбития череп, като да искаха да прекратят болезненото действие на куршума, който беше се загнездил вече в мозъка. И грациозното тяло, безчувствено и окървавено, се претъркули на земята като клас, прерязан от жетварски сърп!...⁶²

Вестта за трагичната смърт на А. Кънчев се разнася бързо из цялата страна и хвърля в тревога хората на организацията. Докато се разберат всички подробности около неговото самоубийство, мисълта за издайничество и страхът от разкрития засилват тревогата още повече.⁶³

Със съзнанието на отговорен водач, Апостолът разследва случая и бърза да внесе спокойствие сред дей-

ците. Той изтъква величието на героичната смърт и укрепява вярата в близкия час на свободата. Скръбта му по загубата на падналия другар търси утеха в съзнанието, че всеки трябва да изпълни до край своя дълг. Писмото, което изпраща по тоя повод до комитета в Сливен, е знаменателно:

„Научили сте са чръзъ вѣстникатъ за А. К. чи са е убилъ въ Русчукъ и нищо няма намерено въ него, чіовѣкъ проводихме и разбрахме по тънко: просто нящо! Страхѣтму е причинило да ни знай какво да прави. Остави името си безсмъртно. За честните хора е такава смъртъ! Безъ подписката ми да ся ни повѣрвате и на печататъ. Пада въ рѣце, приработвася! Ни на вчерашніятъ работникъ, защото отъ тая проклета шпионска ордія лесно може би да са излѣжи безъ да знае, ставалое, и става! За Ангеловото така искамъ да повярвамъ.

Небойте са Братія Български синове, отъ такава смъртъ! Защото е най-сладка, чесна, и правата смъртъ днесъ за секи Българина. Дързостъ! и постоянство! Врѣмето е близо, ще видимъ и Свобода“.⁶⁴

Между това Апостолът продължава своята пролетна обиколка и работата около подготовката на събраниято не престава. От Чирпан, където пристига на 9 март, той отива, вероятно през Ст. Загора, в Сливен, където се мае до 15 март. Оттука неговият път води през „Хаиниту“ (Гурково), където пристига на 17 март; в Казънлък е на 18 март, в Шипка – на следния ден; на 21 март е в Трявна, откъдето през Габрово (22. III.) се завръща в Ловеч.⁶⁵

На 18 март Каравелов от името на Централния комитет разпраща до частните комитети покана за събраниято, като определя точно и датата на свикването му – 20 април. „На това събрание“, съобщава Каравелов в своята покана, „ще са разгледатъ и турятъ въ рѣдъ нѣкои отъ голѣма важность работи“.⁶⁶ На 24 март Апостолът е вече изготвил точен план за срещата на комитетски избраници след като преминат Дунава. Неговата организаторска прозорливост и изключителна съобразителност се проявяват и в този случай. „Представителю!

(Заедно съ) одраното кжсче книга, земи и белѣжките споредъ писмото (което се разпи)са за въ влашко призь дето тие полесно, а трябва да излезешъ (на Гюрге)

во х. Петровиятъ ханъ, и нека да ти дадатъ стая на гор (ния ка)тъ отъ дѣсна или на лѣва (страна), отъ дворотъ пригледай на всич(ки стаи н)ай на горниятъ като отъ одвѣнъ на вратите има ли запи(сано съ) тебеширъ главна буква Р. ако няма то влезъ въ една (стая) а запиши изъ вѣнъ на вратата съ тебеширъ главна буква (Р.) и като доди някой отъ одвѣнъ и рече: наши сме: тогава извѣтри (ти т)ряба да го накарашъ да ти разясни буквата Р. която значи Револуція, и тогава може да бждите въ една стая, да са раз(хо)ждате, и приказвате за всичко, нъ ти, ни другиятъ нямате (пра)во да са питате кой отъ дее. Буквата Р. ще бжде написана само на една стаѣ чрѣзъ (коята) ще става посрѣщаніето“.⁶⁷

Очевидно, Апостолътъ цели да пресече пътя на шпионажа, да запази представителите от случайно и несъзнателно издаване и да не допусне чужд човек на събранието.

Все тия съображения го ръководят и в последните разпореждания, които прави в края на март и първите дни на април: „Въ упълномощіето на Представителятъ няма да пишете, ни името му, ни отъ де иде! а за увѣреніе нему отъ де иди, и кой е, ще носи въ себѣси одраното кжсче книга, и асъ като му ги поискамъ, той трябва да ми го даде, и като го присъединѣ съ другата му половина, ще знамъ“.⁶⁸

Името на представителя заедно с името на града или селото, които го изпращат, са написани на отделно листче „книжче“, което се разрязва на две през средата на надписа. Едната половина своевременно е изпратена на Апостола, а другата, запечатена в плик, комитетът предава на представителя си. „Въ него“, напомня Апостолът, „е написано неговата сигурност до кѣтто иди и да са върни“.⁶⁹ По същия начин постѣпват представителите и с другите комитети, които ще представляват на общото събрание в Букурещ.

В последния момент избраниците на комитетите в Тетевен и Видраре отказват да заминат. Спокойно, но твърдо Апостолът упреква дейците на двата комитета: „Хора зачудини стѣ! защо пишете и говорите, за онова въ което іоще нисте увѣрени, и казвате го това е! нали разбирате чи както са писало вамъ въ едно и сжщо врѣмѣ, така сжщо са е писало по сичкити р. к. за да

са приготвят ведно и сжщо време. Казахге чи имате Представители добри и готови, а сига нищели! Като какво разбирате тасъ работа, която е най-важна и деликатна, та днесъ едно да са хороти, а утри друго! Недейте да се показвате предъ Вѣнкашните ни братія, неспособни и страшлювци, защото, тій като ни глѣдатъ таквисъ нищжтъ и да ни вярватъ че ній вѣче чувствуваме за свобода, и чи день напредъ глѣдаме да отхвърлимъ ярематси отъ вржтжтъ! Пжкъ отъ тамъ чякаме голяма помощ! Се като нивидатъ сега какви момчета са пращатъ за Представители, за колко ще ни уценятъ отъ тамошнитъ братія“. Накрай, за да не останат без представител, той ги съветва да упълномощат него, „ако би имали пълно довѣріето си въ мене“. ⁷⁰

На 30 март той нарежда: представителите да тръгнат „отъ послѣ 7–8 дена“. ⁷¹ Пет дена по-късно, на 4 април, Апостолътъ дава последното си нареждане за събранието, което се отнася пак до представителите: „Пжтътъ му за тамъ, прѣзъ гдѣто му е полесно, но трѣбва да излѣзе на Гюргево и отъ днесъ послѣ 2–3–4 дни да тръгва“. ⁷² Сам той заминава на 6 април с представителя на комитета в Ловеч. Датата и подробностите около заминаването си записва в своя джебен бележник: „6 априлъ тръгвамъ за Влаш. съ пред. презъ Ор(яхово, н. б.) граница отъ Алилаа Силевли (Ловечъ, н. б.) до ор.(яхово) за разноси три дни съ конь съ іоше единъ другаръ зада ма испрати и да са върни за другарятъ да ся върни съ 3 конь 60,

за пашапортъ (к. н.) 17½ ⁷³

На 13 април Апостолътъ е вече в Турно Магурели при Дан. Хр. Попов, откъдето се обажда на Филип Тотю: „Днесъ пристигнахъ благополучно и утрѣ тръгвамъ. Гледай да додишъ и ти по-скоро“. ⁷⁴ На другия ден той потегля за Букурещ, гдето пристига най-късно след два дни.

Киро Тулешков, който по това време работи в печатницата на Каравелов, единствен описва срещата между двамата водачи в Букурещ: „След един час Каравелов се върна, и Ната (Наталия Каравелова, н. б.) разправи, че са го търсили двама чужденци, като ги описа какви са; но не забрави да каже и няколко думи на мой адресъ (при първото идване на Апостола, Каравелов от-

съществувал, и К. Тулешков постъпил непредпазливо, като обадил на „непознатия чужденец“, че Каравелов ще се завърне след един час, н. б.). Каравелов се позамисли и каза: „Те ще дойдат, ако им трябва, и ще ги видим кои са“. Дордето Ната нареждаше масата за вечеря, и ние тримата – Любен, Олимпий (Панов, н. б.) и аз седяхме около масата, ето че пътната врата се хлопна и някой попита за Каравелова. Ние се готвехме да вечеряме на двора. Дордето слугата, който случайно беше при портата, ги попита: „Защо ви е и кои сте?“ – чужденците се изправиха пред Каравелов и синеокият попита: „С г-на Каравелова искам да говоря“, и го гледаше право в очите. Каравелов и той от своя страна го гледаше в очите. Олимпий и аз се втренихме в чужденците. Каравелов най-сетне каза: „Аз съм!“ „Аз съм Васил Левски!“ Това име произведе у всинца ни вцепеняване, или как да се изразя, защото аз почувствувах, че ми се изправиха космите на главата и ме побиха тръпки.

Каравелов скочи от мястото си, спусна се, прегърна Василия и почнаха да се целуват. Ната, като видя това, се забрави и само гледаше опулено какво се върши пред нея. Най-после Каравелов се обърна към нея и я извади от това ѝ оцепенение, като ѝ каза, че трябва да се нагостят и тези скъпи гости. Ната се разтича, а Олимпий и аз станахме да ѝ помагаме.

Каравелов и Левски дали са се познавали по-рано, това аз не зная; но това, което се извърши пред мене, ясно ми показваше, че те се виждат за пръв път. Или пък обратно – от дълги години не са се виждали и единият и другият са се изменили, и из един път не можах да се познаят, защото и единият и другият имаха причини да се предпазват. Разумява се, обстоятелствата бяха такива и изискваха всяка предпазливост.

Когато ние станахме с Панова да помагаме на Ната, какво са говорили те помежду си, това не зная; знай го Марин Луканов от Ловеч, защото той бе вторият чужденец с Левски...

Във време на вечерята се размениха някои и други думи за народното дело, но Левски беше много предпазлив. Колкото той беше предпазлив, толкова пък Кара-

велов от своя страна беше разпуснат и говореше без стеснение. Случайно Ната излезна, и Панов тогава напомни на Каравелова, че ние не се познаваме с гостите и го помоли да ни запознае, защото забеляза стеснението на Левски. Каравелов изпълни желанието на Панова и разговорът стана по-жив и по-свободен⁷⁵.

До откриване на събранието – 29 април – двамата водачи имаха достатъчно време да се разберат по между си, да си уяснят много неща, както и да се споразумеят по всички въпроси във връзка с работата на събранието. Пратениците пристигаха един след друг в румънската столица и едва след Великден, на 29 април, се състоя първото заседание⁷⁶.

Откриването на събранието се предшества от следната твърде характерна случка, разказана ни от Киро Тулешков: „Когато вече Каравелов каза, че всичките представители из Румъния са тука, както и ония от България, и искаше да се пристъпи към работа, то Левски каза, че събранието не е пълно и не може да почне никаква работа. Спогледнаха се всички и го попитаха – има ли да се очакват още някои да пристигат из България, „Никой. От България са тук всички, но аз не виждам всички ония от Румъния“. Каравелов провери списъка и намери, че са всички. Левски без да каже нещо, повика навън Каравелова и го попита где е Димитър Ценович, защо не го вижда между румънските българи. Каравелов почна да заеква и да казва, че Ценович не е от ония патриоти, които заслужават да вземат участие в такова едно свето дело. Той бил търговец и гешефтар, а не патриот.

„Слушай, бай Любене, да ти кажа! Аз не искам приятелите, които са се събрали тук, да разберат, че ние оставаме в нещо несъгласни с тебе. Щом между двама ни се появи несъгласие, то ще се отрази на всичките други, а пък такова нещо не е желателно, защото следствията му не могат да бъдат добри. Ценович трябва да дойде тука, ако ли не искаш да го повикаш, аз ще си взема хората и ще намеря място, гдето да се събереме и да свършим това, за което сме дошли. Мисля, че се разбрахме!“

Дордето те се разговаряха пред стаята на събранието, аз поисках да вляза, но като ги чух да се разго-

варят полугласно с такъв тон, намерих за добре да не ги прекъсвам, дръпнах се настрана от вратата, която те бяха оставили отворена, и без да искам, станах подслушник. Каравелов по неволя се съгласи, и двамата се опътиха да излязат на двора. Щом ме видя, Левски ме поизглежда някак изпитателно и повтори на Каравелова: „Разбери, че без Ценович аз няма да почна да работя!“ „Какво е, бай Левски?“ – запитах го аз. „Ако е думата за Димитър Ценович, аз зная, че бай Любен и Ценович са сърдити, но аз ей-сега ще отида да го повикам и ще го доведа“. Левски и Любен в един глас ми казаха да вървя по-скоро, а Левски прибави без него да не съм дохождал и се усмихна, защото му дошло на ум, че едно време майсторите така заповядвали на чираците си.

Върнах се заедно с Ценовича. Като влезна той в дома на Каравелова, Левски го посрещна и принуди двамата противници да се помирят и да забравят всичко минало“.⁷⁷

На първото заседание се проверяват само пълномощията на представителите.⁷⁸ Заседанията се водят в дома на Каравелова на ул. „Верголуй“ № 32.⁷⁹ На събранието присъствуват всичко 25 представители на комитетите в България, Влашко и Бесарабия (Болград).⁸⁰ Понеже в България, по понятни причини, не всички комитети можаха да изпратят представители, пратениците от Българско бяха упълномощени да представляват по няколко комитети, а някои – почти цели окръзи. Апостолът беше упълномощен да представлява комитетите в Карлово, Ст. Загора и Сливен „заедно съ околнитъ имъ частни комитети“. Най-много комитети представляваше Т. Пеев – 11 той бе делегат почти на всички комитети от София до Етрополе. След него идваше неизвестен представител с 10 гласа, пълномощник, вероятно, на Сливенския комитет – Стамбоглу Мехмед ефенди и околността му.⁸¹ От избраниците в чужбина Люб. Каравелов представляваше най-много комитети – 3: Крайова, Турно Северин и Калафат. Всички останали делегати представляваха по един комитет.⁸² Представителите от България имаха 33 гласа срещу 17 на емиграцията. Така че желанието на Апостола, работите да се решават по вишегласие, като „най-повѣче ще (се) глѣда вишегласието въ Българско,“ бе напълно зачетено.⁸³

„Каравелов, когото избрахме за председател“, съобщава Никола Обретенов, „откри събранието. За секретар се избра Тодор Пеев и още същия ден се прове-риха пълномощията на делегатите“.⁸⁴

Събранието има всичко пет заседания. Още на първото заседание (29 април) според протокола се избира комисия от четири члена: Л. Каравелов, Кирияк Цанков, В. Левски и Т. Пеев, на която се възлага да напише програмата на комитета и да прегледа проекто-устава. Комисията работи бързо и още на второто засе-дание, състояло се на 1 май, докладва програмата. Съ-бранието я одобрява и приема. Заседанията следват едно след друго всеки ден. В третото и четвърто заседание събранието разглежда член по член устава на органи-зацията. На 2 май уставът е бил разгледан до глава IX, като се „направихъ приличнитъ забѣлѣжки по вишегласие“, а на четвъртото заседание, след като се завършва с устава, взима се решение „да се начне напечатването“ му и да се избере нов централен комитет. Изборът става на другия ден, 4 май, в петото и последно засе-дание. „Причината на това променяване“, обяснява се в протокола, „се извърши по общото съгласие на пред-ставителитъ отъ частнитъ комитети въ Бѣлг. и Влашко“. След като приема оставката на стария централен коми-тет, събранието избира „по едногласното одобрение на всичките прѣдставители“ за председател „главно лице“ Л. Каравелов, когото упълномощава „да избере и дру-гитъ членове, които сж потребни споредъ гл. III-та чл. I-й на уставътъ“.

Че събранието е бързало да приключи своята ра-бота, в това съмнение няма.⁸⁵ Но не по тая причина то е възложило на Каравелова избора на останалите чле-нове на централния комитет. В случая събранието след-ваше пътя, който бе установен от току-що приетия устав, чийто чл. 2 на гл. III гласи: „Първото лице на централния комитетъ ще да са избира по вишегласие отъ опълномощените лица на частните комитети. Това лице ще да избира другите членове за централенъ ко-митет.“ Според Никола Обретенов, освен избора на Каравелов събранието „потвърди Левски за главен апо-стол на цяла България, Тракия и Македония“.⁸⁶

От данните, с които разполагаме, не е ясно, кога Каравелов е попълнил състава на централния комитет

и дали сам е изпълнил тая задача. Може би той е направил избора си още преди представителите да бяха напуснали Букурещ. Но не по-малко вероятно е да е сторил това по късно и то, несъмнено, заедно с Апостола. Сведения за другите членове на централния комитет намираме по-сетне в статията „Млади и стари“, обнародвана във в. „Български глас“, Болград, I, бр. 51 от 4. VI. 1877 год., чийто автор е по всяка вероятност Киро Тулешков, действителният редактор на вестника.⁸⁷ За подпредседател бил избран Кирияк Цанков, за секретар – Олимпий Панов, а за касиер, според други съобщения, бил избран Димитър Ценович.⁸⁸ Пет месеца по-късно, през октомври, Л. Каравелов и К. Цанков известяват П. Хитов, че и той е избран за член на централния комитет: „До сега не сме могли да ти съобщимъ нищо положително за голѣмото народно предприятие, защото нѣмахме нищо приготвено (к. н.) Но като се е вече турила основата за едно добро учреждение на Б. Р. Комитетъ, считаме за пжрва длжжностъ да ти извѣстимъ, че си избранъ за членъ на Б. Р. Ц. К. за тая цѣль ти изпращаме единъ уставъ на тоя комитетъ и 50 билети за спомоществувание“.⁸⁹ От това писмо личи не само „доколко се е гледало сериозно на работата на събранието и са се ценили резултатите от нея“,⁹⁰ но то сочи и нещо твърде характерно. Макар Апостолът отдавна да бе изградил мрежата на революционната организация в страната, според Каравелова и Цанкова нямало нищо приготвено до преди събранието. Очевидно, двамата дейци смятат, че сега на събранието „се е положила основа на истински организационен живот“.⁹¹

Войводата благодари за оказаната му чест с писмо вероятно от ноември 1872 год.: „Затова Ви благодаря като сте ма удостоили за това място. Но братия азъ като сжмъ отджлеченъ отъ Васъ, не мога да пренесж онази полза, която сж изисква отъ менъ“.⁹²

В протокола нищо не се споменава и по докладите за състоянието на комитетското дело в България, които се проектираше да се направят пред общото събрание. Но, несъмнено, не е минало без да се направи една равностетка на извършеното до тоя момент. Това бе изричното желание на Апостола, па и самите пълномощия

бяха писмени доклади, от които лесно можеше да се види действителното положение на комитетската организация. Ясни указания за работата на събранието в това отношение намираме в споменатата вече статия „Стари и млади“ на Киро Тулешков: „Почнаха разсъждения и сжвѣти кои денъ и кога да сж провжзгласи всеобщата революция въ Бжлгария, но въ това време са питаше доколко време може да са приготви народътъ за такова едно сериозно дѣло“. В резултат на тези разсъждения дошли до следното решение: „Комитетътъ да са постараете за внасянето на оржжие въ Бжлгария и да са почака още 3—4 години и до това време да могатъ да са приготвятъ, щото, като се повдигне народътъ, да не слага оружието си до тогава, дордѣто са не освободи“.⁹³

По-голяма част от своето време събранието посвещава в разглеждане програмата и устава на революционната организация, които бяха приети в следния вид:

ПРОГРАМА

на бжлгарскиятъ революционни централни комитетъ.

Безъ свобода нѣма животъ..

Смъртъ на неприятелите.

1) Бжлгарскиятъ Революционни централни Комитетъ има цѣлъ да освободи Бжлгария чрѣзъ революция, морална и съ оржжие. Формата на бжджщето бжлгарско управление ще бжде неопредѣленна до онова време дорде бжлгарското освобождение не стане дѣло свжршено.

2) За да бжде изпжлнена тая цѣлъ, позволява са сѣко срѣдство: пропаганда, печатъ, оржжие, огнь, смъртъ и пр.

3) Ние, Бжлгарите, желаеме да живѣемъ съ сичките наши сжсѣди дружественно, а особено съ Сжрбите и Черногорците, които сжчувствуватъ на нашите стрѣмления, и съ Ромжните, съ които нашата сждба е тѣсно свѣзана, и желаеме да сжставимъ съ тѣхъ федерация изъ свободни земи.

4) Ние желаеме, щото тая земя, която е населена съ Бжлгаре, да са управлява Бжлгарски, т. е. сжобразно съ нравите, обичаите и характерът на Бжлгарският народъ; а ония земи, които сж населени съ Ромжни, съ Сжрби, съ Черногорци и съ Гржци, да са управляватъ сжобразно съ характерът на Ромжнският, Сжрбският, Черногорският и Гржцкият народи.

5) Нека сѣка народностъ, както и сѣки човѣкъ, утвърди своята свобода и да са управлява по своята собственна воля. Ние не желаеме чуждото, т. е. онова, щото не е наше; но не желаеме да дадеме и другиму своето.

6) Ние нѣмаме претензии за исторически права, и за това оставяме на самиятъ народъ да рѣши своята сждба и да яви съ кой отдѣлъ на сжюзътъ желае да са присъедини: съ Сжрбският ли, съ Бжлгарският ли, съ Ромжнският ли, или съ Гржцкият, – слѣдователно у насъ не могатъ и да бждатъ въпроси за границите.

7) Ние желаеме за себе си свобода народна, свобода лична и свобода религиозна; съ една дума, свобода човѣческа и за това желаеме такава сжща свобода и на нашите приятели и сжсѣди. Ние не желаеме да владѣеме надъ другиго, и за това не позволяваме да ни владѣятъ и другите.

8) Ние причисляваме въ числото на нашите врагове и противници и ония Бжлгарски изроди и чорбаджии, които прѣчатъ на народната ни цѣль и ще ги прислѣдуваме на сѣкаде и сѣкога.

9) Ние приемаваме и Гржците въ числото на нашите приятели и сжюзници, ако само тие се откажатъ отъ своите досегашни панеллинически цѣли и отъ своите исторически претензии.

10) Ние не възставаме противъ турският народъ, а противъ турското правителство и противъ ония турци, които го подкрѣпятъ и бранятъ. Съ една дума, ние считаме за приятели сичките народи и народности, които сжчувствуватъ на нашето свѣщенно и честно дѣло, безъ да гледаме на вѣра и на народностъ.

УСТАВЪ

на Българскиятъ Централни революционни
Комитетъ.

Глава I.

Цѣль.

Чл. 1. Българскиятъ революционни централни комитетъ има въ ржцете си такава една властъ, каквато и сѣко привременно правителство. Той трѣба да приготви и да довжрши революцията съ сичкитѣ нравственни и материялни сръдства; да кажеме на кратко, той има слѣдующите задачи: а) да распространява мажду нашиятъ народъ идеи за бунтъ чрѣзъ пропаганда; а тая пропаганда ще да става чрѣзъ частните комитети и чрѣзъ печатътъ, т. е. чрѣзъ вестници, манифести, прокламации, брошури и пр.; б) да доставлява сичките нужни потрѣбици за извжршванието на революцията и да приготвява бунтътъ материялно, т. е. да скрои нужниятъ всененъ планъ, да назначи военни водители (войводи), да улесни съ сѣко сръдство вжоружаванието, да дава на народътъ нужните наставления за бой и пр.

Чл. 2. Българскиятъ революционни централни комитетъ ще прави споразумѣние съ другите народи, сжсѣдни и отдалечени, които иматъ сжщите цѣли.

Глава II.

Устройство на комитетското управление.

Чл. 1. Като Българскиятъ революционни централни комитетъ, така и сѣки частенъ Български революционни комитетъ са сжставятъ отъ некомпрометирани предъ Българскиятъ народъ Българе, т. е. отъ родолюбци и отъ ршшителни, тайни и постоянни лица.

Чл. 2. Мѣстопребиванието на централниятъ комитетъ е неизвѣстно: то е насѣкъде и никаде, — за това и сѣки членъ, дето и да бжде, може да представлява сичкиятъ централенъ комитетъ, ако само той има въ ржцете си пжлно мощно писмо.

Чл. 3. За изпълнение на предназначанната си цел, централният комитет съставлява и частни революционни Български комитети, които щатъ да се устройват и управляват така също, както и централният.

Чл. 4. За наказание на престъпленията и за нагледване на работите на частните комитети, централният комитетъ има и една тайна полиция отъ избрани, юнаци, рѣшителни, вѣрни и постоянни люде.

Чл. 5. За улеснение на сношенията между централниятъ и частните комитети съж съставени тайни пощи, изъ които съка една зависи отъ онзи комитетъ, който я съставлява. Броятъ на пощанскитѣ членове е неопредѣленъ.

Глава III.

Правителство.

Чл. 1. Както централниятъ, така и съки частенъ комитетъ са съставляватъ отъ слѣдующите лица: а) председателъ, б) подпредседателъ, в) касиеринъ, и г) неопредѣленно число членове, които ще раздѣлятъ длжностите помежду си, съобразно съ способностите на съки единъ.

Чл. 2. Първото лице на централниятъ комитетъ ще да са избира по вишегласие отъ опжлномошените лица на частните комитети. Това лице ще да избира другите членове за централниятъ комитетъ.

Чл. 3. Частните комитети ще да съставляватъ комисия, която ще нагледва работите на централниятъ комитетъ. Ако стане нужда, то тая комисия или опжлномошенните лица отъ частните комитети, ще избиратъ и назначаватъ ново лице, които ще застъпя работата на първото лице.

Чл. 4. Членовете на тайната полиция ще да са избиратъ само отъ централниятъ комитетъ. Числото на тия членове е неопредѣленно.

Чл. 5. Съки частенъ комитетъ ще да си има нужното число членове за тайната поща, спорѣдъ чл. 5. гл. II.

Глава IV.

Джлжностите на правителството и на сѣки революционаренъ работникъ въобще.

Чл. 1. Централниятъ комитетъ ще стѣпя въ сношение съ дѣйци и отъ други народности относително за народната ни цѣль: той ще да заключава заеми въ името на Бжлгарскиятъ народъ; той ще да прави споразумѣния за сѣюзи; съ една дума, той ще да вѣрши сичко, което изисква сполуката на нашето народно освобождение.

Чл. 2. Централниятъ комитетъ подиръ освобождението на Бжлгария ще да дава най-точна смѣтка за сичките приѣти помощи и за тѣхното употребление. Сѣки членъ отъ тоя комитетъ е отговоренъ не само за себе си, но и за другите членове, негови другаре; а най-много е отговорно пѣрвото лице, на което са дава преимущественно правото да избира другите членове, спорѣдъ гл. III. чл. 2.

Чл. 3. Предсѣдателите на централниятъ и на частните комитети иматъ право да свикватъ извънрѣдни сѣбрания, когато и да стане нужно.

Чл. 4. Предсѣдательтъ е длжженъ да нагледва изпълняватъ ли длжностите си подпредсѣдательтъ, кассиеринтъ и другите членове.

Чл. 5. Подпредсѣдателите сж помощници на предсѣдателите.

Чл. 6. Кассиеринтъ на централниятъ комитетъ ще да приема пари отъ частните комитети или отъ други кои и да мѣста, и ще да дава расписка подъ номеръ; той ще да ги записва въ кассиерската книга и ще явява за тѣхъ на комитетътъ, за да са записватъ и въ главната комитетска книга.

Чл. 7. Кассиеринтъ на централниятъ комитетъ ще да дава пари на сѣкаде и за сичко, но само съ разрѣшението на комитетътъ. Сѣко едно рѣшение, за да са дадатъ пари, трѣба да е писмено.

Чл. 8. Кассиеринтъ на сѣки частенъ комитетъ ще сѣбира пари отъ комитетските членове и отъ други родолюбиви лица, на които ще да дава расписки за приѣ-

тото количество. Тие пари ще да са даватъ на главниятъ касниеринъ само по заповѣдта на централниятъ комитетъ.

Чл. 9. Съки частенъ комитетъ ще да са стареа да приготвява хора за бой, спорѣдъ чл. 1. гл. I., като полага особенни грижи за събираните пари, които сж потребни за поддръжанието на комитетските нужди и преди и подиръ захващанието на революцията.

Чл. 10. Частните комитети сж длжни да съобщаватъ на централниятъ комитетъ: а) отъ колко села са състои околността имъ; б) въ кое село колко жители има, отъ каква сж народностъ и по колко; в) колко има Българи юнаци, способни да носятъ оръжие, и колко сж готови на пръвъ позивъ; г) колко оръжие има и какво е; д) има ли въ околността имъ хора способни за войводи и на кое мѣсто са намиратъ; е) колко може да са събере въ нужно време жито, ичимикъ, сѣно, слама и сичко, щото е потребно за хората и за животните; ж) колко може да има волове, овце, крави, коне, кози и др.; з) колко ахъри има и за по колко животни.

Чл. 11. Никой отъ частните комитети не може да сѣпя въ сношение съ дѣйци отъ други народности отъносително за народната ни цѣль, освѣнъ съ позволенieto на централниятъ комитетъ, който има това право, спорѣдъ чл. 4., гл. I.

Чл. 12. Съки членъ, — отъ който и какъвто и да е комитетъ, — ако бжде принуденъ да са отдалечи отъ градътъ или отъ селото, дѣто живѣе, той е длженъ да каже на комитетътъ, отъ който зависи.

Чл. 13. Съки членъ отъ революционарните работници трѣба да знае самъ и да таи на сърцето си онова, което му е повѣрено. Той не трѣба да казва, — не трѣба даже ни да загатва за такива работи, — ни на любовница, ни на жена, ни на дѣца, нито другиму, който може да издаде тайната. Само на оние, които могатъ да пазятъ тайната, той може да позагатне нѣщо, и когато вече са увѣри, че и тия желаятъ заедно съ него да дѣлатъ щастие и нещастие на бойното поле, то може да ги приеме като членове съ сжизволението на частниятъ комитетъ, подъ който и той зависи.

Чл. 14. Ако нѣкой отъ революционерите падне въ бѣда, то съки отъ другарите му, т. е. съки революцио-

наренъ членъ е длъженъ да му помогне като види известниятъ знакъ.

Чл. 15. Ако са появи нѣкой непознатъ човѣкъ и ако поиска въ името на централниятъ комитетъ да буни народътъ, или да прави други подобни нѣща, то ако би той ималъ даже и нужниятъ знакъ (може би откраднатъ или земенъ съ силата на оръжieto), – въ такъвъ случай, който членъ и да е, щомъ види това, е длъженъ да яви на централниятъ комитетъ; а пѣкъ човѣкътъ ще са прислѣдува и убива отъ тайната полиция.

Чл. 16. Ако са случи да падне лозинката въ неприятелски рѣце, то въ такъвъ случай, който изъ членовете да са научи за това, длъженъ е изведнашъ да яви работата на свойятъ комитетъ.

Чл. 17. Ако нѣкой революционаренъ членъ са научи, че неприятелите кроятъ нѣщо тайно, той трѣба изведнашъ да яви работата на централниятъ комитетъ; а ако може, то и на другите частни комитети.

Чл. 18. Тайната полиция е длъжна: а) да нагледва тайно дѣлата на революционарните работници въ градътъ си и да ги сжобщава на централниятъ комитетъ; б) да испитва и да са увѣрва въ точността и въ вѣрността на тайната поща; в) да шпионира турските шпиони, да слѣдува стѣпка въ стѣпка дѣлата на турската полиция, и сичко да сжобщава на централниятъ комитетъ; г) да гледа, щото заповѣдите на централниятъ комитетъ да са извѣршватъ, т. е. да наказва престѣпниците на законътъ; д) споразумѣнията на полицията съ централниятъ комитетъ ще да ставатъ само съ едно лице, което централниятъ комитетъ е назначилъ и което е въ сжщото време управителъ на другите членове.

Чл. 19. Членовете на тайната поща трѣба да сж хора тайни и юнаци. Тие сж длъжни да пренасятъ писмата и писменните или устните решения и заповѣди на комитетите вѣрно и буквално, безъ да притурятъ нѣщо отъ себе си и безъ да забораваѣтъ нѣщо отъ порѣченията, които имъ сж направени.

Чл. 20. Войводите сж длъжни: а) да прегледатъ позициите по Бжлгарско; б) да избиратъ и опредѣлятъ бранителни точки, и да направятъ нужните фортификациални планове за укрѣплението имъ; в) да назначатъ операционните и комуникационните линии; г) да напра-

вятъ планъ за революцията; д) да приготвятъ нужниятъ воененъ законъ; и е) най-послѣ, да дигнатъ народните байраци и да провъзгласатъ народната свобода.

Чл. 21. Съки членъ, който при има участие въ работата за освобождението на Бжлгария, е длженъ да разумѣ и да изучи добръ сжджржанието на тоя уставъ.

Глава V.

Срѣдства за революцията.

Чл. 1. Централниятъ комитетъ ще са снабдява съ пари: а) като прави заеми, дѣто и да намѣри, въ името на Бжлгарскиятъ народъ; б) като приѣма сжбраните помощи отъ частните комитети; и в) като употреби, съ сжгласието на частните комитети, каквито начини и да намѣри за най-добри.

Глава VI.

Хора.

Чл. 1. Съ хора (било за войводи, било за полицейски членове, било за дѣйствующи на пржвѣ пжтъ войници) централниятъ комитетъ ще да са снабдява или направо самъ, или чрезъ частните комитети, спорѣдъ наредбата, която ще той да имъ даде.

Глава VII.

Оружия и други бойни потрѣби.

Чл. 1. Централниятъ комитетъ зема на себе длжностъ да вжоружава постепенно ония членове изъ частните комитети, които сж способни да носятъ оръжие.

Чл. 2. Оружията, които централниятъ комитетъ ще да набавлява, трѣба да са прегледватъ отъ такива хора, които разумѣватъ отъ оръжие.

Глава VIII.

За приеманieto на нови революционарни работници и войводи.

Чл. 1. Съки членъ отъ централниятъ или отъ частните комитети, като влѣзе въ работата ще да полага клѣтва.

Чл. 2. Който иска да земе участие въ работата ни, той трѣба да има прѣпорѣжка отъ нѣкого изъ познанный вече революционни работници.

Чл. 3. Когато на нѣкого отъ работниците са препорѣжи нѣкой вжнкашенъ човѣкъ, то той трѣба по-напредъ да го испита кой е той, отъ дѣ иде, какво иска, какви му са мислите и пр. Послѣ сичкото това, той е длъженъ да яви за сичко на централниятъ комитетъ, като прибави още и добжръ описъ на физиогномията му и вжобще на сичките му характеристични свойства; а пакъ него да го заджржи до тогава, додѣто приѣме отговоръ отъ комитетѣтъ.

Чл. 4. Когато на комитетѣтъ са обади, че нѣкой си, — изпроводенъ отъ нѣкого или отъ нѣкое дружество, — иска да влѣзе въ споразумѣние, то той (комитетѣтъ) е длъженъ да яви на тайната полиция, за да го испита; а пакъ въ сжщото време да са увѣри и самъ писменно или устно отъ човѣкътъ, когото нарочно трѣба да проводи до ония, които сж препорѣчале най-напредъ работникѣтъ, или пакъ направо до оногова, отъ когото той казва, че е билъ изпроводенъ. Когато комитетѣтъ са увѣри, че проведенниятъ, или препорѣченниятъ човѣкъ е чистъ, то влазя съ него въ споразумѣние, и то посрѣдствомъ одного човѣка, когото е той самъ отрѣдилъ.

Чл. 5. Войводите са приѣматъ, спорѣдъ чл. 2. 3. и 4., гл. VIII., съ слѣдующето само прибавление: когато нѣкой войвода са яви на централниятъ комитетъ и иска да бжде приетъ, то той по-напредъ трѣба да положи испитъ отъ нужните военни познания предъ комисията, която е наредилъ централниятъ комитетъ. Тогава, спорѣдъ знанията си, той ще да заѣме приличното си мѣсто. Безъ испитъ не е приѣтъ ни единъ войвода.

Глава IX.

За наказанията.

Чл. 1. Смъртните наказания щатъ да се извършватъ тайно; а въ случай на нужда и на явни мѣста, по сръдъ пладне.

Чл. 2. Наказанията щатъ да извършватъ оние отъ членовете на тайната полиция, на които са падне жребие.

Чл. 3. Осжждѣнията и смъртните наказания ще ставатъ само по заповѣдта на централниятъ комитетъ.

Чл. 4. Ако нѣкой, билъ войвода, билъ членъ на комитетътъ, централенъ или частенъ; съ една дума, билъ кой билъ, джрзне да издаде нѣщо на неприятелтъ, ще да са накаже съ см жртъ.

Чл. 5. Ако нѣкой отъ влиятелните Бжлгаре или войводи, — подкупенъ отъ чуждо правителство или отъ друго често лице, — поиска да прѣчи въ работата подъ какъвто начинъ и да е, то такъвъ ще са счита за неприятелъ на отечеството ни и ще да се наказва съ см жртъ.

Чл. 6. Ако нѣкой очерни народната ни свобода, т. е. ако наруши правото и на други народности, като насъ страждущи, то и такъвъ ще да са счита за неприятелъ на отечеството ни и ще да се наказва съ см жртъ.

Чл. 7. Ако нѣкой не припознае централниятъ комитетъ и поиска да са опита да вдигне бунтъ на своя глава, то за пжрви пжтъ само ще да му са напомни да са спре отъ предприятието си; а ако това напомняване не помогне, то той ще да са накаже съ см жртъ.

Чл. 8. Ако нѣкой отъ членовете на тайната полиция са откаже да извърши заповѣдта, която му е наложена отъ централниятъ комитетъ, то ще да са накаже съ см жртъ.

Чл. 9. Ако нѣкой отъ служителите, като напримѣръ председателтъ или други нѣкой, поиска да злоупотреби служебната си власть, то за пржвъ пжтъ само ще да са лиши отъ службата си; повторомъ ще да са исключи изъ числото на работниците, като са накара най-напредъ писмено да припознае погрѣшката си и

да я поднесе на комитетътъ; а ако следъ това са покаже обиденъ и отмъстителенъ, то ще да са накаже съ смъртъ.

Чл. 10. Ако нѣкой отъ членовете на тайната поща или други нѣкой, джрзне да отвори или да унищожи нѣкое служебно писмо, то ще да са накаже съ смъртъ.

Чл. 11. Ако нѣкой отъ касиерите издаде за нѣщо пари безъ знанието на централниятъ комитетъ, или ако земе и да усвои и най-малката частъ отъ повѣренните му суми, то ще да са накаже съ смъртъ.

Нужно проглашение.

Централниятъ революционаренъ Български комитетъ, въ името на сичките ония, които сж го избрале, опжлномощиле и увластиле, увѣренъ въ своята тайна полиция и въ силата на нейното оржжие, проглашава.

I. Само централниятъ Български революционни комитетъ има длжностъ да даде знакъ за общенародно вжзтание; а други никой нѣма никакво право да издава революционарни прокламации и да буни народътъ безъ знанието на Българскиятъ централни революционни комитетъ.

II. Никой отъ Българските войводи или чорбаджии нѣма право да представлява Българскиятъ народъ предъ другите народности, или да прави уговори съ тѣхъ, безъ знанието на централниятъ комитетъ.

III. Никой нѣма право да сжставлява какъвто и да е революционаренъ комитетъ безъ знанието на централниятъ комитетъ.

Забѣлжка.

Настоящиятъ Уставъ са нарѣди, одобри и потвърди съ общото съгласие на опжлномощенните представители отъ частните Български революционни комитети, и ще трае до захващанието на революцията, когато съ общото съгласие на централниятъ и на частните комитети, ще да са измѣни по обстоятелствата. Когато са захване революцията, то Българскиятъ централенъ комитетъ ще да свика депутати отъ сичките

частни комитети, за да са наръди друго устройство. Съ една дума, тогава силата на тоя уставъ пада и са замѣща съ други воененъ законъ, когото войводите съ сжгласието на централниятъ комитетъ, ще да нарѣдатъ спорѣдъ обстоятелствата.

Нѣка ни помага богъ и нашата мишница! Напредъ!⁹⁴

Очевидно, промените в програмата, приета от общото събрание в Букурещ, не са само от редакционно естество. В някои положения тя се различава значително от програмата, която бе обнародвана в „Свобода“ през 1870 год. Докато старата програма започваше с една аналогия между духовното и политическо робство, новоприетата програма установява на първо място целта на революционната организация: свобода чрез революция, морална и с оръжие. Целта е поставена ясно и категорично. Революцията се сочи като единствено средство за спасение. Друг път към свободата няма. Явно е, че в това отношение Каравелов се е доближил до Апостола. Що се отнася обаче до бъдещата форма на управление, надделял е Каравелов. Докато програмата от 1870 год. все пак застъпваше становището, че за свободното отечество е потребно „избираемо правителство, което да изпълнява волята на самиятъ народъ“, програмата, приета от събранието в Букурещ, не се свързва с една определена форма на управление. Тя оставя тоя въпрос на бъдещето, когато българското освобождение ще бъде свършен факт.

С мирните средства, на които Каравелов все още разчиташе при първата програма, сега е ликвидирано окончателно. За да се осъществи поставената цел, позволени са всички възможни средства.

В тъй много желаната федерация на Балканите са включени и черногорците. При това в новата програма тя не се именува нито „южно-славянска“, нито „Дунавска“, а само „федерация изъ свободни земи“. Точка 4 е запазена изцяло, като и тука са включени черногорците. В точка шеста е изоставена идеята за швейцарски съюз на Балканите като излишна. Промените в следващите две точки са незначителни.

Отношението към чорбаджиите, изразено в точка 8, сега е по-умерено: към враговете на народа се отнасят

не всички чорбаджии, а само тези, които пречат на народната цел.

Категоричната декларация от първата програма, с която се отричаше всяко сътрудничество с деспотическите правителства, като за съюзници се провъзгласяваха само бедните и измъчени народи, е премахната. Вместо нея са прибавени две нови точки: за гръцкия и турски народ, продиктувани не само от тактически съображения, но вдъхновени и от просветен национализъм, тъй характерен за дейците от оная епоха.

Изобщо, докато програмата от 1870 година отразява идейната раздвоеност на Каравелова, у когото революционерът не бе преодолял съвсем просветителя и политика, програмата, приета от събранието в Букурещ, почива изцяло на идеята за обща национална революция, като единствено средство за извоюване на народната свобода. Затова тя е по-цялостна, по-ясна, по-конкретна и, несъмнено, отразява в много по-голяма степен духа и разбиранията на Апостола, отколкото програмата от 1870 година. Най-сетне новоприетата програма бе и един по-стегнат позив, с по-голяма ударна мощ, който смело и решително обединяваше умовете и волите в името на свободата.

Приетият от събранието устав на Българския централен революционен комитет не се различава съществено от проектоустава на Апостола. Външно, откъм форма и език, той, несъмнено, стои по-високо от Наредата. Обработен от опитната ръка на Каравелова, уставът се отличава с яснота, стегнатост и прегледност. Изложението, подделено в глави и членове, е дадено в една стройна система, класическа за този вид съчинения. Промените в фактическо отношение са малко и се отнасят предимно до устройството на централния комитет. В хармония с програмата, идеята за демократическа република в отдела „Подбуда и цѣль“ е изоставена. Задачата на централния комитет в новия устав е ограничена и конкретна: той трябва да приготви и довърши революцията. За бъдещето устройство на свободната държава не се споменава нищо.⁹⁵

Институциите са едни и същи и в двата устава, а в състава им няма значително различие. Според проектоустава местопребиваването на централния комитет е в

България, „нъ именно въ кой градъ е нѣма да се знае – на сякаде и нійде“. Според устава местопребиваването на централния комитет е неизвестно: „то е насѣкаде и никаде“. Добавката обаче, направена като продължение на същия чл. 2, гл. II, е съвсем нова и много съществена: всеки член, дето и да бъде, може да представлява целия централен комитет, стига само да има „въ ржцете си пжлномошно писмо“.

В устава броят на членовете на комитетите е неопределен, докато според проекта на Апостола членовете, без ръководните лица, са седем, между които трябва да има и един свещеник.

Напълно нов елемент се внася в устава и с избора на първото лице на централния комитет. Представителите на частните комитети с вишегласие избират „първото лице“, а то избира другите членове на централния комитет – чл. 2, гл. III. Трудно можем да разберем днес съображенията, които са наложили необходимостта от този начин на избиране, който е твърде чужд на демократическия дух на устава. Можеби са целели да издигнат авторитета на председателя, за да се осигури по този начин по-голямо единство и по-добра дисциплина в самия централен комитет.

Уставът предвижда (чл. 3, гл. III) и една върховна контролна институция, наречена комисия, която ще се излъчи от частните комитети и ще упражнява надзор върху работите на централния комитет. В случай на нужда тя придобива власт, каквато има събранието от упълномощените представители на частните комитети и може да избира или назначава „ново лице, което ще застъпва работата на първото лице“.

В устава централният комитет застъпва и редица функции, които го издигат до положението на временно правителство: чл. 2, гл. I и чл. 1, гл. IV. След освобождението обаче той ще дава най-точна сметка за материалните средства, с които е разполагал. В това отношение членовете на комитета носят и солидарна отговорност, „а най-много е отговорно първото лице“. Изобщо, в устава функциите и задълженията на централния комитет, в различие с проектоустава, са несравнимо по-пълно и по-широко развити.

Промените в останалите отдели са малко. В задълженията на частните комитети уставът предвижда едно ново положение, изразено в чл. 11, гл. IV: „Никой отъ частнитѣ комитети не може да стѣпя въ сношение съ дѣйци отъ други народности относно за народната ни цѣль, освѣнъ съ позволенieto на централниятъ комитетъ, който има това право, споредъ чл. 4, гл. I“.

Без да се внася нещо ново, много ясно и стегнато е изразена последната точка в главата за средствата : „Централниятъ комитетъ ще се снабдява съ пари... в) като употребѣи, съ сжгласieto на частните комитети, каквито начини и да намѣри за най-добри“.

В главата за приемане на нови работници и войводи се предвижда нещо ново: всеки член на централния и частните комитети, преди да влезе в редовете на организацията, полага клетва.

В последната глава са извършени следните промени: в първите три члена са посочени условията, при които ще се изпълняват смъртните присъди – ще се извършват предимно тайно, по жребие между членовете на тайната полиция и само по заповед на централния комитет. Точка трета от наказателния закон на проектоустава, насочена срещу неприятелите на демократическата република, е изхвърлена като излишна. Точка 6 от същия закон, която предвиждаше отстраняване от делото на работници, провинили се в пияно състояние, е заменена в устава с чл. 6, който гласи: „Ако нѣкой очерни народната ни свобода, т. е. ако наруши правото и на други народности, като насъ страждущи, то и такъвъ ще да са счита за неприятелъ на отечеството ни и ще са наказва съ смъртъ“.

От устава са изхвърлени излишните подробности за реда на събранията, поместени в проектоустава под заглавие „За събранията въобще“. Мястото на тия подробности, в които, както справедливо бележи Д. Т. Страшимиров, „ясно се прозира грижливият апостол-администратор, който се старае всякак да впрегне своите новооглашени революционери в работа, както и да ги приучи на ред“,⁹⁶ е в един правилник или окръжно, но не и в устав. В устава не е включена и последната точка от отдела. „Чясните Български Револуционери“

волуционарни комитети“ на проектоустава, сигурно като лишена от особена практическа стойност.

Най-сетне уставът завършва с една забележка, която определя времето, до когато той ще е в сила. Когато се захване революцията, уставът ще бъде заменен от друг военен закон, който ще бъде нареден според обстоятелствата.

На пръв поглед уставът не изяснява изключителната роля на Апостола в механизма на организацията. Водачът на революцията като че ли остава в сянка, неговото положение в революционната организация е сякаш смълчано, прикрито. Формално и след събранието в Букурещ положението на Апостола остава същото. В действителност обаче сега, когато делото му добива всеобщо признание, неговата изключителна власт в живота на организацията пораста. След като събранието приключва своята работа, и представителите напускат Букурещ, Апостолът, като член на Централния комитет, получава следното пълномощно:

У п ъ л н о м о щ и е

Носящий това писмо, които до сега вие познатъ подъ името Асланъ Дервишоглу Кърджалж (В. Л-ский) което, име, той спорѣдъ обстоятелствата може да си го измѣнява, като предварително ви яви за това, има пѣлно право и упѣлноощіе отъ Бѣлгарскіятъ централни революционни комитетъ, да действува на сѣкаде при Бѣлгарите и предъ когото и да е отъ тѣхъ за нашата народна работа, която са отнася до освобождението на милото ни отечество Бѣлгарія. Сѣщото лице представлява Бѣлгарскіятъ Централенъ революционни комитетъ въ сичко и дѣйствіята му са неограничени, разбира се, по предѣлите на уставътъ.

Бѣлгарскіятъ революционни централни комитетъ има пѣлно довѣрие въ това лице, и затова приканва сѣки Бѣлгаринъ, който вече е работникъ въ нашето дѣло или който ще стѣпи въ него и вѣобще всичките Бѣлгари да му дадатъ и те пѣлно довѣрие, да уважаватъ заповѣдите му и да са отнасятъ до него за сѣка потребностъ, която се отнася до народното ни дѣло.

Това лице като има пѣлно упѣлноощіе отъ Бѣлгарскіятъ централни революционни комитетъ, има

пълна власт да превожда въ действие сичките ония длжности, които са предписватъ отъ уставътъ, слѣдователно и наказанията, подъ които могатъ да паднатъ и членовете на Българските частни революционни комитети и ония низки, подли и предатели Българи, които противодѣйствуватъ на нашето народно дѣло.⁹⁷

Съгласно чл. 2 на гл. II от устава с това пълномощно Апостолътъ, „дѣто и да бжде“, представлява целия централен комитет „въ сичко“ и действията му са „неограничени“. Следователно, в България Апостолътъ придобива цялата власт на централния комитет: той е върховен началник на тайната полиция и най-висш съдия над виновните. Значението на това пълномощно става още по-ясно от съобщението, което сам Апостолътъ прави по-късно в едно свое писмо от 16 септември 1872 год.: „Споредъ думата която сжмъ далъ предъ членовете на Ц-тъ К-тъ“, пише той на Данаил Хр. Попов, „нямамъ право нито да земамъ, нито да дамъ (извънъ Българско) безъ знаніето Председателево, както и другите като членове съ сжщото упълномощіе извънъ Българско дето и да са намиратъ, няматъ право да зематъ и даватъ извънъ Българско безъ моето знаніе!“⁹⁸ С една дума, Апостолътъ сам представлява в България това, което целият централен комитет представлява вън от България. Каравелов, облегат на своя авторитет и на доверието, изразено му от събранието, добива неограничено право да представлява централния комитет в чужбина. Апостолътъ, облегат на своя авторитет и на доверието, дадено му от централния комитет и от събранието, получава неограничена власт в България, за „да приготви и да довжрши революцията“. Той е независим и свободен в своите действия и не се намира в административна подчиненост на централния комитет.

Два дена преди да издаде пълномощното на Апостола, Централният комитет разпраща следното „окожно писмо“ до частните революционни комитети в страната:

Братя членове!

По желанието на сичките български частни революционни комитети, сжбрахаса представители отъ сичките български страни, прегледаха уставътъ и дадоха му по-добра нарѣдба. Представителите пожелаха да са напечата новиятъ уставъ и да са раздаде на частните

комитети, и Централният комитет изпълни желанието ви. Тръба да ви забълбъжме тука, че тоя уставъ са одобри по вишегласие, слѣдователно никой нѣма право да измѣнява въ него ни най-малката точка. Вашата най-първа обязаность е да изучите съдържанието на тоя уставъ и да изпълнявате буквално неговитѣ заповѣди.

Лицето, което бѣше упълномощено до сега отъ централниятъ революционни комитетъ, са упълномощава и за напредъ да продължава своите обязанности до извѣстно време, и ще да си служи съ новоповѣренія му печатъ, безъ да изгуби ни най-малко уважение въхтиятъ печатъ въ досегашнитѣ работи. Това лице ще дойде при васъ само (или ще да испроводи свои човѣкъ съ нужните знакове), за да ви даде смѣтка за доходите и расходите на българскиятъ революционни комитетъ, да ви донесе уставътъ и да ви даде нужнитѣ наставления.

Централниятъ комитетъ, въ името на народътъ, ви повѣлява да уважавате приказанията на неговите упълномощени членове и да изпълнявате уставътъ буквално. Тайната полиция ще слѣди за дѣйствиата на съкиго.

Нашето дѣло върви напредъ, и ще са надѣваме, че, съ божие то име, за насъ ще да настанатъ ония щастливи минути, които очѣква сѣко бжлгарско сжрце.

България 1872 г. юния 14.^ю

С това окръжно, писано от Каравелова, Централният комитет съобщава решенията на събранието, като потиква членовете на организацията към работа и точно изпълнение разпорежданията на устава и наставленията на упълномощените лица. Формално Централният комитет е върховната институция, която обединява всички комитети и разполага с цялата власт на организацията. Окръжното иде да засили това впечатление. Фактически, както видяхме, с пълномощното, което издаде на Апостола, Централният комитет прехвърли всичките си права и цялата си власт в България върху него. И с печата, който му предава, той потвърди формално и символично акта на пълномощното. Около лъвчето на новия печат стои надписа: „Български революционни централенъ комитетъ“, Осъществено то единство в организацията, постигнато на събранието в Букурещ намери своя израз и в печата. Комитетът според стария печат е в България и е именуван. „Привременно правителство,

І отдѣление отъ Б. р. ц. к.“ В новия печат местопребиването на Централния комитет е премълчано. Сега той е навсякъде, където се намира един негов член, снабден с пълномощно, тъй като той „представлява сичкиятъ централенъ комитетъ“.¹⁰⁰ Фактически то ще рече, че той се намира там, където е Апостолът и където се твори делото на националната революция, т. е. в България.

В същия час, когато получава пълномощното, Апостолът, съгласно новия устав, полага следната клетва:¹⁰¹ Долуподписаниятъ, като приемемъ сичките Длъжности които миса налагатъ чрѣзъ упълномощіето ми дадено отъ Ц. Б. Р. К. и сжмъ въ отговорностъ на своите дѣйствія, съгласявамса въ сичко и съ дѣйствіята на другите членове на Ц. К. Които ще разпоредатъ по между си длжностите по способност-та на секиго по обстоятелствата. Сжщиятъ отговарямъ за дѣйствіятаси по уставатъ пред другите чл. на Ц. К. и сж заклѣвамъ предъ нашето отѣчество Бжлгарія че ще слѣдвамъ точно длжноститеси.

^{16/}₂₈ VI

В. Левскій.

И тайнствениятъ акт на клетвата иде на свой ред да разкрие фактическото положение на Апостола в организацията. От Централния комитет той добива пълна свобода на действие в рамките на устава, но и той се съгласява „въ сичко и съ дѣйствіята на другите членове на Ц. К.“, пред които носи нравствена отговорност за делата си.

Заклели са се, вероятно, и другите членове на Централния комитет, както и всички представители на събранието.¹⁰² За участниците в революционното дело Апостолът изработва следната „Народна клѣтва“, както сам я нарича:

„Заклѣвамъ са въ Евангеліето, въ Честж си, и въ Отѣчеството си, предъ Бога, и предъ Чесното Събрание на Съзаклѣтіето, че отъ Сичко което ми са яви, няма да кажж и открія никому нищо до смъртъ и до гробъ.

Заклѣвамса и обѣщавамъ какво полагамъ за Святата тази цѣль, животъ и имотъ.

Заклѣвамса и обѣщавамъ, безусловна покорностъ на законите и на заповѣд тж на Съзаклѣтніятъ Таенъ-Цен-

траленъ-Български-Революционній Комитетъ съвърѣмѣнно мѣлчаніе, и тайность на дѣлата.

А въ противенъ случай, ако бѣдѣ Предателъ, или престѣпникъ, съгласявамъ се да бѣда прободенъ отъ орѣжіето на това съзаклѣтіе, което има длѣжность да ма брани, а и право да ма сѣди.

Заклѣвамъ се!¹⁴³

Апостолътъ пояснява в забележка и начина, по който ще се полага клетвата от членовете на организацията: „Ново-оглашеніятъ ще са исправи предъ една масса, на която ще има сложено едно Евангеліе, или кръстъ, единъ ножъ, и единъ револверъ, и ще си тури лѣвата рѣкъ на сърцето, а дѣсната ще ѣ вдигне на горѣ, и ще слѣдва да дума слѣдоющите думи т. е. горѣизложените“.

Повече от един месец бе изминал, откакъ събранието приключи своята работа. Къмъ края на месеца и самъ Апостолътъ беше привършилъ вече работата си във Влашко. Още на 18 май Данаил Хр. Поповъ известява П. Хитова: „Прѣди три дена пріехъ отъ В. Львскаго писмо, въ което на кѣсо ми казва чѣ всичко станало добро, и тѣй по общо вышегласіе, рѣшило се да ся напечатѣтъ законъ-те и подиръ нѣкой и другъ день като дойде той сѣщія пакъ тука, тогава ще ми раскаже всичко подробно що ся е изработило“.¹⁴⁰ И наистина, Апостолътъ имаше пълно основание да бѣде доволенъ. Всичко се завърши тѣй, както той го желаше. Събранието възприе неговата мисъл, и делото му намери всеобщо признание. Пътятъ, по който той водеше народа къмъ свободата, бе утвърденъ като историческа необходимостъ. И пакъ нему се възложи да довърши делото на народното освобождение. Не ликуването на победителя обаче вълнува душата на Апостола, а тихата, спокойна радост на човекъ, който изпълнява своя длѣгъ. Той се чувствува нравствено удовлетворенъ, и новъ притокъ на сили изпълва неговия неуморимъ духъ.

Въ края на месеца Апостолътъ напуща Букурещъ и поема най-кѣсия пътъ за Дунава. Той пристига в Олteniца (срещу Тутраканъ), кѣдето, докато очаква парахода, се среща с местните българи. „Тѣй“, пише той малко по-късно на Кириякъ Цанковъ, „ся турятъ за работата защото имъ казахъ чѣ Главніятъ центъръ е въ Българско.

Повѣчето души мразятъ (постѣпката, б. р.) на Каравелова защото напада на Старите, а другите народности като слушяли за това, ползвали са – затова имъ казахъ, чи му са е рекло вѣче да не пиши ни за стари ни за млади, който кривъ и пречи на народатни ще се явява въ Ц. К. отъ дето ще са каже по сичките наши да знаятъ за това. Така и трябва вѣче, защото ето намиратъ хора и като глѣдатъ на такива работи не зематъ участіе пжкъ въ състояніе (са) доста да помогнатъ матеріално!... Усѣщамъ, и разбрахъ отъ много души въ влашко, по мненіето имъ: ако тая работа са управлява отъ българско, то ще бжде работа, и ній земаме участіе“.¹⁰⁵ Същото настроение към Каравелова му изявяват и някои българи от Гюргево: „Както Ви казвамъ за Каравелова отъ Олтеница, сжщо и въ Гюргево нѣколко души го мразятъ за това пжкъ виждатъ миса добри хора“.¹⁰⁶

Пред българите в Олтеница Апостолът не крие, че „главния центъръ“ на работите „е въ Българско“. Това е желанието и на самите олтенчани, които са убедени, че „ако тая работа се управлява отъ Българско, то ще бжде работа“. Апостолът, комуто е скъпо единството между дейците, открито и ясно предупреждава и самия Каравелов за недоволството срещу него: „Срѣщнахъ мнозина хора да ви окривяватъ въ някой работи, и казватъ: Тая работа ние (за) Каравеловъ, залавямиса, защото знаемъ чи ще излѣзи на работа (ще изведе на добър край, н. б.) защото Каравеловъ е човѣкъ, който казва: Ассамъ!!!“¹⁰⁷ Тия писма изглежда са засегнали Каравелова, та по-късно, в едно свое писмо от 25 август, Апостолът му пише по тоя повод: ... „детоти пишж отъ Олтеница и отъ Гюргево че говорятъ нѣ койси недобро за тебъ, ась мисла че добро права, щото да ги обединимъ въ истината, но като е така, неща вѣче азъ го имахъ за длъжностъ“.¹⁰⁸

От 27 до 30 юни Апостолът е в Турно Магурели при Данаил Хр. Попов. Оттук той изпраща споменатите вече писма до Каравелова и К. Цанков. Оттука той дава и последните си разпореждания преди да напусне Румъния. „По скоро испратете“, пише той на Каравелова, „установите по Ч. К-ти въ влашко. Нарятко хора дето нещжсж зематъ за работа... Испратете ми онова!

на което трябва да се подпишатъ и онѣя комитети, на които представителите не бяха пристигнали, изъ Българско, трябва да поднеса и да подпишатъ... весниците, до кѣтто не добѣешъ второ писмо, въ което датиса каже де и де по колко да испращашъ, до тогава редовно ще ги испращашъ въ Рушчукъ, до когото знаешъ. ще направишъ и особно писмо на Илариона (Драгостинов, н. б.) да си отридатъ човѣкъ който ще ги прѣйма отъ оногосъ, комуто си ги ти изпратилъ. Петтѣхъ жялтици за печататъ на Д. Хр. Поповъ дадохъ. На сичките Ч. К. в влашко ще имъ дадете право да съставляватъ и др. Ч. К. защото има хора, пжкъ сичките неможете да знаете, и според уставатъ ще ги оправятъ до Ц. К. отъ дѣто вѣче ще зематъ и даватъ. Налити казвахъ чи многото хора знаятъ да сж припоржчватъ а не правятъ нищо! Казвахти и за Тома Панталеевъ видяхса въ Турно, попитахгу за книжката привеллия е, а той ми каза че мислялъ дая даде на Мишайкова. Искай книжката, и намерете човѣкъ дая приведе, неж и другите поскоро! па да са плати, де останаха обѣщаніята на Евремъ Марковичов! ако ги испрати, нѣкаса приведатъ поскоричко на Български и испратетемиги“.¹⁰⁹

Узнал по това време, че братът на Каравелова се е завърнал от Русия и „щялъ да си доди въ отечеството си“, Апостолът в кратка бележка до Каравелова поздравлява брата му и изказва желание да се запознае с него, „ако имамъ честж да се срещнемъ изъ Българско“.¹¹⁰

В друга една бележка на същия лист Апостолът известява Олимпий Панов, че е получил дрехите си, които е препратил в България, и нарежда да му изпрати портретите до Данаил Хр. Попов.

На 30 юни той пише на Кирияк Цанков: „Вище да са направи машината за пушката, дето да прави фишеците ѝ, вище да ми земите и единъ два чивта мустаки и брадж малко черникави мустакити ни длжги, ни малки“. Докато стои в Турно Магурели, с негово съдействие в града се основава частен революционен комитет от 18 члена: „Испратете поскоро и тукъ нужните както на секи Ч. К.“, нарежда Апостолът по тоя повод. „Днесъ тржгвамъ за Пикетъ (Бекет, н. б.) Збо-

гомъ, збогомъ, збогомъ“, завършва той своето последно писмо от Влашко.¹¹¹

Пред тайнствената неизвестност на бъдещето някакво тъмно предчувствие спохожда душата му. Може би мисълта, че той може да не види вече своите приятели отвъд Дунава, минава за момент през съзнанието му. И подал се за миг на това чувство, той се сбогува развълнувано с тях.

На 1 юли в 9 часа Апостолът преминава благополучно Дунава при Оряхово. За втори път красивият крайдунавски градец му дава своето гостоприемство.¹¹² На следния ден той се обажда с писмо на К. Цанков, в което напомня да му се изпратят „по скоричко“ исканите неща и го известява, че за пренасяне на оръжие „въ Българско“ е намерено вече място, има и хора, „които ще го приематъ съ умайсторосанъ способъ“. В първо време Апостолът се надява да се намерят „родолюбиви богати“, които да направят следния жест „на Отечеството ни: да поржчатъ отъ най-добрата система 500 длъги като понапредса испитатъ на секи десетъ една, за да не излезатъ фалшиви, и като ги внесемъ: въ Българско ще глѣдаме за малко време да имъ внесемъ парити и да са поржчатъ още“.

Писмото си той завършва с две съобщения, в които легендата и суровата действителност застават една до друга: „Нашите Т. казватъ по Българите тукъ таме че щяло да излезе отъ западъ единъ човѣкъ съ шярени очи, и той ще освободи Българія.“

Днесъ останалсамъ безъ жялтички, и сжмъ въ голѣми мѣки“.¹¹³

ГЛАВА ПЕТНАДЕСЕТА
АРАБАКОНАШКОТО
ПРОИЗШЕСТВИЕ

I.

В тоя важен момент от живота на революционната организация, когато нейният път бе вече разчистен и делото на комитета трябваше да тръгне с бързи крачки към осъществяване на своите цели, Димитър Общи с лекомислените си действия предизвика събития, чиито последиствия бяха фатални за освободителното движение. Тия събития настъпиха наскоро след завръщането на Апостола в България.

След като напуска Оряхово, той отива в Ловеч,¹ откъдето известява Каравелова, че е получил десет броя от „Свобода“, а не двацет, както са се уговорили в Букурещ. Той настоява да му изпраща редовно по двацет броя през Русе „и въ единъ день“, като го моли да „опредѣли единъ день назадъ“, та в случай че отпечатването се забави малко, „то пакъ да може въ означеното время да пристигнатъ въ рушчукъ, защото единъ день закъснялъ, отива цяла неделѣж. Така е наредена пощата“.²

Може би с цел да засили вътрешната пропаганда, Апостолът решава да почне издаването на вестник, който да бъде „слободенъ за въ Българско“. За тая цел той изпраща поп Кръстьо, „нашъ свѣщеникъ“, при Каравелова в Букурещ, за да се разбере с него. „Човѣкъ е който може да Ви бжде полѣзенъ“, пише той на Каравелова в същото писмо, „па и Вія нему въ неговата работа. Той ще доде съ осемъ-десетъ хиляди гр. Вище дано направите подобра работа“.³ От това кратко известие не е ясно, дали в случая поп Кръстьо е действувал по свой почин, а Апостолът го е само подкрепил, или пък е действувал изцяло под негово внушение.

До това време Каравелов още не бил изпратил уставите на новооснованите комитети в Румъния (Турно Магурели и Олтеница), и Апостолът, след като му напомня, че е трябвало досега да им ги изпрати, настоява „поскоричко“ да им даде „нужнитѣ наставления, уста-

вите и разпискиѣ, та да тръгнатъ поскоро въ пѣтиѣтъ“ След като му съобщава, че в България уставите са разпратени вече навсякъде, Апостолѣтъ го известява, че „отъ днесъ послѣ някой день“, ще тръгне да обиколи всичките частни комитети и ще им даде „някакви тайни знакове за предпазване отъ всяко нѣщо“.⁴

И наистина, първата грижа на Апостола, след завръщането му в България, е да разпрати устава на всички комитети. „Изпращаме Ви и двайсетъ устава“, пише той на 15 юли до комитета в Троян, „които ще раздадете по действителнитѣ членове да работатъ по него, – и тѣй ще са даватъ както и всѣко нѣщо по №-ръ, ще са бележи кому каквоста дава, и кога сае дало“.⁵ Основниятъ закон на революцията ще се дава един вид срещу подпис. Всеки член на организацията трябва да го изучи основно, за да не се оправдае утре с това, че той не е знаел разпоредбите му. Знанието на закона е необходимо условие за един правилен организационен живот. Това повелява най-сетне и самият устав. „Вършете всичко споредъ уставатъ“, добавя Апостолѣтъ, „да не пропадате въ наказаніе! На който дѣствителенъ членъ са даде Уставъ“, прибавя той в друго едно писмо до почти всички комитети в Орханійско и Тетевенско, „да го има въ себе си...“ Всеки „дѣйствиеленъ членъ, отъ когото ся чяка по всичко работа неизбежно е да го има“. Уставѣтъ обаче трябва грижливо да се пази, за да не би чрез него неприятелят да проникне в организацията. Затова Апостолѣтъ разпорежда: „Съ уставитѣ трѣба умно да са располагате т. е. комуто нѣе за даване да го има въ себе си, то да му са прочите, ако не знае да чете; или ако знае самъ нека да го прочете до като кажи: че го е разбралъ вече; и пакъ да си останѣ въ комитетатъ“.⁶ Апостолѣтъ мисли за всичко и не желае да бѣде изненадан в нищо.

Заедно с уставите той изпраща окръжното писмо на Централния комитет за работата на събранието в Букурещ, „което трябва да са прочите предъ сичкиѣ членове“; с него разпраща и кочани с разписки (билети), отъ които трябва да дават „секиму кога каквото дава въ Народната каса“.⁷

В същите тия писма от първата половина на юли, които изпраща до всички комитети, Апостолѣтъ дава и

следните нареждания: „Съ всичките си сили да са трудете за събиране пари! Бързайте, защото тамъ ни стои сичката работа.“⁸

Съ второ ще упълномоща някого, или ще дода самъ, да Ви са дадатъ нужните наставленія, и знакове, безъ които няма да вярвате на работникатъ, ни на никому другъ, за да не би пропадало нищо въ непріятелски ржце.

Касиеринатъ трябва да води дневникъ за сичките добри и не добри работи, на секи членъ („съочясникъ“ в някои писма, н. б.), отъ който денъ постъпж въ Народното дѣло.

Чястниятъ ви комитетъ трѣба да има печатъ когото ще удря на сѣки даденъ билетъ (расписка).⁹

Нужно е, всѣки дѣйствителенъ членъ отъ сега да са пригответи съ най-добро оржжіе, казалесме на сякаде, пишемъ и Вамъ: вище, и забелѣжете въ околност-та Ви колко души ще са намератъ дето да можатъ сега даса потпишатъ по за една иглиячка пушка, които сме преглѣдали и одобрили за наша работа, – то колкото по много ся поржчатъ, толкова и по евтено ще ни паднатъ, – отъ тия пушки една по една са купуватъ по деветъ л. тур. ако са поржчжтъ две хиля. можатъ да ни паднатъ по шес-седемъ л. тур. безъ куршуми, – куршумите ще можимъ да си ги правимъ тукъ, а само ще са купатъ фишеците, – хилядата фишека може да сторатъ два л. тур. до три, а испиталисме ги че биятъ добре, хиляда и двѣста метра и съ баіонетиса“.¹⁰ Апостолътъ държи, щото оржжіето да не струва скѣпо и да бѣде качествено. Не е това обаче единственото съображение, което го кара да настоява за масова порѣчка: като „са зематъ изведнжж“, пушките ще бѣдат от един и същ тип, „една форма“ и ще иматъ еднакви, „ени“ фишеци.¹¹

Заедно с тия първи нареждания Апостолътъ смята за свой върховен дълг да даде пълен отчет за състоянието, в което се намират сметките на Централния комитет. „Смѣткитъ за доходитъ и разходитъ на Ц. К.“, пише той на комитетите в Орханийско и Тетевенско, „повторомъ ще ви са поднесжтъ, защото работниците не са дали още точна смѣтка за дѣ какво са дали до сега: сега ги виками, че като земемъ смѣткитъ имъ ще ви са поднесжтъ“.¹²

Организацията от своя страна посреща с облекчение и радост своя водител, и нов подем на сили и надежди изпълват революционните работници. Пръв Христо Иванов приветствува своя стар другар и му честити „добрата расходка и добрия напредак“. С трогателна загриженост той го съветва да се пази и да не отива сам, където опасността е най-голяма, „защото хиляда ни не жали като меня и другите са по-лесно спичелятъ, но като тебѣ ни ниможимъ спечели никога“.¹³ Пет дена по-късно, на 11 юли, той му пише ново писмо: „Брате! като принасямъ Сердечнитъ си къмъ Вазъ Поздравленія, ще Ва моля винаги да имате предъ видъ, Голѣмо предпазваніе на живота си понеже съ васъ народатъ ще може да рабути и да успеѣ. Напредъ за места съмнителни иматъ хора достойни тѣхъ пращайтъ, отъ Вази сж иска тѣзи Служба която сте я вършили въ растояніе на нѣколко години отъ Вази се иска благоденствіето на нашія народъ и отъ Вашиятъ Святъ Подвигъ, имами хора които да отговорятъ за посланието си Само ги поучаваи какъ трябва да направятъ а вий си стоитѣ на страна понеже отъ Вази по Големи работи сж отчакватъ“.¹⁴ По всяка вероятност Христо Иванов е получил по това време писмо от Апостола, който сигурно е възразил на желанието му да се пази на всяка цена, та сега той още по-настойчиво го моли да се пази не толкова за себе си, колкото за „народа, защото отъ неговия „Святъ подвигъ“ зависи „благоденствіето на нашія народъ“.

Котленци, получили устава, бързат да известят Апостола, че „съ сяка радостъ“ са решили да работят „по народното свято дѣло, но съ голѣмо прискѣрбіе“ признават, че много мъчно ще постигнат задоволителни успехи, защото в града им „кажи че съвсѣмъ нѣмаме почти никакъ отечестволубци и достойни лица на които да ся повѣри тайната. Ный само двама тукъ щемъ ся трудимъ днесъ за днесъ до гдѣто сполучимъ и другы достойни лица. Другояче не може“. По тия причини посветените в делото котленци най-сърдечно и непринудено молят „отъ все сърдце за сега да ны бждите снисходителни и да не ны принуждавате да бързаеме, защото отъ бързаніето може да произлезе нѣкое зло, та по е добръ да е полека че разумно да ся работи“.¹⁵ С тая надежда в

бъдещето двамата съграждани на Раковски внасят 10 лири и приобщават родния си град към делото на Апостола. Сам той посещава града по-късно, през ноември, когато полага и основите на местния комитет.¹⁶ Сега изпраща само устава на познати и доверени хора.

Не закъсняват и врачани да се присъединят към освободителното дело. „Въ името на всевишния“, пишат те на Апостола, „работата ни отива напредъ и отъ дохождането на устави те и пр. сме спечелили 5 душъ та станахме 15 души защото премислихме до вашето дохожд(а)не да работиме полека до де ни дадете нужнитъ наставления“.¹⁷ На 10 юли врачани сами полагат основите на революционната организация в града, и младият комитет е жаден за работа.¹⁸ Апостолът им обещал, че сам той или упълномощено от него лице ще ги посети след 6-7 дена, но не дошел, та те го очакват сега с още по-голямо нетърпение. „Срока дойде и замина васъ нема, за това молимъ ви по-скоро дойдете защо ви пречекваме съ големо нетърпение“. Апостолът обаче посещава Враца едва на 28 август.¹⁹

Тодор Пеев дава простор на своето красноречие и на свой ред посреща Апостола с добре дошел. „Прѣди да са отговоримъ на окръжните Ви писма, ние Ви поздравяваме съ желанието ни „Добре дошле, брате“ отъ спасителното за народа ни послание, и изразяваме ви нашата благодарностъ за благоразумното Ви пжтувание, на което слѣдствието е и благополучното ви завржщание, което зарадва и насждчи синца ни.

Нека сега да ви пишеме и за работите ни: Милий нашъ брате! сполуката на нашата обща цѣль налага ни длжжностъ да уважаваме законите и властта на приврѣменното ни народно правителство; затова бждете и увѣрени, че ни най-малка мисжль не преминува прѣзъ уматъ ни, за да мѣняваме и неудобряваме работи и постановления, които сж удобрени отъ обще вишегласие. Ето защо не само ща да са стараемъ да са съображаваме съ приказанията на Ц. Комитетъ, но и будно и строго ще да прислѣдуваме съкого, който би джрзналъ да са непокори и несжобрази съ тѣхъ.

Колкото за пари, единичките средства, които сж душа на народната ни работа, то е наша първа грижа и ние векъ ще да туримъ на ржка едно количество,

което ще и да ви внесемъ, а и за напредъ има здрави надежди и за още; защото народатъ ни, брате, бактисалъ отъ тиранство, готовъ е и ризата отъ гърбатъ си да даде, стига само умно и вѣрно да вжрватъ работите ни. А намъ е драго, че такова сумнѣние не съществува. Ето кое трѣбува и Васъ да утѣшава, да ви радва и да Ви насърчава въ народно-то дѣло.

Милий брате! Врѣмето е кжсо, страданията голѣми, а народното единство и ревностъ като сж сигурни, то трѣбува да са ползуваме отъ тѣхъ: моралното разпространяване на свѣтата ни цѣль трѣбува да вжрви най-бжрже, но и материалното, сирѣчь вжоружаванието на народатъ не трѣбува да закъснѣва нито на минута“.²⁰

Накрай, преди да го покани на сватбата си, която щял да прави подир един месец и за която щял да покани и съседните комитети, Тодор Пеев в същото това писмо от 18 юли настоява пред Апостола да издаде нему и на Димитър Общи пълномощно, за да организират заедно частни революционни комитети в Радомир, Кюстендил „и понатамъ въ Македония, ако позволят обстоятелствата“. Председателят на комитета в Етрополе, който се стяга да прави сватба, иска от Апостола да направи „по скоро щото е нужно за тая работа, за да обходатъ реченитѣ мѣста, които сж предвѣрието на Македония и които оставатъ занемарени“.²¹

Кому принадлежи почина за това искане, ще видим по-късно. Що се отнася обаче до Македония, трябва да припомним, че близо една година преди Тодор Пеев и Димитър Общи да се загрижат за нея, Апостолът, както сам се изразява, бе наредил вече „да се свърши и тамъ“.²² Какво точно е предприел той в тази посока, не знаем, но неговата постоянна и неизменна грижа бе да обедини в редовете на организацията целия български народ и да разпространи революционната мрежа по всички предели на родната земя. При това македонският въпрос, както се разви след освобождението, не съществуваше във времето на Апостола. За него Македония е неделима етническа част от българската национална цялост. „Че и ния сме хора“, заявява той в своята дописка до „Свобода“, „и искаме да живеемъ чловѣшки да бждемъ свободни съ пълна свобода, въ земята ни, тамъ дето живее Българинътъ въ България, Тра-

кія, Македонія“.²³ Апостолът действа в името на целокупното отечество и ако до известна степен неговата дейност е локално ограничена, това се дължи на преждевременната му смърт, вследствие на която той не можа да развие и затвърди комитетската мрежа по всички предели на българската земя. Несъмнено, и за Македония той е правел всичко, което му е било възможно, за да не изостане назад в борбата за свобода, обаче сведенията за тая му дейност са оскъдни и недостатъчно положителни.

Апостолът не издава исканото пълномощно. Сериозни основания, върху които ние ще се спрем по-късно, го възпират да изпълни желанието на Т. Пеев. На 29 юли последният наново загатва за необходимостта да се разпространи работата из Македония, тъй като при тамошните условия би могло по-безопасно да се свика проектираното от Апостола събрание.²⁴ На 6 август Т. Пеев за трети път настоява да отиде в Радомир, Кюстендил и Криворечна паланка. Сега той се е установил на един по-ограничен маршрут и узнал сигурно решението на Апостола да не дава пълномощно на Д. Общи, той не го споменава в писмото си, а говори само за „отиванieto ми въ Радомиръ, Кюстендилъ и Криворечна паланка за да се нарѣдятъ и тамо сигурно работите, като устроимъ общини, пощи, тайни кжши и пр.“²⁵ Че Т. Пеев се е отказал от първоначалната си мисъл да отиде в Македония заедно с Д. Общи, се вижда от пълномощното му, издадено от частните комитети в Орхание, Тетевен и Етрополе, което е приподписано от Общи. Непърпеливият етрополец избързва и се снабдява с това временно пълномощно, „за да са не губи врѣме въ народното ни сжбужданіе“, защото „В. Л-скій отсжтствува отъ тукашнитѣ страни и не е познато скоро ли ще дойде“.²⁶ В пълномощното, което е без дата и е писано от самия Пеев, изрично се казва, че то „ще има важность до тогава“, докато упълномощеният г-н Фердинанд (под тоя псевдоним е издадено пълномощното на Пеев) се снабди с друго пълномощно, потвърдено и с печата на Централния комитет. В тоя произволен акт на Т. Пеев и Д. Общи намираме и следното ценно признание: „Въ вашите страни са е работило и по-испрѣди за тая цѣль. Вие ще запознаете Г-на Фердинанда съ досегашните ваши работници и съ тѣхните лозинки“.²⁷

Ако Тодор Пеев е предприел своята обиколка из Македония заедно с Д. Общи, не би имало решително никаква нужда Общи да заверява с подписа си пълномощното му. Пеев е заминал или сам, или пък заедно с Апостола. В полза на първото предположение говорят следните обстоятелства: 1) самото пълномощно на Т. Пеев, за което все пак не знаем дали в действителност е било използвано; 2) съобщението, което прави Г. Ангелов: Д. Димов Македонски, член на Кюстендилския комитет, му казал, че „в него време Левски не бил дохождал в Кюстендил“.²⁸

Но ако Тодор Пеев е отишел сам в Кюстендил, където доскоро е бил учител и се е радвал на голяма известност, възможността той да е направил останалите посещения през тая обиколка заедно с Апостола е свършено малка.

В подкрепа на второто предположение се явяват до известна степен спомените на Михаил Ив. Македонски, които ще предадем изцяло. „Беше през лятото, юлски дни. В един делничен ден след обяд бяхме разпуснати от училище и с другарите си ученици се намерихме на градското пазарище, дето обикновено всяка събота ставаше пазар. Изведнаж се появиха няколко души възседнали на коне, минаха през чаршията, след тях втора и трета партия. Това бяха кметовете от полските села, които без да отседнат в града, заминаха по направление към манастира.²⁹ Това ненадейно появяване на кметовете и заминаването им за манастира в ни едно време се тълкуваше различно из града. Едни си шушнеха, че отиват по манастирски сметки, други казваха, че имат някакво събрание. С една реч, никой не доумяваше защо и за какво отиват. У мене и у другарите ми любопитството все повече и повече растеше, докато най-после се сдумахме да отидем и ние в манастира, макар без позволение на родителите си, толкова повече, че разстоянието е малко, ще отидем и пак ще се завърнем рано-рано, без да се знае, къде сме ходили. Казано и свършено. Аз и другарите ми съученици: Богдан Вучев, Димитър Величков и Иванчо Костов със светкавична бързина заприпахме и за $\frac{1}{2}$ час се озовахме в манастира. Разгледахме в зданията, няма никой; на площада пред черквата нямаше нито коне навързани, нито човек да се

мярка. Решихме да влезем в черквата, на която вратата изглеждаше откρεхната. Побутнахме и влязохме. Църквата изненада нашето любопитство, когато видяхме вътре всички кметове с благоговение навели глави. На стъпалата на олтарските двери стояха, изправени с епатра-хили на шия, двамата братя свещенослужители, отец Амфилохи и отец Иринарх, иеромонаси, на възраст между 40 и 50 години, които наскоро бяха дошли от Зографския манастир в Св. гора и които по неизвестни никому причини наскоро напуснаха нашия манастир и заминаха неизвестно накъде. До тронове, що са за певците, стоеха неподвижно двама непознати човеци; единият сух, с висок ръст, рус, с по-дълги мустаци, а другият понизък, също русокос и с малки мустачки. Отец Амфилохи довършваше молебена, а отец Иринарх подаваше на богомолците – кметове да целуват кръста и евангелието. Като видяхме всичко това – слънцето се беше дигнало на високо и приближаваше да залезе зад манастирските гори, – побързахме да се върнем в града, за да не се разбере от родителите ни, че сме ходили на манастира, което без позволение беше строго забранено. Какво стана по-нататък, ношувах ли тая вечер кметове в манастира, закъде заминаха двамата чужденци, кои бяха те и как се именуваха, ние не знаехме, нито пък се интересувахме да знаем. Дължен съм да спомена, че при състоялия се молебен не се виждаше присъствието на дядо Аверкия,³⁰ който може би да е бил в олтара и от там да е наблюдавал всичко. Отпосле разбрахме, че са давали клетва за вяръност и постоянство на оглашени порано кметове в революционното дело и че двамата непознати и ненадейни гости на манастира са били апостолите дякон Левски и Тодор Пеев. Това разкритие ми стана известно едвам през 1888 год. при следното обстоятелство: през т. г. бях окръжен управител в гр. Хасково. По него време Тодор Пеев, сега покойник, беше на служба при Министерството на вътрешните работи – главен административен инспектор. Той бе дошел в Хасково по служебни работи и благосклонно се отзова на поканата ми да дойде у дома на обяд. В заведения разговор по разни въпроси ме запита от кой град съм. Като разбра, че съм от Криворечна паланка, добави: „Аз много добре познавам града Ви; там има и манастир

„Св. Йоаким Осоговски“. Едно време ходихме заедно с Левски по агитация за освободителното дело и заклехме по-интелигентните кметове от вашите села. В лицето на игумена отца Аверкия ние, революционерите, имахме една сигурна прикрита станция, добре запазена и неподозрителна за турската власт“.

Тогава ми стана известно, че Васил Левски е прониквал и дохождал в нашия затънтен край“.³¹

Нямаме основания да се съмняваме в тия спомени на Михаил Ив. Македонски, но все пак те не установяват по един неоспорим начин присъствието на Апостола между гостите на манастира „Св. Йоаким Осоговски“. Трябва да поправим спомените на М. Ив. Македонски и по отношение датата на това събитие: въпросното посещение на Осоговския манастир не е станало през юли. От последното писмо на Тодор Пеев се вижда, че до 6 август той е все още в Етрополе. На 3 август Апостолът е в Ловеч,³² а на 14 август той извършва в същия град нападението в дома на Денчо Халача. След тая дата дирите му се губят и едва в края на месеца, 28 и 29 август, той се появява във Враца. Следователно, като най-вероятна дата, към която бихме могли да отнесем тая „обиколка“ на Левски в Македония, остава времето между 14 и 28 август, или още по-точно до 25 август, понеже от тая дата Апостолът разпраща множество писма, което показва, че той се е застоял по-дълго време на едно място.

За това късо време обаче е много съмнително дали Апостолът изобщо е имал възможност да предприеме въпросната обиколка и да посети Македония. Грижите му обаче за тоя български край не го напускат. На 6 август той пише на доктор Константин Робев:

Докторе и драги брате!

Дойде най-сътня часътъ та да помислимъ и за Вашияжъ край. Рабутатъж ни ми пузволюваше ду сег да мисла и за Македоніата. По напредъ требваше да се извърши всичко тукъ по-близу до брѣгътъ, та пустепенно да вървимъ все напредъ къмъ Македония и Тракиж. Асъ помнѣ много добре квото сме говорили въ Цариградъ чи тамъ при по-спокойну можи да са работи щото по малки съмнения жж се фърля по работитъ а и ния мислимъ, чи аку треба да се развие байрякж

това трѣбва да стани и пу синкитѣ страни на нашето отечество... Отъ никжде помощъ ни можимъ да чакъми, нито пъкъ да жилаемъ, квото направимъ сами да си гу направимъ, така е по редну и за нази си е... Да даде Богъ здраве, къту мина къмъ Щипъ и Скопия, ще гледамъ както и да е да дойда и въ Вашии градъ та да наредимъ путрѣбното. Лицету куето Вия жа прие-мете ще ви придаде билети и уставж на привременното ни правителство и квотой потребно наредете тамъ до моето идвание най-главното си остава да събирате пари и да си набавите оружие като най-потрѣбно на първо място...

6 авг, 1872

На всѣгда Вашъ братъ
Дервишооглу Асланъ – В. Лѣвский.³³

Оригиналът на това писмо, заедно с други писма на Апостола, е бил предаден в Охрид на генерал Ал. Протогеров. След неговата смърт обаче писмата изчезнали. Д. Кацев–Бурски ни уверява, че е чел тия писма и съжالياва, дето не е снел веднага препис от тях. Той направил препис само от началото на посоченото писмо.

Трябва обаче да отбележим, че макар това писмо да съдържа нещо характерно за мисълта на Апостола, то има някои особености чужди на неговия език, които будят голямо недоверие. Дали в случая имаме някаква мистификация, или неточно разчетен и предаден документ, не можем да знаем, понеже липсва оригиналът. Но ако в бъдеще се открият други по-положителни данни, може би ще се хвърли повече светлина върху дейността на Апостола и в този край.³⁴

II.

В началото на август Апостолът се завръща в Ловеч, след като бе обиколил голяма част от комитетите в страната.³⁵

Сега, повече от всеки друг път, той съзнава голямата необходимост „отъ Водители Народни за Бойното полъ“ и затова още на 25 юли пише на Каравелова да помоли сръбското правителство да приеме във военното училище 150-200 души българи. „За това, задължавате са отъ Ц. Ко. по скоричко тайно да поднесете писмото ни на Сръбско(то) Правителство, че ако намѣри мѣсто

прошението ни, отговорете ни поскоричко, за да са разберемъ по-ясно съ Сръбското Правителство за таа работа, което ще имъ презнае Българскиятъ Народъ. Ако ли не, то ще тръсимъ на друго място. Ако ли отъ нйде няма помощъ за Българинатъ, то работа(та) си ние работа“.³⁶

По тоя повод на същата дата той пише и до останалите членове на Централния комитет в Букурещ. Въпросът е извънредно важен, и Апостолът иска да ангажира с него не само Каравелов, но и целия Централен комитет. Това писмо, в което той предава своите първи впечатления след завръщането си в България, е един забележителен документ за неговия реализъм.

„Баивци!

Народътъ ни е твърде добръ приготвенъ Духомъ, (обаче, н. б.) Членовете на Тасъ Свята работа, едвамъ спосрячатъ разноските, за повъче нящо!!!... трябва твърде дълго времъ, Асъ споредъ както ценж работата, и глѣдамъ предъ очи, моето мнение е, по скоро да са турише въ редъ работата, за която пишж на К-ва. – Глѣдайте Братя и постарайте са дано са туреше това първо, и най-свято нѣщо, въ работа! докж-то са наредимъ, и приготвимъ вжтре, нѣка са приготватъ и Главни Водачи които ще дадатъ редъ отъ края (началото, н. б.) на работата и въ Главните позицій да са туратъ по единъ, и по двама души! иначе сме, нищо и никакво!!..“³⁷

На 3 август той подсеца наново Каравелов за писмото до сръбското правителство, като подчертава, че, ако то се съгласи и даде исканите места във военното училище, това трябва да стане „подъ други условия“, а не както през 1868 год. „за което... нарочно трябва да отидатъ някой (отъ нас), да са говори за това“.

В същото писмо Апостолът иска от Каравелов да му изпрати протоколите на общото събрание, за да ги подпишат и ония частни комитети, чиито представители не се могли да дойдат в Букурещ. Повторно той настоява сега и за войнишките правила, които иска да се напечатат и по-скоро да му се изпратят заедно с „ония отъ Ефремъ Марковичъ“.

Изглежда, че още в Букурещ Олимпий Панов е изявил желание пред Апостола да дойде в България, за

да му помага в работата, та сега в това си писмо той пита: „Пановъ ще може ли да доди?“³⁸

До края на месеца обаче Каравелов не бил изпълнил“ поръчките на Апостола, та той се вижда принуден да го подсети за трети път в писмото си от 25 август: „Премного Ви натягвамъ съ поръчкитѣ, но какво! когато сичкитѣ сега трябва въ, и като ги няма спира са работата“.³⁹

Апостолът не бе се отказал от идеята си за едно общо събрание на представителите на частните комитети в България. И сигурно наскоро след завръщането си от Влашко той подига тоя въпрос пред организацията, защото в края на юли Тодор Пеев се изказва против това му намерение. Той смята, че моментът бил крайно неблагоприятен за свикване на общо събрание, а освен това не вижда и нужда от него, защото „довършването на работниците ... е добро и всякой е благодаренъ отъ разпорежданията на Ц. К. Следователно това може да отложи събранието на депутатите за подиръ“.⁴⁰ И от Орханлие се изказват против, особено като имат пред вид неблагоприятния момент: убийството на дякона Паисий.⁴¹ Апостолът изглежда не е уважил направените му възражения, та Тодор Пеев една седмица по-късно, на 6 август, още по-решително се противопоставя за „събиранieto на скупщина“, за която Апостолът призовавал „по двама депутати отъ всѣкой комитетъ“. Вън от съображенията, които бе изтъкнал в по-раншното си писмо и които сега излага по-подробно, той прибавя и нови, твърде характерни за неговия склад на мислене. На революционните дейци, според Пеев, работата е била представена много преувеличено, за да проявят по-голяма ревност, „а на събранието тя ще си види сѣкому свѣсемъ слаба“. Тодор Пеев оправдава напълно тоя начин на действие, защото за един „беденъ и слабъ народъ, какъвто е Българскиятъ, подчиненъ и ограниченъ отъ сѣкждѣ, става решителенъ и ревностенъ въ народното предприятие, ако само му посочатъ на материална и морална помощ отъ други народи“.

Освен това много неща били преиначени, особено от Д. Общи, „а на събранието ще сѣ видатъ свѣсѣмъ други-яче“, и народът, щом долови някъде една лъжа, „твърдѣ вторачено и внимателно слѣдва и распитува

всичко, ще вдигне довърието си и отъ истината“. Общи не може да се укорява затова, според Пеев, „защото само чръзъ тоя способъ той е сполучилъ да распали народатъ доволно“.

По тия причини Пеев смята свикването на събрание за „колкото излишно, толкова и невъзможно. Вашата постъпка е формална, слѣдователно, справедлива; но формалностите“, продължава да поучава той Апостола, „само тогава сж и възможни, и умѣстни, даже и нужни, когато ние би са ползували отъ материална и морална сила на нашата работа, а сега ние нѣмаме ни едното, ни другото и трѣбува да тѣрпиме съ приспособяването на формалностите до тогава, до като спечелимъ тие двѣ сили“.⁴²

Че Апостолът и в тоя случай имаше право и, че замисленото от него събрание съвсем не бе излишно, се вижда не толкова от неговите собствени основания, които впрочем и не знаем,⁴³ колкото от възраженията на Тодор Пеев, по които съдим за тях. Не случайно само от Орханийско се обявяват против идеята на Апостола да свика събрание от представителите на частните комитети в страната. Очевидно, дейността на Д. Общи бе дала вече своите плодове и неговото влияние в Орханийско и Тетевенско бе затвърдено, щом един Т. Пеев, най-образованият от дейците в тия две околии, прави такава апология на Общи и намира неговите действия за най-целесъобразни. Ето защо нуждата от общо събрание на представителите на всички частни комитети в страната бе една действителна необходимост за организацията. Само едно общо събрание, и то преди да стане късно, имаше всичката възможност да прецени правилно поведението на Д. Общи и по най-безболезнен начин да го постави на мястото му. Този беше единственият път, по който можеше да се избегне катастрофата, към която Общи неминуемо тласкаше организацията. Водачите на движението в Орханийско и Тетевенско обаче не бяха нито достатъчно прозорливи, за да схванат мисълта на Апостола в нейната дълбочина, нито достатъчно дисциплинирани, за да се подчинят безпрекословно на неговата воля.

Трябва обаче да признаем, че и условията, които настъпиха като резултат на революционния торор, и по-

расналата бдителност на турската власт, допринесоха до известна степен да се осуети това намерение на Апостола.

Терористическите действия се засилиха най-вече през лятото и есента на 1872 год., след като влезе в сила новият устав. Както видяхме, той даваше пълна свобода на Централния комитет да „употрѣби каквито начини и да намѣри за най-добри“ (гл. V, чл. 1), за да се сдобие с необходимите средства и предвиждаше смъртно наказание за всеки, който „поиска да прѣчи въ работата подъ какъвто начинъ и да е“ (гл. IX, чл. 5). Тия положения в устава, които Апостолът формулира най-напред в своя проект, определят и двете главни насоки, в които се разви терористическата дейност на организацията: принудително събиране на средства, необходими за освободителната борба, и изпълнение на смъртни присъди срещу врагове на народното дело, които със своите действия заплашваха сигурността на частните комитети и на техните членове. Заплашителните писма бележат началния момент в развитието на революционния терор. Когато по-късно се изчерпва ефикасността на предупрежденията и заплашителните писма, Апостолът и частните комитети се видяха принудени да пристъпят към чисто терористически действия. Трябва да отбележим, че тия действия бяха насочени не толкова срещу представителите на турската власт, колкото срещу ония българи, които по една или друга причина не заставаха на фронта на народната революция. Ръководното начало бе: да не се предизвиква властта, а да се пази организацията и хората ѝ до момента, когато народът ще бъде цялостно подготвен за революция.

Тероризмът се наложи в борбата с враговете на революционното дело от една страна „поради неговото ефикасно психологическо въздействие“,⁴⁴ и от друга – като последно и неизбежно средство, което оставаше в ръцете на революционните дейци. „Та и какво друго можеха да направят тогавашните дейци?“, справедливо се пита биографът на Ботев, Михаил Димитров.⁴⁵ Терорът бе възприет от емиграцията и признат от революционната организация. Безпаричието задушаваше организацията, и „въпросът за намиране средства се яви в най-остра форма“.⁴⁶ От друга страна необходимостта

да се предпази организацията от заплахата на издайничеството, което можеше преди време да провали цялото дело, налагаше терора като неизбежно средство в борбата с враговете на националната революция. Най-сетне, както бележи и Михаил Димитров, „този въпрос си има своята дълга история, и българските революционери не бяха сами в това отношение“.⁴⁷

Апостолът, както имахме случай да видим от самите му писма, знаеше много добре големите опасности, които крие терорът. Той знаеше и тежките рискове, в които терорът лесно можеше да постави цялото освободително дело. И затова възпира организацията при всеки случай, когато едно терористично действие можеше да се избегне и дадена цел да се постигне без насилие. Спокойното хладнокръвие на Апостола и тука не го напусна. Той не се поддаде на увлечения, не допусна и хората на организацията да се увлекат в изстъпленията на тероризма. Макар да бе убеден в неговата неизбежност, Апостолът не проля излишна кръв и не прояви никакъв вкус към изстребление. На 16 септември в едно дълго свое писмо той се обръща към Данаил Хр. Попов: „Бай Азисе! току свършовахъ пристигна и другото Ви писмо отъ 8 септ. въ което ми казвашъ: решилси да убиятъ въ Оряово Т. Начева не-праведно? затова трябало да привара, и да кажа да го неубиватъ? лжжяе! писменно за това още нисжмъ ни зелъ (решение, н. б.) ни далъ (заповед, н. б.), даса извърши (к. н.), и кактомиса донесоха думи, акоса докаже чие така (к. н.) трябва да умржтъ, понадолу казвашъ: такива думи можятъ даса случятъ и умене, и у тебе. натовати казвамъ: предъ нашите очие всичко е истинно което са изрече! занасъ няма шжгж, защото всичко речено наистина, изменяваса на шжгж, (всичко наистина) сериозно (казано, но се превръща на шега, защото е само думи, б. р.) – въ народната работа няма шжгж, пазете жж Ви казвамъ?.. защото и моите шяги даги земате за работа, (у мене няма думи, които да не са дело, б. р.) за Т. Начевъ чюнкемъ казвашъ чи ще бжде отсега нататъкъ чистъ, дай гаранция? – ако щешъ (дай гаранция, б. р.) и за Тома Младеновъ учителятъ? тебъ земамъ за гаранция. Я. В. не! днесъ пиша да ниму думатъ нищо, (на Т. Начев, б. р.)

и ще бжде свободенъ – прибързайте съ гаранціятаси“.⁴⁸ Апостолът не избързва със заповеди за смъртни наказания. Всяко обвинение трябва най-напред да се докаже. И никой не може да изпълни една смъртна присъда без негово съгласие и без неговата писмена заповед. Апостолът, както се изразява Д. Т. Страшимиров, „упражнява терора с пълното съзнание на жрец, който дига нож, за да принесе една богоугодна жертва“.⁴⁹ Правото, което му даваше чл. 3, гл. IX от устава, той пое с морала на своето изключително нравствено съзнание.⁵⁰ Само с неговата твърда воля и ясно становище в това отношение, можем да си обясним обстоятелството, че организацията извърши всичко четири по-големи терористични действия, като не смятаме нападението на Арабаконак и като имаме пред вид, че едно от тях, убийството на Стоян Пенев, бе извършено без знанието на Апостола.

Наскоро след завръщането си в България той пише на Каравелов: „Въличко Ефенди, до някой денъ щеса възвъличи съ главата на доло. Въспрятаме ржкавитъ си! и каквото ми са чини ще са почне отъ черна глава“.⁵¹ Още през май Д. Общи бе известил Апостола за предателското любопитство на дякон Паисий, наместник на Ловчанския митрополит. Тук и там, из селата в Орханйско, Паисий се представял пред хората на делото за близък приятел на Д. Общи и искал да научи, къде е и где се крие, ако и сам Общи да не бе се виждал никога с него; препоръчвал се за горещ съчувственик на народното дело, което уж подпомогнал с 6000 гр. и още щял да даде и т. н., само и само да спечели доверието на местните хора и узнае нещо от тайните на комитета. В своите предателски домогвания изглежда, че Паисий е използвал не само авторитета си на духовник, но прибегвал и до хитри уловки, за да изненада събеседника си и научи това, което му трябва: в Правец той казал, че Д. Общи бил заловен в София и че у него били намерени много писма и 260 гр.⁵²

Очевидно, Паисий е бил или убеден противник на революционното дело, или верен сътрудник на турската власт. Така или иначе, но несъмнено той представлява една действителна заплаха за комитетската организация. И ако все пак той не извършва предателство, това се

дължи само на организацията, която навреме взе мерки за своето самосъхранение.⁵³ „Когато той искал владищината“, съобщава по-късно Д. Общи на съда, „от свещениците и от кметовете, а те му казвали, че нямат пари, дяконът им казал така: „За комитета намирате пари, а за владиката казвате, че няма; ще ви науча аз вас“. Тая закана, която като „по телеграф“ достига до всички села, Паисий nemá време да изпълни, защото цялата организация се надигна срещу него. „В всички села“, завършва своите показания Общи, „ми говореха да убия дякона – владишкия наместник“.⁵⁴

На 15 май Димитър Общи пише на комитета в Ловеч: „Молави Братя пратете ми поскоро на централния чернали душа или не е явете ми същщата поща по скоро доде се мая тадева да го очиста, ако е за чистене нека са подпишатъ 24 лица да го очиста“.⁵⁵

Съдбата на Паисий бе решена от Апостола след завръщането му от Букурещ, както се вижда и от посоченото вече негово писмо до Каравелов, в което известява Централния комитет, че както му се чини, ще се „почне отъ черна глава“.

Най-сетне на 21 юли през нощта Димитър Общи убива дякон Паисий посред Орхание. Стоян Заимов повествува надълго и широко случая с дякон Паисия. Почти цялата първа книжка на „Миналото“, (Пловдив, 1898, стр. 216) е изпълнена с разказите на споменатия автор около това убийство. Доколко подробностите, които изнася, отговарят на действителността, днес не можем да знаем. Ние не знаем, дали Паисий е бил заплашван и дали под влияние на заплахата, той се е стреснал и потърсил защита от някои хора на самата организация. Но дори да отговаря на действителността, това твърдение не променя по същество нашите заключения. Ако опомнянето на дякон Паисий, настъпило под влияние на страха, е факт, то е дошло твърде късно, когато организацията не можеше да има вече никакво доверие в него.⁵⁶

Пет дни преди покушението в Орхание, в Лясковец бе убит Васил Козлев, ненавиздан от населението местен чорбаджия и заклет враг на революционното дело. Турците, със съдействието на сина на убития, изловиха почти всички членове на местния комитет и скоро

след това разкриха и непосредствения изпълнител на смъртната присъда, Стойчо Стамов Куркев и неговите помощници: Христо Слабаков, Тодор х. Вълчев и Христо Кочемидов.⁵⁷ Дейността на Комитета в Лясковец бе почти парализирана, и организацията хвърлена в тревога. Израз на тая тревога дава Христо Иванов в писмото си до Апостола от 1 август. След като му докладва за събитията в Лясковец и тяхното отражение в Търново, той настоява пред Апостола да не идва „насамъ додетоти ни пиша нидей шава дани сгрешимъ и припанимъ работата въ опасностъ“.⁵⁸

Апостолът му отговаря на 4 август по същия пратеник, който е донесъл писмото от Търново: „За да се избавятъ затворенитъ трѣба да са убие и синъ му сега (на Козлев, н. б.), ако той не е чистъ! ако съ предателски думи е показанъ Маринъ (Станчев, н. б.) и го са запръли, то не трѣба да го майте. И тайно, само ония, който ще го извърши... Пазете, сатири да са не хвърлятъ, нито да са заканвате нѣкому!... Работата вжршете, но умно!“⁵⁹

В същото писмо Апостолът известява Христо Иванов, че във връзка с покушението над дякон Паисий бил арестуван само един човек на организацията и „двамина не наши“.

Не по-малка тревога беше обхванала и комитетите в Орханийско. След като съобщава, че „ставатъ строги прѣдирвания: заптиета и други шпионе прѣоблечени различно ходатъ по селата, и току речи, явно говорятъ за комити“, Тодор Пеев съветва Апостола: „Всѣко ваше помжрднувание може да е опасно и за народно-то дѣло и за Васъ. Вие трѣбува“, продължава той, „да тжрпите и да стоите тамъ, гдѣто сте, а работата ни пакъ ще следва по възможности да вжрви на напрѣдъ по тоя начинъ до тогава, до когато видимъ, че обстоятелствата ни позволятъ да сме честити да Ви видимъ лично“.⁶⁰ От Тетевен също предупреждават Апостола: „Съга си стоите на мѣсто, защо-то не я время“.⁶¹ И попът от Джурово не забравя да предупреди Апостола, а орханийци, след като му разкриват тревожното положение в града и околията, го съветват да отиде към Враца, където го очаквали с нетърпение, но „дано ви пржлега не-

какъ да идете отъ долу презъ непознати-те села, защото презъ тадева е опасно“.⁶²

Неизбежните послѣдствия от терора не закѣсняват да се появят: страхът преувеличава опасността, а взетите от властта мерки спират за известно време организационния живот.

Сам Апостолът, който през първата половина на август е в Ловеч, извършва четвъртия терористичен акт на организацията. В писмо до Каравелова от 25 август 1872 год. той подробно описва това събитие, разиграло се на 14 август в дома на ловчанския чорбаджия Денчо Халача, който бе прицела на нападението, а което по необходимост струва живота на неговия слуга – Стойчо Гирганов.⁶³

„Презъ тѣя дни щяхъ даса здобѣя, съ силата на орѣжіето си, и щяхъ да посрѣщна доста работа, и твоите борчуви (щех, б. р.) да плата!... но врѣмето ни неспомогна, съ още единъ другаръ, по пладня въ Ловечъ въ срѣдъ града, преоблеченъ, тайно, че презъ друга кжща влизамъ у едного Чорбаджия, комуто бѣха искалие помощъ за заточеницити въ Діаръ-Бекиръ, а това куче, отъ като недалъ ни пара, напсуваги, и укорилги че биле разваляли спокойствіето имъ? – на шкембетата. Асъ искахъ да го! (убия и да взема, б. р.) паритиму, но както правих смѣтката си въ кжщи, на пазарятъ не излѣзи така, а да видимъ каква! по Европейски чясатъ приде-натъ на 3, скрити ній въ кжщжтж му, фамиліята му отишла бѣше на Троенскіятъ манастиръ, а той съ калфата си само 24 годишенъ момакъ, споредъ както испитахъ, отъ дюкянатси дохождалъ секи пжтъ предъ момчето единъ и половина часъ, то небѣше така! предъ Св. Богородица въ Понеделникъ по 3 чяса Европейски дохожда калфата му, отваря портата, която бѣше заключена отъ одвжнъ, и влиза, но предъ да доди исчюпел бѣхъ врати, санджци, и не намѣрихъ повѣче отсвѣнъ 1400, гр. тур. се бешлици, така бѣхъ приготвенъ вжтри, ако додеши той напредъ нѣмаше да става никакъвъ шум, а то доде напредъ момчето, посрѣщнаго другарятми, (то обаче, н. б.) надади викъ: тичайте хора! на която стърнж бѣхъ въ дворатъ до кжто пристигна то се вика и бориса съ другарятми, пристигнжхъ, ржгнжхго съ кжжжтж си на смъртъ, та дано сбъркаше народътъ посо-

ката на гласатъ който бѣше напжлнилъ улицата, неумря изведнѣжъ, захвана да вика повѣче, което неможеше да са укрій вѣче, ржгнжхго още веднѣжъ, за да са немжчи, и да неможе да каже какви са биле, (нападателите, б. р.) жялно! за невинното момче, но ако не бѣше така, инакъ бѣше уцапано на много стърни!... до кжтто постигнемъ цѣлтж си ще отидатъ и невинни хорица доста. Като утворихъ портата, то святъ бѣше като панаиръ! съ излазяніето ни, изведнѣжъ вдигамъ кржжавитси ножъ, и снѣколко турски рѣчи спущамса връзъ народа, отвори хани пжтъ, и слѣдъ насъ, ето ти и полиціята, изглееда ни, па това си бѣше, на другія денъ, търсини, запиранія, кого де срѣщнатъ“, но без всякакъв резултат. Турците обаче били уверени, че това е работа на комитета и се заканили, че ще претърсятъ всички български кѣщи, но нищо не предприели. Накрай, Апостолътъ не се съмнява, че ако убийствата зачестятъ, турците ще изпълнятъ заканата си.⁶⁴

Само благодарение на хладнокръвието на Апостола и неговата твърда решителност това нападение минава без опасни послѣдствия. Повече от всички той най-искрено скѣрби за „невинното момче“, но „инакъ“, както сам бележи, „бѣше уцапано на много стърни!...“ Тоя случай дава повод на Апостола да съжاليا изобщо невинните хора, които по една или друга случайност ще паднатъ в борбата, „до кжтто постигнемъ цѣлтжси“.

И той прави всичко, за да не допусне ненужно проливане на братска кръв. Убийството в Ловеч е единственото покушение срещу българин, извършено от самия Апостол.

III.

В центъра на събитията обаче от това време стоятъ отношенията на Апостола с Д. Общи. Нека разгледаме тия отношения в тяхната цялост.

Преди да отпътува за Букурещ, Апостолътъ предупреждава своя пръв помощник: докато пълномощниците от среща не дойдатъ, да не се залавя за никаква работа и да остане в Тетевен.⁶⁵ Смисълътъ на това предупреждение е твърде ясен. Апостолътъ известява своя помощник, когото много добре познава, за предстоящото съ-

бране в Букурещ. Докато представителите заседават, не бива да се предприема нищо, което би могло да изложи организацията на опасност и да смути работата на комитетските избраници. От друга страна решенията на общото събрание, израз на целокупната воля на организацията, ще определят насоката и характера на бъдещите действия и, следователно, те ще трябва да се изчакат.

Д. Общи обаче остава глух на това предупреждение. Той не може да разбере съображенията на Апостола, нито неговата тъй уместна предупредителност и продължава своята работа без съзнание за отговорност и без чувство за дисциплина.⁶⁶

Още в първото си писмо до Каравелова, след като се завръща в България, Апостолът изразява негодуването си от дейността на своя пръв помощник, когото два месеца и половина бе оставил сам. „Д. Общій ще го извадимъ изъ службата му, поради неспособноститѣ му, по онія мѣста дето бѣше отриденъ, готови съставени ч. к-ти, само да (ги) наглѣдва, и подканя въ работитѣ имъ, и отъ време на врѣмѣ да дава смѣтка, той излязалъ отъ границата си, и споредъ както виждамъ по естествениятму характеръ, хвалби, помногото съ лжжи, предъ съочастниците вѣче (както и да е, б. р.), но, и по крѣжките на хората говорилъ: ей Братія! Купувайте си орѣжие, че знайте ли, лятоска (ще) има нящо! Тукъ таме и лжгжлъ, че билъ принесалъ хиляда хиляди иглинячки пушки, и отъ дума надума разбере и Прав. узнало и за името му, и съ кжкжвто кон ходи, то (та, б. р.) по сичкото онова окрѣжје дириса подъ листо. – Правителството облякло хора съ Български дрехи, и показватса тукъ таме чиса народни, казватъ че биле испроводени отъ влашко да са срещнатъ съ Д. Общи и пр. додоха нѣкой и други отъ онія стѣрни, членове отъ Народната работа, и казватъ: Д. Общи отъ нашитѣ старни да го махните, и писарат му! Защото иначе, несме вѣче въ работа. – Това заварихъ въ Българско!

За Д. Общій, съ врѣме казвахъ чи нее за таквасъ работа, а само да го водишъ слѣдъ себѣ, но нѣколко по вишегласіе казаха“.⁶⁷

Само една година откак бе постѣпил на работа и положението на Общи бе станало неудържимо, Апосто-

лът ясно и категорично сочи причините за това: 1. Той няма данни да работи самостоятелно, а трябва „само да го водишъ слѣдъ себѣ“. „Д. Общѣ“, бележи Апостолът в друго свое писмо, „за сега да муса кажи: иди свърши едикоеси, па като свърши, тогава да му са кажи пжкъ за друго, затова е Д. за друго не!“⁶⁸ 2. Общи е надхвърлил границите на възложената му задача вследствие „естественитѣ му характеръ“ и по тоя начин руши революционната дисциплина и излага самото дело. 3. С лекомислените си действия той възбужда подозрителността на турците и внася смущение в редовете на организацията.

След като се завръща от Влашко, Апостолът вика всички дейци в България, на които бе дал пълномощия,⁶⁹ за да ги закълне в новия устав и да поднови пълномощията им „съ новіятъ печатъ“. „Това потвърдихъ на сичките други“, пише той на Централния комитет, „повикахъ и Д. Общій да донесе въ досегашните работи смѣткитѣ си, и за какъвто го припорѣча работата му, да земе упълномощеніето си и да върви, (щом е заслужил с досегашната си дейност, да получи ново пълномощно, за да продължи работата си, б. р.) а той неща да доди“.⁷⁰

Д. Общи не се подчинява на повелите на устава и не изпълнява заповедта на водителя на освободителното движение, който представлява и Централния комитет в България. Пред съда Общи обяснява това си държане с оскърбеното самолюбие на пренебрегнат деец. На всички комитети били изпратени писма за общото събрание, „а на мене не пратиха“. Затова, когато получава писмо от Апостола да отиде в Ловеч, той не отива. „Бях сърдит, че не ме взеха със себе си отсреща (Букурещ), та не отидох, а писах писмо, в което казвах следното: Изпратете ми книгата или пжкъ самичек ела“. По-нататък Д. Общи уверява съда, че книгата му били изпратени заедно с нова покана да отиде в Ловеч и се срещне с Апостола. „Аз пак му отговорих: „Ако имаш нужда, ела ти, аз още веднаж не стъпвам в Ловеч“.⁷¹

Няма нищо чудно в обстоятелството, че тоя суетен честолюбец се е почувствувал оскърбен, задето не е бил поканен на общото събрание в Букурещ.⁷² Но това не са действителните и единствени подбуди, които

го заставят да не се подчини на Апостола и да нарушава грубо революционната дисциплина. Колкото и да е прост, тоя лекомислен мъж, когото суетната гордост не напуска и на подсъдимата скамейка, все пак знае какво да премълчи пред съда. Той отминава мълчаливо въпроса за сметките, които въпреки настояването на Апостола не отчита. Той не съобщава, защо така грижливо отбягва да се срещне с Апостола дори и тогава, когато последният, след като му пише няколко пъти да дойде в Ловеч и след като със същата задача изпраща при него Д. Пеев, а после – и Хр. Иванов,⁷³ се вижда принуден най-сетне сам да отиде при своя непокорен помощник. „Повикахъ го“, пише той на ловчанци в последното си писмо от 12 декември, „съ менъ за едно да доди да обиколимъ мѣстата отъ дето са напада а той каза чи ще доди, и на утрешниятъ день, вѣче го ни видяхъ до сега“.⁷⁴ Това е единствената среща между двамата след общото събрание в Букурещ. Срещата, която изглежда Общи не е могъл да избегне, станала в Тетевен наскоро след покушението в Ловеч. И тука обаче Общи икономисва истината. Апостолът го бил поканил с писмо не на среща, а да отидат в Пловдив и да обиколят заедно, но той пак му отговорил: „Аз не отивам“.⁷⁵

Ст. Заимов затвърди легендата, че Апостолът искал да накаже със смърт своя непокорен помощник и че тая задача той възложил на Христо Иванов, който обаче не можал да срещне Д. Общи, защото орханийци го скрили.⁷⁶ По тоя път Ст. Заимов се опита да обясни, защо Д. Общи така старателно избягва да се срещне с Апостола.

Фактите опровергаха тая легенда. Апостолът не е имал намерение да използва властта, която му дава устава, за да се освободи от своя натрапен и непокорен помощник. „Бай Д. (Общи, н. б.) чие заслужил въ много нѣща за смъртъ“, пише той на Централния комитет, „такае, но прощаватмуса на простотіятаму до сега! ако да бѣше учен не можяхъ да потпчя законатъ, и трябва да изплнж (и трябваше да го убия, б. р). Бай Д. нее предателъ, но не разбранъ – горделивъ, и говори за работи отъ себѣ, безъ дазнай каде водатъ, а устата му колкото го препоржчватъ, не излиза на хилядо едно, и колкото е позаслужилъ хиляда пжти да

ніе било“.⁷⁷ Тази проникновена оценка на Апостола говори сама за себе си.

И Христо Иванов на свой ред опровергава тая легенда, която може би сам Общи е поддържал между приближените си. Когато отишел в Ловеч, и Апостолът му се оплакал от Д. Общи, който не работел по устава: „Ази мо отговорихъ, чи като си не изпълнява длъжността според закона трябва да се накажи, а той ми не дади да издумамъ ими каза добре, да го убіимъ, ами кого да наместимъ на мѣстотомо, когато бѣхми 4-ма сега останхми тріма и него да очистимъ пакъ тогива да са гледаме и да са чудиме де по напредъ да са варши работа. Казахъ зимасъ на едного на двама да додаты въ българско и да работимъ побаржи, те до днесъ тамъ са въ Влашко, обещаващъ като си замина пиши, чи си немашъ работа. Добре, казвамъ азъ но щомъ ниварви по пжтя на закона то ще упропасти нешто, тъй като е фаналъ да си не изпълнява длъжностите, той ще упропасти нешто“. Апостолът успокоява своя приятел, като го уверява, че няма да допусне тая опасност и му възлага следната задача: „Да намѣришъ Димитра и да мо докажешъ щото трябва да си изпълнява длъжността непременно инакъ, ще постапимъ споредъ закона“.

По-нататък Хр. Иванов описва подробно срещата си с Общи: „На другия день катоса видехми пакъ и трагвамъ съ двоица отъ Ловичъ Луканъ Цачевъ и Христо Цоневъ. Като варвахми срещамъ В. Драсова въ Каленикъ който носилъ писмо на общія, прістігнахми вечерта на гложене и тамо имахми познать человекъ които беши въ работа введенъ и мо казвамъ да проводи человекъ да намери димитра общія щото ни трябва каза добро е сига ща проводя той ніе на далечъ, но тукали да доди или де. Азъ казвамъ че той нощесъ неможи до, но утре таи като е нека доди утре въ български изворъ щото нія тамще идемъ утре рано, така също ставами рано и отивами въ български изворъ намерями тамъ момчетата и ги викамъ и имъ разказвамъ каква е заповедта и каква е місіята ни и те пріеха и казаха добро, хади сега са стегнети за да са измичамі полека отъ тука щото поседехми малко ето чи димитаръ иди казаха но ні(е) бехми на затулено место при една гора и отъ другата страна бахча. Като доде димитаръ и са по-

здравихми канихго да седни, но той неща да седни по причина чи видя момчетата чи излизатъ отъ каде гората, но пре(ди) всичко ази мо прѣдложихъ да си изпълнява длжността по скоро и тои като чиса оплаши и фана да трепери, мислелъ той чи като си ни испалнявалъ длжността чи самъ утишалъ да го накажа, но то ми беши забранено за даго накажа и каза изединъ патъ чи ето сига са качовамъ и отивамъ да сваршы длжността, която ази нисами донасяли досега точно решеніе но вчера ми донеси решеніето Г-нъ В. Драсовъ и сега отивамъ“.⁷⁸

Напразно Димитър Общи се бои за своя живот. Апостолът не мисли да посяга на него. Но все пак Общи се страхува да се яви пред водача на освободителното движение и старателно отбягва да се срещне с него. Защо? Очевидно, той се бои от неговата критика. Този страх обаче показва и нещо повече: Общи не е уверен в себе си, нито в правотата на своята линия на действие. Но той няма и достатъчно ясно съзнание за това, което върши и не може да предвиди последствията на своите постъпки. Тръгнал по пътя на своеволието и безразсъдството, тоя прост, но с голямо самолюбие авантюрист се самозабравя и открива фронт на Апостола.

Вместо да се яви пред него, както е редно и както повелява уставът, Общи има дързостта да му иска пълномощно за Македония. И понеже не го получава, разправя на всички страни „кого де срещни отъ работниците“, че той няма да внася вече пари на Апостола, че е разпоредил същото да направят и частните комитети, като задържат парите в касите си, а той ще прати верен човек да ги вземе и с него заедно ще ги занесе на право на Каравелова.⁷⁹

Общи отдавна бе „излязалъ отъ границата си“, както се изразява Апостолът, за да му се възлага нова и тъй отговорна задача. Неговите провинения са много и големи. Той не е предпазлив, и властта е в дириите му, а с това излага на опасност самата организация. Вследствие неговите „безумий и лудорій Т. Правителс. не дава по онія мѣста да премине вѣче страненъ“, бележи Апостолът. Общи среща тайните пощи и въпреки повеленията на устава взима от тях писма и книжа, които не са за него, нящо свършено несъвместимо с

интересите на комитета като конспиративна организация. Той отива по-нататък и разпечатва писма на Апостола, предназначени за частни комитети. Лъже и заблуждава дори отдавна посветени в делото комитетски членове, които лесно разбират лъжите му.⁸⁰ Заедно с Анастас п. Хинов той разгласява, че Апостолът е лъжец и че злоупотребява комитетски пари.⁸¹ Неговата дързост наистина е безгранична. Той обвинява Апостола, че седял по два-три месеца на едно място, без да върши каквато и да било работа и ядял готови пари.⁸² Горделив и неразбран, той говори за много работи от себе си, без да мисли къде ще го изведат думите му. По тоя начин поражда недоверие и раздори между комитетските членове. След като заблуждава някои от дейците, той известява Апостола, че те така мислели. Когато по-късно последният обикаля комитетите, поверени на Общи, той поискал писмено да потвърдят, наистина ли са се оплаквали от Централния комитет, „споредъ думите на Д. Об.“ Анкетираният комитет отговорил писмено, че никога не се е бил оплаквал.⁸³ Пред Етрополския комитет Общи развил големи планове за бъдещето, като уверил усъмнилите се дейци, че всичко това той бил обсъдил с хората от Централния комитет. Членове пък от други частни комитети съобщили устно на Апостола, че Общи им говорил за неща, за които не смеяли да пишат, за да не им напакости.⁸⁴ Апостолът създава Гол. Изворския окръжен център, а неговият помощник откъсва някои комитети от същото окръжие и ги съветва да се отнасят за всичко направо до Централния комитет в Букурещ, защото Апостолът бил тръгнал да си играе с хората.⁸⁵

По този начин той не само саботира действията на Апостола, но внася и пълно разцепление в организацията. Общи не се колебае да дава в заем комитетски суми дори до залавянето си, без при това сам да се бе отчел.⁸⁶ Най-сетне той обвинява Апостола в стремеж за пълно господство в организацията и го нарича „привилегистъ“.⁸⁷

Сега, когато познаваме основно Апостола, да се опровергават долните обвинения и интриги на неговия самозабравил се помощник е излишно. Личността на Апостола както и неговите дела стоят на такава висота, че никоя злоба не може да ги засегне. В борбата, която бе

принуден да приеме, Апостолът брани не толкова своя личен авторитет, а делото, на което той бе призваният творец и вожд, делото, което бе върховен смисъл на неговия живот, делото, което без строга и безусловна дисциплина би се провалило, преди да осъществи крайната си цел.

Борбата, в която Апостолът трябваше да брани своето дело, т. е. делото на комитетската организация, не бе раздухвана от идейни противоречия и принципи спорове. Тя не бе и борба за съперничество. Апостолът, според израза на един от нашите изследователи, знаеше много добре цената си, а и другите също така я знаеха, за да има почва за съперничество. Това бе борба, в която лекомислието, авантюризмът и безредието воюваха със съзнанието за отговорност пред делото на народа, със здравия разум и с дисциплината в организацията.⁸⁸

Апостолът води борбата спокойно и без злоба. Той не се увлича в своето справедливо негодувание. За него е важно да се изяснят причините на недоразуменията и да се отстранят поводите за раздори, за да не се спъва работата и да не се пилеят силите в интриги и глупости. Неговото търпение и самообладание е наистина велико.

Той изчерпва търпеливо всички начини, които уставът и здравият разум допускат, за да се изживеят недоразуменията бързо и безболезнено. Шест дена преди нападението при Арабаконак Апостолът признава, че Общи със своите действия заслужава най-тежко наказание, но му прощава, защото не е предател, но прост, неразбран и горделив. Неговите безумия и лудории произлизат от това, че той „не може да уцени като какъ трябва да са почита Народната работа“ и няма достатъчно вяра в освободителното дело.⁸⁹ „Затова го и нападатъ мнозина“, пише Апостолът на Централния комитет, „от ония старни че неспособенъ билъ, та искатъ когато имъ испровождаме съ такава цѣль, хора да бждатъ по-разбрани. Тія думи ги имамъ и писменни отъ някой Ч. К-ти, а дето са дохаждатъ усно да ми казватъ, са доста. При сичките тія“, продължава той в същото това писмо от 26 август, „асъ несжмму казалъ още нищо, викамгу да доди и да са развиди тойліе кривъ, или тръсатъ извиненіе които го нападатъ, тръсатъ причини да ни са вѣче въ работа! пжкъ хората са здрави и по първите по онія стърни“.⁹⁰

Апостолът допуска, че може би някои комитетски членове клеветят Общи, и затова толкова по-настоятелно иска да се срещне лично с него. А когато усилията му в това отношение отиват напразно, той му изпраща следното писмо:

„Бай Димитре!

Трябаши да додишъ за да слушашъ съ ушитъ си за какво питамъ, и хората какво ми отговарятъ: но вѣче си болѣнъ и ако не можешъ до, за нагоре до дето ще ида, та да се знае дето си (то поне да ме известеше де си, б. р.) та като са завърнж отъ Бочукооглу да бждешъ и ти тамъ, та да са расправатъ работите Ви, та да вършите както трябва за напредъ“.⁹¹

Апостолът не заплашва своя помощник. Неговият гняв е толкова сдържан, че упрекът, който отправя, издава по-скоро мъката му, причинена от състоянието, в което намира работите из оня край. И той го увещава да се срещнат, за да „расправатъ работите“, та занаяд всичко да тръгне, както трябва.

Докато Апостолът все още не губи надежда, че той ще може да уреди изникналия конфликт и да нормализира отношенията в интереса на самото дело, на страната на Общи застава още един дребен честолубец — Анастас п. Хинов. Впрочем тяхната близост датира още от първите стъпки на Д. Общи в комитетската организация. Той най-упорито настоява да му се даде пълномощно за окръжен организатор в Орханийско,⁹² което обстоятелство, както ще видим, и сам Хинов смята за своя заслуга.

Първоначалният повод за разпрата с Анастас п. Хинов, както си спомня читателят, бе своеволният контрол, който Хинов си позволи да упражнява върху кореспонденцията на Апостола. Неговото самолюбие схвана направената му забележка като израз на недоверие — и, без да иска да чуе каквото и да било обяснение, той се отказа от службата, която изпълняваше дотогава: посредник на комитетската кореспонденция с чужбина.

Сега тоя зъл и дребнав честолубец изтъква нов повод за недоволство и сърдня: Апостолът го обидил лично, като му отказал една среща. Но и в тоя случай трябва да дадем пълно право на Апостола, който обяснява работата по-другояче. Посредникът, който Хинов

изпратил, за да уреди срещата, му обадил, че Хинов искал да се срещне с него, за да се видят и поразговорят, а не да разискват върху избора на Плевенския представител за общото събрание, който въпрос бил уреден направо с местния комитет. Апостолът не отказал исканата среща дори и по тоя повод, като посочва за свидетел не само посредника, но още един член, „който чу че казах: асъ ще излѣза на моравата нѣка доди!“⁹³ Сигурността на комитетските скривалища е една от първите грижи на Апостола, затова и той назначава исканата среща извън града. Срещата обаче не се състояла. Кой са причините за това, не знаем.⁹⁴ Тоя случай разпалва старата злоба на Анастас п. Хинов.

На 5 август Апостолът получава от Хинов писмо, в което, след като го заплашва с Каравелов, направо го обвинява в лъжа, в бездействие и в използване на комитетските пари за користни цели: „За напредъ пакъ нема да уставимъ тай съ д. (Общи, н. б.). Кривото требова да го поправимъ ази съ него ща утида въ бу. при К. в. (в Букурещ при Каравелов, н. б.) и ще му расправимъ сичко, нема іама пари и да са стой на едно место по 3.4 месеци и да са іаде знаете добре че и пчилите до едно време одаватъ чесь на бунбаритъ (търтеите, н. б.) а после имъ исичатъ крилете, като видатъ че само на гото (во) ищатъ да іадатъ. окоревашъ д. (укоряваш Д. Общи, н. б.) но немашъ ни едно право той ти принеси па(ри), а не ти нему, но знаешъ че пакъ сме ния причина ако дабахме слушале тебе, щещи и доднесъ да стои на хана...“⁹⁵

Дързостта на тоя малък честолубец е наистина безгранична. Но той не спира до тук. В своята самозабрава Ан. п. Хинов надминава дори Д. Общи. Той заплашва Апостола с нещо много по-страшно, което Общи не смее и да помисли: „Недеими туку стапа на краката, че ща са исправа единъ патъ и ще та клацна въ челото, и нема да ма забравишъ за секоги“.⁹⁶

Апостолът, както вярно бележи Георги Бакалов, „отговаря на тия хули и заплахи с велико достойнство на ратник и вожд, който живее със съзнанието за своята историческа работа. Той стои по-горе от личната обиди“.⁹⁷ „Ассжмъ посвѣтилъ себѣ си на Отѣчеството си още отъ 61, во да му служя до смъртъ и да работа по Народ-

ната воляж, и ако това ти невидишъ чеси невѣренъ, то децатати ще видатъ, ще помислатъ и за тебъ“.⁹⁸

Апостолът му посочва устава на организацията, по който „като върви секи народенъ няма закакво да се пишатъ глупости, които го докарватъ да престъпи за смъртъ“, т. е. да мине границата на позволеното и да заслужи смъртно наказание. Хинов е трябвало да постъпи съгласно устава: да изнесе обвиненията си пред местния комитет и по пътя на организацията те ще се потвърдят или отхвърлят. Така, без да нарушава дисциплината, той ще отвори очите на организацията върху предполагаемото „зло“, резултат от поведението и действията на Апостола. Но тъй като Хинов мълчи пред организацията, той според Апостола не е „Народенъ: Виждашъ злото Народно, и ни го казвашъ, а чякашго да стани поголямо, и да убие Народа!“⁹⁹

В духа на устава Апостолът подканя Хинова да събере „документите“, с които ще установи обвиненията си против него и да ги предаде на частния комитет в Плевен, „че оттамъ щеса зематъ и принесатъ на сждъ“ в Централния комитет, „че Власт-тж“, т. е. Централният комитет „ще разсжди“ и може „да даде правото“ на Хинов.

Апостолът предвижда „и парализирането на Плевенския комитет вследствие подривната дейност на Ан. п. Хинов“¹⁰⁰ и затова добавя: „Аколи пжкъ по тѣя твой работи ч-тъ к-тъ Вѣ спрялъ отъ работатаси, та няма кой да ги приѣми, (документираните обвинения срещу Апостола, н. б.) то нѣка бжджтъ готови въ тебъ, че катоса повикашъ, въ чясжтъ трябва да бждешъ готовъ“.¹⁰¹ Апостолът не отговаря по същество на обвиненията и не е длъжен да отговори. Той ги само характеризира като „мржсотій и бжлвочи“.

От писмото на Хинова Апостолът узнава, че Д. Общи му „сае раскаиовалъ, дето нисжмму билъ уважавалъ работити, и недавалсжмму предница? а приносялми пари, пжкъ асъ стоя по два три месеца на едно място, и ямъ готови пари? и казвашми, няма яма! Таквисъ чясни мржсотій като говоришъ отъ себѣси, който нѣмашъ и право да питашъ защо това е тъй, или онова инакъ, отсвѣнъ ч-тъ к-тъ, на когото са е писало какво има да са прави! а инакъ, ти чясно неправишъ друго

нищо, отсвѣнѣ интрига, която спира ходатѣ на народната работа“.¹⁰² Като отговаря по тоя начин на Хинов, Апостолѣтъ обяснява, защо нарича нападките му бѣловочи: „Така казвамъ, защото са беззаконно (не сж по уставѣтъ, когото азъ почитамъ за най-свѣто, и заклѣлсамся да го изпълнявамъ точно)“.¹⁰³

И тук, както и в спора си с Общи, Апостолѣтъ поставя на първо място интересите на организацията, на делото. Той стои над личните обиди и отговаря на хулите и нападките спокойно, без раздражение. За него, най-големият организатор в нашето минало, е важно да се спазват „моралните норми на организацията, изразени в нейния устав“,¹⁰⁴ когото той почита „най-свѣто“ и изпълнява „точно“, защото нарушението на тия норми „спира ходатѣ на народната работа“. И затова с пълно право той може да каже на Хинов: „Баю! азъ нита настѣлвамъ на краката, нѣ испытвамъ по уставѣтъ, и извършявамъ споредъ упълномощението си, като по напредъ Благополучно испытвамъ, и зема факти въ ржцетеси, пжкити, прави потвои кефѣ“.¹⁰⁵

Накрай, Апостолѣтъ се опитва да вразуми Хинова и чрез свидетелството на Търновския частен комитет, който в края на неговото писмо прибавя: „Бай Анастасе! Ти мя запозна съ Асланѣ Дер. Кжрджжлж, и до днесъ съмъ работилъ съ него. До днесъ не съмъ позналъ въ него никаквж грѣшкж. Чистъ е“. А отец Матей Миткалото на свой ред потвърждава думите на Търновския комитет: „Подобно и азъ“.¹⁰⁶

Апостолѣтъ изчерпва всички начини, които уставѣтъ и здравият разум допускат, за да се разбере в интереса на самото дело с Д. Общи и Ан. п. Хинов. И когато се убеждава, че неговите усилия в тая посока не дават резултат и че не ще може да се справи със своите хулители, той по установения ред се отнася до Централния комитет.

На 25 август, деня, в който отговаря на Хинов, той пише писмо и на Централния комитет в Букурещ, заедно с което изпраща писмото на Хинов и своя отговор до него. Апостолѣтъ моли Централния комитет, след като разгледа „писмото Анастасово“ и неговия отговор, да ги изпрати на брата му Данаил Хр. Попов в Турно Магурели, който ще му ги препрати „пжкъ азъ тогава“, за-

вършва той бележката си, „ще ги испровода на Ч-тъ имъ к-тъ да ги преглѣдатъ, и да го викатъ да му го дадатъ на сжщиятъ“.¹⁰⁷ В тоя смисъл Апостолът, който държи за мнението на Данаил Хр. Попов, пише на същата дата и нему:

„Братовче!

Да са небава да пиша и тебъ особно, прочити всичкити ми писани за Каравѣлова и пр. разсѣди и ти защото тѣе братъ Бай Анастасъ юще и работите познавашъ някакъ по отблизко отъ другитѣ по нови съочастници, и както разсѣдишъ, така пиши и ти К-ву, ако щешъ.

Писмата щомъ ги прочитешъ, и ще ги запечаташъ но твой печатъ няма да туряшъ и затова, което си прочелъ никой няма да знай!... Писмото Баіово ти, ще го испрати К-въ пакъ до тебъ, а ти да ми го испроводишъ незабавно, защото ще го провода до Ч-тъ имъ комитетъ да го викатъ и да му го дадатъ“.¹⁰⁸

На 16 септември, чрез Данаил Хр. Попов, Апостолът пише второ обширно писмо до Централния комитет в Букурещ, в което прибавя нови подробности и приключва своето становище върху изникналия конфликт. В тия две писма до Централния комитет „светлата личност“¹⁰⁹ на Апостола се разкрива в цялата си мощ. „Пращамъ Ви ги“, обръща се той към членовете на Централния комитет, „сѣки члѣнъ посамичякъ да отсѣди тѣя писма, кое (писмо) има право и като какво право! т. е. съобразно правилата на уставътъ! и като осѣди сѣки члѣнъ, писмено да сапринесе на Председателятъ, послѣ и асъ като отсѣжда, ще го принесе писмено на Председателятъ, и даса реши сѣдбѣтъ“.¹¹⁰

След като бележи, че нито Общи, нито Хинов не знаят кои са членовете на Централния комитет, а предполагат, че всичко е съсредоточено в ръцете на Каравелов, тъй като им е известно, че при него се е състояло общото събрание, Апостолът продължава: „По думити на Анастаса, ако Димитъръ с(ъс) своятси умъ го послуша и разгласи че ассжмъ лѣжець и че глѣдамъ да грабамъ пари яма, та да разгласи по ч. к-ти да събератъ отъ нѣкой мѣста пари и да Ви ги донесатъ, може и милионъ! разбира се отъ (мен) припоржжъ няма да иматъ, а Вія какъ ще ги приеме, и парите щеліймъ земе! (щеліймса покажете чи сте чл. на Ц. К. или съ-

очаястници само на тасъ работа). Каква важность ще дадете на (таз, б. р.) работа, чякамъ да вида“.¹¹¹

Случаят дава възможност на Централния комитет да установи един ред, който да важи занапред при всички подобни и по-големи въпроси в живота на организацията. „Отъ тукъ ще взематъ пжтъ и членоветъ на Ц. К-тъ, и за напредъ какъ ще можатъ да управляватъ“.¹¹²

Що се отнася до Апостола, той смята, че не може да вземе сега окончателно решение, докато не получи отговор от Д. Общи, „комуто писахъ че подиръ св. Богоро ще отида даго намера готовъ съ смѣтките, и за по ясно да са разбира за работитъ му“.¹¹³ Парите, колкото Общи му е внесъл, „принел“, са били дадени по покана на Апостола, и въз основа на документи, издадени от него. Само че от тия пари „май половината ще излѣзатъ негови разноси“. Затова Апостолът смята, ако Общи остане занапред на работа, да му определи разноските.

На Анастас п. Хинов, който в своето озлобление не вижда огромната му и самоотвержена работа, Апостолът предлага своето място: „А кажете и на Анастаса да доди и да му дамъ мястото си: да располага работите на сичкитъ ч. к-ти, да управлява всѣкидневните имъ криви постѣпки, да посрѣща тайните пощи, да зема да дава, писмените имъ отговори, да дава упълномощенія на работниците споредъ способността на чіовѣкатъ да намира хора за тайна полиция, да ги нарежда и даса споразумява съ нея и пр. и пр. съ една дума даму повѣря канцаларіята си, да държи дневникъ на тая работа“.¹¹⁴

Апостолът говори искрено. Той върши всичката работа на организацията, без да се суети от положението, което заема в нея. По-скоро огорчен от духовната слепота на двамата си хулители, той е готов да се освободи от бремето на своите задължения, за да се заеме със събиране на пари: „Защото като глѣдамъ чи си(ч)-ката ни работа упира по пари, пжкъ няма, та небихъ стоялъ на едно място ни минута! И денатъ и ношъ да миса все день, въ късо времѣ мога да намѣра парити безъ печать (без специално пълномощно, б. р.) –

Търса такъв, за да му повъра горнитъ пжкъ асъ да падна по пешиятъ на парите“.¹¹⁵

„Баю“, обръща се той и към Каравелов, „и на Васъ казвамъ: припоржчяйте ми такъвъ единъ да даде кифилите си (поръчителите си, н. б.) и да остане да върши (да поеме работата, б. р.) но ще кажите: ти кого (кому, н. б.) си далъ кифилъ! ето (моят кифилъ е, б. р.) работата, която самъ я довелъ сами дотукъ, и сами искамъ да дамъ смѣтка, за доходите, и разходите, и сами показвамъ какъ трябва да са върши, за да не може да пропадне парица, и да не смее даса лъжи!... Това е моя кифилъ. А думите на горните (Общи и Хинов, н. б.) са интриги и съ човали глупости“.¹¹⁶

По това време въпросът за един действителен помощник и евентуален заместник занимава най-сериозно Апостола. Проблемът обаче не е толкова лесен, колкото изглежда на пръв поглед. Апостолът почти сам носи товара на цялата работа, а тя расте от ден на ден. Общите условия се влошават непрекъснато, и бдителността на турската власт расте непрекъснато. „Пжкъ турцити“, признава сам Апостолът, „няма село ни по кжратъ ханища, да ни са разпратили да търсатъ“. Честите „придирванія, бастисванія нинадейно по кжщя“ увеличаватъ страха и тревогата всред хората на организацията. „Отъ видило, до видило по улицити Турци вардятъ за странни хора. Пишятми писма отъ вредъ даса не излагаме въ опасности“, продължава Апостолът, „а не мога да глѣдамъ на страховити ни работници, които отъ страхъ за сиратъ сичко, и работа(та) да стои на едно мѣсто“.¹¹⁷ При такива обстоятелства необходимостта от помощник, който да бъде подготвен да поеме в случай на нужда цялата работа на Апостола, е още по-голяма. Повече от всички останали Апостолът съзнава тая необходимост. Защото той знае, че смъртта го дебне всеки един миг. Величието обаче на едно дело изисква и величие на характерите, които го творят. Апостолът още не бе намерил подходящо лице, което да притежава необходимите качества за негов помощник и заместник. „Затова“, пише той на Каравелов, „още несамъ повѣрилъ работата си другиму, защото ако е въ едно, въ другого няма, ако е решителенъ, то той ще бжде неразсждителенъ, ако лие рассждителенъ то стра-

хътъ му го непуща да прикрачи понататъкъ още и встрахливъ случай развалятса готови работи. Имаме честни хора но като небиле одавна въ тасъ работа даса упознаятъ съ нея, щото да могатъ да сжджтъ, пакъ нищо и позло“.

Мисълта на Апостола се издига до откровението на едно политическо завещание. Като излага качествата, които трябва да притежава народният водач, той неусетно разкрива себе си. „Водителите на тая работа трябва да са упознали до тънко човѣците, като које К-въ, Ц-въ, Петко, Стоянъ и пр. въ какво са добри, а въ какво не! де стоятъ тѣхните слабости, щото даимса ни дава да паднатъ втяхъ, и даса не увреждатъ! даса осжджатъ единиятъ и другиятъ безъ даса повредатъ въ работата и пр. На такива хора дай работа, които са разсждителни, постоянни безстрашливи и великодушни. Безъ тия едно да липцува на водачятъ на тая св.(ета) работа, то той ще я улайнени както идае. — Още и по времето да нарѣжда работите, длѣжностмие да кажя, защото може да умрѣ“. ¹¹⁸ Призракът на смъртта не смуцава неговия дух. Той само изостря съзнанието му за дълг пред бъдещето на организацията.

Двадесет дена след тия писма Апостолът се убеждава окончателно, че работата в района на Общи „сае компроминтирала“. ¹¹⁹ Негодуванието му расте. Търпението му се изчерпва. Създаденото положение в организацията трябва да се ликвидира час по-скоро: „Това което сае случило досега даса разправи“. Той не желае вече да пълни „книжята съ глупости“, а да се „работи денъ, пжкъ десетъ дена даса расправя“ и да се „нападеме единъ други“. ¹²⁰ Сега Апостолът е строг и рязък. Неговата сила се чувствува във всеки ред на това забележително писмо. Той упреква Каравелов и останалите членове на Централния комитет в недоглеждане и пристрастие към Общи: „Па вѣче данеслушате глупци и да не припоржчвате хора, като очите Ви насички Васъ, равно неглѣдатъ. А ти Баю“, обръща се той към Каравелов, „и сами виждашъ, че досега съглѣданіе на уста (дава ухо само на приказките на хората, б. р.) не си позналъ нищо, и никого, попреглѣдайса въ писмата! това дасиго кажимъ въ очи ние срамота! така праватъ чистити хора“. ¹²¹ Своеволието и необуздаността на хора

като Общи могат лесно да разрушат постигнатото. Затова Апостолът предупреждава Каравелов: „Ако вишегласието рече да продължавамъ работатаси за напредъ недейми припоръча работникъ като Д. Об.“¹²²

Както винаги той поставя интересите на организацията над всичко и всеки момент е готов да върне пълномощието си, ако това е необходимо и от полза за делото. „Више и направете така: зберетеса прегледайте потънко работите, па дайте и гласътъ си въ едно място, като земете и оттукъ, отъ някой място и другъ гласъ, отъ дете да са управлява сяко място, и секи работникъ въ Българско! азъ на драго сърце давамъ упълномощието си назадъ и даса управлявамъ и асъ отъ онова място, но предварително трябва да ява на Народатъ така: че до тукъ бѣше моя работа, а отсега за напредъ Вишегласието намира други дѣловодители, слѣдователно, въ мое име няма да земете и да давате, но това даса извърши така, трябва да зема и дамъ точна смѣтка въ досегашните си работи. Па тогава щеса управлямъ по новата команда, съ сичките си сили, и най-честно за тѣми думи че ги изричамъ съ чисто сърце, кжлнж Виса въ името Народно“.¹²³

Без единство няма организация. И то трябва да се запази на всяка цена. „Така Ви казвамъ, че отъ едно място трябва даса сфири... безъ така да е, няма нищо!“¹²⁴ Той припомня обещанието, което е дал пред Централния комитет, че няма право „нито да земамъ, нито да дамъ“ вън от България без знанието на председателя, но и членовете на Централния комитет нямат право без негово знание „да зематъ и даватъ изъ Българско“.¹²⁵

Мисията на народния деец е света. Апостолът е категоричен в това си схващане. И ако се яви занаят пред работник, „който не е чистъ, убивамго, на неразбраніятъ не давамму което вида чи нее за него, испитвамъ чіовѣкътъ въ работа и такаго пушамъ за понататъкъ!... Ако Вій менъ несте познали“, заявява Апостолът, „койтоса тракалямъ десета година въ тая работа, то за другите сте съвсемъ излжгани“.¹²⁶

Накрай Апостолът иска ясен и категоричен отговор: „Топтанъ отговоръ желая (с една дума, н. б.), защото друго яче асъ несмея даса бъркамъ въ работа“,¹²⁷ т. е. зарязва работата.

Апостолът се възправя в целия си духовен ръст – чист и възвишен в своята мисъл, огромен в своята нравствена сила. Обвиненията и интригите на двамата самозабравили се честолюбци не засягат неговото самолюбие. Тяхната безумна дейност обаче руши основите на народното дело, което без дисциплина и единство не може да осъществи крайната си цел. Затова той е строг и неумолим. С удивителна проникателност Апостолът вижда опасността, която застрашава делото, ако работите продължават и занапред да вървят така. Злото трябва да се отстрани, преди да е пуснало дълбоко своите корени. Опасността трябва да се срази в самото ѝ начало, защото иначе освободителното дело, делото на българския народ, ще рухне.

Върху становището, което взима Централният комитет в Букурещ, досега не се знаеше нищо положително и затова се приемаше мълчаливо, че вследствие настъпилите събития той не е могъл „да разгледа и отсъди спора“¹²⁸ между Апостола и неговите хулители. Това предположение обаче не отговаря на действителността. В показанията на Ан. П. Хинов и Димитър Крачунов намираме някои неизвестни досега данни, които хвърлят нова светлина върху тоя въпрос.

От Влашко, според Хинов, дошел нарочен пратеник, Георги Фердинандов, който поискал да се срещне с Апостола и Д. Общи. Хинов го завел в Тетевен. Тук пратеникът на Централния комитет намерил Д. Общи. Последният не знаел къде се намира Апостола, та затова повикал в Тетевен председателя на комитета в Гол. Извор, Димитър Крачунов-Стамболиев.¹²⁹ Заедно с него дошли още Тодор Пеев и „брат му Хаджията“. Никой обаче не знаел къде се намира Апостола. Тогава пратеникът свикал събрание, на което присъствувал и Анастас п. Хинов. „Вие сте се карали с Левски“, обърнал се пратеникът на Централния комитет към Общи и Хинов. „Левски е писал, че сте са скарали. Аз дойдох нарочно за това. Докато вие сте скарали, не можете да вършите работа; трябва да си живеете добре и да вършите добра работа“. После той съобщил, че носи писмо от Централния комитет, което прочел на следното събрание, което било свикано на другия ден. Хинов предава накратко съдържанието на това писмо: „Повикайте

Димитра и мене (Хинов, н. б.), нагласете работата с добро и ако не си гледат добре работата, употребете друго средство“.¹³⁰ Писмото носело подписа на Кирияк Цанков.

Това важно признание на Хинов потвърждава и един друг от присъстващите на събранието в Тетевен, председателят на Гол. Изворския комитет, който предава по следния начин съдържанието на писмото, изпратено от Централния комитет: „Отношенията между Димитра и Дякона били обтегнати, но това не бива да бъде така, защото ако те постъпват така, какво ще правят другите? Дяконът ще бъде началникът и който не го слуша, да си гледа работата! И Фердинанд (ов, н. б.) ще обикаля да бунтува“.¹³¹ Писмото било дадено на Крачунов, за да го връчи на Апостола. Централният комитет не се колебае в своето решение и бърза да отговори на Апостола. За времето, когато пратеникът му идва в България и свиква двете събрания в Тетевен, съдим пак от показанията на Хинов, според когото на едно от тия събрания Тодор Пеев съобщил, че бил натоварен от турците да замине за Влашко, за да издири виновниците по нападението в Арабаконак. Следователно, пратеникът е дошел наскоро след обира на хазната и не по-късно от началото на октомври. Сам Апостолът в едно свое писмо до комитета в Пазарджик от 29 октомври бележи: „Прѣдъ дваѣсѣтъ дни (бил, б. р.) пратенъ чловѣкъ нарочно отъ Влашко да ма вика, не знамъ за какво!“¹³²

Признанията на Ан. П. Хинов и Димитър Стамболиев Крачунов, предадени накратко в посочените преписи, хвърлят ярка светлина върху становището на Централния комитет. Пратеникът, който не идва като анкетьор, изразява твърде ясно неговата воля. На създалото се положение трябва да се тури незабавно край. Общи и Хинов да се вразумят „с добро“. Но ако нямат искрено желание „да си гледат добре работата, употребете друго средство“. Макар Хинов да го казва с половин уста, явно е, че Централният комитет иска от двамата, от Общи и от него, пълно подчинение на водача на освободителното дело, в противен случай те трябва да бъдат отстранени от организацията. Димитър Ст. Крачунов, който е незаинтересуван в тоя спор, е съвсем ясен и ка-

тегоричен: „Дяконът ще бъде началникът и който не го слуша, да си гледа работата!“ т. е. да си върви, да напусне организацията. С една дума, Централният комитет, върховният институт на организацията, застава в тоя момент най-решително зад Апостола.

Изглежда, че пратеникът се е отказал да търси по-нататък Апостола и не е можал да се види с него. До това заключение идваме от обстоятелството, че той поискал от всички присъстващи да подпишат едно писмо, с което да установят, че посланието на Централния комитет е било прочетено и че Апостолът не е бил там. Тодор Пеев написал писмото, което всички подписали. С това свое действие пратеникът очевидно е искал да обвърже с писмен акт виновниците за своята мисия, както и да снесе от себе си отговорността, за дето не е видял Апостола. Може би пред вид назрелите събития той да е побързал да се завърне в Румъния. Но не по-малко вероятно е да е останал за известно време в България, тъй като неговото първоначално намерение, както се вижда, е било да се посвети на делото, като остане да помага на Апостола в неговата работа. „Ти ни пишеше“, бележи Каравелов в едно от своите последни писма до Апостола, „че нѣма съ кого да работишъ, Фердинандъ замина отъ срѣща, трѣба вече да са е срѣщналъ съ тебѣ, той е добро момче“.¹³³ В такъв случай пратеникът ще е поискал горното писмо, за да увери Централния комитет в резултата на своята мисия. На присъстващите, според Хинов, той заявил, че заминава за Сливен. Д. Ст. Крачунов на свой ред ни уверява, че според писмото на Централния комитет той щял „да обикаля“, за „да бунтува“.

Що се отнася до името на пратеника, то по всяка вероятност е лъжливо. Известно указание за неговата личност ни дава Хр. Иванов: „Подиръ малко“, бележи той в своите спомени, „дохожда на С. Раковскаго сестриното момче което носи припорака до нази иска даго припорачаи до Сливенъ и Котелъ и да го препратимъ до тамъ; той ми разказа дѣто димитаръ нападналъ пощата и я убралъ“. Христо Иванов побързал да изрази неодобрението си от тази акция, както и да посочи опасностите, които тя носи, обаче сестриникът на Раковски го уверил, „че ни сае фанало нищо“. На сут-

ринта Христо „Халачето“ завел госта до Сливен, а след една неделя търновци научили от местния телеграфист-българин, че Д. Общи бил заловен.¹³⁴ Времето и обстоятелствата, при които сестриникът на Раковски отива в Търново, ни дават известно основание да виждаме в неговото лице самия пратеник на Централния комитет.

Че Апостолът не е могъл да се срещне с него, се вижда и от писмото му до Каравелов, което изпраща от Пловдив на 30 октомври: „Баю! Вчера ся извѣстихъ че имало отъ Васъ чювъкъ нарочно до менъ, но не срѣцнахъ ся, затова ся извѣстихъ отъ Тракийскѣта пощѣ, и съ думы, че поскоро трябало да дода въ Влашко...“¹³⁵ За идването на пратеника в България Апостолът се научил от тракийската поща, чрез която получил устно „съ думы“ и поръчката на Централния комитет да отиде „по-скоро“ във Влашко. При това известие пратеникът, намирайки се вероятно под влияние на събитията, е действувал до известна степен по свой почин, защото през ноември Каравелов пише на Апостола: „Ние никога не сме писале да додишъ, но ако мислишъ, че трѣба да се видишъ съ насъ то доди, но както и да е ако не сега скоро то до пролетъ трѣба да додишъ, за да се рѣши нѣщо за започването“.¹³⁶

Намесата на Централния комитет не можѣ да предотврати събитията, които настѣпиха с една фатална неизбежност. Опасенията на Апостола се оправдаха твърде скоро. Само шест дена след последното му писмо, на 22 септември, Димитър Общи извърши нападението на хазната в Арабаконашкия проход.

Мисълта да се нападне и обере турското държавно съкровище, хазната, при системата на тогавашното му пренасяне, бе действително една съблазнителна мисъл, която не беше съвсем чужда на революционните дейци от това време. Жестоката липса на средства, от която организацията страдаше постоянно, насочи естествено мисълта да се търсят пари по всички възможни пътища и няма нищо чудно, че тя откри в държавното съкровище на потисника една примамлива възможност да разреши паричната криза веднаж завинаги.

Дори и сам Апостолът, както виждаме от неговото последно писмо, не е бил чужд на тая мисъл. Той поставя нейното осъществяване обаче в зависимост от об-

щата подготовка на делото: „Работата си докато наре-
димъ“.¹³⁷

Страхът пред големите опасности, които криеше една подобна експроприация, въздържа организацията от действия в тая посока. В това отношение организацията следваше курса, който Апостолът наложи: да не се предизвика с нищо турската власт, докато народът не бъде подготвен напълно за революция.

Димитър Общи изневери на тоя курс и погази окончателно революционната дисциплина. Вместо да изясни своето положение в организацията и да изчака решението на Централния комитет, той се впусна в една опасна авантюра, без да съзнава голямата отговорност, която поемаше пред освободителното дело и без да вижда смъртната заплаха, на която излагаше самото съществуване на революционната организация. Колкото лекомислен, толкова и самонадеян, той вярваше твърде много в успеха на своята акция и това му бе достатъчно, за да пристъпи към нейното изпълнение.

Самата идея да се нападне и обере хазната по пътя от Орхание за София, според признанията на Общи пред съда, принадлежи на влиятелния тетевенски чорбаджия и председател на местния комитет, хаджи Станьо х. Станчев. По това време Тетевен, съгласно една заповед на централната турска власт, трябвало да изпрати в тридневен срок петдесет хиляди гроша берии. Хаджи Станьо, в присъствието на Петко Милев Страшния, касиер на комитета, му казал: „Комитетската каса не ще се напълни така, както събираме по две, по пет лири. Дойде заповед за тукашното срочно изплащане. В Орхание ще постъпят петдесет хиляди гроша и от там, естествено, ще се изпратят в София значително количество пари. Да нагласим и да оберем тая хазна, та касата да се напълни. Тогава, „продължава Д. Общи своя разказ“, аз му казах: „Много добре, обирът на хазната е много лесна работа, ще я обера, обаче след обирването ѝ, разбира се, ще се дигне голям шум и след три-четири месеца работата ще се открие и комитетските работи ще излязат на яве“. Отговаряйки, той ми каза: „Аз ти казвам, че си дезертър, ти си върви, нищо няма да излезе“.¹³⁸

Как е приключил разговора си с Хаджи Станьо, Общи не съобщава, но когато после срещнал Стоян Ко-

стов Пандурина, той му съобщил решението си да обере хазната и му поръчал „да приготви хората си“. Преди да се разделят, Общи го предупредил, че ще го очаква заедно с хората му „на баира между Етрополе и Правец“. На съда обаче не е ясно доколко обирът на хазната е личен почин на заловените нападатели и доколко те са действували в името и по волята на комитетската организация, та председателят запитва Общи:

– Комитетът имаше ли сведения за обира на хазната, или това беше скроено само от Хаджи Станьо?

– Когато Хаджи Станьо ми заповяда, – отговаря Общи, – аз не знаех дали той е говорил или не с другите комитети“. ¹³⁹

Нямаме основания да се съмняваме в тая забележителна изповед на Общи, която потвърждава в своите показания и Петко Милев. „Един ден“, разказва той, „Димитър, Хаджи Станьо и аз бяхме заедно. Димитър ни поиска десет хиляди гроша. „От среща искат пари“, каза той. Хаджи Станьо му каза: „Тия пари са винаги готови у мене; ако си мъж, от Орхание винаги се изпраща хазната, нападни я, вземи парите и си свърши работата“. Аз му рекох: „Ето оттук, оттам събираш пари, да не правим това злоупотребление на падишаха, грехота е!“ Димитър каза: „Това е моя работа“. ¹⁴⁰

Явно е, че решението да се обере хазната по пътя от Орхание за София е взето в Тетевен между Д. Общи и Хаджи Станьо Станчев, при одобрението на Петко Милев. Хаджи Станьо дава идеята и подтиква Общи да се заеме с нейното изпълнение. Планът за нападението в главните му линии е бил установен на тая или на следващата среща, която Общи е имал с двамата водачи на Тетевенския комитет. Това впечатление се добива от показанията на самия Д. Общи. Подробностите обаче изглежда са били окончателно установени в Етрополе, та Тодор Пеев уверява Каравелов, „че планът да се обере пощата бил скроен у него“. ¹⁴¹ Нападателите са били организирани, както се вижда от техните показания, от Петко Милев, който с особена енергия се заема за тая работа, и от Хаджи Станьо. Стоян Пандуринът е действувал от тяхно име и е завел четата при Общи. Подготовката не е траяла дълго време. ¹⁴²

В показанията на Димитър Общи ясно личи стремежът му да стовари по-голяма част от моралната отговорност върху Хаджи Станьо, което е лесно обяснимо. Пред съда Хаджи Станьо не призна нищо, освен че е бил принуден със заплахата да влезе в комитета, че е внесъл всичко пет лири и че е получил един револвер със сто куршума. От познанството си с Общи и участието си в обира обаче той се отрече най-решително.¹⁴³ Това негово поведение е предизвикало Общи да припише изцяло почина за нападението нему. Още повече, че Общи се е надявал сигурно да облекчи по този начин собственото си положение в най-тежката част на обвинението.

В своите показания Общи не застава по средата на пътя. Той отиде до край и разкри цялата истина. В момента, когато в Тетевен се взема съдбоносното решение, Общи не знаел, дали Хаджи Станьо „е говорил или не с другите комитети“, т. е. дали е взел мнението на революционната организация. Нека подчертаем, че сам Д. Общи не се интересува за това мнение, нито смята за нужно да вземе съгласието на водителя на организацията, който представлява Централния комитет и комуто според устава принадлежи правото да „употрѣби, съ съгласието на частнитѣ комитети, каквито начини и да намѣри за най-добри“, за да набави необходимите средства. Д. Общи действа като „самостоятелен организатор“¹⁴⁴ и не схваща, че поставеният му въпрос се отнася не за отделни частни комитети, а въобще за революционната организация, на която са подчинени всички дейци и която изразява общата воля на освободителното движение. Тоя прост бунтар, без чувство за дисциплина и без ясно съзнание за отговорност, не може и след развилите се събития да прецени правилно своята фатална постъпка.

Все пак решението на Общи и на първенците от Тетевенския комитет не остава скрито за Апостола. Благоразумни хора от организацията или пък някои съседни комитети, чието съдействие Д. Общи е потърсил, донасят на Апостола вестта за проектираното нападение. Те искат същевременно да знаят, дали всичко това се върши с негово знание. Опасността е очевидна, и той, като отговорен водач на освободителното дело, бърза да предотврати грозящата катастрофа. Без коле-

бание Апостолът взима ясно и решително становище против замислената акция. Сам той не е по начало против този начин на действие, но той крие големи рискове, които „за сега“, при изострената бдителност на турската власт и при създадените вътрешни отношения, резултат от поведението на Д. Общи, трябваше да се избягнат на всяка цена. „Се тогава“, пише Апостолът, „като го ни видяхъ на другиятъ день, та да му кажах да ни бастисватъ за сега и Пощата, а да изчака до като наредимъ работата си, па тогава да са види съ какви хора трябва да са бастиса! това казахъ на Стоянъ Пандуръ (войводата) да каже и на Д. Об. но както за сичко, и затова не е слушалъ“.¹⁴⁵

В подкрепа на това негово становище застава и комитетът в Ловеч, който все още бе запазил част от своето влияние като бившо средище на организацията. Трябва да отбележим, че в съзнанието на известна част от дейците и след общото събрание Ловчанският комитет си остана централен комитет на организацията. Когато съдът запитва секретаря на Общи, Васил Бошаранов, за седалището на „главния комитет“, той отговаря съвсем чистосърдечно: „Аз мислех, че е в Ловеч. Димитър обаче казваше, че не е в Ловеч. Събраните пари отиваха там. Но дали самият главен комитет е в Ловеч или на друго място, аз не знаех“.¹⁴⁶

В действителност, след общото събрание в Букурещ Ловчанският комитет, това трябва да подчертаем, изгуби онова значение, което имаше по-рано. Централният комитет формално и фактически беше в Букурещ, а комитетът в Ловеч остана един вид като административно средище на организацията, докато най-сетне Апостолът го провъзгласи за окръжен център, каквито центрове, както ще видим това по-късно, той направи и от други комитети, когато след разпратата си с Димитър Общи пристъпи към реорганизация на революционната мрежа.

В случая е използвано, очевидно, името и влиянието на Ловчанския комитет, за да се даде по-голяма тежест на готвената акция. Върху ясното становище на ловчанци по този въпрос обаче няма и не може да има съмнение.

Още д-р Парашкев Стоянов, който има възможност да разпита всички членове на комитета в Ловеч, изрично

твърди, че местният комитет взел решение „да не се обира хазната“.¹⁴⁷ „Ловчанският комитет“, бележи Д. Пъшков в своите спомени, „не беше съгласен да се обере пощата, вследствие на което Левски ходи два пъти да убие Общи“.¹⁴⁸ По-нататък Пъшков обяснява произхода на версията, че обирът на хазната бил станал със съгласието на Ловчанския комитет. Според него този слух бил разпространен от Д. Общи, „за да убеди Тетевенския комитет и хората, които ще му помагат, за обирание на пощата“.¹⁴⁹ Това му потвърдили още по време на заточението им в Мала Азия Тодор Кръстев Бръмбартъ, от тетевенските колиби Брязово, който пръв стрелял при нападението в Арабаконак, и Марин Николов, касиер на държавното съкровище в Орхание и един от косвените обирачи на хазната.

Прави впечатление, че старият и заслужил Пъшков на три места в тия спомени говори за отиването на Апостола в Тетевен с намерение да убие Д. Общи, който бил скрит от местния комитет. Това твърдение, при личността на ясното становище на Апостола спрямо Д. Общи, не допринася нищо ново по въпроса. В случая искаме да привлечем вниманието на читателя върху една друга подробност. Д. Пъшков ни уверява на два пъти, че Апостолът заминал да убие Д. Общи по заповед на Каравелов (к. н.)¹⁵⁰: „Тетевенският комитет не откри скривалището на Д. Общи, и Левски не можа да изпълни заповедта на Любен Каравелов“. Ако това съобщение на Пъшкова не се е оформило под влияние на легендата, затвърдена от Ст. Заимов, можем да предполагаме с известна вероятност, че Каравелов и Централният комитет не са се задоволили само с пратеника, когото провождат в България. Те не са могли да оставят без пряк отговор последните писма на Апостола и може би са му отговорили още преди да замине пратеникът. В пълно единство с писмото, което носеше подписа на Кирияк Цанков и бе донесено от пратеника, и Каравелов в своя отговор е развързал ръцете на Апостола, като му е дал пълна свобода да отстрани веднаж за винаги Д. Общи от движението, ако не иска да върви по пътя, диктуван от интересите на организацията. Писмото на Каравелова е станало достойние на Ловчанския комитет и вероятно това писмо, тая „заповед“,

Пъшков свързва с отиването на Апостола в Тетевен, с намерение да обуздае или отстрани Общи от организацията.

Прочее, ловчанци, които бяха в най-тясна връзка с Апостола и бяха добре осведомени върху поведението на Д. Общи и Ан. п. Хинов, обратно на твърдението на Ст. Заимов,¹⁵¹ още отначало се изказаха против нападението на хазната.

Напразни бяха обаче всички усилия. Д. Общи не слушаше никого, и нападението не можа да бъде предотвратено. На 20 септември 1872 год. той заварди със своята чета теснините на Арабаконашкия проход. Два дена по-късно, на 22 септември, Общи нападна и обра хазната без жертви от своя страна.¹⁵² Още при първия залп заптиите, които охраняваха биволската кола, която пренасяше хазната, се разбягаха, и цялото съкровище остана в ръцете на Д. Общи и неговите хора.¹⁵³

Първото действие на драмата, която започна със смелото нападение в завоите на Арабаконак, завърши успешно.

1

ГЛАВА ШЕСТНАДЕСЕТА

ПОСЛЕДНИ СЪПКИ. В РЪЦЕТЕ
НА ВРАГОВЕТЕ

I.

Отначало властта бе умело заблудена, и следствие-то тръгна в погрешна посока. „Току-що“ научил, че „разбойници“ са нападнали и ограбили хазната в „Орханийския проход“, управителят на Софийската област мютесарифът Мазхар паша разпорежда телеграфически до началниците на всички административни центрове между Никопол и Скопие, Враня и Тетевен да вземат веднага достатъчен брой стражари и „запасни“, т. е. население, и най-внимателно да претърсят всички съмнителни места, като завардят всички проходи и пътища, които свързват Софийско с подчинените му околии. В тия телеграми, двайсет на брой, върховният разпоредител на Софийския санджак съобщава, че „обирачите не са известни“, но предполага „да са албанци, които тези дни се връщали откъм дунавските краища по родните си места по случай приближаването на Димитровден“.¹

Още същия ден, вероятно късно през нощта, Софийският мютесариф изпраща нова телеграма до околийските управители в Пазарджик и Ловеч, в която дава по-точни указания за нападателите: „Разбойниците са били шестнадесет редници (войници), всички пехотинци, с шарени кърпи на главите и с потури на краката; някои са имали потури с бозови колчаци; всички са били въоръжени с дълги пушки“, а един от тях дори имал на ръкава си знака на чаушин (старши подофицер). Сега мютесарифът е уверен, че „разбойниците са уволнени от служба редовни войници“, които „след като са нападнали хазната, забягнали в Етрополския балкан“.² В същия смисъл на следния ден, 23 септември, се дават телеграфни разпореждания още до седем административни центрове.

Явно е, че тия разпоредби почиват на свидетелските показания на лицата, които са придружавали хазната. Страхът е преувеличил фактите, но разказите на стражарите и каруцарят са първата опорна точка на

следствието. Разследванията тръгват в тая посока. На 27 септември Мазхар паша лично отива в Орхание, за да се осведоми непосредствено върху хода на издирванията.³ До 15 октомври, т. е. двацет и четири дена след обира, усилията на властта не дават никакъв резултат. В една своя телеграма от това време Мазхар паша признава, че „за сега обирачите на хазната не можаха още да бъдат открити, въпреки че претърсванията не престават“.⁴

Догатките обаче се увеличават. По ирония на съдбата властта се доверява на Тодор Пеев и на члена от Тетевенския комитет, Христо Пиронков, които изпраща заедно с помака Хасан (Хасо) от с. Добревци (Тетевенско) в Румъния, за да дирят дръзките нападатели в революционните среди на емиграцията. Усилията не спират, слуховете растат, и явни и тайни шпиони дебнат навсякъде, за да открият следите на нападателите. Бърливостта на някои от хората на Общи, както и на един овчар, който бе превел четата до Арабаконак, помогнаха на полицията. Слухът, че Божил Генчев и Васил Шунтов са подпомогнали обирачите, достига до братята Минчо и Станчо Ташеви, послушни оръдия на властта, които издават двамата си съграждани на турците. Подложени на жестоки мъчения, те направиха първите разкрития.⁵ Последваха нови арести. Изненадата бе голяма. Разкритията надминаха очакванията. Властта бързо влезе в дирите на главния виновник. Първите разкрития завариха Д. Общи все още в Тетевен. Докато местните дейци разискваха новината за събитията в Орхание, дойде известие да бъдат арестувани Тодор Кръстев Бръмбарът и Стоян Костов Пандуринът. Тая вест хвърли в тревога хората на комитета. Тяхната уплаха порастна, когато узнаха, че за града е тръгнала силна полицейска стража.⁶ Сега първата им грижа бе да се отърват от Общи. Неговото стоене в града ставаше опасно и те настояха пред него час по-скоро да напусне Тетевен. „Ненка Павлова ме предприе“, разказва Общи на съда, „и водейки ме през нощта, тя ме заведе в Гложене“.⁷ Облечен в женски дрехи, изоставен от най-близките си приятели, Общи бяга, за да търси другаде спасение. И може би в мрака на тая есенна нощ той за пръв път вижда бездната, в която по негова вина се проваляше освободителното дело.

В Гложене, с помощта на Васил Йонков, той се предпришва като оцетар, натоварва коня си с два чувала орехи и едно празно буре и поема пътя за Плевен, откъдето със съдействието на Ан. п. Хинов разчита да се прехвърли в Румъния.

Властта обаче бе влязла вече в дирите му.⁸ На 27 октомври през нощта той бе арестуван в село Чериково (сега Садовец), Луковитско, в момента, когато, изморен от пътя и преживяванията през последните дни, бе заспал дълбоко в обора на хана, върху двата чувала с орехи.

Нямаме фактични указания за точната дата, когато властта направи първите разкрития, нито за начина, по който тя сполучи да попадне в дирите на действителните автори на обира. Каквото знаем в това отношение, дължим го на Ст. Заимов. По всяка вероятност, един месец след нападението при Арабаконак тайната около това събитие е била вече разкрита. „След един месец“, бележи Д. Пъшков, „турската власт откри кои са обрала пощата, разкри се и комитетът тетевенски“.⁹ Щом първите разкрития са станали около 22 октомври, много е голяма вероятността Общи да е бил заловен на 27 същия месец. Арестите следваха бързо един след друг, и Д. Общи бе между първите жертви, които паднаха в ръцете на властта. Арестуваните се издаваха един друг отначало под жестокостта на заплахите и изтезанията, а сетне по общо споразумение, за да отхвърлят от себе си подозрението, че са действували като обикновени разбойници. Кому принадлежи тази идея и дали тя не изниква спонтанно под влияние на инстинкта за самосъхранение, не е ясно. Според Ст. Заимов най-много настоявал да се издават повече хора Хаджи Станьо Станчев. „В множеството е спасението“,¹⁰ повтарял той. „Братко Общи, казвай множество“, се моел по-късно Хаджи Станьо в софийския затвор, „иначе знаят ще станем всинца до един“.¹¹ От съдебните протоколи обаче, както изтъкнахме и по-рано, се вижда, че сам Хаджи Станьо не бе възприел това становище за себе си, не изказа никого и призна съвсем ограничено участието си в революционната организация. Той остана до край верен на тая своя позиция. По-вероятно е тази идея да е дошла в ума на Д. Общи. При неговото съзнание за

дисциплина и отговорност пред организацията и народното дело най-допустимо е той пръв да е дошел до тази идея. Нему тя е по-присъща, защото е по-близка до неговата суетна природа и лекомислен характер. Твърдението обаче на Д. Пъшков, че Общи „почнал да разкрива подробно и обстоятелствено всичко, след като Мазхар паша го уверил, „че ще го назначи кърагаса (полски началник), за да залови всички комити“,¹² трябва да се отхвърли най-решително. Общи не бе подлец, нито продажник, па и Мазхар паша разполагаше с други средства, за да го застави да говори.

Прави впечатление, че мълвата и съвременниците още тогава сочеха Общи като главен виновник за масовото издайничество. „Този момък“ (Д. Общи, н. б.), пише Йордана Филаретова на Найдено Герова от 24 ноември 1872 год., „безъ да се дадѣ да го мжчатъ, (к. н.) обадилъ имъ, че ще казва сичко кое знае. Този Димитъръ указалъ на много лица, казвалъ, че имали голѣми планове, чи тѣя пари были обрали съ цѣлъ да купуватъ за тѣхъ оржия съ кои слѣдъ година двѣ да подигнатъ България на кракъ...“¹³

Сам Апостолът, в едно свое писмо до Христо Иванов, предупреждава хората на организацията: „Известни да сте че Д. Общ. предава всичко щото знае! Отъ Софія доде чіовѣкъ нарочно да ми расправя затова който са познава съ Д. Общи да стои на щрекъ в кжщата си да не спи, а по пріатели“.¹⁴

По същия повод излизащият в Цариград в. „Право“, в броя си от 18 май 1873 год. помества твърде интересна дописка. Дописката е без подпис, но редакцията я предава като съобщение на един приятел, който уверява читателите си, че имал възможност да навестява осъдените по обира и да говори с мнозина от тях. Той ги разпитал „напространно за ходътъ на работатж“, когато били докарани в Цариград, където „въ медетерхането подъ затворъ стояли около два месеца“. За Д. Общи дописникът съобщава следното: „Последныйтъ този съ намѣреніе да облекчи наказаніето си, помислилъ, по началото си да измами правителството, като даде другъ видъ на работата: онуй що бѣше мечтаніето въ главатж му и лукавщина в сърдцето му станало фактъ дѣйствиеленъ прѣдъ правителството чрѣзъ клеветжтж. Той не

само изявилъ своитѣ съучастници, но още наклеветилъ и много други, които може да сѣ немали и никакво понятие. Като не се задоволилъ съ това, той, щомъ доказали въ затвора и други, начинлъ, както казватъ, да имъ проповѣдва и да ги учи да казватъ доколкото е възможно повече, защото чрѣзъ множеството казалъ, ный не само ще са избавимъ, но още ще отворимъ и въпросъ съ правителството, а слѣдствието отъ това не може да бѣде освѣтъ за въ ползж на населеніето. Тѣй убѣдени неговитѣ ближни приверженици не само казали онуй що знаели, но потвърдили и онуй що не знаели — тѣй щото, ако не было благоразуміето на комиссѣтъ да прѣсѣче слѣдствіята на тѣхнитѣ клеветы, то Богъ знае до колко още хора можахъ да повлекжтъ“.¹⁵

Тактиката на „множеството“ бе възприета с надеждата, че по тоя път ще могат повече хора да „отърватъ въжето“,¹⁶ а от друга страна по този начин се придаваше на обира политически характер, и дейците се разкриваха в по-друга светлина пред общественото мнение на Европа. Разбира се, политическият характер на обира се подчертаваше и чрез чисто идейните подбуди, с които голяма част от подсъдимите обясняваха своите действия и намерения като членове на една национално-революционна организация. „Събирахме пари и щяхме да купим оръжие, щяхме да завземем проходите, да излезем по планините, щяхме да се бием и щяхме да отнемем земята на бащите си“,¹⁷ заявява ясно и решително Петко Милев на своите съдии.

Никой обаче не мисли, че „множеството“ няма да окаже влияние, ако турските закони или интересите на турската държава ги намерят за виновни. Никой не мисли и за последствията, които може да има тая линия на държане за самото освободително дело, в което се бяха клели всички.

Дали Д. Общи отначало е мълчал и не е признал нищо пред дребните представители на властта,¹⁸ което е допустимо при известни условия, това няма съществено значение. Няма указание, че впоследствие той е съзнал грешката си и горчиво се уж разкалял, задето възприел тая линия на държане пред съда.¹⁹ Поне нямаме указания за това в преписа от съдебните протоколи на извънредния съд, пред който продължава докрай да бѣде

все тъй словоохотлив, както и пред следствената комисия, без да прояви някакво чувство на разкаяние, дори и когато застава по-късно лице срещу лице с Апостола.

Тръгнали по тоя хлъзгав път на широко издайничество, нападателите на хазната, начело с Д. Общи, разкриха заедно с обстоятелствата около обира и основите на самата революционна организация. Стана това, от което Апостолът се боеше най-много. Арестите обхващаха постепенно всички селища в Орханийско и Тетевенско. Революционните дейци бяха изловени един след друг. Мрежата на организацията в споменатите селища се разкъса окончателно. „Бунтовническият комитет“, съобщава сам министърът на вътрешните работи в едно свое писмо до дунавския валия, „биде изкаран на яве с арестуването на похитителите на държавното съкровище наблизо до орханийската кааза“.²⁰

Първоначално следствието се води в Орхание от нарочно изпратения за тая цел следовател Кязим бей. Но след първите сензационни разкрития Мазхар паша заповяда да отведат незабавно всички арестувани в София, където продължиха по-нататъшните разследвания.

На 30 октомври в Ловеч бяха арестувани двамата членове на местния комитет – Димитър Пъшков и Марин п. Луканов заедно с бащата на последния, престарелия поп Лукан.²¹ Те единствени отричат всичко и не признават дори своето участие в революционното дело.

Тъй като софийският затвор се оказва тесен, Мазхар паша изпраща двајсет и пет затворника във Видин и на 31 октомври пише по тоя повод на видинския мю-тесариф: „Затруднението ни е увеличено и поради това, че трябва да се намери място за доведените тези дни от Орхание обирачи на хазната и други вредни (опасни) личности“.²² На следния ден, 1 ноември, Мазхар паша изпраща дълго телеграфно изложение до великия везир, комуто в отговор на неговата поздравителна телеграма от 30 октомври, между другото съобщава: „Обирачите на хазната не само са напълно заловени, но едновременно с това от ограбените сто двадесет хиляди и нещо гроша, за сега са намерени сто и петнадесет хиляди гроша. Във време на поменатите претърсвания, отделно са заловени също и две други комитетски групи. Обирачите на хазната, както и членовете на този бунтовнически комитет, се

разследват от една комисия, съставена от мюсюлмани и от християни. От заловените у бунтовниците или заровени в земята вредни книжа, писма и други, които се изследват за следствието, по един екземпляр ще бъде изпратен във вилаетското управление за препращане Вам...“²³

Тия известия ни позволяват да установим по един неоспорим начин следните три обстоятелства: 1. Няколко дена преди края на октомври всички нападатели на хазната са били вече изловени и докарани в София. 2. Заедно с тях са били изловени и издадените до това време революционни дейци и, следователно, още в началото на разследването властта е узнала големи подробности около революционното дело в Орхание, Тетевен и Ловеч. 3. Разследванията от края на октомври са се водели в София, но „не вече само от служебни лица из администрацията или от правосъдието, както при дознаването в Орхание, а от една смесена комисия, съставена от граждански чиновници, военоначалници, мюсюлмани и християни, т. е. българи“.²⁴ В тази следствена комисия, която се намира вече под непосредствения контрол на самия Мазхар паша и сигурно твърде често е била председателствувана лично от него,²⁵ са влизали, според Ст. Заимов, и българите: хаджи Мано Стоянов, Мито Тодоров Желявски и Мито Манов Каймакчи.²⁶

Разследването продължава усилено и през ноември. Броят на арестуваните комитетски хора расте непрестанно. На 2 ноември следствената комисия поиска да бъдат заловени и докарани в София дейците от Гол. Извор. Между 4 и 7 с.м. бяха арестувани всички дейци във Видраре. След три дена бяха задържани последните революционери от Орхание, на 11 и 12 бяха арестувани почти всички членове на комитета в Осиковица и някои отделни лица в Етрополе и Тетевен. Между 13 и 14 се извършват нови арести в Тетевен, а на 18 ноември Мазхар паша изпраща следната твърде важна телеграма: „До околийското управление в Ловеч (изх. № 1097); 18 ноември, ст. ст. 1872 год. Тъй като изпратеният тук поп Лукан не знае нищо (не е известен) по работите с обира на хазната, необходимо е да бъде изпратен в София за разпит ловченеца поп Христо (Кръстьо), син на Тодор, намиращ се в църквата в град

Ловеч“.²⁷ С арестите се приключва на 23 ноември, когато излезе последната заповед за задържането на още неколцина комитетски дейци в Тетевен и околния му.²⁸

След близо един месец следствената комисия сполучи да разкрие цялата комитетска мрежа в Орханйско и Тетевенско и властта излови почти всички революционни дейци заедно с по-видните членове на комитетите в Ловеч, Плевен и София. Като последен акт, с който Мазхар паша приключва работата на комисията, която сам бе назначил, се явява шифрованата му телеграма до Търновския мютесариф от 24 ноември, която ще предадем изцяло.

„До Търновския окръжен управител.

№ 1117 от 24 ноември 1872 год.

Книжата и оръжията, които се изпращаха от Влашко за раздаване в Отоманската империя, първоначално са идвали в Ловеч до фабрикантина на пашкули Димитър (Пъшков, н. б.) Ване Терзията (Иван Драсов, н. б.), Марин Кафеджията (Марин Луканов, н. б.) и поп Кръстьо. Даже от показанията на арестувания Димитър, обирача на хазната и главатаря на комитите, се установява, че той е бил изпратен първоначално от Влашко до тях, че чрез тях е закупил за две хиляди и петстотин гроша три коня – за себе си и за Дякон Левски, който се търси, за да си служат при бунтуването на България и че парите, които са се събирали от България за изпращане на комитета във Влашко, сам той е отивал да ги носи там. А понеже от показанията на другите лица, комитетски членове, които са арестувани, се установява, че парите били изпращани на тях, то той бе подложен на разпит и бе поискано от надлежното високо място разрешение да се обискират техните къщи, за което бе съобщено официално на вилаета.

По повод на това тук бяха докарани: поменатият фабрикант на пашкули Димитър, Марин и един друг свещеник, а за Ване Терзията ни се съобщи от Ловченския каймакамин, че той е заминал във Влашко да се учи. Но тъй като изпратеният свещеник не се указва същото лице, за което се съобщи, че се числи в бунтовническия комитет, отговори се, да се изпрати поп Кръстьо. Но понеже поменатите Димитър и Марин, съгласно получените инструкции от своите другари, сега

отказват да са взимали участие в това отвратително дело, то заповядайте на поменатия поп Кръстьо да съобщи на господство Ви, как са устроили бунтовническото събрание в лозята на доносчика и още кои други лица от Ловеч участвуват в комитета, като моля, Ваше Сиятелство, да благоволите и ни изпратите в най-скоро време както неговите показания, така и неговата пълна преписка, съдържаща досегашните му донесения, отнасящи се до комитета, в качеството на тамошен доносчик, които съставляват една похвална дейност за народа и държавата, за да ги представим на почтените лица, назначени със султанско ираде, по решение на министерския съвет, на които пристигането се очаква, за да вземат участие в тукашната специална комисия. Но както заповядайте“.²⁹

Върху тази извънредно важна телеграма, за чието дешифриране трябва да благодарим на турколога В. Шанов, ние ще се спрем по-късно. В случая обаче тя налага някои заключения, които трябва да изтъкнем още сега.

Първата част на телеграмата, в която Мазхар паша излага резултата от предварителното следствие (може би в отговор на някакво запитване от страна на Търновския мютесариф), потвърждава разкритията, които по-късно установи и извънредният съд, по преписа на чиито протоколи ние следихме досега съдебното дирене. С други думи, няма различие в разкритията, установени от предварителното следствие и по-късно – от самия съд. Дейците начело с Д. Общи още отначало на залавянето им правят пълни признания. Изключение правеха само Д. Пъшков, Марин п. Луканов и Христо Ковачев, които бяха възприели друга, напълно различна линия на държане и не издадоха нищо.

От края на телеграмата става ясно, че по това време в София очакват извънредния съд, назначен „свс султанско ираде, по решение на министерския съвет“. Очевидно, в Цариград са се стреснали от големите разкрития и масови арести във връзка с обира на хазната при Арабаконак.³⁰ С въпроса се занимава министерският съвет. Държавнически загрижен и имайки пред вид възможността от политически усложнения, той решава да изпрати в София „специална комисия“, която да ликви-

дира в късо време с виновните и да тури край на това шумно дело. „Министерският съвет“, докладва министърът на вътрешните работи на великия везир, „се събра на заседание по този случай във Високата порта (Баб Али) в петък вечерта на текущия месец, за да обсъди и размени мисли по въпроса. От сведенията, с които разполагаме, известно ни е, че непосредствените органи на революционния комитет от Дунавската област са повече от 20-тина души и вършат една превратна агитация, на която трябва да се тури край, като се арестуват и унищожат (изкоренят) главните им агитатори. От известно време насам едни неблагонадежни хора избрали България за арена на революционни опити и, чрез пари и други средства, залъгват и тревожат населението. От опит е известно, че колкото по-ненаказани остават подобни хора, толкова по-дръзки стават те в своите предателски деяния“.³¹ Ето защо съветниците на султана решават, щото виновниците трябва да бъдат наказани от един съд с по-голям авторитет, който да издигне престижа на държавата и да даде добър урок на всички, които биха дръзнали да се бунтуват занаяпред срещу властта на падишаха. „Следователно“, заключава министърът на вътрешните работи, „за да покаже своята мощ и своето решение да не търпи подобни неща, държавата трябва да накаже тези, които са в нейните ръце, чрез една специална комисия, съставена от военни и граждански лица, която да се избере и изпрати незабавно в София, със задача да произведе все-странна анкета и подведе под отговорност провинилите се. Образованата за тази цел в София специална комисия не може да внуши доверие на местното население, защото тя става и обвинител, и съдия.“³²

Министерският съвет със султанско ираде назначава нарочна комисия от трима сановници, които по преценката на министъра на вътрешните работи са „известни по своя безукоризнен и правдив характер“, ³³ с правата на един извънреден съд, за да „произведе все-странна анкета и подведе под отговорност провинилите се“. Обвинителната работа е извършена от следствената комисия на Мазхар паша; нарочната комисия, която иде облечена с авторитет от най-високото място на държавата, ще отсъди виновните. Така схваща нейната задача

и министерският съвет, който прави разлика между „обвинител“ и „съдия“. Най-сетне, съгласно действащите закони, тя ще съди виновните според степента на простъпките им, а смъртните ѝ присъди подлежат на одобрение от самия султан. Може тая нарочна комисия да е несъвършена от съвременно правно гледище, но по дух и същина тя бе един извънреден съд, който действуваше с несравнимо по-голям авторитет и имаше права и власт далеч по-големи от всеки обикновен съд, защото зад нея стоеше цялата турска общественост, изненадана и смутена, но и надигнала се с цялата си енергия да брани устоите на своето съществуване.³⁴

На 24 ноември Мазхар паша телеграфически умолява Варненския мютесариф „поверително да съобщи по телеграфа, кога ще пристигнат във Варна и кога ще тръгнат за София генерал Саиб паша и Иванчо ефенди“.³⁵ Същия ден той изпраща подобна телеграма и до околийския началник в Берковица, когото задължава да съобщи „часа“, в който очакваните сановници ще тръгнат за насам, както и кой ден ще пристигнат в София.³⁶ Султанското ираде излиза на 28 ноември, а един-два дена след тая дата нарочната комисия заминава за България.³⁷

За членове на извънредния съд от Цариград изпращат видни представители на държавата: генерал Али Саиб паша – председател на държавния съвет (Шурай девлет), майор Шакир бей – от генералния щаб (Еркяни харбъ) и Хаджи Иванчо Пенчович – българин, член на държавния съвет.³⁸ По лесно обясними политически съображения Портата назначава за член на комисията и един българин, висш турски чиновник.³⁹

Не бива обаче да се мисли, че турците се бояха само от външнополитически усложнения. Те се безпокояха и от поведението на българското население вътре в страната. Както видяхме, в доклада до султана се подчертаваше „най-категорически да не се допусне, щото въпросът ненужно да се раздуха и разшири вън от рамките и с това да се развълнуват духовете на населението“.⁴⁰ А в доклада на министъра на вътрешните работи четем: „Очевидно, въпросната специална комисия при изпълнение на своята задача не ще има нужда от войскова помощ; безсъмнен е фактът, че военната сила

при подобни обстоятелства оказва голям ефект. За това дадени са нужните инструкции до началника на втория корпус, Абди паша, да бъде готов при всяко поискване на помощ“.⁴¹

Съгласно решението на министерския съвет в Цариград, на съдиите се предостави „правото да избират измежду местното мохамеданско и християнско население, ако се окаже нужда, и допълнителни членове“.⁴² Впоследствие нарочната комисия използва това свое право, като избра за допълнителни членове: Хаджи Мануил (Мано) Стоянов, Пешо Тодоров (Желявски), Дервиш Мустафа, Мехмед Селим и Садулаах Сари.⁴³ Тия лица участваха и в следствената комисия на Мазхар паша и бяха в течение на процеса.

В началото на декември през Варна, Русе⁴⁴ и Лом съдиите пристигнаха в София.

II.

Докато събитията следваха своя неизбежен ход, Апостолът продължаваше организационната си работа. През есента на тая съдбоносна година той се зае да преустрои комитетската организация, като създаде революционните окръзи, или, както сам ги нарича, „окръжни центрове“.

Строежът, който Апостолът даде на вътрешната революционна организация, почиваше на два основни принципа: демократичния и централистичния. Докато демократичното начало оставаше в духа и в по-далечните цели на организацията, централистичният принцип бе прокаран в единството на ръководството и в целостта на действията. Повече от всички останали дейци, Апостолът, който бе убеден демократ, разбираше значението на централистичното начало и го пазеше като най-ценно достояние на организацията. Неговите отношения с външните дейци, а после с Централния комитет, както и усилията му да спаси организацията от лудориите на Д. Общи, изтъкват по най-убедителен начин мястото, което този принцип заемаше в неговото съзнание. Апостолът сполучливо съчета двата принципа, като държеше добра сметка както за духа и стремежите на народа, така и за характера на самата борба, която се нуждаеше преди всичко от дисциплина и единство.

Промяната, която Апостолът произведе във вътрешния строеж на организацията по това време, не „беше един дълбок прелом в организационните му разбирания“.⁴⁵ Той схвана необходимостта от известна децентрализация много по-рано, когато, за да преодолее мъчнотиите, произтичащи от разрастването на организацията, взема помощници в работата си, които натовари да наглеждат частните комитети и да образуват нови организационни единици. Така, както си спомня читателят, още на 12 януари 1872 год. той даде пълномощно на Д. Общи, за да обикаля комитетите в Орханийско;⁴⁶ на 17 с. м. той упълномощи Сава Младенов и Васил Йонков да действуват с определена мисия в някои от градовете на Южна България;⁴⁷ пет дена по-късно даде пълномощно на Ангел Кънчев да действува с най-широки права в Разград и околните му селища.⁴⁸ След общото събрание в Букурещ, на 25 юли, Апостолът даде пълномощно и на своя верен другар от първата легия, Христо Иванов, „да работи за освобождението на милото ни отечество България“ в областта на шест частни комитети около Търново. „Като има пълно доверие във това лице“, завършва пълномощното на Хр. Иванов, „Ц. комитетът приканва съжигачия родолюбив българин да даде мнението си предъ реченото лице относително за народната ни цел, че ако той не е в състояние да докаже на някакви предложения, то той секога покорен да са допитва отъ ц. комитетът, за което не разбира, на същото лице ще са даватъ и паритъ за въ централния комитетъ отъ реченитъ частни комитети“.⁴⁹ Най-сетне на 16 септември той упълномощи Мито Цвятков от Враца да уреди прехождането през Дунава в Лом и Оряхово, като „направи съгласието на реченитъ мѣста: по-лесенъ пътъ и по-сигурно за споразумения съ Ц-тъ К-тъ и другитъ мѣста на окръжието имъ и да нагледва въ селото отъ дѣто е рѣчения Митю чрезъ дѣто пакъ ще зема и да дава за всичко до извѣстно време“.⁵⁰

Тия пълномощници, които бяха напълно зависими от Апостола, поеа част от правата му и действаха като негови заместници в дадена област. Наистина, строежът на организацията оставаше непокътнат, но като възложи част от своята работа върху избрани помощници, Апостолът направи първата стъпка към де-

централизация. Развитието на делото неминуемо тласкаше и самата организация към преустройство в тая посока. Ето защо промяната, която Апостолът извърши в строежа на вътрешната организация през есента на 1872 год., дойде и се наложи като една естествена необходимост, резултат на натрупан опит и на извървян път.

Кои бяха причините, които наложиха тая промяна? Преди всичко, революционната мрежа се бе разрастнала извънредно много. Нуждите на движението се увеличаваха непрестанно, а цялата работа, огромна и разнообразна, лежеше върху плещите на Апостола. Той вършеше всичко и „държеше в ръцете си цялата организация“.⁵¹ Тая тежка задача не бе вече по силите на един само човек. И при най-добра воля, и при най-големи усилия Апостолът не можеше докрай сам да върши всичко.

От друга страна надеждите, които възлагаше на своите помощници, не се оправдаха. Разочарованието дойде твърде скоро. Макар тяхната поява да отговаряше на нагледните нужди на движението, те не можаха да израстнат до положението, което Апостолът искаше да им отреди, защото никой от тях не притежаваше неговите качества на революционер и водач. Той започна сам, сам остана и до края на своята дейност. „Още сжмъ сами“, пише Левски на Каравелов в края на октомври с. г., „не намерохъ чіовѣкъ комуто да прѣдамъ работата си, и азъ да ся залова за другото, щото и пары да ся намерятъ, по скоро, па и прѣдателыты ни да не сжществуватъ вѣче нїйдѣ изъ Българско!... Казахъ едному работата му го не допуща, пѣкъ да остави работата веднага ще ся компромитиралъ, а да ходи като менъ, не стиска му беру (страхгое). Другы има много, като Д. Общій, нъ асъ несмѣя да пушамъ хора да лжжятъ народа отъ каквжто не е работата и да казватъ че тїй вършатъ и че ся пращатъ отъ по-голѣмо мѣсто, а по умнытъ и за въ работж хора, като са по пооглѣдатъ въ таквїсь работницы и казватъ: това са шарлатанїи и прости работи“.⁵² Апостолът не можѣ да си намери достоен заместник, и в това отношение неговият план, за който втори път загатва, остана неосъществен.

Пълномощниците на Апостола имаха и едно друго неудобство: те бяха много лесно уязвими. Като външни

лица, тяхното присъствие в дадено селище можеше лесно да се забележи и да породи нежелано любопитство. Пътуванията им из селата и градовете привличаха вниманието на турците. Подозрението заплашваше всяка тяхна стъпка. Всеки момент те можеха да попаднат в ръцете на властта. Апостолът знаеше най-добре опасностите, които криеше честото прехождане на външни лица: трябва да „са работи помѣжду ви умно и скоро“, пише той на дейците в Пазарджик, „безъ да дохожда вънкашенъ чіовѣкъ да Ви подканя, чрѣзъ когото може да се издаде, а безъ него никакъ ако само не стане вътрешно предателство“.⁵³ Това съображение, както ще видим, той изтъква и в писмото си до Каравелов от 16 септември, а по-късно – и в наставленията си до околните центрове.

Най-сетне, пълномощниците струваха твърде много на организацията: за своите нужди те харчеха комитетски пари, и една значителна част от събраните суми отиваха по тяхната издръжка. При тежкото финансово положение на организацията и растящите нужди на движението не можеше да не се държи сметка за това обстоятелство. Липсата на средства бе един от най-важните въпроси, който занимаваше Апостола. Неговите усилия в това отношение обаче не дадоха желаните резултати и паричната криза стана хронически недѣг на организацията.

Тези бяха основните причини, които принудиха Апостола да се отклони още повече от принципа на еднотачието и да преустрои вътрешната организация на почвата на една по-голяма децентрализация. В писмото си до Каравелов от 16 септември 1872 год. той за пръв път говори за това преустройство, като същевременно излага кратко и ясно главните подбуди на това си решение. „Като излязохъ да разправа за горните баркотій, присѣдинихъ някой селца въ едно, (по-близни), дадохъ имъ редъ по който да са водатъ въ работата си сами помежду селата, безъ да има нужда да имса праца отъ Ц-тъ К-тъ чіовѣкъ начесто, отъ което може да са улови работата... и така земахъ вишегласието отъ сичкитѣ ч. комитети въ това окружіе за Окружній Центъръ... така искамъ да направа по сичко Българско, и тогава щеса върши съ помалко разноски,

поскоро, посигорно, и безгрижя, чи ще пропадне нѣщо въ неприя. рѣце“.⁵⁴

Апостолът дойде до тази идея наскоро след завръщането си от общото събрание в Букурещ и то около края на месец юли. В една записка от това време той бележи: „Центъръ за споразумяване! За отношението на Д. Общи. Тайни бележки съ воеводата и председателятъ. Пари за пушки и събирането имъ на едно мѣсто. Лъжи не трѣба“.⁵⁵ Тази бележка, рожба на прозорлива мисъл, съдържа заченките на идеята за реорганизация на вътрешната мрежа. Тя представя същевременно и един малък план, по който Апостолът преустрои посетне революционните окръзи и определи тяхното назначение. Той още не е установил всички подробности, но е съвършено на ясно върху същината на окръзите, в които крои да прегрупира организацията: те ще бъдат „центъръ за споразумяване“, връзките ще се поддържат с „тайни бележки“ и то само чрез председателя и войводата – военния ръководител, какъвто в реформата си Апостолът предвиди за всеки частен комитет.

Все по това време и Димитър Общи по свой път идва до мисълта за преустройство на вътрешната организация върху началата на една по-пълна децентрализация. Тодор Пеев в писмо до Апостола от 6 август изнася проекта и желанията на Общи по тоя въпрос: „Общиятъ ни каза, че са е срѣщалъ съ попата на Ил-лерически, съ когото са говорили, че за поголѣма здравина и напръдване на работите ни и за облекчение на грижите Ви, щото да можете да работите подѣятелно и по други страни, видѣло са е за прилично да са направятъ нѣкои мѣста срѣдоточия за своитѣ околии, на които да бждатъ нагледници и да издаватъ въ името на Централниятъ сичките нужни постановления и пр.“ Сам Пеев споделя горещо тази идея, още повече че Общи проектира и Етрополе за такъв център. Но „за това нѣщо“, завършва Т. Пеев, „трѣбува да имаме отъ Васъ писмено удобрение, чрѣзъ което става избира- нието“.⁵⁶

Няма нищо чудно в обстоятелството, че Д. Общи, който познава революционния опит и на други страни, идва по свой почин до идеята „да са направятъ нѣкои мѣста срѣдоточия на своитѣ околии“. Сигурно тази ми-

съл не е била чужда и на други някои от по-първите дейци на организацията, защото тя бе изтъкната преди всичко от опита, от развитието на движението и от нуждите на делото. Съобщението на Тодор Пеев обаче не ни дава основание да приемем, че авторството на идеята за революционните окръзи принадлежи на Д. Общи. И другите съображения, които се изтъкват в полза на това схващане, че „в Централния комитет в Букурещ не се е говорило никога за едно такова деление на организацията, щом Левски намира за нужно да пише Каравелову, кои са предимствата на новата система и че, ако тази идея бе излязла от Левски, Общи щеше непременно да я отхвърли, защото щеше да подозира, че е в негова вреда“,⁵⁷ не са достатъчно убедителни.

Преди всичко тази идея, както вече няколко пъти изтъкнахме, бе станала историческа необходимост. В своето развитие организацията вървеше неизбежно към нейното осъществяване, та Апостолът, който имаше най-жив усет за пулса на движението, нямаше нужда да заимствува идеята от Общи.

Предположението, че въпросът за промяната в строежа на организацията не бил разискван предварително в Букурещ, с нищо не доказва, че в това отношение Апостолът се е повлиял от Димитър Общи. Лабораторията на Апостоловите идеи бе не в Букурещ, а в България, където в разгара на работата и в развитието на борбата опитът бе най-добрият му съветник. Обстоятелството, че до това време той остава чужд на тази мисъл, няма никакво значение. Апостолът пристъпва към осъществяване на дадена идея тогава, когато сам се убеди в нейната необходимост и целесъобразност.

Най-сетне, не можем да се съгласим и с твърдението, че ако тази идея бе излязла от Апостола, Общи щеше непременно да я отхвърли, защото би подозирал, че е в негова вреда. Преди всичко Димитър Общи не бе израстнал до положението да бъде съдия на Апостоловите идеи. Неговото своеволие почиваше на властолюбивите му стремежи и на една вродена недисциплинираност. При това той преследваше свои цели и не знаеше как Апостолът ще проведе замислената реформа. Едва когато разбра, че тя се обърна против него и не оправда надеждите му, той се опита да пречи на Апостола.

Различието в подбудите, което откриваме у двамата по тоя въпрос, ни кара да мислим, че те са дошли съвсем самостоятелно и независимо един от друг до тази идея. Обхванал въпроса в неговата дълбочина, Апостолът изхожда единствено от нуждите на организацията и интересите на делото. Д. Общи, под благовидния повод да се облекчи работата на Апостола, за да може „подфятелно“ да работи „по други страни“, цели да разполага неограничено в своя център и, разбира се, ако обстоятелствата позволят, да разшири своето влияние и върху съседните „сръдоточия“, които ще се създадат от организираните вече околии. Апостолът цели да постави организацията при по-добри, по-сигурни и по-икономични условия за работа. Общи гори от желание да задоволи своите властолюбиви стремежи. Въпреки всичката си ловкост, Тодор Пеев не е съумял да прикрие неговите действителни намерения, чиято крайна цел бе да отхвърли от себе си властта на Апостола.

Стремежът на Д. Общи обаче да си осигури по тоя път първенстващо положение в организацията не се оправда. Докато той разчиташе, че в новите организационни „сръдоточия“ ще господствуват отделните организатори, Апостолът целеше между другото, щото частните комитети „да са водатъ въ работата си сами помежду селата, безъ да има нужда да имса праща отъ Ц-тъ К-тъ чіовѣкъ начесто“. Освен това той установи пряка връзка между окръжните центрове и Централния комитет, и Общи се видя „изолиран, отстранен, излъган в надеждите си“.⁵⁸ Идеята, на която толкова много разчиташе, се обърна срещу него. В своето озлобление той се опита дори да противодействува на Апостола, като се помъчи да разстрои първия, Голямоизворския окръжен център, и сполучи да убеди някои частни комитети да не влизат в новосъздадения революционен окръг. Апостолът, който разбира много добре подбудите на своя помощник, пише по тоя повод на Каравелова: „Като видя че земах въче вишегласіето за Центъръ въ онова Окрѹжіе, и неще може да прави по негово (да се разпорежда по своя воля, н. б.), то той въ други единъ ч. к-тъ, казал имъ даса не присъединяватъ съ окрѹжниятъ Центъръ, а неznamъ де!“⁵⁹ Апостолът бе дълбоко убеден в необходимостта от провежданата вече реформа

и нищо не можеше да го възпре по пътя на нейното осъществяване. Не го възпря и разгромът, който настъпи наскоро след последното безумие на Д. Общи, не го възпряха и големите опасности, които заплашваха неговия живот в последните месеци преди залавянето му. Противодействието на Общи и непрестанните му своеволия дадоха повод на Апостола да ускори подетото дело. „Рекохъ по напрѣдъ“, пише той на Каравелова четиринадесет дена след обира на хазната, „да състава въ Българіѣ и Тракіѣ съ нѣколко окружны центра, които центра да зематъ и даватъ съ своитѣ си дѣла, щото подъ тоя начинъ ся работи съ по-малко разноска по скоро и най сигурно за да не бы пропаднала работата въ неприятелскы рѣцѣ“.⁶⁰

Първият революционен окръг бе уреден в началото на септември 1872 год.⁶¹ В него влязоха петнадесет частни комитети (12 селски и 3 градски – Орхание, Тетевен и Етрополе)⁶², повечето от които се намираха под влияние на Д. Общи. За център на този окръг Апостолът избра село Големи Извор, Тетевенско, а не града, който носеше името на основателя на турската държава в Европа, Орхан, както се мислеше и приемаше досега. Кои бяха съображенията на Апостола да направи този избор и как сме дошли до това заключение, ще видим в бележките на следната глава. На 25 октомври Апостолът основа втория революционен окръг, Пазарджишкия.⁶³ В неговите предели, освен Пловдив, влизаха селата и градовете на северозапад, запад и юг от Пазарджик. На 6 ноември и Стара Загора стана център на отделен революционен окръг.⁶⁴ В пределите на новия център Апостолът включи Чирпан, Нова Загора и Казанлък „със своите околности“.⁶⁵ Сливен бе обявен за окръжен център на 9 ноември.⁶⁶ Областта на тоя окръг бе най-обширна. Той обхващаше Котленско⁶⁷, Ески Джумайско (Търговищенско), Осман Пазарско (Омуртагско), Провадийско, „Аджиолу-Пазарджишко“ (Добричко), та дори и Тулчанско.⁶⁸ За организатор на окръга Апостолът избра Таньо Стоянов, когото снабдява с пълномощно на 15 ноември.⁶⁹ За Тулчанско обаче, като най-отдалечено, той отрежда отделен организатор, когото познаваме само с псевдонима му – Иван Муратооглу Афъзаа.⁷⁰ През втората половина на месец ноември и Търново бе про-

възгласено за революционен окръг. Относно по-точната дата на това събитие трябва да отбележим, че то е било свършен факт преди 21 ноември, защото на 22 с. м. Апостолът пише на сливенци: „На 21-ѝи тѣкущаго пристигна една поща отъ Търновскыя окръженъ центъръ...“⁷¹ За обсега на тоя окръг можем да съдим от пълномощното, което Апостолът дава на Хр. Иванов още на 25 юли 1872 год. „Особито опредѣля са за тѣя мѣста у частни(те) комитети: Асланоолу Асланъ, Бору Иленчинецъ (Лясковец), Петко Паровъ (Трявна), Вичо Севлиевецъ, Кючюкъ Мехмедъ Търновалж (Севлиево) и х. Бекираа Стамбоолу“.⁷² Най-сетне последният град, който Апостолът удостои с честта да направи окръжен център, бе Ловеч, неговата бивша столица, за което съдим от последното му писмо, изпратено две седмици преди да бъде заловен.⁷³ Може би Апостолът е възнамерявал да уреди и други някои окръжни центрове измежду подеятелните частни комитети, обаче събитията, които настъпиха, не му дадоха възможност да изпълни тия си намерения. Но и тия окръжни комитети, които той има време да образува, се наложиха като естествени административни центрове и обхванаха почти цялата революционна организация. Те запазиха и по-късно своето положение на революционни средища, макар и да промениха първоначалния си вид. „Принципът обаче си остана същият“.⁷⁴ И те, както е известно, играха голяма роля в историческия път на българското освободително движение.

Едновременно със създаване на революционните окръзи Апостолът изработи и основните положения, в чиито рамки трябваше да действуват новите организационни формации. Заедно с това той установи в обширни упътвания и всички подробности във връзка с административно-организационната работа на комитетите при новото положение. По този път през есента на 1872 год. революционната организация доби следния вид: и занаяд частните революционни комитети остават основни клетки на комитетската мрежа. Те се ръководят от председател и „главнокомандующій юнакъ“, който е военният началник на организацията. Всяко организирано селище носи лъжливо име. Всеки частен комитет трябва да води свой дневник,

в който ще се отбелязва всяка проява на комитетските членове: „въ кой денъ постъпж, кога какво дава и кога каквото зло или добро е направилъ“.⁷⁵ В същия дневник се вписват всички решения и вътрешни действия на комитета.⁷⁶ Членовете се записват не със собственото си име, а под определен номер. Срещу всяка внесена сума комитетът ще издава разписка, на която „трябва да има ударенъ печатъ отъ сжщо-то мѣсто, подъ дѣто зависи“,⁷⁷ който трябва предварително да бъде одобрен от окръжния център.

Окръжните центрове обединяват под своя власт всички частни комитети от дадена област. Те представляват подчинените им организации пред Централния комитет. Първото задължение, което Апостолът им поставя, е да приготвят „тайни войници“, които трябва да бъдат „решителни и постоянни юнаци“ и ще се „намирятъ за въ всякакъвъ случай“.⁷⁸ За по-добра контрола окръжните центрове избират „свободни работници да свързватъ изкуствено на всичкото това окружие селата, и по малките градове“.⁷⁹ По този начин външните организатори стават излишни. Чрез местни дейци окръжният център извършва цялата организационна работа в окръга.

Всеки окръжен център води две книги, „двѣ кондики“, от които едната е ключ на другата. В първата, ключа, се записват действителните и променени имена на организирани села и градове, както и същинските имена и псевдоними на председателите и командущите юнаци на частните комитети в окръга. Окръжният център не познава другите членове на частните комитети, които, както видяхме, се записват под номера. Той познава само председателя и командущия юнак, чрез които поддържа връзка и които са отговорни пред него за дейността на комитета. Втората книга се води от окръжния център. Тя е един вид дневник, в който подробно се записват „на сѣко село всичкы-ты му работи – селото отъ кога е постъпило, кога какво е принесло и какво изработило, въ коя година месецъ и день“.⁸⁰

Частните комитети дават от време-навреме сведения на окръжния център за броя на новопостъпилите членове, „колкото сж прыдобивали“, разбира се, без имената им, както и кратък отчет за всички свои решения

и действия. Те кореспондират със своя окръжен център само с лъжеимена.

Окръжният център „сжщо така отъ време на времъ“ събира „печялата отъ кжмъ пари“,⁸¹ като срещу получената сума издава разписки с печата на Централния комитет, което показва, че тия пари ще отидат в касата на последния. Като става дума за пари, нека отбележим, че Апостолът не бе се отказал от идеята си „секи членъ по скоричко да глѣда да принесе десетокъ-тъ си отъ сичко-то си иманіе веднажъ за съкога“, която и сега поддържа в писмата си, с които урежда революционните окръзи.⁸²

Окръжният център разрешава и по-дребните въпроси от организационен характер „по най-добри разглѣждания“. ⁸³ Смъртните присъди обаче се одобряват от Централния комитет: „Относително до смъртно наказание ще са явява и въ Ц-тъ К-тъ ако врѣмето допусни, инакъ! за сяка смъртъ, ще са иска отговоръ (фактично)“, ⁸⁴ т. е. за всяка смъртна присъда, изпълнена поради важни и бързи обстоятелства без предварително одобрение на Централния комитет, ще се дава мотивирано изложение.

За всички доходи и разходи, както и за всички събития из живота на комитетите в окръга, окръжният център прави отвреме-навреме равностетка, която изпраща на Централния комитет. Най-сетне, окръжните центрове могат да влизат във връзка помежду си, да се насърдчават и подканят в работата си, която така ще „върви умно посърчено (и) сигурно“. ⁸⁵

Така очертан, планът за преустройство на вътрешната организация, замислен и проведен от водителя на движението, не нарушава основните законоположения на устава. В тоя смисъл схващаше и сам Апостолът извършената промяна. „Внимателно бързайте!“ пише той на Гол. Изворския окръжен център, „и нищо отъ предѣлите на уставътъ няма да вършите! а по съдържаніето му, всичко трябва да са върши и скоро!...“ ⁸⁶ И все пак, като създаде революционните окръзи или окръжните центрове, както сам ги нарича, Апостолът внесе нещо съвсем ново в строежа на организацията. Вътрешната система на революционното движение се поставя на нова основа: бе предпочетен принципът на децентрализа-

цията. „Ц-тъ Комитетъ“, завършва Апостолът пълномощното на сливенския организатор Таньо Стоянов, „със сичките речени мѣста (цялата област на Сливенския революционен окръг, н. б.) ще зема и дава чръзъ Окръжниятъ центъръ за сичко, слѣдователно и съки единъ, за каквото и да иска да се отнесе до Централниятъ Революционній К-тъ, нѣка се отнесе чръзъ Окръжниятъ Центъръ“.⁸⁷ Но и тая промяна, колкото и дълбока, не бе проведена в противоречие с духа на устава. Наистина, Апостолът даде голяма свобода на действие на новите организационни единици, но все пак те останаха под цялостния надзор и пълна зависимост на Централния комитет. По този начин Апостолът целеше не само да облекчи своето положение, но, като даде простор на местния почин, да засили същевременно и чувството на лична отговорност у ръководящите центрове. Така той съумя да постигне по-пълно единство, по-добра дисциплина и по-голяма сигурност.

На пръв поглед нещо ново внесе Апостолът и с премахване на организационните пълномощници и въвеждане на военен ръководител във всеки частен комитет. В същност, при новия ред организационните пълномощници станаха излишни. Апостолът обаче не ги премахна окончателно. На 9 ноември, както видяхме, той основа Сливенския окръг, а на 15 с. м. издаде пълномощно на Таньо Стоянов за сливенски окръжен организатор. Христо Иванов също така запази положението си на окръжен организатор в Търновския окръг. Проведената реформа целеше не толкова да освободи движението изобщо от областни организатори, а да го запази от произволите на самозабравили се деятели. Ето защо при новата система се предпочитаха за организатори местни дейци, „свободни работници“, които при това бяха подчинени на окръжния център, който единствен представлява окръга пред Централния комитет. В пълномощното на Таньо Стоянов Апостолът изрично бележи, че упълномощеният от него организатор „зависи“ от окръжния център, с когото „ще зема и дава за сичко“.⁸⁸

Що се отнася до военните ръководители или командващите юнаци, както ги нарича Апостолът, и те не бяха нещо съвсем ново. Те се явиха като приемници на

войводите, чиито чисто военни задачи са посочени в чл. 20, гл. IV на устава. Новото е, че сега Апостолът предвижда всеки комитет да има военен ръководител, комуто отреди още по-ясно и отговорно положение в местните организации.

Останалите нововъведения, като оставим настрана тия от чисто административно естество, не се различават от съответните положения в устава и доколкото има известно различие, то се наложи във връзка със създаване на окръжните центрове. Така, според чл. 8, гл. IV на устава, касиерите на частните комитети държат парите, които „ще да са даватъ на главниятъ касиеринъ само по заповѣдта на централния комитетъ“. При новата система, както видяхме, организационните средства, събрани от частните комитети, се внасят в окръжния център, който ги препраща в Централния комитет.

Според устава всеки частен комитет „приготвява хора за бой“ (чл. 9, гл. IV). Сега тая задача се възлага на окръжния център, който трябва да приготви „тайни войници (решителни и постоянни юнаци)“.

Преди промяната Централният комитет, т. е. Апостолът, се занимаваше с всички въпроси в живота на организацията. Сега по-дребните разправи се възложиха на окръжните центрове. По отношение на смъртните присъди Апостолът запази изцяло положението, което бе възприето и от устава (чл. 3, гл. IX), като даде възможност при особени обстоятелства да се действа и без предварително одобрение от Централния комитет, комуто впоследствие обаче трябва непременно да се изпрати мотивирано изложение за всеки отделен случай.

Без да се задълбочаваме повече в излишни съпоставки, трябва да подчертаем, че извършената промяна означава един безспорен напредък не само в развоя на вътрешната революционна организация, но въобще в развитието на освободителното дело. Тя се наложи като неизбежна стъпка, резултатът на изминат път и на организационния гений на Апостола. Обстоятелства обаче, които настъпиха в живота на организацията още в самото начало на новата система, смутиха нейното осъществяване. Апостолът nemá време да развие и усъвършен-

ствува революционните окръзи в една по-улегнала и цялостна система. Смъртта не му позволи да изкара до край започнатото дело.

III.

След като основа в началото на септември първия революционен окръг и по този начин наред с другите цели, които си постави с това преустройство, се опита да освободи Тетевенско и Орханийско от фаталното влияние на Д. Общи, Апостолът отпътува за Южна България. До 16 септември той все още не бе минал Балкана, защото на тая дата, без да ходи във Враца, упълномощава Мито Цвятков да уреди прехождането на комитетски хора и писма през Лом и Оряхово, както и да наглежда Врачанския комитет.⁸⁹ Водачът на националната революция, който представлява и Централния комитет в България, не допуска, че Димитър Общи, когато не можа да види, но предупреди чрез Стоян Пандурина да не напада в тоя момент държавното съкровище, ще се одързости да пренебрегне неговата воля, неговата заповед. Може би, ако не бе толкова сигурен, Апостолът щеше да остане в Орханийско, за да предотврати по някакъв начин акцията на Общи. В дадения момент обаче той не намира основание да действа по тоя път. Не само защото не допуска, че Общи в своята самозабрава може да отиде до там, но и защото бе отнесъл вече въпроса за своите отношения с него до Централния комитет в Букурещ, чиято присъда очакваше всеки момент. Сега, когато познаваме основно Апостоловите писма до Централния комитет от 25 август и 16 септември и имаме пред вид създадите се вече отношения, трябва да признаем, че той не можеше да постъпи по друг начин. Ето защо, докато очаква решението на Централния комитет, Апостолът прехвърля Балкана и отива в Тракия, за да проведе новия план на преустройство на вътрешната организация и между южнобългарските комитети.

През втората половина на септември до към средата на октомври той обикаля Средногорието. Трябва да признаем, че за тоя сравнително не малък период от време – повече от месец – не са запазени никакви

данни нито от Апостола, нито от негови съвременници. Но несъмнено тук някъде той научава за обира на хазната при Арабаконак. Тука вероятно получава и тревожното писмо на председателя на Ловчанския комитет от 7 октомври. Далеч още преди турците да бяха направили каквито и да било разкрития, в Ловеч бяха обзети от паника. „Отъ нашите баджеци цървули нема да станатъ“, пише му председателят на местния комитет. „Сичкыти ся исплашили отъ една тупурдия, а по нататъкъ незная що ще бжде“. Но и самият той не знае какво да прави: „Сичко на мене облѣгнало, пакъ азъ безъ да знамъ сичко, и безъ да можъ сичко нищо не можъ да сторж. Въстници ти стожтъ у мене, както и другы-ти книги. Не зная кому и какъ да ги разпратж“. Той или не е в течение на работата на комитета, или пък няма пълномощно и не знае как да постъпи. Членовете на комитета в Ловеч „мыслятъ“, че Апостолът не трябва да се явява „скоро“ в града им, „защото ги е страхъ“. Но сам той, председателят, е на друго мнение: „Мене ако пыташъ, азъ бы рѣкълъ да додишь да ся споразумѣйми какво и какъ има да работимъ“.⁹⁰

Апостолът обаче не смята за необходимо да се връща сега в Ловеч. Той току-що започваше своята реорганизационна обиколка в Тракия, а освен това председателят на Ловчанския комитет му бе изпратил заедно със своето писмо и цялата комитетска кореспонденция, получена до тая дата в Ловеч.

Към края на месеца Апостолът напуска Карлово и на 25 октомври се озовава в Пазарджик. Тука той провъзгласява местния комитет за средище на революционен окръг и дава упътвания за работата на новосъздадения втори окръжен център. Писмото, с което урежда Пазарджишкия революционен окръг, носи същата дата. Това обстоятелство ще трябва да си обясним с предположението, че то е писано не в Пазарджик, а по-рано, тъй като в началото на писмото, преди обръщението, Апостолът е прибавил „Тукъ“.⁹¹ Очевидно, той сам е отнесъл своето писмо, което оставя за ръководство на новия окръжен център. Върху самата дата, 25 октомври, на която е бил в Пазарджик, откъдето е датирали и въпросното писмо, не тежи никакво съмнение. Тая увереност градим не толкова на сметката, в която е отбеля-

зал последователно всички комитети, които посещава през последната си обиколка,⁹² но на следната ясно датирана бележка: „Пазар. Пріемамъ 12 коли по 8 билета централни отъ № 109 25-ый 8-врія 872“.⁹³

След като напуска Пазарджик, той се бави известно време в Панагюрище, Копривщица и Стрелча, а на 29 и 30 октомври е вече в Пловдив. Оттука той изпраща две писма: едно до комитета в Пазарджик, друго — до Каравелова. Апостолът поверява най-близките си намерения на пазарджишките революционери и ги подканя да събират пари „колкото можитѣ по вѣчко та да ся види за горныты нужды защото неможя лѣсно да утида пакъ (във Влашко, н. б.), може и никога? та пари! пари!...“⁹⁴ Д. Т. Страшимиров тълкува това предчувствие на Апостола „с вестта за арестите в Орханійско“, която „е стигнала до него и смущава духа му“.⁹⁵ Колкото и да е близко до ума, това твърдение не се покрива от фактическите обстоятелства на момента. Наистина, до края на октомври всички участници в нападението при Арабаконак бяха изловени, но едва ли до това време Апостолът ще е знаел нещо положително във връзка с направените разкрития. А освен това, в писмото си до Каравелова от 30 октомври, писано в Пловдив, той с нищо не дава повод да мислим, че е осведомен вече върху събитията, които се разиграваха в Северна България. Мъчно можем да допуснем, че той не би известил Каравелова, ако знаеше нещо за извършените до това време арести на комитетски хора. В разгара на най-големите разкрития той му съобщава, че са го известили за пристигането на изпратения от Букурещ „чловѣкъ нарочно до менѣ“, с когото не можал да се срещне, но който чрез тракийската поща му предал желанието на Централния комитет да отиде поскоро във Влашко. И сам Апостолът се готвел да отиде, за да уредят работите, за които му писал по-рано, като въпроса за военното училище и пр., но решил да остане още за известно време в България, докато състави „нѣколко окружны центра“. По-нататък, след като му изповядва мъката си, че още е сам и че не е намерил човек, комуто да повери работата си, той предполага до 30-38 дена да бъде във Влашко. Най-сетне, след като дава сведения за Т. Райнов, който бил назначен за упра-

вител на железницата в Пловдив, Апостолът поздравява Каравелова от домашните му, с които се виждал в Копривщица.⁹⁶

Може би още отначало Апостолът предвижда неизбежния край на събитията, които Общи така лекомислено предизвика; в своето предчувствие, сигурно, той вижда сега по-ясно от всеки друг път и жребия, който съдбата отреждаше за него. Но все пак от писмото му до Каравелова става явно, че до 30 октомври той не знае още нищо за разкритията, които последваха обира на хазната. И затова продължава спокойно своята обиколка из Тракия.

От Пловдив Апостолът се запътва към Ени махле (сега Гарваново), Хасково, Чирпан⁹⁷ и на 6 ноември пристига в Стара Загора.⁹⁸ В Хасково, където отива за втори път, той полага сега основите на местния революционен комитет. Със съдействието на Петър Берковски, приятел на Апостола още от Бялград, и Стоян Заимов, и двамата млади учители по това време в Хасково, „цветът на хасковската младеж“,⁹⁹ влиза в редовете на революционната организация. Освен старите познайници и съмишленици на Апостола – Христо Златарев (баща на проф. Асен Златарев) и Нестор Марков, „които бяха пробудили духа на българизма в Хасково“, в комитета влизат още: Щерьо Вапцаров, Д. Стойнов, Димитраки поп Стефанов, Георги и Михо хаджи Иванчеви Минчеви.¹⁰⁰

В Стара Загора Апостолът не се бави много: провъзгласява местния комитет за окръжен център и през Нова Загора се отправя за Сливен. На 9 ноември той е вече в хайдушкото гнездо на своя войвода. Същия ден обявява и Сливенския комитет за средище на революционен окръг, дава необходимите напътствия¹⁰¹ и през Ичера отива в Котел, крайния пункт на неговата последна обиколка.¹⁰² Едва тук, доколкото може да се вярва на местните спомени, той узнава за станалите разкрития и извършените арести, и понеже полицията в Котел го търси „под камък и дърво“, в два часа през нощта напуска родното място на своя първоучител в политическата борба. На 14 ноември, както се вижда от една негова квитанция, издадена на същата дата,¹⁰⁴ той се озовава наново в Сливен. И оттука, пак по стария

път, заминава незабавно за Ст. Загора, където пристига не по-късно от 20 ноември. На следния ден тук го намира пратеникът на Търновския окръжен център, отец Матей Преображенски, който му донася две писма от Каравелова.

Писмата се получават в Търново през първата половина на ноември. „Въ това време приехми отъ Каравелова отъ Букбрешъ едно писмо за Левскій“, бележи Христо Иванов в своите спомени, „което говори ватре тай щомъ приемнишъ писмото ми вдигай знамето за бунтъ, и много чудно ни са виде като ощи нисме направили нищо пригответено за бунтъ“.¹⁰⁵ Христо Халачът отнася писмото в Ловеч, но като не намира там Апостола, връща го обратно. След 3-4 дена донасят и второто писмо на Каравелова. Тогава от Търново изпращат двама пратеници, „две пощи“, за да дирят Апостола: Христо Халачът заминава за Сливен, а отец Матей – за Стара Загора.

В първото си писмо от 30 октомври Каравелов подканя Апостола да употреби „всичкитѣ си сили“, за да освободи по насилствен начин „отъ турскитѣ рѣце затворницитѣ, защото инакъ ще бѣде всичко предадено“.¹⁰⁶ На тая мисъл, както ще видим, за известно време и сам Апостолът не е чужд. Във второто си писмо от 1 ноември Каравелов вече настоява повелително да се обяви революция: „Брате В... По прѣди ви писахме и подканихме на подвигъ, но нѣкакъ си опипомъ. Сега ви обаждаме, че обстоятелствата изискватъ безъ друго куражъ от ваша страна и подиганіе на революціята. Причините които и ти можешъ да познавашъ, не ще ме да ти разказваме, а обаждаме ти само, чи трѣба да вървишъ на бой безъ да губишъ ни минута. На сичкитѣ тѣдѣвашни юнаци са писа и щатъ да заминатъ от срѣща. Надѣваме се за помощъ и от С.(ърбия, н. б.) и Ч.(ерна гора, н. б.)“.¹⁰⁷

Съображенията на Каравелова и на другите членове на Централния комитет в Букурещ са ясни. Революционните водачи в чужбина мислят, че тъй като разкритията в София могат да доведат до пълен разгром на цялата организация, изградена с цената на толкова усилия и жертви, то да се използва постигнатото досега и се вдигне народа срещу своите потисници. В едно

друго писмо от същото това време (2. XI.) до Георги Живков, когато подканя, без да губи ни минута, да събира „колкото можете повече дружина и минавайте отсрѣща да дигнете народатъ срѣщу сегашните прислѣдувания, и да избавите страждущите“,¹⁰⁸ Каравелов излага в три точки мотивите, които са наложили това становище на Централния комитет. „Ако наши отъ тука не минатъ и не дигнатъ народатъ, който е отчасти готовъ, но безъ заповѣдь не смѣе нищо да направи, то нашите неприятели ще мжчатъ, ще сждатъ и наказватъ свѣтатъ не като политически престѣпници, а като прости хайдуци. Това е едно нещастіе, но има и други още двѣ: второто е, че ние на всегда загубваме довѣрието на народатъ, кого веќе не можемъ на никакъвъ начинъ да вкараме въ революция; третото е, че Европа неще да земе никакво участие въ разглеждането на сждатъ на толкова си нещастни работници и ще мисли че ние сме далѣче отъ да бждеме способни за граждански права, и тогава ето ти Бжлгарската работа искарана пакъ проста, а Бжлгарете мжчени до неизвестенъ степенъ“.¹⁰⁹

Тия съображения, романтични в основата си, отразяват от една страна смущението, което бе обзело вече духовете, а от друга – загрижеността за жертвите и бъдещето на народа. Надеждите в Европа, както и вярата, че съседите ще се притекат на помощ, подхранват на свой ред съзнанието за необходимостта от незабавна революция. Отдавна откъснати от родината, непознаващи достатъчно добре нито силата на противника, нито възможностите и подготовката на народа, Каравелов и останалите членове на Централния комитет не можеха да вземат друго решение.

Апостолътъ трябваше да разбие тия напразни надежди. Неговите основни разбирания в това отношение бяха отдавна установени: националната революция може да се обяви само тогава, когато изгледите за нейния успех бъдатъ най-големи. Този успех обаче би могълъ да се осигури при наличността на две условия: ако революцията бъде подготвена преди всичко вътрешно, и ако народътъ в своето мнозинство, въоръжен и подготвен, сам поеме в ръцете си делото на своята свобода. Апостолътъ в никой случай не би поел рисковете на една революция, ако народътъ, по израза на Каравелова, бе

само „отчасти готовъ“. Апостолът, който от години вече обикаля цялата страна, познаваше най-добре тази подготовка и можеше най-вярно да съди за успеха, който би имала една народна революция в дадения момент. Впрочем не само той, но, както имахме случая да видим, и по-първите хора на организацията имаха съзнание, че народът не бе готов за революция.

Не по-зле от Каравелова Апостолът разбира ролята на психологическия фактор и сигурно по-ясно предвижда сетнините от събитията, предизвикани с нападението при Арабаконак, но да се дигне народът за борба, не стига само да се издаде „заповѣдь“ за революция. Колкото и мъчително да отекуват в душата му събитията в Орханлие и София, те не му дават достатъчно основание да заложи бъдещето на целия народ. Той има дълбока и несломима вяра в това бъдеще, за да не се откае или уплаши от една временна и частична несполука и да повлече народа в бездната на неизвестността.

Както си спомня читателят, Апостолът не отрича съвсем чуждата помощ и не се отказва дори от помощта на „гяволътъ“, ¹¹⁰ но преди всичко и изцяло разчита на собствените сили на своя народ, „нашите задружни сили“, както сам се изразява, срещу които „неможе противостоя и най-силната Стихія“. ¹¹¹

Ето защо Апостолът отговаря отрицателно на Каравелова. Но за да не би в Букурещ да го упрекнат в нерешителност или пък че заинтересувано налага своето лично мнение, той накара комитетите сами да отговорят. Те трябваше да решат готови ли са и желаят ли да въвлечат народа в една революция, която няма изгледи за успех. На 21 ноември през нощта Старозагорският комитет се събира на заседание и под председателството на Апостола, „който ни прѣдстави на разискване горното писмо“, пръв отговаря на Каравелова. „Следъ едно дълго и серіозно размишленіе върху рѣченно-то писмо“, известяват старозагорските революционери комитета в Сливен, „нашето мненіе бѣше съвсѣмъ противно. Отъ истина ній не познаваме отъ близо причинитѣ, кои-то извикватъ толкози скоро избухваніе-то на Революція-та, обаче ный мислимъ че днешны-ти обстоятелства не бы сж промѣнили толкозъ скоро: непріятелятъ не ще ся усили до тогасъ; до когато ный бързаме малко много да

ся приготвимъ. Помощь-тж на Сърбія и Черна-гора ный разбираме само тогасъ, когато сж вплетени въ бой съ непріателя“. В този дух старозагорци написват и писмото си до Централния комитет, пред който настояват, „ако е възможно да ся предвари за сега пламваніе-то на Революція-та поне до една година“, защото „и спорѣдъ наставленіа-та на Асланъ Д-олу и най извѣтрѣліятъ чол(ов)ѣкъ не би повѣрвалъ, че е възможно да излѣзе съ сполука таквозъ бързо движеніе, когато ный въ нищо още не сми пригѣтвени“. И след като изказват своята увереност, че по тоя въпрос мнението на сливенци не се различава от тяхното, по заповед на Апостола, дават им наставления за начина, по който трябва да пишат и те от своя страна на Централния комитет в Букурещ, като им обръщат внимание, че е необходимо да сторят това, което, впрочем, „ще ся направи отъ сички-тъ частни Комитети, колкото е възможно по-скоро, за да знае Ц. Комитетъ съ какво има да разполага и да прави по точны смѣтки-тъ си“.¹¹²

На 22 ноември, в деня, когато старозагорци изпращат своето писмо до Сливенския комитет, или един-два дена по-късно, Апостолът напуска града и, придружен от отец Матей Преображенски, се отправя към Чирпан и Пловдив. Търновци бяха поръчали на своите пратеници, когато намерят Апостола, „да го не оставатъ да ходи, но или да седи на едно место или да го доведатъ чи даго префарлимъ въ Влашко“. И затова „Оче матея“, продължава своя разказ Христо Иванов, „ходилъ следъ него до Филибе и като са маялъ тамъ неколко дена по Перушица и по другите села, казалъ на оче матея иди въ Карлово при еди когоси и ма чакай тамъ единъ два дена ази ща дода“.¹¹³ Отец Матей го чакал четири дена, но тъй като турците почнали да гледат с подозрение на него, оставил му бележка и се завърнал в Търново.

От Пловдив Апостолът не тръгва веднага за Карлово, а се отправя за Пазарджик, където на 28 ноември издава разписка за внесените му от местния комитет 1280 гроша.¹¹⁴ Оттук, по-близо до София, той крои планове да освободи по насилствен начин запрените комитетски хора, но мисълта, че по този начин може да усложни положението и отдалечи още повече деня на народната революция, го кара да се откаже от това си

намерение. „Азъ можяхъ“, пише той по-късно на ловчанци, „да ги отървж, току щомъ са научихъ но ще са развали голямата работа която е вѣче дошла да са види на видело, отсвѣнъ това, извести са и чи ще ги пуснатъ сичките, отсвѣнъ обирачите на пощата. Затова и въспряхъ работата назадъ, чи ще бжде по-добре. Па ако тѣй останатъ въ затворъ, скоро е, съ революціята заедно да си ги земемъ неповредими“.¹¹⁵

Апостолътъ иска преди всичко да се осведоми подробно и точно върху положението и за тая цел оттука някъде изпраща нарочен човек до София, който „да разбере точно работите“¹¹⁶ – какъ са е предала работата изъ най напредъ кой кои е предалъ, кому какъвъ е билъ истиндакатъ (разпитат, н. б.), именно затворените, кои сж, отъ де са, подъ какъвъ затворса, и сждбата имъ за какво сочи?... Дѣйствиѣта на тая работа“, пише той на Д. Трайкович, когото мълвата в първо време подозира в предателство, „точно да опишете, отъ първиятъ день, до сега, кога каксае осждадало въ конакътъ“.¹¹⁷ Апостолътъ иска писмен отговор, който да се предаде на пратеника му извън града. От София пратеникътъ ще заминне за Орхание, откъдето също така иска да знае „точно“ как „са станали работите“,¹¹⁸ и заедно с местния куриер на организацията, Дидьо Пеев, ще чакат Апостола в Ловеч, „и тамъ като додатъ, никому няма да казватъ, че азъ ще примина призъ тамъ“.¹¹⁹ От писмото, което по същия пратеник провожда до орханийци, се вижда, че той вече е решил да замине за Влашко, като се отбие в Ловеч. След последното си недоразумение с Каравелова, той има сега нов и твърде важен повод да ускори това заминаване.

Последните събития накараха Апостола да се замисли и върху необходимостта от по-скорошно обявяване на въстанието. „Свободата е близо“, пише той на орханийци, „отивамъ на мястото, за да се опредѣли денжтъ вѣче“.¹²⁰ Напразно бихме търсили в това съобщение на Апостола отстъпление от неговото първоначално становище и приближаване до гледището на Каравелова. И сега той си остава убеден противник на една прибързана и неподготвена революция. Все от това време той пише на Христо Иванов: „Вѣче разбрали стѣ вънкашното положеніе че сме луди безъ друго да вървимъ на

бой което мисла да сте съобщили досега дето вѣче знайте! ако ли ни сте, то ще съобщите на сякаде и ще съобщите какво сега революцията я отблжснхмѣ за някой мѣсець и другъ“.¹²¹ В случая Апостолътъ иска повече да насърдчи дейците и затова пише на изворци „да вървятъ напредъ, безъ да изгубватъ куражътси“,¹²² като същевременно се чувствува длъжен да им обясни, защо е отложил революцията. След като ги известява за писмото на Каравелова, което нарича „неразбрано“, той им посочва главната причина, поради която се е въздържал да хвърли народа в огъня на революцията: „Отъ кжмъ чисто оржжіе, нямаме никжде нищо“.¹²³

Що се отнася до целта на предстоящото му пътуване във Влашко, тя е ясна: Апостолътъ иска да изложи пред Централния комитет „всички свои доводи за и против скорошно въстание“, и след като въпросът се разгледа в неговата цялост, „тогава чак да се вземе съответното решение“.¹²⁴ На 12 декември той пише на изворци: „Напредъ и небоитесь. Нека Българското юнашко око са не бои вѣче отъ мжките на дрипавіятъ читакъ. Ето врѣмето са вѣчъ решава близо да докажимъ душманину, че Българинътъ не ще бжде вѣчъ робъ, а свободенъ. Ній членове на Централниятъ Комитетъ, збирамиса да определимъ вѣче врѣме за общо народно въстание, защото силно ни принуждава вънкашното обстоятелство, безъ друго да вървимъ на Бой и минута да са не губи но това спираме за нѣкой мѣсець и другъ, до кжто са извести по сичките стърни на Българско, да са приготватъ отъ кжмъ Барутъ, куршумъ и пр. да дадатъ кой колкото пари вѣчи има, да вдигнитъ съ лихва кой колкото вѣче може, които пари най-много до два месеца да бждатъ готови, че щомъ пишемъ, да са донесатъ за дето ги поискамъ, та до като са нарежда работата за революція, да станатъ готови пушките и сичкіятъ други припасъ, и да са разнесе по мѣстата за дето е нужно, защото вдигнемли вѣче Народните Байраци, до тамъ е сичкото преуготовление“.¹²⁵ И сега, когато мисли, че революцията може да се обяви в по-късо време, Апостолътъ поставя тоя срок в пълна зависимост от общата подготовка на народа: „Азъ вѣче отвождамъ“, известява той пазарджичани, „да са срещна и съ другите членове на Ц-тъ К-тъ и ще глѣдамъ да са

върши работата по-най-добъръ редъ, и сигурность, и моите думи предъ другите членове, ще бъдатъ съобразно съ народатъ въ Българско, който мие, предъ очи въ сичко, за сполуката на нашата революция. Следователно, иска (се) да имате довѣрие въ мене чи азъ ще говора сжщото което виждамъ въ Народатъ, и чи ще глѣдамъ да права работи както са изискватъ за най-добре“. ¹²⁶ „Споредъ уставтъ“, пише Апостолътъ същия ден на ловчанци, „до кжтто са не видимъ че можимъ самички да си источимъ платното, няма да са дава гласъ за въстание“! Сега обаче обстоятелствата налагат да се действува по-бързо, за „да са не случятъ и други Орхански подобни работи“, които биха могли да станат причина за още по-голям разгром на организацията. Впрочем, в Букурещ предстои да се реши въпросът за „едно твърде скорошно въстание“. Членовете на Централния комитет се събират да дадат „по добъръ редъ на това въстание“, но „ако можимъ съ голяма мъжж отблжснж това времъ за някой месецъ повѣче, ще бжде работата много още подобра“. Във всеки случай, обявяването на въстание „няма да прехвърли“ повече от една година. ¹²⁷

На 1 декември Апостолът се запътва към Влашко. Но той не взима най-безопасния и най-прекия път, а се отправя за Ловеч, макар да бе осведомен още преди да тръгне върху големите опасности, които го очакват тука. В тия критични дни, когато единствен само той не губи ума си и запазва хладнокръвие пред разгрома, който заплашва цялата организация, неговата първа грижа е да подигне духа, да вдъхне повече вяра, да върне спокойствието и самообладанието у революционните дейци. Това той прави през целия път на своята последна обиколка из страната. Раната на организацията, предизвикана от последното своеволие на Димитър Общи, трябваше да се лекува и заздравя. И сега, когато се отправя да мине през Ловеч, седалището на Централния комитет за вътрешността, той иска преди всичко да вдъхне повече дързост и воля за работа в останалите на свобода дейци: „Днешната случка Ви са е предсказвала сто пжти чи може да бжде! срещу което изповодахте чи ще постоянствовате. Де Вие постоянството!... занаяпредъ дързость! запренити запрени,

а другите трябва да мислят че сж полагали клѣтва! Който не изпълнява клѣтвата въ която са е клѣлъ предъ Евангелието, т. е. въ вярата си и въ честа си, той е най нискиятъ, и гнусавиятъ чловѣкъ на свѣтатъ! По-добре е (за човека, б. р.) сто години мѣжки чесни, а нежели да тѣпчи честѣси, и вярата си!“¹²⁸ Ловчанци трябва да преодолеят своя страх и да не мислят само за себе си, но „както приписва уставатъ“, те трябва да помогнат на затворените си другари. В случая става дума не за насилствено освобождение, което той и сам е могъл да извърши, но се е отказал да го стори по причини, които вече изтъкнахме. Касае се, следователно, за възможната морална и материална помощ, която за сега могат да окажат на своите другари от затвора. В това отношение той дава добър пример на ловчанци, като на 18 декември сам изпраща на арестуваните съзаклятници 200 гроша.¹²⁹

Но Апостолът има и друга, много по-съществена причина, която го заставя да отиде в Ловеч. Той трябва да прибере комитетската архива, както и всички суми, които местният комитет съхранява: „и да вдигна сичко щото има до сега въ Вашиятъ градъ, по причина че Д. Об. познава сички Ви!“¹³⁰ Освен това председателят, у когото „има принесени отъ други комитети пари“, употребил сумите или част от тях за свои частни нужди: „по напредъ ги искахъ а той ми писа че ги употребилъ за день два въ своя работа“.¹³¹ В това отношение уставът е ясен и категоричен: „Ако нѣкой отъ касиерите издаде за нѣщо пари безъ знанието на централниятъ комитетъ, или ако земе и да усвои и най-малката частъ отъ повѣрените му суми, то ще да са накаже съ смъртъ (чл. 11, гл. IX).“ Затова Апостолът пита ловчанци: „Той не е ли челъ въ уставатъ! На комитетската пара минутата са не знае кога щѣ са поиска“.¹³² Естествено, че той, „стражът на дисциплината, човекът на дълга“,¹³³ който въплѣтява самата честност, не може да остави това положение неуредено. Така или иначе, касиерът трябва да се отчете пред върховния вожд на организацията.

Най-сетне, току-що да тръгне за Ловеч, той получава оттам писмо: „въ което ми са бележи че са биле подхвърляли въ някоя кѣщѣ писма съ моѣ подписка:

Ас. Дер. Кърджалъ въ които писма (се) казвало: да ми донесете тевтерятъ на еди коя си колиба и тамъ да го оставите, а сичко друго каквото има да го изгорите! и въ писмото, ойдордисвани словата като да приличятъ на мойте“.¹³⁴ Апостолътъ е много добре осведомен върху това, което става в Ловеч и след като иска обяснения „за тия писма които“, заявява им той открито, „са писани отъ Васъ“, продължава: „Пророкувамъ цѣлтъ каква Вие била и по вишегласіе ли сте го направили, или самъ някой и кой е! ако на това са отричете и секи каже отъ Васъ неznamъ, то асъ знамъ и ще Ви го покажа да го видите кои е. За слѣдствието на тия подхвърляни писма, оставамъ да говора до като вида щели изповяда самъ оня които гие мушкалъ въ портата изъ ряската, и като (изповяда, б. р.) какво сіе мислилъ съ това, па тогава (ще говоря и аз, б. р.)“.¹³⁵ Този човек, който в най-трагичния момент от живота на движението фалшифицира почерка на Апостола, за да се добере до тефтера и иска да се унищожи цялата комитетска архива, несъмнено е близък на организацията, нещо повече, той е виден комитетски член, който познава добре почерка на Апостола и знае къде се съхранява комитетската архива. Всичко това сочи признаците на вътрешно разложение. Сигурността на организацията е застрашена. Предателството е на лице. „Въ тяхъ (подправените писма, н. б.), заключава Апостолътъ, „тѣлкувамъ: Предателство истинно, и предателство без да ще отъ страхъ“.¹³⁶ Той дори знае кой е предателят и ще им го посочи, когато намери за нужно. И въпреки всичко това Апостолътъ трѣгва за Ловеч. Неговото съзнание за дълг и чувство за отговорност не му позволяват да заобиколи опасността и мине по друг, по-безопасен път. За великия Апостол винаги и всякога дългът „беше всичко и над всичко“.¹³⁷ Той трябваше да възпре по-нататъшното разстройство на организацията, а пред интересите на делото неговият живот не значеше много.

Придружен от Никола Ръжанков, член на комитета в Пазарджик, Апостолътъ бавно и предпазливо поема пътя за Ловеч. През Пловдив той се озовава в Карлово. Родният му град го приютява за последен път. Неговата глава е оценена вече за 50,000 гроша, властта го дири под дърво и камък, та той не остава дори да прено-

шува тук. Васил Караиванов, комуто дължим всичко, що знаем за последното отиване на Апостола в Карлово, бележи, че той дошел от Пловдив през декември и отседнал в къщата на Ганьо Маджереца. Освен със своя братовчед Апостолът се срещнал и с Костадин Попов (посетне Врачански митрополит), който му разказал „подробно“ всичко, що знаели в Карлово във връзка с разкритията и, тъй като пътят през Балкана за Троян и Ловеч бил „затворен за него“, настоял да замине за Цариград.¹³⁸ „Аз трябва да мина оттук, за да прибера всичко и да го отнеса отсреща“, отговорил „с твърд тон“ Апостолът. И Караиванов на свой ред го замолил да пренощува в Карлово и да измени пътя си, но и нему Апостолът отговорил, че не може да промени решението си. Придружен от своя братовчед, той заминал за Сопот, с намерение да ношува в манастира „Св. Спас“. Когато стигнали до реката Сопотница (Мурла), „той се обърна към мене“, съобщава В. Караиванов, „и ми каза: сега си свободен, върни са и носи много здраве на всички приятели. Това беше последното ни виждане“.¹³⁹

И в Сопот Апостолът не се бави дълго.¹⁴⁰ Сметката, в която е означил последния си маршрут, завършва със следната бележка: „отъ първи Дек. до 25-й съ ощи единъ конникъ – 302 спирамса въ една тайна кжщж отъ 10 Дек.“.¹⁴¹ Тая важна добавка установява два факта: 1. от 1 декември, денят, в който Апостолът напуска Пазарджик, до 10 декември той непрестанно пътува; 2. от 10 до 25 декември, т. е. в продължение на две седмици, той се крие „въ една тайна кжщж“, заедно със съпътника си. Тази къща, в която Апостолът прекарва непрекъснато четиринадесет дена, не може да бъде отсам Балкана. В Карлово, както видяхме, той не остава дори да пренощува. Макар и да нямаме изрични данни, трябва да изключим възможността да е прекарал тия дни в Сопотския мъжки манастир или някъде другаде в Сопот. Апостолът бърза да отиде в Ловеч и иска да мине Балкана, преди да паднат големите снегове и забушуват зимните виелици. Ако допуснем, че до 25 декември е бил в Сопот, ще трябва да приемем, че за три дена той е минал Балкана, отишел е в Ловеч и вечерта на 27 пристигнал в Кърпина. Тоя преход не е съвсем невъзможен, но като имаме пред вид, че все пак е зима,

много или малко пътищата са заснежени, ще трябва да отхвърлим тая възможност. Още повече, че ние не знаем с положителност, дали Апостолът е тръгнал на 25 декември, или и тоя ден е прекарал в тайната къща. А освен това, троянци в своите спомени, макар и не напълно сигурни относно дните, изрично твърдят, че Апостолът е прекарал това време от декември в Троянско. Игуменът на Троянския манастир, иеромонах Кирил Данов, личен познайник на Апостола, твърди, че той „обиколил“ за последен път Троянския манастир на 7 декември 1872 год.¹⁴² Апостолът „идел от Пазарджик“ и се придружавал от Никола Ръжанков и дядо Найденов Хасъмски от с. Колибито, „един от най-горешите последователи на Левски в тоя край“. Когато Апостолът тръгнал за Ловеч, сам отец Кирил го съпроводил „до под Троян“.¹⁴³ М. Ив. Марковски, когото досега сме посочвали при много случаи, разказва, че Апостолът спрял в село Колибито, на юг от манастиря, под самите поли на Балкана, и тука извикал на заседание членовете на Троянския комитет. На това събрание, което траяло от сред нощ до зори, след „огнени речи“ и насърчения, Апостолът съобщил на троянските революционери целта, „програмата“ на своето пътуване в Букурещ и взел от присъстващите по 5–6 лири, „за да им достави по една иглянка пушка“ от Влашко. Пред вид изключителното положение троянци помолили Апостола „да престои по-дълго в Колибито, докато премине опасността, и тогава да замине за Букурещ“. На другия ден се срещнал с отец Хаджи Макарий, подпредседател на Троянския комитет, с когото водил дълъг разговор. Отец Макарий също така му дал 5 лири за пушка. След това Апостолът изпратил Отец Давид, от Троянския манастир, „да изучи положението на работите в Ловеч“. В Колибито и манастиря той преседял няколко дена.¹⁴⁴ Съобщението на Марковски за срещата с отец хаджи Макария се потвърждава и от следната бележка на Апостола: „земамъ 3 напалеона гр. 273 за Леворверъ на Дяда х. Макарий“.¹⁴⁵

Тия два спомена, от които не можем да изискваме пълна точност относно дните,¹⁴⁶ установяват с достатъчна положителност, че преди да отпътува за Ловеч, Апостолът се е крил известно време в Троянско. Тоя пре-

стой не обхваща само няколко дена, както мислят троянци, а цялото време от 10 до 25 декември, както бележи и сам Апостолът.

От „тайната кжща“ в Колибито Апостолът изпраща на 12 декември три писма, с чието съдържание се вече запознахме. В първото си писмо той известява търновци за взетото решение във връзка с искането на Каравелова, като предупреждава дейците да стоят „на шрекъ“, защото Д. Общи „предава всичко щото знае“. ¹⁴⁷ Второто си писмо от тая дата Апостолът изпраща на изворци, които насърчава да не падат духом, а да продължат работата си, защото времето „за общо народно въстание“ наближава, а вдигнат ли се веднаж „Народните Байраци, до тамъ е сичкото преуготовление“. ¹⁴⁸ Найсетне, третото и последно свое писмо той изпраща на ловчанци. В този забележителен документ великият дух на Апостола разкрива своята мощ за сетен път. Водачът на революцията вижда вече, как предателството и разложението си пробиват път в редовете на организацията. Като проследява отношенията си с Димитър Общи и всички събития, които доведоха работите до последната развръзка, той без гняв, но с жестоката неумолимост на истината изобличава ловчанци и сочи грешките им в миналото. Макар и да е решил да се срещне „съ някой и другъ веднъжъ за сякоги“, ¹⁴⁹ той оставя широко отворени вратите за всяко разкаяние и опомняне. Като овладява болката си, Апостолът зове към работа, към изпълнение на дълга, окрилен от вярата, че рано или късно народът ще извоюва своята свобода. Той е убеден, че не всичко е загубено и че ударът ще се изживее, когато има вяра в бъдещето, когато се постоянства в борбата и когато всеки изпълнява своя дълг.

Състоянието на работите му налага да бъде особено предпазлив. Той не отива веднага в Ловеч, а почти две седмици, след като преминава Балкана, очаква ловчанци „писменно“ ¹⁵⁰ да му изяснят случая с подхвърлените писма в дома на Хашнови, като разпорежда „колкото писма, пари, вестници, и всичко каквото има оставено въ Васъ и у Председателят тайни работи да се принесатъ у Николчя (Сирков, н. б.) и всичко отъ днесъ нататъкъ кой каквото има съ менъ, у Николчя да оставя, и отъ тамъ ще и получава...“ ¹⁵¹ В същото време той

изпровожда отец Давид да изучи непосредствено „положението на работитѣ“ в града. И едва на 25 декември се отправя за Ловеч.

IV.

Какво става през това време в бившата столица на организацията? Две седмици след обира на хазната при Арабаконак, т. е. далеч още преди властта да бе влязла в дирите на действителните нападатели, в Ловеч бяха обхванати, както вече се каза, от истинска паника. Страхът бе парализирал всяка дейност на комитета, и ловчанци, както повечето от дейците на комитетите не далеч от Орхание, живееха под заплахата, че турците могат всеки момент да разкрият тайната около нападенията при Арабаконак и да турят ръка на комитетските хора. При това състояние на духовете, председателят на комитета изпраща на Апостола своето писмо от 7 октомври, което предадохме изцяло в предходната част на настоящата глава. Той сам признава, че от техните „баджеци цървули нема да станатъ“, защото „сичкы ти ся исплашени“ до такава степен, че „понататѣкъ незнаѣщо ще бжде“. Председателят основателно е загрижен за последствията, които могат да настъпят, ако положението се усложни. Членовете на комитета настоявали Апостолът да не се явява „скоро“ в града им, „защото гы е страхъ“, обяснява председателят, но сам той е на обратното мнение: „Мене ако пыташъ, азъ бы рѣкълъ да додишъ да ся споразумѣйми какво и какъ има да работимъ“. ¹⁵² Целта и смисълът на това писмо не могат да се разберат правилно, преди да се установи неговият автор. Апостолът, който изпраща своя отговор едва на 12 декември при коренна промяна в положението на нещата, изрично бележи, че то е писано от председателя на комитета: „Въ писмото Ви отъ 1872/7 окт. е, дани дохождамъ скоро въ градътъ Ви, защото можело да стани!... а председателятъ Ви, въ писмото Ви по нѣгово мнѣние, да дода та да видимъ, какво трябва да се върши защото споредъ каквото Ви виждалъ, отъ Вашитѣ кожи царвули не ставали!“ ¹⁵³ Апостолът е ясен и категоричен: автор на писмото от 7 октомври е самият председател на комитета. Но кой стои на чело на комитета в

Ловеч, той не казва, и ние трябва сами да отговорим на тоя въпрос, който стои в центъра на проблема по залавянето на Апостола.

Досега мълчаливо се приемаше, че Марин поп Луканов е бил председател на комитета, а поп Кръстьо – касиер. Това схващане се наложи на съзнанието на изследователите и не будеше никакво съмнение.¹⁵⁴ В негова полза говореха от една страна голямата роля, която Марин поп Луканов игра в живота на организацията,¹⁵⁵ а от друга – твърденията на някои съвременници. Впрочем, освен Димитър Маринов Панталонджията, никой друг от членовете на комитета в Ловеч не поддържа това твърдение.¹⁵⁶ Самият Марин поп Луканов обаче изрично твърди, че председател на комитета в Ловеч е бил поп Кръстьо, а касиер – Анастас Хитров.¹⁵⁷ Марин поп Луканов умря сравнително млад, та не можем да допуснем, както справедливо бележи Илия Краев, че ако той е бил председател на комитета в Ловеч, „паметта дотолкова ще му изневери, щото да забрави това обстоятелство“ и категорично да твърди, че поп Кръстьо е бил председател.¹⁵⁸ От друга страна нямаме и най-малък повод да го подозираме в заинтересувано прекрояване на истината. Редица данни и обстоятелства установяват по един неоспорим начин истинността на неговото твърдение и заедно с това веднаж за винаги разрешават и въпроса за авторството на писмото от 7 октомври.

Впрочем, нека оставим фактите сами да говорят. Първ Любен Каравелов, и то наскоро след залавянето на Апостола, твърди, че „поп Кръстьо е билъ председател на единъ отъ частните комитети“.¹⁵⁹ Христо Иванов, който поддържаше най-тесни връзки с ловчанци, титулува поп Кръстьо председател на комитета, като изрично бележи, че той бил „избранъ отъ ловчалии“.¹⁶⁰ Захарий Стоянов, първият биограф на Апостола, категорично твърди, че председател на революционния комитет бил поп Кръстьо из Ловеч, „лице твърде много преданно на комитетските работи“.¹⁶¹ Д-р Парашкев Стоянов, който имаше най-голяма възможност да установи тоя въпрос, но не се задълбочи достатъчно върху него, съобщава, „че поп Кръстьо влизал в „първите редове“ на организацията като касиер, а според уверенията „на

някои“ и „като председател на Ловчанския комитет“.¹⁶² Тошко Луканов, член на комитета в Ловеч, съобщава, че писмото от 7 октомври изпратил сам поп Кръстьо и то без знанието на комитета. Пред д-р Парашкев Стоянов той разказва случая с това писмо: попът „пратил писмо на Левски, че уж бил потребен. Левски питал защо ме викат (друго лице питал), комитетът запитал поп Кръстя, защо го е викал, той отговорил, че имал нещо тайно да му каже“.¹⁶³

И Апостолът в последното си писмо има пред вид поп Кръстя като председател на комитета в Ловеч, него той сочи и като автор на писмото от 7 октомври. Председателят, когото посочва в писмото си от 12 декември, не е Марин поп Луканов, защото последният бе арестуван още преди месец и половина, което обстоятелство бе добре известно на Апостола. Лицето, което той има пред вид като председател, не е задържано, а продължава да стои на чело на комитета. То обаче е изгубило доверието на Апостола, който открито го подозира в предателство и затова заповядва да се отнемат от ръцете му всички „тайни“ комитетски „работи“, а архивата да се изнесе от Хашнови, защото досегащото ѝ скривалище е издадено. През рязката на портата у Хашнови са подхвърляни писма, писани с почерк, наподобяващ Апостоловия, чийто автор иска да тури ръка на комитетския тефтер, като му се остави „на еди коя си колиба“, а „сичко друго каквото има“ да се изгори. Целта на тия писма е ясна. Апостолът знае и кой ги праща. Обвинението му тежи само върху председателя, когото отлъчва от останалите членове на комитета. „Цялото писмо на Левски“, бележи Д. Т. Страшимиров, „изтъква едно деление между председателя и ония, до които се отправя. Съпоставя председателя с всичко комитетско досега в Ловеч, съди го, сам зема позиция и заповяда им също да земат предпазителни мерки против него. По този начин, тежката му дума за предател в Ловеч, че е един и че той го познава, приема през цялото писмо формата на едно реално и консеквентно обвинение срещу временния председател“.¹⁶⁴

Апостолът обаче не спира до тук. Фронтът, който открива на председателя, се разширява: той го обвинява лично и в злоупотреба на комитетски суми.

По това време поп Кръстьо изплаща къщата си, купена две години по-рано. Жена му, баба попада, бедна и измъчена от живота вдовица, помни много добре, че те са купили къщата си две години преди затварянето на Величка Хашнова у тях, т. е. две години преди събитията, които ни занимават.¹⁶⁵ Попът „криел от нея всичко“,¹⁶⁶ та други подробности около покупката на къщата тя не знае, но неговата сестра, както уверява Д. Т. Страшимиров, който имал възможност да я разпита, потвърдила пред него, че брат ѝ, поп Кръстьо, „изплатил къщата, когато го затваряли“.¹⁶⁷

Явно е, че след покупката на къщата си поп Кръстьо е бил твърде много затруднен в материално отношение, та в края на краищата, когато наближил решителният срок, се е видял принуден да използва временно средствата на организацията. Председателското място му е давало добра възможност да прибегне до помощта на тия средства. През негови ръце минава всичко, а и сам Апостолът го обвинява, че е злоупотребил парите на организацията като председател на комитета, а не като касиер. Няма обаче данни, за да твърдим, че той е бил временен председател, който автоматически или по свой повод е взел ръководното място в организацията, защото на 7 октомври, когато изпраща писмото до Апостола, Марин поп Луканов бе свободен и въпреки голямата тревога, никакви разкрития не бяха още направени и никой от хората на комитета не бе арестуван. Поп Кръстьо е титулярният председател на комитета в Ловеч по това време. И ако положението му на свещеник го е задължавало да бъде особено сдържан и предпазлив в обществения израз на революционната си дейност, вътре в самата организация, както ни уверява още Захарий Стоянов, той е бил крайно предан и усърден. При това поп Кръстьо е един от най-издигнатите членове на комитета в Ловеч. Това изтъква и проф. д-р Парашкев Стоянов, според когото попът „бил много развит човек“.¹⁶⁸ По ум и образование той се издига над останалите членове от комитета. Учил се в Бялград, където дружал с Раковски, чиито съчинения пръв донесъл в Ловеч. Отначало той се занимавал с търговия и взима живо участие в борбата срещу гръцките владци. Син на свещеник от Ловеч, поп Кръстьо

Тотев Никифоров зарязва търговията, учителствува известно време във Враца, където се оженил и запопил, след което се прибрал в родния си град. Тука той влиза още отначало в революционното движение, а през 1871 год., както си спомня читателят, замисля да издава вестник, за която цел Апостолът го препоръчва на Каравелова в Букурещ. Попът пише стихове и има влечение към книжовна работа. Сам Апостолът го цени твърде много и това негово отношение ще трябва да се обясни не само с „чиракуването“ на попа¹⁶⁹ у Раковски, но и с неговите лични качества. Изобщо, до последните събития поп Кръстьо се радва на заслужен авторитет и неговото влияние всред членовете на организацията в Ловеч е твърде голямо. Разочарованието настъпва от момента, когато той използва средствата на организацията, за да излезе от паричното затруднение, в което бе изпаднал при купуване на къщата си. Като се избави по този начин от своите частни задължения, поп Кръстьо изпадна в крайно тежко положение пред организацията, чиито идеали изповядваше, в чийто устав се бе клел и която бе имала пълно доверие в него, за да го издигне на първото ръководно място. Наистина, той не прикрива своето деяние и има всичката добра воля да възстанови в най-късо време „за ден два“ използваната сума. Но ако неговите собствени приходи „не са му позволили през двете години да събере сумата и се издължи сам“, ¹⁷⁰ а се е принудил да посегне на комитетските средства, мъчно може да се допусне, че в един по-къс срок от време той би могъл да намери необходимата сума, за да се отчете пред Апостола. При това въпросът за размера на сумата също не може да се пренебрегне. Макар и да не знаем положително действителната сума, която поп Кръстьо е използвал, можем да предпологаем, че тя не е била малка. Според Захарий Стоянов от поп Кръстья се търсели „дебели комитетски суми“. ¹⁷¹ Проф. д-р Парашкев Стоянов ги изчислява на 2000 лв. – 100 лири, ¹⁷² а Ст. Заимов твърди, че сумата възлизала на 35,000 гроша – 350 лири. ¹⁷³ По запазени и днес отзвуци в Пазарджик, уверява Д. Т. Страшимиров, сам Апостолът споменувал 200 лири, ¹⁷⁴ а поп Евстати, чието съобщение изнесе Кацев Бурски, помнел от самия поп Кръстьо, че последната сума в ко-

митетската каса била 500 лири.¹⁷⁵ Противоречието в тия съобщения иде само да потвърди нашето предположение за значителния размер на търсената сума. Въпросът обаче не е толкова до размера на сумата, а до моралната страна на самата постъпка. Обстоятелството, че попът не крие своето деяние, не изменя характера на неговата постъпка. Злоупотреблението е на лице: комитетските суми са използвани за лични цели. Поп Кръстьо е нарушил устава и е погазил морала на организацията. В един момент, когато последната имаше най-голяма нужда от пари, той, председателят на комитета в Ловеч, използва комитетските средства най-произволно, като поставя своите лични интереси над интересите на делото. Попът не можеше да не съзнава тая страна на своята постъпка, а обстоятелството, че не е могъл да възстанови в един по-къс срок използваната сума, го поставя в още по-тежко положение.¹⁷⁶

В последните дни на октомври, т. е. 23 дни след като поп Кръстьо изпраща своето писмо до Апостола, Марин поп Луканов и Димитър Пъшков, най-дейните членове на комитета в Ловеч, бяха арестувани.¹⁷⁷ Бурята се разрази и върху дейците от бившата столица на организацията. Макар и очаквана, тя има съкрушителен ефект. Председателят на комитета остана незасегнат от първия удар, но заплахата надвисна на главата му с още по-голяма неумолимост. До това време, както се вижда от писмото му от 7 октомври, той запазва самообладание. Но след извършените арести положението се променя коренно. Заедно с двамата членове на комитета в Ловеч, арестуван е и престарелият поп Лукан, който не е замесен активно в делото на организацията. За поп Кръстя, както и за другите членове на комитета в Ловеч, е явно, че в София изловените дейци предават всичко. А мисълта, че поп Лукан е заловен вместо него, се налага на съзнанието му с упорита настойчивост. Властта не ще закъснее да поправи грешката си, и следващият удар ще бъде насочен срещу него. Тая мисъл му открива бездната на заплашващата го гибел. Отсега нататък той „се намира в мъчително очакване“¹⁷⁸ и живее под постоянния страх, че може всеки момент да бъде издаден. Този страх се увеличава след извършените арести в Ловеч и достига върха на своето напрежение към сре-

дата на ноември, когато Марин поп Луканов, Димитър Пъшков и поп Лукан бяха вече откарани в София.¹⁷⁹

При това положение на нещата на 18 ноември дойде заповедта от София за арестуването на поп Кръстя. Мазхар паша поиска телеграфически (текста на телеграмата предадохме в началото на главата) „да бъде изпратен в София за разпит ловченеца поп Кръстьо“, тъй като изпратеният поп Лукан „не знае нищо по работите с обира на хазната“. Само пет дена след като арестуваните ловчанци бяха откарани за София, властта откри грешката си и побърза да я поправи. Димитър Общи със своите признания ѝ помогна да стори това без всяко усилие. Неговите показания по-късно пред съда сигурно не се различават от сведенията, които дава на Мазхар паша при първата среща с докараните в София ловчанци. И на 22 декември той не знае името на поп Кръстя, когото в списъка на комитетските членове от Ловеч именува „ловчанския свещеник“. А на поставения му въпрос за името на свещеника отговаря: „Не знам, обаче той е низък на ръст и с черна брада, а другите ни другари: Марин Попов, Димитър Пъшков са тука в затвора. Ване Терзията (Драсов, н. б.) и Христо Бояджията са избягали“. Останалите той не познава.¹⁸⁰

Грешката със задържането на поп Лукан, която Мазхар паша признава и в шифрованата си телеграма до Търновския мютесариф,¹⁸¹ има много по-голямо значение, отколкото изглежда на пръв поглед. Тя показва, че турската власт в дадения случай е действувала сяпо и то само въз основа показанията на Д. Общи, който твърди, че в Ловчанския комитет влизал и един свещеник. Сяпо са действували и органите на властта в Ловеч: заедно с Марин поп Луканов те арестуват и неговия баща, поп Лукан, първия свещеник, който им попада в ръцете, уверени, че той е търсеният от София поп. Доказаното обвинение срещу неговия син утвърждава прибързаната увереност на властта в Ловеч. От друга страна Димитър Пъшков и Марин поп Луканов, с възприетата от тях ясна и твърда позиция още от първия ден на арестуването им, с нищо не дават повод на турците да се усъмнят в своята грешка. Ако между поп Кръстя и властта съществуваше някакво разбирателство още преди 18 ноември, т. е. преди деня на неговото арестуване и, сле-

дователно, ако поп Кръстьо беше „доносчик“ и „систематически е предавал всичките действия на комитета, като е почнал още от началото, сир. още от първото революционно събрание, което се състояло в неговите лозя“, ¹⁸² както се осмелява да твърди В. Шанов, защо органите на властта в Ловеч и Търново не побързаха да изпратят неговите ценни донесения на Мазхар паша, за да улеснят разследванията му? Поп Кръстьо предава тествува няколко години, „още от началото“, а турската власт не взима никакви мерки, за да се възползува от донесенията му и тури ръка на опасните конспиратори, а се сеца за тях едва след залавянето на Димитър Общи и освен Марин поп Луканов и Димитър Пъшков не арестува след 18 ноември никого друго от членовете на комитета в Ловеч. В. Шанов твърди, че за по-голяма безопасност поп Кръстьо правел своите донесения не на Ловчанския каймакамин, а на Търновския мютесариф. ¹⁸³ Той обаче не би могъл да обясни, по какъв начин поп Кръстьо е можел да върши всичко това, без да бъде открита предателската му дейност в един толкова продължителен срок от време. В. Шанов не би могъл да обясни, защо Мазхар паша, шест дена след като поиска телеграфически да му бъде изпратен поп Кръстьо в София, се отказва от това си искане в шифрованата си телеграма от 24 ноември и се задоволява да изиска само писмените му показания. Очевидно, в тия шест дена Софийският мютесариф е бил посветен вече върху това, което се върши в Ловеч и е дал съгласието си да не се изпраща поп Кръстьо в София. Той сам вижда, че поп Кръстьо ще бъде по-полезен в Ловеч, отколкото в София. Неговото ясно и категорично съобщение за предателската дейност на поп Кръстья не се отнася обаче за един дълъг период от време, както мисли В. Шанов. „Преписката“ (к. н.), която Мазхар паша иска от търновския си колега и която според същия съдържа „досегашните донесения“ на поп Кръстья, „отнасящи се до комитета, които съставляват една похвална дейност за народа и държавата“, ¹⁸⁴ В. Шанов схваща като кореспонденция на доносчик, който от дълго време служи на враговете на своя народ. Обстоятелствата, които проследихме досега, не ни дават и най-малко основание да се съгласим с това тълкуване.

В случая според нас става дума за служебна преписка, нещо като доклад, който Ловчанският каймакамин е направил на Търновския управител, комуто е подчинен в административно отношение. Тая преписка не съдържа друго освен дадените от поп Кръстя сведения при арестуването му на 18 ноември, задълженията, които е поел за в бъдеще, както и това, което органите на властта в Ловеч са извършили вече и смятат да вършат занапред. Касае се, следователно, за служебния доклад на Ловчанския каймакамин до неговия пряк началник, направен веднага след 18 ноември, в който ще е искал сигурно и разрешение да отложи изпълнението на телеграфическата заповед на Мазхар паша относно изпращането на поп Кръстя в София. Разбира се, каймакаминът от Ловеч, чиито заслуги по залавянето на Апостола съдът не пропуска да подчертае в заключителния си протокол¹⁸⁵, не е забравил да вземе съгласието и на Софийския управител във връзка със заповедта му от 18 ноември. Той обаче е длъжен да държи в течение на своите действия преди всичко прекия си началник, който при това стои по-високо по чин от Мазхар паша. Ето защо последният иска от Търновския мютесариф не само преписката с показанията на поп Кръстя, но и нови сведения за „бунтовническото събрание в лозята на доносчика и още кои други лица от Ловеч участвуват в комитета“.¹⁸⁶

Най-сетне, ако поп Кръстьо, чиито доходи не му позволяват да изплати къщата си, е бил в услуга на турците още от първия ден на своето влизане в комитета, психологическите подбуди на тая продължителна и безвъзмездна негова дейност решително не биха могли да се обяснят по друг начин, освен ако приемем, че в случая той е жертва на една изключителна обич към турския народ и държава. Такива чувства обаче досега никой не е открил у него, с изключение на Мазхар паша.

Изобщо, няма данни нито от психологическо, нито от фактическо естество, които да уличават поп Кръстя в изневяра на освободителното дело още преди 18 ноември. До това заключение бе дошел и Д. Т. Страшимиров, макар по времето, когато писа своето изследване, да липсваха някои от данните, с които днес разпола-

гаме. „Аз не мисля“, бележи той, „че поп Кръстьо, още преди да го хванат и изтезават, ще да е бил нагласил начина, как „разумно да се разбере с турците“, за да спаси себе си. Неговият характер и ред обстоятелства говорят против това предположение“.¹⁸⁷ Страшимиров обаче не можа да преодолее господстващото схващане за авторството на писмото от 7 октомври. Това схващане спъваше твърде много неговите усилия да разкрие истината около предаването на Апостола. И в стремежа си да превъзмогне тая спънка, той направи някои фактически грешки, които обаче не го отклониха от пътя към историческата истина. Той бе убеден, че освен писмото от 7 октомври Апостолът е получил и „писмото на новия (к. н.) председател в Ловеч. С това писмо,“ предполага Д. Т. Страшимиров, „Левски бива поканен да се отправи до тоя град помимо по-раншното писмо от 7 октомври – от по-раншния председател, който сега е в затвора – което го предупреждаше да не идва в Ловеч“.¹⁸⁸ Преди всичко трябва да отхвърлим като изцяло невярно твърдението, че авторът на писмото от 7 октомври, за какъвто Страшимиров приема Марин поп Луканов, „по-раншния председател“, „предупреждава“ Апостолът „да не идва в Ловеч“. Както видяхме, авторът на това писмо, единствен между членовете на комитета в Ловеч, счита идването на Апостола в града за крайно необходимо и настоява пред него да дойде, за „да ся споразумѣми какво и какъ има да работимъ“.¹⁸⁹ А предположението, че новият, „временният“ председател, за какъвто Страшимиров счита поп Кръстьо, е изпратил отделно писмо, с което подканил Апостола „да се отправи“ за Ловеч, не почива на нищо реално. В случая грешката на Страшимирова се дължи на невярното тълкуване на оная част от последното писмо на Апостола, в която той противопоставя двете схващания: на председателя на комитета в Ловеч, който го кани да дойде в града, и на останалите членове, които са на противно мнение. Тия две становища не са изразени обаче поотделно, в самостоятелни писма, както предполага Страшимиров, а от самия председател в неговото писмо от 7 октомври. Това писмо Апостолът има пред вид, него перифразира той в своя отговор, от него предава цели изрази и думи и сякаш, за да отстрани и

най-малкия повод за съмнение, не е пропуснал да посочи и датата му. Най-сетне, ако освен писмото от 7 октомври е имало и друго поканително писмо, изпратено „между последните числа на ноември и първите десет дни на декември“, както уверено твърди Д. Т. Страширов,¹⁹⁰ Апостолът не би пропуснал да отбележи това обстоятелство и не би се основавал само на по-старото писмо от 7 октомври.

Наистина, към края на ноември или началото на декември Апостолът получава още едно писмо от Ловеч, но то не идва от страна на председателя, нито от страна на останалите членове на комитета, а от Хашнови, които сигурно със знанието и на други верни хора му разкриват предателските действия на един член от местната организация. Писмото е донесъл Колчо Сирков, предан и верен на делото човек, който и устно е разказвал на Апостола това, което се върши в Ловеч. Касае се за писмото, в което верните му хора го известяват, че през рязката на портата в една къща са подхвърляли фалшиви писма, с подправен подпис на Апостола. Естествено, изпращачите на писмото не са пропуснали да му съобщат и други фактически подробности около тоя случай, както и своите предположения и заключения, във връзка с последните събития в Ловеч, които Апостолът нарочно премълчава. Една заран, наскоро след получаване на подправеното писмо, Величка Хашнова и мъжа ѝ Гечо Хашната заедно с Христо Луканов, след като скрили още по-добре исканите книжа, се запътили в назначения ден към лозята. Взели и мотиките със себе си, тъй като щели уж да вздят гулии. На кръстопътя те зърнали поп Кръстьо, който се криел в храсталака с двама-трима стражари. А докато работели на лозето, дошли четири-пет преоблечени стражари, които ги „претърсили“ в колибата, но не намерили нищо и си заминали.¹⁹¹ Апостолът не е могъл да не знае тая и друга още някоя подробност около действията на поп Кръстья. Той и сам бе преценил внимателно всички обстоятелства, за да дойде до убеждението, че в Ловеч един член на комитета е извършил „предателство истинно и предателство без да ще (к. н.) отъ страхъ“.¹⁹² Обвинението е тежко. Увереността на Апостола обаче е непоколебима. Той знае дори кой е предателят: „Ако

на това се отричете и секи каже от Васъ незнамъ, то асъ знамъ и ще Ви го кажа да го видите кои е“.¹⁹³ Той излиза с открито обвинение в предателство на делото, но не избързва в своята присъда. Тя ще последва, когато получи исканите писмени обяснения и изслуша самия обвиняем. Защото все пак едно мъчително съмнение тегне на душата му: той не знае, дали предателят е действувал сам или, „по вишегласіе“, т. е. от името и със знанието на мнозинството от членовете на комитета. Наистина, Апостолът се пази и да „не нарани едного вместо другото“,¹⁹⁴ но в случая за него е по-важно да остави една отворена врата за опомняне и разкаяние. Както винаги, така и сега той се вдъхновява от едно изключително чувство за правда, а неговият такт като водач е, действително, забележителен. Обвинението му обаче продължава да тежи. Поисканите обяснения не идват и той заминава за Ловеч.

„Когато комитетът в Ловеч“, разказва Тошко Луканов, „запитал поп Кръстя“, защо е викал Апостола, „той отговорил, че имал нещо тайно да му каже. Комитетът не успя да му пише, и Левски дойде в къщата на Сиркова“.¹⁹⁵ Последното обстоятелство, което отговаря на самата действителност, не само е ускорило решението на Апостола да замине за Ловеч, но иде да потвърди и друго едно фактическо положение: комитетът в Ловеч не е изпращал от своя страна никакво писмо до Апостола след 7 октомври. Впрочем това се вижда и от последното писмо на Апостола, чиито изходни точки са: писмото на председателя от 7 октомври и много покъсното писмо на Хашнови, което не е запазено. Разигралите се след 18 ноември събития в Ловеч, за които Апостолът получава сведения от Хашнови и Николчо Сирков, са пряката причина за неговото писмо от 12 декември. Тия събития от края на ноември и началото на декември Апостолът свързва сега с писмото на председателя на комитета, изпратено му два месеца по-рано, т. е. с писмото от 7 октомври. Как да си обясним тая, очевидно, не случайна връзка между две писма, твърде отдалечени по време, които идват от две страни и са възникнали при две различни обстановки?

Писмото на поп Кръстьо от 7 октомври по дух и тон издава искрената и сериозна загриженост на един

предан на движението член, който не се смущава от първите пристъпи на неприятеля. Лично върху него не тегне никакво подозрение от миналото, обстоятелствата видимо с нищо не оправдаваха прекалената тревога на другарите му от комитета, а властта не търсеше Апостола с по-голяма ревност от който и да било друг път. Очевидно, това писмо не е и не може да бъде една хитра уловка, с която поп Кръстьо е целял да привлече Апостола в Ловеч, за да го предаде в ръцете на неговите врагове. Обстоятелствата далеч още не бяха направили за една подобна стъпка: турците не знаеха нищо положително върху нападението при Арабаконак, те още не бяха турили ръка на нито един член от движението, а поп Кръстьо стоеше спокойно и с достойнство на чело на комитета в Ловеч.

След два месеца обаче Апостолът отговаря на това писмо с подчертано недоверие към неговия автор. През това време той е получил вече известието от Хашнови. Обстановката, при която те изпратиха своето писмо, бе коренно различна от тая, при която поп Кръстьо написа писмото си от 7 октомври: турците бяха разкрили всичко, делото на комитета бе раздрусано из основи, първите хора на организацията бяха арестувани, а Апостолът се търсеше под листо и камък. Връзката, която той установява между тия две последни известия от Ловеч, бе колкото естествена, толкова и неизбежна. Сега, след събитията от 18 ноември, за които има сигурни и подробни сведения, поканата на поп Кръстьа да дойде в Ловеч се натрапва на съзнанието му с особена сила. Може би и сам поп Кръстьо да е възлагал сега по-друга задача на писмото си от 7 октомври. Щом по силата на обстоятелствата той е изневерил на делото на своя народ, няма нищо чудно, ако е решил да използва сега същото писмо за друга цел: да привлече Апостола в Ловеч и го предаде в ръцете на неприятеля. Попът е бил убеден, че Апостолът не може да не дойде в Ловеч, и затова не е счел за нужно да му пише друго писмо: той е разчитал на писмото си от 7 октомври. Но той е изпуснал из пред вид съображението, че и други хора можеха да осведомят водача на организацията върху това, което става в Ловеч. Апостолът съпоставя неговото писмо с последните известия от Ловеч и схваща пока-

ната му в нова светлина. Така писмото от 7 октомври засилва на свой ред подозрението му срещу поп Кръстьо. Последното обстоятелство, заедно с изнесените обвинения срещу поп Кръстя, възпират за известно време Апостола да отиде в Ловеч. „По тия писма (подхвърляни през рязката на портата, н. б.) страхувам се да дода въ градът Ви“,¹⁹⁶ заявява той на ловчанци в последното си писмо. Трябваше да мине още малко време, за да си уясни окончателно случая с поп Кръстя.

На 18 ноември вечерта, веднага след получаване телеграмата на Мазхар паша, поп Кръстьо бе арестуван. „Пет-шест души заптии“, разказва баба попадия, „прескочили дуvara и извели попа“, който се бил „много уплашил“.¹⁹⁷ На другия ден обаче той бил освободен. „Дошел си надвечер“ в къщи, „не обадил нищо“, а „само казал на попадията: „Остави се, свърши ми се животът“.¹⁹⁸ Каймакаминът в Ловеч пуска на свобода председателя на комитета поп Кръстьо, преди да бяха изминали дори два-сет и четири часа от неговото арестуване и въпреки телеграфическата заповед на Мазхар паша да бъде откаран незабавно за София. Един по-малък административен орган никога не би си позволил свободата да действа по този начин, ако за това няма предварително съгласието на своето началство. Както изтъкнахме и по-рано, в случая Ловчанският каймакамин е действувал не само със съгласието на Софийския управител, но и със знанието и одобрението на своя пряк началник, Търновския мютесариф. Другояче не бихме могли да си обясним дългата шифрована телеграма на Мазхар паша до Търновския управител от 24 ноември.

Постъпката на каймакамина от Ловеч, която говори достатъчно красноречиво и сама по себе си, не би могла да се обясни с желанието на турската власт да не се вдига излишен шум около това дело и да не се увеличава ненужно броят на арестуваните. Председателят на комитета в Ловеч не би увеличил ненужно този брой: той щеше да заеме само мястото на поп Лукан. Излишно е обаче да се възразява на това съображение: от шифрованата телеграма на Мазхар паша видяхме, че пет дена след освобождението на поп Кръстя, софийският управител искаше да узнае от него и останалите членове на комитета в Ловеч.

Впрочем, поп Кръстьо сам вдига завесата на драмата, която се разиграва в Ловеч през нощта на 18 ноември. През тая фатална нощ, както сам той изповяда в своята „дописка“, „съ звърски начинъ го принуждаватъ да убади сичко“. ¹⁹⁹ Оттука започва и неговата трагедия, защото тая нощ той, вероятно, е бил жестоко изтезаван. Неговите другари в това отношение бяха пощастливи. Докато бяха в Ловеч, каймакаминът, благодарение на тяхното ясно и решително поведение, не упражни върху им насилие, но и нищо не можа да узнае от тях, макар че продължи разследването им цели две седмици и едва тогава ги изпрати за София. ²⁰⁰ Затова пък сега той бе решил с всички възможни средства да застави поп Кръстя да говори. И той наистина сполучи. Поп Кръстьо не можа да устои пред насилието. Неговият дух се оказа слаб и се огъна под жестокостта на моралния тормоз, на заплахите, а може би и на изтезанията.

И друго едно обстоятелство, предимно от психологическо естество, изигра не малка роля във фаталното решение на поп Кръстя. Той е останал с убеждение, че двамата му другари от Ловеч, „Ловчанскитъ труженци“, както сам ги нарича, са го издали. „Защо“, пита той в своята „Дописка“, „катъ ся хванахъ тѣхна милость изъ Ловечъ и ся откарахъ въ София и телеграфътъ пристигна за п. Кръстя? Отъ дѣ знаеше правителството че и той е въ работа-та? Кой убади на правителството че попъ Кръстьо знае всичкитъ участници въ Ловичъ по име, както и Львский дѣ ся той намира?“ (к. н.). Заключениеето на поп Кръстя, което „повторително казва“, е „че не той, нѣ тѣи самитъ. т. е. Ловчанскитъ труженци сж были издадницитъ“. ²⁰¹ Щом той след цели седем години („Дописката“ е писана на 29 ноември 1879 год., когато заточените ловчанци се бяха завърнали вече по домовете си) „остава убеден“, както бележи Д. Т. Страшимиров, който направи най-дълбок анализ на „Дописката“ и пръв оцени нейното значение, „че неговите другари са го издали, то още повече това убеждение ще да се е гнездило в неговата душа през онази страшна ноемврийска нощ, когато бива хванат и изтезаван в Ловчанския затвор. Тази вяра в низката постъпка на другарите му Марин п. Луканов и Д. Пъш-

ков“, продължава Страшимиров, „не само го е оскърбявала и озлобявала душевно, но тя го е правила нелогичен и беззащитен пред мъчителите. Той не е могъл да отрече съучастничеството си. Неговите близки другари се самопризнават във вината и посочват и него за техен съподвижник, не остава освен той сам да се преклони и да направи същото“.²⁰²

Това убеждение на поп Кръстьо, което почива на заблудата, че е издаден от своите довчерашни другари, откарани по това време в София, ликвидирва и последните остатъци на неговата воля за противодействие. Той не е могъл да отрече своето участие в революционното движение и се е самопризнал. Това, разбира се, не е задоволило турците, и поп Кръстьо е бил заставен да отиде до край, като „убади сичко“ и приеме да изпълни това, което мъчителите са поискали от него. Защото само с цената на своето самопризнание той не би могъл в никой случай да откупи свободата си. При това свободата, която получава, е пълна: не го подвеждат под отговорност, не го изпращат и като свидетел в София, а го оставят в Ловеч. Тука той остава на разположение на властта, и интимността му с турците от това време се хвърля на очи. Стоян Куюмджията, чийто дюкян бил на пазаря, го виждал „как отивал всяка вечер в полицията и оттам се връщал“, придружен от един стражар.²⁰³ Очевидно, поп Кръстьо се намира не само под полицейски надзор и охрана, но и сътрудничи на властта, която чрез него е искала да тури ръка на водача на националната революция. Това е интересувало полицията повече от всичко останало, това тя непременно е поискала и от поп Кръстя през нощта на 18 ноември. Той не е могъл да се противопостави на своите мъчители и е предпочел с цената на това, което е признал или обещал да извърши занапред, да откупи своята свобода, а може би и своя живот. Отсега нататък той е вече „тамошен доносчик“, а неговата дейност се цени от Софийския управител, който ръководи непосредствено следствието и е запознат с всички подробности около това дело, като крайно „похвална за народа и държавата“.

По-нататък в своята изповед поп Кръстьо дава някои нови подробности около развързката на съби-

тията от 18 ноември. „Такивато глупави работи“, бележи той, „имахж и такъв край и тоя край щеше да бжде по-дебелъ, ако п. Кръстьо не постъпи нѣкакъ разумно (к. н.), като видѣ че по други начинъ не ще може да ся погаси налѣжащій пожаръ и съ единъ искусственъ начинъ да убѣди правителството (к. н.) че не съществува такова нѣщо, което ся дири отъ Софія споредъ доказванието на Софійскитѣ затворници, т. е. въ Ловичъ каква работа има и кои и колко сж участницитѣ. Ако попъ Кръстьо бѣше такъвъ за какъвто тѣй мислехж дали тогава не можеше да искаже толкова работи и да увлѣче въ примка толкова души, спорѣдъ както ѝ карахж тѣхна милость?“²⁰⁴

Поп Кръстьо има самосъзнанието, че е постъпил „разумно“, а не като „тѣхна милость – Софійскитѣ затворници“, които търсеха облекчение на своето положение в масовото издайничество. Като не допуска нито за момент, че неговите другари от Ловеч бяха възприели по-друго държане от това на Д. Общи и останалите съзаклятници, той твърди, че само благодарение на неговото „разумно“ постъпване работите в Ловеч не стигнали до един „такъвъ“ (иска да каже „глупавъ“) край, който можел да бжде още „по-дебелъ“. С други думи казано, благодарение на неговия начин на действие властта не извършила масови арести, въпреки че той можел „да искаже толкова работи и да увлѣче въ примка толкова души“. Поп Кръстьо не тръгнал по този път, избран и посочен от софійските затворници, а по „единъ искусственъ начинъ“, сполучил „да убѣди правителството“, че в Ловеч не съществува това, което се търси от София, т. е. „каква работа има“ в града „и кои и колко сж участницитѣ“. Отначало турците искали от поп Кръстя да „убади сичко“, което им е било необходимо да знаят: „всичкитѣ участници въ Ловичъ по име, както и Лѣвскитѣ дѣ ся намира“, но в края на краищата той ги склонил „разумно“ и по „единъ искусственъ начинъ“ да не дирят останалите съучастници на революционното движение в Ловеч. Турците го послушали. Нещо повече, пуснали и самия него, председателя на комитета в Ловеч, на свобода. С една дума, поп Кръстьо сполучил да вразуми своите мѣстители. Но кой е тоя „искусственъ начинъ“, с който е успял да из-

върши това чудо, той не казва. Как и срещу какво правителството го е освободило? С цената на какво е изкупил той своята свобода и тая на останалите местни революционери? Поп Кръстьо не дава отговор на тия въпроси, но все пак е казал достатъчно много, за да проникнем в неговата мисъл и разберем правилно действията му през фаталната нощ на 18 ноември.

И това последно самопризнание на поп Кръстьо обаче почива на една заблуда, на една самоизмама. Както знаем, по време на неговото арестуване разкритията отиваха към своя край. С арестите още не бе приключено, но повечето от дейците на комитета бяха вече изловени. Властта съвсем неочаквано разкри мрежата на едно дълбоко замислено революционно движение. Правителството се стресна от големия шум, който се вдигна, и побърза да ограничи арестите само върху ръководните личности на организацията. Главният виновник обаче още не бе заловен. Водачът на движението, най-опасният враг на държавата, продължаваше да кръстосва великата империя на султаните. Ето защо, всичките усилия на властта сега се насочиха към него. Той трябваше да бъде заловен на всяка цена. Направените разкрития бяха пробудили инстинкта за самосъхранение у потисника, а обещаните награди и повишения разпалиха личната ревност на началстващите лица из провинцията.

Въпреки това фактическо положение, поп Кръстьо мисли, че „главната жертва“, която властта е поискала от него, е била: да последва пътя на Д. Общи и неговите другари от София, като издаде мнозинството от местните революционери. Тая негова мисъл обаче, както справедливо бележи Д. Т. Страшимиров, „не отговаря на истинските намерения на полицията в Ловеч за момента“.²⁰⁵ Тук именно е неговата самоизмама. „И тъй като мъчителите му не ще да са били слепи да не видят неговата заблуда, трябва наистина да приемем“, че те са си „дали вид“ уж, „че му правят най-щедрата отстъпка, като му позволяват“²⁰⁶ да не издава своите другари от Ловеч. Той обаче не е могъл, както ни уверява, да убеди мъчителите си, че в Ловеч „не съществува такова нѣщо, което ся дири отъ Софія“. Така би могъл да постъпи, само ако можеше да отрече своето участие и се представеше за невинно набеден човек. Това обаче поп Кръ-

стъо не можеше да направи. В София, па и в Ловеч, знаеха вече цялата истина. Обстоятелствата бяха против него, а моралният тормоз и мъченията се оказват по-силни от волята му. Неговата лична виновност, не само като революционер, но и като председател на комитета в Ловеч, тегне с непреодолима сила над неговото решение. Властта го държеше здраво в ръцете си и само за една нощ го застави да приеме условията на своята капитулация. Той трябваше да мисли преди всичко за своето собствено избавление, което обстоятелство грижливо премълчава. И ако мисълта, че по този път спасява своите другари, не му е дошла по-късно на ум, той я прегърнал като един добре дошел случай, с който е поискал да оправдае своята фатална постъпка. Ето защо, много е вероятно поп Кръстьо да не е издал своите другари през нощта на 18 ноември. Обстоятелствата, които проследихме, както и шифрованата телеграма на Мазхар паша до голяма степен дават основание да допуснем тая възможност. Но ловчанци са могли да бъдат издадени и по-късно. Мазхар паша искаше да знае всички членове на комитета в Ловеч. И ако все пак властта в Ловеч не посяга на тях, това още не означава, че тя не е знаела останалите съучастници в града. Преследвайки своята главна цел, тя имаше всички интерес да знае сподвижниците на Апостола в Ловеч, без да посяга на тях.²⁰⁷ Трябваше да се действа крайно внимателно и тактично: касаше се за залавяне водача на движението, който отдавна бе станал истински призрак за властта. В тоя смисъл тя е дала нови уверения на поп Кръстьо, че няма да посяга на местните съучастници, за да узнае всичко, което ѝ бе потребно.

Що се отнася до другото искане на турците: да обади „дѣ ся намира Львский“, поп Кръстьо не казва нищо. Най-малкото, което властта е поискала в случая от него, е било да ѝ открие скривалищата на Апостола в Ловеч, за да подготви залавянето му. Поп Кръстьо не се спира върху това съществено искане, което съдържа ядката на обвинението срещу него. Той го отминава мълчаливо. В своята изповед попът се опита да скрие отговора, който е дал на този въпрос, но не успя. И неговата самозащита, незабелязано за самия него, се превърна в самопризнание. Той не разкри цялата истина, но това, което каза, е достатъчно.²⁰⁸

Прочее, отбранителната позиция на поп Кръстя се разкри вече достатъчно ясно. Той не е постъпил като Д. Общи и неговите другари, които търсеха спасение в множеството, затова издаваха всичко и всички. За да спаси себе си и своите съграждани, поп Кръстьо издава главния виновник. Него той хвърля на жертвената клода, за да изкупи спасението на мнозинството. По-добре да загине един, нежели да страдат много. Разбира се, като спасява другите, той спасява преди всичко себе си.

Тази е основната теза на поп Кръстя, която той не разкрива направо, но която лежи в основата на неговата изповед. По пътя на тази логика той търси оправдание на своята постъпка и има смелостта да твърди, че е действувал „разумно“. Но въпреки тази самоувереност той е смутен и объркан. Душата му се двои между потребността от разкаяние и убеждението, че другите са повече виновни от него. И затова цялата му изповед е една „смесица от отричане и самопризнание“.²⁰⁹ „Тя“, както се изразява Д. Т. Страшимиров, „подразбира нещо, което е извършено от пишуция, и което не се назовава никъде. Нещо, което тежи на съвестта на грешника, и което той не се решава да признае. Нещо, което той не смее да отрече открито, но което се старае, все пак, да смекчи“.²¹⁰ Озлоблението към довчерашните му другари, сега негови обвинители, които той смята повече виновни, му пречи да прецени правилно своята собствена постъпка.²¹¹ Неговата изповед обаче с нищо не издава мъката на несправедливо набедения човек, чиято съвест се бори за правда. Тя „не е апел пряк и честен, отправен към строгата и чиста обществена съвест, да се проникне тя – обществената съвест – с духа на правдата и да оправдае невинно и жалко набедения“.²¹² Пред съда на историята поп Кръстьо не може да скрие своето деяние. То е вече един исторически факт и трябва да се възприеме без злоба. Човешкият дух познава не само величието на подвига, но и нищетата на падението. Поп Кръстьо не бе израснал за ролята, в която бихме желали да го видим през ония съдбоносни дни. И името му влезе в анализите на историята с позорната слава на предателя.²¹³

V.

Положението, в което Апостолът заварва Ловеч, надминава неговите предвиждания. Разложението бе пълно. Движението беше останало без водач. Комитетът фактически бе престанал да съществува, а загадъчното поведение на поп Кръстьо смущаваше верните на делото сподвижници. Да се стегнат редовете на организацията и да се изправи комитетът на краката си, бе невъзможно. Напразни остават и усилията му да се срещне с поп Кръстьо. У Никола Сирков, неговото последно убежище в Ловеч,²¹⁴ Апостолът „разпитва за сичко и иска да се срещни съ попа (председателя) на комитета, който беше избранъ отъ ловчалий за да си прибере сичките писма и пари, които били у него“.²¹⁵ С вдъхновението на белетрист Захарий Стоянов, първият биограф на Апостола, описва неговото твърдо решение да се срещне на всяка цена с поп Кръстя: „И самата природа да въстане против мене, то пак не може да ме задържи да се не срещна с него“, викал Левски вън от себе си, когато го увещавали приятелите в дома на Величка п. Луканова да се не среща с поп Кръстя, защото е опасен. Никой и нищо не е било в състояние да надвие на разярения Левски“.²¹⁶ Апостолът не бе свикнал да отстъпва пред опасностите, когато трябваше да изпълни своя дълг. Поп Кръстьо трябваше да отговаря за незаконно използваните комитетски суми, а освен това върху него тегнеше обвинението, че е изневерил на освободителното движение на своя народ. Апостолът искаше да се срещне с него, за да му поиска отчет за изхарчените суми и да чуе обясненията му във връзка с обвинението, което тежеше върху него. Дългът му на вожд повеляваше тая среща: поп Кръстьо трябваше да бъде оправдан или наказан.

И все пак, в Ловеч Апостолът не е можал да се срещне с поп Кръстьо. Най-достоверните източници говорят в полза на това твърдение. Христо Иванов, най-преданият другар на Апостола и най-добре осведоменият мемоарист, изрично бележи, че Апостолът изпратил на поп Кръстьо „едно прост(р)анно писмо“, в което му искал „сметката на сичките писма“, като „въ същото време мо обадилъ и на кое мѣсто“ ще го очаква. След-

вашото изречение допълва смисъла на това съобщение: „Като проводилъ писмото на попа и на другия денъ на Рождество трагватъ на 4 часа презъ деня съ брата ми Николча...“²¹⁷ за Търново. Апостолът не е могъл да се срещне с поп Кръстьо в града и затова му назначава среща някъде по пътя за Търново, закъдето и сам тръгва. Когато Захарий Стоянов писа биографията на Левски, Никола Сирков беше още жив и сигурно е бил разпитан върху това важно обстоятелство. Големият мемоарист обаче не се спира върху възможността за тая предполагаема среща между Апостола и поп Кръстя в дома на Н. Сирков. По тоя въпрос неговото становище не се различава от това на Христо Иванов. Така и той твърди, че Апостолът „написал дълго писмо на поп Кръстьо, с което му определил в същото време и мястото где трябва да се срещнат лично“.²¹⁸ Но той не е съвсем сигурен, дали Апостолът „сам е избрал това място за по-безопасно“ или пък поп Кръстьо го е посочил. Това колебание на Захарий Стоянов се дължи на съобщението, направено му от Христо Цонев Латинеца, „който чул от устата на Левски, когато стигнал вечерта на хана му, че поп Кръстьо отговорил на Левски писмено, че само в Къкрина, на хана, може да дойде при него“.²¹⁹ С оглед на пътя, който му предстои, по-вероятно е Апостолът да е определил мястото на срещата, а поп Кръстьо да е дал само съгласието си. Така или иначе, но и в двата случая то е било избрано преди заминаването на Апостола, като в същото време е била уговорена един вид и срещата между двамата.

Д-р Парашкев Стоянов, последният автор, който можа да разпита по-голяма част от ловчанци (Н. Сирков бе вече умрял), признава, че „точно никой не можал да му каже“, ²²⁰ дали Апостолът се е видял с поп Кръстя в Ловеч. „Величка Хашнова твърдяла, че Левски е писал на поп Кръстя, други – че се е виждал с попа; трети – че искал да отиде да се види с него, но стражар пазел пред къщата му“.²²¹

От старите ловчанци Димитър Пъшков най-упорито поддържаше, че Апостолът се е видял с поп Кръстьо в Ловеч. Сам той по това време бе затворен в София, та черпи основание за своето твърдение от разказа на баба Марийка Николчова, жена на Николчо Сирков, а

сетне – и на Н. Цвятков. Срещата станала в дома на Сиркови в Дръстене. Разговорът и на двамата бил разпаден. По едно време тя дочула, как Апостолът казал на поп Кръстя: „Да додеш утре вечер в Къкрината при Христо Латинеца да си разчистим сметките!“ Докато се разговаряли, из улицата около къщата сновели стражари. „Баба Марийка замолила поп Кръстя да се отстранят с Левски“, за да не дойдат да ги арестуват, но попът я успокоил, като ѝ казал да не се бои, защото нищо няма да се случи. Левски обаче бил „доста разтревожен“.²²² Трябвало да подчертаем още веднаж, че сам Никола Сирков не съобщава нищо за тая среща, състояла се според уверенията на жена му в неговия дом. Ако той бе само загатнал за това събитие на Захарий Стоянов, големия мемоарист, който имаше много верен усет за нещата и събитията и сам бе революционер, не би пропуснал да го отбележи. Самият разказ на баба Николчовица, познат ни единствено от бележките на Дим. Пъшков, не излъчва убедителната сила на един непосредствен спомен. Мълвата и приказките в Ловеч лесно са могли да подведат старата жена. В разказа липсват ония колоритни подробности, които в такива случаи се запечатват дълбоко в съзнанието и се помнят добре. Най-съкрушителният довод обаче срещу тоя разказ е обстоятелството, че в разпита на баба Мария Николчова, записан грижливо и точно от проф. д-р Пар. Стоянов в цели пет машинописни страници, търговски формат,²²³ тя не споменава нищо за тая среща между Апостола и поп Кръстьо. В никой случай не можем да допуснем, че Пар. Стоянов, който като исторически писател се отличава с голяма обективност и точност, а и сам се оплаква, че „точно никой не можал да му каже“ дали Апостолът се е срещал с поп Кръстьо в Ловеч, ще пропусне да разпита най-осведоменото лице по този въпрос.

Но дори ако за момент се съгласим с тоя разказ и приемем, че срещата между двамата действително се е състояла, това обстоятелство с нищо не изменя хода на събитията, така както го очертахме досега; и в тоя случай ханчето при Къкрината е могло да бъде избрано или един вид уговорено за място, където Апостолът е искал да се срещне с поп Кръстя, за да разчисти веднаж завинаги сметките си с него.

В литературата Никола Станев единствен поддържа най-категорично схващането, че Апостолът се е срещнал с поп Кръстя в Ловеч. „Левски“, според нашия автор, „искал да се срещне с поп Кръстя, понеже само той бил освободен от арестуваните комитетски хора, едно да му поиска комитетските пари за оръжие и друго да му даде наставления за изпокриване на всичко и за насърчение. Поп Кръстьо се срещнал с Левски в дома на Сиркова, дал му парите и се обяснили“.²²⁴ Излишно е да се спираме върху това становище, чиято несъстоятелност бе подробно изтъкната от Д. Т. Страшимиров.²²⁵ Ще отбележим само, че в дадения случай заблудението на Н. Станев се дължи не толкова на прибързаното му вникване в обстановката на момента, колкото на неговата преднамереност: възприетото становище му бе необходимо, за да разчисти пътя на познатата негова теза – в залавянето на Апостола няма предателство, то е само една случайност.

Във връзка с предполагаемата среща на Апостола с поп Кръстя, Никола Станев с удивителна лекота разрешава и един друг въпрос, който не можем да отменим мълчаливо. Нашият историк не се задоволява със съобщението на Д. Пъшков, а отива по-нататък и самоуверено твърди, че на станалата среща в Ловеч поп Кръстьо дал парите на Апостола, после двамата се обяснили помежду си мирно и тихо, както е редно за стари приятели, и се разделили. Но как е могъл той да се издължи сега, когато в продължение на две години не намира възможност да събере необходимата му сума, та се принуждава да посегне на комитетските пари, Н. Станев не казва. Той не казва и основанията си, върху които гради това свое твърдение. Може би споменатият историк има пред вид обстоятелството, че по пътя за София Апостолът казал на Н. Цвятков, че в „кимера му имало 3000 гроша на комитета от Ловеч за оръжие и 1500 гроша негови за харч“,²²⁶ които турците задигат при залавянето му. Христо Иванов обаче, който пръв записва разказа на Н. Цвятков, предава по следния начин тия негови думи: Апостолът му поръчал, като го освободят и се завърне в Ловеч, да каже „на Николчу Сирковъ чи 3000 гр. са дадени за пушки и са комитетски пари които знаялъ Николчу Сирковъ чий са биле, че да

имъ тарси сръдството та да имъ ги варни...“²²⁷ Очевидно, трите хиляди гроша, за които става дума, са нарочно събрани пари за оръжие, но не само от комитета в Ловеч. Обстоятелството, че Николчо Сирков знае, чии са тия суми, не доказва, че те са събрани или получени в Ловеч. Николчо Сирков бе най-довереното лице на Апостола в града. Заедно с него той скри комитетския архив в самара на коня, с който напусна Ловеч. Той подготви заминаването му, него Апостолът задължава да изпълни последните му желания. Сигурно пак него той е поставил в течение на сметките си, та затова го и задължава да потърси средства и върне тия пари на хората или на комитетите, от които ги е събрал. Поел едно задължение, което няма възможност да изпълни, водачът на организацията, верен на своята природа, не иска да остане длъжник пред хората, на които е обещал да набави оръжие.

Но вън от това съображение, днес вече знаем с колко пари Апостолът е отишел в Ловеч и, следователно, лесно можем да установим цялата сума, която е получил тук. Само през втората половина на ноември, според запазените разписки, Апостолът е получил от Сливен 1560 гр., от Стара Загора – 1206 гр., от Пазарджик – 1280 гр. и по друга разписка без дата – още 416 гр., от отец Макарий в Троянския манастир през декември – 273 гр. или всичко – 4735 гроша, от които в наполеони били 94.²²⁸ Като не държим сметка, че по пътя Апостолът е могъл да получи и други по-дребни суми (членски внос, помощи) и че сигурно от по-рано все ще е имал у себе си пари и като имаме пред вид, че общата сума на изхарчените от него пари за лични разноски, съпътници, помощи (310 гр.), пощи и пр. през цялата му обиколка от края на септември до 25 декември възлиза според собствените му бележки на 1462 гр.,²²⁹ то ще рече, че Апостолът е отишел в Ловеч най-малко с 3273 гроша. И тъй като в Къкрината е имал всичко 4500 гр., то значи, че от Ловеч той не е могъл да вземе повече от 1227 гроша. Ако пък решим да търсим произхода само на парите за оръжие, които Апостолът отделил от тия за „харчалъка“, ще трябва да приемем, че той не е взел нито един грош от Ловеч. Това схващане обаче е неприемливо, защото и едните и другите пари са събирани

все от комитетите. Ето защо ние допускаме, че Апостолът е получил горната сума в Ловеч. Много е вероятно тя да е била още по-малка, но в никой случай не и по-голяма.

Лично от поп Кръстя обаче Апостолът, както знаем от последното му писмо, търси суми „принесени отъ други комитети“. За тия пари той държи отговорен поп Кръстя, а не за дребната сума от 1227 гр., която приемаме, че е могъл да получи въобще от Ловеч.

Най-сетне, ако поп Кръстьо беше предал дължимите от него суми, къде са тефтерите и квитанциите, по които се е отчел? Сам Апостолът в последното си писмо разпорежда: „Колкото писма, пари, вестници и всичко каквото има оставено“ у членовете на комитета, както „и у Председателят тайни работи да се пренесатъ у Николча...“ Захарий Стоянов на свой ред изтъква, че освен „крупните суми пари“ Апостолът искал да вземе от поп Кръстя „тевтерите и копията на писмата“.²³⁰ Касае се за комитетски суми, при чието отчитане поп Кръстьо е трябвало да предаде наред с другите „тайни работи“ и оправдателните си книжа. Апостолът съумя да запази комитетския архив; би запазил и сметките на поп Кръстя, стига да бяха у него.

Изобщо, фактите и обстоятелствата говорят против твърдението на нашия историк. Поп Кръстьо не само не се е отчел пред водача на организацията, но въобще не се е срещал с него при последното му идване в Ловеч. Впрочем, това обстоятелство не е от съществено значение за случая. Ако поп Кръстьо можеше да се отчете и имаше намерение да изпълни това свое задължение, той би могъл да го направи и без да се среща с Апостола.

Апостолът не е могъл да се види с поп Кръстя, нямаше и как да го види. „Това е една трагедия“, бележи Д. Т. Страшимиров, „която не са могли да избегнат нито най-велики владетели, изгубили еднаж трона и обаянието си. Когато подчиненият е продал вече оръжието си другиму, заповедите и заплашванията от вчера не чинат нищо. Левски няма вече авторитет за продалия себе си п. Кръстьо; нямат авторитет за него нито устав, нито клетва, нито нищо“.²³¹

Апостолът не е могъл да отиде в дома на поп Кръстя, добре охраняван през всяко време на денонощието. Не

е могъл да му назначи среща и в някоя друга къща. Той не е могъл да прехожда из града „без риска да бъде хванат на улицата сред Ловеч“.²³² А и кой би посмял да предложи къщата си за такава цел, когато се знае, че по стъпките на поп Кръстя вървят заптиета, все едно дали са били „изискани от самия предател за прикритие“, или му са били „натрапени от други по план“.²³³ Апостолът не е могъл да го извика и в скривалището си, без да се изложи на опасността самичек да се издаде. На това безумие той не би се решил и от съображение да не изложи най-доверените си хора.

Сам поп Кръстьо няма никакво желание да се срещне с Апостола. Наистина, той постоянно разпитва за него, но не от желание да го види, да му обясни положението си и му предаде комитетските суми. Неговият интерес към Апостола се ръководи от други подбуди, които ни са вече известни. На хората от организацията, които все пак се приближават до него, той е могъл лесно да откаже всяка възможност за среща с Апостола в Ловеч под благовидния повод, че сам той е следен, а Апостолът трябва да се пази. Така самата мълва, която го поддържа в изневяра на делото, се колебае: тя все още храни надежда, че той не се е отдал изцяло на турците и че няма да отиде до край. Тая надежда на свой ред изтъква още повече необходимостта от една среща с поп Кръстя.

При това положение на нещата и при невъзможността да се срещне с поп Кръстя в Ловеч, Апостолът трябвало да избере една от двете възможности: или да пише на попа и му даде среща някъде вън от града, или да се откаже въобще от мисълта за среща с него и, като спаси каквото може, да напусне час по-скоро Ловеч. Не може да се установи с пълна сигурност коя от двете възможности е избрал Апостолът. Повечето от данните, които разгледахме, говорят в полза на първото предположение. Обаче двамата най-важни свидетели: Христо Цонев Латинецът и Николчо Цвятков, съпътници на Апостола и единствени очевидци на залавянето му, които би следвало да бъдат най-добре осведомени, са на различни мнения по този въпрос. Освен това има други три положения, които подкопават отчасти основите на твърдението, че Апостолът е дал среща на поп Кръстя

и че Къкрината е била избрана предварително за място на тази среща. Първо: една среща извън Ловеч с поп Кръстия, когото полицията следи най-зорко, крие не толкова опасности, отколкото една среща в града. Второ: Апостолът не взима никакви предпазителни мерки в Къкрината, макар да очаква лице, върху което тегнат тежки подозрения и което открито обвинява в предателство. Трето: описанието, което Никола Цвятков дава на ношуването в Къкрината, с нищо не подсказва, че тази нощ Апостолът е очаквал някого.

Трябва обаче веднага да отбележим, че и при възможността той да се е отказал въобще от мисълта за среща с поп Кръстия, обстановката на картината в навечерието на залавянето му не се променя. Поп Кръстия и в този случай не може да бъде освободен от отговорност, и обвинението в предателство продължава да тежи над него със същата сила. Предупреден за пребиваването на Апостола в града, той лесно е могъл да се осведоми за посоката, която последният е взел, напушайки Ловеч. Това той е могъл да узнае, дори ако Апостолът се е отказал да влезе въобще във връзка с него. Защото явно е като бял ден, че тази грижа поглъща всичките усилия на поп Кръстия след неговото освобождение. Следните няколко обстоятелства идат да подкрепят по един безспорен начин това заключение. 1. По това време поп Кръстия ходел почти всеки ден у Николчо Сирков и постоянно разпитвал за Апостола. Д-р Парашкев Стоянов съобщава дори, че един път попът пресядал цял ден в дома на Н. Сирков и даже ношувал там, а в същото време преоблечени стражари обикаляли около къщата.²³⁴ 2. В деня, когато Апостолът бил тръгнал вече за Къкрината, поп Кръстия дошел и запитал Н. Сирков, дали няма някой да отива за Търново, за да занесе едно писмо до местния комитет. Николчо му обадил, че имало, но били вече заминали. Никола Цвятков, който съобщава този факт на д-р Пар. Стоянов, не знае дали Сирков е обадил на поп Кръстия, кой е заминал, или пък това е сторил случайно Христо Цонев Латинецът, който същия ден заминал за Къкрината, за да посрещне Апостола.²³⁵ 3. След залавянето както Апостолът, така и двамата му съпътници, според уверенията на Николчо Цвятков, „даже не се съмнявали, че поп

Кръстьо ги е предал“.²³⁶ 4. След освобождението в Ловеч се завърнал стражарят Юсеин Бошнак, за да уреди работите си. Той е същият, когото Левски наранява при Къкрината. Д. Пъшков, Марин поп Луканов и Ив. Драсов го запитали, как стои случаят със залавянето на Апостола. „Поп Кръстьо го предаде и той обади на каймакамина всичко“, отговорил някогашният чаушин и разправил подробно, каквото знаел по тоя случай. Той повторил разказа си и пред учителя Пано Рогозаров и Стоян Куюмджията, като прибавил: „Риджа едерим, йолмюш куюнà бучак чекмем“ – Моля, на заклана овца нож не тегля.²³⁷

Прочее, часът, в който великият Апостол трябваше да напусне историческата сцена, бе наближил. Неговият жребий беше вече определен. И той пое пътя към своята Голгота.

. . .

На 26 декември 1872 год., на втория ден от Рождество Христово, към четири часа след обед, Апостолът напуска Ловеч. Никола Цвятков бил отреден да го придружи като негов кираджия до Търново. Поводът, с който Никола трябвало да оправдае своето пътуване, бил предварително установен: той отивал в Търново да си купи бакър. От Дръстене през Пчелинска стена из пътеката той тръгнал сам, възседнал бащиния си кон, в чийто самар била зашита архивата на комитета.²³⁸ В същото време Христо Луканов, изпратен от Апостола, излязъл с няколко момчета да играят уж по шосето за Севлиево, а в същност да наблюдава пътя и провери дали няма някоя засада. Облечен в тъмно-вишневи, полузавехтели турски дрехи, с фес на главата, Апостолът тръгнал през Стратиш пеши по шосето, като вървял не много далеч от групата на Хр. Луканов, докато се отдалечил на три-четири километра от града.²³⁹ Не след дълго Никола го настигнал и вече заедно двамата поели пътя за Севлиево. Апостолът вървял пеша, а съпътникът му яздел коня. Когато стигнали местността „Пази мост“, Никола забелязал на 200–300 крачки от тях две заптиета на коне и веднага предупредил Апостола за грозящата ги опасност. Апостолът се отбил спокойно от

пътя и тръгнал на юг към лозята. Когато приближили стражарите, един от тях запитал Никола къде отива. Той му отговорил, че пътува за Търново. Стражарят полюбопитствувал да научи, за къде пътува и съпътникът му. Николчо отговорил, че не знае. Тогава султановият служител отправил въпроса си към Апостола, който му отговорил, че отива на лозето си, да види, колко товара боклук са му докарали. „Аз те познавам“, обърнал се Апостолът към стражара. „Ти не ме ли познаваш? От Ловеч съм“. Стражарите продължили пътя си към Ловеч, а Апостолът, след като вървял известно време из лозята, настигнал Никола на шосето до Гьола. Сега той възседнал коня, а Никола вървял пеша.²⁴⁰

Привечер, по тъмно двамата пътници пристигнали в Къкрината и отседнали в комитетското ханче на Христо Цонев Латинеца, което отстои на два километра от шосето за Севлиево и се намира в самото село.²⁴¹ Съдържателят на ханчето, Христо Латинецът, сам член на комитета, бил отишел за Коледа в Ловеч, обаче тоя ден още от сутринта се завърнал, за да посрещне водача на организацията.

Относно целта на това отбиване в Къкрината твърденията на двамата единствени свидетели на Апостоловата трагедия, както имаме вече случая да изтъкнем, не се схождат. Никола Цвятков ни уверява, че по пътя Апостолът не му е казвал, че отива в Къкрината, за да се срещне с поп Кръстья. Вечерта в ханчето не станало и дума за попа и той не забелязал изобщо Апостолът да е очаквал тая вечер някого.²⁴² Но въпреки това свое твърдение Никола Цвятков е непоколебим в увереността си, че все пак поп Кръстью ги е предал. Пред д-р Парашкев Стоянов той признава, че още тогава „те (Христо Латинецът и той, н. б.) заедно с Левски даже не се съмнявали, че поп Кръстью ги е предал“.²⁴³ Никола Цвятков е убеден, че без да му е била дадена среща в Къкрината, поп Кръстью е узнал къде ще пренощуват и ги е издал на турците. Както видяхме, той допуска пред д-р Парашкев Стоянов, че или Николчо Сирков или Христо Латинецът (преди да тръгне за Къкрината) „случайно“, без да подозират замислите на попа, са му обадили местопребиването на Апостола тая нощ.²⁴⁴ Никола Цвятков бе прост човек и макар да бе доверено лице, не участва в съ-

бранията на комитета. И няма нищо чудно в обстоятелството, че Апостолът не му доверява намеренията си за нея вечер. Николчо не е знаел дори къде ще нощуват и едва по пътя, след като отминали „Пази мост“, Апостолът му обадил, че тая нощ ще бъдат гости на Христо Ц. Латинеца. Неговата тактика бе да не се знае от много души това, което предстои да се върши. На Христо Ц. Латинеца обаче Апостолът съобщава, че „поп Кръстьо му отговорил писмено, че само в Къкрина, на хана може да дойде при него“.²⁴⁵ Това съобщение на Христо Цонев Латинеца изглежда по-близо до фактическата обстановка на момента. Само нему, член на комитета и съдържател на хана, който при това „е по-развит човек и по-близък в делото“,²⁴⁶ Апостолът доверява целта на своето отбиване в Къкрина, само него поставя в течение на най-близките си намерения. Но все пак сега е вече почти невъзможно да се установи с абсолютна положителност кой от двамата очевидци на Апостоловото залавяне стои по-близо до историческата действителност. От изложеното дотук обаче става ясно, че по същество няма различие между двете твърдения. Както Никола Цвятков, така и Христо Ц. Латинецът твърдят еднакво уверено, че поп Кръстьо е предал Апостола. Те не се сходят само относно начина, по който попът е извършил предателството.

Ханът бил пълен със селяни, повечето от които били във весело настроение. Нашите пътници се опитали да минат колкото се може по-незабелязано през кръчмата, но един от селяните полюбопитствувал да узнае кой е непознатият гост на хана. Латинецът му отговорил, че е Христо Крачулът дядо Иванова син. Оказало се, че Христо Иванов бил кръстник на този селянин, затова той влязъл в стаята (одаята), дето бил Апостолът, и се развикал още от вратата: „Ти ли си, бре Христо?“ Апостолът, нямало що да прави, потвърдил заблудението на гостенина. „Променил си се, не можах да те позная“, продължил селянинът, „нали си ми кръщавал децата“. Сега Апостолът се сетил, че става дума за Христо Иванов Големия и му отговорил уверено: „Аслъ съм се изменил, като съм ходил толкова години по Сърбия“. За да се отърве от своя нежелан събеседник, Апостолът намерил повод да излезе навън, като казал на селянина:

„Утре ще се видим“. Не след дълго и Николчо последвал Апостола. Нощта била ясна, а луната – пълна. Апостолът гледал дълго големия кръг от светлина, който като харман ограждал луната и после обяснил на Никола, че тоя кръг вещае дъжд.²⁴⁷

След известно време селяните се разотишли, и в хана останали само Апостолът, Николчо и Христо Цонев Латинецът. Вечеряли наедно, поприказвали и решили да легнат, за да станат рано и още преди съмване да заминат за Търново. Христо щял да дойде с тях да ги преведе през преки и скрити пътеки, познати само нему, та да избегнат шосето, по което постоянно сновели стражари. Освен това искали да избегнат и минаването през Севлиево. Макар да имал малко работа в тоя град, Апостолът се съгласил, че сега не е време да ходи там. Към 9 – 9¹/₂ часа легнали да спят. След около два часа Николчо се стреснал и събудил. Той сънувал твърде странен сън: като че бил в бащината си къща в Ловеч. От тавана висели навързаници от мамули, които не му позволявали да излезе от стаята. В това време едно турче влязло в къщи, Никола се спуснал да го бие, но то избягало през вратата за съседите им. Николчо се огледал наоколо: в хана било спокойно и тихо, но той не се съдържал и събудил другарите си, като смятал, че е време вече да тръгват. Апостолът погледнал часовника си и понеже било много рано, едва минавало полунощ, легнал пак. Легнал и Христо Латинецът. На Николчо не му се спяло, та седнал да яде, докато стане време за тръгване. Към два часа той ги събудил наново. Сега вече те станали. Христо казал, че ще отиде да извести съседите си, негови роднини, да кажат на баща му, ако дойде през деня, че е заминал по селата да си купи свиня и че ще се завърне утре.²⁴⁸ Христо излязъл, а Никола заключил вратата и се прибрал в стаята при Апостола. Последният разпасал пояса и излязъл през задните врата по нужда. Когато се завърнал и още се стягал, на външната врата се потропало. Никола помислил, че Христо се е завърнал и се запътил да му отвори. Преди още да приближи вратата обаче, ударите зачестили и някой извикал: „Ач капую бе ханджи!“ (Отвори вратата, бе ханджио). В грубия глас на викация Николчо разпознал запитието, което ги бе разпитвало през

деня при „Пази мост“. Върн гълчавата била голяма. Разтреперан, Николчо се върнал назад при Апостола. „Заградени сме, има много стражари!“ едва продумал той, „Истина ли? Отде позна?“ запитал Апостолът и още не получил отговор, бил вече готов, както винаги да посрещне опасността и приеме борбата. „Силно забило неговото юначно сърце“, повествува Захарий Стоянов, „диханието му се увеличило и ни за минута той не се замислил, що трябва да прави“.²⁴⁹ Колкото смел, толкова и съобразителен, Апостолът се залавя веднага за единствената възможност, която обстоятелствата му предлагали, за да се измъкне от ръцете на неприятеля. Не веднаж той бе излизал невредим от най-тежките положения. Защо и сега да не победи надвисналата го опасност? С тая увереност в себе си и със собствената му решителност, той грабва от стената револвера на Христо Латинеца, изважда и своя и заповядва на Николчо да му отвори малката задна вратичка. Пред тая врата нямало стражари. Апостолът прекосил бързо двора и се озовал до северната врата на плета, който ограждал целия двор. В момента, когато, без да отваря вратата, за да не скърца, той се опитал да прескочи плета, заптиите, които пазели срещуположната страна, стреляли върху му и го засегнали леко над лявото ухо. Апостолът, чиито гащи при това се били закачили о плета, паднал по лицето си от татък оградата. Скрытите там трима стражари, които пазели изхода, връхлетели веднага върху му и го притиснали о земята. Бързо отхвърлил той нападателите от себе си, станал, наранил едного от тях в ръката (Юсеин Бошняк), но в същия момент върху него се втурнали всичките стражари, около 15 – 16 на брой. След упорита и неравна борба Апостолът паднал най-сетне в ръцете на своите врагове.

Свидетели на тая борба не е имало и всичко, каквото знаем за нея, го дължим на Никола Цвятков, комуто на път за София, Апостолът разказал как е бил заловен. Разказът на Никола Цвятков, предаден най-подробно от д-р Парашкев Стоянов, съдържа обаче някои несъобразности, които биографите не поправиха, а засилиха още повече. Така според Николчо, когато Апостолът прескачал плета, гащите му се закачили, и той паднал по лице на земята. По същия начин и Хр. Ива-

нов предава тая злополучна подробност, макар и да запазва известна резервираност. „И като са фарля през вратника, за да са откачи отъ зверските раце, но зла случка са закача на вратника на единъ колъ, който сполучва чи пада въ страната турска слушано отъ хорски хорати“.²⁵⁰ У Захарий Стоянов тая подробност добива вече нов вид. Големият мемоарист не се задоволява от обстоятелството, което правдиво изтъква, че още във въздуха той бил ранен с куршум от залпа на турците и пада „зашеметен вече“, а твърди, че „царвулът му се закачил на един от острите колове и той повиснал на вратника, обесен с главата надолу“. В това положение на пълна безпомощност той „чупел ръце на четири страни, увивал се нагоре, пищял като ястребова птица за братска помощ, докато най-после бил заловен“.²⁵¹ И според Стоян Заимов, Апостолът „като прострелян сокол увиснал на плета“.²⁵² Никола Станев отива още по-нататък и твърди, че „единият му крак попаднал върху здрав остър кол, който се набил през вървите, навущата и дънестите потури и Апостолът увиснал като ястреб с пребити криле (Зах. Стоянов пръв го сравнява с ястреб, н. б.). Лишен от възможността да се откачи“, продължава споменатият автор, без да държи сметка за здравия разум: „Апостолът се въртял на една и друга страна, без да може да се самоубие, или да погълне отровата, която носел“.²⁵³

Трябва да признаем, че тая легенда, която почива на едно погрешно вникване в разказа на Николчо Цвятков и чийто родоначалник е Захарий Стоянов, все пак съдържа нещо реално. Закачването на Апостола о плета е факт, който не може да се отрече. Това обстоятелство допадна на въображението на народните маси. Мисълта, че само благодарение на тая фатална случайност турците са успели да турнат ръка на Апостола, извиква чувство на нравствена удовлетвореност. Никола Цвятков обаче никъде не говори, че като се закачил, Апостолът останал безпомощен на плета и в това състояние бил заловен. Според Николчо, когато Апостолът, който се бил „препасал надве натри ... поискал да прескочи плета“, гащите му, „набързо обути, се закачили о него“ и той „паднал по лицето си“ оттатък плета.²⁵⁴ При личността на това ясно и категорично съобщение на все

пак най-осведоменото лице, падането на Апостола, което увеличава предимствата на нападателите му, трябва да се обясни от една страна с краткото, но фатално закъпване о плета, а от друга – със зашеметяването, което е могъл да получи от раната на ухото, вследствие на която е изгубил за момент равновесие.

Никола Цвятков обаче греши, като отнася това раняване към следващия момент: сборичкването на Апостола с тримата стражари, когато всички останали заптии „изстреляли един залп към борящите се“.²⁵⁵ От всички изходи, които са били завардени, заптиите не са могли да стрелят към северната врата на плета, където Апостолът се е разправял с тримата стражари. Но вън от това съображение, те не са стреляли в този момент, защото лесно биха могли да наранят и своите трима хора. Ако обаче допуснем, че все пак те са стреляли, то залпът е бил даден на посока и по-скоро за предупреждение на нападнатата охрана. Ето защо, най-вероятно е, Апостолът да е получил първата си рана от стрелбата на отсрещната охрана и то в момента, когато е прескачал плета. Тази охрана е пазела срещуположната страна на оградата, където е имало друга врата. Изглежда, че тая стража първа е забелязала Апостола и първа е дала тревога, макар да не е изключена възможността да са стреляли и тримата стражари, скрити при северната врата, с които Апостолът трябваше най-напред да се разправя. Само куршум, дошел от тия две страни, е могъл да засегне лявото ухо на Апостола. Впоследствие обаче в борбата срещу всички той е бил ударен и с нож по главата, който удар засегнал същото ухо, чиято горна половина „увиснала надолу“.²⁵⁶

Сам Апостолът, макар да не дава пред съда пълна картина на разигралата се борба при неговото залавяне, не споменава нищо за това злополучно закачване за плета, което биографите с такава свобода на фантазията си описват. „Към десет часа сутринта“ (към три часа след полунощ, н. б.), разказва Апостолът пред съда, „излизайки вън, аз видях пред вратата едного, въоръжен с пушка. Попитах го, кой е, но той ме улови за ръката. У мене имаше два револвера, извадих ги и раних в ръката човека, който ме хвана, после започнах да бягам, обаче държачият не ме пусна. Пристигнаха

другарите му, удариха ме по главата и аз паднах там. Заловиха ме и ме изпратиха в Ловеч...“²⁵⁷ Това признание на Апостола не се покрива с разказа му пред Николчо Цвятков, комуто на път за София, непосредствено след залавянето си, той поверява истината по това събитие. Николчо направи разказа достойни на историята, и в своите главни линии той легна в основата на всички описания на залавянето. Пред съда Апостолът не казва цялата истина, нито отбелязва всички подробности по това събитие, на което нарочно придава сега съвсем случаен характер. Очевидно, той не иска да възстанови събитието в неговата цялост. Ето защо, истината по залавянето ще трябва да се търси не в неговия разказ пред съда, а в разказа му пред Николчо Цвятков и Христо Цонев Латинеца по пътя за София.²⁵⁸

Когато гърмежите престанали и шумът затихнал, Николчо, който до това време се спотайвал в стаята на хана, помислил, че Апостолът е успял да избяга. Сега вече трябвало да помисли за себе си. Струпал той бързо вещите на Апостола върху леглото му, легнал на своето и се престорил на заспал. В същото време турците заблъскали наново вратата. В момента, когато търсели брадва, за да я разбият, Христо се завърнал. Заловили и него, след като разбрали, че е ханджията. През прозореца той извикал на Николчо да отвори. Тогава Николчо станал, запалил свещ и отворил вратата. В хана нахлули 4 – 5 заптиета с натъкнати щикове на пушките.²⁵⁹ Нападателяте прегледали старателно най-напред кръчмата, после – стаята. След като претърсили навсякъде, поискали да им покажат леглата, на които са спали. Николчо посочил най-напред своето, а сетне на Христо и „на човека, който преспал при тях, но не знае на къде е отишел“.²⁶⁰ Заптите прегледали топлатата още печка и влезли в кръчмата. Тук бил и старшият на отряда, Катил Хусу чауш. Той заповядал да доведат и „оная свиня“. Четири-пет души заптии въвели Апостола гологлав; раздърпан, с вързани отзад ръце и цял облян в кръв. Николчо не можал да го познае изведнаж. А когато го изправили до стената, той със сподавен глас казал: „Прощавайте, братя, и ти, мило отечество, за тебе аз отивам“.²⁶¹ Реториката на това увлечение не е присъща на Апостоловия дух, който докрай остава чужд на позата и

не познава моментните слабости. Ето защо, ние се съмняваме той да е казал тия думи. Те са по-скоро изблик на Николчовото въображение и на чувствата, с които е преживял този момент.

По заповед на старшията Николчо запасал Апостола. После, заедно с ранения стражар, турците го качили в колата, която нарочно докарали от селото. Петшест заптии седнали при него, а Николчо и Христо подкарали пеша, с вързани отзад ръце. Тържествуващ и доволен, отредът се отправил за Ловеч.

Когато излезли на Севлиевското шосе, стражарите съборили Николча в един трап и жестоко го били. Те искали от него да признае, че заловеният е Левски, но той „все казвал, че не го познава“.²⁶² Пред Христо Иванов обаче, който пръв записа разказа на Николчо Цвятков, последният не съобщава, че мъчителите му са искали от него да потвърди самоличността на Апостола, а да каже „каква е работата“,²⁶³ т. е. да каже каквото знае за организацията.²⁶⁴ Това твърдение е по-вероятно, не само защото Николчо бе повтарял вече много пъти своя разказ и можеше по-лесно да се подаде на изкушението да промени някои подробности, но и защото, несъмнено, заптиите са знаели много добре кого са заловили.

В Ловеч не ги превели през града (Николчо мисли, че това било внушено от поп Кръстьо), а през Осъма направо към конака.²⁶⁵ Апостола затворили в „заптийската ода“, а Николчо и Христо – в „Тумрука“. Тука, веднага след пристигането им, дошел поп Кръстьо и отишел направо в стаята на Апостола. Отпосле Николчо узнал от Апостола, че щом влязъл при него, попът го запитал: „Как стана тази работа?“, „Стана, каквото стана, то се мина вече!“ отговорил Апостолът.²⁶⁶

С тая среща поп Кръстьо приключва своето предателско дело. Усилията му да ни убеди, че не е потвърдил самоличността на Апостола пред каймакамина, са напразни.²⁶⁷ Никой не би могъл да повярва на думите му. Сам Апостолът знае твърде добре за какво е дошел при него. Затова и той го посреща убийствено студено. Неговият тон е сух и отсечен. Той знае също така, че техният разговор ще бъде подслушван, а презрението, което изпитва в момента към тоя човек, който и в конака е като у дома си, е така голямо, че той не желае нищо друго от него, освен по-скоро да се махне от очите му.

След срещата с попа, и тримата били отведени при каймакамина. Христо Иванов най-подробно и живо предава по-нататък разказа на Николчо Цвятков: „Изкараха ни предъ каймакамина, за да ни види какви сме хора и ни събраха тримата да ни питатъ. Първо ни питаха отъ де сме. Попитаха първо Василъ Левски отъ де е, а той отговори, че е родомъ отъ Търново, но баща мо и майка мо били избегали преди 25 години въ Влашко и са заселили тамъ. А тъ го запитаха, за какво е дошелъ тука, а той отговори, чи е билъ търговецъ, който събиралъ всичко за прехраната си. А тия извадиха неговия портретъ и го питаха: „Този образъ не е ли твой и не познавашъ ли го?“, а той нищо не отговори. Сжщо питаха и нази за този образъ, но ние отказахме, че го познаваме. И тай си говориха, чи тези са, дето са вършили сичкитъ работи и тогази ни сведоха надоло и ни запряха и ни оковаха въ пранги и ги затвориха сжщо и по вратовете ни. Не се мина отъ 2-3 часа, изведоха В. Л. на изповедъ и следъ него повикаха Христо Ц., подиръ него извикаха и мене и ни качиха за въ Търново.“ Апостолът, пазен от двама стражари, бил настанен в отделна кола. При Николчо и Христо поставили един стражар. Двайсет конни запти охранявали най-опасния враг на държавата. В най-бърз ход отредът потеглил за Търново. В Севлиево пристигнали към полунощ и, без да се бавят дори един час, поели пътя за Търново. В търновските лозя конница от 150-200 души посрещнала Апостола и двамата му другари, прехвърлили ги в два шеркета (пощенски кола) и тържествено ги въвели в града. Настанили ги в затвора и донесли „малко едине за В. Л. който не бѣше ялъ три дни“.²⁶⁸

Пред д-р Парашкев Стоянов Николчо твърди, че при първата среща с Търновския мютесариф, която станала в присъствието на целия меджлис, Апостолът „никак не се признал, че е Левски“²⁶⁹ и поддържал това, което бил казал и на каймакамина в Ловеч. Никола и Христо, както в Ловеч, така и тука, твърдели, че не познават Апостола. По „икиндия“ той бил разпитан за втори път в присъствието на известния търновец Ст. Карагьозов. Сега разпитът продължил дълго. Увещавали го да не крие истината. Показвали му и портрета. Всички го познали. Апостолът видял, че е безсмислено да от-

рича повече и най-сетне признал, че той е самият Левски. „Пашата притежава такива силни документи за моята личност“, казал той на своите другари, когато се завърнал през нощта в затвора, „щото всяко по-нататъшно отказване ставаше безполезно“.²⁷⁰

Христо Иванов не споменава нищо за този втори опит на Апостола да скрие самоличността си. През нощта обаче, когато го извели на разпит, според същия мемоарист, той заявил следното на пашата: „Азъ не самъ хайдутинъ, не самъ лошъ човѣкъ. Но накара ма времето, тоестъ народа да ходя да проповѣдвамъ изъ България, щото гледаме изъ България са напълни съ европейци, прикупили пасбищата, правятъ желѣзници и сичко мислятъ да завладеятъ, даже и турската империя.“²⁷¹ А султана като не дава внимание на туй, вместо да ги гони, той ги прави доктори, инженери и ги поддържа. А ние българите които мислимъ, че и ние сме достойни за сичко, а нямаме право въ нищо и султана ни гони, презира ни и ни зима парите и ги дава на европейцитѣ. Това ма е накарало да ходя, да проповѣдвамъ, докато не сме завладани и продадени от султана на европейцитѣ. И така ази щехъ и самъ при султана да прося и го моля да даде на българитѣ, което имъ е нужно, за да вардятъ отечеството си да ни пропадни, а вия ма направихте, че самъ обиецъ, хайдутинъ, та ма и гоните додето и паднахъ въ рацете ви. Тая е моята мисълъ и на сичкия народъ. Меня като погубите, то ще излезатъ други по много като менъ“.²⁷²

По същия начин, с малки и незначителни промени предава думите на Апостола и Захарий Стоянов.²⁷³ Няма различие и в начина, по който д-р Парашкев Стоянов предава отговора му пред пашата в Търново. Той само по-накратко съобщава това, което му е казал Николчо Цвятков.²⁷⁴ Естествено, речта на Апостола не е предадена буквално, но и тъй както е записана от тримата автори, тя несъмнено отразява с възможно най-голяма точност неговата мисъл и почти всичко казано от него пред Търновския мютесариф. В своето признание Апостолът заобикаля главната цел на борбата, която води и изтъква като причина на своето недоволство и на своите действия икономическото проникване на европейците в Турция. С тая мисъл той се надява да засегне

една чувствителна струна в душата на самите турци. Апостолът е извънредно тактичен: той твърде добре знае, че ще бъде разследван и съден не в Търново, а в София; при това той все още храни надежда, че може би ще сполучи да се измъкне по някакъв начин от ръцете на своите палачи. Ето защо, в Търново Апостолът не се разкрива като отявлен враг на турската империя. Той не иска да дразни пашата. Маневрата му е ловка, но и мютесарифът разбира играта и отговаря с чисто ориенталска ехидност: „Тъй е, чуджум, и ние виждаме, но какво да се прави, държавата заповядва, това е!“²⁷⁵ Но когато поискарал да узнае, кои са другарите му, Апостолът заявил твърдо: „Цялият български народ ми е другар. С всичкия народ съм работил и никого не познавам!“²⁷⁶

В Търново били положени по-големи грижи за Апостола. Заедно със своите другари той бил задържан в общото помещение на затвора. Според Захарий Стоянов, турците се бояли да не посегне на живота си, та не го затворили в отделна стая. Останалите затворници обаче били предупредени най-строго да не говорят и да не безпокоят с нищо новите си другари. Пашата изпратил избрани ястия, но Апостолът се отказал от храната, макар че от три дена не бил ял нищо: той се боял да не бъде отровен. По-сетне, по настояване на своите другари, отстъпил и хапнал малко от богатата трапеза. Захарий Стоянов обяснява това обстоятелство не със страха на Апостола от отравяне, а с неговото душевно състояние, което съображение е по-реално.²⁷⁷

Още в Ловеч раненото му ухо било превързано от самозвания лекар Емироолу. В Търново пашата изпратил българина д-р Берон, който да прегледа раната му и превърже наново ухото.²⁷⁸ Изобщо, не само в Търново, но и през целия път до София властите, по заповед на Саиб паша, се държат извънредно внимателно с Апостола и проявяват изключителна загриженост към него.

Най-ранният биограф на Апостола не е наясно, защо последният е бил разкарван до старата столица, „когато в София заседаваше вече комисията“, затова предполага, че „правителството не било на здраво уверено“, че хванатият е Левски.²⁷⁹ Старанието, с което турците се заеха да установят самоличността на Апостола, не ни дава и

най-малко основание да приемем последното предположение на Захарий Стоянов. Това старание издава не липса на сигурност, а по-скоро изненада от постигнатия успех. Властта знаеше твърде добре кого държи в ръцете си и затова бе, наистина, възбудена, но същевременно и уверена в себе си. Обичайните въпроси, с които тя посреща Апостола както в Ловеч, така и в Търново, бяха колкото естествени, толкова и неизбежни. Какво друго можеше да се иска от него, освен да потвърди преди всичко своята самоличност? Властта навсякъде разполагаше с неговите портрети и лесно можеше да установи, дали е той търсеният Апостол, когото от толкова години диреше да залови. При това, в Ловеч турците имаха повече възможности за установяване на неговата самоличност, отколкото в Търново, където по-малко хора го познаваха. Но най-сигурно това можеха да сторят в София, където бяха затворени всички по-първи дейци на организацията, които лично познаваха Апостола. Очевидно, откарването му в старата столица не стои във връзка с установяване на неговата самоличност, а с една повеля от предимно иерархическо естество. В тоя важен случай Ловчанският каймакамин не можеше да пренебрегне своя пряк началник, Търновският мютесариф. Сам Мазхар паша, както видяхме, поиска донесенията на поп Кръстьо заедно с други някои сведения не направо от каймакамина в Ловеч, а посредством неговия мютесариф. Откарването на Апостола в Търново бе един акт, чието оправдание трябва да дирим само в административната иерархия и служебната традиция на турската държава. Това разбиране лежеше в духа и същината на турското управление и затова Търновският управител пръв извести Саиб паша за залавянето на Апостола и сигурно пак той пръв е съобщил радостната вест в Цариград,²⁸⁰ като не забравя да извести, разбира се, и прекия си шеф – валията в Русе. „Още сутринта, след залавянето на Левски“, съобщава в едно свое писмо Никола Обретенов, „Петър Аргиров (член на Русенския комитет и телеграфист в местната станция, н. б.) дойде у дома и ми съобщи, че според миналата през нощта телеграма до валията, Левски е уловен в Къкринското ханче, предаден от един поп в Ловеч, за да съобщи на Каравелов в Букурещ, което аз веднага направих чрез Д. Горов в Гюргево“.²⁸¹

Когато на 27 декември търновските патриоти научили от телеграфа, че Апостолът е заловен, никой не повярвал на това известие. Но когато на следния ден, посред ликуващата тълпа от турци, видели Апостола, заобиколен от голям конвой из улиците на града, те останали „като гръмнати“. „Азъ не знаехъ въ какво положение се намирахъ“, бележи Христо Иванов, който и след отминаването на конвоя стоял неподвижен и пребледнял пред дюкяна си.²⁸² Още същия ден комитетът бил свикан на извънредно заседание. Ръководителите на местната организация виждали ясно своя дълг: трябвало да се действа незабавно, за да се помогне на Апостола. На заседанието обаче се явили само трима души: Христо Иванов, Иван хаджи Димитров Захралията и Христо Караминков-Бунито. „Другитъ и подъ земята да ги търсишъ“, пише Христо Иванов, „ги нъма. Премислихме, ако излѣземъ, за да се мжчиме да го отървеме, не знаемъ дали ще сполучимъ, и може да е раненъ, и ще бѣде безъ полза, още и зимно време, и ще дигнемъ голѣмо вълнение и нѣма кѣде да се потулимe през зимата“.²⁸³ Най-после, след като не сполучили да влязат във връзка с Апостола посредством лекаря, решили да запалят конака „или да изгорятъ, или да се отърве нѣкой отъ тѣхъ“.²⁸⁴ Усилията им и в това отношение обаче не дали никакъв резултат: запалителните вещества, „пачавритъ“, паднали на празно място.

На следния ден рано сутринта Апостолът бил изпратен за София. Около 20-30 конни стражари охранявали файтона. Когато излезли вън от града, оковали ръцете им с жезла. Апостолът и Николчо свързали с един „белязик“, а насреща им, отделно от тях, оковали Христо.

Вечерта късно пристигнали в Севлиево, където преспали в затвора, без да снемат оковите от ръцете им. На сутринта потеглили за Ловеч, отгдето, след един престой от два часа, заминали за Плевен. През целия път за София Апостолът и другарите му били хранени добре и могли свободно да разговарят. Тия къси разговори, заглушавани от шума на колата и тропота на конете, разкриват величието на Апостоловия дух, когато нито оковите, нито смъртта можеха да смутят. Делото било постоянната тема на тия разговори. Заедно с по-

ръчката за сумите, които носел със себе си и бяха задигнати при залавянето му, Апостолът задължил приятелите си да обадят на Николча Сирков, ако е спасил комитетския архив, да го изпрати на Любен Каравелов в Букурещ. Той бил убеден, че двамата му другари, на които още в Търново благодарил за твърдото им държане, ще бъдат непременно освободени, понеже Димитър Общи не ги познавал. За себе си Апостолът не хранил никакви надежди. Чужд на всяка самоизмама, сега той вижда по-ясно от всеки друг път своята лична съдба: „Ако ме обесят, поне ще ми остане гроба в България, и всякой ще го знае; ако ме пратят на заточение, ще ми изгният костите надалеко“. Волята му за борба и живот обаче не го напуска нито за един момент: „Ще се потурча даже“, казал Апостолът, „само да остана жив и пак да работя!“ Неговата вяра в крайното тържество на народното дело била несломима. Той само скърбял, че последните събития щели да забавят националната революция: „Нашата работа ще се позабави, но пак ще се поднови скоро, тя само позакъсна за някое време“.²⁸⁵

Разговорът се водел доста трудно: конвоят се движел с голяма бързина, някои от стражарите разбирали български, а Апостолът чувал твърде слабо с превързаното си ухо. В Плевен раната му била прегледана грижливо и отново превързана. Тук, все тъй оковани, прекарвали втората нощ от пътя.

Апостолът бил облечен с джубенце и антерия: потурите му били с късо дъно; обуща нямал, а бил само по чорапи. От Плевен станало студено, та нашите пътници се зараждали, когато стражарите, кой знай по какви причини, пуснали пердетата на колата. През пердетата вятърът духал по-слабо.

Третата нощ прекарвали в Луковит, където спали двойно оковани: освен прангите, които носели по-отрано, турили на краката им и конски букагии.²⁸⁶

В Орхание пристигнали късно през нощта. Два файтона и 200-300 конни стражари били готови да ги откарат незабавно през Балкана за София. Един-два часа обаче останали да починат. Отвели ги в конака, където каймакаминът ги посрещнал гостоприемно и човешки. Той ги задържал в стаята си, предложил им ци-

гари, поръчал кафе, чай, сладкиши и любезно подел разговор с Апостола. Оказало се, че каймакаминът бил срещал веднаж Апостола в Орхание с много добър ат и поискал да узнае, какво е направил с него. „Минало е то вече!“, отговорил Апостолът на тия каймакамски любезности.

В най-усилен ход големият конвой преминал Балкана, спуснал се към полето и още в тъмни зори на 4 януари пристигнал в София.²⁸⁷

Вестта за залавянето на Апостола и откарването му в София се разнесла бързо из цялата страна. Впечатлението било потресаващо. Всички били сломени. Мъката и отчаянието нямали край. Тая злокобна новина „ни порази и обезуми“, пише Ив. Андонов. „Ние всички плакахме с горчиви сълзи до забрава“.²⁸⁸ От Чирпан изпратили Дончо Йовков за наблюдател на процеса в София. Той трябвало „да следи какво ще се случи с Левски“ и своевременно да извести комитетата.²⁸⁹ Чирпанци се надявали, че Апостолът ще бъде откаран в Цариград, тъй като имало слух, че султанът искал лично да го види и затова решили, „когато минава през Хаджи Ейлес (Борисовград) посред бял ден да нападнат охраната и да освободят бащата на българската революция“.²⁹⁰ За тая цел в с. Мурсалково била организирана чета от десет души, която подвели под клетва. Всички надежди за спасение на Апостола обаче рухнали, когато на 15 февруари пратеникът се завърнал от София. „Ние плакахме със сълзи“, бележи Ив. Андонов, „и дълго време ходехме по улиците като завеяни от дълбока скръб“.²⁹¹

В същото това време Атанас Узунов прави друг опит за освобождение на Апостола. И този опит почива на убеждението, че Апостолът ще бъде откаран в Цариград. В Стара Загора били изработени четири ключа по предварително снети восьъчни образци за развинтване на железопътната линия между станциите Каяджик (Раковски) и Търново Сеймен (Симеоновград). Била образувана и чета от 25 конника, която на 3 февруари била вече готова да действа. В треската на очакването обаче от София дошла злокобната вест за края на Апостола.²⁹²

Не по-малко било отчаянието и всред редовете на революционната емиграция. Сведенията до нея обаче достигнаха по-късно. Непотвърдени слухове и противоре-

чиви известия подхранват дълго надеждите, и затова реакцията настъпва по-късно, когато Апостолът крачеше вече по пътя на своята Голгота. Освен това по искане на Високата порта румънското правителство спира „Свобода“. На 25 ноември излиза последният брой на големия орган на българската национална революция. Турците обаче не се задоволиха с това. Те поискаха от румънското правителство да им предаде и председателя на Централния революционен комитет и изпратиха за тая цел нарочен пратеник в Букурещ. Румънското правителство се подаде на заплахите, и Каравелов, със съдействието на сръбския дипломатически агент, трябваше да търси спасение в Бялград.²⁹³ Отдалечен по този начин от събитията в България, той трябваше да прекара близо два месеца в сръбската столица. Ударът на Високата порта бе все пак сполучлив: Централният комитет в Букурещ остана без водач, а революционното движение – без свой орган в най-критичните минути от живота на организацията. Каравелов се завърна в Букурещ едва на 1 февруари,²⁹⁴ а „Независимост“, която замести „Свобода“, започна да излиза на 23 февруари.

Вестта за залавянето на Апостола смути окончателно емиграцията. Тя дойде като венец на събитията, които следваха едно след друго с една жестока неумолимост. Отчаянието бе пълно, покрусата – неизразимо голяма. В някои свои писма от това време Данаил Хр. Попов и Иван Драсов дават само отчасти картината на онова състояние на духовете, което бе обхванало емиграцията след залавянето на Апостола. На 18 януари 1873 год. Данаил Хр. Попов телеграфически известява Централния комитет в Букурещ за улавянето на Апостола. Същия ден обаче, въз основа донесенията на един пътник, той с писмо опровергава сам своята телеграма.²⁹⁵ Във второ писмо, все от същата дата, Данаил Хр. Попов дава нов израз на тревогата, която го е обзела. Нови и настойчиви слухове потвърждавали първоначалното съобщение. „Дай Боже лъжа да е ... и дано бжде другъ нѣкой, а не той“, завършва Данаил Хр. Попов своето писмо, като все още не иска да повярва на тия злокобни известия.²⁹⁶ Седем дена по-късно той вече потвърждава окончателно вестта за залавянето на Апостола и описва в същото време доста правдиво това събитие.²⁹⁷

„Всичко е свършено! Никакви вече надежди!“ пише той на следния ден, 26 януари, на Каравелова, „В. Львский, Славный ни Българинъ, е истина заловенъ“. Неговата мъка сега е още по-голяма, защото главната причина за това „голѣмо злостастіе“ се дължи според него на обстоятелството, че заловените във връзка с нападението при Арабаконак дейци, не са мълчали и не са се възползвали от внушенията на самите турци, които не желаели да се раздухва тоя процес, но поради „свои-тъ преголѣми простотій, неприели да държѣтъ и да не изказватъ нищо, нъ издали всичко отъ иглѣ до конецъ... Такыва глупцы“, заявява по-нататък Дан. Хр. Попов, „азъ не мож да съжелявамъ, ами ще кажѣ: Нека теглятъ вѣчно вериги-тъ, когато сѣ было хоржъ съ кучи глави, нъ отъ всичко най-много съжелявамъ бѣднийтъ В. Львскы, който спорѣдъ тѣхнитъ простотій пропадва и той самъ т. е. изгубвамы най добрийтъ ни Българинъ, комуто желая отъ дѣнь Сърце Божѣ-тѣ всесилнѣ помощъ и дано той може нѣкакъ да сѣ отърве“. Между тия „глупци съ кучи глави“ Данаил Хр. Попов поставя и своя брат Анастас поп Хинов: „Стократно повече съжالياвамъ Львскаго“, пише той на Централния комитет, „не него“.²⁹⁸

Докато Данаил Хр. Попов изразява мъката и отчаянието на емиграцията, Иван Драсов става изразител на нейната воля за борба и противодействие. На удара той поиска да се отговори незабавно с удар. Бе дошел моментът, в който, според Драсов, организацията трябваше да изпълни своя дълг с цялата си енергия и с всичката си решителност. За спасението на Апостола той иска да се изпитат всички възможни средства и, ако те не дадат резултат, да се прибегне до последното средство, с което разполагаше организацията: да вдигне народа на въстание.

Впрочем, изборът на средства не бе голям. Възможностите за действие бяха твърде ограничени. Затова Драсов, който познава тия възможности, поиска да се свика едно „главно събрание“ в Букурещ, което да разгледа „по сериозно работы-ты“ и да тури край на това положение на нещата, „зачто-то съ много бавение мисля да не ся поврѣди още повѣче работѣ-тѣ“.²⁹⁹ Организацията, според Иван Драсов, имаше само два пътя

за действие: или да упражни политически натиск, в който и сам той много не вярва, или да обяви въстание, на което възлага всичките си надежди. Други възможности за спасение на Апостола Драсов не вижда. „Незнамъ“, пише той на Панайот Хитов в същото писмо, „какъ ще ся рѣши (на главното събрание, н. б.), нъ азъ мисля ако е умѣстно да ся направляше едно офіціално писмо направо до Високж-тж портж, съ кое-то да ся иска освобождение-то на тогова за обожяване мжжъ и 60 тѣхъ момцы, въ противенъ случай да му ся покаже дебелый край?!... това е само мое мнѣніе, а Ви пакъ тамо разглѣдайте и както е по-добро направете. Дано Богъ закіоровеше варвары-ты, да не направяха нѣщо на тогова много заслужливаго мжжя! Най-послѣ азъ мисля, че освѣнъ въстаніе нѣма какво друго да ни опере“³⁰⁰

Бързият развой на събитията разби тия надежди и осуети всички намерения на емиграцията.

ГЛАВА СЕДЕМНАДЕСЕТА
ПРЕД СЪДА. НА БЕСИЛКАТА

В началото на 1873 година историята записва последните страници от великата летопис на Апостоловия живот.

Съдът бе приключил вече своята работа, когато Апостолът под силна охрана пристигна в София. Заседанията започнаха на 10 декември с разпита на Божил Генчев. На следния ден бе разпитан Велчо Шунтов. Разпитът на двамата орханийци не трая дълго. Вниманието на съда бе погълнато от показанията на Д. Общи, чийто разпит продължи от 10 до 13 декември. В тия четири дни словоохотливият авантюрист последователно разказа и призна всичко, което бе извършил още отпреди постъпването си в редовете на организацията, като разкри и всичко, каквото знаеше за нея. Той не потърси спасение в разкаянието, но нито откровената му изповед, нито голямото множество от хора, които издаде и на което множество разчиташе толкова много, можаха да му помогнат. Веднага след като приключи с неговия разпит и преди още да бе разпитал останалите обвиняеми, съдът взе своето решение. На 14 декември Саиб паша телеграфически поиска от Цариград да потвърдят смъртната присъда на Общи. „Въпросното лице“, съобщава той в своята телеграма, „доброволно се е признало да е пратено от Бялградския бунтовнически комитет, който го е препоръчал на Браилския, а този последният пък го е определил да бъде в услуга на Ловчанския такъв – да обикаля българските села и да събира пари за комитета, също така и да въоръжи комитетските членове против турската държава“. И след като изтъква последните му две деяния: убийството на Паисий и нападението при Арабаконак, той моли „да се издаде Височайше султанско ираде за незабавно изпълнение на произнесената смъртна присъда“ (к. н.).¹

След пет дена Великото везирство отправи следния доклад до султана: „Министерският съвет се занимава с телеграмата на председателя на Софийската извънредна комисия Негово превъзходителство Али Саиб паша, относно

арестувания Дяковала Димитър, член на Бялградския бунтовнически комитет, образуван със задача да се внесе смут в сред населението. Както се вижда от съдържанието на въпросната телеграма, Дяковала Димитър сам се признал за един от водителите на размирниците. Същият умишлено убил в Орхание дякона – заместник на Ловчанския владика и обрал с оръжие в ръка държавната хазна по пътя Орхание–София. Комисията го е осъдила на смърт въз основа на не принуденото му самопризнание (к. н.). Делото заедно с обвинителния акт и присъдата са изпратени в криминалното отделение на Министерството на правосъдието, гдето, както си е реда, ще бъдат прегледани.² Пред вид обаче на обстоятелството, че въпросната организация е образувана с цел да се вдигне революция в Румелия (Румели) и, че тя е пристъпила към изпълнение на своите замисли (к. н.), едно бързо изпълнение на издаденото спрямо главните смутители наказание, не ще съмнение, ще послужи в сегашния момент и положение на нещата за добър пример (к. н.) на всички членове на гореспоменатата революционна организация. Комисията моли телеграфически да се приведе в изпълнение наказанието на Дяковала Димитър, понеже сам се е признал за автор на приписаните му злодеяния. Каквото обаче заповяда Н. В. Султана, ще бъде изпълнено. По смъртните присъди на другите членове на комитета, които Софийската комисия ще издаде въз основа на закона, ще се произнесем последователно при получаване на нужните донесения“.³

На следния ден, 16 декември, султанът с нарочно ираде (указ) потвърждава смъртната присъда на Димитър Общи.⁴

Със своите показания, които в превода на преписа от съдебните протоколи правят четиринадесет страници машинопис, канцеларски формат, Д. Общи определи по-нататашния ход на процеса и облекчи работата на съда. На 13 декември бе разпитан и неговият секретар Васил Бошаранов, на следния ден бяха разпитани хаджи Станьо и Анастас поп Хинов, на 15 декември съдът разпита Стоян Костов Пандурина и Петко Милев, а на 17 с. м. приключи с разпита на други пет тетевенци: Иван Фурнаджиев, Лечо Ковачов (Николов-Гайдаря, н. б.), Тодор

Кръстев, Найден Велков и Марин Павлов.⁵ Разпитите на повечето от тия дейци бяха сравнително кратки. Съдът искаше да си уясни някои фактически подробности около нападението при Арабаконак, ролята на организацията в това нападение, както и да установи участието на всекиго поотделно в революционното движение. Анастас поп Хинов, който не остана по-назад от Д. Общи и призна всичко, което знаеше или бе извършил, бе разпитан по-обстоятелствено. Неговите показания изпълват пет машинописни страници, канцеларски формат. По-подробно бе разпитан и Стоян Костов Пандуринът, когото съдът също така остави да разкаже подробно цялата си дейност от деня на влизането му в организацията, както и да уясни всички подробности около организирането и провеждането на самото нападение. В преведения препис на съдебния протокол неговите показания са отбелязани в четири страници, същия формат.⁶

Липсват сведения за работата на съда през следващите шест дена. Може би през това време той да е бил зает с разпита на ония дейци, чиито показания не са отбелязани в преписа от съдебните протоколи, с които разполагаме.⁷

На 23 и 24 декември (5 и 6 зилкаде 1289) бяха разпитани всички видрарци. От 24 до 27 с. м. продължи разпита на изворци, заедно с които бяха разпитани Станчо поп Николов от Лопян и Коле Войнов от Брусен. Съдът искаше да си уясни още по-добре вътрешното устройство на организацията и да разкрие нейната мощ, изразена в пари и оръжие. Пълните и откровени самопризнания, чийто тон даде Д. Общи, облекчиха и в това отношение неговата работа. На 28 декември той разпита тримата желявци и Христо Ковачов, който, както двамата ловчанци, отрече своето участие в движението и не издаде никого. На следния ден идва известието за залавянето на Апостола. Впечатлението, което произвежда това съобщение, било тъй голямо, че съдът преустановил него ден заседанията си, а Мазхар паша, доколкото може да се вярва на Ст. Заимов, „дал великолепна вечеринка в конашкия салон“, на която били поканени и „софийските първенци, турци, евреи и българи“.⁸

На 30 декември бяха разпитани Димитър Пъшков и Марин поп Луканов,⁹ чието твърдо държане смути

останалите съзаклятници, а на следния ден с разпита на Марин Татарчев от Лопян съдът приключи изобщо с разпитите на революционните дейатели, заловени до това време, и нетърпеливо очакваше пристигането на главния виновник.¹⁰

Първата грижа на властта в София бе да изолира Апостола както от съпътниците му, така и от останалите съзаклятници. Според Николчо Цвятков, той бил затворен в отделна стая при казармата,¹¹ а Йорданка Филаретова съобщава на Н. В. Чалики, че не бил „запрънъ при другитъ виновници у конакъ-тъ“, но го държали „у къшла-та (казармата, н. б.) подъ караулъ отъ доста аскеръ“.¹² И тук, както вредом по пътя, около Апостола се полагат изключителни грижи: в изобилие му предлагат „угодни нему ястия“,¹³ а най-добрите градски и военни лекари бдят върху здравето му.

На 4 януари 1873 година, т. е. още същия ден, в който бе докаран в София, Апостолът застана лице срещу лице със своите съдии. Облечени в парадните си униформи, пратениците на султана посрещнаха с нескривано любопитство водача на революционното движение.¹⁴

С превързана глава и вериги на ръце, облечен с войнишки шинел, Апостолът влиза бавно в заседателната зала, изглежда равнодушно съдиите и спира погледа си върху големия куп от веществени доказателства, поставен пред тях.¹⁵ Подават му стол, и разпитът започва с обичайните въпроси на всеки съд.

„Името ми е Васил, на баща ми – Иван, от Карлово съм и имам двадесет и шест, двадесет и седем години. Занятието ми е да облекчавам съдбата на българите и аз обикалях, за да им давам вяра и упование в бъдещето“,¹⁶ отговаря Апостолът с достойнството на истински народен водач.

Посред мъртвата тишина на залата гласът му звучи спокойно и уверено. Апостолът е пълен господар на своята мисъл. От отговорите му личи, че той е обсъдил всичко и предвидил всяко положение, в което би могъл да бъде поставен. След залавянето му в Къкрината той бе мислил дълго върху тоя неизбежен час и без колебание бе избрал вече единствената възможна за него линия на държане. Той няма да потъпче клетвата си.

Няма да изневери той и на своя дълг. И ще направи всичко, дори невъзможното, за да спаси, каквото може. Това налагат върховните интереси на организацията, на делото, на народа. На тия интереси той не бе изневерил нито в един миг на своя живот, няма да изневери и сега пред съда. Нищо че другите разкриват всичко и правят пълни самопризнания. Той не роптае срещу тяхната слабост. От неговите уста обаче врагът няма да научи нищо, Могъщият му дух не знае, що е отчаяние. За себе си Апостолът не се бои от нищо, а за делото е спокоен. То не ще загине с неговата смърт. Други ще продължат борбата, за да я изведат до нейния свещен край. В своя живот той никога не бе отстъпвал пред призрака на смъртта. И сега нейната близост не можа да смути неговия дух. Пред всеилния образ на смъртта великият Апостол се възправи с цялата си мощ и нравствено величие. След всичко преживяно напоследък и при пълната безизходност на момента неговото държане пред съда надминава границите на човешките възможности.

— С какво се занимаваше в Сърбия и във Влашко? — продължава разпита председателят на съда.

— В Сърбия ходих да се уча на училище, — отговаря Апостолът, — а във Влашко ме извикаха в бунтовническия комитет от Сърбия.

— Викаха те в бунтовническия комитет, за каква служба?

— Наредиха ме да давам вяра на цяла България.

Съдът иска да знае, в какво се състои неговата вяра и как е щял да обнадеждава народа.

— Данъци много, а спокойствие няма. Ето, за това щях да го¹⁷ обнадеждавам, — отговаря късо и отсечено Апостолът.

— Къде ходи за това и какво правеше из местата, където ходеше?

— Ходих в Свищов, Ловеч, Търново и Пловдив, защото Сърбия, Влашко, Черна Гора и Гърция се готвеха да заграбят България, затова обикалях, за да не дадем земята си. И в местата, дето ходех, оставях книга; два пъти идвах и в София.¹⁸

Апостолът не се поддава на изкушението да превърне подсъдимата скамейка в трибуна. Тежката борба,

която му предстои, е в своето начало, и той е особено внимателен и предпазлив. Признае ли веднаж целите и задачите на революционното движение, той бързо и неизбежно ще бъде принуден да разкрие организационната мрежа и издаде революционните дейци. Тия съображения разкриват смисъла на Апостоловата диверсия. Той иска да отклони вниманието на съда от един важен въпрос и затова се представя като социален недоволен и националист, който не заплашва целостта на Отоманската империя.

Но все пак съдът иска да знае, какво са съдържали писмата, които е разнасял и какво е вършил из България през време на своите обиколки. Зададените му въпроси са колкото естествени, толкова и неизбежни.

– Какво се пишеше в дадените ти от комитета предписания и в разпространените от тебе книжа?

– Дадените от комитета книжа бяха затворени, какво пишеше в тях, аз не знам.

– Извикаха те в комитета, след като прие да участвуаш в тая служба,¹⁹ най-напред къде отиде, как обикаляше казаните от тебе места, какво правеше там и как намираще хората?

Отговорът, който Апостолът дава на тоя въпрос, поразява със своята находчивост и убедителност. Случат му даде възможност и пред съда да използва своята изключителна изобретателност.

– След като ме упълномощиха от комитета²⁰ във Влашко, аз отидох най-напред в Свищов. Пристигнах вечерта. Сутринта влязох в кафенето, но комитетските хора не познавах, те обаче ме знаеха. Когато излизах от кафенето, те изпращаха след мене човек. В ръцете на този човек имаше някакъв знак; знакът аз познавах. Когато излизах на края на селото, показвах ми знака; щом виждах тоя знак, аз предавах дадените от комитета инструкции. Те ги отваряха и прочитаха. Книжа оставих най-напред в Свищов, обаче на кого, как е името му, не знам.²¹ Дигнах се от Свищов и отидох в Ловеч. Спрях²² в хана на дядо Станчо. Както и преди казах, излязох в края на селото, излезе един със знак в ръката, аз му дадох предписанията, обаче как е името му, не знам и не го познавам. Оттам заминах за Търново и после за Пловдив. Инструкциите предадох, както обясних по-преди.

- Как ти посочваха тия знаци?
- Когато ме виждаха, подсвирваха и размахваха намиращия се в ръката знак. Аз разбирах и предавах инструкциите.²³
- От где знаяха те, че идваш от комитета?
- Когато най-напред ме извикаха в централния комитет, от всяко място имаше по един човек и, за да не се познават един друг, те си поставяха маска на лицето. От началото в Букурещ ме извика един търговец на име Цено. Тоя човек се намира в Букурещкия комитет, той ме назначи на тая работа. Маскираните хора бяха от различни краища, и когато аз отивах в комитета, лицето ми беше открито, те ме виждаха и затова ме познаваха.²⁴
- След разпространяването на тия книжа, пишеше ли на комитета в Букурещ?
- Аз сам отивах. Цено имаше един свой човек. В Букурещ аз го намирах в кафенето на Горов и му казвах.
- Колко такива книжа донесе от Букурещ и колко пъти?
- Донасях много пъти, обаче за всяко селище оставях на едно място по три, четири писма; те ги разпространяваха, както намираха за добре.
- Всякога ли, когато донасяше писма, ги предаваше на човека, в ръката на когото виждаше знака?
- Апостолът разбира скритата цел на поставения му въпрос и отговаря ловко:
- Всеки път различен човек показваше знака.
- Ти никак ли не пишеше писма на комитетите?
- пита председателят
- Пиших. Както казах преди, давах ги на човека със знака в ръката, той ги изпращаше.
- За къде пишеше писма и как ги подписваше?
- Мястото беше неизвестно; пишех на комитетите и се подписвах Левски, Аслан Дервишоолу, пишех също и Кърджала.
- Кажи какви неща пишеше в твоите писма?
- Пиших например, че тук работата върви добре, че там²⁵ работата е слаба, като припомнях да не издават ни²⁶ дума.
- През времето, когато обикаляше, от где взимаше направените разноски и кой ги даваше?

– Човекът, който идваше в кафенето в Букурещ, донасяше заедно с книгата и разноските.

– Колко време обикаля?

– С тая година обикалям три години.

– Къде е постоянното ти местожителство?

– Никъде не живеех постоянно.

– След колко време обикаляне се завръщаше в Букурещ?

– Обикалях една, две и три седмици и пак си отивах в Букурещ.

– Нямах ли приятели в местата, които обикаляше и с кого се срещаше? – пита най-сетне председателят открито и без хитруване.

– Не се срещам с никого, защото те не ми се изказваха.²⁷

– Много хора те познават и са се срещали с тебе, защо не признаеш?

– Никого не познавам.

– Не познаваш ли седящия насреща Димитър, не си ли разговарял с него върху комитета и не си ли обикалял заедно с него?

– Виждах го два пъти във Влашко, но че ходи по тия работи, не зная. В Букурещ научих, че по тая работа обикаля някакъв човек и че работата му е лоша. Писа се писмо: без подписа на Левски тоя човек да не се приема; кой е този човек, аз не зная; аз обикалях сам, с никого не ходех.²⁸

– Заедно с Димитра вие сте обиколили твърде много села, правили сте комитетски събрания, това той ти казва в лицето, какво ще кажеш ти?

– Аз с тогова никога не съм ходил, обикалях сам самичък.

– Ако дойдат тук хората от селата, които сте обикаляли заедно, и ти кажат в лицето, че сте правили комитетски събрания, какво ще речеш?

– Във всяко село има комитетски човек, но тях аз никак не познавах, поради това, че според намиращия се в ръцете ми устав аз не можех да ги познавам.²⁹

Усилията на съда да проникне по-нашироко в мрежата на революционната организация вътре в страната остават напразни. Апостолът не потвърждава нищо от големите разкрития, направени до неговото залавяне, ни-

то сам издава нещо. И председателят се вижда принуден да насочи разпита в друга посока. Той иска сега да си уясни напълно ролята на Централния комитет, както и да узнае имената на лицата, които го образуват. Неговите намерения обаче не остават скрити за проникателния ум на Апостола. И още в самото начало той го лишава от всяка надежда и в това отношение.

– Познаваше ли Цено от Букурещ, преди да постъпиш на тая работа?

– В началото се образува един комитет; той се пренесе и на Балканите. По онова време аз бях в Букурещ и се срещам с него, затова го познавах.

– Как се среща най-напред с Цено?

– Когато виждаше някой чужденец, той го запитваше кой е той, по тоя начин се срещнах с него.

– Колко години преди да влезеш в тая работа ти беше първоначалната среща с него?

– Срещнах се с него три години преди да постъпя в тая работа.

За да провери, доколко последното твърдение на Апостола отговаря на действителността, председателят му задава редица въпроси, с които цели да установи: кога е излязъл от Карлово, къде е ходил, какво е правил и колко време се е майал тук и там до отиването му „да се учи в сръбско училище“.

– От где знаеше Цено – пита след това председателят, – че ти се учиш в Сърбия в училище, та те повикаха тоя път за тая работа, чрез кого те извикаха, и когато отиде в Букурещ, къде намери ти Цено?

Апостолът отговаря не само на тоя въпрос, но и на онези, които неминуемо ще го последват. За него е съвсем ясно, че те в дадения момент съставляват крайната цел на усилията на съда, а той е единственият, който може да им отговори.

– Още когато бях в училище, чух, че във Влашко се образувал комитет. Отидох в Букурещ, намерих хаджи Димитра, попитах го за организацията им. Той ми каза. Тяхната организация не ми хареса, защото бяха около стотина души, затова се върнах обратно. Постъпих във военното училище, после Цено прати едно писмо и ме извика. Съдържанието на писмото беше: „От всички страни се събират българи; образува се комитет, да дойдеш по-

скоро!“ Заминах за Букурещ, намерих Цено, той ми каза, че от всички краища на България имало хора; дошлите тук хора ще избират комитетски членове; поради това, че те се намират в постоянни търговски връзки, в събранието ще влизат с маска. Тия маскирани хора ще гласуват за избиране на шест члена. Тогава, за да ме познават, не ми поставиха маска. Маскираните ме видяха, за да ме познават в местата, които ще обикалям. Събраните там хора избраха от намиращите се във Влашко българи шест члена, за да се намират в комитетския съвет. Имената им обаче аз не зная, поради това, че те бяха тайни. Тия шест души избраха из между си таен председател и името на председателя им не зная.

– Чие име личеше в подписа или върху печата на дадените предписания?³⁰

– Когато отивах в Букурещ, аз слизах в хана на Киро, посочваха ме на тайни хора; после един непознат човек донасяше и ми даваше необходимите ми за определената работа инструкции и писма. Поради това, че тия инструкции бяха донасяни от човека запечатани в плик, аз не зная чий беше подписът и какъв беше печатът; донесените и предадените от тоя човек книжа не бяха подписани,³¹ казваха ми адресите устно и аз, за да зная, надписвах ги сам.

– Как прие назначението си за тая работа от хора из една непозната среда, чиито лица дори не си виждал?

– Постъпих изключително по подбудата на букурещкия първенец (депутат) Димитраки Ценович от Свищов и с дадените ми от него уверения.

Разпитът на Апостола продължава и след обед.³² Като приема привидно, че Апостолът е „приел тая работа по подбудата и под закрилата на Димитраки Ценович“, съдът иска сега да му каже „правичката“, кога е минал най-напред от Влашко в България, по какъв начин и къде е отишел.

Съдът повтаря въпросите си, Апостолът – своя отговор. Новото, което прибавя сега, е, че е дошел в България през 1869 год. с румънски паспорт, под името Стан Станчулеско и, че от Пловдив се завърнал пак по същия път в Букурещ. И сега той описва все тъй забавно посещенията, които направил на споменатите вече градове, както и начина, по който влязъл във връзка с

комитетските организации, чийто представител му се разкривал, „давайки знак с една бяла кърпа в ръка“, като в същото време подсвирвал и подскачал. Вън от града Апостолът му предавал писмото. В Свищов той слязъл „в хана на един от търговците – Коско“. В същия хан и преспал. В Ловеч отседнал в хана на Фердо Станчов, а преди да предаде писмото, се отбил в Мариновото кафене. В Търново слязъл „в хана на ханджийката“, а на сутринта отишел „в едно голямо кафене, дето се събирали търговци“, и чието име не знае. Най-сетне в Пловдив отседнал в хана на Ики Капу и влязъл в кафенето при същия хан.

Съдът е принуден да се задоволи с тези отговори, в които Апостолът разкрива своите чудновати похвати на организатор, и пита по-нататък:

– Получи ли отговорите на тия писма?

– Донесените в началото писма, – отговаря Апостолът, когато никой въпрос не може да изненада, – съдържаха указания, какви ще бъдат комитетските пощи и по какъв начин тия комитети³³ ще кореспондират с Букурещкия комитет. Отговорите на тях се изпращаха чрез така уредените пощи.

– Когато мина в Букурещ, колко време стоя там, в какви мероприятия бе зает и след колко време мина пак отсам?

– Когато се върнах в Букурещ, дадох ми от написаните³⁴ от комитета устави, за да ги разпространявам между отсамните комитети. Чрез комитетската поща аз изпратих тия броеве на комитетите. Всеки комитет, след като поправяше по собствено усмотрение тоя брой, връщаше го пак в Букурещ. След като дойдох така поправени, тия устави се напечатаха. От напечатаните броеве ми дадох необходимото количество.³⁵ Поради опасността обаче от пренасянето на тия устави, аз не ги пренесох; пренесоха се от комитетската поща в Свищов. В Свищов задържах за себе си нужното количество, а остатъка ми върнах. И тия устави аз предадох по начин, както предадох по-рано писмата в Търново, Ловеч и Пловдив. След като обиколих Пловдив, заминах обратно и се върнах³⁶ в Букурещ. За да проверя какви са впечатленията от устава и пропагандата, не давайки никому възможност да ме познае, минавах и обикалях по

кафенетата и сборните места в градовете. Оттам се върнах пак в Букурещ.

– При тия проверки как можа да разбереш впечатленията на народа от тоя устав?³⁷ Съдействаха ли ви или не?

– При проверката, която извърших, аз разбрах, че комитетският въпрос не е разгласен между бедното население, следователно, той се пази в тайна, което нещо бе³⁸ в наша полза.

– Къде отиде при второто си връщане в Букурещ, какво прави и кога мина пак отсам?

– При връщането ми в Букурещ, тоя път по силата на необходимостта, не минах отсам четири-пет месеца. При обираването на хазната заминах през Цариград по сухо за Пловдив. Когато пристигнах там, от Букурещ дойде едно писмо, в което беше писано: „Отиващата за София хазна била обрана, поради това задържан бил един на име Димитър; ако по тоя случай се зловят комитетските работи, ти дай знак за подигане на общо въстание, ние ще пишем на всички воеводи, и те ще ти се притекат на помощ“. След като прочетох това писмо, аз размислих и поради това, че обираването на тая хазна е разбойничество, не виждах причина за повдигане на въстание. Затова писах на намиращите се в България комитети за получаването от Букурещ на тая заповед,³⁹ и че заради обира, който е разбойничество, причина за въстание няма. Вън от това, в същия смисъл отговорих и на Букурещкия комитет. След тоя отговор Букурещкият комитет искаше да ме извади от работата и да не ме признава. Сетне аз реших да отида в Цариград да потърся големи хора като вас и, признавайки престъплението и грешката, да поискам прошка и да разпрая от началото до край с всички подробности положението.

– Какво ти попречи да изпълниш това си намерение?

– Възнамерявах, щях да отида в Русчук, а оттам щях да отида в Цариград, обаче между това ме раниха и заловиха.⁴⁰

С това признание завършва първият ден от процеса срещу Апостола. От гледище на следваната процедура, която прилича на предварителното дирене в съвре-

менното правораздаване, разпитът през тоя ден има общ характер. Разследването се движи по главните линии, подробностите са оставени за по-късно. Съдът разчита на откровената изповед на Апостола и очаква от него да изясни идейните основи на своята дейност, да посочи начините и пътищата, по които е работил за осъществяване на поставената си цел, да разкрие мрежата на революционната организация в цялата страна и най-сетне да обади и другите членове от Централния комитет в Букурещ. След първите самопризнания на останалите съзаклятници и направените от тях разкрития, съдът е сметнал положението на Апостола за свършено безизходно и се е надявал без особени усилия да добие от него това, което е очаквал. Тия надежди обаче, както видяхме, не се оправдаха.

Макар и да бе известен за големите разкрития, които бяха направили неговите съподвижници, Апостолът остана докрай верен на себе си и на своето дело, като със свойствената си изобретателност възприе една линия на държане, която изненада до най-голяма степен съда. Апостолът не отрече положението си на водач, но като призна тоя факт, разкри организаторската си работа по един такъв начин, че не издаде нито едно име и отне всяка надежда на съда да получи какво-годе признание от него. Така той не се поколеба да отрече дори познанството си с Димитър Общи, когото само бил виждал два пъти във Влашко. Централния комитет Апостолът скри в непрогледна тайнственост. За да придаде обаче по-голяма убедителност на твърдението си относно начина, по който е влязъл в редовете на организацията, той обади твърде сдържано само един член ма Централния комитет, Димитър Ценович, комуто турците като чужд поданик и влиятелен търговец във влашката столица не можеха да сторят нищо. Като се представи за сляп изпълнител на волята на могъщия и тайнствен Централен комитет, Апостолът разкри по един забавен начин връзките, които е поддържал и то само с представителите на местните комитети. Той отрече да е знаел дори съдържанието на предписанията и книгата, които е предавал от страна на Централния комитет. За писмата, които сам е писал, Апостолът даде също така твърде убедително обяснение, подчертавайки и при тоя

случай необходимостта от пълно запазване на тайната. Признанието, което направи във връзка с устава, съдържаше само една част от истината, която не можеше да ползува съда. А съобщението, което направи около нападението в Арабаконак, разкри само толкова от истината, колкото му бе необходимо, за да заблуди още по-умело съда. Разкажанието, с което завърши своето удивително построение, имаше за цел да създаде настроение у съдиите и да заздравя още повече неговата позиция. Що се отнася до тясно биографичните данни, т. е. до фактическите подробности из неговия живот, те, както читателят и сам е забелязал, са в повечето случаи неточни, непълни или изцяло неверни, защото Апостолът и тях подчини на общия план, който следваше пред съда. Изобщо, избраната от Апостола линия на държане пред съда се характеризира с три съществени особености: 1. тя преди всичко отговаряше на неговото съзнание за дълг и отговорност пред делото; 2. възприетата позиция бе най-тежка: само необикновеният дух на Апостола можеше да преодолее толкова много трудности и то с такава безподобна сръчност; 3. благодарение на тая своя позиция Апостолът съумя да спаси почти всичко, което още можеше да се спаси, и запази останалата част от комитетската мрежа на организацията непокътната.

Застанал здраво на своята позиция, Апостолът успя все тъй ловко да посрещне и следващите пристъпи на съда, когато трябваше да се защитава срещу изобличенията на своите довчерашни сподвижници.

На следния ден, 5 януари, разпитът продължи наново. След като припомни признанието на Апостола, че три пъти е минавал Дунава, за да дойде в България, председателят поиска от него да разкрие и оная своя дейност, за която нищо не е казал, но която бе известна на съда.

– Ти обаче не си извършил толкова малко работа. Ти не си разказал, че, като си идвал толкова пъти от Букурещ, си ходил из селата тук от твърде дълго време и си организувал комитети;⁴¹ че на присъстващите⁴² в събранията ти си чел инструкциите и си подбуждал към тая работа всички; че за покупка на оръжие и припаси ти си събрал твърде много пари; че би-

дейки над големия и Ловчанския комитет, ти си служел с името Аслан Дервишооглу и по тоя начин си водил твърде голяма преписка, както с Букурещкия, така и с намиращите се на други места комитети. Разкажи едно по едно подробно, как ставаха тия работи.

— Каквото и да се съобщаваше на комитетите, идваше от вътре, от Букурещкия главен комитет, и аз го съобщавах на тукашните комитети. Много пъти аз съобщавах съвсем точно нещата, които трябваше да се съобщят, а ако някога се явяваше нужда да се допълни нещо, аз сам го допълвах; това съобщавах с подписа си.

Моето обикаляне из градовете и селата не беше за да подбуждам народа, да влезе в комитета, а да проверявам как вървят и как се пазят комитетските работи и не се ли издават; обикалянето ми тук беше наблюдение и проверка. Ако в обикаляните градове и други места забележех някакви порядки, носещи вреди за комитетската работа, аз пишех на Букурещкия комитет, и оттам идваше заповед да разследвам тия случаи. Централният Ловчански комитет проучваше положението и пишеше на Букурещкия комитет. Обаче не само в тия места: ако и между членовете на Букурещкия комитет се появяваше някоя грешка, аз пишех и на тях нужните предупреждения, защото желаете се всичко да излиза от една уста, защото аз бях организаторът.

Събраните от селата пари се изпращаха в определения от тия села център. Тоя пък център ги провождаше на отсрещния (Букурещкия) комитет било в мое присъствие или не. Когато се отбивах в комитетите, които събираха пари, аз давах, според нашия ред, необходимите наставления. Когато отивах в централния комитет, давах ми сведения за числото и мястото на изпратените на отсрещния комитет пари в мое отсъствие.

— Защо събирахте тия пари?

— Събраните пари не бяха за оръжие, защото не беше ясно още какво ще става: парите се събираха само за разноски.

— Все пак купено е било оръжие, как стана това?

— Тия оръжия са купени може би от панаирите, ако ги беше купил комитетът, аз щях да зная.

– Ние имаме разписки за получени пари срещу револверите, раздадени от Ловеч из селата. Как си издал тия разписки, щом не си знаел?

– Ловчанският комитет не ми казваше, че събира пари за оръжие, казваха ми само, че са изпратени толкова и толкова пари и аз за това давах разписки.

– Как си пишехте с тия комитети?

– Комитетът имаше във всяко село и град куриери,⁴³ кореспондираше се чрез тях.

– Ти не виждаше ли, не познаваше ли комитетските хора?

– Според изискванията на устава не ми беше работа да ги познавам.⁴⁴

– Сега ли не искаш да ги познаваш, като вадиш за пример устава, или и преди не ги познаваше?

– Не ги познавам и тогава не ги познавах.

– И куриерите ли не познаваше?

– Те бяха техни хора, и тях не познавам.

Следват по-нататък редица въпроси, с които съдът напразно се опитва да узнае имената на кафеджиите, в чиито кафенета Апостолът, според твърденията си пред съда, се е отбивал, за да бъде забелязан от хората на организацията и влезе по-сетне във връзка с тях. Съдът побързва да използва повторното му съобщение, че в Ловеч се е отбивал в Мариновото кафене:

– Значи познаваш Марина? – пита председателят.

– Показаха ми Мариновото кафене, – отговаря Апостолът, – аз отивах там и вършех своята работа. Там имаше няколко кафеджии, кой беше Марин, не знаех.

Усилията на съда да принуди Апостола към откровена изповед, не дават никакъв резултат и той трябваше да прибегне до последното средство, което му оставаше: чрез очна ставка с осъдените вече съзаклятници да изобличи неговите твърдения. Първата очна ставка последва веднага след горния разпит и след като Апостолът не можа да си спомни: ходил ли е в Царцово, спирал ли е в дома на Божил арабаджията⁴⁵ и не каза кой го е придружавал през тая обиколка до Пловдив, нито с чий паспорт е заминал оттам.

Диалогът, който следва между председателя на съда и Дидьо Пеев, в присъствието на Апостола, разкрива по един очевиден начин истината.

– Ти каза, че си ходил с дякона на Пловдив, сега дяконът отрича⁴⁶ това. Какво ще кажеш?

– Както заявих и в миналото си показание, ние ходихме в Ловеч, в Пловдив и в някои села, ето казвам му в лицето.

– В коя къща останахте в Царацово?

– Останахме в къщата на Васил Арабаджията.

– Как извади тескерето на дякона?

– Той вземà моето тескере и мина отсреща.

– Ти чу какво каза седящият насреща Дидьо Пеев, какво ще кажеш сега на това?

Апостолът изглежда спокойно предания някога куриер на организацията и отговаря равнодушно на поставения му въпрос:

– Тоя може да е ходил с друг, пък сега обвинява мене.

– Между книгата ти е тескерето, извадено на името на Дидьо Пеев и то е в ръцете ни, отричането ти няма смисъл.

– Истината по тая работа е следната: за да отида от Извор в Пловдив, аз поисках един човек, дадох ми Дидьо Пеев, отидохме заедно.

– Защо отричаше преди малко?

– На мене се откриваха много хора, обаче не работеха, как ще ги изгоря?

– Ти кажи хората, които работеха: да започнем най-напред от Свищов. Разкажи с кого работеше в Свищов!

В Свищов обаче „нямало никой, който да се занимава с тая работа“. За Ловеч Апостолът признава, че знае само Ване терзията, т. е. Иван Драсов, който бе забягнал в чужбина и не мислеше скоро да се връща в България. За да обезсили съвсем признанието си, Апостолът прибавя, че е ходил в къщите на трима шивачи със същото име, които може би познава лично, но имената им не знае. Относно Търново Апостолът надълго занимава съда с местния първенец Стефан Карагьозов, от когото, по поръка уж на Букурещ,⁴⁷ поискал среща, но на която сам той не се явил, понеже разбрал, че Карагьозов е близък на властта. В края на краищата се оказва, че и в Търново Апостолът не познава никого, защото търновци не приели „да влязат в тая работа“ и не искали да се срещнат с него.

– Кои познаваш в Пловдив? – пита нетърпеливо председателят.

– В Пловдив има един лекар, изпратих му писмо, но той не го приел.

– Бе, човече, ние не те питаме за ония, които не са приели, а за ония, които са приели, сега това питаме, кажи ги!⁴⁸

– Имаше няколко момчета, но имената им не зная. Има един Иван арабаджията, той знае хората от Пловдив.

Апостолът не издава своя стар другар от Царцово, както би могло да се помисли на пръв поглед. Когато преди това споменава Иван Драсов, той го изрича Иван терзията – шивача, така и сега той именува бай Иван с професионалния му прякор – арабаджията, коларят. С тия имена властта мъчно би могла да издири споменатите лица и ако, все пак, тя знае нещо повече за тях, отколкото предполага Апостолът, това тя дължи на словоохотливостта на другите съзаклятници.⁴⁹ Най-сетне той не го посочва като съзаклятник, а като лице, което познава ония пловдивчани, с които самият той е искал да влезе във връзка. Очевидно, и в тоя случай Апостолът по-скоро заблуждава съда, който в своя заключителен протокол, мазбата, по повод на този разпит, сам признава, че макар и да направил „една стъпка напред“, като казал, „че всички заповеди, изпращани за тукашните комитети, давал лично той със собствения си подпис...“, Апостолът отказал „категорично да съобщи никакви имена и лица“.

Разпитът продължава в същия дух и на 6 януари. Съдът имаше пълни сведения за състава и историята на Тетевенския комитет, от който бяха заловени най-много хора, и затова се опитва да атакува Апостола във връзка с дейността му около тоя комитет и някои, съседни нему организации.

– Мехмед Дервишоолу Кърджала е име на кой комитет? – подхваща председателят разпита.

– Трябва да е име на Тетевенския комитет.

– Кой беше председателят или първият на Тетевен, познаваш ли го лично?

– Наредено бе имената на тия лица да не се знаят,⁵⁰ председателството и другите длъжности се раз-

пределяха между тях. Аз не можех да се бъркам в техните работи, отнасящи се до делото.

– Не знаеш ли имената на хората, които си виждал?

– Ако ги видя лично, може би зная имената им, но сега не си ги спомням.⁵¹

– Не е възможно в една такава тайна работа да не се знаят имената, разбира се, нужно е да се знае поне едно.

– Имаше учител, той се занимаваше с тая работа.

– Когато ходи в Тетевен, устрои ли събрание и чете ли устава?

– Да, ходих, събрание стана веднаж в училището и един-два пъти в хана. Аз, наистина, им четох устава, но устав те имаха отпреди и след малко време започнаха да кореспондират направо с Букурещкия комитет. По едно време ние се скарахме с Димитра дяковалята и аз оставих тетевенската работа разнебитена. Какво стана сетне, не зная.

– Преди да се скарате, кой организира в началото Тетевенския комитет и кой доведе Димитра дяковалята в Тетевен, това питаме ние. Ние питаме още за събитията преди вашата разправа с Димитра и за самата нея.

– Причината за нашето скарване с Димитра беше, че той не искаше да даде сметка за събраните от комитетите пари, комитетите бяха станали негови.⁵²

След тоя отговор съдът прибегва отново към доказателствената сила на очните ставки. Тетевенските първенци хаджи Станьо и Петко Милев отговарят на поставените им въпроси и, след като потвърждават самоличността на Апостола, разказват подробно: кога е дошел в Тетевен, как е основал комитета, за чието съществуване до това време нищо не знаели, и че Хаджи Станьо влязъл в комитета, защото бил заплашен, че в противен случай ще бъде убит.⁵³

– Дякон Левски, – обръща се председателят към Апостола, – ето тия хора ти казват в лицето, какво ще речеш ти сега?

– Аз наистина отидох една нощ там и му казах: „Ако ти издадеш нещо на властта, ще те убият“, но не съм го заплашвал с револвер в ръката.

— Преди малко ти каза: аз не го познавам, а сега си спомняш и разговора, който си водил с него, откажи се от криенето на работата и кажи истината!

— Аз зная хората, на които съм чел устава, който се намира у мен, обаче кой е влязъл след това в комитета, аз не зная, поради това не мога да изброя имената им, — отговаря Апостолът, като по тоя начин излиза от едно крайно тредно положение.⁵⁴

И следващата очна ставка с тетевенците: Марко Йончев, Станчо и Станьо Хаджи Иванови и учителя Иван Фурнаджиев завършва при същия резултат. За втори път Апостолът трябва да чуе и от тях гузното оправдание, че били принудени със заплаха да влязат в комитета. В това отношение Васил Бошаранов, когото съдът извежда на трета и последна очна ставка в края на същото заседание, е по-честен в показанията си. „Ние се уплашихме“, признава той, когато Апостолът ги поканил да влязат в комитета и им казал: „Ако искате, влезте в тая работа, ако ен искате, не влизайте, обаче знайте: ако кажете някому, ще ви убият“.⁵⁵

Последната очна ставка обяснява и следващата стъпка на Апостола. Той вече не крие, че познава от Видрарския комитет „учителя Васил (Бошаранов, който всъщност е от Голям Извор), поп Георги (Тутмаников от Джурово) и учителя Илия (Костов, който едничек е от Видраре), на които след първото събрание дал „необходимите наставления, какво да правят“.⁵⁶ След изповедта на Васил Бошаранов, направеното от Апостола разкритие бе колкото естествено, толкова и неизбежно. Да крие повече тия имена, които той нарочно отнася към един и същ комитет, но чийто псевдоним не разкрива, бе излишно и безполезно. И сам съдът в своя заключителен протокол признава, че той съобщил „само хората от Видрарския комитет, за които знаеше, че са арестувани (к. н.), както и за Марина от Ловеч, че са комитетски хора“. Съдът обаче не споменава нищо в протокола си за другото признание на Апостола, направено малко по-рано, в което той разкрива псевдонима на Изворския комитет⁵⁷ и изреди трима от неговите заловени членове: Димитър Крачунов, Георги Стойков и Марин Попов. Веднага обаче той побързва да прибави, че все пак нямал „сведения, кой е постъпил в комитета и кой не“.⁵⁸ И сам

съдът, по повод държането на Апостола през целия тоя разпит, бележи: „И като разбра, че не може да казва: „Аз не зная техните имена!“ и че му е невъзможно да крие самата истина, той заяви открито, че не иска да съобщи имената на хората, които не бяха заловени“. Това признание на съда разкрива действителното държане на Апостола през един от най-тежките разпити, когато той обади няколко имена, които беше съвсем безцелно да крие.

Заседанията следват непрекъснато ден след ден. Очевидно, съдът бърза. Чрез тормоза на продължителните разпити той може би се надява да промени държането на Апостола и го принуди да заговори с по-голяма откровеност. Напразни надежди. В своя заключителен протокол съдът сам признава, че „в петия си разпит той (Апостолът, н. б.) се помъчил пак да отрече някои от своите първи показания, като говорил пак по същия начин“.

Заседанието на 7 януари бе най-дълго. Тоя ден съдът приключи с очните ставки. За последен път Апостолът застана лице срещу лице със своя бивш помощник. Протоколите на съда, с чийто препис разполагаме, не разкриват чувствата, които са вълнували Апостола в тоя момент. Все тъй спокойно и равно те предават и тази очна ставка. Твърдението на първите Апостолови биографи, че той „в присъствието на парадните мундири заплулю Общи, и с това се свършила личната ставка“,⁵⁹ не се потвърждава от преписа на съдебните протоколи. Разбира се, от това още не следва, че Апостолът е овладял презрението си и не е заклеил своя помощник. Трябва обаче да признаем, че една подобна постъпка мъчно може да се примири с усвоената от Апостола линия на държане, и ние се съмняваме дали това твърдение отговаря на действителността. Съобщението на Николчо Цвятков, въз основа на което Захарий Стоянов и Стоян Заимов градят своето твърдение, не е достатъчно.⁶⁰ Още повече като имаме пред вид, че Д. Общи е присъствувал, според преписа от съдебните протоколи, и на първия разпит на Апостола⁶¹.

Очната ставка на двамата се предхожда от един сравнително кратък разпит на Апостола. Съдът не се е отказал от намерението си да узнае членовете на Ловчанския комитет и прави последен опит в тая посока.

– През времето, когато беше в Ловеч, с кого прави комитетско събрание?

– Аз и преди казах, че освен Ване терзията, който сега се намира във Влашко, никого не познавам.

– След като Ване терзията замина за Влашко, в чия къща ношуваше ти, колчем отиваше в Ловеч и къде свикваше събрание?

– След заминаването на Ване Ловчанският комитет се разтури.

– Какво ще кажеш, ако дойдат хора и ти кажат в лицето, че си правил събрания в къщата на Ване, че след неговото заминаване⁶² ти си ношувал в Мариновата къща и че си докарал три коня от Плевен?

– Аз не съм оставал в Мариновата къща и не съм купувал и докарвал коне от Плевен в Ловеч.

– Когато Димитър минал отсреща (Влашко) тук с писма и дошел в Ловеч, тогава ти, Димитър, Ловчанският поп Кръстьо, Димитър пашкулджията (Пъшков), Марин кафеджията и Ване терзията сте направили събрание в една колиба в лозята край Ловеч. После тия хора събрали от Ловчанския комитет пари и купили за тебе, за Димитра и за Ангел Кънчев три коня, за да обикаляте България. Така че парите за тия коне били изпратени в Плевен. Пари за купения от тебе кон ти си взел на заем, така казват Димитър и другите. Ти казваш: „В Ловеч не познавам никого!“ Как е възможно това?⁶³

При тези сведения, с които разполага съдът, Апостолът се вижда принуден да открие малко от истината. Разбира се, верен на своята тактика, той поднася тая истина в един твърде преправен вид, още повече че случаят с конете му даваше възможност да отклони, макар и временно, вниманието на съда в едно маловажно обстоятелство.

– Димитър ми донесе и предаде писмо от Карлово и после замина за Ловеч. Сетне и аз отидох в Ловеч и се намерихме с Димитра в къщата на Ване терзията. Аз, Димитър, Ване терзията и Ангел Кънчев – четиримата се събрахме и стана дума за купуване на коне. Ване терзията ни даде пари, откъде ги е взел, не зная. После ние с Ангел Кънчев заминахме за Плевен и купихме един жребец и един кон. Димитър остана малко

в един хан в Ловеч и купил за себе си един кон, откъде го е купил, не зная,

– Димитре, – обръща се председателят към Общи, – ти чу казаните от Дякона думи, верни ли са казаните работи и ако не са верни, кажи кое е истината!

– Две негови думи са прави, пет са лъжа.

– Димитре, ти кажи истината!

Димитър казва истината по случая с конете и прибавя нещо повече: „Както казах и в предишния си разпит, аз, Дяконът и Ангел Кънчев⁶⁴ обиколихме всички села, които преди изброих, и направихме комитетски събрания.“⁶⁵

– Дяконе, ето Димитър ти каза в лицето, какво ще речеш ти?

– Ние обикаляхме с Димитра селата и правехме приготовления. Преди отказах, поради това, че не зная турски; с Димитра обикаляхме заедно. В Плевен, за купуване на коне, ходихме двамата с Ангел Кънчев. Марин го нямаше, тук Димитър лъже.

Да отрича повече обиколката си с Димитър Общи е безсмислено, след като последният и подир неговия разпит продължава все тъй дръзко да прави своите разкрития. Важното за Апостола в случая бе: да спаси Марин поп Луканов и сам да излезе от създалото се положение по един по-правдив и убедителен начин.

– Димитре, – обръща се наново председателят към Общи, – понеже ти каза: „Аз не обикалях вече с Дякона“, кажи къде те назначиха да ходиш сам, къде стана това събрание и кои бяха на събранието?

– Това събрание стана в Ловеч; имаше седемнадесет души, обаче от тях познавам; намиращия се във Влашко Ване терзията, Димитър фабриканта (Д. Пъшков, н. б.), Марин кафеджията (Марин п. Луканов, н. б.), поп Кръстьо и Атанас от Плевен. Имената на останалите не зная.⁶⁶

– Дяконе, ти чу какво каза Димитър, какво ще кажеш ти на това?

– Мене ме нямаше на онова събрание, аз не зная, – заявява спокойно великият Апостол.

– Димитре, ти чу какво каза Дяконът!

– Да, на онова събрание той беше заедно с нас.

Като вижда, че няма да узнае имената на останалите членове на комитета в Ловеч, съдът преминава на

друг въпрос. Той иска сега да установи отговорността на Апостола във връзка с покушението срещу дякон Паисий.

– Димитре, – пита председателят, – от кого дойде известие за “убиването на дякона-владишки наместник, когото ти уби в Орхание?”

– Убих го въз основа на писмо, дошло от Ловчанския комитет и от Дякона с подпис Аслан Дервишоолу.

– Дяконе, ти чу казаното от Димитра, какво ще кажеш за твоего писмо с подпис Аслан Дервишоолу и за убийството на дякона?

– Според дадения от Димитра рапорт, дяконът щеше да издаде комитетската работа на властта. Съгласно постановленията на комитетския устав той трябваше да бъде убит. Аз писах на Букурещкия комитет, че е необходимо да се премахне дякона, понеже мнението на Букурещкия комитет беше нужно. Докато дойде отговор оттам, Димитър убил дякона в Орхание. После се получи отговор от Букурещ за убиването му. Когато аз пратих отговора на Димитра, чух, че ловчанската власт получила телеграма за убиването на дякона. От Букурещ били донесли уж по-напред на Димитра заповед за убийството на дякона.

– Димитре, ти каза, че за убийството на дякона, Дякон Левски ти писал писмо, той обаче казва: „Аз не съм писал писмо“; ти не знаеш да четеш, кой ти прочете дошлото писмо?

– Прочете ми го учител Иван, когато ходих в Тетевен.

– Дяконе, ти чу казаното от Димитра, ако дойде учителят и каже същото,⁶⁷ какво ще речеш?

– Комитетите не вършеха никаква работа без моето лъжливо име Аслан Дервишоолу. Каквото и да съм казал преди за убийството на дякона, аз изпратих на Димитра писмо с моя подпис. Писма без моя подпис не се приемаха от никой комитет, дори от Букурещкия.

Макар и да прави редица уговорки, Апостолът не отрича нравствената си отговорност в това деяние: той не крие, че в случая е приложил постановленията на устава и че е изпратил по този повод писмо

на Д. Общи. В този смисъл изглежда и съдът е схванал неговите думи, та в своя заключителен протокол бележи, че в края на краищата той признал, „че е заподядал сам на Димитра да убие дякона, наместник на владиката“.

Със следващите няколко въпроси съдът приключва очната ставка на Апостола с Димитър Общи.

– Дяконе, във вчерашния си разпит ти каза, че се събирали пари за оръжие. Освен от другите комитети, Димитър казва, че само той собственоръчно ти е донесъл и предал двацет и пет хиляда гроша за купуване на оръжие. Какво ще кажеш ти на това?

– Събраните пари с мене и без мене се изпращаха от Ловчанския комитет в Букурещ, те не бяха нито за разноси,⁶⁸ нито за купуване на оръжие. Получените от Димитра пари аз изпращах също така отсреща.

– Марин кафеджията е от комитета, нали?⁶⁹

– Когато ние с Ване терзията излизахме на полето, идваше и Марин кафеджията. За мене Ване терзията каза, че съм търновчанин. Той може да е в комитета, но аз не зная.

Очната ставка с Анастас поп Хинов, която следва тая с Димитър Общи, не допринася нищо ново в развоя на процеса. След като потвърждава, че седящият на среща му човек е самият Левски, Анастас поп Хинов описва подробно срещите си с Апостола и разказва всичко, което знаеше от дейността на организацията пак във връзка с тия срещи. В своята словоохотливост той не пропусна да си спомни, че на голямото събрание в Ловеч, на което присъстващите бяха поискали от Апостола да определи район на Д. Общи, яли ябълки, които донесли „от тавана на Мариновата къща“.⁷⁰

Апостолът отминава мълчаливо обширните подробности в твърденията на Хинова и отрича „ония части“, признава сам съдът, „в които се споменаваха имена“.⁷¹

– Анастасе, Дяконът твърди, че казаните от тебе думи са лъжа, какво ще кажеш ти? – пита председателят, като с получения отговор приключва и тая очна ставка.

– Поради това, че Марин е ходил в Севлиево и Търново, – обяснява Хинов, – и поради това, че Марин знае за изпращането там (Букурещ),⁷² той го крие. Каква нужда имам аз да лъжа? Казах, че в събранието беше ре-

шено, щото в Ловеч Дяконът да остава винаги в Мариновата къща.

Последното обвинение, върху което се спира съдът, бе покушението в дома на Денчо Халача в Ловеч. За изяснение на обстоятелствата около това нападение бе извикан на очна ставка Вуте Ветов. Апостолът, обаче, не иска да отекчава положението си с това нежелано убийство, за което сам съжаляваше най-много. И той отхвърли подробните и ясни показания на своя съучастник, като отрече решително дори срещата си с него в Ловеч.

– Вижда се, че всеки хвърля вината върху мене, и тоя казва за мене: „Така направи, иначе направи“, но аз не съм го извършил. Тоя Вуте Ветов ми донесе и предаде в Правецкия хан писмото със съобщението за това произшествие.

А на следващия въпрос, отправен му от председателя на съда, той отговаря късо:

– Аз съвсем не го познавам, в Ловеч аз не съм виждал тоя човек.⁷³

Шестият и последен разпит на Апостола бе извършен на следния ден, 8 януари. В това заседание той бе принуден, по израза на съда, „да засегне политическата страна на въпроса“.⁷⁴ До това схващане съдът, естествено, дойде по-късно, след като съпостави последния разпит на Апостола с по-раншните му показания. Докато в досегашните заседания Апостолът се бе очертал предимно като конспиратор и водач, сега, макар и в рамките на следваната от него линия на държане, той се разкри отчасти и като носител на освободителната идея.

Във връзка с искането на съда да се запознае със съдържанието на разнасяните по комитетите предписания, Апостолът изложи твърде сбито основните положения на устава, които се отнасяха до устройството на вътрешната организация и засягаха общата ѝ подготовка за деня на народната революция. „Това ми е останало в ума от съдържанието на устава“, завършва той своето изложение. „Има и други някои неща, но не ги помня“.

– На Василя Гложенеца по едно време били дадени предписания и той бил изпратен в Тракия, придружен от Сава Младенов. Какви бяха тия писма и кои бяха хората, на който се изпращаха? – пита по-нататък съдът.

– В началото, откривайки на някои хора в Тракия комитетския въпрос, аз забелязах в тях предразположение към комитета. Писах в Букурещ, а и те писаха⁷⁵ много пъти. Аз дадох инструкциите на Сава Младенов и Васил Гложенеца да ги занесат от Ловеч и ги предадат по принадлежност. Някои от тях не ги приели или ги скъсали, някои, може би малцина, са ги приели. На всеки случай, желаният резултат не можа да се получи. Нашите българи желаят свободата, но я приемат, ако им се занесе в къщите със зюмбюл (мрежа за носене, н. б.).

Плод на горчив опит, последната мисъл се явява удобно прикритие, чрез което Апостолът цели да държи в неведение съда относно действителните възможности на движението. В заключителния протокол, обаче, тая му мисъл е пренебрегната, а е сгъстена и подчертано дадена неговата начална мисъл – че в Тракия забелязал „предразположеност“ към комитета: „В шестия си разпит споменатият, след като разправи постановленията на комитетския устав, съобщи, че той е установил, че местата, които е обиколил, след като бил разпратил там писма чрез Васил Гложенеца и Сава Младенов, са годни за бунт (к. н.), което нещо той донесъл на Букурещкия комитет“. В момента, подведен от искрения тон на признанието, съдът изглежда се е надявал да узнае поне, докъде се е простирало влиянието на организацията всред народа, та пита Апостола:

– През време на тая си обиколка как намери мнението на народа и по какъв начин се приближи до всеки?

– Начетените българи, които очакваха напредъка чрез просветата, намираха за опасно и неуместно искането на права с оръжие. Те бяха на мнение, че вместо да се прави това, както напредъка и просветата, така и тия⁷⁶ работи да се уредят чрез държавата, помощта на чужди народи да се избегне. По такъв начин те се държаха настрана от нашите комитетски работи. Обаче селяните, които са залагали тапите си за сто гроша, които след няколко години ставаха хиляда, бяха на друго мнение. Десеттях кола сено, чрез услугата на мухтарите са били записани от юшюрджиите – петнадесет, десет овце се записваха от бекчите – петнадесет. Тия селяни, прочее, в такова тежко положение, когато им се

говореше за какъвто и да е бунт, с надежда, че ще се отърват от това зло, идваха накъдето ги теглехме. Ето, това са моите впечатления.

– Не одобри ли ти мнението на начетените?

– Да, и аз разбрах, – съгласява се Апостолът, – че вървим по погрешен път. По едно време дори бях намислил да намеря някое средстао да отида в Цариград и се предам на властта, като разкажа теглото на народа, та дано се намери някой лек. Отдавна бях разбрал, че мнението да се обърнем към чужди държави е твърде опасно за нашия народ, – заявява Апостолът с твърдото убеждение на човек, който по тоя въпрос поне казва самата истина. По-нататък, за да потвърди това си становище, той предава подробно някогашната си среща с Джуро или Жеко далматинеца в Цариград.⁷⁷

Най-сетне, след като разказва как е бил заловен, Апостолът отговаря на последните въпроси, които му отправя съдът:

– Когато се откри, че обирът на хазната е комитетска работа, когато Марин Ловчанецът и Димитър пашкулджията бяха заловени и когато властта започна да те търси, ти все в Ловеч ли беше и в чия къща се намираше?

– Обикалях из Пловдивските села, прекарах малко време в Ловеч из колибите в лозята по една-две вечери, защото в тия колиби няма никой.

– Кога дойде в Ловеч и кой ти даваше хляб и ядене?

– По едно време влизах в града, вземах хляб от фурната, излизах пак вън и се криех в колибите.

– Освен писмата и книжата, които се намират в наши ръце, има ли и други книжа, и ако има, къде са?

– Освен книжата, които се намират в ръцете ви, други няма, защото извършваните тук работи аз изпращах отсреща за сведение.⁷⁸

Заседанието се приключва с един неизбежен акт на процедурата: Апостолът подписва своите показания. Подписват ги и съдиите със следното уверение: „Зададените въпроси и показания на споменатия Васил Дякон Левски от 17 зилкаде (4. I.) до днес са протоколирани в наше присъствие, 21 зилкаде 289 г.“ (3. I. 1873 год.).

След два дена, на 10 януари, два часа преди да се съмне, Димитър Общи намери своя край на бесилката,

издигната край града.⁷⁹ Изпълнението на неговата присъда се забавя вследствие залавянето на Апостола.

На 12 януари, два дена по-късно, съдът държа своето последно заседание, в което разпита Николчо Цвятков, Христо Цонев Латинец и двама други невинно набедени българи.⁸⁰ Николчо и Христо се държаха достойно: те не издадоха Апостола и отрекоха своето участие в революционното дело.⁸¹

На 14 януари, т. е. шест дена от последния разпит на Апостола, председателят Саиб паша изпраща следната телеграма до великия везир в Цариград: „Понеже се е установило, че арестуваният напоследък в Ловеч водител и организатор на размирието Васил Дякон Левски е подбуждал турските поданици да въстават с оръжие против държавата, че в замислените смутове е бил подстрекател и ръководител, че произнесените от него речи и публикувани книжа са дали конкретни последствия и че, когато в Ловеч навлизал насилствено по къщата, убил, за да не бъде заловен, един слуга. За всичко туй той е осъден, съгласно имперския закон, на смърт. — Протоколът, който съдържа издадената против него присъда, Ви е изпратен по поща. Молим издаването на султанско ираде за привеждането ѝ в изпълнение“.⁸²

Същия ден Саиб паша изпраща заедно с преписа от съдебните следствия и заключителния протокол на съда. Този акт, наречен от турците мазба, съдържа самата присъда, която следваше да се одобри от султана, и свършено кратко резюме от хода на процеса, което се явява като мотивировка на издадената присъда. Ще предадем изцяло тоя забележителен документ, който е едно необходимо и съществено допълнение на съдебните следствия.

„Когато се разпитаха лицата, за показанията на които донесох с предишните протоколи“, започва своя протокол съдът, „установи се, че именувеният Дякон Левски е изпратен от страна на комитета във Влашко с цел да подбужда и бунтува България; той се очерта като компетентна и централна личност (к. н.), която е подбуждала населението да образува комитети, които да се готвят да въстанат с оръжие в ръка против турската империя. Той е разширявал кръга на бунтовническата си дейност и на всякакви други свои

действия и е бил главатар на всичките организирани деяния на комитетите. Понеже той е бил твърде хитър и лукав, а същевременно и прочут по своята храброст (к. н.), когато се разтуриха комитетските гнезда, той не можа да бъде заловен (веднага). След като обаче неговият портрет се разпрати и неговото преследване и търсене се усили, най-сетне, чрез усърдието и посредничеството на ловчанския каймакамин, (к. н.) той биде настигнат (к. н.), в селото Къкриня, Ловчанско, нападнат и заловен, след което беше докаран в София и подложен на подробно и всестранно разследване. В първия и втория си разпити той заяви, че е роден в Карлово, син е на Ивана; седем години се учил в сръбски училища, по-рано е бил в Букурещ, като деец в организацията за изпращане разбойници отсам, че се е сношавал с войводата на име Хаджи Димитър, с разбойниците и с други организатори. Понеже тогава той не одобрявал техните дела, той се върнал в Сърбия и постъпил във военното училище. За сегашната си бунтовническа дейност той е бил повикан в Букурещ от търговеца Ценович, където той се представил пред комитета, свикан в Букурещ, с открито лице, докато другите присъстващи от разни места били с маскирани лица, за да не се познават едни други. Дадени му са били някакви писма по организирането на куриерските служби в комитетите и, за да не бъде познат от комитетските хора, те нагласили някакви знакове, след което той бил изпратен в България с тая нарочна мисия. Носейки със себе си писма, той започнал най-напред от Свищов и обиколил градовете: Свищов, Ловеч, Търново и Пловдив. След като представил там нарочните знаци в определените кафенета, той изпълнявал възложената му длъжност, като предавал писмата извън града на лицата, които идвали след него, размахвайки бяла кърпа в ръка и подсвирвайки с уста, без да узнаят неговата личност нито пък неговото име. След това той се завърнал пак в Букурещ, гдето написал един временен устав (к. н.), според който да се състави общия устав и го изпратил по свой почин на тукашните комитети, които, след като прибавили и от своя страна своите собствени мнения, върнали тия екземпляри от временния устав обратно.

След като в свиканото събрание този устав е бил по-правен и напечатан, той (Левски) е бил изпратен заедно с устава отсам (в България). Но поради голямото количество броеве от този устав, които той трябвало да носи, мъчно било да се пренесат по този начин, ето защо (уставите) били изпратени посредством комитета в Букурещ на Свищовския комитет. Когато дошел в Свищов, уставите му били дадени и той, както и по-рано раздавал писмата по каналите, (така сега) раздал (уставите) в Ловеч, Търново и Пловдив, след което, съгласно длъжността, която заемал, той се заел да разследва и наблюдава из кафенетата и сборищата, без да обади кой е той, какво впечатление е направил комитетският въпрос, или дали той е разгласен или не. След като работил малко време в това отношение, той се завърнал в Букурещ, откъдето не минал веднага отсам, а останал там четири-пет месеца, след което, преди нападението на хазната, през Цариград отишел в Пловдив. В едно писмо, което той получил от Букурещкия комитет, се казвало: „че отиващата за София хазна била обрана, че, понеже бил арестуван един човек на име Димитър, то, ако поради това бъдат арестувани и комитетските хора, да се даде веднага знак за въстание, което щяло да бъде подпомогнато от главните воеводи“. Но понеже според него обирът на хазната бил разбойническо дело, той бил на мнение да не се вдига въстание. Съдържанието на писмото заедно с горното си мнение той съобщил на тукашните комитети и отговорил на Букурещкия комитет, като прибавил и своето лично мнение. Понеже, поради тая негова постъпка, Букурещкият комитет искал да го отстрани (от делото) и да не го признава, той възнамерявал да замине веднага за Цариград, да потърси големи държавници, да признае вината и престъплението си и да изложи работата от начало до край. Обаче, отивайки за Цариград, той бил заловен.

При третия си разпит той направи още една стъпка напред, като каза, че всички заповеди, изпращани за тукашните комитети, давал лично той със собствения си подпис и дори, за да има единство в делата, той изпълнявал сам съдебните решения на Букурещкия комитет по отношение на лошите постъпки. Той заяви още, че сам той е подписвал разписките за събираните пари, не-

обходими за сегашните разходи на комитетите. При все това, той не е бил никак под влияние на комитетите и дори не познавал куриерите, които пренасяли неговите писма; че тия писма били с нарочни знаци и че той ги бил изпращал пак по гореспоменатия начин, без да се споменува име или личност. Призован изворският куриер Дидьо Пеев, при очна ставка с Дякон Левски, му напомни за придружаването, споменато в неговия разпит; че са ходили заедно в Ловеч, Пловдив и селата, че са ношували в Божиловия хан в Царацово, че Дякон Левски е взел тескерето на Дидьо Пеев, поради приликата (с него) и отишел с него отсреща (Букурещ). След като повтори това подробно, той (Левски) призна това придружаване (на Дидьо Пеев) с него, но тъй като нему се били открили много хора, които не работили (в комитета), той каза, че не иска да ги издаде (к. н.). Отмочно Ване шивача, който е в бягство, той съобщи, че е член на Ловчанския комитет, че не знае имената на дошлите там трима души от Ловеч, че е искал среща със Стефан Карагьозов, търговец от Търново, като му пратил известие. След като получил неговото съгласие, макар и да искал да се срещне (с него), обаче съгласно напомнянето на Букурещкия комитет, че тоя човек е бил в същност близък до властта, поради което е бил обвиняван в доносничество, той (Левски) не се решил (да отиде на исканата среща). Че писмото, което изпратил на един пловдивски лекар, последният не го приел и въобще той отказа категорично да съобщи някакви имена и лица (к. н.). Накрай той съобщи, че Иван арабаджията от Царацово познавал хората от Пловдивския комитет.

В четвъртия си разпит споменатият се откри още малко, като каза, че учителят в село Тетевен е взел участие в това дело, че той е видял комитетските хора на свиканите събрания, веднаж в училището и два пъти в хана, че ако ги види, ще ги познае, че тоя комитет е кореспондирал направо с Букурещкия комитет, въз основа на предишни предписания, че той се е карал с Димитра (Общи), понеже не е давал сметка на парите, които е получавал тогава, като е оставил тамошните работи в безпорядък, и че не знае нищо за последните та-

мошни събития. Обаче бяха извикани на очна ставка лицата от Тетевенския комитет хаджи Станьо и Петко Милев, които казаха, че по-рано те не знаели за комитетските работи, че уставът е бил занесен и прочетен от Дякон Левски, и че той ги е заплашил, вследствие на което те са образували комитет и са събирали пари; също така при очна ставка с повикания учител Иван, той каза, че първи път той (Левски) дошел в училището и съставил комитета, а Марко Йончев (каза), че Левски им е чел вестник, и че преди да бъде поканен в комитета, той не е знаел дори името му (на Левски). Хаджи Ивановите синове съобщиха, че Дяконът е отишел в техния хан и свикал събрание. След като всички тия неговии деяния бяха изложени и като разбра, че не може да казва: „Аз не зная техните имена!“ и че му е невъзможно да крие самата истина, той заяви открито, че не иска да съобщи имената на хората, които не бяха заловени (к. н.). Той съобщи само, че хората от Видрарския комитет, за които знаеше, че са арестувани, както и за Марин от Ловеч, че са комитетски хора.

В петия си разпит той се помъчи пак да отрече някои от своите първи показания, като говори пак по същия начин, обаче при разпита на Димитър (Общи), повикан на очна ставка, той като потвърди всичко онова, което беше казал за Дякон Левски и на няколко пъти имаше запитвания ту към Димитра, ту към Левски, той едвам тогава призна, че е заповядал сам на Димитра да убие дякона, заместник на владиката. При разпита на Анастас плевненеца, който бе повикан на очна ставка, когато се повториха и изброиха лично пред Левски фактите в неговите показания, той пак отрече ония части, в които се споменуваха имена. Той каза още, че не знае нищо за нападението на една къща в Ловеч от страна на трима души с червени арнаутски дрехи и убийството на слугата в тая къща, и че той е бил получил писмо от Ловчанския комитет в смисъл, че е опасно да се върне в Ловеч, понеже като чужденец да не бъде заподозрян от страна на властта и твърди, че той не е извършил това дело. Обаче беше повикан на очна ставка Буте Ветов, който в своите показания призна, че го е

придружавал и съобщи повторно, че по искането на Левски и поради своя частна работа той е отишел в Ловеч и посредством Лукан се срещнал с Левски в плевнята на една къща, и че там той (Левски), след като се преоблякъл в червени дрехи, заедно с него (В. Ветов) влезли в една къща през дъсчената ограда и, след като претърсили вътрешността на къщата, почкали малко там да дойде стопанинът на къщата, дошел слугата му и, като видял Левски, започнал да вика, обаче (Левски) го дръпнал веднага за яката навътре, пробол го с кама в корема и го убил и оттам се махнал и отишел в лозята, гдето му (на В. Ветов) оставил дрехите си.

Споменатият Левски отказа тия показания на Вуте Ветов и дори отказа и срещата си с Вуте Ветов в Ловеч.

В шестия си разпит споменатият, след като разправи постановленията на комитетския устав, съобщи, че той е установил, че местата, които е обиколил, след като бил разпратил там писма чрез Васил Гложенеца и Сава Младенов, са годни за бунт⁸³, което (нещо) той донесъл на Букурещкия комитет; че тия писма, които той изпращал за проверка, били еднакви с ония на Букурещкия комитет, че през време на своите обиколки той установил, че мнението на населението било различно, а именно просветените люде и търговското съсловие са протестирали и били против извоюването на права чрез оръжие, а само селяните, които са били донейде тормозени, отивали към страната, която ги привличала; че българите в Одеса, както е било и по-рано, изпращали тук хайдути с цел да смущават спокойствието на страната. Той иска в тоя смисъл именно да засегне политическата страна на въпроса.

Въз основа на тия подробности и неговите резюмирани признания, както и писмените и устни показания на заловените, установява се, че споменатият Дякон Левски е влязъл в България с бунтовнически намерения, като е подбуждал населението да въстане с оръжие против османската държава за придобиване на права, че под негово лично главатарство за бунтуване заедно с някакви други разбойници, той освен дето е предприел разни бунтовнически деяния, но е изпълнявал твърде

достойно възложената му длъжност (к. н.), като е държал пред селяните, събрани в селските училища, речи, издавал е печатни брошури под название комитетски устави и е подбуждал жителите и населението към въстание. Като последица от това подбuditелство и насърдчаване образували са се някакви бунтовнически комитети и канали и са се събирали много парични помощи под предлог да се купува оръжие. Освен дето той дал на Димитра писмена заповед за убийството на дякона — наместник на ловчанския владика, той влязъл в къщата на един чорбаджия в Ловеч, за да му вземе насила пари като помощ за комитетата и когато вършил това престъпление, за да не бъде заловен, той убил с кама слугата, който искал да вика.

От заловената комитетска кореспонденция се установява положително, че той е кореспондирал относно бунта с някои бунтовници и разбойници в Сърбия и Влашко, от което се установява, че споменатият Дяконов Левски е източникът и инициаторът (к. н.) на този бунт, който е станал причина да отговорят пред повеленията на закона няколко души българи, които бяха имали смелостта да нарушат спокойствието на България.

Тъй като в чл. 55 от имперския закон е обяснено и изрично упоменато, че всеки, който подбужда лично или чрез друго турските поданици и жителите на османската империя към въоръжено въстание, ако делото на неговата цел се осъществи напълно или пък се пристъпи към изпълнението на делото, той се наказва със смърт. В чл. 57 пък е казано, че ако група разбойници извършат заедно някое бунтовническо дело, споменато в гореказаните чл. чл. 55, 56, или пък пристъпят към неговото изпълнение, то самият главатар и подбудител измежду тях, които се намират в това разбойническо общество, където и да се залови, се наказва със смърт, а другите, които биха се заловили на местопрестъплението, съобразно със степента на тяхното престъпление и тяхното доказано участие в бунтовническото дело, се наказват с доживотен или временен крепостен затвор. В чл. 67 пък е казано, че всеки, който произнася речи по площади, по пазарища и улици, по сборове, или пък чрез разлепване на афиши и издаване на пе-

чатни брошури, подбужда направо населението и жителите да извършат престъпления, упоменати в настоящата глава, се наказва като автор на тия престъпления. Обаче, ако посочените подбудителства не бъдат осъществени, той се наказва на вечно заточение. В чл. 147 се казва, че ако той е убил неумышлено някое лице, наказва се с 15-годишен крепостен затвор; ако обаче това убийство е сторено при извършването на някое друго престъпление, преди или след неговото изпълнение, или пък е извършено при изпълнението на някое нарушение, то лицето, което извършва убийството, се наказва със смърт на законно основание.

Тъй като споменатият (Дякон Левски) е подбуждал лично турските поданици към вътрешно въстание срещу османската държава, издавал е печатни брошури и въобще той е предприел разни бунтовнически деяния с цел да върши престъпления, посочени в глава втора на имперския закон, което се вижда от неговите признания, че при нападението на къщата в Ловеч, когато той е извършил престъпното си деяние за кражба и терор, убил слугата, като казал, че научил, какво това убийство било извършено от някакви хора с червени дрехи, а в последствие другарят му съобщи, че той е отишел с червени дрехи, за да не бъде познат. Понеже е получил писмо от Ловчанския комитет да не ходи в Ловеч, когато е бил в Тетевен, че един такъв ум, който от страх да не бъдат разкрити тайните, е издал заповед за убийството на дякона — наместник на ловчанския владика, без (последният) да е имал някаква вина, естествено е, че той никак не се е подвоумил да извърши убийството и на слугата, за да не бъде уловен на местопрестъплението; че той е искал един човек, и в Ловеч е бил изпратен на Дякона Вуте Ветов, което се вижда също от показанията на комитетските хора в (от, н. б.) Видраре и въобще неговият другар е знаел, че в Ловеч има подобно лице, без да знае нещо за него.

Понеже всичко гореизложено е установено с положителност, то на основание изричното повеление на чл. 55, ал. I, чл. чл. 56, 66 и ал. II на чл. 174, реши се: споменатият Дякон Левски да бъде осъден на смърт по политически причини. Ако Ваше високопревъзходителство одобрявате (това), нека се издаде височайше ираде

за да се изпълни тая политическа присъда, съгласно закона, за което се осмелявам да Ви помоля. На всеки случай нека бъде според вашата заповед.

27 зилкааде 89 год. и 14 декември 86 год.“ (14. I. 1873 г.).⁸⁴

На 21 януари великият везир отправя следния доклад до султана, посредством неговия главен секретар:

„Ваше превъзходителство,

Приложена към настоящето, изпраща ви се дешифрирана телеграмата, получена от Негово превъзходителство генерал-майор Али Саиб паша – председател на съставената в София следствена комисия, с която съобщава, че ще изпрати по пощата съдебния протокол, досежно наказанието на заловения Васил Дякон Левски, за когото е било установено с положителност, че е подстрекавал населението в Ловеч, че се е одързостил със слово и дело да бунтува това население против държавната власт и да върши разни други престъпления.

Тъй като, според постановленията на закона, таква бунтовници следва да бъдат осъдени на смъртно наказание, то след като бе разискван тоя въпрос от министерския съвет, реши се да се ходатайствува за издаването на високославен ферман за прилагане смъртното наказание, което зависи от повелята на Н. Импер. Величество Султана.

По повод на това, съобщава ви се, че, каквато и Височайша заповед да последва, ще се нареди да се изпълни Височайшето постановление на волята и желанието на Н. Импер. Величество султана, за което се написа настоящата записка, 4 зилкааде 1289 г.“ (21. I. 1873 год.).⁸⁵

До каква степен се е бързало с изпълнение на смъртната присъда на Апостола се вижда от обстоятелството, че още преди да дойдат съдебните следствия и протоколът на комисията в Цариград, министерският съвет се занимава с въпроса, и само въз основа на получената телеграма от Саиб паша и решението на съвета великият везир поиска „високославен ферман за прилагане смъртното наказание“.

На следния ден, 22 януари, султанът подписва фермана, с който потвърждава смъртната присъда на Апостола.⁸⁶

Докато турската власт бързаше да приключи с формалностите около издадената присъда, великият Апостол очаква спокойно своя край. Наистина, ние не знаем нищо положително за неговите преживявания през последните дни от живота му, но едва ли той е могъл да храни вече някаква надежда за себе си. В глухата самота на своя затвор той е чувствувал по-силно от всеки друг път диханието на смъртта. Нейната близост обаче не можа да смути великия му дух. Твърдението на Захарий Стоянов, което се поде от всички биографи, че „щом чул решението на комисията, че ще бъде обесен, той ударил главата си в каменната стена няколко пъти и се повалил на земята безчувствен“,⁸⁷ е съвсем неубедително. То се родее с голямото множество от невероятни разкази, които никнат в изобилие около името на великия Апостол.⁸⁸ Сам Захарий Стоянов не посочва данните, върху които гради своето твърдение, и ние не знаем, дали той го изниса като един положителен факт, или като едно свое хрумване. Големият мемоарист обаче е счел за необходимо да обясни това „самоубийство“ на Апостола, с решението му да лиши „кървожадните палачи“ от радостта на „ожидаемото удоволствие“: да видят „гърченето на юнашкото тяло“.⁸⁹

Несъмнено, последните двацет и осем дни са били най-тежки в живота на Апостола. Всеки ден след приключване на разпитите, т. е. от 9 януари до 6 февруари, той е осъмвал в мъчително очакване на своя край. Това състояние е тежко и за най-силните духове. То може да сломи и най-могъщата воля. Имаме ли обаче данни, че Апостолът се е поддал макар и за момент на това състояние? Не. Захарий Стоянов не посочва нито едно обстоятелство в подкрепа на своето твърдение. Съображението, с което обяснява „самоубийството“ на Апостола, е несъстоятелно. Най-малко за своите палачи ще мисли Апостолът в този момент. И ако все пак е решил да сложи сам край на живота си, той сигурно би съумял да разбие яката си глава по такъв начин, че животът би напуснал безвъзвратно тялото му, още преди да отиде на бесилката.

Няма достатъчно положителни данни, които да подкрепят и обратното твърдение: че Апостолът е запазил докрай своето самообладание и е отишел горд и спо-

коен на бесилката. В това отношение спомените, които остават единствен източник на сведения, са твърде противоречиви и крайно несигурна основа за положителни заключения. Така една част от очевидците, които описват последните минути на Апостола, не са присъствували непосредствено на самото обесване. Те са отишли по-късно на лобното място и са видели само висящия труп на Апостола. Пешо Танчев, ученик по онова време в отделенията, съобщава, че той и неговите съученици – по нареждане на турците, твърди същият, всички софийски училища, заедно с учителите им, е трябвало да присъствуват на обесването – пристигнали „десетина минути след обесването“ на Апостола.⁹⁰ Споменът не съдържа нищо фактично.

Георги С. Потайников, друг очевидец, отишел заедно със своите другарчета от махалата, предимно турчета, да види обесения „баш комита“, едва когато циганите замервали вече трупа му с камъни. Според същия очевидец, „тялото на Левски е било оставено да виси на бесилката цели три дни“. Споменът е твърде подробен и жив, но буди известно съмнение: косите, веждите и мустаците на обесения били черни (к. н.). И сам Георги С. Потайников признава, че „на обесения човек сравнително със сега поставения бюст на паметника на Левски, лицето не беше обло; ако погледът на очите му“, продължава старият Потайников, „не беше по-строг, ако брадичката му не беше малко по-широчка и облеклото му такова, каквото го описвам по-горе, аз бих приел с чиста съвест клетва пред Бога, че главата и раменете му са като отсечени от бесилката и поставени на паметника, такава е приликата“.⁹¹

По-голям е броят на онези очевидци, които описват непосредствено или косвено акта на самото обесване. Старата Атанаса Н. Янева, по баща Георги Андреева Стринска, по онова време осемнайсет годишна мома, живеела близо до Апостоловата голгота (до скоро тя живееше на ул. „Врабча“ № 17). Тя ни уверява, че заедно с баща си наблюдавала „от близо“ (к. н.) обесването на Апостола, което описва доста подробно: „Страшният Рушид Баба (ключарят на конака) е навил на ръката си „по рибарски“ въжето. Откъм конака и черквата „Св. София“ пълзи черен мравуняк от турци.

Напред върви злият (прочут със своята жестокост луд турчин) Дели Мурад, възседнал на бял кон, а след него, заграден от стража, върви гологлав „Баш комитата“ – Левски с вързани отзад ръце, облечен с обикновени дрехи, късо палто и навуща на нозете. Бодро върви Апостолът и се приближава до бесилото и, като стига на 15-20 крачки от него, до прозореца с железни решетки на турската военна фурна (днешното северно крило на Държавната печатница), се спира и силно, с ясен глас, се провиква на турски: Рушид Баба, азърласана гелен кочу кесесън!“ (Рушид Баба, приготи се да заколиш идващия овен!) Турчета, цигани и циганки мячат, плезят език, въртят глави, със стиснати юмруци му се заканват, а някои повтарят: „Коч гелий, кочу кесесън, азърласана, Рушид Баба!“...

Дебелият Рушид Баба не дочаква да се приближи Левски и на 3-4 крачки от него, отдалеч ловко хвърля и надява примката на врага му, преметва бързо през напречната греда края на въжето, което двама цигани Билал и Шаим задържат, и още трупът не увиснал, циганинът Бекир измъква от чебера (каца напълнена с вода и поставена надясно до бесилката) чебърника (дърво, прекарано през ушите на кацата и служеше за по-удобно носене) и ударя Левски по рамото към врата, за да затегне въжето, на което без много гърчене увисва трупът. На гърдите му се вее окачена книжка.

Циганките Мика, Пама и Зайнепа хвърлят камъни по обесения и тялото се залюлява...⁹²

Този спомен бе обнародван от художника Георги Черкезов. Преди време ние също разпитахме старата жена. Паметта ѝ беше вече доста отслабнала, но и пред нас тя потвърди, повечето механично, главните подробности от разказа на Георги Черкезов.

Същият художник предаде разказа на Славко Тошев, стар подуенец, който в деня на обесването дошел на пазар в София. (Твърдението, че обесването на Апостола е станало в пазарен ден, се поддържа от почти всички съвременници). Когато преминал рова и влязъл в града, Славко Тошев видял да „виси на въжето обесен млад човек“. От другари Славко узнал, че „преди въжето да умори момчето“, то извикало „с ясен глас“: „Братя българи, аз отивам, ама и турците си отиват...“⁹³

Това обаче, което старият подуенец съобщава на Иван Велков, се различава от изнесеното от Черкезов: когато отивал на пазара, той „видял да карат човек, с накичени книги на гърдите, видял и кога го издигнали и окачили на бесилката. След това веднага всички се разбягали“.⁹⁴

Старият софиянец Спас Н. Клисаров, по онова време дванайсет годишно момче, „от лични наблюдения и разкази на по-възрастни съвременници (к. н.) запаметил някои обстоятелства около последните часове на Апостола“, които ни предава Г. Клисаров: „След като съдът осъди Левски, иконом поп Тодор Митов, заедно с баща ми отиде да го причасти. Като отишли при Левски в мехкемето, малко преди да го обесят, поп Тодор казал: „Дяконе, ще те пратят на далечен път. По-добре е да вземеш светото причастие, защото по пътя може някое нещастие да те стигне“...

Левски, който очаквал изпълнението на смъртната присъда, отговорил, без да изпада в униние: „Знам, знам, какво нещастие ще ме постигне!“ След това той се изповядал накратко и приел светото причастие.

Свещеник не присъствувал на обесването. „Това“, продължава Клисаров, „което виждаме на някои литографии, изобразяващи обесването на Левски в присъствието на свещеник, не отговаря на действителността. На обесването са присъствували само официални власти, турци и цигани. Българите отидоха да гледат след обесването. Близо до бесилката имаше голяма казарма (къшла). Войската стоеше вън да пази ред. Много народ отиде да гледа“...⁹⁵

Стоян Заимов, който пръв изнесе случая с изповядването и причастието на Апостола от поп Тодор, предава дори самата изповед на Апостола:

– Кажете си греховете, синко!... промълвил свещеникът.

– Казах ги на царските комисари, та няма нужда и вам да ги казвам!... Пред Бога и свободата грехове не съм сторил, а пред пашите, чорбаджиите и владиците много, много и премного „сгрешения съм направил, но нека тия ми сгрешения останат непростени... Както се вижда, утре на турска бесилка ще увисна!... За едно нещо, дядо попе, ще те помоля:

който ви пита за Дякона Левски, кажете му, че той, Дяконът, за българска свобода загина!...“⁹⁶

„Покойният поп Тодор Митов“, съобщава по този повод Тома Васильов, „разказваше, че изповедта била много кратка: „Отче, помоли се за грешния дякон Игнатий“, това било всичко, що той казал“.⁹⁷

На генерал П. Тантилов, още като млад прапорщик, поп Тодор, преподавател в първите години след освобождението във Военното училище, разказва обаче нещо съвсем друго: „Бях повикан и заведен от едно запитие при бесилката на орханийското шосе. Там докараха на кола с един кон Васил Левски, от конашкия затвор. Поп Тодор се доближил до колата и видял Апостолът в седящо положение, с глава силно обронена върху гърдите. По врата му имало кръв. Свещеникът се доближил до Апостола и му извикал: „Дяконе!“ Раздрусал му рамото и пак извикал: „Василе!“ Но Левски нито се помръднал, нито му отговорил. Попът извикал трети път: „Асланоолу!“ Никакъв отговор, обаче, не последвал. Тогава офицерът му казал: „Папаз ефенди, гит ишине!“ (Върви си, дядо попе!) „Праведникът бил вече в небесните селения“, заключава д-р Христо Тантилов, който обнародва този спомен на брата си.

Поп Тодор не можал да го изповядва и си отишел. Турците не го оставили да дочака изпълнението на присъдата.⁹⁸

Коста Николов предаде спомените на един друг съвременник на Апостола, който го е познавал от рано, Дамян Иванов Богоев, слуга по онова време в хана на Хаджи Боне Петров. Според него, не поп Тодор, а поп Христо Николов, наречен Такия, изповядал Апостола. Дамян Ив. Богоев, чиито сведения за софийските революционери използвахме по-рано, възпроизвежда по следния начин разказа на поп Христо, който „веднага след обесването на Дякона“ (к. н.) дошел в кръчмата на Хаджи Боне: „Дяконът се държа юнашки. Каза, че наистина той е първият, но че след него са хиляди. Палачът му наметнал въжето и ритнал столчето. Аз се просълзих и се обърнах към „Св. София“, за да не видят турците, че плача и си тръгнах“.

Според разказа на поп Христо, върху който се основава старият Дамян Ив. Богоев, при обесването „не

е имало много народ, както твърдят някои. Само на крепостния ров имало неколцина наблюдатели, освен официалните лица и войската за охрана.

Поп Христо „просълзен разказа“, продължава Дамян Ив. Богоев, „какво се е случило. Хаджи Боне ми заповяда да почерпа присъстващите с по една ракия за „Бог да прости“. Аз ги почерпих, те пиха и казваха „Бог да прости“. На Хаджи Боне течаха сълзите и той често си бършеше очите с дланта на дясната ръка, и всички плакахме“.⁹⁹

Ал. Миланов предаде напоследък разказа на съвременника Никола Митаков, разпитан през 1910 год. от инж. Атанас Багдатов: „Преди изпълнение на присъдата Левски бил изповядан от поп Христо Павлов Бужев в присъствието на клисаря Никола Луканов. Когато попът го запитал, какво има да каже пред смъртния си час, той след кратко мълчание отговорил:

– Отче, нищо няма що да кажа, защото никого не съм убил и никого не съм ограбил за лична полза. Ако служенето на народа е грях, то не искам прошка и от Бога“.¹⁰⁰

Райна Кацарова-Кукудова обнародва неотдавна новия спомен върху това събитие. Старата Петкана Къшова от с. Горни Лозен, Софийско, слугувала по онова време в една бейска къща в София. Беят бил богат, имал и други слуги, та тя се грижела само за двете му деца, момчета на пет-шест години. Един ден беят си дошел и поръчал да облече бързо момчетата, че „щели да бесат комитата Левски, дето искал да свали султана и да стане цар на гяурите“.

– Бързайте, да идете да гледате!

„Поведох бейчетата“, разказва баба Петкана, „едно за тая ръка, другото за тая. С нас тръгнаха и другите слуги, беят ни изпрати всички да гледаме“.

По-нататък старата жена твърди, че когато водели Апостола към бесилката, той запял. На направеното ѝ възражение, че мъчно може да се повярва на това съобщение, тя отвърнала, че „вижда Левски като на ден днешен, как е запял“. За да подкрепи твърдението си, баба Петкана изпяла самата песен: Шимди дуйдум юрегъме, Кара канлар дамлади /вер аннадъм аннамиш,/ не анам вар, не бабам вар/ йотме бюлбюл, вактъм вар.

(Сега усетих, /че в сърцето ми/ черна кръв закапа /дай (аз?) разбрах,/ нито майка имам, нито баща, /не пей, славею, имам време).¹⁰¹

Текстът на песента бил напълно познат за старата жена, а на въпроса как така изведнаж я запомнила, тя отговаря: „Чуех ли песен, запомвах я. А друга и да забравя, те тая няма да забравя дори съм жива... Като го окачиха на бесилката, па като рекоха: „Бегайте!“ Разбега се народа кой на каде види“.¹⁰²

Изобилието от противоречия, голямата несигурност и явната несъстоятелност на някои твърдения в тях спомени са лесно обясними, като имаме пред вид следните обстоятелства: 1. Психологическото състояние на българското население в града по онова време. „Тогава софийнци се бяха толкова изплашили“, съобщава старият Дамян Ив. Богоев, „че всички се бяхме изпокрили в миши дупки“.¹⁰³ 2. Повечето от тях спомени са на младежи, които преди всичко са били поразени от не-обикновеното зрелище, което са могли да наблюдават отдалеч, или след самото обесване. Изключение правят само двамата свещеници. Техните спомени обаче се взаимно изключват. Поп Тодор изпада в противоречие даже спрямо собствените си твърдения: това, което съобщава на генерал П. Тангилов, изключва онова, което е говорил на други лица и бе предадено от Стоян Заимов, Тома Васильов и Спас Н. Клисаров. Впрочем, трябва да отбележим, че за спомените на двамата свещеници съдим само по това, което други разказват за тях. Спомените на Дамян Ив. Богоев са сравнително по-реални, но той не описва събитието като очевидец, а предава разказа за него на поп Христо. Думите, които според поп Христо Апостолът изрекъл пред бесилото, са близки по смисъл с думите, приписвани му от стария подуенец Славко Тошев. Последният обаче не е последователен в твърденията си. Що се отнася до спомените на двете старици Атанаса Н. Янева и Петкана Къшова, млади момичета по онова време, те стоят твърде изолирано сред останалите спомени и в най-характерните си подробности изглеждат малко вероятни. 3. Най-сетне, една от причините за това състояние на спомените лежи у самите нас: твърде късно се сетихме да разпитваме очевидците и съвременниците на това събитие. Първият изнесен

спомен, като не смятаме съобщеното от Ст. Заимов, датира от 1936 год. Спомените пък на онези очевидци, макар и съвсем малко, които по един или друг повод са били разпитвани на времето, не са записани.

Въпреки всичките им недостатъци, разгледаните спомени не могат да се отрекат изцяло. Споменът е винаги нещо субективно, а едно подобно събитие не може да се обхване така лесно в пълната му цялост. Каквато и малка част от истината да съдържат, тези единствени спомени за последните минути на Апостола не могат да бъдат пренебрегнати. Увлечението, противоречията и идеализацията, които срещаме в тях, са неизбежни. При това, народът е преживял дълбоко смъртта на Апостола и не е могъл да не разкрие в спомените си и своето лично отношение към това събитие.

Прочее, всички спомени, с изключение съобщението на поп Тодор пред генерал П. Тантилов, са единодушни в твърдението, че и пред бесилката Апостолът застанал спокойно, смело и с несломен дух. Като оставим настрана подробностите, това общо твърдение на спомените е несравнимо по-реално и по-убедително от тезата, възприета и наложена от Захарий Стоянов. То стои по-близо до историческата действителност, защото отговаря преди всичко на цялостния нравствен лик на Апостола. Такъв какъвто го знаем, великият Апостол не би могъл да постъпи по друг начин. Неговото необикновено съзнание за отговорност на вожд, на революционер и воин не го е напуснало и в последния момент на живота му. Враговете на поробения народ щяха да видят сега, как умира Апостолът на българската свобода. Велик в живота, той е съхранил ненакърнено своето величие и пред смъртта. Нейното могъщество не смути неговия дух нито в един миг на трудния му път. Едва ли и сега, когато тя се явяваше като единствен и последен изход, Апостолът се е побоял от нея. Още в първия ден на великата борба, в която поведе народа, той ѝ се бе обрекъл в жертва.

Сега тоя ден бе вече дошел.

На 6 февруари 1873 година Апостолът увисна на бесилката. Смъртта закръгли делото на неговия живот, и великият му дух отлетя във вечността. Свободата изгуби своя жрец, революцията – своя гений, народът –

своя кумир. Безкрайна мъка потисна душите, и глухи стонове на отчаяние отекнаха по цялата поробена земя.

България оплакваше своя най-велик син.

В зората на това мрачно февруарско утро новият ден пристъпваше спокойно и уверено. Светъл лъч огря изтерзаните сърца, и нова вяра озари душата на поробения народ: върху него бдеше безсмъртният дух на великия Апостол.¹⁰⁴

Тасоведие Раковски!

Днес иде дави погледъ отъ
страната на Отецъ Атанан-
сиа Кочмане дакъ властвъ
са дави напичъ туй пиеден-
це, и въ мортъ дакъ ебине въ
какво замъчане се намираме
днес, дакъ-то много фисае са-
дакъ дакъ, и нека да знае под-
рочно въ какви замъчане се
намираме днес, и пакъ на-
въ мортъ дакъ ебине садакъ
мърсовине какъ отивае
днес и какъ ще ебине са
напречъ. —

Катомаине отава времето
дави мичъ по напречъ
оттавае дакъ пакъ мичъ.

В. С. Раковски

Днес -
1866... Ноември 7.

Васил Левски като участник във Втората българска легия
в Белград през 1867 г. с брат си Христо Ив. Кунчев
и Христо Ив. Големия

Васил Левски, 1870 г.

защо по-ранко Букуреница Бачина като господарка и
нашата почит за славянство на Родо Князевно Ду-
ростав.

2) Во разгледување наредбата војва ушава, по-
стои да се споредува со Кибика и индусија, ако м-
гова да се споредува со Кибика и индусија, а не
Кибика и индусија, а не Кибика и индусија,
како да се споредува.

4) На подпунктах наведених не призначено експертів. Інші експерти зазначені в таблиці. Для підпису надіслано 12 таблиць розуміння ДС.

Мила ед би наредно наметнот спелави, за кауство
забавување наметнот спелави, за кауство
на метаването спелави.

Topography, 23. Cadenet 1869.

Александр Д. Мухоморов Н. Васильков

789 Зам. панди

Hammond

7. The

B. Monmouth

W.D. Henshaw

exp. J. Trubieck

Tom Kopeck

L. Monarekhu

C. Mangok.

eng. 2/16

1875. 22. 11. 1875.

in Barrett

методом Р. Лавр

универ. А. Захаров

1

Вр. 53.

РАСПИСКА

За прие́мваніето отъ Господина *В. Левски*

франги 22 и 40 Ламо, ситово двайсеръ и
два фр. и седмидесетъ Ламо

пожертвование отъ него *а* милостъ на „Българското
Книжовно Дружество“.

Браила 3 януари 1870.

Настоятелство:

БЪЛГ. КНИЖОВ. ДРУЖЕСТВО.

Разписка за внесени пожертвования от Васил Левски
на Българското книжовно дружество (БКД),
3 януари 1870 г., Браила. Научен архив на БАН

* БКД — от 1911 г. — БАН

Скривалището на Васил Левски
в Етрополския манастир

Народна клетва

22
1917

Заклетва се да се борим за свободата на българския народ, за да се установи справедливостта и да се ликвидират всички несправедливости, които са причинили тази война.

Заклетва се и да се борим за свободата на всички народи, които са под върховенството на империализма.

Заклетва се и да се борим за установяване на справедливостта и на законността на международните отношения, за да се ликвидират всички несправедливости, които са причинили тази война.

Заклетва се и да се борим за установяване на справедливостта и на законността на международните отношения, за да се ликвидират всички несправедливости, които са причинили тази война.

Заклетва се.

Заклетва се и да се борим за установяване на справедливостта и на законността на международните отношения, за да се ликвидират всички несправедливости, които са причинили тази война.

Васил Левски, 1872 г.

Къкринското ханче

По решение на революционния комитет в Ловеч е нает ханът в с. Къкрина, Ловешко, за да се използва като безопасно място за срещи и квартируване на комитетски дейци. За ханджия е определен верният комитетски деец Христо Цонев Латинеца от Къкрина, пръв братовчед на Христо Иванов Големия (Книговезеца) и Николчо Цветков. Той посреща и изпраща куриерите и агитаторите на Вътрешната революционна организация. През фаталната декемврийска нощ на 1872 г. Васил Левски е предаден, обкръжен и заловен в хана от турската полиция. Заедно с него са арестувани и двамата му придружители – братовчедите Николчо Цветков и Христо Латинеца. След Освобождението ханът е разрушен. В началото на 30-те години на XX в. местни родолюбци го възстановяват по спомени на стари хора. Днес ханът е посещаван музей

Конакът в София, където е съден Васил Левски,
фотография от 1879 г. Научен архив на БАН

ВАСИЛ ЛЕВСКИ
ЗАБЕЛЕЖКИ КЪМ БИОГРАФИЯТА

ГЛАВА ПЪРВА РОДНО МЯСТО

I.

1. Хр. Г. Фъргов, Карлово – минало, настояще и бъдеще. София, 1931, стр. 4.

2. К. Иречек, Княжество България. Пловдив, 1899, стр. 365–369.

3. Проф. П. Ников, Из историята на подбалканската област. Сп. „Родина“, I (1938), кн. 1, стр. 31.

Проф. П. Мутафчиев, който събра всички сведения, запазени за историята на Копсис, пръв се усъмни в твърдението на Иречека и смята, че останките на Копсис „ще трябва да търсим не при Узуншехир, а нейде другаде, може би към градищата при Кюселери или Сопот, или пък около с. Текия“. – Стари градища и друмове из долините на Стрема и Тополница. София, 1915, стр. 29.

Д. Т. Страшимиров в своя посмъртен труд за Карлово подробно се спира върху погрешното отъждествяване както на Копса (Копсис) с Карлово, така също и на наименованието Гьопса, като седалище на нахията. Цели векове родният град на Апостола носи двете имена, докато най-сетне името на основателя взема връх и изтъква името на административния център – Гьопса, което носи по традиция.

4. Посмъртен труд върху миналото на Карлово в ръкопис, стр. 47.

5. Поп Константин наред с новото име на града дава и старото – Сушица. – Наръчник за Пловдивската епархия или нейното описание – 1819. Известия на Българското географско дружество. София, 1936, кн. III, стр. 197.

„Карлово – прежде называлось Сушецою“, бележи и Априлов в описанието на града, което прави в „Денница новоболгарскаго образованія“. Одеса, 1841, стр. 110.

6. Като посочва спомените на поп Константина, проф. П. Мутафчиев бележи, че дори „в началото на XIX в. Карлово е било значително селище с 1000 къщи, от които $\frac{1}{4}$ християнски“, – Стари градища и друмове из долините на Стрема и Тополница. София, 1915, стр. 7.

„Карлово“, според твърде произволното твърдение на В. Евст. Априлов, „имѣтъ около 5000 жителей обоого пола. Третья часть ихъ Болгаре, а прочіе Турки и частью Евреи. – Денница ново-болгарскаго образования. Одеса, 1841, стр. 110.

Иван Богоров определя броя на населението към 1851 год. на около 15,000 жители, без да посочва процента на отделните народности. – Кратка географія. Букурещ, 1851, стр. 187.

Според Г. Икономов Карлово има 11,000 жители. – Кратко землеописаніе. Букурещ, 1856, стр. 31.

Приблизително същия брой намираме и в статията „Народонаселеніе въ Пловдивскія санджакъ“ – Карлово е като градъ, който си има меджлиса и мюдюрин: населеніето е отъ 13,000 души. В. „Право“, Цариград, IV, бр. 11 от 10. V. 1869 год. Статията е заимствувана от Cougrier d'Orient.

7. Д. Т. Страшимиров, пос. посмъртен труд, стр. 165.

8. В. Н. Тантилов, Карлово до освобождението. В. „Промисла“, V, бр. 23 от 19. VIII. 1906 год.

9. Д. Т. Страшимиров, посмъртен труд, стр. 143.

10. Известният наш турколог Г. Д. Гълъбов, въз основа на тоя ферман, като приема, че „в землището на днешно Карлово е имало и осем имотни общности на българи-войнигани, наричани „войнук бащинес“ – войнишки бащинии, които се изключвали от данъчните тяжести към вакъфа на Карлъоглу“, заключава, че „и Карлово е давало войнигани“. Обаче други данни и особено след учредяване на вакъфа, които да подкрепят това заключение, няма. Същият автор поправи първия превод от 1899 год. в оная негова част, която се отнася до войниганите: „Освен бащинията му с осем войника“, Гълъбов превежда: „Освен от осемте войнишки бащинии“. Из миналото на Карлово. В. „Мир“, XLII, бр. 10768 от 13. VI. 1936 год.

11. В. Александров, Из историята на град Карлово. София, 1938, стр. 109.

12. АНБ, Карловски кондики, инв. № 7749. Вж. същия документ у В. Александров, пос. съч., стр. 109.

II.

13. Д. Т. Страшимиров, пос. посмъртен труд, стр. 167.

14. Д-р Иван Сакъзов, Стопанските връзки между Дубровник и българските земи през 16 и 17 столетие. София, 1930, стр. 131.

15. Там, стр. 28.
16. Там, стр. 131–132.
17. Там, стр. 119.
18. Там, стр. 132.
19. Там, стр. 119.
20. Там, стр. 123.
21. Там, стр. 61.
22. Значението на търговията за народното стопанство и обществото. София, 1926, стр. 45.
- Според Н. Славчев градът е имал около 70 табахани.
– За тези които откърмиха великия дух на В. Левски. В. „Литературен глас“, X, бр. 368 от 17. XI. 1937 год. В едно друго изследване „Занаятията и домашната индустрия в България преди освобождението“ са посочени 60. Сп. „Ново време“, VI (1902), кн. 5 и 6, стр. 468.
23. Доклад от бюрото на Пловдивската търговско-индустриална камара за икономическото състояние на района на същата камара през 1895–1896 год. Пловдив, 1897, стр. 35.
24. Миналото на Карлово все още не е достатъчно проучено. Стопанското и културно значение на града през време на възраждането не е установено в неговата пълнота. В това отношение напоследък с една завидна упоритост работи Никола Славчев, комуто сме твърде задължени за сведенията, които ни даваше при всеки случай.
25. Бележки върху домашната шаячена индустрия в България. Списание на Българското икономическо дружество, VII (1903), кн. 8, стр. 528.
26. В. Н. Тантилов, Карлово до освобождението. В. „Просвета“, бр. 23 от 19. VIII. 1906 год.
27. Бележки върху домашната шаячена индустрия в България. Списание на Българското икономическо дружество, VII (1903), кн. 8, стр. 528–529.
28. Иван Богоров, Нъколко дена расходка по българскыѣ мѣста. Букурещ, 1868, стр. 21.
- А в своята „Кратка географія“, Букурещ, 1851, стр. 187 тоя голям карловец посочва Карлово като „фабриченъ градъ съ нъколко фабрики за пьстры тюлбены, другы за сахтияны и мешины“.
29. Пътуване из българските земи през средата на XVII век. Периодическо списание на Българското книжовно дружество, 1909, кн. LXX, стр. 666.

30. Панчо Дорев, Стопанска България в началото на миналия век. В. „Зора“, XI, бр. 3113 от 18. XI. 1929 год.

31. Наръчник за Пловдивската епархия или нейното описание – 1819 год. Известия на Българското географско дружество, 1935, кн. III, стр. 197.

32. Никола Славчев, Тези които откърмиха великия дух на В. Левски. В. „Литературен глас“, X, бр. 368 от 17. XI. 1937 год.

33. Денница ново-българского образованія. Одеса, 1841, стр. 110.

34-35. Никола Славчев, пос. изследване във в. „Литературен глас“.

36-37. Райно Попович, Описание на Карлово, стр. 3. Из архива на същия. Ръкописът се пази в Българската академия на науките, София.

38. Там.

39. Д. Благовев, Социализмът и работническият въпрос в България. Пловдив, 1900, стр. 115.

40. Доклад на Пловдивската търговска индустриална камара... Пловдив, 1897, стр. 20.

41. Р. Попович, пос. описание, стр. 4.

42. Н. Славчев, За тези които откърмиха великия дух на В. Левски. В. „Литературен глас“, XI, бр. 368 от 17. XI. 1937 год.

„Карлово“, четем у Иван Богоров, „има много градини за всякакви овошки и триандафили, отъ които вадят доста гюлево масло, что составляет главный поминакъ на тяжкы – ты му тръговци“. – Кратка географія, Букурещ, 1851, стр. 187.

„Въ Карлово“, бележи Р. Попович, „иматъ доволны триантафиловы градины, а отъ цвѣтатъ имъ изваждатъ доволно масло, което се разноси по Европа. Иматъ и лозя доволны но не толкова добры каквыто са по други мѣста“. – Описание на Карлово. Из архива на Р. Попович. Българска академия на науките, София.

А според посочения вече доклад на Пловдивската търговско-индустриална камара за 1896 год. в района на камарата от 146 общини, които са произвели всичко 2968 кг. розово масло, на общините в Карловска околия се падат 1115 кг. от цялото производство. Вж. стр. 49.

43. Доклад на Пловдивската търговско-индустриална камара. Пловдив, 1897, стр. 23.

44. Р. Попович, пос. описание, стр. 4.

45. Хр. Г. Фъргов, Карлово – минало, сегашно, бъдеще. София, 1931, стр. 8. Райно Попович ги нарича „куршумени покриви“.

46. Р. Попович, пос. описание, стр. 4.

47. Г. Д. Гълъбов, Едно старо еснафско сдружение в Карлово и неговия тефтер (1781-1832). В. „Мир“, XLII, бр. 10,666 от 8. II. 1936 год.

48. Наръчник за Пловдивската епархия или нейното описание – 1819 год. Известия на Българското географско дружество, 1935, кн. III, стр. 197.

49. Н. Славчев, За тези които откърмиха великия дух на Васил Левски. В. „Литературен глас“, XI, бр. 368 от 17. XI. 1937 год. Според същия изследовател помаците, които изнасяли барута на цели катърски кервани, го наричали „черно просо“. И Райно Попович, който в същност пръв изнася тия сведения, като нарича барута „стрълный прах“, съобщава, че е бил изнасян в „много множество“.

50. Развитие на градския живот и на занаятите в България през XIII и XIX век. Сб. „България 1000 години“. София, 1930, стр. 692.

51. Райно Попович, пос. описание, стр. 4.

52. Кратка география. Букурещ, 1851, стр. 187. Любопитна е забележката, която Богоров прави под линия на същата страница в своята география: „Жителе-ти на Калоферъ, Карлово, и Сопотъ отъ незнаніе други придобиточны занаяты ся дръжат здраво за работаніе-то на крайника, една стока на връвие обтакана само по краищата на дрехы-ты, която отъ день на день отпаднава спорядъ непотрѣбность-тъ и на тѣсны-ты дрехы, затова добръ е да си възвыжтъ грыжѣ-тъ на земныти произведенія, за които земя-та и мѣстото имъ сж весма пріятны, сир. да насѣжтъ нива съ чръницы, жлтѣ и чръвень боѣ, боробой, чюкундуръ, анасонъ, да удобрятъ купънь-тъ на триандафилы-ты чтото да не изсъхнуватъ, да завѣдятъ пчелы и други такывы, които съчжтъ пары въ цѣлѣ Европа; че съ тѣхнѣ-тъ горкѣ ивицѣ (гайтана) можѣтъ да стигнѣтъ да мрѣжтъ отгладѣ. Всякой, като гледа сегашно-то, може размысли и за бждно-то. Дѣто щятъ имъ сж плъны градины-ты съ овошкы, та още зелены, да гы ѣдятъ дѣца-та имъ и лежатъ цѣло лѣто отъ трѣскѣ, не е ли по-добръ да гы искоренятъ и на мѣсто тѣхъ да насѣжтъ черници? Каква облага отъ овошкы?“

53. Из историята на един западнал поминък (гайтанджийството в Карлово). Списание на Българското икономическо дружество, IX (1905), кн. 1, стр. 1–15. Това свое изследване В. Александров напечати и в книгата си „Из историята на град Карлово“. София, 1938, стр. 82, от която сме се ползували и ние.

54. Според Хр. Г. Фъргов гайтанът е чисто карловско изобретение, рожба на творческата инициатива и стопанска изобретателност на карловеца. Първоначално изработвали гайтана чрез една кожена вулия, натъпкана със сено. – Карлово – минало, сегашно и бъдеще. София, 1931, стр. 9.

55. Васил Александров, пос. изследване, стр. 83.

56. Там, стр. 84.

57. Бележки върху домашната шаячена индустрия в България. Списание на българското икономическо дружество, VII (1903), кн. 8, стр. 533.

Един стар калоферец, женен в Карлово, ни уверяваше, че твърде обичайно явление било по онова време мъжете да предат наравно с жените.

58. Денница ново-болгарското образование. Одеса, 1841, стр. 110.

59. В. Александров, Из историята на град Карлово. История на гайтанджийството. София, 1938, стр. 90.

Според същия изследовател годишно околията е изработвала 493,200 оки гайтан, за който са били нужни 519,157 оки прежда. Като приема, че една предачка може да напреде $\frac{1}{2}$ ока дневно, В. Александров изчислява, че не по-малко от 3,460 предачки са могли да изпредат всичката прежда. Печалбата на една предачка за ока вълна е била средно 5 гр. Каква печалба е давало това производство? Като смята гайтана по 18 лева оката, В. Александров изчислява общия приход на 8,877,600 лв.; от тях вади: стойността на преждата 2,509,259 лв., разходи за чаракции 1,479,600 лв., за бояджии 493,200 лв., за свивачи 36,000 лв., остава чиста печалба 4,559,541 лв., като не смятаме вложения капитал за чаркове и наем за помещения. Там, стр. 91–92.

Според известния вече Доклад на Пловдивската търговско-индустриална камара всеки притежател на 4–5 чарка е работил с един капитал до 60 лири, а такива са били мнозинството от гайтанджиите. Там, стр. 71.

60. АНБ, Карловски кондики, инв. № 7740.

61. В. Александров, Из историята на гр. Карлово. История на гайтанджийството. София, 1938, стр. 85.

62. АНБ, Карловски кондики, инв. № 7741.

63. В. Александров, пос. съчинение, стр. 86.

64. Там.

65. АНБ, Карловски кондики, инв. № 7740.

66. Там.

67. Освещаването на църквата „Св. Богородица“ става тържествено в присъствието на Пловдивския владика Паисий на 11 май 1858 год. Датата на освещаването заедно с някои от разходите около това събитие е отбелязана в кондика инв. № 7745, стр. 46 на АНБ:

„на г. Диспотіа за освещеинето	1000
на иконописецътъ	5000
на Ив. Х. Димитровъ	5000
разноски разни за киріа на	
талиги, ядене и други	3650.20
Ненка Кличана	6841.30
и версіыты	4200
	25,701.10“

68. АНБ, Карловски кондики, инв. № 7745. Трябва да отбележим, че в същия тефтер е записано най-ранното и, по всяка вероятност, първо дарение, което прави Евлоги Георгиев още през 1852 год., когато за новостроящата се църква в родния си град дава 20,000 гр., които с лихвите нарастват на 28,099 гр. Заедно с него значително дарение прави и Никола Пулев: 12,000 гр., които с лихвите стават 15,870 гр.

69. В. Александров, пос. съчинение, стр. 87.

70. Там, стр. 87. Ето една такава сметка:

„1838 ноемвр.

Зде записуемъ како видяха майсторити хисапъ на протомайсторатъ Никола Софтовъ шу придава на майсторитъ за 10 месеца.

9378 гроша тюмкюсюци таанета 33

1424 гроша вересиа отъ башкалаци нова

355 гроша вересиа вехта

880.20 гроша мастратъ

1986.15 гроша сухи пари

14023.35 АНБ, Карловски кондики, инв. № 7741.

71. „Сума що придава уста Марко Недювъ на уста Никола Софтов 1837, декемвриж 4.

гр. пари

6317.20 тюмюсюци таанета 29

725 вѣрисиж

~~421~~ сужи пари

7463.20

125 книги отъ даскалатъ прие

~~25~~ верисиж отъ абаджийти за аилацити прие“.

7613.20

АНБ, Карловски кондики, инв. № 7741.

Тая сметка се предхожда от други две, в които подробно са описани всички тюмюсюци и вересии.

72. Из историята на град Карлово. История на гайтанджийството. София, 1938, стр. 87.

73. Там, стр. 88.

74. Там, стр. 87-88.

75. История на българската литература, т. III. София, 1933, стр. 30.

76. Не случайно Карлово роди най-големия търговец и пръв банкер и милионер в нашето минало – Евлоги Георгиев. Тоя „велик търговец“, който оставя име на най-щедър дарител, напуска родния си град на 19. II. 1837 год. и се установява в Галац, Румъния, където в съдружие с вуйките си Христо и Никола Пулеви започва търговия със стоки, изпращани от Карлово: сахтиени, басми, гайтани, каплами, ориз, анасон и др. Само пет години по-късно, през 1842 год, той отваря втора търговска кантора в Букурещ, която поверява на брата си Христо. Освен с произведения от България, двамата братя започват усилена търговия с колониални стоки, които донасят направо от Марсилия, Лондон и други европейски тържища. По-късно основават трета търговска къща в Браила, която оставят предимно за търговия със зърнени храни. След смъртта на брата си (1872) Евлоги се установява в Букурещ, където превръща търговската къща в банкерска. От тук той управлява и другите кантори и „с неморимия си труд достигнал да стане знаменита личност в целия финансов свят“. Двамата братя оставят „сяйни следи и в историята на нашето народно възраждане. Няма движение за в полза на българската кауза“, бележи техният

биограф, „от Кримската война до смъртта на двамата братя, в което да не са намесени техните имена“. Впрочем, с най-ярките прояви на тая дейност ще имаме възможност да се запознаем по-нататък. Сп. „Училищен преглед“, II (1897), кн. 7–8, стр. 878–889. – Ив. Ев. Гешев, Евлоги Георгиев, черти от живота му и документи из архивата му. Периодическо списание на Българското книжовно дружество, 1900, кн. 61, стр. 1–18. – Златна книга на дарителите за народна просвета. Пловдив, 1907, кн. 1, стр. 1–18. – Вж. и интересното и документално изследване на д-р Хр. Гандев, Една търговска къща от преди освобождението. Сп. „Професионална мисъл“, София, I (1940), кн. 2, стр. 40–46, в която проследява развоя на търговската къща Пулеви & Георгиеви след създаването на нейния клон в Букурещ до 70-те години на миналия век. Тоя период е свързан предимно с дейността на по-малкия брат Христо Георгиев и е твърде характерен за възхода на къщата и за начина, по който тя е организираща своята търговия в онова време.

III.

77. История на българската литература, т. III. София, 1933, стр. 22–23.

78. Описание на град Карлово. Из архива на Р. Попович, стр. 4. Академия на науките, София.

79. В. „България“, Цариград, I, бр. 12 от 13. VI. 1859 год.

80. Никола Славчев, За тези които откърмеха великия дух на Васил Левски. В. „Литературен глас“, X, бр. 368 от 17. XI. 1937 год.

81. Б. Цонев, Славянски ръкописи и старопечатни книги на Народната библиотека в Пловдив. София, 1920, стр. 173.

82. Там, стр. 180.

83. Там, стр. 181. Аврам ерей умира в 1710 год.

84. Там, № 45 (86), стр. 30–31.

85. Там, стр. 180.

86. Там, № 115 (139), стр. 173–181.

87. Там, стр. 173.

88. Ето някои от тия забележки:

„Месецъ Септемврие...

Въ сѣи месецъ времѣ сръдно, и чловекомъ лице развалѣ се. Вино врѣло самоси не пѣи и пазѣ се отъ козе месо и говежде. И у баню не кѣпи се. Сладко ѣжѣ и шербетъ

и пи бъде, и топло нѣстѣ нѣжъ съ оцетомъ и месо ко-
кошіе и рыбы тлъсты и сутро прѣсно млѣко да піешъ
добро е, и сутро и вечеръ покраи рѣку да сѣдишь добро е.

16 септ: Въ сѣи день гледай на облакъ за здравіе

20. септ: Отъ сѣи день сокъ дръво почне надолу да иде

Месецъ октомврие...

Въ сѣи месецъ върли вѣтрове вѣютъ от истокъ и лице
чловечьско добіе мощъ. Добро е да ѣдешъ прасовно ли-
ствіе варено и пражено и рыбы печени и вино сладко. И
шипки нѣжъ добро е. И кръвъ да теглишь добро е, пази се
отъ постъ и отъ зли овоцѣа и отъ баню горещу пази се до
14 октомврие.

Проф. Б. Цонев, пос. съчинение, стр. 174.

89. Карлово до освобождението. В. „Просвета“, V, бр. 23
от 19. VIII. 1906 год.

90. Тези които откърмиха великия дух на Васил
Левски. В. „Литературен глас“, X, бр. 368 от 17. XI.
1937 год.

91. Карлово до освобождението, пос. вестник.

92. Гаврил Кръстевич. София, 1914, стр. 96.

93. Карлово до освобождението. В. „Просвета“, V,
бр. 23 от 19. VIII. 1906 год.

94. Боян Пенев посочва 1773 год. – История на бъл-
гарската литература, т. III. София, 1933, стр. 521. Н. Бала-
банов обаче, въз основа твърденията на дъщерята на Р. По-
пович – Елисавета К. Попова, приема за по-сигурна дата на
раждане 1783 год. – Р. Попович – живот и дейност. Со-
фия, 1921, стр. 2.

95. Трябва да отбележим, че, недоволен от килийното
училище в своето село, Р. Попович прекъсва обучението си
и забягва в Галац, където една година учи абаджийство. –
Н. Балабанов, Р. Попович – живот и дейност. София, 1921,
стр. 5. Впрочем, тия сведения пръв изнесе Марко Д. Бала-
банов в книгата си „Гаврил Кръстевич“, София, 1914, стр.
40. Пак от там научаваме условията, при които е следвал
Р. Попович в Солун, където се издържал като псалт в една
черква. Възнаграждението му било толкова нищожно, щото не е
можел да харчи на ден повече от 10 пари: „За 8 пари хляб
и за 2 пари стафиди била обикновената му храна“.

96. В. Н. Тантилов несигурно приема, че „към 1830 год.
народното образование пада в ръцете на Р. Попович“. – Кар-
лово до освобождението. В. „Просвета“, V, бр. 23 от 19. VIII.

1906 год. Според Н. Балабанов обаче, който най-грижливо изучи живота на Р. Попович, последният е отишъл в Карлово през 1828 год. „посрещнат много тържествено и настанен да живее в особено помещение при църквата, в която щял и да пее“. Пос. съч., стр. 12.

Същата дата Йоаким Груев посочва и в „Помяника“, издаден по случай смъртта на именития просветител в сп. „Български книжници“, ч. III. Цариград, 1858, кн. II, стр. 341.

97. Боян Пенев, История на новата българска литература, т. III. София, 1933, стр. 623.

98. Христоития или благонравие. Будим, 1837, стр. 8.

99. Там, стр. 9.

100. Н. Т. Балабанов, Р. Попович – живот и дейност. София, 1921, стр. 15.

101. Боян Пенев, История на новата българска литература, т. III. София, 1933, стр. 529.

102. Христоития. Будим, 1937, стр. 20.

103. Там, стр. 20, 33, 31 и 14.

104. Н. Т. Балабанов, Райно Попович. София, 1921, стр. 23.

105. Христоития. Будим, 1837, стр. 21.

106. Там, стр. 22 и 14.

107. Там, стр. 13.

108. Иван Д. Шишманов, Нови студии из областта на българското възраждане. Неофит Рилски. Сборник на Българската академия на науките. София, 1926, кн. XXI, стр. 406.

109. Христоития. Будим, 1837, стр. 55.

110. Там, стр. 7. Христоитията е била твърде много разпространена, та през 1855 год. в Цариград излиза второ издание, в малък формат и без предговора.

111. Христоития. Будим, 1837, стр. 70.

112. Там, стр. 68.

113. Там, стр. 65.

114. Там, стр. 64.

115. Там, стр. 76.

116. Димитриев, Писма по народното ни пробуждане. Периодическо списание на Българското книжовно дружество, VI (1888), кн. XXV–XXVI, стр. 41.

117. Христоития. Будим, стр. 92.

118. Там, стр. 81.

119. Боян Пенев, История на новата българска литература, т. III. София, 1933, стр. 534.

120. Посочено от Боян Пенев, История на новата българска литература, т. III. София, 1933, стр. 534.

121. Райно Попович – живот и дейност. София, 1921, стр. 30.

122. Там, стр. 30.

123. Посочено от Б. Пенев, История на новата българска литература, т. III. София, 1933, стр. 89.

124. Там, стр. 84.

125. Там, стр. 95.

126. Преглед на българския периодически печат от 1844–1894 год. Юбилеен сборник К. Фотинов. София, 1894, стр. 25.

127. Описание на Карлово. Из архива на Р. Попович. Българска академия на науките. София, Страниците в тая част на ръкописа не са означени. Крайно време е този ценен документ да се препише и подреди, защото хартията е вече загнила и се руши.

128. Там.

129. Брайко Х. Генов като народен будител. Карлово, 1938, стр. 14. Трябва да отбележим, че Павел В. Патев отхвърля този разказ, като го нарича „легенда“, непотвърдена „от никой от живите съвременници“. Отец иконом Христо поп Василев, беседа, държана в Карлово на 3. V. 1936 год., стр. 20.

130. За тези които откърмиха великия дух на Васил Левски. В. „Литературен глас“, X, бр. 368 от 17. XI. 1937 год.

131. Твърде интересна е в това отношение оценката, която Иван Богоров още приживе прави на Райно Попович в своя очерк „Просвѣтеніе и книжнина на Българе-ти. Общій изгледъ“: „Единъ добъръ еллинистъ, който преподаваше десетина години старо-гръцкый языкъ за по-высоко образовані-е на Българе-ты, като отъ глѣбокъ сънь ся стрепнува, та прѣвожда отъ еллинскы христоитѣж, или Добронравіе, и напечатва въ Будимъ съ църковны слова. Въ тая книга, освѣнъ Добро-нравіето, издатель-тъ описва на дълго и поврѣмненн-тъ простотъ отъ неучені-е-то на Българе-ти и ги приканя да учятъ Гръцкый языкъ за повысоко тѣхно исташеніе. Ти, подбудени отъ вънкашни лица прѣхж съ голѣма неблагодарность братскы-ты му съвѣты, ако и да бяхе очевидна полза-та отъ тѣхъ; че за малко врѣмя часть от ученици-ти му ся прѣмахаж вредомъ по Българскы-ты мѣста какъ учителіе у Видинъ, Рухчюкъ, Калоферъ, Сопотъ, Самоковъ, Едрене и др. м. отъ които нѣкои има и днесъ да изпълняватъ това званіе, а други станахаж търговци, и улеснени съ знаніе-то на Гръцкый языкъ

въ Турско и у Влашко, ступане сж днесъ на безкрайно богатство. Никой учитель не е показалъ до нинѣ такъва плодове. Българе-ти сж длѣжни много на тогозъ еллинаста, който и до днесъ въ старостъ-та си не прѣстанва още да изпълнява учителскѣ си длѣжностъ какъ бѣлѣгъ за искрѣна любовь къмъ тѣхъ“. Българскы книжници, ч. III. Цариград, 1858, кн. II, стр. 47–48.

132. Помяникъ за Р. Поповичъ. Българскы книжници, ч. III. Цариград, 1858, кн. 2, стр. 342.

133. Димитриев (М. Балабанов), Писма по народното ни пробуждане. Периодическо списание на Българското книжно дружество, VI (1888), кн. XXV–XXVI, стр. 42.

134. Двамата приятели се запознават лично на 20. VIII. 1838 год., когато Райно Попович отива на гости на Неофита в Рилския манастир. – Ив. Д. Шишманов, Нови студии из областта на българското възраждане. Сборник на Българската академия на науките. София, 1926, кн. XXI, стр. 99. За тая трогателна среща виж и Н. Т. Балабанов, Райно Попович. София, 1921, стр. 14.

135. Писма по народното ни пробуждане. Периодическо списание на Българското книжно дружество, 1890, кн. XXXII и XXXIII, стр. 328.

136. Там, стр. 334, 337, 345–346.

137. Там, кн. XXXIV, стр. 500 и 502.

138. Същият (Ferison), 1891, кн. XXXVI, стр. 936. Тая служба е издадена в Цариград през 1844 год.

139. Там, стр. 939. Този превод е останал в ръкопис и се пази в Народната библиотека в София. Други книжовни трудове на Р. Попович са: „Краткое толкованіе на Божественный храм“. Будим, 1837, стр. 108 и „Есопа – басни или приказки“. Бялград, 1854, стр. 80.

140. Димитриев, пос. съч., стр. 928.

141. Там, стр. 925.

Сам Попович също се е борил „с апатията и незаинтересоваността на българския читател“ (Б. Пенев, пос. съчинение, стр. 530), което личи от онова място в Христоитията, където упреква ония българи, които не подкрепят своите книжовници и те, като виждат, „че безъ полза са си горили свѣщитѣ, че тѣхнитѣ книги се търкалятъ по дюкянитѣ и гниятъ по магазитѣ, не щатъ вече да пишатъ“. Христоитія, стр. 15.

142. През 1836 год. Евлоги Георгиев учителствува в Карлово, като замества своя учител Райно Попович, който

печати по това време в Будапеща Христоитията. – Евлоги Георгиев, сп. „Училищен преглед“, II (1897), кн. 7-8, стр. 880.

143. Делото на този бележит карловец, „незаслужено забравен“, е грижливо проучено и исторически оценено от Боян Пенев в История на новата българска литература, т. III. София, 1933, стр. 804-898.

144. В. Н. Тантилов, Карлово до освобождението. В. „Просвета“, V, бр. 23 от 19. VIII. 1906 год.

145. Там.

146. Гаврил Кръстевич, чиято кореспонденция в това отношение е най-характерна, се обръща в едно свое писмо, като „смиренъ слуга на своя учител, на благодѣлнѣйшето му словесие Р. Поповичъ, комуто се робски покланя, и когото сладчайше привѣтствова“. Марко Д. Балабанов, Гаврил Кръстевич, София, 1914, стр. 100.

А за преподаването на своя любим учител Г. Кръстевич пише: „Помня же и днесъ, че прѣподаването му бѣше сѣкога искусно, сладостно и ясно и съ сичкитѣ исторически, филологически и други потрѣбни резяснения придружено, така що ученицитѣ му вси вообщо като отъ магнитъ към учението му привлекаеми, слушаха съ внимание, прилежаваха съ ревностъ и наслаждаеми, научаваха се лесно и добръ да говорятъ и пишатъ чуждиятъ за тѣхъ тойзи езикъ“. Марко Балабанов, пос. съч., стр. 45-46.

Същите чувства на обич и уважение споделя и друг бележит ученик на Р. Попович. Едва постѣпил в училището на Коручешме, Раковски пише на своя учител в Карлово: „Благодѣтелнѣйшии ми учителю, Ваше многовъжделено ми словесие, смирено кланящи се, сладчайше привѣтствувамъ“, като го моли да го „удостоява съ писмата си, които ми даватъ съвѣти за напрѣдка на моитѣ уроци“ и му изповяда своята дълбока признателност: „Азъ всѣкога не ще прѣстана да Ви поднасямъ моитѣ благодарности и признателности за благодеянията Ви къмъ мене“. Останал сам в Цариград, бъдещия бунтовник, „потѣнал в бездната на скръбта“, пише на своя учител: „Нищо друго не ще ме утѣши, а само писмо отъ Ваше Мѣдрословесие“. А в едно друго свое писмо, той го нарича „Мой благодѣлнѣйший и повече отъ баща любими ми учителю“. Проф. Мих. Арнаудов, Съчинения на Г. С. Раковски. София, 1922, стр. 687-688. Пак там виж и стр. 689-691.

147. Пос. съч., стр. 44.

148. Христоитя, Будим, 1837, стр. 277 и 279.

149. Не може да се определи кога точно Р. Попович е бил учител в Калофер. Вж. Н. Начов, Калофер в миналото. София, 1927, стр. 135.

150. Р. Попович бе избрал за своя съпруга една от най-личните моми в Карлово – Анастасия Гешова. От тоя брак той има един син: Теофан Райнов, виден деец от времето на борбите за нашето освобождение и близък другар на Левски, и четири дъщери, от които Мария умира твърде млада, като монахиня под името Евпраксия, Ана Пенчо Божинова и Екатерина Генчова Пеева са покойници. Най-малката Елисавета К. Попова се радва и днес на добро здраве. Нейният съпруг д-р К. Попов, първият карловски лекар, брат на Стоил Попов и Константин Попов (сетне Врачански митрополит), бе обесен от турците в Пловдив през 1878 год. Тя се радва на удивителна духовна бодрост и е една от нашите най-образовани и културни стари жени. Неин син е известният общественик д-р Д. Киров, дългогодишен председател на лекарския съюз и на Народния комитет „В. Левски“.

151. Шан махала е южната, българската част на Карлово.

152. Описание на Карлово. Из архива на Р. Попович. Българска академия на науките, София.

153. Димитриев, Писма по народното ни пробуждане. Периодическо списание на Българското книжовно дружество, VI (1888), кн. XXV-XXVI, стр. 42. По тоя въпрос вж. и Н. Славчев, Брайко х. Генов като народен будител. Карлово, 1938, стр. 14.

154. На мястото, където днес се издига училището „Отец Паисий“.

155. Описание на Карлово. Из архива на Р. Попович. Българска академия на науките, София.

156. Иван Д. Шишманов, Нови студии из областта на българското възраждане – Н. Рилски. София, 1926, стр. 86.

157. Брат на Христо п. Василев. Н. Славчев предполага, че и той е отишъл в Габрово да усвои взаимноучителния метод. – Брайко х. Генов като народен будител. Карлово, 1938, стр. 8.

158. Ив. Д. Шишманов, пос. съч., стр. 87.

159. Из архива на Р. Попович. Българска академия на науките, София.

160. Иван Д. Шишманов, Нови студии из областта на българското възраждане - Неофит Рилски. София, 1926, стр. 171.

161. Там, стр. 88.

162. Описание на Карлово. Из архива на Р. Попович. Българска академия на науките, София.

163. Вж. Н. Славчев, пос. съч., стр. 10.

164. Описание на Карлово, пос. ръкопис.

165. Н. Начов, Градиво за историята на калоферските училища, София, 1903, стр. 12; вж. от същия автор „Калофер в миналото“. София, 1927, стр. 117.

166. Павел В. Патев, Отец иконом Христо поп Василев, печатана беседа. Карлово, 1936, стр. 6.

167. Годината на запопването на Брайко х. Генов е спорна. Доводите на двете схващания не са достатъчно убедителни. За по-големи подробности вж. Н. Начов, Калофер в миналото. София, 1927, стр. 117–118, и Н. Славчев, Брайко х. Генов като народен будител. Карлово, 1938, стр. 26–27.

168. Стари.

169. Кишинев.

170. Материали за историята на българското възраждане. Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. София, 1892, кн. VIII, стр. 432–433.

171. Иван Д. Шишманов, Нови студии из областта на българското възраждане. София, 1926, стр. 388.

172. Там.

173. Ив. Д. Шишманов, К. Д. Фотинов, Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. София, 1894, кн. XI, стр. 752.

174. Градиво за историята на калоферските училища. София, 1903, стр. 13.

175. Нови студии из областта на българското възраждане. София, 1926, стр. 389.

176. Иван Д. Шишманов, К. Д. Фотинов, пос. сб., кн. XI, стр. 738.

177. Там, стр. 673. През 1868 год. Карловското училищно настоятелство набавя „52 тѣла землеописания отъ Ботьо Петковъ“, за които брои 566 гроша. АНБ, Карловски кондики, инв. № 7748, стр. 16. Касае се за току-що излязлата „Кратка всеобща география“. Пловдив, 1868, стр. 264.

178. Иван Д. Шишманов, К. Д. Фотинов, същ. издание, стр. 673–679. Писмото е от 23. X. 1845 год.

179. Там, стр. 742.

180. Брайко х. Генов като народен будител. Карлово, 1938, стр. 22.

181. Моите спомени. Пловдив, 1906, стр. 1–2. Според Н. Славчев до 1877 год. „много карловски фамилии са имали Паисиевата история в ръкопис...“ В Карлово малко са били ония, които не са знаели и не са чели Паисиевата история“. – Тези които откърмеха великия дух на Васил Левски. В. „Литературен глас“, X, бр. 369 от 24. XI. 1937 год.

182. Проф. Иван Д. Шишманов, Константин Д. Фотинов, пос. издание, стр. 729.

183. Там, стр. 729. Тука проф. Шишманов вижда особена заслуга на Фотиновото списание, което разбуди у народа желанието да се „основе и в България един специален политически вестник“. Схващайки тая нужда, две години по-късно, на 20 април 1846 год. Иван Богоров, бележит син на Карлово, основа първия български вестник „Българский орел“.

184. Проф. Иван Шишманов, Константин Д. Фотинов, пос. издание, стр. 729.

185. Там, стр. 735.

186. Там, стр. 735–736.

187. АНБ, Карловски кондики, инв. № 7737, стр. 11 и 13. Пак там са дадени и разходите, направени за следните книги: Каменъ въри – 14.20; Дринов, Българска история – 7.20; Илия Меніатъ – 53.20. Обстоятелството пък, че в „Цариградски вестник“ има поместени значителен брой дописки от Карлово, свидетелствува, че и този вестник е бил получаван и широко четен в града. И списанието „Български книжици“ е било получавано в Карлово. Вж. същ. списание, ч. III, кн. 2, бр. 24, стр. 415 от XII. 1860 год.

188. Писма по народното ни пробуждане. Периодическо списание на Българското книжно дружество, 1890, кн. XXXII и XXXIII, стр. 351.

189. През 1867 год. в Букурещ излиза второ издание на същия превод с „Иждивението“ на Георги Тончев от Ловеч.

190. Живущи в Пловдив карловци записват 13 книги, а в Цариград 11 карловци също се записват за спомоществуватели.

191. Пос. съч., стр. 5 след съдържанието.

192. За тези които откърмеха великия дух на Васил Левски. В. „Литературен глас“, X, бр. 369 от 24. XI. 1937 год.

отидохъ къмъ дѣвическото училище, придружаваны отъ многочисленъ народъ и отъ двата пола. Тѣсното мѣсто на училището не позволи да ся извърши тамъ тържеството, затова станъ въ църквѣтъ като почна отъ водосвѣтътъ, слѣдъ който пѣхъ пакъ момичетата горѣказанѣтъ църковнѣ пѣснь и тогава една отъ настоятелкытъ Г-жа Марійка Ив. Кескинева сказа едно слово, въ което, като зема причинъ отъ тържествуваныятъ празникъ, прѣдстави доста сполучливо vysokoto назначеніе на женѣтъ на тоя свѣтъ като възпитателка и главна подбудителка за успѣваніето на единъ народъ въ образованіето, доказа колко е голѣма нуждата за да ся ускори нейното изучаваніе и образование щото да може и тя да изпълни своето предназначеніе между народѣтъ ни и заключи че учреденіето на женскы Дружества е едно отъ най-успѣшнытъ срѣдства за достигнуваніето на тажъ цѣль, та е нужда да са распространяватъ и подържжтъ. След това момичетата испѣхъ еднѣ пѣсень нарочно за това тържество съчинена и тогасъ ся изрѣче и друго слово отъ дъщерѣтъ на приснопамятныятъ ни нѣкогашенъ учитель Райно Поповичъ Г-жицъ Екъ Райновъ. Съ най-блѣскавы цвѣтове прѣдстави тя благодѣтелныты за челоувѣчеството ползы отъ прощеніето, срѣщъ което противустави низкото и окаянно положеніе на народыты които не ся стрѣмжтъ за да го присвожжтъ. Показа срѣдствата, прѣзъ които трѣбва и ные да тичамы къмъ него за да можемъ по-скоро и ные да ся причислимъ между образованыты народы, като прѣпоржчи образованіето на женскый полъ защото, казва, образованыты майкы отхранватъ достойны сынове и добродѣтелны гражданы. Слѣдъ многото другы убѣдителны подканванія за да ся стараемъ за изучаваніето и доброто възпитаніе на челядытъ си изобщо, които причинихъ дълбоко впечатленіе на слушателиты, тя свърши най-добръ като отправи молитствуванія за здравіето и дългоденствіето на ученолюбивыятъ и обичливыятъ ни Царъ-Баща, послѣдвуваны отъ пѣяніето на „Много лѣта, мирна лѣта“, отъ момичетата, която пѣснь даде край на тържеството. Презъ деньтъ станжжъ посѣщаванія на първенцыты въ градътъ ни и ся пріе рѣшението за да ся съгради презъ лѣтото ново зданіе за дѣвическо училище съ срѣдствата, които има на разположеніето си Дружеството, нъ които сж недостаточны за това предпріятіе та ще стане нужда да ся прибѣгне на частни пожертвованія, защото общината ще съгради училището за момичетата, налѣто.“ В. „Право“, Цариград, V, бр. 7 от 11. IV. 1870 год.

На тоя ден, когато новата организация за „първъ пжтъ празднива Благовѣщеніе като праздникъ назначенъ за дружеството“, гост на града е В. Чолаков, който като „зрител на отличнѣтъ процесыж“, предава своите възторжени впечатления от празника и прави някои интересни бележки в специална дописка.

„...Испърво ми ся стори: че ся намѣрвамъ въ нѣкожъ Европейскж черковж, като слушахъ пріятнѣтъ гармоніж, която звучеше отъ къмъ женското отдѣленіе на черквж-тж. Слѣдъ малко азъ разбрахъ че тія Ангелскы гласове бѣхж на ученицѣтъ отъ дѣвическото училище“.

После, след като описва церемонията, дава отзив за произнесените слова:

„...Трето и послѣдно слово ми най-много обърнж вниманіето. То ся произнесе отъ еднж дѣвойкж на имя Ека Райнова на възраст 14-15 годишна. Тя възлѣзе съ необыкновенж пѣргавостъ и свободж на помянѣтото мѣсто. Словото и бѣше най-кратко, нѣ правилно расположено и съврѣменно. Тая млада ораторка направи едно изрядно сравненіе на образованыйтъ чловѣкъ съ необразованыйтъ. Мѣтнж единъ краткъ поглѣдъ върху плодетъ на наукѣтъ като поплува по параходѣтъ и ся повози по желѣзницѣтъ, обади ни че могли двама пріятеліе или пріятелкы отъ двѣ твърдѣ далѣчны мѣста въ много кратко врѣмя да ся разговарять и прѣдаватъ мыслѣтъ си единъ другиму чрѣзъ нѣкакъвъ си телъ.

Като похваляваме тѣжъ младж госпожицж за изрядното ѝ и быстро изговаряніе ные ъж съвѣтваме да изучи по добрѣ правилата на витійството и тогава тя ще знае въ такъвъ случай да бжде обърнѣтъ къмъ народѣтъ, а не къмъ икономстасѣтъ; не ще да бърза въ говореніето толкова и ще произнаси по-високо“. В. „Македония“, Цариград, IV, бр. 43 от 21. IV. 1870 год.

Нека прибавим, че и карловските младежи не оставатъ назад от жените. Все по това време те образуватъ въздържателно дружество в своя град, първо в историята на българското въздържателно движение. В нарочна дописка от Карлово четем:

„Въ тоя градъ ся съставило едно дружество отъ по развѣтитѣ младежи, които имали за цѣль искореняваніето на пиянството между съгражданѣтъ си. Тый почнали вече да дѣйствувать подъ таенъ начинъ, защото ако бы дѣйствували явно всичкытъ кржчмари, и заразенитѣ вече отъ тая болестъ клѣтници, бы имъ причинили голѣмы прѣчки, и успѣхътъ бы былъ удошенъ още отъ първото му начало.

Браво! на тыя Карловскы младежи, които сж ся под-
сѣтили за да предваратъ и предовардатъ съотечественицитѣ
си отъ лошиты сѣтнины на гибелното пїянство!

Прѣдпрїятїето на тыя младежи е толкова полезно и
похвално щото може да ся препоржча наврѣдъ на нашитѣ
съотечественици дѣто върлува тжъ Епедемїѣ“.

По-нататѣкъ се разширяватъ задачите на това ранно въз-
държателно движение, което трябва да очисти „народнитѣ
ни обычаи и религіознитѣ ны обряды отъ сѣсипителныйтъ
тоя порокъ – пїянство, хемъ кесїтѣ си ще убогатимъ, хемъ
обычайтѣ си ще ублагородимъ, хемъ животътъ си ще прод-
ължимъ“... В. „Право“, Цариград, IV, бр. 30 от 20. IX.
1869 год.

Редакцията придружава дописката, която е без подпис,
с най-благоприятна забележка.

Обаче в бр. 39 на „Право“ от 29. XI. с. г. „отъ страна
на Карловци“ Бойчо Петров Загорски, макар да одобрява
тази идея, негодува, дето непознатият дописник „препоржчва
съотечественици-тѣ ни прѣдъ публикѣтж, като съвершенно
вече подпаднали подъ страсть-тж на пїянството... Нъ по-
неже не можемъ да припишемъ пїянството за сжщественъ
признакъ на Карловцы, то неговитѣ сѣвѣти остановатъ за
насъ сѣвършено безмѣстны, (неуместни, н. б.) и тѣй ный
като глѣдаме, че Господство му си е позволилъ да приписва
на едно общество такива лоши свойства, отъ които това об-
щество, само по себе си или въ сравненїе на други общес-
тва, е сѣвършено чисто, заключаваме, че Господство му,
тряба да е сѣвършено слабъ въ логическитѣ си понятїя, по-
неже е сѣставилъ едно сѣвсѣмъ криво умозаклученїе върху
свойствата и обычайтѣ на Карловцы“.

Като пази ревниво престижа на своите съграждани, За-
горски смята, че дописникътъ сѣди „отъ частното за цѣлото,
сирѣчь той може да е видѣлъ въ Карлово нѣкой си пїянецъ,
гдѣто като градъ не можемъ да отричемъ, че може да има
петъ или десетъ души и такива и казаль, че тоя пїянецъ е
Карловецъ, слѣдователно и всичкитѣ Карловци ся пїяни“.
Твърде чувствителен към името на своя град, Загорски
заключава, че „Господство му, както за нападванїето върху
обычайтѣ ны, тѣй сжщо и за препуручванїето ни предъ пу-
бликѣтж (като н. б.) пїяни, или криво сведенїе е добиль за
своиствата и обычайтѣ Карловскы, или както горѣ казахме
е съ кривы, логычни понятїя, или съ страсть говори, а
Карловци добри или лоши, щжтъ ги покажтъ дѣлата имъ“.

207. Пръв пак той въвежда и раздаването на върбови клонки на Цветница. По-късно заедно с калугерката Евгения Бояджиева, следвала в Бялград, отец Христо п. Василев превръща този обичай в народно тържество. Младата учителка Евгения му загатва, че има намерение в събота срещу Цветница да изведе учениците вън от града, за да наберат върбови клонки. Той възприема тази идея, дава своето съдействие, като подтиква и населението да вземе участие в тържеството. Стари карловци помнят „как всички мъже и жени, празнично облечени, са ходели заедно с учениците за върбови клончета в навечерието на Цветница и са се връщали с религиозни песни, напомняйки славното Христово влизане в Иерусалим“. Павел В. Патев, Отец иконом Христо п. Василев, печатана беседа. Карлово, 1936, стр. 16.

Несъмнено, това тържество на свой ред идва да укрепи обществено самочувствие на карловци.

208. Марко Балабанов, Писма по народното ни пробуждане. Периодическо списание на Българското книжовно дружество, 1890, кн. XXXII и XXXIII, стр. 351.

209. Никола Начов, ученик по това време в Пловдив, живо описва тия трагични дни: „Турците обградиха с железен обръч Карлово, после яростно нахлуха в него и почнаха да грабят, да убиват и да обезчестяват, а всички по-видни мъже българи – свещеници, учители и търговци – бидоха арестувани и после навързани ги докараха пешком в Пловдив. Някои от тези нещастници – изнемощели от мъки, глад, безсъние и мисъл и петимни за капка вода през юлската нетърпима горещина – падаха по пътя и умираха, или пък биваха избивани. Само по-яките стигнаха до Пловдив, дето не ги чакаше нещо по-добро. Те бидоха затворени в мрачни и влажни тъмници и подложени на страшни мъки и дълги истиндаци (изпитвания)...

Сутринта на 12 септември из улиците грозно се изпречиха бесилки. Такива по Узунчаршия (главната улица от джамията Джумая до моста на р. Марица) имаше 20-ина. Други имаше и в някои квартали. И започнаха да бесят главно карловци. Влачеа ги живи – умрели, запъхтени, изпити, жълти, дрипави, рошави, брадясали и с дълги коси, някои и боси, на гърди с илями (смъртни присъди) от бяла хартия и обградени с куп озлобени низами с пушки.

Нещастните мъченици бяха неузнаваеми.

Обесените оставаха да висят на въжето и нажеженото слънце цял ден понякога – тези в отдалечените квар-

тали ги забравяха чак до следната сутрин, когато трябваше да прикачат въжето на друг нещастен българин. Най-сетне, към привечер, обесените натоваряха на кола за смет и ги откарваха, та ги закопаваха набързо наети цигани и без опело. Край квартала Каршияка, зад Марица отдесно на шосето Пловдив–Калофер, има и днес още хармани и върболак. Там закопаваха обесените.

В Узунчаршия, на Башханата, близо до Караулхан на фурната до самия ъгъл на уличката, която и до днес още стои и отива към градската градина (там тогаз бяха турски гробища и затова се наричаше Ортамезар), обесиха иконом свещеник Христа. На гърдите му, които до преди малко бяха носили епитрахил, също се белееше смъртна присъда. Срещу него, на еврейския тенекиджийски дюкян обесиха пък карловския лекар д-р Киро Попов от Калофер (свършил медич. факултет в Букурещ 1869), брат на покойния врачански митрополит Константин и баща на д-р Д. Киров от София. Двата бяха последни обесени.

И свещеникът, и лекарят бяха съвсем невинни. И те, като други безчет мъченици, станаха жертва за вяра и отечество“. Иконом свещеник Христо поп Василев. Църковен вестник, XXVII, бр. 40 от 27. XI. 1926 год.

Иван Ев. Гешов, сам затворник в пловдивската тъмница по това време, описва непосредствено на свой ред ужасите, преживяни от карловци.

„...И прекарах една лоша нощ, толкоз повече, че оная вечер бяха докарали от Карлово, вързани 86 души нови затворници. Тая беше третата верига българи роби, която се изпращаше от Карлово за пловдивската тъмница. Другите две бяха дошли, преди аз да се затворя. Първата беше пристигнала на 28 юли, а втората на 3 август. И двете бяха тръгнали с по стотина души от Карлово, и двете пристигнаха с по 85–90 души в Пловдив. Останалите бяха загинали из пътя от бой и мъки, при всичко че разстоянието от Карлово до Пловдив е само 54 клм.

Третата върволица, която аз бях злочест да видя, се състояла, както ми съобщи един сатанински любосъобщителен пристав, от 104 души. А сега пристигнаха в Пловдив само 86 души! И когато тия 86 души, преди да влязат в самата тъмница, се наредиха в конашкия двор, и аз можах да ги видя от нашите прозорци, аз не знаех, кои да пожаля – дали ония страдалци, които бяха оставили измъчените си

кости по царските пътища, или тия мъченици, които бяха до-
тътрили полумъртвите си тела до царската тъмница. И тръп-
ката, която пролази по моята настръхнала снага, и до сега
още ме побива, когато замисля за тия живи мъртавци.

Опрашени, раздрани, кои боси и кои обути с продънени
обувки, някои с железни колела по вратовете, а всички с
железни вериги по ръцете, нямаше човешка мъка, болка и
тъга, която да се не изписва по техните омацани с пот и
кръв лица. За подигравка, на главите на някои от по-първите
бяха турили едни мръсни и разнебитени европейски шапки. И
една ликуеща паплач от полупияни нехранимайковци се гав-
реше с тия праведници, които едва се държеха на краката си.

Внезапно един от пазачите, които бяха излезли от тъм-
ницата, за да приемат новите си гости, хвана желязното тър-
кало, което бе турено около врата на един познат, види се,
и омразен нему карловец, и зверски го задърпа по всичките
посоки на компаса. От болки и задавяне, посиня лицето на
мъченика. Тялото му затрепера като листо. Очите му се опу-
лиха. От устата му бликна кръв. А от неговите гърди се из-
тръгна една неземна въздишка.

Мъчителят, разсвирепял и запенен, следваше да тегли
колелото. И мен се стори, че в тая пълхтеща маса от човешко
месо, в тоя мъченик и в тоя мъчител, бяха се съсредоточили
като в фокус всички страдания и всички низости на това
ужасно човечество. И аз се прихлупих на възглавницата, о
която се облягах, за да погълна своите сълзи и да удавя
своите въздишки. Сълзи и въздишки бяха тежки престъпле-
ния в моя затвор.

Колко ми станаха те нужни и на следната заран на 16
август! Писано ми бе да видя него ден 32 души мои род-
нини, приятели и познайници от най-видни карловски граждани,
да се извеждат из входа, през който аз бях влязъл, да се
нареждат на същото място, на което предиедения ден бяха
се наредили новопристигналите затворници, и да се изпращат
от там на бесилката.

Още помня шътнята на полицейските, грубостта на на-
чалниците им, безочливостта на тълпата, която бе поду-
шила мърша за своите скотски страсти, жалостта на све-
щеника, който бе дошъл да причасти осъдените, и отчаянието
на самите жертви. И какви жертви! Първите, най-просветените
и най-имотните граждани на един цветущ град, които пре-
тръпяваха като последни злодеи, най-срамното наказание,

защото, изоставени от своите малодушни вардаци, бяха посрещнали тържествувания победител, и то заедно със своите съграждани турци.

Турците-посрещачи бяха простени. А българите се нареждаха сега по двама в пловдивския конашки двор, с ръце вързани отдире, със смъртна присъда, пришита отпреде, на гърдите и, заобиколени от жандарми, се изпращаха по разните участъци на града, за да бъдат обесени. И те тръгваха спокойно, без сълза, без въздишка, да изпълнят както приличаше самата задача, която им оставаше да изпълнят – да умрат достолепно. Смъртта е всякога грозна. Но когато умираш на бесилката, мъчен от съзнанието, че оставяш домашни, окръжени от скотове, дом, ограбен от зверове, имот, разпилян у хора, които гинат с тебе, и оставят сирачета като тебе, – когато умираш на бесилката, неутешен поне от мисълта, че си извършил нещо за отечеството, че си разменил един куршум на бойното поле с вековния неприятел – о, тая умиралка трябва да съдържа в себе си всички мъки на пъкала! И тия мъки храбрите карловци претърпяваха, без да трепнат, без да отправят ни най-малка молба към мъчителя, ни най-малко натякване към Бога“. Спомени и студии – Записки на един осъден. София, 1928, стр. 20–22.

210. Марко Балабанов, пос. съч., същ. стр.

Тук е уместно да припомним една ранна и сполучлива оценка за дейността на карловските учители. „Техните заслуги са велики. Те възпитаха онова поколение на чистия идеал, на несъкрушимата вяра в бъдещето и чудна самоотверженост, което доведе свободата и заедно с което мнозина от тях загинаха за нея“. – Васил Н. Тангилов, Карлово до освобождението. В. „Просвета“, V, бр. 23 от 19. VIII. 1906 год.⁹

211. В книгата на Стефан П. Кольов „Общи знания всъкому челоуѣку нужды“, Белград, 1855, стр. 155 намираме Ботьо Петков между спомоществувателите от Калофер. Това обстоятелство обаче не е достатъчно, за да приемем, че през 1855 год. той е все още в Калофер. По онова време авторите обикновено записваха спомоществуватели преди да отпечатат своя труд.

В същото издание са отбелязани 13 спомоществуватели от Карлово, а в „Мѣсецословъ или календаръ Вѣчный“ от Пенча Радова Карловеца, Цариград, 1850, стр. 151 – намираме 58 карловци.

212. Никола Начов, Ботьо Петков. Сп. „Училищен преглед“, XXV (1926), кн. 5–6, стр. 726.

213. Повече подробности от живота на тоя бележит карловец читателят ще намери в студията на Никола Начов, Ботьо Петков, сп. „Училищен преглед“, XXV (1926), кн. 3–4, стр. 423–464 и кн. 5–6, стр. 716–753.

214. За по-големи подробности вж. Никола Начов, Ка-лофер в миналото 1707–1877. София, 1927, стр. 134–135.

215. Между спомоществувателите на тая история, с която Левски се запознава още в Карлово, намираме 16 карловци, наред с други 12, живущи в Галац и 18 – в Тулча. Трябва да отбележим, че в тия два града една значителна част от българската емиграция до освобождението беше от Карлово. Едно от първите дарения за карловските училища се прави пак от тия градове. Неизвестен дописник от Карлово благодари в „Цариградски вестник“, VII, бр. 319 от 9. III. 1857 год. на Николчо Ценов „Банкеринъ Сливненецъ“ и Михаил Попович „Ловчанецъ“ за дадените от тях 10 минца и 10 бели меджидиета, а също и „на наший съотечественикъ въ Браила, г. Ивана Т. Пулюглу, който и въ отсъствието си отъ Карлово не прѣстанува да ся грижи за училище-то ни и да подканя кои-то познава любороды да жертвовать по нѣчто на училище-то ни...

Надѣемъ ся похвалный той примѣръ да послѣдовать не само и други любородны лица въ Браила и въ Галацъ, нъ и наши-ты карловцы да ся пробудятъ, и да събержтъ такова количество, съ кое-то да можтъ да си построятъ ново училище“.

Дописката е последвана от забележка, в която се съобщава, че „съ благодареніе“ се подаряват „на Карловското това училище една Библиотека и молиме почтени-те училищни Епитропи да ны явятъ кому да я предадеме“.

От друга по-късна дописка научаваме, че други браилци са подарили за карловското училище 12 минца, чиито имена „за вѣчнж память и за подражателенъ примѣръ и на съвременны-ты и на потомство-то“, били съобщени на народа в града отъ свещеника „който въ цръква-та велегласно ся помоли за здравіе-то, благоденствіе-то и душевно-то спасеніе за спомоществуватели-ты на училище-то“. Вж. бр. 328 от 11. V. 1857 год. Нека отбележим, че тия са първите сведения за карловското училище, които намираме в периодическия печат.

216. Същото твърди и Иван Вазов, Видено и чуто. София, 1901, стр. 72.

217. Сведенията за Георги Икономов, който се подписва Економов и се нарича Дупничанина, са твърде оскъдни. Тоя „усерднѣйшій родолюбецъ“, както сам се подписва, учителствува в Карлово до 1852 год. От 1853 год. е учител в Сопот, където учителствува две години. „Въ това време като глѣдахъ“, пише Икономов в предговора на своя „Писмовникъ“ „да ся прѣврѣвятъ Загорскитѣ поугръци, Бияри хикими въ това мило и пресладко мое отечество (както въобще и по всичкѣ Българіѣ) и да убиватъ несправедно, и утравятъ (отъ незнаніето си) любезни-тѣ еднородцы, окаяни-тѣ Българе! Не могохъ да трѣпж това несправедно тѣхно дѣло и слѣпи-тѣ тѣхни успехи, издадохъ еднѣ критическѣ книжкѣ въ 1855, подъ заглавіе: Огледало на грѣко арнаутскы-тѣ магесници, шарлатаны и быляробузаджій хикимы“ (стр. 17). В тая малка книга Икономов дава израз на своето благородно възмущение от самозваните лечители „хикими“, които в родните си места са „бозаджій“, а в България „искуснѣйшій лѣкари“. Неговият гняв е насочен срещу сопотския хекимин Леонидас: „По-добрѣ да умрѣ отъ своѣ смърть, нежели отъ отровѣ-тѣ на тоя бозаджія хикимнѣ“. Това любопитно „Огледало“ разкрива напредничавия ум на своя автор, неговия боек темперамент и горещо родолюбие. По-неже „тъѣ душегубители магесници ся трудѣтъ всячески да мя поврѣдѣтъ на сѣщій ми животъ“, той се принуждава да напусне учителската си работа и отива в Букурещ. Тука издава „Краткій най-новый писмовникъ“, 1856, стр. 32, чийто предговор използвахме, и „Кратко землеописание – естественно, математическо и гражданско“, 1856, стр. 134. В Карлово за „Кратко землеописание“ „родолюбивы спомогатели“ записват 62 книги, а други записват 31 книги в полза на девическото училище, между тях и дядото на Левски по майка Иван Т. Тахчиев (стр. 126 и 127). В Букурещ карловецът Пенчо Попадиин записва други 5 книги в полза на девическото училище в родния си град (стр. 117).

218. АНБ, Карловски кондики, инв. № 7744, стр. 10, 17, 21, 11.

219. В. „Право“, Цариград, V, бр. 20 от 13. VII. 1870 год.

220. Калофер в миналото. София, 1927, стр. 148.

221. Преводът излиза по-късно под название „Кратка всеобща географія“. Пловдив. 1868, стр. 264.

222. АНБ, Карловски кондики, инв. 7744, стр. 17, дата на разхода – 22. III. 1857 год. По-късно през 1866/67 год. карловското училищно настоятелство набавя учебници от

Христо Г. Данов от Пловдив за 3659.20 гроша. Набавени са: краснописание, атлас, битописание, пространни числителници, малки и големи буквари, граматики, уроци от землеописание, катихизиси и др. Разходът е отбелязан в същата приходо-разходна книга. АНБ, Карловски кондики, инв. №7744, стр. 49.

223. Писмо от Карлово (II. 1857 г.), „Цариградски вестник“, VII, бр. 317 от 23. II. 1857 год.

224. Вж. „Цариградски вестник“, VII, бр. 336 от 6. VII, бр. 338 и бр. 344 от 31. VIII. 1857 год.

225. Цариградски вестник, VII, бр. 327 от 4. V. 1857 год. По черковния въпрос виж и твърде интересната статия на Ботьо Петков „Не щем ги“ във в. „Българска пчела“. Браила, I, бр. 37 от 7. II. 1864 год.

226. Год. VIII, бр. 381 от 31. V. 1858 год.

227. Нека отбележим, че тоя празник наложи една важна промяна в обществения живот на Карлово; двете църковни настоятелства се сляха и по този начин в грижите по църковното и училищно дело в града се внесе единство. „Сега отъ какъ ся съединихъ двѣтъ ни черквы, които ставаха прѣдмѣтъ на раздори и училището имъ стана кассж“, пише един дописник от Карлово, „партиѣтъ почти изгаснаха и начнахме вече да ся наслаждаваме отъ добрыѣтъ слѣдствія на съгласието“. В. „Македония“, Цариград, III, бр. 10 от 1. II. 1869 г.

Друг дописник също така бележи: „Чрѣзъ това примиреніе на двѣтъ партии, достигнжло ся бѣ съединеніето на училищнжтъ кассж съ касыѣтъ на двѣтъ ни черквы“. В. „Македония“, Цариград, III, бр. 20 от 12. IV. 1869 год.

За дейността на общото настоятелство през първата година от обединението му можем да съдим от следната равностметка, която намираме в „Касата на Настоятелството-то Църковно-Училищна“, АНБ, Карловски кондики, инв. №7739:

	приходъ	разходъ
януарий	15,475.24 гр.	14,853.20 гр.
февруарий	1,296.5 „	761.25 „
мартъ	8,334.95 „	879 „
априлъ	406.05 „	674 „
май	4,328.25 „	3,261.30 „
августъ	1,390.20 „	4,945 „
септемврий	831.20 „	3,790 „
октомврий	4,182.20 „	4,653 „
ноемврий	4,746 „	3,172 „
декемврий –	100 „	2,182 „
всичко	41,093. 9 „	41,171.35 „

228. Дописка от Карлово. В. „Дунавски лебед“, Бялград, I, бр. 36 от 29. V. 1861 год. Нека отбележим, че въпреки това изявление на дописника, Стефан П. Василев е настоятел в Карлово на Цанковия вестник „България“. Вж. в. „България“, Цариград, II, бр. 66 от 22. VI. 1860 год.

229. Цариградски вестник, X, бр. 473 от 5. III. 1860 год.

230. АНБ, Карловски кондики, инв. № 7748, стр. 83; отбелязана е и датата: 30. XII. 1870 год.

231. Според Никола Славчев, събранието на карловци, пред което говорил Димитър Попов върху черковния въпрос, изслушало още един оратор – Ботьо Петков и накрай решило „да се поведе най-енергична борба за изгонването на Пловдивския гръцки владика“. Пак според същия автор, няколко години по-късно друго събрание в Карлово „с голям ентузиазъм взело решение да се продължи борбата за черковна независимост до пълна победа“. – Карлово като стар културно просветен и народен център. Пловдивски окръжен вестник, XVI, бр. 477 от 30. III. 1928 год.

Тия съобщения обаче не се потвърждават от други данни.

232. Никола Начов, Калофер в миналото. София, 1927, стр. 148.

Между мнозината ученици, които са идвали от други градове да се учат при Ботя Петкова, е бил и Иван Вазов. През 1866 и 1867 година той отишъл в Калофер „да изучава езика на Омира и на Платона“. В началото на своя интересен спомен за учител Ботя, народният поет бележи: „Бащата на прочутия наш революционер – поет беше забележителна личност“. Видено и чуто. София, 1901, стр. 71–72.

Освен споменатите книжовни трудове и много ръкописи, изчезнали след смъртта му, Ботьо Петков е превел, и „Психология или душесловие за учение на дѣцата“ от Т. Х. Галаудет. Смирна, 1844, стр. 57. Преводът, който проф. Ив. Д. Шишманов допуска, че е извършен от Константин Фонтинов – М. сб. XI, К. Фотинов, стр. 755–756 и в Сб. на Бълг. акад. на науките, кн. VI, 1916, Студии..., стр. 176, – е претърпял още две издания: Смирна 1851 год., Цариград 1861 год.

233. Спокоен в критиката си, Ботьо Петков е особено горещ в голямата полемика, която води във връзка с борбата срещу унията. Следната дописка, която посочва и Никола Начов, твърде красноречиво разкрива силата на неговия полемичен патос: „Неприлично било бы, отъ моѣхъ странж да

ся отговарямъ на ничтожнѣ-тѣ онѣ-тѣ тварь, коя-то подѣ имя-то Валѣ-Капанецѣ, нацапалѣ въ скверный вѣстникѣ Латинѣ гнусны попражни върху ми, и то за това, че съмъ защищавалѣ вушѣ честѣ-тѣ на вуйкѣ си Г. Кирилла (Нектариевъ). Послѣдены пѣтъ сега казвамъ, че за напрѣдѣ колкото и да даватѣ волѣ на языка си такыва низкы твари нѣма да считамъ за ничто тѣхны-ты хулы.

Колко-то за сега нека знае той Балкапанецѣ и издатель-тѣ на Латинѣ че Г. Кирилѣ освянѣ че е мене вуйка, той има ближни сродници въ Карлово, Сопотѣ, Калоферѣ, Пловдивѣ, Букорещѣ, Галацѣ, и мнозина отѣ тѣхъ сѣ достойни и вредни да защитятѣ честѣ-тѣ му; коѣ-то нѣкои чапкѣни напраздно ся мѣчатѣ да потѣпчатѣ. Драганѣ (Цанков, б. н.) и негови-ти дръскачи сѣ увѣрени, че никому честѣ-тѣ не сѣ могли да повредятѣ, нито могѣтъ повреди.

Балѣ Капанецѣ-тѣ добрѣ ще стори, ако има братѣ или нѣкой сродникѣ въ училище-то Калоферско, за да ся не разврати отѣ поведениѣ-то ми, да го извади съ врѣмя и да го уведе въ Бебешко-то училище за да ся изучи тамъ на Драганово-то благонравіѣ и православіѣ. А колкото за други-ти ученици, что ми сѣ вѣвѣрени отѣ бащиты имѣ, Балкапанецѣ-тѣ нѣма никакѣ право да ся грижи за тѣхъ: зачто тѣ си иматѣ бащи, които сѣ вредни да си ся грижатѣ за тѣхъ. И така Балкапанецѣ-тѣ напразно хлопа жбы, като побѣснѣло куче“. Цариградски вестник, X, бр. 477 от 2. IV. 1860 год.

234. Дописка от Карлово по повод представянето на Геновева. В. „Право“, Цариград, VI, бр. 2 от 8. III. 1871 год.

235. Минко Генов, Ученолюбивото д-во „В. Левски“. Сб. „В. Левски“. Пловдив, 1903, стр. 51.

236. В. „Дунавски лебедѣ“, Бялград, I, бр. 36 от 29. V. 1861 год. Понеже основаването на първото читалище в Карлово е свързано с празнуване деня на св. Кирил и Методий, ще отбележим, че, както вредом в страната, така и в Карлово тоя празник придобива изключително значение и дава нов подем на националното самочувствие на българина. Най-ранно описание на това празнуване деня на св. Братя в родния град на Апостола намираме в една дописка от 1859 год. Виж. в. „България“, Цариград, I, бр. 14 от 27. VI. 1859 год. Вж. и описанието на празника през 1862 г. във в. „България“, Цариград, IV, бр. 8 от 4. VI. 1862 год.

237. Карловското читалище. В. „Право“, Цариград, IV, бр. 18 от 2. VI. 1869 год.

238. Минко Генов, Ученолюбивото д-во „В. Левски“, Сб. „В. Левски“. Пловдив, 1903, стр. 51.

239. Там.

240. В. „Право“, Цариград, IV, бр. 39 от 29. XI. 1869 год.

241. В. „Право“, Цариград, V, бр. 38 от 16. XI. 1870 год. Вж. и Ст. Чилингиров, Българските читалища преди освобождението. София, 1930, стр. 289.

242. АНБ, Карловски кондики, инв. №7737, стр. 11 и 13.

243. Карловското читалище. В. „Право“, Цариград, IV, бр. 18 от 2. VI. 1869 год. Вж. и Ст. Чилингиров, Българските читалища преди освобождението. София, 1930, стр. 281.

244. Илия Миланов говорил на тема „На учението корените са горчиви, но плодовете му са сладки“. М. Генов, Ученолюбивото д-во „В. Левски“. Пос. сб., стр. 52. До сега началото на Ученолюбивата дружина погрешно се огласяше към 1868 или 1869 год. Вж. Минко Генов, Ученолюбивото дружество „В. Левски“. Сб. „В. Левски“. Пловдив, 1903, стр. 52 и Никола Славчев, Карлово като стар културно-просветен и народен център. Пловдивски окръжен вестник, XVI, бр. 477 от 30. III. 1928 год.

245. В. „Македония“, Цариград, IV, бр. 37 от 28. III. 1870 год.

246. Дописка от Пловдив. В. „Македония“, Цариград, IV, бр. 43 от 21. IV. 1870 год. Двете организации обаче работят самостоятелно, имат отделни „каси“ „и едното и другото общества ся събиратъ въ праздничнѣтъ дни въ училището въ особни стаи“, бележи В. Чолаков.

247. В. „Право“. Цариград, V, бр. 20 от 13. VIII. 1870 год.

248. Данни за живота и дейността на тоя виден карловски просветител, роден през 1830 год., свършил Киевската духовна семинария в края на Кримската война и учителствувал непрекъснато в Карлово, читателят ще намери в предговора на издадения след освобождението негов учебник „Психология за горните класове на гимназиите и за самообразование“. Пловдив, 1894, стр. 69. След смъртта му – 5. II. 1870 год. се намериха и други ръкописи.

В надгробния му надпис Найдено Геров изтъква неговите „славни заслуги към града и святата признателност“, която карловци дължат на своя заслужил син.

Според Христо Чернев, Димитър Попов играе не само „важна роля в просветното дело на Карлово“, но има и друга

голяма заслуга: той разширява правата на църковно-училищното настоятелство, което започва от това време да разглежда и спорове от граждански, углавен и канонически характер, възникнали между карловци, срещу една малка такса в полза на училищата и църквите в града. „По тоя начин българите при разни разпри не се обръщаха до турските съдилища, а до църковно-училищното настоятелство“. Из ръкописа на Христо Чернев: Карлово в културно и просветно отношение преди освободителната руско-турска война, 1925, стр. 13.

249. Никола Славчев, Карлово като стар културно-просветен и народен център. Пловдивски окръжен вестник, XVI, бр. 477 от 30. III. 1928 год.

250. Дописка от Карлово. В. „Македония“, Цариград, III, бр. 10 от 1. II. 1869 год.

251. Иван Г. Лазаров, Петър Ив. Фурнаджиев, Хад. К. Ненов, Христо Ив. Гимюшев, Ив. Г. Джиджев.

252. През 1866 год. се поражда конфликт между старото и ново настоятелство“. В. „Време“, Цариград, I. бр. 21 от 1. I. 1866 год. дава две бележки от редакцията по повод на необнародвани дописки от Карлово за трудности и неуредици в издръжката на училищата. Пак във „Време“, Цариград, II, бр. 4 от 3. IX. 1866 год. неизвестен дописник дава отчет за годишния изпит на мъжкото и женско училище, станал от 7–10 август. На един от изпитите в мъжкото училище присъствува и гостът на града главният управител на Одринския вилает Мехмед Куршид паша. Обаче настоятелството на „общественыты дѣла“ с дописка оспорва някои от твърденията на тоя дописник, смята ги за непълни и взима отрицателно становище към Н. Пулев, който „отъ 15 години насамъ самоволно усвоява църковныты и училищныты приходи и като ся накара лане да си прѣдаде смѣткжтж, прѣдаде единъ стржганъ тефтеръ и записи на свое имя от 200,000 гр., осемъ години непромѣнени, отъ които нѣматъ да излѣзжтъ нито 50 хил. гр. Кой може докара примиреніе помежду него и съобщницитѣ му отъ една стърнж и народътъ отъ другж догдѣ ся не оправи злоупотрѣбленіето му?“

Тая дописка е подписана от следните настоятели: Георги Ч. Тунтев, Никола В. Трантеев, Вълко Н., Пенчо М. Божинов, Ив. Л. Кескин, Гено Л. Божинов, Ив. Минчов и Ив. Смиков. В. „Време“, Цариград, II, бр. 9 от 8. X. 1866 год.

253. В. „Македония“, Цариград, IV, бр. 53 от 28. V. 1870 год.

254. Карлово като стар културно-просветен и народен център. Пловдивски окръжен вестник, XVI, бр. 477 от 30. III. 1928 год.

255. Минко Генов, Ученолюбивото дружество „В. Левски“. Сб. „В. Левски“. Пловдив, 1903, стр. 53.

256. Никола Славчев, пос. статия в Пловдивски окр. вестник.

257. В. „Право“, Цариград, V, бр. 20 от 13. VII. 1870 год.

258. На 3. I. 1872 год. дружината внася в касата на църковно-училищното настоятелство целия приход от представлението на Войниковата комедия „Криворазбрана цивилизация“ – 1040 гр. АНБ, Карловски кондики, инв. № 7743.

259. „1. Февруарий 4, събрани от първото представление Геновевино 866 гроша и 5 пари.

2. Февруарий 4, събрани от второто представление Геновевино 851 гроша и 35 пари.

3. Февруарий 6, събрани от третото представление Геновевино 433 гроша“. Из сметката на Карловското читалище за 1871 год., в запазен тефтер от Марко П. Тантилов. Вж. Петър Тантилов, Учител Матьо (Марко) П. Тантилов и училищното дело в Карлово до освобождението. София, 1930, стр. 14.

260. В. „Право“, Цариград, VI, бр. 2 от 8. III. 1871 год. На това представление присъствувал и народният поет Иван Вазов, дошъл специално за този случай в Карлово, заедно с други свои съграждани; на една от красавиците младият тогава поет посвещава един свой стихотворен опит. – Из ръкописните спомени на В. Караиванов. За по-големи подробности по този случай и изобщо около първите театрални представления в Карлово вж. Иван Попов, Миналото на българския театър. Спомени и документи, т. II. София, 1942, стр. 548–560.

261. Минко Генов, Ученолюбивото дружество „В. Левски“. Сб. „В. Левски“. Пловдив, 1903, стр. 52.

ГЛАВА ВТОРА

РОДИТЕЛИ И РОД

1. Годината, когато се е родил Апостолът, е установена. По въпроса за деня обаче мненията се разиждат. Захарий Стоянов, първият и най-стар биограф на Левски, не проучи

непосредствено фактите около това събитие и затова несигурно бележи: „Васил Левски Дяконът се е родил два - три дена пред или след Петровден 1837 година“. – Васил Левски, Пловдив, 1884, стр. 8. В това отношение З. Стоянов не е отишел по-далеч от спомените, които свързват раждането на Апостола със сватбата на баба Деробейка, която сватба е станала около Петровден и е погълнала грижите на рода на Левски.

Датата 6 юли 1837 год, възприета от втория биограф на Апостола, Стоян Заимов, е била установена през 1895 год., във връзка с освещаване паметника на Левски в София. – Васил Левски. София, 1895, стр. 11. За да се определи тая дата, заслуга има роднинският съвет, в който сега влиза и Васил Караиванов, пръв братовчед на Левски, негов едноименник и другар от детинство. Най-млад от роднините по онова време, той има най-голяма заслуга за установяване датата на раждането. След обсъждане и съобразяване на обстоятелствата около сватбата на баба Деробейка, която и сега се взема за изходна точка, роднинският съвет идва до следните заключения: сватбата не е могла да стане два-три дни преди Петровден, тъй като църквата не допуска венчавки през пости. Но понеже Петровден през 1837 год. се пада във вторник, а сватбените обичаи по онова време траяха по цяла седмица, то въпросната сватба не е станала и два-три дни след Петровден, а в първия неделен ден след празника, т. е. на 4 юли. От друга страна се помни добре, че бащата на Апостола, който е бил побачим на сватбата, е присъствувал на венчавката, а майката (побачимата) е отсъствувала. Причината за това отсъствие ще да се крие в нейното особено състояние: тя или е била родила, или пък е очаквала всеки момент да роди. Но за да приеме пък побачимството, навярно бащата на Апостола се е надявал, че побачимата ще може да го придружи на сватбата. Това отсъствие на майката налага заключението: до венчавката очакваното дете не се е родило; то не е могло да се роди и в деня на сватбата, защото тогава събитието би се запомнило по-лесно и по-сигурно. При тия обстоятелства остава като най-вероятно да се приеме, че детето се е родило два дни след сватбата.

Така се разрешава тоя въпрос, чиято история дължим на Д. Т. Страшимиров, и се приема 6 юли 1837 год. за рождена дата на Апостола.

Що се отнася до твърдението на Георги Димитров, че „Апостолът на свободата се е родил на 26 юни 1837 год.“

(Княжество България, т. II. Пловдив, 1896, стр. 324), което той основава на сведения от зетя на Апостола, Андрей Начев, то не се различава съществено от съобщението на З. Стоянов: два-три дни преди Петровден (29 юни) дава 26 или 27 юни.

Останалите биографи възприемат датата, установена от Стоян Заимов.

2. Сведенията за тях дължим на Васил В. Кунчев, който преди няколко години ги бе предал на Д. Т. Страшимиров. Неотдавна Иван Г. Клинчаров, снабдил се с препис от тях и добрал се до нови подробности, ги изнесе в печата: – Един неизвестен ръкопис на Васил Левски. В. „Дневник“, XXXVII, бр. 11546 от 21. VI. 1938 год. – Нови неизвестни данни за родството на Васил Левски. В. „Дневник“, XXXVII, бр. 11569 от 19. VII. 1938 год.

3. Така наричат в Карлово времето на кланетата през освободителната война, когато градът дава повече от 800 скъпи жертви за свободата. Най-видните и събудени карловци са били изклани или обесени едни в родното им място, а други в Пловдив. Цели семейства са били унищожени, както е случаят с Димо Араплиев, който е бил убит заедно с жена си и петте си сина. „С освобождението на България“, бележи Ив. Ст. Гешов, „Карлово се събуди от един страшен кошмар, който терзаше ранените души на малкото останали живи граждани и най-много на злочестите вдовици и сираци. Те видяха свободата, поздравиха я, любуваха ѝ се, но крайно и дълбоко съжaliaваха, че мъже, бащи и братя не бяха между живите, за да ѝ се радват“. Пловдивски спомени. Карловските мъченици. В. „Мир“, XXXVII, бр. 9215 от 28. III. 1931 год.

Твърде характерна е в това отношение дописката на Елисавета К. Попова до Пловдивския в. „Марица“, I, бр. 16 от 19. IX. 1878 год:

„Със скръб обаче се научаваме, че се позволява на всичките побегнали турци да се завърнат на местата си; може следователно да си додат и карловци. За това карловските госпожи са решили да додат сами в Пловдив, да поднесат прошение на Н. Сият. Княза Дондуков Корсаков и да го помолят да се направи Карлово изключение от това правило, и то се изисква за удовлетворение на карловци; защото в много мъчно положение ще се намираме като гледаме тия зверове пред очите си и всякога ще си напомняме техните свирепства, които напразно се мъчим да забравим; и

как ще се утешат нашите съкрушени сърца, да гледат постоянно ония лъжливи свидетели, на които по основание на техните гнусни клевети се осъдиха мъжете ни смърт мъченичка?“...

Имената на тия мъченици са издълбани на паметника на Левски в Карлово и са обнародвани във в. „Просвета“, II, бр. 12 от 11. V. 1903 год., бр. 13, 14, 16, 17 от 20. V., 24. V., 7. VI., 14. VI. 1903 год. и бр. 28 от 26. IX. 1904 г.

Когато по-късно Емил Лавеле през своето пътуване из Източна Румелия посещава Карлово, най-дълбоко впечатление му прави разказа за тия трагични дни от миналото на града: „Après la retraite de Gourko, Karlovo, ville commerçante et aisée, fut livrée au pillage et 1500 de ses habitants massacrés de sang-froid. Un homme très distingué, le docteur Popof, qui était paisiblement chez lui, fut conduit à Philippopoli et pendu sans forme de procès. Il y a, m'affirme-t-on, à Karlovo plus de 900 veuves dont les maris ont été massacrés à cette époque“. En deçà et au delà du Danube. La Roumélie orientale. La Macédoine. Constantinople. Revue des Deux Mondes, t. LXXIII, Janvier, 1886, p. 337.

4. Усилията, които се положиха до сега, за да се установи началото на рода на Левски, не доведоха до задоволителни резултати.

Д. Кацев-Бурски твърди, че родът на Левски води началото си от село Кочмаларе, сега Отец Паисиево, Карловско. Събраните данни той е изложил в отделно изследване „Видул войвода – чичо на Левски“, което се намира във Военния музей в София и от което той даде кратко извлечение във възпоменателния сб. „Васил Левски“. Издание на Българското историческо дружество. София, 1941, стр. 28 и 29.

Въз основа на няколко приписки от един препис на Паисиевата история от 1793 год. Д. Кацев-Бурски установява следното: спахи Тудур, владетел на Кочмаларе, преписал Паисиевата история за душевно спасение на своя баща Кръстил (чийто баща Видул бил син на спахи Драгой), който бил обесен в Цариград през 1741 год., понеже се събрал с „Атанасъ болерынътъ отъ Арбанасъ та побратымили сж да свалнатъ султана“. Братът на спахи Тудур, спахи Видул, бил убит от турците в Пловдив през 1758 год. Неговият син Кунчо убил Собри бей, турски главорез от Пловдив, та избягал от родното си село и се заселил заедно със семейството си в Войнягово. От приписка в един триод на Троянския ма-

настир се запознаваме с членовете на неговото семейство: жена му се наричала Виша, неговите синове били: Видул войвода, Руси, Тудур и Иван; имал и три дъщери: Кула, Виша и Елка.

Д. Кацев-Бурски проследява преди всичко живота и подвизите на Видул войвода, достоен закрилник на народа, който се борил смело с кърджали и турци, а след едно тежко нараняване учителствувал в Калофер, Павел-бана, Тулча и Чирпан, после наново поел Балкана, където намерил и своята героична смърт в 1833 год. Брат му Тодор паднал убит при Одрин, като участник в похода на Дибича Забалкански. Изложението завършва със сведения за бащата: „През 1830 год. Кунчо – бащата на Видул войвода – ходил в Карлово да види сина си Иван, който бил вапцар; на връщане за Войнягово при р. Мурла бил нападен от турци и тежко ранен. След дълго боледуване умрял“. Видул войвода – чичо на Левски. Военен музей, X, д. 38, стр. 19. В забележка под линия авторът съобщава, че Иван е бащата на В. Левски. Тая забележка е всичко, което авторът прави, за да установи родствена връзка между рода на Видуловци и бащата на Левски. Докато повече от данните за героичния род на Видоловци почиват на писмени документи и не будят съмнение, тая кратка забележка, която е по-скоро едно предположение, остава недоказана. Сам Д. Кацев-Бурски признава, че редицата данни са му дали възможност да извлече „само малко светлина през случайна пролука“.

Нашият автор не е могъл да се опре на по-реални доводи и в подробната си и грижливо написана „Обяснителна студия по родословието на иеродякон Игнатий Васил Иванов Левски, Апостолът на свободата“, придружена с родословно дърво по бащина и майчина линия, която се пази във Военния музей в София, 1940, X, д. 48, стр. 56. Той потърси подкрепа за своето твърдение в спомените, които по-късно сам обнародва във в. „Мир“ под наслов: „Родът на Васил Левски – иеродякон Игнатий“, XLVII, бр. 12165, 12166 и 12167 от 20, 21 и 22. II. 1941 год. Д. Кацев уверява, че тези спомени били събрани и записани от неизвестно лице в Карлово през 1902 год. Първото лице, което този непознат ревнител към миналото разпитал, е Стояна Димова, стогодишна жена по онова време, която твърди, че е първа братовчедка на бащата на Левски: нейният баща Стойко Тодоров Капата и Кунчо Иванов, дядото на Левски, били братя. Сведенията, които тя

дава за семейството на Кунчо Видулов, не се различават от сведенията, които съобщава Д. Кацев-Бурски. Тя прибавя и нови подробности: последната рожба на тоя предполагаем дядо на Левски бил Драгой, който умрял с майка си при раждане. От втората си жена Яна, която била дъщеря на Искрьо от Войнягово, имал син Вълъо, чийто син Иван Вълъов Кунчев бил голям пияница и го прекоросвали Иван Вълъокът.

И сестрата на Апостола – Яна, грохнала и болна старица по това време, съобщава непознатият автор на спомените, му казала, че знае от рода на своя баща лелите си: Елка и Куна и чичо си Вълъо. Сжщо така тя била чувала, че баща ѝ „имал и по-големи братя“: Видул, Тодор и друг един в Киселери. Ог братовчедите си знаела само Спас и Илия Видулови, внуци на леля ѝ Елка от Баня. Дядо си Кунчо Яна не помни; той търгувал с вълна, овни и добитък; казвали ѝ, че го убили турци една година преди тя да се роди, като отивал към Войнягово. Неизвестният карловец, който записва тия спомени, изповяда чистосърдечно, че задачата, която си бил поставил да проучи рода на Левски, „много мъчно ще се разреши“, защото „много от ония, които знаеха, не бяха разпитани и си отидоха по реда, а сега всеки, който се опита да събира сведения, няма да сполучи“. Щом в онова време е било тъй трудно да се разреши тая задача, днес нейното разрешение е още по-мъчно. Проучванията от тоя род, за да доведат до положителни резултати, трябва да се направят в много посоки и данните да се проверят от повече страни, което днес е вече почти невъзможно. Тези спомени, върху които споменатият автор гради своите заключения за рода на Апостола, несъмнено съдържат много действителни факти, но все пак техният произход е тъмен и за нас те са по-скоро суров материал, който не е достатъчно сигурна основа за положителни заключения. Във всеки случай, трябва да изтъкнем заслугите на Д. Кацев-Бурски, който положи големи усилия и направи всичко възможно за уясняване на този въпрос.

Напоследък Невена Башева в две вестникарски бележки твърди, че родът на Левски води началото си от семействата „на Кунчо и Додо Чапкъновите“ от село Кисилери, сега Каравелово. Няколко стари хора, между които и столетниците Лило Панов и Цана поп Янко Иванова Бочева, я уверили, че Левски като малък се наричал Чапкънов. В. „Заря“, XVIII, бр. 5844 от 15. II. 1914 год. и „Неделен дневник“, V, бр. 246 от 17. II. 1941 год.

И няма да бъдем никак изненадани, ако се появи и друго съобщение за родословието на Апостола. Нам е понятна човешката слабост на мнозина, които ще искат да се наредят под роднинската сянка на неговата голяма фигура. Всички, които досега се занимаваха с този въпрос, уверяват, че произхождат и те от рода на Апостола. Времето обаче е заличило почти всички дири, които биха позволили да се установи нещо положително в тая посока.

5. Никола Славчев, Карлово в своето стопанско, културно и революционно минало в ръкопис, неиздаден труд.

6. Според Ник. Славчев, хаджи Пейо, наречен Донски, е взел участие в четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа, участвувал по-късно в сръбско-турската война (1876), а като опълченец е взел участие и в освободителната война (1877–1878). Пос. труд.

7. За тези които откърмиха великия дух на Васил Левски. В. „Литературен глас“, X, бр. 367 от 10. XI. 1937 год, 8 и 9. Там.

10. От един крепостен акт, издаден през 1838 год., узнаваме, че същата година Иван Кунчев е закупил лозе от един дялюм и половина. – Иван Г. Клинчаров, Нови неизвестни данни за родството на Васил Левски. В. „Дневник“, XXXVII, бр. 11569 от 19. VII. 1938 год.

11. Напоследък се появи във в. „Зора“, XXII, бр. 6176 от 14. I. 1940 год. едно писмо на Христо Иванов Големия до Ст. Заимов, в което братята се дават в същия ред.

12. Шивач на френски дрехи: новото градско облекло с дълги панталони. И Христо Иванов Големият твърди в своите спомени, че Христо бил в Пловдив „панталонджия“. АНБ, П В, п. 10, инв. № 1021, стр. 81.

13. Навярно д-р Рашко Петров, който и по-късно се застъпва за Левски. Той е участвувал в легията в Бялград през 1862 год. За същия Христо Иванов Големият пише: „Беши ни за докторъ на четата, който щещи да върви съ нами, ако бъха ни пуснали сарбитъ да дойдимъ за българско“. Пос. сп., стр. 40.

14. Христо Иванов, пос. сп., стр. 109.

15. Материал за новата българска история. Сп. „Светлина“, IX (1899), кн. 11–12, стр. 2.

16. Захарий Стоянов, Христо Ботев. Опит за биография. София, 1891, стр. 126–137.

17. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 319.

18. Из архива на Тодор Пеев, писмо от 26. VII. 1874 год. Същото писмо предаваме изцяло в следващата записка 20 на тая глава.

19. Непечатани спомени.

20. От това време имаме две писма от Петър, които намерихме в архива на Тодор Пеев. Писани са твърде неграмотно и разчитането им бе мъчно. Предаваме ги буквално и без коментар.

а). Учитѣл Тодор Пѣев фавъ ибраила Поздравлявам та днес сас настоящѣту сы Асѣ Петар Ивановъ отъ Карлуву на васил дякунат брат имено Лѣвскы Умолявамтыся нарочну задани изнамерыш некуы гуспудар саму зайдинѣят хлеп дургде дася научим на Тукашният нарот зашоту сасъ такжв ѣдин случаи сам Пубегнал хут утечеству ту ми пусрет ношт путивух прав фав фылиби при найдѣна герув та му ся Примолих за да мы извады ѣдно тискере зада ся избава отъ туркиѣ и благодариму на пристуянствуту и така фавто сацият час имаши намирениѣ завцариград та ма зима заѣдно сас събисы тамы извады ѣдин рускы Пашапортъ и така сас всичка бужа воля намѣрых мырѣ и ся усвобудых но сасъ парити сам мно (го) изгубин сигам (съм) фав галац при баи стеван тарнвчинат на утелатъ но като ѣдин странен нѣразбирам уд ништу и сида като ѣдин вол но щѣ давѣса мола многу да ми изнамериш ѣдин гуспуд (ар) зашоту ся научавам че има многу балгари затува можи да ся научим поскору въ и многу здрави на всычкы ѣдний Глагу (Благу?) народны Приятѣли кунто филат зарадѣ нази. Но и на рочната Пуздравлявам зашоту праву заващу благоуразумну лице ма насоченъ утѣ Гуспудину Найдѣн герув генираск камсал жав жиклиба(?)

б). 1874 Август Дѣн на 26.

Пуздравлявамта Гуспудинѣ Тѣодур Пѣев Ас Пѣтарѣ иванув стару планынски На Василя Лѣвски сжщи Брат сирѣчѣ Аликсанджр Иванувъ Да разбирѣти какси живу издраву и молим бога заради вашу здрави Но Днѣска ви падам фав Гуляму притиснѣниѣ Прѣд вашу часну лицѣ куѣту придивѣ бѣх утписал заради страданиѣту ми А вѣя никак ни мѣса удговори куга Бѣх фав Галацъ но днѣскася намирам фав улѣнѣца но Паксам Бѣз рабута кату и фав Галац си изуставих Дрѣйти нарѣхим (в залог) Така са (м) сжщу и тука

затува ми бѣши всичкуту Мулѣниѣ заради вашу Благонородну Лицѣ куѣту щѣхти да ми направити ѣдно дубро Али задани пуизпраксати на учѣнитѣ зашоту спориди бачувуту жиланѣ Бѣхми пудузрѣниѣ та ни мужахми да са поизучим какту трѣбува А кунѣ пудучѣниѣ то щѣхти барим да ни изнамѣрити ѣдин Гуспудар за слуга. То ся види зашоту сарцѣту Трѣпти ни траѣ ноиска да играѣ но колку за да са споразумѣй низ руманѣ нѣма какво щѣши да тѣрпи Пукрай бѣлгарскѣти Лукавѣ сѣрца.

Несаму заради бачуми чи гледаха да му изпият крвѣж но прочѣи и прочѣ ипрочѣи Други и други ниѣли язѣк затулкув нѣвини души дѣто жилаяха да сабудат народат кактугу и сабудиха А тия високу умни и клѣпу ушниѣ Бѣлгарски магарыты дѣту Глѣдат саму и саму даплашат народат как можи Акдаима нѣку сабудени лица Даса пуяват

На заради удговор Ду васил хаджи Пѣтрув Чрѣз Пѣтар Караиванув

Акуиспраца порану зима дудѣ нѣва (няма) Многу здрави на всички ѣдни Благонородни приятѣли куиту Питат заради назѣ

Но дазнаиш зашоту двѣ и двѣ чѣтири щѣ да ти реча добар вѣчар и ща дастана кату нѣкуи Джрвину Маслу надрѣха.

21. Напоследѣк Никола Трайков обнародва едно свидетелство, от което се вижда, че Петър в началото на юни 1876 год. след разгрома на Ботевата чета, заедно с хаджи Костадин, е потърсил убежище в София, където старата хаджи Стоянка Цокова го крие в дома си в продължение на три месеца и половина. Петима софиянци, добри българи, които през всичкото време се грижат за двамата четници, ги снабдяват с чужди паспорти, като ги изпращат в Цариград „за спасението имъ отъ тиранската смъртъ“.

Тия софиянци, които спасяват най-малкия брат на Апостола, са: Ив. Андреев, Георги Анастасов, Ат. Ножаров, Д. Димов и Н. Митов. – Неиздадени документи от нашето минало. Как са се укрили в София двама Ботеви четници. В. „Зора“, XXII, бр. 6495 от 5. II. 1941 год.

22. Според други спомени, чиито твърдения сега не могат вече да се проверят, причина за опропастяването на Иван Кунчев бил брат му Вълчо. Така ни уверява неизвестният карловец, който през 1902 год. разпитвал Андрея Начов, зетя на Левски, жена му Яна Начова и хаджи Георги Попов (Хаджи Къосе).

„Ортак му беше брат му Въльо, вълци главата му да бяха изели, все за пусто плюскане мислеше. Изяде той и си-новете му всичко що имаше орташко, та и дюкяна на дяда продадох, па като умря, къщата на две делиха, а аз знай, че дядо със своята пестеливост си я купи. Що тегли баба и шуретата – един Бог знае“. – Андрея Начов.

„Чичо Въльо опропасти татя, па и нас накара да мреме, за корица хлебец. Бати Иван (син на Въльо) като чичо Въльо много пиеше, та продаде на Узунджовския панаир трийсе топа чужд вапцан шаек, та тогава стана зле на татя и му падна перде на очите, па умря преди чумата“. – Яна Начова.

„Въльо поделил къщата и я преградил, а тая къща била на Иван Кунчев, там му била вапцарницата“... Хаджи Георги Попов помни, че Дякончето се карал със своите братовчеди, задето продали бащиния му дюкян в турската чаршия. – Хаджи Георги Попов (Хаджи Кьосе). – Д. Кацев-Бурски, Родът на Васил Левски – иеродякон Игнатий. В. „Мир“, XLVII, бр. 12165, 12166, 12167 от 20, 21 и 22. II. 1941 год.

Че Иван Кунчев е работил известно време заедно със своя брат Въльо Кунчев и, че двамата братя са били собственици на някои имоти, свидетелствуват и документите, които обнародва напоследък Иван Г. Клинчаров. От един крепостен акт от 13 юли 1848 год. узнаваме, че Иван Кунчев и Въльо Кунчев са закупили розова градина от два дюлюма в местността „Ясатепе“. – Нови неизвестни данни за родството на Васил Левски. В. „Дневник“, XXXVII, бр. 11569 от 19. VII. 1938 год. Крепостният акт е на турски език. Клинчаров го предава във факсимиле. Преводът, който не е даден, е направил В. Шанов.

Вторият документ е една бележка от 1866 год., в която Левски и братята му, според Иван Г. Клинчаров, се обърнали към своите братовчеди (Кунчо и Павел Вълвови), за да научат нещо за съдбата на един дюкян, останал в тяхно владение. Въз основа приликата на почерка Клинчаров приема, че бележката произхожда от Левски. – Един неизвестен ръкопис от Васил Левски. В. „Дневник“, XXXVII, бр. 11546 от 21. VI. 1938 год. Като вземаме наготово това тълкуване, трябва да отбележим, че не можахме да разчетем точно и изцяло текста на бележката, която споменатият автор предава само във факсимиле. Може би той я е разчел по-точно по оригинала, който сигурно ще е по-ясен.

Нито почеркът, нито езикът обаче в тая бележка са на Левски. Ние не откриваме никаква външна прилика с почерка на Апостола, а езикът на бележката е свършено неграмотен.

23. Неотдавна Ив. Г. Клинчаров обнародва един съдебен акт, открит от турколога Васил Шанов. Според тоя акт Иван Кунчев е бил съден през 1866 год. от някой си Спиро Георгиев за 510 гроша в с. Узунджово, където бил отишел по търговия. Въз основа на тоя документ Клинчаров приема, че бащата на Апостола е бил жив и през 1866 год. Като съпоставя това свое твърдение с бележката, датирана към края на 1866 год., в която, според нашия автор, Апостолът от името на своите братя запитва чичо си какво е станало с дюкяна, който баща му оставил след смъртта си (в. „Дневник“, XXXVII, бр. 11546 от 21. VI. 1938 год.), Ив. Г. Клинчаров идва до заключението, че Иван Кунчев е починал като състоятелен търговец през същата 1866 год. – Нови данни за Васил Левски. В. „Литературен глас“, XI, бр. 421 от 8. II. 1939 год.

Всичко това би било приемливо, ако Клинчаров можеше да докаже, че споменатият в съдебния акт търговец Ив. Кунчев е самият баща на Апостола. Това обаче той не може да докаже. Тъкмо обратно, имаме повече основания да смятаме, че споменатият в съдебния акт Иван Кунчев и бащата на бъдещия апостол не са едно и също лице. Его някои от тия основания:

а) В съдебния акт Иван Кунчев е посочен като пловдивски жител.

б) Сигурно името Иван Кунчев в онова време не е носил само бащата на Левски. В Карлово напр. освен дядото на Апостола според спомените, обнародвани от Д. Кацев-Бурски във в. „Мир“, XLVII, бр. 12165, 12166, 12167, е имало и друг Кунчо Иванов абаджия (син на Иван Видолов), чийто син Иван починал в Цариград.

в) И най-сетне, ако бащата на Апостола е починал в 1866 год., то неговият първороден син е бил тогава на 29 години. Това предположение обаче не можем да примирим в никой случай с фактическите подробности от юношеските години на Апостола, които са вече установени.

24. Според Н. Тунтев, майката на Левски се отличавала със своята строгост, сериозност, със своя ум и безстрашие. Тя била красива, красноречива, сладкопойна и владеела чудесно турски език. – Лични сведения.

„Гина Кунчева“, бележи Никола Славчев, „е имала също така ръст среден, била черноока, с умно и приятно лице. Тя била жена с твърд и постоянен характер и крайно трудолюбива. Отличителните особености в нейния характер са били хладнокръвие и самообладание“. За тези които откърмиха великия дух на Васил Левски. В. „Литературен глас“, X, бр. 367 от 10. XI. 1937 год.

„В образа на тази жена“, бележи академикът Тодор Павлов, „има нещо, което напомня големите женски образи от гръцките трагедии и същевременно, като го гледаме, нито за миг не забравяме, че това е карловката Гина, типична българка, родена и отрасла сред нашия дивен Балкан. Образ на стопроцентна жена и същевременно на някакъв мощен дух, изразен в чудно отсечените, дълбоки, миндаловидни очи, в трагично размахнатите гъсти вежди и в присвитите устни, с две едри, мъжествено очертани линии отстриани“. Левски като романтик и реалист. Христо Ботев, Васил Левски, Светозар Маркович – речи и статии. София, 1946, стр. 125.

ГЛАВА ТРЕТА

КЪМ ФОРМИРАНЕ НА ЛИЧНОСТТА

1.Брайко Х. Генов като народен будител. Биографически очерк. Карлово, 1938, стр. 13.

2.М. И. Кирчев, Левски – човекът на делото. София, 1923, стр. 6.

3.Спомен за В. Левски. В. „Зора“, XX, бр. 6015 от 5. VII. 1939 год.

4.В Ст. Загора по това време е имало 8 метоха, от които 3 светогорски. – Атанас Иванов, Черти от живота му и записки. Сливен, 1885, стр. 37.

5.Д. Илков, Принос към историята на град Стара Загора. Пловдив, 1908, стр. 171.

6.Цариградски вестник, IX, бр. 403 от 1. XI. 1858 г.

7.„Ученицитъ ни“, бележи Атанас Иванов, „проникнати отъ чистонароденъ духъ, знаѣха и пазѣхъ своето и сѣщитъ свои убѣждения разсѣвахъ мѣжду свои роднини и съграждани. Отъ туй слънце (училището н. б.), за градътъ ни поглѣднахъ много граждани и се приготвихъ искрени, дѣятелни дѣйци за биткитъ, които прѣдстояхъ на българинътъ и които действително се приключихъ на Фенеръ и подъ Балканътъ“. – Черти из живота му и записки. Сливен, 1885, стр. 33.

8. По тоя повод Атанас Иванов бележи следното: „Въ 1858 г. се отвори въ градътъ ни за първи пътъ Читалище. Най-голѣма заслуга за урѣждането на туй дружество принадлежи на първия ни учителъ Т. Шишковъ. Читалището въ града ни бѣше втори разсадъ, второ огнище на свѣтлина, която тъй добръ както отъ училищата пронизваше цѣлата масса граждани, безъ различие на голѣмо и малко, богатъ и сиромакъ“. Пос. спомени, стр. 48.

9. Впрочем, за девическото образование старозагорци се замислят още по-рано, като изпращат в чужбина две момичета, за да се подготвят за учителки. Те се завръщат на 3 май 1857 год. и след като „имъ ся приготвиха мѣста за преподаване, наченаха да учать“. Дописка в „Цариградски вестник“, VIII, бр. 355 от 16. XI. 1857 год.

10. От кратките биографични сведения, които намираме в сп. „Светлина“, IV (1894), кн. 8 и V (1895), кн. 2 за учителите на Левски в Стара Загора, узнаваме, че те са не само видни местни просветители, но със своята широка дейност имат заслуги изобщо за развитието на нашето учебно дело. Тодор Н. Шишков е роден в Търново, после учи в Европа и се налага като известен книжовник и преводач. Атанас Иванов е роден в Ст. Загора; учил е в Букурещ и при Неофита Рилски в Габрово и Копривщица. Цели 44 години той работи неуморно като учител и общественик в родния си град. Вж. и Ив. Д. Шишманов, Нови студии из областта на българското възраждане. Сб. на Българската академия на науките, кн. XXI. София, 1926, стр. 389-390.

В споменатата кн. 8 на сп. „Светлина“, заедно с портрета на Атанас Иванов, са поместени две скици на стари училища в Стара Загора: една – на училището в махалата „Св. Никола“, друга – на училището в махалата „Акарджа“. Според Атанас Т. Илиев, който обнародва същите скици на двете училища, Левски е учил в училището при църквата „Св. Никола“. Спомени. Издание на Българската академия на науките. София, 1926, стр. 5.

11. Д. Илков, пос. съч., стр. 172.

12. Там.

13. Никола Славчев твърди, че Левски, след завръщането си от Стара Загора, се чувствувал слаб по аритметика, та започнал да посещава в Карлово лекциите по същия предмет на учителя Д. Попов. – За тези които откърмиха великия дух на Васил Левски. В. „Литературен глас“, X, бр. 368 от 17. XI. 1937 год.

14. М. И. Кирчев, Левски – човекът на делото. София, 1923, стр. 6.
15. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 707.

16. „На северната черковна ограда“, разказва в своите спомени Елисавета К. Попова, „близо до училището, имаше малка вратичка, зад която се криеше тайнствено жилище – старинен калугерски метох. Тайнствени бяха за мене и него вите обитатели: старият духовник Х. Василий и племенникът му младия дякон Игнатий. За жилището и живота на двамата отшелници представа няхах, защото никога няхах случай да надникна в тази светиня. Вратичката към метоха беше винаги затворена. Само привечер, когато черковното клепало биеше за вечерня, вратичката се отваряше.

Ние, ученичките, разпуснати по онова време от училище, не бързахме да се разотидем, събрани на групи около акацията и чешмичката, чакахме да видим как Дякон Игнатий ще се появи из малкия комшулук. Със среден ръст, слаб, с дълго черно расо, Дяконът беше внушителен. Той се спираше за малко пред нас, с едва уловима усмивка, изглеждаше ни продължително със сините си загадъчни очи и отиваше в черква. Често пъти някои от нас тихичко последвахме Дякона в храма, за да го чуем като чете и пее“. В. „Зора“, XX, бр. 6015 от 5. VII. 1939 год.

17. Левски човекът на делото. София, 1923, стр. 7.
18. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 31.
19. Там, стр. 161.
20. За отец Геннадий „Скитникът“, чисто светско име е Иван Ихтимански, вж. сп. „Поборник-опълченец“, I (1898), кн. 3.
21. А Н Б, п. 84, инв. № 7158.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА В ЛЕГИЯТА НА РАКОВСКИ

1. Бомбардане Београда. Београд, 1872, стр. 2.
2. Там, стр. 7. Значението на това решение става ясно, като се има пред вид, че Портата е имала право да се меси във вътрешните работи на Сърбия и да упражнява надзор върху сръбското законодателство, което е трябвало да се движи само в рамките на конституцията, дадена от 1838 год. Вж. Слободан Јовановић, Друга влада Милоша и Михаила –

1858–1868. Београд, 1923, стр. 205. Вж. за легията и Јованъ Ристиећ, Сполашки-ѝ одношаји србје новијега времена 1860–1868, кн. II. Београд, 1887, стр. 84–167.

3. Друга влада Милоша и Михаила 1858–1868. Београд, 1923, стр. 203.

4. В архива на Раковски имаме запазена една луксозна покана с дата 7. XI. 1861 год. от Белградския дворец, с която водачът на българската емиграция се кани да присъствува на дворцовия бал.

5. АНБ, п. 84, инв. № 7261.

6. Ст. Хр. Буйнов до Раковски, писмо от 9. VIII. 1861 год. АНБ, п. 84, инв. № 7242.

7. Същият до Раковски, писмо от 29. XI. 1861 год. АНБ, п. 83, инв. № 7073.

8. Т. Г. Дайнелов до Раковски, писмо от 28. XI. 1861 год. АНБ, п. 86, инв. № 7676.

9. Стоил Д. Балкански до Раковски, писмо от 27. IX. 1861 год. АНБ, п. 84, инв. № 7261.

10. Ст. Хр. Буйнов до Раковски, писмо от 29. XI. 1861 год. АНБ, п. 83, инв. № 7073.

11. Същият до Раковски, писмо от 15. XI. 1861 год. АНБ, п. 83, инв. № 7067.

12. Същият до Раковски, писмо от 29. XI. 1861 год. АНБ, п. 83, инв. № 7073.

13. Същият до Раковски, писмо от 9. VIII. 1861 год. АНБ, п. 84, инв. № 7242.

14. Същият до Раковски, писмо от 20. XI. 1861 год. АНБ, п. 85, инв. № 7285.

15. П. С. Кършовски, Из миналото. Писма и документи по политическото ни възраждане, кн. II. Елена, 1929, стр. 367.

16. Там, стр. 364 и 370.

17. Там, стр. 367 и 369.

18. Дякон Васил Левски в Цариград през 1869 и 1871 год. Сп. „Духовна култура“, I (1920), кн. 3–4, стр. 230–231.

19. АНБ, п. 84, инв. № 7242.

20. М. Арнаудов, Съчинения на Г. С. Раковски. София, 1922, стр. 669.

21. Д. Т. Страшимиров, Комитетското десетолетие. Сб. „България 1000 години“. София, 1930, стр. 804,

22. Там, стр. 805.

23. М. Арнаудов, пос. съч., стр. 669–672.

24. В новата редакция: „1200 людие, отъ коихъ 100 да бждятъ конници и 100 артиллеристи“.

25. Барабани.

26. В новата редакция е добавено „и военны по нуждытъ законъ“.

27. Така е развита тая точка в новата редакция.

28. АНБ, п. 84, инв. № 7115.

29. А. Цвятков, Начало на тайни революционни комитети в България. Сборник в памет на проф. Петър Ников. София, 1940, стр. 518. Освен събиране на доброволци и средства във връзка с делото на Раковски, А. Цвятков, който проследи подробно документите от това време, приема, че „са били основани през 1861 год. и тайни комитети в България, първите комитети, които работят за освобождението на страната от чуждото робство във връзка с подетата революционна дейност на Раковски“, Пос. изсл., стр. 524.

30. Там, стр. 518. Писмото е 18. X. 1861 год.

31. Писмо до Раковски от 27. X. 1861 год. АНБ, п. 85, инв. № 7299.

32. Писмо до Раковски от 29. VII. 1861 год. АНБ, п. 85, инв. № 7228.

33. АНБ, п. 85, инв. № 7268.

34. АНБ, п. 85, инв. № 7282.

35. АНБ, п. 83, инв. № 7067.

36. Писмо до Раковски от 15. XII. 1861 год. АНБ, п. 85, инв. № 7304.

Христо Стамболски съобщава в своите спомени, че Стоил Попов, след като напуснал Цариград, бил арестуван в Сливен на 29. VI. 1862 год. и докаран обратно в турската столица, където не след дълго време, благодарение застъпничеството на влиятелни българи, бил освободен. – Автобиография, дневници и спомени, т. I (1852–1868). София, 1927, стр. 169–172.

От същите мемоари узнаваме, че Стоян Хр. Буйнов, заминал за България на 1. IV. 1863 (!) год., бил арестуван в Калофер на 23 с. м. и докаран в Цариград. Но тъй като у него намерили писма от Раковски, той бил осъден на девет години строг тъмничен затвор като подстрекател на бунт. Впоследствие наказанието било намалено на три години, които пламенният калоферец излежал и бил освободен през 1866 год. Пос. спом., стр. 186, 189, 190–191, 195–196, 206, 287–289.

37. П. Кисимов, Исторически работи. Моите спомени, кн. IV. София, стр. 29.

38. Моето пътуване по Стара планина. Букурещ, 1872, стр. 29.

39. Княжество България, ч. II. Пловдив, 1896, стр. 198.

40. По-пълен списък на участвувалите в първата легия се намира у Г. С. Раковски, Български-тѣ хайдутѣ тѣхно-то начало и тѣхна-та постоіана борба съ турцы-тѣ отъ падения Българий до днѣшни-тѣ времена. Варна, 1880, стр. 39–40; и у П. С. Кършовски, пос. съч., стр. 79.

41. Н. Станев, Васил Левски. София, 1923, стр. 30.

42. „Между другарите си ратници, той („Дякончето“, както го нарича В. Д. Стоянов, н. б.) се отличавал“, бележи Д. В. Стоянов, като предава личните спомени на баща си В. Д. Стоянов от времето на легията, „по своите редки благородни душевни качества – той бил тих, скромен, мил и твърде много свенлив – като мома!“ Из революционната дейност на Левски и Раковски. Сп. „Съвременник“, 1963, кн. 9–10, стр. 491.

43. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 27 и 29.

44. Ст. Мокрев, От къде иде псевдонимът на Васил Левски. В. „Зора“, XXI, бр. 6176 от 14. I. 1940 год. Христо Иванов отправил това си писмо до Ст. Заимов на 8. IV. 1896 год., т. е. след излизането на Заимовата биография. Пази се в Търновската народна библиотека и бе обнародвано от Ст. Мокрев.

45. В облеклото на легията, според Ив. Кр. Стойчев, който грижливо изучи този въпрос, Раковски е целял да подчертае националността на legionerите. Ето защо, Стойчев е на мнение, че „на този дребен факт е време да се обърне внимание и да му се даде съответната цена, защото той отбелязва недвусмислено началото на българския трицвет“. Единствен екземпляр от това облекло, и то само куртка, е запазен в Етнографическия музей в София, предаден там от Бранислав Велешки, близък на Раковски. Ив. Кр. Стойчев описва тази именно куртка. Тя е от бял шаяк, жгутите (ширитите) са отпред „зелени, а на гърба – червени; червен е и жгутъ по отвесния борт и полата, а яката и наракавниците – зелени. Не е познато в историята на хусарските форми“, бележи поменатият автор, „подобен странен вид: с двуцветни жгути – по правило те са всякога едноцветни или шарени, но еднообразни. Това, което се наблюдава в куртката за ле-

гията на Раковски, е негово изобретение: той правеше тогава всичко, за да подчертае, че легията е българска войска – съюзна на княз Михаила, а не български доброволци в редовете на сръбската войска. Тъкмо затова е имал и българско трицветно знаме“. Военните облекла на Левски. Сб. „Васил Левски“. Издание на Бълг. историческо дружество, София, 1940, стр. 8.

46. Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 46. Трябва да отбележим, че и според Георги Димитров „прозвището си Левски получил в Еникьой: един ден, когато се упражнявали в тези игри, той надскочил най-голямото разстояние. Другарите му извикали: „Учителят скача като лев, само лев може да прескочи толкоз“. Княжество България, ч. II. Пловдив, 1896, стр. 331.

Напоследък Добри Попов обнародва следната бележка, която открил върху една Славейкова песнопойка, запазена в Народния етнографически музей в София:

Дяконе Василе, Левски тя кръстихме
Кугато нии тогасъ
Отъ Еникьой въ Конгасъ, като прескочи
х. Герговата мааза.

учител М. Н. Джуджевъ.

1868 г. с. Зибилъ“. – За прозвището на Левски. В. „Зора“, XXIV, бр. 7013 от 8. XI. 1942 год.

Автор на тая отчасти римувана бележка е панагюрецът Манчо Н. Джуджев, учител по онова време в съседното на Еникьой село Зибил. Вероятно бележката изнася една фактическа подробност от живота на Апостола в Добруджа, но тя не установява нито времето, нито обстоятелствата, при които той получава своето историческо прозвище. Както знаем, Апостолът бе в Еникьой през пролетта и лятото на 1866 год. Въпросната бележка е от по-късна дата и не хроникира, следователно, самия акт на Апостоловото прекръщаване. Тя отбелязва историческото му прозвище, след като то се бе наложило вече. Към това време (1868) Апостолът бе приключил похода си из Балкана, сигурно и втората легия е била вече разтурена, а той още през ноември 1866 год. се подписва в писмото си до Раковски със своето историческо прозвище. Ако Апостолът бе добил прозвището си в Добруджа, той в никой случай не би се подписал с това име, известно само на другарите му в Еникьой и съседните села, в писмото си до Раковски от 7. XI. 1866 год.

47. Васил Левски, София, 1895, стр. 38.

48. Стефан Мокрев, От къде иде псевдонимът на Васил Левски. В. „Зора“, XXI, бр. 6176 от 14. I. 1940 г.

Ето и останалите мнения и твърдения по въпроса: а) Д-р Д. Тодоров разпитвал през 1928 год. в с. Манастирци (Търговищенско) двама старци, които се били изселили от Войнягово и се представяли за някогашни ученици на Левски. Един от тях Вельо Грошев му разказал, „че Левски пътувал много, бил е някога в Карнобат и там се е движил между карнобатските мечкари, които разигравали мечки. Тук в Карнобат, понеже той се отличавал със своето скачане като лъв, дали му прякора Левски“ ... Един ученик на В. Левски. В. „Дом и свят“, I, бр. 9 от 7. I. 1929 год. Предаваме това съобщение като курioз.

б) Следващия спомен изнесе Невена П. Башева: „Апостолът Васил Левски е наречен Левски още 12-годишен от неговите съученици и другари в Карлово при прескачането на дерето Сулуврач, вѣн от Карлово на пътя за Сопот, до сегашните карловски казарми“ – Кога Апостолът Васил Левски е наречен Левски. В. „Заря“, XVIII, бр. 5844 от 15. II. 1941 год.; – Апостолът Васил Иванов Левски, по случай годишнината от обесването му. В. „Неделен дневник“, бр. 246 от 17. II. 1941 год. Стефан Джапунов, другар на Левски, го казал на Генчо Тодоров Георгиев от с. Голям Богдан през 1897 год., когато, като ученик от четвърти клас, живеел в Карлово в дома на Джапунов. Невена П. Башева научава този спомен от Генчо Тод. Георгиев.

Нищо реално не виждаме в това твърдение, което никой от близките приятели на Апостола в Карлово не изнесе. Прозвището на Апостола е неразривно свързано с първата му обществена стѣпка.

в) Ст. Каракостов увеличи броя на твърденията по този въпрос, като предполага, че Левски „сам се е нарекъл така ... като взел думата „Левски“ от поезията на Добри Чингулов и по-специално от стихотворението „Българи юнаци“, където се срещат следните стихове:

О, лев! Събуди се
от дълбоки сън
силно провикни се
от Балкана вѣн.

Левски глас
вика нас
турски глас
бяга от нас.

– Левски и Общи. Исторически образи. София, 1942, стр. 48.

г) Ив. Кр. Стойчев, макар и да изказва своите предположения към съобщението на Христо Иванов, счита, че „въпросът, все пак, остава открит“. Голям интерес представляват обаче общите мисли, до които идва този наш изследовател, с които ние смятаме за необходимо да запознаем читателя. „Как този скромен човек“, пита се Стойчев, „е взел псевдонима „Левски“? Няма ли противоречие в самата същина на неговия духовен образ? Защото да се наричаш „Левски“ е претенциозно – то може да се тълкува като самоприписване на големите качества, с които се идеализира лъвът: сила, благородство, храброст и пр.“ За изясняване на „това видимо противоречие“ Стойчев мисли, че „ако Левски е извезал образа на лъв на своя елек в 1862 год., това ще е, защото е смятал, че си създава свещена българска одежда – символ на безгранична преданост на родината. Подобно на това, някога и рицарите отбелязваха своята принадлежност, като изшиваха гербовете си по своите дрехи. В това действие имаше желание, дори когато човек падне убит, саванът му да носи символа на неговия идеал в живота. А когато, поради елека, другарите назовават Василя Иванов – „Левски“, това ще го е накарало да се замисли, да усвои ли този псевдоним (в онази епоха прекръщаванията и условните имена бяха чест и дори необходими сред революционерите). „Мене ми се струва“, продължава уважаемият автор, „че като се вникне дълбоко в същината на духа, който ръководеше Левски, той е поне-съл това прозвище далеч от всяко чувство на самовеличие, а като израз на неговата всеотдайност на България, чийто символ, както се знае, бе лъвското изображение“. Като прави по-нататък сполучливо сравнение с монасите, които изоставят фамилните си имена и ги заменят с имената на епархиите си, манастирите и пр. „в знак на венчаване, принадлежност и пр. с тях и подчертаване на пълно откъсване от миналото, така в случая и Левски“, заключава нашият автор, „е постъпил като революционен монах, обречена жертва на България. Той не е могъл да приеме и носи прозвището „Левски“, освен като израз за едно алегорично подчертаване, че той е вече „Васил Български“, т. е. принадлежащ само на България, което се е прикривало, по тактически съображения, зад името на българския символ – лъва“. За прозвището на Васил Левски. Сп. „Родина“, III (1941), кн. 4, стр. 144–145.

По този интересен и правдив път Ив. Кр. Стойчев търси „зародиша на причините и мотивите“, които преди

всичко са накарвали бъдещия апостол да приеме своето историческо прозвище.

49. Д. Т. Страшимиров, Комитетското десетолетие. Сб. „България 1000 години“. София, 1930, стр. 810.

50. Там.

51. Запазена е черновката на „Щатута“, с чужд почерк, писана по всяка вероятност от някого измежду учредителите на „началството“. Д. Т. Страшимиров предполага да е писана от Ив. Касабов, което обстоятелство разкрива истинската причина за недоразуменията между Раковски и легионерите. – Д. Т. Страшимиров, Комитетско десетолетие, пос. сб., стр. 811.

52. Д. Т. Страшимиров, посмъртен труд в ръкопис, стр. 388.

53. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 391.

54. Слободан Јовановић, Друга влада Милоша и Милоша 1858–1868. Београд, 1923, стр. 208–209.

55. Ив. П. Х. Кършовски, спомени за двете легии. Д. Т. Страшимиров, В. Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 620.

56. По тоя повод Хр. Н. Македонски бележи: „Сърбите пратиха Ильо войвода в Крагуевац с около 400 момчета“. Записки (1852–1877). София, 1896, стр. 33.

57. Там.

58. Моето пътуване по Стара планина, Букурещ, 1872, стр. 36.

59. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021.

60. Б. Пенев, М. Арнаудов и А. П. Стоилов, Г. С. Раковски. По случай петдесетгодишнината от смъртта му. София, 1917, стр. 95.

61. Захарий Стоянов разказва, че в Бялград, когато един ден сръбският княз изправил преглед на легията и „запитал някои от момчетата, каква е целта на тяхното военно обучение“, Левски стрелял на Раковски, защото той, като „имал най-голям интерес от благоволенieto на правителството и който, освен чистия патриотизъм, знаел и дипломатическите тънкости, отговорил верноподанно на сръбския господар, че целта на момците не е друга никоя, освен да помогнат сами на себе си, частно.

– Изверг! – извикал нашият херой и турил ръка на револвера си, без да вземе пред вид височайшето присъствие на светлата особа и лицемерното благоприличие“. Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 29–30.

Този разказ ще трябва да се отнесе изцяло към ония тенденциозни митове, към които Захарий Стоянов прибегва понякога, за да потвърди или украси някоя своя любима мисъл. Впрочем, той сам признава, че не е можал да провери „истинността на тоя факт, както се следва“.

Към областта на чистите измислици трябва да се отнесе и съобщението на Ст. Заимов, според когото в Бялградския дворец, на една вечеря, „Раковски накарал Василя да попее на княза стари български песни. Нервозният княз Михаил“, продължава Заимов, „заплакал и казал: „Ето един златен човек, който се храни с дървена паница“. След тия думи князът „саморъчно закачил ордена „Таково“ на Дякона-легионер“. Васил Левски. София, 1895, стр. 38

62. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021 – две допълнителни страници.

63. Там.

64. Там, стр. 36.

65. Там.

66. Стефан Мокрев, От къде иде псевдонимът на Васил Левски. В. „Зора“, ХХІ, бр. 6176 от 14. I. 1940 год.

Пръв Захарий Стоянов приема, че „по-напред, преди да се бомбардира Бялград, Левски се настанил при един господар в тоя град абаджийски чирак, не да печели пусто богатство, но да изкарва дневна прехрана“. Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 29.

Георги Димитров на свой ред повтаря по-късно казаното от Захарий Стоянов, като преиначава в това отношение твърдението на Христо Иванов: „В началото се настанил при един абаджия и наедно с чираците му работил занаята, но когато господарят му се извещил, че той е книжовен момък, бил и дякон, зел го у дома си.“ Княжество България, ч. II. Пловдив, 1896, стр. 328.

67. В литературата Никола Славчев единствен приема, че Левски е напуснал Карлово, за да постъпи в легията на Раковски през 1861 год., а не през 1862 год. – Теофан Райнов като революционер и възрожденец. София, 1942, стр. 3. Това си твърдение споменатият изследовател основава на писмото на Апостола до Данаил Хр. Попов от 30. IV. 1871 год., в което той сам посочва за начало на своята обществена дейност 1861 година. Това признание на Апостола обаче не доказва, че той е избягал от родния си град, за да постъпи в легията на Раковски през 1861 год.,

а че през тая година у него е било узряло вече решението да се посвети на борбата за свобода на своя народ. В случая не трябва да се забравя, че той не е дошел случайно или внезапно до решението да отиде в легията на Раковски, и че последната започна да се сформира кърсно през есента на 1861 год.

68. Христо Иванов, известен с прозвищата Големият, Книговезецът, а в Ловеч – Крачолът, е една от много интересните фигури на онази епоха. Роден е през 1838 год. в с. Кърпина, Ловченско. Неговият живот е наистина един удивителен роман.

След като завършва училище в Ловеч, баща му го дава да учи занаят. На 21-годишна възраст той е вече самостоятелен майстор кожар и прави търговия из Ловченско. Несигурността в Турско обаче, както и неспокойната му натура го карат да търси друг, по-доходен занаят. Към това го нуди и любознателният му ум, жаден да опознае света. И той бяга в чужбина. В Бялград, където отива през есента на 1859 или 1860 год., той учи книговезство, запознава се с Раковски и в 1862 год. постъпва в легията. От тука започва дружбата му с Левски, когото боготвори и комуто става „дясна ръка“. След разтурянето на легията той се завръща в отечеството си и постъпва книговезец в Дановата печатница в Пловдив. Тука взима дейно участие в борбите по черковния въпрос и заедно с няколко свои другари е „грубата сила“ в тая борба. По-късно го виждаме в Цариград. Бъдещият революционер гори от желание да замине за Америка, за да учи друг занаят. Обиколил редица пристанища, той се озовава най-сетне в Марсилия, където се убеждава окончателно, че няма изгледи да продължи пътуването си за Америка. Затова, след като попада в Порт Саид, той обикаля египетските пристанища и се завръща отново в Цариград. От тука, заедно с братата на Левски, Христо, се отправя за Влашко, за да търси Левски, когото обаче намира в Бялград. Двата приятели отново участвуват във втората легия. От сега нататък неговото име е тясно свързано с името и дейността на Апостола.

Но и Левски е ценял високо своя верен приятел и надежден сътрудник, което се вижда от писмото му до Данаил Хр. Попов от 16. IX. 1872 год.: „Има въ Българско работникъ комуто самъ далъ упълномощіе да работи и той на друга стърнь, каквото на Д. (Общи). Той е още отъ 62-ро съ менъ въ работа (от легията на Раковски, н. б.). Той най-добре

може да докаже за менъ“. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски т. I, извори. София, 1929, стр. 173.

Злополучният край на революционната организация и на нейния създател не обезверяват Хр. Иванов и ние го виждаме да взима дейно участие в Търновския окръг по подготовката на Априлското въстание, а през освободителната война да се бие като доброволец и да участва със своя чета в Сръбско-българската война от 1885 год. След освобождението той се залавя пак за стария си занаят, а по-късно влиза като избраник в IV Велико народно събрание. Достигнал шесдесет годишна възраст, той умира на 29. I. 1898г.

А. Иширков, комуто дължим животописа на Хр. Иванов, го характеризира по следния начин: „Той бил неуморим, сръчен, смел, буен и съобразителен. Тези негови качества са го правели пригоден за бунтовническа дейност. Той бил организатор на комитети, на тайна полиция и поща; той бил терорист, който организацията е изпращала, когато е ставало нужда да се събират пари за делото или накаже някой предател или неизпълнител на дадена клетва; той бил дясна ръка на Левски“. Ловеч и Ловченско, кн. IV. София, 1932, стр. 57.

Но най-голяма заслуга Хр. Иванов има със своите богати и неизползвани напълно до сега спомени, които хвърлят обилна светлина върху много лица и събития.

69. Захарий Стоянов, Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 30.

ГЛАВА ПЕТА

ДЯКОН ИГНАТИЙ ХВЪРЛЯ РАСОТО. УЧИТЕЛ

1. Според сестрата на Апостола, Яна Начова, брат ѝ се завърнал ненадейно в Карлово и слязъл у дома ѝ. „Отгук прати, та повика кръстницата си, калугерката Христина, която изпрати при хаджи Василий да му каже, че си е дошел и да му поиска калугерски дрехи, защото не искаше да излезе с цивилно облекло“. Това съобщение намираме в едно нейно писмо от 20 юни 1907 год. до Министерството на народното просвещение, заедно с което изпраща и отрязаната коса на Дякона. Писмото ѝ обаче е писано от друго лице, самата тя е вече на преклонна възраст и затова повече от данните, които изнася в него, с цел да поправи неверностите в излезлите дотогава биографии на Апостола, сами са погрешни. От

описанието, което дава на братовото си завръщане в Карлово, личи, че тя не е знаела нищо за писмото, изпратено от Казанлък. Затова и твърди, че брат ѝ дошел ненадеино в Карлово. Останалите данни, които изнися, не противоречат, а по-скоро допълват обстоятелствата, установени по един положителен начин от Васил Караиванов. Но все пак трудно можем да си обясним действията на Левски, който след едногодишно отсъствие не отива най-напред при майка си, та нея да изпрати при хаджи Василий за дрехи, а спира при женената си сестра и търси съдействието на калугерката Христина от Сопот.

В същото писмо Яна Начова описва и начина, по който хаджи Василий посрещнал сестриника си. Архимандритът „дойде, нахока го добре и му предложи още в същото време да замине за Света гора на заточение. Дяконът отклони това намерение на вуйча ни, като му каза да почака до Великден, когато той ще му каже на какво се решава. Хаджи Василий се съгласи и Дяконът облече наново калугерските си дрехи и започна да служи в църквата“. Наистина, няма нищо чудно, ако хаджи Василий, макар и доволен от завръщането на Дякона, при първата им среща го е нахокал. Не можем да очакваме от него да го прегърне, целуне бащински и приеме като блуден син, завърнал се наново в бащиния си дом. Останалата част от последното твърдение на сестрата на Апостола е неприемливо и по всяка вероятност отразява елементи от по-късно време.

2. Васил Караиванов помни следните най-близки другари на Левски в Карлово: Хаджи Георги поп Христов, Христо Ив. Топчиев, Георги Ив. Чобанов, Иван Тюремето, Тинко В. Пулев и Георги Рачов Трантея. Всичките тия другари от младите години на Апостола умират твърде рано. „Много за скоро угаснаха“, както бележи В. Караиванов. Вж. и Никола Славчев, За тези които открихмх великия дух на В. Левски.

В. „Литературен глас“, X, бр. 369 от 24. XI. 1937 год.

3. Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 37. Ст. Заимов не се спира върху това обстоятелство. Вж. „Васил Левски“. София, 1895, стр. 24. Георги Димитров бележи самоуверено: „Уйка му съобщил на властта, че Дяконът, който му откраднал коня, се завърнал. Властта го уловила и вързан го докарала в Пловдив, гдето след 27 дни затвор и изследване с помощта на Н. Геров бил освободен“. Княжество България ч. II. Пловдив, 1896, стр. 392.

4. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 43–44.

5. Там.

6. Моите спомени. Пловдив, 1906, стр. 26.

7. Спомени от години на борби и победи. София, 1916, стр. 9. „В дъното на улицата“, описва Ив. Евст. Гешов прочутата на времето епархийска школа, „бе вратата на училището: наляво като влезеш, широк и дълбок двор, направо, сградата на училището. И каква сграда! Една изба с две стаи от страните стаи, в които живееха пансионерите на главния учител Йоаким Груев и в които, в скоби казано, аз се запознах с Васил Левски...“

8. Архивът на Йоаким Груев се пази в Пловдивската народна библиотека. Там се намира и прихода-разходният тефтер на някогашното Епархийско училище. Прегледахме го грижливо с надежда да открием кой е поддържал Апостола в училището на Груева, обаче партии за отделни ученици не са водени. От много по-късна дата, в „кондика“ на училището намерихме записана следната бележка: „На събраното чръвъз Правитъл.: 1871 февр. 17 Дадени му (на касиера) отъ Карловци износъ 2000 гр.“

9. Преди няколко години се вдигна голям шум във връзка с един портрет на учениците на Йоаким Груев. Възпитаниците на Епархийското училище се фотографирали заедно с учителя си, а между тях е и един млад монах. Без да се проучи грижливо снимката, младото калугерче бе взето за дякон Игнатий, с не се увеличен протрет само на него и се направиха усилия да се наложи като портрет на Левски с дяконски дрехи. Вж. ст. „В тъмните зори преди освобождението...“ Пловдивски общински вестник, бр. 151–152 от 9. XII. 1933 год. Тука за пръв път бе обнародвана в увеличен формат и снимката с учениците на Йоаким Груев. Вж. и бележката с отделния портрет на монаха от същата тази снимка във в. „Зора“, XVIII, бр. 5296 от 24. II. 1937 год., озаглавена „Васил Левски като дякон“. Намеренията бяха благородни: задоволяваше се голямото желание на обществото да има един портрет на Левски като дякон. Посетне специалисти от Народния археологически музей в София, след като направиха проучвания, първи се усъмниха в твърдението, че образът на калугерчето от снимката е на самия Апостол като дякон. Савчо Й. Груев на свой ред отрече пред нас твърдението, приписвано на покойния му брат д-р Грую Й. Груев, че баща им бил казвал често пъти

пред гости, че дякончето на портрета бил самият Васил Левски. – Н. Гашаров, За портрета на Левски в монашеско облекло. В. „Мир“, XLIII, бр. 10989 от 8. III. 1937 год. (Същият определя като най-вероятна дата на снимката годините 1857 или 1858, т. е. когато Левски е още в Стара Загора). Салчо Груев не само не помни да е слушал подобно нещо, но тъкмо обратно: знае положително от баща си, че въпросното калугерче било момче от съседните села, че много често боледувало и наскоро, след като напуснало училището, се поминало.

Същият портрет намерихме в София у Зорка проф. Нойкова, по баща Джуджева, даден на семейство Джуджеви от Илия К. Калев, ученик по онова време на Йоаким Груев. От надписа върху гърба на този портрет се установява датата на снимката, което обстоятелство опровергава по един най-сигурен начин твърдението, че монахът между учениците на Йоаким Груев е самият Левски. Ето този надпис: „Портретъ на съученицы-ты ми въ Пловдивско-то Българско училище заедно съ двоица-та учителіе Иоак. и Богд. Гурановъ 1867 януарій 22. Ілія к. Калевъ“.

Стефан Красев пръв обнародва този надпис и като приема, че означената дата се покрива с датата на снимането, подчерта невъзможността пръз същото това време Левски да е бил между учениците на Йоаким Груев и, следователно, духовното лице в груповата снимка не може да бъде дякон Игнатий. – Съществувал ли е портрет на В. Левски в монашеско облекло? В. „Утро“, XXVII, бр. 8278 от 21. III. 1937 год.

Наистина, датата на надписа може и да не отговаря напълно на датата на снимането, но те все пак са близки една до друга. Освен това, в ония времена практиката да се отбелязва датата на снимането върху гърба на портретите бе по-обичайна, отколкото днес. И най-сетне от самия смисъл на надписа личи, че той е датиран наскоро след снимането.

Във връзка с тоя случай трябва да отбележим и съобщението на П. С. Кършовски, който по сведения, събрани на времето непосредствено от живите тогава първенци на Ловченския комитет, твърди, че „съратниците му“ подчертали пред него, че той „само като дякон нямал портрет“. В. Левски като дякон. Един неизвестен негов портрет. В. „Еленска заплата“, XII, бр. 571 от 13. III. 1937 год.

10. Пръв братовчед на стария и заслужил артист Иван Попов, член на Народния комитет „Васил Левски“.

11. Случаят с второто разстригване на Апостола бе направен достояние на поколенията от свидетеля на това събитие – хаджи Георги поп Христов. Много карловци са слушали от него разказа за произшествието в Алтънчаир. В литературата той бе възпроизведен за пръв път от Г. Гинин в сб. „Васил Левски“. Пловдив, 1903, стр. 19–25. Разговорът обаче, който според този разказ Апостолът води с другарите си, след като туря феса на главата, не е много убедителен. Във връзка с това събитие трябва да се имат пред вид винаги ръкописните спомени на Васил Караиванов, както и писмото му до Народния комитет „Васил Левски“ в София, обнародвано от Д. Т. Страшимиров в сборника „Васил Левски“, т. I, извори. София, 1929, № 532, стр. 700–701. Твърденията на Невена П. Башева (Васил Иванов Левски – Дякон Левски. В. „Заря“, XVIII, бр. 5843 от 14. II. 1941 год.), основани на някакви си спомени на старци от селата Войнягово и Каравелово, че Левски не е хвърлял два пъти расото, както и останалите съобщения в тая бележка са празни измислици, които нямат нищо общо с историческата действителност.

12. Христо Д. Попов, който много пъти слушал от чичо си хаджи Георги поп Христов историята за второто разстригване на Апостола, ни уверяваше в разговор, че когато Дяконът застанал в църквата от ляво на певеца, той бил поканен няколко пъти с кимане на глава от иконома да дойде да служи, обаче Апостолът отговорил: „Не съм достоен“. Това ново обстоятелство мъчно може да се примири с установените до сега подробности по това събитие и не обяснява, как свещеникът е посмял да кани преобразения Дякон да вземе участие в службата.

13. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021 – два допълнителни листа към спомените.

14. Когато през 1873 год. архимандрит Константин, посетил Врачански митрополит, е трябвало да съобщи на Гина Кунчева вестта за смъртта на Апостола и да утеша нещастната майка, тя, разплакана и изтерзана, му предала неговото желание и думите, казани от нейния син, когато ѝ дал отрязаната си коса. Този спомен на видния духовник бе изнесен от Марко Ив. Марковски в сборничето „Васил Левски“. Пловдив, 1903, стр. 44–48.

По-късно митрополит Константин държи слово по случай 25-годишнината от смъртта на Апостола и припомня на-

ново тия негови думи, казани му някога от нещастната майка. Сега словата са изменени още повече: „Мамо, събличам расото, но никога и за нищо на света не ще се откажа от обета, който съм дал да служа на Бога и на светата му църква. Обличам гражданското облекло само да мога по-свободно и по-безпрепятствено да проповядвам между своите сънародници. Когато загина за отечеството, ще предадеш косата ми на духовенството, което нека над нея извърши погребалния обред, както е отредено за дяконския чин“. П. Х. Сантурджиев, Дякон Игнатий – Левски. В. „Сливница“, XI, бр. 203–204 от 30. VI. 1933 год.

През 1907 год. възниква спор, къде да се съхраняват косите на Апостола, които дотогава пази сестра му Яна А. Начова. Ученолюбивото дружество „Васил Левски“ в Карлово държи да се пазят в музея на родния му град. Спорът се води в колоните на умело списвания по онова време вестник „Просвета“, излизащ в Карлово. „Без тези скъпи останки“, бележи редакцията на вестника, „ние така мислим, не трябва да се открива готовия в града ни паметник на Апостола“. „Просвета“, VI, бр. 16, 19, 20 и 21 от 24. VI, 15. VII и 23. VII. 1907 год. Роднините на Апостола, чрез Стефан Красев, предават скъпите останки на Министерството на народното просвещение, като предоставят нему да разреши въпроса, „Косата, която Ви изпращам“, четем в препроводителното писмо на сестрата и роднините, „е тая втората, остригана в Карлово и запазена от майка ми. След нейната смърт я запази аз и сега я предлагам Вам, Г-не Министре, за да й определите подходящо място. Нека спомнува на младото поколение за онзи герой-мъченик, който увисна на бесилката в този същия град, който днес е столица на оная България, за която той даде живота си, без да може да я види свободна“.

Понастоящем косите на Апостола се пазят в Народния етнографически музей в София.

15. Т. Г. Влайков, според когото Левски „бил много набожен и проникнат от мистичен дух“, по тоя повод пише: „Решението му да хвърли расото и да напусне духовния сан се дължи не на това, че той е бил разочарован от дяконството, че е бил изгубил вяра в богоугодността на духовната служба, а защото е бил избрал за себе си друга, все тъй богоугодна служба, защото е бил решил да се посвети на работа за народното освобождение... Увлечен в тази си

дейност, в която той намира своето призвание и която смята за свещен дълг, той вижда, че тази негова служба тук в родния му град е несъвместима с духовния му сан, че не може едновременно да изпълнява и двете служби“. – Дяконството на Левски. Възпоменателна книга „Васил Левски“. Пловдив, 1937, стр. 79–81.

Христо Иванчев в една статия под надслов „Вярата на Левски“, след като изяснява силата на характера му и пътя на неговото формиране чрез вярата му в Бога, бележи: „Самото скъсване с духовното звание не е израз на вътрешно разочарование и загубване на вярата в Бога, а е желание да служи на своя поробен народ по друг начин, революционен, който най-много е допадал на неговия темперамент и природа и е несъвместим с расоносенето. За някакво вътрешно раздвоение в душата на Левски не може да се говори. Първата половина на неговия живот, църковната му служба, е логическа предпоставка на неговата по-сетнешна революционна дейност. Идеите, които са назрявали в душата на младия Дякон, четейки с вощеница в ръка евангелския разказ за Голготския подвиг и саможертва на Богочовека – Освободителя на човечеството от черната робия на греха, са израстнали и дали плод във втората, практическата част от живота му. Борбата за свобода на роба той е схващал като свещена, борба, която е не по-малко угодна Богу от службата в олтаря“. – Църковен вестник, XLII, бр. 10 от 28. II. 1941 год.

И други автори подчертават религиозността на Апостола. В своята класическа характеристика на великия революционер, Ив. Вазов предава думите, с които веднъж той „гневно“ се обърнал към някои селяни: „Вие ще станете хора, само когато проядете месо в сряда и петък“. Сам народният поет обаче тълкува тия думи не вследствие липса на религиозност, не и като израз на желанието да разколебае народа в неговата религия, а като изблик на огорчението му „от дивотията и суеверието на някои селяни“.

Неотдавна известният наш философ проф. С. Казанджиев изнесе един подобен случай, предаден му като спомен от неговия баща. Съвсем случайно бащата на професора пътувал с Левски и то без да познава съпътника си. Когато седнали на поляната да обядват, разказва проф. С. Казанджиев, „Левски извадил от дисагите баница и подал едно парче на баща ми. Последният отказал да вземе баницата, понеже

било през пости и не блажел. Тогава Левски започнал да говори за участието на нашия народ и казал между другото, че докато само ще постим и ще се молим на Бога, турците ще бъдат господари на земята ни и ние ще им робуваме“. Един спомен за Левски. Сп. „Златорог“, ХХ (1939), кн. 4, стр. 187. Тези думи, както справедливо бележи проф. Казанджиев, „не са били проповед против религиозните традиции на народа, нито са били израз на някакво безбожие. Левски е взел в случая само повод, за да каже по-нататък, че за освободителното дело на народа не е достатъчно да постим и да се молим, сир. да се уповаваме на Бога при пасивно търпение и бездейно очакване, но че за това дело трябва и да работим“; Пос. спом., стр. 188.

16. Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 43.

17. В своите спомени Христо Иванов бележи, че през великденските пости Левски идвал в Пловдив и му казал, „чи официално ще фарли черното рухо“. – Записки. АНБ, II В, п. 10, ивн. № 1021, два допълнителни листа.

18. Обяснението, което дава на този акт Г. Гинин, съдържа нещо по-реално и стои по-близо до действителността. Според него този акт е бил „една жертва на онзи велик подвиг“, за който се е приготвял бъдещият апостол. „Дяконът“, продължава споменатият автор, „бе избрал най-подходящия път. Вместо да се крие и чака, докато мълвата за разстригването му престане“ и по този начин „да се излага на празното любопитство на всеки минувач и на всека суеверна баба, която би счела за грешно да изгледа направо разстригания дякон, а ще го погледне през някоя пукнатина на пътните врата, той реши да се открие на всички и едновременно да удовлетвори всекиго“. – Второто разстригване на Дякона Васил Левски. Сб. „Васил Левски“. Пловдив, 1903, стр. 24–25.

19. Христо Д. Попов, карловец, учител тогава в родния си град, понастоящем пенсионер-лесовъд в София.

20. Учителствуването на В. Левски във Войнягово. В „Просвета“, I, бр. 11 от 13. IV. 1902 год.

21. Г. Станев, Спомени по учителствуването на В. Левски във Войнягово. В. „Сливница“, I, бр. 19–20 от 18. VI. 1910 год.

Във Войнягово Апостолът е имал 19 ученици, чийто съкратен списък обнародва Г. Станев в посочените спомени. Пълен списък изработи споменатият Петър Стоянов, а Д. Т. Страшимиров го обнародва в сб. „Васил Левски“ т. I, из-

вори. София, 1929, № 541, стр. 711–714. Всичките му ученици са вече покойници. Един от тях, Петър Лингов Драганов, бил обесен в Пловдив през освободителната война, а Илия Мичов Газинов пада убит през сръбско-българската война в 1885 год. Повечето от тях били будни българи. Четирима негови ученици, вече като възрастни мъже, са кметували във Войнягово и съседните села: Ганчо Ив. Балъков, Петър Стоянов, Петър Райчинов Пръмов, Петър Неделчев Пиронков, а Янкул поп Иванов станал свещеник. Ето и пълния списък на учениците му от Войнягово:

1. Димитър Добрев Кочанът	10. Петър Р. Пръмов
2. Ганчо Иванов Балъков	11. Петър Н. Пиронков
3. Илия Мичов Газинов	12. Петър Митев Терзийски
4. Иван Петков Танков	13. Петър Лингов Драганов
5. Иван Колев Грошев	14. Пенчо Колев Боюклийски
6. Ивана Добрева	15. Кольо Илинов Газинов
7. Ивана Ив. Балъкова	16. Тодор Чонов Карамачов
8. Павел Георгов	17. Янкул поп Иванов
9. Петър Стоянов	18. Ганчо Дим. Пиронков
	19. Таньо Паунов.

22. Г. Станев, пос. спомени.

Д-р Д. Тодоров предаде в „Дом и свят“, I, бр. 9 от 7. I. 1929 год. спомените на 76-годишния дядо Вельо Тончев Грошев, който се представя за ученик на Левски във Войнягово. Според споменатия старец „Левски бил доста строг към учениците си, даже често ни удряше шамари“. Независимо от другите измислици и по-сетнешни наслоения на тия спомени, Вельо Тончев Грошев, преди всичко не е бил ученик на Апостола. В списъка на учениците от Войнягово не срещаме неговото име, а това на Иван Колев Грошев, може би негов роднина, от когото вероятно е чул нещо, което впоследствие е авторизирал съвсем свободно.

23. Г. Станев, пос. спомени.

24. Там. До края на живота си Апостолът запазва нежна обич към децата, благодарение на която умее да вникне в детската душа и естествено и леко да намери най-верния път, за да се доближи до нея. Някои случки от по-късно време идат да изтъкнат тия неизменни негови чувства към децата и способността му да завладява техните сърца. Ще предадем в съкратен вид разказите за два такива случая.

„Съвсем неочаквано у дядо Никола дойдоха гости. Левски бе между тях. За децата настъпи минутен отдиш – те трябваше да посрещнат гостите. След това те отново се предадоха на игрите си с онази жар, с която играеха и преди. Баба им, която бе слушала вече за делата на Левски, остана вкаменена, когато го позна. Рой от тревожни мисли изпълниха главата ѝ – тя видя бъдещето страшно. Видя стареца си измъчван, влачен по съдилища, затварян, сина си също, и след дълги мъчителни изтезания си представи живо и двамата окачени на бесилката. Зер, опасен човек бе дошел в къщата им. Шумът на децата ѝ се стори сега зловещ, смехът им – грозен, неприятен. Тя бързо изскокна из стаята и със сподавен глас извика на децата: „Мълчете, турчинът иде!“ и полетя да затвори пътните врата. След като заключи вратата, тя я затисна, за по-голяма сигурност, и с един камък. Децата, на които отдавна бе внушено, че турчинът е страшен, че той бие, коли, запалва къщите и пр., се спотаиха. Руменината изчезна от лицата им. Сега те разбраха защо баба им заключи и подпря пътната врата. И шумният до преди двор затихна. Това се почувствува и от гостите. Прелюдията, бабата влезе в стаята.

Левски забележи смущението ѝ. Той бе чул, как тя заплаши децата, изгледа я спокойно и тихичко ѝ заговори:

„Вие, бабо, имате хубави, весели дечица, как радостно припяха те из двора, как се смееха! Нека играят, нека растат волно, да заякват слабите им кости и мускули, нека крепнат за ваша утеха и защита. Не ги плашете, не им отнемайте детската свобода. Не им внушавайте страх, нека бъдат смели, мъжествени. Такива хора са ни потребни. Страхливите и малодушните не са способни да бранят ни себе си, ни братята си. Вие плашите децата – с това вие ги възпитавате за робство, учите ги безгласно да понасят игото“.

После Левски повика децата при себе си. Страхът ги бе попарил. Те стояха наведени, тъжни. „Ето що докарва страхът“, каза той на бабата и на другите. „Погледнете ги, къде е пъргавостта им, къде е спокойствието и безгрижието им, къде е веселостта им?“

Левски поглади децата, погледа ги и с тих тон им каза: „Играйте, тичайте на воля и от турчин се не бойте!“ И когато децата излязоха отново на двора, той се обърна към възрастните: „Недейте учи децата как да се боят от турчина, а как да се освободят от него“. – Г. Гинин, Левски и

домашното възпитание. Лични спомени на хаджи Георги. В. „Просвета“, III, бр. 28 от 26. IX. 1904 год. Белетристичният тон на този разказ, обаче, е отслабил непосредствения лъх на спомена.

Велчо Т. Велчев предава един чужд спомен, който стои в слаба връзка със занимаващия ни въпрос. В Пазарджик „с пламенните и увлекателните си разкази Левски съгрял вярата и запалил въображението на присъстващите до такава степен, щото те захванали да мечтаят за живота, който ще живеят под свободата. Апостолът станал и като потупал главите на децата, моята и на братовчед ми, казал с тъжен тон: „Тия ще видят свободата, а ние ще мрем“. Сб. „Васил Левски“. София, 1898, стр. 148.

25. Хр. Красевски, Учителствването на В. Левски в с. Войнягово. В. „Просвета“, I, бр. 13 от 4. V. 1902 год. Най-често Левски извеждал децата в местността „Бочала“, край реката Стрема, в която момчетата се и къпели през горещите дни на лятото. Обучението на открито е било непознато дотогава на войняговци, та им правило силно впечатление. И две други обстоятелства от живота на новия даскал направили впечатление на войняговци: младият учител обичал много да чете. Докато учениците сричали азбуката под надзора на по-възрастните си другари, „вън на гредата на сайванта, често седял техният възпитател е наведена глава и устремен поглед, погълнат всецяло от книгата, която чел“. Хр. Красевски, пос. ст., в. „Просвета“, I, бр. 12 от 27. IV. 1902 год.

Във Войнягово Левски имал странната идея да покаже, че омразата между животните е наслоена с течение на времето, а не е вродена. За тая цел той събрал заедно куче, котка и агне. На кучето дал историческото име Никифор, котката нарекъл Рисандра, вероятно по името на жената на Александър Македонски, Роксана, която в българския превод на „Александрията“ от Христо п. Василев, Бялград, 1844, стр. 90, е именувана Роксандра. Името на агнето не се помни. Отначало животните враждували помежду си и не могли да живеят заедно. Но с постоянство той ги примирил и успял да ги сближи. Животните свикнали едно с друго и станали неразделни – Из бележките на В. Караиванов. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски т. I, извори. София, 1929, стр. 710.

26. След бягството на Левски от Войнягово, неговите най-близки приятели в селото, заедно с други войняговци, са

били задържани и хвърлени в Пловдивския затвор. Селяните Ангел Брайков, Петко Кольов Грошът и Кольо Къчът били освободени под гаранция. Петър Петков Топалов и Иван Минчов Кисьов избягали от затвора и отишли в Русия. По-късно турците повторно заловили Петър Петков Топалов в Дряновския манастир по време на въстанието. Сега той избягнал смъртта, благодарение гаранцията на един турчин, който го взел за доживотен овчар. Не след дълго той избягва от него и изчезва завинаги от селото си. Георги Кольов Бузрев избягал също в Русия, а по време на освободителната война участвувал в редовете на опълчението. На Шипка бил тежко ранен, затова го изпратили на лечение в Русия, а Александър II го наградил с Гергьовския кръст. Иван Минчев Кисьов се завърна с руските войски в България. Последните трима войняковци са били най-близките приятели на Левски в селото.

Учителят Минчо, един от приятелите на Левски в Дъбене, станал свещеник. Наскоро след бягството на Левски обаче, той бил убит от турците. – Из спомените на Петър Стоянов, пос. съч., стр. 713.

27. На пътя между Войнягово и Дъбене, на реката Стрема се намирала воденицата на Али Агушов от Карлово. Воденичарите Бечо Иванов Беров и Божко Кольов Котов били преданни хора на Левски. От необнародваните записки на Г. Станев научаваме, че веднаж Левски, според разказа на един от воденичарите, поръчал да му приготвят много хляб и сирене. На другия ден дошел, взел храната и си отишел. Пак същите воденичари твърдели, че понякога той се предпрещвал като турчин.

28. Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 45. Между ранените от Левски, според Захарий Стоянов, имало и турски заптии.

29. Васил Левски. София, 1923, стр. 39. Ст. Заимов съчинява друга версия: отец Кирил, който посетил бившия дякон в квартирата му, го обадил на турците. Преди обаче карловската полиция да извърши обиск, Левски изпокрил всичко подозрително, и властта, „като нямала на ръце веществени доказателства за бунтовничеството на даскала, забранила му да учителствува по селата и за постоянно местожителство му определила гр. Карлово, дето Васил Иванов се самоарестувал в бедната къщица на майка си“. Васил Левски. София, 1895, стр. 27.

В случая Никола Станев, незапознат със спомените на Христо Иванов, се е повлиял не толкова от Ст. Заимов, колкото от Георги Димитров, който пръв съобщи, че през 1865 год. Левски „по предателство бил закаран и затворен в Пловдивския затвор, гдето се поболял. Тогава д-р Рашко като градски лекар подействувал, та го освободила властта под поръчителството на едного и после двамата заедно избягали“. Княжество България, ч. II. Пловдив, 1896, стр. 330–331.

30. Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 45–46.

31. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 712.

32. В своите спомени Цаньо Захариев също така твърди, че се запознал с Левски в Добруджа, през пролетта на 1866 год. – Б. Даскалов, Левски в Трявна. Трявна, 1924, стр. 3.

33. Известният поп Харитон от Габрово, който през 1876 год. поведе Белочерковската чета в помощ на IV революционен окръг и, обграден с четата си, храбро се защитава в Дряновския манастир, където намери и своята героична смърт. „Когато поп Харитон стана свещеник“, бележи П. Франгов, „отиде в Добруджа в с. Конгас за енорийски свещеник... Колко време е живял в селата Долно Чамурлий, Фрикацей и Конгас, не се знае“. – Белочерковската чета. В. Търново, 1909, стр. 344–346. В книгата си „Поп Харитон“, В. Търново, 1931, стр. 10 същият автор предава мнението на Г. Иванов от Варна, който твърди, че не в Конгас, а в голямото българско село Карапанкьой е бил свещеник поп Харитон. Много е вероятно да е изредил повече села в тоя край на Добруджа, но и в двете си книги свещеник П. Франгов не е установил годината, когато Харитон става свещеник и отива в Добруджа.

В АНБ се пази един документ с дата 2. XII. 1874 год., от който узнаваме, че Казалийският съвет на българската църква „Св. Димитрий“ в Бабадаг препоръчва отец Харитон за черковен певец на старейшините в с. Конгас.

34. Тревненските зографи сновели из Добруджа още от 1846 год.

35. „Даскал Васил“, бележи Б. Даскалов, който обнародва спомените на Цаньо Захариев, „останал да живее в същата къща, в която квартирували тревненските зографи: дядо Захарий Цаньов и синовете му Цаньо и Никола. Цели три месеца Васил Иванов Кунчев спал в същата стая, в която бил и Цаньо Захариев, даже на едно легло с Цаня. През

тоя период от време двамата млади се опознали и сблизихи. Заразителната идея на даскал Васил да се работи за свободата на поробения народ дълбоко проникнала и в душата на Цаня Захариев, който докрай изнесе тежестта на комитетските борби и организирането на Тревненско“. – Левски в Трявна. Трявна, 1924, стр. 10.

Що се отнася до твърдението на Цаньо Захариев, че тук в Еникьой решили да направят Трявна център на вътрешна революционна организация, а Букурещ – на външна, там, стр. 13, което някои взеха за чиста монета и побързаха да го изтъкнат като най-далечно начало на идеята за комитетската организация на Апостола, то очевидно е наслоение от много по-късно време. В спомените си обаче тревненският зограф го отнася към времето на другаруването си с Левски в Еникьой.

36. Пос. спомени, стр. 14.

37. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 3.

38. Панайот Хитов, Моето пътуване по Стара планина и животоописание на някои български стари и нови войводи. Букурещ, 1872, стр. 69.

39. Жизнеописание Митрополита Охридско-Пловдивскаго Натанаила. Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. XXV. София, 1906, стр. 48–49.

40. „Аз от 1864 год. до тая дата (1870) не можах да се разправа с длъжниците си, които държаха манастирските мушии под наем, и като си казах: „аз за пари няма да умра в Молдова“, хвърлих всичките си записи и „синети“ в огъня“. Пос. „Жизнеописание“, стр. 49.

41. Васил Левски т. I, извори. София, 1929, стр. 46.

42. Там, стр. 668.

43. Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 46.

44. Стари и нови паметници в Добруджа. София, 1918, стр. 10–11.

45. Васил Левски. София, 1923, стр. 41.

46. Васил Левски. София, 1895, стр. 35. „Селяните го боготворели“, бележи П. Господинов. „Приобщени и привързани към него“, съобщава същият, „когато той е трябвало да напусне селото им, те се стекли масово да го изпратят. По някои сведения, изпращането на Апостола станало най-тържествено. На това мило тържество присъствували и се-

ляни от околните села“. Васил Левски в Добруджа. В. „Вечер“, II, бр. 455 от 20. X. 1941 год.

47. Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 46. – Васил Левски. София, 1923, стр. 41.

ГЛАВА ШЕСТА

ЗНАМЕНОСЕЦ В БАЛКАНА

1. Животът, дейността и ролята на нашата емиграция в Румъния още не са изучени. Те очакват своя историк, чиято задача, наистина, няма да бъде лека, но която заслужава най-благородните усилия. Както е известно, българската емиграция бе заляла по-големите градове и села на нашата северна съседка и поддържаше свои училища, църкви и общини. „В Плоещ три четвърти от градското население“, съобщава П. Кисимов, „беше българско“. Исторически работи, ч. II. София, 1900, стр. 53. В града емиграцията образувала своя община с училищно настоятелство и издържала две училища: първоначално и класно. В случая не бива да се забравя и обстоятелството, че колкото повече се отлага това изучаване, толкова по-мъчна ще бъде и задачата на изследователя.

2. Д. Т. Страшимиров, Централният таен комитет в Букурещ. Българска историческа библиотека, т. II и III. София, IV (1931), стр. 97.

Известна представа за положението на Румъния по това време, както и за настроението на инициаторите на румъно-българската коалиция ни дава органът на К. А. Росети „Румънул“, започнал да излиза, след доста дълго прекъсване, веднага след абдикацията на Куза.

... „Ние се намираме в революция и сме осъдени да работим като революционери, или да загинем ... трябва да докажем, че се спасихме, а не че извършихме обикновена правителствена смяна... Сегашното правителство е осъдено да има творчески гений ... или да падне стъпкано. Нацията не трябва да забравя, че ако онези от правителството спят, тя трябва да ги подтикне, да ги накара да вървят по пътя на революцията“. В. „Румънул“, 11. III. 1866 год.

По повод свикването на международна конференция в Париж, която да се занимае с румънския въпрос, в броя си от 13. III. с. г. „Румънул“ пише: ... „Едно благоприятно

разрешение не ще се забави, ако румъните ще искат сериозно, непрестанно и при всеки случай – искай и ще можеш!“ (Девизът на „Румънул“).

Какво трябва да се направи при създаването се положение? „Бързо и енергично организиране на всички военни сили на Румъния“, отговаря органът на Росети два дена по-късно. „Да внимаваме, румъни!“ пише „Румънул“ в уводната си статия от 20. III с. г. „Гневът на руските вестници да бъде урок за нас. Той ви казва, че трябва да постъпваме по пътя, по който тръгнахме на 11/23 февруари...“

„Някои вестници говорят за турски наблюдателни корпуси към Дунава“, продължава органът на Росети. „Възможно е! Но тежко им! Тези корпуси ще останат там, дето са. Защото турците знаят добре, трябва да знаят, че първият турчин, който ще мине румънската граница, ще донесе със себе си обявяването на румънската независимост...“

„Ако румъните искат“, четем във в. „Diritto“ от 22. III с. г. „щото тяхната революция да бъде успешна, трябва да се надяват не на някакви си конференции или силни протекторки, а на самите тях. Ако проявят волята си да бъдат на всяка цена нация, ако покажат, че могат да се лишат от чужди протекции и съюзерства и че при нужда ще ги отблъснат със сила, дипломатията ще отстъпи на такива демонстрации...“

Под влияние на това състояние на духовете, според едно съобщение на „Румънул“ от 23 III. 1866 год., военният министър, по искане на регентството, направил доклад за състоянието и наличността на румънската войска.

Преводът на посочените тука пасажии дължим на нашия сънародник от Букурещ, Пирин Бояджиев.

3. „Моите спомени по възраждането на България с революционни идеи“. София, 1905, стр. 47 и 52.

4. Д. Т. Страшимиров, пос. по-горе изсл., стр. 104.

5. П. Кисимов, Исторически работи. Моите спомени, ч. III. София, 1901, стр. 27.

6. Там.

7. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 99.

8. Ст. Заимов твърде произволно определя състава на Централния таен комитет: Иван Грудов, Атанас Андреев, Христати х. Николов и К. Цанков били членовете в Букурещ, а П. Кисимов, Райчо Попович и Иван Касабов – в Плоещ. През зимата на 1867–68 год. към комитета се присъеди-

нили войводата х. Димитър Ясенов и Иван Пенев. – Миналото, етюди върху „Записките“ на Зах. Стоянов. София, 1895, стр. 19.

9. Иван Касабов, пос. сп., стр. 56.

10. Според Найдено Геров, който по това време пребивава в Букурещ и влиза във връзка с представителите на Тайния комитет, предстояли нови преговори между двете страни, в които щял да се разисква въпроса за средствата за постигане на желаната цел. Той узнал още, че „въ разсужденіяхъ объ этомъ представители комитета обявили, что Румынское правительство обѣщаетъ доставить болгарамъ всѣ средства къ освобожденію, какъ-то оружіе, военные припасы, деньги и пр. но съ условіемъ, чтобы българе 1) отказались отъ сочувствія къ русскимъ, и 2) не соединялись бы съ сербами“. Архив на Найдено Геров, ч. I. София, 1931, стр. 440. Писмото е от 20. V. 1867 год.

Акта на свещената коалиция между ромъните и българите, Act de coalitiunea sacră între Rumani și Bulgarii, заедно с румънския ѝ превод, читателят ще намери в посочените спомени на Иван Касабов, страница 60–64.

11. За пръв път уставът и клетвата на Тайния комитет бяха обнародвани във в. „Народност“, I, бр. 11 от 23. XII. 1867 год. Ние ги взехме от книгата на Ив. Касабов „Моите спомени от възраждането на България с революционни идеи. София, 1905, стр. 59–60 и 64–66.

Изглежда, че уставът е бил пръснат тук и там, защото Данаил Хр. Попов от Турно-Магурели, съидейник на Тайния комитет, а по-късно верен сътрудник на Апостола, в едно свое писмо иска да му изпратят въпросния устав. Все в същото писмо той не одобрява явното събиране на пари за чети, както правели някои, понеже намира тоя начин на постъпване за противоустановен. Вж. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски т. I, извори, София, 1929, стр. 396.

12. Заедно с устава и клетвата Ив. Касабов дава начина, „церемонията“, по който е трябвало да се приемат нови членове. Той бил „много сложен и с много формалности. Преди всичко един от членовете“, бележи Касабов, „трябваше добре да го познава, за да го представи пред комитета или пред комисията нощно време, но така щото този да не може да узнае после, на кое място и в коя къща е бил приет“. Стаята, в която заседавал комитетът и приемал някого „за представление“, е трябвало да бъде изцяло в

черно „и по възможност синистро“. Членовете на комитета, облечени в черни раса, и с лица, закрити в черни маски, с отвори само за очите и устата, трябвало да седят около „голяма маса, покрита с черно сукно“. На нея кръстосвали „на дясната и лявата страна по три револвера и един ханджар, пред председателя един краниум (човешки череп)“, до него кръст и евангелие. „Тези формалности бяха обезателни“, завършва Касабов. Вж. пос. сп., стр. 71.

13. Георги С. Раковски. София, 1922, стр. 82.

14. П. Кисимов, Исторически работи. Моите спомени, кн. III. София, 1901, стр. 3–20

15. В началото румънците дали на комитета 1200, а по-късно още 500 минца. – Д-р Павел Н. Орешков. Руската държавна преписка по нашето освободителното дело (1866–1868). Списание на Българската академия на науките, кн. II. София, 1935, стр. 271.

16. В тая книга Тайният комитет прави безпощадна критика на турското управление, посочва истинските цели на гръцката патриаршия, разсейва страха на европейците от панславизма и накрай моли „християнска Европа да бъде праведна в мислите и намеренията си за Изтока, за тези бедни народи в Европейска Турция“. Изложението завършва със следния позив: „Дайте свобода и на отечеството на българите, в подобие както я имат днес сърбите и румъните, и ще видите, че нито равновесието на Европа ще пострада, нито търговските интереси на някоя държава ще се повредят. Защо“, питат авторите на изложението, европейците „отлагат да изпълнят това, след като протекат реки от кръв и запустеят плодовитите полета на Балканския полуостров?“ Пантелей Кисимов, Исторически работи. Моите спомени, кн. III. София. 1901, стр. 17–19.

17. Княжество България, ч. II. Пловдив, 1896 стр. 335.

18. В своите спомени Стати Попов дава твърде интересни сведения за характера и дейността на Свищовския комитет, които ще предадем почти изцяло:

„През 1865 година господарите изпратиха мен, вече двадесет годишен младеж, да завеждам склада в Свищов, за където и заминах.

Скоро след уреждането на този склад, аз можах да се опозная с тамошната младеж посредством братята Тома и Петър Пантелееви и Янко Ванков, също солари и мои съседи по магазин. Беше ми радостно, че и тук, както и в Русчук

има доста разпалени глави между младите, който се въодушевяват от народностни идеи и бунтарство срещу неправди и потисничество.

Често започнахме да се събираме в бекарски квартири на разговор с почерпка, които разговори винаги завършваха с бунтовни песни. Еднакво ненавиждахме и турци и гърци и ни се струваше, че едва ли не сме готови да сразим и едните и другите с един замах.

Такива събрания ставаха и в моята квартира в махалата „Велишани“, а обикновените ни срещи ставаха в близката сладкарница на бай Алекси Иванов. Така аз вече се бях опознал добре с Иваница Данчев, Йордан Гирищов, Атанас Чернев, Григор Начович, Георги Катранов и др.

Съществуваше между младежите в града едно сдружение със свободолюбиви планове, наречено, ако се не лъжа, „свободолюбива дружина“, около която бяха обединени разпалените глави, а между тях се ширеше моя милост...

Аз бях вече посветен от споменатите другари за връзките им с хората около комитета в Букурещ и грижите им около обслужването минаващите „наши“ за вътрешността и обратно. Свободолюбивата дружина беше особено деятелна в това отношение, като поддържаше връзка между членовете си най-вече чрез сладкарницата на бай Алекси във „Велишани“. Там, в една вътрешна стая, отредена уж за по-интелигентните, се срещаме почти всяка вечер за размяна на новини.

Измина цялата 1866 година, през която движението продължаваше все в същия дух, умело поддържано от акуратните дейатели. Заговори се вече за нуждата от образуване на местен революционен комитет, като клон от Букурещкия, още повече, че хората бяха готово организирани около дружината. След няколко съвещания тоя въпрос узря и един ден осъмнахме заклетни членове на революционния комитет. На чело застанаха Иваница Данчев, Йордан Гирищов, Атанас Чернев и двама учители, имената на които не си спомням.

Организационната работа взе вече по-бърз ход, особено след научаването, че на пролет се готвят да минат четите на Тотя и Панайота. Пред вид на това, че времето бе кратко, взе се решение пригответе приготвленията да се започнат незабавно.

Всеки заклет член на комитета бе задължен да внесе по пет турски лири за нуждите на делото...

Взе се решение да се организира местна чета, като за маскирането на приготвленията ѝ се кръсти „Ловджийско-

дружество“. За стрелбище при обучението се избира местността около манастири „Св. Богородица“.

Другите грижи на тоя комитет, според посочените спомени, са били: 1. четата на Филип Тотю да мине по-близу до Свищов, „за да може и местната чета да се присъедини към неговата“ и 2. въоръжаване членовете на комитета.

А когато организираниите свищовски младежи получават известие от Тотю, че „след ден-два ще прецапа Дунава, ръководителите не закъсняха да разпоредят, щото заговорниците да се организират на малки групи и щом получат съобщение, да се отправят нощем и незабелязано към манастиря, около който да се притаяват, докато се получи съобщение, къде ще се срещахме с войводата“.

Турците обаче откриват замислите на свищовци и още през нощта излавят по-видните дейтели на комитета. – Георги П. Христов, Свищов в миналото. Свищов, 1936, стр. 205–207.

19. Стоян Заимов описва подробно, как е бил предаден мемоарът на султана и усложненията, които са настъпили след това. Според него „през месец май 1867 год. в летния дворец на Падисаха се явил някой си господин, предрешен в костюма на французки матрос и чрез едного от аверите на двореца предал по адреса на Абдул Азиса мемоара“. Тайнственият матрос бил Христо Сариев, известен на времето си под прозвището Гълъб Войвода, който изпълнявал опасната служба на „таен куриер“. Миналото, етюди върху „Записките“ на Зах. Стоянов. София, 1895, стр. 43–58. Пак там Заимов предава на френски език целия текст на мемоара.

20. Пътят на Левски. Сп. „Отец Паисий“. София, X (1937), кн. 3, стр. 85.

21. Пълния текст на мемоара читателят ще намери в посочените вече няколко пъти спомени на Иван Касабов, стр. 80–93, както и в спомените на П. Кисимов, кн. III. Нека отбележим, че идеята за дуализъм съвпадала до известна степен и с усилията на Мидхад паша като валия на Дунавска България (1865–1868) да реформира страната, като задоволи населението чрез редица преобразования, та да го принуди по тоя начин да се откаже от мисълта си за свобода.

22. Пос. сп., стр. 93. Автор на мемоара и книгата „България пред Европа в края на 1866 година“ е Пантелей Кисимов, който влиза малко по-късно в комитета, но играе голяма роля в него. Вж. пос. сп., стр. 79–80.

23. П. Кисимов, Исторически работи. Моите спомени, кн. IV. София, стр. 51.

24. Там, стр. 54.

25. Там, кн. III. София, 1901, стр. 83.

26. Там, стр. 32.

27. Там, стр. 141.

28. Централен таен комитет в Букурещ. Историческа библиотека, т. II и III. София, IV (1931), стр. 111.

29. Иван Касабов не свързва разтурянето на Тайния комитет със спирането на „Народност“, а го отнася към времето, когато във вестника са били обнародвани „комитетските акти“ – основното законоположение и клетвата („Народност“, I, бр. 11). Към това време „комитетът“, бележи Касабов, „беше вече разтурен. Светата връзка между членовете му беше разкъсана. Един член мислеше едно, друг вършеше съвсем противоположни неща. Никакво съгласие нямаше помежду им. При това бяха се развили и интриги помежду им“... Пос. сп., стр. 93. Естествено, този процес бе започнал още през 1867 год., когато четите минаха Дунава. Така че както по същина, така и по отношение на времето Касабовото твърдение не се различава от признанията на П. Кисимов, Ат. Андреев и Хр. Х. Николов.

30. Д. Т. Страшимиров, Наченки на българското революционно движение. Историческа библиотека, т. I. София, IV (1931), стр. 138.

31. Там, стр. 139.

32. Трябва да отбележим, че и самите дейци на Тайния комитет имаха съзнание за историческото значение на своето дело. В една дописка до „Народност“, Букурещ, I, бр. 10 от 16. XII. 1867 год. четем: „Въ таквось положеніе на работитѣ нѣколко чувствителни и рѣшителни родолюбивы Българи престрелѣни отъ народно честолубіе и гордостъ и завидливи за народно достолѣпіе да помрѣднѣятъ и разбудетъ и българитѣ отъ леторгическіятъ сънь и утѣрсятъ отъ себеси този, и зблѣската и разбудятъ братята си отъ леторгическіятъ сънь и искарат да работятъ и тѣ за себе си, помирили да захванатъ вече да работятъ и Българитѣ да работятъ за себе си и стига сѣ ся укарцуняле сили и стига сѣ работили за другитѣ, и тѣй като имали предъ очитѣ си страшнитѣ теглила които сѣ притеглили въ миналите времена сичкитѣ онезы Българи които сѣ работили за свободж на народа си, както и причинитѣ по които на разнитѣ имъ опытванія за освобожденіе не сѣ сполучвали, тѣ намислили за подобрѣ, да работятъ тайно и тѣй съставили първыи тайнѣ

Български Комитетъ като са страшно заклѣли да устоятъ на клѣтвѣтъ и да си слѣдватъ святата тѣзи цѣль, съгласно съ клятвѣтъ и закона които иматъ“.

А в друга една бележка от онова време намираме следната преценка за делото на комитета:

„Поглядъ възъ 1867 годинѣ.

Ние ще кажемъ, че тая 1867 година трѣбва да са забѣлѣжи съ златни слова въ новѣтъ ни Народнѣ повѣсть, че е почти първичка между толкози други черны години, коя-то ся показа съ надежды за животъ на забравенѣя отъ политическѣй свѣтъ нашъ народъ“. С обнародване на мемоара, споредъ сѣщиятъ дописник, „наша-та съвѣсть ся вижда задоволенъ само, че това быде еднѣ демонстрація къмъ политическѣй животъ отъ странѣ на тоя народъ, за кого-то просвѣщена-та Европа мыслише, че е създаденъ само за да робува... Непріятели-тъ на народа ни клеветятъ безсѣвѣстно Тайный Българскѣй Комитетъ е съставенъ и ще бжде съставенъ отъ всички тѣ почтены членове на народа ни до тогазъ, до кога-то ся види удостоенъ съ онѣжъ народнѣ свободѣ на коѣто ся радватъ днесъ толкози негови съсѣдни народи“. В. „Дунавска зора“, Браила, I, бр. 8 от 1. I. 1868 год. Вж. от сѣщия в. и бр. 34. II. от 5. VII. 1869 год.

33. Моето пътуване по Стара планина и животоописанието на някои български стари и нови войводи. Букурещ, 1872, стр. 70–71.

34. Д. Т. Страшимиров, Централният таен комитет в Букурещ. Историческа библиотека, т. II и III. София, VI (1931), стр. 113.

35. Иван П. Адженев, Записки от живота на Раковски, кн. III. Русе, 1895, стр. 41–45.

36. Записки. София, 1896, стр. 28.

37. Г. С. Раковски. София, 1917, стр. 118. Трябва да отбележим, че с новия курс, който даде на освободителното движение, Раковски парализира Тайния комитет, чиито дейни членове се обединиха около него в името на утрешната народна революция.

38. П. С. Кършовски, Из миналото. Документи по политическото ни възраждане, кн. II. Елена, 1927, стр. 25–26.

39. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски т. I, извори. София, 1929, стр. 5.

40. К. С., Нови данни за живота на Левски. В. „Воля“, I, бр. 24 от 11 IV. 1939 год. Трябва да отбележим,

че Димо Кьорчев пръв обнародва тия спомени на стария карловец под наслов: „Един от живите другари на Левски“. Сп. „Пролом“, II (1923), кн. 2 и 3, стр. 77–81.

41. Животът на П. Хитов не е проучен напълно. Частични сведения, пръснати тук и там, има много. Сравнително най-пълно изследване върху живота му направи З. Измирев в сборника „Той не умира. Сливен за безсмъртните свои синове“. Сливен, 1935, стр. 114–115.

42. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 668.

43. Там. През 1918 год., по случай смъртта на П. Хитов (22. III. 1918 год.), д-р Никола Бобчев обнародва „Спомен от дяда Панайота Хитов за Васил Левски“, предаден му още през 1898 год., за да го прочете на една възпоменателна вечер в Русе. В тия си спомени старият войвода, без да държи сметка, че изпада в противоречие на по-раншните си твърдения, предава в по-друга светлина случая с избирането на Левски за знаменосец на четата му през 1867 год. След като Раковски го препоръчал „за байрактар на четата“, войводата го одобрил, момчетата също. „Но след 3–4 дена“, разказва П. Хитов, „Раковски оттегли препоръката си и упорито настояваше да не поставят за байрактар Дякона. Аз бях изненадан от това променение в мнението на Раковски и исках да узная причината, но той ми викаше:

– Не бива и толкоз!

Като му знаях нрава, буйността и болезнената нервност, отстъпих, за да не се скараме, като си мислех, че отсетне, като тръгна с четата, аз ще си избира за байрактар, когото си искам.

Отсетне вече, като разправих тази работа на Левски, той ми обади, че Раковски ще да си е наумил, какво той – Левски – искал да го убива в Бялград, та затуй може би, се е отметнал от препоръката си и не е искал да се поверява на него толкова почетна длъжност – байрактар...“ Сп. „Развитие“, I, кн. 2 от 15 III. 1918 год. Същият спомен читателят ще намери в книгата на Люб. Дойчев, „Левски в светлина“. София, 1943, стр. 2–3.

Старият войвода е по-близо до истината в своята „Забелешка за василе декона“ (Васил Левски т. I, извори. София, 1929, стр. 668–670), която сам пише и то много по-рано, отколкото в тоя си разказ. В него той премълчава противодействието, що оказва на Раковски по избора на Левски за знаменосец, когото считал за „непрактичен“, вследствие на

което саботира до известна степен волята на Раковски, като макар и да приема Левски за знаменосец, назначава дядо Жельо за „помагач“. От друга страна, в споменатия си разказ старият войвода се е повлиял и от известното съвсем произволно съобщение на Захарий Стоянов, според когото Левски като легионер в Бялград бил стрелял срещу Раковски, – Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 30.

44. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 677. И това правило предвижда в „случеи смърт на войводата тог час му застопва местуту баирактара“.

45. „На мушията“, разказва по-сетне П. Хитов, „престояхме 2–3 дена в купите слама, додето намерят каици за преминаване през Дунава. Като не можахме да намерим от другаде, Никола Балкански се нае да отиде отсреща в Тутракан – да хване каикчий, да пренася уж в Турско сол контрабанда. Отиде и хвана каици, за което не малко му спомогна и Николай Барбата – русчуклия, който тогава живееше в Тутракан. Каиците дойдоха на влашкия бряг и бедните каикчий турци се намериха като в небрано лозе, когато видяха, че вместо сол ще товарят се отбор юнаци, въоръжени от петите до главата. Нахълтахме в трите каика по 10 души и минахме на отсамния бряг, като дадохме на каикчиите нужното възнаграждение, след което не ги видяхме как изчезнаха уплашени“. Д-р Никола Бобчев, пос. сп. Вж. същия сп. у Люб. Дойчев, Левски в светлина. София, 1943, стр. 4.

46. Моето пътуване по Стара планина и животоописанието на някои български стари и нови войводи. Букурещ, 1872, стр. 75.

47. Там, стр. 76.

48. П. С. Кършовски, Из миналото. Писма и документи по политическото ни възраждане, кн. II. Елена, 1929, стр. 291. Тези спомени на П. Хитов са записани от Петър Ив. Берковски.

49. Там, кн. I. Елена, 1927, стр. 105.

50. Моето пътуване по Стара планина и животоописанието на някои български стари и нови войводи. Букурещ, 1872, стр. 78.

51. К. С., Нови данни за живота и дейността на Васил Левски. В. „Воля“, I, бр. 24, от 11. IV. 1939 год.

52. Стоян Заимов, Васил Левски. София, 1895, стр. 32. Тая оценка Панайот Хитов направил в един разговор с Заимова.

53. Пос. по-горе спомени: „Нови данни за живота и дейността на Васил Левски...”

54. Моето пътуване по Стара планина и животоописанието на някои български стари и нови войводи. Букурещ, 1872, стр. 79–80

55. П. С. Кършовски, Из миналото. Документи по политическото ни възраждане, кн. I. Елена, 1927, стр. 109.

56. Пос. по-горе съч. на П. Хитов, стр. 80.

57. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски т. I, извори. София, 1929, стр. 203. Пак той за пръв път обнародва стихотворната автобиография на Апостола в „Архив на Възраждането“, т. I. София, 1908, стр. 83–85. Пръв разгледа тая творба от литературно гледище Р. Чолаков в статията си „Васил Левски като поет“. Сп. „Пролом“, II (1923), кн. 2 и 3, стр. 54–58.

Няма конкретни указания за времето, когато е писан тоя биографичен очерк. От възторга, който блика в него към четничеството, предполагаме да датира от по-ранно време – наскоро след похода из Балкана и преди ликвидацията с хайдушкия романтизъм.

В началото на този си опит Апостолът, според Д. Т. Страшимиров, загатва, макар и не съвсем ясно, че е ходил из Стара планина и по-рано, преди да тръгне с четата на Панайот Хитов.

... нищяхъ да сжмъ турскій и никакъвъ робъ
станахъ и отидохъ въ стара планина

За година врѣме се азъ разгледахъ...

Васил Левски т. I, извори. София, 1929, стр. 202.

Досега това предположение, въпреки положените усилия, не можа да се потвърди по един положителен начин. И днес не знаем где, кога и с кого Апостолът е ходил из Стара планина, преди да стане знаменосец в четата на П. Хитов, и дали въобще е хайдутствувал из Балкана преди това време. Пръв писа, че Левски е ходил и преди 1867 год. с чета из Балкана дядо Димитър Паничков: „Левски, ний го наричахме тогава Дякончето, защото на 1864 година по май тръгна да поубиколятъ Балкана съ х. Димитра, С. Караджа, Н. Странджата, даскалъ Б. Запряновъ, тогава Дякончето младо неможи да ходи бързо съ тѣхъ, нъ Странджата го подкрѣпяше, нъ като ги валя 4 дни дъжъ по петровденъ по Балкана, то ся разболѣ и като го бѣха поставили караулъ въ Балкана, тамъ го втрѣсло, той хвърля си пушката и отишелъ

не познатъ въ търново, тамъ той зима една лира отъ Даскалъ Костаки Ивановъ и пристигна при мене въ Браила, подиръ месецъ пристигнаха и другитъ х. Дим., С. Караджа, Д. Пехливана, дишлията Запряновъ и др.“ – Михаил Димитров, Христо Ботев, неизвестни произведения. София, 1924, стр. 148–149.

Трудно е да се установи, доколко това съобщение, което прави впечатление с фактическите си подробности, отговаря на действителността. От досега установените данни от живота на Апостола е изключено той да е ходил с чета из Балкана през 1864 год. Но тъй както се слагат обстоятелствата в неговия живот, и след тая година е също невъзможно да е ходил из Балкана, а сетне – в Браила. До известна степен тая възможност е допустима само за 1866 год., когато през март побягва от Войнягово, а през ноември с. г. се озовава в Яш. Нямаме основание обаче да приемем и тая малка възможност.

В по-ново време Никола Славчев, въз основа съобщението направено му от Иван Н. Калъчев, сто и три годишен карловец, твърди, че Левски е ходил из Балкана с другарите си Христо В. Пулев, Иван Тюремето, Георги Рачов, Генко Стойков и др. „почти всички от народните хайдути, участвували в четите на Добри и Ангел войвода“. – Тези които откърмиха великия дух на Васил Левски. В. Литературен глас“, X, бр. 369 от 24. XI. 1937 год. И това твърдение обаче не почива на нещо реално. Сам Никола Савчев признава, че липсват положителни данни, от които би могло да се установи времето на тая Апостолова обиколка из Балкана. При това той допуска да е ходил само с първите двама Христо В. Пулев и Иван Тюремето, които по-късно са снабдявали четите с барут, но са били хванати, осъдени на затвор и убити при опит за бягство.

Всъщност тълкуването на посочените три стиха от автобиографичния опит на Апостола, което прави Д. Т. Страшимиров, е невярно. То напразно подхрани убеждението, че Левски е ходил с чета и преди 1867 година. Двата стиха, в които, според Страшимирова, Левски прави „неясен намек“ за четничество из Балкана преди да стане знаменосец на П. Хитов, се повтарят след два реда. От това им повторение се вижда съвсем ясно, че и в двата случая Апостолът е имал пред вид своето единствено хайдутство из Стара планина:

станахъ отидохъ въ стара планина
сѣ вярна дружина сѣ Панаіотъ войвода
юнаци народни тяхень асѣ Байрактаръ
за година врѣме всичко разгледахъ
което ни знаѣхъ войвода асѣ питахъ...

Явно е, че и в началото на стихотворния си опит, когато бележи, че е станал и отишъл в Стара планина за година време, Левски има пред вид само похода си из Балкана през 1867 година, а не някакво друго ходене из планината с чета, каквото, по всяка вероятност, не е предприемал преди тази дата и нито е могъл да предприеме.

58. Хаджи Васил Караиванов, чиито ценни спомени не веднаж сме използвали, по онова време е бил не 14, а 24-годишен. Ако не е печатна грешка, дописникът нарочно е икономисал годините, за да очерни още по-вече турската власт. Трябва да отбележим, че цялата дописка на тоя сигурно млад карловец издава широка политическа ориентираност и смел революционен дух.

59. Моето пътуване по Стара планина и животоописанието на някои български стари и нови войводи. Букурещ, 1872, стр. 79.

60. Георги Н. Манев, другар на Левски в четата, а по-късно член на революционния комитет в Панагюрище, предава в своите ръкописни спомени разказа на Апостола за тая случка: „Мене казваше Левски, ако не бѣше единъ овчаръ панагюрецъ когато се отдѣлихъ отъ четата ни та отидохъ въ Карлово, когато сж завръщахъ за при четата ни тоя царски овчаръ панагюрецъ който като ме видѣлъ, че ида отдоле остави си овцете, посрещна ме и оправи на коя страна да отида (на когото види са бѣха заповѣдали отъ четѣта ни да пази пѣтя) благодарение този родолюбивъ овчаръ иначе въ градата щехъ да влеза. На неприятеля живъ мжно щехъ да влеза въ ржцете имъ, а крушуме много можеше да ма набиятъ като шарка“. Тоя разказ, колкото и нескорошно предаден, отразява вярно мисълта на Апостола. Той разказал случката на своя някогашен другар от четата по-късно, когато през 1872 год дошел в Панагюрище. Тогава Апостолът „изпитал“ кой е този панагюрец. Според Георги Н. Манов, овчарят, който спасил Апостола през 1867 год., бил Велко С. Байров.

61. В джебния си бележник от по-късно време Апостолът е означил точно мястото, където е починал и сигурно погребан капитан Иван от Търново – Коджаюрт, между Братаница и Ортаконак – между Тетевен и Златица. Вж. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, № 278, стр. 319.

62. Панайот Хитов обръща тия суми заедно с динарите в турски пари, които възлизат на 11690 гроша. В писмо до Н. Балкански той дава отчет, от който узнаваме и разхода на четата:

1) Разходи направени през похода на четата из Балкана отъ 28. IV. 1867 год. до 20.

VIII. 1867 год. 6055 гр. 3/4 п.

2) Разходи от „исенесь насамъ разнесолъ самъ особено подиръ момци-те ми, които встѣпвахъ въ войска-та (легията отъ 1867–1868 година, н. б.) 5559 гр. 3/4 п.

3) Лични разноски на Панайота отъ есента насамъ 3000 гр.
или всичко 14615 гр. 1/2 п.
т. е. той е надхарчил изпратените му пари с 2625 гроша.
Вж. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 400.

ГЛАВА СЕДМА ВТОРАТА ЛЕГИЯ

1. Още през пролетта на 1867 година Николай М. Тошков в едно свое писмо от 15/27 май с. г. настоява пред Христо Георгиев да се ускорят работите, за „да ся не допустне да замине въ бездѣйствѣе това лѣто“. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски т. I, извори. София. 1929, стр. 399.

2. Историята на Добродетелната дружина е изследвана най-грижливо по разполагаемите за сега данни от големия познавач на нашето политическо възраждане Михаил Димитров в два негови труда: 1. Комитетът на „Старите“ – Добродетелната дружина. Сб. „България 1000 години, (927–1927)“. София, 1930, стр. 737–779. 2. Българската добродетелна дружина. „Българска историческа библиотека“, т. IV. София, 1930, стр. 165–198.

3. Михаил Димитров, Българската добродетелна дружина. Из архива на Н. Палаузов. Българска историческа библиотека, т. IV. София, III (1930), стр. 169.

4. Там.

5. Там, стр. 170.

6. Там, стр. 171.

7. Там, стр. 172.

8. Там, стр. 174.

9. Там, стр. 176.

10. Иван П. Х. Кършовски посочва следните 12 лица, които в едно или друго време са влизали в състава на настоятелството: 1. Константин Чокан от Арбанаси (Търновско), 2. Иван Недялков от Казанлък; 3. Дядо Силвестър от Габрово; 4. Димитър х. Василев от Свищов; 5. Христо Георгиев от Карлово; 6. Михаил Кифалов от Тетевен; 7. Козма Тричков от Враца; 8. Маринчо Бенлията от Шумен; 9. Никола Мустаков от Габрово; 10. д-р Василияди от Габрово; 11. д-р Петър Берон от Котел; 12. д-р Иван Селимински от Сливен. — П. С. Кършовски, Из миналото. Документи по политическото ни възраждане, кн. II. Елена, 1929, стр. 19–20.

Според Н. Палаузов, числото на членовете на Дружината в Букурещ е било седем. По разни поводи той споменава само четирима, от които Ив. Бакалооглу не се среща в подробния списък на Кършовски. Последният дава и разпределението на службите между членовете на настоятелството. П. Кисимов в една своя статия от 1869 год. посочва няколко от членовете на настоятелството, между които Бакалооглу и едно ново име Александър Хаджик. Вж. Михаил Димитров, пос. изсл., стр. 197.

11. В писмото, което Тайният комитет изпраща до министъра на външните работи княз Горчаков, с молба да предаде на императора мемоара до султана, четем: „Мы вполне уверены что Ваше Сіятелство поддержитъ и защититъ права нашего народа съ тойже жаркостью, съ которой всегда защищаетъ права и другихъ едновѣрныхъ и единоплеменныхъ Россіи народовъ.“

Будте увѣрены, Ваше Сіятелство, что Болгарскій народъ вѣчно будетъ Вамъ признателнымъ“.

Мемоарът е придружен с отделно изложение, в което комитетът лично се обръща към императора: „...Дай намъ, Государь, срѣдства отбить еще заразительное вліяніе католицизма и латинизма потому что иначе еще мало и будетъ

очень поздно. Окаянный нашъ народъ что бы могъ поддержать и подтвердить съ силою оружія свои просьбы у султана и свои права припадаетъ коленопреклонно къ престолу Вашего Императорскаго Величества прося могучее пособие своего едновѣрнаго и единоплеменнаго Россійскаго народа.

Болгарскій народъ открывая искренно одному Богу и Вашему Императорскому Величеству мыслъ и намѣренія свое доказываетъ до какой степень восходить его надежда и преданость къ престолу Вашего Императорскаго Величества.

Болгарскій народъ ввѣряетъ этой поступкой судьбу свою во рукахъ Вашего Императорскаго Величества“. Д-р П. Н. Орешков, Руска държавна преписка по нашето освободително дело (1866–1868). Списание на Българската академия на науките, кн. LII. София, 1935, стр. 315 и 319.

12. Михаил Димитров, Българската добродетелна дружина. Българска историческа библиотека, т. IV. София, III (1930), стр. 180.

13. Там.

14. „Требало је склопити савез с осталим хрисћанским државама и народима на Балкану“, бележи видният сръбски историк Слободан Иованович, когато говори за главните начала на външната политика на Сърбия от това време и, без да изтъква влиянието на Русия в тая политика, продължава: „Турски је могла одолети самој Србији, она није могла одолети свина Балканским хришћанима, ако би се ови противу ње удружили“. Друга влада Милоша и Махиаила 1858–1868. Београд, 1923, стр. 204. Следвайки тая политика, Сърбия склучва „савез“, съюз с Черна гора още през 1866 год., в началото на 1867 год. склучва „споразумам са бугарским револуционарним одбором“, съюз с Гърция през август 1867 година и с Румъния през януари 1868 год. Пос. съч., стр. 208–209.

15. Програм политичког одношаја србо-бугара (бугаро-срба или нѣхов срдачан споразум. – Иван П. Адженов, Записки от живота на Г. С. Раковски, кн. III. Русе, 1895, стр. 95–97.

16. Михаил Димитров, пос. съч., стр. 182–183. Според Н. М. Тошков, в протокола е трябвало да се прибави и следното условие, чието „отсѣтствие живо ся чувствува“: никоя от договорящите страни няма право да склучва никакъв договор без съгласието и одобрението на другата (Писмо до Хр. Георгиев от 24. IV. 1867 год.). Дали настоя-

телството е прибавило тая точка към протокола, не е известно, обаче на 2. V. 1867 год. Христо Георгиев му пише по тоя повод: „Предлагаетъ ви прибавка за въ условията сж взе въ забележка и бждете спокойны всичко що сж касае за общата полза ще сж стараемъ да стане“. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 395 и 397.

17. Михаил Димитров, пос. съч., стр. 184. Затова и Слободан Иванович, както видяхме, нарича постигнатото съглашение само „споразумам са бугарским революционарним одборам“, а не „савез“, съюз, както нарича съглашението с останалите балкански народи от това време. – Друга влада Милоша и Михаила 1858–1868. Београд, 1923, стр. 208.

18. Из архива на Найдено Геров, кн. I. София, 1911, стр. 272.

19. Там, стр. 276.

20. За формата на legionerите Стоян Чакъров (Михаил Греков) съобщава следното: „Земахме ние по три дебели кълчишни ризи, една черна военна вратовръзка, мундир, панталони, подплатени с таквози платно като ризите, шинел, ципели (обуща) и калпак, т. е. пълна военна униформа, която се състоеше: от мундира, панталоните и калпака от черно-червеникаво, а шинелите от сиво грубо солдашко сукно.

Ръкавите на шинела, мундира и предниците само на мундира, а така също шевовете на панталоните от джебовете надолу бяха обшити с зелен кант; освен това панталоните бяха обшити с зелени лампаси.

Калпакът беше достатъчно своеобразен и смешен: той беше скроен по образа на капите, що носеха австрийските войски, и обшит тоже с зелен кант.

Ние, академиците, бяхме облечени в форма на сръбски стрелков баталион“. – Материал за новата българска история. Сп. „Светлина“, София, IX (1899), кн. IV и V, стр. 17. По тоя въпрос вж. и Ив. Кр. Стойчев, Военните облекла на В. Левски. Възпоменателен сб. „Васил Левски“. Издава Българското историческо дружество. София, 1940, стр. 9.

21. Ив. П. Х. Кършовски, Спомени за двете легии в Бялград. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 630.

22. Там.

23. С псевдонима Стоян Чакъров, Михаил Г. Греков, legioner по това време в школата, се подписва по-късно. Вж.

Д. Минев, Васил Левски в Лясковец и дейността на р. комитет през негово време. Сп. „Училищен преглед“, XL (1941), кн. 2, стр. 157.

24. Ст. Чакъров, пос. „Материали...“, стр. 10.

25. Георги Константинов, Любен Каравелов – живот, идеи и творчество. София, 1936, стр. 47.

26. Иван Г. Клинчаров, Любен Каравелов. София, 1925, стр. 4, 72–73; архимандрит д-р Ефтимий, Юбилеен сборник по миналото на Копривщица, т. I. София, 1926, стр. 219.

Иван Кр. Стойчев, който изучи военните униформи и на двете легии, пръв отхвърли най-обосновано твърдението за участието на Каравелова във втората легия. Вж. изследването му „Бил ли е Любен Каравелов легионер?“ Сп. „Българска военна мисъл“, X (1943), кн. 7, стр. 29–33. Според Стойчев в споменатия портрет Каравелов се е снел в маджарска военно-народна носия след излизането му от затвора в Унгария, но „с гола глава или друга шапка, каквато изглежда, че е имал“, а впоследствие тя е била „заличена с бялата боя на феса“. Като има пред вид изострените отношения между отделните течения на емиграцията, споменатият изследовател предполага, че „фесът е бил поставен на главата на Каравелова от желание да бъде унижен“, т. е. „да вземе вид на турски чиновник“. Пос. изсл., стр. 31.

Изобщо, въпросният портрет няма никакво доказателствено значение, защото преди всичко Каравелов не е в легионерска форма, и защото самата снимка, по израза на Ив. Стойчев, е „апокрифна, монтажна, подправена с цел да бъде унижен Каравелов“.

27. Комитетското десетолетие. Сб. „България 1000 години (927–1927)“. София, 1930, стр. 879.

28. Васил Левски. София, 1895, стр. 39–40.

29. Д. Т. Страшимиров, пос. по-горе изсл., стр. 880. От кои спомени черпи това твърдение обаче, Страшимиров не казва. Ст. Заимов не споменава нищо за тоя отговор на Апостола.

30. Христо Ботев. Сборник на Българската академия на науките, кн. XV. София, 1921, стр. 87.

31. Ив. П. Х. Кършовски, Спомени за двете легии, Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 630.

Биографията бе вече отпечатана, когато ние се натъкнахме на нови данни, които основно променят господстващото до сега схващане за пребиваването на Л. Каравелов в Бялград през време на втората легия. Наложилото се убеждение за пребиваването му в сръбската столица по това време, богато украсено с подробности, за контакта му с легионерите и за влиянието му върху Левски трябва изцяло да се отрече. По време на втората легия Каравелов не е бил в Бялград до 18.II.1968 г. Заслугата за това откритие принадлежи на Михаил Димитров, който през своето пребиваване в столицата на СССР откри нови и неизвестни до сега материали за Каравелова. Между тия материали, които Михаил Димитров ще издаде в отделен труд, уважаемият автор е открил редовни дописки от Каравелов в руския в. „Голосъ“, изпращани по време на втората легия, но не от Бялград и от Нови Сад.

Освен това Михаил Г. Греков в своите ценни и необнаrodвани още спомени предава един свой разговор с Наталия Каравелова, в който последната съобщава, че Каравелов е напуснал Бялград и отишъл в Австрия (Нови Сад) през юли 1867 год. По това време и „дума нямало за българска легия“. В Бялград тя изобщо не била виждала Левски. При мъжа ѝ се събирали българските ученици от духовната семинария. „Аз се запознах с Левски“, продължава своя разказ съпругата на Каравелов, тук в Букурещ, когато той дойде в къщата ми, връщайки се от Турско. Цял месец живя у нас и ни помагаше като брат“. — Как ние освобождавахме България, ч. III, стр. 340–341 от ръкописа.

При тоя ясен език на данните, установени от Михаил Димитров, и на спомените на Наталия Каравелова, предадени от Михаил Греков, е очевидно, че запознаването на Левски с Каравелов е станало в Румъния и ще трябва да се отнесе към по-късно време: най-рано през втората половина на 1869 г., когато Левски най-дълго се застоява във Влашко — от 26. VIII. 1869 до 26. V. 1870 год. Това обстоятелство ни задължава да отхвърлим изцяло изнесеното в изложението на биографията от втория нов ред на стр. 199 до последния нов ред на стр. 200. То разкрива по-скоро белетристичното увлечение на мемоаристите по въпроса, към което ние още отначало изпитвахме недоверие.

32. Иван Унджиев, Левски и Каравелов, по случай 100 години от раждането им. Сп. „Просвета“, III (1937), кн. 2, стр. 137.

33. Георги Константинов, Любен Каравелов – живот, идеи и творчество. София, 1936, стр. 48.

34. Ив. П. Х. Кършовски, Спомени за двете легии, пос. съч., стр. 631.

35. Там.

36. Материал за новата българска история. Сп. „Светлина“, IX (1899), кн. 4 и 5.

37. Спомени за двете легии, пос. съч., стр. 631.

38. П. С. Кършовски, Из миналото. Документи по политическото ни възраждане, кн. II. Елена, 1929, стр. 118. Вж. и П. Хитов, Моето пътуване по Стара планина... София, 1934, стр. 60.

39. Записки. А Н Б, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 144.

40. Спомени за двете легии. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 632.

41. Михаил Димитров, Българската добродетелна дружина. Българска историческа библиотека, т. IV. София, III (1930), стр. 186.

42. Ст. Чакъров, Материал за новата българска история. Сп. „Светлина“, IX (1899), кн. 11 и 12.

43. Ив. П. Х. Кършовски, Спомени за двете легии, пос. съч., стр. 633–634. Исканията на легионерите, които говорят за едно високо съзнание у тях, както и за горещото им желание да усвоят военните науки, са носили подпис: „Българско военно дружество“ и са били дадени на Кишелски на 28. II. 1868 год.

44. Найдено Геров е пристигнал в Бялград в началото на януари. На 29. XII. 1867 год. той е във Виена, а на 3. I. 1868 год. сръбският министър на войната М. Близнавац му дава препоръчително писмо до началника на арсенала в Крагуевац. Вж. „Архива на Найдено Геров“, кн. I. София, 1911, № 35, стр. 21. В сръбската столица той не се бави много, защото на 19 януари с. г. се завръща в Пловдив, след като пътувал близо две седмици. Тия подробности узнаваме от писмото на Христо Георгиев от 31. I. 1868 год. „Писмата ви“, пише той на Геров, „отъ 29 Декември изъ Виѣнѣ, 3 януар. изъ Бѣлиградъ и на 19 януаріа изъ Пловдивъ пріяхъ сяко едно на времѣто му... Виждамъ чи отъ Бѣлиградъ до Пловдивъ сте направили почти двѣ 7-мци пѣтъ“. Вж. пос. архив, № 438, стр. 277. От едно писмо на Геров се вижда, че той е престоял по работа в София три дена. Пос. арх., кн. II. София, 1914, № 2067, стр. 274.

45. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 4 и 5. Посочената част от важно писмо на Апостола сме предали за по-голяма яснота с няколко малки поправки и в оная логическа последователност, в която то е възникнало в неговото съзнание.

Коментарите, които писмото предизвиква, се дължат на усилията на изследователите да проникнат в сравнително най-неясните и мъгливи години от дейността на Апостола (1867–1868), както и на желанието им да установят произхода и началото на комитетската идея у него. В тия случаи обикновено това писмо се свързва със следващото му без дата писмо до П. Хитов.

Без да даде едно общо тълкувание на писмото, Д. Т. Страшимиров разкри правилно неговия смисъл в редица разяснителни бележки, дадени под линия.

Ал. Бурмов се опита да даде едно по-основно тълкувание на това писмо и да уясни началните стъпки на Апостола. Споменатият автор допуска, че Левски се е готвел да мине в България с чета, за която е искал да му се дадат 6 пушки и револвери. Главното му искане пред Герова, Бурмов тълкува с желанието му да бъде изпратен в България „поне 25 дена преди обявяването на въстанието“, защото смята, че „за него са достатъчни и 25 дена, за да може да нареди въстанието и да осигури успеха му“. В. Левски в началната история на БЦРК. Сп. „Родина“, I (1938), книжка I, стр. 143–144.

Ст. Каракостов намери, че Бурмов е разчел погрешно последната мисъл на Апостола, а приписваното му намерение – за „наивно и невярно“. Според Каракостов, Апостолът искал да излезе 25 дена по-рано от легията, „за да отиде в България и организира народа“. Васил Левски – писма, статии, песни. София, 1941, стр. 185.

Задълбочено и правдиво тълкуване на споменатото писмо даде Никола Кондарев в студията си „Величайшият революционер Васил Левски“, научно-биографичен очерк върху дейността му. Пловдив, 1942, стр. 22–32.

И тримата автори обаче не отидоха по-далеч от тълкуването, което направи още Георги Бакалов, който пръв разкри вярно намеренията на Левски в споменатото писмо. Според Бакалов Левски е искал да напусне легията 25 дена по-рано и, след като го снабдят във Влашко с 6 дълги и 6 къси, да отиде в България, „без да е ясно от писмото, какво

смята да прави там: да действа ли с малка чета, или да се закърточи като организатор на народа“. В твърдението на Левски, че колкото по-рано отиде в България, ще бъде толкова по-добре, Г. Бакалов вижда едно „загатване за новата идея, която се е зараждала в главата на Левски – идеята за предварителна организация на народа. „Но“, продължава Бакалов, „тя още не му е ясна. Той още не въстава против четничеството като метод за освобождение на България, а само се безпокои да не би българските legionери, като напуснат легията, и повечето от тях се съгласят да излязат на чети, да не би да останат невъоръжени“. Левски, според Бакалова, е все още привърженик на четите, но им поставя вече по-определени задачи, за които говори в едно писмо до Ф. Тотя от 18 април 1871 год.: „Българитъ много хубаво направиха, че са неизмашиха подиръ четитъ (от 1867 и 1868 год., н. б.) обаянось-та бѣше не да бунатъ народътъ но да свикватъ отъ градоветъ и селата умни хора и да имъ показватъ какъ трѣбва да ся приготвятъ, че като имъ ся даде знакъ за революція, да бждатъ всички готови“. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 27.

„Така“, заключава Г. Бакалов, „ще да е смятал Левски задачата на оная четица, за която искал от Герова една дузина пушки: не да бунт, а да подготви народа. Това би било в посока на идеята, която се разцъвтява по-сетне у Левски – идеята за повсеместна организация на българския народ“. – Бунт против Левски. Левски в „Архива на Найдено Геров“. София, 1938, стр. 19–20.

46. Величайшият революционер Васил Левски. Пловдив, 1942, стр. 23.

47. Там, стр. 24.

48. Там.

49. Там, стр. 25.

50. Там.

51. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 5.

52. Записки. АНБ, П В, п. 10, инв. № 1021, стр. 113.

53. Материал за новата българска история. Сп. „Светлина“, IX (1899), кн. 11 и 12. Посочената част от тия спомени, пренебрегнати досега, има и това значение, че установява по един безспорен начин и времето на Апостоловото боледуване. Щом другарите му са ходили през зимата да разкопават блата край Дунава и ловят жаби, необходими за ле-

чението, то ще рече, че Апостолът е заболял през февруари и то вероятно още в началото на месеца. Той боледува и през март и едва към края на легията, т. е. най-късно в края на март (легията бе разтурена в края на месеца) се надига от болестта.

Въпросът за времето на Апостоловото боледуване събуди жив интерес и има вече своя история. Ние ще се върнем отново към него, като разгледаме писмото на Апостола от това време, което няма дата и е отправено до П. Хитов.

54. Там.

55. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 6.

56. Там, стр. 6–7. „Надявамъ се“, продължава Апостолът в същото писмо, „да ми пратятъ колкото ще похарчите за менъ. Защото асъ са варда да са вчислявамъ въ онія да са рече чисае харчило и за менъ ... на всъки начинъ ще глѣдамъ давиגי вѣрна. То е доста и пре доста само чеса трудите“. Голямата чувствителност на Апостола към въпросите от материално естество проличава още оттука. Той не желае да приеме от сърбите нищо повече от следуемото му се възнаграждение като легионер, а на П. Хитов, за всичко похарчено около него, ще се издължи до стотинка.

57. Там, стр. 7.

58. Там. Това важно писмо на Апостола е без дата. Д. Т. Страшимиров го отнесе между края на март и началото или най-късно средата на април 1868 год. Пос. съч., забележка към стр. 8–9. До това заключение покойният историк дойде въз основа на следните съображения: 1. Левски се е разболял, след като е изпратил писмото си до Найден Геров, т. е. след 1 февруари 1868 год. До тая дата той е бил здрав, ходил е няколко пъти да търси Герова из Бялград, па и за плановете, които крои, се иска също така здрав човек; 2. Понеже в същото писмо Апостолът съобщава, че е получил „хака“ си, т. е. месечната си заплата от 20 гроша, Страшимиров допуска две възможности: ако полученият и изхарчен „хак“ е за февруари, писмото е писано през март, а ако е за март – писмото е от април и то не по-късно от средата на април, когато легията бе вече разтурена.

По този начин, едновременно с датата на писмото, Д. Т. Страшимиров установи вярно и времето на Апостоловото боледуване.

Опитът на Ал. Бурмов да отхвърли твърденията на Страшимирова по този въпрос, бе несполучлив. Неговата грешка бе, че постави центъра на тежестта само върху едно обстоятелство, и то крайно несигурно, като пренебрегна всички останали. Според Ал. Бурмов датата на това писмо трябва да се определи от следния израз на Апостола: „Чул-самъ да щялси да отидешъ въвъ влашко“. Понеже Панайот заминава за Влашко по поръка на сръбското правителство, за да възпре минаването на х. Димитровата чета в България, преди убийството на княз Михаил, т. е. преди 29 май и се завръща, както сам твърди, 15 дена след заминаването на четата, около 20 юни, Ал. Бурмов заключава, че Левски е писал въпросното писмо „преди Панайот да замине, и по-определено към средата на май 1868 год.“. – Поправки и добавки към издадените от Д. Т. Страшимирова документи за В. Левски. София, 1938, стр. 13.

Никола Кондарев обори решително това твърдение, като установи фактично, въз основа писмото на Н. Балкански до П. Хитов от 7. III. 1868 год. и отговора на Хитова от 31. III. с. г., че войводата се е канел да отиде в Букурещ още в началото на март и че този именно слух е достигнал до болния Апостол. – Величайшият революционер Васил Левски. Пловдив, 1942, стр. 30–31.

Като определи погрешно датата на писмото към средата на май 1868 год., Ал. Бурмов се видя принуден да отнесе боледуването на Левски след разтурянето на легията и след като се завръща от Влашко в Сърбия, за да се срещне с Христо Иванов и другарите му. Следователно, според Бурмова той не боледува като легионер, а при последното си завръщане в Сърбия. – В. Левски в началната история на Б. Ц. Р. К. Сп. „Родина“, I (1838), кн. 1, стр. 144. Това твърдение обаче се намира в пълно противоречие със съобщението на Апостола за получения „хак“ и с ясните и категорични съобщения на Христо Иванов и Ст. Чакъров.

Още по-несполучливо разрешение на въпроса даде Ст. Караостов, макар пръв да изтъкна грешката на Бурмова. Въз основа на твърде повърхностно и неправилно тълкуване на едно допълнително листче от спомените на Христо Иванов, той идва до заключение, че Левски „е болен и излиза от болницата в края на 1867 год.“, след което „отива да се лекува на частна къща, гледан от жена“. В началото на 1868 год., според споменатия автор, Левски написал пи-

смото си до Пан. Хитов, а през средата или края на януари „ходи из улиците на Бялград да дири Найден Геров“ и, като не го намира, на 1 февруари му пише известното си писмо. – Васил Левски – писма, статии, песни. София, 1941, стр. 183–186. Най-напред Ст. Каракостов изнесе това си тълкуване във в. „Дъга“, VIII, бр. 396 от 2. I. 1941 год.

Да се изтъква явната несъстоятелност на това тълкуване след всичко казано досега, е излишно. Първопричината на грешката у Каракостова, вярно посочена от Н. Кондарев, се дължи на обстоятелството, че „в случая поменатата 1867 год. на отделно листче в спомените на Хр. Иванов се отнася и е посочена във връзка с други събития, а не с боледуването на Левски“. – Величайшият революционер Васил Левски. Пловдив, 1942, стр. 20. Понеже Каракостов е схванал, че годината се отнася до всички изброени събития при цитуването прекъснал изречението, от което взел само годината и съобщението, че когато Левски бил в легията в Бялград, боледувал от стомашна болест. При сравняване на посоченото у Каракостова със съответното място от спомените на Хр. Иванов, сторената грешка изпъква по най-очевиден начин.

Преди да свършим с историята на подигнатия въпрос, трябва да отбележим, че последните два опита да се определи времето на Апостоловото боледуване и датата на писмото му до П. Хитов, дадоха добър повод да се задълбочат проблемите и да се дойде до едно окончателно разрешение на въпроса. Заслугата в това отношение принадлежи на Никола Кондарев. Той не само обори критично несполучливите опити, но задълбочи и изясни с някои нови доказателства схващането на Д. Т. Страшимиров, който в случая пръв се добра до историческата действителност.

59. Никола Кондарев, Величайшият революционер В. Левски. Пловдив, 1942, стр. 26.

60. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 404.

61. Там, стр. 405.

62. В. „Народност“, Букурещ, I, бр. 34 от 7. VII. 1868 г.

Усилията на Гр. Начович да възвърне момчетата в легията, са останали напразни. „Разумява ся“, бележи той в споменатото писмо до Хр. Георгиев, „чи азъ уболювахъ всички-ти точки на оплакванія-та имъ: представлявахъ имъ страданията като не толкозъ тѣжки колко-то тѣ мислятъ; увѣря-

вахъ ги за искренность-та на тукашно-то правителство; отдавахъ недостатките на неспоразумѣніе-то и ги увѣрявахъ чѣ въ бъдаще всичко ще ся поправи. Всички-ти мои говоренія обаче неможатъ нито да имъ повърнатъ загубеното довѣріе, нито да ги убедятъ за поправяніе-то на училището, съ една дума яростъ-та имъ затъпила разумътъ имъ“. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 404. Безрезултатни оставатъ усилията на Начовича и предъ военния министър, както при първата му среща с него, така и сега при последния опит, който прави, за да го склони на известни отстъпки. За по-големи подробности освенъ посоченото досега писмо вижъ и следващото писмо на Гр. Начовичъ до Христо Георгиевъ от 16 априлъ с. г. Пос. съч., стр. 409–412.

63. Там, стр. 405. Иван поп Христовъ Кършовски, единъ отъ видните дейци на епохата, е роденъ въ Елена презъ августъ 1839 год. Училъ се е въ родния си градъ и въ Свищовъ. Баща му Хр. Ив. Кършовски билъ просветенъ и свободолюбивъ свещеникъ. Той възнамерявалъ да даде на децата си: Иванъ, Кръстьо, Андоничка, Сава, Йорданъ и Антонъ по-голямо образование, но билъ отровенъ отъ турски шпиони. Големите му имоти въ Кършовци (сега Велковци) били разграбени и семейството останало при твърде неблагоприятни условия. Отъ 1857 до 1870 година наредъ съ живото си участие въ освободителното движение Иванъ п. Хр. Кършовски е учителствувалъ въ Елена, Добричъ, с. Елхово, Черна (Добруджа), Гюргево и Пловдивъ. Презъ 1862 год. заедно съ Левски той постъпва въ легията на Раковски, а презъ 1867 год. е школьникъ и въ втората легия. Взелъ е участие въ четите на дядо Жельо, Панайотъ Хитовъ и дядо Никола. Въ Пловдивъ на румѣнски езикъ е издавалъ вестниците „Вултурулъ“ и „Инденденца национала“ (1876–1877), а следъ освобождението въ София – вестниците „Струма“ и „Вардар“ (1888–1891). Билъ е избранъ за народенъ представителъ въ I и II Велико народно събрание. Известно време е билъ съдия, а после – адвокатъ. Починалъ е въ София на 1. III. 1914 год.

За дейността на братята му, които до единъ са били емигранти и са „взели участие въ разни движения и чети“, вижъ Люб. Дойчевъ, Левски въ светлина. София, 1943, стр. 170–171.

64. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 116.

65. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 411.

66. Там, стр. 404–405.

67. Българската добродетелна дружина. Българска историческа библиотека, т. IV. София, III (1930), стр. 190.

Михаил Г. Греков в своите необнародвани спомени, които използвахме наскоро по друг повод, посочва точно деня на разтуряне легията – разпети петък (29. III. 1868 год.). Пос. сп., ч. II, стр. 110. Така че не през втората половина на април 1868 год., а още в началото на същия месец легията е престанала вече да съществува.

68. Не е известно дали русите се застъпиха за българите, и дали руската дипломация направи нещо, за да спаси легията.

Що се отнася пък до сръбското правителство, то не смяташе, че с разгонването на легионерите унищожаваше договора с Добродетелната дружина. Сръбското народно надлежателство, на което правителството възложи да поддържа отношенията с Добродетелната дружина, за да има ръцете си развързани, с писмо от 27. X. 1868 год. утешава настоятелството в Букурещ: „Приятно обезнѣми изяви ти Вам и основоположеніа нашегъ постояннаго направленія, по коима в случай на какове неприятели природе он бы, он остае самым случаем, али он никогда не бы у станію быо да поремети наша братска искренна отношенія, нити да угуши наша одушевленія за общенародно дело и за сродный Болгарскій народ.

Мы веруемъ да су Вам се могли нанети неприятели от партикулярныхъ лица, но то се могло догодити из глупости и неразумности, а такова околност не бы Вам могла дати основанаго повода к озлобленію на цели народ Сербскій и на насъ саме, или к презренію и самаго нашегъ общенароднаго предпріятія“. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски т. I, извори. София, 1929, стр. 420.

Обаче водачът на старите, Христо Георгиев, не си прави илюзии пред действителността. Още в края на юли (28) 1868 год. той пише на Найдено Геров по повод разтурянето на легията: „Нашитѣ братія сѣрби се отнесоха многу магарешки, тѣя кату сѣ сближиха оци на врѣмето на Михаила со съ турцитѣ сѣ види сѣ задължиха да испадатъ изъ училището и момчетата българчита, което и станѣ, безъ да има нѣкоя причина добръ казана и понеже и днешното началство е се сѣщото то нема какво по-добро да чака човѣкъ отъ тяхъ, напразно чи сѣ едноплемжници“. Архива Найдено Геров, т. I. София, 1911, стр. 284.

Начинът, по който сръбското правителство ликвидира и с втората легия, възмущава сръбската опозиция, та тя излиза с нарочно „проглашение“, озаглавено „Искрена реч на сърбиты къмъ братята Българи“. След като авторите на тая „искрена реч“ разкриват надълго възмущението си от последната постъпка на своето правителство, от която „кой сръбскы образъ не ще се чървенней отъ срамъ“, и след като признават с болка в душата, че на молбата на българските легионери да бъдат освободени, за да не си губят времето „на пусто“ в тази „никаквж службж, военното управление имъ отговаряж на това съ сопытъ“, и след като изтъкват радостта на вънкашните неприятели на славяните, завършват със следния зов:

Братія Българи!

Противобратскитъ и нечеловѣчны дѣла на Бѣлградското тиранско правителство, а особено чрезъ скорошныя неговъ постъпкъ съ войницитъ на Българската чета въ Бѣлградъ – раздиржтъ сърдцата и възпаляватъ праведенъ гнѣвъ не само въ братътъ Българина и Сърбина, нъ и въ сѣкой челоувѣкъ които има колко годѣ християнско и челоувѣческо чувство.

Братія Българи! Недѣйте отъ тѣзи бездѣлія на едно укорително правленіе да заплачите отъ Сърбж и сръбскый народъ, който и той самичякъ пици въ синджиритъ на неговото нетърпимо самопроизволеніе и тиранство. Обаче да знаете, колко повече ся гнусите вы отъ тѣзи продадени отпадници сръбскы, толкова повече ся потърся на сичка Сърбія и на цѣль сръбскый народъ.

Заради това, ный подписани, въ името на цѣль сръбскый народъ отбиваме отъ себя си и отъ Сърбіѣж сичкый срамъ и безаконія на днешното сръбско, деспотическо и тиранско правленіе, а вамъ, братя Българи, простираме Ви искреннж и братскж ржкж и вы молимъ, бждете увѣрени, че ще дойде чясътъ, когато ще испадатъ лукавитъ предатели и злочинници и наши и ваши, а ще въскръсне и ще блѣсне като слънце свѣтата свобода надъ братското съгласіе на Българскый и Сръбскый народъ!

Въ Бѣлградъ, на Георгевдень 1868.

Слѣдватъ подписитъ на много сърби, на които имената ще ся изнесжтъ на явность, само когато престане въ Сърбіѣж да владѣе насилствіето и неправдата – б. редакцията. – В. „Народност“, Букурещ, I, бр. 28 от 11. V. 1868 год.

69. Поради срещите си с представителите на емиграцията в градовете, през които минава, както и поради непрестанните дъждове, Гр. Д. Начович е пътувал твърде бавно за Бялград. На 1 април той е в Александрия и едва на 6 април пристига в Крайова, откъдето на другия ден се обажда с писмо на Христо Георгиев. (Вж. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 401–402.) Вероятно Начович е напуснал Крайова на 8 април, така че той не е могъл да бъде в Бялград по-рано от 9 април. Но ако се е бавил и някъде другаде по пътя, или пък ако е тръгнал по-късно от Крайова, не е изключено да е пристигнал в сръбската столица на 10 или 11 април. Сам той в писмото си до Хр. Георгиев от 14 април бележи: „Азъ престигнахъ тука токмо на този пунктъ когито вечеъ горезабелязани-ти испждени ученици щяха да тръгватъ и незабавихъ време да ида да ся представя на Г-на Николита“ (военния министър, н. б.). Пос. съч., стр. 405. Неговата намеса може да е забавила за късо време заповедта за изгонването на 9-те „най-интелигентни“ легионери, „които сж ся най-старали за въздържаніе-то на тѣхното заведение“, но тя не е могла да я осуети. В писмото си от 16 април Начович говори за изпъждането на „първити ученици“ като за нещо окончателно свършено. Така че най-вероятно е Левски, заедно с останалите първенци на легията, да е напуснал Бялград най-късно на 14 април.

Групата пътува по Дунава, ношува в Турно Северин и през Бекет (Пикет) отива в Крайова. Пътя ѝ установяваме от бележките на Ив. П. Х. Кършовски, който е касиер на групата и записва грижливо направените разходи. Той не е отбелязал датата, когато са пристигнали в Крайова, обаче от платените пари за квартира (151 1/2) се вижда, че са престояли известно време в града. Тука Левски получил 17 вероятно цванци, Петър Панталеев – 28, а Мишайков – 6. Пос. съч., стр. 614. На друга страница от своя бележник Ив. П. Х. Кършовски е озаглавил редица разходи със следната бележка: „Що сме потрошили (изхарчили, н. б.) от Крайова 1868. Апр. 18“ Очевидно, посочената дата означава времето, когато бившите легионери са напуснали Крайова.

От следния разход: „на 6-ма (шестима, н. б.) по цв. . . . 67.20“, направен по пътя за Букурещ, може да се предполага с известна вероятност, че за румънската столица са потеглили само шест души от групата. Кои са заминали и кои са останали, не е отбелязано. Вероятността, групата да

се е разделила още преди да пристигне в Крайова, е много малка. По-вероятно е това да е станало в Крайова, където троица от групата са останали може би с намерение да дойдат в Букурещ, след като обиколят някои и други от централните на емиграцията във Влашко. Обстоятелството, че в Крайова Левски, Петър Пантелеев и Мишайков взимат пари за лични разходи, не е достатъчно, за да приемем, че те са предполагаемите трима, които не са заминали на 18 април за Букурещ.

Не бихме се спирали толкова подробно върху тоя въпрос, ако той не представляваше известен интерес за уясняване намеренията на Апостола във Влашко. Вероятността да е отишъл в Букурещ е най-голяма, но все пак ние не знаем това с една неоспорвана положителност. Това, което знаем сигурно, е, че групата, която на 18 април напуска Крайова, на 27 с. м. е била вече в Букурещ, откъдето се обаждат с писмо на Пан. Хитов. Тука тя получава помощ от Христа Георгиев и от Райчо Попов от Плоещ. Броя и състава на групата, обаче, не знаем положително.

70. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 121.

71. Там, стр. 117.

72. Два набега на Левски от Влашко преди неговото апостолство в Ловеч. Известия на Българското историческо дружество, кн. 13. София, XIII (1933), стр. 158.

73. Там, стр. 160.

74. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 118. Версията, която предава Г. Димитров в „Княжество България“ ч. II. Пловдив, 1896, стр. 339, че след боледуването си Левски, придружен от Хр. Сяров, тръгнал от Крайова и през Пикет минал Дунава при Свищов с група градинари, водени от лясковчанина Моско Аврамов, не се подкрепя от никои данни.

75. Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 52–53.

76. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 668. Що се отнася до другото твърдение на Хитова, че като несполучил да отиде с Хаджи Димитър, Левски искал „да излезе приз зайчер, но не сполучи, защото ено чи немаше пари да снабди момчетата сас потребити имъ друго заштоту губеха намирисали у зайчер чи е и тои отъ бонтовниците“..., то не се потвърждава от самия Апостол. По тоя повод последният, изрично бележи, че проповядвал на зайчарските българи „да умиратъ за Българщината си чи имъ е Отечество“ и им показал „по кой начинъ да са зематъ на

оржжіе, и какъ да приминатъ границата“ (пос. съч., стр. 23), а не че сам е подготвял чета, за да мине с нея границата при Зайчар.

77. И Георги Димитров не отминава тоя въпрос и бележи, че тъй като Левски „бил болен цялото лято, той не взел участие в Хаджи Димитровата чета“. Княжество България, ч. II. Пловдив, 1896, стр. 331. А Любомир Дойчев, като отхвърля твърдението на ония автори, които приемат, че все пак боледуването на Левски е оказало известно влияние върху решението му да не участвува в похода на двамата войводи, бележи: „Това абсолютно не отговаря на действителността. За неучастието на Левски във въпросните чети има съвсем друга причина, която ние можахме да установим и за която на друго място ще говорим“. – Левски в светлина. София, 1943, стр. 33. До края на книгата си, обаче, споменатият автор не се спира върху подигнатия въпрос и неговото съобщение остава само едно загатване.

78. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 117.

79. Там. Към това пребиваване на Апостола в Румъния датира и приписваната му статия до в. „Народност“. Въпросната статия – дописка има полемичен характер и се отнася до следните три въпроса: 1. Авторът ѝ се очудва, че има българи, които поддържат преподаването в сръбските училища схващане, че българите „сж отъ татарско колѣно, потомци на Чингисхановы“; 2. Авторът иронично възразява на атакуваното от него гледище, че за „достигваніе свободж-тж“ трябва да се работи явно. В такъв случай, според ироничната бележка на автора, би трябвало „въ бѣлзъ день“ да се пренася оръжие с параходите на австрийската компания и да се разтоварва пак „явно въ бѣлзъ день“ на турските скели, „да (се) заплати приличното мито на турското правителство послѣ Българи-те да си подѣлятъ оръжие-то и да излѣзатъ въ Русенско-то полѣ и да направятъ едно добро военно упражненіе съ иглени-ты пушки и съ вити-ты топове, па тагава да станатъ да изгонятъ турцы-ты, и тогава България ще стане държава свободна и независима?!?! Наистина“, заключава авторът на статията, „това бы было твѣрдѣ лѣсно станало, но по напрѣдъ рѣчена-та дописка нѣка бжде добра и да свѣрже всички-ты турцы, па не само турцы-ты, но и Нѣмци-ты; зашто въ настояще врѣме Нѣмцити сж по-турци и отъ самы-ты турцы“. 3. Последният въпрос се отнася до богатите българи. Тия от тях, които са помагали на народ

ното дело, заслужават почит. Те ще служат на народа си и занаят. Но по-голяма част не са проявили родолюбие. Делото има нужда не толкова от парите на богатите, колкото от тяхното „живо участие и искрено работане“. Защото „пары народа дава, както е и давалъ, само покажимо, че истинно работишъ за негово-то добро, а не за своя джобъ и за чуждо добро“. Д. Т. Страшимиров, В. Левски. т. I, извори. София, 1929, стр. 10–12. Оригиналът се пази в АНБ, II В, п. 22, инв. № 2174. Авторът не се е подписал с цялото си име, а само с буквата Л. и някаква завъртулка към нея.

Д. Т. Страшимиров пръв приписа тая статия на Левски. Това негово схващане, което той не мотивира, се възприе от Иван Орманджиев (Васил Левски. София, 1937, стр. 13) и от Ст. Каракостов (Васил Левски – писма, статии, песни. София, 1941, стр. 186), според когото „ръкописът, стилът, правописът и всичко останало ярко показва, че е на Левски“. Ал. Бурмов обаче отрича авторството на Левски върху тая статия. Той предполага, че тя е писана от някой гюргевски интелегент и като най-вероятен неин автор сочи Божидар Запрянов, сподвижник на Тайния централен комитет, учител в Гюргево и редовен сътрудник на „Народност“. – Поправки и добавки към издадените на Д. Т. Страшимиров документи за Васил Левски. Сп. „Българска мисъл“, XIII (1938), кн. 7–8, стр. 9–10 по отпечатъка.

Съображенията на Бурмов са от фактично и формално естество. Фактическите му съображения са две: Тъй като статията е писана в Гюргево на 1 юни 1868 год., а Бурмов, както знаем, приема, че към това време Апостолът боледува в Бялград, споменатият изследовател твърди, че Левски не е могъл да бъде на 1 юни в Гюргево и, следователно, въпросната статия не е негова. Несъстоятелността на това схващане изтъкнахме своевременно, за да не се спираме сега върху него. Както видяхме, не само до към 1 юни, около която дата Христо Иванов и другарите му бяха арестувани в Зайчар, но и до към средата на месеца Левски се намира във Влашко, където напразно очаква своите другари от легията. За Сърбия той тръгва след около две седмици и по пътя се разминава с Христо Иванов, който към това време е освободен от затвора.

Второто съображение на Бурмов е реално и правдиво. От бележката в края на статията: „Народност и днес не дойде!“ Бурмов заключава, че авторът на статията е бил на

постоянно местожителство в Гюргево, откъдето е подържал връзки с Иван Касабов и където е получавал вестниците си, което в никой случай не може да се твърди за Апостола.

Правдиви са и чисто формалните съображения, които Бурмов изтъква: 1. Почеркът на статията прилича в някои отношения на почерка на Левски, но има букви, които в никакъв случай не се сходат; 2. Писмото е написано с издържан от край до край правопис, гладко и грамотно. Третото му съображение, че Апостолът се подписва Львски, а не Левски, е без значение, защото авторът ѝ не се е подписал с цялото си име, а Д. Т. Страшимиров, предполагайки, че под тоя инициал се крие самият Апостол, е предал цялото му име.

Към правдиво посочените съображения от Бурмов ние ще прибавим още три, които на свой ред идат да подкрепят твърдението, че Левски не е автор на въпросната статия: 1. В статията членните форми са присъединени към думите посредством чертица, докато Левски навсякъде ги слива с думите; 2. Срещат се думи, които не намираме в речника на Левски: партия, каприци и др. 3. Авторът на статията се издава като редовен сътрудник на вестника (в. „Народност“ се срещат на няколко пъти дописки от някой си Льв), което не можем да твърдим за Левски.

В заключение ще кажем, че Апостолът не би прибавил нещо повече към делото си, дори да беше автор на въпросната статия.

80. Александър Бурмов, Васил Левски в началната история на БЦРК Сп. „Родина“, I (1938), кн 1, стр. 145.

ГЛАВА ОСМА

ПО НОВ ПЪТ

1. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски т. I, извори. София, 1929; стр. 473. Това писмо е от 1. I. 1871 год. и няма адресант. Страшимиров го е поставил в отдела „Кореспонденция между съвременници“, но всъщност то има всичките особености на Апостоловия език и стил и е първообраз на неговите заплашителни писма.

2. Ал. Бурмов, Васил Левски в началната история на Българския централен революционен комитет. Сп. „Родина“, (1938) кн. 1, стр. 135.

3. Там.
4. Там, стр. 137.
5. Там, стр. 141.
6. Там.
7. Там.
8. Там.
9. Там.
10. Там.
11. Там, стр. 142.
12. Там.
13. Пътят на Левски. Сп. „Отец Паисий“, X (1937), кн. 3, стр. 93.

14. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 23.

15. Четата преминава Дунава на 5 юли през нощта, а на 20 с. м. завършва своята епопея на Бузлуджа, но вестта за нейните подвизи се разнася от уста на уста и дълго още се вярва, че двамата войводи са живи и воюват из Балкана. Христо Георгиев пише на Найдено Геров писмо от 28. VII. 1868 год. и между другото му съобщава, че според известията „сокрушили млогу турчуляк що сж приближилъ при тѣхъ и чи тѣя владѣятъ Балканѣтъ“. Архив на Найдено Геров, т. I. София, 1911, стр. 284.

Гр. Д. Начович известява алегорично П. Хитов с писмо от 4. IX. 1868 год. да изпраща „стока“ (чети, н. б.), защото той вярва, „чи имало много стока около Сливенъ, Габрово и проч(ие), както го вярватъ тука сички-ти. Азъ се надявамъ да сте сж научили ви до сега точно за тазъ работа и чи ще ся владате както го разсждите да е по-добро, и ся надявамъ да оставите за великъ-денъ да режите зелки-ти защото тогисъ мисирки-тѣ сж сладки съ армея“. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 415.

Седем дена по-късно Христо Марков съобщава на Панайота, че „неколко младежи отъ внутира искатъ да покажатъ вестіата изъ Бѣлгаріа какво Стефанъ В. Тулчалиа е живъ и са слави у Балкана“. Пос. съч., стр. 417.

Т. Ковачов в писмо вече от 25. II. 1869 год. предава на Хитова слухове, достигнали до Турно Магурели, според които Хаджи Димитър с 1000 души още се държал в Рилския манастир: „Млади и стари зели участіе заради цель-тъ нѣ“. Пос. съч., стр. 430. На 9 май 1869 год. Т. Ковачов съобщава, че „на сливенскіа пѣтъ за Елена, селото Дреновецъ, на Гергеовъ день сутренѣ-тѣ като биле народа въ църква

за литургия, дошле отъ х. Димитрови те момцы 12 души вооружени добре, като оставатъ 6-мина на вратата, и 6-на отиватъ тж целуватъ икони те. Миросва ги свещеника, и дава анафура, споредъ обичаѣа; излизатъ и влизатъ други те 6-на сжщо и тѣ си направжтъ обичаѣа??? Като сж свършила света-та литургия разговорили сж съ народа, и изскали за да явнжтъ на Субаша тж, но субаша казалъ на народа, че нема заповедъ да гони такива хора, нито да ги пита отъ гдѣ идатъ и за какво ходатъ; при това казва на народа да имъ кажатъ че го не намѣрили; и ако искатъ ядене, петіе да им даджтъ но пари да не искатъ; сядатъ въ двора на църквата съ по-първи те отъ народа, ядатъ, пиватъ добре, и сж отъ теглятъ за работж-тж си въ планинж-тж???“ Пос. съч., стр. 437.

Две години по-късно в дописка до в. „Свобода“, I, бр. 10 от 8. I. 1870 год. под заглавие „Хаджи Димитъръ е живъ!“ българин от Ямбол описва надълго подвизите на легендарния герой.

16. Ал. Бурмов, Васил Левски в началната история на БЦРК. Сп. „Родина“, I (1938), кн. 1, стр. 145.

17. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски т. I, извори. София, 1929, стр. 23.

18. Там, стр. 416.

19. С тия преследвания румънското правителство се оправдаваше от една страна пред турците поради обстоятелството, че бе допуснало четата на двамата войводи да мине Дунава, а от друга страна задоволяваше Русия, която чрез своя консул в Букурещ, Офенберг, поиска от Румъния да не допуска в бъдеще минаването на подобни чети, които пречеха на нейните големи строежи на Балкана. Ще отбележим, че и старите от Добродетелната дружина бяха против минаването на чети. По тоя случай Христо Георгиев пише на Найден Геров: „Предприятіето това станж совсемъ безъ наше знаніе, билъ аку питате бѣхме и противни къкто нѣя тѣй и Б. нѣ нямаше кой да слуша“. Из архива на Найден Геров, кн. I. София, 1911, стр. 284.

Пред самите преследвани румъните се оправдаваха, разбира се, по-другояче. „А нѣе Други що сме остали овдѣ“, пишат на 16. VI. 1868 год. група момци, които не са могли да заминат с четата на Х. Димитра и Ст. Караджа, до П. Хитова, „направиха ни ачи сме били всички сосъ тѣбѣя и Филип шпиони подкупници отъ сѣрбското правитѣлство и ни

направиха които останаха отъ х. Димитрова та страна накраха да ни запираатъ ката день по комисии“. Момчетата се чувствуватъ зле и искатъ съветъ и помощ отъ своя бивш войвода: „Но сега ви се молимъ да ни явите каква рабута да рабутимъ защо нѣмаме никаква помощъ отъ нийде, тука ли да стоимъ или тамо при тѣбя да ни са отговоритъ по скоро защо са намѣрваме днѣсь въ Букурещъ до тридесетъ души но като глѣдатъ ачѣ такава рабутата зафатиха да се отъ чаиватъ, но молимъ да ни са отговоритъ ако има нѣкоя народна цѣль да са рабуты пратетини отговоръ за да додѣме или за разноски да ни спомогнатъ...“ Д. Т. Страшими-ров, пос. съч., стр. 413.

Същите момци известяватъ Панайога в това си писмо и за положението на Филип Тотя: „Да знаешъ какъ диратъ отъ Правителството Филипъ, за да не замине...“ Румъните успяватъ обаче да заловятъ Тотя и го държатъ под арестъ пет месеца. „Ази стоаихъ 5 месеца заприанъ“, пише същиятъ на Хитова отъ Александрия на 16. I. 1869 год. „Днесъ като са испълни определеното време на Ареста ми, и споредъ тѣхната политика ме освободиха, и ми казаха да живеа тука и да ни се отхвърлемъ никога отъ техъ...“ Пос. съч., стр. 425.

Някои избягватъ в Русия: „Днѣсь, известява Ив. П. Х. Кършовски своя войвода, „пристигнахъ съ рускія паропловъ изъ Одесса, гдѣто бѣхъ отишълъ кога-то ни лувяха въ Влашко, и бѣхъ единъ цѣль мѣсяцъ“. Пос. съч., стр. 413.

20. Ал. Бурмов, Васил Левски в началната история на БЦРК. Сп. „Родина“, I (1938), кн. 1, стр. 147.

21. Христо Ботев, неизвестни произведения. София, 1924, стр. 7.

22. Ал. Бурмов, пос. съч., стр. 147.

23. Там.

24. В. „Народност“, Букурещ, II, бр. 10 от 26. I. 1869 год.

25. Там. Михаил Димитров пръв изтъкна значението на тази телеграма и пръв осветли подробно и критично разкола всред българската емиграция в Румъния през 1869 год. в книгата си „Христо Ботев, неизвестни произведения“. София, 1924, стр. 6–21. Д-р Хр. Гандев обяснява постѣпката на старите като внушение на руското правителство, което за да не събуди подозрението на европейските сили „относно миролюбивите си намерения спрямо Турция, внушава на послушната „Българска добродетелна дружина“ в Букурещ да

подаде прошение (мемоар) до Парижката конференция за разрешаване на българския национален и държавен въпрос пак на дуалистична почва, което означавало, че още има нужда от никакви териториални промени в турската империя и че на Балканите не предстои никакъв смут“. Васил Левски – политически идеи и революционна дейност. София, 1946, стр. 38.

Позицията на старите даде повод по-късно на младите да подчертаят в известното свое писмо до Мацини демократичното състояние на българския народ поради изчезването на дворянството и висшето духовенство:

„Ne doutez point dans le démocratisme des Bulgares. Il n'y a rien à douter, puisque si les Turcs ne nous ont pas rendu d'autres services, ils nous ont rendus tous égaux et cela nous facilitera beaucoup l'oeuvre. Il n'y a chez nous ni aristocratie, ni domination de la prêtraille, excepté les prêtres Grecs avec leur patriarche de Constantinople, à qui nous avons déclaré la guerre depuis quinze années, et que nous avons été heureux à rendre la plus populaire pour notre nation, qui a obtenu des succès satisfaisants, sur toute la ligne“. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 442–443.

26. В. „Народност“, Букурещ, I, бр. 20 от 3. III. 1868 год.

27. Български читалища преди освобождението. София, 1930, стр. 159.

Посоченото по-горе писмо до Мацини от 16. VII. 1869 год. младите изпращат от името на „La société Amour Fraternelle“.

28. Ал Бурмов, пос. изсл., стр. 147.

29. В. „Народност“, Букурещ, I, бр. 29 и 30 от май 1868 год. Ал. Бурмов пръв изтъкна значението на тая статия, която анализира подробно в многократно посоченото му досега изследване „Васил Левски в началната история на БЦРК.“ Сп. „Родина“, I (1938), кн. 1, стр. 147–148.

30. АНБ, II А., п. 55, инв. № 7372, Захарий Стоянов има пред вид образуването на Българското общество, когато пише, че „останалите в Букурещ младежи (т. е. които не са взели участие в Добродетелната дружина, н. б.) съставили нещо като революционен комитет, свърталището на който било читалището „Братска любов“. Записки по българските въстания. София, 1940, стр. 67.

31. Хаджи Димитровата чета и „Българското общество“ в Букурещ. Сп. „Отец Паисий“, X (1937), кн. 1, стр. 29.

32. АНБ, п. 102, инв. № 16.

33. Ал. Бурмов, Васил Левски в началната история на БЦРК. Сп. „Родина“, I (1938), кн. 1, стр. 148.

34. Велексин, за да се върне в Браила, получава парична помощ от Обществото. Вж. АНБ, II А, п. 55, инв. № 7281. Като редактор на „Народност“ за нуждите на вестника Иван Касабов получава на 18. VII. 1868 год. 200 австрийски жълтици, а на 24. VIII с. г. – 10 наполеона; има запазена една разписка за 81/2 минца, дадени на печатаря на „Народност“. АНБ, II А, п. 55, инв. № 7280, 7282 и 7285.

35. Васил Левски в началната история на БЦРК. Сп. „Родина“, I (1938), кн. 1, стр. 148–149.

Идейният кипеж всред кръга на младите личи твърде красноречиво и от споменатото вече писмо до Мацини от 16. VII. 1869 год., в което авторите на тоя документ по тактически съображения примиряват дуализма с републиканизма: „Nous nous avons mis dès à présent à franchir les limites étroites du mémoare de 1867 et à propager le républicanisme, tandis que nous laisserons à nos frères transdanubiens à agir pour ce mémoire, puisqu'il faut savoir qu'ils ne peuvent autrement agir là que sous ce pretexte“. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски т. I, извори. София, 1929 стр. 442. Тая двойственост в политическата програма – чрез идеята за република да се спласи турското правителство, та да даде поне минимум свободи, които не отиват по-далеч от дуалистичната монархия, не може обаче да се обясни само с тактически съображения. Тя говори и за идейната раздробеност всред кръга на младите: компромисът очевидно цели да примири противоположни схващания, между които идеята за република не се е радвала на голяма популярност. Вж. по тоя въпрос и д-р Хр. Гандев, Васил Левски – политически идеи и революционна дейност, София, 1946, стр. 47.

Трябва да припомним, че въпросното писмо до Мицини младите изпратиха след завръщането на Теофан Райнов и по повод посещението, което той прави на италианския революционер: „Notre camarade Raïnoff est de retour de son excursion qu'il a faite dans le monde libéral; il nous a surpris très agréablement par le récit de la réception que vous lui avez faites et par les bons conseils que vous lui avez donnés dans notre cause“. Пос. съч., стр. 442. Евгений Волков до-

пуска, че Т. Райнов се е срещал два пъти с Мацини: първата среща, според него, се е състояла в Цюрих в началото на август 1869 год. – Христо Ботев. Сб. на Българската академия на науките, кн. XV. София, 1921, стр. 106. За посещението на Мацини в Цюрих споменава, както ще видим след малко, и сам Т. Райнов в едно свое писмо от Женева. Това писмо обаче е от 16 юни 1869 год. Следователно, тая среща, ако действително се е състояла, не е могла да бъде през август, както твърди Ев. Волков. Още по-вече, че от писмото на младите до Мацини от 16. VII. 1869 год. се вижда, че по това време Райнов се е бил вече завърнал от от обиколката си из Европа. В случая имаме едно недоразумение, произхождащо от едностранчиво вникване в датите. Времето между двете писма на Т. Райнов и на младите до Мацини е по-малко от месец, защото младите не ще са писали веднага след завръщането на Райнова, но дори и да приемем, че са писали, времето между двете писма не е повече от един месец: 16. VI. – 16. VII. Марко Балабанов, който придружава Райнова, изрично твърди, че посещението е станало в Лондон и че Мацини заявил в началото, че за пръв път има среща с българи. По всяка вероятност, когато Райнов е писал, че заминава за Цюрих, за да се срещне с Мацини, той не е предполагал, че няма да го намери в тоя град. Това съобщение на Райнова е заблудило Ел. Волков да твърди, че той два пъти е ходил при Мацини.

Тъй като в Цюрих не можал да се срещне с Мацини, Т. Райнов заминава за Париж, откъдето заедно с Марко Балабанов отиват в Лондон и тука вече посещават италианския революционер през втората половина на юни или най-късно в началото на юли, а не през първата половина на септември, както погрешно съобщава Марко Балабанов. Впрочем, още Ст. Заимов съобщава, че в „Женева Т. Райнов седенкувал цяла седмица у Бакунинъ“, и че последният „му дал препоръчително писмо до Мацини и Гарибалди, живущи тогава в Лондон“. Миналото, етюди върху „Записките“ на Зах. Стоянов. София, 1895, стр. 37.

Марко Балабанов описва живо и увлекателно срещата с италианския патриот.

„Мацини не беше само идолът на революционна Италия, той беше един вид папа на всички революционери в цяла Европа, беше техен велик жрец. На него гледаха като на един признат революционен оракул“. Пратениците на бъл-

гарските патриоти идват на поклонение при всепризнатия оракул; за да се поразговорят с него и да поискат съветите му за начина, по който би трябвало да действуват българите, за да се отърват от това иго“.

Мацини посреща сърдечно българската делегация и още в началото заявява на пратениците, че борбата на българския народ е „борба благородна и похвална и че тя заслужава насърчаване от страна на всички ратници за човешката свобода“. Съветите, които големият революционер дава на българските пратеници, допадаха до най-голяма степен на освободителното движение, чиито дейци вече и сами се бяха убедили в необходимостта да се следва посоченият им път. Преди всичко великият италиански патриот смята, че българите трябва да бъдат напълно подготвени за борбата, която водят. Но ако все още не са подготвени, те не трябва да се откажат от борбата. „Преди всичко трябва да работите да се пробуди колкото може повече народът ви и да се разпространи в по-големи размери революционният дух не само по градовете, но и по селата, ако е възможно чрез тайни апостоли и проповеди. Трябва от друга страна да измислите средства, чрез които да стават по-малки или по-големи събрания, под един или друг предлог, в които събираните да се запознаят един друг, а така да могат да разделят и мислите си за общи интереси. Едно от тия средства е и съставянето разни дружества, научни и други, каквито са между друго най-вече стрелческите дружества, тъй много разпространени в Швейцария“. По-нататък Мацини посъветвал българите да се сдобият със сериозен печат, „който да подигне самоуважението на народа“, и да се стремят да бъдат добре със своите съседи – освободени народи, защото „Турция черпи сила в разделението на народите, които живеят в нея“. – При Мацини. Сп. „Летописи“, I (1900), кн. 10, стр. 190–195.

От съветите на Мацини, тъй както ги предава М. Балабанов, се добива впечатление, че големият италиански патриот е препоръчал идеята за балканска федерация не само като крайна цел на борбата за свобода, но и като необходима предпоставка за нейния успех. По тоя случай обаче Кр. Раковски, след като проследява развитието на идеята за балканска конфедерация в миналото и отбелязва като характерна за всички проекти за балкански съюзи, „че те са били насочени против турското владичество и въобще против турците“, подчертава като „едно изключение опитването, станало в 1869

или 1870 год. в Лондон от Мацини да сближи турци и българи: първите, представлявани от няколко турски политически емигранти, а вторите от Т. Райнов, когото придружавал и М. Балабанов. Мацини“, продължава Кр. Раковски, „мечтаял за федерация на източните народи, на която е посветил и един от своите манифести, пълен с мистична любов към човечеството, която отличава всички произведения на знаменития италиански републиканец“. Балканската конфедерация в миналото. В. „Напред“, I, бр. 114 от 11. X. 1911 год.

На край ще предадем изцяло и писмото на Теофан Райнов, което споменахме във връзка с датата на посещението при Мацини. То е един твърде интересен документ за отношенията на известни среди от младите с представителите на революционното движение в Европа.

Любезни Касабовъ!

въ Букурещъ.

Женева, 16 Юнія 1869.

Не ти разправямъ кждѣ сме сж лутали до сега. Знай само че вчера пристигнахме тука и сж намѣрихме съ Герцена и Бакунина до първиятъ ни бѣше препоръчалъ Каравеловъ и ся приехме съ голѣма радостъ отъ тѣхъ. Тѣй ни препоръчахъ на единъ мацинистъ Булевскы, който днесъ писа на Мацини гдѣ може да ны приемне за да отидемъ тамъ, отговоръ ся очаква по телеграфътъ утрѣ. Забѣлежително е, че никой непознава Богдановичъ что е за човѣкъ. Булевскы ни каза, че преди двѣ години былъ въ тѣхна служба, нъ отъ тогава вече нето го е виждалъ нето знае что работи. Отъ сжщыйтъ Мацини щемъ ся научимъ най на вѣрно, за това повъздържете сношеніята съ Якимчикъ до гдѣ съ второ ви пиша.

Бакунинъ има особно благодареніе дѣто сме дошли и ни ся обѣщава да ни настави на всичко и да ни пристои. Той много голѣмы работы ни ся обѣщава. Най-голѣмото е, че той иска мутлакъ да отидемъ в Парисъ и ни ся обѣщава защитата Напалеонова, той „посредствено“ ще ни препоръчи.

Нашитѣ кечала (начала? н. б.) много му ся аресватъ. Тозъ частъ ни покани да отидемъ на чай при него.

Много здраве до Каравелова не само отъ мене, нъ особно отъ Бакунинъ, той иска да му пише Каравеловъ, нъ преди да ви кажъ адресътъ, по когото щете му адресирате писмата, не му пишете! Да провождате „Народность“ до Михаилъ Бакунинъ чие ... и проче адресанта до Лудвигъ

Булевски чие ... и до М. Герценъ чие. . . До Бакунинъ да проводите, нѣколко газети отъ оныя что иматъ противъ нотабилитѣ и нѣколко Мемоари отъ 1867.

Куражъ Касабовъ, надѣя ся голѣми работи да завършимъ само търпеніе! Приятель Иванче, Настоящето да проводите въ Гюргево като прочете, приключенитѣ ви провождамъ (някакви брошурки отпечатани) по желаніето на Бакунинъ; приключвамъ ти и едно писмо до Каравелова да му го предадешъ кога дойде. Утрѣ отивамъ за Zürich при Мацини“. П. С. Кършовски, Из миналото. Документи по политическото ни възраждане, кн. I. Елена, 1927, стр. 11.

Теофан Райнов, син на Райно Попович, е роден в Карлово през януари 1837 год. След като свършва взаимното училище и бащината си школа, той отива в Пловдив, за да продължи учението си при Найден Геров. През 1855 година Райнов постъпва на работа в кантората на Братя Гешови в Цариград. По-късно вуйчо му Христо Д. Гешов го взема при себе си във Виена, гдето младият Теофан следва търговия, а през свободното си време работи в кантората на своя роднина. През 1860 година вуйчо му умира, и Теофан остава сам да управлява търговската къща. Три години по-късно Райнов се оженва за Елисавета Т. Манова от Казанлък, възпитаница на френския колеж в Цариград. Семейното щастие на Райнова не траяло дълго: през 1865 год., след раждането на едничкия му син, жена му умира и той остава вдовец до края на живота си (18. IX. 1910 год.).

Обществената си дейност започва от 1862 год.: той поддържа връзката на виенските българи с Раковски, комуто изпраща 1500 минца за организиране на легията. Според някои твърдения, които днес не могат да се проверят, същата година Райнов взел участие и в похода на Гарибалди срещу Неаполитанското кралство. През 1864 год. фирмата Гешов – Райнов поради стеснение на търговските операции фалирала. Обвинен в умишлен фалит, Райнов бил задържан от властите във Виена. Благодарение обаче на майка му, която дошла в австрийската столица и се явила при самия император, той бил освободен.

Райнов напуснал Виена и се установил в Пловдив, а малко по-късно – в Цариград. По това време министърът на външните работи Али паша организирал шпионска служба всред българите и българската емиграция в чужбина. За шеф на службата бил назначен Шнайдер ефенди, син на евреина

Шнайдер, секретар на турското консулство във Виена. Първите органи на службата били избрани между немци, гърци, поляци и арменци. Четите от 1867–1868 год. обаче принудили шпионажа да потърси свои сътрудници и между самите българи. За тая цел Али паша поканил своя познат Манол ефенди. Последният се посъветвал със своите приятели Теофан Райнов и д-р Миркович. Тримата патриоти решили Манол ефенди да приеме службата, която да използват в борбата за свобода на своя народ. В първо време Манол ефенди получил 3000 лири. С тях той снабдил двамата си помощници, от които Райнов щял да действа в Румъния, а д-р Миркович – в Лом, загдето получил назначение за лекар. Патриотичната дейност на тоя „шпионски триумвират“ е добре известна, за да не се спираме върху нея. Ще отбележим само, че докато д-р Миркович полага усилия да подготви въстание в Ломско, Теофан Райнов подкрепя с парите, които получава от турското съкровище, младото българско освободително движение, което той предпазва в същото време от издевателствата на шпионажа.

През лятото на 1869 година Райнов, заедно с Райчо П. Гръблев, бе изпратен от страна на Тайния централен комитет в Западна Европа, за да се срещне с видните представители на революционната мисъл и вземе тяхното мнение и съвет върху българското, освободително движение. За срещите на Райнова с Бакунина и Мацини вече говорихме.

Българският отдел от шпионската служба на турското правителство обаче бил разтурен наскоро след завръщането на Райнова от Европа. Манол ефенди умрял, и потокът от средства пресъхнал. Освен това турците разкрили плановете за въстание на д-р Миркович, когото подложили на жестоки изтезания. Сам Райнов трябвало да търси спасение във Виена и Цюрих. Наскоро след станалите разкрития обаче умрял и самият създател на шпионската служба, Али паша, та Райнов, запознат добре с турските порядки, се завърнал в Румъния, а през есента на 1872 год. – в Турция, където бил назначен за главен управител на строящата се железопътна линия Пловдив – Саранбей. И при новото си положение, както се вижда от едно писмо на Апостола до Каравелова от 30. X. 1872 год., Райнов не изневерява на себе си и на своя народ. Заподозрян в противодържавна дейност през 1877 год., той избягва в Триест, а после в Букурещ, откъдето влиза в България, заедно с руските войски, зачислен

на служба при княз Черкаски. След освобождението Райнов изпълнява редица отговорни служби: околийски началник в Карлово, префект в Пловдив и др.

Спряхме се малко по-подробно върху живота на Т. Райнов, защото, както справедливо бележи Никола Славчев, комуто дължим единствения очерк върху заслужилия карловец, „малцина знаят за този голям идеалист, ентусиазиран борец, истински патриот и човек с крайно широко сърце“. Теофан Райнов като революционер и възрожденец. София, 1940, стр. 1.

36. В. Левски в началната история на БЦРК. Сп. „Родина“, I (1938), кн. 1, стр. 148–149. Впрочем трябва да отбележим, че по всяка вероятност пак Киро Тулешков, под инициал К., изниса още през 1877 год. в малко известния очерк „Стари и млади“ факта за помощта, която Левски е получил от Д. Ценович.

„Въ началото на 1869 год.“, четем в този очерк, „той (Левски), спомогнатъ отъ единъ родолюбивъ търговецъ отъ Букурещъ – Д. Ценовичъ, замина за въ Бжлгарія съ цѣль да организира бжлгарскиятъ народъ. Ще кажа само, че Левски дордето живѣеше въ Букурещъ, той проживѣ единъ твърде бѣденъ животъ. Много пжти той заявяваше горѣщо желание предъ богатите и старите да го спомогнатъ въ материално отношение и да предприеме тая мисия, но ни единъ отъ тие патриоти не обърна внимание на неговата просба. Както казахъ по-горѣ Д. Ценовичъ го снабди съ 30 турски лири и той съ това малко количество са впусна неустрашимо въ своята трудна мисия“. В. „Бжлгарски глас“, Болград, I, бр. 51 от 4. VI. 1877 год.

37. Посочения текст предадохме от личния препис на проф. Михаил Димитров, на чиито ценни услуги и приятелско съдействие сме разчитали не веднаж. Ръкописът на Тулешков се намира у наследниците му.

Киро Тулешков остави и няколко тетрадки със спомени, които се пазят в АНБ, II А, п. 101. В третата тетрадка от тия ръкописни спомени, която е озаглавена „Бжлгарски таенъ централенъ революционенъ комитетъ въ Букурещъ“, Тулешков предава в друга по-правдива редакция посочения спомен на Д. Ценович: „Единъ день Ценовичъ отишелъ въ читалището („Братска любовъ“, – н. б.) и тамъ намѣрилъ Василя Левски Дякона. Като бжлгари, посприказвали се. Левски почналъ да развива своята идея и планове предъ Ценовича, като

му казалъ, че съ чети да се минава отъ Румъния България никога да не чака своето освобождение, а трѣбвало вътрешна организация. И се впусналъ да обяснява своя планъ. Димитъръ Ценовичъ, като го слушалъ безъ да го прекъсва, най-после му казалъ: „Когато ти мислишъ така и си увѣренъ, че ще може по този начинъ да се успѣе, защо стоишъ тука и не отидешъ въ България и да приложишъ на дѣло своя планъ? Азъ съмъ напълно съгласенъ съ тебе, че само една вътрешна организация ще може да даде добъръ плодъ. Четитѣ, и азъ съмъ съгласенъ съ тебе, че не могатъ да направятъ друго нищо, освенъ една протестация и да се покажемъ от време на време, че и ние българите съществуваме като народъ. Друга полза отъ четите не може да се очаква. Защо седишъ и не отидешъ въ България?“ „Нѣмамъ пари, господинъ Ценовичъ, а безъ пари нищо не може на този свѣтъ“. „Колко пари ще ти трѣбватъ въ начало?“ го попиталъ Ценовичъ. „Малко“, билъ отговорътъ на великия апостолъ, „стигатъ ми тридесетъ турски лири“. Ценовичъ го погледналъ и му се изсмѣлъ, като повторилъ: „Тридесетъ лири – какво ще правишъ съ толкова малко пари? „Азъ нѣма да отида ла подкупувамъ турскитѣ министри, та да се нуждая отъ много пари. Азъ имамъ нужда отъ пари колкото да мога да пропътувамъ отъ тука до нѣкои градове въ България и да се облѣка“.

Безъ да му мисли повече, повикалъ го въ кантората си и му дава тридесетъ турски лири. Левски му далъ единъ записъ за тѣзи пари, когото Димитъръ Ценовичъ и сега съхранява въ паметъ. Азъ не съмъ виждалъ този записъ“.

Въпросната тетрадка от спомените на Киро Тулешков бе обнародвана от Ал. Бурмов в сп. „Отец Паисий“, XIII (1940), кн. 1, стр. 23–33 и от Ст. Каракостов в книгата му „Васил Левски в спомените на съвременниците си“. София, 1940, стр. 33–42.

На 3. X. 1876 год. Киро Тулешков пише на Д. Ценовичъ: „Дордето бѣхъ въ Букурещъ, азъ ми се струва, че вие ми разказвахте да сте причината да пратите Дякона въ България и сте го снабдили съ пари, ако това е истина, моля ви явете ми колко пари сте му дали и отъ кой месецъ е записката, защото пиша биографията на Ботйова, че ще да помена тамо и Левски и вази“. АНБ, II А, п. 55, инв. № 7366.

Евгений Волков твърди, че Теофан Райнов, който през есента на 1868 година се озовава във Влашко, изпратен от

началника на тайната турска полиция Шнайдер ефенди със задача да организира шпионска мрежа сред българската емиграция в Румъния, се явил „съ крупными деньгами, немедленно вошелъ въ сношенія съ Вас. Левскимъ и Ив. Касабовымъ и, передавъ 200 лири первому изъ нихъ, крайно бедствовавшему въ это время съ Хр. Ботйовымъ въ Букарестъ, онъ послалъ его (Вас. Левскаго) съ агитаціонно-организаціонными цѣлями въ Болгарію“. Христо Ботевъ. Сб. на Българската академия на науките, кн. XV. София, 1921, стр. 93.

Излишно е да оборваме последната част на това твърдение. Що се отнася до средствата, дадени му от турската тайна полиция, спор нѣма, че Т. Райнов подкрепи с тях освободителното дело в един труден за него момент, но няма данни, които да подкрепят съобщението на Волкова, че за първата си обиколка Левски е получил от Райнова 200 лири.

Подробености върху случая с шпионската мисия читателят ще намери у Стоян Заимов, който, както личи, описва по непосредствените спомени на самия Теофан Райнов, тая интересна „шпионска“ афера в „Миналото, етюди върху „Записките“ на Зах. Стоянова“. София, 1895, стр. 35–42.

Димитър Ценович, чието име ще срещаме и по-нататък, е роден през 1837 год. в Свищов. Баща му Цено Минков Тумрукчията страдал често от турците. За да спаси сина си, той го прехвърлил скрито в Румъния. Димитър се установил в Букурещ и едва 18-годишен се заловил със сарафство, банкерство и комисионерство. В скоро време младият Ценович се издигнал като честен търговец и голям родолюбец. Той не жалел средствата си, за да подкрепя борците за свобода и взема дейно участие в ония почини за освобождението на България, които са се осланяли не на чужда помощ, а на собствените сили на народа. Както видяхме, той подкрепя материално и морално първите стъпки на Апостола, а на общото събрание в Букурещ бе избран за касиер на Централния комитет. След смъртта на Апостола Д. Ценович не пада духом и взема дейно участие в освободителното дело. Подир освобождението, разсипан материално, той проживява последните години от живота си твърде скромно като председател на опълченското дружество в България и адвокат в Русе. Почина на 31. X. 1915 год. Подробни сведения за живота на тоя заслужил българин читателят ще намери в книгата на Георги п. Христов, „Свищов в миналото“. Свищов,

1936, стр. 286–295. Любопитни подробности от живота на Ценовича изнася и Ив. Кр. Стойчев в една непубликувана своя статия, озаглавена „Димитър Ценович и неговото семейство“. Трябва да отбележим, че споменатият автор съхранява в подреден вид спомените на доведената дъщеря на Ценовича – Любича, които беше любезен да предостави заедно със споменатата си вече статия на наше разположение.

Трябва най-сетне да отбележим, че сведенията на Любомир Дойчев, според когото след освобождението Д. Ценович е бил народен представител в Учредителното събрание, секретар на дипломатическото ни агентство в Цариград и министър на външните работи (Левски в светлина. София, 1943, стр. 234) се отнасят в същност до Киряк Цанков, също така член на Централния комитет, а не до Димитър Ценович. Вж. Георги п. Христов, сп. съчинение, Стр. 297.

38. Ал. Бурмов, Васил Левски в началната история на БЦРК; Сп. „Родина“, I (1938), кн. 1, стр. 150.

39. Михаил Димитров, Спомени на дядо Димитър Паничков в „Христо Ботев, неизвестни произведения“. София, 1924, стр. 148.

40. Из архива на Найдено Геров, т. I. София, 1911, стр. 288.

41. Касае се за медицинското училище, в което Ботев постъпва около 13. VII. 1868 год. и скоро след това го напуска. Вж. „Из архива на Н. Геров“, т. I. София, 1911, п. 69, стр. 36.

42. Там, п. 80, стр. 41.

43. Там, стр. 289.

44. До същото заключение за времето на тяхната дружба идва и Евгений Волков: „то време – ноември и декември 1868 год. – повидимому и есть время сожителства Хр. Ботйова и Вас. Левскимъ“. Пос. съч., стр. 88. А К. Тулешков в ръкописната биография на Ботева бележи, че „цъла зима презъ 1868–1869 година прекара той (Ботев) въ тая вѣтърничова воденица и въ такова жалостно положение“. Из преписа на Михаил Димитров.

45. Зах. Стоянов, Христо Ботев, опит за биография, София, 1891, стр. 139.

46. Киро Тулешков ни уверява, че преди да се разделят, Ботев заклея „приятелътъ си, съ когото проживѣ цъла зима (!) въ вѣтърничовата воденица Василя Левски, че щомъ

са съберат нѣкои юнаци и поискатъ да минатъ Дунава съ цѣль за революция, то той да го извести“. Из ръкописната биография на Ботева.

47. Михаил Димитров, Христо Ботев – идеи, личност, творчество. София, 1919, стр. 159. Големият наш познавач на Ботева е вникнал проникновено в този период от живота на поета-революционер. Вж. пос. съч, стр. 153–162.

Като предполага, че Левски е могъл да изнесе известно идейно влияние от Ботева, Евгений Волков признава, че „это предположение слѣдуетъ принять съ оговоркой имѣя въ виду особо подавленное состояніе Христо Ботѣова въ то время, когда состоялись его встрѣча и совмѣстная жизнь съ В. Левскимъ въ Букарестѣ, глубокой осенью 1868 года“. Пос. съч., стр. 88.

На по-друго мнение по тоя въпрос е Георги Бакалов. След като установява, че „Ботев – повече по път умозрителен, теоретически, който се оформя под влиянието на идеологията на руския революционен демократизъм; Левски – по тежкия път на личния опит, на самоуката практика“ идват до идеята за национална революция, Г. Бакалов приема, че „различните пътища на двамата се сливат към момента на тяхната среща“. Бунт против Левски. Ботев и Левски. София, 1938, стр. 27. Вж. и статията на д-р К. Николов „За Васил Левски“. В. „Литературен глас“, XII, бр. 472 от 17. IV. 1940 год.

48. Вж. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски т. I, извори. София, 1929, стр. 182–285. По всяка вероятност Левски не преписал песента от печатния ѝ текст: той не е поставил заглавието, допуснал е неточности, направил е някои съкращения и не е започнал отначало, а от стиха

да ходимъ да са
скитаме
немили клѣти недраги...

Все пак, така както е записан, този текст стои най-близо до първата редакция на стихотворението, печатано във в. „Дума“, Букурещ, I, бр. 2 от 25. VI. 1871 год, под заглавие: „На прощаване в 1868“. Както е известно, Ботев е написал това стихотворение през 1868 год., когато се е готвел да мине Дунава с четата на дядо Жельо войвода. Вж. Михаил Димитров, Христо Ботев, пълно събрание на съчиненията, т. I. София, 1940, стр. 11.

Напоследък Ст. Каракостов, като приема, че „Левски е указал силно влияние върху личността на Ботева“, отива по-нататък и заключава смело, че „това влияние, безспорно, преминава и върху Ботйовото художествено творчество“. До това заключение го навеждат следните мисли: 1. Голямата любов на Ботева към Левски, изразена най-ярко в стихотворението му „Обесването на Левски“, където „последните два стиха са изповед направо от сърдцето“; 2. „Левски“, според споменатия автор, „сам е имал усет към стихотворна реч... към художествено творчество“. Потвърждение на тая си мисъл Каракостов вижда не само в автобиографичния разказ на Апостола, но и в другите няколко стиха, които Левски е записал в джебното си бележничко. Едни от тях Ст. Каракостов тълкува като мотив, върху който Левски е желаел „да се напише песен, с която да се въздействува над всички, които може да станат издайници“. А стиховете

Чуй мамо какъ затрѣбѣва тоиѣи гласъ
за кърѣвъ бой
Но вишній пак ни защищаѣа
Както прави всегда Той,

които намираме на стр. 28 в бележника, според Ст. Каракостов са мотив, „в който не липсва рима и стѣпка“ и върху които „Левски иска да се напише песен, с която да се приканят всички за борба“. – Влиял ли е Васил Левски върху творчеството на Ботева. В. „Литературен глас“, XII, бр. 478 от 29. V. 1940 год.

Предпоставките, от които излиза Ст. Каракостов, обаче не са достатѣчни, за да се обяснят тия „стихове“ като мотиви и поетични замисли, към които Апостолът е искал уж да насочи големия поет. Не по-малко вероятно е тия стихове да са откъси от популярни бѣлгарски песни от онова време. Левски, който е пеел тия песни, сигурно ги е знаел наизуст и затова не ги записѣа цели, а само началото им за подсеѣане. Така в първите записани в бележника си стихове Левски предаѣа съдържанието на познатата песен на Д. Чинтулов – Възпоменание. По-късно в книгата си „Васил Левски в спомените на съвременниците си. Васил Левски в очите на Ботева“. София, 1940, стр. 69, след като повтаря някои от горните си тѣрдения, Ст. Каракостов бележи, че посочените по-горе четири стиха „не бива да смятаме за популярни

песни на времето, каквито намираме в същото тевтерче на стр. 14–16. Наистина“, продължава нашият автор, „там намираме, началните стихове на Д. Чинтуловото стихотворение „Възпоменание“, но останалите три мотива за песни може да смятаме само по съдържание за популярни песни, които е пеел Левски. Ние сме наклонни да вярваме, че и те, както и тези на с. с. 27 и 28, са писани от самия Левски“. Мотивите: „Збогомъ мила кой знай дали щешма видишъ вѣче живъ (но драга нещешъ ма забрави ако падна асъ убить“ и „Салъ за тебъ мисла мамо и са готва за боя) предъ вразитъ рамо съ рамо въ кръвъ ще са облежъ“ имало по-голяма вероятност, според Каракостов, да „са слушани от други“. Обаче за мотива „Искамъ мамо да та вида и вси мили у дома но знамето ма не оставяж до кога ли ще мога до“ споменатият автор бележи: „Ние с положителност твърдим, че това е писано от Левски, когато е бил знаменосец“. Тая си положителност обаче, както и по-голяма част от другите си твърдения върху подигнатите въпроси, Каракостов мъчно би могъл да докаже. Изобщо, фактическият материал в това отношение, както вярно бележи Петър Динев, е „толкова оскъден, че не дава никакви по-положителни посочвания и не позволява обобщения“. Литературните интереси у В. Левски. Възпоменателна книга „Васил Левски“ 1837–1937. Пловдив, 1937, стр. 115.

49. Бунт против Левски. Ботев и Левски. София, 1938, стр. 30.

50. Захарий Стоянов, Христо Ботев, опит за биография. Русе, 1888, стр. 138.

51. Из ръкописната история на Христо Ботев. Препис на Михаил Димитров.

52. Там.

53. Няма данни, които биха подхранили предположението, че може би през това време (1868–1872) Левски и Ботев са кореспондирали помежду си. Наистина още Зах. Стоянов съобщи, че Ботев „разнасял по хъшове в Браила едно писмо“, обаче писмото, което предава, не отразява нито мисълта, нито стила на Апостола. Оригиналът на това писмо не се намери. Захарий Стоянов го предава в перифраза: „Българският народ е рая на султана. Той слуша мене, готов е секи час да дигне революция, но где оръжието му? Пари и пак пари! Който намери пари и въоръжи българския народ, той ще бъде най-големият патриот. Ето защо ти не-

дей спа, но намери злато във влашката и руска земя, по който начин можеш“. Христо Ботев, опит за биография. Русе, 1888, стр. 169. Мнозина, които гледат на това писмо като на един неоспорим документ, смятат, че Левски е подтиквал Ботев към революционен тероризъм, едно заблуждение, което Михаил Димитров разкри още в книгата си „Христо Ботев, идеи, личност, творчество“. София, 1919, стр. 76–78.

54. За мястото, което Апостолът заема в съзнанието на вдъхновения певец, съдим не само от двете редакции на стихотворението „Обесването на В. Левски“, но и от някои статии, в които Ботев брани светлото име на Апостола, жестоко напада поп Кръстья и съдиите, които го изпратиха на бесилото, или пък посочва историческата му роля в развитието на българското освободително движение. Не е в пряката ни задача да посочим тука тия интересни статии. Читателят ще намери извадки от тях в книгата на Ст. Караков „Васил Левски в спомените на съвременниците си. Васил Левски в очите на Ботева“. София, 1940, стр. 62–73. Не можем обаче да отменим заключението на проникновената оценка, която Ботев прави върху дейността на Апостола две години след смъртта му: „...Защото освен загинаването на най-добрите народни дейатели и освен многочислените скъпи и достойни за оплакване жертви, тука загина плодът и дейтелността на такива личности, които по своята активност и самоотверженост са апостоли редки на революцията не само в нашия народ, но и в другите много по-напреднали народи“. Михаил Димитров, Христо Ботев, пълно събрание съчиненията, т. III. София, 1940, стр. 271.

55. Д. Т. Страшимиров, В. Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 423. Тодор Ковачев е родом от Свищов. Неговите писма са най-надежните документи, от които черпим сведения за първите стъпки на Апостола в изграждането на революционната организация. Те са пропити с жив интерес към събитията и се отличават със своята краткост и фактичност. Голямото значение на тия писма обаче трябва да се търси преди всичко в положителното установяване датите на Апостоловото отиване и завръщане от България. След освобождението Т. Ковачов бе чиновник в София, където сам тури край на живота си. Вж. Д. Т. Страшимиров, Архив на възраждането, т. I. София, 1908, стр. 319 и в пос. съч., стр. 424.

Считаме за уместно да отбележим, че отсега нататък Турно Магурели става изходен пункт на Апостола през не-

говите обиколки из България. Това малко румънско пристанище бе най-сигурната му врата за влизане в България и преминаване във Влашко. „От канарата Никополска“, бележи Ст. Заимов, „Турно Магурели изглежда като в панорама. Повечето от половината му жители са българановци, преселени в Румъния през размирните години 1828, 1848 и 1855. Надошлите тук българи-преселници от десния бряг на Дунава са повечето от Плевен, Тетевен, Ловеч, Троян и Севлиево...“ Васил Левски. София, 1895, стр. 45.

56. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 428. Писмото е от 13. II. 1868 год. За по-голяма яснота разменихме местата на първите две от посочените изречения: второто поставихме на първо място. Очакванията на Т. Ковачова да получи писмо от Левски не са се оправдали.

57. Пос. съч., стр. 426. Писмото е от Гюргево и е датирано на 28. I. 1869 год.

58. Там, стр. 427.

59. Два набега на В. Левски от Влашко преди неговото главно апостолство в Ловеч. Известия на Историческото дружество в София, кн. 13. София, 1933, стр. 161.

60. Диякон Васил Левски в Цариград през 1869 и 1871 год. Сп. „Духовна култура“, I (1920), кн. 3 и 4, стр. 230–234. Тия спомени впоследствие доктор Хр. Стамболски обнародва и в книгата си „Автобиография, дневници и спомени“, т. I (1852–1868). София, 1927, стр. 40–41. В заглавието на спомените, обнародвани в „Духовна култура“, види се от недоглеждане, погрешно е посочена 1870 вместо 1871 год., както е в изложението и в пълното издание на спомените му.

Спомените си от тая среща Стамболски завършва с впечатлението, което Левски произвел на присъстващите: „За Атанасаки Стояновичъ Левски бѣше единъ смѣлъ авантюристъ. За Кира Попова – единъ безогледенъ ратникъ за освобождението на отечеството си, за д-р Стамболски и Ив. Хр. Петровъ – единъ буенъ младежъ съ предубеждение въ сполуката на предприятіята си. И за Ст. Иличъ – единъ добъръ патриотъ“. Пос. сп., стр. 233–234.

61. С. Т. Борджанин, Иван Цанков Дочев. Сп. „Светлина“, XII (1904), кн. 12, стр. 6.

62. Сведения за мисията на Зеча ни дава и Ив. П. Х. Кършовски в едно свое писмо до П. Хитов от 25. III. 1870 год.

Писмото е отправено от Букурещ и разкрива последните опити на руския агент да се добере до някакви сведения във връзка с възложената му задача: „Тука е дошълъ Г-нъ Зечо Стефановичъ, черногорецъ; той е, що е былъ съ Лука Вукаловичъ, и що бѣше въ Цариградъ, и за когото ся говореше, че ся е потурчилъ. Негова милость е дошелъ да пита: има ли нѣщо да ся работи? и ако има – то той е готовъ да влѣзе въ наши-тъ народны прѣдпріятія – да воюва. Ни ся държиме къмъ него съвсѣмъ хладнокрѣвно, и не му даваме да узнае сжщность-та на работы-тъ ны... Той е взълъ отъ Одесса Ивана Цанкова телеграфчійчето (Тулченчето) и Бойка Нешова и ги завелъ въ Цариградъ. На Бойка далъ пари и го проводилъ да отиде въ Българія къмъ Сливенъ и по други мѣста, но той вмѣсто да отиде за опрѣдѣленитъ мѣста, дошълъ си въ Браила отъ Цариградъ. До колко е това истина ви по-добръ може да знаете отъ мене“... Д. Т. Страшимиров, В. Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 541–542.

63. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 27.

64. Затрудненията в определяне обектите от първата обиколка на Апостола се увеличават и от многото съвсем произволни твърдения. В това отношение рекорд държи Ст. Заимов. Според него Левски дошел за първи път в Търново на 15 април 1868 год., обиколил околията и престоял тука цял един месец! – Васил Левски. София, 1895, стр. 57. С други думи, излиза, че Апостолът е дошел в Търново далеч още преди да бе предприел своята обиколка из България, т. е. преди 11. XII. 1868 год. Тия погрешни и съвсем произволни твърдения на Заимова бяха възприети от мнозина. Вж. напр. П. Д. Крушев, Левски в Търново. В. „Янтра“, I, бр. 1 от 25. II. 1935 год.

65. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 429.

66. Според Г. Димитров в Пловдив имало нещо като кръжок, който развивал революционни идеи още от 1862 год. В кръжока влизали: Недко от Дряново, Петър С. Тананов, Кръстьо Иванов от Севлиево, общарят Петко от Панагюрище, френк терезията Стефан Попов, Христо Иванов и Георги Тилев. – Княжество България, т. II. Пловдив, 1896, стр. 332.

67. Не е изключено от Пловдив Апостолът да е взел направо пътя за Сливен. Д. Т. Страшимиров включва и София, като, види се, разчита съкращението Со. на София.

– Комитетското десетолетие. Сб. „България 1000 години“. София, 1930, стр. 882. По-вероятно е обаче да бъде Сопот, защото Апостолът през тая обиколка обхожда само Югоизточна България.

Според П. С. Кършовски, той е посетил и Елена. Изминалото на гр. Елена, кн. II. Елена, 1928, стр. 73. Ако това твърдение, основано на недоказуеми спомени на съвременници, е вярно, посещението на Елена ще трябва да се отнесе към 1869, а не към 1868 год., както съобщава Кършовски.

68. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 429.

69. Д. Т. Страшимиров, Комитетското десетолетие. Сб. „България 1000 години“. София, 1930, стр. 882. Покойният историк не мотивира това си схващане и сам признава, че „въпросът за зачатъка на новите организационни идеи у Левски не е тъй прост, както би изглеждал и не е още достатъчно проучен – колкото може да се желае“. Пос. изс., стр. 880.

70. Към историята на Ловчанския революционен комитет. Сб. „Ловеч и Ловчанско“, кн. VII. София, 1938, стр. 196.

71. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 430. И това съобщение на Т. Ковачова е от споменатото му вече писмо от 25. II. 1869 год.

72. Н. Кондарев, В отговор на Михаил Димитров (още за идеологията и дейността на В. Левски). Пловдив, 1942, стр. 39.

73. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 431. По това време Ив. Касабов не е бил в Букурещ, та Т. Ковачов добавя в същото писмо: „И Касабовъ замина отъ тука за го село и на скоро ще ми пише, като дойде и Левски да му видж кондратж, коя и каква ценж има орденда (?) купува ще ви явж подробно...“.

74. Ал. Бурмов, В. Левски в началната история на Българския централен революционен комитет. Сп. „Родина“, I (1938), кн. I, стр. 146. Бурмов дори скъсява срока за въстание до един месец, понеже писмото на Т. Ковачов е от 14. III. 1869 год. Това си схващане споменатият автор основава на едно не точно тълкуване писмото на Ковачова от 27. III. 1869 год. – П. Хитов не се готви да премине по същото време в България и то „във връзка с работата на

Левски“, а Т. Ковачов разчита на неговото съдействие и го подканя да вземе участие в общото дело: „доде до(й)де време-то за панаиря, на което ще дойда да се разговоря и контратимъ като остане 20 дена до панаира, за да можеш и ти да пристигнеш на определеното място, дето ще ми (сигурно – ти, н. б.) сж даде заповедъ. Но само да бждите онѧ, които ви знаяхъ за да не бждите сж променили, както казватъ нѣкой си??“ Д. Т. Страшимиров, пос. съч., № 379, стр. 432–433.

Приключвайки с тази забележка, обръщаме внимание на читателя, че докато в последното си писмо под невинното понятие „панаир“ Т. Ковачов има пред вид самото въстание, в писмото си от 14. III. той има пред вид подготовката и работата за въстание.

75. Из архива на Найден Геров, кн. I. София, 1911, стр. 292–293. Писмото е от 11. III. 1869 год.

76. Там, стр. 293.

77. Вж. в. „Народност“, Букурещ, I, бр. 37 от 18. VIII. 1868 год.

78. Никола Станев, Васил Левски. София, 1923, стр. 61. Все пак Никола Станев пръв изтъкна, че „Левски влязъл в Касабовата група със своите идеи и своите схващания като деец и поискал да работи“. Пак там, стр. 61.

79. Моите спомени от възраждането на България с революционни идеи. София, 1905, стр. 133. Това злополучно твърдение на Ив. Касабов, което той направи цели 36 години по-късно, продължава да предизвиква неоправдан интерес, без да допринася нещо ново за изясняване началния период от дейността на Апостола.

Михаил Димитров го смята „за плод на недобросъвестност“, като с основание се пита, защо в списъка на членовете на Тайния комитет, приложен в спомените на Касабова, никъде не сочи името на Левски и как е възможно той да бъде агент на организация, на която не е член. – Пътят на Васил Левски. Сп. „Отец Паисий“, X (1937), кн. 3, стр. 92.

Люб. Дойчев обаче взема твърдението на Касабова за чиста монета и самоуверено бележи: „Ние твърдим, че до основаването на втория Б. ц. р. комитет, начело с Л. Каравелов, в края на 1869 год. Левски е бил „агент“ на първия комитет“. Левски в светлина. София, 1943, стр. 18 и 345. В подкрепа на това си заключение споменатият автор привежда обстоятелството, че в бележките на Апостола се намира пре-

пис от клетвата на Тайния комитет и че Д. Т. Страшимиров бил отбелязал под линия: тоя „образец на клетвата е писан с ръката на Левски“, а оригиналът на тая клетва – „погрешно поставен в папката на Централния революционен комитет“. Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 212.

Няма спор, че авторството на тая клетва принадлежи на Тайния комитет и че Левски е познавал както устава, така и клетвата на Касабовия комитет и е използвал по-късно последната за нуждите на организацията. Това обстоятелство обаче с нищо не доказва, че Левски в началото на своята дейност е бил „агент“ на Тайния комитет. Той е могъл да се запознае с клетвата и по-късно, когато нуждите на движението са изтъкнали необходимостта от заклеване членовете на организацията. Що се отнася до бележката на Д. Т. Страшимиров, тя няма онова доказателствено значение, което ѝ се приписва. Покойният историк отрича най-решително въпросното твърдение на Касабова. Вж. „Комитетското десетолетие“. Сб. „България 1000 години“. София, 1930, стр. 883–884.

Най-сетне въпросното твърдение на Касабова бе използвано напоследък и от д-р Хр. Гандев, който в своя труд „Васил Левски – политически идеи и революционна дейност“, София, 1946, стр. 54 заключава: „Че Левски се е приобщил към групата на Касабова и Райнова, в това вече не може да има съмнение“. Споменатият труд представлява един задълбочен опит да се изяснят отношенията между Левски и Касабова на широка мациниска основа. Въпреки научната си обосновка обаче и този опит е несполучлив.

Застъпената от д-р Гандева теза се свежда към следните основни положения: 1. Ив. Касабов е „най-видният деец“ в кръга на младите и „играе особено значителна роля във всички революционни кроежи през 1868 и 1869 год.“ (стр. 9). В действителност тоя „най-виден“ по онова време деец, както се вижда от животописа му, е един политиканстващ карриерист, който има тънък усет за личните си интереси и много скоро завършва своята обществена дейност: издействувал си румънско поданство, той се установява още през 1870 год. адвокат на частна практика, за да прекара живота си, както сам се изразява, „в честен труд“. Пос. сп., стр. 134.

2. Касабов дотолкова се увлича в мацинизма, че „последният става чрез него фактор в политическия кипеж на

българската емиграция във Влашко и дава идейна насока на цяла група революционери“ (стр. 23), наречена „Млада България“. Че Мацини е упражнил известно краткотрайно влияние върху Касабова и малката група около него, това е факт. Че тая група се е опитала да се свърже с италианския патриот, е също така исторически факт. Но по-далеч тия факти не отиват. Сам д-р Гандев определя влиянието на Мацини като „временно“ и „повърхностно“ (стр. 98). И затова да се твърди, че мацинизмът чрез Касабова станал „фактор в политическия кипаж на българската емиграция и дава идейна насока на цяла група революционери“, е най-малко пресилено. Идейният кипаж сред младите във Влашко бе тъй разнолик и хаотичен, че дори Левски не можа да се наложи и осъществи необходимото и тъй много желано от него единство. Усилията на Касабова да оформи група на „Млада България“ срещат отпор още в самото начало и то от средите на младите, което се вижда от една дописка в браилския в. „Дунавска зора“ от 19. IV. 1869 год., както и от протеста на група браилчани, обнародван в същия вестник от 3. V. 1869 год. против самозваното наричане на в. „Народност“, орган на „Млада България“. „Усилията на Касабова“, признава сам д-р Гандев, „не са били посрещнати с разбиране от цялата революционна емиграция“ (стр. 41).⁸ Па и самата група около Касабова, доколкото може да става дума за група изобщо, не е представлявала нещо хомогенно: в нея, както д-р Гандев се изразява, „не е владеело пълно политическо единогласие“ (стр. 71). Ето защо и писмото до Мацини е било изпратено не от „Млада България“, която е свързвала много малко хора и чиято групировка е била оспорвана, не и от „Българското общество“ в Букурещ, а от читалище „Братска любов“. Прочее, Касабов не е бил в състояние да издигне влиянието на Мацини до положението на „фактор“, който да наложи определена „идейна насока“ в политическия живот на емиграцията.

3. Във Влашко от есента на 1868 год. до есента на 1869 год. Левски не само „се приобшил“ (стр. 54), но се и „свързал здраво с мацинската група на Касабова“ (стр. 71). Погрешната основа на тая теза лежи в схващането, че „за политическите и революционни идеи на Васил Левски може да се говори едва от онова време нататък, когато той се прехвърля окончателно във Влашко през есента на 1868 год.“ (Пос. съч., стр. 9). Идейното развитие на Левски обаче не

може да се схване правилно, ако бъде разкъсано по тоя произволен начин. Възприемем ли в случая тая погрешна теза на нашия историк, ще трябва да дойдем логически до заключението, че нереволуционерите Касабов и Райнов, както духовито се изрази в един разговор Михаил Димитров, са направили Левски революционер. Както проследихме в биографията, Апостолът следва свой самобитен път и неговото идейно формиране се определя изключително от историческото развитие на българското освободително движение. Апостолът минава през всички етапи на движението и зрее в процеса на самата борба и на историческата необходимост и последовност. А доколкото се е приобщил и свързал с отделни течения сред младите, говори най-добре самият той в писмото си до плоещките българи от 20. VI. 1871 год., за които подетата от Апостола работа в България е „гламаво захващане“, както и в писмото си до Ив. П. Хр. Кършовски от 12. VII. с. г., които писма цитирахме вече няколко пъти в биографията.

От младите, както видяхме, Левски се свързва с Каравелова, който обаче влиза по-късно в редовете на емиграцията във Влашко и който заедно с групата около него се приобщава към Апостола.

4. Като възприели „макар и повърхностно или временно до известна степен мацинизма“, Касабов и Райнов станали „проводници на мацинската пропаганда“ и чрез тях тя станала „достояние на Васил Левски“ (стр. 98). Той обаче не възприел „повърхностно“, нито „временно“ както своите учители мацинизма, а станал негов най-последователен привърженик. И докато малкият брой на нашите мацинисти бързо се стопил, Левски докрай останал на теория и на практика най-убеденият мацинист. Неговите основни идеи: за самостоятелността на българското революционно движение, за свобода и „чиста република“, за федериране на балканските славяни, както и за предопределението на човека да пази правата и свободата на своя народ, са заети от Мацини. Особеното „историческо значение на Левски“ лежи във факта, че като „възприел до голяма степен политическата програма на Мацини“, той я осъществил „практически“ (стр. 97).

Това, което се изтъква като заимствуване на идеи, в същност издава само една външна прилика, едно сходство. Тая прилика обаче не е изградена по пътя на едно идеологично въздействие, каквото Мацини почти не е могъл

да упражни върху Левски, а се дължи на сходната до известна степен историческа съдба на италианския и българския народ през 60-те години на миналия век, както отчасти и на известна духовна близост между Апостола и Мацини, което изтъква и сам д-р Хр. Гандев. Левски обаче не купува своите идеи от чуждо тържище и не се нуждае от повърхностното политиканско посредничество на Ив. Касабов. Самобитният му и монолитен дух не притежава нито една черта на епигон, който проповядва чужди идеи и служи на заимствувани схващания. Несъмнено, ехото на прогресивните идеи в Европа от това време е достигнало и до него, но той, както вече знаем, израствал в непосредствения опит, минавайки през всички фази от политическото развитие на своя народ и затова у него няма нищо книжно, чуждо, заучено. Дори идеята за република, в която биха могли да се допуснат следи от външна приемственост, е толкова негова, е така дълбоко срастнала с него, както идеята за свобода или идеята за пълна независимост на освободителното движение. Неговият пръв и последен учител е животът, неговата школа – борбата и делото, в които израства неговият необикновен разум и богат опит. „С редкия си природен ум, наблюдателност и революционен инстинкт (опитност)“, бележи проникновено Тодор Павлов, „Левски постави и реши правилно основните стратегически въпроси на нашата национална демократическа революция и със самия този факт създаде условията за правилно поставяне и решаване и на основните тактически въпроси на същата. Стратегията и тактиката, в същност, бяха органически слети в едно живо единство у Левски и трудно е да се отговори, стратегът Левски ли бе по-велик или тактикът и организаторът Левски. Той бе наистина един изключителен образец на революционното масово народно действие, на революционния народен ум и на революционния народен инстинкт“. Христо Ботев, Васил Левски, Светозар Маркович – речи и статии. София, 1946, стр. 146–147.

Вж. също така правдивата и мотивирана критика на Никола Кондарев върху книгата на д-р Хр. Гандев, поместена в сп. „Съвременник“, год. I (1946), кн. 13, стр. 778–782.

Но приключвайки повдигнатия въпрос, трябва да отбележим, че според нас въпросното твърдение на Касабова е схващано досега крайно буквално и невярно. Един по-внимателен анализ ще ни убеди, че едно такова схващане е по-

грешно в основата си и не изразява точно действителната мисъл на автора на спомените. Преди всичко трябва да отбележим, че основната тенденция на Касабова в неговите спомени е да изтъкне, че той е основоположникът на Тайния съзаклятен комитет и че този комитет слага началото на комитетската идея въобще и предначертава организираните революционни действия на българския народ за свобода, или както сам Касабов се изразява, въпросният комитет „вкорени в сърцата на българския народ един нов и неразрушим потик за въстаническите идеи и стремления“. Пос. сп., стр. 136.

Застанал на тази основа, Касабов схваща последвалите събития като подражание на неговия комитет, а новите дейци – като свои последователи. Той не познава от близко последните и не схваща различието в историческите събития, които настъпиха след него. И затова той ги отбелязва съвсем бегло, с по една фраза едва в края на спомените си. Ние ще проследим тия негови отбелязвания, за да дойдем по един естествен път до пасажа, в който говори за Левски. Щом Каравелов започнал да издава „Свобода“, Касабов спрял „Народност“. Каравелов започнал „да следва комитетските работи“, като нарекъл „своя комитет революционен“. И след като отбелязва, че Каравелов бил повечето „строг литературен мъж и превъзходен новелист“, отколкото революционер и че той самият бил комитета, Касабов заключава, че фактически „въстаническите действия следваха своя предначертан път, който бяха усвоили от по-предишни времена“. Пос. сп., стр. 132–133. Мисълта на мемоариста достига до пълна откровеност: събитията следвали пътя, който той бил вече предначертал. „Ботев“, продължава Касабов по-нататък, „се беше прилепил в началото при Каравелова, но по какви причини, не знам, те се бяха скарали и раздвоили един от друг. Така също и Васил Левски, дяконът, както го наричахме, тоже беше се прилепил при Каравелова, но и с него се беше скарал Каравелов.

Този Васил Левски в мое време беше най-верният наш агент, който ходеше из България и проповядваше въстанието. Той наистина беше единственият най-живий и най-способний агент, който разпространяваше пропагандата за тайните съзаклети български комитети из България, лично с живо слово и дело, а особено из Софийско, Плевенско, Ловечко и други места. Той беше рядък дух, със смел кураж, примерно действие и самоотрицание; Бог да го прости и вечна му признателност“. Пос. сп., стр. 133.

Мисълта на мемоариста е ясна, Каравелов и Ботев са само негови последовници. Такъв последовник или „агент“ и то „най-верен“ е и Левски. Смушава само изразът „в мое време“, който отчасти заедно с изрази, че Левски бил „най-способният агент“ пропагандатор на „тайните съзаклети български комитети“, подвеждат изследователите, които, като ги възприемат буквално, мислят, че Левски действително е бил „агент“ на Тайния комитет от времето на Касабова и че, следователно, е започнал своята организационна дейност като агент на същия комитет.

Следващият пасаж обаче опровергава това тясно разбиране на двата изрази, защото явно е, че Касабов говори за Левски, както за Каравелова и Ботева, като за свой последовник – единствен най-деятелен („живий“) агент на комитетската идея – и има пред вид неговата целокупна дейност, установена вече по това време (1905 год.) от първите му двама биографи. В преценката си за Апостола Касабов в никой случай не би могъл да свърже неговата дейност само с краткотрайния период от съществуването на Тайния комитет. Левски разгъва своята организационна дейност по-късно. И затова Касабов го нарича „единствен агент“ пропагандатор на комитетската идея, който с „живо слово и дело“ твори организацията на комитета из България и то най-вече в Софийско, Плевенско и Ловечко, т. е. в част от действителните средища на по-сетнешната Апостолова дейност. На края вече Касабов завършва общата му характеристика, като има пред вид пак неговата целокупна дейност.

Това тълкуване разкрива действителния смисъл на Касабовото твърдение и отговаря на самата историческа действителност.

80. Там.

81. Ал. Бурмов, В. Левски в началната история на БЦРК. Сп. „Родина“, I (1938), кн. 1, стр. 151. Заслугата за вярното и окончателно разрешение на въпроса за отношенията на Левски с Ив. Касабов принадлежи на Ал. Бурмов.

82. И Христо Георгиев свидетелствува, че прокламациите са печатани от Касабова. На 14. VI. 1869 год. между другото той пише на Найден Геров: „Прокламациятъ що сте видѣли у Діаконатъ тѣ са типариха тука отъ Райнова и Касабова, и са придадоха на Діаконатъ за да ги раздаде“. Из архива на Найден Геров, кн. I. София, 1911, стр. 296.

По всяка вероятност, Т. Райнов е дал средствата за отпечатване на прокламациите.

Идеята за Привременно правителство в Балкана обаче принадлежи на Раковски, който в своя План за освобождението на България от края на 1861 год. предвижда, щом „той-зи полкъ (нахлуващ от Сърбия, н. б.) ся впусти въ Балкана, главната му работа ще бѣди това: да си състави едно временно управление“ (к. н.). Проф. Михаил Арнаудов, Съчинения на Г. С. Раковски. София, 1922, стр. 671.

83. П. С. Кършовски, Из миналото. Документи по политическото ни възраждане, кн. I. Елена, 1927, стр. 168–175. У Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 434–436.

84. Вж. „Моите спомени от възраждането на България с революционни идеи“. София, 1905, стр. 109.

85. Според Хр. Иванов, след първото си посещение Левски отишел да търси застъпничеството на влиятелни българи, които да направят постъпки пред властите за тяхното освобождение, а те взели адвокат, комуто, докато заплатят хонорара, заложили „пусулата (телескопа)“ на Левски. Записки. АНБ. II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 127.

86. Там, стр. 130.

87. Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 53. По всичко личи, че Захарий Стоянов е черпил сведенията си от Христо Иванов. Другите биографи отминават мълчаливо това съобщение.

88. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021 стр. 129.

89. К., Стари и млади. В. „Български глас“, Болград, I, бр. 51 от 4. VI. 1877 год.

90. Из архива на Найдено Геров, кн. I. София, 1911, стр. 297.

91. В споменатото вече няколко пъти писмо до Мацини младите считат старите за „единствени“ свои „неприятели в вътрешността“, като същевременно дават израз на съзнанието за своето предимство, тъй като „пропагандата, моралното влияние и умът“ са в техни ръце: „Nos seuls ennemis à l'interieur, il est triste à le dire, sont ceux d'entre les Bulgares de Bucarest, qui se nomment eux-mêmes notables, puis que c'est ainsi que leur a dicté le baron d'Offenberg, poursuivent encore leur chemin erroné, mais ils ne pourront rien faire, car la propagande, l'influence morale, l'intelligence se trouvent dans nos mains“. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 443.

Малко по-късно младите си послужиха с диверсия, като чрез свой пратеник в Цариград се оплакаха на граф Игнатиев: „Съ интригите противъ нотабилити“, съобщава пратеникът, „сполучих. Игнатиев иска да му се даде изложение за сичките злоупотребления Христови (Хр. Георгиев, н. б.) и офенбергови (руски представител в Букурещ, н. б.) безъ отговорност. За това скоро да се направи рапортъ безъ подписъ, да се изложи колкото може, за да се използваме отъ обстоятелствата“. Пос. съч., стр. 450.

92. Из архива на Найдено Геров, кн. I. София, 1911, стр. 290.

93. Там, стр. 294.

94. Там, стр. 295. Трябва да отбележим, че досега точната дата на Каравеловото установяване в Букурещ, въпреки категоричния текст на посоченото писмо, не бе определена със сигурност и на това обстоятелство се дължаха редица заблуждения. Така Д. Т. Страшимиров самоуверено приема, че през март Левски и Каравелов се срещат в Букурещ, където „решават там по-нататъшния ход на работите“ и смята времето „до 27 март с. г. за дефинитивно начало на новата революционна организация“. Комитетското десетолетие. Сб. „България 1000 години“. София, 1930, стр. 882–883. А в своята „История на Априлското въстание“, т. I. Пловдив, 1907, стр. 82, след като приема съобщението на Хр. Иванов за проектираното покушение срещу Христо Георгиев, Страшимиров бележи, че в началото на 1869 год. „Апостолът прибегнал до чисто анархистични похвати“ и заключава: „За щастие обаче Л. Каравелов, който по онова време вече бил във Влашката столица, успял да отвърне буйния апостол от безполезна и рискована работа“.

95. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 124.

96. Едно неизвестно писмо на апостола Васил Левски до Христо Георгиев в Букурещ. В. „Мир“, XLV, бр. 11569 от 21. II. 1939 год.

ГЛАВА IX

НАЧАЛО НА РЕВОЛЮЦИОННАТА ОРГАНИЗАЦИЯ

1. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 432.

2. Христо Иванов, Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 129. Мемоаристът не съобщава обаче причините, поради които Левски е отишел в Русе, за да търси Стоил Попов.

3. Там, стр. 131.

4. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., № 382, стр. 437. Писмото е от 9 май и е отправено до П. Хитов. „Ц. град“ Ковачов употребява алегорично, за да прикрие за всеки случай пътя на Левски.

5. Там, № 380, стр. 433–434.

6. Там, № 383, стр. 439.

7. Там, № 384, стр. 440.

8. Ламби Тодоров, Тинка Чакалова Смолянова и Тинка Христова Вълова.

9. Васил Левски в гр. Никопол. В. „Дунавски вест“, X, бр. 125(10) от 15. VI. 1938 год. Много е възможно броят на посветените никополци да е преувеличен. Пенчо Икономов съобщава, че Никопол бил известен с псевдонима Ситомир. Това име обаче не се споменава никъде в литературата от онова време.

От пребиваването на Апостола в Никопол се помнят два случая, свързани с конете, с които е дошел от вътрешността на страната. Един ден Левски пристигнал в града като търговец на кожи. Едрият и силен кон, с който дошел, буйствувал и цвилел непрестанно, та посветените никополци за по-голяма безопасност се видяли принудени да го удавят през нощта в Дунава. Три дена след това произшествие верният кайкчия Татар Ариф прекарал с най-голяма предпазливост Апостола в Турно Магурели. Тоя спомен предава и Александър Йосифов Бохачек в книгата си „Град Никопол през вековете“. София, 1937, стр. 131. Същият автор пръв изнесе по-голяма част от сведенията за участието на Никопол в освободителното движение. Вж. пос. съч., стр. 130.

Другият случай е от по-късно време. Левски пристигнал в града с един мършав кон, натоварен с два човала сапун. Апостолът бил облечен като балканджия: черни шаечени

дрехи, елек и салтамарка, на главата си носел кожен калпак и бил обут с царвули. Той отседнал в хана на К. Хинков, а на другия ден повел коня си из махалите на града и продавал сапун на българи и турци. През нощта споменатият вече каикчия го превел благополучно през Дунава. „Конят обаче бил оставен да пасе на юг от града под височината Али кон баба, в местността Текията. Никой не се решил да го усвои. Понеже не се намерил стопанинът му, властта го прибрала в конака и го обявила за ювѧ. Заедно с останалите 2–3 оки сапун бил продаден на търг и получената сума била внесена на приход в държавното съкровище“. Пенчо Икономов, пос. статия във в. „Дунавски вести“.

10. Данаил Хр. Попов е роден на 31. XII. 1840 год. в Плевен. Син е на поп Христо или Хино, както са го наричали галено. Последното име на бащата възприел по-малкият брат Анастас. След като завършил първоначалното си образование в своя роден град, свободолюбивият и жаден за образование младеж напуснал Плевен през 1857 година и отишел в Браила, където станал словослагател в печатницата на Романов-Расидеску. След това той се установил за известно време в Галац, където улеснявал завръщането на свои сънародници, избягали във Влашко. През 1862 година той се завърнал в Плевен, но още през пролетта на следната година заминал наново за Влашко и се установил на постоянно местожителство в Турно Магурели, гдето се заловил за търговия. Той търгувал с колониална стока и дребна манифактура, и макар да не забогатял много, все пак направил известно състояние. Увлечен в родолюбива дейност от Раковски още когато бил в Браила и Галац, той станал по-късно член на Т Ц Р К и улеснявал бягството на българите, преследвани от турците, особено след 1867 и 1868 год. В едно свое автобиографично писмо до Ф. Симидов той изповяда сам голямото влияние, което е упражнил върху него Раковски. АНБ, П В, инв. № 2302.

Когато Левски захваща своята дейност, Данаил Хр. Попов е негов най-доверен посредник: всички писма, които Апостолът изпраща или получава, минават през него. Повечето от хората на организацията, които отиват за Влашко, или се връщат оттам, се насочват към Турно Магурели и влизат във връзка с него. По-късно, когато организацията започна да набавя оръжие, той се грижи за купуване и пренасяне на опасната стока. В това отношение като търговец

той оказал ценна услуга на делото. В пренасянето на оръжие са помагали още сестра му Катерина, майка му попадия Мица и брат му Кирица. За разправияте, които често е имал с румънските власти, е твърде характерна забележката, която Данаил Хр. Попов прави върху своя биографичен очерк. След като допълва очерка със съобщението, че префектът на Турно Магурели, родом от Пловеш, където имало много поромънчени българи, се държал много добре, Данаил Хр. Попов бележи, че и „полицейна градски – Димитраки Йорданеску – тоже българска кръв, зе да мя утѣшава и укуржава да не се боия, защото всичко ся върши за очи, за да не кръщи турското правителство“. Сп. „Поборник опълченец“, I (1899), кн. 10, стр. 12. Забележката е направена върху броя, притежаван от Народната библиотека в София.

Д. Т. Страшимиров, като определя мястото на Дан. Хр. Попов в освободителното движение, пише: „Рядко са ония непоколебими и предани на отечествените интереси сърца, които би могли да се сравнят с него. Той е подпомогнал и морално и материално Левски в първите стъпки на агитацията; през всичкото време после и до освобождението той остана един от главните стълбове на революционното дело въвн от България“. Архив на възраждането, т. I. София, 1908, стр. 151.

След освобождението тоя скромн и заслужил деец остана да живее в Турно Магурели, където се мъчеше да съживи западнатата си търговия. През 1898 година тоя телеграфически поздравява комитета „В. Левски“ по случай 25 годишнината от смъртта на Апостола и дълбоко скърби, че сам не може да присъствува на тържествата в София. А през 1908 год. предава на Плевенския музей една пушка на Апостола, която сам му бил подарил. Вж. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, № 521 и 525, стр. 690, 691–694.

Данаил Хр. Попов почина на 12. IV. 1909 год. в Турно Магурели.

11. Като говори за времето, откогато се познават, Левски пише на Хинова: ... (от как се, н. б.) „запознахми и стебѣ, ето трета година е“. Писмото е от 25. VIII. 1872 год. Вж. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 161. Сам Хинов твърди пред съда, че се е запознал с Апостола съвсем случайно през 1869 год. в дома на брата си в Турно Магурели, където бил отишел по търговия. Препис от първите съдебни показания..., стр. 28.

12. Васил Левски в Плевен през 1871 година. Сп. „Родна мисъл“, III (1923), кн. 5–6, стр. 240.

13. Юрдан Трифонов, История на града Плевен до освободителната война. София, 1933, стр. 309.

14. Според тоя списък председател е бил Атанас Костов, касиер – Симеон Коцев, секретар – Пано Рогозаров.

15. Пос. съч., стр. 310–311.

16. Даскал Пано Рогозаров. Сб. „Ловеч и Ловчанско“, кн. IV. София, 1932, стр. 220–221.

17. Вж. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 49–50. Писмото е без дата. Юрдан Трифонов предполага, че то е писано в края на декември 1871 год. или в самото начало на 1872 год. Във връзка с това писмо същият историк бележи: „Изглежда, че личната среща (поискана от Левски, н. б.) на Левски с Костаки х. Костов е имала благоприятен резултат за комитетското дело, защо не последвали нови заканвания от страна на комитета, а и от предание се знае, че Костаки не отказал от поканата“. История на града Плевен до освободителната война, стр. 306–307. Що се отнася до твърдението на Йочо Михалчев, според когото Левски вечерял и нощувал у Костаки х. Костов, то е съвсем неприемливо. – Ламби Петров, В. Левски в Плевен през 1871 год. Сп. „Родна мисъл“, III (1923), кн. 5–6, стр. 239. Любомир Дойчев дори допуска, че Левски „въобще не се е срещал с х. Костова“. – Левски в светлина. София, 1943, стр. 67.

18. „И откак се основал Плевенският комитет“, бележи Юрд. Трифонов, „през повече от една година не можал да развие голяма дейност. . . Може изобщо да се каже, че Плевенският частен комитет дори до края на 1871 год. не е проявил много жива дейност. Сравнително бавният вървеж на този комитет се обяснява не само с голямата предпазливост на гражданите, но и с липсата на енергичен и способен да увлече другите ръководител. Анастас п. Хинов, който стоял на чело на комитета, макар да бил честен, акуратен и родолюбив гражданин и да се ползвал с уважението на плевенци, нямал качествата на юнак и ентузиазма на апостол...“ История на града Плевен до освободителната война. София, 1933, стр. 302–303.

19. Ловеч като столица на революционната организация при Левски. Сб. „Ловеч и Ловчанско“, кн. II. София, 1930, стр. 101–102.

20. Ловеч като революционен център в миналото. Сб. „Ловеч и Ловчанско“, кн. IV. София, 1932, стр. 66.

Че Д. Пъшков смесва основаването на Ловчанския комитет с некое по-сетнешно събрание на Левски в Ловеч, личи от факта, че на учредителното събрание според Д. Пъшкова присъствувал и Ангел Кънчев. Вж. „Спомените на Д. Пъшков“ у Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 636.

21. Към историята на Ловчанския революционен комитет. Сб. „Ловеч и Ловчанско“, кн. VII. София, 1938, стр. 195–200.

22. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 139. Ал. Бурмов предполага, че е заминал за Търново след един бал в Русенското читалище. – Към историята на Ловчанския революционен комитет. Сб. „Ловеч и Ловчанско“, кн. VII. София 1938, стр. 199. Балът се състоял на 18. I. 1870 год. Вж. за него в. „Свобода“, I, бр. 14 и 17.

23. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 2021, стр. 144.

24. Д-р Пар. Стоянов справедливо бележи, че след знаменитото семейство на баба Тонка Обретенова от Русе, семейството на **п о п Л у к а н** може да служи за пример по своята преданост на освободителното дело“. Градът Ловеч като център на БРЦК..., Ловеч, 1901, стр. 14. Поп Лукан Лилов е родом от Тетевен. Когато бил на 7 години, родителите му се преселили в Ловеч. Бил просветен свещеник, учител и съзнателен патриот. Оженва се в Ловеч за Мария Джанкова. Имали са две дъщери: Величка, по мъж Хашнова, предана и решителна сътрудница на освободителното дело, в чиято къща Левски е намирал най-сигурно убежище, Яна и четирима сина: Марин, Тошко, Илия и Христо. Пронизан от куршуми, поп Лукан бил доубит със сопи от турците в 1877 год. Марин бил заточен, а останалите братя били дълго влачени из турските затвори заради участието им в освободителното движение.

25. Съобщението на Мазхар паша в шифрованата му телеграма до Търновския мютесариф, че ловчанци „устроили бунтовническо събрание в лозята“, не се отнася до първото събрание на местните революционери, както твърди В. Шанов. – Нов важен документ около предаването на В. Левски. Известия на Българското историческо дружество, кн. XIV–XV. София, 1937, стр. 223. Наистина, щом събранието е станало в лозята, най-вероятно е да се отнесе това събитие през

пролетта или лятото, но в случая става дума за едно посетително събрание, състояло се през 1871 год.

26. Д-р Пар. Стоянов, Градът Ловеч като център на БЦРК. Ловеч, 1901, стр. 15. Вж. и Гено Иванов, Ловеч като революционен център в миналото. Сб. „Ловеч и Ловчанско“, кн. IV. София, 1922, стр. 66.

27. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 636.

28. Д-р Пар. Стоянов, пос. съч., стр. 16.

29. Животописите на ловчанци читателят ще намери в сб. „Ловеч и Ловчанско“, кн. I – VII. София, 1927–1938 год.

30. Иван Драсов е един от най-видните членове на революционния комитет в Ловеч. Към 1872 година той е принуден обаче да напусне града, поради предизвикателното си държане спрямо турците. В чужбина, най-напред в Чехия, където завършва гимназия, а после като емигрант в Сърбия и Влашко, той служи с всичките си сили на освободителното дело. Мястото и значението му за развоя на народното дело се вижда най-добре от новооткритото писмо на Хр. Ботев и Ст. Стамболов, с което двамата революционери го канят да се завърне в Букурещ, заедно с П. Хитов, за да свика едно общо събрание, тъй като след смъртта на Апостола революционната организация била разстроена и се налагало „да се разгледат сичките наши народни работи, минали и настоящи, за да можем по-умно да работим за бжджштити“. Ал. Бурмов, Неизвестно писмо на Хр. Ботев и Ст. Стамболов. В. „Дъга“, VI, бр. 318 от 18. IX. 1939 год.

Както по-голяма част от ловчанските дейци и Драсов доживя освобождението и заедно със своите съратници, всеки според силите си взе участие в изграждането на младата държава. Вж. за Ив. Драсов и Д. Т. Страшимиров, История на Априлското въстание, т. I. Пловдив, 1907, стр. 154–155.

31. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 636.

32. Д-р Пар. Стоянов, Градът Ловеч като център на БЦРК ... Ловеч, 1901, стр. 16. Гено Иванов, Ловеч като революционен център в миналото. Сб. „Ловеч и Ловчанско“, кн. IV. София, 1932, стр. 66.

33. Д-р Пар. Стоянов, Материали за историята на град Ловеч, стр. 4–5. Мисията на двамата ловчанци е траяла 10–15 дни. Иван Драсов не е оставил никакви сведения за нея.

34. Ал. Бурмов пръв се усъмни в твърденията на спомените относно времето, когато двамата пратеници отиват във Влашко, и потърси по-надълбоко причините на тяхната мисия. Вж. „Към историята на Ловчанския революционен комитет“. Сб. „Ловеч и Ловчанско“, кн. VII. София, 1938, стр. 200.

35. АНБ, II А, п. 60, инв. № 8096; у Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 210. Публикацията ѝ в „Свобода“ обнародва Ал. Бурмов. Вж. „Нови писма на В. Левски и Хр. Ботев“. Сп. „Родина“, II (1939), кн. 1, стр. 177–179.

36. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 21–22. В същото писмо, което Апостолът изпраща от Търново на 11 април 1871 год., той бележи: „Тржбицата, гържбината, и една чясъ отъ книгити донеси(ми) ги Мурадооглу“.

Спор за псевдонима Мурадооглу няма. Под същия псевдоним, с прибавка Ибрахим Търновла, Иван Драсов пише на Данаил Хр. Попов наскоро след завръщането си от Влашко – 13. IV. 1871 год. Вж. пос. съч., № 414, стр. 482–483. Сам Д. Хр. Попов в нарочна бележка пояснява, че както писмото, така и псевдонима са на Ив. Драсов. Под съкратената форма на същия псевдоним, Мурадоолу Ибрахим, Драсов изпраща няколко твърде характерни писма.

Най-сетне под същия псевдоним Марин п. Луканов и Иван Драсов фигурират и в протокола на общото събрание в Букурещ през 1872 год. като представители на Ловчанския комитет. Вж. пос. съч., № 460, стр. 545.

37. И д-р Парашкев Стоянов съобщава, че двамата пратеници „отсъствували около 10–15 дни, а Левски ги чакал в Ловеч в къщата на Луканова“. Градът Ловеч като център на БЦРК. Ловеч, 1901, стр. 16.

Трябва да изтъкнем, че при установяване датата на пратеничеството във Влашко се явява една разлика от близо два месеца: според дописката на Апостола (публикацията ѝ и нейната чернова) двамата ловчанци са били във Влашко най-късно между 28 януари и 13 февруари 1871 год., а според писмото на Апостола от 11 април – между 24–25 март и 6 април с. г. В случая за по-меродавно трябва да се вземе писмото на Апостола по следните три съображения: 1. Ние не знаем, дали действително двамата пратеници са отнесли дописката в Букурещ. От черновата се вижда, че първоначално Левски е възнамерявал да я изпрати чрез тях, впослед-

ствие изглежда е избързал, и дописката е била изпратена порано. 2. Не сме сигурни, че броят на „Свобода“ от 13. II. 1971 год. е излязъл точно на тая дата. Закъснението на нашите вестници по онова време не бе нещо необикновено. 3. Ясното и категорично твърдение на Апостола в писмото му от 11 април.

38. Христо Иванов, Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 144.

39. Д-р Пар. Стоянов съобщава, че от Ловеч Апостолът, придружен от Марин поп Луканов и Сава Младенов, заминал за Тетевен, а после се завърнал обратно в Ловеч, откъдето продължил пътя си за Търново, за да се срещне с Христо Иванов. – Градът Ловеч като център на БЦРК. Ловеч, 1903, стр. 17. Това съобщение се отнася не до маршрута му от 1869 год., а до тоя от 1870 год., който приема след завръщането на двамата ловчанци от Влашко. От Тетевен обаче той е отишел в Етрополе. Вж. Т. Пеев, Личен спомен за В. Левски. Сб. „Васил Левски“. София, 1898, стр. 143. Последното съобщение възприема и Ст. Заимов, само че от Етрополе той отвежда Апостола в градове, за които няма никакви данни да са били посещавани някога от него: Берковица и Бяла Слатина. – В. Левски. София, 1895, стр. 51–55.

40. Марко Ив. Марковски, Спомени и очерки из българските революционни движения, кн. I. Враца, 1902, стр. 17. Обстоятелствата, с които се свързва първото идване на Апостола в Троян: пял в църковния хор и тъй се запознал с по-събудените троянци, а после подтикнал интеллигентните младежи да основат читалище, без да възвести идеята за национална революция, не са много убедителни, освен ако допуснем, че Левски не е намерил среда, в която да проведе своите идеи.

41. Княжество България, ч. II. Пловдив, 1896, стр. 340.

42. В Калофер Левски имал и други съмишленици: архимандрит Хрисант, някои учители и младежи, а според уверенията на стари калоферци в градеца бил съставен и комитет. Никола Начов, Калофер в миналото (1707–1877). София, 1927, стр. 340.

43. Там. Вж. от същия и „Спомени за Левски“. Сб. „Васил Левски“. Пловдив, 1903, стр. 10.

Запознаването им във Варна, станало през 1868 год., което Левски припомня сега, не може да се обясни по друг начин, освен с някакъв престой на Апостола в града, на път за Цариград. Други указания за пребиваването на Левски във Варна няма.

44. Никола Начов, пос. сп., стр. 11–19. Ив. Ат. Фетваджиев и Левски са си приличали извънредно много. Апостолът е бил малко по-възрастен. Ив. Ат. Фетваджиев е баща на бившия управител на БЗКБ Ив. Фетваджиев, член на Народния комитет „Васил Левски“, и на адвокатата Хр. Фетваджиев.

45. Пос. сп., стр. 11.

46. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, № 45, стр. 96–98. Това писмо, което разкрива широкото разнообразие в организационните похвати на Апостола, е диктувано от него и е изпратено от страна на Централния комитет. То няма подпис, нито печат и е чернова на писмото.

Твърдението на Заимова, че през 1871 год. Левски основал комитет в Казанлък (Васил Левски. София, 1895, стр. 63), в който влезли Филип Велев, Костадин Вахлидов, поп Стефан, Ботьо Папазов и брат му Димитрото, не почива на положителни данни. Доктор Хр. Стамболски, който прекарва лятото на 1870 година в Казанлък, посочва следните казанлъчени „като оглашени още преди година по въстаническите движения: поп Андон, даскал Петър Пеночич, Иван Едрюв, Мирчо Дочев, Коста поп Драганов, Мирчо Х. Василев, Костадин Славчев, Христо Раев и Добри Г. Кехаов“. От разговор с тях той узнал, че Левски идвал в Казанлък и се срещал с даскал Филип Велев. Димитър и Ботьо Папазоглуви дали 25 лири турски за делото, а „оглашените“ събрали впоследствие помежду си 38 лири, които изпратили в Карлово за Левски. – Автобиография, дневници и спомени, т. II (1868–1877). София, 1927, стр. 117.

Според ръкописните спомени на Г. Тунтев в Казанлък Левски имал за убежище хана на баба Гана. Същият разказва, че веднаж, когато Левски бил дошел в града, властта направила внезапен обиск на хана, обаче баба Гана била известена от по-рано и предупредила веднага госта си. Левски се скрил в дълго натъканото платно (!), а баба Гана влязла в стана, откъдето най-непринудено посрещнала градския полицаи Сюлюман ага, като го уверила най-спокойно, че ника-

къв гостенин не бил идвал. Полицаят се отнесъл с пълно доверие към думите на баба Гана, изпил няколко шишета ракия и си отишел.

47. Из архива на Найдено Геров, кн. I. София, 1911, стр. 296. Писмото на Христо Георгиев от 14 юни 1869 год., върху което се спряхме в предходната глава, се явява в отговор на това писмо от Герова.

48. Васил Левски. София, 1895, стр. 67.

49. Никола Радев, Един спомен за Васил Левски. В. „Мир“, XXXVI, бр. 8897 от 1. III. 1930 год. Впрочем, още Г. Димитров съобщава, че „един път, когато властта дирела Левски, а той се намирал при Найдено Герова, мюте-сарифинът посетил внезапно дома му, и Левски бил бутнат веднага в друга стая“. Княжество България, ч. II. Пловдив, 1896, стр. 363.

50. За бай Иван Арабаджията, горещ и предан съидейник на Апостола, вж. Захарий Стоянов, Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 72–74. Разказаният там случай във връзка с жената на бай Ивана ще трябва да се отнесе към творческите измислици на Зах. Стоянов.

51. Въстанието в Перушица. Пловдив, 1931, стр. 64 и 97. Проф. К. Гълъбов определя точно състава на местния комитет: председател Петър Бонев, касиер Костадин х. Тонков Гинчев, членове – Никола Иванов Колакман, Атанас х. Тилев, Калофер Спасов и Дафо Гичев. – История на въстанието в Перушица. София, 1940, стр. 57. Същият дава следната правдива оценка на водача на революционното движение в Перушица: „Ние, синовете на Перушица, благодареем пред светлата памет на Петър Бонева, водачът на най-голямото въстание в България. Неговото име е в свещената редица на най-големите освободителни дейци, между които и близките му приятели – Левски и Бенковски. Но то е още и в свещения сонм от имена на най-големите ни просветители, измежду които и неговите учители Хр. Г. Данов и Йоаким Груев. Защото той е бил и един от първите учители на своето време. И тази двойка негова дейност – организатор и водач на Перущенското въстание и учител в Перушица и Пазарджик – го характеризира напълно: Петър Бонев е човек на волята за свобода и на волята за култура“. Пос. съч., стр. 69. В борбата за свобода П. Бонев намира и своя героичен край на 30 април 1876 год.

52. Писмото, което П. Бонев изпраща до пазарджиклии – Канлъ Ковашка община, от 22. III. 1869 год. в отговор на „призователното“ им писмо, разкрива твърде ясно състоянието на духовете в града. Общината поискала съдействието на своя бивш учител за дело „похвално прѣдъ Бога и прѣдъ Народа“. Вж. проф. Ив. Батаклиев, Град Татар-Пазарджик. София, 1929, стр. 274.

53. Кратки исторически бележки за участието на гр. Т.-Пазарджик в революционното движение за нашата свобода и Априлското въстание през епохата 1872–1876 год. В. „Т.-Пазарджик“, I, бр. 11 от 12. IV. 1909 год.

54. Проф. Иван Батаклиев, пос. съч., стр. 275.

55. Васил Н. Тангилов съобщава, че по-късно в Карловския комитет влезли и д-р Киро Попов, Иван Грозев, Костадин Попов и Никола В. Михайловски. Вж. Карлово до освобождението. В. „Просвета“, V, бр. 22 от 12. VIII. 1906 год. Ст. Заимов прибавя още: Илия Симеонов и братя Илия и Тинко Рачеви. – Васил Левски. София, 1895, стр. 93.

56. Г. Станев, въз основа на спомените, дава подробно описание на събранието в „Млатишумка“. – Спомени за Левски. В. „Мир“, XXXII, бр. 7695 от 19. II. 1926 год. Като предава състоянието на карловските патриоти след речта на Апостола, Георги Станев бележи: „В очите на всички се четеше някакво възхищение. Лицата им пламтяха. Те усещаха, че са порасли големи, че стават силни, че душата им добива криле“. Спомените за първите събрания са обикновено твърде общи и не разкриват нищо по-съществено от патоса на Апостола като проповедник, който умее да убеждава, да възбужда, да се налага,

57. Георги Станев, пос. спомени във в. „Мир“,

58. Из архива на Найден Геров, кн. I. София, 1911, стр. 299.

59. Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 57; Васил Левски. София, 1895, стр. 96; Васил Левски. София, 1923, стр. 70; Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, № 540, стр. 711.

60. Княжество България, ч. II. Пловдив, 896, стр. 343.

61. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 711.

62. Никола Начов, Спомени за Левски. Сб. „Васил Левски“. Пловдив, 1903, стр. 13. Вж. от същия и „Калофер в миналото 1707–1877“. София, 1927, стр. 341.

Както е известно, случаят с палтото в Сопот бе използван и от народния поет Ив. Вазов в романа му „Под игото“.

Неотдавна проф. К. Гълъбов обнародва едно писмо на Спас Гълъбов до Захарий Стоянов, в което се изнася най-новата версия по произшествието с палтото. В това писмо Спас Гълъбов предава буквално спомена на Павльо Влаов от с. Брестовица, Пловдивско, който му разказал веднаж това, което бил чул от самия Левски: „Бяха вече зеле да ни дирят турцитъ, защото ни осътиха, па еднажъ като ни заръщаа на улицата, можаха да уловжтъ само мене и ми извиха ржцетъ да ма вързватъ, а пакъ азъ като бръсна изведнажъ, та само палтото ми остана въ ржцетъ; побягнахъ и са скрихъ изъ кщитъ“. История на въстанието в Перущица. София, 1940, стр. 12.

63. Ив. Фетваджиев твърди, че другите две тескерета били на македонци. – Никола Начов, пос. сп., стр. 14. Според Ст. Заимов и Н. Станев едното от тескеретата носело името на Апостола, пос. биография, стр. 97 и 72. М. Москов обяснява по следния начин произхода на едно от тези тескерета: за да продължи пътя си от Лясковец, Левски имал нужда от тескере, което се издавало срещу кефиллеме (поръчителство). Поръчителите, кефили, трябвало да бъдат двама, а освен това тескерето трябвало да носи подписите и печатите на двамата общински кметове. Апостолът си написал кефиллемето на името Руси веледи Рачов, т. е. Руси син Рачов и подписал за кефили две лица, каквито не съществували в Лясковец. Оставало сега поръчителството да се подпише и подпечата от кметовете. Димо х. Вълчев, вторият кмет (мухтар сани), бил между посветените. Той замолил първия кмет (мухтар-евел) Васил Н. Ганчев, който бил чужд на комитета, да подпечата няколко бели листа, понеже Ганчев щял да отсъствува от Лясковец. Димо х. Вълчев приподписал един от тези листове, поставил му печата си, и кефиллемето било готово. Според други сведения, които съобщава Димо Минев, Вълчев ударил на две места своя печат, а Христо поп Събев го подписал. С това кефиллеме лясковчани пратили Христо поп Събев, който приличал на Левски, в Търново, за да извади тескере. След случката с

палтото властта арестувала още на 17 юли двамата кметове. При разпита Васил Н. Ганчев доказал своята невинност и бил скоро освободен, а Димо х. Вълчев след три месеца бил осъден на 15 години затвор. Благодарение постъпките на жена му пред Рашид бей в Търново и на подкупи, наказанието му било намалено на една година. – Васил Левски в Лясковец и убийството на Козлева. Сп. „Светлина“, XXVIII (1920), кн. III, стр. 9–10; X–XII, стр. 25. Димо Минев, Васил Левски в Лясковец и дейността на Лясковския революционен комитет през негово време. Сп. „Училищен преглед“. XL (1941), кн. 2, стр. 164–165.

Споменатите двама автори предават твърде подробно и убедително случая с тескерето на лясковчани, но те не са достатъчно положителни в две неща: 1. относно датата, когато Левски е бил в Лясковец и е взел подправеното тескере и 2. дали арестите на двамата лясковчани са били извършени действително във връзка с произшествието в Сопот.

Повечето от данните говорят, както видяхме, в полза на предположението, че при втората си обиколка Левски е взел най-прекия път от Ловеч за Тракия. Възможността да е отишел през май и в Лясковец, както приемат изследователите лясковчани, и после да е прехвърлил Балкана, е съвършено малка.

64. Каква изненада е била тази находка за турската власт и колко е била смутена от откритието си, че в България се подготвя революция, се вижда от обстоятелството, че намерените документи в палтото на Левски, според уверенията на Теофан Райнов, са били изпратени на директора на шпионското отделение в Цариград, Шнайдер ефенди. – Ст. Заимов, Васил Левски. София, 1895, стр. 100.

65. Вж. „Спомените на Васил Караиванов“. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, № 540, стр. 711.

66. Там, стр. 710.

67. Ст. Заимов, Васил Левски. София, 1895, стр. 96. В списъка, който дава Г. Димитров, не фигурират: Никола Иванов, Ср. П. Стойновски, Ив. х. Спасов и двамата монаси; вместо тях той дава: Генчо П. Николов, Никола Ефтимов, Ив. Ил. Бенчев и Ганчо Кюрюоглу – Редактора. Княжество България, ч. II. Пловдив, 1896, стр. 341.

68. Спомени за Левски. В. „Мир“, XXXI, бр. 7570 от 17. IX. 1925 год.

69. Никола Начов, Спомени за В. Левски. Сб. „Васил Левски“. Пловдив, 1903, стр. 18–19. Съобщението, което напоследък направи проф. К. Гълъбов, че след случката с палтото Левски се е крил известно време в с. Брестовица, близо до Перушица (История на въстанието в Перушица. София, 1940, стр. 127–131), макар да допълва до известна степен твърдението, че Левски е отишел към Пловдив, се нуждае от потвърждението и на други данни. Спомените на Павльо Влаов, предадени от бащата на проф. К. Гълъбов, Спас Гълъбов, част от които посочихме по-рано, не са достатъчни. Освен това в тези спомени има твърде много романтизъм, който ги прави в някои подробности почти неприемливи. В селото, дето няма нито един познат, Левски идва, скрит в празна бъчва за вино; по същия начин го и напуска, като през всичкото време, докато бил в селото, той се криел в зимника на Павльо Влаов, комуто се говорила чрез един познат и на двамата сопотненец, който купувал от Влаов вино. Тоя спомен стои твърде изолирано сред спомените за Апостола, а начинът, по който последният се укрива из пътя и в селото, не му е присъщ.

70. Спомени. Издание на Българската академия на науките. София, 1926, стр. 85.

71. Ст. Заимов, Васил Левски. София, 1895, стр. 65. Иван Андонов, който не е много сигурен, дали още при първото си посещение в Чирпан Левски е основал местния комитет, дава твърде любопитна картина за състоянието на духовете в Чирпан между 1867–1869 год. „Учителят Сребрьо Стойновски ни учеше да си правим дъсчени сабли и пушки, да правим военни упражнения, като правим предполагаем бой против турците и забележително беше, че все ние побеждавахме. Той ни учеше да пеем народните песни: „Вятър ечи, балкан стене, сам юнак на коня...“, „Стани, стани, юнак балкански...“, „Къде си вярна ти, любов народна“ и др. подобни. А след разбиването на Хаджи Димитровата чета през 1868 год. учителят много пъти ни разказваше възхитителни подробности от геройските подвизи на тия четници и техните легендарни войводи. При това той ни разказваше, как някои въстаници от тази чета, хванати от турците, са държали пред бесилките в Стара Загора, Казанлък и Русе патриотически речи, пълни с въодушевление, като

заявявали на турците, че те няма да умрат, а след 40 дена пак ще се съживят и в Балкана пак ще се бият за свободата на народа“. Из спомените ми от турско време, ч. I. Пловдив, 1927, стр. 15–16.

Според същия мемоарист, по това време в девическото училище имало „две калугерки, родом от Карлово, които били сродници на Дякона Левски, който през 1869 год. се запознал с учителя Стойновски“. Пос. сп., стр. 17.

72. История и етнография на град Чирпан. София, 1938, стр. 248.

73. Там, стр. 249. Заедно с тия чирпанци Никола П. Събчев споменава още: Димитър Марков, който сигурно е Димитър Караорманеца, учител в Караорманското училище, под което име го дава Ст. Заимов, и Иван х. Михалов, вероятно даскал Иван Късабаджака, както го споменава Заимов. Събранията се устройвали в дома на Иван Янакиев; председател на комитета бил Янко Т. Кочев. Вж. пос. съч., стр. 249 и 334.

74. Принос към историята на град Стара Загора. Пловдив, 1908, стр. 172.

75. Васил Левски. София, 1895, стр. 63.

76. Княжество България, ч. II. Пловдив, 1896, стр. 340.

77. Нова Загора в миналото. В. „Вечерна бургазка поща“, X, бр. 3007 от 3. IX. 1938 год.

78. Любен Дойчев, Левски в светлина. София, 1943, стр. 101. В една бележка Апостолът е записал с шифър имената на седем „съмнителни бога (таши) и първенци“ от Нова Загора. Вж. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 265. В. Маврудиев в един личен разговор с нас поддържа, че споменатите лица, с изключение на един-двама, не са новозагорци.

79. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 445.

80. Историята на града Сливен, т. II. София, 1924, стр. 260.

81. Княжество България, ч. II. Пловдив, 1896, стр. 340.

82. Ще отбележим, че при завръщането си Левски не е минал Балкана при Котел. Той посещава родния град на своя първоучител в политическата борба, както ще видим едва през ноември 1872 год.

83. Из миналото на Елена, кн. П. Елена, 1928, стр. 73.

84. Б. Даскалов, Левски в Трявна. Трявна, 1924, стр. 14–15. В края на април Левски дошел за първи път в Трявна, след десет дена само той дошел за втори път и сега вече заминал заедно с Цаньо Христов за Търново. Третото идване е вече през 1871 год. Апостолът дошел в Трявна с Ангел Кънчев. Това посещение се помни добре. Положителни сведения за него намираме и в спомените на Хр. Даскалов. Вж. пос. изс., стр. 16–18. Сподвижници на революционната идея в Трявна, според него, са били: Христо Даскалов, Кънчо Кесаров – учител, Георги Тодоров, Тодор Н. Бояджиолу, Тотю Х. Икономов, Цоньо Захариев и др.

85. Там, стр. 15.

86. Левски в Трявна. Сп. „Българска мисъл“, II (1927), кн. 2, стр. 148.

87. История на деветте дни на Дряновския манастир. Търново, 1912, стр. 80. Вж. и П. Д. Крушев, Левски в Търново. В. „Янтра“, I, бр. 1 от 25. II. 1935 год.

88. В едно свое писмо до нас Филип Симидов прибавя още: Владимир Чохаджията, Ангел Попов, Стефан Хр. Пачов и Андрей Панталонджията.

89. Записки. АНБ, II А, п. 10, инв. № 102, стр. 145–146.

90. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I. извори. София, 1929, стр. 12. Края на текста го даваме тъй, както е в оригинала, а не както е напечатан у Страшимирова – „и той нека доде“. Грешката бе установена от Д. Минев, В. Левски в Лясковец и дейността на Лясковския революционен комитет през негово време. Сп. „Училищен преглед“, XL (1941), кн. 2, стр. 160–161.

По-подробно споменатият автор разглежда тая дейност в книгата си „Град Лясковец – минало, сегашно състояние и дейци“. Варна, 1944, стр. 68–89.

91. История на деветте дни на Дряновския манастир. Търново, 1912, стр. 193. Братя П. и Хр. Гъбенски твърдят, че Левски е минал през Габрово в 1869 год., но погрешно определят месеца – май. – История на Габрово... Габрово, 1903, стр. 113.

92. Г. Димитров, Княжество България, ч. II. Пловдив, 1896, стр. 341. Според М. Москов Левски е основал Лясковския комитет през април 1869 год. – Лясковец – миналото му и бъднината му. Търново, 1920, стр. 17. А Д. Минев, като анализира всички автори, засягащи историята на

Лясковския комитет и обобщава значителна част от данните по въпроса, приема, че Левски е дошел в Лясковец „през пролетта на 1869 год. (най-вероятно през първата половина на м. май) и слага началото на революционния комитет“. В. Левски в Лясковец и дейността на Лясковския революционен комитет през негово време. Сп. „Училищен преглед“, XL (1941), кн. 2, стр. 159–161.

93. Васил Левски в Лясковец и убийството на Козлева. Сп. „Светлина“, XXVIII (1920), кн. 3, стр. 8–9.

94. Страници из историята на града Севлиево. Търново, 1925, стр. 64–65.

95. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, № 261, стр. 312.

96. Страници из историята на града Севлиево. Търново, 1925, стр. 65.

97. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 446.

98. Там, № 391, стр. 447.

99. Там, стр. 448.

ГЛАВА ДЕСЕТА

БЪЛГАРСКИ РЕВОЛЮЦИОНЕН ЦЕНТРАЛЕН КОМИТЕТ

1. Ал. Бурмов, В. Левски в началната история на Българския централен революционен комитет. Сп. „Родина“, I (1938), кн. 1, стр. 143.

2. Там. Читателят ще намери споменатата статия и в последния труд на Бурмова „Български революционен централен комитет 1868–1876“. София, 1943, стр. 39.

Когато в края на август Левски се завръща от Влашко, Т. Ковачов, както знаем, известява Хитова на 2. IX. 1869 год., че Левски е заминал за Александрия, „но кадя отива“, прибавя Ковачов, „кога ще се върни, не ми яви щото немахъ време да разговоря подробно, каза че ще ми пише“. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 449. Три дена по-късно Ковачов пише ново писмо на Хитова и след като го известява повторно, че Левски си е дошел от „панаиря“, бележи: „Питахъ го за добитакж твжрде е слабъ, нема ценж и ще го презимува за напролетъ да го харчи, споредъ мнението негово. Пространно неможахъ да сж разговоря“. Пос. съч., № 391, стр. 447. Въз основа на посоче-

ното в тия две писма на Ковачова и, като има пред вид писмото му от 14 март с. г., в което Ковачов вярва и се надява, че въстанието ще избухне наскоро, Ал. Бурмов заключава: „Тук е краят на колебанията на Левски между старото и новото. В деня, когато стъпва във Влашко, той е преодолел и последните останки на старата идеология и е отхвърлил окончателно мисълта, че ще може да подготви въстание за месец-два или изобщо за кратко време. Той е отстранил от съзнанието си илюзиите на хайдушкия романтизъм на Раковски и в душата му е узряло категоричното решение да създаде вътрешна революционна организация...“ (Пос. изсл., стр. 146.

Това тълкувание обаче не отговаря на действителността. Краят на колебанията между старото и новото настъпи по-рано, а най-късно би могъл да се търси в края на първата обиколка. Макар тая обиколка да бе един естествен и неизбежен преход към чисто революционната тактика, новата задача, която Левски си бе поставил – масово и бързо надигане на народа отвътре в страната, все пак стоеше в по-голяма близост до хайдушкия романтизъм. И затова тука все още може да става дума за известно колебание, но при втората си обиколка Левски още отначало дойде с определена програма и до известна степен с готов план за работа. Наистина, първите комитети, които създаде, не бяха напълно завършени организационни единици, и сцелението помежду им беше още твърде слабо, но все пак те бяха първите клетки на вътрешната мрежа. Една революционна организация не се създава наведнаж – тя расте и се развива през всичкото време на своето съществуване.

Но независимо от тия съображения, посочените писма на Т. Ковачов, които имат значение за установяване на няколко важни дати от дейността на Апостола през тоя период, не са сигурна основа, върху която бихме могли да направим заключения за идейния път на Апостола. По тях можем да съдим по-скоро за растящото недоверие на Левски към Ковачова, когото той започва да подозира в предателство и иска да изолира напълно. Затова след дълго очакване, Ковачов съобщава на Хитова, че няма известие от Левски и че не знае нищо положително за него. Вж. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., № 385, стр. 440 и № 386, стр. 441. А когато последният се завръща, той не му обаждат нито къде отива, нито кога ще се върне и бърза да замине, за да избегне разговора с него. Обещанието си да му пише от Букурещ

той не е изпълнил, защото изобщо не е имал намерение да го изпълни. От второто писмо на Ковачова обаче се вижда, че макар да не е могъл да се разговори „пространно“, той все пак се е опитал да узнае най-важното: кога ще избухне очакваното въстание. Но отговорът на Апостола е твърде общ и едва ли е задоволил очакванията на Ковачова.

Явно е, че въпросните писма на Т. Ковачов не могат да послужат за основа на изводите, които направи Ал. Бурмов. Това обстоятелство обаче не попречи на споменатия изследовател да вземе правилно становище относно целта и значението на втората Апостолова обиколка, както и да изясни най-правдиво намеренията, с които Левски се завърна във Влашко. В това отношение Ник. Кондарев, който пръв отхвърли тълкуването, което Бурмов даде на Ковачовите писма (В отговор на Мих. Димитров. Още за идеологията и дейността на В. Левски. Пловдив, 1942, стр. 40–41), отиде твърде далеч, като прие, че „и след второто си завръщане от България, Левски не е пристигнал с напълно узряло решение за вътрешната организация, а постепенно се стигна до нея и то след дълъг престой във Влашко“. Пос. изсл., стр. 42. Той не отрича, че „идеята за комитети, макар и още в началото на своето появяване, започнала да се чувства и налага през второто отиване на Левски в България“, обаче „тези начални проявления“, които според Кондарев са „много по-голяма стъпка напред, сравнително правеното до тогава, нямали и не можело да се очаква и да имат онези организационни задължения и проявления на комитетите, каквито те имаха по-сетне“. Несъмнено, първите проявления на вътрешната революционна организация не се покриват със зрелия период от нейното развитие, но също така неоспоримо е, че с тях тя започва своя живот.

3. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 58.

4. Там, № 5, стр. 12–13. С това писмо от 6 септември, както знаем от миналата глава, Левски свиква представители от Лясковец, Трявна, Габрово, Търново и Сливен. Може би късото време, което е оставало до деня на събраниято, не му е позволило да свика повече представители от вътрешността на страната. Но не е изключено да е повикал представители и от други някои градове в България, които бе посетил през първите си две обиколки. Може би и за това той напуска Букурещ и отива в Турно-Магурели, да да

посрещне тия именно представители. За сега обаче няма данни, които да подкрепят това предположение.

5. Ал. Бурмов, В. Левски в началната история на Българския централен революционен комитет. Сп. „Родина“, I (1938), кн. 1, стр. 152.

6. АНБ, II А, п. 55, инв. № 7306.

7. Там, инв. № 7290. Разписката е издадена в Браила и е подписана от Н. Ценов и К. Попович. Обнародва я Ал. Бурмов в сп. „Просвета“, II (1936), кн. 3, стр. 410.

8. В. Д. Стоянов, Няколко думи по случай възобновяване на Книжовното дружество. Периодическо списание на Българското книжовно дружество, I (1899), кн. 1, стр. 3. Към тия задачи същият автор прибавя още една: „изучаване на цялото ни отечество във всяко отношение“. Пос. сп., кн. 2, стр. 14.

9. Из революционната дейност на Левски и Раковски. Сп. „Съвременник“, II (1923), кн. 9–10, стр. 491.

10. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 196.

11. В писмото си от 27. X. 1871 год. той иска да знае, дали Каравелов продължава да издава „Свобода“ и какво става с редактирания от Ботева вестник „Дума на българските емигранти“. Все в същото писмо, в което проявява най-широк интерес към всички прояви из живота на емиграцията, той моли Д. Хр. Попова да му изпраща „редовно“ Периодическото списание на Книжовното дружество. Вж. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 84. А през юни на следната година Левски пише на Каравелова: „Нашъ Священикъ, на име Попъ Кръстю ще доде при васъ да са разбере ще може ли на Вашята печатница да издава вѣстникъ, който ще бжде слободенъ за въ Българско. Той щеше да отиде въ Ибраила да го издава, но асъ му казахъ да доди да са разбере съ Васъ. Човѣкъ е който може да ви бжде полъзенъ, па и Вѣя нему въ неговата работа...“ Пос. съч., стр. 131–132.

12. Няколко думи за историята на Българското книжовно дружество. Периодическо списание, I (1882), кн. 1, стр. 13.

13. Архив на Българската академия на науките, дело 1, т. III, № 13. Пълномощното е от 23. IX. 1869 год.

14. Христо Иванов не споменава нищо в своите спомени за тая покана, нито пък загатва за някакво свое отиване в Румъния по това време във връзка със споменатото

писмо на Левски от 6. IX. 1869 год. Само лясковчани твърдят в своите спомени, че през 1868 или 1869 год. изпроводи́ли нарочен пратеник в Букурещ, Хр. Ив. Топалов, за да се увери, според едни, че в Букурещ бил съставен „български революционен таен комитет“, а според други – да поиска от тоя комитет чета, която да раздвижи духовете в България. Марин Станчев пък твърди, че той на свое иждивение изпратил Хр. Ив. Топалов, за да съобщи, че „дорде не се съставят вътре в България ц. и ч. р. комитети, нищо не може да се направи“. Вж. Д. Минев, Васил Левски в Лясковец и дейността на Лясковския революционен комитет през негово време. Сп. „Училищен преглед“, XL (1941), кн. 2, стр. 161–162. Изглежда, че все пак лясковчани, въпреки грешките и противоречията им, са изпроводи́ли пратеник във Влашко.

15. Ал. Бурмов, Васил Левски в началната история на БЦРК. Сп. „Родина“, I (1938), кн. 1, стр. 152.

16. Там.

17. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 58. В тая публикация е пропусната фразата „най-послѣ доде и на дуелъ даса поканатъ; срѣщу това...“, която обаче не липсва в първото публикуване на писмото, което Страшимиров направи в „Архив на възраждането“, т. I. София, 1908, стр. 26–29.

18. Ал. Бурмов, В. Левски в началната история на БЦРК. Сп. „Родина“, I (1938), кн. 1, стр. 152.

19. Там.

20. Там.

21. Там.

22. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 67.

23. В. „Народност“, II, бр. 31 от 6. VII. 1869 год. Трябва да подчертаем, че тая декларация на Каравелов заедно с обстоятелството, че той се свързва за обща работа със старите показват, че самият той не е бил добре осведомен върху състоянието на работите всред емиграцията и не е бил запознат с идейните течения, които се бяха вече оформили в нейните редове още преди неговото установяване в румънската столица.

24. Вж. по тоя въпрос Д. Т. Страшимиров, История на Априлското въстание, т. I. Пловдив, 1907, стр. 83.

25. В. „Свобода“, I, бр. 8 от 24. XII. 1869 год.

26. Там, I, бр. 1 от 7. XI. 1869 год.

27. Преломът у Любен Каравелов през 1874 год. Сп. „Просвета“, 1 (1935), кн. 4, стр. 405; Пътят на Васил Левски. Сп. „Отец Паисий“, X (1937), кн. 3, стр. 94. До същото заключение идва и Георги Бакалов: „Тази гениална идея (идеята за подготовка на революцията чрез предварителна организация на масовите народни сили в една система от комитети)“, бележи споменатият изследовател, „принадлежи на Левски. Той не само я приложил на дело, но именно той, а не Каравелов (както погрешно се е допускало до сега) е нейният автор. Каравелову може да принадлежи само известно нейно литературно оформяване, но за самата идея, не Левски е привлечен от Каравелова, а Каравелов – от Левски“. Бунт против Левски. Ботев и Левски. София, 1938, стр. 29.

След изследването на Михаил Димитров легендата, че Каравелов е идейният вдъхновител на Апостола, който се разкриваше само като изпълнител на това, което Каравелов е начертал, се разпръсна. Тая легенда до най-голяма степен дължи затвърдяването си на Ст. Заимов, и за читателя няма да бъде безинтересно да се запознае с неговите заключения по този въпрос, които ще предадем дословно.

„Всичко туй събрано в черепа на един патриот, политик и поет, отрасла е казаната идея в мозъка на Любена Каравелова... Каравелов като поет, философ и схематик – класификатор на житейските и политически явления, изведнаж се ориентирал в обстоятелствата, които Левски беше съчинил със своята пропагандическа деятелност, изведнаж той се допира до общия знаменател (схемата), под когото трябва да се подведе всичко приготвено от Левски. Картината на бъдещата българска революция растеше от минута на минута в гънките на неговия патриотическо-поетически мозък. Представленията, понятията, които слагаха в логически строй неговите разсъждения, размишления по повод на революционното движение, може да се каже, проявяваха се по мозъчните му възли и гънки тъй, както буквите, целите думи и фрази се появяват на химически-секретно написаните писма.

Левски, който обожаваше Каравелова и гледаше на него като на Олимпийско божество, който му се кланяше както индийците на Буда, мюсюлманите на Мохамеда, християните на Христа, всичко изработено от него до минутата на неговата среща с Каравелова придаде му в ръцете „на вяра“. – С такава вяра, каквато трябва да съществува между два субекта идейно политически свързани, и от които единият в

умственото си развитие стои толкова високо (Каравелов), щото другият (Левски), за да се нивелира с него, трябва да омете паяжините и праховете на аудиториите от Московския университет, трябва да погълне умствено няколко кантара от онези научно-философски пилюли (хапове), които тъй скъпо и прескъпо се продават в аудиториите на Московския университет, приготвени в мозъчните аптеки и лаборатории на професорите от казания университет – плюс пилюлите които ефтино-ефтино се продават по московските книжни дюкянчета от куците, глухите и неми букинисти; и най-сетне трябва да бъде и сам букинист няколко време, трябва лично да погълне няколко оки книжен прах, какъвто в изобилие се намира по страниците на продаваните от него като букинист книги; трябва да изпита онова неприятно ощущение (усещане), което произвеждат гладните „тахтаби“ тъй богато и гъсто населяващи страниците и корите на продаваните книги в казаните дюкянчета – тогава само казвам, е възможно умственото нивелиране на тези два патриоти, които искат да ускорят политическото възраждане на българския народ“. Миналото, кн. 1. Варна, 1884, стр. 128, 130 – 132.

28. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I. извори. София, 1929, стр. 62.

29. Там.

30. В. „Народност“, II, бр. 16 от март 1869 год.

31. В. „Свобода“, I, бр. 11 от 18. I. 1870 год.

32. В. „Свобода“, I, бр. 4 от 19. XI. 1869 год.

33. В. „Свобода“, I, бр. 29 от 2. VI. 1869 год.

34. В. „Свобода“, I, бр. 12 от 5. II. 1870 год.

35. В. „Свобода“, I, бр. 13 от 29. II. 1870 год.

36. В. „Свобода“, II, бр. 21 от 6. XI. 1871 год.

37. В. „Свобода“, I, бр. 10 от 8. I. 1870 год.

38. В. „Свобода“, I, бр. 4 от 19. XI. 1869 год.

39. Михаил Димитров, Преломът у Любен Каравелов през 1874 година. Сп. „Просвета“, I (1935), кн. 4, стр. 406.

40. Там.

41. В. „Свобода“, II, бр. 11 от 13. III. 1871 год.

42. В. „Свобода“, II, бр. 15 от 10. IV. 1871 год.

43. В. „Свобода“, I, бр. 8 от 24. XII. 1869 год.

44. Михаил Димитров, пос. изсл., стр. 407.

45. В. „Свобода“, I, бр. 29 от 2. VI. 1870 год.

46. В. „Свобода“, I, бр. 50 от 18. XI. 1870 год.

47. В. „Свобода“, III, бр. 3 от 15. VII. 1872 год.
48. В. „Свобода“, II, бр. 15 от 10. IV. 1871 год.
49. В. „Свобода“, II, бр. 9 от 27. II. 1871 год. В същата статия Каравелов определя чуждата помощ в проценти: „Ние смъло можеме каза, че 80 части тръба да извършваме ние, а нашите братия и сжюзници само 20“.
50. Мих. Димитров, Преломът у Любен Каравелов през 1874 година. Сп. „Просвета“, I (1935), кн. 4, стр. 407.
51. Пътят на Васил Левски. Сп. „Отец Паисий“, X (1937), кн. 3, стр. 90.
52. В. „Свобода“, II, бр. 18 от 12. X. 1871 год.
53. В. „Свобода“, I, бр. 4 от 26. XI. 1869 год.
54. Преломът у Каравелова, пос. изсл., стр. 408. Сега изпъква по-ясно и дълбочината на вникването, което Михаил Димитров има заслугата пръв да направи и обоснове: „Не Каравелов тикна Левски на революционен път, а обратно – създаденото от Левски революционно движение спечели, макар и временно, Каравелова, без да направи от него последователен и чистокръвен революционер“. Пътят на Васил Левски. Сп. „Отец Паисий“, X (1937), кн. 3, стр. 90.
55. АНБ, II А, п. 60, инв. № 8096. Д. Т. Страшимиров я обнародва във „Васил Левски“, т. I, извори. София, 1929, стр. 209–211.
56. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 13. Вж. пак там № 398, стр. 400–461.
57. Там, № 276, стр. 319.
58. Захарий Стоянов, Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 59.
59. Васил Левски. София, 1895, стр. 74.
60. История на Априлското въстание, т. I. Пловдив, 1907, стр. 93–94.
61. Комитетското десетолетие, епоха на комити 1868–1876 год. Сб. „България 1000 години“. София, 1930, стр. 883.
62. Васил Левски. София, 1923, стр. 76; Ив. Г. Клиначаров, Васил Левски. София, 1923, стр. 78.
63. Васил Левски. София, 1937, стр. 23. Във второто издание на своята книга (1940, стр. 27) Ив. Орманджиев поддържа, че няма „достатъчно точни данни за основаването на БЦРК“ и заключава, че при това положение „няма защо да се отричаме от първата дата (1869) и да приемаме друга, докато не се открият точни данни за основаването на БЦРК“.

64. В. Левски в началната история на Българския централен революционен комитет. Сп. „Родина“, I (1938), кн. 1, стр. 153–154.

65. Там.

66. В. „Свобода“, I, бр. 25 от 20. IV. 1870 год.

67. В. Левски в началната история на БЦРК. Сп. „Родина“, I (1938), кн. 1, стр. 154.

68. Д. Т. Страшимиров, В. Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 62.

69. Миналото, кн. I. Варна, 1884, стр. 13.

70. Вж. предговора на издадените от Киряк Цанков „23 писма и бележки от В. Левски по неговата апостолска дейност в България през годините 1871–1872“. Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. XVI–XVII. София, 1900, стр. 754–757. Вж. и Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 131, 156, 248, 546; 123, 148, 547; вж. от същия „Архив на възраждането“ т. I. София, 1908, стр. 3.

71. За основаването на Централния комитет Г. Димитров отделя всички четири реда: „Каравелов уредил и съживил основания Централен революционен български комитет, който бил преименован – Българският централен революционен комитет и почнал да действа с нов устав и под други условия“. Княжество България, ч. I. Пловдив, 1896, стр. 315.

А Замфир Арборе, който си дава вид, че е добре осведомен по въпроса, най-произволно посочва няколко имена: „Съставът на централния комитет се е образувал, разбира се, от самите инициатори на организацията, а именно от Дякона Левски, Любен Каравелов, Ангел Кънчев, Никола Обретенов, Арабаджията и още няколко“. Сенките на изчезналите. АНБ, II В, п. 26, инв. № 2409, стр. 21. Вж. и Д. Иванов, Уставът на БРЦК. В. „Мир“, XXXV, бр. 8735 от 15. VII. 1929 год.

72. Програмата е била обнародвана и в сръбския в. „Застава“, V, бр. 131 от 8. XI. 1870 год., придружена от следната забележка: „Славенске земље Бугарска, Руски революционарни орган „Народноје Дјело“, који је у последње време начео излазити у Женеви доноси овај програм революционарног бугарског одбора“. Из частният архив на Иван Хаджов.

Сръбският вестник е дал точен превод на програмата. Липсват само ония две положения от нея, в които се говори, че освен мирните средства спрямо турците ще бъдат употребени „оръжие, огън и нож“, както и причисляването на чорбаджиите към народните врагове. Дали тия две положения са липсвали и в публикуваната в „Народное дѣло“ програма и дали не са били прибавени впоследствие при публикуването ѝ в „Свобода“, не може да се установи. У нас, в България, не е запазен споменатият брой от „Народное дѣло“, не можахме да го намерим и в Бялград, за да сравним руската и българската редакция на програмата. Ако въпросните две съкращения в сръбския превод не са случайно или нарочно направени, би следвало да допуснем, че споменатите две положения са били прибавени при обнародване на програмата в „Свобода“.

73. Христо Ботев. Сборник на Българската академия на науките, кн. XV. София, 1921, стр. 102.

74. Там, стр. 102 и 105.

75. Сенките на изчезналите. АНБ, II В, п. 26, инв. № 2409, стр. 93 Вж. Д. Иванов, пос. статия.

76. В. „Свобода“, I, бр. 46 от 14. V. 1870 год.

Едно сравнение на програмата с тая на Бакуниновия съюз от 1868 година, която ще предадем по преписа на Ст. Стамболов, обнародван от Ал. Бурмов, Революционната дейност на Ст. Стамболов през 1873–1875 година. Сп. „Родина“, II (1930), кн. 2, стр. 84–85, иде да подчертае още по-убедително националния характер на българската програма, върху която влиянието на Бакунина е твърде слабо.

„Всякій искренно желающій мира и международной справедливости долженъ разъ навсегда отказаться отъ всего, что называется славой, могуществомъ, величіемъ отечества, отъ всехъ егоистическихъ и тщеславныхъ интересовъ патріотизма. Международный миръ возможенъ когда: всякая нація, слабая или сильная, многочисленная или малочисленная, всякая провинція, всякая община имеетъ право быть свободной, автономной, жить и управляться согласно своимъ интересамъ, своимъ частнымъ потребностямъ, и въ этомъ правѣ все общины, все націи до того солидарны, что нельзя нарушить его относительно одной, не подвергая ето этимъ самымъ опасности во всѣхъ остальныхъ. Нужно уничтожить государства, чтобы водворился всеобщій миръ... Какую новую форму дать обществу? —

Ассоціацію, свободную, рабочую. Вотъ програма И. С. С. Р.: 1. Союзъ объявляетъ себя атеистическимъ; онъ хочетъ замѣны вѣры наукой и божескаго правосудія человѣческой справедливостью. 2. Онъ хочетъ прежде всего полного и окончательнаго уничтоженія классовъ и уравниенія политическаго, экономическаго и соціального личностей обоого пола, и съ этой цѣлью требуетъ прежде всего уничтоженія права наслѣдства, чтобы отнынѣ каждый пользовался пропорціоально своему производству и чтобы, согласно рѣшеніямъ послѣдняго рабочаго конгресса въ Брюкселѣ, земля, орудія труда и всякій вообще капиталъ обратились въ коллективную собственность всего общества и состояли бы въ пользованіи исключительно работниковъ, т. е. промышленныхъ и земледѣльческихъ ассоціацій. 3. Онъ хочетъ равенства въ условіяхъ развитія для всѣхъ дѣтей обоого пола съ первой минуты ихъ рожденія, т. е. равныхъ условій ихъ содержанія и образованія на всѣхъ степеняхъ науки промышленности и искусства – въ убѣжденіи, что это равенство, сперва экономическое и соціальное, постепенно приведетъ къ наибольшему естественному уравниенію личностей, устранивъ искусственныя неравенства, исторически вызванныя ложной и несправедливой организаціей общества. 4. Врагъ всякаго деспотизма, не признавая иной политической формы, кромѣ республиканской, и отвергая всякіе реакціонные союзы, онъ отвергаетъ также всякое политическое дѣйствіе, не имѣющее непосредственной и прямой цѣлью торжества рабочаго дѣла противъ капитализма. 5. Онъ признаетъ, что всѣ нынѣшнія государства, политическія и авторитетныя, должны уничтожиться въ всемірной федерации земледѣльческихъ и промышленныхъ ассоціацій. Союзъ отвергаетъ всякую политическую политику, основанную на такъ называемомъ патріотизмѣ и соперничествѣ націй, такъ какъ соціальныя вопросы могутъ быть окончательно рѣшенъ только основаніи международной солидарности работниковъ всѣхъ странъ. 7. Союзъ хочетъ свободной всемирной ассоціацій всѣхъ мѣстныхъ ассоціацій.“

Вж. и М. А. Бакунинъ, Полное собраніе сочиненій, т. I, стр. 44–65; както и С. Моносовъ – История на работническото движеніе в Западна Европа... София, 1934, стр. 200–306.

77. В. „Свобода“, II, бр. 31 от 15. I. 1872 год. Вж. и бр. 3, I, от 19. XI. 1869 год.

78. В. „Свобода“, I, бр. 19 от 12. III. 1870 год.

79. В. „Свобода“ I, бр. 25 от 20. IV. 1870 год.

80. В. „Свобода“, I, бр. 20 от 22. III. 1870 год.

81. В. „Свобода“, II, бр. 9 от 27. II. 1871 год.

82. В. „Свобода“, I, бр. 4 от 26. XI. 1869 год.

83. Макар да открива в ненавистта на програмата към чорбаджиите както и в отрицанието ѝ на всяка съвместна работа с кое и да е деспотическо правителство „бунтарския глас на Бакунина“, Евгений Волков признава, че „эта программа не была выдержанной принципиально во всех своих частях и введенное в нее Любеномъ Каравеловымъ специфически болгарское, чужое и марксизму и бакунизму предисловие о церковной борьбѣ, рѣзко подчеркивало расхождение въ пониманіи задачъ болгарскаго революціоннаго движенія между Л. Каравеловымъ и русскими интернационалистами обоихъ лагерей и марксистскаго и бакунисткаго, однако это само по себѣ нисколько не подрываетъ таго факта, что въ болгарской программѣ наряду съ специфически болгарскими предпосылками выражены и отмѣчены самыя основныя бакунизма, придающія ей въ общемъ освѣщеніи совершенно несвойственную для Любена Каравелова, какъ ученика и послѣдователя главнымъ образомъ Н. Г. Чернышевскаго, форму бунтарской прокламаціи“. Христо Ботевъ. Сборник на Българската академия на науките, кн. XV. София, 1921, стр. 106–107.

84. „Български глас“ бе обнародван изцяло от Марко Ив. Марковски в книгата му „Спомени и очерки из българските революционни движения 1868–1877 год.“ кн. I. Враца, 1902, стр. 161–81. Като събирал сведения за своето проучване, той намерил един екземпляр от брошурата у Никола Цвятков в Ловеч и, като видял, че „тя е един ценен исторически документ по нашето политическо възраждане“, намерил за добре да я помести изцяло „със същия ѝ правопис“.

85. Български глас. Букурещ (Женева), 1870, стр. 1–4.

86. Там, стр. 4–6.

87. Там, стр. 10–11.

88. Там, стр. 12–13, 15 и 17.

89. Там, стр. 19–20.

90. Там, стр. 23.

91. Там, стр. 23–24.

92. Ал. Бурмов, Васил Левски в началната история на БЦРК. Сп. „Родина“, I (1938), кн. 1, стр. 155.

93. По всяка вероятност, уговорени непосредно след основаването на Българския революционен централен комитет,

когато Левски бе във Влашко, двете програми излизат през август и октомври, т. е. три месеца след завръщането на Апостола в България. Както посочихме, програмата от „Народное дѣло“ е датирана на 1 август 1870 год., а е напечатана в бр. 46 на „Свобода“ от 14 октомври с. г. В същия брой на „Свобода“ в отдела „Книжовни известия“ редакцията съобщава, че „е излъзла брошурка подъ заглавие „Български гласъ“, от което можем да заключим, че почти едновременно с програмата от „Народное дѣло“ излиза и втората програма на комитета.

Като има пред вид закъснението, с което са били отпечатани, и свидетелството на Левски в споменатото му писмо до плоешките българи, че вътрешните дейци обсъждали винаги писаните от Каравелова програми и едва след като ги приемали по вишегласие, били отпечатвани, Ал. Бурмов, приема, че „както програмата на „Народное дѣло“ тъй и „Български глас“ са преглеждани от Левски и от сътрудниците му в България“. В. Левски в началната история на БЦРК. Сп. „Родина“, I (1938), кн. 1, стр. 155. Много е съмнително обаче дали тая процедура, която по-късно бе практикувана задължително от организацията за всички писмени документи, които излизаха от името на комитета, е била приложена и в случая с двете програми. Тъй като те са били уговорени в главните им линии с Апостола, а впоследствие, след неговото заминаване, изработени и написани от Каравелова, срокът от три месеца, в който са били обнародвани, съвсем не е голям. Ник. Кондарев, който отхвърля изцяло твърдението на Ал. Бурмов, изтъква, че самото свидетелство на Левски в писмото му до плоешките българи не може да се приложи в случая, тъй като то се отнася за по-късно време. Освен това той не намира никакъв смисъл да се изпращат програмите отново на Левски, след като общите им линии са били начертани, заедно с него. Наистина, в такъв случай трите месеца биха били свършено недостатъчни. Най-сетне Кондарев изтъква още едно твърде реално съображение в полза на своето становище. Закъснението, доколкото въобще може да става дума за закъснение, според него, се дължи на обстоятелството, че Каравелов и дейците от Централния комитет са искали „да скрият следите на комитета; да не се знае мястото, където той работи и пребивава“. Затова са предпочели да се оповести най-напред програмата в „Народное дѣло“, а после да се обнародва в „Свобода“, където е

поместена не като нарочно изпратена за печатане, а като заимствувана от „Народно дѣло“. По същите причини и при втората програма „Български гласъ“ посочва за място на издаването ѝ Женева. – В отговор на Мих. Димитров (Още за идеологията и дейността на Васил Левски). Пловдив, 1942, стр. 32–33.

94. „Дякона е испроводилъ десетина души за панаиря“, пише Ив. П. Кършовски на П. Хитов от Букурещ на 25. III. 1870 год. – Д. Т. Страшимиров, Васил Левски т. I, извори. София, стр. 451.

95. Там, стр. 461.

ГЛАВА ЕДИНАДЕСЕТА

ТРЕТА ОБИКОЛКА ИЗ БЪЛГАРИЯ

1. Записки. АНБ, П В, п. 10, инв. № 1021, стр. 139.

2. Там, стр. 146.

3. Там, стр. 147. На същата страница Хр. Иванов ни уверява, че още преди да дойде в Търново, Левски му изпратил второ писмо по Марин п. Луканов, в „което са оправдава, задето ми писалъ онова писмо“ и му съобщил споменатите вече подробности за писмото на Ст. Попова до Каравелова. За тия неизвестни писма на Левски Хр. Иванов бележи: „И тези писма стоятъ въ скривалището Тарновско когато ща станатъ потребни да са пригледватъ ще ги намерите и тяхъ тамъ. Тамъ има много неща като ги прегледоватъ и да делятъ работите една отъ друга“. Това скривалище и до ден днешен остана неоткрито по простата причина, че не се знае къщата, в която е живял Хр. Иванов по онова време.

4. За по-големи подробности вж. и стр. 131–133 на същите „Записки“.

5. Захарий Стоянов, Записки по Българските въстания, т. I. Пловдив, 1884, стр. 73, 84–86.

6. Симеон П. Пармаков, Русе – вчера и днес. Културно-исторически и стопански очерк на града. Русе, 1930, стр. 20.

7. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, № 422, стр. 492–493. Писмото е от 7 юни 1871 год.

8. Записки по българските въстания, т. I–III. София, 1940, стр. 79.

9. Първото събрание на революционния комитет в Букурещ. В. „Зора“, XIII, бр. 3857 от 14. V. 1932 год.

10. Запазването на тази протоколна книга се дължи на Никола Обретенов. Намира се в АНБ, II В, п. 1, инв. № 27, а бе обнародвана от Д. Т. Страшимиров в книгата му „Васил Левски“, т. I, извори. София, 1929, № 443, стр. 527–529 и № 447, стр. 532–534.

11. Там, стр. 527–529.

12. Изпърво, преди да си установят псевдоними, русенските революционери се прикриват с цифрени означения: Никола Обретенов – 54, Иван Икономов – 91, Тома Кърджиев – 104, Иларион Драгостинов – 45½.

13. Васил Левски. София, 1895, стр. 58.

14. И Ст. Заимов поддържа, че от Русе Апостолът заминал за Свищов. Вж. пос. биография, стр. 59.

15. Георги п. Христов, Свищов в миналото. Свищов, 1936, стр. 305.

16. Там.

17. Там.

18. Вл. Тодоров – Хиндалов, Съдебното дело на Васил Левски. В. „Зора“, XVI, бр. 4672 от 26 I. 1925 год.

19. Вл. Тодоров – Хиндалов, Васил Левски пред Саиб паша. В. „Зора“, XVIII, бр. 5086 от 14. VI. 1935 год.

За известни връзки със Свищов Апостолът загатва в споменатото вече писмо до П. Хитов от 13. VI. 1870 год., в което предупреждава войводата да не пише чрез Тодор Ковачов, когото подозира в изневяра на делото, което обстоятелство потвърдили „отъ Свищовъ два пати уско и писмено“. Д. Т. Страшимиров, В. Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 13.

20. Васил Левски. София, 1895, стр. 59.

21. Георги П. Христов, Свищов в миналото. Свищов, 1936, стр. 309.

22. Ал. Бурмов, В. Левски в началната история на Българския централен революционен комитет. Сп. „Родина“, I (1938), кн. 1, стр. 155.

23. Ловеч като столица на революционната организация при Левски, Сб. „Ловеч и Ловчанско“, кн. II. София, 1930, стр. 101.

24. Васил Левски. София, 1923, стр. 92. Ив. Орманджиев пръв опроверга това погрешно твърдение. Вж. „Васил Левски“. София, 1937, стр. 25.

25. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, № 409, стр. 472–473.

26. Към историята на Ловчанския революционен комитет. Сб. „Ловеч и Ловчанско“, кн. VII. София, 1938, стр. 199.

27. Васил Левски в началната история на БЦРК. Сп. „Родина“, I (1938), кн. 1, стр. 156.

28. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1930, стр. 62.

В началото на декември 1870 год., както се вижда от дневника, в който вписва своята кореспонденция, Левски получава писмата си чрез Ловеч, станал вече фактически център на организацията. Вж. пос. съч., стр. 214–216.

29. „Тука (Ловеч, н. б.) в едно от събранията“, съобщава проф. д-р Пар. Стоянов, „стана и спор върху печата на комитета. Знайно е, че печатът на Ловчанския комитет, заръчан от Левски в Букурещ, е кръгъл, голям почти колкото 5 лева, в средата разярен лъв, а наоколо „привременното правителство въ България“, под лева „I отд. Б. Р. Ц. К.“, лъвът е без корона. По тоя повод в комитета в Ловеч станаха прения: Левски казваше, че лъвът трябва да е без корона, защото България след освобождението ще я обявим за република; а другите, болшинството, искали лъвът да има корона, понеже, казваше то, ние се надяваме на Русия и следователно ще имаме княз. Реши се и се поръчало даже втори печат с корона, но не можах да намеря следи от него“. Градът Ловеч като столица на Българския централен революционен комитет... Ловеч, 1901, стр. 17.

Според Д. Пъшков първият печат, без корона, бил употребяван малко време, докато дошел новият с корона. — Илия Краев, Спомените за Васил Левски на останалите живи негови съратници и съвременници в Ловеч. Сб. „Ловеч и Ловчанско“, кн. VI. София, 1943, стр. 188.

От последния печат и досега обаче не е открита никаква следа. С корона или без корона, този печат, поръчан от Апостола, бе употребяван до общото събрание в Букурещ, май 1872 година, чийто протокол бе подпечатан пак с него.

30. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, № 8, стр. 15.

31. В. „Свобода“, II, бр. 7 от 13. II. 1871 год.

32. Трябва да отбележим, че в едно друго свое изследване, наред с първоначалното си схващане, Ал. Бурмов пръв

възприе за „съвсем допустимо“, щото пратениците на Апостола да са имали за цел да изяснят и „отношенията, между Влашко и България, които далеч не са такива, каквито е желал Левски“. Към историята на Ловчанския революционен комитет. Сб. „Ловеч и Ловчанско“, кн. VII. София, 1938, стр. 200.

33. В. „Свобода“, II, бр. 7 от 13. II. 1871 год. Тая част от дописката, за която ние предполагахме, че Каравелов е използвал свободно и отчасти препроводителното писмо на Левски, завършва със следната характерна забележка от страна на редакцията: „Желаеме ви щастие, но въ това сжщо време ви сжвѣтуваме да говорите малко, а да работите много. Тѣшко е да слазя човѣкъ отъ хатъ на магаре“.

Що се отнася до широко разпространеното твърдение, че двамата ловчанци са отишли във Влашко, „за да се убедят дали действително е имало такава силна организация и се запознаят по-отблизо с нея (проф. д-р Пар. Стоянов, Градът Ловеч... 1901, стр. 16), ще отбележим, че то почива само върху сведенията на един от пратениците, Марин п. Луканов. Ние допускаме, че и това твърдение съдържа известна доза от истина: някои от ловчанските революционери сигурно ще са искали да се уверят, че работата е „темелно захваната“, както се изразява П. Хитов, но само тия съобщения не биха дали достатъчно основание на Апостола да изпрати нарочна делегация във Влашко. Задачата, която той ѝ възлага, се отнася до нещо важно и съществено. Не случайно делегатите се срещат с различни представители на емиграцията във Влашко. По тоя въпрос сигурно много по-вярно би ни осветлил другият пратеник, Иван Драсов. За съжаление, обаче, той не е бил разпитан на времето, нито пък сам е оставил никакви сведения върху пратеничеството си във Влашко.

34. За поправка на това скривалище „на Николча за да стегни одаичката“ през март на 1872 год. Левски дал 104 гроша. – Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 308.

35. Там, № 244, стр. 304.

36. Причините, поради които Левски избира Ловчанския комитет за средище на вътрешната организация, са изследвани от Д. Т. Страшимиров в кратката му монография „Ловеч като столица на революционната организация при Левски“. Сб. „Ловеч и Ловчанско“, кн. II. София, 1930, стр.

101–102, Скривалищата в града са изучени и описани от Гено Иванов в статията му „Комитетски местопребивалища и скривалища в Ловеч“. Сб. „Ловеч и Ловчанско“, кн. IV. София, 1932, стр. 84–85.

37. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, № 409, 410 и 411, стр. 472–479.

38. „Прибързайте“, пише Апостолът на 11. IV. 1871 год. на Дан. Хр. Попов, „да съобщити писмото ми и на Каравелова, като му забелжитъ да подпечататъ колкото онѣ книги толкова и записки чи безъ тяхъ ниможе, па и вѣя бързайтъ съ печятътъ ... дано баръ печатни испратити“. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 24. „Пакъ вѣя по скоро съ Кръстатъ, и запискити (от Каравелова) чи стоѣж на едно мѣсто остахъ и безъ крайцаръ въ джебъ“, пише той на Дан. Хр. Попов на 26 с. м. Пос. съч., стр. 29. В края на месеца Апостолътъ отново подсеца Дан. Хр. Попов: „Вѣй съ Кръстатъ прибързайтъ поскоро, чи времето ниспира, па и като прифърли времъ безъ работа отива юще и друга година“. Там, стр. 30. Нетърпението на Левски расте. На 10 май той подига отново въпроса: „И вѣя дано прибързатъ съ печятътъ да го испратити, та да го намера готовъ, защото безъ него работити ми оставатъ назадъ, сѣщо и пари няма безъ него: най-много за него самъ чякалъ, и седж на едно мѣсто, чи на кадето и да отида, думитими са тъмни (невероятни, б. р.) безъ него. Пжкъ и той са ни прави за месеци? ако е за парити работата дайте ги сега отъ васъ, чи няма да ви ги забавимъ...“. Там, стр. 54.

От едно по-късно писмо на Иван Драсов узнаваме, че стойността на печата от 160 гроша е била мината на сметката на Данаил Хр. Попов. След като приключва с „уравнение на смѣткѣ-тъ“, Иван Драсов прави на края следната твърде любопитна бележка: „за печятътъ остава да отговаря ц. ком.“ Пос. съч., стр. 510–511.

На 14 май Левски отново подсеца Д. Хр. Попова за печата, а след една седмица приключва вече с тоя въпрос: „задѣто сѣмъ Ви натяквалъ за печятътъ, та стѣ ся порасърдили, недѣй те ся сърди намъ, като виждашъ причината...“ Пос. съч., № 23, стр. 55 и № 25, стр. 63.

39. Там, стр. 70.

В случая, освен дето държи на взетото решение в Ловеч, Апостолътъ, както бележи д-р Хр. Гандев, смята „короната като символ не на монархическия институт, а на една

суверенна българска държавност“. Васил Левски – политически идеи и революционна дейност. София, 1946, стр. 85.

40. И д-р Пар. Стоянов съобщава, че „скоро след това Левски заедно с Марин Луканов посетиха Търново, дето се срещнаха с Христо Иванов“ ... Градът Ловеч ... Ловеч, 1901, стр. 17–18. Няма да бъде излишно да отбележим, че при проследяване маршрута на Апостола от 1870 год. ние сме във възможност да установим посетените обекти предимно по време, а не толкова по последователния ред на тяхното посещение.

41. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 147–148. „Св. Никола“ е стара църква в Търново, чието име носи и махалата, в която се намира. При тая църква е открито и първото „горно главно“ училище в Търново около 1841–1842 год. В читалищната зала на това училище обикновено са давали „театро“. Тук изглежда е присъствувал и Левски на едно от представленията на „Многострадалната Геновева“. Танко Добрев, стар търновец, също така помни, че Левски, Хр. Иванов и Ив. х. Димитров (Заралията) са ходили на едно от представленията на „Геновева“. По онова време театърът е бил една от големите сензации на старата столица, та свещеникът Димитър Чухов е отбелязал събитието в следната летописна бележка, която дължим на литератора при девическата гимназия в Търново Ст. Добрев: „1-вый мартъ 1870 рѣшися въпроса черковный“ (тогава търновци са узнали за неговото решение, н. б.) „въ сщия месецъ на 14–15 почнаха да представляватъ геновева“. АТНБ, № 5. Това съобщение се потвърждава и от протоколите на читалище „Надежда“, държани на заседанията, от 2. II. и 5. IV. 1870 год. Първото представление е било дадено между тия две дати, защото в първото заседание се взема решение да се даде „Геновева“, а на второто от 5. IV. се разглежда „само смѣтката за театралното прѣдставленіе“. Сведения за по-сетнешните представления на „Геновева“, на едно от които е присъствувал и Левски, няма.

42. Отец М а т е й П е т р о в П р е о б р а ж е н с к и, известен под прозвището „М и т к а л о т о“, е една от крайно интересните личности на онова време. Тоя скромен монах от манастиря „Св. Преображение“ е един от първите организатори в Търновско. Роден е в Ново село, Търновско, през 1825 или 1827 година. Светското му име е Моно Петров. Родителите му

умрели твърде рано от чума. Значителният имот, който му оставили, бил разпилян от роднини, та Моно станал ратай по околните села. Будният младеж обаче не се примирил с тоя живот и постъпил послушник отначало в Дряновския, а тюсле в Преображенския манастир край Търново. След като се научил да чете и пише, той заминал за Рилския манастир, завърнал се наново в Преображенския манастир, учителствувал известно време и към 1850 год. се прибира в родното си село като монах. Оттука се запътил за Св. Гора, където прекарал около двадесет години. Тука неговият любовознателен дух намерил богати условия за самообразование. В Св. Гора у него се зародила идеята да направи на Бяло море воденица, която сама да се върти. От опита нищо не излязло, и Матей се отправя за Иерусалим, откъдето заминал за Русия, после се озовал във Влашко и най-сетне в Сърбия, където се запознава с Раковски и, въодушевен от идеята за свободата, постъпва в легията. В Бялград започва и неговата дружба с Левски. След разтурването на легията той броди известно време из Балкана, после се скита из манастирите в Бесарабия и най-сетне, изморен от продължителното си странствуване, се завръща в родния си край. Тука прави втори и последен опит да осъществи старата си идея: да построи самовъртяща се мелница. В тоя последен опит за *regretum mobile* похарчил 11,000 гроша. Измамен в надеждите си, отец Матей води известно време съвършено отшелнически живот в една пещера близо до Преображенския манастир. И когато пещерата става тясна за неговата неспокойна душа, той, подготвен вече за работа, се втурва всред народа, за да работи за неговото избавление. Сега дейността му е най-разнолика: той е книжар, търси добри учители за селата, насърждава младежите да учат, заляга за основаване на читалища, не пропуска и театъра като ново средство за просвета и свестяване на народа. Разбира се, сам той като духовно лице не играе, обаче взима отгоре си всичката останала работа. „Отец Матей“, както бележи Ал. Бурмов, който най-пълно изследва живота му, „бил жива енциклопедия. Той знаел всичко и можел всичко. Той бил изкусен и в градинарство, и в копринарство, и в земеделието, и в механиката, и в медицината“. Известността му на опитен лекар е била твърде голяма.

На не по-малка известност Отец Матей се е радвал и като книжовник. Той е написал пет труда: „Молебны ка-

ноны ко святому славному мученику Минѣ за изгубена вещь ко Св. Священномученику Антипѣ за жбоболь и главоболь и други болѣсти“. Русе, 1867, стр. 47. „Притчи Варлаамовы съ други іоше прибавленіѣ-ж“. Русе, 1868, стр. 103. „Защита православіето нападнато отъ протестанскитѣ мисіонери съ разны брошуры“. Русе, 1876, стр. 270. „Прикаски или нравоучителни примѣри за прочитаніе на всѣкиго, който желае своето поправленіе“. Русе, 1872, стр. 135. „Повѣсти на изгубено-то дѣте и Велисаріа, военоначалникъ-тъ на Устиніана великаго“. Русе, 1870, стр. 72.

Обаче най-голям дял от живота и дейността на отец Матей принадлежи на борбата за политическо освобождение на народа. Цялата му досегашна дейност става удобно прикритие на революционната му проповед. Първоначално „той е само проповедник, но не и организатор“. Обаче от 1870 год., след като Хр. Иванов се установява в Търново, и Левски посещава града, отец Матей започва своята организационна дейност и принадлежи изцяло на революционното движение. Отсега нататък той е верен и изпитан другар на Апостола и предан и влиятелен член на комитетската организация. Вдъхновен проповедник и убеден борец за свобода, той основава комитети, придружава Левски в някои от обиколките му, пренася оръжие, изпълнява куриерска служба и пр. Като говори за неговата дейност, Христо Иванов бележи: „Голяма полза принесе на търновските села като свещенно лице и по ванъ вретѣ дето и отишалъ добра работа е свършялъ“. Записки. АНБ, П В, п. 10, инв. № 1021, стр. 146.

Заболял от ухо, отец Матей умира на 1. III. 1875 год. в родното си село. Вж. Ал. Бурмов, Отец Матей Преображенски – материали за биография. Сп. „Духовна култура“, IX–XII (1934), кн. 56, стр. 182–196 и „Църковен вестник“, XXXVI, бр. 24 от 15. VI. 1935 г., бр. 25 от 22. VI. 1935 г., бр. 27–28 от 6. VII. 1935 г. и бр. 29–30 от 13. VII. 1935 год.

43. Записки, АНБ, П В, п. 10, инв. № 1021, стр. 145.

44. Васил Левски. София, 1895, стр. 57.

45. Там.

46. Градът Ловеч като център на Българския централен революционен комитет. . . Ловеч, 1901, стр. 18.

47. Историята на града Горна Оряховица и околността му. В. Търново, 1932, стр. 81.

48. Градът Дряново и манастирът му св. Архангел. Периодическо списание на Българското книжно дружество.

София, XVIII (1907), кн. LVXVII, стр. 742. За едно посещение на Дряновския манастир от по-късно време разказва отец Пахомий, игумен на манастира през 1876 година. Вж. Записките на същия, пос. съч., стр. 753. Сведенията му за Левски в тия записки не са убедителни.

49. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. 1929, стр. 214.

50. Проф. д-р Пар. Стоянов, Градът Ловеч . . . Ловеч, 1901, стр. 17.

Васил Йонков и Сава Младенов са видни сподвижници на Апостола. В. Йонков е роден към 1835 год. в с. Гложене, Тетевенско. Смел и разпален младеж, той създава грижи на своята майка-вдовица, та наскоро след като свършва училище, за да го предпази от турците, тя го изпраща на печалба във Влашко. Тука той се запознава с Левски, Каравелов и Ботев и посвещава живота си в служба на свободата. През 1862 г. той е другар на Левски в легията, а през 1867 год. постъпва и във втората легия. В създаването на вътрешната организация В. Йонков взема деятелно участие. Той е един от най-верните сътрудници на Апостола и служи с удивителна преданост на революционното дело. След обира на хазната при Арабаконак той бе уловен и осъден на заточение. От Диарбекир побежда малко преди освобождението и се записва в редовете на опълчението, сражава се храбро във всички боеве и бива тежко ранен. Взема участие и в Сръбско-българската война, през която заболява тежко. Умира в Ловеч, в началото на 1889 год. Съвременниците описват най-трогателно начина, по който родното му село го посреща след освобождението, а Ловчанският окръжен съвет още през 1889 год. издига паметник на гроба му. Вж. Д. Д. Стойчев, Тетевен – минало и днес. София, 1924, стр. 82 и А. Възкресенски, В. Йонков. Сб. „Ловеч и Ловчанско“, кн. VII. София, 1932, стр. 57.

Сава Младенов е роден в Тетевен през 1845 год. Той е един от най-доверените хора на Апостола, когото често придружава в обиколките му из България. Младенов израства под могъщото влияние на Левски, с когото се запознава още в първата легия през 1862 год. И той като В. Йонков не изпъква в първите редици на дейците от оная епоха, вследствие на по-слабата си култура, но това не подценява величието на неговия характер, нито силата на неговия дух. Голямата му преданост към освободителното дело и неговата трогателна готовност за подвиг и жертва изпъкват най-добре

в почти неизвестното му писмо, което оставя преди да замине с четата на Ботева:

„1876 майа, Т. Магурели
Останах братия во Ромънниъ

Братия, ние вече утвиваме въ милото ни и драго цено отечество дето ни зове гласът на народната ни труба да помагаме на отчаените ни мили братя които се боратъ юнашки сасъ нашия теранинъ. братия молави да ни не забравите и да не мислите, че несме имале какво да ядеме во романия. Онзи човекъ, който е роденъ сасъ войнишко сърдце, той заминува и баща и майка и братя и сестри, дюдянъ и стока и сичко, който най е добро за него. Братия кой изъ насъ не би пожелалъ тая светлина. вервайте ми братия мои, че ако да не би станало и тая година тая свята за насъ длъжностъ имаше да умра като жена во ромънската държава но сега драго ми е. Братия, нека ние да развеселиме нашата стара майка България. Радвай се майко юнашка посрещай храбри юнаци. Дерзостъ братия. Българското сърдце нема да се уплаши отъ неприятелския ножъ. Смъртъта предъ юнашкитъ очи е нищо.

Збогумъ братия прощавайтъ. Кога ни додете на гости пакъ ще се видиме.

Сава М.“

След трагичната съдба на Ботевата чета, Сава Младенов намери своята смърт в Балкана близо до Тетевен, в местността „Козница“, където бе предаден и убит от турците. – Д. Д. Стойчев, пос. съч., стр. 112.

51. Там, стр. 76.

52. Васил Левски. София, 1895, стр. 47.

53. Там, стр. 50–51.

54. Градът Ловеч ... Ловеч, 1901, стр. 17.

55. Тетевен, минало и днес. София, 1924, стр. 74.

56. Там, стр. 79.

57. Там, стр. 82. Към нашето обяснение на чорбаджийския състав на Тетевенския комитет ще прибавим и твърде интересното обяснение на тоя факт, което дава Иван Хаджийски в своята прекрасна книга „Психология на Априлското въстание“. София, 1943, стр. 24–25: „Около Тетевен има помашки села. Който е ходил в Тетевен, знае, че някога тоя град се е сношавал с Троян, Ю. България и Етрополе по балкански пътеки. А пътят към Дунавската равнина и сега

минава през тясната долина на Вита. С една дума, на всеки път и пътета, които излизали и влизали в Тетевен, можело да се сложи разбойническа засада. И помаците не закъснали да се възползват от тези обстоятелства.

На Петко Мильов баща му е убит от разбойници. Бащата на братя Станеви също. Над главите на тези тежки търговци по няколко пъти свирели хайдушки куршуми и само крилатите нозе на аждраханите им ги спасявали от сигурна смърт. Станьо Врабевски бил длъжен да се грижи за повече от двадесет вдовици на кираджии, убити при пренасяне на стока“.

58. Проф. д-р Пар. Стоянов. Градът Ловеч ... Ловеч, 1901, стр. 17. Марин поп Луканов поставя организирането на Тетевен преди отиването в Търново.

59. Васил Левски. София, 1895, стр. 52–53. В Г. Извор в комитетската организация влезли на първо време: Димитър Крачунов, пръв богаташ и кмет на селото, Георги Стойков, Марин п. Димитров, Дико Съйков, Вутьо Нинов, Дико Тодоров, Дидьо Пеев и Дико Геров; във Видраре – Илия Костов Гюндузов, учител, влиятелният чорбаджия Патьо, основател на Орхание, братята му Фильо и Иосиф п. Петрови, зет му Вутьо Пелов, братята Иван и Вутьо Ветьови и свещеникът Георги Тутмаников – Илирическият поп от Джурово. Според сведенията, дадени от самите видрарци за състоянието на техния комитет в началото на февруари 1872 год., местната организация е брояла 40 членове. – Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, № 126, стр. 236. За чорбаджи Патьо вж. Найден Патев, Из миналото на Тетевенско и Ботевградско. София, 1936, стр. 83–128. В Ябланица революционното дело не е имало съчувственици, и селото остава докрай настрана от движението, а в Гложене основите на комитетската организация са били положени от Апостола на отиване за Тетевен. В местния комитет, според сведенията на монах Данаил, са се числили: Васил Йонков, братята Иван и Дако Д. Влахови (сетне монах Данаил), майка им – Дона Д. Влахова, зетьовете на същата фамилия – Христо Мил. Бояджиев и Хр. Начов Инджето, Йонковица Вутева, майка на В. Йонков, Христо Ценов, учител, родом от Етрополе, свещениците – Никола Цаков и Михаил Стефанов, Захарий поп Стефанов, Крайо Ненов, Йончо Йотов, Никола Йотов, кмет на селото, Гецо Нейков – гайдар, Дико Йотов Влахов, Милчо Драганов Бояджията, Дако Диков, кираджия на Д. Общи при залавянето му, и калугерите –

Ефтимий и Кирил. Вж. спомените на монах Данаил у Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, № 536, стр. 707. Според сведенията, които гложеници дават за състоянието на своя комитет в началото на февруари 1872 год., местната организация брояла „22 работници“. Пос. съч., № 125, стр. 236.

60. Пос. съч., № 250, стр. 307.

61. Личен спомен за Васил Левски. Сб. „Васил Левски“. По случай 25 години от смъртта на Апостола. София, 1898, стр. 143. Нямаме никакви основания да се съмняваме в това твърдение на Тодор Пеев. Втората среща между двамата се състояла през 1871 год., а третата – на следната година в Букурещ, където Т. Пеев бе отишел като представител на общото събрание на организацията.

62. Пос. съч., стр. 151–152. Вж. и Ст. Заимов, Васил Левски. София, 1895, стр. 53.

Според уверенията на стари етрополци, в местния комитет, освен споменатите вече членове, влизали още и следните лица: Христо Петков, Хино Лазаров, Андон поп Кръстев, Григор Симеонов, Гаврил Банчов, Иван Георгов, Цено Христов, Павел Ганчов, Симеон Златаров и Генко Пашов. За квартира на комитетските дейци била избрана къщата на касиера Илия Нинов Правчанов. Според същите спомени, Левски, придружен от един член на Етрополския комитет, заминал за Правец, а от тук – за Лъджене, което отстои на 4 километра от Орхание.

Т о д о р П е е в, един от най-просветените членове на вътрешната организация, в която заема предно място, не остави почти никакви спомени. Като имаме пред вид богатата му лична архива, която бе открита напоследък и неговите връзки с първите дейци на епохата, разбираме още по-добре, какво значение биха имали неговите спомени.

Той е роден в Етрополе през 1838 год. Баща му хаджи Пейо бил един от заможните граждани на малкия балкански градец. Първоначалното си образование Тодор Пеев получил в Етрополе. Учил е и в Ловеч при Манол Лазаров, после в София при известния учител Сава В. Филаретов. През 1858 година той постъпва в класното училище и след две години, по препоръка на Филаретова, бил повикан за главен учител в Самоков. Тук той учителствувал само една година. След смъртта на бащи си Пеев продава своята част от наследството и заминава за Цариград, за да продължи образованието

си. Тук той постъпва в Френския колеж в Бебек (1862–64), а после и в горния курс на Роберт колеж. В Цариград известно време бил учител по френски език на синовете на един богат турчин. По-късно, по препоръка на директора на училището в Бебек, той бил повикан за главен учител на класното училище в Силистра. Тука Пеев работи с замаха на голям просветител и с цялата си енергия застава на чело на борбата против гръцкото духовенство. Наклеветен от гръцкия владика в Силистра, той по една случайност се избавил от заточение. Сам Мидхад паша разследвал случая с Т. Пеев. Спасил го един от адютантите на пашата, на когото Пеев бил учител по френски език в Цариград. След тоя случай обаче заподозреният учител не могъл да остане повече в Силистра и за голяма скръб на силистренци през октомври 1866 год. Пеев напуска града.

През 1867–1870 година той учителствува в Кюстендил, а от 1870 до 1872 година – в родния си град Етрополе. Тук Тодор Пеев застава начело на революционното движение и един от видните сътрудници на Апостола. През май 1872 год. той бе делегат на общото събрание в Букурещ, а след нападението при Арабаконак, благодарение на доверието, което турците имаха в него, заедно с Христо Пиронков от Тетевен и един помак от с. Добревци, бе изпратен в Румъния, за да търси обирачите на държавното съкровище. След станалите разкрития Т. Пеев забягва в Одеса, за да не бъде предаден на турските власти. В последствие той се установява в Браила, където поема редактирането на Периодическото списание на Българското книжовно дружество. Под неговата редакция излизат VI до XII книжки на списанието. През 1876 година той е „управител и отговорник“ на нов български вестник „Възраждане“, който излиза в 30 броя.

След освобождението Пеев заема високи длъжности, между които главен секретар на държавния съвет, окръжен управител и търговски агент. В 1884 год. на годишното събрание на българското книжовно дружество, когато М. Дринов бе избран за председател, а В. Стоянов за подпредседател, Т. Пеев бе избран за деловодител. Под негова редакция излизат от X до XIX книжки на Периодическото списание. За трети и последен път Пеев поема редакцията на списанието и

то за много късо време през 1888 год., като издава само 57 книжка. Умира на 26. VII. 1904 год. в София. „Както се нижеха годините му в свободна България една след друга“, завършва своя очерк за него Ив. Пеев Плачков, „тъй постепенно чезнеше у него старата вяра и старата смелост, докато най-после, изгубил вяра и в себе си, той прибегна до смъртта“. Летопис на Българското книжовно дружество в София, кн. V. София, 1905, стр. 95.

63. Тодор Пеев съобщава и следната гвърде интересна проява на Етрополския комитет: „За да се подготви въобще населението към съчувствие и желание за народното освобождение, по инициативата на Етрополския ч. р. комитет“, в града се основава читалище, „в което се привличат и граждани, незаписани за комитетски членове, пред които се държат всеки неделен и празничен ден сказки и беседи за подготвяване на народа“. Личен спомен за Васил Левски. Пос. сб., стр. 153.

64. Васил Левски, София, 1895, стр. 47, 52–53.

65. Орхание и Орханийско – исторически и географски изучвания. София, 1926, стр. 39.

66. Там. В сведенията, които орханийци дават за състоянието на своя комитет през февруари 1872 год., са посочени 16 организирани членове и 4 външни. – Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, № 123, стр. 235.

67. Възраждането на гр. София. София, 1920, стр. 63. Ст. Заимов твърди, че през същата тая обиколка, която той погрешно отнася към 1868 год., Левски „с помощта на Хр. Ковачов“ едвам успял да нареди „в столицата шопска едно нищожно шопско комитетче“. Васил Левски. София, 1895, стр. 71. Н. Н. в биографичния очерк за Христо Т. Стоянов също така твърди, че революционният комитет в София е бил основан от Левски в 1870 год. и че негов председател е бил Христо Т. Стоянов, а секретар – Христо Ковачов. В същия очерк читателят ще намери по-подробни сведения за богатата и разностранна дейност на Хр. Т. Стоянов, виден деятел в борбата, за църковна и политическа свобода и един от първите строители на младата държава. Вж. в. „Мир“. XLI, бр. 10388 от 18. III. 1935 год.

68. Възраждането на град София. София, 1920, стр. 63.

69. София през XIX в. до освобождението на България. Материали за историята на София. София, 1937, стр. 297.

70. Г. Клиначаров, Васил Левски в София. В. „Зора“, XIX, бр. 5596 от 20. II. 1938 год. Според същите спомени, в София Левски идвал най-често преоблечен като селянин и приспивал в една стая на артиката при църквата „Св. Неделя“.

71. Коста Николов, Какво разказва за Левски друг негов съвременник. В. „Слово“, XVI, бр. 4700 от 5. III. 1938 год.

Прави впечатление, че както Спас Н. Клисаров така и Дамян Ив. Богоев не съобщават нищо за участието на Христо Т. Стоянов в комитетската организация.

72. Искри в тъмнината на мрачното ни минало. Апостолът Левски между шопите в Софийско и Пирдопско. В. „Шоп“, III, бр. 47 от 15. II. 1932 год. След като разказва два доста правдиви случая от посещенията на Апостола в Шияковския манастир, Величко Б. Душков, стар учител в Костинброд, разкрива по-нататък следи от революционната дейност на Апостола и в Пирот. В 1917 год. през войната, Душков бил известно време в Пирот, където квартирувал в къщата на Живко Свинач, виден българин от епохата на освободителните борби. Неговата дъщеря, баба Краса, разказала на госта си следното: „Преди освобождението на България Левски е идвал много пъти в нашата къща. Аз тогава бях момиче на 15-16 години. Всеки път, когато Левски идваше при баща ми Живко, събираха се много патриоти и от околните села българи и в избата си правеха заседания, без да ги подозира някой“.

Сам Апостолът държи твърде много на Пирот и затова, след като завършва уставопоекта, пише на Данаил Хр. Попов: „Питайте отъ Ломъ да ви забележѣтъ името и презъ името, на някой отъ най-добрите ни членове въ Пиротъ, като му опишѣтъ и физиономията и годините точно, защото подиръ дългото ни обикаляне ще минемъ и отъ тамъ; на сѣщиятъ членъ въ Пиротъ, трябва да му са предизвѣсти отъ Ломъ, Белѣшките за въ Пиротъ като Виса прат(ят) от Ломъ, Вѣя ще гледате да ги испроводите по скоричко до Моратогуларж“. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 78.

Без да подкрепи твърдението си с данни, Светослав Йорданов съобщава, че Левски е ходил и в Трън, където също имало основан комитет, начело с известния в тоя край Гичо Пеев и неговите близки. В. „Мир“, XXXVII, бр. 9603 от 16. VII. 1932 год.

73. Михаил Ковачов, Васил Левски в Драгалевския манастир. В „Зора“, XVIII, бр. 5103 от 4. VII. 1936 год. Във връзка с Драгалевския манастир вж. К. К. Тризлинцев, Един забравен другар на Васил Левски. В. „Мир“, XLII, бр. 10660 от 1. II. 1936 год. Тоя забравен последовател на Апостола е Никола Срефанов Крушкин от с. Бистрица. Той постъпил като послушник в Драгалевския манастир, където по-късно станал дякон. Тука той се срещнал с Апостола. Увлечен от неговата проповед, Крушкин захвърлил расото и като пътуващ книжар разнася революционната идея из шопския край. През 1877 год. бил обесен от турците.

Пак във връзка с Драгалевския манастир Д. Общи. съобщава следното пред съда: „Тръгнахме от Тетевен и до село Гложене отидохме пак с тоя кон (търсен от властта дорест кон с бяло на задните крака, н. б.). Хората от тамошния комитет му казаха: (на Левски, н. б.) „Смени коня!“ Той не повярва. Тръгнахме оттам и по пътя той се качи на моя кон и замина, като ми каза: „Заведи коня в Токмакж манастир и го предай на игумена, той ще ти даде оттам друг кон. Аз закарах коня на игумена и му казах думите на дякона. Игуменът ми каза: „Аз не мога да се кача на тоя кон и не мога да влизам с него в София, защото властта ще ме прати на заточение“. Аз взех коня обратно, отидох в Тетевен и го оставих там. В Тетевен купиха друг кон“. Първите съдебни указания..., стр. 12–13.

74. Споменът за това посещение дължим на покойния свещеник от същото село, Георги Величков. Под надслов „Един интересен документ за Васил Левски“ Иван Попов обнародва тоя спомен в сп. „Българска мисъл“, XI (1936), кн. V, стр. 310–311.

От по-късно време някои интересни сведения за иеромонаха Генадий дава П. Хитов: „Господа членове б. р. ц. т. к. отъ София доди единъ калогер който е бил ягомен на драгалевския манастир ... тос калогер името мое генадия ... Казва че е бил член на Софийския комитетъ ... Физономията наречениятъ генадия години 40 возраст среден снага оморена коса черна малко проблена лице чорвено очи черни вачес нос омеренъ коса гаста на сарци здравъ разговор сарчен има глет храбъръ“. След нападението при Арабаконак и залавянето на Д. Общи, който „искал на колко хора отъ софия и отъ селата и пратили отъ софия жандари да оловат и ягомен а генания отъ манастиря“. Той обаче побягнал в Бялград,

откъдето искал да отиде в Букурещ, за да извести Централния комитет за случилото се. – Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 574.

75. Панагюрище, неговото заселване, битие и въстание. Пловдив, 1906, стр. 26–27. При първото си посещение на Панагюрище Левски отишел и в село Баня, родното място на поп Груйо, придружен от следните панагюрци: Найден Дринов, Иван Дудек и Ильо Илийов. Пос. съч., стр. 27.

76. Става дума, както ще видим по-късно, за обиколката, която Апостолът предприема заедно с двамата си помощници през 1871 год. В последователен ред сам Апостолът е означил градовете, които посещава заедно с Ангел Кънчев: Ловеч, Троян, Карлово, Клисуря, Копривщица, Панагюрище, Пловдив, Чирпан, Ст. Загора, Сливен, Търново, Трявна, Севлиево, Ловеч. – Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929q № V, 226, стр. 297. Означеният маршрут е твърде характерен и сочи известна последователност в пътуванията на Апостола от Северна за Южна България.

77. Апостолът сам е отбелязал последния си маршрут в своя джебен бележник. Вж. пос. съч., стр. 267.

78. Ст. Заимов твърди, че комитетът в Панагюрище бил съставен чрез Дринова и Д. Шишкова. – Васил Левски. София, 1895, стр. 71. Според Георги Н. Манов обаче, комитетът бил основан „с посредството на Петко Т. Бояджиев, панагюрец, живущ в Копривщица“. Последният, както ще видим по-късно, е бил член на комитета в Копривщица. И ако Апостолът действително е съставил Панагюрския комитет с неговото посредничество, то ще трябва да приемем, че Левски е посетил Копривщица преди Панагюрище.

Вж. и проф. Архимандрит Евтимий, Из ръкописите на копривщенския въстаник Петко Бояджиев. Юбилеен сборник на Копривщица 1837–1937, т. II. София, 1937, стр. 157–179.

79. Пос. съч. Според същия автор в Панагюрище Апостолът не спирал в Балабановия хан, а у шивача Ст. Попов или у самия Георги Н. Манов.

80. Прякор на Стефан х. Манчов, който се женел за Мария Захариева. Вж. Димитър Томев, Левски в Панагюрище. В. „Илюстрирана седмица“, IV, бр. 176 от 3. V. 1926 год. Същият автор, без да посочи съображенията си, отнася основането на комитета в Панагюрище към 1872 год. Той дава

и един по-голям списък на членовете на местната организация: Филип Щърбанов, Кръстьо Гешенов, Искрьо Мачев, Найден Дринов, Недко поп Стефанов, Димитър Тонев, Ганчо Кисов, Тодор Цвятков, Иван поп Луков и Георги Н. Манов, а за главатари на полицията: Стефан х. Манчов, Делчо Кисов, Лулчо Маринов, Станко Шопов, Никола х. Георгиев и Тодор Самарджиев.

81. Нови данни за Левски. В. „Младежка илюстрация“, I, бр. 7 от 30. VII. 1924 год.

В същия брой Атанас Д. Антикаров съобщава, че Левски е идвал и в Самоков. Авторът на това съобщение свързва посещението на Апостола с установяването в града на първия български митрополит Доситей. Данните обаче не подкрепят това твърдение. Доситей е тръгнал от Цариград, за да заеме своята епархия на 26. X. 1872 год. Той минал през Черно море, Дунава, Лом и дошел в София, където се представил на мютесарифа. Вж. Хр. Семерджиев, Самоков и околността му. София, 1913, стр. 61. В Самоков, както се вижда от датата, записана на гърба на Доситеевия портрет, запазен в местното архиерейско наместничество, митрополитът пристигнал едва на 15 ноември 1872 год. По това време обаче, средата на ноември 1872 год., маршрутът на Апостола се знае с абсолютна положителност: на 6 ноември той е в Ст. Загора, на 9 ноември в Сливен, за няколко дена обикаля Котел и Ичера, на 14 с. м. е наново в Сливен и най-късно на 20 се завръща пак в Ст. Загора. Вж. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, № 262, стр. 262; № 99, стр. 184; № 132, стр. 262; № 163, стр. 262; № 166, стр. 267; № 168, стр. 268. Ако Апостолът е ходил в Самоков, най-приемливо е да се отнесе това му посещение към втората половина на октомври 1872 год. по следните две съображения: а) на 25 октомври Левски е бил в Пазарджик, а на 29 и 30 с. м. в Пловдив, където се мае известно време и пише няколко писма. Вж. пос. съч., № 95, 96, 97, стр. 178, 181–182 и № 162, стр. 262. б) В Самоков се помни, че той дошел откъм Пловдив и минал през Долна Баня.

В комитета, според Ат. Д. Антикаров, участвували Георги Капанов, Спас Тумпаров, Иван Соколов Фъргов (карловец) – учители, Васил Дишин, Георги Клинков, Ксенофонт Смикаров – френк терзия, Никола Карамитов – ка-

феджия, Никола Ив. Образописов, Христо З. Зографски, Иванчо Зографски Доспевски – иконописци.

Според Хр. Семерджиев, Левски „е идвал няколко пъти в Самоков. Негов човек бил известният на времето абаджия Иван Чакалов, от когото били взети и всички костюми за преобличане четата при обира на хазната при Орхание“ (!). Самоков и околността му. София, 1913, стр. 113. Кога е идвал Апостолът в Самоков, споменатият автор не казва. Той не споменава нищо и за основаването на местния комитет и е на мнение, че революционното дело в Самоков е срещнало много и непреодолими пречки, които още в самото начало са спънали развитието на освободителното движение. Тия пречки той открива в следните обстоятелства: 1. Една трета от населението на Самоков било турско; то се отличавало със „своята интелигентност, голямо богатство и влияние пред цариградските власти“. Към съгражданите си българи се отнасяло меко и взело тяхната страна по черковния въпрос. 2. Чорбаджиите и 3. Голяма част от самоковската младеж се намирала по печалба в Цариград, Смирна и другаде. Пос. съч., стр. 130.

И според сведенията на старите самоковци Георги Чакалов и Елена Пекова, които събрахме чрез местния свещеник Георги Соколов, Апостолът е идвал в града, но „не можал да образува комитет, понеже самоковските чорбаджии не позволили“. Що се отнася до датата, когато Апостолът е посетил града им, двамата самоковци не са сигурни в твърденията си: Ел. Пекова не може да си спомни по кое време е било, а Г. Чолаков отнася това събитие към края на 1871 или 1872 год.

82. Вж. Ст. Заимов, Васил Левски. София, 1895, стр. 71. Вж. и Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 267. Сведенията за Стрелча дължим на Тодор Ат. Балтов, чиито спомени са записани от неговия братов син, пловдивският адвокат Никола Балтов. Според тия спомени, Левски пристигнал за пръв път в Стрелча през първата половина на септември 1870 год.

Разполагаме и с два протокола от 30. VIII и 4. IV. 1900 год., подписани от Павел Шопов от Панагюрище като пълномощник на Ст. Заимов и други панагюрски ветерани от 1876 год., според които Левски посетил село Лесичево през юли 1871 год., а Попинци – през вършитба с. г. В комитета на първото село влезли: Добри Генов, Велко Чор-

баджи, убити през Априлското въстание, Марин Николов Мароджийски, умрял в Цариградските затвори, Добри Ст. Дораджиков и Георги Начов. В Попинци Левски отседнал у Марко Дим. Загорски и се срещнал с учителя х. Поликарп Деякон Чуклеви Петър Т. Чардаков,

83. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, № 320, стр. 688.

От протокол № 9 на Копривщенската поборническа комисия по действията на въстаниците през 1876 год. в гр. Копривщица узнаваме, че всичките заседания на комитета се посещавали и от Клисаров, но „не като комитетски член, а като повиквач на комитетските членове“. Юбилеен сборник Копривщица 1837–1937, т. I. София, 1937, стр. 180.

84. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., № 226, стр. 297 и 267.

85. Ст. Заимов твърди, че „Копривщица не приела да влезе под общата организация на тайните комитети“. Васил Левски. София, 1895, стр. 70. Причина за това били чорбаджиите.

86. Проф. архимандрит Евтимий, Бележки на копривченина Никола Н. Клисаров по посещенията на В. Левски в Копривщица... Юбилеен сборник Копривщица 1837–1937, т. II. София, 1937, стр. 182. Цоко Будин взима дейно участие по-късно в Априлското въстание и бил обесен в Пловдив през 1876 год. Пос. юб. сб., стр. 332. Петко Бояджиев е един от първите въстаници на Копривщица в 1876 год. „първ приятел на Т. Каблешков и пръв негов помощник и заместник при приготовленията на въстанието“. Пос. юб. сб., стр. 157.

87. Там, стр. 181.

88. История на въстанието в Батак. София, 1929, стр. 8.

89. Там.

90. Историкът Ив. Ст. Попов ни разказва следния спомен на своя баща, Стоян Попов, виден учител и обществен деец в Пещера. Един ден, не си спомня точно кога, Левски бил дошел в града: „Посочи ми го Никола Веселов, мой другар: – Виждаш ли онзи русия човек, това е Дякона“. По-късно Ст. Попов научил, че Левски искал да се срещне с двама пещерци, които живеели някога във Влашко. Единият от тях обаче не бил в Пещера, а другият, Бянин, живеел в

село Аликочево. Левски го потърсил в селото, но Бянин избегнал да се срещне с него.

91. Спомени из политическия живот на България. София, 1932, стр. 11.

ГЛАВА ДВАНДЕСЕТА

РЕВОЛЮЦИОННИЯТ УСТАВОПРОЕКТ

1. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 148.
2. Там, стр. 149, допълнителен лист.
3. Там, стр. 148.
4. Записки по българските въстания, т. I. Русе, 1884, стр. 98.
В биографията си за Апостола Захарий Стоянов не засяга въпроса за произхода на уставопроекта.
5. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 529 и 532.
6. Първото събрание на революционния комитет в Букурещ. В. „Зора“, XIII, бр. 3857 от 14. V. 1932 год.
7. История на Априлското въстание, т. I. Пловдив, 1907, стр. 117.
8. Никола Т. Обретенев, пос. спомени във в. „Зора“.
9. Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, № 465, стр. 552. В случая не е съвсем ясно, дали Н. Т. Обретенев е искал да каже „съставен“ или „преписан“. По-вероятно е да допуснем, че той има пред вид Кънчева като съставител на уставопоекта.
10. Миналото, кн. I. Варна, 1884, стр. 133.
11. Васил Левски. София, 1895, стр. 75–76.
12. Миналото, етюди върху „Записките на Захарий Стоянов“. София, 1895, стр. 64.
13. Васил Левски. София, 1895, стр. 75.
14. Записки. АНБ, II А, п. 101.
15. К. Тулешков, Хр. Ботев, ръкописна биография. Препис на Михаил Димитров, стр. 9. Твърдението на К. Тулешкова, според когото „за Каравеловътъ уставъ произлѣзли много неудоволствия отъ страната на нѣкой отъ представителите върху нѣкои членове, защото той бѣше написанъ нѣкакъ съ тирански духъ“, както и заключението му, че в края на краищата „Каравеловъ останалъ побѣдителъ почти въ сичко...“, е произволно и както ще видим, когато ще

се спрем върху работата на общото събрание в Букурещ, не отгоааря на историческата действителност.

16. Археологически и исторически изследвания... Търново, 1886, стр. 265.

17. Княжество България в историческо, географско и етнографско отношение, ч. I. Пловдив, 1896, стр. 323.

18. История на Априлското въстание, т. I. Пловдив, 1907, стр. 94, 114 и 116.

19. Архив на възраждането, т. I. София, 1908, стр. 94. Д. Т. Страшимиров повтаря отчасти тая своя злополучна оценка върху идеите на Апостола и в една забележка на книгата си „Васил Левски“, т. I, извори. София, 1929, стр. 218. Във връзка с въпросната забележка вж. Евгений Волков, Христо Ботев. Сборник на Академия на науките, кн. XV. София, 1921, стр. 108 и Ал. Бурмов, поправки и добавки към издадените от Д. Т. Страшимиров документи за Васил Левски. Сп. „Българска мисъл“... отд. отпечатък, стр. 16.

20. Гено Иванов, Данаил Хр. Попов свидетелствува, че проектоуставът на БЦРК е дело на Ан. Кънчев. Сп. „Училищен преглед“, XXVII (1928), кн. 9 – 10, стр. 1205.

Данаил Хр. Попов е направил въпросната забележка върху един екземпляр от книгата „Архив на възраждането“, т. I. София, 1908, стр. 497, който подарява на читалището в Ловеч. Трябва да отбележим, че десет години по-рано Д. Хр. Попов прави подобна забележка в един екземпляр на сп. „Поборник–опълченец“, I (1899), кн. 10, стр. 14, който подарява на Народната библиотека в София: „Р. С. Уставът на БЦРК е съставенъ отъ Пок. А. Кънчевъ оригиналтътъ му беше ми проведенъ за приглеждане, а после имъ го върнахъ съ мои бележки“. В същата книжка е поместен първият биографичен очерк за Ан. Кънчев, под чийто портрет Д. Хр. Попов собственоръчно с мастило е направил споменатата забележка.

21. Христо Ботев. Сборник на Академията на науките, кн. XV. София, 1921, стр. 108–109.

22. Сенките на изчезналите. АНБ, II В, п. 26, инв. № 2409, стр. 21. Вж. и Дончо Иванов, Уставът на БЦРК. В. „Мир“, XXXV, бр. 8735 от 15. VIII. 1929 год.

23. Васил Левски. София, 1923, стр. 111.

24. Васил Левски. София, 1923, стр. 80.

25. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, № 24, стр. 62. По всяка вероятност, с това

свое писмо от 28. X. 1870 год. Левски е поискал от дейците във Влашко заедно с печата да му изпратят „законнитъ“, т. е. разните „войнишки правила, фортификация, тактика“ и др., които продължава да иска и през първата половина на 1871 год., и които му са необходими в първо време при изработване на уставопроекта. Ние допускаме, че Апостолът е намерил време все пак да напише и други някои писма през втората половина на 1870 год., които са унищожени или пък забутани някъде.

26. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 16.

27. Там, № 9 и 10, стр. 17–19. Тоя интерес не липсва и в следващото дълго писмо на Апостола до Д. Хр. Попов от 11 април. Пос. съч., № 11, стр. 21–25.

28. Там, № 13, стр. 29.

29. Там, стр. 30.

30. Там, стр. 64.

31. Там, стр. 59.

32. Там.

33. Там, стр. 62.

34. Там, № 32, стр. 77–78. На 10 януари 1872 год. Левски изпраща препис от уставопоекта и на П. Хитова: „Законътъ когото Ви пращамъ ще го преглѣдате и ще дадете белѣжки ты си върху него и ще го върните въ Турно, защото то ся прибиратъ вѣче отъ вѣдъ за да ся печати“. Пос. съч., № 40, стр. 89.

Д. Хр. Попов препраща уставопоекта и писмото на Апостола и бележи на другата страница: „И безъ много забавѣ трѣбва да ми Го върнете мен тука за да имъ го провода, чи послѣ като стане общо Събраніе ще да сж извлѣче една здрава идея отъ всички те такива закони които сж разпороводени по всичкиѣ дѣйствуиущи лица“. Пос. съч., № 446, стр. 532.

С друго писмо, все от същата дата 10. I. 1872 год., Левски изпраща препис от уставопоекта и на Филип Тотя. Пос. съч., № 41, стр. 89–90.

35. Трѣбва да отбележим че от „прибавката“, която Левски прави в писмото си до Данаил Хр. Попов от 27 юни 1871 год. можем да предполагаме с известна вероятност, че още в края на юли или по-точно през август Апостолътъ ще е приключил вече е уставопоекта: „Приближете съдржанието и на двѣ-те писма точно и да ги испроводите въ Ломъ до Г-на Хр. вашятъ съгражданинъ, който пакъ отъ тамъ ще

ги припиши и ще ги испроводи за Пиродъ и другаде; приказвали сме, пишете му и пакъ; щото като са разгледатъ тамъ и другаде, дето е изпратилъ, добре! да ни забелжятъ чръзъ васъ в кратко к а к в о и м ъ а р е с в а, к а к в о н е (к. н.) нѣка напишѣтъ чръзъ васъ защото е по сигор и по за скоро“. Пос. съч., стр. 74.

36. Там, стр. 78. И сам Кънчев в края на същото писмо се обажда на Данаил Хр. Попов: „Приимете сжрдечното поздравление, и принесете същото и на сестра си Г-жа Катерина от Вашя приятел. А. Кънчев“.

37. Дончо Иванов, Уставопроектът на Българския революционен централен комитет. В. „Мир“, XXXV, бр. 8735 от 15. VIII. 1929 год.

38. Няма да бъде безинтересно за читателя да се запознае с историята на троянския препис на уставопоекта, която ние ще предадем, тъй както я намираме описана от Марко Ив. Марковски в споменатата вече негова книга. „Преди вечеря Левски каза на Васил Бочев да си намери верен другар, че ще им даде проекта на „Н а р е д а т а“ (устава) за работниците по освобождението на Българския народ“ да снемат препис от него за Троянския м. ч. рев. комитет. Бочев намери интимния си приятел Васил хаджи Калчов, с когото още от детинство другаруваше. Той беше 22–23 годишен момък, развит умствено и физически и бе добил образованието си в тогавашната Пловдивска гимназия. Бочев, предпазливо и тайно, откри на Калчова за появилите се трима политически апостоли, даде му печатното писмо, та го прочете и тогава го помоли да му помогне да препишат „уставо-проекта“, който Левски подир малко ще им даде. Калчов прие тая света длъжност на драго сърце.

Както всяко комитетско нещо, така и „уставо-проекта“ съставляваше голяма тайна. Затова, догдето тримата политически апостоли беседваха и се черпеха с полицейската нощна стража в кафенето, Бочев и Калчов отидоха в дюкяна на първия, запалиха лампата, седнаха до четиригълната маса и, крайно въодушевени от случая, с нетърпение очакваха апостолите. Когато нощната стража, крайно доволна от търговеца на шаяци (В. Левски) за поръчаните кафета, напусна кафенето и потегли надолу из главната улица, едва тогава В. Левски и Ан. Кънчев намериха благоприятен случай и дебишком се промъкнаха през главната улица, та влязоха във Васил Бочевия дюкян при двамината новооглашени патриоти.

Тогава Бочев запозна Калчова с апостолите, пред които го препоръча за благонадежден и добър работник. Левски, след няколко кратки и вдъхновени речи, извади от вътрешния джеб на палтото си една тетрадка от 8–10 листа от пълна чиста хартия, но окълчена и окирливена. Външните листа на тая тетрадка бяха бели – ненаписани, а вътрешните – написани с четливи ръкописни букви и на всяка страница от дясна страна имаше празно място около 6–7 см. Това беше проекта на „Наредата“ (устава). Левски даде проекта за преписване, като им напомни да оставят и те в преписа по толкова празно място, като обясни, че който от троянските патриоти намери някои пунктове противоречащи на духа на светото предприятие и желае да се изхвърлят, или не, ако намери нещо по-уместно и целесъобразно за прибавление, там ще се правят нужните бележки. И тогава апостолите отвориха лекичко вратата, внимателно огледаха наоколо да не би да се е завърнала нощната стража и си отидоха в хана. Из града царуваше вече гробна тишина. Бочев и Калчов се подключиха от вътре и най-енергично почнаха своята работа – първият държеше проекта и внимателно диктуваше, а вторият енергично движеше десницата си, та преписваше, а после се смениха.

Пред дюкяна, до прозорците му имаше прост дървен одър (беседка), дето често пъти нощната стража се установяваше, като най-сгоден пункт, за да лови кокошкари и седенкари, понеже там се съсредоточаваха четири второстепенни улици в главната. За нещастие, и през тая нощ, след като се завърна от обиколката си, стражата се установи пак там и заптиетата се сложиха а-ла-турка върху одъра. При всичко, че прозорците бяха добре затворени, но говорът и продължителното стоене на стражата смущаваше нашите патриоти, в ръцете на които се намираше тайния ключ, с който българският народ ще отвори оковите и ще хвърли тежките вериги от себе си. Но и това обстоятелство не можеше да им попречи. Те бяха така въодушевени от идеята за възкресяване на Българското царство и унищожаване на турската държава на Балканския полуостров, щото въпреки безпокойствието си продължаваха трескаво да преписват уставопоекта. Диктуването продължи с още по-низък глас и догдето стражата очакваше да хване някой седенкар, за да го пооскубе 3–4 бешлика, което често правеше, „уставопоектът“ бе преписан. И когато най-сетне стражата се праждоса, двамата

излязоха от дюкяна и отидоха, та предадоха оригиналния проект на Дякона Левски, а преписът остана у троянските патриоти.

Имаше нужда обаче още от един препис, който с направените бележки да се изпрати по представителя в общото комитетско събрание. Възложи се пак на Василя хаджи Калчов и на главния учител Ил. Н. Белковски да снимат този препис от първия. Подир два-три дена през една тъмна нощ, те отидоха да изпълнят този отечествен дълг в учителската стая, като по-безопасно и уединено място, защото самото съдържание на проекта изискваше изключителна тайнственост, която застрашително звучеше на ухото на всеки българин патриот. Те се подключиха добре в стаята и свободно преписваха проекта.

Тъкмо когато преписът бе на свършване, като топ изгърмя на прозореца, що гледаше към север, един камък, голям около един килограм. Той бе хвърлен откъм улицата и падна на масата в лампата. Стъклата издрънкулиха по земята, а по масата всичко плувна в гас. Ужас владееше из тъмната стая. Нашите патриоти останаха като вкаменени. „Какво беше това?... Що стана?... Дали властта ни подуши“, питаха се смаяни те. В този момент, обаче, това произшествие остана необяснимо за тях. След два-три дена се изясни, че този „атентат“ бил извършен не с цел да се попречи на светото предприятие. Стефан Гайдарски, връстник и уж близък другар на Васил х. Калчов бил всъщност негов съперник в някакви седенкарски работи. И затова той дълго време дирел случай за отмъщение Калчову. И през тази нощ, без да знае целта на отиването му в учителската стая, намерил случай да си отмъсти“. Спомени и очерки из българските революционни движения 1868–1877. Враца, 1902, стр. 39–40.

39. АНБ, II А, п. 60, инв. № 8107. За езика на тази добавка вж. писмата на Ан. Кънчев до Н. Обретенков в книгата на Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, № 400, стр. 462; № 404, стр. 465; № 405, стр. 466 и № 406, стр. 467–468, които ние ще използваме по-късно. Писмото под № 401, стр. 462–463, Д. Т. Страшимиров погрешно посочва като писмо на Ан. Кънчев. Както се вижда от подписа, то е на В. Христов, съученик на Кънчева в Чехия.

40. Пос. съч., стр. 51.

41. Спомени и очерки из българските революционни движения 1868–1877. Враца, 1902, стр. 26.

42. Доколко идеята за република е била завладяла умовете, се вижда най-добре от становището на Панайот Хитов по този въпрос, което той изнася в диктуваното си писмо до Централния комитет от януари 1872 година. „Както видите въ законът“, бележи старият войвода в това писмо, „далъ съмъ мнѣніето си, колкото съмъ видѣлъ, че е нужно. И тъй въ първий-тъ артикалъ (член) направилъ съмъ забѣлѣжваніе на изрезана-та Ви „Демократ. Република“, но не трѣба да мислите или криво да разберете че съмъ противенъ на това не! Защо-то никой не иде да подържава тиранството, но за да ся спечели и подържа правж-тъ свободж, и всѣкой кой-то иде противъ тиранството, трѣбва да е желателъ на Демок. република, но това ній не трѣба да го явявами и печатамы, а да го задържимъ за насъ си, защото прѣдставете си околности-тъ, сѣтете ся на толкова династически-тъ около насъ правителства, кои-то щомъ чуѣтъ рѣчь-тъ Дем. република, ще ны очернятъ предъ други-тъ правит. а още и ще ны спречѣтъ въ светы-тъ прѣдпріятія. Най-послѣ сѣтете ся що става съ Французкыйтъ народъ, който е далечъ отъ насъ съ просвященіето си. Ній трѣбва тайно да утвърдимъ републикѣтъ а не да ны чуе свѣтъ-тъ и явно да исповѣдвамы това. Околни-тъ или съседни-тъ династи и правит. не ще могатъ явно да нападѣтъ на републикѣтъ ны защото имать и по-между си републиканци, но могатъ съ други начинъ да се стараѣтъ да ны попречѣтъ ... Ній сега за сега трѣбва да ся боримъ за свободж и равноправность и да унищожимъ тирани-тъ, туй трѣба да говоримъ и за него да работимъ, пакъ това като доспѣемъ да прогласимъ републикѣтъ“. АНБ, II А, п. 61, инв. № 8248.

43. Във връзка с тайната полиция П. Хитов прави следната добавка в посоченото вече негово писмо: „Членове-тъ градски на тайната полиція не трѣба да предузимаѣтъ никакво убийство догде не са увѣрятъ като видят печата од централният комитет, на причината чи управителя можи да има карес или завист на некого гражданина“. АНБ, II А, п. 61, инв. № 8248.

44. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929 стр. 141–142.

45. В това отношение П. Хитов е по-строг. „Може нѣкой съ намѣреніе да ся опіе“, бележи войводата, разглеждайки уставопроекта, „и да искаже тайността, то не слѣдвали че и той трѣбва при първо усѣщаніе да ся накаже

със смъртъ? Тръбва и за това още да ся прѣдпазватъ и други отъ подобни случаи. Освѣнъ това работниците на р. Б. Ком. (трябва, н. б.) да прѣдпазватъ отъ пиянството, даже и да иматъ наказаніе за това“. АНБ, II А, п. 61, инв. № 8248.

46. За впечатлението, което уставопроектът е произвел върху съвременниците, както и за начина по който е бил посрещнат, съдим най-добре от признанията на Панайот Хитов. След като изтъква, че сега „рабутата е по-темелно захваната“, и затова е готов да извърши всичко, което му се „одрѣди“ (АНБ, II А п. 61, инв. № 8404), бащата на хайдутите бележи в посоченото вече няколко пъти писмо: „Отдавна съмъ желялъ да видѣмъ такъвзи законъ и твърдѣмъ ми драго като го видѣхъ виждами ся като слънце прѣдъ очитѣ и всѣкой човѣкъ праведенъ би ся съ него съобразилъ и желѣхъ да се съобразѣхъ споредъ казваніе-то Ви непременно, но само кога-то го вид-ѣхъ въ дѣйствиѣ туренъ...“ АНБ, II А, п. 61, инв. № 8248.

ГЛАВА ТРИНАДЕСЕТА

1871 ГОДИНА

I

1. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 473.

2. Там, стр. 15–16.

3. За по-голяма предпазливост Апостолът не е написал двете букви в текста при тълкуването, както е у нас, а в началото на писмото.

4. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 16. Апостолът си е служил още и със следните лозинки, записани лично от него:

а) „Знакатъми за Ячу (Киряк) Цанковъ: отъ насъ Пратеникъ съ знакъ тожъ: С.Ч.Р.О. на което трябва да му ся отговори: Свобода Чрѣзъ революція обща приносящія тогава ще каже и отзива: истина на сяко мѣ-сто дете живее Българинътъ“.

В кореспонденцията си с К. Цанков Апостолът си е служил и със следния писмен знак (шифър):

б) Лозинка за Турно Магурели.

„Т. Мог.

Т. и А. С.

отзивъ

Богъ напредъ

трите Букви значатъ: ти и азъ сме сжщите“.

в) „пжкъ за нарочно изпратенъ чіовѣкъ съ лозинка така добъръ день или добъръ вечеръ чіорбаджи. отговоръ: далти Господъ добро, отъ де идешъ и каква е работата! Пратеникътъ ще каже: азъ ида отъ добро място, имамъ гласъ! Тогава ако е сжщиятъ чіовѣкъ до когото е проведенъ ще му кажи, ако имашъ гласъ хайдемъ въ кжщи и сядаса вѣче въ разговоръ“. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 248, 250 и 286.

Стоян Заимов съобщава други две лозинки, от които едната служела само за шифровка. Вж. „Васил Левски“. София, 1895, стр. 77–78.

5. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 54.

6. Там, стр. 30–31.

7. Там, стр. 15–16.

8. Там, стр. 471.

9. Там, стр. 17.

10. Там, стр. 16.

11, 12, 13, 14 и 15. Там, стр. 19.

16. Там, стр. 21.

17. Там, стр. 24.

18. По-късно в едно свое писмо до Панайот Хитов той е принуден за втори и последен път да загатне наново за опасностите, които среща в своя път.

19. Пос. съч., стр. 24.

20. Христо Боев, Васил Левски, Светозар Маркович – речи и статии. Левски като стратег и тактик. София, 1946, стр. 114.

21. Тодор Павлов, пос. съч., стр. 141 и 142.

22. Там, стр. 114.

23. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 22.

24. Там, стр. 23.

25. Там, стр. 51.

26. Там, стр. 23.

27. Там, стр. 51. Смыслът на последната фраза е: каквото щат да ни съветват или заплашват, не ни влиза в работа.

28. Там, стр. 454.

29. Там, стр. 25. В препроводителното писмо до Д. Хр. Попови Ив. Кършовски, Филип Тотю, възпламенен от изгледите

за близка руска помощ, пише: „Приключено-то писмо поста-
райте ся много бройно да го испратите до діакона, защото-то
въ него писмо има такава тайна, която ако подобрятъ сичкитъ
българи ще извлечемъ много голѣма полза и ще можемъ да
действуваме въ народното движеніе сигурно“. Пос. съч., стр.
481. Данаил Хр. Попов, като разкрива тайната на Панайот
Хитов, наново изразява становището на организацията: „Писа
ны още тамо Г-нъ Тошковъ и другитъ казали щото да сж
събератъ отъ 4-ти страны на България подписи, да сж про-
водатъ и 3 души съ упълномощим писма, които да отидатъ
въ Одеса до тѣхъ, и той Г-нъ Тошковъ сж задължава да
отиде съ тѣхъ и да ги прѣдстави на сжщія Императоръ, и
казватъ чи знаятъ вѣрно чи Императора ще съчувствува на
това, и трѣба да ны направи улесненіа но и натова отгорѣ
нашите отсрѣщны все първіа отговоръ дадохъ, никакъ не
искатъ за сега до гдѣто не сж добре организуватъ, да
ходатъ при едно или друго правителство, а като сж нарѣ-
датъ добре, тогава само може да направатъ такова нѣщо, и
то ако го одобри тогава приврѣмненното имъ правителство“.
Пос. съч., стр. 455.

30. Там, стр. 26.

31. Там, стр. 26–27.

32. Там, стр. 51 и 22.

33. Там, стр. 22.

34. Там, стр. 83.

35. Там, стр. 19.

36. Там, стр. 20.

37. Там, стр. 15 и 20.

38. Там, стр. 33

39. Там, стр. 20.

40. Там, стр. 33.

В случая, възразява д-р Хр. Гандев, Левски се бори не
толкова срещу федералистичните блянове на Каравелова, а
„срещу прибързаните действия и неблагоразумното обвързване
на българското революционно движение с външни ангажменти,
срещу поставянето му в зависимост от чужди сили, преди да е
укрепнало до степен на пълна самостоятелност“. Васил Левски
– политически идеи и революционна дейност. София, 1944,
стр. 138.

41. Там, стр. 473–474.

42. Там, стр. 23–24, 73, 15, 474.

43. Там, стр. 473, 475. Когато по-късно Каравелов, по поръчка на Апостола отпечатва заплашителни писма в Букурещ, той редактира първоначалния им текст, като прави следните добавки. 1. „...предъ народътъ, т. е. предъ бжлгарскиятъ народни революционни комитетъ, който така сжщо ще да отговаря предъ бжджщето бжлгарско свободно правителство“. Пос. съч., стр. 478. 2. „Предателите, чорбаджиите, изѣдниците и турските подлизурки ще да висатъ на едно джрво съ нашите неприятели, – страшно ще бжде народното отмжщение, който днесъ не желае да бжде свободенъ, той не е бжлгаринъ и не е човѣкъ“. Пос. съч. стр. 477.

44. Там, стр. 496.

45. Там, стр. 24, 98, 70.

46. Там, стр. 24.

47. Две от тия писма Апостолътъ изпраща до своя калеко Иван Фурнаджиев от Карлово. В първото писмо той се обръща като към роднина: „Калеко Иване! и Вія Петре, и Христіо!“ Във второто – обръщението е официално: „Господа Ив. Фурнаджіевъ & Сынове!“ Пос. съч., стр. 37 и 40.

48. Там, стр. 34, 32.

49. Там, стр. 32. Вж. и следващите писма до № 21, стр. 50.

50. Там, стр. 33, 38, 34, 35, 48, 47.

51. Там, стр. 15.

52. Там, стр. 56.

53. Там, стр. 505.

54. „Какво стана съ ливорверити? и кога ще са принисатъ тукъ момчетата зеха да мислатъ какво стана та са забавиха“, пита сам Апостолътъ. Пос. съч., стр. 53. „Глѣдайте за принасянето на стокж-тж да е сигоръ както Ви и бѣлехмы съ жены. Там, стр. 491. „Добрѣ ще бжде ако день напрѣдъ ся пренесеше стокж-тж, зашто-то гледамъ че болдися и по евтенж“. Там, стр. 495.

По това време централният комитет в Ловеч прави две други поръчки пакъ до Данаил Хр. Попов, които са твърде характерни: „За прахъ-тъ кой-то ни белѣжите че былъ отъ веднѣжъ ній отъ него си имаме, намъ ни е нуженъ отъ оня кой-то наималко въ разстояніе въ еднж 7 (седмица) поне да подѣйствува. Потрудете ся дано от него ни намѣрите“... Там, стр. 497. „Колко-то за маски-ты, тѣ ни ся нуждны за ноця, кога имамы нѣкоя работж“ „... Там, стр. 495.

- 55. Там, стр. 510.
- 56. Там, стр. 78.
- 57. Там, стр. 484.
- 58. Там, стр. 516.
- 59. Там, стр. 54.
- 60. Там, стр. 496.
- 61. Там, стр. 70, 65.
- 62. Или кяр (печалба) или смърт – гроб, морава:
Пос. съч., стр. 65.
- 63. Там, стр. 496–497. Посред тия грижи понякога Драсов изпълнява и поръчки от общ характер, които все пак се отнасят до членовете на организацията. „Отъ Търново ни белѣжатъ за нѣкой си полякъ Живковъ (от) Т. Магурелле а уженень въ Търново, че щелъ да фалира ако отъ нашиты нѣкой иматъ земани давани да глѣдатъ да ся разправатъ предварително. Сжщо и за нѣкой си шумналія билъ събиралъ въ Търново момчета да гы води въ Влашко при войникова да сж учат за актiори че послѣ да ходятъ изъ Българско да представлятъ театра. За всичко това питайтѣ и ни явете, че сж ни задължили“. Пос. съч., стр. 491.
- 64. Там, стр. 70, 75.
- 65. Там, стр. 76.
- 66. Там, стр. 227. Част от този лист със сумите на последните четири разходи е скъсан. Ние допълнихме цифрите от друга сметка и от един сбор на прихода-разхода на Апостола. Пос. съч., стр. 244, 307.
- 67. Там, стр. 227, 305, 307, 308.
- 68. Там, стр. 301–302, 303–304.
- 69. Там, стр. 303, 227, 315, 301.
- 70. Там, стр. 244.
- 71. Там, стр. 245.
- 72. Там, стр. 299.

II

- 73. Там, стр. 15.
- 74. Там, стр. 470–471.
- 75. Там, стр. 471.
- 76. Там, стр. 471–472.
- 77. Там, стр. 27.
- 78. Там, стр. 323–324.
- 79. Там, стр. 480.
- 80. Там, стр. 25. В края на това писма след подписа си Апостолът Прибавя: „Изъ Българско, члѣнъ отъ Б.Ц.К. Въ България“, Тая добавка не срещаме в никое от неговите писма.

Д. Т. Страшимиров я изтълкува като „пояснение на Филип Тотя, който не е подробно осведомен за съществуването на р. организация“. Пос. съч., заб. към стр. 28. Той обаче изпуска из пред вид обстоятелството, че Апостолът се бе разбрал вече с Филип Тотю и, следователно, не едва сега и не по тоя начин ще го осведомява за вътрешната организация на комитета. Ние мислим, че с тая подробност Апостолът иска по-скоро да подчертае пред славолюбивия войвода своето формално положение в революционната организация.

81. Там, стр. 455.

82. Там, стр. 50.

83. Христо Ботев, Васил Левски, Светозар Маркович. Левски за значението на субективния фактор. Речи и статии. София, 1946, стр. 123. „Тези чудно образни и пълни с дълбок исторически смисъл думи“ на Апостола, именитият наш философ смята, че „струват повече от десетки наши философски и публицистични томове. Те по-добре от всичко друго ни говорят какво би се получило от Левски, ако той би имал възможност да получи своевременно нужното теоретично образование или ако средата благоприятствуваше за развитието на неговите многостранни заложби и дарования. И такъв обаче, какъвто е, Левски си остава наша национална слава и гордост, наш духовен водач и учител, народен пророк и герой“. Тодор Павлов, пос. съч., стр. 123–124.

84. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 52–53.

85. Там, стр. 325.

86. Там, стр. 79–80.

87. Там, стр. 80.

88. Там, стр. 325.

89. Там, стр. 81–83.

90. Там, стр. 522–523.

91. „Може да сте извъстни за дългото ми боледуване“, пише войводата на търновци в отговор на писмото им от 16. I. 1873 год., „което ма не остави да могахъ да дойда и тжй при 7 месечното си боледуване, никой ми нищо не писа...“ Пос. съч., стр. 599.

92. Там, стр. 86.

93. Там, стр. 535.

94. Там, стр. 88–89.

Все по това време Апостолът чрез централния комитет в Ловеч, дърпа ушите и на Филип Тотя: „Постъпката

Ви съ Силистренцы е доста глупава и като на Васъ лице неприлична. – Ако не можете направи недѣйте разваля“
Пос. съч., стр. 90.

С дълго писмо от 20. II. 1872 год. Филип Тотю се оправдава за своята постъпка със силистренци: „... както и да кажете вий, че азъ съмъ постъпилъ глупаво да (като) съмъ възвърналъ силистренчени, азъ съмъ имъ далъ по-голямъ куражъ, когато тѣ въставатъ да знаятъ, че те не въставатъ за себе си да знаятъ тѣ че въставжтъ за 1 беденъ и поробенъ народъ, та да издуматъ да защитятъ останалитѣ като изложжтъ своите тѣла на бойното поле, та който остане (жив) да каже: тѣзи мѣже и наши братя изложихж своитѣ тѣла на бойното поле, бари ний сега останахме свободни“. По-нататък войводата се спира надълго върху въпроса, кога да се обяви въстанието и след като обяснява, защо трябва да се обяви през лятото, а не през зимата, той изяснява накрай случая със силистренци: „Азъ туй прѣдадохъ на вашитѣ депотати Силистренченитѣ та да не съгласяватъ никой пжтъ да правятъ бунтъ зимно врѣме, та да излагатъ нещастния народъ който е за бой и който не е“. Пос. съч., стр. 338.

Спряхме се върху случая със силистренци, не защото изяснява стратегическите разбирания на Филип Тотю, а защото установява съществуването на известни връзки между революционната организация и най-източния ни крайдунавски град. За тези отношения обаче нищо повече не знаем. В пътуването си като представител на събранието в Букурещ Т. Пеев уверява, че основал частни комитети в Лом, Силистра и Черна вода. Пос. съч., стр. 375.

Силистра, някогашният Доросторум, заема предно място в духовното възраждане на нашия народ. Наред с многото вдъхновени учители, които работеха тука и които издигнаха името на силистренското училище, в града учителствуват известно време Тодор Пеев и Сава Доброплодни. Последният представлява силистренската епархия на народния събор в Цариград през 1871 год. За по-големи подробности из духовното минало на Силистра вж. д-р Сл. Чаушев, Учебното дело в Силистра преди освобождението, както и целия сборник „Силистра и Добруджа“, научно-културни изследвания, кн. I. София, стр. 341. От същия сборник научаваме, че през 1869 год. Апостолът дошел в града с местния книжар и училищен настоятел Гено Чолаков и се условил за учител, но стоял само три дена и изчезнал. Тия сведения съобщава един

от тогавашните учители, Петър Арнаудов. Там, под линия, стр. 274.

За духовното и просветно пробуждане на Силистра знаем доста, но участието на града в борбите за политическа свобода още не е проучено. Между многото задачи, които предстоят на Силистра, тая задача трябва да бъде една от първите.

95. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 598–599.

III

96. Там, стр. 58, 67.

97. Там, стр. 58–59,

98. Там, стр. 67.

99. Там, стр. 59.

100. Бележката е твърде характерна. Ще я предадем изцяло: „Г-ну В. Л-му въ Бжлгария – Ако ви са попадне вѣстникътъ ни въ ржцете и ако прочетете тия нѣколко рѣда, ви молиме да прибързате и да са видите съ назе въ Букурещъ. Това вие трѣбва да направите за общото добро“ В. „Свобода“, Букурещ, II, бр. 4 от 13. II. 1871 год.

101. Пос. съч., стр. 59.

102. Там.

103. Там, стр. 59–60, 62.

104. Там, стр. 57, 70–72. Апостолът не можеше да има доверие в непостоянни хора и в едно по-късно писмо до Д. Хр. Попов той бележи: „Имената имъ, и мѣстото имъ де работатъ тѣй! няма да обаждатъ на вашитъ отъ влашко членове, защото мисла да няматъ юще съставенъ Оставъ, който да награжда пристѣпникътъ, въ сжщиятъ часъ съ смъртъ отсвѣнъ то! отъ тука юще висшегласіето ни дава дума да ви са кажи такова нящо! защото глѣдатъ ката день отъ тамъ работи, днесъ наредъ, утри безъ редъ, други день никаквата, и сичкіятъ святъ имъ научи какво сж работили и де са юще мислили“. Пос. съч., стр. 74.

105. Там, стр. 514.

106. Там, стр. 497.

107. Там, стр. 488–489, 487. Тия няколко реда са първото свидетелство, установяващо мястото, което Апостолът бе заел вече в съзнанието на своите първи сътрудници.

108. Там, стр. 494. Преводът на турския текст е: „От техните кожи (буквално „бедра“) царвули не стават“.

109. Там, стр. 496.

110. Там, стр. 497.

111. Там, стр. 69.
112. Там.
113. Там, стр. 69–70.
114. Там, стр. 454.
115. Ал. Бурмов, Васил Левски в началната история на БЦРК. Сп. „Родина“, София, I (1938), кн. 1, стр. 157.
116. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 60, 73.
117. Ал. Бурмов, пос. съч., стр. 156.
118. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 54.
119. Там, стр. 515. „Това писмо“, бележи Д. Т. Страшимиров под линия на същата страница, „не само характеризира, но и излага Каравелова с липсата на всякакъв организационен дух“.
120. В. „Свобода“, Букурещ, II, бр. 20 от 31. X. 1871 год.
121. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 530.

IV

122. Там, стр. 29.
123. Там, стр. 54. Сигурно огорчен от нещо във връзка с разправията си с Анастас п. Хинов, Апостолът още след първата своя забележка, като припомня на брата му, че от 1861 год., се е посветил на делото, се вижда принуден да каже нещо повече за себе си: „Отъ тогава и досеги, малко много въ това самса занимавалъ, и работата ми мае срящала сякаква тюрлия, и неможя ме отвърни да работа за други или да ма отчяе да глѣдамъ своятси интересъ? ако низнайте! питайте и научетиса добре, чи акома земите за вярване пълно, тогава знамъ чи и думитими ще бждатъ истинни въ васъ“, Пос. съч., стр. 31.
124. Георги Бакалов, Бунт против Левски. София, 1938, стр. 12.
125. По-късно, пред съда, Анастас п. Хинов обяснява твърде невинно и сдържано само началото от разправията си с Апостола. „Понеже писма от двете страни се получаваха и изпращаха винаги чрез мене, приблизително след два месеца (след завръщането му от събранието в Ловеч, н. б.) се получи пак едно писмо и, понеже печатът му беше малко счупен, аз го отворих. Прочетох го, но тъй като това писмо беше с техен специален шифър, аз не можах да разбера, какво искаше да каже. В началото на споменатото писмо беше означено, че е от Одеса, а подписът беше от Кишелски. На една малка книжка, намираща се в това писмо, бяха написани две точки. Това писмо аз изпратих на Дякона Левски

в Ловеч. Той се беше много разсърдил, задето писмото беше отворено и ми писа едно писмо, в което се казваше: „Заради отварянето на това писмо ти си един твърде лош човек; ще дойде ден, когато ще стане въпрос за отварянето на това писмо“. След това те не изпратиха вече писма чрез мене. И аз писах писмо на брата си, в което му писах: „Не ми пращай още веднаж писмо“. – Препис от първите съдебни следствия на обиращите на хазната и на лицата от комитета, образуван за бунтуване на населението, произведени от специалната комисия, стр. 31.

126. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 56–57.

127. Георги Бакалов, пос. съч., стр. 13–14.

128. Там, стр. 14.

129. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 57.

130. Там, стр. 488.

131. Там, стр. 64.

132. Там, стр. 65.

133. „В страшните поражения“, бележи Георги Бакалов, „които авантюризмът на Общи нанесе на делото на Левски, имат по-силно участие такива от малък калибър вироглавци, които, като Ан. п. Хинова, го поддържаха слепешката. Левски е бил хилядократно прав, когато срещу стихията на недисциплинираност, свойствена на обществените елементи, с които е имал работа, той е противопоставял желязна строгост, неспираща се пред висшата мярка на наказанието, за която загатва и в случая с Ан. п. Хинов“. Пос. съч., стр. 14.

У

134. Вж. началото на тая глава.

135. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 76 и Гено Иванов, Печатничката на Васил Левски в Ловеч. Сб. „Ловеч и Ловчанско“, кн. IV. София, 1932, стр. 81.

Трябва да отбележим, че по това време идеята да снабди организацията с малка печатна машина, занимава сериозно Апостола. „Проектът“, бележи Гено Иванов, „да се купи и пренесе една печатничка в Ловеч, не можал да се сбъдне по липса на средства“. Пос. съч., с. стр. По-късно обаче, когато Ангел Кънчев постъпва на работа, Апостолът се снабдява с твърде примитивна ръчна печатничка. Нуждата от квитанции трябва да е била доста голяма, а връзките с Букурещ не били редовно и правилно уредени, та станало нужда организацията да се снабди с една макар и първобитна печатничка, за да се печатат с нея поне разписки. В помощ на Апостола се явил Ангел Кънчев, който, както разправял

Дим. Пъшков на д-р П. Стоянов, взел един малък комплект металически букви – чрез един приятел – от редакцията на русенския в. „Дунав“. Тия букви Кънчев донесъл в Ловеч.

Пръв, който съобщи за тази „типографийка“, е М. Ив. Марковски. Печатничката заедно с други неща останали от Левски, Марковски видял у Никола Цвятков през 1894 год. „С тази оригинална малка „типографийка“, пише Марковски, „Левски сам си печатил особена форма квитанции“. Буквите стоели още така, както ги бил наредил Левски. Те били наредени в няколко черчевата от плочи (ученически плаки). Черчеветата били свързани с канапи. Този комплект се допълвал от една кутия с черно блажно мастило. – Спомени и очерки из българските революционни движения 1868 – 1877, кн. 1. Враца, 1902, стр. 80.

Останалите подробности по тоя въпрос дължим на Г. Иванов. „Както печатничката, тъй и другите комитетски неща Никола Цвятков наследил от своя приятел и съсед. Никола Сирков, чрез жена му, за която се оженил след смъртта на Н. Сирков.

През 1901 год. проф. д-р П. Стоянов прибира тези исторически предмети за музея на Ловчанското читалище, където се намират и сега. Между прибраните неща е, разбира се, и печатничката. Въпреки силното свое желание да купи печатница, Левски не можал да се сдобие с такава в България. Останала му само тази малка печатничка за квитанции, защото най-болното място на организацията било малопариचितето, а хората без редовни печатни квитанции не давали пари. Това накарало Левски да сглоби тази печатничка“. – Гено Иванов, Печатничката на Васил Левски в Ловеч. Сб. „Ловеч и Ловченско“, кн. IV. София, 1932, стр. 82.

Според д-р П. Стоянов желаната от Апостола печатница била купена след общото събрание в Букурещ, но не могла да бъде пренесена в Ловеч и останала в Букурещ при Каравелов. – Градът Ловеч като център на Българския централен рев. комитет... Ловеч, 1901, стр. 20.

В действителност, купени са били само букви за Каравеловата печатница, но не и печатница. Апостолът, който не е пропуснал да отбележи нито един разход, направен през време на пребиваването си във Влашко, та дори дадените пари за милостиня, е записал и тоя разход: „1480: за Букви на печатницата съ които ще се печатятъ само наши работи“.

Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 253.

Във връзка с печатницата на Апостола стои и въпросът за квитанциите, разписките, които е издавала организацията. Много вярно Гено Иванов изтъква, че печатницата е била необходима на Апостола, за да се снабди с печатни квитанции, „с които да увери хората, че революционното дело е поставено на сигурни основи.“ – Печатничката на Васил Левски в Ловеч, стр. 81. Ще добавим, че с тях Апостолът иска да въведе по-добра отчетност и да отстрани всяко подозрение или недоверие в хората на организацията. Затова до средата на 1871 год. той заедно с печата иска най-настойтелно да му се изпратят и квитанции, „билети“, както ги нарича понякога. Вж. гл. XIII, стр. 58. Предположението обаче на Гено Иванов, че Левски „се е сдобил с печатни квитанции в Букурещ чак след общото събрание (май 1872 год., пос. изследване, стр. 82), защото едва през юли 1872 год. изпраща квитанционни коли с упътвания, как да се попълват – писмо до Троянския комитет от 15. VII. 1872 год. („Васил Левски“, т. I, извори. София, 1929, стр. 132), не се покрива от фактите. Още на 4 април 1872 год. (преди общото събрание) Апостолът изпраща на сливенци 94 печатни разписки „чясни“ с упътване как да се попълват: „като написаното въ листа ще се пише във малкото кжсче което остава (кютюкът) и то ще Ви бжде правата смътка, която ще предавате отъ връме на време във Ц К.“ Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 115.

Квитанциите са били два вида: ч а с т н и, които издавали частните комитети на своите членове срещу направените от тях вноски, и о б щ и или ц е н т р а л н и, които издавали „кога една община, т, е. някой ч. комитетъ дава отъ общо-събраните пары“, или които централният комитет издава на частните комитети.

Между печатаните в Ловеч и Букурещ общи (централни) квитанции има значителна разлика. Гено Иванов изтъква подробно тая разлика. Ловчанските са печатани поотделно и то на няколко пъти, с натискане на буквите. При печатането са гледали редовете да попаднат в хоризонталните линии на самата хартия, подбрана нарочно така набраздена, за да бъде равен отпечатаният текст. Печатаните в Букурещ разписки са четири на един лист, или осем на двоен лист. Текстът, през който се откъсва квитанцията от кочана, минава през средата

(напреко) и на четирите квитанции и гласи: „Цент. бжлгар. револ. комитетъ“. В ловчанските обаче върху всяка една квитанция се чете друг напечен текст: „Привременно бжлг. правителство“.

В букурешките е употребена думата „Бжлгарія“, а в ловчанските – обичаната от Левски дума „Българско“. Вж. „Печатничката на Васил Левски в Ловеч“, стр. 83. Досега още не са намерени частни квитанции, печатани в Ловеч.

136. Според Ст. Заимов Апостолът се спрял и в Харманли, където се срещнал с даскал Делчо Милковски, от когото разбрал, че тук „комитетско вретено не може да се направи“. Същият уверява, пак така без данни, че в Търново-Сеймен (Симеоновград) Апостолът основал комитет под председателството на Дойчо Аладжов. – Васил Левски. София, 1895, стр. 83.

137. Александър Кипров не посочва годината, през която Апостолът е дошел в Свиленград, но твърди че „това било през зимата“ и то около Коледа. Ако това твърдение отговаря на действителността, разказът за посещението на Свиленград не би ни ползвал в случая. Но като имаме пред вид несигурността, с която се посочват дати в спомените и неопределеността, с която Кипров сочи времето на това събитие, ще си позволим свободата в дадения случай да не държим сметка за противоречието между тая дата и датата, посочена от д-р Хр. Стамболски. Макар и да свързва отиването на Апостола в Свиленград с Коледа, явно е, че Кипров съвсем произволно определя това време. От бележника на Апостола знаем, че по Коледа на 1871 год. той е бил в Червен Бряг. – Д. Т. Страшимиров, В. Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 299. Ние се съмняваме дали по този въпрос Кипров се е сетил да разпита изобщо лицата, на които дължи сведенията си. Наистина, не сме съвсем сигурни и в датата, посочена от д-р Стамболски – 28. VII. 1871 год., но нямаме основание да допуснем, че той е сбъркал месеца и отнася погрешно това събитие не през зимата, а през лятото. Спор относно годината няма, а посоченият от него месец стои възможно най-близо до предполагаемото време, когато Апостолът се запътва за Цариград. В полза на датата, посочена от Стамболски, говори и следното обстоятелство: от началото на август до края на септември 1871 год. от Апостола няма писма. След като пише от Пловдив на 27 юли, той се обажда наново едва на 29 септември от Ловеч. В това отно-

шение правят впечатление и показанията на Димитър Общи пред съда, в които последният твърди, че през лятото на 1871 год., след като се срещнал с Апостола и предприел първата си обиколка с него, той стоял сам в Хисарските бани 44 дена, очаквайки разпорежданията на Апостола. — Препис от първите съдебни показания на обиращите на хазната и на лицата от комитета, образуван и пр., стр. 8.

138. И. Ст. Заимов съобщава, че „свиленградските съзаклятници“ заплатили 25 абонамента на в. „Свобода“. — Васил Левски. София, 1895, стр. 83.

139. Левски — ловец. Сп. „Ловец“, София, XXX (1930) бр. 4, стр. 74, 78. В събитията, които настъпиха по-късно, Свиленград плати своя кръвен данък на свободата: Димитраки Бояджиолу и Стоян поп Марков бяха заточени в Диарбекир, откадето не се върнаха; Димитър Новаков бе обесен в Одрин, а 40 души от с. Стъклово, заедно с ловците, които бяха довели Апостола, бяха обесени в Свиленград.

Според Ст. Заимов Апостолът положил основите на революционната организация и в Лозенград, където се срещнал с книжаря Вълкан, който „свикал учителите народни и няколко верни лозенградски младежи на вишни (божем) в лозето си, що е на трите могили“. Васил Левски. София, 1895, стр. 82.

140. Дякон Васил Левски в Цариград през 1869 и 1871 година. Сп. „Духовна култура“, I (1920), кн. 3–4, стр. 234.

141. Там, стр. 134–235. И тия спомени Стамболски помести в книгата си: „Автобиография, дневници и спомени, т. II (1868–1877).“ София, 1927, стр. 158–160.

142. Никола Станев погрешно твърди, че „него време в Цариград заседавал народния събор, свикан да изработи устава на екзархията“. Васил Левски. София, 1923, стр. 123. В действителност съборът се разтури на 24 юли 1871 год. Вж. проф. П. Ников, Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения. София, 1929, стр. 280.

143. Васил Левски. София, 1895, стр. 79–80. Докато Стоян Заимов описва само едно отиване на Апостола в Цариград, което отнася към май 1869 год., Захарий Стоянов изобщо не отбелязва посещенията на Апостола в турската столица.

144. Д-р Хр. Стамболски, пос. сп., стр. 235. По-късно вестта за залавянето на Апострла хвърля в голям смут цариградските българи, които бяха посрещали великия револю-

ционер в турската столица. Най-голяма е тревогата на д-р Стамболски. „Това злокобно известие“, пише той в своите спомени, „замайва главата на д-ра Стамболски, който взема пътя за Бабалие (Високата порта) с намерение да узнае от познатите му чиновници истината. Тук радостно му съобщават за щастливата сполука, залавянето на рейс юл-ашкия (главатаря на бунтовниците) и потвърждават писаното из вестниците. Той се смущава и разбързва; сбогува се с чиновниците, които искаха да го задържат на мухабет (разговор), казващ им, че бърза да прави покупки из пазаря за новата година, та под този благовиден претекс да може да прикрие смущението си и да ги напусне; а в същност с болка на сърцето си и с горест на душата си да тича в Галата, в Хавяр хан, в кантората на Стефана Илич, когото намери сам, занят с търговските си работи. Д-р Стамболски повърнал, прибледнял, разтреперан му съобщава злощастната новина.

– Що думаш?! извиква Илич и двамата порониха сълзи и млъкнаха.

– Ами сега? – подзе д-р Стамболски. – Българският народ няма щастие, няма chance за сполука! Каква съдба, каква участ го очаква сега! Екзархийските ни работи изнемощават в ръцете на правителството и пропадат под гнета на патриаршията, същевременно и бунтовническите ни предприятия за политическо освобождение се задушават и парализират днес след толкова скъпи и млади жертви. О, съдбо, съдбо! Ето и за нас ще дойде днес-утре ред, в случай че някои от заловените знае за нашето познанство, за нашите сношения с Левски, или сам Левски под искенджето (мъченията в затвора) не ни издаде! Человеческите слабости ни са познати, тогава и вие, макар да сте елински поданик, и аз ще отидем напразно, без да сме свършили нещо за народа си. В такъв случай трябва още сега да промислим и изнамерим средства за избягването ни зад граница.

Тука Илич пресече доктора и каза: „Ако дадем ход на вашето въображение, ние можем да предположим много други случайности преди да дойде ред до нас; тъй, например, той ще бъде съден от извънредната комисия, която заседава сега в София и съди провинилите се в това събитие бунтовници, следователно и Левски; а в тая комисия заседава и х. Иванчо. Мислите ли вие, че Левски ще каже на х. Иванчо: вие сте били мой укривател в Цариград, следователно и вие

сте участник в делото, за което ме съдите тук? Не, не, за другите не зная, но за Левски, този самоотвержен рицар, който порицаваше и осъждаше на смърт предателите народни, съвестта ми не допуска, че той ще се опетни с черно предателство. Никога!“

В този смисъл се продължи разговора между двамата събеседници дълго време и най-накрая д-р Стамболски, ободрен до известна степен, напусна кантората на Илича и се върна в къщи си на остров Халки, сломен под тежестта на угрозите за Екзархията и за участието на Левски и въобще на въстаническото дело, страхуващ се постоянно от заканите на Халил Шериф паша за изгубването, на професорската си катедра в медицинските училища“. Автобиография, дневници и спомени, т. II. София, 1927, стр. 265–266.

VI

145. Градът Ловеч като център на БЦРК ... Ловеч, 1901, стр. 21.

146. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 431–432 и 448.

147. Там, стр. 450.

148. Там, стр. 459. Според Никола Станев той бил „наречен Димитър Общи, защото сам се препоръчвал, че принадлежи на всички балкански народи“. Васил Левски. София, 1923, стр. 120.

149. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 456–459. Д-р В. Х. С. Берон пък навсякъде в своята книга нарича Общи Димитър Панайотов, Археологически и исторически изследвания. Търново, 1886, стр. 257, 263 и 266.

150. Ст. Заимов, Миналото, очерки и спомени, кн. II. Пловдив, 1898, стр. 247. – Д-р П. Стоянов, Градът Ловеч като център на БЦРК ... Ловеч, 1901, стр. 28. – Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929: а) списък на Анастас п. Хинов на заточениците в Мала Азия, стр. 659; б) в турските документи той е записан под името Димитър Дяковала, стр. 587–588. – Никола Станев твърди, че „този човек (Общи) е от неизвестно месторождение“, но сам „казвал, че е македонец“. В. Левски, 1923, стр. 119–120. И Филип Тотю, който не познава Общи, като узнава от Данаил Хр. Попов, че е заминал за България, пише на последния от 14 юни 1871 год.: „Радвамъ сж ... за Димитра македончигу кое отишло при Дякончигу да вършатъ работа“. Васил Левски, т. I, извори, София, 1929, стр. 490, Според Панайот Хитов, който не е много сигурен в това

си твърдение, Общи е от Ипек или Призрен. – Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 456 и 670.

151. Препис от първите съдебни следствия на обирачите на хазната и на лицата от комитета, образуван за бунтуване на населението, произведени от специалната комисия, стр. 5.

152. Там.

153. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 168, 170, 172.

154. Препис от първите съдебни следствия... стр. 5.

155. Там, стр. 6.

156. П. С. Кършовски, Из миналото, кн. II. Елена, 1929, стр. 79.

157. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 960.

158. Там, стр. 456–457.

159. Там, стр. 457–459.

160. Там, стр. 431.

161. Там.

162. Там, стр. 432.

163. Препис от първите съдебни следствия... стр. 6.

164. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 670–671. Вж. и № 395, стр. 456, № 487, стр. 575–576. За другаря на Общи П. Хитов бележи: „А. Тодур (Чипровчянина) сас дрогити момци ходил колко ту щел и са варна пак живу и здраву“, стр. 671.

165. Там, стр. 446.

166. Там, стр. 448.

167. Там, стр. 671.

168. Там.

169. Там, стр. 450.

170. Там, стр. 451.

171. Там, стр. 459.

172. Там, стр. 460.

173. Там, стр. 461.

174. Там, стр. 575–576.

175. Там, стр. 453.

176. Там, стр. 456. По тоя повод П. Хитов отговаря на Д. Хр. Попов... „Димитар е добар ама е инат и сардит но е малко приктиченъ у тес работи ако ще декона некаго прибере тое на комитета знанието“, стр. 576. Вж. в с. съч. и стр. 672: „димитар е добар но е инатлия и аку гу расардат ще излезе луша работата“.

177. Там, стр. 453 и „Архив на възраждането“, т. I. София, 1908, стр. 151.

178. Поправки и добавки към издадените от Д. Т. Страшимиров документи за Васил Левски. София, 1938, стр. 14.

179. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 66.

180. Там, стр. 489. Косвено това писмо иде да подкрепи нашето заключение за дейността на Д. Общи през 1870 год. Дори ако допуснем, че през тая година бъдещият помощник на Апостола все пак е преминал в България, той не е влязъл във връзка с вътрешните дейци и, следователно, не е могъл да остане на работа в страната. Вж. и Ив. П. Орманджнев, Васил Левски. София, 1940, стр. 31.

181. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 491.

182. Сам Д. Общи, който пред съда обяснява действията си винаги с волята на комитетската организация, описва по следния начин първите си стъпки в освободителното движение: „Белградският български комитет ми беше дал писмо до българския комитет в Браила. Занесох го в Браила и го предадох на председателя на тамошния български комитет, Войников. В занесеното от мене писмо се съобщаваше: „Изпратете го на срещния комитет за комитетска служба, ако е съгласен“. Попитаха ме: „Отсрещният комитет иска хора; отиваш ли там?“ И аз приех“. Оттам с препоръчително писмо отишел в Турно Магурели при Данаил Хр. Попов, който го изпратил в България. – Препис от първите съдебни следствия ... стр. 6.

И тук Общи подчертава силата на комитета, чиято мрежа се простира дори в Сърбия и Румъния. Това е ясно. От друга страна малко вероятно е, че той, който бе обзет от манията да издава всичко и направи най-големи разкрития, в случая иска да заблуждава съда. По-допустимо е, че изповедта, която Д. Общи прави за своите първи стъпки в революционното движение, издава по-скоро неговата неосведоменост и липса на ясна представа за устройството на комитетската мрежа във от България.

183. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 64.

184. Там, стр. 491.

185. Там. „Спомогнахмы на Д. от тукъ 2–3 жълтици“, бележи Ив. Драсов в края на същото писмо.

186. Там, стр. 494.

187. Препис от първите съдебни следствия... стр. 7–8.

188. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 71.

189. Там, стр. 200.

190. Препис от първите съдебни следствия... стр. 8–9. Твърдението на Ст. Заимов, което приема и Никола Станев, че след като Апостолът се разделил с Д. Общи и то в София, последният посетил Ниш, през Белоградчик отишел в Лом и оттука през Фердинанд, Враца, Орхание, Етрополе, Големи Извор, Видраре, Гложене, Тетевен се завърнал в Ловеч, не почива на нищо реално. – Васил Левски. София, 1895, стр. 90; Васил Левски. София, 1923, стр. 125.

191. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 200.

192. Мненията на изследователите в това отношение са твърде произволни и неустановени. „В началото на 1872 год.“, бележи Захарий Стоянов, „той (Левски) не беше вече сам. Освен стария му другар Димитър Общият (македонец), той прибра за другар и А. Кънчев, човек със систематично образование, нещо което е рядкост във въстаническите движения“. Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 82. Според Стоян Заимов и двамата помощници на Апостола са постъпили на работа едновременно през пролетта на 1869 год. – Васил Левски. София, 1895, стр. 76, 78 и 79.

Като се основава на писмото на Апостола от 29 септември 1871 год., Д. Т. Страшимиров пръв посочи точно датата, когато А. Кънчев влиза в редовете на революционната организация. Обаче, погълнат от мисълта за авторството на уставо-проекта, който въпрос по това време бе твърде неизяснен, Страшимиров не изнесе тая дата като действително начало на революционната дейност на Кънчева. Вж. „Историята на Априлското въстание“, т. 1. Пловдив, 1907, стр. 115–116.

Според Никола Станев „в края на 1870 г. Кънчев бил приет от Левски за помощник, като военен съветник, понеже бил свършил в Бялград легиона с чин запасен офицер“. В. Левски. София, 1923, стр. 92.

Иван П. Орманджиев, след като изчерпва критично всички данни по въпроса, установи окончателно и точно датата, когато А. Кънчев постъпва на работа при Левски: края на септември 1871 год. – Кога е постъпил Ангел Кънчев на работа при Левски. Известия на историческото дружество. София, 1937, кн. XIV–XV, стр. 213–215.

193. Захарий Стоянов изтъква и представителната външност на Кънчева: „Освен това А. Кънчев беше до такава степен представителен момък, щото и в днешно време той

можеше да произведе впечатление във всяко село и град“
Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 82.

194. До скоро тая дата не беше установена. Така според Л. Касъров, когато Кънчев се самопожертвувал, бил е 26–28 годишен. – Енциклопедически речник, ч. I. София, 1899, стр. 991. М. Антонов и Ив. П. Кепов приемат, че е роден през 1845 год. – Български дейци, ч. I. София, 1910, стр. 61. Б. Даскалов посочва 1848 год. – Ангел Кънчев – кратки сведения за живота, дейността и самоубийството му. Трявна, 1922, стр. 2. Н. и Ив. Г. Данчови посочват също 1845 год. – Българска енциклопедия. София, 1936, стр. 792. Заслугата за установяване вярната рождена дата на А. Кънчев принадлежи на известния историк на нашето земледелие агронома Иван П. Топузов. Той я откри в „Главния каталог на областното земледелско и земледелско-индустриално училище в Табор за учебната 1870–1871 год.“ – За рождената дата на Ангел Кънчев. Сп. „Изкуство и критика“, VI (1943), кн. 2, стр. 94–95. Тая дата приема и Любен Каравелов. Вж. некролога, издаден по случай трагичната смърт на А. Кънчев, в. „Свобода“, II, бр. 39 от 11. III. 1872 год.

195. Иван Чорапчиев, Стоил Попов, П. Златев и др. Сп. „Поборник – опълченец“, I (1899), кн. 10, стр. 14.

196. Ангел Кънчев – кратки сведения за живота, дейността и самоубийството му. Трявна, 1922, стр. 3.

197. Сп. „Поборник – опълченец“, I (1899), кн. 10, стр. 14.

198. Иван П. Топузов пръв даде точни сведения за училището в Табор. Той имал щастливата идея да се отнесе на право до дирекцията на споменатото училище, която по официален път му изпратила исканите сведения. Основано е било през 1866 год. под името Висше областно земледелско индустриално училище в гр. Табор – *Vyssí hospodàrsky a hospodàrsko prumyslový ustav zemsky v Tàbore*. Макар и да се нарича „висше“, по програма и по продължителност на образователния курс то е било средно земледелско и промишлено училище. Курсът до 1874 год. е бил двегодишен. Учебната година започвала на 1 октомври и свършвала на 1 август. Училището съществува и днес под името „Швехлово областно висше земледелско училище“. За по-големи подробности вж. двете изследвания на Ив. П. Топузов: „За следването на Ангел Кънчев по земеделие“. Сп. „Училищен преглед“, XLI (1942), кн. 3, стр. 338–344 и

„Българските ученици в земеделското училище в Табор – до освобождението“. Сп. „Просвета“, VIII (1942), кн. 2, стр. 110–115.

199. Според най-ранния биограф на Кънчев, в Бялград той постъпил във „военното училище за артилерист“, което завършил с успех и после влязъл в легията. – Сп. „Поборник – опълченец“, I (1899), кн. 10, стр. 15. Днес не можем да знаем, доколко това твърдение отговаря на действителността. То обаче бе подхванато от първите изследователи, и Кънчев остави име на офицер-артилерист. Може би авторът на това твърдение е имал пред вид следния саморъчен подпис на Кънчева: „Анѣо Кнѣвић питомѣц Арт. Школа II година у Београду. 7. X. 67“. Този подпис бе открит върху един сръбски речник, подарен от А. Кънчев на П. Иванов от Стара Загора. Обнародва го в клише Д. Кацев – Бурски във в. „Младежка илюстрация“, I, бр. 3 от 31. III. 1924 год.

200. Поборник – опълченец, II (1900), кн. 1, стр. 7.

201. Според Велизарий, И. Павлов, като „управител“ на чифлика А. Кънчев печатал статии по модернизирание на земеделието във в. „Дунав“ под псевдоним Ахмед бей. – Първите книга и списания по земеделие в България до освобождението. София, 1937, стр. 70. На какво основава това си твърдение обаче, споменатият автор не казва.

202. Иван П. Топузов, За следването на Ангел Кънчев по земеделие. Сп. „Училищен преглед“, XLI (1942), кн. 3, стр. 340–341. Нека отбележим, че и по признание на съучениците си Кънчев изучил много бързо чехски език, бил пръв по успех и на края на деветия месец взел всичките си изпити с пълно отличие. Вж. сп. „Поборник – опълченец“, I (1899), кн. 10, стр. 15. По това време в Табор са следвали 52 българи, от които петима следвали земеделското училище. Съученик на Кънчева е бил и известният писател и по-сетне стопански деец Михалаки Георгиев. Вж. Ив. П. Топузов, пос. изсл., стр. 341. „Станахме 52 българановци“, пише един от съучениците на Кънчева до Н. Обретенов, „вървимъ добре и са надиavam да засраим чеситѣ“. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 465. Същият погрешно приписва писмо № 401, стр. 462–463 на Кънчев. Както се вижда от подписа му, то е на В. Христов.

203. Пос. съч., стр. 462.

204. Там, стр. 465.

205. Там, стр. 467. Прави впечатление, че в това си писмо Кънчев не се подписва с цялото си име, както обикновено, а с псевдоним: Христос. Нямаме основание обаче да предполагаме, че то е писано от неговия съученик Васил Христов, който кореспондира по това време с Н. Обретенов. Езикът и правописът, с характерното му незачитане на еровете, са на Кънчева.

206. Там, стр. 462, 466. Ученик от Табор писал на Обретенов да събира по-интересни буболечки. Обретенов, чужд на научните увлечения на своите другари, мисли че се подиграват с него и се почувствувал осърбен. По тоя повод А. Кънчев му изпраща посоченото писмо.

207. Там, стр. 492.

208. Там, стр. 598.

209. Там, стр. 506, вж. и стр. 672.

210. Там, стр. 508.

211. Там, стр. 511.

212. Васил Левски. София, 1923, стр. 126.

213. Пос. по-горе съч., стр. 78.

214. Там, стр. 81.

215. „Приемете сърдечното поздравление, и принесете щещото и на сестра си Г-жа Катерина, от Вашия приятел А. Кънчев“. Там, стр. 82.

216. Иван П. Орманджиев пръв установи вярно датата, когато А. Кънчев се среща с Апостола и постъпва на работа в революционната организация. Вж. неговото проучване „Когато е постъпил Ангел Кънчев на работа при Левски“. Известия на историческото дружество в София, кн. XIV–XV. София, 1937, стр. 213–215.

Според Н. Станев Ангел Кънчев „донесъл от Чехия“ не само „по-големи теоритически познания по историята на националните движения в Европа“, но „той засилил и мисълта да се създаде ясност и стегнатост в организацията“. Това произволно и с нищо не мотивирано заключение споменатият автор основава на още по-несъстоятелната предпоставка, че „до туй време Левски се ръководел от „Закона за горските чети“ на Раковски, но тоя закон не бил пълен“. Васил Левски. София, 1923, стр. 92.

217. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 200. С другарска откровеност Апостолът казва своето мнение на Кънчев. И няма нищо чудно, че той е посрещнал тия думи на своя по-стар и опитен другар без удоволствие. „Той“,

бележи Апостолът в същото писмо, „във тѣ думи ма зе като чи ли земамъ на себе си привилегій!“. Но това не хвърля нито за момент сянка върху техните отношения.

Твърдението на Захарий Стоянов, че Апостолът смятал да остави на свое място (Кънчев), а той да се оттегли за определено време в Румъния, защото станал „вече явен навсякъде“ (Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 82), не се потвърждава от фактите.

218. Между присъстващите ловчанци Общи познавал само Марин поп Луканов, Димитър Пъшков, Иван Драсов и Христо Бояджията, а името на свещеника не знаел, но бил „н и с ъ к н а р ъ с т и с ч е р н а б р а д а“ (н. к.). Препис от първите съдебни следствия... стр. 9.

219. Там.

VII

220. Записки. АНБ. II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 149.

221. Д. Т. Страшимиров, пос. съч. стр. 297.

222. В Сливен през 1871 год. Апостолът отседнал в дома на баба Димитрица Пановката. Вж. А. Андреев, срещата на Васил Левски с Г. Дражев. В. „Мир“, XLIII, бр. 11044 от 15. V. 1937 год.

223. Препис от първите съдебни следствия... стр. 11.

224. Записки. АНБ, II В, п. 10. инв. № 1021, стр. 149 – допълнителен лист.

225. Вж. в. „Еленска защита“, VI, бр. 254 от 14. II. 1931 год. П. С. Кършовски, в един свой ръкопис надълго и широко предава спомените за това посещение на Сава П. Хр. Кършовски, единственият познат човек на Апостола в града. В Елена двамата апостоли (за Д. Общи не се говори нищо) дошли като джелепчии и ношували в хана на Лазар Стойчевчето. През нощта ги повикали в конака, за да им проверят тескеретата, които се оказали напълно редовни. Мюдинът, в присъствието на най-видните местни чорбаджии, се извинил на „търговците“ за безпокойствието и ги задържал на кафе. На другия ден Апостолът и А. Кънчев напуснали градеца, като пътували до известно място заедно с две заптиета, които отивали по служба в Търново.

Известни признаци на революционен живот Елена показва през 1872 год. Апостолът съобщава на Сава Кършовски, че получил изпратените му от него 150 лири турски, като го известява, че до 1–2 месеца може да дойде и тогава ще му даде „наставления и знакове за да не би про-

паднало нещо“... Накрай той го пита: „Явете до кой караръ сте дошли“. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 119.

226. Там, стр. 312.

227. Спомени и очерки из българските революционни движения 1868–1877 год., кн. I. Враца, 1902, стр. 26–38.

228. Никола Станев пръв изтъкна тая фактична подробност в спомените на Марковски. – Васил Левски. София, 1923, стр. 127.

229. С Цаньо Захариев, както си спомня читателят, Апостолът се запознава още от Добруджа.

230. В. Даскалов, Левски в Трявна. Трявна, 1924, стр. 17–20.

231. Апостолът не споменава Лясковец между посетенията от това време градове.

232. Пос. „Записки“, стр. 149, допълнителен лист от по-късно време и с по-добър правопис.

233. Препис от първите съдебни следствия... стр. 11.

234. Там.

235. Там.

236. Там, стр. 30.

237. Там, стр. 11, 13.

238. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 296. В друга една сметка Апостолът бележи: „1872 Я. отъ 16 влиза Димитъръ на работа отъ Сюл. Дау. (Г. Изворъ – Тетевенско, н. б.) оставямго за другаръ при мене. Негови разносики...“ Пос. съч., стр. 293.

Нека отбележим, че още не почнал да работи самостоятелно, Общи се изложи пред Апостола е нередовните си сметки:

„Димитрова смѣтка

от 1-ви Дек. до Ян. 10-ий даденимуса 291 за тия пари му искахъ смѣтка, а той каза чи забравиль за де какво е далъ, нито е писалъ“. Пос. съч., стр. 295.

239. Там, стр. 294.

240. Препис от първите съдебни следствия... стр. 30.

241. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 162.

242. Там, стр. 85.

243. Там, стр. 296. Името на града е написано съкратено – Ло. Д. Т. Страшимиров разчете погрешно съкращението и прие, че в случая става дума за Лом. – Пос. съч., стр. 296, заб. 4. Че Ан. Кънчев се е отчел в Ловеч, а не в Лом свидетелствува сметката под № 261 на стр. 312, в която

Апостолът е записал последователно градовете, които са обиколили заедно, както и сумите, предадени му от Кънчева поотделно във всеки град. От тая сметка се вижда, че обиколката е била приключена в Ловеч, който е отбелязан на последно място след Севлиево, а означената сума е еднаква със сумата от първата сметка.

244. Пос. съч., стр. 85.

245. Препис от първите съдебни следствия... стр. 11.

246. Д. Т. Страшимиров, В. Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 526.

247. Там, стр. 525.

248. Твърдението на Димитър Пъшков (Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 636), което приема и Иван П. Орманджиев (Васил Левски. София, 1940, стр. 36), че през тая година Апостолът, придружен от Марин п. Луканов, обиколил и Западна България, като посетил много градове и села и стигнал до Видин, не се подкрепя от никои данни. По всяка вероятност, старият Пъшков е сбъркал годината. Апостолът предприема това пътуване на следната година.

249. По всяка вероятност с. Летница, което е на пътя от Сопот за Тетевен.

250. Препис от първите съдебни следствия... стр. 11.

251. Там, стр. 12–13. За това посещение на Апостола народният поет Иван Вазов разказва много известното приключение „Апостолът в премежdie“, което, със свободата на белетриста, той отнася към лятото на 1871 год.

252. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 231 и 299.

253. Препис от първите съдебни следствия... стр. 13.

254. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 257. Във връзка с посещението на Драгалевския манастир от Апостола, се появи версията, че той намирал време да се занимава и с живопис. Разбира се, тия слухове днес не могат да се проверят и свидетелствуват по-скоро за голямото обаяние на Апостоловата личност. В печата това съобщение изнесе художникът Георги Черкезов, комуто Недьо Цанков, чиновник в Соф. митрополия, през 1891 год. разказал следното: „Вътре в двора, точно на юг от черквата, на входа на постройката за гости имаше нарисуван с бои образа на лъв. Игумените Дионисий и Митрофан и магерът Стефан (синът на последния и сега е магер в манастиря) пазеха нарисуваното и го сочеха като произведение на Левски. Тая фреска при ремонт на постройката в 1896 год. била замазана.

Че Апостолът е бил „художник“, бърза да заключи Черкезов, „зная това от Калоферския манастир „Св. Богородица“. През 1876 год. детската ми душа се възхищаваше от картината нарисувана с бои над входните манастирски порти, представляваща повален грозен арнаутин с пищови и ятаган, а върху него е скочил разярен лъв и го мачка с лапите си... Тоя образ будеше възхищение у всички посетители на манастиря чак до 1905 год. Сега в какво е състояние и дали е запазен, не зная. Тогава обаче игуменът на манастиря от. Агата̀нгел се гордееше, с него и радостно го сочеше на всички“. Нови данни за Левски. Вестник на вестниците, XIV, бр. 102/102 от 25. IV. 1938 год.

255. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 86.

256. Там, стр. 87–88.

257. Никола Станев твърди, че Апостолът е прекарал новата година в Ловеч и Троян. – Васил Левски. София, 1923, стр. 128. Щом Апостолът пише последното си писмо до Д. Хр. Попов от Плевен на 31 декември, много е малка вероятността, че точно срещу нова година той ще пътува. Още повече, че сметката за направените разходи от София до Плевен той приключва със следните два разхода: първият е направен на св. Васил (по стар стил св. Васил се празнува на нова година) за „народни деца“, които дошли да му „честитатъ“ името; вторият разход се отнася за скривалище, което, очевидно, не е в Ловеч: „на сирота жена при която намирамъ прибежище при зълъ случай, пък сирота няма отъ де...“ Пос. съч., стр. 299. Сигурно Н. Станев е имал пред вид съобщението на Марко Ив. Марковски, според когото Апостолът „благополучно“ посреща новата 1872 година в Ловеч. – Спомени и очерки... стр 53.

ГЛАВА ЧЕТИРИНАДЕСЕТА ОБЩОТО СЪБРАНИЕ В БУКУРЕЩ

I

1. Ал. Бурмов, Общото събрание на Българския централен революционен комитет през 1872 год. Сп. „Отец Паисий“, XI (1938), кн. 6, стр. 215.

2. Там, стр. 218.

3. Върху дейността на Апостола в Македония ще се спрем в следната глава.

4. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София 1929, стр. 60–61.

5. Там, стр. 61.

6. Пак там.

Никола Станев твърди, че събранието „било свикано по искането на Каравелова“. В. Левски. София, 1923, стр. 131. А още в 1877 год. в един кратък исторически очерк върху освободителното движение четем: „Левски дойде въ Букурещъ съ 10–15 души представителите изъ България и пожела да потвърди централниятъ комитетъ и въ това сжщо време да му даде сила да има влияние между бжлгарскиятъ народъ и този комитетъ да има право да работи енергично въ ползата на окаянниятъ бжлгарски народъ“. К., Стари и млади. В. „Български глас“, Болград, I, бр. 51 от 4. VI. 1877 г.

7–11. Ал. Бурмов, Общото събрание на БЦРК през 1872 г. Сп. „Отец Паисий“, XI (1938), кн. 6, стр. 215–217. Това изследване на Ал. Бурмов е най-грижливото и критично проучване върху общото събрание в Букурещ.

12. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 77.

13. Ал. Бурмов, пръв изтъкна първоначалното намерение на Апостола за утвърждаване на устава. Вж. пос. изс., стр. 217.

14. Там, стр. 217.

15. Това писмо обнародва най-напред П. С. Кършовски в книгата си „Из миналото“, кн. I. Елена, 1927, стр. 34. По това издание Д. Т. Страшимиров го обнародва в сборника „В. Левски“, т. I, извори. София, 1920, стр. 113–114. Най-точно издание направи К. Мутрфов във в. „Зора“, XI, бр. 3261 от 21. V. 1930 год. – Едно писмо на В. Левски. Мутафов прибра и първообраза на писмото в Архива на Народната библиотека в София. Това издание сме използвали и ние. Вж. и Д. Минев, Още няколко поправки и добавки към издадените от Д. Т. Страшимиров документи за Васил Левски. Сп. „Българска мисъл“, XV, 1940, кн. 7.

16. М. Ив. Марковски, Спомени и очерки из българските революционни движения. Враца, 1902, стр. 83.

17. К. Мутафов, едно писмо на В. Левски. В. „Зора“ XI, бр. 3261 от 21. V. 1930 год.

18. Д. Т. Страшимиров. Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 92. По тоя повод Апостолът пише до почти всички по-големи местни комитети. Вж. писмото му до сли-

венци от 16. I., стр. 95 и до плевенци от 23. I., стр. 103 на същото съчинение.

19. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 107. Първата част на този цитат в писмото му до търновци и лясковци от 30. III. 1872 год. е по-пълна: ... „споредъ Общото положение въ Европа, и обстоятелствата въ Българско“. Пос. съч., стр. 113.

20. К. Мутафов, Едно писмо на В. Левски. В. „Зора“, XI, бр. 3261 от 21. V. 1930 год.

21. „Букурещката сбирка“, бележи по тоя повод Ал. Бурмов, „той схваща повече като съвещание, отколкото като място за решение“. Общото събрание на БЦРК през 1872 год. Сп. „Отец Паисий“, XI (1938), кн. 6, стр. 219.

22. Спомени и очерки... Враца, 1902, стр. 54. Според Марковски, на това заседание Апостолът говорил на троянци и за качествата, на които трябва да отговаря представителят им – „честност и сигурност“, като разкрил също така и цялата процедура за сигурност и представяне на делегатите във Влашко, която той установи фактически в края на март. „На свършак“, съобщава Марковски, „Левски им каза, че подир окончателното приемане Наредата от генералното събрание, по вишегласие ще бъде избран целия комитетски състав и тогава комитетската тайна полиция (н. к.), строго ще преследва нарушителите ѝ, както и ония, които биха дръзнали да попречат на светото предприятие и че такива неблагонадеждни изроди ще бъдат наказвани, съгласно наказателния закон, със смърт“. Пос. съч., стр. 56.

Едва ли обаче и сам Апостолът по това време бе обмислил всичките тия въпроси, за да ги направи достойние на троянци. Очевидно, нашият мемоарист му приписва неща, които е научил в ново време, или пък смесва спомени от различно време. Ако това съобщение на Марковски обаче се отнася за по-късно време (в началото на 1872 година Апостолът ходи няколко пъти в Троян: на 6. I., 8. II. и 22. II.), то потвърждава един нов факт: още далеч преди свикване на общото събрание, Апостолът е бил установил вече задачите, които избраниците на организацията трябваше да разрешават.

Трябва да отбележим и друга характерна подробност от това заседание на Троянския комитет, твърде чужда за демократичната практика на Апостола и която е почти непозната в неговата организационна дейност. „Между другото“,

съобщава Марковски, „Левски като имаше пълно доверие в троянските патриоти и пред вид, че те трябва да влязат в тясно сношение с него и с централния комитет, поиска да тури в по-добър порядък и здрава почва Троянския рев. комитет. Затова той назначи за временен председател (н. к.) Пенчо х. Василев; преименува Троянския рев. комитет, като му даде временно название Хаджи Асанаа Карловалж – по името на някой си известен карловски турчин“. Спомени и очерки... Враца, 1902, стр. 55.

23. М. Ив. Марковски, пос. съч., стр. 57–58.

24. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 300. В джebния си бележник Апостолът е записал разхода, направен по тоя повод.

25. По пътя за Троян, в Дренската махала, според Марковски, Апостолът се отбил в кръчмата на дядо Акима Дренски, където селяните празнували Ивановден. По негово, желание гайдарят изпял няколко народни хайдушки песни после засвирил хороводна песен и Апостолът „като лев рипна, та дръпна едно карловско хоро, което направи голямо впечатление на присъстващите“. После всички се заловили на хорото и играли до насита. Апостолът почерпил гайдаря и всички селяни, а той заедно със съпътниците си поел пътя за Троян. Пос. съч., стр. 60–61.

26. В Ловеч той прекарва отначало в къщата на Христо Латинеца в Дръстене, а после – в дома на поп Лукан, Това е едно от най-продължителните престоявания на Апостола в Ловеч. Тук той е до 20 февруари; веднаж само отива до Троян (8. II), където се мае три дена. Всички лични разходи, направени през това време, той записва най-грижливо в бележника си. Като оставим настрана незначителните разходи за храна, останалите разноски се отнасят повечето за поддържане и снабдяване с оръжие, потягане на дрехи, бельо за него и двамата му помощници; Ангел Кънчева снабдява с нов панталон и жилетка, плаща наема, купува един „такжмъ за конъ“ и др. Настинал, той лекува кашлицата си с „небетъ шикеръ“, а друг път пие салеп, не толкова заради кашлицата, колкото за да има повод да почерпи „и кжшните хора“, й най-сетне веднаж отива на баня (Апостолът обича чистотата) „с единъ юще др“ (угар) (н. б.) за която баня похарчил 2.20 гроша. Вж. джebния бележник. пос. съч., стр. 300–305.

27. Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 89.

28. Там, стр. 90.

29. Там, стр. 531.

30. Там, стр. 107.

31. Там, стр. 92.

32. Там.

33. Вж. писмото му до сливенци от 16. I., стр. 94–95, до плевенци от 23. I., стр. 103 и до орханийци от 29. I. стр. 106.

34. Там, стр. 93, 95.

35. Там, стр. 109, 107. До това време Апостолът употребява псевдонима си само с първите му две имена – Аслан Дервишоглу. Първият документ, подписан с него, е едно писмо от 11. IV. 1871 год. – Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 24. През 1871 год. той го употребява в трите му форми, без добавката „ефенди“, само веднаж в една кратка бележка до сливенци. Пос. съч., стр. 75.

С тоя псевдоним Апостолът живя и работи, затова и преобладаващата част от документите, които ни завеща, са подписани с него. Изборът му не е случаен. Като че ли и с него Апостолът е искал да се пошегува с бдителността на турската власт. В първите две имена той е превел на турски своите исторически прозвища: аслан – лъв, дервиш – калугер, отшелник, дякон. И понеже те твърде лесно биха подсетили всеки по-прозорлив турчин за опасния апостол, той прибавя в 1872 год. и определението Кърджалж – от Кърджалий.

Заедно с тоя псевдоним Апостолът употребява повече или по-малко и следните псевдоними: Асланооглу Видинли, Афъз ефенди, Вълчо Драгинов, Димитроолу Ованез ефенди, Драгню, Драгойчо, Драгню Костов, Драгой Стойчев, Драгойчо Иванов, Дякона, Кърджала Мустафа, Мамудаа Едирнели, Хаджи Ахмед Сарж Чизмели Кармжзж, Драгомирчо Иванов, Никола Ранелов, К. Н. Марков, Тропчу, Ибрямаа Анадоллу, с който се подписва само в последното си писмо и Стан Станчулеско, с който най-често е преминавал Дунава.

Обикновено собствени турски имена, най-често измислени, са служили за псевдоними както на дейците така и на частните комитети. Псевдоними с български собствени имена се срещат предимно в кореспонденцията с чужбина, или като адреси, оставяни в някои ханове (Никола Ранелов). Тук не споменаваме псевдонима, който знаем от Захарий Стоянов и

Ст. Заимов, Кешиш Първан, както и някои съвсем инцидентни псевдоними, или пък такива, които е променял съобразно с тескеретата, с които си е служил.

Що се отнася до псевдонимите на комитетските центрове, тях можем да ги подведем в три групи:

1. Псевдоними на комитети в градове, повечето от които са водили активен организационен живот, но не са съумели да организират своята околия, или пък много малко знаем за тая им дейност: В. Т. А., Асеновец, Дрян Кюху – Търново; Алилаа Селевли и Мурадооглу – Ловеч; Аврамчо Юсификов – Враца; Едифнели Афджаа – Ст. Загора; Бору Иленчинец – Лясковец; Юдачооглу Селиникли – Пазарджик; Серезли Юсеин – Пловдив; Едирнели Бохур Несим – Котел; Стамболлу Мехмед Ефенди – Сливен; Карловалж Хаджи Асанаа – Троян; Кючюк Мехмед Търновалж – Севлиево.

2. Псевдоними, които в литературата се срещат само веднаж или най-много два до три пъти. Те са почти неизвестни и за сега още не знаем селищата, които се крият зад тях. Към тях спадат: Чайсол или Тайсол; Сюлюман или Соломон; Дели Мурат; Дели Ибраим; Асан Ефенди; Фатиме Шефика Юсем Анам; Джамбаз Али; Узун Хасан; Грошон Давичон; Хаджи Хасан; Стамбоглу Мехмед ефенди.

3. Псевдонимите в Тетевенско и Орханйско, чиито околии са били почти изцяло организирани: Дервиш Мехмед Кърджалж – Тетевен; Елез Джутов – Орхане (Ботевград), Сюлюман-ооглу Дауд, както го пише Апостолът или Сюлейман Дауд, както го намираме в съдебните протоколи – Голям Извор; Искендер Ефенди – Гложене; Хасан Касан – Видраре; Ихтяр Касап Хатем – Батулци; Илерически – Джурово; Рушид Ходжоолу – Правец; Скендер Дервишооглу – Осиковица; Бекир Кадриолу – Калугерово; Мехмед Ходжов – Врачеш или Сводя; Муса Кесаджи – Боженица. Тук ще отнесем и псевдонимите на София – Исак Хаим и на Етрополе – Бочукооглу.

Що се отнася до псевдонима на Куртоклу Али, първоначално ние предполагаме, че зад него се крие комитетът в Голям Извор. Днес не поддържаеме това си схващане. Но ако все пак Изворският комитет е имал някога този псевдоним, това е било за късо време и преди да стане окръжен център. Върху псевдонимите вж. Ив. Унджиев, Псевдонимите на революционната комитетска организация в Орханйско и Тетевенско от времето на Левски. Сп. „Училищен преглед“, XXIX

(1930), кн. 3, стр. 390–411; Ст. Каракостов, Васил Левски писма, статии, песни. София, 1941, стр. 16; Люб. Дойчев, Псевдонимите на Левски и неговите сподвижници. В „Дневник“, IXL, бр. 12644 от 20. II. 1942 год.; Петко Алексиев, Нови данни за основаните от Васил Левски революционни комитети, В. „Врачанско слово“, VII, бр. 247 от 17. II. 1941 г., бр. 248 от 21. II. 1941 г. и бр. 250 от 10. III. 1941 г. В това изследване споменатият автор дава подробни сведения за членовете и дейността на комитетите в селата Калугерово и Курново, установи пръв псевдонима на с. Боженица – Муса Кесаджи и съобщи два нови псевдонима: Узун Дервиш – Врачеш и Араб ефенди – Скравена.

36. Д. Т. Страшимиров, В. Левски, т. I. София, 1929, стр. 99–100. В предходния номер, стр. 98–99, Страшимиров е поместил писмото, отправено до лясковци и търновци, което пръв обнародва д-р В. Берон в „Археологически и исторически изследвания“. Търново, 1886, стр. 305. Писмото до сливенци пък бе обнародвано в сп. „Светлина“, IX (1899), кн. 4–5.

37. Там, № 48, стр. 100. По-късно за грижите около тоя кон, който троянци крили 35 дни, Апостолът заплатил 105 гроша. Вж. джебния му бележник, пос. съч., стр. 305. Историята, която М. Ив. Марковски разправя за същия тоя кон, че Левски го бил отнел в Голям Извор от един жесток къраса (полицейски пристав), който тормозел населението, за да се продаде в полза на комитетската каса, не е много убедителна. Вж. „Спомени и очерки“... Враца, 1902, стр. 74.

38. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 93–94. Писмото е от 16. I. 1872 год. и е отправено до сливенци. М. Г. Греков, един от водачите на Сливенския комитет, е поставил отстрани следната бележка: „Заповъд за бързо приготвяне“. От същата дата Апостолът изпраща подобно писмо и до карловци. Пос. съч., стр. 91–92.

39. Там, стр. 108.

40. Прави алюзия с притчата за талантите.

41. Там, стр. 104–105.

42. Там, стр. 113.

43. Там, стр. 105–106.

44. Там, стр. 106–107.

II

45. Твърдението на Никола Станев, че през януари „за няколко дни той прескочил до Влашко, та се разбрали

с Каравелова... и се връща в България, като минава благополучно Дунава при Бекет и стъпва в Оряхово" (Васил Левски. София, 1923, стр. 128–129), е в противоречие с всички данни и няма нищо общо с действителността. Наистина, той се завръща в България по този път, но не през януари, а на 1 юни след общото събрание в Букурещ. Вж. писмото му до К. Цанков от 2. VII. 1872 год. Пос. съч., стр. 127.

46. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 101–102.

47. Там, стр. 109–110.

48. Ако тия пълномощни бяха запазени, днес щяхме да имаме една по-вярна представа за действителния ръст на организацията. За съжаление, обаче, оцеляла е само черновката на едно пълномощно – това на троянския представител, което, като единствен документ от този род, ще предадем изцяло:

„Братия представители!

Приносящият настоящето ни и одраното кжсче книга е упълномощен да гласоподава за насъ въ общото събрание.

Преди петъ месеца отъ днесъ ни се съобщи отъ страна на Ц. К. чръзъ едно лице да участвуваме и ний въ народната ни работа, като ни се изпрати единъ законъ, по който да се ръководимъ и, ако намъримъ за нужно нѣщо, да дадемъ нѣкакви бележки върху него. Ний, като се намърихме за слаби, ненамърихме за нужно да правимъ никакви бележки; за наша смѣтка остава одобрень и благоразумното вишегласие каквото направи то ни е прието.

Ръководими по гореказания законъ, сме работили до сега и ето работата ни:

Въ селото ни има до две хиляди души способни да носятъ оръжие, което си иматъ, и то е шишенета съ камъни и гладки пушки едноцѣвки. Действителни членове на ком. сж тридесетъ души, отъ които за първи позивъ достойни не по много отъ десетъ души. Съ Божьж волжъ числото на членоветъ отъ день на день расте. За малки войводи, юнаци на оръжие, но неизвестни въ работата, има до 30 души.

Отъ страна на Ц. К. сж ни посещавали не повече отъ четири пжти и то: по едно, две и три лица заедно, на които само разноскитъ сме плащали въ селото“. Марко Ив. Марковски, Спомени и очерки из българските революционни движения. Враца, 1902, стр. 85.

Запазени са обаче бележките със сведенията, които Апостолът иска с окръжното си писмо от 23 януари 1872 год. и то само от частните комитети в Тетевенско и Орханйско. Ето тия данни, които ние обобщихме преди години в споменатото наше изследване върху псевдонимите на революционната организация:

комитети	членове	войници	пушки	за пръв позив
София	1	—	—	—
Орханлие	20	10	200	150
Правец	18	—	130	—
Осиковица	22	—	80	—
Видраре	40	—	200	—
Батулци	4	—	51	—
Джурово	14	—	32	—
Голям Извор	46	4	30	20
Тетевен	10	—	500	2
Калугерово	10	1	20	—
Врачеш	—	—	—	—
Гложене	23	—	—	—
Етрополе	14	—	200	—
Троян	30	30	2000	10

Тия данни, макар и недостатъчни за едно положително заключение, все пак ни дават възможност да предполагаме с известна сигурност, че реалната сила на организацията по това време се крие не толкова в нейната революционна мощ, колкото в моралното ѝ влияние върху масата. Впрочем и сам Апостолът не се заблуждава относно реалните възможности на младата още организация.

49. Д. Т. Страшимиров, Васил Левскиq т. I, извори. София, 1929, стр. 107.

50. Там, стр. 305.

51. Там, стр. 110.

52. Там, стр. 109.

53. Там, стр. 113.

54. Там, стр. 118.

55. Там, стр. 306—307. В джебния си бележник Апостолът записва датите и разходите, които е направил във всяко селище по това време.

56. Градът Ловеч като център на Българския централен революционен комитет... Ловеч, 1901, стр. 21.

57. Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 294.

58. Там, стр. 535–536.

59. За първото представление в Ловеч вж. д-р П. Ив. Стоянов, Градът Ловеч като център на Българския централен революционен комитет... Ловеч, 1901, стр. 21; М. Ив. Марковски, Спомени и очерки... Враца, 1902, стр. 51–53 и Ив. К. Урумов, Първото театрално представление в град Ловеч. Ловеч и Ловчанско, кн. I. София, 1932, стр. 39–42.

60. За това последно пътуване на Ангел Кънчев Христо Иванов съобщава следното: „Покойния Ангелъ като ходеше по прегледъ на работите по колибитъ и селата, който дохожда 2–3 пати въ Търново, щото мо беши по-много-то патъ презъ тамъ и щото той беши определенъ за Русе и Шуменъ по многото да работи премина презъ Търново за Русе и са уби там този патъ като отивал за Русе срещнал го единъ познатъ – Стефанъ Миховъ Киселовъ и мо казалъ: Върни са, щото ни е хубаво за тебе сега да идешъ въ Русе щото са убилъ един шпіонинъ миналата нощъ и са тарсатъ комити. Той мо отговорилъ, че азисамъ трагналъ на патя си и нема да са върна – и заминалъ“. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 148.

61. М. Ив. Марковски, пос. съч., стр. 53.

62. Записки по българските въстания. София, 1940, стр. 80–83.

Дали А. Кънчев случайно попада в ръцете на турската власт, или тя е била предварително известена за намерението му да мине Дунава и, следователно, той е бил издаден, днес не можем да установим положително. На времето русенските патриоти поддържаха последното становище, което се поде от Каравелов и почти наложи в литературата. „Пишатъ ни отъ Русчукъ“, съобщава Каравелов в една бележка от редакцията, „че покойниятъ А. Кънчевъ, преди да дойде на русчукската скеля билъ у Чорапчиева, а това явно свидетелствува, че Ангелъ е билъ предаденъ отъ него“. Свобода, II, бр. 39 от 11. III. 1872 год. В същия брой на вестника, в специална дописка от Русе, открито се посочват „русчукитъ подлеци“ П. Златев и Ив. Чорапчиев, които съобщили на турската власт, че „Ангелъ е единъ отъ дописниците на „Свобода“ и твърде лесно може да е единъ отъ убийците на Стоянъ Пеневъ (или Пенев)“.

Трябва да имаме пред вид и обстоятелството, че Ангел Кънчев отиде в Русе в един крайно напрегнат момент. Няколко дена преди пристигането му, в града бе намерен съвсем обезобразен труп на поменатия Стоян Пенев, чийто убийци не бяха открити. Според Ст. Заимов, след убийството на Кънчева „тайната комитетска полиция, по заповед на Левски, с кама промушила турския шпионин“ на 15 май(!) – В. Левски. София, 1895, стр. 121–122. В действителност, решението за това убийство, което е първият терористичен акт на революционната организация, бе взето от комитета в Русе още в заседанието му на 15 февруари 1872 год.: „1-во рѣшава сж: по причина на препяствията, които сж прѣдвидѣха отъ дохожданіето въ града ны на познато едно лице което по подлото си повѣденіе турнж в опасность народното дѣло, да сж изтрѣби часть по-скоро а к о и б е з ъ з н а н і е т о н а Ц . Б . Р . К .“ (к. н.).

2-ро. По необходима нужда позволѣвася за всѣки, (всеки може да изпълни наказанието, н. б.) и за исприварване на всѣко зло, да сж разнесятъ отъ кассата около 500 гр.“. Васил Левски, т. I, извори, стр. 533. Смъртната присѣда, според Захарий Стоянов, била изпълнена от Георги Икономов, с помощта на други „още лица сред улицата на Русчук“. Записки по българските въстания. София, 1940, стр. 143. Никола Обретенков съобщава и кой е тоя член на русенския комитет – Г. Икономов. – Първото събрание на революционния комитет в Букурещ. В. „Зора“, XIII, бр. 3857 от 14. V. 1932 год. По това убийство вж. и писмото на Хр. Иванов до Апостола от 4 май 1872 год. – Васил Левски, т. I, извори, стр. 346. Турците бяха поискали да направят от Стоян Пенев, бивш словослагател в печатницата на Каравелов (работил не повече 3–4 месеца), свое оръдие. Доколко са били успели, не е известно, но много е вероятно да са разчитали на него за в бъдеще. Русенци, вероятно за диверсия, поддържаха, че той станал опасен за туркофилите в града, които със съдействието на някои от органите на властта го премахнали. Сам Каравелов възприе това становище и в уводната статия на същия брой загатва, че Стоян Пенев и Ангел Кънчев „сж жертва на тия личности – Златевъ, Чорапчиев, Сапунов“.

Загатката около това деяние бе изострила бдителността на турската полиция, която търсеше да открие убийците на Ст. Пенев. По това време и А. Кънчев пристига в Русе.

Във всеки случай русенци докрай поддържаха, че Ангел Кънчев е бил „предаденъ и наклеветенъ“, като в една своя дописка (Свобода, II, бр. 43 от 8. IV. 1872 год.) дори твърдят, че той имал „пашапортъ и печатъ“, но станал жертва на валията.

Каравелов дава израз на това разбиране и в некролога, който издава за Кънчева: „Въ Русчукъ, на 5 мартъ, са помина Ангелъ Кънчевъ, родомъ отъ Трявна, 21 година. Кънчевъ са убилъ самъ за да са избави отъ турските мжки, които му приготвявалъ Расимъ паша и нашите проклѣти изѣдници Петраки Златевъ, Иванъ Чорапчиевъ, Сапуновъ и др. Кънчевъ бѣше уменъ и образованъ момъкъ, а освѣнъ това и горѣщъ патриотинъ. Вѣчная ему памѣтъ!“ Свобода, II, бр. 39 от 11. III. 1872 год.

„Няма съмнение“, уверява и Захарий Стоянов, „че Ангел Кънчев е бил предаден. Различно се говореше него време за това предателство; най-много се подозираха за предатели двама русчушки граждани, българи, Иван Чорапчиев и П. Златев, на служба при турското правителство, първият от които даже му беше благодетел. Разказваха още, че същия тоя ден, когато се случи самоубийството, Ангел бил на гости у благодетеля си, който, възползуван от съня на Ангела, започнал да му вади куршумите от револвера. Ангел се събудил и взел револвера си от ръцете му, но само с два куршума, които той и не прегледал. Ето защо, когато той се обърнал да гърми по заптиите, револверът му не хвана. Аз имах случая да видя тоя револвер у покойния наш приятел и патриот Димитър Горов, зет на А. Кънчев; той го е задържал, както е паднал от ръката на героя, в който действително са останали само два картуша, единия празен, а другия – пълен“. Записки по българските въстания. София 1940, стр. 35.

„За Ангелъ Кънчевъ“, пише Дан. Хр. Попов, „още тогава получихме извѣстіе, чи той былъ предаденъ на Турците отъ Русчушкія турски блюдолизецъ, Хаджи Атанасъ(!), когото азъ не познавамъ, но отъ много места се доказваше, чи той именно е предалъ Ангелча Кънчева“. Писмо до Ф. Симидов от 7. II. 1898 год. АНБ, II В, п. 24, инв. № 2303.

„Споредъ казваніето на Никола Тиховъ“ (Обретенев, н. б.), бележи Хр. Иванов, „и други още гласове отъ русенски българи, чи отишелъ при Чорапчиева който ималъ споразумение с него за народните ни работи и ушъ участвувалъ и

билъ работникъ. Като утишълъ при него и го виделъ Чорапчиевъ са уплашилъ и Ангелъ мо казалъ чи ще иска да замине за отсреща за малко време за да разпита каква е тази работа отъ Каравелова дето я върши, този Чорапчиевъ сутри(н)та като става и отива и изявява на валията тогози човека и сотринта, въ отиването на скелята, са спущатъ, даго уловятъ и тоса противилъ додето сполучилъ че са убилъ и падналъ тамо. Това е казованіето на много момчета верни които са биле тамо въ случката“. Записки. АНБ, II В, п. № 10, инв. № 1021, стр. 150.

63. Христо Иванов, след като съветва централния комитет в Ловеч да снабдява дейците с добри оръжия, защото покойният Кънчев му се оплакал веднаж, че револверът му не бил добър, „и ази му казахъ да го промени и въ нисте зели вниманіе в това“, продължава в същото писмо: „Слушамъ чи работниците тамъ истинали за какво има да истиватъ, въ такова време най-строго требува да са работи. Какво има неліе една смър(ръ) но и тя требува да стане чесна и почтена, но никакъ напредъ само здрава и сигурна да е?“ Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 540–541.

В същност, у Кънчева не се намериха никакви уличаващи книжа. Вж. първата бележка от редакцията на в. „Свобода“, II, бр. 44 от 15. IV. 1872 год. На другия ден, според Захарий Стоянов, той бил погребан, за голяма изненада на властта, тържествено с музика и хор в присъствието на всички русенски младежи. – Записки по българските въстания. София, 1940, стр. 85.

Според сжщия в Русе бил задържан само бащата на Кънчев, а д-р Сл. Чаушев съобщава, че биле „хвърлени в затвора“ и Д. Енчев (виден жител преди освобождението, руски възпитаник, н. б.), някои русенски учители и много младежи (синовете на баба Тиховица, Никола Секеларов и др.), наклеветени от Стоян Пенев“(!). Съпругата на Д. Енчев, руска възпитаница и известна учителка, Антонина Димитрова Мамарчева „отива при руския консул (Александър Машин, личен приятел на съпруга ѝ, н. б.) и го молила да се застъпи за арестуваните, които били много изтезавани от турците. Благодарение намесата на руския консул, който бил подкрепен и от францюзкия си колега, затворените били освобождени от валията“. Учебното дело в Силистра преди освобождението, стр. 279. Сб. „Силистра и Добруджа“, научно-

културни изследвания. София, стр. 341. Авторът обаче не доказва, че тия арести са били извършени във връзка с убийството на А. Кънчев.

Узнал за смъртта на Кънчев, Панайот Хитов пише на Н. Балкански: „... Като не мога да ви упиша жалостното състояние днесъ което ма наскарбава, ино за булястими а друго за нѣкой най-добъръ момъкъ, който си изгуби живота за своето отечество. Многома е нажялило, защото малко ся раждатъ достойни хора за Отечеството си. Но на жалость“, пише същият до Дан. Хр. Попов, „на 12 марта извѣстихъ ся да е на бто марта пострадалъ единъ отъ нашите търговци, въ когото имахъ много надежда. Много ся ускорбихъ защото асъ му рекохъ да мини през този пѣтъ, а не самъ въ састояніе днесъ да ида да си отмаста спорѣтъ тежката болестъ, която векъ почева петийтъ месецъ, па пакъ имамъ надежда да уздрава и за тазика свѣта Ангелска душа, неща да остана дължанъ и ще ся отъплата и то ако ми Богъ само здравито укрепи“. Васил Левски, т. I, извори, София, 1929, стр. 538–539.

64. Пос. съч., стр. 116. Д. Т. Страшимиров на същото място правдиво тълкува обяснението, което Апостолът дава на трагичната смърт на Кънчев: „Властта е подвела някое комитетско лице несъзнателно да подсказе нещо по адрес на самоубилия се“, но много по-допустимо е тая услуга да извършила „проклѣта(та) шпионска ордия“, както се изразява Апостолът, и Кънчев „при обикновения опит да бъдат попридирчиви при проверка на документите му на пристанището в Русе, преди да тръгне с парахода през Дунава за отсрещния бряг, почувствувал се е съвсем издаден, без да има явни указания, нито улики, затова предпочел да се самоубие“.

Дали Кънчев е бил избрал от по-рано тоя начин, за да премине Дунава и отиде във Влашко, или пък случая му го е подал, не е ясно. Обаче тоя въпрос е бил разискван в Ловеч, и Апостолът, както се вижда от последното му писмо, е съветвал своя другар по друг начин да премине Дунава: „Вія чухте като му казвахъ, какъ трябва да са постѣпи и въ рушчукъ, видяхте като не слуша и какво станѣ“. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 200.

65. Там, стр. 307–308.

66. Там, стр. 343.

67. Там, стр. 110–111. Това писмо на Апостола, както сам той бележи на гърба на листа, е „копие представителите на 1872. Мар. 24: за във Влашко“. Поставените в скоби места в оригинала са откъснати, по всяка вероятност, нарочно от съображения за по-голяма предпазливост и сигурност.

Ние допълнихме тия места, без да ги означаваме като наши бележки въз основа на едно писмо от 25 март с. г. до комитета в Лясковец, подписано с инициалите П. Б. и М. П., в което се предава нареждането на Апостола за среща на представителите в Гюргево. Това писмо, което липсва в сборника на Д. Т. Страшимиров, е обнародвано от д-р В. х. Стоянов Берон в книгата му „Археологически и исторически изследвания“. Търново, 1886, стр. 307–308. Същият автор твърди, че писмото е било изпратено от комитета в Сливен: на края имало печат, около който ясно личали следните букви: „Ч. Б. Р. К. въ С-ъ (в Сливен)“.

Д. Минев пръв изтъкна връзката между копието на Апостола и обнародването от Берон писмо в бележките си „Още няколко поправки и добавки към издадените от Д. Т. Страшимиров документи за В. Левски“. Сп. „Българска мисъл“, XV (1940), кн. 7.

Напоследък Люб. Дойчев обнародва изцяло попълнено въпросното писмо на Апостола, заедно с писмото му от 24. III. 1872 год. – Възстановени писма на Васил Левски. В „Слово“, XX, бр. 5877 от 18. II. 1942 год.

68. Васил Левски, т. I, извори. София 1929, стр. 114.

69. Там. Самоличността на представителя се установявала със съпоставянето на двете половинки. В случая Апостолът е използвал практиката си, която бе усвоил и за комитетската кореспонденция.

70. Там, стр. 112.

71. Там, стр. 114.

72. Там, стр. 118.

73. АНБ, II В, п. 60, инв. № 8025, стр. 83.

До последния момент Апостолът не прекъсва редовната си организационна работа. В деня на тръгването си за Влашко той изпраща на сливенци печатни разписки и с отделно писмо подробно им обяснява как да ги попълват: вместо името на члена той разпорежда да се пише „№-ро“, като се почне от първи, а селището да се означава „подъ друго име“ – псевдоним. – В. Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 120–121. Датата на това писмо не е пълна: означил е само

месеца и годината, но от последното съобщение, с което завършва писмото си, установяваме точната му дата: „Отъ днесъ тръгвамъ за Влашко“, следователно, то е от 6 април 1872 год.

74. Пос. съч., стр. 121. Ст. В. Софийски в писмото си от 30 април погрешно известява П. Хитов, че... „вафъ сущото време на апрлія 12 доде и диякона и още неколко лица отъ Българія“. Пос. съч., стр. 548.

Един ден преди пристигането на Апостола в Турно Магурели, Дан. Хр. Попов пише следното твърде важно писмо до Ив. П. Кършовски, известен представител на емиграцията във Влашко: ... „Вчера пріехъ отъ наши-те отъ срѣща писма въ които намѣрихъ и едно отъ Львскій за Васъ, което Вы притварямъ тука...

Споредъ какъ-то Вы е вече извѣстно съ врѣме, чи ще да ся състави въ Букурещъ едно събраніе отъ по-вече отъ тукашны и отсрѣщны дѣйствителни лица отъ Т. Б. Комитетъ, за разглеждане-то и пълно-то удобреніе на у с т а в ъ т ъ (к. н.), по който ще да слѣдватъ за напредъ дѣйствія-та, отъ лица тукашны и отсрѣщны и понеже почнаха вече да се събиратъ отъ врѣдомъ проводены-те прѣдставители, за това споредъ обещаніе-то Вы и споредъ длъжността която Вы приканва побързайте и гледайте и Вый, колкото е възможно по-скоро да тръгните и дойдите въ Букурещъ, гдѣ-то послѣ праздниците ще да почнатъ да ставатъ събранія-та за да ся нарѣди и свърши по-скоро, защото отсрѣщнытъ прѣдставители не можтъ да ся бавятъ по-вече врѣме.

Въ прочемъ, като вървамъ, чи за сега не ще намѣрите никаква причина за отложение или отричаніе Ви поздравлявамъ и съмъ Вашъ пріятель

Д. Хр. Поповъ“.

– П. С. Кършовски, Из миналото на град Елена, кн. VIII. Елена, 1932, стр. 61–62.

А на 13 април, след като известява войводите за пристигането на Апостола в Турно Магурели, той им пише: Бързаме да явимъ и вамъ за да побързате и дойдете и Вы и колкото е възможно по-скоро въ Букурещъ, гдѣ-то после праздницы-те, ще да почнатъ безъ друго да ставатъ събранія-та, за да ся свърши и нарѣди поскоро“... Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 542–543. В писмото за Филип Тотю се обажда и сам Апостолът.

75. Ал. Бурмов, Спомени на Киро Тулешков за общото събрание на БЦРК през 1872 год. Сп. „Отец Паисий“, XII, 1940, кн. 1, стр. 28. Тия спомени бяха обнародвани и в „Литературен глас“, XIII, бр. 487 от 30. X. 1940 год. Публикува ги и Ст. Каракостов в своята книга „Левски в спомените на съвременниците си“. София, 1940, стр. 33–34.

Апостолът и Каравелов не се били виждали от две години и твърде е възможно да са се позабравили малко, както допуска и Ал. Бурмов, но още по-вероятно е, че Тулешков преувеличава.

Апостолът посещава и на другия ден Каравелов, с когото остават сами на продължителен разговор, а после повикали Панова, и „Левски го подложил на клетва, че ще бъде верен на светото дело“ (стр. 29). По-късно той подлага на клетва и втория вътрешен човек на Каравелова – Киро Тулешков (стр. 13). Докато траят заседанията, Апостолът поставя Панов и Тулешков да пазят „около дома на Каравелов да не би румънската полиция да нападне ненадейно и да направи някоя пакост на събралите се“ (стр. 33). Първия ден Тулешков изпълнявал сам тая длъжност, а останалите – заедно с Олимпий Панов.

Като допълнение на тия спомени ще прибавим и неизвестните почти спомени на Никола Обретенов. Читателят сам ще открие техните недостатъци и грешки, но все пак не може да се отрече, че заслужилият русенец се опитва да даде в тия си спомени най-подробно своите впечатления от Апостола по време на последното му пребиваване във Влашко.

„Напечатването на устава се възложи на Васил Левски и Марин поп Луканов, които квартируваха и спяха в печатницата. Отпечатването ставаше нощно време, когато си отиваха всичките словослагатели и работници, а оставаше машинистът-влах от Трансилвания, който не знаеше български и нямаше опасност от предателство. Тогава Левски и Луканов въртяха колелото, и машинистът управляваше машината да се печати устава. За да се прикрие пред работниците и властта стоеното на Левски и Луканов у Каравелова, те минаваха като слуги и затова всеки ден г-жа Наталия ги взимаше със себе си на пазара да ѝ носят кошницата с купените провизии.

Почти всеки ден обядвах и вечерях у Каравелова заедно с Левски, докато трая събранието. Вечерта ставаше весела, когато Левски изпяваше някоя народна песен. Той пееше много хубаво песента „Отдавна ли си, момне, калугерица“

и „Мома бошнакия“. Много пъти Каравелов, във възторг от приятния глас на Левски, ставаше от стола, прегръщаше го и го целуваше.

Левски не обичаше твърде жената на Каравелова. Една вечер, когато тя се бе разлютила и се караше на Каравелов, Левски му каза уж на шега, когато тя бе излязла: „Защо ми не позволиш да те отърва от тая сръбкиня; аз имам стрихнин и за нея“. Каравелов се изсмя, и пак си продължихме разговора, който се въртеше винаги около начина за повдигане въстание в България.

Интимните ни разговори се въртяха все около организирането на комитетите и пропагандата между народа. Левски беше на мнение, че не трябва да се бърза с въстанието, а трябва най-напред да се пригответи народа към борбата за политическо освобождение, като за тази цел тръгнат между него апостоли, които да проповядват идеята за свобода. Независимо от това, той считаше за необходимо да се посветят в тая тежка и велика задача учителите и младите попове, от които той очакваше много, за да се посее семето на свободата между народните маси от еснафи, занаятчии и селяни, на която е необходимо най-напред да се повдигне съзнанието за свобода и човешки правдини. Всеки частен комитет, той искаше да създаде такива във всяко село, трябва да има жива връзка с централния комитет в гр. Ловеч, гдето ще бъде и привременното правителство на България, за което си пригответи и печат.

По този начин, поддържаше той, трябва да се работи между народа не по-малко от 10–15 години и чак тогава да се повдигне въстание. За необходимо считаше той да се подготвят лица с военно образование, които да ръководят въстанието и най-после да се обезпечат необходимите материални средства – да се събере необходимото количество пари. За събирането на пари Левски предлагаше да се направят квитанционни кочани, подпечатани с печата на привременното правителство, които да се отрязват от комитетските касиери на ония, които доброволно даваха сумите. А на ония, които са с „турски дух“, както ги наричаше той, да им се подхвърлят хвърчащи листове и с принуждение да се изтеглят от тях известни суми.

За повдигане на революцията плана на Левски беше: след като се подготви народа, след като се набави нужното оръжие и други необходими припаси, да се повдигне въста-

нието в центъра на България, в няколко градове и то близка до Балкана, гдето турското население е по-малко и гдето ще се състави привременното правителство и ще се изпратят учени хора по европейските държави да се обяви че измъченият български народ скъсва веригите на робството и иска поддръжка от хуманна Европа.

В такива разговори се преминаваше времето у Каравелова при обедите и вечерите, докато се свърши събранието, след което Левски и Луканов останаха да довършат печатането на устава, който макар и да се печаташе в печатницата на Каравелов в Букурещ, на кориците му се напечатиха, че е отпечатан в Лайпциг (!) през 1870 година, което ставаше, за да се заблуди румънската тайна полиция. Аз ги оставих в Букурещ и си заминах за Русе“.

Обретенков завършва своя спомен със следната характеристика за Апостола: „Левски беше среден ръст, пъргав и смел, с бистър и разсъдлив ум, с желязна воля и с рядко постоянство. Вънканшо той имаше нежни черти, живи очи и интелигентен поглед. Всякога биваше весел и си тананикаше някак народна песен. Шегу у него нямаше. В обикновените си към всекиго беше вежлив, учтив и любезен, не беше разпони-телен, не се занимаваше с клюки, не употребяваше никакви спиртни питиета, не пушеше, пиеше само чай. Не обичаше лукса, но всякога биваше, макар и скромно сиретнато и прилично облечен. Без работа никога не стоеше, никога не се хвалеше, обичаше да слуша Каравелов, когато разказваше нещо било от нашата или чужда история. Той беше много таен и когато го запятат за нещо обмисляше отговора и тогава отговаряше на кратко с няколко думи. Не беше сповоходлив, но когато се увлечеше да говори по народните работи, беше толкова красноречив, щото обайваше слушателите си. Презираше онези, които водят разпуснат живот, сам той беше много запазен, дори не знаеше да псува. Много пъти биваше поканен от нас да излезем на разходка, или да опием в бирария Щробар, гдето се събираха българите, но той всякога отказваше, под предлог да го не подуши румънската тайна полиция и го предаде на турците“. Спомена за Васил Левски. Сп. „Пролом“, II 1923), кн. 2 и 3, стр. 68-70.

Що се отнася за твърдението на Обретенкова за опношението на Апостола към Наталия Каравелова, трябва да отбележим, че то е твърде произволно и преди всичко чуждо на Апостоловия характер. Когато се споменават изобщо имената

на бележитата съпруга на Любен Каравелов, трябва да се имат пред вид винаги спомените за нея на Константин Величков, Повести, разкази, спомени. Спомени за Л. Каравелов (Един разговор с г-жа Наталия Каравелова). София, 1940, стр. 284–294. От тия спомени читателят ще добие вярна представа за образа на жената, която свърза своя живот с Каравелова, и ще научи някои подробности от нейните спомени за Апостола. „За никого от хората, които са стояли близко до Каравелов“, бележи Величков, „тя не говори с такъв възторг, както за Васил Левски“, когото „не нарича другояче освен сила-човек“. Пос. сп., стр. 291.

76. По Великден представителите се събират на приятелско угощение, с цел да замаскират пред румънската власт и турските шпиони истинската причина, която ги е събрала в Букурещ. Киро Тулешков предава впечатленията си от това угощение: „Наистина, като че не се мислеше да се съставява таен централен революционен комитет, а като че се приготвяваше да се извърши една знаменита сватба, защото като се почна едно веселие с ядене и пиене още на първия ден на Великден и се свърши едва на третия ден през нощта. На това веселие присъствуваха около петнайсет души. Можеше да мине и без да споменувам нещо за това увеселение, но, според мене, необходимо е да се забележи, защото то трая три дни и три нощи, как го казах и по-горе. Ето кое е неговото значение. По трапезата се разливаше изобилно вино и бира. Всички пиеха, пиеха почти до без мяра; и тези петнайсет души бяха от разни места, с разни характери и с разни наклонности. Може и да е така, не отказвам, но тук при това увеселение подобно нещо не се забеляза. Всички тези хора като че да бяха един човек. Такова съгласие и такова единство, аз стигнах 55 годишна възраст, не можах вече нито да видя, нито да чуя. Обратното – да“.

И друго нещо прави силно впечатление на К. Тулешков: ... „Във време на веселието никой не си позволи да псува тирана – турчин и да му се заканва, както това бива обикновено в такива времена, а особено то трябваше сега да се изроди затова, защото се приготвяваше план за разорението на турската държава. Най-забележителното беше това, че между тези петнайсет души не се намери никой, който в такова нетрезво положение да се кара и да почне да псува, когато между толкова души подобни неща бяха обикновени. Такова единство. Наистина, че между настоящите

хъшове, които почти цяла Румъния помнеха, такова нещо се съглеждаше, но не можеше да бъде дотолкова“. Ал. Бурмов, Спомени на Киро Тулешков за общото събрание на БЦРК през 1872 година. Сп. „Отец Паисий“, XIII (1940), кн. 1, стр. 29–30. Същият посочва един лист със сметки на Д. Ценович със следната забележка: „за единъ банкетъ при заминаването на Левски през 1872 год. – 1200“. И сам Апостолът отбелязва това угощение, както ще видим след малко, между разходите, които прави във Влашко.

77. Пос. спомени, стр. 30–32. В предговора на своето издание Ал. Бурмоа прави следната сполучлива характеристика на тия спомени: „Тулешков дава ценни подробности за организиране на събранието, както и за начина, по който се е работило в него. Независимо от това, спомените на Тулешков изясняват и много страни от личностите, делата и отношенията на първите люде на организацията – Каравелов, Левски, Ценович. Не може да се отрече, че в някои случаи той е твърде пристрастен. Внимателният читител ще може обаче лесно да схване личното и субективното и да намери зрънцето на историческата правда. Освен това той ще има още и възможност да види героите на българската национална революция обрисувани като живи люде и отразени в погледа на един техен съвременник и другар, който има това качество, че умее да разказва сравнително леко, увлекателно и топло“ (стр. 24).

78. Протоколът с „Рѣшеніята на Ц. Б. Р. комитетъ“ бе обнародван най-напред от Ст. Заимов в „Миналото“. Етюди върху „Записките“ на Захарий Стоянов. София, 1895, стр. 30–32. Препис на Ив. П. Х. Кършовски обнародва П. С. Кършовски в книгата си „Из миналото“, кн. 1. Елена, 1927, стр. 215–223. По това издание обнародва същия протокол и Д. Т. Страшимиров във „Васил Левски“, т. I, извори. София, 1929, стр. 544–547.

79. Не само Киро Тулешков твърди, че заседанията са се водели в дома на Каравелов, където се е помещавала и печатницата му, но и Никола Обретенов твърди същото, като посочва точно улицата и номера. Вж. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., № 465, стр. 552 и Н. Обретенов, Първото събрание на револ. комитет в Букурещ. В. „Зора“, XIII, бр. 3857 от 14. V. 1932 год. Не е на същото мнение само Ст. Заимов, според когото Каравелов открил събранието „в салона на хотел „Юнион“, който салон бил нает от Панайот Войводата (!)

за посрещане на „някакви си гости“. Васил Левски. София, 1895, стр. 102.

80. При проверката на пълномощията в протокола са отбелязани 18 представители и понеже комитетите в Зимнич и Галац са били представени от по двама делегати, то общият брой на присъстващите би трябвало да възлиза на 20 души. Протоколът обаче е подписан от 22 души или 21 представители, понеже и двамата представители на Зимнич са го подписали. За формалната страна на протокола изглежда не се е държало. Л. Каравелов и представителите на Галац не са го подписали. Русенският комитет изпратил двама представители Ил. Драгостинов и Н. Обретенов. Вж. протокола на местния комитет от 7 и 11 май 1872 год. Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 533. При проверката на пълномощията обаче е посочен само Ил. Драгостинов, а протоколът на събрането е подписан само от Н. Обретенов. Между тия 22 подписа виждаме и подписите на лица, които не са отбелязани като пълномощници на никой комитет: Олимпий Панов, Киряк Цанков, Иван Драсов (напуснал Ловеч наскоро след представянето на „Райна Княгиня“ – Ловеч и Ловчанско, кн. IV. София, 1932, стр. 100.), Хр. Попов и В. С. Котелски. Според Н. Обретенов Олимпий Панов заедно с х. Ив. Иванов представлявали комитета от Болград, а Киряк Цанков заедно с Дим. Ценович представлявали комитета в Букурещ. – Първото събрание на револ. комитет в Букурещ. В. „Зора“, XIII, бр. 3857 от 14. V. 1932 год. Така че фактически присъствували са всичко 25 души. Досега всички изследователи, макар и да имат пред вид протокола, посочват твърде произволно не само броя на представителите от България и чужбина, но и действителното отношение на гласовете помежду им. Единствен Никола Обретенов дава най-верни данни в това отношение. Вж. пос. спомени, в. „Зора“, XII, бр. 3857 от 14. V. 1932 год. Нека отбележим накрай, че в протокола Букурещкият комитет е записан като „частен революционен български комитет“.

81. Псевдонимът по форма е твърде близък до псевдонима на Сливен – Стамболлу Мехмед ефенди. В литературата другаде не се среща. Трудността за разгадаването му, ако в случая нямаме никаква грешка с псевдонима на Сливен, се дължи на обстоятелството, че не са посочени околните селища. Знаем всички представители от България заедно с комитетите, чиито пълномощници бяха. Не знаем само Ив.

Драсов, който бе излязъл по-рано от България, кой комитет представлява. Ник. Обретенов, който няма на ръка самия протокол на събранието, твърди, без да посочва имената на комитетите, че Марин поп Луканов имал 10 гласа, а Ив. Драсов – 3. – Пос. спомени във в. „Зора“, XIII, бр. 3857 от 14. V. 1932 год. Марин поп Луканов представляваше, както знаем, комитета в Ловеч, но възможно е в Букурещ да е прехвърлил представителството си на Ив. Драсов, а той да е представлявал Стамболлу Мехмед ефенди с неговата околност. В излезлите напоследък под редакцията на проф. Михаил Арнаудов „Спомени за българските въстания“. София, 1942, стр. 156, Никола Обретенов е посочил Марин поп Луканов за пълномощник „с 10 гласа“ на комитета Стамболлу Мехмед ефенди.

82. Според Киро Тулешков комитетите във Влашко били известени за общото събрание след пристигането на Апостола в Букурещ. След втората му среща с Каравелова „написа се едно окръжно“, бележи Тулешков, „до някои българи патриоти в Румъния, които се канеха да дойдат в Букурещ и да вземат участие в съставянето на комитета и изработването на устава. Окръжното се изпрати в Браила, Галац, Болград, Гюргево, Александрия, Крайова, Турно Магурели, Плоещ и др“. Спомени за общото събрание на БЦРК през 1872 год. Сп. „Отец Паисий“, XIII (1940), кн. 1, стр. 29.

Данаил Хр. Попов не можал да присъства на събранието, понеже сестриното му момче, „което имахъ въ диугенжтъ си“, се разболяло по това време и той „останалъ саминъ въ диугенъ-тъ си, и никакъ не могохъ да оставя за да отида, ако и да ми телеграфираха Г-нъ Каравелов“... Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 344–345 и 350. Телеграфически и с писмо той се извинява на Каравелова и Левски, а по-късно упълномощава братовчед си Ангел Брашлянов, който отивал по работа в Букурещ, да го представлява на събранието.

Не се явил и Филип Тотю, а Панайот Хитов поради болестта си бил възпрепятствуван да отиде. „Азъ мислѣхъ“, пише той на Ст. Софийски, „сѣга да бжда въ Букурѣщъ, но по злощастіе на буляста си не можихъ. Още тѣзъ есенъ щяхъ да бжда тамъ, но додяло ми се да бжда падаръ по чуждитѣ мушии. Азъ като незнахъхъ голѣмо зло отъ где ще ма намери ето става 9 мѣсеци отъ както съмъ болянъ. Хваналъ ми са кърка деснийтъ и не можахъ никако да го из-

лъча“. Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 539–540. „... Но отъ моя странж“, известява той Дан. Хр. Попов, „азъ приемамъ всичко, което решатъ почтены тѣ членовы въ събранието“. Пос. съч., стр. 544. Изглежда, че на събранието са очаквали стария войвода до последния момент:... „Много очакуватъ да пристигнете“, пише му Ст. Софийски на 30 април, „по-скоро въ Букурещъ защото виса писали още отъ България и пакъ отъ Турно-Северинъ ви писалъ диякона, за да додете по-скору тука отговоръ още не са приели“. Пос. съч., стр. 548.

83. Там, стр. 77.

84. Първото събрание на револ. комитет в Букурещ. В. „Зора“, XIII, бр. 3857 от 14. V. 1932 год.

Киро Тулешков разказва, че делегатите от България за по-голяма сигурност си променили имената в Букурещ: Марин поп Луканов се наричал Г р у ю (н. к.), Марин Цонзоров – Н и к о л а и др. Пос. спомени, стр. 29.

85. „Събранието се продължи цяла неделя“, бележи Н. Обретенков, „и делегатите се разотидоха. Някои не подписа протокола“. Пос. сп., в. „Зора“, XIII, бр. 3857 от 14. V. 1932 год. И Киро Тулешков бележи: „Продължаваха се заседанията почти една цяла неделя – всяка вечер“. Хр. Ботев, ръкописна биография, препис на Мах. Димитров, стр. 9.

86. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 552.

87. Тая статия е първият опит да се направи един исторически преглед на нашето политическо възраждане. Излязла е в три броя и е подписана с инициала К. Ал. Бурмов пръв допусна, че тя е работа на К. Тулешков. Вж. „Общото събрание на Българския централен революционен комитет през 1872 година“. Сп. „Отец Паисий“, XI. (1938), кн. 6, стр. 221.

88. Според Киряк Цанков, член на Централния комитет бил и Спиро Константинов, родом от Арбанаси (Търновско), търговец в Букурещ. – 23 писма и бележки от В. Левски. М. Сб., кн. XVI и XVII. София, 1900, стр. 756. Това съобщение, до голяма степен, потвърждава и сам Апостолът в първото си писмо до Каравелов, което му пише от България след завръщането си от Букурещ: „За всичко дайте парите, а ако ли нямате вия, то мола Г-нъ Ц-ва (Д. Ценов или Ценович, н. б.) или Спира (Константинов, н. б.), да дадатъ за мене назаем, не за много...“ Васил Левски, т. I, извори.

София, 1929, стр. 131. Вж. и писмото на Д. Хр. Попов до Л. Каравелов от 12. VII. 1872 год. Пос. съч., стр. 555.

89. Д. Т. Страшимиров, Архив на възраждането, т. I. София, 1908, стр. 3. Това писмо е без дата. Страшимиров твърде неопределено предполага, че е от пролетта на 1871 год. В своя отговор, който също няма дата, П. Хитов бележи: „Приехъ Ви писмото 30 октомврий и разумъхъ всичко“. Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 327. Липсата на предлога при датата на получаването затъмнява мисълта на Хитова. Но не можем да предполагаме, че той иска да посочи 30 октомври като изходяща дата на писмото, щом като изобщо не е датирано от изпращачите. Очевидно, Хитов посочва датата, на която го е получил. Трябва да отбележим, че у Страшимирова тая дата е погрешно разчетена: вместо 3 0 октомври – з а октомври. АНБ, II А, л. 70, инв. № 8404. Ал. Бурмов установи годината и месеца на това писмо, като го съпостави с едно още по-късно писмо на П. Хитов до търновци, в което той сам съобщава кога е получил писмото с устава от ЦК. „за Октомврия 1872 год.“ – Поправки и добавки към издадените от Д. Т. Страшимиров документи за Васил Левски. Сп. „Българска мисъл“, XIII (1938), кн. 7–8, стр. 12.

Впрочем, ето тая твърде характерна част от писмото на стария войвода: „И тъй както ви и горѣ споменахъ, че послѣ 7 мѣсеца оздравехъ, получихъ за Октомврия 1872 година едно писмо и единъ уставъ отъ Ц.Б.К. и пишеха въ писмото си, че до сега (не могли) да ми яватъ нищо и сега като турили работата въ по-добъръ редъ писали ми и ма избрали за членъ на Ц.Б.К. и азъ имъ отговорихъ, че сжмъ на тѣхно разположеніе. Но азъ пакъ се сумнявамъ коя ли ги е причина накарала да ми пишатъ? Но ето, че слѣдъ 20 дена са научихъ че ги излублили и тогава дошло на ума на Ц.Б.К. да ми пиши и да ма избере за членъ“. В. Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 599.

90–91. Ал. Бурмов, Общото събрание на Българския централен революционен комитет през 1872 год. Сп. „Отец Паисий“, XI (1938), кн. 6, стр. 221.

92. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 327. Хитов прегледал и устава: „Въ него и всичко добръ нарѣдено само има два члена, които не са добръ прѣдвидѣни, но тѣ ще останатъ за сетнѣ когато се

видиме лично“. Докато лежи болен, той преглежда наново и внимателно устава. АНБ, II А, п. 61, инв. № 8248.

93. В. „Български глас“. Болград, I, бр. 51 от 4. VI. 1877 год.

94. Уставът е бил напечатан в Каравеловата печатница. Според Никола Обретенов, Апостолът и Марин поп Луканов помагали при отпечатването му, като въртели колелото на печатарската машина. Вж. спомените му във в. „Зора“, XIII, бр. 3857 от 14. V. 1932 год. Уставът има малък формат – 16/12 и съдържа 21 страници. Обвит е в червени корици, затова Д. Общи, когато споменава нещо за устава пред съда, нарича го „червените книжа“ – „занесох малко от червените книжа“, стр. 17. На първата страница е изрисуван разярен лъв, погизил турския полумесец, а на гърба – смело възправен въстаник с револвер в ръка, готов за стрелба. Той също така е стъпил върху знаме с турския полумесец. Разходите за кориците и фигурите, както ще видим по-късно, са заплатени лично от Апостола. За място на издаването, от съображения за по-голяма предпазливост, е посочена Женева; по същите съображения е означена не 1872, а 1870 за година на издаването. Според една бележка на Апостола, уставът е бил напечатан в 1399 броя. Вж. „Васил Левски“, т. I, извори. София, 1929, стр. 255. При заминаването си Апостолът взел 500 броя, а на комитета в Букурещ останали 899. През август той получава още 200 броя, които сам иска от Каравелов в писмото си от 3 август. Пос. съч., стр. 147. Уставът е обнародван досега няколко пъти: Захарий Стоянов, Записки по българските въстания. Пловдив, 1884, стр. 116–125; Ст. Заимов, Миналото, кн. I. Варна, 1884, стр. 65–75, и „Васил Левски“. София, 1895, стр. 102–110; Д-р В. х. С. Берон, Археологически и исторически изследвания. В. Търново, 1886, стр. 279–289; Д. Т. Страшимиров, История на Априлското въстание, т. I. Пловдив, 1907, стр. 127–135.

95. „По политически причини“, бележи Никола Станев, „Каравелов, Цанков и други убедили Левски да отстъпи и въпросът за управлението на новата държава да се реши сетне от Великото народно събрание на свободна България“. Васил Левски. София, 1923, стр. 135.

96. История на Априлското въстание, т. I. Пловдив, 1907, стр. 126.

97. АНБ, II А, п. 60, инв. № 8089. Пълномощното бе обнародвано най-напред от К. Цанков в увода на неговите

„23 писма и бележки от В. Левски“. М. Сб. София, 1900, стр. 758. Във връзка с него К. Цанков прави следната бележка: „Дали това пълномощно е било подписано и от кого или е било само снабдено с печата на комитета, не е показано в черновката, нито пък аз помня тази подробност“. По това издание Д. Т. Страшимиров обнародва пълномощното в своята „История на Априлското въстание“, т. I. Пловдив, 1907, стр. 136. После той го публикува в „Архив на възраждането“, т. I. София, 1908 стр. 81 и във „Васил Левски“, т. I, извори. София, 1929, стр. 252. Последните две публикации, които отразяват особеностите на Каравеловия правопис, не се различават. Това пълномощно, според двете издания на Страшимирова, носи печата на Централния комитет без каквито и да било подписи. Дали при първото му издание в „Архив на възраждането“ Страшимиров е имал оригиналното пълномощно, което Апостолът е взел със себе си, не знаем. Сега в Народната библиотека се пазят два преписа – II А, п. 60, инв. № 8089 и п. 102, инв. № 33, но самият оригинал липсва.

98. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 172.

99. Там, стр. 553.

100. Никола Станев, след като обнародва пълномощното, явно определя мястото на Апостола и на Каравелова в организацията след събранието в Букурещ – Васил Левски. София, 1923, стр. 137. Обаче на предната страница той спокойно твърди, че „Централният български революционен комитет, съгласно решението на събранието, се съставил от д в е о т д е л е н и я: едното отделение (първото) се намирало в България и носело името: Ц.Р.Б.К. в България 1-во отделение, а второто в Букурещ“. Явно е, че той е смесил факти от различно време.

Подобна грешка прави и Никола Обретенов, който след като съобщава, че събранието, съгласно устава, избира Л. Каравелов за председател на Б.Ц.Р.К. „с право той да си избере другари (членове), с които да работи в Румъния“, продължава: „Васил Левски (се избра, н. б.) да образува привременното правителство в България, гдето той намери за нужно; да се направи печат в средата с лев, а наоколо надпис „Привременно правителство в България, I отделение от Б.Ц.Р.К.“. Първото събрание на революц. комитет в Букурещ. В „Зора“, XIII, бр. 3857 от 14. V. 1932 год. Очевидно Никола Обретенов, който знаеше много неща, в случая прави грешка в хронологията на фактите.

Нека отбележим, че протоколът на събранието в Букурещ е подпечатан със стария печат, понеже новият сигурно не е бил готов. Вж. Ст. Заимов, Миналото. Етюди върху „Записките“ на Захарий Стоянов. София, 1895, стр. 52.

101. Тоя исторически документ бе обнародван най-напред от Киряк Цанков, „23 писма и бележки на В. Левски“. М. Сб., кн. XXI и XVII. София, 1900, стр. 757–758. Впоследствие той бе обнародван и от Д. Т. Страшимиров в „История на Априлското въстание“, т. I. Пловдив, 1907, стр. 139 и „Васил Левски“, т. I, извори. София, 1929, стр. 254. Самият оригинал, заедно с печата на Централния комитет в Букурещ, 32 екземпляра от устава и други вещи, бе открит през 1931 год. в един сандък в сградата на Народното събрание. Всичките тия неща са били предадени от Киряк Цанков на Народното събрание с писмо от 14. XII. 1897 год. Писмото е отправено до председателя на IX обикновено народно събрание, II редовна сесия: „В знак на признателност“, започва писмото си заслужилият съратник на Апостола, „към Народното събрание на Княжество България, имам чест да ви съобщя, че предавам на Събранието в неговите архиви следующите предмети, които са били досега запазени от мене като съучастник в българските политически комитети, основани в Букурещ преди освобождението на България“. Оригиналната клетва на В. Левски намерена. В. „Зора“, XIII, бр. 3593 от 27. VI. 1931 год.

102. Киро Тулешков в своите спомени, както видяхме, разказва, че Апостолът подвел под клетва него и Олимпий Панов. Други данни обаче, които да установят по един изричен начин твърдението, че клетва са положили всички представители на събранието в Букурещ, няма. Пръв Стоян Заимов съобщи, че „главните съзаклятници се закълнали: целунали евангелието, камата и револвера; целунали се другарски по уста; станали съзаклятници: дали си вяра и клетва, че докле са живи, за освобождението на България ще да работят“. Васил Левски. София, 1895, стр. 77. Д. Т. Страшимиров бележи, че „всички съзаклятници сега, след отпечатването на новия устав, трябвало, съгласно новия дух, да положат и клетва за вярност на комитетското дело.“ История на Априлското въстание, т. I. Пловдив, 1907, стр. 139. Никола Станев съвсем уверено пише: „Когато уставът бил приет и подписан, всички се заклели да го пазят свето и ненарушимо“. Васил Левски. София, 1923, стр. 138.

103. АНБ, II А, п. 60, инв. № 8077. „Според уверенията на мнозина“, пише Захарий Стоянов, който пръв обнародва тая клетва, „тя е написана от ръката на Левски“. Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 63. Нека отбележим, че у Зах. Стоянов изразът „свъръмѣнно мѣлчаніе“ е променен в „свършено мълчание“, Стоян Заимов, понесъл се на крилата на своята фантазия, разказва следните измислици: „Разпространителят и проповедникът на комитетското верую (Левски) предложил клетва на инспиратора си (Каравелов) и на приятелите си (Кънчев, Общи, Ценович и Хитов): „Всичко в дълбока тайна да се пази“. Подигнал се въпросът: в какво трябва да се състои клетвата? Натоварени били Левски и Кънчев да съставят и оформят клетвата. На Чешмеджиево (най-голямата градска градина в Букурещ) под току-що разлистналите се платани, Левски и Кънчев клетвата наредили“. Васил Левски. София, 1895, стр. 76.

За основа на тази клетва е послужила известната клетва на Тайния централен комитет.

104. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 550.

105. Там, стр. 124. „Въ Олтеница“, съобщава Апостолът в същото писмо, „ми дадоха 2 л. т. безъ да имъ искамъ, и асъ имъ казахъ че ще добиятъ белетъ за тяхъ, а теми казахъ: даваме ти ги тебе, нещем белетъ“.

106. Там.

107. Там, стр. 125.

108. Там, стр. 157.

109. Там, стр. 125–126.

110. Там, стр. 123. Вж. и Ал. Бурмов, Поправки и добавки към издадените от Д. Т. Страшимиров документи за Васил Левски. Сп. „Българска мисъл“, XIII (1938), кн. 7–8, стр. 14 по отпечатъка.

111. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 126–127. В Бекет Апостолът се среща с Николай Д. Катранов, прототипа на Инсаров от известния роман на И. С. Тургенев „В надвечерието“.

През време на своето пребиваване във Влашко Апостолът записва в джебния си бележник най-грижливо всички разходи, които прави. „В. Левски“, т. I, извори. София, 1929, стр. 252–254. Ето тая твърде интересна сметка:

- „540 пушка отъ отзадъ дето са пжлни безъ куршуми.
 774 пушка отъ отзадъ дето са пълни съ куршуми
 100 м. раковитей (?).
 124 пушка белгийска съ единъ огънь: съ баюнетъ.
 434 Сабія.
 540 два дългогледа.
 62 компасъ.
 66: 28 цинкали и писалка.
 463: 22 за законатъ бели книги, и червени корици,
 фигурити и книга за белети.
 256 вехтіятъ и новіятъ печатъ.
 44 на двѣ жени за пренасяніе нещата.
 96 за военни правила сръбски.
 9 за истриваніе пушка която е опитвахъ и я не
 купихъ.
 33 книги за окръжни писма, и книги за Ц. К.
 1480 за Букви на печатницата съ които ще се печя-
 тътъ само наши работи.
 652 за вѣстници Сво.(бода).
 18 копіе мастило.
 175 мой за ризи, бели гащи, ботуши и врътовеска.
 10:5 мой за поджрпованіе обувките ми.
 96 мой, за балтонъ.
 60:5 за вапоръ (параход, н. б.)
 65 за каруци отъ скелята до градатъ и от градатъ
 до скелята.
 27: 4 за желѣзница
 21 ятакъ парасж.
 96 на испадналъ родолюбецъ: който ни е подпо-
 магалъ парично нѣколко пжти.
 10 на другъ народенъ испадналъ.
 20: 32 милостиня вжнкашна.
 36 за пране мой.

 6209: 16 сума извжнъ разноскити за едини
 375 за едини отъ 1 Апр. до 1 юлія отсвѣнъ велигден-
 скити разноски
 84 за три дни по велигден и въ денжтъ на св. Ки-
 ри́ла и Мет. и още единъ веселіе коги замина Лясковскія
 Предс.
 89 извжнъ сичките разноски, дребни разноски по-
 черпваніе съ пріятели.

 6757 : 30

96 за шжвѣ на формата.

6853 : 30 сичката сума похарчено въ влашко отъ л. тур. 62 гр.

Турски пари похарчовамъ	влашки
въ влашко турски	6853 : 30
отъ л. тур. 104 гр. 11495 : 30	
за 13,0 Лис. Своб. изваж. 1560	

2935	пагубата по 1 гр. на лир. из-
	между които пари имаше и бели
	мид. и сяка мид. губи по двай-
	сят пари 146 : 20
	<u>10082 : 10</u>

Във връзка с купените букви за печатницата ще отбележим и сведенията, които съобщава Киро Тулешков: „Левски когато дойде... носеше със себе си 200 турски лири. С тия пари се купиха букви 154 оки, с които, според както той ми казваше, че тия ще останат обществени, защото са купени с общи народни пари... Левски ни каза“, продължава К. Тулешков, „че когато пристигне в България, ще изпрати още около 200 т. л. за да се купят турски букви, за да работим турски пашпорти и тескерета и различни прокламации“. Христо Ботев, ръкописна биография, препис на Мих. Димитров, стр. 12.

112. За пръв път Апостолът посещава Оряхово на 9 април, на път за общото събрание в Букурещ. Няма данни да е ходил в града преди тая дата. На 6 април, както установихме от една негова бележка, посочена по-рано, той заедно с Марин поп Луканов тръгва от Ловеч за Оряхово, където пристига след два или три дена. От същата бележка виждаме, че той е преминал Дунава редовно, с паспорт, разбира се под фалшиво име. Изглежда, че той нарочно е избрал отдалечения от пътя му градец, за да мине оттука Дунава и отиде в Букурещ. Понеже не бил стъпвал до това време в града, той не е бил така познат на турците и затова е разчитал, че тука по-лесно и с по-голяма сигурност ще премине Дунава, за да отиде във Влашко. На отсрещния бряг, в Пикет, работели двамата ловчанци Георги и Илия Велчови, добри българи, от които единият бил понтонер на австрийското параходно дружество. Вж. Л. п. Георгиев, Оряхово в миналото. В. „Дунавска трибуна“, XIII, бр. 337 от 20. XI. 937 год. Дали още преди идването

на Апостола в града е имало основан революционен комитет, или неговите основи са били сега положени, не се знае. Във всеки случай почвата в Оряхово е била подготвена от порано. Още през лятото на 1867 год. в дюкяна на Цоко и Д. Милчеви, Д. Икономов, родом от Троян, учител в града, а по-сетне легионер в Бялград и четник от Ботевата чета, заедно с Цеко Вълчев, Андрей Лулчев и Георги Катранов от Свищов „сторили вяра и клетва, че са готови да жертвуват всичко за свободата на България“. Така били положени основите на таен революционен комитет в Оряхово, който се опитал да влезе във връзка с Тайния централен комитет в Букурещ и да събира пари, но бил твърде наскоро разкрит от турците и една част от членовете му затворени във Видин, а останалите били освободени. Затворниците избягали по-късно в Румъния. Вж. П. Икономов, Материали за Хр. Ботевата чета. Бележки и документи за участието на Д. Икономов в народните движения. Плевен, 1926, стр. 15.

Ако Апостолът сам е положил основите на комитета в Оряхово, това той е сторил, вероятно, след завръщането си от събранието в Букурещ, когато преминава Дунава пак при Оряхово и посещава града за втори и последен път. Той слязъл направо в къщата на Андрей Лулчев, който стоял начело на местния комитет. В този комитет влизали още Иванчо Димитров, Атанас п. Лазаров, Иван Нинов и др. Вж. Л. п. Георгиев, Оряхово в миналото. В. „Дунавска трибуна“, XIII, бр. 328 от 27. VIII. 1937 год. Същият изследовател, според когото Апостолът посетил няколко пъти Оряхово и и който отнася последното му посещение към 28 август 1872 год., твърди, че, придружен от Иван Нинов, Апостолът посетил още: Кнежа, Бреница, Буковци, Гложене, Бяла Слатина и Хърлец, където ношувал в дома на видния селянин Стан Сандулов. – В. „Дунавска трибуна“, XIII, бр. 329 от 4. IX. 1937 г. След нападението при Арабаконак, в Оряхово се намери един портрет на Апостола като знаменосец в четата на П. Хитов. Вж. д-р П. Миятев, Един малко познат портрет на В. Левски. В. „Зора“, XXI, бр. 6039 от 2. VIII. 1935 год. и П. Петров, Последното отиване на Левски в Оряхово. В. „Зора“, XVI, бр. 4690 от 17. II. 1931 год.

113. Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 127–128.

Съкратеното „Т.“ в това не съвсем ясно съобщение на Апостола и днес остава неразчетено, както на времето не мо-

жа да го разчете и Киряк Цанков, който пръв обнародва това писмо. Ние нямаме намерение да увеличаваме броя на хипотезите по този въпрос, освен да направим един преглед на съществуващите досега тълкувания. Д. Т. Страшимиров обяснява под линия, че в случая Апостолът е имал пред вид търновци. Според Г. Черкезов „Т“-то означава „търговци“. Нови данни за Левски. Вестник на вестниците, XIV, бр. 101/102 от 25. IV. 1938 год, а според Т. Каракостов – „т“ (онковци)“. Васил Левски – писма, статии и песни. София, 1941, стр. 95. Черкезов тълкува цялата мисъл и смята, че „това са ония приказки, що са пътували от „уста на ухо“ за Апостола. „Всички“, продължава същият автор, „които са го виждали, не са могли да скрият възторга си от човека със шарените очи, тоя фантом – неуловим до легендарност“.

Мотивирано обяснение дава напоследък и Люб. Дончев, според когото „Т“-то означава „тирани“ или „турци“. – Нови поправки, добавки и пояснения в документите за Васил Левски. В. „Мир“, XLVIII, бр. 12454 от 17. II. 1942 год. Тоя най-нов изследовател на Апостола смята, че „целият пасаж е ироничен“. „Левски“, продължава същият автор „е искал да каже, че тираните пущат слухове между българите, че освобождението на България ще бъде постигнато и извоювано не чрез комитетска дейност, а това освобождение може да се очаква отвън, тоест от човека с шарените очи (от Запад)“. До това заключение Дойчев идва въз основа на предположението, че щом „тези „Т“ казват по българите“, самите „Т“ не са българи, а са от друга народност.

Ние не виждаме нищо иронично в цялото това съобщение на Апостола, който изобщо много рядко прибегва до иронията. В това напрегнато време, когато народът търсеше опори на своите надежди дори в мистичното, слухове от тоя род не бяха рядкост. По всяка вероятност в случая Апостолът прави достойствие на К. Цанков един от тия слухове, в които народът дава израз на надеждите си, които възлагаше на човека със шарените очи, т. е. на Апостола. За разбиране действителния смисъл на това известие можем да минем и без да сме разгадали това „Т“, щом не можем да го разчетем с положителна сигурност. В желанието си да разчете на всяка цена съкратената дума, Дойчев приема едно съвсем изкуствено и неубедително предположение: турците учат българите откъде да очакват освобождението си, а не се спира да изясни, кой е този човек със шарени очи и защо

Апостолът нарича тираните, турчулята „наши“. Ако е необходимо обаче да направим едно предположение, ние мислим, че „Т“-то с по-голяма вероятност означава „тукашни“ дейци и тогава можем да разберем по-добре съображенията, които са заставили Апостола да съкрати думата. Но все пак има нещо не съвсем ясно в това известие на Апостола.

ГЛАВА ПЕТНАДЕСЕТА

АРАБАКОНАШКОТО ПРОИЗШЕСТВИЕ

1. Апостолът е записал разхода, направен от Оряхово до Ловеч. Вж. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 257. От тая сметка установяваме и маршрута му след като напуска Оряхово.

2. Пос. съч., стр. 129. Данаил Хр. Попов нямал възможност да препраща „Свобода“, та Апостолът се споразумява още в Букурещ с Каравелов да изпраща вестника чрез руското консулство в Русе. Вж. писмото на Дан. Хр. Попов до Каравелов от 12 юли, пос. съч., стр. 554. Трябва да отбележим, че по това време голяма част от комитетската кореспонденция се пренасяше през Русе.

3. Пос. съч., стр. 131–132.

4. Там, стр. 130.

5. Там, стр. 133.

6. Там, стр. 136–137.

7. Там, стр. 134–135.

8. Там, стр. 135.

9. Там, стр. 133, 135, 137.

10. Там, стр. 133.

11. Там, стр. 139. Въпроса за пушките Апостолът бе проучил още в Букурещ, където, както знаем от сметката за разходите му във Влашко, той купи за себе си една пушка от оръжейния магазин на французина Мюллер. Вж. и Киряк Цанков, 23 писма и бележки от В. Левски. Сборник за нар. умотворения, наука и книжнина, кн. XVI–XVII. София, 1900, стр. 756. Сега в писмото си до Каравелов той го моли да задължи Ол. Панов или К. Цанков да му вземат още петстотин празни фишеци „и машината дето щеше да ми я направи французинатъ, да си пълна самъ фишеците, но да Ви каже какса пжлнжтъ па пишете ми ясно да мога да са разберж“. Принуден да се бори постоянно с липсата на сред-

ства, той търси начин, който би му дал възможност да използва употребените веднъж фишеци повече пъти: „Питайте французинът за тия фишеци, неможе ли да са набави евзжтж дето пали! Защото ние капза, а по сичкото джно намазано съ такъвъ огнь, и дето са случи т. е. накойто стърнж и да са обжрни фишекатъ, иглата като удари, палиса. Та ако може са достави такъвъ материалъ, да са туря пакъ въ изжрменити фишеци отъ сжщиятъ огнь, тогава ние нужда да ми купувате повече фишеци“... Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 131.

По-късно, в едно свое писмо до Каравелова от 3 август, Апостолът иска да знае условията и начина, при които търговецът французин ще може да достави 500 или хиляда пушки, от които една трета „безъ Баюнети и къси“, а останалите „дълги и съ тессаци“, както и за колко време могат да бъдат приготвени фишеците им. Пос. съч., стр. 148.

От Данаил Хр. Попов той купува и „друга иглинячка пушка“, която му се вижда „твърде здрава и, много по-добра на биене... Сега и на Данаила пишж“, известява той Каравелов, „да ми прати фишеците ѝ, чи като я пробамъ, и да ми са ареса, ще Ви пишя“. Пос. съч., с. стр. В писмото си от 3 август той поръчва на Каравелов да вземе и за тая пушка машина за пълнене на фишеците ѝ. Пос. съч., стр. 148. Данаил Хр. Попов бил набавил две еднакви пушки, с които Апостолът и Ангел Кънчев, според същия, се обучавали ежедневно, докато пребивавали в дома му в Турно Магурели. В случая несръчният израз на Дан. Хр. Попов, който твърди, че двамата апостоли преживели при него три месеца, не бива да се схваща буквално. Апостолът и Ангел Кънчев изобщо не са се събирали заедно във Влашко. В Турно Магурели те са пребивавали, както знаем, поотделно и в различно време.

Една от тия пушки, за която говори Апостолът, е била пренесена разглобена на три части от майката на Дан. Хр. Попов. Другата, която била предназначена за Ангел Кънчев, останала в Турно Магурели и след освобождението, през 1908 год. Дан. Хр. Попов я подарява на Народния музей в София, където се съхранява и сега. Вж. пос. съч., стр. 690–695.

Пушката заедно с уставите и други книжа са били пренесени в България от Никола Обретенов. „Към края на м. юни“, разказва много по-късно заслужилият син на Баба Тонка, „уставът както и др. книжа, бяха напечатани и сам В.

Левски ги донесе в Гюргево. Извика и мене там. Това беше по Петровден, когато в Гюргево става бълч. (панаир), народът отиваше свободно и се връщаше без никакви пречки. Отидох и аз. Срегнах се с Левски, който ми предаде напечатания устав, квитанционните кочани и др. книжа, униформата, сабята и пушката му, за да ги прехвърля в България и препратя в Търново, отгдето ще му се предадат, а той се върна обратно в Букурещ.

Багажът беше доста голям. Аз сам не можах да го пренеса, затова повиках на помощ майка си Баба Тонка, сестра си Петрана, майката на Д. Горов, Тодорка Миразчиева, майка ѝ баба Станка, но за пушката трябваше някой по-висок, затова стана нужда да се повика от Букурещ Наталия Каравелова като най-подходяща, понеже беше слаба и висока. Жените превързват всичко по себе си, а Каравелица премята пушката на рамото си, вързана с върва и сабята, облича пардесюто си и тръгват за Русе с каик, за да бъдат сами. В каика Н. Каравелова не може да седне, защото оръжието ѝ пречи. Каикчията на няколко пъти кани коконата да седне, но вместо коконата Баба Тонка отговаря на турски на каикчията, че коконата много обичала да гледа Дунава, за това не искала да седне.

Като излизат на брега, веднага насреща им излиза Али ефенди, полицейски пристав на пристанището, и като забелязва толкова жени с майка ми, обръща се към нея и ѝ казва: „Бабо, какъв е този калабалък с тебе?“ Майка ми, без да губи кураж, дава знак на другарките си да вървят у дома, а тя се спира с Али ефенди и му казва: „Нали знаеш, че имам дъщеря мома, ще я сгодя за един момък от Гюргево. Това са свати, които идат за годежа. Заповядай и ти да те почерпа с кафе, както е нашият обичай“. Али ефенди си заминал, а тя побързала да настигне другарките си покрай Дунава; изкачили пътеката нагоре из брега и излезли право в къщата ни. Тук аз ги чаках. Едва успях да прибера всичко в скривалището, ето и Али ефенди пристига от портата ни към улицата. Почерпиха го с кафе и ракия и си отиде.

Отидоха си и компанията от Гюргево, но Наталия Каравелица, на която вървата от пушката беше изранила рамото, остана у нас още няколко време, докато пооздравее раната ѝ.

Още на сутринта аз намерих каруца да отнесе всичко в Търново, но багажът беше доста голям. Особено пушката

и сабята не можеха да се укрят. Затова взех юрган и дюшек и образувах денк, в който наредих всичко, обвих го в една черга, обшита и превързана с въжета. В каруцата при конака се качи и едно турско ефенде, което също заминаваше за Търново.

Като гледаше големия ми багаж, запита ме: „Защо носиш такъв багаж?“ Казах му, че напускам Русчук и отивам да се цена на работа в Търново. Макар че говорих това с видимо спокойствие, едва можеше да си представи някой, как пристигнах в Търново, за да предам на Търновския комитет, багажа на Левски, за да го изпрати по-нататък по своите тайни пътища“. Първото събрание на революц. комитет в Букурещ. В. „Зора“, XIII, бр. 3857 от 14. V. 1932 год.

Христо Иванов описва останалия път на тоя опасен багаж: „Следъ малко време дохожда Н. Тиховъ (Обретенков, н. б.) и донася законниците, и белетите и окруж(н)ите писма и две пушки и миги придава кое ми каза щото трябва да ги пренесе въ ловичъ и отъ тамъ ще се разпровождатъ по округовите, и подиръ една неделя ази превикахъ оче матея и ги предавамъ да ги занесе и ги испровождамъ теи варшяхми ния работата до колкото можахми“. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 150.

В една своя сметка Апостолът бележи: „1872 я. 30 кога доде почата съ законити отъ... (зачеркнато, б. р.) докараха я два коняж, беха трима души дадохимъ за разноси 162“. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 293.

Тъй както Апостолът е съкратил месеца, може да се разчете като един от следните три месеца: януари, юни и юли. Януари не може да бъде, защото уставите се отпечатаха след общото събрание в Букурещ през април и май 1872 год. Оттука и Ал. Бурмов прие, че в случая става дума за 30 юни. – Поправки и добавки към издадените от Д. Т. Страшимиров документи за В. Левски. Сп. „Българска мисъл“, XIII, 1938, кн. 7–8, стр. 13 по отпечатък. Но на 30 юни Апостолът, както знаем, е в Турно Магурели и в същия ден заминава за Бекет. Ако този разход по пренасяне на уставите беше извършен в Турно Магурели, той непременно щеше да бъде поместен в общата сметка на Апостола за разходите, му във Влашко. Същият разход обаче е записан в други две сметки, като в последната Апостолът изрично бележи, че

преносвачите на законите са били от Голям Извор. Вж. пос. съч., стр. 229 и 232.

Явно е, че при тия обстоятелства месецът в горната бележка трябва да се чете не юни, а – юли.

Към края на месеца Апостолът се вижда принуден да купи кола за нуждите на организацията. Вж. „Васил Левски“, т. I, извори. София, 1929, стр. 555. В началото на август от едно писмо от Ловеч, дадено на „приносящий“, изпратен „съ дружинити си“ при Д. Хр. Попов да пренесе останалото оръжие, научаваме, че Апостолът бил наредил пренасянето му през Дунава да се извърши от лодкарите, които също така били хора на организацията. Пос. съч., стр. 556.

12. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 137.

13. Там, стр. 353. Апостолът цени добрите чувства на своя близък другар, но това не му пречи един месец по-късно да го упрекне за една малка негова небрежност, без да държи сметка, че по това време Христо Иванов е младоженек:

„Брате!

Отъ като ти са даде упълномощението, глѣдай народната работа повече отъ всичко друго, повече отъ тебѣ-си да я уважавашъ! Честитя ти вѣнчаванието и дай Боже на добръ! за нѣщата (писмата, н. б.) какво имъ пречеше на пѣтятъ и щомъ като пристигнахъ ти не си ги испратилъ! Букурешкитѣ послѣ два дѣня ще са тѣрсятъ отъ Букурешъ; защото подиръ тѣхъ писахъ други за Букурешъ, и имъ казвамъ да глѣдатъ въ първитѣ писма и да вършатъ! Сега ето ще паднатъ въ съмнѣние за тия писма какво ли са станали!...“
Пос. съч., стр. 149.

14. Там, стр. 356.

15. Там, стр. 359–360. В това си писмо котленци, след като съобщават, че имат много черни души в града си, молят, „ако е възможно часъ напредъ да ся очистятъ“ Симеон ефенди и Матей х. Петров, „защото тѣхното влияние е голѣмо мѣжду народътъ и щомъ досетятъ нѣщо щатъ го предадатъ на часътъ на турцитѣ“. Вж. пос. съч., стр. 364.

16. Въз основа на местни спомени Стоян Нокков твърди, че Апостолът идва за пръв път в Котел на 14 ноември 1872 г. Няма обаче фактически данни, които по един неоспорим начин биха потвърдили посочената дата. Ст. Нокков засилва несигур-

ността на своето съобщение с твърдението си, че в Котел Апостолът научил за нападението при Арабаконак. В последната си обиколка през декември, както се вижда от бележките на Апостола, той посещава и Котел. Дали спомените на котленци не отнасят погрешно това му посещение към ноември, не знаем, но ако Апостолът, както изглежда е посетил само веднаж града, тая грешка е твърде вероятна.

В Котел Апостолът отседнал в дома на сестрата на Раковски, Неша, където на второто събрание на местните дейци положил основите на комитета. В него влезли Иван Николов – свещеник, Димчо Великов – книжар и издател на Друмевата „Нещастна фамилия“, Тодор Станчев, Коста Янакиев Сланинката, Греков и Теньо Козарят. Иван Николов, който става председател на комитета, предава впечатленията си от Апостола на Ст. Ноков. „Неговите думи падаха като куршум в нашата душа и ние се изпълнихме с вяра в нашата сила, че е близък денят за нашето освобождение“. Апостолът се движил свободно из града и даже присъствувал на църковна служба в храма „Св. Петър и Павел“, като от аналоя изпял с мелодичния си глас „Господи възвахъ“, привличайки вниманието на всички богомолци. Властта обаче не спяла и започнала претърсвания в целия град. Субашата извикал поп Иван, председателя на комитета, и след като му показал портрета на Левски, извикал гневно: „Папаз ефенди, познаваш ли този опасен човек за царщината? Властта има сведения, че той бил в Котел, трябва да се издири и предаде“. В два часа след полунощ Апостолът, придружен от Коста Янакиев Сланинката, поел пътя през Балкана за Сливен. – Стоян Ноков, Васил Левски в Котел. В. „Котленски край“, IV, бр. 120 (16) от 28. II. 1933 год.

17. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 354.

18. В създаването на Врачанския комитет има нещо твърде индивидуално. Историята на неговото възникване дължим на спомените на Мито Анков за размирните години (1872–1878). Издание на Българската академия на науките. София, 1936, стр. 179.

На Петровден двамата врачани Мито Анков и Кръстьо Н. Бързаков, търговци, отиват в Етрополе и след отпуск на черква присъствуват на годишния акт на училището. Тук се запознават с Тодор Пеев и Илия Д. Вълчев. Кръстьо Н. Бързаков, който бил посветен в революционното дело, отдавна

търсил случай да говори на тая тема с приятеля си Анков. Тая вечер той му разказал всичко, каквото знаел за комитета. Мито Анков с радост прегърнал новата идея и упрекнал приятеля си, че не го е предупредил по-рано, та да са основали досега и във Враца комитет.

На другия ден, в една стая на хана, двамата врачани били официално посветени в делото. На това събрание присъствували: Д. Общи, Т. Пеев, Илия Д. Вълчев и няколко членове на Тетевенския комитет, които били дошли на гости в Етрополе по случай празника. Разговорите започнали с варварството на турците и настроението на българите във Врачанско и завършили с пожелание: врачани да не останат назад от общото дело. Мито Анков с благодарност поел грижата да основе във Враца комитет, след което положил клетва за верност на освободителното дело. „След всичко това аз вече от радост“, бележи Мито Анков, „не знаех, на небето ли се намирах, или на земята. Като че заживях нов живот и ми се искаше час по-скоро да си отида във Враца, за да видя, дали ще може да се направи и там нещо“. Пос. спомени, стр. 2–3. От Етрополе двамата врачани заедно с Д. Общи и тетевенските революционери отишли по търговия в Тетевен, където се запознали с всички местни съзаклятници и получили нови напътствия за предстоящата им работа. В Етрополе тетевенци били отишли фамилярно и на отиване за Тетевен на Анков направило силно впечатление, „че в бунтовническите дела бяха поставени и жени, те носеха револвери и без никакъв страх гърмяха из пътя“. Пос. спомени, стр. 3.

На 18 юли, в дома на Мито Цвятков, М. Анков положил основите на Врачанския ч. рев. комитет. На събраниято присъствували следните врачански младежи, все приятели на М. Анков: Кръстьо Д. Новкиришки, Мито Цвятков, Тодор Балабанов, Николчо Д. Печеняков, Тодорин Ванов, Цено Ангелов, Иванчо Стаменов, Мито хаджи Мицов, Стефанаки Хр. Савов, Илийкьо Петров, Цвятко Петков Самарджиев, Иванчо Будинкин, Марко Николаков, Косто Йончов, Васил П. Кръстеняков, свещеник Коста Белалиски и рилския иеромонах Синесий. За председател на комитета бил избран Кръстьо Д. Новкиришки, за подпредседател – Мито Анков, за касиер – Мито Цвятков, а за секретар – Стефанаки Хр. Савов.

Разказът на Мито Анков за основаването на Врачанския комитет се потвърждава в главните си линии и от първото

писмо, което новоосновеният комитет изпраща на Апостола още на 11 юли 1872 год. Вж. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 357. Броят на членовете отначало бил осем, а по-късно, към края на месеца, както се вижда от второто им писмо, посочено в текста, членовете на комитета станали 15. През първата половина на август, според Анков, броят им пораснал на 50. В общия списък на членовете Анков е пропуснал да спомене Кръстьо Д. Бързаков. Врачани, както личи от второто им писмо, са получили уставите от Апостола с писмо, изпратено им на 17 с. м., а не от Димитър Общи в Тетевен, както твърди М. Анков. И най-сетне, Анков съобщава, че кръстили своя комитет Аврамчо Давичонов, когато споменатите писма са подписани с псевдонима Аврамчо Юсивиков.

В едно от първите си заседания комитетът решил да изпрати Мито Анков и Тодор Балабанов да посетят в делото и следните съседни села и манастири: Долна Кремена, Влашко село, Старо село, Черепишкия манастир „Св. Богородица“, Долно Бешовишкия „Св. Архангел“ и Струпецкия „Св. Илия“. Двамата пратеници били посрещнати почти навсякъде със съчувствие и успели да положат основи за организационен живот в тия места. За по-големи подробности виж. пос. спомени, стр. 4–5 и 6–7; А. Цвятков, Тайните и революционни комитети в някои врачански села. Известия на Историческото дружество в София, кн. XIII. София, 1933, стр. 164–175; и Д. Йоцов, Културно-политическата история на Враца. София, 1937, стр. 225–236.

Характерно за комитетите във врачанските села е, че в тях са участвували сравнително голям брой селяни и че революционният подем в тях не заглъхва. През 1876 год. те са пак будни революционни огнища.

19. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 354 и 260. Писмото на врачани е от 25 юли, а не от 2 юли, както погрешно е датувано у Страшимиров. Срв. АНБ, II А, п. 60, инв. № 8064.

Бележката, в която Апостолът е записал посещението си на Враца, няма дата. Той само е отбелязал разходите, които е направил за две денонощия заедно с Дико Пеев. Датата и подробностите около това посещение узнаваме от спомените на Мито Анков, които ще предадем изцяло:

„На 28. VIII. пристигна у Враца Васил Левски, съпроводен от неговия неразделен Гроздо от с. Български Голям Извор

(Дидьо Пеев, к. б.). Левски, като пристигнал вечерта късно, слязъл в хана на Стоян Огоеца. Сутринта на 29-и, както се знае, празника Усекновение глави св. Йоана Кръстителя, отидохме в черквата „Възнесение“. Там гледам един момък, хубаво облечен с европейски шаячени дрехи, стои до аналя и пее. Попитах, кой е този момък, но никой не го познаваше. След черковния отпуск излязохме всички, излезе и момъка, придружен от даскал Симеона Подбалкански. След малко Подбалкански, и момъкът с него, се приближи до мене и ми каза, като го посочи: „Негова милост вас дири“... Аз изведнаж се усетих кой е непознатият, но той с знак ме предупреди да се покажа, че го познавам. Тъй и сторих. Посрещнах Левски като стар познайник и на Подбалкански казах, че имаме сметка с момъка за ярешки кожи. Левски престоя един ден във Враца. Ние, съзаклятниците, свикахме събрание в турските гробища – председателствуваше Левски. Реши се следното: 1. да отидем да кръстим Рилския манастир; 2. прие се оставката на председателя на комитета Кръстьо Д. Новкиришки и за председател избраха мене и 3. определиха мене да отида с Левски до Берковица, Лом, Видин и Рахово.

На 30 август Левски върна назад Гроздя и заедно заминахме за Берковица. Какво извършихме там и в Лом, разправя г. Ст. Заимов в кн. „Васил Левски Дяконът“. У Видин и Рахово не ходихме, защото в последния град нямаше комитет, а хора за работа имаше само трима: Цеко Вълчев, Атанас И. Лазаров и Сребро П. Стойновски, родом от с. Абращларе. Първият е много помагал за народното дело. От Лом се върнахме и през селата Вълчедърма, Макреш, Грашин, Галатин, Довене, Баница, Тимевица, Долна Кремена, Лик, Липница и Новачене отидохме в Лютаково, от гдето аз се върнах у Враца. В казаните села Левски се показва като Апостол само в Долна Кремена на кръстените свещеници и в Лик – на съзаклятника Н. Георгов, в чийто дом и пренощувахме“. Спомени на Мито Анков за размирните години (1872–1878). София, 1936, стр. 8–9.

Според Ст. Заимов, в Берковица „двамата тежки търговци на ярешки кожи“ посетили Софийския епископ Доротеи, но градецът отказал „да влезе под общата организация“ на комитета.

В Лом чрез братя Ангелови (Д. П. и А. П.) Апостолът положил основите на местна комитетска организация. Братя Ангелови били душата на комитета, а Алекс. Цанов обещал

само своята поддръжка. Кои са били другите членове на комитета, Заимов не казва. Димитър Ангелов и поп Димитър, членове на Ломския комитет, били осъдени на вечни окови в Сен-жан-д'акарската крепост. Д. Ангелов избягал, а поп Димитър излежал десет години в Акке Калеси. Според Заимов, те били издадени от Доротей, софийски митрополит. – Васил Левски. София, 1895, стр. 54.

Що се отнася до Видин, трябва да припомним, че спомените, колкото и да са неясни и несигурни, отнасят посещенията на Апостола към 1871 год. Според Д. Пъшков, който остави по тоя повод една кратка и недовършена бележка, Апостолът отишел във Видин с Марин поп Луканов. Наскоро след пристигането им, ханът, в който отседнали, бил най-усилено претърсен от полицията. Апостолът сполучил обаче да купи книги от местната книжарница и представил себе си и своя другар за учители, дошли да закупят книги за учениците си. Д. Т. Страшимиров, Васил Девски, т. I, извори. София, 1929, стр. 636.

Васил Атанасов описва надълго и широко три посещения на Видин. При първото си посещение Апостолът прекарал дълго време уж като чирак на бакърджията Никола Маринов Дюкмеджията, карловец. Със своя майстор той ходил няколко пъти в крепостта Бабините Видини кули, за да поправят нещо. При второто си идване във Видин Апостолът отседнал в хана на Найденов Иван. Неговата цел сега била да уреди пътя за пренасяне на оръжие от Сърбия и затова обиколил околните села, като се задържал най-много в с. Брягово. Третото му отиване се свързва със създаването на местния комитет, чиито членове Мито Вельов, Петър Миков, Пигулев, един евреин и др. под закрилата на българското читалище, се събирали на заседание в една от стаите на клисарницата на черквата „Св. Димитър“. Васил Левски в Бабините Видини кули. В. „Мир“, XLII, бр. 10774 от 20. VI. 1936 год.

Тия спомени обаче, чийто първоизточник авторът не съобщава, са един свободен разказ, пълен с измислици и противоречия, в които не може да се установи нещо положително и фактично.

Трябва да отбележим, че сам Апостолът никъде не дава указание да е ходил във Видин.

20. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 361–362.

21. Там, стр. 362.

22. Там, стр. 60.

23. Там, стр. 210.

24. Там, стр. 366.

25. Там, стр. 375. В оригинала е „описванието ми“, а у Страшимиров погрешно е предадено, „отиването ни“. Срв. АНБ, II А, п. 62, инв. № 8591.

26. Там, стр. 562.

27. Там.

28. Кюстендил. София, 1900, стр. 74. Повод да направи това съобщение му дава биографията на Апостола от Ст. Заимов, който също така твърди, че Апостолът и Т. Пеев са ходили в Кюстендил и в манастира „Св. Йоаким Осоговски“, стр. 89–93. Разбира се, Заимов възсъздава свободно обстоятелствата на това посещение. Пеев се бил условил за учител в Кюстендил, и Апостолът, като научил това, дошел в града, където положили основите на местния комитет и после заедно отишли в Осоговския манастир. Заимов отнася това събитие към 1869 год. Г. Ангелов, авторът на цитираната история на Кюстендил, като поправя погрешната дата, оспорва и твърдението му за посещението на града от Апостола. Същият потвърждава и списъка на членовете на Кюстендилския комитет без Д. Караманов, поминал се по-рано; Димо Димов Македонски, даскал Димитър Псалтът и син му Алекси, Стоян Станоев Ковачевски, Иванчо Рамаданов, Мито Бояджията и др. Трябва да отбележим, че въз основа спомените на съвременниците същият автор твърди, че Тодор Пеев е посетил Осоговския манастир, „придружен от Г. Жаблянски от Радомир и от Д. Димов Македонски“. Пос. съч., стр. 75.

В една допълнителна бележка Г. Ангелов твърди, че в отчета на Педагогическото училище в Кюстендил за 1897 год. Еф. Каранов, бил писал, че според думите на Т. Пеев Левски не бил дохождал в Кюстендил, и комитетът бил нареден от самия него. Такова твърдение обаче не можахме да открием в споменатия отчет.

В подкрепа на предположението, че Тодор Пеев е заминал сам за Македония, иде и съобщението на Анастас п. Хинов пред съда. Общи му бил казал при една среща, че „учителят Тодор замина за към Охрид, за да отвори канал. След като той се върне, и пътят бъде отворен, аз ще работя по ония места“. Препис от първите съдебни показания... стр. 31. Напоследък тоя въпрос бе разгледан критично и в неговата цялост от кюстендилеца Владимир А. Караманов в изследването му „Посещавал ли е Васил Левски Кюстендил

и нареждал ли е лично в него комитет“. В. „Кюстендилски вест“, I, бр. 13, 14 и 15 от 15. V., 1. и 15. VI. 1943 год.

29. Касае се за манастира „Св. Йоаким Осоговски“, наричан за по-кратко Осоговския манастир.

30. Аверки поп Стоянов, известен учител, духовник и книжовник от онова време. Вж. С. Велев, Отец Аверки поп Стоянов. Сп. „Училищен преглед“, XI (1906), стр. 703–755.

31. Спомени. Материали за историята на град Криворечна паланка. София, 1925, стр. 17–19.

32. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 257.

33. Д. Кацев-Бурски, Апостолът на свободата Левски и воеводата Христо Ботев за Македония. В. „Обединена велика България“, бр. единствен. София, I, 1942 год. В същата статия Д. Кацев-Бурски ни уверява, че имал „данни, според които Апостолът през август 1872 год. е посетил Криворечна паланка, Щип, Ново село, Велес и Скопие. Какво представят тия данни и откъде ги има, той обаче не съобщава.

34. В своите бележки Апостолът е записал с шифър няколко имена на приятели на освободителното дело „близо Охрида отсамъ шест сахата Галешникъ“. Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 261.

Някои указания за революционни прояви из Македония (Крушево и Битолско) под влияние на Апостола се срещат в спомените на Иван Б. Шумков „Патриотически и насърчителни разкази или събуждането на българите в Македония и учебното дело там от 1858–1878 год.“. София, 1907, стр. 323.

II

35. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 257. Данните за маршрута на Апостола от това време са съвсем оскъдни и не дават засега възможност да се възстанови неговият път. През юли той посещава и Троян, заедно с манастира. Освен разказа на М. Ив. Марковски за това посещение няма запазени други спомени от тази първа обиколка на Апостола след завръщането му от Букурещ. Затова и ние ще предадем най-същественото от неговия разказ.

„Главната мисия на Апостола беше да уреди комитета, съгласно новоприетия устав и да го постави на по-здрава почва. Затова по негова заповед на втората вечер комитетските членове се събраха на тайно заседание в къщата на

временния касиер, Пенчо Хаджи Василев. Заседанието се откри с една прочувствена реч от Апостола и под негово председателство. Най-напред Левски ревизира пред събравшите се действията на касиера Пенчо х. Василев: прегледа дали според неговите писмени наставления и заповеди е водил квитанционната книга (расписките), каква сума е постъпила за приход и от кои именно лица; дневника за добрите и лошите работи; списъка за записалите се по за една иглянка пушка и пр. После това даде му по тия книги някои необходими наставления и тогава съобщи на всички присъстващи, че и за бъдеще е упълномощен от Център. революционен комитет да действа като главен апостол и организатор на комитетите по освобождението ни, както и за уреждането им, съгласно новия устав, за което показва писменото си пълномощно, от което касиерът сне един препис.

В това заседание Левски съобщи и някои тайни решения на Централния комитет, между които бе и онова по отменението досегашните турски названия и даването нови названия на комитетските градове, взети от българската история – имена на царе и войводи като: Ловеч – Иван Шишман, Троян – Боян и пр. Той предупреди присъстващите, че тия имена ще служат за писмената кореспонденция между комитетите и че са такъв секрет, който трябва да се знае само от личния състав на комитета. И тогава им показва пушката и сабята си, що бе донесъл. Обясни им, че тая пушка е от оная система, за която в писмото си от 15-ти юни с. г. им пишеше, че е прегледана и одобрена за народната работа.

На свършек Левски им предложи да си преизберат по висшегласие, съгласно устава, личния състав на комитета“. Спомени и очерки из българските революционни движения. Враца, 1902, стр. 95–96.

С тоя избор заседанието на комитета било приключено. Прави впечатление, че през тая обиколка и на други места (Враца) Апостолът подновява ръководния състав на частните комитети.

Несъмнено, спомените на М. Ив. Марковски са авторизирани до известна степен, но все пак, те стоят най-близо до непосредствените спомени на троянските дейци. Прави впечатление, че Марковски отнася четенето на устава и заклеването членовете на местния комитет към октомври, в промежутъка между обира при Арабаконак и последва-

лите го разкрития. Вж. пос. спомени, стр. 116–123. Много е допустимо, обаче, в случая той да е сбъркал датата на това събитие, защото Апостолът, който до това време посещава няколко пъти Троян, сигурно ще е извършил заклеването на троянци още при първото си идване в града през юли с. г.

36. Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 141–142.

37. Там, стр. 143

38. Там, стр. 147–148.

39. Там, стр. 157.

40. Там, стр. 366.

41. Там, стр. 370–371.

42. Там, стр. 372–373.

43. От това писмо на Т. Пеев се вижда, че едно от съображенията на Апостола за свикване на общо събрание е било и намерението му да даде отчет за състоянието на сметките на Ц. комитет. Вж. пос. съч., стр. 373.

44. Л. П. П., Левски пристъпва към терор. В. „София“, IX, бр. 560, от 21. II. 1938 год.

45. Христо Ботев – идеи, личност и творчество. София, 1919, стр. 76.

46. Там. По същите причини и Ботев бе принуден да прибегне до терора. „Неспособен да се отрече от революционното дело“, бележи Михаил Димитров, „и при тежката материална криза, в сред която живееше емиграцията, Ботев навремени виждаше като че ли единствен изход от това положение в хайдутлука. Но той беше готов да се откаже от него, когато имаше най-малкият изглед да се намерят по друг начин средства и тогаз, когато го практикуваше, го очистваше от всичко лично и егоистично“. Пос. съч., стр. 78. По този повод големият познавач на Ботева посочва следното от едно негово писмо до Ив. Драсов: „Де го Раковски, за да станем другари и да преобърнем сичкото хорско злато на олово и желязо“. Там, стр. 77.

47. Там, стр. 77.

48. АНБ, II А. п. 102, инв. № 20. Архив К. Цанков. У Цанкова, както и у Страшимиров тая част на писмото е обнародвана с няколко доста груби грешки.

49. История на Априлското въстание, т. I. Пловдив, 1907, стр. 110.

50. „В това отношение“, бележи Иван Орманджиев, „Левски беше истински, голям революционер, който действу-

ваше преди всичко на човешкия разум и на съвестта и знаеше, че всяко насилие особено братоубийството, влече след себе си друго, повдига подозрения и преследвания от страна на властта и буди отвращение у народа към самото освободително движение“. Васил Левски. София, 1937, стр. 90.

51. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 132.

Величко ефенди, когото споменава Апостолът в това си писмо до Каравелова, е Величко Симеонов, родом от Шумен. У Страшимиров под линия погрешно е именуван Стоянов. Той се обвиняваше от мнозина, че е предал Никола Войводов и Цвятко Павлов, които на 20 август 1867 год. намериха своята героична смърт в австрийския параход „Германия“ на няколко крачки разстояние от мястото, където се самоуби по-късно Ангел Кънчев. Дали той е продължавал своята предателска дейност през времето на Апостола, не знаем. Според Захарий Стоянов той не бил убит, а полудял. – Записки по българските въстания. София, 1940, стр. 88–90.

Че организацията е искала да го отстрани от пътя си, се вижда и от едно писмо на Христо Иванов до Никола Обретенков от 2 август 1872 год.: „Величко Симеоновъ е въ редъ и скоро ще отиде да сж посрещне съ дваматъ си братя които придаде“. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 558. От това писмо се вижда, че е имало и други осъдени: П. Златев от Русе, Спасов от Габрово, обаче не е имало кой да изпълни присъдите. Пос. съч., стр. 560–561.

52. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 347–348.

53. В своите спомени Хр. Иванов бележи, че Апостолът му се оплакал от Д. Общи, който „не варшялъ работата споредъ закона, щото 3, 4 пати му са издава заповѣдь за да убий діакона ловещки, щото повреждалъ много и душялъ много дано олови нещо и да издаде на правителството, което даже и започналъ да издава по нѣщо си“. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 151.

Пред съда Общи, естествено, съгъства боите, но може би съобщава и самата истина. В едно от писмата, които получил, той бил предупреден, че, ако не приеме да го убие, „ще хвърлят жребие, на чието име се падне (жребиято), той ще убие първо мене, а после – дякона“. Препис от първите съдебни следствия на обирачите на хазната и на лицата от

комитета, образуван за бунтуване на населението, произведени от специалната комисия, стр. 15.

54. Препис от първите съдебни следствия... стр. 15.

55. Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 348.

56. Фактически подробности около това събитие намираме в писмото на Димитър Общи, което той диктува до Апостола на следния ден после убийството. Щом Паисий паднал, при него дошъл каймакаминът и го запитал има ли върху някого подозрение, а той му отвърнал: „Имамъ шубе на скравена и на врачешъ и на 2 гюмрукчий и на Изворъ на даскалче. сега са тие затворени“. Пос. съч., стр. 363. Според Ст. Заимов били задържани Васил Бошаранов, негов съселанин от Гол. Извор и Стамен от Скравена. – Миналото, кн. 1. Пловдив, 1898, стр. 188, 200–212. И Апостолът в едно свое писмо от 4 август известява Христо Иванов, че бил арестуван само един човек на организацията (Васил Бр. Бошаранов н. б.) и „двамина не наши“. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 150. Задържаните били освободени два дена преди нападението на Арабаконак, на 18 септември. След два часа Паисий издъхнал. У него били намерени 39 хиляди гроша. Общи при бягането си паднал с коня в един „гьолъ“, където изгубил шапката си, кесия с 2 т. лири, 1 пол, 56 гроша дребни пари и девет фишеци от револвера си. При падането си той се ранил в лявата ръка и гърба, та станало нужда известно време да се лекува. „Ету“, завършва той своето писмо, „асъ извжршихъ това сега гледайте да извжршити и вие вовъ ракита“. Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 363.

Пред съда Общи описва правдиво цялото събитие. Дълго време той бил в дирите на Паисий из селата в Орханйско и Тетевенско, без да може да го настигне. И сигурно поради тая причина не е могъл да изпълни навреме присъдата. Общи описва пред съда и засадата, която му устроил при Гол. Извор, за която подробно говори и Ст. Заимов, Миналото, кн. I. Пловдив, 1898, стр. 151. Според Заимов Паисий се спасил благодарение на своето предчувствие. Общи обяснява неуспеха на засадата по-реално: докато очаквали Паисия, видял ги един селянин, който предупредил дякона, и той се върнал в селото. – Препис от първите съдебни следствия... стр. 16.

57. Стойчо Куркев, 21-годишен младеж, бил осъден на смърт чрез обесване, Христо Слабаков на 15 години затвор

във Видин, Тодор х. Вълчев – на 3 години, а баща му Д. х. Вълчев лежал 1 година в Търновския затвор. Всички останали били освободени. За по-големи подробности около това събитие, както изобщо за дейността на комитета в Лясковец вж. Димо Минев, Васил Левски в Лясковец и дейността на Лясковския революционен комитет през негово време. Сп. „Училищен преглед“, ХLI (1941), кн. 2, стр. 156–175. Д. Минев е използвал цялата литература по тоя въпрос.

58. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 369. За точната дата на това писмо вж. Д. Минев, Още няколко поправки и добавки към издадените от Д. Т. Страшимиров документи за Васил Левски. Сп. „Българска мисъл“, ХI (1940), кн. 7.

В това писмо на Христо Иванов прави впечатление следната не съвсем ясна мисъл: „Ниправедно направиле работа и безаконъ селените отъ Л“. Не е съвсем ясно дали тази преценка се отнася до убийството в Лясковец, за което, според изследователите, е било взето мнението на Апостола, а жребieto за изпълнение на смъртната присъда било изтеглено уж в Ловеч.

59. Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 149–150.

60. Там, стр. 366.

61. Там, стр. 367.

62. Там, стр. 368 и 371.

63. Преди това нападение Апостолът пише на Данаил Хр. Попов: „Саву Младеновъ, ако ще! нѣкаси доди, че има вѣче работа. ще са плаща на черни души, и дето има пари ще искаме, ако не даватъ, ще земаме.“ Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 146.

64. Там, стр. 157–159.

Другар на Апостола при това нападение е бил Вутьо Ветъов от Видраре (Тетевенско), който след нападението при Арабаконак бе осъден на заточение в Диарбекир, където и почина.

Стойчо Гирганов, родом от Лесидрен (Тетевенско), е бил по-рано слуга у Иван Драсов и познавал Апостола.

След като си пробили път между навалицата, Апостолът и Вутьо Ветъов минали покрай дом на Хашнови, където през отворената порта Апостолът хвърлил парите и избягали в Кайрака, гора на 3–4 клм. югоизточно от града. Тука скрили оръжието. Вутьо останал при него, а Апостолът слязъл на реката Осъм по която се завърнал като рибар в Ловеч. Каква изобретателност и какво самообладание, наистина!

Тия и някои други подробности намираме в бележките на проф. Ан. Иширков, Убийството на Стойчо Гирганов от Васил Левски. Ловеч и Ловчанско, кн. IV. София, 1932, стр. 121–122; и на проф. Ст. Петков, Разяснителна бележка по убийството на слугата на Денча Халача в Ловеч. Ловеч и Ловчанско, кн. V. София, 1933, стр. 137–140.

Предположението на някои ловчанци, което съобщава проф. Ст. Петков, че Вутьо Ветъов е извършил може би убийството на Ст. Гирганов, защото „Левски по благородство на душата и сърцето си не би могъл да посегне на такъв акт“, е ненужно да се опровергава, нито да се изяснява.

Твърдението пък на Илия Краев (Спомените за Левски на останалите живи негови съратници и съвременници в Ловеч. Убийството на Стойчо Гирганов (Денчовия слуга) от Васил Левски. Ловеч и Ловчанско, кн. VI. София, 1934, стр. 195–197), че това убийство „е било фатално“, че „то е било прелюдията към залавянето на Левски“, защото останалият жив чорбаджия е можал да насочи турците, къде да правят обиски и да им подсказе кой може да бъде предполагаемият убиец на неговия слуга, вследствие на което „оттогава турците в Ловеч са станали по-бдителни“, е произволно и до известна степен преднамерено: търси се основание, което да намали отговорността на поп Кръстьо.

Сам Левски, 11 дена по-късно съобщава, че обиски не са предприемани, макар турците да били уверени, че това е работа на комитета. Но дори и да са извършени обиски, те не са дали никакъв резултат и заключението, до което идва споменатият автор, си остава неубедително. Събитията, които настъпиха след нападението при Арабаконак и последвалите ги наскоро разкрития, бяха толкова големи и дадоха такъв материал в ръцете на турската власт, че тя съвсем забрави убийтия в Ловеч слуга. Тия именно събития бяха фатални за залавянето на Апостола, а не покушението в дома на Денчо Халача.

Пред съда Вутьо Ветъов разправя историята на това нападение малко променена. Целта му е да се представи невинен в покушението срещу слугата. Когато последният дошел, „Левски веднага го хвана и го завлече в една стая под сайванта. Момчето започна да вика. Тогава...“ и т. н. Трето съдебно следствие на обирачите... стр. 71.

Обаче на въпроса на съда, как би постъпил, ако при пренасяне на писмата (в организацията той бил куриер), из-

лезеше войник или някой друг и му ги отнемеше от ръцете, Вутьо Ветъов отговаря смело и ясно:... „Когато носех писмо, ако насреща ми излезеше някой чиновник или войник и ми вземеше писмото от ръката, аз щях да го убия, или да се самоубия.“ Трето съдебно следствие на обирачите... стр. 70. Вутьо Ветъов съобщава и друга една подробност, която иде да потвърди едно оспорвано от ловчанци твърдение: при нападението той бил въоръжен с пушка и „шестак“.

III

65. Препис от първите съдебни следствия на обирачите на хазната и на лицата от комитета, образуван за бунтуване на населението, произведени от специалната комисия, стр. 14. Това интересно признание Д. Общи прави пред съда. След като получава известие за смъртта на А. Кънчев, двайсет и пет дни той прекарва в Пловдив, в Гюмюш Гердановия хан. После през София отива в Тетевен, където получил писмото с предупреждението на Апостола.

66. Пред съда Общи твърди, че след като получил писмото на Апостола, останал два месеца в Тетевен, в къщата на Дочо Мръвков. – Препис от първите съдебни следствия... стр. 15. Фактите обаче, както това се вижда от първото писмо на Апостола до Каравелов след завръщането му в България, опровергават това твърдение. Ако Общи бе прекарал действително тия два месеца в Тетевен, положението което сварва Апостолът след завръщането си от Букурещ, не би отговаряло на действителността.

Че Димитър Общи не е прекарал цялото това време в бездействие, очаквайки в Тетевен завръщането на Апостола от Влашко, личи от обстоятелството, че тогава той повежда със себе си и своя секретар Васил Братанов Бошаранов, учител в Гол. Извор. „Ловчанският комитет“, съобщава Общи на съда, „ми беше поръчал да взема за секретар учителя Васил. Намерих го (учителя) в Орхание, за него имаше писмо да ми стане секретар“. Препис от първите съдебни показания... стр. 13.

Показанията на самия Бошаранов обаче не се сходят с твърденията на Общи. „След два дена тия двамата (Апостолът и Общи, н. б.) дойдоха пак в нашия хан (по това време той не бил учител, а работел на бащиния си хан Орхание, н. б.) и тогава ми предложиха да обикаляме заедно с Димитър, сиреч казаха ми да изпълнявам секретарската длъжност“. Препис от първите съдебни показания... стр. 24.

Първоначално уж отказал, но после след като го заплашили, приел. След време Д. Общи дошел сам в Орхание, довел кон и за него, и започнали заедно да обикалят.

От тия показания на В. Бошаранов научаваме и кои села са обикаляли из Софийско: Столник, Желява, Негушево, Чеканчево, Бухово, Буховския манастир и Чурек. А в обиколката им из Орханийско той, между другите села, чието участие в революционното дело е известно, споменава и следните села: Боженица, Новачене и Литаково. Последното село се споменава и в една бележка на Д. Общи. Вж. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 351.

Членове на комитета в Желява са били: поп Стоян Пенков, Стоян Младенов, починал в Диарбекир, Тоне Иванов, Велчо Стойнов и Тошко Стойнов. – Препис от съдебните показания... стр. 102.

67. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 130.

68. Там, стр. 173.

69. Освен на Ан. Кънчев и Д. Общи Апостолът бе издал пълномощни на Хр. Иванов, на Сава Младенов, на Васил Йонков и на Таньо Стоянов. Вж. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 256, 260, 263, 294.

70. Там, стр. 152.

71. Препис от първите съдебни показания... стр. 18. Че Апостолът своевременно и пряко е порицал своя помощник, се вижда от едно изчезнало негово писмо, което Ст. Стамболов намира през 1874 год. и чието съдържание предава по следния начин: „№ 18 6-й Ав. 1872 Селім Мургашооглу (или Муратооглу – Д. Общи, н. б.) Въ това писмо Л. напада на С. М. за неговото поведение. Той не исплжвал устава, држннал неумѣстно іскал да вжрші на своя глава работі пр. Пісмото напісано много добрѣ“. АНБ, II В, п. 56, инв. № 5924. Вж. същото у Ал. Бурмов, Нови писма от В. Левски и Хр. Ботев. Сп. „Родина“, II (1939), кн. 1, стр. 177–180.

72. Апостолът обаче, както Общи сам признава пред съда, го известил за събранието в Букурещ. Прави впечатление и друго едно обстоятелство. Докато Апостолът дава последните си нареждания във връзка със събранието в Букурещ, Общи, след като научава за смъртта на Ангел Кънчев, цели 25 дена се спотайва в Пловдив.

73. Вж. последното писмо на Левски, Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 201 и Христо Иванов, Записки. АНБ, II В, и. 10, инв. № 1021, стр. 153–155.

74. Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 201.

75. Препис от първите съдебни показания... стр. 17.

76. Миналото, кн. I. Пловдив, 1898, стр. 154–162.

77. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 168.

78. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 152–155. В края на разказа Христо Иванов загатва за една експроприация, която той извършил със съдействието на местните дейци и която описва по-нататък.

79. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 153.

80. Там.

81. Там, стр. 154.

82. Там, стр. 162 и 173.

83. Там, стр. 168.

84. Там, стр. 169.

85. Там, стр. 170.

86. Там, стр. 171 и Препис от първите съдебни показания... стр. 20.

87. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 173 и 201.

88. Вж. Ал. Бурмов, Последните дни на Васил Левски. Сп. „Отец Паисий“, IX (1936), кн. 1 и 2, стр. 8.

89. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 154 и 153. От това писмо на Апостола се вижда, че до общото събрание Тодор Пеев, „представителят съ учелата“, е имал отрицателно становище към Д. Общи, което, както имахме случая да видим, не се схожда с по-сетнешните му разбирания.

90. Там, стр. 154. При наличността на това категорично твърдение на Апостола мъчно можем да приемем съобщението на Д. Общи пред съда, според когото в Тетевен се получило писмо от Апостола със следната заповед: „Да не признават Димитра със стария печат. Признавайте го, кога видите у него новия печат“. Препис от първите съдебни показания... стр. 18. Не трябва да се забравя, че Общи бе неграмотен и писмата му се четяха. Но ако все пак неговото твърдение отговаря на действителността, то ще трябва да се отнесе към по-късно време и да се обясни като една необходима мярка от страна на Апостола, било да принуди по този начин непокорния честолюбец сам да поиска среща, така

старателно избягвана от него, било да предпази организацията от неговите произволни действия.

91. Там, стр. 143–144.

92. Там, стр. 201. Общи не прекъсва връзките си със своя приятел от Плевен. По-късно той му се оплаква, че Апостолът не уважавал неговата работа, че не му давал преднина, а той му принасял пара и пр. Вж. пос. съч., стр. 162. С течение на времето близостта им се засилва. Узнал, че Д. Общи е в Тетевен, Хинов отива при него. „Там аз останах една седмица“, съобщава той на съда, „и всеки ден ходих при него и разговарях“. Препис от първите съдебни показания... стр. 31.

93. Там, стр. 163.

94. В писмото, което посочихме малко по-надолу в изложението, Ан. п. Хинов отхвърля приписването на Апостола думи: „Ти си казалъ че ма било страхъ да утида да са срещна съ тебе...“ Пос. съч., стр. 378.

95. Там.

96. Там, стр. 379.

97. Бунт против Левски. София, 1938, стр. 8.

98. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 161–162.

99. Там, стр. 162.

100. Георги Бакалов, Бунт против Левски. София, 1938, стр. 9.

101. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 164.

102. Там, стр. 162–163.

103. Там, стр. 164.

104. Георги Бакалов, пос. съч., стр. 10.

105. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 161.

106. Там, стр. 164.

107. Там, стр. 145. Д. Т. Страшимиров погрешно отправя това писмо, обнародвано най-напред от Киряк Цанков, до Ловчанския комитет. Невярно тълкува Страшимиров и началната фраза на същото писмо, която отнася до самия отговор на Централния комитет, а не до отговора на Апостола, изпратен от последния заедно с писмото на Ан. п. Хинов. Че това писмо, което е по-скоро една допълнителна бележка към писмото на Апостола от 25 август, е отправено до Централния комитет в Букурещ, се вижда не само от обращението „Баювци“, което той употребява само до членовете на Централния комитет, но и от началото на самото писмо до Централния комитет, в което бележи: „Приключенитъ две

писма едно въ друго, едното садраното, безъ Датата съ малкото кжсче Писмо, което ма обвинява, а другото е отговоратму. Пращамъ Ви ги..." и т. н. Пос. съч., стр. 152. Впрочем, това се вижда и от писмото на Апостола до Данаил Хр. Попов от същата дата, 25 август, посочено от нас в изложението.

108. Пос. съч., стр. 160.

109. Първото писмо на Апостола до Централния комитет Георги Бакалов смята за „един от безценните документи за светлата личност на Левски“. Бунт против Левски. София, 1938, стр. 15. Трябва да прибавим, че не по-малко „безценно“ е и второто писмо на Апостола до Централния комитет.

110. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 152.

111. Там, стр. 154–155.

112. Там, стр. 155. Ние не виждаме достатъчно основание, за да възприемем тълкуването, което прави видният наш изследовател Георги Бакалов на последната фраза на Апостола: „Отъ поведението на Каравелова ще зависи, какъ да постъпва Ц. К. по подобни“ и пр. – Бунт против Левски. София, 1938, стр. 15.

113. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 155.

114. Там.

115. Там, стр. 155–156.

116. Там, стр. 156. Трябва да припомним, че от тая дата е и писмото на Апостола, в което подробно описва на Каравелов нападението в дома на Денчо Халача в Ловеч. И в него Апостолът не пропуска да изясни становището си във връзка с изникналия конфликт:

„Баіо! да ти кажа една като сто! Сичкити неразборій, зависти, укори, които произлазатъ отъ глупости повѣче сж тій причина дето раздѣлятъ единъ народъ на чясти, и не остава нищо, това Вій твърде добре познавате, слѣдователно, въ насъ, за да не може да добіе сила тая поразія, а да земе силенъ вървешъ работата ни, безъ да пропадни въ непріятелски ржцѣ нищичко! Отъ която работа и Вія да прокопцате, други хора като тебъ (са необходими, н. б.) та да са залѣгните съвършено на наша работа. вѣче ти не трябва да пропускашъ (напускаш, б. р.) работата си, защото не приличя на нищо! (Но, б. р.) да са привари сяка поразія, не трябва да давате потпора на глупци, а да ми (ме) поддържате, като казвате секому: съ Львскій ако вія са не разберете, за

Васъ няма работа!! Това така, трябва да направите, ако сте убедени въ менъ!... и няма (да последва, б. р.) нищо лошаво“. Пос. съч., стр. 159.

117. Там, стр. 165. В същото писмо Апостолът съобщава за усилен претърсвания в един град, чието име премълчава. Къщата, която той напуснал, когато излязъл от града, била претърсена още на следния ден. Грюю, в чиято къща бил отседнал, се бил тъй много изплашил, че му писал да не идва скоро в града и наредил „дето бехъ оставилъ припасъ, тевтери и пр. да са хвърлятъ въ заодатъ! видишъ ли работа отъ страхопжзлювци!“ завършва Апостолът.

Д. Т. Страшимиров предполага, че под това условно име се крие Христо Иванов. В действителност, както знаем от спомените на Киро Тулешков (сп. „Отец Паисий“, XIII (1940), кн. I, стр. 29), под тоя псевдоним Марин поп Луканов представява Ловчанския комитет на общото събрание в Букурещ. Следователно, претърсванията, за които става дума, са станали в Ловеч, и в случая Апостолът под името Грюю, добре познато и на Каравелова, означава Марин поп Луканов.

118. Там, стр. 166.

119. Там, стр. 169.

120. Там, стр. 171.

121. Там, стр. 171–172.

122. Там, стр. 172.

123. Там, стр. 171.

124. Там.

125. Там, стр. 172.

126. Там.

127. Там, стр. 175.

128. Никола Станев, Васил Левски. София, 1923, стр. 150.

129. Председател на комитета в Гол. Извор е Димитър Крачунов, чийто прякор с бил Стамболиев или Стамболията, както го именува в показанията си не само Ан. п. Хинов, но и някои от подсъдимите изворци. Вж. показанията на Дико Съйков. Препис от съдебните показания... стр. 65. Ср. Ст. Заимов, Миналото, кн. II. Пловдив, 1898, стр. 270 и Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 660.

130. Препис от първите съдебни показания... стр. 32.

131. Там, стр. 82.

132. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори София, 1929, стр. 181.

133. Там, стр. 383.

134. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 158–159.

135. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 182.

136. Там, стр. 383. Що се отнася до становището на Данаил Хр. Попов, най-довереният посредник на Апостола, когото той нарича „по сърце и по душж чистонароденъ“, трябва да отбележим, че той му изневери в последния момент, като застана на страната на своя брат. Неговото писмо от 3 октомври в това отношение говори само за себе си:

„Г-нъ Л. Каравеловъ

Притворени те писма днесъ приех, парыте още не съмъ приелъ, като ги приема отъ човека съ идущата поща щж Вы ги провода; Отъ всичко що ми пише и мене В. Л. виждамъ едни неразборий, на който би трѣбвало да се даде единъ край, азъ какъ то, сж научавамъ отъ повече лица, които казватъ че В. Л. съвсемъ своеволствува, безъ да сж допитва до никого за нищо, ній знаемъ чи каквото и да би трѣбвало да сж извърши, трѣбва да сж свика събрание, и споредъ Вишегласіе-то да става всичко, а това той никакъ не считалъ за Нищо, а Пакъ от друга странж глѣдамъ чи сж уплаква чи ни биле го Слушале, чи какъ ще да Слушатъ Само Него, когато Това нито Уставътъ не го Гласи, защо ли не приема той да сж споразумѣва съ другите около Него Членове, а ми върши всичко по свое си Мнѣніе? За Д. Общій всички ми казватъ чие заслужилъ и чи заслужава Гдето и да отиде, а той пъкъ стои чи го укорява, тж сжщо и съ А. Хр. Поповъ т. е. съ брата ми, защото той Искалъ да му докаже за Нѣкой си Неправилности които послѣдвалу отъ странж тж на В. Л. а той Обърналъ другояче работата, всичко е чи Той Иска само неговийтъ Гласъ да сж чува и Неговите мнения криви прави да сж удобряватъ, това Мисля че не е тжй, както той го Иска – зато не трѣбва никакъ да му давате Поводъ за таква Своеволия, защото тѣзи Нѣгови Своеволия, ще прінесжтъ голѣми разстройства на много мѣста, които после неще бжди никой въ състояніе да ги поправи. Зато какъ то азъ тука тжй и Вый пишете му, и направете му забелѣжваніе, да сж остави отъ тия безрѣдици догдѣто е още рано. Братъ ми А. Хр. Поповъ за напрѣдъ нема да приемава ни Най Малко Участіе въ Нар. работи Само и само да сж угасятъ тия неспоразумѣннж – като приглѣдате писмата му, проводете отговорътъ

му до мене Отворенъ, чи и азъ ще Му пишж..." Д. Т. Страшимировъ, пос. съч., стр. 564–565.

По-късно, както ще видим, той съзнава грешката си и горчиво се разкайва за тая си временна изневяра на Апостола.

137. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 201.

138. Препис от първите съдебни показания ... стр. 18. При разпита на хаджи Станьо съдът му приписва и следните думи, казани от него по същия повод: „Докато аз съм на лице, ти не се бой“. Препис от първите съдебни показания... стр. 26. Твърдението на Д. Общи се подкрепя и от показанията на учителя Иван Фурнаджиев. „Когато те тримата бяха заедно Хаджи Станьо, Петко Милев и Иван Хекиминът, както казах и миналия ден при очната ставка с Хаджи Станьо“, съобщава Иван Фурнаджиев, „той (хаджи Станьо) каза на Димитра: „Ти всякога говориш пари, пари! От Орханлие постоянно заминава хазна, нападни я, ако си юнак!“ Препис от първите съдебни показания... стр. 42.

139. Там, стр. 21.

140. Там, стр. 39.

141. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 382.

142. Според Ст. Заимов четата на Общи била облечена в „низамски дрехи, скроени и ушити като облекло на войниците от Видинската войска“. Миналото, кн. II. Пловдив, 1898, стр. 61. В действителност, предreshването, както се вижда от показанията пред съда, е било по-просто и разнообразно, защото повечето от хората се погрижили сами за себе си: едни били облечени с кебета, други – с елечи, а повечето били с чешири. На главите носели кърпи или фесове. Мнозина си имали свое оръжие, а които нямали, получили от Петко Милев.

Четата заедно с Д. Общи се състояла от четиринайсет души, от които по-голяма част били от Тетевенските колиби: Стоян Костов Пандурина, Вельо Станчев, Марин Станчев, Йото Генов (Генков), Цако Михайлов (Генчев при очната ставка, Препис... стр. 40) и Атанас Тулов; от махалата Брезово (Тетевенско) били: Тодор Кръстев Бръмбарът, Марин Павлов и Лечо Ковачът (у Заимова Железарят); от Крушов дол (Тетевенско) участвували двама души, чиито имена не са отбелязани, а от Правец (Орханлийско) са присъединили: Велко Колев и Никола Бояджиев. Тоя списък на участниците в нападението при Арабаконак сме взели от показанията на Стоян Костов Пандурина. – Препис... стр. 36. Трябва да забеле-

жим, че той не се схожда напълно със списъка, който дава Ст. Заимов, у когото вместо Йото Генков, Цако Михайлов и Атанас Тулов срещахме Петко Генков, Павел Лалов и Лало Генчев. – Миналото, кн. II. Пловдив, 1889, стр. 46. Може би някои от тях са от Крушов дол. Впрочем той споменава Найден Крушовдолеца. И четниците от Правец у Заимова са погрешно предадени: Вуко Цолов и Кольо Цвятков, при които прибавя и някой си Тако от Гложене. Пос. съч., стр. 56.

Орханийците Божил Генчев и Велчо Касапинът (Шунтов у Заимов) са продоволствували четата. Те ѝ съобщили и деня, когато колата с хазната ще потегли от Орхание. За по-големи подробности виж показанията на същите. – Препис от първите съдебни показания... стр. 2–5.

143. Разказът на Заимова в това отношение не отговаря на действителността. Според него, хаджи Станьо се изповядал „пред меджлиса като светогорски духовник през великите пости“. Миналото, кн. II. Пловдив, 1898, стр. 211. Заимов дори отива по-нататък, като ни уверява, че хаджи Станьо при първата му възможност да разговаря с Общи след залавянето им, го молил да издава „множество хора“. Пос. съч., стр. 188. А при първата им среща в Софийския затвор той го убедил да възприеме това държане. Там, стр. 218.

144. Така Димитър Пъшков нарича в своите спомени Общи. Вж. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 637. Все там, след като съобщава, че Д. Общи прекъснал сношенията си с Апостола, Пъшков бележи: „За тази нетактичност и подготвянето му на хора да обере пощата, Левски ходи два пъти до в Тетевен да убие сам Общи, обаче Тетевенският комитет скри Общи и Левски не можа да изпълни заповедта на Любен Каравелов“. Явно е, че в случая старият Пъшков се е подал на внушения от по-късно време, които не се покриват с историческите факти.

145. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 201.

146. Препис от първите съдебни показания... стр. 24.

147. Градът Ловеч като център на Българския централен революционен комитет... Ловеч, 1901, стр. 29. Първоначалните твърдения на Марин поп Луканов и Димитър Пъшков по този въпрос са твърде несигурни: „Обирът на хазната“, съобщава Марин поп Луканов, „бе решен от Ловчанския комитет. Левски не бе съгласен на този обир, понеже било опасно. Но Д. Общи го взе върху си“. Д-р Парашкев Стоя-

нов, Материали за историята на град Ловеч, ръкописен труд, стр. 9–10. „За обира на хазната в Орхание“, твърди Д. Пъшков, „комитетът бил за обира, но после решението се измени и се реши да не се правят вече обири. Но Д. Общи се беше отделил от Ловчанския комитет и реши сам да обере пощата“. Пос. „Материали...“ стр. 25.

148. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 637.

149. Там.

150. Там, стр. 638.

151. Ст. Заимов възпроизвежда свободно предисторията на обира. Според нашия мемоарист, който посвещава цялата си втора книга от „Миналото“ на Арабаконашкото произшествие, решението да се обере хазната било взето от „пратениците на ч.м.б.р. комитети от Ловчанското комитетско окръжие“, които били свикани на съвет по повод едно окръжно на „Привременното българско правителство“, което искало да се внесат в общата каса две хиляди турски лири. Д. Общи дал идеята да се задигне хазната. Неговото предложение било прието при условие, че то ще бъде одобрено от Апостола и от членовете на „Пр. Бъл. правителство“. „Миналото“, кн. II. Пловдив, 1898, стр. 23–26. От Ловеч Д. Общи заминал за Тетевен, където взетото вече решение било възприето единодушно. Тетевенци се заели да организират хората, които трябвало да нападнат хазната. Когато обаче отишел в Орхание, за да потърси съдействието на местния комитет, който се отнесъл по-резервирано, от Ловеч дошел пратеник с известие да се отложи обирът, защото Левски бил против, а временното правителство не позволявало да се извърши нападението, ако хазната няма поне десет хиляди гроша. „Заповедта на Ловчанския комитет“, бележи Заимов, „да се отложи обирът, за Общи бе неочаквана, отвратителна изненада“. Пос. съч., стр. 57. Но след като разсъдил, че, „както Ловчанският комитет, така и Левски ще му простят ако извърши обира, без да се удари работата ... реши: „Против личното мнение на Левски и заповедта на Ловчанския комитет ще извърши обира, па каквото става, нека става“. Пос. съч., стр. 59.

Заимов стои по близко до истината в биографията си на Апостола. Без да казва кой е взел първоначално решение за обира, той бележи: „Д. Общи нагласил плана за отнемането на Орханийската хазна... Членовете на Ловчанския комитет

се обявили против какъвто и да било обир на царската хазна пред вид на това, че правителството, дирейки обирачите, ще напила комитетите“. Васил Левски. София, 1895, стр. 129. Заимов не е пренебрегнал напълно фактите, но картината, която дава, не отговаря на действителността. Измислиците и приумиците, с които е отрупал разказа от друга страна, дават на изложението му повече белетристичен характер.

152. Досега нашите изследователи, под влиянието на Ст. Заимов, смятаха, че нападението на хазната при Арабаконак е извършено на 20 септември. Изключение правеше само д-р Парашкев Стоянов, който посочва за дата на това събитие 19 септември. – Градът Ловеч ... Ловеч, 1901, стр. 29. От първата телеграма обаче, която Софийският мютесариф изпраща още същия ден, се вижда, че нападението е станало на 22 септември. Вж. Гълъб Д. Гълъбов, Обирът на хазната в Арабаконашкия проход през 1872 год. Сп. „Родина“, II (1940), кн. 4, стр. 125.

Нека отбележим, че пръв даде съобщение за тия телеграми д-р П. Миятев. Вж. „Разкриване на революционните комитети през 1872 година по турски документи“. Възпоменателна книга Васил Левски. Пловдив, 1937, стр. 84–91. Д-р Миятев, който потвърди пред нас автентичността на датата в турския документ, изтъкна още едно съображение в полза на датата, която установихме: нападението е било извършено в петък (Д. Общи изрично сочи тоя ден), а петъкът през тая година се пада на 22 септември.

153. Нападението е било извършено около местността Камена стърга, а според Заимов – при Пантата. Мястото било избрано от двамата орханийци, които служели за връзка на четата. Колата е била охранявана от трима стражари – двама конни и един пеши. Те направили слаб опит за съпротива, но още след първия залп се отказали от борбата.

Според Ст. Заимов хазната съдържала 136,000 гроша. Миналото, кн. II. Пловдив, 1898, стр. 55. Сведения за пренасяната сума дал предварително касиерът Марин Николов. От една телеграма на Софийския мютесариф до великия везир от 1. XI. с. г. се вижда, че „ограбените“ пари са възлизили на „сто двадесет хиляди и нещо гроша“. Г. Д. Гълъбов, Обирът на хазната в Арабаконашки проход през 1872 год. Сп. „Родина“, II (1940), кн. 4, стр. 128. От показанията пък на Д. Общи се вижда, че той не е имал възможност да установи точната сума на обраната хазна: „Отрязяхме торбите и

кой колкото можа да вземе, напълнихме си чантите“. Той взел и две големи торби с „металици“, но понеже му тежали из стръмнината, не можал да ги носи дълго, та ги заровил в пясъка. Преди да се раздели със сътрудниците си, той прибрал чантите на Стоян, Лечо, Велко и Никола, а останалите четници изпроводил с поръка да си отидат по домовете и да скрият парите, без да харчат нито една пара от тях. На Велко и Никола Общи дал по 500 гр., а на Цвятко Ханджията в Правец – 1000 гроша, но той му поискал още 200. Общи го предупредил, че ще ги връща. Въ Осиковица заменя със злато около 17 000 гр., което взема със себе си, а останалите пари натоварил на кон и отишел в Тетевен. Тук в дома на Петко Милев била събрана цялата сума, която според Общи възлизала на 600 бели междии и седем кесии с по 1000 гр. Общи е щедър, а парите съблазняват хората около него. Още при самото нападение Стоян Костов Пандурина прикрил, без да го види някой, една торбичка със злато. В Тетевен комитетските членове Станьо и Станчо х. Иванови му поискали 1000 гроша, за да си купят вино от Плевен. Той им дал, понеже обещали, че ще ги върнат после на комитетската каса. И на Дочо Мръвков Общи дал в заем 1000 гр., а на Анастас п. Хинов дал „четири кесии“ с пари, за да купи коне. На Васил Йонков Общи дал също така 1000 гроша, а Тодор Пеев, който по това време, както знаем, бе дошел в Тетевен, му поискал пари „за да ги даде на вестникаря (който издава вестника) и аз му дадох 35 лири“. Препис от първите съдебни показания... стр. 19–21 и 36. Последната сума е между малкото пари, които бяха честити да останат в български ръце и не се върнаха обратно в турското държавно съкровище.

На 1 ноември Софийският мютесариф, в споменатата му вече телеграма, бърза да успокои великия везир, че от останата сума вече „са намерени сто и петнадесет хиляди гроша“. Г. Д. Гълъбов, пос. изследване, стр. 128.

не се изпуска из пред вид и обстоятелството, че вестникът излиза в турската столица.

След като припомня, че всички вестници са писали за тази „възмутителна“ постъпка, дописникът бележи: „Повечето отдадохъ тѣзи постѣпки на едно вънкашно побуждение – на единъ комитетъ извънъ Турскитѣ граници, когото до-толкова увеличихъ, щото го нарекохъ втори Карбонаристи.

Единъ вънкашенъ комитетъ, ако дѣйствително има такова нѣщо, не може мислѣ да има никога такыва гнусны начала, каквито тукъ са указватъ: убійство, тровеніе, разбойничество и клевета ... Въ положеніето въ което се нахождамы ный, нѣма чрезъ еднѣ подобнѣ постѣпки да си направимъ освѣнъ най-голѣмото зло, ще съсипемъ и разоримъ себе си, въ най-добрия случай ще промѣнимъ господарѣтъ си ... подъ когото Богъ знае какъ ще бждемъ. Който търси многого, той изгубва и малкото.

Нашето щастіе, нашето благоденствіе зависы отъ щедростѣтъ на Милостивыйтъ нашъ Султанъ – стига да умѣемъ какъ да го извѣстяваме отъ това що ни тежи и вреди държавѣтъ му.

Следователно, двигателитѣ на това размирство сѣ нѣкои и други изъ отвѣждъ Дунава користолюбиви момцы които като сполучили да придобыѣтъ нѣкои привърженцы от отсамнытѣ прости хорица, въобразили си че могатъ да обладаѣтъ всичкитѣ духове подъ прѣдлогъ на единъ комитетъ, който ужъ готвилъ, голѣми нѣща за тѣхното благоденствие и който за да постигне цѣльтъ си, не желаялъ нищо друго освѣнъ тѣхното участіе и тѣхнѣтъ по възможность материалнѣ помощъ – и въ крайность да употребляватъ различни низскы и мръсны сръдства, за да придобыѣтъ сърдцето на всѣкого. Този който са е противилъ на работѣтъ мѣ тѣ сѣ го заплашвали съ убійство или тровяніе: тѣй щото работата са крѣпѣла и таяла повече отъ страхъ отъ колкото отъ убеждение или наклонность“.

16. Георги Бакалов, Българското национално революционно движение. София, 1937, стр. 31.

17. Препис от първите съдебни показания..., стр. 38. Ст. Заимов в това отношение възпроизвежда твърде правдиво разпита на Петко Милен. Вж. „Миналото“, кн. II. Пловдив, 1898, стр. 212.

18. Ст. Заимов, пос. съч., стр. 153–155 и 175–179.

19. Там, стр. 247–248 и 258–259.

20. Панчо Дорев, Преди залавянето на Левски. В. „Зора“, XI, бр. 3142 от 22. XII. 1929 год.

Писмото е от 1 декември 1872 год. и представя интерес от повече страни, затова ще предадем и останалата част от него.

В началото, във от оная част, която посочихме, министърът уведомява Дунавския валия, че неговият рапорт и книгата са били „едно по едно прочетени в Министерския съвет“.

„Наистина, заслужава похвала“, продължава по-нататък министърът на вътрешните работи, „хващането без шум и глас по един двама повече от 50 члена на комитета, разпита им пред една смесена комисия, подписването на признанията от самите обвиняеми и потвърждаването им от смесената комисия.“

Вие полагате големи усилия и с положителност очаквате залавянето на главата на бунтовниците Васил Левски, който заминал да посещава Пловдивско и Казанлъшко (н.к.), като сте изпратили заловената фотография на същия до всички паспортни чиновници с настойчиви заповеди да не бъде допуснат да мине отсреща и да бъде заловен.

Поради засилващото се значение на тайните издирвания, ние Ви позволяваме да изразходите нужните суми над дадените под форма на здравни разходи 3,000 гроша за „тайни агенти и други съответни разходи“.

Върху извънредно важните указания на това писмо ние ще се спрем по-късно.

21. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 639–640.

22. Гълъб Д. Гълъбов, Обирът на хазната в Арабаконашкия проход през 1872 год. Сп. „Родина“, II (1940), кн. 4, стр. 128.

23. Там, стр. 129.

24. Там.

25. Миналото, кн. II. Пловдив, 1898, стр. 205.

26. Миналото, кн. II. Варна, 1884, стр. 224. Във второто издание на „Миналото“, кн. II Пловдив, 1898, стр. 204 Заимов посочва като член на въпросната комисия и Димитър Митович, а в биографията на Апостола вместо Д. Митович е посочил Димитър Трайкович. Вж. „Васил Левски“. София, 1895, стр. 131.

27. Гълъб Д. Гълъбов, пос. изсл., стр. 131.

28. Там, стр. 130–131.

29. Васил Шанов, Нов важен документ около предаването на Васил Левски, Известия на Българското историческо дружество в София, кн. XIV и XV. София, 1937, стр. 216–228. Голямата заслуга за дешифрирането на този важен документ принадлежи изцяло на турколога В. Шанов, по чийто превод предадохме и ние въпросната телеграма.

30. Въз основа доклада на Дунавския валия министърът на вътрешните работи известява великия везир, че „водителите на този въстанал против отоманската държава комитет са коджабашиите (кметовете, н. б.), чорбаджиите и даскалите от орханийската касаба и селата Къркина (Къркек) и Извор, а техните съучастници възлизат на 400–500 души“. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 566.

31. Там.

32. Там. Тоя доклад на министъра на вътрешните работи до голяма степен опровергава твърдението на Ст. Заимов, според когото цариградските управници не били доволни от Мазхар паша „за нетактичните му постъпки, и дето предварително не е искал разрешение за масовото затваряне на толкова селяни и граждани.“ „Цариград“, продължава Заимов, „заповяда на София: „Спрете затварянето на показаните от Общи лица; слабо заподозрените на часа освободете; за в бъдеще без разрешение на министъра нищо не правете по делото на Арабаконашката случка, инак ще считаме лично вас за отговорен“ ... Миналото, кн. II. Пловдив, 1898, стр. 230. Заимов забравя, че обирът при Арабаконак бе само един епизод, който разкри организираната борба на едно смело и дълбоко замислено революционно движение. Макар в Цариград да предпочитаха арестуването и унищожението на „главните агитатори“, едва ли са ограничили с нещо действията за Мазхар паша в тая посока. Обстоятелството, че той след назначението на специалната комисия, в шифрованата си телеграма до Търновския мютесариф иска да узнае „още кои други лица от Ловеч“ са участвували в комитета, говори достатъчно ясно. Наистина след 24 ноември арестите спряха. Тоя факт обаче ще трябва да се обясни с обстоятелството, че до тая дата бяха изловени всички дейци, които бяха издадени. Не бе заловен само Апостолът, който най-усилено се търсеше. Вж. по тоя повод и посоченото писмо на министъра на вътрешните работи до Дунавския валия от 1. XII. 1872 год.

33. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 566. „Целта е“, четем в самия доклад до султана, „да се покаже силата на правителството, като се накажат истинските бунтовници и подстрекатели, а на подстрекаваните се отворят очите, от една страна, и категорически да не се допусне, щото въпросът ненужно да се раздуха и разшири вън от рамките и с това се развълнуват духовете на населението, от друга. Въобще, тъй като софийското управление е тъжител и съдия в също време, да се вземат умерени и разумни мерки“. Панчо Дорев, Преди залавянето на Левски. В. „Зора“, XI, брой 3142 от 22. XII. 1929 год.

34. Не е на това мнение нашият турколог и правник Гълъб Д. Гълъбов, според когото работата на нарочната комисия не е „нищо друго, освен едно тържествено и подробно разследване, което с нищо не се различава от предварително следствие от нарочен орган на административната власт, която дала задачата и която по политически причини е утвърдила взетото наказателно решение. С една реч“, заключава нашият автор, „за никакво съдебно дело пред тази комисия не може да се говори, за никакво съдебно дирене, за каква съдебна присъда и дума не може да става“. Обирът на хазната в Арабаконашкия проход през 1872 год. Сп. „Родина“, II (1940), кн. IV, стр. 135.

Основанията на Гълъб Д. Гълъбов за това категорично заключение са от формален и процесуален характер: комисията се нарича специална, нарочна, а не съдебна; разследванията, които извършва, се протоколират като „следствен разпит“, или като „съдебно следствие“, както го превеждат други; всеки завършен разпит се подписва пред комисията от разпитвания обвиняем; наказателното си решение комисията нарича *mazbata* – протокол. Пос. изсл., стр. 134. Но и по същество, според Г. Д. Гълъбов, „работата на комисията не носи никакъв отпечатък на съдебна дейност в правния смисъл на думата“; не бил прочетен никакъв обвинителен акт; не били призовани свидетели; на обвиняемите не било дадено никакво средство на законна защита. Пос. изсл., стр. 135.

Без да имаме намерение да навлизаме в една чужда област, трябва да отбележим, че подигнатият въпрос е чисто формален, и от фактическо и историческо гледище няма съществено значение. Бунтовниците срещу държавната власт обикновено не се съдят според класическите норми на пра-

зната наука. От друга страна, тоя въпрос би трябвало да бъде осветлен не от съвременно гледище, а в духа и традициите на турската съдебна процедура и в рамките на изключителния характер на самия процес. Дали тая нарочна комисия бе съд в правния смисъл на думата, не знаем, но тя изпълни задачата на един извънреден съд. Като такъв бе възприета от съвременниците, така бе схваната и от нашата историческа мисъл.

35. Гълъб Д. Гълъбов, пос. изсл., стр. 132.

36. Там.

37. Панчо Дорев, Преди залавянето на Левски. В. „Зора“, XI, бр. 3142 от 22. XII. 1929 год.

38. Пръв даде сведение за съдиите на Апостола Ст. Заимов. Вж. „Миналото“, кн. II. Пловдив, 1898, стр. 230 и 237–238; вж. от същия и биографията на Апостола, София, 1895, предговора и стр. 132. Тия субективни характеристики обаче съдържат много приказки и малко факти. По-пълни биографични данни събра преди време Владимир Тодоров Хиндалов, по чиито бележки ще дадем кратки животописни сведения за двамата съдии на Апостола, които покрай него оставиха имената си в нашата история.

А л и С а и б п а ш а е родом от Талас Цезарийско (Мала Азия). През 1850 год. завършил военното училище и е заемал големи постове в турската империя: военен комендант във Видин и Ниш, валия в Шкодра и Битоля, командир на армия, председател на държавния съвет, министър на полицията, на артилерията, на войната и най-сетне велик везир, на който пост стои шест години и два месеца. Последният пост, който заема, е главнокомандуващ на войските и маршал на двора. „От турските държавни мъже,“ според Заимов, „той се счита за най-гъвкав дипломат.“ Починал от разрив на сърцето в 1891 год. и бил погребан в мавзолея на султан Махмуд II.

Ш а к и р п а ш а е роден в Цариград през 1838 год. Завършил военно училище и бил изпратен отначало в Дунавския вилает да настанява мухаджири (изселници). През 1868 год. бил мютесариф в Русе, после в Багдат, където станал помощник валия. След приключване на делото в София, служил като мютесариф в Херцеговина и военен комендант в Орхание. Според Заимов, той се отличил в боевете при Ловеч през освободителната война и бил произведен в чин генерал. Десет години служи като посланик в Петер-

бург. Известен е и като организатор на кюрдските баталиони „Химидие сувари си“. Умира през 1899 год. като главен инспектор на източните вилаети.

До по-фактични сведения за живота и дейността на Хаджи Иванчо Пенчович не можахме да се доберем. Каквото знаем, дължим го на пристрастните и недостатъчно положителни данни на Заимова. По онова време Пенчович бил 45–50-годишен. Родом е от Русе, където другарувал с Мидхад паша, с когото заедно се учили в Париж. Владее отлично френски, турски и гръцки езици. От Н. и Ив. Г. Данчови узнаваме, че той е един от видните дейци по църковната борба. „В 1870 год. станал член на временния съвет за управление на екзархийските работи до избирането на екзарх. Заедно с Г. Кръстевич, Г. Чалоглу и Н. Минчооглу направил (1870) опит да примири съпротивата на патриарха Григорий VI с българското искане за учредяване на независима Екзархия“. Българска енциклопедия. София, 1936, стр. 1189.

По време на цариградската конференция (1876) тайно услужил на граф Игнатиев. „След освобождението на България“, завършва своите сведения Заимов, „Пенчович заема длъжността (след Преврата) член на държавния съвет, а след закриването на това учреждение, заема длъжността член на вакъфската комисия“. Пос. съч., стр. 239.

Убеден туркофил, тоя съдник на великия Апостол, се разкрива в една малко по-интимна светлина, както ще видим, в спомените на д-р Христо Стамболски.

39. Във връзка с назначението на хаджи Иванчо Пенчович за член на извънредния съд д-р Хр. Стамболски разказва следното: „Щом съобщили това назначение на х. Иванча, последният повика още същия ден вечерта в дома си на Халки д-ра Стамболски за съвещание дали да приеме това назначение или да откаже по някоя благовидна причина. Х. Иванчо знаел още някои подробности за събитията, за които го канят да стане съдия в такава съдбоносна комисия, затова се опасявал да не си навлече някоя умраза и отговорност пред българите или пред правителството, като се произнесе в комисията в благоприятна за обвиняемите или противна смисъл. След като се предположили всичките възможни случайности във време на съденето, че Левски не беше хванат и понеже и двамата мислеха, че той като една ловка лисица не ще се улови в капана, а ще да е избягал до сега

зад граница, д-р Стамболски настоя, че х. Иванчо трябва да приеме и да отиде в комисията в София по следующите съображения: 1) ако х. Иванчо откаже, правителството ще заключи, че той като българин ще е посветен в тия въстанически движения, следователно и съучастник в тях, затова не ще да отиде да присъжда против сънародниците си и тъй ще изгуби благоволенieto му и българите ще изгубят един посредник и защитник пред министрите, както е бил до сега, а това чакат и гърците; 2) че с присъствието му в тая комисия, другите комисари, които познаваха значението и влиянието му между много от министрите и висшето турско духовенство и общество, от кумова срама, ще бъдат по-снизходителни в присъдите си против обвиняемите; 3) че и последните като са узнали, че между съдиите има един българин, ще усещат едно облекчение и една надежда за спасение и уневинение. От тия доводи на д-р Стамболски х. Иванчо като да се убеди и реши да приеме назначението си, но все пак остави да се съвещае и с Гаврил Кръстевич.

Как и да е след два дни, на 9 ноември, х. Иванчо, заедно с другите двама комисари тръгна за София“. Автобиография, дневници и спомени, т. II. София, 1927, стр. 263–264.

Датата 9 ноември, на която според д-р Стамболски съдиите отпътували от Цариград за София, не е вярна. Както видяхме от телеграмите на Мазхар паша до Варненския мю-тесариф и околийския началник в Берковица, той очаква пристигането на видните сановници в България след 24 ноември. Ако те са били тръгнали от Цариград на 9 ноември, би трябвало още преди 24 с. м. да пристигнат в София.

40. Панчо Дорев, Преди залавянето на Левски. В. „Зора“, XI, бр. 3142 от 22. XII. 1929 год.

41. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 567.

42. Там, стр. 566.

43. Макар Ст. Заимов да не предава съвсем точно имената на допълнителните членове, особено на турците, но явно е, че те са същите софиянци, които са участвували и в комисията на Мазхар паша. Вж. „Миналото“, кн. II. Пловдив, 1898, стр. 204. У Заимов Желявски е именуван Мито. Допълнителните членове заедно със съдиите подписвали всички съдебни протоколи, от които взехме точните им имена.

44. Комисията, съобщава излизаният тогава в Цариград български вестник „Турция“, VIII, бр. 42 от 2. XII. 1872 год., „ще отиде първо в Русе, гдето ще приеме потреб-

ни наставления от валията, ще се отправи сетне къде София“. В едно свое писмо от 5 декември Н. Обретенков известява Д. Горов, че „комисиата минале петакъ пристигна отъ Цар-градъ въ градани и въ ниделе съ оссбенъ вапоръ замина за Ломъ“. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 582. С други думи, комисията, като имаме пред вид календара от 1872 год., е пристигнала в Русе на 1 декември – петък, престояла е един ден в града на гости на валията, от когото е била осведомена подробно върху досегашния ход на следствието, и на 3 декември, в неделя, е заминала по Дунава за Лом. В София, при тогавашните съобщения, тя не е могла да пристигне по-рано от 6 декември. Почивката и предварителните проучвания са отнели две седмици на комисията. Първият протоколиран разпит е от 22 декември (21 шевал 1289).

II

45. Александър Бурмов, Революционните окръзи (1872–1876). Сп. „Просвета“, I (1936), кн. 9, стр. 1060.

46. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., № 223, стр. 296. На 16 януари Д. Общи постъпва вече на работа в Орханлийско. Вж. пак там № 218, стр. 293.

47. Там, № 220, стр. 294.

48. Там, № 219, стр. 294.

49. Там, стр. 256.

50. Там, № 161, стр. 261. Както в пълномощното, което Апостолът получава от Централния комитет, така и в тия, които той издава, изрично се отбелязва, че важат за известно време. Тоя израз изглежда е бил обичаен за времето при подобни случаи, или пък са смятали, че това формално ограничение е било необходимо от гледище на революционната сигурност.

51. Ал. Бурмов, Революционните окръзи (1872–1876). Сп. „Просвета“, I (1936), кн. 9, стр. 1061.

52. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 183.

53. Там, стр., 196.

54. Там, стр. 169–170.

55. Там, стр. 258. Самата бележка няма дата, но съседните ней бележки, без да са подредени в хронологически ред, се отнасят за времето между 1 юли и 26 август; с последната дата е отбелязано само едно събитие, а записката,

която предхожда разглежданата бележка, е датирана от 20 юли.

Все по това време и Христо Иванов, който в края на юли се завръща в Ловеч след срещата си с Д. Общи (Паисий бе убит на 21 юли през нощта, а Христо Иванов научава новината за това убийство в Ловеч, където се получава телеграфическо известие по този случай), бележи в своите спомени: „Зехми нещата законите и писмата на комитети които бяха определени за търновския округ, и русенския и шуменския и захренския округ (н.к.) и си трагнах“. Записки. АНБ, II В, п. 10 инв. № 1021, стр. 156. Твърде е възможно този спомен на Хр. Иванов да отразява наслоения от по-късно време, но все пак той не е без значение за определяне времето, когато Апостолът идва до мисълта за преустройство на вътрешната организация. В такъв случай съобщението на Хр. Иванов ни дава и известно указание за окръзите, които Апостолът е проектирал да създаде.

56. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 374–375.

57. Ал. Бурмов, Революционните окръзи (1872–1876). Сп. „Просвета“, I (1936), кн. 9, стр. 1064.

Нека отбележим, че и Д. Т. Страшимиров обяснява зараждането на идеята за революционни окръзи у Апостола с външно влияние. „Първичният източник“, бележи той под линия, „на идеята за революционни „центра“, както се изразява Левски, ще се крие в някое „сръбско ръководство, каквото е напр. „Четование“. Последното е добре известно на Апостола. А може би Каравелов сам ще се е запознал с някои революционни руски устава, а от него идеята минава после у Левски“. История на Априлското въстание, т. I. Пловдив, 1907, стр. 179.

58. Ал. Бурмов, пос. изсл., с. стр. Трябва да подчертаем, че разглежданият въпрос бе най-дълбоко изследван от Ал. Бурмов в посоченото до сега вече няколко пъти негово проучване.

59. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори София, 1929, стр. 170.

60. Там, стр. 183.

61. Там, стр. 169 и № 94, стр. 176–178. Писмото, с което учредява Голям Извор за окръжен център (а не Орхание, както погрешно се мислеше досега), е запазено в чернова и няма дата. Апостолът известява обаче Каравелов за това събитие в писмото си от 16 септември (стр. 169) и по-

неже до края на август (25) никъде в писмото си не се спира върху тоя въпрос, явно е, че Голямоизворският революционен окръг ще е основан през първата половина на септември.

Дали към първия революционен окръг Апостолът е зачислил и София, или пък е мислил да я обособи по-късно в самостоятелен окръг, не е известно.

От пълномощното, което на 16 септември Апостолът издава на Мито Цвятков, се вижда, че в неговото съзнание Враца се обособява като отделно „окръжие“. Дали с това пълномощно той установява същевременно и окръжния център, или е мислил впоследствие да доуреди този окръг, не е съвсем ясно.

62. Пос. съч., стр. 169.

63. Там, стр. 178–189.

64. Там, стр. 262.

Колебание върху датата, когато Апостолът обявява Ст. Загора за окръжен център, не може да има. Наистина, не е запазено неговото писмо, с което урежда тоя окръг, каквито писма, с явно означени дати, имаме за Пазарджишкия и Сливенския окръг. Но той обявява Старозагорския окръг на път от Пазарджик за Сливен. Датите, които е отбелязал в посочената бележка срещу тия два града, съвпадат с датите на писмата му, с които ги обявява за окръжни центрове. Следователно, и означената в същата бележка дата за Ст. Загора посочва едновременно датата, на която Апостолът обявява града за окръжен център.

65. Там, стр. 197.

66. Там, стр. 184–186.

67. Там, стр. 197 и 264.

68. Там, стр. 264.

69. Там, стр. 263–264. Таньо Стоянов бе убит в 1876 год. като воевода на самостоятелна чета, която водил от Влашко в помощ на въстаниците в Сливен. Били убити всички из засада в Тузлука. Вж. Д. Т. Страшимиров, Архив на възрождането, т. I. София, 1908, стр. 71.

70. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 264. В забележка към пълномощното на Таньо Стоянов, Апостолът е поставил датата – „1872. Дек. 20-ий“ и №-ра, сигурно, на свое писмо до организатора „Ивана Муратооглу Афджаа въ Тулчанско окружие“. Дали на тая късна дата, както предполага Д. Т. Страшимиров и

както приема Ив. П. Орманджиев (Васил Левски. София, 1937, стр. 44), Апостолът е издал самото пълномощно на тулчанския организатор, не знаем положително. Но във всеки случай, прави впечатление, че въпросната бележка е направена към пълномощното на Таньо Стоянов, което е издадено на 15 ноември.

Въпросът с датата на тая забележка става още по-мъчен, защото в оригинала стои 29 декември, а не 20, както приема Страшимиров. В такъв случай обаче ще трябва да приемем едно невъзможно положение: Апостолът е направил въпросната забележка два дена след залавянето си. Сигурно това съображение е имал пред вид и Страшимиров, като е разчел девятката на нула. При внимателно разглеждане на двете цифри (съмнение върху месеца няма) се вижда много ясно, че първоначално Апостолът е написал 10, а после, той или някой друг, е поправил цифрите на 29. Поправката е много явна: цифрите са значително надебелени, полегатата чертичка на единицата е запазена, а девятката твърде нескопосно образувана от нулата. При това положение, тая дата остава несигурна по отношение на деня. Във всеки случай, тя не може да бъде по-късно от 15–20 декември.

71. Там, стр. 187.

72. Там, стр. 256. Срв. и поправката на това пълномощно у Д. Минев, Още няколко поправки и добавки към издадените от Д. Т. Страшимиров документи за Васил Левски. Сп. „Българска мисъл“, XV (1940), кн. 7.

73. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 203.

74. Ал. Бурмов, Революционните окръзи (1872–1876), Сп. „Просвета“, I (1936), кн. 9, стр. 1068.

75. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 177.

76. Там, стр. 186.

77. Там, стр. 178.

78. Там, стр. 176.

79. Там.

80. Там, стр. 177.

81. Там.

82. Там, стр. 179 и 186.

83. Там, стр. 177.

84. Там.

85. Там, стр. 196.

86. Там, стр. 176. По тоя начин Апостолът започва всичките си писма, с които урежда рев. окръзи. Вж. стр. 178 и 184.

87. Там, стр. 263.

88. Там. По-нататък в пълномощното Апостолът уточнява същата мисъл: „Сичко какво са е зело и дало съ това упълномощено лице ще се явява писмено въ Окръжніятъ Центъръ, отъ дето пжкъ ще са предава отъ времѣ на времѣ въ Ц-тъ К-тъ за всичките дѣйствія“. Там, стр. 264.

III

89. Като става дума за Врачанския комитет, нека отбележим, че по време на първите арести, които станаха в Орханійско във връзка с обира на хазната, врачани, съгласно едно решение на местния комитет, бяха отишли на поклонение в Рилския манастир. Мито Анков (Цвятков) подробно описва това поклонение, в което участвували 24 врачани. На 29 октомври поклонниците революционери били приети от Неофит Рилски. „Заварихме дядо Неофита“, разказва М. Анков, „прав сред килията. В тази поза той ни се представяше нещо по-голямо от валия и губернатор. След като всички му целунахме ръка, той седна, пък покани и нас, та седнахме и почна да ни разпитва за нашите страни: за поведението на турците, за берекета, за здравето ни и пр. Ние отговорихме на въпросите му всичко, тъй както си беше, и най-сетне се докоснахме до мисията ни и му разправихме, до какъв размер съзаклятничеството е напреднало в България. Той ни слушаше с голямо внимание и сетне заговори, като сълзи капеха от очите му. Приблизително той ни каза следното: „Деца, не знам дали има българин, който повече от мене да обича отечеството, а същевременно и да го оплаква за настоящето му печално положение. Манастирът, в който сега сте дошли на поклонение, е чисто български, и всеки съзаклятник, бунтовник и всеки народен човек ще бъде в него приет и прикрит от нашите кръвопийци, но препоръчвам на всинца ви благоразумие, трезвост и братолюбие. Тези щом имате и имаме, не ще закъснее денят, когато Бог ще ни помогне да се освободим“. От дядо Неофита узнахме, че случката в Арабаконашката клисура била разкрита, в Тетевен били изловени и арестувани всички участници в нея и че сам Софійският мютесариф Мазхар паша заминал за Тетевен“. По-нататък Анков описва подробно завръщането на врачанските революционери. – Спомените на Мито Анков за размирните години (1871–1878). София, 1936, стр. 9–15.

90. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., № 345, стр. 381.

91. Там, стр. 178.

92. Там, стр. 267.

93. Там, № 162, стр. 262. От същата бележка се вижда, че Апостолът лично е предал писмото и на Сливенския комитет, провъзгласявайки го в същото време за окръжен център. Срв. с писмо № 98, стр. 184. Впрочем, това можем да твърдим и за Старозагорския комитет, само че писмото, дадено нему, не е запазено, или поне досега още не е открито.

94. Пос. съч., № 98, стр. 181–182. Апостолът забравил да остави на пазарджиклии „разрязана книга“ с лозинка, чрез която ще търсят неговата „подписка тайно“, та сега, като им изпраща споменатата книга, използва случая да им пише.

95. Там, забел. 6.

96. Там, стр. 182–184. В забележка под линия Д. Т. Страшимиров прави следния твърде произволен коментар на това писмо: „Сега в началото на катастрофата сарказмът на Левски се уравнисява с голямата му болка. Заедно с вестта за пратеник от Влашко той е получил известие от Ловеч за лошия ход за работите и писмо да не се вестява нататък“. Апостолът с нищо не дава повод в това си писмо, чието съдържание предадохме подробно, да мислим, че той поне малко е осведомен върху събитията в Орханийско и Тетевенско. Той намира време да осведоми Каравелова за Теофан Райнов, за домашните му и пр., а с нищо не издава загрижеността си във връзка със станалите разкрития. Писмото от Ловеч, което всъщност не знаем, кога точно е получил, е от 7 октомври, далече още преди да бяха извършени първите арести. Първенците от Ловчанския комитет бяха арестувани едва на 30 октомври. Сигурно не знаеше нещо повече и тракийската поща, която едва сега го известява за пратеника на Ц. комитет. При тогавашните условия вестта за токущо извършените арести не можеше така бързо да стигне до Апостола. Разкритията продължаваха, и турците не бързаха да правят широко достойни своите успехи, а засегнатите комитети бяха тъй бързо дезорганизирани, щото нямаха възможност да известят Апостола.

Търновският комитет, който поддържа по-тесни връзки с комитетските организации в Северна България, отколкото комитетите в Тракия, узна за станалите арести сравнително най-рано, на 30 октомври. Едва научил тревожната новина,

Христо Иванов още същия ден, 30 октомври, бърза да предупреди с писмо русенци; „Този часъ приехъ известіе че отъ братія-тж паднали нѣкои и други въ непріателски раце. Земете нужнитѣ мерки за сякои случаи. писма и други рабути пригледайте и скѣсайте зашто излезли нѣкои и други слаби въ приказкитѣ си, сношеніятж прижснете за привременно до като ся известиме за всичко...“ На края той прави следната добавка: „Много мина отъ хората ни сж оловили и самъ Димитъръ падналъ въ ржцете имъ“. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 570. Тая си осведоменост Христо Иванов дължи, обаче не на предвидливостта и разпоредителността на комитетските организации, засегнати от станалите разкрития, а на един благоприятен случай, за който говори в своите спомени: „Следъ една неделя (от заминаването на пратеника на Ц. комитет, н. б.) приехми телеграфъ тука имаши единъ българинъ телеграфчия той ни убади че (е) уловенъ Димитаръ“. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 161.

97. Д. Т. Страшимиров, пос. съч. стр. 267.

98. Там, № 162, стр. 262.

99. Ст. Заимов, Миналото, кн. II. Пловдив, 1899, стр. 185. Трябва да отбележим, че Заимов, който в случая предава един личен спомен, особено живо, правдиво и твърде подробно (стр. 172–192) описва това посещение на Апостола в Хасково. То е едно от най-внушителните описания, които нашият мемоарист е дал из живота и дейността на Апостола. Обаче твърдението му, че Апостолът престоял в Хасково цяла седмица, не отговаря на действителността: на 30 октомври той е в Пловдив, а на 6 ноември, след престоя му в Хасково, Чирпан и Ени махле, отива в Ст. Загора.

Петър Берковски остави спомените си незавършени (Из възпоменанията ми. Лом, 1894, стр. 133), затова и нищо не споменава за срещата си с Апостола в Хасково, която описва Ст. Заимов. За живота на Петър Берковски виж предговора на спомените му, които излязоха след неговата смърт.

100. Там, стр. 185. Сведения за някои от хасковските дейци заедно с интересни стари снимки, изнесе Божана Стоилова-Сълплиева, Вж. „Старото Хасково“. В. „Зора“, XVIII, бр. 5349 от 27. IV. 1937 год.

101. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 267; № 162, стр. 262; № 98, стр. 184–186. В Сливен Апостолът диктува писмото, с което обявява местния комитет за окръжен център, на Атанас Узунов, бъдещ негов заместник. Вж.

добавката към пос. писмо, стр. 186. Михаил Греков и Атанас Узунов, разпалени родолюбци и вдъхновени учители, дошли тая есен в Сливен и вливат нова струя в революционния подем на града.

102. Там, стр. 267. Че Апостолът не е мислил да продължи обиколката си от Котел в Северна България, се вижда от писмото му до Каравелов, когото още на 30 октомври известява: „Послѣ 20 дена ще ся завърна въ Пловдивъ дано намѣра твое писмо въ което да ми разяснишъ защо ма викате“. Пос. съч., стр. 184.

103. Стоян Ноков, Васил Левски в Котел. В. „Котленски край“, IV, бр. 120 (16) от 28. II. 1933 год.

104. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., № 163, стр. 262.

105. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 161.

106. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., № 347, стр. 383–384.

107. Там, № 348, стр. 384. Първото си писмо Каравелов подписва с псевдонима Бако Бакалов бучуковлу, второто писмо – с лъжеимето Кара Мустафа Бучуглу; само с първата част на тоя псевдоним Каравелов подписва писмото си от 18. III. 1872 год. (пос. съч., № 313, стр. 343) до Апостола, а писмото, с което го известява за обира на съкровището в Арабаконак и което е без дата, подписва с псевдонима Л. Куручешмелж (пос. съч., № 346, стр. 382–383). Това са всичките известни псевдоними на Каравелов. В едно свое писмо, в което дава биографични сведения за себе си и изтъква влиянието, което е упражнил върху него Раковски, Данаил Хр. Попов изтъква, че Л. Каравелов „билъ кръстенъ“ от него с псевдонима Дели Неджиб. АНБ, II В, п. 24, инв. № 2302. Това лъжеиме обаче не сме срещали досега.

108. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 571–572.

109. Там, стр. 571.

110. Там, стр. 26.

111. Там, стр. 83.

112. Там, стр. 188.

113. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 163–164.

114. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 269.

115. Там, стр. 202. По тоя повод Христо Иванов разказва следното: „Той като утишалъ въ пазарджикъ и мачилса дано спаси запряните и като виделъ чи ако са запали софія нищо нема да стани съ това и на затворинити нищо нема да направятъ само въ заточение по за малко време и са варнова за да предри издателството въ Ловечъ и подири

да доди за Торнову за да иди да придаде сметка и да са разговори съ Каравелова и другите членове за востаніето кога и какъ требува да стане“. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 164–165.

116. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 189. Според Страшимиров, Апостолът изпратил в София и Орхание Таньо Стоянов. Вж. заб. на стр. 187.

117. Там, стр. 196.

118. Там, стр. 190.

119. Там.

120. Там, стр. 189.

121. Там, стр. 193.

122. Там, стр. 189.

123. Там, стр. 190.

124. Ал. Бурмов, Последните дни на Васил Левски. Сп. „Отец Паисий“, IX (1936), кн. 1 и 2, стр. 18.

125. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., № 103, стр. 194–195.

126. Там, стр. 196.

127. Там, стр. 202–203.

128. Там, стр. 199–200 и 202.

129. Там, стр. 267.

130. Там, стр. 201.

131. Там, стр. 199.

132. Там.

133. Ал. Бурмов, Последните дни на Васил Левски. Сп. „Отец Паисий“, IX (1936), кн. 1 и 2, стр. 19.

134. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 198.

135. Там, стр. 199.

136. Там.

137. Ал. Бурмов, пос. изсл., стр. 20.

138. Тая среща на Апостола в Карлово описва Елисавета К. Попова в един свой спомен, който заедно със спомените на Васил Караиванов изчерпва всичко, което знаем за последното отиване на Апостола в родния му град: „Минали бяха години, когато през 1872 год. видях пак Дякона (за първите си срещи с Апостола тя говори в първата част на своя спомен, вж. заб. на глава III)... Една вечер късно, беше тъмна мрачна вечер, когато у дома се почука на пътната врата (в старата къща на Райно Попович в Карлово, н. б.). На въпроса на момичето кой чука, отговорил мъжки глас: „Отвори, търся доктора за болен“. Докторът (Киро Попов, съпруг на Елисавета К. Попова и баща на д-р Димитър Ки-

ров, н. б.) излезе да провери кой го търси, а в стаята останахме: майка ми, деверът ми (Константин Попов, по-късно Врачански митрополит, н. б.) и аз. От прозореца видяхме, че в двора влезе млад човек, със запален фенер в ръка. Той издигна фенера така, че освети лицето си, в което познахме Апостола. Въведен в стаята, гдето бяхме събрани подир вечеря на кафе, Левски се ръкува с всички ни като със стари познати и зае място между доктора и брат му Константин. Облечен беше със сиви шаечени дрехи и с червен фес на главата. Заведе се оживен разговор за дейността на революционните комитети. Липсата на парични средства спъвала хода на революционното движение. Левски посетил по-заможните карловски граждани и наложил всекиму да плати дан за освободителното дело. От споменатите имена запомнила съм само: Митко Астарджиев и Иван Фурнаджиев, които с готовност дали по 10,000 гроша за делото. Говори се надълго за Ангел Кънчев, който не беше между живите, за Общи и за обира на турската поща. Аз се вслушах в разговора и с внимание наблюдавах необикновения гост. В паметта ми той още живее; впечатленията ми за Левски от преди 67 години още не са заличени. Васил Левски имаше вид на сериозен и почтен човек. Погледът му, повелителен, но благ, изразяваше искреност и доброта. Движенията му бяха бавни, но сръчни. Той говореше тихо, спокойно, говореше просто, но смислено и разумно. С цялото си същество Левски вдъхваше доверие и затова завладяваше и печелеше последователи, готови да отидат за него и в огъня.

Към полунощ изпратихме Васил Левски, когото за опледен път видях. Последна беше и срещата му с доктора "... Един спомен за Васил Левски. В. „Зора,“ XXI, бр. 6015 от 5. VII. 1939 год.

139. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 708–709. Няма данни, от които да се вижда, че Апостолът се е обадил на майка си при своето последно отиване в Карлово. В. Караиванов е категоричен в своите спомени. Той изрично посочва лицата, с които се среща Апостолът в Карлово: „Майка му не е била тогава при нази, защото всичко се пазеше в тайно, за това по революцията нищо не съм съобщавал“. Там, стр. 708. Настръхнала, властта бе по-бдителна от всякога, и затова Апостолът бърза да излезе по-скоро от града. „Последният път“, както бележи и В. Караиванов, „Левски з а м и н а (н. к.), през Карлово“. Там, стр. 709. Най-сетне, ако все пак

Апостолът е намерил случай да се види с майка си, за тая среща не знаем нищо положително. Писаното по тоя повод от Георги Станев, Спомени за Левски – последно сбогом с майка си. В. „Мир“, XXXII, бр. 7755 от 5. V. 1926 год. и изнесеното от Д. Кацев-Бурски, Последното свиждане на Левски с майка си. Сп. „Младежка илюстрация“, I, бр. 2 от 11. III. 1924 год. ще трябва да се отнесе към областта на читите измислици.

От една сметка на Апостола узнаваме, че в Карлово, при това си отиване, той дал „на испадналъ нашъ И.С.“ 110 гроша. – Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 266.

140. Максим Пловдивски погрешно твърди, че Апостолът е бил за „последен път“ в Сопот „през зимата в началото на 1872 год.“ Автобиография и спомени. София, стр. 14. Наистина, в края на февруари 1872 год. Апостолът посещава Сопот. Както знаем, на 20 февруари той тръгва от Ловеч през Троян на път за Тракия, обаче за последен път отива в градеца през декември 1872 год. Заедно с това покойният митрополит съобщава, че „Дякон Игнатий като да предвиждаше края, та пожела да се причасти“. Тъй като мемоаристът не изяснява точно, кое посещение има пред вид, не е ясно и кога Апостолът се причестява. В случая са възможни две предположения: ръководен от естествена духовна потреба, Апостолът може да се е причастил още през февруари 1872 год., но тъй като старият митрополит свързва тоя акт с предчувствие за близкия край, по-вероятно е да е взел причастието през декември, при последното си отиване в Сопот. Сам авторът на спомена не дава данни, за да установим, кое от тия две предположения отговаря на действителността. „Слязохме по секретната стълбичка,“ разказва мемоаристът, „прикрита с черга-килим в зимника, дето намерихме Дякона, че си чете причастните молитви пред иконите при запалено кандило и две воценици. Аз, дякон, сних от рамото си орара и го подадох на Левски, който го постави на рамото си и се причасти като дякон от св. потир“.

141. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 267. Същият автор, преди още да знае тая забележка, поддържа, че „в Сопот Левски се бави няколко дни“ и че тук „е заварил кореспонденцията за подхвърлени фалшиви писма в Ловеч у Хашнови и от тук отговаря на нея“. Левски пред Къкринската голгота. София, 1927, стр. 86. Ал. Бурмов, като излиза от посочената бележка и от спомените на троянци, пръв

установи действителното местопребиваване на Апостола преди последното му отиване в Ловеч. Вж. „Последните дни на Васил Левски“. Сп. „Отец Паисий“ IX (1936), кн. 1 и 2, стр. 20 и 21.

142. История на Троянския ставропигиален манастир. Ловеч, 1903, стр. 45.

143. Там, стр. 46.

144. Спомени и очерки из българските революционни движения (1868–1877). Враца, 1902, стр. 150–153. Нека отбележим, че не бяха само троянските патриоти, които възпираха Апостола да не отива в Северна България, а да презимува в Тракия, където бе по-спокойно. „Към края на годината“, бележи Ив. Андонов, „на 28 октомври беше, аз пак отидох в Пловдив да купувам учебници. Както други път, така и сега, слязох при Матевски в Свято-Троическото училище. На другата вечер у Матевски дойде Левски, придружен от Душо х. Деков. След като Матевски ме представи на Левски, почнаха се общите разговори, на които присъствувах и аз. От този разговор можах да разбера, че Матевски е викал Левски при себе си с цел да му съобщи съдържанието на една телеграма, пристигнала от Цариград до Пловдивския мютесариф, че правителството обещава 20,000 гроша на тогава, който донесе главата на Левски. За тази телеграма най-напред се научил Тодораки Кесяков, сандък-еминия (ковчежник) в конака, и веднага съобщил на Душо х. Деков. Тази новина не направи никакво впечатление на Левски, който я посрещна с хладнокръвие и презрение ... След това заяви, че ще замине зад Балкана към Троян, за да прибере някои книжа и оттам щял да замине за Румъния. Матевски много настоятелно го убеждаваше да не отпътува, а да остане да презимува в Пловдивско, дето никой няма да го безпокои. Той го съветваше да отложи за напролет пътуването си за Влашко, понеже сега има опасност да го заловят, особено след разкритието на Арабаконашкото събитие – обира на Орханийската поща – но той остана непреклонен и си замина“. Из спомените ми от турско време, ч. I. Пловдив, 1927, стр. 28–31.

145. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 266.

146. М. Ив. Марковски изнася не само множество подробности, които дават голяма убедителност на неговото изложение, но стои и по-близо до действителните дати. Така, според него, „Левски, след като се простил със стремските си

приятели, към 15 – 16 число на м. декември потеглил въз отрупания с дебели снегове Балкан“. Спомени ... стр. 148–149. А за Ловеч той заминал „към 20 декември“. Там стр. 153.

Според същия автор събранието в Колибито станало в дома на Найдено Терзията. Той е същият дядо Найдено Хасъмски, за когото говори и иеромонах Кирил Данов. „Благият характер на дядо Найдено“, бележи той между другите интересни сведения, които дава за споменатия старец, „особено се харесвал на Левски и за туй с удоволствие е слизал на гости в къщата на дядо Найдено“. Пос. съч., стр. 46. Може би домът на дядо Найдено е „тайната къща“, в която Апостолът се крие от 10 до 25 декември.

147. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 193.

148. Там, стр. 194–195.

149 и 150. Там, стр. 198.

151. Там, стр. 199.

IV

152. Там, № 345, стр. 381.

153. Там, стр. 198. При тълкуването на тази част от последното писмо на Апостола, Страшимиров прави основна грешка, като приема, че той е получил две писма: едно от председателя, който го вика да дойде в града и друго, което иде „от друга страна и от повече лица“, т. е. от самите членове на комитета. – Левски пред Къкринската голгота. София, 1927, стр. 82. Това неправилно тълкуване легна в основата на последната глава от посочената книга на Страшимирова, която все пак си остава най-дълбокото и критично изследване на проблема за предателството. Пръв обърна внимание върху тая грешка на Страшимиров Ал. Бурмов в „Поправки и добавки към издадените от Д. Т. Страшимиров документи за Васил Левски“. Сп. „Българска мисъл“, XIII (1938), кн. 7–8, стр. 15.

154. Д. Т. Страшимиров поддържа свое становище по тоя въпрос: „тъй като Ловчанският комитет е централен, негов председател е само Левски“, а Марин поп Луканов „се е броил като подпредседател“. Левски пред Къкринската голгота. София, 1927, стр. 97. Това твърдение обаче не почива на нещо реално. След общото събрание Ловчанският комитет престана да бъде централен. Схващането на Страшимиров би имало известно оправдание, ако допуснем, че до общото събрание Марин поп Луканов е бил подпредседател, а след него

председател на комитета станал поп Кръстьо. Но за едно такова предположение липсват данни. Никой с нищо не загатва дори за едно подобно преустройство в председателството на Ловчанския комитет. Във всеки случай, известни следи за една подобна възможност могат да се търсят в писмото на Апостола до Каравелов от 16 септември, в което той между другото изразява недоволството си от малодушието на Марин поп Луканов, проявено при един драматичен повод, както и в ония редове на писмото от 7 октомври, които оставят впечатление, че председателят не е застанал много отдавна на своя пост: „Сичко на мене облѣгнало, п а к ъ а з ъ б е з ъ д а з н а ж с и ч к о (н. к.) и безъ да можж сичко нищо не можж да сторж“. Той дори не знае „кому и какъ“ да разпрати вестниците и „дургы-ти книги“, които получил и стоят у него. Но това са съвсем бледи следи, резултат на изключителните обстоятелства, които дори заедно с твърдението на Димитър Маринов Панталонджията не дават достатъчно основание за едно по-реално заключение. Най-сетне, от гледището на въпроса, който ни занимава, по-важно е да се установи не толкова, дали едно и също лице стои отначало и до край на чело на комитета в Ловеч, а кой председателствува този комитет през последните месеци на 1872 година и кой изпраща писмото до Апостола от 7 октомври с. г.

155. Както си, спомня читателят, Марин поп Луканов, заедно с Ив. Драсов, ходи при Каравелов в Букурещ, когато Ловчанският комитет, стана Ц. комитет на организацията; той придружаваше няколко пъти Апостола в обиколките му из страната, а на общото събрание в Букурещ представяваше Ловчанския и Троянския комитети. В една своя сметка, посочена от нас по друг повод, Апостолът бележи, че на 6 април тръгва от Ловеч за Влашко заедно „съ предс.“. Д. Т. Страшимиров погрешно изтъква това съкращение в смисъл, че Апостолът е тръгнал с предс. (едателя) на комитета. Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 308. Апостолът тръгва за общото събрание заедно с Марин поп Луканов и ако сам той го именува председател, както мисли Страшимиров, ние бихме имали едно неоспоримо доказателство за мястото, което Марин поп Луканов заема в Ловчанския комитет. Това тълкуване обаче е произволно. Много по-реално е да допуснем, че в случая Апостолът има на ум п р е д с т а в и т е л я, с когото тръгва, а не п р е д с е д а т е л я на комитета, откъдето тръгва. И в тоя смисъл трябва да се изтъква съкращението,

което прави. Това тълкуване отговаря не само на фактическото положение на нещата, но то се потвърждава и от обстоятелството, че на същата страница в бележката си Апостолът прави на два пъти същото това съкращение за други представители, чиито разноси, изглежда, сам е поел. Едно от тия съкращения сам Д. Т. Страшимиров тълкува в смисъл на представител, а не на председател.

156. Д-р Парашкев Стоянов, Материали за историята на град Ловеч, ръкописен труд, стр. 53. Разбира се, в случая става дума за ония ловчанци, които бяха останали живи, и които д-р Парашкев Стоянов разпита. Д. Пъшков не се и спира върху този въпрос: нито в спомените, които сам остави, нито в сведенията, които даде на проф. д-р Пар. Стоянов.

157. Д-р Пар. Стоянов, пос. материали, стр. 5.

158. Спомените за Левски на останалите живи негови съратници и съвременници в Ловеч. Сб. „Ловеч и Ловчанско“, кн. VI. София, 1934, стр. 190.

159. Из второто съобщение, което Каравелов дава във връзка с предаването на Апостола. В. „Независимост“, Букурещ, III, бр. 47 от 1873 год.

160. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 164.

161. Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 91.

162. Градът Ловеч като център на БЦРК ... Ловеч, 1901, стр. 57.

163. Д-р Пар. Стоянов, Материали за историята на град Ловеч, стр. 19.

164. Левски пред Къкринската голгота. София, 1927, стр. 92.

165. Величка Хашнова бе арестувана в дома на поп Кръстьо (такава бе полицейската практика на турците по отношение на жените) през втората половина на месец ноември. Тя била задържана под арест около десетина дена. На 18 ноември вечерта, преди да бъде арестуван, поп Кръстьо я пуснал да отиде при сестра си Йорданка, която била на смъртно легло. В дома на попа Величка видяла „Независимост“ и други вестници да стоят „на открито, без страх, когато другите ги криеха в дън земя“. Д-р Пар. Стоянов, Градът Ловеч ... Ловеч, 1901, стр. 32.

166. Д-р Пар. Стоянов, Материали за историята на град Ловеч, стр. 67.

167. Левски пред Къкринската голгота. София, 1927, стр. 111. Това твърдение ще трябва да се разбере в смисъл,

че попът е изплатил къщата си наскоро преди затварянето му, в който интервал от време Апостолът му е поискал парите „пренесени от други комитети“, а той му писал, „че ги употребил за день два въ своя работа“. Писмо до ловчанци от 12 декември. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 199.

168. Градът Ловеч ... Ловеч, 1901, стр. 57.

169. Там.

170. Д. Т. Страшимиров, пос. изсл., стр. 112.

171. Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 93–94.

172. Градът Ловеч ... Ловеч, 1901, стр. 60.

173. Васил Левски. София, 1895, стр. 137.

174. Д. Т. Страшимиров, пос. изсл., стр. 112.

175. Истината по предаването на Васил Левски. София, 1926, стр. 11.

176. Макар въпросът за председателството на комитета в Ловеч и авторството на писмото от 7 октомври да се уясни достатъчно, няма да бъде излишно, ако прибавим и онова обстоятелство, което в същност ни даде повод да установим истината по въпроса. Като сверявахме оригинала на писмото от 7 октомври с изданието на същото у Д. Т. Страшимиров, сравнихме почерка на писмото с този на поп Кръсть от неговия „Тръбник“, където е поместена и оправдателната му „Дописка“. Ние останахме крайно изненадани от еднакво голямата прилика както в общия вид на двата почерка, така и в отделните подробности от езиково и графическо естество. Писмото до Апостола е писано по-бързо и издава известна възбуденост, докато „Тръбника“ и „Дописката“ са писани по-спокойно и с по-голяма грижа към външността.

Опасявайки се да не би изтъкнатата прилика да е само една случайност, потърсихме писмен документ от Марин поп Луканов, за да сравним и неговия почерк с този на писмото от 7 октомври. Такъв документ в литературата има запазен само един: бележника на Марин поп Луканов от Диарбекир, грижливо запазен от неговия син, известен наш съдия и администратор Лука Луканов, който беше любезен да го остави на наше разположение. Бележникът е обнародван от Д. Т. Страшимиров в сб. „Васил Левски“, т. I, извори. София, 1929, стр. 655–659. Почеркът на Марин поп Луканов в този бележник няма нищо общо с почерка на писмото от 7 октомври. Докато поп Кръсть пише с голяма свобода на изказа, крайно грамотно, изискано и красиво, с оная солидна уста-

новеност на почерка, която издава пишущия човек, Марин поп Луканов се изказва несръчно, пише твърде неграмотно, с един крайно ъглест, повечето старинен почерк, който носи белезите на едно неукрепнало писмо и чийто автор пише твърде рядко и без охота.

След това сравнение за нас бе очевидно, че Марин поп Луканов не е и не може да бъде автор на писмото от 7 октомври.

177. Твърдението на Парашкев Стоянов, че тримата ловчанци са били арестувани на 21 октомври, не отговаря на действителността. Вж. „Градът Ловеч...“ Ловеч, 1901, стр. 29. Ловчанци бяха арестувани след залавянето на Д. Общи и след откарването му в София. Погрешна е и датата 27 октомври, която същият автор, въз основа на едно съобщение на Д. Пъшков, предава в събраните от него „Материали за историята на град Ловеч“, стр. 26. Първото си твърдение Парашкев Стоянов основава на съобщението, което му прави Марин поп Луканов. Вж. пос. „Материали...“ стр. 10. Най-вероятна остава датата 30 октомври, върху която Димитър Пъшков се спира по-късно в своите спомени. Вж. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 639.

178. Д. Т. Страшимиров, Левски пред Къкринската голгота. София, 1927, стр. 89.

179. Тримата ловчанци са били откарани за София на 13 ноември. Тая дата посочва Д. Пъшков. Вж. Д. Т. Страшимиров, пос. съч. стр. 640. Обстоятелството, че те са били задържани в Ловеч почти две седмици след арестуването им, показва големите усилия, които местната власт, по нареждане от София, е положила, за да се добере до Апостола.

180. Препис от първите съдебни показания... стр. 9–10.

181. „Но тъй като изпратеният свещеник не се указва същото лице, за което се съобщи, че се числи в бунтовническият комитет, отговори се, да се изпрати поп Кръстьо“. В. Шанов, Нов важен документ около предаването на В. Левски. Известия на Българското историческо дружество в София, кн. XIV–XV. София, 1937, стр. 222.

182. Там, стр. 223.

183. Там, стр. 224.

184. Там, стр. 223.

185. „Раздаден е бил неговият портрет“, четем в мазбата (съдебния протокол), „и при съдействието и грижи най-после на ловчанския каймакамин той биде нападат поня-

какъв начин и хванат в с. Къкрина – Ловчанска каза“. Вл. Тодоров-Хиндалов, Съдебното дело на В. Левски. В. „Зора“, XVI, бр. 4673 от 17. I. 1935 год.

Според Д. Пъшков каймакаминът е бил „или потурчен грък или турчин от гръцките острови“. Д. Т. Страшимиров, В. Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 717. Пак там виж и следващия разказ. За полицейските похвати и голямата ловкост на тоя каймакамин виж спомените на Д. Пъškova. Там, стр. 639–640. След залавянето на Апостола, каймакаминът бил повишен на служба в Мала Азия. „През всичкото време, доде напусне Ловеч, той е особено любезен и близък с поп Кръстя и деликатен спрямо цялото население“. Левски пред Къкринската голгота, стр. 39.

186. В. Шанов, пос. изсл., стр. 223.

187. Левски пред Къкринската голгота. София, 1927, стр. 89.

188. Там, стр. 88.

189. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 381.

190. Левски пред Къкринската голгота. София, 1927, стр. 88.

191. Д-р Парашкев Стоянов, Градът Ловеч ... Ловеч, 1901, стр. 32. Авторът, както се вижда от следната страница на книгата, е разпитвал и Величка Хашнова и сигурно основава това си твърдение преди всичко на нейните спомени. В своите „Материали за историята на гр. Ловеч“ обаче той изобщо е пропуснал да даде спомените на Величка Хашнова. Там това твърдение се поддържа от Христо Луканов и Марин поп Луканов. Вж. пос. „Материали...“ стр. 12.

192. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 199.

193. Там.

194. Д. Т. Страшимиров, Левски пред Къкринската голгота, София, 1927, стр. 97.

195. Проф. д-р Пар. Стоянов, Материали за историята на гр. Ловеч, стр. 19.

196. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. стр. 199.

197. Д-р Пар. Стоянов, Материали за историята на град Ловеч, стр. 68.

198. Пак там. Тая интересна подробност Пар. Стоянов изнесе и в книгата си „Градът Ловеч...“ Ловеч, 1901, стр. 31.

Д. Т. Страшимиров, още преди да бъде открита телеграмата на Мазхар паша, поддържа, че поп Кръстьо е бил арестуван на 17 или най-късно на 18 ноември през нощта, но той греши, като твърди, че попът е бил „пуснат заранта“. Левски пред Къкринската голгота. София, 1927, стр. 32. В случая Страшимиров се е подвел от Пар. Стоянов, който в книгата си на стр. 31 твърди същото, но от разпита на баба попадия, както той го е записал в „Материали за историята на гр. Ловеч“, стр. 68, се вижда, че „п о п ъ т с и д о ш ъ л н а в т о р и я д е н н а д в е ч е р“ (н. к.). Все пак, докато представителят на властта в Ловеч уведоми София и Търново и получи тяхното съгласие, трябвало е да мине известно време.

199. Д-р Пар. Стоянов, Градът Ловеч... стр. 52. „Дописката“ или черновката на „Дописката“, която поп Кръстьо е искал да помести в пловдивския вестник „Марица“, бе обнародвана за пръв път от д-р Пар. Стоянов в посочената многократно негова книга. В ново време и Д. Т. Страшимиров обнародва „Дописката“ в книгата си „Васил Левски“, т. I, извори. София, 1925, стр. 678–683. Оригиналът се пази в архивния отдел на Народната библиотека и заема последните 11 страници на единствената тетрадка, оставена от поп Кръстьо, която носи следното заглавие: „Попъ Кръстювъ-тъ требникъ, или книга, коя-то съдържава частъ отъ нѣгови-тъ произведениа писана отъ същій-тъ въ Ловичъ 1879 год.“ Тетрадката представлява един ръкописен сборник от 154 страници, изпълнени със стихотворения, речи и статии по разни въпроси.

200. Цялата ревност на полицията при разпита на двамата ловчанци е била насочена към една главна цел: да се открият дирите на Апостола. Цели три часа през нощта, преди да ги изпрати за София, каймакаминът най-любезно увещава Д. Пъшков да издаде Апостола. „Ти трябва да се откриеш пред нас“, обърнал се каймакаминът към Пъшкова, „кълнем ти се в нашата вяра, в децата си, че дума от нас няма да излезе, да ни съобщиш къде се крие тук в Ловеч дякон Васил Левски и как можем да го уловим; ти ще получиш опрощение и ще те пуснем на свобода да не гниеш по затворите и 2000 гроша, а пак аз ще получа декорация и по-

вишение“. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 641.

201. Д-р Пар. Стоянов, пос. съч., стр. 52.

202. Левски пред Къкринската голгота. София, 1927, стр. 33.

203. Д-р Пар. Стоянов, Материали за историята на гр. Ловеч, стр. 91. В книгата си „Градът Ловеч...“ стр. 59 д-р Стоянов съобщава, че и други ловчанци са потвърдили това съобщение на Стоян Куюмджията.

Опитът на Д. Кацев-Бурски да обезсили показанията на Стоян Куюмджията с нападки срещу неговата личност, като намесва в разпита си ходящи из Ловеч версии (вж. „Истината по предаването на Васил Левски“. София, 1926, стр. 42–48), издава заинтересована преднамереност и не е убедителен.

204. Д-р Пар. Стоянов, Градът Ловеч... Ловеч, 1901, стр. 53.

205. Левски пред Къкринската голгота. София, 1927, стр. 36.

206. Там.

207. В това отношение твърде характерно е следното обстоятелство: Николчо Цвятков, който придружава Апостола до Къкрин, и Христо Латинецът, съдържателят на ханчето, оправдани от съда в София, се завръщат в Ловеч. Но тук властта, която познава по-добре съучастниците на Апостола, ги хвърля в затвора, където и двамата лежат до Великден и най-сетне биват освободени под гаранция. Вж. д-р Пар. Стоянов, Материали за историята на гр. Ловеч, стр. 47.

208. В своето душевно смущение, както справедливо бележи Д. Т. Страшимиров, поп Кръстьо „издава някои подробности и тайни за самия себе си, които иначе нямаше от къде да знаем“. Левски пред Къкринската голгота. София, 1927, стр. 39.

209. Там, стр. 38.

210. Там.

211. Трябва да отбележим, че поп Кръстьо излива своята злоба не само към бившите си другари от Ловеч. Той напада с ожесточение въобще революционното движение, като не щади дори Апостола. „Тий“ (революционните дейци, н. б.), бележи той в своята „Дописка“, „като бѣхж чисти и мѣдри хора и като знаяхж разумно да вършатъ работата си, защо вършихж такива г л у п о с т и и в а р в а р с т в а (н. к.), та дове-

доха работата до там? Кой и защо уби діаконъ Паисія, когато той бѣше невиненъ човѣкъ, и който и при издѣхваніето си не изказа убійцитѣ ако и да ги знаеше кои сж? Кой и защо уби невинното младо момче въ Ловичъ (въ Денчовата къща) и защо отиде тамъ? Народъ ли да събужда или кжща да обира и хора да убива (н. к.). Всичкитѣ тѣзи глупости докараха работата дотамъ, спорѣдъ Евангеліето: „имже мѣраго мѣрите възмѣритя вамъ“. Ако тѣзи народодвигатели сж наемаха да събудятъ народа на въстаніе-то, съ обирание кжща и хазни, и съ убиване невинни хора ли трѣбваше да бжди? или тии мислеха че съ това щжтъ могатъ да набавятъ потрѣбнитѣ на въстаніето? Това може и едно малко дѣте да разбере чее глупостъ, или че подъ булото на народно движеніе, ся криеше нѣщо частно интересно (н. к.), което е и очевидно...“ Д-р Пар. Стоянов, Градът Ловеч... Ловеч, 1901, стр. 52–53. До голяма степен тази промяна у поп Кръстя говори за любопитна еволюция на мисълта, която е започнала по-отрано и която се оформя окончателно след освобождението, вследствие „грубото партийно чувство и непримиримо деление на два лагера“. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 62. Поп Кръстьо не одобрява насилническите методи в борбата за свобода. Те са чужди на вкуса и разбиранията му. Но все пак той е и революционер. Това раздвоение у него между духовника-просветител и бунтовника-революционер съдържа една част от неговата трагедия. По тоя въпрос виж. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., цялата втора глава и по-специално стр. 23–24. Развитието на събитията, в които се заплете твърде много, ускориша тая промяна. И той отрече миналото, от което не запази нищо свето. Ясен и открит израз на това отстъпничество поп Кръстьо дава в своята „Дописка“. Съзнанието пѣкъ, че неговият живот е объркан и разбит, увеличава още повече озлоблението му. За да се разбере още по-добре еволюцията на поп Кръстя трябва да прибавим, че в края на посочения пасаж той се сърди и на турското правителство, което „благодарение на кжсоглѣдството и глупавщината“ си „не можеше да отличи бѣлото отъ черното нъ го разбираше все едно“ и оставяше да вирее революционното движение, „подъ булото“ на което, според бившия председател на комитета в Ловеч, „ся криеше нѣщо частно интересно“.

212. Пос. съч., стр. 38–39.

213. Ние няма да се спираме върху правените досега опити в литературата да се спаси поп Кръстьо. Те са разгледани по един забележителен начин от Д. Т. Страшимиров в посочената вече многократно негова книга „Левски пред Къринската голгота“. Последният пети по ред опит в тая посока, който още не е обнародван, но чиято теза ни е известна принадлежи на ловчанския лекар Н. Сяров. Охотници за подобни опити могат да се появят и за в бъдеще. За историята тия опити могат да имат оправдание само дотолкова, доколкото техните автори се вдъхновяват от искреното желание да услужат на историческата истина и доколкото са съумели да преценят вярно обстоятелствата и фактите около това събитие в тяхната цялост. На досегашните опити обаче липсват тези качества. Вън от това, техните автори изпускат из пред вид следните три обстоятелства: 1. Преди да правят нови построения около залавянето на Апостола, би трябвало най-напред да опровергават голямото множество от улики срещу поп Кръстя. Това обаче никой не би могъл да направи. 2. Предателството на поп Кръстьо не се изразява само в залавянето на Апостола. Неговото начало се крие в нощта на 18 ноември, когато той изневерява въобще на освободителното дело на своя народ. Само шест дена след фаталната нощ и един месец преди залавянето на Апостола Мазхар паша го титулува „доносчик“ и цени дейността му като крайно „похвална за народа и държавата“. 3. Предателският акт по своята същина е нещо съвсем тайно и някои подробности около него остават завинаги неизвестни. Това обаче, което случаят с поп Кръстя ни предлага като положително и необоримо, е твърде много. То ни дава предостатъчна възможност да възстановим вярно историческата действителност.

V

214. Според Христо Иванов, освен у Никола Сирков Апостолът се е криел при последното си отиване в Ловеч и у Величка Хашнова. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 165. Същото твърди и Захарий Стоянов, Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 92. Според Д. Т. Страшимиров обаче скривалището у Величка Хашнова е било нарочно компрометирано чрез подхвърлените писма, за да се принуди Апостолът да слезе само в другото скривалище – у Николчо Сирков, та по този начин надзорът да бъде по-лесен и по-

сигурен. – Левски в Къкринското ханче. В. „Мир“, XXXII, бр. 7772 от 27. V, 1926 год.

215. Христо Иванов, Записки, стр. 165.

216. Захарий Стоянов, пос. съч., с. стр. Марин поп Луканов предава разказа на сестра си Величка Хашнова: тя съобщила на Апостола случката на лозето в Саракая, „но Левски не искаше да чуе“ и настоял „да се види с попа даже в къщата му“. Д-р Пар. Стоянов, Материали за историята на гр. Ловеч, стр. 14. Разбира се, благоразумието надделяло и Апостолът се отказал от това си намерение, когато узнал, че къщата на попа се пазела денонощно (нощем пазели трима стражари). Прави впечатление, че докато Апостолът полага всички усилия, за да се види с поп Кръстя, последният не прави нищо, за да се осъществи тая възможност. Очевидно, той не е имал нито желание, нито намерение да се среща с него, макар че след излизането си от затвора, според уверенията на д-р Пар. Стоянов, той често наминавал у Николчо Сирков и постоянно разпитвал за Левски. – Градът Ловеч... Ловеч, 1901, стр. 58–59.

217. Христо Иванов, Записки, стр. 166.

218. Захарий Стоянов, пос. съч., стр. 92.

219. Там, стр. 96.

220. Градът Ловеч... Ловеч, 1901, стр. 33.

221. Там.

222. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 646.

223. Материали за историята на град Ловеч, стр. 47–52.

224. Васил Левски. София, 1923, стр. 164.

225. Левски пред Къкринската голгота. София, 1927, стр. 109–113.

226. Д-р Пар. Стоянов, Градът Ловеч... Ловеч, 1901, стр. 42.

227. Записки. АНБ, П В, п. 10, инв. № 1021, стр. 179.

228. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., № 163, стр. 262; № 168, стр. 268–269; № 164, стр. 263; № 166, стр. 266.

229. Там, № 166, стр. 265–267.

230. Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 92.

231. Левски пред Къкринската голгота. София, 1927, стр. 113.

232. Там, стр. 114.

233. Там.

234. Градът Ловеч... Ловеч, 1901, стр. 59.

235. Там, стр. 60.

236. Д-р Парашкев Стоянов, Материали за историята на град Ловеч, стр. 44.

237. Градът Ловеч... Ловеч, 1901, стр. 60.

238. По този начин, благодарение далновидността на Апостола, неговият безценен архив, „туй велико за нас богатство“, както се изразява Д. Т. Страшимиров, се запази за историята и потомството. В неговото запазване, както бележи споменатият автор, който пръв издаде тоя архив, „има пръст гачели самото провидение“. Архив на възраждането, т. I. София, 1908, стр. XIII. Подробностите около запазването му дължим на Никола Цвятков, чиято заслуга в случая е извънредно голяма. След залавянето на Апостола, конят стоял три дена в Къкрината гладен, а самарът се бил изхлузил под корема му. От Къкрината го откарали в Ловеч като кон „юва на комитите“ и го пуснали да пасе край града. На властта не дошло на ум да надникне в съдържанието на самаря. Бащата на Никола Цвятков, който също не знаел, какво се крие в самаря, дал пари на турчина, от когото го бил купил неотдавна, да каже, че той е продал този кон и че той принадлежи на дядо Ивана, бащата (пастрока) на Николча. По този начин конят бил прибран от своя действителен стопанин. Когато Николчо се завърнал от София в Ловеч, той успял още в затвора чрез майка си да предупреди Никола Сирков, с когото Апостолът бе скрил архива, да прибере книжата скришом от пастрока си. След смъртта на Сирков Николчо и жена му прибрали архива, който пазели до 1901 год., когато д-р Пар. Стоянов го прибира в читалище „Наука“ в Ловеч. Същият автор твърди, че някои документи били взети от поп Кръстьо преди арестуването на Апостола; от кого ги е взел обаче, не казва; други – изчезнали през Освободителната война (1878), а самата кореспонденция на Апостола била взета под разписка от Захарий Стоянов и до 1901 год. не била още върната. Понастоящем това неопенимо съкровище, в запазената си цялост, се съхранява в архивния отдел на Народната библиотека в София.

239. Касае се за кръстопътя, където се срещат шосето с пътеката, която иде от Дръстене и отива за лозята, за Драшан. В онова време на това място е имало хан, сега разрушен, и един камък за вода. На този кръстопът Апостолът се отделил от групата на Христо Луканов, с когото се сбогувал само с поглед, и поел сам шосето за Севлиево. В съ-

щото време по пътеката от Дръстене се задал с коня и Никола Цвятков.

240. Сигурно от съображения за по-голяма предпазливост Апостолът е предпочел да върви пеша, докато е бил все още близко до Ловеч. От коня Николчо е могъл да наблюдава без опасност за себе си пътя и да го предупреди веднага, щом забележи нещо съмнително или опасно. Срещата с двете заптиета оправдава нашето предположение. Стражарите, обратно на твърденията на повечето от биографите, са били двама. Твърдението на най-стария биограф на Апостола, че по пътя до Къкрина нашите пътници срещнали „тук-там други хора, турци и българи, които били така също заптии, но преоблечени“ (Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 97), трябва решително да се отхвърли. Никола Цвятков е ясен и категоричен: освен двете заптиета те не са срещнали никого друго. Тая среща е била случайна и удовлетворените заптии си заминали за града. Това обяснение обаче не задоволява някои от изследователите, които си бяха поставили за цел да оправдаят на всяка цена поп Кръстья. И те се опитаха да използват срещата при „Пази мост“ за своите преднамерени тези. Никола Станев, според когото залавянето на Апостола е една проста случайност, пръв допусна, без сам да бъде уверен в това си твърдение, че Апостолът е станал жертва „на показанията на стражара, що ги е срещнал на 26 декември“. Васил Левски. София, 1923, стр. 171. Филип Симилов отива по-нататък и със свойствената му лекота допуска, че стражарят (и той не знае, че са били двама), който ги срещнал при „Пази мост“ се „е скрил горе в гората“ (?) и е „видял когато на срещния баир са се събрали двамата пак (Апостола и Н. Цвятков) и са продължили пътя си. Това е дало повод на този стражар издалеко да ги следи“, докато са влезли в Къкрина и отседнали в ханчето на Христо Цонев. После той вдигнал полицията от съседното турско беклеме и блокирал ханчето. – Бележки за дякон Васил Левски. Сп. „Българска мисъл“, X (1935), кн. 3, стр. 166. Г. Иванов също така допуска, че „заптието от баира (над „Пази мост“) наблюдавало пътуването на двете съмнителни лица“. План за филм, V, 19. Заслужилият ловчалия д-р Н. Сяров в един необнародван още свой труд прави един обобщаващ и по-мотивиран синтез на тия допускания.

Да се оборват тия хрумвания, когато познаваме вече всички обстоятелства около предателството на поп Кръстья, е

излишно. Самите им автори, които градят своите построения само върху една случайност, а пренебрегват толкова много ясно и фактично установени данни, не биха могли преди всичко да ги докажат. Техните предположения противоречат не само на фактическата обстановка, но и на здравия разум. Преди всичко, твърдението, което е общо за споменатите автори, че от баиря пред („над“, „отсрещния“) „Пази мост“ заптиите са могли да проследят пътя на Апостола и Никола Цвятков, не почива на едно вярно проучване действителния характер на местността. От този баир е невъзможно да се види нито „Гьолът“, който се намира много ниско, нито продължението на шосето от „Гьола“ нататък. Това би било възможно, само ако стражарите, след като са се усъмнили, са решили да се върнат назад и през „Пази мост“ да се възкачат на баиря, който се издига над „Гьола“. В такъв случай обаче те са могли да бъдат забелязани от Апостола или от Никола Цвятков, които след срещата при „Пази мост“ сигурно са наблюдавали за известно време и пътя зад себе си. Но най-сетне, ако все пак приемем за момент, че двамата полицаи в своя доклад са известили каймакамина в Ловеч за срещата си с двете съмнителни лица (макар да има признаци, че Хасан Али Чауш, един от двамата полицаи, е познавал Николчо Цвятков), със своето донесение те само са потвърдили това, което началникът им е знаел вече. Почнем ли да правим обаче предположения от тоя род, ние можем да отидем и по-нататък и да допустнем, че стражарите са били пратени дори нарочно да проверят, доколко донесенията на поп Кръстья отговарят на действителността. Историческата истина обаче не се установява с произволни и недоказуеми предположения.

241. Още д-р Пар. Стоянов опроверга твърдението на Ст. Заимов, че ханчето се намира „на пътя между Ловеч и Севлиево“. Градът Ловеч...“ Ловеч, стр. 35. Вж. и Ст. Заимов, Васил Левски. София, 1895, стр. 137.

Село Къкрината отстои на около три километра северно от петнадесетия километър на пътя от Ловеч за Севлиево, а самото ханче се намира на горния край на селото. Д-р Пар. Стоянов пръв описва историческото ханче, което към 1900 год. е било още запазено, макар и малко поправено. Впоследствие то изгоря, но благодарение енергията и постоянството на д-р Никола Сяров от Ловеч биде възстановено през 1931 год. за спомен на събитието, с което ще остане завинаги свързано.

Днес то е оставено почти без всякакви грижи. Ханчето е било собственост на Велчо Сяров Каранейков, къкринец, живущ в Ловеч, от когото Христо Цонев Латинецът (баща му се казвал Цоньо Калаксъзов) го е взел под наем седем години преди историческото събитие, което се разигра в него.

Според твърдения от по-ново време, ханчето е било едноетажно и се състояло от три стаи: едната е служила за кръчма, втората – за спалня на гости, а третата – за склад на вино, ракия, сол и др. До самото ханче, под един и същ покрив, се е намирал и яхърът. Същото разпределение има и възстановената сега сграда, същото описание на ханчето дава и Христо Джамбазов в своята брошура „Къкринското ханче и залавянето на В. Левски“. Ловеч, 1925, стр. 8.

В плана обаче, който д-р Пар. Стоянов съставя на самото място през 1901 год. по указания на Никола Цвятков, поместен в сб. „Ловеч и Ловчанско“, Къкринското ханче има по-друго разпределение.

Различието в двата плана ни кара да мислим, че възстановителите на ханчето не са имали пред вид старата скица на д-р Парашкев Стоянов, която според нас дава по-вярна представа за някогашното ханче. Но все пак не е изключено двете помещения, които липсват в този план, да са съществували.

242. Пред съда Николчо съобщава една подробност, която, ако е достовярна, показва, че все пак Апостолът е очаквал някого в Къкрината: „В хана (той, за Апостола става дума, н. б.) постоянно излизаше и влизаше“. Препис от съдебните следствия на главатаря на бунтовническия комитет дякон Васил Левски и на двамата му другари... стр. 67.

243. Материали за историята на град Ловеч, стр. 44.

244. Градът Ловеч... Ловеч, 1901, стр. 60.

245. Захарий Стоянов, Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 96.

246. Д. Т. Страшимиров, Левски пред Къкринската голгота. София, 1927, стр. 116.

247. Не случайно Апостолът говори за дъжд в края на декември. Напук на биографите, които описват Къкрината винаги в сурова зимна обстановка (Захарий Стоянов дори твърди, че заптиите разтопили в един черен котел „няколко оки сняг, за да дирят разпилените пари“. Васил Левски, стр. 193), времето било сухо и топло, а сняг бил валил само на 10 и 20 декември и то твърде малко.

Изобщо, времето от август до края на 1872 год. и първата половина от януари на следващата година се характеризира с една необичайна суша и топлина дори за нашия континентален климат. По този въпрос ние се отнесохме до известния наш метеоролог Д. Т. Бакалов, който беше любезен да ни даде следните сведения за времето към тая дата:

1. За възстановяване на метеорологичната обстановка са използвани наблюденията на тогавашния австрийски консул д-р Цукерхандл в Русе, които понастоящем се съхраняват в Централния метеорологически институт в София, както и бележките в „Из дневника на Хр. В. Пулеков“, поместени в „Юбилейния сборник по миналото на Копривщица“. София, 1926, стр. 670–672.

2. В своя дневник Хр. В. Пулеков бележи на 1. IX. 1872 г., че „от август 17 до 30 дни и повече стана по Тракия голяма суша и горещина от 20 до 30 градуса R в Копривщица“. В бележките си през октомври той нарича тая суша „велика“, но допуска (очевидно, бележката е писана по-късно) несъобразността още през октомври да каже: „сушата се простре до декември“. По неговите бележки излиза, че същото състояние на времето, заедно с несвойствените за сезона високи температури и прашни вихрушки, се е запазило до 16 I. 1873 г., когато паднал първият сняг.

3. От наблюденията на австрийския консул в Русе са запазени данните за месеците I–IV, VII и X–XII. 1872 год. По тях се вижда, че от октомври до декември е валил дъжд в Русе само на 30. X, 4 и 5. XI и 8 и 16. XII, а сняг на 19 и 20. XII. Всички измерени количества, с изключение на ноемврийските валежи, са сравнително малки. Отрицателни температури са измерени за пръв път през зимата едва на 19. XII. Всичко това обрисова времето през тези месеци като ненормално топло и сухо, с което се потвърждава правдивостта на бележките на Пулекрв за продължителна суша.

4. По наблюденията в Русе, времето през декември 1872 г. се е развило така: първата половина на месеца до 14. XII. е била ясна, топла (до +20 °C на пладне) и със слаби ветрове. Превалиявало е дъжд само еднаж (на 8. XII.), но изобщо слабо. Нощем, поради изстиването (до +2 °C), се е образувал голям скреж.

От 14 декември почва заоблачване, което носи слаб дъжд на 16 с. м. но температурите са все още високи (+10 °C по пладне).

На 18. XII. настава захлаждане, първото чувствително такова през тая зима, съпроводено с отрицателни температури, умерено-силни северни ветрове и снеговалежи с виелици на 19 и 20 с. м. Няколко дни след това времето се задържа все още напълно облачно, но бурите стихват и от 25. XII. облачността се разкъсва. Изясняването е главно нощем, поради което температурата спада до -7°C . Установило се е хладно антициклонално време с непостоянна облачност през деня. До края на месеца това състояние се е задържало със значителна облачност.

В дните 26, 27 и 28. XII. в Русе е била наблюдавана мъгла.

5. Село Къкрин и ханчето са разположени почти в подножието на Ловешката и Севлиевската предпланини на Балкана, на отстояние около 120 кил. югозападно от Русе. При това разположение, положително е, че захлаждането, настъпило към 18. XII, е засегнало непременно и тия места, като трябва да се предполага, че там е валило също сняг (около 20. XII.)

Захлаждането обаче не е много интензивно и студената вълна е била възпрята от Стара планина, като се е проявила в Южна България съвсем слабо. По тази причина, вероятно, то не е изменило впечатлението на В. Пулекова за сушата и той оставя тая студена вълна неотбелязана в дневника си. Случаи на подобно слабо въздействие на студени вълни в Южна България са чести и добре познати в метеорологичната практика.

При липсата на каквито и да било други данни, особено за състоянието на времето в с. Къкрин, може да се заключи въз основа на гореизложеното следното: захлаждането на 19 и 20. XII. е донесло слаби снеговалежи и в това село. Няма никакво основание последните да се считат за големи, толкова повече, че до 26. XII. – денят на залавянето на Апостола – времето, макар и краткотрайно, се е прояснило, като през деня са били отбелязани и температури на 0°C . Има всички основания, напротив, да се счита, че времето, една седмица след започване на захлаждането, е било вече сухо, макар и студено.

248. Макар в тая част текстът на съдебния протокол да не е много ясен, но все пак се разбира, че пред съда Христо Цонев е обяснил излизането си от хана преди нападението с необходимостта да доведе коня на вуйчо си Вълчо,

тъй като мислел да отпътува за Ловеч. По същия начин и Никола Цвятков обяснява на съдиите неговото излизане: отишел в къщата на вуйчо си за коня. – Препис от съдебните следствия... стр. 67. И сам Апостолът подкрепя пред съда това тяхно твърдение: „Когато ме заловиха, Христо ханджията не беше там. Бяха се загубили конете му, та отишел да ги търси“. Препис от съдебните следствия... стр. 65–66.

Трябва да отбележим, че макар и да не се притекоха в помощ на Апостола, както Никола Цвятков, така и Христо Цонев, му останаха верни след неговото залавяне. Те не изпаднаха в малодушие пред съда, не издадоха нищо и възприеха най-правилната линия на държане: отричаха всичко и минаха като несправедливо заподозрени.

Що се отнася до обвинението на Стилиян Чилингиров, който е склонен да подозира в предателство и Христо Цонев (вж. очерка му „Васил Левски“. София, 1933, стр. 50–57), то трябва да се отхвърли като напълно несъстоятелно.

249. Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 100.

250. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 169.

251. Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 101.

252. Васил Левски. София, 1895, стр. 139.

253. Васил Левски. София, 1923, стр. 166–167.

254. Д-р Пар. Стоянов, Материали за историята на град Ловеч, стр. 38.

255. Там.

256. Там, стр. 39.

257. Препис от съдебните следствия... стр. 65.

258. Д-р Петър Миятев приема, че пред съда Апостолът разкрива самата истина по залавянето. „Никакви пояси, никакви легенди! В истинността на тия думи, казани от самия Левски“, бележи същият автор, „ние нямаме никакви основания да се съмняваме: те са записани в официален документ и в тях няма нищо неправдоподобно“. Една легенда около залавянето на Левски. Сборник „Васил Левски“. Издание на Българското историческо дружество в София, 1940, стр. 24–25. Изтъкнатите доводи обаче не са достатъчни за едно положително заключение.

259. Никола Станев схваща погрешно тоя факт и побърза да направи от него един довод повече в полза на своята теза. Вж. Васил Левски. София, 1923, стр. 171. Никола Цвятков не твърди, че цялата потеря се е състояла от

5–6 души. Той съобщава само, че 4–5 заптии са влезли да претърсят хана, който сигурно все още е бил обкръжен от всички изходи, докато друга група от стражари са пазили в същото време Апостола. Отредът, изпратен да залови Апостола, в никой случай не е бил по-малък от 15–16 души. Това потвърждават очевидци. В полза на тоя брой, който може да е бил по-голям, но не и по-малък, говорят всички обстоятелства и технически подробности около залавянето на Апостола, по-голяма част от които показват, че турската власт, тъкмо обратно на това, което твърди Н. Станев, „е действувала здраво осветлена и планомерно насочена към целта си“. Д. Т. Страшимиров, Левски пред Къринската голгота. София, 1927, стр. 124.

Не са убедителни и другите две твърдения на Никола Станев, които привежда в полза на тезата си за съвсем случайното залавяне на Апостола в Кърпина: 1. „Когато Левски бил хванат, потерата не е имала нито верига, нито въже, а го вързали с пояса му“. Пос. съч., стр. 171. Понеже Никола Станев счита това обстоятелство за твърде важно, трябва да отбележим, че все пак потерата е имала въже, с каквото впрочем лесно е могла да се снабди и от селото. Нашият автор е пропуснал да обърне внимание на следната подробност: на път за Ловеч, Никола Цвятков и Христо Латинецът са били завързани „наедно с едно въже, с ръце вързани отзад“. Материали за историята на град Ловеч, стр. 40. 2. „Понеже турската потеря от 5–6 души“, твърди Никола Станев, „нападнала ханчето не още вечерта или през нощта, а чак сутринта, призори, има всички изгледи това да е станало случайно.“ Пос. съч., стр. 171. Излишно е да се изтъква очевидната несъстоятелност на това заключение, което говори против своя автор: тъкмо защото потерата е нападнала ханчето пред зори, тя не е действувала случайно, а е искала да отнеме и най-малката възможност на Апостола да избяга – в нощния мрак заптиите биха изпуснали по-лесно жертвата си. Като изтъква липсата на „всяка логическа връзка между предпоставката и заключението“ на нашия автор, Д. Т. Страшимиров справедливо бележи: „Можеше твърде добре турската потеря да нападне ханчето вечерта и пак нападението да е случайно; можеше също тъй нападението да последва заран и да не е случайно“. Пос. съч., стр. 124.

Макар да е съвсем излишно да доказваме, че потерата не е действувала случайно, ще изтъкнем и следните няколко

обстоятелства, които разкриват на свой ред планомерните действия на турците нея вечер: 1. Потерата излиза от Ловеч късно вечерта, за да не я види никой. Очевидно турците са се опасявали да не би комитетските хора да я изпреварят и предупредят Апостола 2. Потерата е уверена, че Апостолът ще ношува в ханчето и затова не избързва в своите действия. 3. Тя трябва да е била под селото още към полунощ, от когато ще е държала ханчето под надзор. Според спомените на стари къкринци отредът чакал с часове в долинката под селото. Там стъкнали огън и чакали да се зазори.

260. Д-р Парашкев Стоянов, Материали за историята на град Ловеч, стр. 39.

261. Там. Христо Иванов предава по-непосредствено тая част от разказа на Николчо: „И така видяхъ 5 –6 заптіета на байнетътъ съ пушките срещу меня и като санливъ като чиса оплашихъ, като влезоха ватре разъ-тарсиха дрехи и сичко, и ги питахъ какво тарсите, а те не отговарятъ нищо. и въ сжщото време извикова единъ заптіе гетиригяуру ичерде (докарайте н е в е р н и к а (н. к.) вжтре) и ази мислехъ да ние некой селенинъ отъ селото, но като го вкараха въ хана ватре и видохъ чиго вързали съ пояса но назатъ ржцете и обленъ въ кравъ. Тогази го изправиха до стената, и извика прощавайте братя... мило отечество за тебе отивамъ“. АНБ, П В, п. 10, инв. № 1021, стр. 169–170.

262. Д-р Парашкев Стоянов, Материали... стр. 40.

263. Записки. АНБ, П В, п. 10, инв. № 4021, стр. 170.

264. Вж. и публикацията на А. Цвятков, Спомените на Христо Иванов за Васил Левски. Сб. „Васил Левски“. Издание на Българското историческо д-во. София, 1940, стр. 17.

Според Христо Иванов и Христо Цонев Латинецът бил изтезаван по пътя. Апостола обаче никой не докоснал.

265. Христо Иванов предава другояче тая част от спомените на Николча: „И като наближихми до Ловечъ то излезли множество турци за да ни видятъ какви сми комити... и псуваха сякакъ“. Записки, стр. 172.

266. Д-р Пар. Стоянов, Материали... стр. 40 и Градът Ловеч... стр. 38.

267. На третия ден на Коледа поп Кръстьо казал на Анастас Хитров, че видял Апостола в конака, но „на каймакамина не обадил това“. Д-р Пар. Стоянов, Градът Ловеч... стр. 59.

268. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 17. Пар. Стоянов твърди, че когато каймакминът показал портрета на Апостола, последният кимнал с глава и отговорил: „Не го познавам“. Материали за историята на град Ловеч, стр. 41.

Според Захарий Стоянов конвойт отишел в Търново за 5–6 часа. „Талигите, които носели нашия херой и другарите му“, бележи първият биограф на Апостола, „дотогава бързо вървели, щото аз се не посвениявам да кажа, че в заспала Турция до него време ни едно пътуване, било то поща, царски бомбашир и пр., не е вземало такова грамадно пространство в няколко часа“. В. Левски. Пловдив, 1884, стр. 106.

269. Материали за историята на град Ловеч, стр. 41.

270. Захарий Стоянов, пос. съч., стр. 110.

271. Парашкев Стоянов предава тия думи на Апостола по следния начин: „Чужденците всичко (са) взели в ръцете си: железници, училища, поща и прочее.“ Материали за историята на град Ловеч, стр. 42.

272. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 178.

273. Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 111.

274. Материали за историята на град Ловеч, стр. 42 и Градът Ловеч... Ловеч, 1901, стр. 39–40.

275. Христо Иванов предава на турски отговора на пашата (Записки, стр. 178), а според Захарий Стоянов „пашата му отговорил, че той е напълно съгласен с неговите възгледи, с тая само разлика, че докато в страната съществува редовно правителство, ни той, ни пък друго частно лице има право да се грижи за тия работи.

– Това е работа на девлета и на баба Алието, чоджум.“ Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 112.

276. Д-р Пар. Стоянов, Материали за историята на град Ловеч, стр. 42.

277. „Той мълчал повечето, въздишал жално и не подигал очите си да погледне наоколо. Да не си помисли някой“, продължава най-старият биограф на Апостола, „че той е бил уплашен от бесилката, която е стояла вече напреде му с всичката своя грозота? Далеч такава мисъл от всекиго. От нищо не се боял В. Левски, но просто го е било срам да влезе жив в неприятелски ръце, да го разкарват от град на град, да тържествуват отгоре му пияните кетени и кръстелите турци, и най-после боляло го него на сърцето, че пропада светото дело, отлага се освобождението на България

още за много години..." Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 113.

278. Никола Цвятков не знае кой търновски лекар е превързал Апостола. Парашкев Стоянов предполага, че е бил д-р Берон въз основа на едно твърдение на Димитър Панталонджията. Вж. „Градът Ловеч“ ... стр. 40. Христо Иванов обаче твърди, че Апостолът е бил прегледан и превързан от д-р С. Антонов. – Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 183. Старият другар на Апостола се бе установил отдавна в Търново и би следвало да бъде най-добре осведомен по тоя въпрос, още повече, че търновци предупредили същия лекар „дано изпита от него (Апостола, н. б.) нещо“, когато му преглежда раната.

279. Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 108 и 110.

280. Ст. Заимов, Миналото, кн. II. Пловдив, 1898, стр. 257. След като получил телеграмата от Търново, Саиб паша, според Заимов, водил продължителен разговор „по телеграфа“ с мютесарифа, за да се увери напълно в положителността на това известие.

„На 29 декем. петък, следъ Коледа, съ телеграма отъ Търновския мютесарифъ“, бележи д-р Хр. Стамболски в своите спомени, „Великия визиръ ся увѣдомилъ, че Левски былъ заловенъ в Севлиево. На утрото тая новина ся потвърдила и отъ Софійския мютесарифинъ“. Сп. „Духовна култура“, I (1921), кн. 7–8, стр. 526.

Както телеграмата до София, така и тая до Цариград, според уверенията на посочените автори, били получени на 29 декември, от което заключаваме, че те са били изпратени през нощта на 28 декември.

281. Писмото е от 14. V. 1935 год. Отправено е до Стефан Красев от София, в чийто архив се и съхранява.

282. Тука посочваме спомените на Хр. Иванов не от неговите „Записки“, а от изданието на Ст. Каракостов, Васил Левски в спомените на съвременниците си. София, 1940, стр. 59.

283. Там.

284. Там, стр. 60.

285. Д-р Пар. Стоянов, Материали за историята на град Ловеч, стр. 44–45. Вж. и „Градът Ловеч...“ 1901, стр. 41–42. В последното издание Пар. Стоянов предава и съня на Апостола, в Къкрината, за който сън нищо не споменава в своите „Материали ...“ Сънувал Апостолът, че

бил на събор с приятели и един от тях настоял пред него да изпие чаша вино. Апостолът насила я изпил. – Градът Ловеч... стр. 41. Трябва да отбележим, че Христо Иванов не предава нищо от разговорите, които Апостолът е водил със своите другари по пътя към София. Вж. „Записки“. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 178.

286. Букагиите са били две халки, съединени с къс синджир, които се затваряли с ключ. Прангата се състояла от халка, закована с гвоздей на единия крак и на нея нанизани до 8–10 халки по 2–3 оки едната, като последната била най-голяма, за да я прекара арестантът на ръката си и да носи цялата пранга. Белезниците са били железни гривни, които се затваряли с кофар. Те са били окови само за ръцете.

287. Николчо Цвятков дори твърди, че взели пътя от Орханлие до София за пет часа. – Д-р Пар. Стоянов, Материали за историята на гр. Ловеч, стр. 45.

Спомените относно датата, когато Апостолът е бил докаран в бъдещата столица на България, не са много сигурни и не дават възможност да установим точната дата на това събитие. Като имаме пред вид спомените на Николчо Цвятков и държим сметка за нощувките през време на пътуването от Търново, ще трябва да приемем, че на 1 януари Апостолът е бил вече в София; на 27. XII. е бил заловен и откаран в Ловеч, на 28 е в Търново, а на 29 нощува в Севлиево, на 30 – в Плевен, а на 31 – в Луковит. В Орханлие не спали и пътували цялата нощ, за да стигнат сутринта в София. Никола Цвятков не си спомня, дали първата нощ не са преспали в Ловеч, не изяснява точно и колко са престояли в Търново, но твърди, че на св. Василий, т. е. на 1 януари ст. ст., били в Севлиево на път за София, където по обяд Апостолът бил казал: „Днес е св. Василий, поднови се нов Васил“. Д-р Пар. Стоянов, Материали за историята на град Ловеч, стр. 43. В такъв случай обаче ще трябва да приемем, че Апостолът е бил заловен не на 27, а на 28 декември и че първата нощ след залавянето му е бил задържан в Ловеч. Данни за едно подобно твърдение обаче няма, а освен това ние не сме сигурни, дали думите, които се приписват на Апостола във връзка с деня на св. Василий, са били казани от него в Севлиево, а не в друг град. Изхождайки от последното твърдение на Никола Цвятков, Захарий Стоянов приема, че на 4 януари Апостолът е бил вече в София. – В. Левски. Пловдив, 1884, стр. 117. Но само две страници напред той

твърди, че на 2 януари конвоят пренощувал в Луковит. В такъв случай, като имаме пред вид, че конвоят не е пренощувал в Орхание, ще трябва да приемем, че Апостолът е бил в София не на 4, а на 3 януари.

Според Стоян Заимов, за когото датите нямат голямо значение, Апостолът посрещнал новата година в Плевенската тъмница, а на 5 януари бил вече в София. – Васил Левски София, 1895, стр. 142.

Никола Станев не отива по-далеч от Заимов. Вж. „Васил Левски“. София, 1923, стр. 175. Иван Ормаджиев пък приема датата, която Захарий Стоянов установи. – Васил Левски. София, 1937, стр. 71.

Като имаме пред вид, че първият разпит на Апостола пред съда се е състоял на 4 януари (17 зилкаде 1289), ще трябва да признаем, че Захарий Стоянов стои най-близко до истинската дата. Апостолът е бил докаран в София на 4 януари. Тая дата, както ще видим след малко, съобщава и австроунгарският консул в Русе, Оскар Монтлонг, в доклада си от 24. I. 1873 год.

Съобщението на Йорданка Филаретова, че Апостолът бил докаран в София на 30 декември (Архив на Найден Геров, т. II. София, 1914, стр. 641), почива на една грешка от страна на турската власт. Сведенията за тая грешка, която подвежда Йор. Филаретова и подхранва слуховете, които по това време се носели в София, че Апостолът бил заловен много по-рано и затова от десет дни очаквали докарването му в града (Архив, т. II, № 2582, стр. 640), намираме в писмото на Найден Геров до граф Игнатиев от 2 януари 1873 год.: „Нѣсколько дней назадъ распространился въ Софіі слухъ, что Левскій, главный агентъ М н и м а г о р е в о л ю ц і о н н а г о к о м и т е т а (н. к.) пойманъ въ Гирсовѣ на Дунаѣ въ то время, когда садился на пароходъ, что бы перебраться въ Румынію, и въ скоромъ времени будетъ привезенъ въ Софію. И дѣйствительно, 30-го декабря привезли туда подъ конвоемъ арестанта въ тяжкихъ оковахъ; но, при очной ставкѣ съ прежде арестованными тутъ, оказалось, что это не Левскій, за котораго принимали его, а молодой челоувѣкъ изъ Тулчи, ничѣмъ не виноватый; посему освободили его но въ такомъ состоянїи, что изъ тюрьмы послали его въ больницу: онъ такъ измученъ пытками, которымъ подвергали его, чтобы принудить признаться, что едва ли останется въ живыхъ“. Пос. „Архив“, т. II, № 77, стр. 71. Сведенията си за това злополучно не-

доразумение Геров дължи на някой друг източник, а може би и на самата Филаретова, която щом разбрала своята грешка, по всяка вероятност, е побързала да поправи първото си съобщение. Вж. писмото ѝ от 13 януари 1873 год. до Чалики, пос. „Архив“, т. II, стр. 641–642.

За същия случай говори и генералният австроунгарски консул в Русе Оскар Монтлонг в доклада си от 24 януари 1873 год. до граф Юл. Андраши, министър-председател по това време на дуалистичната монархия: „Запреният при Хърсово, както имах честта да съобща на 10 този месец, Васил Дяколевски биде освободен от следствената комисия, след като тя познала в негово лице един свършено безвреден турчин, на име Осман“. По-нататък, след като съобщава, че „истинският“ Левски бил заловен в Търновския санджак и на 16 януари, т. е. на 4 януари ст. ст. бил докаран в София, консултът бележи: „Показанията на Дяколевски (за които дава подробни сведения в доклада си), като на главен деец, представят най-голям интерес“. Д-р Иван Дуйчев, Доклад на един австрийски консул за съденето на В. Левски. Сборник „В. Левски“. Издание на Българското историческо дружество. София, 1940, стр. 21–22.

Нека отбележим, че във връзка с обира на хазната, залавянето и съденето на Апостола, Найдено Геров изпраща подробни сведения на граф Игнатиев, руски пълномощен министър по това време в Цариград, който в две обширни писма му дава инструкции по този случай. Всичките тия твърде интересни писма, които отразяват напрегнатата атмосфера на момента, съдържат любопитни подробности и разкриват отношението на руската политика към революционното движение в България. Вж. „Архив на Найдено Геров“, ч. II, № 62, стр. 56; № 63, стр. 57; № 64, стр. 58; № 66, стр. 61; № 67, стр. 61; № 68, стр. 62; № 69, стр. 63; № 70, стр. 64; № 74, стр. 65–66; № 76, стр. 70; № 77, стр. 71; № 78, стр. 72; № 79, стр. 73; № 80, стр. 73.

288. Из спомените ми от турско време, ч. I. Пловдив, 1927, стр. 32.

289. Там, стр. 33.

290. Там.

291. Там.

292. Вж. Ст. Заимов, Миналото, очерки и спомени, кн. III. Пловдив, 1899, стр. 95–102. Заимов твърде живо описва въздействието, което тая вест оказала върху тракийските ре-

волюционери: „Жълт-зелен Ганчев влезе в стаята, гдето беседваха устроителите на засадата. Жално-милно ги изглежда той, стисна Узунова за ръката и му каза: – Левски е обесен, ти да си жив. На, чети телеграмата от Донча... (Йовков, н. б.)

Узунов пребледня, залитна, свят му се завъртя... „Левски е обесен, да живее свободата“, каза Узунов и захвърли телеграмата.

Грозната новина внесе силно смущение в дома на поп Минчя. Попът скокна като ужилен, дръпна Евангелието от иконостаса, жежко разцелува разпятието и със сълзи на очи каза: „Боже? помогни на България да се отърве от ръцете на турчина...“

Дядо Никола, разтреперан като лист, целуна Евангелието и в името на спасителя се закле да отплати за смъртта на Левски с тримата си юначни синове.

Бойчо Русев плака като дете...

Узунов разпусна четата. Отбраните юнаци, със сълзи на очи, се завърнаха по домовете си.

Поп Минчо отслужи панихида за „упокоение души великаго мъченика дякона Игнатия“.

Нажален, до земя наведен, Узунов напусна село Арабаджиево, отпътува за Атила (Ст. Загора). Установи се за няколко дена в дома на дяда Никола.

Ключовете, с които разклопиха релсите, бидоха захвърлени на църковния таван в Арабаджиево, а турските дрехи, с които щяха да се предрешат юнаците, изпогниха по таваните и хамбарите на Атилци.

По желанието на Узунов в Атила (Ст. Загора), Борич (Чирпан), Делиян (Пловдив), Докум (Пазарджик), Сливен тайно, между съзаклятниците се отслужи панихида „за упокоение души великаго мъченика Василя Левски“, Пос. съч., стр. 101–102.

293. Ст. Заимов на дълго повествува това събитие в цялата първа глава на „Миналото“, кн. III. Пловдив, 1899, стр. 1–30.

294. Вж. писмото на Ив. Драсов до Дан. Хр. Попов от 30 януари 1873 год. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 597.

295. Там, стр. 590.

296. Там, стр. 591.

297. То е първото описание, което срещаме в литературата върху залавянето на Апостола. Несъмнено, в него не

всичко е вярно, но все пак Дан. Хр. Попов възстановява правдиво историческата действителност. В следващото си писмо от 26 януари той поправя някои от своите грешки и описанието му става още по-точно. Вж. пос. съч., стр. 593. Прави впечатление, че най-ранните описания, макар и с по-малко подробности, дават по-вярно това събитие, отколкото по-сетнешните изследователи и биографи. След Данаил Хр. Попов, Иван Драсов описва на свой ред залавянето на Апостола. В посоченото вече негово писмо от 30 януари от Бялград той описва по следния начин това събитие: „Львский като былъ въ Какрина 3 часа далечъ отъ Ловичъ и както спѣлъ издалъ го единъ (у Дан. Хр. Поповъ – „единъ тамошенъ попъ“, пос. съч., стр. 592), са го бастисали, той сполучилъ та убилъ двама и като търтилъ да бѣга единъ грѣмнжлъ следъ него та го ударилъ въ ухото, той замаянъ отъ куршума пакъ като былъ съненъ паднжлъ и тѣ (джандары-ты) сполучили та го хванали и завели го най-напрѣдъ в Търново по послѣ въ Софія...“ Пос. съч., стр. 597.

298. Там, стр. 593, 594 и 596.

299. Д. Т. Страшимиров, Архив на възраждането, т. I, София, 1908, стр. 190.

Нека отбележим, че самото понятие „главно събрание“ не принадлежи на Драсов. Още на 29 септември 1871 год. Апостолът говори за главно събрание в едно свое писмо до Панайот Хитов. Вж. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 80.

300. Архив на възраждането, т. I. София, 1908, стр. 191. Това писмо на Драсов е от 2. II. 1873 год.

Споменатите данни, макар и недостатъчни, все пак дават ясно представа не само за начина, по който организацията в България и вън от нея реагира при залавянето на Апостола, но така също и за мястото, което Апостолът бе заел в съзнанието на своите съвременници. Голямото мълчание обаче, с което революционният печат отминава неговото залавяне и обесване, прави странно впечатление. Освен двете дописки в „Независимост“, IV, бр. 38 от 1873 год. и бр. 47 от с. г., които разкриват отношението на Каравелов по предметството, както и острата статия на Ботев срещу поп Кръстьо в „Независимост“, бр. 23 от 1874 год., никъде не срещаме отзиви и преценки за делото и личността на Апостола. Тоя факт ще трябва да се обясни от една страна с покрусата, която предизвика това залавяне в душите и умовете на дей-

ците от онова време, а от друга – с необходимостта от по-голяма предпазливост: много подробности от неговата дейност трябваше да се запазят в тайна, за да не се спъне бъдещето развитие на движението и да не се усложнява положението на самата емиграция. Но независимо от всичко това, не бива да се забравя, че за една подробна преценка нямаше още необходимата перспектива.

ГЛАВА СЕДЕМНАДЕСЕТА

ПРЕД СЪДА. НА БЕСИЛКАТА

1. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, № 493, стр. 587–588. Вж. и Панчо Дорев, Преди залавянето на Левски (Из турските държавни архиви). В. „Зора“, XI, бр. 3142 от 22. XII. 1929 год. Дорев не е дал самата турска дата, а нейното изчисление по християнското летоброение: 13 декември. Според Д. Т. Страшимиров обаче въпросната дата е 14 декември. Неговото изчисление е по-точно, още повече, че той дава датата и според Егира: 13 шевал 1288 год., която у него обаче е погрешно напечатана: 14 декември ст. ст. 1872 год. по мюсюлманското летоброение прави 23 шевал 1289 год. Оригиналът на този документ не се пази в обществена библиотека, и ние не можахме да проверим точната му дата.

2. В превода на Панчо Дорев тая част от текста гласи: „Правилното е смъртната присъда да се изпълни, след като съдебният отдел при висшия съвет по правосъдието разгледа и се произнесе върху съдебните решения и книжа.“ Пос. превод във в. „Зора“, XI, бр. 3142 от 22. XII. 1929 год.

3. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., № 494, стр. 588–589, Докладът е отправен чрез първия секретар на султана.

4. Там, № 495, стр. 589.

5. Във връзка с Арабаконашкото приключение и последвалото го разкриване на революционната организация бяха осъдени на заточение в Мала Азия (Диарбекир, Аргана Мадени, Ангора) следните дейци: **от Тетевен** – хаджи Станьо Станчев Врабевски, Петко Милев, Станчо хаджи Иванов, Станьо хаджи Иванов, Иван Ибришимов, Дочо Мръвков, Иван Петков, Иван Фурнаджиев, Марко Йончев, Васил Петров, Васил Пупешков, Лальо Пеев, Петър Саулски, Стоян Костов, Лечо Николов Гайдара; **от тетевенските**

к о л и б и – Тодор Кръстев Бръмбарът, Марин Павлов, Марин Станчев, Вълчо Станчев, Атанас Таков, Йото Генков, Найденов Вълков, Павел Лалков, Цако Генчев; от Орханийско – Гаврил Брънчов, Стоян Стоянов Цагарски, Мито Петков, Марин Николов, Христо Гашевски, Велчо Шунтов, Божко Г. Божков, Божил Георгиев (Генчев); от Ловеч – Димитър Пъшков, Марин поп Луканов; от Плевен – Анастас поп Хинов; от Софийско – Христо Ковачов; от Глобене (Тетевенско) – Васил Йонков; от Голем Извор (Тетевенско) – Васил Бошаранов, Дико Беров, Дидьо Пеев, Дико Тодоров, Дико Съйков, Вуто Нинов, Георги Стойков, Марин Попов, Димитър Крачунов; от Видра (Тетевенско) – Фильо Попов (Петров), Йосиф Попов (Петров), Илия Костов, Иван Ветков, Вуто Пелов, Вуто Ветков; от Джурово (Тетевенско) – свещеник Георги Тутмаников; от Лопян (Тетевенско) – Станчо Попов (Николов); от Правец (Орханийско) – Цвятко Вълков, Вълко Цолов, Никола Цвятков; от Осиковица (Орханийско) – Недко Даков; от Желява (Софийско) – свещеник Стоян Петков, Стоян Младенов, Тоне Ив. Крайчев.

6. Препис от първите съдебни следствия на обирачите на хазната и на хората от комитетът, образуван за бунтуване на населението, стр. 1–47.

7. В снетия препис от съдебните протоколи, с чийто превод разполагаме, от осъдените и заточени петнайсет тетевенци е даден разпитът само на осем души, други трима участвуват при една очна ставка с Апостола, а двама други срещаме пак само при очна ставка. Имената на останалите двама тетевенци не се споменават дори. От осъдените девет тетевенски колибари срещаме имената само на четири души и то при очна ставка. От осъдените пък осем орханийци даден е разпитът само на двама души. Липсва разпитът на Васил Йонков, както и на осъдените от Правец и Осиковица. Тия празници ни карат да мислим, че снетият препис, не е точно копие на съдебните, протоколи, които несъмнено са били попълни и по-подробни. Това обстоятелство във всеки случай не подценява голямото значение на тоя препис за нашата история. Показанията, които липсват, сигурно не са били от съществено значение за процеса, а и най-важните разпити едва ли ще са били значително по-подробни и в самите протоколи. Не бива да забравяме, че преписът, с чийто превод разполагаме, макар да е бил приготвен за Цариград, е

снет твърде набързо. Във всеки случай, ако един ден нашите турколози се доберат до самите протоколи на съда, тяхната заслуга несъмнено ще бъде по-голяма.

Що се отнася до размера на наложеното наказание, за него съдим от едно съобщение на в. „Турция“, VIII, от 10 февруари 1873 год., черпено вероятно по сведения от турски служебен източник. Според това съобщение двама души са били осъдени на вечно заточение, един – на 10 години, двама – на 8 години, един – на 5 години, трима – на 4 години, девет – на 3 години; на крепостен затвор са били осъдени: пет души на 10 години, двама – на 8 години, пет – на 6 години, един – на 5 години, четири – на 4 години, „а колкото за другите затворници и те се осъдиха на затвор на повече или по-малко време“.

Според същия вестник броят на осъдените заедно с тоя на Апостола и Д. Общи възлизал на 62 души. Според нашия списък обаче осъдени са били 61 души и то без Апостола и Общи. Същия брой посочва и Анастас поп Хинов, чийто списък (вж. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 660–661) е сравнително най-точен и пълен, макар че и в него срещаме няколко имена, които не знаем дали са били осъдени във връзка с нападението при Арабаконак и последвалите го събития: Димитър Петков Бояджи от Враца, Христо Цвятков Гашов от Койнаре, Гюндузов учител и Иван Стоянов, лекар от Тетевен, който сигурно е Ив. Ибришимов. Според тоя списък на Хинов девет души, а според Тома Васильов (Спомени за лица и събития през XIX век. София, 1934, стр. 298) дванайсет души починали в Мала Азия; хаджи Станьо, Петко Милев, Ст. Костов, Димитър Пъшков, Марин поп Луканов, Дико Беров и Васил Йонков избягали преди освобождението в Русия, откъдето се завърнали заедно с освободителните войски; осъдените на три години се върнали, след като излежали наказанието си, а всички останали са били освободени през 1878 год. по силата на Сан Стефанския договор.

Относно чувствата, с които е била посрещната присъдата от турската общественост, съдим до известна степен от спомените на д-р Хр. Стамболски: „На 10 февруари новият велик везир Есад паша приел на доклад цялата извънредна комисия, завърнала се от София, и изказал мнение, че тя била много снизходителна при присъдата на бунтовниците, че трябвало да увиснат на бесилката всички обвиняеми в съучастничество и укривателство“. После, обръщайки се към

Иванчо Пенчович, той упрекнал българския народ в неблагодарност (намкърорлик): „Какво искат сънародниците ти?“ казал пашата, „Искаха освобождението си от гръцкото духовно иго. Високата порта с ферман им даде Екзархия, утвърди им екзарха с берат и го постави наравно с патриарха и пр. Какво искат още?“ И той ядосано отпуснал комисията“. Автобиография, дневници и спомени. София, 1927, стр. 277. Вж. и отзивите във връзка с Арабаконашкото произшествие в цариградския вестник „Право“, бр. 37 от 19. XII. 1872 год. и бр. 10 от 18. V. 1873 год.

8. Васил Левски. София, 1895, стр. 140. От страна на българите присъствували: хаджи Мано Стоянов, Пешо Желявски, хаджи Мито Каймакчи, Д. Трайкович и Д. Коцев. Към тоя списък Ст. Заимов прибавя и отец Геннадий, игумен на Драгалевския манастир, който, както знаем, още след първите арести избягва в Бялград. Вж. писмото на Панайот Хитов до Централния комитет от втората половина на ноември 1872 год. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 574–575.

9. Заедно с тях бе разпитан и Велчо Стойнов от Желява.

10. Последното си заседание съдът държи на 12 януари, на която дата, след като бе приключил вече с Апостола, разпитва Христо Цонев Латинеца, Николчо Цвятков, поп Стефан Дяков от Голям Извор и Тихо (вероятно Тихол) Маринов от Тетевен. За разпитите от 23 декември насетне вж. „Препис от трето и пето съдебно следствие на обиращите на хазната и хората от комитета, образуван за бунтуване на населението“, стр. 70–109.

11. Проф. д-р Пар. Стоянов, Материали за историята на град Ловеч, стр. 45.

12. Из архива на Найдено Геров, кн. II. София, 1914, стр. 642. Писмото е от 13. I. 1873 год. Д-р Пар. Стоянов погрешно твърди, че Марин поп Луканов и Димитър Пъшков са били затворени в един и същ затвор с Левски. – Градът Ловеч... Ловеч, 1901, стр. 42. Като поправя по тоя повод писаното от д-р Пар. Стоянов, Димитър Пъшков бележи: „Левски беше затворен в казармата сам“. Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 643.

13. Д-р Хр. Стамболски, пос. спомени, стр. 274.

14. Твърдението на Ст. Заимов, че преди да започнат заседанията на съда, Апостолът бил посетен в затвора от военния комендант, а на следния ден преди обед – от Саиб

и Мазхар паша, а след обед – от Шакир бей и Иванчо Пенчович (Васил Левски. София, 1895, стр. 142), почива на погрешното схващане, че разпитът е започнал четири дни след докарването му в София, а според д-р Христо Стамболски – подир седем дни. Пос. спомени, стр. 273–275.

Обстоятелството, че Апостолът е бил изправен пред съда още същия ден на докарването му в София, опровергава и друго едно твърдение на Заимов, според което в София „заптии на ръце изнесли из колата ранения пътник“. Пос. съч., с. стр. Никола Станев се залови за това съобщение, на което и сам Заимов едва ли е отдавал такова значение и отиде още по-далеч. Така, според същия биограф, Апостолът пристигнал в София „болен и отпаднал“, затова стражарите „на ръце го снели“ от колата; лекарите на свой ред установили, че „комитетският главатар е отпаднал, има в и с о к а т е м п е р а т у р а“ и дали заключение, че не може да се повика в съда, понеже не можел да стои на краката си“. Освен това „главата му била отекла и раненият страдал от безсъница, която п о м р а ч а в а л а с ъ з н а н и е т о му“ (н. к.). Васил Левски. София, 1923, стр. 176–177. В случая Никола Станев се е поддал повечето на спомените на д-р Христо Стамболски, който въз основа на казаното му уж от самия Иванчо Пенчович, твърди, „че след докарването му в София, Левски от ден на ден г у б е ш е с ъ з н а н и е, блънуваше, раните му се възпалиха, цялата глава му отече и докторите предсказваха близкия фатален изход“ (н. к.). Дякон Васил Левски – диренето, залавянето, съденето и обесването му. Сп. „Духовна Култура“, I (1921), кн. 7–8, стр. 529. Същите спомени по-сетне бяха поместени и в книгата му „Автобиография, дневници и спомени.“ София, 1927, стр. 273–274.

Обстоятелството, че веднага след пристигането му в София, Апостолът бе изправен пред съда, както и обстоятелството, че неговият разпит продължи цели пет дни, и през всичкото това време той прояви изключителна съобразителност и духовна мощ, иде да опровергае последните твърдения. Един болен човек, с „помрачено съзнание“, който не може „да стои на краката си“, и комуто лекарите са предсказали вече „близкия фатален“ край, не би могъл да се държи пред съда тъй, както се държа Апостолът.

Най-сетне, дори ако допуснем, че здравословното състояние на Апостола действително се е влошило в София,

това влошаване в никой случай не е било в такава степен, в каквато го предават споменатите автори и, очевидно, не е настъпило едновременно с пристигането му, нито пък преди да е бил разпитан от съда. Никола Цвятков с нищо не загатва, че през последните дни от пътя им Апостолът се е почувствувал тъй зле, че се наложило да бъде свален на ръце от колата при пристигането им в София. Николчо отбелязва толкова много подробности по залавянето и пътя на Апостола до София, че сигурно не би пропуснал да съобщи и това обстоятелство.

Спомените на д-р Хр. Стамболски, макар да се основават на разказа на Иванчо Пенчович, в дадения случай не възстановяват вярно историческата действителност. По този повод необходимо е да отбележим, че макар сам д-р Хр. Стамболски да нарича своите спомени дневници, те са писани в по-ново време, а многото им грешки и измислици, заедно с непрестанното възвеличаване личността и заслугите на автора им, налагат да бъдат използвани най-критично и внимателно.

Най-сетне трябва да отхвърлим и предположението, че състоянието на Апостола е могло да се влоши вследствие насилие, упражнено върху му от страна на турската власт. За д-р Хр. Стамболски тая възможност е факт, чиито причини според него се крият в произволните действия на полицейските и административни органи по пътя от Търново до София, които не спазили изричните заповеди на Саиб паша „да не се малтретира хванатият главатар и заповедник на комитите“. Пос. спомени, стр. 273.

Трябва да отбележим, че това мнение бе залегнало в съзнанието на някои българи още по време на обесването на Апостола. То намери израз и в едно съобщение на Любен Каравелов, обнародвано във в. „Независимост“ от 1873 год.: „Из България ни явяват за смъртта на покойния Васил Левски следущото: „Левски беше страшно мъчен. Когато той беше затворен в казармата, то низамите, по повелението на пашата, му извадили един по един всичките зъби. Месата му са били късани с клещи парче по парче. Обиколрили го пет-шест души и всеки един из тях държал в ръката си по един нож. В това време низамите захващат да го тласкат така, щото върховете на ножовете им се забивали в тялото му. Когато турското правосъдие видяло, че из устата на този български светия не излиза ни една дума, то запо-

вядало да го обесят. Левски е обесен полумъртав. Вечна му памет“.

Историческата правда ни заставя да отхвърлим най-решително това твърдение. Николчо Цвятков, неразделен спътник на Апостола до София, не съобщава да е упражнявано каквото и да е насилие върху него от момента на залавянето му до пристигането им в бъдещата столица на България. Действителността, както знаем, говори тъкмо обратното: през целия път за Апостола са били полагани извънредни грижи, и в кръга на своите възможности властите са бдели върху неговата рана, която впрочем не е била голяма. Още по-малко може да става дума за някакво насилие върху Апостола в София. Турските власти показяха удивително самообладание и не прибегнаха до насилие не само върху Апостола, но и върху останалите съзаклятници, та дори и върху Димитър Пъшков, Марин поп Луканов и Христо Ковачов, които изцяло и докрай отричаха своето участие и и нищо не издадоха. Вж. д-р Пар. Стоянов, Градът Ловеч... Ловеч, 1901, стр. 44 и спомените на Д. Пъшков, обнародвани от Д. Т. Страшимиров във „Васил Левски“, т. I, извори. София, 1929, стр. 639–647. Що се отнася до голямото мнозинство от изправените пред съда съзаклятници, турската полиция нямаше нужда да прибегва до насилие: то още в предварителните разпити само призна всичко. Проявеното от нея самообладание обаче към Апостола и споменатите трима дейци, до което съвременната полиция мъчно би могла да се издигне, ѝ прави чест.

15. Според Ст. Заимов, до масата на председателя лежал цял човал със следните неща: 10–15 екземпляра от устава на БЦРК, 50–60 „хвъркати листове“ – писмото на привременното правителство в България, архивата на Ловчанския комитет, протоколите на Тетевенския, Орханйския, Плевенския и Софийския комитети и някои писма на Апостола; до човала били поставени няколко револвера, две белгийски шишинета, една френска пушка, система Лафуше, и две черкезки ками. В чекмеджето на председателската маса пък се намирали портретите на Апостола и на други видни български патриоти. – Васил Левски. София, 1895, стр. 142–143.

Марин поп Луканов на свой ред съобщава, че пред съда бил „изгърсен цял човал книжа, между които бил и архивът на Ловчанския комитет, който той бил предал на Л. Каравелов, когато през май на 1872 год. отишел на общото

събрание в Букурещ. „Пред съда“, бележи д-р Пар. Стоянов, „много от тия книжа били извадени и Марин поп Луканов е наклонен да вярва, че някой ги е взел от Каравелова и продал или дал на Сръбското правителство, а последното ги дало на турското“. Градът Ловеч... Ловеч, 1901, стр. 43–44. От „Материали за историята на град Ловеч“, стр. 11 пък виждаме, че Марин поп Луканов е подозирал в случая Наталия Каравелова. Ст. Заимов, който има възможност да разпита не само съпругата на Каравелов, но и други добре осведомени съвременници, установява действителния път, по който архивът на Централния комитет попада в ръцете на съда. Още преди да избяга в Бялград, Каравелов разпоредил до жена си „да пренесе архива в дома на Васе Живанович, секретар на сръбското правителство, личен и близък приятел и горещ българофил“. Архивът почивал на тавана в дома на Васе Живановича, когато румънският комисар обискирал жилището на Каравелов. Турските и румънски шпиони подушили, че книгата на ЦК са пренесени в дома на Васе Живанович и чрез шурей на сръбския агент – Джуро, развален момък, когото подкупили, сполучили да турят ръка на тоя драгоценен архив, който турското консулство в Букурещ изпратило по нарочен човек до председателя на съда в София. – Миналото, кн. III. Пловдив, 1899, стр. 20–21, 26–27.

Интересът на турците към това архивно богатство не престанал и след приключване на процеса. В една телеграма от края на февруари 1873 год. Великото везирство известява Дунавския вилает, че „се изпраща половината от превода на сборника, съдържащ всички книжа, преписки, окръжни между Бялградския и Браилския комитети и обесения дякон Левски, който сборник бил изпратил за превод на Битолския вилает“, види се за по-голяма сигурност. Панчо Дорев, Обесването на Левски (Из турските държавни архиви). В. „Зора“, XI, бр. 3143 от 25. XII. 1929 г.

Тоя ценен материал, който би изяснил много неща из историята на революционното движение от времето на Апостола, не е открит досега и сигурно и днес още почива из пращните хранилища на турските държавни архиви.

16. Съдебни следствия на главатаря на бунтовническия комитет Васил Левски и двамата му другари, извършен от нарочната комисия, стр. 49 (1 по ред от разпита на Левски).

Според протокола, както е забелязал и сам читателят, Апостолът съобщава на съда, че е 26–27, а не 37-годишен.

В случая, по всяка вероятност, имаме работа с грешка, допусната или от протоколиста, или от чиновника, който е приготвил изпратения в Цариград препис. В турския език ръкописните цифри на числата 2 и 3 са извънредно сходни и могат лесно да се сбъркат. Тая грешка, колкото и случайна, ни навежда на мисълта, че думите на Апостола не са били протоколирани всякога с абсолютна точност. Турските секретари от онова време не владееха стенография. Обстоятелството, че техните протоколи въпреки това са извънредно подробни, може да се обясни от една страна с голямата им сръчност, а от друга – с някои бързописни предимства на старото турско писмо. Разбира се, не е изключено някои мисли и думи на Апостола да са били нарочно изменени или съкратени, но в случая не става дума за тия промени, които при липсата на самите протоколи не бихме могли и да установим, а за неизбежните до известна степен фактически грешки, неточности и неясноти, които един протокилист, непознат със стенография, всякога може да допусне. Още повече, че ние, както споменахме и по-горе, не разполагаме със самия протокол, а с препис от него, който вероятно е съкратен много или малко и, следователно, отчасти променен. И тук обаче, както и при другите преписи, ще подчертаем още веднаж, че споменатият недостатък не подценява огромното значение на тоя официален документ, който е единственият най-пълнен препис от съдебните протоколи на нарочната комисия. Сполучливият превод, който обедини усилията на двамата известни наши турколози Васил Шанов и д-р Петър Миятев ни дава възможност да изясним и тоя важен момент от живота на Апостола. Заслугата на двамата преводачи е голяма, и ние им дължим сърдечна признателност. Значителен дял от заслугите около историята на този препис и неговия превод се падат и на бившия директор на Народната библиотека в София Р. Райчев, който ни оказваше голямо съдействие при всеки случай на нашата работа и ни даде пълна възможност да използваме превода на тоя толкова ценен документ.

Целия процитиран разпит на Апостола сме предали буквално според преведения препис на съдебните протоколи. Съобразението, което ни ръководеше в дадения случай, бе да предадем мислите и думите на Апостола в тяхната цялост и възможна непосредственост, т. е. тъй както са били възприети и протоколирани от самия съд. Дребните езикови по-

правки и оточнявания, които сме си позволили тук-таме, са отбелязани под линия. Не бива да се изпуска из пред вид и обстоятелството, че преводът е направен в машинопис и при отпечатването му, заедно с окончателното установяване на текста, сигурно ще се наложат някои и други справки с турския препис.

17. В превода е „ги“, което замества българите, а не народът, както е у нас.

18. Краят на този текст в превода е: „... да заграбят България, затова, за да не дадем земята си. Обикалях и в местата, дето ходех...“ и т. н. стр. 49.

19. „След като каза участието си в тая служба“, гласи буквално преводът, стр. 49.

20. В превода е комисия, а не комитет.

21. Отначало Апостолът иска да обясни как е постъпил в Свищов, а после говори изобщо как е влизал в контакт с хората на организацията в градовете и селата. Затова променя и вида на глаголите.

22. В превода е „отидох“, стр. 49.

23. Пос. „Съдебни следствия на главатаря на бунтовническия комитет...“, стр. 49.

24. В превода на преписа Централният комитет се именува в повечето случаи комисия. В последното изречение на отбелязания отговор на Апостола сме разместили някои думи за по-голямо оточняване на мисълта.

25. В превода е „тук“, стр. 50.

26. Тая частица липсва в превода.

27. Владимир Тодоров-Хиндалов превежда по следния начин този отговор на Апостола: „С никого не се запознах, защото никой не ми се откриваше“. В. Левски пред Саиб паша. В. „Зора“, XVIII, бр. 5086 от 14. VI. 1936 год. Освен този разпит Хиндалов обнародва и част от петия разпит: „В. Левски и Димитър Общи на очна ставка. Из турските архиви.“ В. „Мир“, XLIII, бр. 11124 от 21. XIII. 1937 год. Върху превода на първия разпит вж. критическите бележки на Гълъб Д. Гълъбов „Следствено-съдебното дело на Васил Левски“. В. „Днес“, I, бр. 118 от 26. VI. 1936 год.

28. Пос. „Съдебни следствия...“, стр. 50.

29. В преведения препис е „... аз не мога да ги познавам“, стр. 51.

30. Пос. „Съдебни следствия...“, стр. 51.

31. В превода е „подписани“, стр. 52, но от следващата мисъл става ясно, че се отнася до „надписани“ адреси.

32. В преписа на съдебния протокол този разпит е даден под отделно заглавие и ново означение на датата: „Повторен разпит на споменатия Васил. 17 зилкаде 89 год.“ (4 януари 1873 год.). Това обстоятелство ни навежда на мисълта, че този „повторен разпит“ се е състоял, по всяка вероятност, след обяд. Ако това заседание е продължило пак преди обяд, но след известна почивка, не виждаме защо е било нужно да се датира наново. По-вероятно е, разпитът да е продължил след обяд в отделно заседание и затова е протоколиран под самостоятелно заглавие и с повторно означение на датата.

33. Пос. „Съдебни следствия...“, стр. 52.

34. В превода е: „писаните“, стр. 53. В мазбата, заключителния протокол на съда, обаче авторството на устава се приписва най-категорично на Апостола. „След това той се завърнал пак в Букурещ, гдето написал един временен устав, според който да се състави общия устав и го изпратил по свой почин на тукашните комитети, които, след като прибавили и от своя страна своите собствени мнения, върнали тия екземпляри от временния устав обратно“. Протокола ще предадем изцяло в края на главата.

35. В превода това изречение гласи: „като ми дадоха от тях необходимото количество за печат“, стр. 53 ... Очевидно, мисълта на Апостола не е предадена точно, и затова самата фраза не е съвсем ясна.

36. В превода е „минах в Букурещ“, с. стр.

37. В превода втората част на този въпрос гласи: „... да разбереш впечатленията от този устав между народа“, стр. 53.

38. Според превода Апостолът е употребил спомагателния глагол в сегашно време.

39. В превода е „такава заповед“, с. стр.

40. Пос. „Съдебни следствия...“, стр. 53.

41. В превода тази мисъл не е много ясна ... „ти не си разказал, че си идвал отсреща (Букурещ) толкова много пъти и (как) си ходил из селата тук...“ и т. н., стр. 54.

42. В превода е: „че в присъствието на събранията ти си чел инструкциите...“ и т. н., с. стр.

43. Точният отговор на Апостола според превода е: „Комитетът имаше от всяко село за село, от всеки град за град куриери...“, с. стр.

44. Пос. „Съдебни следствия...“, стр. 54.

45. В Царацово, Пловдивско, Апостолът отсядал в дома на бай Иван Атанасов Арабаджията, един от най-верните и предани му хора, с когото се познавал още от 1864 год. Вж. Захарий Стоянов, Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 72–73. Според Захарий Стоянов Апостолът отсядал по-късно и в къщата на Божил Георгиев от същото село. Пос. съч., стр. 73. В случая както съдът, така по-сетне и Дидьо Пеев, бъркат имената на тоя Божил с бай Иван Арабаджията.

46. Пос. „Съдебни следствия...“, стр. 55

47. В мазбата това твърдение на Апостола е предадено в обратен смисъл: централният комитет от Букурещ го извести, че Ст. Карагьозов е доверено лице на властта.

48. Пос. „Съдебни следствия...“, стр. 56.

49. Апостолът не съобщава на съда селото на Иван Арабаджията, в заключителния протокол обаче е отбелязано, че той съобщил, какво „Иван Арабаджията от Царацово познавал хората от Пловдивския комитет“.

50. В превода тая фраза гласи: „Наредено беше лицата на тия имена да не се познават“, стр. 57.

51. Точният превод на тази фраза гласи: „...но не си спомням (имената)“, стр. 57.

52. В превода към последното твърдение на Апостола е направена в скоби следната добавка: „т. е. взел комитетските пари за себе си“. Очевидно, преводачите са дали това пояснение, като са изхождали от смисъла на самия турски текст. То обаче отговаря и на скритата мисъл на самия Апостол, който не случайно премълчава въпроса за самоволните действия на Димитър Общи като първопричина за тяхната разпра. Заедно с краткото съобщение от първия разпит, това е всичко, което Апостолът е счел за нужно да каже на съда по въпроса за своите отношения с Д. Общи. Изобщо, той не иска да подаде на съда повече, отколкото смята за нужно и неизбежно.

53. Съдебни следствия..., стр. 57.

54. На следващата очна ставка Апостолът е още по-категоричен в своя забележителен отговор: „Аз се срещах с много хора, но тъй като не зная, кой е влизал в комитета и кой не, имена аз не мога да кажа. Ако ги видя лично, познавам ги, но не мога да зная имената (им)“, стр. 58.

55. Съдебни следствия..., стр. 58.

56. Там.

57. Според Апостола псевдонимът на Изворския комитет е бил Сюлеманооглу Дауд. В усилията си да проверим това съобщение, ние се натъкнахме на твърде любопитни неща, чието значение ни заставя да се спрем малко по-подробно върху този въпрос.

Д. Т. Страшимиров, без да изложи съображенията си, приема, че Сюлеманооглу Дауд е псевдоним на Орханийския комитет. – Архив на възраждането, т. I. София, 1908, стр. 56, 69, 77 и Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 109 и всички следващи страници, където се среща това лъжеиме. В посоченото по-рано наше изследване, Псевдонимите на революционната комитетска организация в Тетевенско и Орханийско от времето на Васил Левски, сп. „Училищен преглед“, XXIX (1930), стр. 390–410, ние установихме с положителност, че псевдонимът на Орхание е бил Елез Джутув, а на Гол. Извор предположихме с известна увереност, че е бил Куртуклу Али. Що се отнася до псевдонима Сюлеманооглу Дауд, осланяйки се на твърдението на Д. Т. Страшимиров, въпреки че в протокола на общото събрание фигурират и двата псевдонима и, следователно, бе явно, че зад тях се крият два отделни комитета, ние допуснахме с голяма въздържаност, че може би Орханийският комитет е носил и двата псевдонима: единият като частен комитет, а другият като окръжен център.

Днес всичките тия предположения относно принадлежността на псевдонима Сюлеманооглу Дауд отпадат. Още преди да проучим превода на съдебните следствия, ние по свой път бяхме дошли до същото заключение. Основанията ни за това бяха главно три: 1. Апостолът завършва едно свое писмо от 6 август 1872 год. до частния комитет в с. Батулци със следното нареждане: „Пари и писма ще ги предавате въ Сюлеманооглу Даудъ на пощата Д. Пеевъ“. Васил Левски, т. I, стр. 151. Дидьо Пеев живееше в Голям Извор и щом Апостолът разпорежда да се дават нему пари и писма, очевидно Сюлеманооглу Дауд не може да бъде Орхание. Още по-характерно в това отношение е цялото предпоследно писмо на Апостола до гол. Изворци, което е без дата, но е писано след нападението в Арабаконак и наскоро след станалите разкрития във връзка с него. Пос. съч., № 100, стр. 189–191. Без да се спираме върху конкретните указания, които то ни дава, ще подчертаем, че в никой случай Апостолът не би изпратил по това време писмо до орханийци с подобно съдържание,

все едно дали местният комитет е бил окръжен център или не. Па и кому ли би могъл да го изпрати, когато твърде добре знае, че целият комитет в Орханлие е арестуван и откаран в София. 2. Под този псевдоним комитетът изпраща на 3 август 1872 год. писмо до Апостола, в което между другото го известява, че „единъ отъ наши-те членове“, Марин Попов, бил взел от дякон Паисий пет бели меджидиета и разправя по-нататък историята на тия пари. Пос. съч., стр. 371; вж. пак там и № 325, стр. 358. Марин Попов, както е известно на читателя, бе член на Гол. Изворския комитет. Същото това писмо освен псевдонимния подпис носи и печат с текст: „Съгласіе и любовь Б. Ч. Р. К.“ 3. Най-сетне в една своя сметка Апостолът сам е разкрил комитета, който се крие под тоя псевдоним: „за разноски на троица Сюлюманъ Даудъ два пати ги виками отъ Сюлюманъ И з в о р ъ (н. к.) до Ловеч – 65“. Пос. съч., № 234, стр. 301.

Заниманията ни с преписа от съдебните следствия дойде да потвърди и изясни окончателно нашето заключение. Гол. изворци и Д. Общи бяха направили подробни и положителни разкрития по тоя въпрос още преди залавянето на Апостола. Пръв Димитър Общи заяви, че след нападението в Ловеч, Апостолът дошел в Тетевен, където устроил „едно голямо съвещание“, на което между другото казал: „Да направим един голям център от Тетевен до София заедно с Враца и Берковица. Център ще бъде Извор, защото Ловеч е далеч и съобщенията са трудни“. Аз казах, че Извор е село, Етрополе е град, ако стане, там е по-добре. Макар и да се попрепирахме малко по тоя въпрос, за център се определи пак село Извор. Той, Дяконът замина за Извор, обиколи околностите му и поръча да признаят село Извор за център. Оттам с изворския куриер той изпрати отсреща (Букуреш) едно писмо. Макар и да получи отговор, аз не зная какъв беше той“. Препис от първите съдебни следствия..., стр. 17.

Димитър Крачунов на свой ред заявява: „За общ централен комитет бяха определили Извор. Тук идваха писма от всички комитети. За някоя по-голяма работа писмата се отправяха право в Ловеч. Името на Извор беше Сюлеманооглу Дауд. Преди той да стане център, ние имяхме един печат с думите: свобода и любов. После, след като станахме център, не се направи печат. Председател бях аз, а касиер и секретар беше Георго (Стойков, н. б.) той отваряше писмата, които идваха, той беше упълномощен от мене. Подписът на писмата,

които той пишеше, беше Сюлеманооглу Дауд“. Препис от третото съдебно следствие..., стр. 82–83. „Писмата идваха на името на Изворския комитет Сюлеманооглу Дауд,“ заявява и Георги Стойков. Пос. „Препис“..., стр. 89.

Съдът е изненадан от съобщението, което му се прави. Той иска да си уясни положението на Изворския комитет в организацията и затова пита Димитър Крачунов:

– Преди четири-пет месеца във вашето село бил дошел Дякон Левски и направил от вашия малък комитет централен, какво ще рече това централен комитет ?

– Левски, – обяснява изворският председател, – каза: „Другите села са далеч, а това село е по-близо до Ловеч, нека писмата се събират тук и оттук да се пращат в Ловеч, но докато не получите съобщение от мене, не ги пращайте!“ Ето защо дошлите писма се събраха у Георго (Стойков) и останаха там и не се изпратиха никъде. Пос. „Препис“..., стр. 83.

От всичко изложено до тук става ясно, че Сюлеманооглу Дауд е псевдоним на Гол. Изворския комитет и че последният е бил окръжен център, а не Орханйският, както се приемаше досега. Д. Общи и Д. Крачунов, изворския председател, са ясни и категорични в твърденията си по този въпрос, па и всички обстоятелства говорят в негова полза. Обявяването на Изворския комитет за пръв средищен комитет преди всичко съвпада по време с решението на Апостола да преустрои вътрешната революционна мрежа, която той събира в по-големи организационни единици, които нарича окръжни центрове. Пръв израз на тази си идея, както вече знаем, той дава в бележитото си писмо до Данаил Хр. Попов от 16 септември 1872 год., в което разкрива важни подробности от първата си стъпка в това отношение. Сега вече подробностите около обявяването на Изворския комитет за пръв окръжен център изпъкват по-ярко, ние разбираме по-дълбоко техния смисъл.

Тоя документ, върху който имавме случая да се спрем и по-рано, вж. гл. XVI, ни дава възможност, особено сега, след като знаем изнесеното по този повод пред съда, да разберем още по-ясно отпреди: 1. мотивите на Апостола да преустрои организацията и възприеме системата на революционните окръзи; 2. началната история на първия окръжен център – Гол. Изворския, комуто Апостолът подчинява три градски и дванайсет селски комитета; 3. истинското поведение на Д. Общи по този въпрос. Пред съда Общи описва проти-

водействието, което е оказал на Апостола, като твърде невинно, но явно е, че той е отишел твърде далеч. Неговото пагубно влияние е засегнало вече не само вътрешното единство на организацията, но е действувало разлагащо и върху революционния морал на комитетските членове.

Що се отнася до съображенията на Апостола да избере Голямо Изворския комитет в Тетевенско за пръв окръжен център, трябва да подчертаем, че и в този случай той прояви своите изключителни качества на организатор и водач. Преди всичко този комитет заема средищно място всред една сравнително гъста мрежа от частни селски комитети. Второ, Гол. Извор заема средищно местоположение и по отношение на градските комитети от окръжието: Тетевен, Етрополе, Орханлие, а чрез тях и към по-отдалечените вече комитети в София, Ловеч, Враца. Трето, Голям Извор има и друго едно съществено предимство: отстои настрана от главните пътища. Четвърто, местният комитет бе една от големите и дейни организации в страната. От Извор бе и Дидьо Пеев, постоянният комитетски куриер или „поща“, както го нарича Апостолът. И най-сетне, за разлика от съседните нему градски организации, Голямо-Изворският комитет не бе попаднал тъй много под влиянието на Д. Общи. Избирайки него за център, Апостолът целеше да неутрализира по този начин влиянието на самозабравилия се свой помощник в този край и да заздравя организацията. За Орханлие и дума не става. Дори самият Димитър Общи, както знаем от по-рано, предпочита да види окръжния център в Етрополе, а не в Орханлие.

Последният извод, който трябва да направим във връзка със установяване псевдонима на Гол. Изворския комитет и избирането му за център на първия революционен окръг, е, че всички писма, бележки, сметки и пр. с лъжеиме Сюлеман-ооглу Дауд трябва да се отнесат до Изворския комитет, а не до Орханлийския, както се приемаше досега. Такива случаи в сборника на Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори, София, 1929, има на следните страници: 109, 111, 137, 151, 189, 194, 229, 230, 232, 257, 293, 301, 309, 312, 332, 339, 340, 341, 357, 371, 377, 379, 545 и 561.

58. Съдебни следствия..., стр. 58.

59. Ст. Заимов, Васил Левски. София, 1895, стр. 111. Вж. и Захарий Стоянов, Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 119.

60. Никола „научил от стражарите“, че на очната ставка Апостолът заплуял Д. Общи. – Д-р Пар. Стоянов, Материали за историята на град Ловеч, стр. 45. Вж. и „Градът Ловеч“...

стр. 48. Същият автор твърди, че и Димитър Пъшков имал очна ставка с Апостола и присъствувал, когато последният заплюл Общи. – Градът Ловеч ... Ловеч, 1901, стр. 43. В своите спомени обаче старият Пъшков отрича първата част от това съобщение и не потвърди втората му част. Вж. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 643. И от преписа на съдебните протоколи се вижда, че между Апостола и ловчанци не е имало очна ставка.

61. От съдебните следствия се добива впечатление, че една част от подсъдимите, участвували в очните ставки с Апостола, са присъствували на повечето от разпитите му. Не можем обаче да твърдим, че това се отнася до всички подсъдими и че важи за всички заседания на съда.

62. В превода на преписа е: „... след заминаването на Ване“, стр. 59. В случая сме избегнали повторението.

63. В превода е: „Как бива това?“ стр. 59.

64. Съдебни следствия..., стр. 59.

65. В превода е: „комитетски разпореждания“, стр. 60.

66. Нека отбележим, че всички свои показания при очната ставка с Апостола, според преписа от съдебните протоколи, Димитър Общи е приподписал с пръста си.

67. Съдебни следствия..., стр. 60.

68. В третия разпит Апостолът признал, че събираните пари са отивали за разноски. Дали в случая той неволно изпада в противоречие, или пък невярно са предадени думите му, не знаем.

69. За втори път съдът задава тоя въпрос, като не смятаме по-общите въпроси, с които няколко пъти запитва Апостола кого познава в Ловеч.

70. Съдебни следствия..., стр. 61–62.

71. Съдебният протокол, който Вл. Тодоров-Хиндалов нарича и обвинителен акт. Вж. „Съдебното дело на Васил Левски“. Сборник „Васил Левски“. Издание на Българското историческо дружество. София, 1940, стр. 18. В забележка под линия Хиндалов съобщава, че отдавна е превел съдебното дело и че преводът му заемал повече от 200 ръкописни страници. Извадки от тоя превод той обнародва на няколко пъти, които навремето си предизвикаха редица спорове поради допуснати грешки и неточности. И сам той признава, че преводът му се нуждае „от една-две справки с турския оригинал“. Целият му превод под наслов „следственото дело на В. Левски“ в 109 стр. издаде Народното военно у-ще „В. Левски“ през 1946 год.

72. Не е ясно, кое „изпращане“ има пред вид Ан. п. Хинов. Може би в озлоблението си към Марин поп Луканов да загатва за неговите две отивания в Букурещ.

73. Съдебни следствия..., стр. 62–64.

74. Съдебния протокол.

75. В превода е: „писали“, стр. 64.

76. Съдебни следствия..., стр. 64.

77. Мъчно е да се установи, доколко разказаните подробности отговарят на действителността, но понеже тая среща е един исторически факт, и Апостолът, както знаем, сам ни загатва за нея в писмото си до Филип Тотьо от 18. IV. 1871 год., ще предадем разказа му изцяло: „Веднаж в Цариград, аз имах дълъг разговор с един способен човек на име Жеко, човек на черногореца Лукович от Хаджи Димитровата чета. Тоя човек ми беше казал; „Четата на Хаджи Димитра се състои от хайдути и разбойници, които ще предизвикат нещо в България. Явно е, че те са хора, поставени на едно място, а утре не ги намираш там. Българите от едно подобно преминаване на разбойници, вместо полза имат вреда, защото в такъв случай ще излезе потеря, която ще унищожи, както разбойниците, така и техните помагачи, които нищо не знаят. Освен това и работата ще излезе на яве“. След това думата взема един пълномощник на българите от Браила, живущ в Одеса. Без да ме познава той каза: „Преди известно време Жеко идва тука и донесе един списък на четири хиляди и петстотин души българи и съобщи, че те са били уж готови; аз не можах да се стърпя и дойдох тука. Жеко дойде и стоя в Цариград два дена. Бидейки невъзможно да се запишат в един списък четири хиляди и петстотин българи, Жеко излъгал, за да изтръгне от Душко Миронович от Одеса хиляда, две хиляди гроша. „Без да има нещо на яве, вие сте повярвали и сте станали причина да се говори за българите, им казах аз“. Съд. следствия..., стр. 65. Преводачите бележат, че съдържанието на тоя текст им се видяло тъмно и на места го превеждали свободно.

78. Съдебни следствия..., стр. 65.

79. Датите 15 и 16 януари, които дават Ст. Заимов (Васил Левски. София, 1895, стр. 146) и Никола Станев (Васил Левски. София, 1923, стр. 181), са произволно определени. По-близо стои до истината по тоя въпрос проф. д-р Пар. Стоянов. „На Общи“, пише той, „носели от кухнята на Мазхар паша по три яденета, сладки и пр.; в надвечерието на

обесването му донесли само праз, хляб и сол, но той не ял. На 10 или 15 януари 1873 год. изкараха Общи и го обесиха; пред бесилката той казал: „Ах, излъгаха ме!“ Градът Ловеч... Ловеч, 1901, стр. 44.

Най-добре осведомена обаче е Йорданка Филаретова, която само три дена след това събитие пише на Н. В. Ча-лики: „На 10 того у срѣда 2 часа прѣди сжмнувание обесиха Димитра Общій на край града дѣто го и заровиха частъ на 7 прѣзъ същѣи-тъ дѣнь.

Съдържаніето на книга-та що е била прикачена, на него като е виселъ е било горе доло това: Този на име Димитрія Янялія които прѣминалъ по тези страни да повдига Българете на бунтовство и сполучилъ да измами неколцина горки глупави на кои прѣдводителствувалъ да нападнатъ и разграбятъ Ц-ска-та хазна. Този същій-тъ е и убійцата на Діяконо у Орханіе, и други такива“. Из архива на Найдено Геров, кн. П. София, 1914, стр. 642.

Това писмо на Йорданка Филаретова, която е добре осведомена върху събитията в София и изразява общественото мнение на града, представлява интерес и от друго гледище. То е най-непосредственият източник за сведения върху това, което се е говорело него време в София по залавянето на Апостола и по неговото държане пред съда. За читателя, който е запознат вече с истината по тия две събития, няма да бъде безинтересно да се запознае с това писмо, което ние ще предадем почти изцяло.

„Следъ толкова си чалжчисуваніе отъ страна на т. правителство едвамъ най-сетне сполучили да уловатъ и сжщій-тъ Левски когото незабавно и доведоха у градъ-тъ-тъ ни прѣзъ ноцъ, заедно съ други още двамина, кои положително незнаѣж какви са и гдѣ са уловени. — Незнаѣж да ли ви е извѣстно какъ е уловѣнъ този Левски но нека Ви кажѣ до колко-то съмъ чула, че той се е доста борилъ като е убилъ и ранилъ неколко заптіе-та и най-сетне като сполучили да ранатъ и него на десната стърна у главата тогава му се замаяло свѣсъ и падналъ полумъртавъ в рѣце-те на непріатели те си нъ за раните му както слушамъ нече да са дотолкози опасни следователно той бе изважданъ до завчера саму неколку пжти истинтакъ прѣдъ комисія-та и отговорите му са били тези доколкото съмъ могла да са науча горъ-долу: Той отказалъ съвършенно да е ималъ познайнство съ Димитра Общій, който са секакъ мжчилъ укашка, и казалъ че този

човѣкъ е лошъ и просто хайдутинъ, който злоупотребилъ името на комитетъ-тъ и като преминалъ по тѣзи страни сполучилъ да измами невинни-те си дружина на такива противосовѣстни и противо Царя работи.

А за себе си казалъ че той е сжщій-тъ (Левски) и е слуга ма комитетъ-тъ кой-то отъ 10 год. врѣме ходилъ спорѣдъ заповѣдитъ на Господарѣте си, тогава те го попитали кои сж тѣзи негови Господарѣ и гдѣ се намиратъ, той имъ отговорилъ че те били у Влашко, нѣ не ги познавалъ защото секога когато са билъ явявалъ прѣдъ техъ за да му прѣдадатъ заповѣдитъ си лица-та имъ били покрити съ маски. А сжщо и за по тези страни казалъ, че съвършенно непознавалъ никого освѣнъ одного отъ Ловечъ нѣ и той билъ побѣгналъ.

Заради комитетъ-тъ казалъ така, че неговата целъ не била противо тур. народъ нито противо Царъ-тъ а противъ чиновницитъ му, кои не изпълнявали точно царски-те заповѣди, и щели да работатъ до тогава до когато намѣратъ згодно врѣме да са яватъ прѣдъ Царъ-тъ и да му съобщатъ всичките злоупотрѣбленія въ държавата му съ една рѣчъ искатъ исполненіе-то на Хатихумаюна“.

Интерес представлява и докладът на австрийския консул в Русе, Оскар Монтлонг, сведенията си за който той черпи, според собствените му уверения, от „поверителните съобщения“ на свой приятел, който бил „в близки връзки с един член на комисията“. Вж. д-р Иван Дуйчев, Доклад на един австрийски консул за съденето на Васил Левски. Сборник „Васил Левски“. Издание на Българското историческо дружество. София, 1940, стр. 21–22.

80. Свещеник Стефан Диков от Голям Извор и Тихул Маринов (погрешно протоколиран Тихов) от Тетевен, на когото хаджи Станьо е бил зет.

81. Ще предадем една част от разпита на Христо Цонев Латинеца, съдържателя на комитетското ханче в Къкрина, за когото Стилиян Чилингиров предполага, че е станал неволен предател на Апостола през фаталната нощ на 27 декември. Вж. „Васил Левски, живот и революционна дейност“. София, 1923, стр. 50–57.

– Кога се среща с Дякон Левски и как стана запознаването ви? – го пита председателят.

– Срещнах се с него през нощта, когато го заловиха. Нея нощ той дойде заедно с моя роднина Николчо бакърджията, познавам го.

– Когато беше кръчмар край Ловеч, Дяконът не идваше ли в кръчмата ти?

– Не е идвал никак.

– Дяконът е бил толкова време в Ловеч, може ли да казваш, че не (го) знаеш?

– Не съм го виждал, не зная.

– Дяконът казва, че когато си бил кръчмар край Ловеч, той идвал няколко пъти в кръчмата ти и е нощувал там.

– Там не е само моят дюкян, там има четири-пет дюкяна, може да е ходил в кръчмата на друго.

– Дяконът казва дори: „Известно време не бях виждал тоя човек, видях го тоя път в Къкриня“.

– Нека казва, не го познавам – отсича Латинецът. След последвалата очна ставка с Дидьо Пеев, който твърди, че го е виждал не само в Мариновото кафене, председателя пита отново Христа Цонев:

– Как дойде Дяконът в твоя хан и защо те заловиха; ако ти не познаваше Дякона и не беше му другар, ще те заловят ли?

Христо Цонев описва познатите ни и посочени по-рано обстоятелства до момента, когато излиза от ханчето, за да доведе коня на вуйчо си и продължава по-нататък: „Когато излязох, аз накарах Никола бакърджията да заключи портата. Когато се върнах, аз чух един пушечен вистрел и видях, че заловили Дякона. „Къде беше?“ ме запита онбашията. Аз му казах. Сетне те ми казаха: „Заключи хана и ела!“ Взеха ме заедно с Никола и ме изпратиха в Ловеч, оттам в Търново, а оттам тука. В тая работа аз никак не влизам и нямам общо с нея“.

– Не попита ли ти Никола, кой е тоя човек и къде се е намерил с него?

– Попитах го, той ми каза, че бил Петко търговецът, срещнал го по пътя.

– От кога се занимава Никола с бакърджийство?

– Никола от малък заедно с брата си Станьо е бакърджия в Ловеч.

– Няма ли тоя Никола друг прякор?

– Казват го Никола Цвятков. Вж. „Съдебни следствия...“, стр. 66–67.

Значението на този разпит ще трябва да се търси не само в думите и държането на Христо Цонев пред съда, но и в отношението на последния към самия него. Това отношение най-красноречиво показва, че Латинецът не е оказал никаква услуга на турците в Къкриня.

82. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, № 496, стр. 590. Доколкото знаем, телеграмата е преведена от Владимир Тод.-Хиндалов. Панчо Дорев обнародва своя превод на същата телеграма, който се различава от този на Хиндалов. За по-голяма точност и пълнота ние ще предадем и превода на П. Дорев: „Арестуваният напоследък в Ловеч ше ф и о с н о в а т е л н а б у н т а Васил Дякон Левски е подстрекавал поданиците на султана към въоръжено въстание срещу държавата, бил п р е д с е д а т е л и п о д б у д и т е л н а станалите бунтове, произнасяните от него речи и разпространяваните от същия печатни издания се разразиха в акция, установява се, че е убил – за да попречи да бъде хванат от властите – слугата, когато е нападнал една къща в Ловеч, поради което, въз основа на султанския наказателен закон, се наказва със смърт. Протокола за това решение на съда пращаме по пощата, изпълнението на присъдата зависи от Н. В. Султана“. В. „Зора“, XI, бр. 3143 от 25. XII. 1929 г.

83. Вл. Тодоров-Хиндалов, чийто превод на времето си бе доста остро критикуван, предава по-сполучливо това място: Апостолът известил Букурещкия комитет, „че посещаваните от него места били н а к л о н н и к ъ м в ъ с т а н и е“. Съдебното дело на Васил Левски. В. „Зора“, XVI, бр. 4673 от 27. I. 1935 год.

84. Протоколът бе преведен най-напред от Владимир Тод.-Хиндалов, Съдебното дело на Васил Левски според новооткрити официални документи. В. „Зора“, XVI, бр. 4673 от 27. I. 1935 год. По-голяма част от този превод бе обнародван от: Ал. Бурмов, Последни дни на Васил Левски. Сп. „Отец Паисий“, X (1936), кн. 1 и 2; Иван Орманджиев, Васил Левски, Сто години от раждането му. София, 1937, стр. 73–78 и Стефан Каракостов, Левски в спомените на съвременниците си. София, 1940, стр. 237–241. Преводът, който предаваме тука, е направен от Васил Шанов и д-р Петър Миятев. Той е последната част от големия техен превод на цялото дело, което е готово за печат и което ние първи използвахме.

85. Докладът на великия везир е преведен от Васил Шанов, Процедурата по обесването на Левски. Новооткрит турски документ от нашето близко минало. В. „Зора“, XX, бр. 5893 от 9. II. 1939 год. Съкратен превод на същия документ даде и Панчо Дорев, Обесването на Левски. В. „Зора“, бр. 3143 от 23. XII. 1929 год.

86. Вж. Панчо Дорев, пос. превод. Самото ираде обаче не е дадено.

87. Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 120. „Сред нощ е“, повествува Стоян Заимов, „всичко живо дълбоко спи; в мрачината само Левски бди; той злобно сумти и „някому си“ люто се сърди! ... Няколко пъти ранената си глава той у стена удари и полумъртав на пода се разпери! ... Заптите изнесоха из колата полумъртвия труп на Дякон Левски (и) го предадоха в ръцете на палачите цигани...“ Васил Левски. София, 1895, стр. 146–147. „Като му съобщили присъдата“, разказва Н. Станев, „Левски събрал слабите си сили, привлякъл се до тъмния зид и ударил няколко пъти главата си о стената, подир което съвършено паднал в безчувственост.“ На бесилката, според същия автор, Левски бил покачен, „колкото да изпълнят присъдата, защото явно било, че великият патриот изгасвал безвъзвратно...“ Васил Левски. София, 1923, стр. 182. „Срещу тоя ден (6. II.), през нощта“, бележи Иван Орманджиев, „Левски разбил главата си о стената на затвора. На бесилката палачът покачил полумъртав труп“, Васил Левски. София, 1937, стр. 80.

Трябва да признаем, че по тоя въпрос Захарий Стоянов има едно преимущество пред всички останали биографи на Апостола: той се опитва да разкрие причините на това несполучливо негово „самоубийство“, както сам го нарича.

88. Към тоя род на невероятни, но скъпи за народната душа разкази спада и „Оплакването на Левски“, което Ст. Каракостов нарече „Духовният завет на Левски“, Васил Левски – писма, статии, песни. София, 1941, стр. 179. Разказът съдържа думите на Апостола, които в момент на дълбока скръб той изрекъл на 27 януари 1873 год. в затвора, сутринта на разсъмване, към 10 1/2 часа по турски, пред трима души. Те ги записали на „бял лист“, който, неизвестно по какъв начин, попаднал в ръцете на Марин Станчов от Лясковец. Той го запазил и предал по-късно на д-р В. Берон, който го обнародвал в книгата си „Археологически и исторически изследвания“. Търново, 1886, стр. 270. Без да преда-

ваме тук този документ, ще припомним, че в софийския заговор Апостолът бе държан съвсем сам. Д. Т. Страшимиров, който помести тази „изповед“ на Апостола в книгата си „Васил Левски“, т. I, извори. София, 1929, стр. 269–270, справедливо бележи, че на „този документ трябва да се гледа като плод на народната фантазия“. Според него той „има цена като най-пресен източник за народното съчувствие към катастрофата“ с Апостола и не е „лишен от някои ценни фактически указания. Можем да предположим“, завършва Страшимиров, „че е творчество на близко познаващо Левски лице, което изглежда е могло да подражава до известна степен мисълта и начина на израза у Левски“. Пос. съч., стр. 270. Наивният и сантиментален тон на този „завет“ обаче е твърде чужд на духовната природа на Апостола.

89. Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 120.

90. Владимир Торнев, Разказ на един свидетел на обесването на Васил Левски. В. „Мир“, XLII, бр. 10867 от 10. X. 1936 год.

91. П. М. Матеев, Жив свидетел за Левски. В. „Мир“, XIII, бр. 10997 от 18. III. 1937 год. След два броя на същия вестник П. М. Матеев дава биографически сведения за Георги С. Потайников и прави някои допълнения и разяснения на спомените му. Според Потайников, Апостолът бил „обут в царвули полу-нови, калцуни до колената от бяла аба, с черни гайтани и жълти телени копчета, потури самоченки, с колчаци на колената; обточени с черен гайтан, пояс тъмно червен-винен, салтамарка чепкен с гайтане колчаци на лактите и елече от шаяк, разкопчано при гушата му. На гърдите му била прикачена хартия, написана по турски и покрита с много печати“.

Ал. Тацов обнародва друг един спомен на Георги С. Потайников, в който, като добавка на спомените, печатани във в. „Мир“, бележи следното: „Аз бях очевидец и стоях заедно с моите тогава другарчета – турчета близо до бесилката на Левски около половин час, необезпокояван от никого. Бесилката не беше издигната нарочно за обесването на Левски. Тя беше постоянна и се намираше на мястото, дето е сега жилищната градинка на ул. „Регентска“ № 2. Ровът (хендекът) беше между Държавната печатница и паметника“. Къде е бил обесен Апостолът. В. „Днес“, II, бр. 474 от 31. VIII. 1937 г. И Д. Венедиков твърди, че бесилката е била „постоянна“, и че София по онова време е имала две такива бесилки на ме-

стата, където са ставали говеждите пазари: едната е била до днешната Окръжна палата, а другата – „близо до днешния паметник на Апостола“. Де е обесен Левски. В. „Мир“, XLIII, бр. 11982 от 27. II. 1937 год. Същият дава сведение и за самите бесилки: те били направени от 20 сантиметрови добре изгладени дървета, две от които били поставени отвесно, добре закопани в земята и едно хоризонтално, по-дълго от другите и с халка.

Според Георги С. Потайников „всички, които настояват, че паметникът е построен върху лобното място, забравят, че той е построен след прокаране на уличната регулация в София на кръстовището, което се получило от пресичането на ул. „Регентска“ с бул. „Конст. Стоилов“. Това твърдение на Георги С. Потайников отговаря на действителността. През декември 1888 год. комисията, която се грижела за направата на паметника, приготвя обстоятелствен доклад до Столичния градски общински съвет, в който между другото четем: „Комисията като взе пред вид, че на няколко метра разстояние (10–15) до мястото, гдето Левски е бил обесен и гдето в 1878 година паметникът е бил започнат (н. к.), се образува по плана на града един кръстопът от два широки булеварди, и други съображения, подробно изложени в постановлението ѝ № 2, реши и определи, щото мястото за въздигане на паметника да бъде пунктът, гдето са реже Орханййската улица (ул. „Регентска“ – сега бул. „Генерал Вл. Заимов“) от Окръжния булевард (сега бул. „Константин Стоилов“). За този пункт комисията е искала и получила от общинското управление план, според който е и разпоредила построяването на паметника, там гдето днес една част от него е въздигната.“ Архивен отдел при библиотеката на Столичната голяма община. Това ясно доказателство приключва спора относно мястото, на което е издигнат паметникът. Прави впечатление фактът, че към въздигането на паметника се е пристъпило веднага след освобождението (1878) и то на самото място, където е бил обесен Апостолът. В каква посока от днешния паметник се намира това място, не е ясно.

Освен Г. С. Потайников върху този въпрос се изказва и П. М. Матеев: след освобождението излезли на разходка с учителя си и той им показал „това място нейде между днешната Държавна печатница и паметника“. Мястото на

което великият Левски биде обесен. В. „Мир“, XLIII, бр. 11982 от 24. II. 1937 год.

Според Д. Венедиков, бесилката „в никой случай не е била повече от 20 метра в югоизточно направление от паметника“. Де е обесен Левски. В. „Мир“, XLIII, бр. 11982 от 27. II. 1937 год. Това твърдение се схожда и с мнението на някогашния мухтар на тая махала Ленко Ценов, според когото бесилката се намирала на мястото, гдето сега е къщата на тъгъла на бул. „Фердинанд“ срещу Държавната печатница. Вж. Д. Кацев-Бурски, Мястото където е обесен и заровен Левски. В. „Заря“, XV, бр. 4640 от 24. II. 1937 год.

Генерал Кантарджиев описва живо лобното място на Апостола веднага след освобождението. През есента на 1878 год. 1 рота на 1 п. софийска дружина, в която генералът служел тогава като редник, се настанила да зимува в сградата на голямата военна турска фурна, на чието място днес се издига Държавната печатница. „Един празничен ден“, разказва генералът, „дойде на свиждане другарят ми юнкер Никола Желявски (покойният генерал Желявски). Край другото, предложи да ме заведе и ми покаже мястото, на което е бил обесен Апостолът на свободата, Васил Левски.

С дълбоко наскърбени сърца от спомена за трагичната смърт на мъченика за свободата ни, тръгнахме мълчишком на североизток. Като изминахме известно разстояние през покритата с високи изсъхнали магарешки търне равнина, Желявски се спря и каза: „Ето, тук е бил обесен Левски“. Пред очите ми се показва чист от търне четириъгълник, около 3х3 м., обиколен от дялани сиви каменни бордюри. В него бяха натрупани няколко вехти, дялани като за строеж чамови дървета. „Тия дървета са от развалената след освобождението бесилка. На това място скоро ще се въздигне паметник. За да не се загуби мястото, оградено е с тия камъни. А за да се намира лесно между търнака, натрупан е в него материала от бесилката“, каза Желявски ...“ Паметникът на Левски въздигнат ли е на лобното място. В. „Мир“, XLIII, бр. 10986 от 5. III. 1937 год. Твърдението на генерала обаче, че паметникът „е въздигнат на самото място“, където е бил обесен Апостолът, е погрешно.

За историята на самия паметник вж. Н. Ганев, Паметниците на столица София, 1939, стр. 10–16, както и събраната архива по тоя въпрос при Столичната общинска библиотека.

92. Георги Черкезов, Не полумъртав, а бодър е отведен Левски до бесилката. Вестник на вестниците, бр. 94 от 12. VII. 1937 год. Във връзка с удара от „чебърника“ Черкезов предполага, че „е станало прекъсване на сънните артерии или парализ на мозъка, та не е имало рефлексивни гърчения, а това е оставило впечатление у мнозинството, че Левски е окачен мъртав на въжето“.

93. Последните думи на Васил Левски пред бесилото. В. „София“, IX, бр. 536 от 23. III. 1937 год.

94. Нови сведения за обесването на Левски. В. „Зора“, XV, бр. 5340 от 15. IV. 1937 год. И друг подуенец, Манол Панчев, който бил слушал често от баща си тоя разказ, потвърдил пред Иван Велков изнесеното от Славко Тошев. Същите подуенци му съобщили, че „Левски бил обесен от циганина Бекира, слуга на Нисим, дълго време после доставчик на храна за животните в Зоологическата градина“. Това име срещаме и в спомена на Атанаса Н. Янева.

95. Васил Левски в София. В. „Зора“, XIX, бр. 5596 от 20. II. 1938 год.

96. Васил Левски. София, 1895, стр. 146.

97. Спомен за Арабаконашкото приключение. Сп. „Демократия“. София, II (1922), кн. 16, стр. 385. Според Тома Васильов, поп Тодор е бил представител в Първото обикновено народно събрание. Вж. „Спомени за лица и събития през XIX–XX век“. София, 1934, стр. 301.

По-подробно предава разказа на поп Тодор Иван п. Хр. Кършовски (под инициал К) ... „Повика ме едно запитие да отида да изповядам Левски при обесването му. Отидох заедно със запитието на мястото, гдето щеше да бъде обесен Левски. Там заварих мютесарифа, много турци и войска. В. Левски стоеше вързан до стълба на бесилката, слаб и блед, но с поглед смел и остър...

Аз отидох при Левски и откато го изповядах, почнах да чета отпускната за в случая молитва и когато споменах името „раба божия Василий“, Левски ме пресече и каза:

– Споменувай ме в молитвите си, отче попе, с името иеродиякон Игнатий, – и след малко мълчание прибави: – Моли се, отче, не за мене, а за отечество България“.

След като свърших обряда, Левски беше вдигнат върху едно буре и окачен на въжето. Преди да бъде избутано бурето изпод краката му, той извика:

– Боже, избави България“. Васил Иванов Левски. В. „Юнак“, I, бр. 6 от 6. II. 1898 год.

98. Къде се намира гробът на Васил Левски. В. „Мир“, XLIII, бр. 10988 от 8. III. 1937 год.

99. Какво разказва за Левски друг негов съвременник. В. „Слово“, XVI, бр. 4700 от 5. III. 1938 год. Вж. и бележката „Поп Такия – изповедник на Левски“. В. „София“, IX, бр. 537 от 30. VIII. 1937 год. Спомените на Дамян Иванов Богоев бяха обнародвани изцяло и подробно от Бончо х. Бонев в статията му „Васил Левски в София. Из дневника на хаджи Боне Петров. Сп. „Родина“, III (1941), кн. 4, стр. 97–115.

100. Люб. Дойчев, Левски в светлина. София, 1943, стр. 333. Пак там Ал. Миланов твърди, като се основава на разказа на Никола Митаков, че поп Тодор Георгиев Комитата е само опял и погребал Апостола.

101. Превода и оправянето на текста дължим на нашия турколог Гълъб Д. Гълъбов, който всякога ни е оказвал с голяма готовност своето ценно съдействие. Четвъртият стих е тъмен. Старата Петкана Къшова е превела свободно само последния стих: „Казва на славея да не пее, да го не буди рано, че няма вече къде да бърза“. Вж. пос. публикация на Райна Кацарова-Кукудова, стр. 60.

102. Народна певица – свидетелка на обесването на Левски. Сп. „Сердика“, VI (1942), кн. 7–8, стр. 59–60.

Приключвайки със спомените около обесването на Апостола, нека отбележим, че Йорданка Филаретова, която можеше да даде най-положителни сведения за това събитие, не съобщава нищо за него в своите писма. След писмото ѝ от 13. I. 1873 год., в което известява Н. В. Чалики за показанията на Апостола в съда и обесването на Димитър Общи, тя пише на Н. Геров чак на 15. III. с. г. за пенсията си и на 25 април във връзка с изпращане събраните ръкоделия в помощ на благотворителното братство „Просвещение“ в Цариград. Следващото ѝ писмо е от 30 април 1875 год. и се отнася до бъдещето на детето ѝ. След освобождението никой не се сети да я разпита.

103. Коста Николов, Какво разказва за Левски друг негов съвременник. В. „Слово“, XVI, бр. 4700 от 5. III. 1938 год.

104. Въпросът за гроба и костите на Апостола стои все още открит и едва ли някога ще бъде приключен.

„При строгите мерки на турското правителство“, признава Стоян Маринов, един от очевидците на Апостоловото погребение, „кой смееше да посети гроба на Левски, камо ли да го загради и постави знаци, с които да се запази мястото на гроба. При това, кой би помислил тогава, че наскоро ще настъпят такива събития, чрез които апостолът Левски ще възкръсне в душите на целокупния наш народ, със своето самопожертвуване за свободата на отечеството ни, та макар скрито да обозначи гроба му“. Още някои спомени за Васил Левски. В. „Мир“, XLIII, бр. 11001 от 23. III. 1937 год.

Обстоятелството, че гробът на Апостола остана неизвестен, не може да се обясни само с условията на робската действителност, нито със събитията, които погълнаха вниманието ни след освобождението. Значителен дял на вина се пада и на слабото историческо чувство на народа, което при продължителността на робската неволя обаче не би могло и да бъде по-друго.

Прочее, подигнатият въпрос не датира от вчера. Той има вече своя история, която ще предадем накратко.

Едни от съвременниците твърдят, че Апостолът е бил погребан в българските гробища, находящи се по онова време извън града, на запад от днешния булевард „Христо Ботев“ и в съседство с Окръжната палата, в която днес се помещава Министерството на земеделието и държавните имоти.

Запасният офицер Стоян Маринов, ученик по онова време в първи клас на петокласното училище в София, ни уверява, че е присъствувал отдалеч на Апостоловото погребение, което станало в градските гробища при сегашната Окръжна палата. В деня на обесването, към 5 часа след пладне, Ст. Маринов, заедно с десетина свои съученици и учителя Манов, отишли на лобното място и се спрели на около петдесет крачки от самата бесилка. След половин час, към смрачаване, дошла една конска кола със свещениците Тошо и Андон (Маринов не е сигурен дали са били точно те), придружени от двама църковни слуги. Последните свалили Апостола и го положили в колата. „Свещениците прочетоха кратка молитва“, разказва споменатият очевидец, „и колата потегли към града, последвана от един полицай, от свещениците и няколко любопитни граждани, които следваха из далеч и към които и ние се присъединихме. Процесията мина през Банския площад, по Пиротска улица (сега „Маршал Йос. Бр. Тито“) и се запъти към градските ни гробища.

Трима от нашите другари: Георги Маринов, Тодор Христов и Христо Николов се отделиха от банята и си отидоха, а останалите 5–6 ученика с учителя Манов продължихме до моста, който минаваше през малката река за самите гробища. Спряхме се на хендека (вала) до моста, понеже полицаят никого не пусна да отиде и влезе в гробищата. От високия вал гледахме как замина колата с покойния, последвана от двамата свещеници и слугите и се спря на западния край на гробищата, зад параклиса. Тук стана опелото и погребението в приготвения от сутринта гроб“. Още някои спомени за Васил Левски. В. „Мир“, XLIII, бр. 11001 от 23. III. 1937 год.

Споменът, изглежда, се е запечатал дълбоко в съзнанието на младия Ст. Маринов, та той го възпроизвежда живо и подробно. Неговият разказ излъчва оная вътрешна убедителност, която е присъща обикновено на непосредствените възприятия. Твърдението му, че Апостолът е бил погребан (той е категоричен в увереността си, че погребението е станало още същия ден) в градските гробища, чието място днес е заето от Окръжната палата и съседните сгради и улици, се поддържа и от Ал. Г. Тилев, който от баща си Георги Д. Тилев, протосингел на Софийската митрополия, знае гроба на Апостола. Старият Тилев дори завел сина си на гробищата и му посочил гроба, който се намирал югозападно от олтарчето на гробищната църква, малко и доста запуснато по онова време (1895–1898) параклисче. Около тоя гроб, „както и по-близо съседните до него“, още тогава царувала „пълна занемара“. Къде е погребан апостолът Васил Левски. В. „Мир“, XLIII, бр. 10989 от 9. II. 1937 г.

В същото ни уверяват Д. С. Маринов и Вл. Икономов, запасни полковници. Стари жени, които срещу възнаграждение уреждали гробовете през 1886 год., посочили на Маринов Апостоловия гроб: последният бил в съседство със споменатата църква и бил „изравнен с повърхността на земята“. Имал само един обикновен каменен кръст, без всякакъв надпис.

Вл. Икономов знаел от поп Тодор и баща си – поп Петър, че „гробът на Апостола е бил до самата стена на църква та в българските гробища при Окръжната палата“. Същият присъствувал няколко пъти, когато свещениците са отслужвали на „гроба на Апостола парастас или са чели молитва“. Де е гробът на Васил Левски. В. „Мир“, XLIII, бр. 11003 от 25. III. 1938 год. Вж. спомена и на Йосиф Ив.

Ходоновски, Спомени за баба Ласка. В. „София“, IX, бр. 540 от 20. IX. 1937 год.

Напоследък, както вече споменахме, и Ал. Миланов, предавайки спомените на съвременника Никола Митаков, съобщава, че „късно привечер дошел поп Тодор Георгиев Комитата с конска кола, свалил тялото и го занел в старите софийски гробища и, след като го опял, погребал тялото до самия параклис“. Люб. Дойчев, Левски в светлина. София, 1943, стр. 399.

Христо Хараламбиев, въз основа „страничните проучвания“ на дългогодишния уредник на Столичната общинска библиотека Н. Ганев и краткото твърдение на Стоян Заимов: „Левски е заровен в старите софийски гробища, там е заровена и главата на Бенковски“ (Васил Левски. София, 1895, стр. 147), идва до „твърдото убеждение“, че тялото на Апостола и главата на Бенковски били погребани в „старите гробища до Окръжната палата“. Костите на Левски и главата на Бенковски са в днешния паметник на Левски. „Вестник на вестниците“, бр. 103 и 104 от 13. VI. 1938 год.

Ст. Заимов обаче не изяснява, за кои стари гробища се отнася неговото твърдение, а Н. Ганев не направи публично достойствие своите проучвания по този въпрос.

Не е малък броят и на онези съвременници и изследователи, които поддържат твърдението, че Апостолът е бил погребан в квартала около самата бесилка. В техните твърдения обаче няма единство относно мястото на самия гроб.

Комисията, натоварена със строежа на паметника, първа се занимава с този въпрос и след като изслушва доклада на своя член Хр. П. Ковачов, в заседанието си на 5. VII. 1885 год. държи следното постановление № 5:

„Тъй като народният български поборник, покойният Левски, на когото настоящата комисия е натоварена да въздигне паметник, е бил тук в София мъченически обесен и неговите драгоценни кости са погребани там наблизо до мястото на обесването му (к. н.), то затова Ковачов мисли, че е много хубаво и своевременно да се извадят по подобающия начин свещените останки на знаменития покойник от гроба, гдето сега се намират и да се поставят тържествено в основите на строящия се за него паметник. При това г. Ковачов съобщи още, че софийските граждани г. г. Димитри Н. Коцов и Георги Анастасов знаели мястото, гдето се намира гробът, който съдържа

в себе си свещения прах на храбрия наш борец Левски, защото те са присъствували при погребението му, като прибавя, че тъй като там, гдето е тоя гроб, има и други гробища, а пък положително не се знае, кой именно е той, а се знае от споменатите господа само местността, гдето се намира (н. к.), то затова ще трябва да се откопаят няколко гробове, за да може да се намерят костите на починалия герой, които се познавали: 1) костта от главата на Левски, зад дясното ухо, е разрушена от куршум, който го е пробил във време на нещастното негово хващане от турските власти и 2) на горната челюст от страна има преден зъб на половин счупен. По тия знакове – завърши г. Ковачов, като каза, че много лесно може да се намерят костите на Левски.

Комисията, като изслуша гореизложеното и като уважи мотивите, по които г. Ковачов прави предложението си, което се одобри напълно, единодушно постанови:

I. Да се подири гроба на покойния поборник Левски и скъпите негови кости тържествено да се извадят оттам и да се поставят в основите на строящия се за него паметник.

II. Да се помолят софийските граждани г. г. Димитри Н. Коцов, Георги Анастасов и др. сведущи лица да покажат где именно се намира гробът на Левски и

III. Разрешава се да се похарчи нужната сума по изпълнението на настоящето постановление.

Председател: С. Д. Ничов. Членове: Хр. П. Ковачов, Д. П. Съсалов, арх. В. Колар“.

От това постановление, което се пази в архива на Столичната общинска библиотека и бе обнародвано от Дим. Христодоров във в. „Мир“, XLVIII, бр. 12340 от 27. IX. 1941 год., следва да заключим: 1. че строителната комисия, чийто секретар е бил Хр. П. Ковачов, най-дейтелният член на Софийския революционен комитет, споделя твърдението, че Апостолът е бил погребан „наблизо до мястото на обесването му“; 2. че и тогава споменатите очевидци са знаели „само местността, гдето се намира“ гробът на Апостола, но не и самия гроб, и затова се е решило „да се откопаят няколко гробове“, за да се търсят костите му по посочените два белега на черепа.

Няма никакъв акт, по който да се вижда, че това постановление на комисията е изпълнено. Между разходните книжа няма оправдателен документ за направени разходи във

връзка с изпълнение на горното решение. Много е възможно, пред вид настъпилите тогава събития (Съединението и Сръбско-българската война) гробът на Апостола да не е бил изобщо търсен. Но ако въпреки настъпилите събития комисията не се е отказала от своето решение да открие гробът на Апостола и пренесе костите му, би следвало в такъв случай, извършеният разход да бъде означен в сметководството по строежа на паметника, независимо от обстоятелството дали комисията е успяла в своята задача. Най-сетне, ако този разход по една или друга причина е останал неотбелязан, единствената възможност, която остава, за да се установи резултатът от работата на въпросната комисия, е: да се проникне по най-вещ начин в основите на паметника и се види, там ли са костите на Апостола. До това заключение идва и нарочната комисия при Министерството на войната, отделение военни музеи и паметници, натоварена официално да издири гроба на Апостола и намери неговите кости. В това отношение обаче комисията не получи съгласието и съдействието на Столичната община.

В литературата пръв Т. Г. Влайков съобщи, че „тялото на Левски е било погребано в старите болнични гробища. Сега (1898) това място е един мегдан зад казармата на княжеския конвой, покрито с гюбре и нечистотия“. Васил Левски, къса биография. Сб. „Васил Левски“ издаден по случай 25 годишнината от смъртта му. София, 1895, стр. 90.

Познатият ни съвременник Дамян Иванов Богоев също така твърди, че Апостолът е бил погребан в „напуснатите гробища“, които се намирали на склона северно от сегашните казарми на Гвардейския конен полк. „Кой смееше по онова време да дигне обесен човек от източния край на града, да го носи през сред чаршията, че да го погребва на западния край“. Коста Николов, Какво разказва за Левски друг негов съвременник. В. „Слово“, XV, бр. 4700 от 5. II. 1938 год.

И според подуенци, както съобщава д-р Иван Велков, който по друг повод разпитвал старите жители на селото, „тялото на Апостола било захвърлено там, гдето сега са оборите на гвардейския полк“. Нови римски вили в околността на София. Нови сведения за обесването на Левски. В. „Зора“, XIX, бр. 5340 от 15. IV. 1937 год.

Д. Кацев-Бурски изнесе твърдението на Ленко Ценов, мухтар (кмет) по онова време на махалата Баш чешме, в която влизало и лобното място на Апостола. Според уверенията на този 88-годишен старец, „погребението на Апостола ста-

нало още същия ден на ъгъла между двата пътя, които са кръстосвали при турските гробища, гдето се строи сега Народната библиотека, ул. „Оборище“ и бул. „Фердинанд“ – сега „Маршал Ф. Ив. Толбухин“. Мястото било покрито с храсти и бурени, а един трап го отделял от турските гробища. – Мястото където е обесен и заровен Васил Левски. В. „Заря“, XV, бр. 4640 от 24. II. 1937 год.

И според един друг съвременник, Александър Младенов, чиито спомени бяха предадени от Павел Алексиев, Апостолът е бил погребан в „смесените български и турски гробища“, които се намирали в квартала, включен между днешните улици: „Оборище“, „Дунав“, „Дондуков“, „Кракра“ и „Регентска“ – сега бул. „Генерал Вл. Заимов“. – Лобното място на Левски. В. „Мир“, XLIII, бр. 10984 от 2. III. 1937 год. Споменият съвременник обаче не определя, макар и приблизително, мястото на самия гроб, а разправя легендата, че на другия ден намерили гроба празен и разровен: „Кой го беше откраднал, не можахме да узнаем, нашите или турците“.

П. М. Матеев, като има пред вид, „под какъв голям страх са се намирали българите софиянци и че за дълго време не са могли да помислят за местопогребението“, идва до следното заключение: „При липса на сведения, при липса на доказателства, че тялото е било предадено на общината да го погребе, трябва да заключим, че то е било заровено от палачите на мястото на бесилката, в окопа, точното място на който не може да се определи“. За местопогребението на Левски. В. „Мир“, XLIII, бр. 10987 от 1. III. 1937 год.

Най-сетне с този въпрос се зае един общограждански комитет, чиито членове Ц. В. Бояджиев, Св. Р. Каролев, Ст. Н. Коледаров, д-р Я. Сл. Намичев, Ст. Н. Стойчев, Ал. П. Хитов, д-р Ст. Цонев и Г. Ив. Черкезов, ръководени от най-добри намерения, по собствен почин се опитаха да открият неизвестния гроб на Апостола. След редица проучвания комитетът излезе с три изложения по въпроса: първите две изложения направи Ст. Н. Коледаров, Гробът и костите на Васил Левски намерени. В. „Мир“, XLIII, бр. 11109 от 4. III. 1937 год. и „Костите на В. Левски“. В. „Мир“, XLIII, бр. 11112 от 9. VIII 1937 год.; третото изложение направи самият комитет: Гробното място на В. Левски е установено. В. „София“, IX, бр. 539 от 13. IX. 1937 год.

В тия изложения, както се вижда и от самите им заглавия, комитетът самоуверено твърди, че е открил търсения

гроб: Апостолът е бил погребан не много далеч от бесилката в „старото гробище“, на мястото, където днес се намира къщата на Б. Бързаков – ул. „Чаталджа“ № 3. Основанията си комитетът гради почти изцяло на спомени и отчасти на някои веществени доказателства. Без да се спираме подробно върху тези основания, ще отбележим, че комитетът гради своето твърдение преди всичко на показанията на споменатата вече Атанаса Н. Янева, която 5–6 дена след обесването на Апостола ходила на погребение, и поп Такия, неин кръстник, ѝ показал гроба на Левски. Тя запомнила мястото, защото до него имало едно малко гьолче (бара). Осемдесет и две годишната баба била толкова сигурна в паметта си, че и сега при съвършено променения вид на местността показвала на членовете на комитета гробното място на Апостола.

На второ място комитетът се основава и на твърденията на часовникаря Йордан Х. Илиев, който през 1923 год. живял под наем на ул. „Чаталджа“ № 1, т. е. бил е непосредствен съсед на Б. Бързаков. Последният строил по това време къщата си. Когато копаели шахта в западния край на двора, жената на Йордан Х. Илиев наблюдавала работата. По едно време работниците открили скелет с тухлени белези около главата, а в съседство с него, било открито и едно изворче. В тия показания комитетът вижда едно потвърждение на спомените на Атанаса Н. Янева. Тухлените белези, според един друг спомен, били поставени при погребението на Апостола от Кръстьо Кацаря, гробар на „Мала чешма“.

Йордан Х. Илиев обърнал внимание на стария си хазин Гълъб Хранов, живущ през 1873 год. до Вайсовата мелница и той му казал, че на това място е бил погребан Апостолът. Йор. Илиев прибрал черепа и го пазил цели 13 години. Турчинът Уто, постоянен хамалин на Илиев, като узнал, къде е бил намерен черепа, потвърдил на свой ред, че на това място е бил погребан Левски. Илиев обадил на ходката си на двама свещеници, които извършили маслосвет. По-късно, по настояване на домашните си той решил да се отърве от черепа и заедно със сина си поставил черепа в мукавяна кутия и го погребал в полето срещу своята къща на ул. „Чаталджа“ № 72. Въ присъствието на представители от Археологическия музей и Столичната община, комитетът, с пълното съдействие на Йордан Х. Илиев и неговия

син, изравя наново черепа, който сега бил познат по остатъците на мукавяната кутия.

Като оставим настрана несигурността и лесната уязвимост на спомените и твърденията, които комитетът изпълзува с голямо доверие, ще отбележим, че вещите лица, които трябваше да се произнесат върху находката, не излязоха с изложение по тоя въпрос и, следователно, не можах да установят, че намереният череп е на Апостола. Друг резултат не би могъл да се очаква, като имаме пред вид не само трудността на една подобна задача, но и съобщението на Ст. Н. Коледаров, че черепът бил „доста разрушен“ и малко повреден при второто му изравяне. Вън от това, д-р Методий Томов, натоварен от редакцията на в. „Слово“ да проучи находката, излезе с нарочно изложение, в което твърди, че намереният череп принадлежи на 14–15-годишно момче. – Гробът на Левски не е намерен. В. „Слово“, XV, бр. 4530 от 10. VIII. 1937 год.

Най-сетне и съдията Б. Бързаков, при строежа на чиято къща бе намерен предполагаемият череп на Апостола, в едно мотивирано изложение опроверга с категоричен тон значителна част от твърденията на Йордан Х. Илиев. „При изкопаване на черепа от варницата ми“, съобщава Б. Бързаков, аз присъствувах. Заявявам, че никакъв разговор не е воден при намирането му, че черепът бил на Левски“. Нито той, нито домашните му са знаели или подозирали, че този череп може да бъде на Левски. „Черепата ми го поиска“, продължава Б. Бързаков, „г. Илиев още при изкопаването му и аз му го дадох. Никакъв скелет не се намери около тоя череп, а само няколко кости, които не представляваха скелет“, твърди Бързаков. „Мястото, където се копаеше варницата, беше насип и оттам при копането излизаха парчета тухли, но наредени тухли около черепа не е имало. Ще се радвам като българин, ако това излезе истина, но аз никога не съм знаел за това, нито съм могъл да предполагам по фактите, които по-горе ви излагам“. Той научил това едва от първото изложение на комитета, който дори не бил разпитал нито него, нито домашните му. Бързаков счита, че Ст. Н. Коледаров се е отнесъл към него „жестоко клеветнически“, тъй като му приписва обстоятелства „позорящи честта и достойнството му, че бил „със знание“ премълчавал находката „най-упорито цели 13–14 години“, затова моли „за опровержение на кле-

ветата“ и заявява накрай, че за отговорността на Ст. Н. Коледаров „ще има думата съдът“. По откриване останките на Левски. В. „Мир“, XLIII, бр. 11115 от 11. VIII. 1937 год. Последните обстоятелства хвърлиха сянка върху и без това не много положителната работа на общогражданския комитет, който очевидно бе избързал в своето заключение. Въпросът си остана пак открит, и гробът на Апостола не можа да бъде намерен. Времето е заличило всички следи и много е съмнително дали ще бъде въобще открит някога. За безсмъртния дух на великия Апостол обаче това обстоятелство няма значение.

АЗБУЧНИК

А

- Абаджиев, Атанас 344
 Абаджиев, Г. В. 328
 Абди паша 596
 Абдул Азис 738
 Абрашларе 978
 Аврамов, Моско 822
 Австрия 164, 301, 302, 307, 811
 Австро-Унгария 156
 Агатангел, монах 937
 Агушов, Али 790
 Адженов, Иван П. 158, 800, 808
 Азис, Абдул 798
 Азия 116
 Акараджа 768
 Акке Калеси 979
 Акрабов, Стоян 274
 Аладжов, Дойчо 924
 Александрия 74, 287, 821, 828, 872, 959
 Александров, Васил 17, 22, 24–26, 724, 728, 729
 Александрович, Иван Ив. 1001
 Александър II 790
 Алексиев, Полихрон 261
 Алексиев, Павел 1081
 Алексиев, Петко 943
 Али ефенди 499, 500, 972
 Али Ком баба 857
 Али паша 308–310, 312, 834, 835
 Аликочево 905
 Алтънчаир 47, 133–135, 783
 Амбарица 11, 181
 Америка 71, 778
 Амфилохи, монах 543
 Анадол 99, 241
 Апостолов, Георги 764, 1078, 1079
 Ангел, Бояджията 145
 Ангел Войвода 804
 Ангелов, А. П. 978
 Ангелов, Г. 542, 980
 Ангелов, Д. П. 978, 979
 Ангелов, Кънчо 451
 Ангелов, Цено 976
 Англия 53
 Ангора 1048
 Андон, поп 864
 Андон, свещеник 1076
 Андонов, Иван 668, 869, 1020
 Андраши, граф Юл. 1045
 Андреев, А. 934
 Андреев, Атанас 157, 158, 163, 166, 794, 799
 Андреев, Иван 764
 Андреев, Начо 142
 Андрос 33
 Анков, Мито Цвятков 975 – 978, 1011, 1013
 Антикаров, Атанас Д. 902
 Антим I, екзарх 498

- Антонов, М. 931
 Антонов, д-р С. 1042
 Апостола 11, 14, 17–19,
 21, 27, 29, 31, 34, 35, 37,
 38, 40, 44, 45, 52, 53, 61,
 62, 68–70, 72, 73, 75,
 79, 80, 84, 88–90, 111
 –113, 119, 120, 122, 126,
 133, 135–141, 143, 146
 –148, 150, 163, 166, 168,
 174, 181, 199–201, 203,
 207–212, 218–220, 226
 –229, 235, 237–247,
 249, 251, 252, 254–256,
 259, 265, 267–273, 275
 –285, 291–264, 297–
 299, 302, 303, 306, 307,
 310, 316, 321–323, 327
 –339, 341–349, 353,
 354, 357, 360–364, 373,
 374, 376–382, 387–441,
 445–447, 449–453, 456,
 461, 466–468, 470, 472
 –479, 483–497, 500–
 503, 506, 508, 520–522,
 524–531, 535–542, 544
 –549, 553–572, 574–
 576, 578–581, 588, 590,
 596–630, 634–638, 643,
 645–669, 677–688, 690
 –703, 711–720, 756–
 758, 760–762, 764, 766,
 773, 774, 777, 779–781,
 784, 785, 787, 791, 793,
 795, 803–806, 810, 813,
 815, 822–825, 835, 838,
 841–843, 845, 846, 850,
 851, 853, 855–858, 862
 –867, 869, 871, 873, 874,
 884, 886–890, 892, 893,
 896, 897, 899, 900, 902,
 905–907, 912, 915–917,
 920–925, 929, 930, 933
 –937, 939–941, 943, 945,
 947, 950–953, 955–957,
 959, 960, 962–965, 967
 –971, 973–975, 977–
 997, 1001, 1004, 1006,
 1009–1028, 1030–1035,
 1037–1047, 1049–1067,
 1069–1073, 1075–1084
 Априлов, Васил Евст. 20,
 22, 32, 34, 35, 36, 42, 43,
 723, 724
 Арабаджиево 1046
 Арабаджията, бай Иван
 Атанасов 273, 274, 692,
 865, 880, 1059
 Арабаджията, Божил 690
 Арабаджията, Васил 691
 Арабаконак 186, 562, 573,
 575, 580, 581, 586, 587,
 593, 610, 611, 615, 625,
 675, 677, 688, 893, 897,
 900, 968, 975, 982, 985–
 987, 995, 998, 1004, 1013,
 1016, 1050, 1060
 Араплиев, Димо 758
 Арапово 66
 Арбанаси 310, 807, 960
 Арборе Замфир Ралли 311,
 360, 880
 Аргана Мадени 1048
 Аргиров Петър 665
 Арнаудов, проф. Мих. 163,
 736, 770, 776, 854
 Арнаудов, Петър 338, 919
 Астарджиев, Митко 1018
 Астарджиева, Мария Л.
 741
 Атанас, хаджи 948
 Атанасов, Васил 979
 Атанасов, Генко 17
 Атанасов, Ноно 274

Атанасов Арабаджията,
бай Иван 273, 274, 692,
865, 880, 1059

Атанасович, д-р Г. 194
Атина 442
Ахмед бей 60

Б

Баба Гана 864, 865
Баба Дербейка 757
Баба Ласка 1078
Бабадаг 145, 791
Багдат 1006
Багдатов, Атанас 716
Бадемлик 281
Байракла джамия 109, 112
Байров, Велко С. 605
Бакаджиците 179
Бакалов, Георги 423, 433,
564, 813, 814, 840, 877,
920, 821, 991, 992, 1002
Бакалов, Д. Т. 1036
Бакалооглу, Ив. 191, 807
Бакунин, Мих. 311, 831, 833
–835, 881–883
Бакърджиев, д-р Васил Н.
49
Балабанов, Марко Дими-
триев 28, 33, 35, 37, 46,
49, 440, 732, 733, 735,
736, 745, 748, 831–833
Балабанов, Н. Т. 63, 732,
733, 735
Балабанов, Стефан Ст. 346
Балабанов, Тодор 976, 977
Балкана 11, 12, 91, 102,
103, 105, 118, 150, 155,
175, 176, 178–184, 190,
196, 201, 208, 217, 228,
249, 251, 268, 269, 283,
328, 335 342, 346, 389,
409, 444, 446, 455, 467,
496, 609, 622–624, 667,

668, 760, 767, 773, 803–
806, 826, 827, 854, 868,
870, 891, 894, 924, 955,
975, 1020, 1021, 1037
Балкански, Никола 147,
173, 174, 444, 802, 806,
816, 950
Балкански полуостров 20,
116, 202, 300–302, 305,
306, 319, 364, 520, 909
Балкански, Стоил Д. 96,
105, 770
Балкапан 99, 240
Балтов, Андон 271
Балтов, Ат. 281
Балтов, Марин Ан. 347
Балтов, Никола 903
Балтов, Тодор Ал. 347
Балтов, Тодор Ат. 903
Баница 978
Банчов, Гаврил 896
Баня 761, 901
Баовката, Мильо 341
Барбата, Николай 802
Бартенев, П. 190
Батак 33, 274, 348
Батаклиев, проф. Ив. 866
Батулци (Тетевенско) 942,
945, 1060
Баш чешме–махала 1080
Башева, Невяна 76, 774,
783
Баязид I 14
Бебек 897
Биброво 460

- Бегунци (Маджери) 497
 Бекет (Пикет) 530, 821
 822, 944, 965, 967, 973
 Бекир циганина 7?1
 Белалиски, Коста 976
 Белица 177
 Белковски, Илия Н. 464,
 465, 467, 910
 Белоградчик 930
 Бенковски, Г. 865, 1078
 Бенли, Марин 195, 196, 204
 226, 807
 Бенчев, Ив. Ил. 868
 Берковица 186, 197, 595,
 863, 978, 1008, 1064
 Берковски, Петър Ив. 612,
 802, 1015
 Беров, Бечо Иванов 790
 Беров, Дико 1049, 1050
 Берон, д-р 664, 1042
 Берон, д-р Васил х. Стоя-
 нов 927, 943, 951, 962,
 1070
 Берон, д-р Петър 28, 52,
 808
 Бесарабия 148, 506, 891
 Биримирци 345
 Бистрица 900
 Битолски вилает 1055
 Битолско 981
 Битоля 1006
 Благоев, Димитър 726
 Близнавац, М. 812
 Бабалие 926
 Бобчев, д-р Никола 801,
 802
 Бобчев, Стефан С. 34
 Богданов, Атанас 282
 Богоев, Дамян Ив. 344,
 816–718, 899
 Богориди, Алеко 37
 Богоров, д-р Иван 22, 37,
 724–727, 734
 Богослов, дякон 278
 Боженица 942, 943, 989
 Божил Арабаджията 690
 Божилов, Божко Г. 344,
 1049
 Божинов, Гено Л. 745
 Божинов, Пенчо М. 755
 Божинова, Ана П. 738
 Божков, Григор п. 271, 281
 Бозвели, Неофит 33, 44
 Болград 105, 452, 506, 508,
 836, 854, 938, 958, 959
 Бонев, Бончо х. 1075
 Бонев, Петър 273, 284, 349,
 865, 866
 Бончев, Нено 17
 Борджанин, С. Т. 844
 Борисовград 668
 Босна 20, 23, 95, 96
 Ботев, Христо 50, 71, 234
 –239, 343, 358, 440, 548,
 762, 767, 804, 810, 828,
 831, 837–843, 851–853,
 861, 862, 875, 877, 881,
 883, 893, 894, 905, 906,
 913, 917, 960, 967, 981,
 983, 989, 1047
 Бочала 789
 Бочаров, Г. 285
 Бочев, Васил 462–465, 467,
 908, 909
 Бочиев, Петко (Бояджиев)
 348
 Бошаранов, Васил Бр. 344,
 579, 676, 694, 985, 988,
 989, 1049
 Бояджиев, Димитър С. 287
 Бояджиев, Мито 980
 Бояджиев, Никифор С. 287
 Бояджиев, Никола 995, 996
 Бояджиев, Пеньо С. 287

- Бояджиев, Петко 904
 Бояджиев, Петко Т. 901
 Бояджиев, Пирин 794
 Бояджиев, Ц. В. 1081
 Бояджиева, Евгения 47, 65, 745
 Бояджиева, Софка 65
 Бояджийски, Тодор Цв. 346
 Бояджиолу, Димитраки 436, 437, 925
 Бояджиолу, Тодор Н. 469, 871
 Бояджията Ангел 145
 Бояджията Койчо 262
 Бояджията Христо 631, 934
 Брайков, Ангел 790
 Браила 104, 105, 175, 235, 292, 293, 443, 444, 446, 730, 749, 751, 763, 800, 804, 830, 842, 845, 857, 875, 896, 926, 959, 1065
 Братаница 185, 806
 Братияну, Ион 156, 157
 Брацигово 349
 Брашлянов, Ангел 959
 Брезово (Тетевенско) 580, 995
 Бреница 968
 Брестовица 867, 869
 Бродинов, Христо К. 269
 Брусев, Христо 355, 471
 Брусен (Тетевенско) 677
 Брънчев, Гаврил 343, 344, 1049
 Брюксел 882
 Брягово 979
 Брязово (Абрашлари) 497
 Буда 877
 Буда Пеща 305, 736
 Будим 50, 733–735, 737
 Будин, Цоко 348, 904
 Будинкин, Иванчо 976
 Бужев, Христо Пав. 716
 Бузлуджа 181, 259, 826
 Буйнов, Ст. Хр. 96–100, 105, 241, 770, 771
 Букурещ 28, 42, 50, 71, 111, 122, 157, 158, 163, 175, 186, 189, 191–193, 195, 196, 204, 208, 212, 217, 218, 226, 229, 231, 233, 235, 236, 238, 239, 241, 244, 246, 253–255, 259, 266, 271, 286, 287, 292, 296, 297, 306, 307, 310, 311, 316, 327, 328, 333, 334, 336, 349, 356–359, 363, 421, 422, 430, 431, 438, 442, 444, 451, 452, 466, 474–478, 483, 486, 488, 494, 502, 508, 520, 521, 524, 526, 528, 535, 536, 547, 552, 555–558, 564, 566, 572, 579, 597, 600, 601, 609, 611, 613, 615, 616, 623, 629, 665, 667, 669, 681–688, 691, 698, 699, 701, 704, 705, 724–727, 730, 731, 739, 750, 753, 768, 772, 776, 792–795, 797, 799, 800, 803, 805, 807, 816, 817, 819–822, 827–830, 833, 835–838, 840, 845, 847, 854, 855, 861, 862, 873–875, 883, 885–887, 896, 897, 901, 905, 906, 915, 918–923, 938, 944, 952, 955, 957–960, 962–965, 967, 968, 970, 972–974, 981, 988, 989, 991, 993, 1022, 1023, 1055,

- 1058, 1059, 1061, 1065
 Букурещка митрополия 21
 Букьовци 968
 Булевски, Лудвиг 833
 Буново 180
 Бургаз 196, 218, 436, 441
 Бурмов, Александър 225,
 227, 228, 230, 231, 233,
 234, 245, 264, 294, 308,
 310, 332, 333, 446, 812,
 824, 825, 827–830, 837,
 839, 846, 853, 860–862,
 872–876, 881, 883, 884,
 886, 887, 891, 892, 906,
 820, 937–939, 953, 957,
 960, 961, 965, 973, 989,
 990, 1009, 1010, 1012
 1017, 1019, 1021, 1069
 Бусилин, Илиев Георги п.
 33
 Бухово 989
 Буховски манастир 989
 Буцев, Петър 261
 България 20, 21, 28, 29,
 32, 37, 39, 41–44, 47,
 49, 66, 67, 81, 83, 87,
 91, 96–98, 100, 101, 103,
 105–107, 113–115, 117,
 118, 120–122, 129, 132,
 137, 149, 157–159, 164,
 166, 173, 178, 190, 191,
 193, 195, 196, 200,
 202, 206–208, 212, 218,
 226, 227, 234, 239, 240–
 244, 246–253, 259, 261,
 267, 271, 282, 284, 286,
 291, 293, 294, 297, 298,
 301, 303, 305, 307–310,
 320, 322, 327, 329, 331–
 336, 342–345, 347, 349,
 353–357, 359, 360, 363,
 364, 376, 391, 396–398,
 408, 414–416, 421, 422,
 424, 429–431, 444–446,
 448, 451, 453–455, 457,
 458, 460, 476, 477, 483–
 488, 496, 500, 505–507,
 509, 513, 516, 522, 524–
 527, 530, 531, 535, 536,
 540, 546, 547, 554, 556,
 557, 571, 573–575, 580,
 588, 592, 594, 595, 597,
 601, 603, 609, 611, 663,
 669–671, 675, 679, 680,
 684, 688, 696, 703–705,
 708, 709, 720, 723, 725–
 728, 730, 739, 750, 758,
 771–773, 775–777, 780,
 784, 790, 794–796, 798,
 806, 812–814, 816, 822,
 823, 826, 835–838, 843–
 850, 852–855, 858, 863,
 865, 866, 868, 870, 871,
 875, 876, 879–881, 884,
 887, 888, 893, 894, 898,
 899, 901, 904, 906, 914,
 916, 919, 922, 924, 927,
 929, 932, 936, 938, 944,
 952, 954, 955, 958–960,
 962–964, 967–969, 971,
 972, 981, 988, 1001, 1007,
 1008, 1013–1016, 1020,
 1037, 1041, 1043, 1045–
 1047, 1053, 1054, 1057,
 1065, 1074, 1075
 Българка (връх) 178
 Българско 193, 217, 256,
 294, 295, 298, 335, 363–
 365, 381, 387, 388, 392,
 394, 395, 397, 401, 402,
 409, 413–416, 420, 421,
 423, 430, 434, 457, 484–
 489, 492, 493, 496, 506,
 515, 525, 528, 529, 531,

- 535, 556, 571, 598, 599,
619, 778, 875, 916, 917,
939
Българско Сливово 177
Бързаков, Б. 1082, 1083
Бързаков, Кръстьо Н. 975,
977
Бяла Слатина 863, 968
Бялград 46, 49, 91, 92, 95,
105, 108, 109, 111–115,
118, 120–122, 127, 131,
143, 156, 157, 163, 173,
176, 186, 195, 197, 200,
202, 204, 205, 210, 212,
216, 217, 219, 237, 286,
307, 376, 403, 418, 442–
444, 448, 452, 455, 612,
628, 669, 735, 745, 748,
752, 753, 762, 769, 770,
776–778, 789, 801, 802,
808, 809, 811, 812, 815,
817, 820, 821, 824, 881,
900, 930, 932, 1051, 1055
Бяло море 20, 881
Бянин 904, 905

В

- Вазов, Иван 82, 130, 749,
752, 756, 785, 867, 936
Ваклидов, Константин 864
Ванков, Янко 216, 796
Ванов, Тодор 976
Вапцаров, Щерьо 612
Варна 178, 195, 203, 595,
596, 772, 791, 864, 871,
878, 880, 905, 962, 1003
Варош Капия 108
Васил Арабаджията 691
Васил поп 39
Василев, Димитър Х. 465,
467, 807
Василев, Иван 262
Василев, Марин 262
Василев, Мирчо Х. 864
Василев, Пенчо Х. 463, 465,
467, 940, 982
Василев, Стефан П. 752
Василев, поп Христо 35,
37, 39–41, 46–49, 70, 79,
734, 737, 738, 740, 745,
746, 789, 888
Василияди, д-р 807
Васильов, Тома 716, 718,
1050, 1074
Вежен 11
Велев, С. 981
Велев, Филип 864
Велев, Христо 443, 444
Велексин 830
Велешки, Бранислав 772
Велизарий 892
Великов, Димчо 975
Величков, Георги 900
Величков, Димитър 542
Величков, Константин 956
Величков, Михалаки 274
Величков, Пене х. 274
Велишани 797
Велко Чорбаджи 903
Велков Иван д-р 715, 1074,
1080
Велчев, Велчо Т. 789

- Велчов, Георги 967
 Велчов, Илия 967
 Вельов, Мито 979
 Венедиков, Д. 1071, 1073
 Венедиков, Йордан 348
 Венелин, Ю. Иванович 51
 Веригово (Синджирлий) 67
 Веселов, Никола 904
 Ветъов, Вутъо 700, 707,
 708, 710, 895, 986–988,
 1049
 Ветъов, Иван 895, 1049
 Видин 103, 195, 498, 590, 734,
 936, 968, 978, 979, 986, 1006
 Видолов, Илия 761
 Видолов, Кунчо 761
 Видолов, Спас 761
 Видраре 342, 476, 477, 496,
 502, 591, 694, 710, 895,
 930, 942, 945, 986, 1049
 Видул 759
 Видул войвода 760
 Виена 104–106, 812, 834,
 835
 Византия 13
 Виктор, архимандрит 91
 Виницки 358, 360
 Вит 895
 Виша 760
 Владо, д-р 28
 Владос, Атанас 28
 Влаевски, Лало П. 341
 Влайков, Т. Г. 784, 1080
 Влаов, Павльо 867, 869
 Влахов, Дако Д. 893
 Влахов, Иван Д. 865
 Влахова, Дона Д. 895
 Влахът Михо 282
 Влашко 22, 71, 102, 103,
 149–151, 156, 166, 175,
 183, 206, 217, 218, 220,
 229–231, 239, 243, 244,
 247–249, 252, 254, 259,
 261, 264–268, 276, 284,
 287, 291, 264, 298, 307,
 308, 310, 323, 327, 331,
 333–336, 360, 364, 375,
 402, 408, 412, 419–423,
 428–430, 441, 442, 444,
 445, 448–450, 456, 474–
 476, 483–485, 487–489,
 496, 501, 503, 507, 528,
 530, 547, 557, 572, 573,
 575, 592, 611, 616–619,
 623, 662, 679, 682–684,
 687, 696, 697, 703, 709,
 735, 811, 816, 822, 824,
 828, 837, 844, 849, 857,
 861–863, 872–874, 884,
 891, 893, 904, 907, 916,
 922, 943, 950–953, 957,
 959, 965, 967, 970, 971,
 973, 1011, 1014, 1020,
 1022, 1067
 Влашко село 977
 Велес 28, 981
 Войводов, Никола 984
 Войников, Д. 929
 Войнов, Коле 677
 Войнягово 56, 127, 129, 138,
 141–145, 183, 184, 759–
 761, 774, 783, 786, 787,
 789, 790, 804
 Войсил 13
 Волков, Евгений 200, 311,
 360, 830, 831, 837–839,
 883, 906
 Враждебна 407, 477
 Враня 585
 Враца 539, 544, 553, 597,
 609, 629, 807, 863, 883,
 910, 922, 930, 935, 938,
 939, 942, 944, 946, 976–
 678, 982, 1011, 1020, 1050,

- 1061, 1063
 Врачански балкан 186, 444
 Врачеш 942, 943, 945
 Вукалович, Лука 845
 Вучев, Богдан 542
 Възкресенски 893
 Вълкан книжаря 925
 Вълков, Аврам 278
 Вълков, Иван Х. 58
 Вълков, Найденов 677, 1049
 Вълкович, д-р Георги 99, 104
 Вълков, Христо 261
 Вълчев, Димо х. 285, 286, 355, 471, 867, 868, 986
 Вълчев, Илия Д. 343, 975
 Вълчев, Ненко 262
 Вълчев, Тодор х. 553, 986
 Вълчев, Цеко 968, 978
 Вълчедърма 978
 Вълчов, Цвятко 1049
 Вълъво 761
 Вълъов, Георги Кунчев 65, 66
 Вълъов, Иван Кунчев 65, 765
 Вълъов, Кунчо Кунчев 65, 66, 765
 Вълъов, Павел Кунчев 65, 66, 765
 Вълъов, Тинко (Христо) Кунчев 65, 66
 Вълъова, Яна Кунчева 65, 66
 Върбанов, Панайот 284
 Върбовка 287

Г

- Габрово 39, 40, 42, 79, 242, 283, 285, 338, 460, 501, 737, 768, 791, 807, 826, 871, 874
 Габровския манастир 338
 Гаваз хан 271
 Газинов, Кольо Илинов 787
 Гайдарски, Стефан 910
 Галата 437, 926
 Галатин 978
 Галаудет Т. Х. 752
 Галац 105, 239, 284, 285, 291–293, 730, 732, 749, 753, 763, 857, 958, 959
 Галешник 981
 Гамбета 304
 Гандев, д-р Христо 731, 828, 830, 848, 849, 851, 889, 914
 Ганев, Никола 287, 1073, 1078
 Ганчев 1046
 Ганчев, Васил Н. 867, 868
 Ганчев, Кольо 281, 282
 Ганчев, Павел 896
 Ганчо редактора 276
 Гарашанин 195
 Гарваново (Ени махле) 612
 Гарибалди 98, 284, 442, 460, 831
 Гашаров, Н. 782
 Гашевски, Христо Цв. 344, 1049
 Гелеменов, Ганчо 347
 Геннадий дякон 91
 Геннадий игумен, Скитника (Ихтимански Иван) 345, 477, 769, 900, 1051
 Генков, Кънчо 470

- Генков, Петко 996
 Генов, Брайко х. 37, 39–41, 43–46, 79, 734, 737–739, 767
 Генов, Добри 903
 Генов (Генков), Йото 995, 996, 1049
 Генов, Минко 56, 138, 753, 754, 756
 Генов, х. Лазо х. 282
 Генчев (Георгиев), Божил 586, 675, 996, 1049
 Генчев, Лало 996
 Генчев, Цако 1049
 Георгиев, Божил 1059
 Георгиев, Генчо Тод. 774
 Георгиев, Григор Н. 346
 Георгиев, Евлоги 37, 46, 48, 729–731, 735, 736
 Георгиев, Йордан П. 338
 Георгиев, Л. п. 967, 968
 Георгиев, Матей 344
 Георгиев, Михалаки 932
 Георгиев, Никола х. 902
 Георгиев, Павел 66
 Георгиев, Спиро 766
 Георгиев, поп Тодор–Комитата 1074, 1075, 1076, 1077, 1078
 Георгиев, Христо 37, 46, 48, 191, 235, 247, 248, 253–255, 270, 271, 276, 730, 731, 806, 807, 809, 812, 817–819, 821, 822, 826, 827, 853, 855, 856
 Георгиев, Цветан 66
 Георгов, Иван 896
 Георгов, Н. 978
 Георгов, Павел 787
 Герги хаджи 150
 Герлово 177
 Геров, Дико 895
 Геров, Найдено 48, 127, 191, 195–197, 205–208, 211, 226, 235, 246–248, 254, 255, 270–272, 276, 331, 588, 754, 763, 780, 795, 809, 812–815, 817, 819, 856, 827, 834, 839, 847, 853–855, 865, 866, 1000, 1001, 1044, 1045, 1051, 1066, 1075
 Гешанов, Кръстьо 345, 902
 Гешов, Димитър 37, 54
 Гешов, Евстрати 37, 54
 Гешов, Иван 37, 40
 Гешов, Иван Евст. 130, 731, 746, 758, 781
 Гешов, Стефан 37, 54
 Гешов, Христо 37, 54, 194–197, 215
 Гешов, Христо Д. 834
 Гешова, Анастасия 937
 Гешова, Мария Ив. Ев. 272
 Гешооглу, Димитър 440
 Гидиков, Стефан 99
 Гикулеско, д-р Д. 194
 Гимюшев, Хр. Ив. 755
 Гинев, Никола 286
 Гинин, Г. 783, 786, 788
 Гирганов, Стойчо 554, 986, 987
 Гирищов, Йордан 797
 Гичев, Дафо 274, 865
 Гичев, Никола 275
 Гложене (Оряховско) 968
 Гложене (Тетевенско) 476, 477, 558, 586, 587, 893, 895, 900, 930, 942, 945, 996, 1000, 1001, 1049
 Голям Богдан 774
 Голям Извор 342, 476, 477, 496, 559, 572, 591, 602, 603, 606, 691, 694, 895, 930, 935, 942, 943, 945,

- 974, 977, 985, 988, 993,
1004, 1010, 1049, 1051,
1060–1062, 1067
Горанов, Богдан 782
Горанов (калоферец) 145
Горанов, Никола 262
Горанов, Петър 274, 349
Горна Оряховица 285, 338,
892
Горни Лозен 717
Горно Белово (Алабашево)
497
Горов, Димитър 267, 310,
665, 681, 948, 972, 1009
Горчаков, княз 807
Господинов, П. 792
Гочев, Георги 262
Грашин 978
Греков 975
Греков, Михаил Г. (Стоян
Чакъров) 198, 203, 209,
283, 809–812, 816, 819,
943, 1016
Григори VI, цар. патриарх
1007
Грозев, Иван 209, 240, 866
Грошев, Вельо 774
Грудов, Иван 794
Груев, д-р Грую Й. 781
Груев, Йоаким 35, 37, 44,
91, 127, 130–132, 733,
781, 782, 865
Груев, Салчо Й. 132, 781,
782
Груйо, поп 901
Грънчаров, Велчо К. 338
Грънчаров, Сидер К. 338
Гудров, Рашко 347
Гурко, генерал 759
Гурково (Хаинито) 501
Гъбенски, П. 871
Гъбенски, Хр. 871
Гълъбов, Гълъб Д. 724,
727, 998–1000, 1003,
1005, 1006, 1057, 1075
Гълъбов, Ильо 345
Гълъбов, проф. К. 865, 867,
869
Гълъбов, Спас 867, 869
Гърнев, Райчо 267
Гърция 33, 103, 442, 679
Гьолът 1033
Гьопса 12, 18
Гюмюш Гергановия хан 988
Гюргево 131, 267, 323, 327,
442, 445, 447, 452, 474,
475, 498, 501, 503, 529,
665, 818, 824, 825, 834,
950, 959, 972

Д

- Давид отец 623, 625
Даде, Али 18
Дайнелов, Йосиф 99
Даков, Недко 1049
Даков, Стефан поп 1051
Далматинеца Джуро (Же-
ко) 702
Данев, Аврам х. 181
Данов, Кирил 623, 1021
Данов, Христо Г. 488, 751,
865
Даноолу, Тодор 287
Данчев, Георги 281
Данчев, Ив. Г. 931, 1007

- Данчев, Иваница 387
 Данчев, Никола 281
 Данчов, Ник. Г. 931, 1007
 Даскалов, Б. 452, 453, 791, 871, 931, 935
 Даскалов, Н. 178
 Даскалов, Хр. 468, 470, 471, 871
 Деков, Душко х. 271, 281, 1020
 Дели Мурад 714
 Делиорман 177
 Делипенчев, Тодор 286
 Дентон 106
 Дервиш, Мустафа 596
 Десев 344
 Десимиров, Костадин 346
 Дечев, Георги х. 281, 282
 Дечев, Димитър х. 281, 282
 Дешев 233
 Джамбазов, Христо 1035
 Джамбазова, Ана П. 741
 Джанкова, Мария 860
 Джапунов, Стеф. 774
 Джем султан 14
 Джиджев, Ив. Г. 755
 Джинджи, Мустафа 184
 Джуджев, Манчо Н. 773
 Джуджов, Ив. Ст. 346
 Джумая 744
 Джуро 1055
 Джурово 242, 476, 477, 553, 694, 895, 942, 945, 1049
 Диамандеску, Димитър 158
 Диарбекир 65, 312, 332, 401, 554, 893, 925, 986, 989, 1024, 1048
 Диков, Дако 895
 Диков, свещеник Стефан 1057
 Димитриевич, Аврам иерей 27, 731
 Димитров, Алекси 980
 Димитров, Георги 105, 163, 268, 276, 282, 358, 756, 773, 777, 780, 791, 822, 823, 845, 865, 868, 871, 881
 Димитров, Иван х. 218, 284, 337, 460, 729
 Димитров, Иван Зааралията х. 666, 890
 Димитров, Иванчо 968
 Димитров, Марин п. 895
 Димитров, Парашкев х. 262
 Димитров, проф. Михаил 164, 190, 192, 217, 228, 230, 283, 297, 302, 549, 550, 804, 806–809, 811, 812, 828, 836, 839, 840, 842, 843, 846, 847, 850, 874, 877–879, 885, 960, 967, 983
 Димитров, проф. Христо 84
 Димитрова, Анастасия 46
 Димитрова, Антонина Марччева 949
 Димитър Общи. Вж. Общи
 Димитър
 Димитър поп 979
 Димитър псалтът 980
 Димов, Д. 764
 Димов, Д. Македонски 980
 Димов, Петър 274
 Димова, Стояна 760
 Динеков, проф. Петър 344, 842
 Дионисий игумен 936
 Дишин, Васил 902
 Добрев, Димитър Кочанът 787
 Добрев, Стоян 284, 890
 Добрев, Танко 890

Добрев, Тинко 284
 Добрева, Ивана 786
 Добревци 586, 897
 Добри войвода 804
 Добрич 818
 Добричко 603
 Добровецки манастир 148
 Добровски, Иван 33
 Добролюбков 201
 Доброплодни, Сава 33, 918
 Добруджа 144 –147, 149,
 150, 773, 791–793, 818,
 918, 935, 949
 Довене 978
 Доганов, Иван 348, 797
 Доганов, Костаки 271
 Дойкинци 444
 Дайнелов, Т. Г. 770
 Дойчев, Люб. 801, 802, 818,
 823, 839, 847, 859, 870,
 943, 951, 969, 1075, 1078
 Долна баня 902
 Долна Кремена 977, 978
 Долна Оряховица 338
 Долно Бешовишки мана-
 стир 977
 Долно Чамурлий 791
 Домусчиев, Христаки 262
 Донков, Ангел 17
 Донски, Пейо хаджи 762
 Дорев, Панчо 726, 1003,
 1005, 1006, 1008, 1048,
 1055, 1069, 1070
 Доросторум 918
 Доротей, епископ соф. 978,
 979
 Доситей, митрополит 902
 Доспевски, Ив. Зографски
 903
 Дочев, Мирчо 864
 Дочев, Петър 17

Драгалевски манастир 477,
 900, 936, 1051
 Драган 761
 Драганов, Коста п. 864
 Драганов, Милчо 895
 Драганов, Пано Агопа
 Бояджи 266, 335
 Драганов, Петър Лингов
 787
 Драганчовски, Васил Но-
 ков 344
 Драгашевич, майор 198
 Драгиев, Атанас 282
 Драгишевич, капитан 197,
 203
 Драгнев, Станьо 266
 Драгой 759
 Драгостинов, Иларион 330,
 530, 886, 958
 Дражев, Георги 934
 Драсов, Васил 558, 560
 Драсов, Диме 266
 Драсов, Иван 266–268,
 333, 335, 399, 402–404,
 422, 425–427, 431, 434,
 448, 449, 456, 476, 489,
 497, 592, 631, 653, 669–
 671, 691, 692, 696, 697,
 699, 706, 861, 862, 888,
 889, 916, 929, 934, 958,
 959, 983, 986, 1022, 1046,
 1047
 Драсов, Тодор 266
 Драшан 1032
 Дренков, Стефан С. 262
 Дреновец 826
 Дренска махала 940
 Дренски, Аким 940
 Дринов, проф. Мар. 739,
 897
 Дринов, Найден С. 346,
 901, 902

- Друмев, Васил 104, 107, 452
 Дръстене 334, 647, 653, 940, 1032, 1033
 Дряново 242, 338, 845, 892
 Дряновски манастир 791, 871, 891–893
 Дубровник 18, 724
 Дудеков, Иван П. 346, 901
 Дуйчев, д-р Ив. 1045, 1067
 Дунав 12, 72, 103, 117, 122, 150, 151, 155, 156, 163, 166, 175–177, 184, 206, 209, 229, 231, 243, 259–261, 283, 287, 323, 327, 330, 334, 341, 358, 360, 362, 420, 422, 424, 475, 476, 483, 487, 498, 500, 501, 528, 531, 597, 688, 759, 794 799, 802, 814, 821, 822, 826, 827, 840, 856, 857, 902, 941, 944, 945, 950, 967, 968, 972, 974, 1002, 1009, 1044
 Дунавска равнина 261, 894
 Дунавски вилает 1055
 Душанов, Димитър Т. 262
 Душков, Величко Б. 345, 899
 Дъбене 56, 143, 278, 279, 790
 Дългия град 12
 Дядо Вълъо 140
 Дядо Жельо, войвода 177, 181, 818, 840
 Дядо Никола 818, 1046
 Дядо Силвестър 807
 Дяково 442
 Дякон Игнатий, Дякона 81, 86–91, 107, 110, 112, 125, 126, 128, 129, 132–137, 139, 140, 149, 176, 217, 220, 229, 239, 254, 260, 276, 303, 323, 419, 445, 449–451, 458, 471, 472, 573, 574, 697, 698, 700, 706, 710, 711, 714–16, 769, 779–781, 783–786, 803, 853, 1017, 1019, 1074

Е

- Европа 96, 106, 116, 162, 163, 190, 192, 251, 252, 378, 397, 423, 488, 589, 603, 614, 726, 727, 768, 796, 798, 800, 831, 833, 835, 851, 882, 933, 939, 955
 Евстати, поп 629
 Евстатиев, Иван 346
 Евтимий, д-р архимандрит 810, 901, 904
 Евтимий, монах 896
 Евтимов, Коста 216
 Евтимов, Никола 868
 Едрюв, Иван 864
 Езоп 36
 Елена 15, 283, 338, 460, 770, 800, 802, 803, 807, 812, 818, 826, 834, 854, 870, 928, 934, 938, 952, 957
 Еленски балкан 181
 Елка 760, 761
 Елтемир 13
 Елхово 818
 Емироолу 664
 Ени махле 1015

- Еникьой 111, 145, 147, 149,
150, 773, 792
Енчев, Д. 949
Енчев - Видьо, Иван 150
Ериф ефенди 335
Есад паша 1050
Етрополе 342, 343, 476, 496,
506, 540, 541, 544, 577,
591, 600, 603, 863, 894–
897, 942, 945, 975, 976,
1061, 1062
Етрополски балкан 585
Етрополския манастир 343

Ж

- Жаблянски, Г. 980
Жеко 1065
Жекови, братя 282
Железник 490
Желява 989, 1049, 1051
Желявски, генерал Никола
1073
Желявски, Пешо 1054
Женева 316, 469, 831, 833,
880, 883, 885, 962
Жеравна 28
Живанович, Васе 1055
Живко свинар 899
Живков, Георги 267, 310,
360, 362, 423, 426, 429,
614, 916
Живкова, Краса 899
Жинзифов, Райко 33
Жипа Никола 157
Жуковски, И. Н. 311

З

- Забалкански, Дибич 760
Загорски, Бойчо Петров 744
Загорски, Марко Дим. 904
Займов, Стоян 111, 121,
150, 199, 200, 227, 271,
276, 281, 283, 284, 307,
310, 330, 332, 337–339,
341–343, 346, 357, 358,
360, 436, 440, 441, 552,
558, 580, 581, 587, 591,
612, 629, 658, 677, 695,
715, 718, 719, 757, 758,
762, 773, 777, 790, 791,
794, 798, 802, 810, 831,
838, 844, 845, 863, 864,
866–870, 877, 886, 897,
898, 901, 903, 913, 924,
925, 930, 942, 947, 957,
962, 964, 965, 978–980,
985, 993, 995–997, 1000,
1002–1004, 1006–1008,
1015, 1034, 1042, 1044,
1046, 1052, 1054, 1055,
1063, 1065, 1070, 1078
Зайнепа 714
Зайчар 217, 220 228 229,
822–824
Запрянов, Б. 231, 232, 803,
804
Захариев, Никола 791
Захариев, Цаньо 145, 283,
284, 469, 791, 792, 871,
935
Захариева, Мария 901

Заралията, Иван х. Димитров 666, 890
 Захаралията, Добри чорбаджи 144
 Зерделийски, Иван 175
 Зелениково (Амзалари) 497
 Зибил 773
 Зимнич 958
 Златарев, проф. Асен 612
 Златарев, Христо 612

Златаров, Симеон 896
 Златев, Петър 931, 946, 948, 984
 Златица 185, 806
 Златишки балкан 185
 Зографски манастир 27, 147, 543
 Зографски, Христо З. 903
 Золотович, Георги Ив. 37
 Зумпалов, Кр. 346

И

Ибришимов, Иван Стоянов
 Хекимица 340, 995, 1048, 1050
 Иван Александър 13
 Иван, капитан 185, 806
 Иван Македонец 252
 Иванов, Алекси 797
 Иванов, Атанас 82, 83, 767, 768
 Иванов, Бечо Беров 790
 Иванов, Ганчо Балъков 787
 Иванов, Гено 217, 218, 264, 861, 889, 906, 921–923, 1033
 Иванов, Георги 791
 Иванов, Дамян Богоев 899, 1075, 1080
 Иванов, Димитър 65
 Иванов, Дончо 880, 881, 906, 908
 Иванов, Костаки 804
 Иванов, Кръстьо 845
 Иванов, Кунчо 38, 760
 Иванов, Кунчо Видолов 766
 Иванов, Н. 274
 Иванов, Найден 979
 Иванов, Наньо х. 281
 Иванов, Нестор х. 37

Иванов, Никола 278, 868
 Иванов, П. 932
 Иванов, Петър 282
 Иванов, Петър Кунчев 70, 71, 74, 763, 764
 Иванов, Ради 329, 330
 Иванов, Станчо х. 340, 342, 694, 895, 999, 1048
 Иванов, Станьо х. 340, 694, 895, 999, 1048
 Иванов, Стефан 194
 Иванов, Теньо 285
 Иванов, х. Иван 958
 Иванов, х. Найден 49
 Иванов, Христо 845
 Иванов, Христо Бунито 338
 Иванов, Христо Големия (Книговезеца, Крачула) 71, 107–109, 112, 118, 120–122, 126–129, 135, 199, 203, 209, 210, 216–220, 228, 252–255, 259, 263–265, 268, 283–285, 292, 327–329, 337, 339, 353–355, 360, 459, 460, 470, 471, 538, 553, 558, 559, 574, 588, 597, 604, 607, 613, 616, 617, 626,

- 645, 646, 648, 655, 657,
661–663, 666, 762, 773,
774, 777–779, 786, 791,
816, 817, 824, 854, 855,
856, 863, 875, 885, 890,
892, 946–949, 973, 974,
984–986, 989, 990, 993,
1010, 1015, 1016, 1030,
1031, 1040–1043
Иванов, Тоне Крайчев 989,
1049
Иванов, Христо Кунчев 67,
70, 71, 74, 209, 253, 778
Иванов, Янкул 787
Иванова, Гина Вълвова 65
Иванова, Ивана Балъкова
787
Иванова, Марийка Кунчева
70, 73, 74
Иванова, Станка Вълвова
65
Иванова, Яна Кунчева На-
чова 70, 72–74, 761, 764,
765, 779, 780, 784
Иванчев, Стефан 282
Иванчев, Христо 786
Иванчо Зографица 345
Игнатиев, граф Н. П. 192,
440, 855, 1007, 1044, 1045
Иерусалим 67, 88, 891
Измирев, З. 801
Източен балкан 12
Източна Румелия 759
Икономов, Вл. 1077
Икономов, Георги 51, 724,
750, 947
Икономов, Д. 968
Икономов, Иванаки 329,
330, 886
Икономов, М. 283
Икономов, Пенчо 260, 856,
857, 968
Икономов, Теодосий 191
Икономов, Тотьо Х. 469, 871
Илиев, Атанас Т. 281, 768
Илиев, Георги п. (Бусилин)
33
Илиев, Йордан х. 1082,
1083
Илиев, Митко 40
Илиев, Никола 40
Илиев, Петър 40
Илиев, х. Досьо 163
Илиев, х. Рашко х. 274
Илинов, Кольо Газинов 787
Илйов, Илйо 901
Илич, поручик 198
Илич, Стефан 99, 240, 437,
440, 441, 844, 926, 927
Илков, Димитър 82, 84, 281,
767, 768
Ильо войвода (Марков)
106, 109, 117, 118, 120,
776
Инджето, Йордан 284
Иоанов, Михаил 41
Иованович Слободан 95,
769, 776, 808, 809
Йовков, Дончо 668, 1046
Йовков, Христо 266
Йонков, Васил 266, 276,
339, 476, 490, 587, 597,
700, 701, 708, 893, 895,
989, 999, 1001, 1049, 1050
Йонковица Вутева 895
Йончев, Косто 976
Йончев, Марко 340, 341,
694, 707, 1048
Йорданеску, Димитраки
858
Йорданов, Светослав 899
Йосифов, Александър Бо-
хачек 856

Йотов, Дико Вл. 895	Искрьо 761
Йотов, Йончо 895	Искър 186, 444
Йотов, Никола 895	Исус 139
Йоцов, Димитър 977	Италия 18, 71, 442, 831
Ипек 928	Ичера 612, 902
Иречек, проф. К. 12, 723	Иширков, проф. Ан. 779,
Иринарх, монах 543	987
Искров, Луко 348	

К

Кабакчиев, Никола 283, 284	Канлъковашка община 866
Каблешков, Тодор 904	Кантарджиев, генерал 1073
Казанджиев, проф. Спиро 785, 786	Кантарджиев, Иван 262
Казанлък 99, 105, 125, 242, 244, 269, 270, 501, 603, 780, 807, 834, 864, 869	Кантарджиев, Недко 262
Кайданов, Иван 50	Капанов, Георги 902
Каймакчи, х. Мито 344, 1051	Каравасилев, Тодор 262
Кайрака 986	Каравелов, Любен 111, 132, 199, 200–203, 239, 242, 253–255, 267, 293, 294, 296–301, 303–312, 314–317, 321, 333, 334, 347, 356–364, 381, 423–426, 429–431, 440, 441, 452, 469, 474–477, 483, 485, 486, 489, 501, 503–508, 520, 521, 525, 528–530, 535, 545–547, 551, 552, 554, 556, 560, 564, 567, 569–571, 574, 575, 577, 580, 598, 599, 601–603, 611–617, 624, 626, 629, 665, 667, 669, 670, 810, 811, 833–835, 847, 851–853, 855, 875–880, 883–885, 888, 893, 905, 914, 915, 921, 922, 931, 934, 938, 944, 946, 947, 953–959, 961–963, 965, 970, 871, 984, 989, 992–994,
Каири 33	
Кайро 71	
Калафат 506	
Калев, Илия К. 782	
Каленик 558	
Калофер 11, 15, 23, 37, 38, 40–42, 50, 51, 55, 99, 105, 196, 197, 268–270, 276, 278, 280, 727, 734, 737, 738, 746, 748–750, 752, 753, 760, 771, 863, 867	
Калоферския манастир 937	
Калугерово 942, 943, 945	
Калчев, Васил х. 467, 908–910	
Камена стърга 998	
Каменов, Асен 285	
Каменополеца Петър 262	
Канлъдере 287	

- 996, 1010, 1014, 1016,
1017, 1022, 1023, 1047,
1053–1055
- Каравелова, Наталия 199,
503, 504, 811, 953, 955,
956, 972, 1055
- Каравелово (Киселери) 761,
783
- Карагъзов, Дим. 163
- Карагъзов, Стефан 163,
662, 691, 706, 1059
- Карада, Е. 158
- Караджа, Стефан 107–110,
111, 122, 145, 146, 175, 217
–219, 228, 229, 245, 246,
248, 249, 251, 287, 328,
762, 803, 804, 826, 827
- Караиванов, Атанас 66, 67
- Караиванов, Васил Генчев
58, 67, 71, 81, 85, 109,
125, 129, 142, 183, 275,
276, 278, 622, 756, 780,
789, 805, 868, 1017, 1018
- Караиванов, Васил Пейов
67
- Караиванов, архимандрит
х. Василий 66, 67, 80–
91, 125, 126, 128, 131,
135, 145, 282, 769, 779, 780
- Караиванов, Генчо 66, 67,
70, 138
- Караиванов, д-р Петър В.
67
- Караиванов, Пейо 66, 67
- Караиванова, Гана 66, 67
- Караиванова, Дона 66, 68
- Караиванова, Евдокия Ген-
чева 67
- Караиванова, Мария 66, 68
- Караиванова, Мария Ген-
чева 67
- Караиванова, Ненка Ген-
чева 67
- Караиванова, Христина
Генчева 67
- Каракостов, Ст. 774, 813,
816, 817, 824, 837, 841–
843, 943, 953, 969, 1042,
1069, 1070
- Карамаждраков, Генчо 330
- Караманов, Владимир А.
980
- Караманов, Д. 980
- Караминков, Христо (Мал-
кия, Халачина, Бунето)
284, 285, 575, 613, 666
- Караминчев, Петър 355, 471
- Карамитов, Никола 902
- Каранейков, Велчо Сяров
1035
- Каранович 214
- Каранов, Ефрем 980
- Караорманеца Димитър
281, 870
- Каратопрак (Чернозем)
451, 496
- Карлово 11, 12, 14–23,
26–29, 34, 35, 37–40,
43–47, 49–52, 54, 55,
57, 58, 60, 61, 66–70,
72, 79–81, 84, 86–88,
91, 92, 107, 109, 121,
125–127, 129–133, 138,
139, 141, 142, 144, 145,
150, 151, 175, 181–184,
196, 197, 244, 268, 269,
274–278, 280, 342, 343,
345, 401, 449, 459, 460,
463, 464, 467, 490, 496,
497, 506, 610, 616, 621,
622, 678, 683, 696, 704,
723–741, 743, 745, 746,

- 748–756, 758–760, 762,
 763, 766–768, 774, 777,
 779, 780, 784, 790, 807,
 834, 836, 864, 866, 901,
 915, 1017–1019
 Карлззаде Лала Али бей 14
 Карлзова 14
 Карнобат 179, 774
 Каролев, Св. Р. 1081
 Карапанкьой 791
 Каршияка 41, 745
 Касабов, Иван 104, 107,
 156–158, 163, 165, 167,
 233, 246–249, 251, 252,
 776, 794–796, 798, 799,
 825, 830, 833, 834, 838,
 846–853
 Касапина Жеко 281
 Киспитлийски, Руси Геор.
 282
 Катранов, Георги 797, 968
 Катранов, Николай Д. 965
 Кацарова, Райна Кукудова
 717, 1075
 Кацев-Бурски, Д. 545, 629,
 759–761, 765 932, 981,
 1019, 1028 1073, 1080
 Катил Хусу чауш 660
 Кедония 33
 Кепов, Иван 273, 931
 Кесариев, Кунчо 163
 Кесарий, архимандрит 347,
 348
 Кесарий, монах 331
 Кесаров, Кънчо 469, 871
 Кескин(ов), Иван Л. 755
 Кескинова, Марийка Ив.
 741, 742
 Кесяков, Тодораки 1020
 Кехаов, Добри Г. 864
 Кехаята Дончо 348
 Киорчев, Петър 355, 471
 Кипиловски, Атанас 28, 50
 Кипров, Ал. 436, 924
 Кирил, и Методий 56
 Кирил, монах 896
 Кирил, отец 86
 Кирилов, Симеон х. 346
 Кирков, Михаил 282
 Киров, д-р Димитър 737,
 746, 1017
 Кирчев, М. И. 84, 88, 767
 Киселов, Петър 240
 Кисимов, Пантелей 165,
 166, 772, 793, 794, 796,
 798, 799, 807
 Кискинови, Д. 91
 Кисов, Ганчо 902
 Кисов, Делчо 902
 Кифалов, Иван 341
 Кифалов, Михаил 807
 Кишелски, Иван 204, 215
 361, 812, 920
 Климентиново (Чарпалий)
 497
 Клинков, Георги 902
 Клинчаров, Г. Ив. 308,
 360, 758, 762, 765, 766,
 810, 879, 899
 Клисаров, Георги 715
 Клисаров, Никола Н. 347,
 348, 904
 Клисаров, Спас Н. 344,
 399, 715, 718
 Клисуре 11, 12, 196, 197,
 459, 460, 901
 Кличана, Ненко 729
 Кнежа 968
 Книговезеца, Андон 271
 Княжевац 102, 186, 444
 Ковачев, Михаил 900
 Ковачов, Тодор 239, 243–
 247, 259–261, 287, 307,
 441, 443–446, 826, 843,

- 844, 846, 847, 856, 872–874, 886
 Ковачов, Христо 344, 593, 677, 898, 1049, 1054, 1078, 1079
 Коджаюрт 806
 Козаров, Ст. 58
 Козарят, Теньо 975
 Козлев, Васил 552, 553, 868, 872
 Козница (Тетевенско) 894
 Койнаре 1050
 Кокошков, д-р 279
 Колакман, Никола Иванов 865
 Колаксьзов, Цоньо 1035
 Коларов, Георги 282
 Колар, арх. В. 1079
 Коларов, Димитър 281
 Коласъзът, Тодор 348
 Колев, Велко 995, 999
 Колев, Иван 17
 Колев, Иван Грошев 787
 Колев, Иванчо 266
 Колев, Константин Г. 283
 Колев, Костадин 281
 Колев, Пенчо Боюклийски 787
 Колев, Петко Грошев 790
 Колев, Теньо 281
 Колев, Христо 344
 Коледаров, Ст. Н. 1081, 1083, 1084
 Колибето (Троянско) 623, 624, 1021
 Колиян, Иван 345
 Колони, Михаил 194, 195, 204
 Кольов, Божко Котов 790
 Кольов, Георги Бузрев 790
 Кольов, Стефан П., 748
 Конгас 145, 149, 150, 773, 791
 Кондарев, Никола 206 – 208, 813, 816, 817, 846, 851, 874, 884
 Кондолат 144
 Конкилев, Хр. 285
 Константин, свещеник 20, 21, 723
 Константинов, Георги 810, 812
 Константинов, Спиро 233, 310, 960
 Консулов, Георги 274
 Консулов, Ст. 274
 Коня 15
 Копривщица 15, 149, 196, 197, 347, 348, 436, 459, 460, 490, 611, 612, 768, 810, 901, 904, 1036
 Копса (Копсис) 12, 13, 723
 Короневу 447
 Корсаков, княз Дондуков 758
 Коручешме 33, 736
 Коста от Ловеч 37
 Костадин хаджи 764
 Костинброд 345, 899
 Костов, Атанас 272, 859
 Костов, Георги 262
 Костов, Иванчо 542
 Костов, Илия Гюндузов 694, 895, 1049, 1050
 Костов, Печо 17
 Костов, Стоян (Пандурина) 341, 576, 577, 579, 586, 609, 676, 677, 996, 999, 1048, 1050
 Костов, х. Костаки 262, 263, 859
 Косюв 37

- Котел 15, 28, 37, 99, 178,
 196, 460, 574, 612, 807,
 870, 902, 942, 974, 975,
 1016
 Котелски, В. С. 958
 Коцев, Димитър х. 344,
 1051
 Коцев, Симеон 262, 859
 Коцов, Димитър Н. 1078,
 1039
 Кочев, Янко 281, 870
 Кочемидов, Христо 553
 Кошников, Тод. Спицерица
 278
 Крагуевац 117, 120, 776,
 812
 Краев, Илия 626, 887, 987
 Крайова 217, 229, 506, 821,
 822, 959
 Красев, Ст. 782, 784, 1042
 Красевски, Хр. 138, 789
 Крачулът, Иван 655
 Крачунов, Димитър Стам-
 болиев 572–574, 694,
 895, 993, 1049, 1061, 1062
 Криворечна паланка 541,
 543, 981
 Крит 442, 443
 Крум цар 251
 Крусев, П. Д. 845, 871
 Крушево 981
 Крушов дол (Тетевенско)
 995, 996
 Крушовдолеца Найден 996
 Крушовичанина Марин 262
 Кръстев, Андон п. 896
 Кръстев, Никола 284
 Кръстев, Тодор Бръмбара
 580, 586, 677, 995, 1049
 Кръстевич, Гаврил 33, 37,
 732, 736, 1007, 1008
 Кръстил 759
 Кръстников, Г. 285
 Кръстьо кацаря 1082
 Кръстьо, поп (Тошев Ни-
 кифоров) 266, 535, 591–
 593, 626–648, 650–655,
 661, 665, 697, 843, 875,
 987, 1022–1034, 1040,
 1047
 Кубей 105
 Куза, княз румънски 156,
 157, 793
 Куйков, Иванчо Колев 278
 Кула 760
 Кулин, Иван 106
 Куна 761
 Кунчев, Васил Вълвов 66,
 758
 Кунчев, Вълво 65, 66, 764,
 765
 Кунчев, Иван 38, 46, 65,
 68–70, 72–74, 760, 762,
 764–766
 Кунчев, Иван Вълвов 66,
 761
 Кунчев, Петър 70, 71,
 Кунчев, Христо 70, 71, 307
 Кунчева, Гина Вълвова 65,
 66
 Кунчева, Гина Караивано-
 ва 65–68, 74, 75, 79,
 142, 277, 767, 783
 Кунчева, Мария Вълвова
 66
 Кунчо 759, 760
 Кунчо (Кунко) 65
 Куркев, Стойчо Стамов
 553, 985
 Курново 943
 Куртев, Рашко 274
 Куртев, Тоньо 282
 Куршум джамия 14, 15
 Куршум хан 280

- Куюмджията Стоян 640, 653, 1028
 Къкрина (ханче, село) 622, 646, 647, 649, 652–655, 665, 678, 704, 778, 1004, 1026, 1028, 1031–1035, 1037, 1039, 1042, 1047, 1067–1069
 Къмполунг 252
 Кънев, Цанко 178, 181
 Кънчев, Ангел 199, 209
 283, 329, 332, 345–347, 355–360, 363, 364, 375, 441, 451–460, 463–465, 467–476, 486, 497–501, 97, 696, 697, 860, 871, 880, 901, 905, 906, 908, 910, 921, 930, 931–936, 940, 946–950, 965, 971, 984, 988, 989, 1018
 Кърджалий 941
 Кърджиев, Тома 329, 330, 886
 Кършовска, Андоничка 818
 Кършовски, Антон 818
 Кършовски, Иван п. Хр. 9, 107, 174, 177, 179, 186, 199, 203, 204, 216, 239, 267, 282, 294, 298, 310, 323, 327, 362, 408, 410, 420, 421, 423, 441, 444, 445, 447, 776, 807, 809, 810, 812, 818, 821, 828, 844, 850, 885, 913, 952, 957, 1074
 Кършовски, Йордан 818
 Кършовски, Кръстьо 818
 Кършовски, П. С. 283, 770, 772, 782, 800, 802, 803, 807, 812, 834, 846, 854, 928, 934, 938, 952, 957
 Кършовски, Сава 814, 934
 Кършовски, Хр. Ив. 818
 Кършовци (Велковци) 818
 Късабаджака Иван 281, 870
 Къчът Кольо 790
 Къшова, Петкана 717, 718, 1075
 Къорчев, Димо 801
 Къорчев, Петър 286
 Кюрюглу, Ганчо 868
 Кюселери 723
 Кюстенджа 195
 Кюстендил 540–542, 897, 980
 Кязим бей 590

Л

- Лавеле, Емил 759
 Лазаров, Атанас п. 968, 978
 Лазаров, Георги 17
 Лазаров, Иван Г. 752
 Лазаров, Манол 896
 Лазаров, Хино 896
 Лайпциг 925
 Лалъов, Павел 996, 1046
 Ламбов, Нено Ив. 278
 Ламбуrow, Слави 282
 Левски, Васил Ив. 55, 62, 65–74, 79–92, 95, 107–113, 115, 119–122, 125, 127–135, 138–142, 144–147, 149, 150, 155, 175–177, 179–185, 189, 199–201, 205–210, 216–221, 227, 228, 233–242,

- 244–240, 251–256, 259
 –261, 263–265, 267, 268,
 270–287, 291–298, 300
 –303, 305, 307, 308, 311,
 314, 319, 321, 327–339,
 342–349, 353, 355–362,
 364, 375, 377, 379, 410,
 425–427, 431, 434, 438,
 439, 445–449, 463–466,
 468–470, 477, 489, 490,
 498, 504, 506, 507, 524,
 527, 528, 541–545, 572
 580, 592, 598, 601, 613,
 623, 627, 634, 636, 636,
 641, 643, 645–648, 650,
 653, 654, 661–665, 668,
 670, 681, 681, 693, 699,
 701, 703, 705, 706–710,
 713–717, 725–727, 731,
 732, 734, 737, 738, 750,
 756–763, 765–770, 772
 –793, 795, 798, 800–
 805, 809–819, 821, 822,
 824–830, 836–856, 858
 –880, 884–890, 892–
 896, 898–910, 912–914,
 917, 919–931, 933–939,
 941, 943–947, 949–965,
 967–974, 977–980, 982
 –987, 990–992, 994
 996, 997, 1001, 1003–
 1012, 1014, 1016–1028,
 1031, 1035, 1038–1048,
 1051–1055, 1057–1084
- Леонид 447
 Леонидас 750
 Лесидрен (Тетевенско) 986
 Лесичево 347, 903
 Лесура (Врачанско) 476
 Лешница (Тетевенско) 936
 Лик 978
 Лило, учител 143, 278–280
- Лилов, поп Лукан 265, 335;
 590, 591, 630, 631, 638,
 860
 Липница 978
 Ловеч 37, 244, 252, 253,
 259, 261–265, 267, 268,
 283, 287, 329, 330, 332–
 339, 342, 359, 364, 375,
 402, 418, 423, 426, 427,
 449, 451, 456, 457, 459,
 461–463, 664, 471–477,
 483, 489, 491, 496, 497,
 501, 503, 504, 535, 544,
 545, 552, 554, 555, 557–
 559, 579, 585, 590–593,
 604, 610, 613, 517, 619–
 643, 645–654, 626, 660,
 661, 664–666, 679, 680,
 685, 690, 694, 696, 697,
 699, 700, 702–704, 706
 –708, 710, 778, 779, 844,
 846, 859–863, 868, 883, 886–
 888, 890, 892–896, 901,
 906, 915, 917, 920–924,
 927, 930, 935–937, 940,
 942, 946, 949, 950, 954,
 958, 959, 967, 970, 982,
 986, 987, 992, 993, 996–
 998, 1004, 1006, 1010,
 1014, 1019–1035, 1038
 –1043, 1047, 1049, 1051,
 1054, 1055, 1061–1064,
 1066–1069
 Ловчалия, х. Параскев 267
 Лозенград 925
 Лом 363, 596, 597, 609, 835,
 899, 902, 907, 918, 930,
 935, 978, 1009, 1015
 Лондон 730, 831, 833
 Лопян (Тетевенско) 677
 678, 1049
 Луканов, Илия 860

- Луканов, Лука 1024
 Луканов, Марин поп 252,
 259, 263, 265–268, 333,
 334, 338, 339, 341, 342,
 405, 423, 459, 504, 590,
 592, 593, 626–628, 630
 –632, 634, 639, 653, 677,
 690, 694, 696, 697, 699,
 702, 707, 860, 862, 863,
 885, 888, 890, 895, 934,
 936, 953, 955, 959, 960,
 962, 967, 979, 993, 996,
 1021, 1022, 1024–1026,
 1031, 1049–1051, 1054,
 1055, 1065
 Луканов, Никола 716
 Луканов, Тошко 627, 836,
 860
 Луканов, Христо 653
 860, 1026, 1032
 Луканова, Йорданка 1023
 Луканова, Яна 860
 Луков, Иван п. 906
 Луковит 667, 1043, 1044
 Лукович, чернореца 1065
 Лулчев, Андрей 968
 Лъджене 896
 Лютаково 978, 989
 Лясковец 283, 285, 286,
 338, 354, 255, 470, 487,
 488, 490, 552, 553, 604,
 810, 867, 868, 871, 872,
 874, 876, 935, 942, 951,
 986, 1070
 Лясковченина, х. Тодор 163

М

- Маврудиев, В. 282, 870
 Маджаров, Атанас 37
 Маджереча, Ганьо Н. 275,
 621
 Маждраков, Димитър Д.
 262
 Мазхар паша 585, 586, 588,
 590, 591, 593–595, 631
 –633, 638, 643, 665, 677,
 860, 1004, 1008, 1013,
 1027, 1030, 1052, 1060
 Макарий, игумен хаджи
 488, 623, 649,
 Макариополски, Иларион
 33
 Македония 20, 23, 193, 305
 442, 484, 507, 540, 541,
 544, 560, 937, 980, 981
 Македонски, Александър
 789
 Македонски, Д. Димов 542
 Македонски, Михаил Ив.
 542, 544
 Македонски, Христо Н. 106
 109, 172, 173, 776
 Макреш 978
 Максим, иеродякон 488
 Максим Пловдивски 1019
 Мала Азия 14, 20, 23, 580,
 927, 1006, 1026, 1048,
 1050
 Мала чешма, махла 1082
 Малинов, Ст. 344
 Манастирци 774
 Манов, Стефан 284
 Манов, Андрея 345
 Манов, Георги 345
 Манов, Георги Н. 185, 346,
 805, 901, 902
 Манов, Манчо 345

- Манов, Мито Каймакчи 591
 Манов, Тодор Н. 345
 Манов, учител 1076, 1077
 Манова, Елисавета Т. 834
 Манол ефенди 835
 Манчев, Иван 17
 Манчев, Искрьо Ц. 346, 902
 Манчев, Петър 274
 Манчов, Стефан х. 901, 902
 Марагидик 181
 Маргаритов, Тодор 262
 Маринов, Д. С. 1077
 Маринов, Димитър Панталонджията 626, 1022
 Маринов, Лулчо 902
 Маринов, Марко 341
 Маринов, Никола Дюкмеджията 979
 Маринов, Стоян 1067, 1077
 Маринов, Тихул 1054, 1067
 Марица 348, 745, 746
 Марков, Иван 463, 465
 Марков, Ильо войвода 117
 Марков, Нестор 262, 612
 Марков, Стоян п. 436
 Марков, Христо 284, 285
 Марков, Христо 229, 826
 Марков, Христо Х., свещеник 37, 133, 277
 Маркович, Ефрем 203, 205, 213, 214, 530, 546
 Маркович, Светозар 767, 851, 913, 917
 Марковски, Марко Ив. 373–376, 460, 467, 468, 488, 623, 783, 863, 883, 908, 922, 935, 937–940, 943, 944, 946, 981, 982, 1020
 Марсилиа 730, 778
 Маринов, Георги 1077
 Мархолов, Иван Г. 268, 270, 280
 Мархолова, Донка 268, 269
 Матевски, Димитър 271, 1020
 Матеев, П. М. 1071, 1072, 1081
 Махмуд II 1006
 Мацини 306, 829–835, 849–851, 854
 Меджидие 145
 Мезешки балкан 437
 Меншиков, граф 189
 Мерекъов, Петър Ив. 341
 Мехмед Куршид паша 755
 Мехмед Селим 596
 Мехмедов, Уста 18
 Мечка 347
 Мидхад паша 327, 329, 330, 343, 453, 454, 798, 897, 1007
 Мика 714
 Миков, Петър 979
 Мил, Джон Стюарт 313
 Миладинови, К. и Д. 33
 Миланов, Александър 717 1075, 1078
 Миланов, Илия 275, 754
 Милан, Обренович 95
 Милев, Петко (Страшня/ка) 339–341, 576, 577, 589, 676, 693, 707, 895, 995, 999, 1002, 1048, 1050
 Милковски, Делчо 924
 Милковски, Н. 436, 925
 Милош 769, 770, 776, 808
 Милошев, Теньо 282
 Милчев, Д. 968
 Милчев, Хр. Бояджиев 895
 Милчев, Цоко 968
 Минарето, Генчо 281

- Минев, Димо 810, 867, 868,
 871, 876, 938, 951, 986,
 1012
 Минев, Пенчо 282
 Миничево (Хлябово) 437
 Минков, Цено 838
 Минчев, Георги х. Ив. 436,
 612
 Минчев, Иван 755
 Минчев, Иван Кисъов 790
 Минчев, Михо Иванчев 612
 Минчо, поп 278, 1046
 Минчо, учител 143, 790
 Минчооглу 1007
 Миразчийска, Тодорка 972
 Миркович, д-р 835
 Миронович, Душко 1065
 Митаков, Никола 1075,
 1078
 Митев, Лило 278
 Митев, Петър Терзийски
 787
 Митко Даскала 277
 Митов, Н. 764
 Митов, Тодор 715, 716, 718,
 719
 Митович, Димитър 1003
 Митрофан, игумен 936
 Митрофан, иеромонах 488
 Михаил III Обренович 13,
 95, 96, 104, 117, 193, 194,
 217, 220, 769, 770, 773,
 776, 808, 816, 819
 Михайлов, Иван х. 870
 Михайлов (Генчев), Цако
 995, 996
 Михайловски, Димитър 33
 Михайловски, Георги 282
 Михайловски, Никола 33
 Михайловски, Никола В.
 866
 Михайловски, Ст. 282
 Михал махала 17
 Михалчев, Йото 262, 859
 Михо Влахът 282
 Михов, Стефан Кис. 946
 Мицов, х. Мито 976
 Мичов, Илия Газинов 787
 Мишайков, проф. Димитър
 19, 22
 Мишайков, Петър 216, 530,
 821, 822
 Мишин, Александър 949
 Мишков, Тодор 163
 Миятев, д-р Петър 968, 998,
 1038, 1056, 1069
 Младенов, Александър
 1081
 Младенов, Сава 339, 403,
 407, 490, 597, 700, 701,
 708, 863, 893, 894, 986, 989
 Младенов, Стоян 989, 1049
 Младенов, Тома 550
 Млатишумка 275, 866
 Мокрев, Стефан 772, 774,
 777
 Молдова 147, 148, 156, 792
 Момчев, Джоро 284
 Моносов, С. 882
 Монтлонг, Оскар 1044,
 1045, 1067
 Мораджиков, Добри Ст.
 904
 Москов, Моско 285, 867,
 871
 Мохамед 877
 Мръвков, Ангел 262
 Мръвков, Дочо 340, 988,
 999, 1001, 1048
 Мряморно море 20
 Мурла 760
 Мурсалково 668
 Мустаков, Никола 807
 Мустаков, Хр. 212

Мустафа паша 277
 Мустафа чауш 280
 Мутафов, Константин 938,
 939

Мутафчиев, проф. П. 723
 Мъглиш 181
 Мънзов, Иван 216
 Мюлер французина 970

Н

Найденев, Георги 266
 Найденев, Иван 99
 Намичев, д-р Я. Сл. 1081
 Наполеон III 192, 218, 340
 Натанил отец, Охридски и
 Пловдивски митрополит
 147–149, 792
 Начов, Андрей 73, 74, 90,
 277, 758, 764
 Начов, Георги 904
 Начов, Иван Андреев 72
 Начов, Начо Андреев 72
 Начов, Никола 43, 50, 51,
 737, 738, 745, 748, 749,
 752, 863, 864, 867, 869
 Начов, Т. 550
 Начов, Хр. Инджето 895
 Начов, Христо Андреев 72
 Начова, Гина Андреева 72
 Начова, Елена Андреева 72
 Начова, Мария Андреева 72
 Начова, Софка Андреева
 72
 Начова, Тота Андреева 72
 Начова, Яна Андреева 70,
 72–74, 761, 764, 765, 779,
 780, 784
 Начович, Григор 213, 215,
 216, 797, 817, 818, 821,
 826
 Неврокоп 349
 Неготин 217
 Негушево 989
 Недев, поп 287

Неделев, Бойчо 347
 Недюв, Марко 730
 Недялков, Иван 807
 Недялчо, даскала 139
 Нейков, Гецо 895
 Нейчев, Иван 282
 Нектариев, Кирил 48, 55,
 741, 753
 Нено Келешът 28
 Ненов, К. хад. 755
 Ненов, Крайо 895
 Неофит Рилски 31, 33, 35,
 36, 39, 40, 41, 79, 86, 733,
 735, 737, 738, 768, 1013
 Несторов, Димитър х. 37
 Нецов, Наньо 281
 Нечаев, С. 311
 Нешев, Бойко 149, 242,
 845
 Нешов, Кръстьо х. 344
 Никифор 789
 Никифор, поп 287
 Ников, проф. Петър 723,
 771, 925
 Никола, Битолецът 28
 Николакъв, Марко 976
 Николич (в. министър) 821
 Николич, д-р Д. 269
 Николов, Вълко 17
 Николов, Генчо 868
 Николов, Иван 975
 Николов, Игнат 262
 Николов, д-р К. 840
 Николов, Коста 899, 1076

- Николов, Лечо Ковачов – гайдаря, железаря, кова-ча 676, 995, 999, 1048
 Николов, Марин 343, 344, 580, 998, 1049
 Николов, Марин Марод-жийски 904
 Николов, Петко 344
 Николов, Сичан 50
 Николов, Станчо поп 677, 1049
 Николов, хаджи Васил 175, 180
 Николов, Христати Х. 794, 799
 Николов, Христо 1076
 Николов, Христо Х. 116
 Николов, Христо – Такия 716–718
 Николова, Тота 47
 Николчова, Марийка 646, 647
 Никопол 243, 244, 246, 260, 261, 283, 287, 330, 334, 585, 856
 Никополу, Г. 194
 Нинов, Вутьо 895, 1049
 Нинов, Иван 968
 Нинов, Илия Правчанов 896
 Нинов, Петко 343
 Ничов, С. Д. 1079
 Ниш 91, 103, 197, 930, 1006
 Нова Загора 282, 460, 603, 612, 870
 Новаков, Дим. 436, 437, 925
 Новачене 978, 989
 Нови Сад 811
 Новкиришки, Кръстьо Д. 976, 978
 Ново село 890, 981
 Ножаров, Ат. 764
 Ножаров, Димитър 344
 Нойкова, Зорка–Джудже-ва 782
 Ноков, Стоян 974, 975, 1016
 Нягол 271

О

- Ободовски, А. 52
 Образописов, Никола Ив. 903
 Обретенов, Ангел Т. 328
 Обретенов, Никола Т. 328 – 330, 356, 357, 454–457, 507, 665, 880, 886, 905, 910, 932, 933, 947, 953, 955, 957–960, 962, 963, 971, 973, 984, 1009
 Обретенов, Петър Т. 328
 Обретенова, Петраана 972
 Обретенова, Тонка Т. (Ба-ба Тонка) 328, 329, 455, 860, 949, 971, 972
 Общи Димитър (Николич, Косовеца) 335, 345, 346, 355, 358, 407, 435, 441–451, 457–460, 463, 467, 470–477, 486, 489, 535, 540–542, 547, 548, 551, 552, 555–573, 575–581, 586–590, 592, 593, 596, 598, 600–603, 609, 612, 619, 620, 624, 631, 632, 641, 642, 644, 667, 675–677, 682, 683, 686, 687, 693, 695–699, 702, 705–

- 707, 774, 778, 895, 900,
925, 927–930, 934, 935,
962, 965, 976, 977, 984,
985, 988–991, 994–1001,
1004, 1009, 1010, 1015,
1018, 1025, 1050, 1057,
1059, 1061–1066, 1075
Огоеца, Стоян 978
Одеса 41, 48, 50, 51, 71
104, 105, 242, 361, 389,
394, 403, 408–410,
478, 708, 723, 724, 726,
728, 828, 897, 920, 1065
Одрин 20, 99, 436, 437, 734,
760, 925, 1001
Олтеница 67, 528, 529, 535,
965
Омир 752
Омортагско 603
Орешкоа, д-р Павел Н. 796,
808
Орманджиев, Иван 308,
824, 879, 886, 929, 930,
933, 937, 983, 1012, 1044,
1069, 1070
Ортаконак 806
Ортакой 240
Ортамезар 746
Орхан 603
Орхание (Ботевград) 334,
342–344, 476, 477, 541,
547, 552, 576, 577, 586,
590, 591, 603, 609, 611,
615, 617, 625, 667, 668,
676, 698, 895, 896, 898,
903, 930, 942, 945, 948,
985, 988, 989, 995, 997,
1000, 1001, 1006, 1010,
1017, 1043, 1044, 1049,
1060–1062, 1066
Орханийски проход 585
Оряховица 283
Оряхово 503, 531, 535,
550, 597, 944, 967, 968,
970, 978
Осиковица 91, 942, 945,
999, 1049
Осман чауш 465
Осоговски манастир 544,
980, 981
Осьм 184, 266, 334, 464,
986
Отец Давид 623, 625
Отец Паисиево (Кочмала-
ре) 759
Отоманска империя 436,
592, 680
Офенберг 827, 854
Охрид 545, 980, 981

П

- Павел баня 760
Павлов, Велизарий И. 932
Павлов, Георги поп 66
Павлов, Гьока 278
Павлов, Марин 677, 995,
1049
Павлов, Михаил х. 266
Павлов, Христо Т. 40
Павлов, академик Тодор
392, 413, 767, 851,
913, 917
Павлов, Цвятко 984
Павлов, Цвятко х. 266, 462,
463
Павлова, Ненка 586, 1000
Павлович, д-р Д. 107

- Пазарджик 91, 99, 105, 197,
 274, 443, 459, 460, 490,
 496, 573, 585, 599, 603,
 610, 611, 616, 621–623,
 629, 649, 789, 865, 866,
 902, 942, 1011, 1016, 1046
 Пази мост 653, 655, 657,
 1033, 1034
 Паисий, владика 728
 Паисий, дякон 547, 551–
 54, 675, 698, 985, 1010,
 1029, 1061, 1066
 Паисий Пловдски 54, 86,
 88
 Паков, Иван х. 262
 Палаузов, Никола 190, 807
 Пама, циганка 714
 Панагюрище 197, 345–347,
 460, 490, 611, 805, 845,
 901, 903
 Пандишовия хан 437
 Панега 407, 477
 Паничков, Димитър 235,
 803, 839
 Панов, Лило 761
 Панов, Олимпий (Гълъб)
 310, 504, 505, 508, 530,
 546, 953, 958, 964, 970
 Панов, Ст. 460
 Пановката, Димитрица 934
 Панталонджията Андрей
 871
 Панталонджията Димитър
 1042
 Пантата 998
 Пантелеев, Петър 216, 796,
 821, 822
 Пантелеев, Тома 107, 199,
 216, 331, 530, 796
 Пантев, Коцо 344
 Панчев, Манол 1074
 Папазов, Атанас 282
 Папазов, Ботьо 864
 Папазооглу (ов), Димитър
 270, 864
 Париж 99, 104, 790, 831,
 833, 1007
 Пармаков, Симеон П. 885
 Партений, духовник 39
 Партений, иеродякон 488
 Пасков, Калчо 286
 Пастомпиров, Пенчо 285
 Патев, Найдено 895
 Патев, Павел В. 47, 734,
 738, 740, 745
 Паунов, Тоньо 787
 Пахомий, отец 893
 Пачов, Стефан Хр. 871
 Пашов, Генко 896
 Пеев, Вълчо 341
 Пеев, Гичо 899
 Пеев, Дидьо 558, 617, 690,
 691, 706, 895, 978, 1049,
 1059, 1060, 1063, 1068
 Пеев, Лалчо 340, 341, 1048
 Пеев, Тодор 342, 343, 506,
 507, 539–544, 547, 548,
 553, 572, 574, 577, 586,
 600–602, 763, 863, 896–
 898, 918, 975, 976, 980,
 983, 990, 999
 Пеев-Плачков, Ив. 898
 Пеева, Екатерина Г. 737
 Пейо махала 17
 Пейо хаджи 896
 Пекова, Елена 903
 Пелов, Вутчо 895, 1049
 Пенев, Боян 26, 27, 34, 173,
 732–736, 776
 Пенев, Иван 795
 Пенев, Стоян 551, 946, 947,
 949
 Пенков, Стоян 989
 Пенович, Петър 864

- Пеновски, Иван 463
 Пенчович, Иванчо х. (Петров) 99, 240, 438, 441, 595, 926, 1007, 1008, 1051–1053
 Перекендешка махала 17
 Перушица 244, 246, 247, 273, 274, 349, 865, 867, 869
 Песнопой (Чукурлий) 497
 Петербург 1006
 Петков, Аврам 284
 Петков, Ботьо 37, 46, 50–55, 738, 748, 749, 751, 752
 Петков, Димитър бояджи 1050
 Петков, Иван 340, 1048
 Петков, Иван Танков 787
 Петков, Мито бояджията 344, 1049
 Петков, Ненко 17
 Петков, Петър Топалов 790
 Петков, проф. Ст. 987
 Петков, свещ. Стоян 1049
 Петков, Христо 896
 Петков, Цвятко Самарджиев 976
 Петлешков, Васил 349
 Петров, Бойчо 347
 Петров, Боне х. 344, 716, 717, 1075
 Петров, Васил 341, 344, 1048
 Петров, Васил хаджи 764
 Петров, д-р Рашко 71, 107, 126, 196, 762, 791
 Петров, Иван Хр. 844
 Петров, Илийко 976
 Петров, Иосиф п. 895, 1049
 Петров, Ламби 262, 859
 Петров, Матей (Моно), отец Матей Миткалото 107, 284, 285, 337, 338, 566, 613, 616, 890–892
 Петров, П. 968
 Петров, Патъо чорбаджи 895
 Петров, Фильо п. 895, 1049
 Петров, х. Матей 974
 Петър, поп 1077
 Пехливана, Д. 804
 Печеняков, Николчо Д. 976
 Печова, Христина 47
 Пещера 349, 904
 Пиперков, Цветан 341
 Пирдопчанина, Георги 262
 Пиронков, Ганчо Д. 787
 Пиронков, Петър Н. 787
 Пиронков, Христо 262, 341, 586, 897
 Пирот 363, 444, 899, 908
 Писанца 177
 Писек 266
 Питещ 218
 Платнаров, Васил 275
 Платон 752
 Плевен 46, 66, 244, 253, 261–264, 268, 283, 287, 339, 403, 407, 432–434, 459, 473, 477–479, 587, 592, 666, 667, 696, 697, 844, 857–859, 937, 968, 1043, 1049
 Плевнелията, Васил 218, 252
 Пловдив 28, 37, 38, 41, 50, 66, 70, 71, 86, 87, 90, 91, 105, 126, 128–132, 135, 143, 150, 183, 195, 196, 226, 243, 244, 270–272, 274, 280, 281, 331, 373, 424, 430, 435, 451, 459, 460, 464, 490, 496, 558, 575, 603, 611, 612, 616

- 621, 622, 679, 680, 684
 –686, 691, 692, 704, 705,
 723, 724, 726, 731, 737
 739, 745, 746, 750, 751,
 753, 754, 756–759, 762,
 763, 767, 772, 773, 776
 –781, 783, 785–787, 790
 –793, 796, 802, 812, 814,
 816, 817, 822, 823, 834
 –836, 842, 845, 846, 854,
 855, 861, 863, 865–871,
 874, 876, 879, 880, 885,
 901, 902, 904, 906, 924,
 927, 930, 931, 934, 942, 962,
 965, 983, 985, 988–991,
 993, 995–998, 1001–
 1004, 1006, 1008, 1010,
 1015, 1016, 1020, 1023,
 1030, 1031, 1033, 1035,
 1038, 1041–1043, 1045,
 1046, 1055, 1059, 1063,
 1070, 1071
 Плоещ 267, 362, 421, 424,
 426, 429, 483, 484, 793,
 794, 818, 858, 959
 Подбалкански, Симеон 978
 Подрашайски, Марин 341
 Поибрене 347
 Поликраище 338
 Поп Андон 864
 Поп Васил 39
 Поп Груйо 901
 Поп Манчо 278, 1046
 Поп Никифор 287
 Поп Стефан 864
 Поп Такия 1075, 1082
 Поп Тодор 345
 Поп Харитон 145, 791
 Поп Христо 344
 Попадин, Пенчо 750
 Попинци 347, 903, 904
 Попов, Ангел 871
 Попов, Васил Д. 465, 467
 Попов, Данаил Хр. 90, 228,
 239, 261, 267, 268, 292,
 310, 334, 335, 359, 361
 –364, 375, 387, 388, 391
 –393, 398, 399, 402–405,
 409–411, 413, 418, 421,
 423–435, 445–450, 456,
 457, 475–478, 486, 489,
 525, 528–530, 550, 566,
 567, 669, 670, 777, 778,
 795, 857, 862, 875, 889,
 899, 906–908, 913–915,
 919, 927–929, 937, 948,
 950, 952, 959–961, 971,
 974, 986, 992, 994, 1016,
 1046, 1047, 1062
 Попов, Димитър П. 37, 51,
 54, 58, 467, 752, 754, 768
 Попов, Добри 773
 Попов, Ив. 346
 Попов, Ив. Ст. 904
 Попов, Ив. артист 756, 783,
 900
 Попов, Кирица Хр. 262, 858
 Попов, Киро 99, 240, 844
 Попов, д-р Киро 737, 746,
 759, 866, 1017
 Попов, Константин 737,
 783, 866, 1018
 Попов, Костадин 622
 Попов, Марин 694, 1049,
 1061
 Попов, Михаил 262
 Попов, Петър 275
 Попов, Райчо Гръблев 298,
 425–427, 794, 822, 835
 Попов, С. 345
 Попов, Ст. 901
 Попов, Стати 796
 Попов, Стефан 845
 Попов, Стоил 99, 241, 259,

- 327, 328, 453, 737, 771,
856, 885, 931
 Попов, Стоян 904
 Попов, Фратьо 278
 Попов, хаджи Георги (хаджи Кьосе) 764, 765
 Попов, Христо 958
 Попов, Христо Д. 783, 786
 Попов, Ю. Н. 403
 Попова, Елисавета К. 47,
81, 732, 737, 740–743,
758, 769, 1017
 Попова, Катерина Хр. 858,
908, 933
 Попова, Мица Хр. 858
 Попович, Мария Р. (Ев-
праксия) 737
 Попович, Михаил 749
 Попович, Н. 875
 Попович, Райно 20, 21, 27
–40, 46, 47, 70, 79, 81,
92, 726, 727, 731–738,
742, 834, 1017
 Порт Саид 778
 Потайников, Георги С. 713,
1071, 1072
 Правец 476, 477, 551, 577,
896, 942, 945, 995, 996,
999, 1049
 Правчанов, Илия Н. 343
 Праматарина, х. Теодосий
281
 Преображенски манастир
337, 338, 891
 Призрен 928
 Провадия 18, 603
 Протич, д-р Д. 194
 Протогеров, Александър
545
 Пръмов, Петър Р. 787
 Пулев, Никола 52, 55, 272,
729, 730, 755
 Пулев, Павел 24
 Пулев, Петко 183
 Пулев, Тодор Хр. 48
 Пулев, Христо Вас. 133,
134, 780, 804
 Пулев, Христо Н. 48, 730
 Пулева, Аница 47, 741
 Пулева, Марийка Хр. 48
 Пулеви, братя 37
 Пулеков, Хр. В. 1036, 1037
 Пулиева, Елисавета Хр. 48
 Полюглу, Иван Т. 749
 Пупешков, Васил 340, 1048
 Пчелинска стена 653
 Първанов, Ангел 261
 Пъшков, Димитър 263,
264, 266, 497, 580, 581,
587, 588, 590, 592, 593,
630–632, 639, 646–648,
653, 677, 696, 697, 702,
860, 887, 922, 934, 936,
979, 996, 997, 1023, 1025
–1027, 1049–1051, 1054,
1064

Р

- Радиля, Иванчо 334
 Радоев, Симеон 147
 Радоев, Пенчо Карловеца
748
 Радомир 540, 541, 980
 Радослав 13
 Раев, Христо 864
 Раевски 242

- Разбойников, Станко 436
 Разград 187, 242, 472, 497, 597
 Райнов, Коле 282
 Райнов, Сава 282, 283
 Райнов, Теофан 104, 247, 248, 254, 298, 310, 362, 423, 426, 474, 475, 611, 737, 777, 830, 831, 833–838, 848, 850, 853, 854, 868, 1014
 Райнова, Анастасия 47, 48, 741
 Райнова, Евпраксия 47
 Райчев, Райчо 1056
 Ракита 985
 Раковска, Неша 975
 Раковски, Г. С. 33, 37, 54, 91, 92, 96–107, 109–111, 113–115, 117–122, 131, 147–150, 155–157, 161, 166–168, 172–177, 191, 226, 227, 230, 231, 248, 283, 376, 377, 442, 443, 460, 539, 574, 575, 628, 629, 736, 770–773, 776–778, 796, 800–802, 808, 818, 834, 854, 857, 873, 933, 975, 983, 1016
 Раковски (гара) 668
 Раковски, Кр. 832, 833
 Рамаданов, Иванчо 980
 Расим паша 948
 Рафаил, отец 278
 Рачев, Илия 866
 Рачев, Тинко 866
 Рачева, Мария 741
 Рачински, Александър 190
 Рачов, Георги 804
 Рашид бей 868
 Рести, Бенедето 18
 Решид ефенди 60
 Рибарица 185
 Рилски манастир 21, 81, 347, 735, 826, 891, 978, 1013
 Ристич, Иван 217, 770
 Робев, Димитър 544
 Рогозаров, Пано 262, 653, 859
 Родосто 18
 Роксана (Роксандра) 789
 Романов–Расидеску 857
 Росети, К. А. 156–158, 793, 794
 Рошава могила 139
 Румелия 240, 676
 Румъния 20, 23, 65–67, 71, 72, 118, 122, 149, 155, 156, 159, 166, 167, 175, 180, 192, 219, 229, 245, 252, 267, 286, 291, 301, 308, 330, 334, 422, 475, 498, 499, 505, 529, 586, 587, 793, 794, 808, 811, 823, 827, 828, 835, 837, 838, 844, 875, 894, 897, 929, 934, 959, 963, 968, 1020, 1044
 Рунтов, Цвятко 344
 Русе (Русчук) 66, 99, 105, 178, 183, 195, 241, 253, 259, 264, 327–330, 356, 359, 452–454, 456, 463, 473, 476, 497, 498, 501, 530, 535, 596, 665, 686, 734, 796, 800, 801, 808, 838, 842, 843, 856, 869, 885, 886, 892, 905, 946–949, 955, 970, 972, 973, 1006–1009, 1036, 1037, 1044, 1045, 1067
 Русев, Бойчо 1046
 Руси 760

- Русия 52, 72, 83–87, 98,
 103, 106, 146, 156, 159,
 189, 190–192, 197, 227,
 233, 271, 296, 306, 394,
 408, 409, 530, 790, 808,
 827, 828, 887, 891, 1050
 Рушид баба 713, 714
 Рушу де Веди 252, 259
 Ряпов, Ст. Д. 104
 Ряпов, Стефан 158
 Ръжанков, Иван 274
 Ръжанков, Никола 274,
 621, 623

С

- СССР 811
 Сава 117
 Савич, поручик 198
 Савов, Бончо х. 281
 Савов, Георги 275
 Савов, Марко 37
 Савов, Стефанаки Хр. 976
 Савчев, Христо 262
 Садулах, Сари 596
 Сайб, паша Али 595, 664,
 665, 675, 703, 711, 1006,
 1042, 1051, 1053, 1057
 Сакар балкан 437
 Сакъзов, д-р Иван 18, 21,
 724
 Самарджиев, Тодор 902
 Самоков 197, 734, 896, 902,
 903
 Самоковец, Михаил 444
 Сандулов, Стан 968
 Сантурджиев, П. Х. 784
 Сапунов 947, 948
 Саракая 1031
 Сарамбей 835
 Саранов, Н. 285
 Сариев, Христо (Гълъб
 войвода) 798
 Саулски, Петър 1048
 Сахатчи, П. Т. 282
 Св. Никола, връх 72, 181,
 186
 Св. Никола, махала 768
 Сводя 942
 Света гора 67, 81, 543,
 891
 Свиленград 277, 436, 437,
 924, 925
 Свищов 34, 66, 102, 103,
 163, 195, 262, 330–332,
 679, 684, 685, 691, 704,
 705, 796, 798, 807, 818,
 822, 838, 843, 886, 968,
 1057
 Севлиево 283, 287, 334,
 459, 460, 604, 653, 654,
 656, 662, 699, 844, 845,
 872, 901, 936, 942, 1032,
 1034, 1042, 1043
 Секеларов, Никола 949
 Селимински, д-р Иван 33,
 807
 Семерджиев, Хр. 902, 903
 Семков, Христо 341
 Семков, Цветан 341
 Сен Симон 199
 Серурне, Гр. 158
 Силистра 897, 918, 919,
 949
 Симеон от Ловеч 37

- Симеон, цар 251
 Симеонов, Андрон 261
 Симеонов, Величко 974, 984
 Симеонов, Григор 896
 Симеонов, Иван Ат. 262
 Симеонов, Илия 866
 Симеонов, Костаки 330
 Симеонов, Николчо 261
 Симеоновград (Търново-Сеймен) 668, 924
 Симилов, Филип 284, 857, 871, 948, 1033
 Синесий, иеромонах 976
 Сирков, Генчо 266
 Сирков, Никола 266, 334, 624, 635, 636, 645–650, 652, 654, 667, 922, 1030–1032
 Скопие 545, 585, 981
 Скравена 943, 985
 Слабаков, Христо 553, 985
 Славейков, Петко Р. 440, 441, 773
 Славов, Пенчо х. 282
 Славчев, Костадин 864
 Славчев, Никола 28, 35, 44, 46, 59, 69, 79, 725–727, 731, 737–739, 752, 754–756, 762, 766, 768, 777, 780, 804, 836
 Славчович, Костаки 99
 Сливен 13, 21, 34, 99, 105, 175, 178, 179, 195, 196, 219, 242, 244, 246, 247, 281–283, 285, 416, 459, 460, 490, 501, 506, 574, 575, 603, 607, 612, 613, 615, 649, 767, 771, 801, 807, 826, 845, 870, 874, 901, 902, 934, 942, 951, 958, 975, 1011, 1015, 1016, 1046
 Сливков, Стефан 282
 Смедерево 95, 447
 Смиков, Иван 755
 Смилец 12, 13
 Смирна, 33, 44, 51, 752, 903
 Смолянов, Цвятко 261
 Скрикаров, Ксенофонт 902
 Собри бей 759
 Соко, 95, 117
 Соколов, Георги 903
 Соколов, Ив. Фъргов 902
 Солаколу, Г. С. 233
 Солуврач 774
 Солун 259, 732
 Сопот 12, 23, 37, 38, 40, 134, 196, 244, 246, 247, 269, 274–281, 449, 622, 723, 727, 734, 750, 753, 774, 780, 846, 867, 868, 936, 1019
 Сопот (Ловчанско) 476
 Сопотница 622
 Сопотски манастир „Св. Спас“ 622
 Софийски, Стоян В. 952, 959, 960
 София 18, 49, 91, 105, 183, 195, 197, 244, 342–344, 373, 374, 407, 460, 472, 476, 477, 506, 551, 576, 577, 588, 590–596, 613, 615–617, 630–633, 638–643, 646, 648, 657, 664, 668, 675, 676, 678, 679, 686, 704, 705, 711, 714, 717, 723, 724, 726–736, 738, 740, 746, 748–750, 752, 754, 756, 757, 759, 760, 762–764, 767–777, 779, 781–784, 786, 787, 789, 790, 792–796,

- 798–803, 806–810, 812, 814, 816–819, 822–831, 836–848, 851, 853–856, 858–872, 874–876, 878–882, 885–890, 893–896, 898–906, 910–913, 918, 920, 922–933, 935–938, 940–952, 957–965, 969–971, 973–975, 977–981, 983–986, 988–993, 997, 998, 1000–1004, 1006–1013, 1016, 1017, 1019, 1021–1028, 1031–1033, 1035, 1036, 1038, 1042–1044, 1046–1056, 1060, 1061, 1063–1067, 1069–1076, 1078, 1080
- Софрониев, Марин 287
- Софтов, Никола 729, 730
- Спасов 984
- Спасов, Васил 461, 462, 464, 465, 467
- Спасов, Иван 278, 868
- Спасов, Калофер 274, 865
- Спиридонови, братя 287
- Спицерица, Васил 348
- Средна гора 11, 138
- Средногорие 609
- Сръбско 193, 442
- Ставри, хаджи 105
- Стойнов, Недялко 347
- Стамболов, Стефан 284, 861, 881, 989
- Стамболски, д-р Христо Т. 99, 240–242, 436–440, 771, 844, 864, 924–927, 1007, 1008, 1042, 1050–1053
- Стаменов, Иванчо 976
- Стамов, Михалаки х. 281
- Станев, Георги 141, 278, 279, 786, 787, 790, 866, 1019
- Станев, Никола 111, 143, 150, 276, 308, 332, 360, 456, 648, 658, 772, 791, 847, 867, 925, 927, 930, 933, 935, 937, 938, 943, 962–964, 993, 1033, 1038, 1039, 1044, 1052, 1065, 1070
- Станев, Иван п. 278
- Станоев, Стоян Ковачевски 980
- Станчев, Вельо 995, 1049
- Станчев, д-р Д. 331
- Станчев, Марин 995, 1049
- Станчев, Тодор 335, 975
- Станчов, Фердо 685
- Станчев, х. Станьо Врабевски 340, 341, 576–578, 587, 676, 693, 707, 895, 995, 996, 1048, 1050, 1067
- Станчев, Яни 331
- Станчов, Марин 285, 286, 355, 470, 471, 553, 876, 1070
- Станчов, Тома Хитр. 259, 263
- Стара Загора (Ески Заара) 81–85, 131, 179, 242, 268, 270, 281, 282, 459, 460, 501, 506, 603, 612, 613, 649, 668, 767, 768, 782, 869, 870, 901, 902, 932, 942, 1011, 1015, 1046
- Стара планина 27, 98, 169, 176, 178, 181, 185, 251, 252, 413, 443, 772, 776, 792, 800, 802–805, 812, 1037
- Стара(та) река 11, 275

- Старо село 977
 Стефан, поп 864
 Стефанов, Захарий, п. 895
 Стефанов, Михаил 895
 Стефанов, Михо 274
 Стефанов, Недко п. 902
 Стефанов, Никола Круш-
 кин, 900
 Стефанов, Димитраки 612
 Стефанович, Зечо 844, 845
 Стоев, Петко 37
 Стойков, Генко 804
 Стойков, Георги 694, 895,
 1049, 1061, 1062
 Стоилов, А. П. 776
 Стоилов, Константин 130
 Стоилов, Н. 282
 Стоилова – Сълплиева,
 Божана 1015
 Стойнов, Велчо 989, 1501
 Стойнов, Д. 612
 Стойнов, Тошко 989
 Стойновски, П. Ср. 278,
 868–870, 978
 Стойчев, Д. Д. 339, 341,
 893, 894
 Стойчев, Ив. Кр. 772, 775,
 809, 810, 839
 Стойчевчето, Лазар 934
 Столник 989
 Стоян Грамът 80
 Стоянов, Васил Д. 107,
 293, 772, 845, 897
 Стоянов, Д. В. 293, 772
 Стоянов, Димитър Духов
 345
 Стоянов, проф. д-р Пара-
 шкев 209, 266, 267, 338,
 341, 441, 497, 579, 626
 –629, 646, 647, 652, 654,
 657, 662, 663, 860–863,
 887, 888, 890, 893, 895,
 922, 927, 946, 996, 998,
 1023, 1025–1029, 1031,
 1032, 1034, 1035, 1038,
 1040–1043, 1051, 1054,
 1055, 1063, 1065
 Стоянов, Захарий 71, 111,
 122, 126, 136, 137, 143,
 149, 150, 219, 253, 276,
 328, 329, 356, 498, 626,
 628, 629, 645–647, 650,
 657, 658, 663–665, 695,
 712, 719, 756–758, 761,
 776, 777, 779, 790, 795,
 798, 802, 829, 831, 838,
 839, 842, 854, 865, 867,
 879, 885, 905, 925, 930,
 934, 941, 947–949, 957,
 962, 964, 965, 984, 1030
 1032, 1035, 1041, 1043,
 1044, 1059, 1063, 1070
 Стоянов, Иван 341
 Стоянов, Иван Бесарабеца
 150
 Стоянов, Никола Дели 269
 Стоянов, Петър 141, 143,
 144, 786, 787, 790
 Стоянов, Аверки поп 543,
 544, 981
 Стоянов, Таньо 283, 603,
 607, 989, 1011, 1012,
 1017
 Стоянов, хаджи Мано 591,
 596, 1051
 Стоянов, Христо 344
 Стоянов, Христо Т. 898,
 899
 Стоянова, Бота 47
 Стоянович, Атанасаки 99,
 240, 844
 Странджата, Н. 803
 Странски, Стефан 275
 Стратиш 653

- Страшимиров, Д. Т. 14, 15,
 115, 147, 148, 156, 157,
 166, 199, 263, 307, 332,
 356, 357, 359, 360, 373
 –375, 447, 523, 551, 611,
 627–629, 633–635, 639,
 640, 642, 644, 648, 650,
 723, 724, 757, 758, 763,
 769, 770, 776, 779, 783,
 786, 789, 791–795, 798
 804, 806, 809, 812–819,
 822, 824–830, 840, 843
 –848, 854–856, 858, 859,
 861, 862, 864, 866, 868,
 870–876, 878–880, 885
 –889, 893, 895, 896, 898,
 899, 901–907, 910–913,
 917, 918, 920, 921, 923,
 924, 927–930, 932–940,
 943–945, 950, 951, 957,
 960–965, 969, 970, 973
 –975, 977, 979–981,
 983–986, 989–997, 1001,
 1003–1005, 1008–1012,
 1014–1026, 1028–1032,
 1035, 1039, 1046–1048,
 1050, 1051, 1054, 1060,
 1063, 1064, 1069, 1071
 Стрелча 903
- Стрема 12, 279, 347, 723,
 789, 790
 Струмски, Захарий 33
 Стъклово 437, 925
 Сучурум 11
 Сушица 14, 15, 27, 723
 Събов, Христо п. 867
 Събчев, Никола П. 281, 870
 Съйков, Дико 895, 993,
 1049
 Сърбия 20, 23, 72, 95, 97,
 103–105, 108, 115, 117,
 118, 126, 155, 181, 186,
 194, 198, 201–203, 216,
 220, 228, 229, 243, 249,
 301, 302, 308, 395, 403,
 410, 413, 442, 444, 447,
 613, 616, 655, 679, 683,
 704, 709, 769, 808, 816,
 820, 824, 864, 861, 891,
 929, 979
 Сърп махала 17
 Съсалов, Д. П. 1079
 Сюлюман ага 864
 Сяров, Б. 163
 Сяров, д-р Никола 1030,
 1033, 1034
 Сяров, Хараламби 158
 Сяров, Христо 268, 281,
 822

Т

- Табак махала 17
 Табаков, д-р С. 282
 Табор 329, 452–455, 931
 –933
 Такия, поп 1075, 1802
 Тако (от Гложене) 996
 Таков, Атанас 1049
 Тананов, Петър С. 845
- Танасов, Михаил 216
 Танков, Костадин х. 274,
 865
 Тантилов, инж. Васил 740
 Тантилов, Васил Н. 28, 724,
 725, 732, 736, 740, 748,
 866

- Тантилов, Марко Печев 37, 47, 51, 58, 59, 740, 756
 Тантилов, Никола 740
 Тантилов, генерал П. 716, 718, 719, 740, 756
 Тантилов, д-р Христо 716, 740
 Танчев, Пешо 713
 Татар Ариф 856
 Татарчев, Марин 678
 Тахчиев, Иван Т. – Кара Иван 66, 69, 750
 Тацов, Ал. 1071
 Ташев, Минчо 586
 Ташев, Станчо 586
 Текия село 723
 Текията 857
 Телас Цезарийско 1005
 Телиш 407, 477
 Теньо Козарят 975
 Тертер, Светослав 13
 Тертерий 13
 Тертерий, Георги II 13
 Тетевен 262, 334, 339, 341 –343, 477, 496, 502, 541, 553, 555, 558, 572, 573, 576–578, 580, 581, 585, 586, 590–592, 603, 692, 693, 698, 706, 710, 806, 807, 844, 860, 863, 893 –895, 897, 900, 930, 936, 942, 945, 976, 977, 988, 990, 991, 996, 997, 999, 1000, 1013, 1048, 1050, 1051, 1061, 1062, 1067
 Тетевенски балкан 185
 Тилев, Ал. Г. 1077
 Тилев, Атанас 274, 865
 Тилев, Георги Д. 274, 349, 845, 1077
 Тимевица 978
 Тича 178
 Тодор, поп 345
 Тодоров, Вл. Хиндзлов 886, 1006, 1026, 1057, 1064, 1069
 Тодоров, Г. П. 283
 Тодоров, Георги 469, 871
 Тодоров, Григор п. 37
 Тодоров, д-р Д. 774, 787
 Тодоров, Дико 795, 1049
 Тодоров, Димитър 37
 Тодоров, Иван П. 283
 Тодоров, Ламби 856
 Тодоров, Мито (Пешо) Желявски 591, 596, 1008
 Тодоров, Наньо 282
 Тодоров, Петко 346
 Тодоров, Стойко Капата 760
 Томов, Димитър 901
 Томов, Кузма 274
 Томов, д-р Методий 1083
 Тонев, Димитър 902
 Тонев, Стойко 345
 Тончев, Вельо Грошев 787
 Тончев, Георги 739
 Топалов, Хр. Ив. 876
 Тополница 723
 Топузанов, Хр. 285
 Топузов, Иван П. 931, 932
 Топчиев, Хр. Ив. 780
 Торнев, Владимир 1071
 Тошев, д-р Георги 18
 Тошев, Славко 714, 718, 1074
 Тошков, Николай М. 394, 403, 409, 806, 808, 914
 Трайков, Никола 764
 Трайков(ич), Димитър 344, 477, 617, 1003, 1051
 Тракия 12, 20, 178, 193, 218, 242, 243, 264, 268,

- 305, 334, 342, 404, 435,
436, 418–450, 484, 496,
498, 507, 540, 544, 603,
609, 610, 612, 700, 701,
868, 1014, 1019, 1020,
1036
Трансилвания 953
Трантев, Никола В. 755
Трантея, Георги Рачов 780
Траянов път 12
Тревненски балкан 283
Тремезли (Стъклово) 437
Триест 835
Тризлинцев, К. К. 900
Трифонов, инж. Трифон
262
Трифонов, Юрдан 262, 859
Тричков, Козма 807
Троян 181, 268, 459–462,
464–466, 468, 470, 488,
489, 491, 496, 498, 536,
622, 623, 844, 863, 894,
901, 937, 939, 940, 942,
945, 968, 981–983, 1019,
1020
Троянски манастир 185,
331, 488, 554, 623, 649,
759, 1020
Трън 899
Трявна 145, 283–285, 338,
451, 459, 460, 468–470,
501, 604, 791, 792, 871,
874, 901, 931, 935, 948
Тудур, спахи 759
Тузлука 1011
Тулешков, Киро 234, 239,
359, 503, 505, 508, 509,
836, 837, 839, 905, 953,
956, 957, 959, 960, 964,
967, 993
Тулов (Тилов), Атанас 995,
996
Тулча 37, 145, 178, 603,
749, 760, 1044
Тумпаров, Спас 902
Тунтев, Георги Ч. 755, 864
Тунтев, Н. 766
Тунтева, Анка 65
Тургенев, И. С. 965
Турлата 464, 465
Турно Магурели 218, 237,
239, 244, 253, 259, 261,
264, 267, 276, 287, 292,
334, 339, 359, 408, 413,
429, 433, 443, 445–447,
456, 476, 503, 529, 530,
535, 566, 795, 826, 843,
844, 856–858, 874, 894,
907, 912, 916, 929, 952,
959, 971, 973
Турно Северин 506, 821,
960
Турска империя 21, 26, 703
Турско 19, 193, 735, 778,
802
Турция 33, 53, 65, 95–97,
106, 108, 115, 117, 155,
156, 162, 163, 167, 189,
192, 198, 203, 216, 218,
227, 239, 253, 301, 302,
315, 397, 443, 491, 663,
796, 828, 832, 835, 1041
Тутмаников, поп Георги
342, 343, 694, 895, 1049
Тутракан 177, 528, 802
Тъпчилещов, Хр. 440
Търговище (Осман пазар)
178, 603
Търневи, братя 471
Търново 72, 102, 103, 105,
163, 164, 183, 185, 195,
203, 244, 246, 247, 264,
265, 283–285, 287, 327,
337, 338, 342, 353, 355,

- 359, 459, 460, 471, 487,
488, 490, 553, 575, 597,
603, 607, 613, 616, 632,
646, 652–656, 662–665,
667, 679, 680, 685, 691,
699, 704–706, 768, 791,
806, 845, 860, 862, 863,
867, 868, 871, 872, 874,
885, 890, 891, 893, 895,
901, 906, 916, 927, 934,
942, 943, 946, 962, 972,
973, 1017, 1027, 1041
–1043, 1046, 1053, 1068,
1070
Търновчанина, Стефан 763
Тюремето, Иван 182, 780,
804

У

- Увалиев, Станчо Д. 37
Ужица 95, 117
Узунджово, 405, 435, 766
Узунов, Атанас 283, 668,
1015, 1016, 1046
Узунчаршия 745, 746
Узуншехир 12
Унгария 164
Унджиев, Иван Н. 811,
942
Урумов, Иван К. 946
Уто турчина 1082

Ф

- Фенер 767
Фердинанд (Михайлов-
град) 930
Фердинанд(ов), Георги 541,
572–574
Фесчията Андон 271
Фетфаджиев, Ив. Ат. 268,
269, 277, 278, 280, 864,
867
Фетфаджиев, Стефан 864
Фетфаджиев, Христо 864
Фетислам 95
Филаретов, Сава В. 37, 896
Филаретова, Йордана 344,
588, 678, 1000, 1044,
1045, 1066, 1075
Филип Тотьо 106, 164, 181,
185, 243, 287, 332, 361,
389, 391, 394, 395,
403, 408–410, 412, 418,
489, 797, 798, 814, 827,
828, 907, 913, 917, 918,
927, 959, 1065
Филипов, Стойо 281
Филипово, 41
Фингаров, Енчо 347
Флоренция 442
Фотинов, Константин 33,
43–45, 734, 738, 739,
752
Франгов, П. 791
Франция 53, 304, 306
Фрикацей 791
Фурнаджиев, Иван 340, 995
Фурнаджиев, Иван 68, 279,
676, 694, 698, 707, 915,
1018

- Фурнаджиев, Петър 68, 755, 915
 Фурнаджиев, Христо 915
 Фурнаджиева, Мария И. 741

- Фъргов, Митьо 67
 Фъргов, Христо Г. 68, 723, 727, 728

X

- Хавяр хан 437, 926
 Хаджи Атанас 948
 Хаджи Георги 150
 Хаджи Димитър, вж. Ясе-
 нов хаджи Димитър
 Хаджи Макарий, игумен
 488, 623, 649
 Хаджийски, Иван 894
 Хаджик Александър 807
 Хаджиоглу, Елена В. П.
 741
 Хаджов, Иван 880
 Халача, Денчо 544, 554,
 700, 987, 992
 Халил Шериф паша 927
 Халки 438, 440, 927, 1007
 Хамамджиев, Х. К. 37
 Ханджиев, Ив. В. 283
 Хараламбиев, Христо 1078
 Харитон, поп 145, 791
 Харманлий 436, 437, 924
 Хасан Али Чауш 1034
 Хасково (Хаскию) 197, 436,
 543, 612, 1015
 Хасо-ан (от Добревци) 586
 Хасъмски, Найдено Терзия-
 та 623, 1021
 Хашната, Гечо 635
 Хашнов, Денчо Диков 266
 Хашнова (Луканова), Ве-
 личка 334, 624, 627,
 628, 635–637, 645, 646,
 860, 986, 1019, 1023,
 1026, 1030, 1031
- Херцеговина 95, 96, 1006
 Херцен, М. 201, 833, 834
 Хилендарски манастир 67,
 80, 81, 84
 Хинков, К. 261, 857
 Хинков, Тодор 262
 Хинов, Анастас п. 90, 261
 –264, 266, 375, 432–
 435, 471, 473, 474, 477,
 561, 563–569, 572–574,
 581, 587, 670, 676, 677,
 697, 699, 707, 857–859;
 920, 921, 927, 980, 991,
 993, 994, 999, 1049, 1050,
 1065
 Хиос 28, 33
 Хисарските бани 451, 925
 Хитова, Богдана 47
 Хитов, Панайот 105, 110,
 118, 147–150, 167, 174
 –178, 181, 182, 184–
 186, 197, 200, 203, 206,
 210–212, 218, 219, 229,
 239, 243–246, 259, 260,
 282, 283, 287, 298, 307,
 323, 346, 358, 393, 408,
 410, 414, 416–419, 425,
 429, 431, 442–447, 449,
 452, 455–457, 489, 508,
 528, 671, 792, 797, 801
 –803, 806, 812, 813, 815
 –818, 822, 826–828, 844,
 846, 856, 861, 872, 885,
 886, 888, 900, 907, 911,

912–914, 927, 928, 950,
952, 957, 959, 961, 965,
968, 1047, 1051
Хитров, Анастас Ц. 488,
626, 1040
Хлябово 437
Ходоновски, Йосиф Ив.
1078
Хохенцолернски, Карол 163
Хранов, Гълъб 1082
Хрисанда, игумен 343
Хрисант, архимандрит 863
Хрисант, пловдивски вла-
дика 55
Христина, монахиня 741,
779, 780
Христо Гайтанджията 66
Христо, поп 344

Христов, Васил 910, 932,
933
Христов, Георги П. 332,
798, 838, 839, 887
Христов, х. Георги п. 133,
134, 780, 783, 789
Христов, Танко 66
Христов, Тодор 1076
Христов, Цаньо 871
Христов, Цено 896
Христов, д-р Стойчо 287
Христова, Мария 66
Христова, Тинка Въллова
856
Христова, Тинка 66
Христоворов, Дим. 1079
Христос 877
Хърлец 968
Хърсово 1044, 1045

Ц

Цагарски, Стоян Стоянов
344, 1049
Цаков, Никола 895
Цанков, Драган 54, 55, 452,
753
Цанков, Иван Дочев 242,
243, 844, 845
Цанков, Киряк (Ячо) 255,
311, 331, 507, 508, 528–
531, 573, 580, 794, 839,
880, 912, 958, 960, 962–
964, 969, 970, 983, 991
Цанков, Недьо 936
Цанов, Алекс. 987
Цанъов, Захарий 791
Царацово 273, 451, 460,
690–692, 706, 1059
Цариград 13, 15, 55 71, 72,
87, 97, 99, 104, 105, 109,

110, 117, 156, 184, 195
239–243, 259, 264, 266,
305, 435–441, 443, 544,
588, 593, 595, 596, 622,
665, 668, 675, 686, 702,
703, 705, 711, 724, 733,
735, 736, 739–744, 750
–756, 759, 764, 766,
770, 771, 778, 829,
834, 839, 844, 845, 855,
856, 864, 868, 896, 897,
902, 903, 918, 924–926,
1004, 1006, 1008, 1009,
1020, 1042, 1045, 1049,
1056, 1065, 1075
Цачев, Лукан 559
Цвятко Ханджията 999
Цвятков, Андрей 771, 977,
1040

- Цвятков, Иван 1032
 Цвятков, Кольо 996
 Цвятков, Мито 597, 609
 Цвятков, Никола 647, 648,
 651–663, 666, 678, 695,
 703, 883, 922, 1028, 1032
 –1035, 1038–1040, 1042
 1043, 1049, 1051, 1053,
 1054, 1068
 Цвятков, Станьо 1068
 Цвятков, Тодор 345, 902
 Цвятков, Христо Гашев
 1050
 Цеко войвода 106
 Ценов, Ленко 1073, 1080
 Ценов, Н. 875
 Ценов, Николчо 749
 Ценов, Петър П. 343
 Ценов, Хр. 895
 Ценович, Димитър 231, 233,
 234, 239, 292–294, 298,
 307, 310, 331, 358, 362,
 363, 423, 446, 486, 505,
 506, 508, 681, 683, 684,
 687, 704, 836–839, 957,
 958, 960, 965
 Ценович, Любица Д. 839
 Централния Балкан 11, 181
 Циганка 147, 149, 173, 174
 Цокова, Стоянка 764
 Цолов, Вълко (Вуко) 996,
 1049
 Цонев, проф. Беньо 27, 28
 731, 732
 Цонев, Звезделин 338
 Цонев, д-р Ст. 1081
 Цонев, Христо Латинеца
 266, 335, 559, 646, 647,
 651, 652, 654–657, 660
 –662, 666, 703, 940,
 1028, 1033, 1035, 1037–
 –1040, 1051, 1067
 Цонзоров, Марин Хр. 285,
 286, 355, 471, 960
 Цочев, Анастас Хитров 266
 Цочев, Иван 276, 277
 Цукерхандл, д-р 1036
 Цюрих 831, 834, 835

Ч

- Чакалов, Георги 903
 Чакалов, Ив. 903
 Чакалова, Тинка Смоля-
 нова 856
 Чеканчево 989
 Чалики, Н. В. 678, 1066,
 1075
 Чалоглу, Г. 1007
 Чапкънов, Додо 761
 Чапкънов, Кунчо 761
 Чардаклиев 68
 Чардаков, Петър Т. 904
 Чаушев, д-р Слави 918,
 949
 Челеби, Евлия 19
 Червен бряг 407, 477, 924
 Червен Иван 274
 Черепишки манастир 977
 Чериково (Садовец) 587,
 1001
 Черказки, княз 836
 Черкезов, Георги Ив. 714,
 715, 936, 937, 969, 1074,
 1081
 Чермен 437
 Черна вода 918
 Черна гора 95, 613, 616,
 679, 808

- Черна (Добруджа) 818
 Чернев, Атанас 797
 Чернев, Христо 754, 755
 Чернишевски, Н. Г. 201, 883
 Черно море 20, 102, 902
 Чернозем 451
 Чехия 266, 332, 357, 452, 453, 861, 910, 933
 Чешмеджиева 965
 Чилингиров, Стилиан 754, 1038, 1067
 Чинтулов, Добри 99, 774, 841, 842
 Чипровчанина, Тодор 444, 928
 Чирпан 197, 270, 281, 460, 497, 501, 603, 612, 616, 668, 760, 869, 870, 901, 1015, 1046
 Чиширанов, Ганчо 347
 Чиширанов, Филип 347
 Чобанов, Георги Ив. 780
 Чокана Константин 233, 807
 Чокарлан 158
 Чолаков, Васил 58, 743, 754
 Чолаков, Гено 918
 Чолаков, Р. 803
 Чомаков, И. Салчо 54
 Чомаков, Стоян 33, 54, 440
 Чонов, Тодор Карамачов 787
 Чорапчиев, Иван 453, 931, 946–948
 Чорбаджи Велко 903
 Чоухаджията, Владимир 871
 Чуклев, Поликарп Д. 904
 Чунтев, Георги Ч. 17
 Чурек 989
 Чухов, Димитър 890

III

- Шабац 95
 Шаим 714
 Шакир бей, паша 595, 1006, 1052
 Шан махала 34, 38, 737
 Шанов, Васил 593, 632, 765, 766, 860, 1004, 1025, 1026, 1056, 1069, 1070
 Швейцарски съюз 315, 831
 Шекерджията, Иван 449
 Шиваров, Илия 163
 Шиваров, Христо 282
 Шипка 181, 501, 790
 Шишков, Д. 346, 901
 Шишков, Тодор Н. 82, 768
 Шишманов, проф. Иван Д. 43, 733, 735, 737–739, 752, 768
 Шияковски манастир 345, 899
 Шкодра 1006
 Шнайдер, ефенди 834, 835, 838, 868
 Шопов, Георги 195
 Шопов, Георги х. Вас. 37
 Шопов, Иван х. Вас. 37
 Шопов, Павел 903
 Шопов, Станко 902

- Шумен 105, 163, 195, 242,
807, 946
Шумков, Иван Б. 981
- Шунтов, Васил (Велчо)
– Иотов, Велчо Касапина
344, 586, 675, 996, 1049
Шунтов, Ташо 344

Щ

- Щип 545, 981
- Щърбанов, Филип 902

Ю

- Юмрукчал 11, 181
- Юрданов, Юрдан 355,
471
- Юруков, Данаил С. 349
- Юсеин, Бошнак 653, 657
- Юстиниян Велики 892
- Юсуф Даде 18

Я

- Ябланица 895
- Якимчик 833
- Ямбол 179, 827
- Янакиев, Иван 281, 870
- Янакиев, Коста Сланин-
ката 975
- Янева, Атанаса И. (Стрин-
ска Г. Андреева) 713,
718, 1074, 1082
- Янина 28
- Янкова, Цана Ив. Бочева
761
- Янколов, Донко 17
- Яса тепе 765
- Ясенов, хаджи Димитър
107, 217–219, 228, 229, 245,
246, 248, 249, 251, 259,
287, 328, 704, 761, 795,
803, 804, 822, 826–828,
1065
- Яш 147–149, 804

СЪДЪРЖАНИЕ

Накратко за книгата и нейния автор – Цвета Унджиева	стр. V–XIV
Предговор – Константин Косев	XV–XXXI
Предговор от Народния комитет „Васил Левски“	5–6

Глава първа

РОДНО МЯСТО

I

Местоположение (11). Из развалините на миналото (12–13). Основаване на града (14). Завещанието на основателя. Последици от вакъфа (15). Положение на населението. Карлово в сравнение с другите центрове на народното възраждане (15–16).

II

Ролята и значението на еснафството (17). Икономически подем. Възход на занаятите и домашната индустрия (18–21). Гайтанджийството в стопанската история на Карлово (21–23). Организация на еснафа (23–26).

III

Просветен и духовен разцвет през време на Възраждането; Първите учители (27–28). Райно Попович, най-ярката фигура в духовното възраждане на града. Личност, идеи и значение (28–38).

IV-V

Новото училище в Карлово и неговите първи учители: Брайко х. Генов (41–45), Христо п. Василев (46–50), Ботьо Петков (50–52) и др. Тяхната книжовна и обществена дейност (38–52). Карлово и борбата за църковна независимост (52–55).

VI

Дейността на читалището и Ученолюбивата дружина (55–61). Заключение. Единство и цялост на родната среда. Общонародно съзнание (61–62).

9–62

Глава втора РОДИТЕЛИ И РОД

Около датата на раждането. Родът откъм бащина и майчина линия. Чувство на независимост. Здрави традиции и българско съзнание (65–68). Бащата – обществено положение, поминък (68–70). Братя и сестри. Жажда за свобода и дух за бунт и борба (70–73). Семейството след смъртта на бащата. Гина Ив. Кунчова – характер и качества (73–75).

63–75

Глава трета КЪМ ФОРМИРАНЕ НА ЛИЧНОСТТА

Основно училище (79). Послушник на вуйчо си. Жажда за образование (80–81). В Стара Загора. Учение и служба. Заслугите на архимандрит Василий (81–83). Отново в Карлово. Подстригване (84–86). Надеждите на майката и сина не се оправдават. Историческият момент (87–89). Различията между вуйчото и сестриника. Към непосредствена служба на народа. Бягство (90–92).

76–92

Глава четвърта В ЛЕГИЯТА НА РАКОВСКИ

Усилията на Михаил III да освободи страната си от опека на Турция. Влошаване на отношенията между Сърбия и Високата порта. Надеждите на Михаила от едно по-широко движение в България (95). Положението на българите след Кримската война. Революционно настрояние и мисъл за свобода. Писмата на цариградските българи до Раковски. Начало на идеята за комитет (96–100). Ролята на Раковски. Неговият план за освобождение на България от ноември 1861-г. (101–104). Легията – практически синтез на неговите идеи и на политическите замисли на Михаил III. Подготовка. Изложението на българския комитет от 12 февруари 1862 год. Въодушевението сред българската младеж (104–107). Левски попада в своята мечтана среда. Бомбардирането на Бялград. Бойната кръщавка на Левски. Историческото произище на Апостола. Несигурност в твърденията. Кри-

тика (107–112). Опозиционно настроение всред легионерите. „Щатутъ за едно привременно Българско началство въ Бѣлградъ“ на Раковски (112–115). Позивът му до българския народ (116–117). Сърбия се помирява с Турция. Разтуряне на легията (117–118). Нейното значение. Легията в живота на Левски. Раковски негов първоучител в обществената борба (118–120). Абаджийски чирак в Бялград. През Букурещ на път за родината (120–122).

93–122

Глава пета

ДЯКОН ИГНАТИЙ ХВЪРЛЯ РАСОТО. УЧИТЕЛ

В Карлово. Идилята под родната стреха не трае дълго. В Пловдивския затвор. Сведенията на Христо Иванов (125–129). Отново в Карлово. Последен опит за учение. При Йоаким Груев в Пловдив. Влиянието на южнобългарската столица (129–132). Пак в родна среда. Великден, 1864 година (132–135). Вътрешни подбуди за разстригването му (135–138). Последствия. „Главяването“ му за учител във Войнягово (138–140). Левски като педагог (140–143). Бягство (143–145). В Добруджа (145–146). Най-ранното писмо на Апостола. В столицата на Молдова (147–149). Пак в Добруджа. Край на учителствуването му (149–150).

123–151

Глава шеста

ЗНАМЕНОСЕЦ В БАЛКАНА

В Румъния. Раковски – душата на българската емиграция (155). Политическата промяна в Румъния от 11 февруари 1866 година (156). Румъните търсят помощта на българската емиграция. Първите преговори (156–157). Образуване на Българския централен таен комитет. Свещена коалиция между румъни и българи (157–158). Устав или „Основно законоположение на народните тайни комитети“. Анализ (159–163). Историята с легията в Бялград се повтаря и в Букурещ (163). Самостоятелното съществуване на Тайния комитет. Брошурата „България пред Европа в края на 1866 година“. Опит за създаване на вътрешна организация. Мемоарът до Султана. Анализ (163–165). Разпадане на Централния таен комитет. Неговото значение (165–167). Реакцията на Раковски:

„Привремененъ законъ за народнѣтѣ горски чети за 1867-о лѣто“ и „Върховно народно Българско тайно гражданско началство“ (167–172). Новият план на Раковски дава последен тласък на бунтовната енергия у старото хайдутство. Въоръжаване на четниците (172–174). В кипежа на приготовленията. Последната среща на Апостола с Раковски (174–176). Главният войвода на всички чети назначава Левски за свой знаменосец. История и значение на този акт (176–177). През Дунава към Балкана. Над Сливен (177–179). Надежди и действителност (179). Левски като знаменосец. Към Централния Балкан. Над Карлово (180–181). Под порива на сърцето (182–184). Сражение. Към Сърбия. Край на похода (185–181).

153–186

Глава седма

I

ВТОРАТА ЛЕГИЯ

Добродетелната дружина (189–192). Опитът ѝ за съюз със сърбите. Програма за федерация между българи и сърби. Протоколът на събранието на българите в Букурещ от 5 април 1867 год. (192–194). Поведението на сръбското правителство (194–195). Добродетелната дружина и идеята за създаване на една вътрешна организация (195–197). Най-голямото дело на старите. Целта на Втората легия. Организация и обучение (197–198). Левски в легията: обучение, държане, надежди (198–199). Първите срещи на Апостола с Любен Каравелов. Самостоятелно развитие на двамата дейци. Идейният път на Каравелова. Упражнил ли е известно влияние върху Левски (199–203)? Положението на българите legionери се влошава. Коренна промяна в държането на сърбите. Политическият интерес и шовинизъм взимат връх. Легията става излишна (203–204). Огорчението на българите преминава в озлобление. Намясата на Добродетелната дружина. Усилията ѝ да оправи работите остават напразни (204–205). Загрижеността на Левски. Писмото му до Найдено Геров от 1 февруари 1868 год. Един забележителен документ за постепенното идейно съзряване на Апостола (205–208). Боледуването му в Бялград (209–210). Писмото му до Панайот Хитов от края на боледуването (210–212). Окончателно разтуряне на Втората

легия. Колективната оставка на българите легионери. Изгонване на първите легионери от Бялград. Причини (212–217). Във Влашко. Защо Левски не взема участие в похода на Хаджи Димитър и Стефан Караджа (217–220)? Равносметка на придобития опит (220–221).

187–221

Глава осма

ПО НОВ ПЪТ

Мястото на идеята за създаване на вътрешна революционна организация в развитието на българската политическа мисъл (225–226). Заслугите на Г. С. Раковски и Тайния централен комитет (226–227). Историческата заслуга на Апостола (227–228). Затварянето му в Зайчар. В Румъния (228–229). Двата идейни лагера сред емиграцията. Разривът между млади и стари. Обособяване на младите около читалище „Братска любов“ и „Българското общество“ в Букурещ. Многогранната дейност на „Обществото“ (232–233). Левски в кръга на младите. Първото съчувствие и насърчение на неговите кръежи (233–234). Дружбата на Апостола с Христо Ботев (235–239). Левски предприема своята първа обиколка из България. В столицата на турската империя. Намерения. Въпросът за чуждата помощ (239–243). Из България. Осведомителният характер на неговата първа обиколка. В началото на новия път (243–246). Отново в Румъния. Отношението на старите към Левски. Връзките му с Иван Касабов (246–249). Първите прокламации, които Апостолът разнася из България (249–252). Анализ. Връзките на Левски с Христо Иванов от това време. Някои неоснователни твърдения на Христо Иванов. Търпимост и висок морал в отношенията на дейците от онова време (252–255). Отношението на Апостола към старите (255–256).

223–256

Глава девета

НАЧАЛО НА РЕВОЛЮЦИОННАТА ОРГАНИЗАЦИЯ

Апостолът предприема своята втора обиколка из България. Пълна ликвидация с остатъците на старата идеология (259–260). През Никопол в Плевен. Полагане основите на първите комитетски организации (260–263). Основаване на Ловчанския комитет (268–266). Датата,

към която Иван Драсов и Марин п. Луканов заминават за Влашко (266–268). В Южна България. През Калофер и Казанлък в Пловдив (263–270). Първоначалното отношение на Н. Геров към делото на Левски (270–271). Легендата и митът в спомените за Левски. Безсилието им да разкрият действителната същност на Апостоловия гений (271–273). В Перущица, Пазарджик, Карлово, Сопот (273–275). Случката с палтото. Из „най-чистия път“ (276–280). Полагане основите на комитетските организации в Чирпан, Ст. Загора, Н. Загора, Сливен (281–283). През Североизточна България към Дунава. Трявна, Търново, Габрово, Лясковец и Севлиево в живота на организацията (283–287).

257–287

Глава десета

ЦЕНТРАЛЕН РЕВОЛЮЦИОНЕН КОМИТЕТ

Намеренията, с които Апостолът се завръща във Влашко (291). Целта на свиканото от него събрание в Галац. Връзката му с учредителното събрание на Книжовното дружество. Широтата на интересите у Левски (292–293). Състоянието на емиграцията във Влашко през есента на 1869 година: липса на единство и фракционерска разюзданост (294). Усилията на Апостола да убеди емиграцията в правотата на своето дело и в необходимостта да се постигне пълно единство и се възприеме избрания от него път (295). Л. Каравелов и неговите другари от кръга на младите примиряват своите възгледи с разбиранията на Апостола. Положението на Каравелов всред емиграцията в Румъния (295–297). Идейната независимост на Апостола и неговият самостоятелен път на развитие (297–298). Политическият светоглед на Каравелова – непрестанно колебание между просветителя, политика и революционера (299–302). Сравнение между черновата на Апостоловата дописка до „Свобода“ и нейната публикация (302–306). Двата водачи се сближават за обща работа (306). Датата, към която Каравелов и Левски полагат основите на Българския революционен централен комитет (307–309). Първата негова проява (309–310). Първоначалният му състав (310). Програмата на комитета: произход, характер и дух (311–316). Втората програма на комитета – брошурата „Български глас“. Съдържание и идеи (316–320). Сра-

внение между двете програми (321). Надеждите, които Апостолът възлага на Централния комитет (322–323).

291–323

Глава единадесета

ТРЕТА ОБИКОЛКА ИЗ БЪЛГАРИЯ

Участието на Русе и Свищов в революционното движение (327–332). Необходимостта от едно вътрешно средище. Ловеч става централен комитет на вътрешната организация. Защо изборът пада върху Ловеч? Задачата на двамата пратеници (332–335). Историята с печата (335–337). В Търново (337–338) Участието на Горна Оряховица и Дряново (338). Организирането на Тетевен и Тетевенско (339–341), Етрополе (342–343), Орханлие и София (343–345). В Южна България. Бъдещите огнища на Априлското въстание се присъединяват към движението (345–348). Ехото от дейността на Апостола се носи из цялата страна (348–349).

327–349

Глава дванадесета

РЕВОЛЮЦИОННИЯТ УСТАВОПРОЕКТ

Начало на идеята за уставопроект (353–354). История на въпроса. Липса на непосредствена и положителна осведоменост. Общото в различията на отделните твърдения (355–360). Съображенията и обстоятелствата, които изтъкват Апостола като несъмнен автор на революционния уставопроект. Датата, към която е бил завършен (360–364). Точният и пълен текст според оригинала (364–373). Различия в досегашните публикации (373–375). Мястото на „Наредбата“ в развитието на българската политическа мисъл. Анализ. Значение (376–383).

353–383

Глава тринадесета

1871 ГОДИНА

I

На работа. Ясно и установено отношение към задачите. Данаил Хр. Попов – официален посредник на организацията с външния свят (387). Мерки за сигурност на кореспонденцията (387–388) Подбор на хората (388). Нужда от военно обучени люде (388–389). План за ре-

волюция. Реализъм и чувство за отговорност. Обществениите сили, на които Апостолът разчита (389–392). Националната революция трябва да се облекне само върху собствените сили на народа. Пълна свобода и независимост в действията (392–395). Дългът и ролята на водача. Скромност, саможертва и всеотдайна обич към родината. Най-възвишената изповед в нашата история. Самочувствие. Признателността на потомството – единствена награда за бореца (395–398). Болният въпрос – пари и оръжие. Апелът към имотните и чорбаджиите не дава резултат (398–404). Революционният терор става неизбежен (404–405). Апостолът в своя личен живот: нравствена чистота, скромност и обществено чувство (405–408).

II

Борба на няколко фронта. Своеволието на старите войводи. Самолюбие и неспособност да преодолеят хайдушката идеология и да възприемат новите идеи на Апостола. Филип Тотю разбира и оценява неговото дело (408–410). Противоположението на П. Хитов. Становището на Апостола: любов и съгласие между народните главатари, търпение и желание да го убеди в историческата неизбежност на своето дело (410–412). Субективният и обективният фактор в революционното движение. Необходимост от единство, дисциплина и подчинение на „народното вишегласие в Българско“ (412–416). Войводата обаче умува и бездейства. Неговият нов план за борба – последен напън на умиращото хайдутство (416–417). Отговорът (418–419).

III

Вторият фронт. Несъгласие всред емиграцията във Влашко и неспособността ѝ да се издигне и превъзмогне себе си (419–420). Становището на Апостола: желание за единомислие, взаимно зачитане и воля за обща работа (420–422). Отношението на част от емиграцията: обидно подозрение, упреци, незачитане, фракционерска заслепеност (422–425). Апостолът – върховен изразител на волята на организирания народ. Възход и независимост на

вътрешната организация (425–429). Бездействието на Централния комитет в Букурещ. Недоволството на Каравелов (429–431).

IV

Начало на третия фронт. Борба и с вътрешни врагове. Самоглавство и нарушение на революционната дисциплина. Случаят с Анастас поп Хинов (432–435).

V

За втори път в Цариград. Целта на това посещение (435–440). Становището на Апостола по църковната борба (440).

VI

Димитър Общи и Ангел Кънчев на историческата сцена. Живот и дейност на първия помощник на Апостола. Идейна безпочвеност и авантюристичен дух (441–445). Първият допир на Общи с организацията. Въпросът за датата (445–449). Сдържаността, с която Апостолът го посреща. Първата им задружна обиколка (449–451). Ангел Кънчев. Животописни сведения (451–454). Човекът и неговият идеен свят. Писмата му (454–455). При Апостола. Радостта на последния. Стажът обаче е необходим (455–457). Първата среща на тримата според показанията на Д. Общи пред съда (458–459).

VII

Съвместната обиколка на Апостола с Д. Общи и Ангел Кънчев (459–460). Спомените на тројници за тая обиколка. Полагане основите на местната организация (461–468). Спомените за посещението им на Трявна (468–470) и Лясковец (470–471). След завръщането им в Ловеч. Първите стъпки на Д. Общи в революционното движение. Спекула с името на Кънчев (471–474). Доверието на Апостола към него. Мисията, която му възлага (474–476). Втора обиколка с Д. Общи (477–478). Призракът на великия Апостол хвърля своята сянка върху империята на султаните (478). Неговото последно писмо от тази година (479).

Глава четиринадесета ОБЩОТО СЪБРАНИЕ В БУКУРЕЩ

I

Необходимост и почин (483–485). Причина (485–487). По въпроса за мястото на събранието и стойността на неговите решения (487–488). Подготовка (488–489). Апостолът не прекъсва организационната си работа: десетъкът от доходите – редовна и задължителна вноска за всеки член; дейците трябва да следят редовно революционния орган; окончателно установяване на псевдонима му; пълномощие за събиране вноски (490); трябва да се работи бързо, за да се изпреварят реформаторските стремежи на самата Турция (491); към начеващите дейци; делото се нуждае от вяност, постоянство и съзнателни работници (492–493). В името на свободата Апостолът призовава към борба и саможертва. Признателността на потомството е висша награда на бореца за свобода. Към подвиг и дело. За тия, които не искат да понесат своя дял от материални жертви, не бива да има никаква пощада (493–494).

II

Подготовката за събранието продължава. Подробни сведения за живота, дейността и възможностите на комитетските организации (495). Разноски, пълномощия и качества на представителите (496). Смъртта на Ангел Кънчев (497–500). Писмото на Апостола по този случай: всеки да изпълни до край своя дълг (501). Точен план за срещата на представителите след като преминат Дунава. Сигурност (501–502). Упрек към дейците от Тетевен и Видраре (502–503). Последни нареждания (503). В Румъния. Срещата с Каравелов (503–504). Преди откриване на събранието (505–506). Представители (506). Заседания. Решения. Новият състав на Ц. комитет (507–508). Промените, които събранието внася в програмата и уставопроекта. Окончателният текст и на двете (509–519). Сравнение между старата и нова програма, одобрения устав и проекта на Апостола (520–524). Пълномощието, което получава Апостолът. Значението на този акт (524–525). Окръжното на Централния комитет (525–526). Клетвата (527). Смисълът

на извършеното от общото събрание в Букурещ. Задоволството на Апостола (528). На път за България. Писмото до Каравелов. Грижи. Предчувствие (529–531).

483–531

Глава петнадесета

АРАБАКОНАШКОТО ПРОИЗШЕСТВИЕ

I

Първите разпореждания на Апостола след завръщането му в България: редовно и достатъчно изпращане на „Свобода“, издаване на вестник „свободен за в Българско“, разпращане на уставите и окръжното на ЦК, събиране пари и снабдяване с оръжие (529–537). Радостта и надеждите, с които го посреща организираният народ: „като тебе не можем спечели никога“ (538–539). Въпросът за организиране на Македония (540–545).

II

Грижи за подготовка на „народни водители за бойното поле“. Реализмът на Апостола (545–546). Мисъл за едно общо събрание от представителите на частните комитети в България (547–548). Засилване на тероризма. Причините за това. Становището на Апостола (549–551). Терористичните актове на организацията (551–555).

III

Отношенията между Апостола и неговия пръв помощник. Липса на съзнание за отговорност и на чувство за дисциплина у Димитър Общи. Неподчинение и своеволие (555–557). Първопричината за това държане според самия Общи (557). Първите мерки на Апостола. Несъстоятелността на една легенда (558–560). Преценката на Апостола: разцепление, противодействие и пълна безотговорност (560–561). Търпение и сдържаност от страна на Апостола (562–563). Анастас п. Хинов – съюзник на Димитър Общи. Нов повод за недоволство. Безсрамието и самозабравата достигат своя връх (563–564). Отговорът на Апостола (564–566). Край на търпението. Вождът на организацията призовава Централния комитет за съдия. Изповедта му пред него

(566–568). Въпросът за заместник. Качествата, които трябва да притежава народният водач. Апостолът е готов да отстъпи мястото си. Интересите на организацията стоят над всичко. Без единство няма организация. Апостолът ясно вижда опасността, която застрашава делото (569–571). Решителната намеса на Централния комитет. Нарочният пратеник. Писмото (572–575). Последната авантюра на Д. Общи – обирът на държавното съкровище при Арабаконак. Идеята (576–577). Лекомислието на Общи (578). Противодействието на Левски. Становището на ловчаници (578–580). Нападението (581).

535–581

Глава шестнадесета

ПОСЛЕДНИ СЪПКИ. В РЪЦЕТЕ НА ВРАГОВЕТЕ

I

Безсилието на властта след първия месец от произшествието в Арабаконак (585). Догатките се увеличават. Първите разкрития (586). По дирите на главния виновник. Залавянето му (587). Признанията и разкритията вървят едно след друго. Тактиката на множеството (587–589). Мазхар паша, подпомогнат от назначена от него смесена комисия, ръководи следствието. Основите на организацията в Тетевенско и Орханийско разкрити (590–591). Телеграмата на Софийския мютесариф от 18 ноември до каймакамина в Ловеч (591). Шифрованата му телеграма до Търновския мютесариф от 24 ноември, която потвърждава предателската близост на поп Кръсть с властта (592–593). Правителството решава да изпрати нарочна комисия в София с права на извънреден съд. Причините, които налагат това решение (594–595). Султанът назначава с указ избраните съдии (595–596).

II

Апостолът продължава своята организационна работа. Нов строеж на вътрешната организация. Малко история (597). Причините, които наложиха промяната (598–599). Начало на идеята за преустройство на комитетската мрежа. Намеренията на Д. Общи (600–602). Първите революционни окръзи, които Апостолът създава (603–604). Устройство. Новото, което реформата внесе в организацията. Значение (604–608).

III

Защо Апостолът не осуети нападението при Арабаконак (609)? Докато очаква решението на Централния комитет, той устройва революционните окръзи в Южна България (610–612). Първото известие, което получава за арестите и разкритията в София (612). Тревогата на Централния комитет. Двете писма на Каравелов (613–614). Отговорът на Апостола. Вярa в бъдещето, реализъм и самообладание. Подготовката на народа ще определи деня на революцията (615–616). Задачата на пратеника от Търново (616). Към София. Апостолът се осведомява върху положението на работите. Първоначалното му намерение (616–617). Необходимост от по-скорошно обявяване на въстание. Решението му да замине за Влашко (617–618). Защо поема пътя за Ловеч? Дълг и съзнание за отговорност (619–621). В Карлово и Сопот (622). През Балкана в Троянско. Необходим престой (623–624).

IV

Състоянието на духовете в Ловеч. Писмото на председателя на комитета от 7 октомври 1872 година (625). Кой е председател на комитета в Ловеч (626)? Изобличенията на Апостола: подозрителни действия и злоупотреба с комитетски суми (627). Поп Кръстьо. Личност и положение в организацията. Използване средствата на комитета (628–630). Неговата трагедия след арестуването на двамата ловчанци. Грешката с поп Лукан (630–631). Едно погрешно твърдение (632–633). Действителното значение на писмото от 7 октомври (634). Връзката между последното писмо на Апостола до ловчанци, писмото на техния председател от 7 октомври и сведенията, които Апостолът получава по-късно (635–637). Арестуване и освобождаване на поп Кръстя. Действията на каймакамина в Ловеч и телеграмата на Мазхар паша до Търновския управител (638). Тежкото положение на поп Кръстя. Заблуждението му. Цената, с която изкупва живота и свободата си. Самопризнанието не е било достатъчно (639–640). Изповедта на поп Кръстя от по-късно време. Самоизмама и действителност. Капитулация. Душевна криза и самозащита. Пред съда на историята (641–644).

V

В Ловеч. Срещнал ли се е Апостолът с поп Кръстя в града (645)? Разногласие на спомените (646–647). Твърдението на един от биографите на Апостола. Преднамереност (648–649). Фактическото положение (650–653). На път за Къкриня. Случайна среща (653–654). В ханчето. Относно целта на това отбиване (654–656). На разсъмване. Пълна обсада. Борба. Залавяне (657). Какво казват очевидците (658–660)? Пак в Ловеч. Срещата с поп Кръстя (661). В Търново (662–666). На път за София (666–668). Впечатлението от вестта за залавянето на Апостола – в България и в чужбина (668–671).

585–671

Глава седемнадесета

ПРЕД СЪДА. НА БЕСИЛКАТА

Работата на съда в София. Първата смъртна присъда (675). Доклад на великото везирство. Султанът потвърждава смъртната присъда на Д. Общи (675–676). Приключване с разпита на останалите подсъдими (676–677). Първият разпит на Апостола (678–684). После обед – втори разпит (684–686). Третият разпит (687–690). Начало на очните ставки (690–692). Четвърти разпит (692–695). Петият разпит. Най-дългото заседание на съда. Очна ставка с Димитър Общи и Анастас п. Хинов (695–700). Шестият и последен разпит на Апостола (700–703). Пълни подробности според протоколите на съда. Нравственото величие на Апостола. Телеграмата на председателя на съда от 14 януари 1873 година (703). Заклучителният протокол на съда (703–711). Докладът на великия везир. Султанът потвърждава незабавно смъртната присъда (711). Последните минути на великия Апостол. Анализ на спомените (712–720).

675–720

ЗАБЕЛЕЖКИ КЪМ БИОГРАФИЯТА

Глава I

Родно място (заб. 261)..... 723–755

Глава II

Родители и род (24)..... 756–767

Глава III	
Към оформяване на личността (21)	767–769
Глава IV	
В легията на Раковски (69)	769–779
Глава V	
Дякон Игнатий хвърля расото. Учител (47)	779–793
Глава VI	
Знаменосец в Балкана (62)	793–806
Глава VII	
Втората легия (80)	806–825
Глава VIII	
По нов път (96)	825–855
Глава IX	
Начало на революционната организация (29)	856–872
Глава X	
Български революционен централен комитет (95)	872–885
Глава XI	
Трета обиколка из България (91)	885–905
Глава XII	
Революционният уставопроект (46)	905–912
Глава XIII	
1871 година (257)	912–937
Глава XIV	
Общото събрание в Букурещ (113)	937–970
Глава XV	
Арабаконашкото произшествие (153)	970–999
Глава XVI	
Последни стъпки. В ръцете на враговете (300) ...	1000–1048
Глава XVII	
Пред съда. На бесилката (104)	1048–1084
Азбучник	1085–1132

Иван Унджиев

ВАСИЛ ЛЕВСКИ
БИОГРАФИЯ

Трето допълнено издание

Редактор *Любов Йонева*

Художник *Константин Жеков*

Предпечатна подготовка *Венцеслав Стоянов*

Формат 60х90/16

Печатни коли 74,75

Печатница на Академично издателство „Проф. Марин Дринов“
1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев“, бл. 5

Цена 16,00 лв.

ISBN 978-954-322-205-6

www.baspress.com

